

Celt 1421.50

Harvard College Library

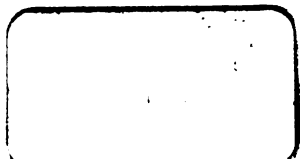
FROM THE GIFT OF

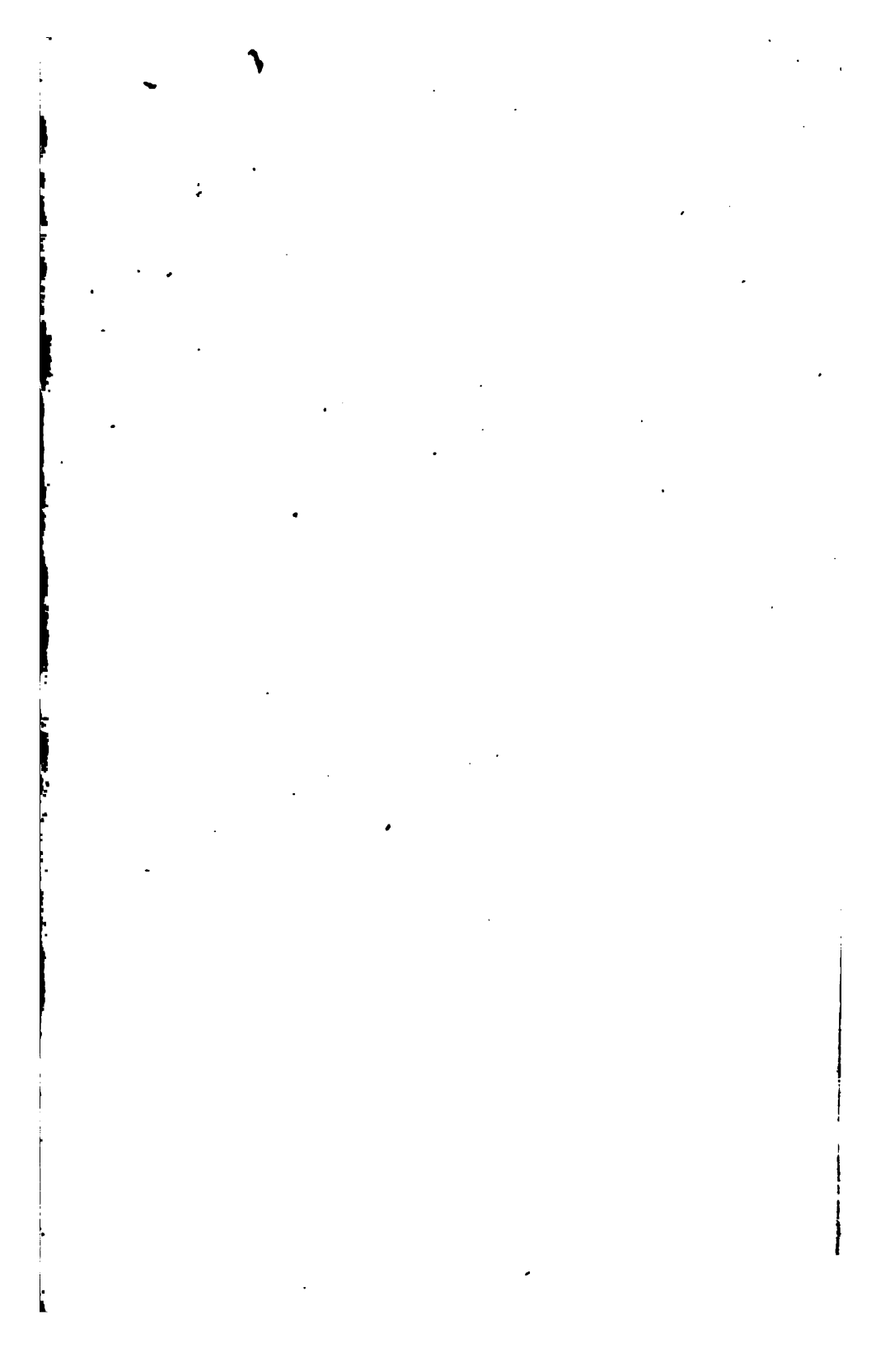
ERNEST BLANEY DANE

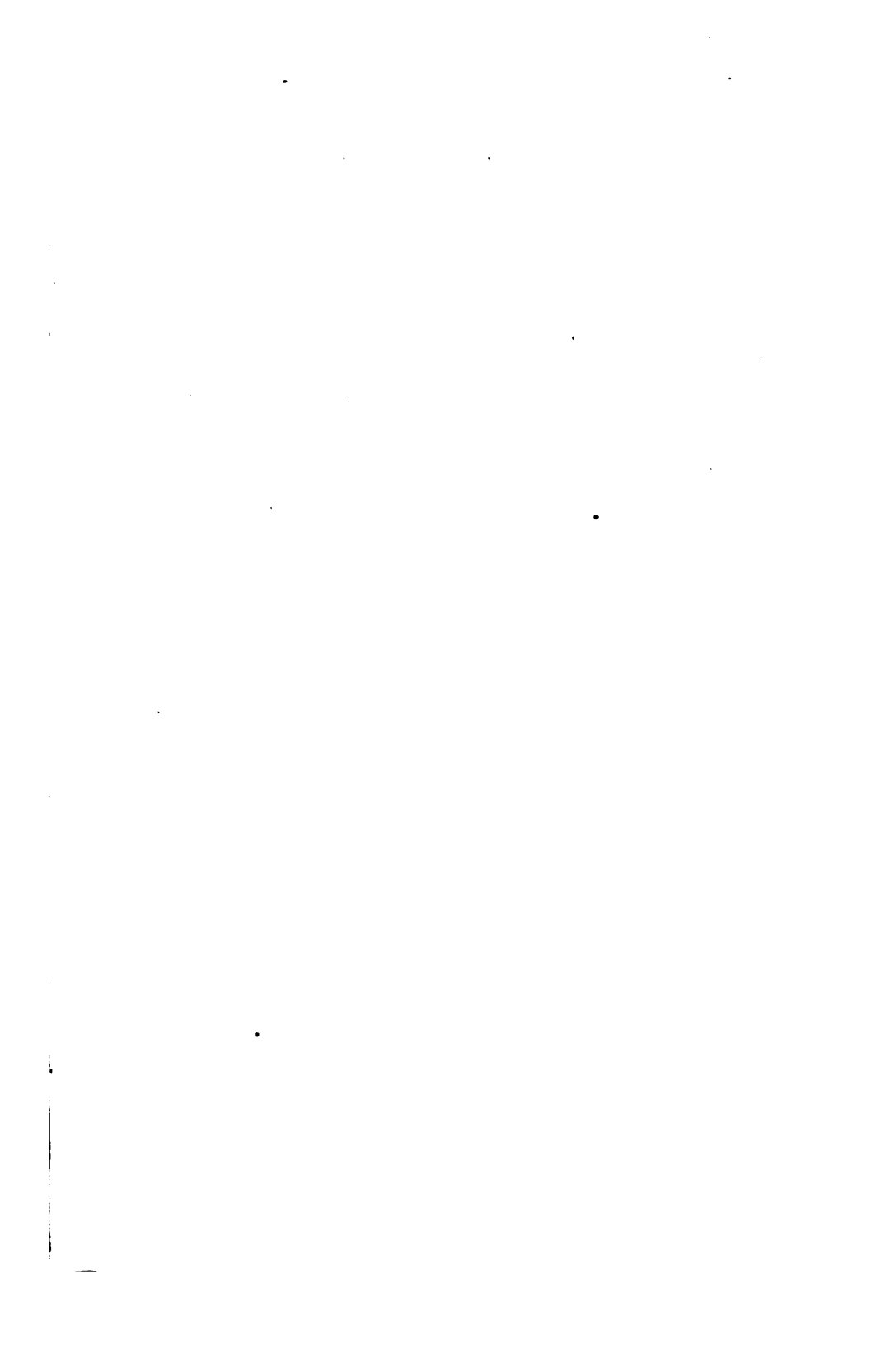
(Class of 1892)

OF BOSTON

FOR ENGLISH LITERATURE

Y

TRAETHODYDD.

AM Y FLWYDDYN 1854.

LLYFR X.

DINBYCH:

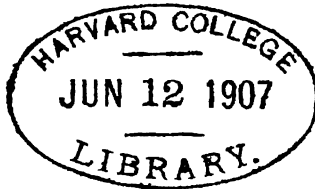
ARGRAFFWYD A CHYHOEDDwyD GAN THOMAS GEE.

MCCCLIV.

Phil 867

Celt. 142, 50

*

Gift of
Ernest B. Fane
of Boston.

DANGOSEG.

IONAWB.

	Tudal.
Howell Harris,	1
Dyfodiad yr Efyngyl i Ynys Prydain,	17
Athrylith a Gweithiau Mr. Robert Davies, Nantglyn,	33
Newman yn erbyn Newman, neu y Gwrthgredwr a'r Gorgredwr,	59
Damhegion Esop,	70
Cerddoriaeth Grefyddol Cymru,	74
Christmas Evans,	81
Y Llythyr at y Rhufeiniaid,	99
Fferylliaeth Hen a Diweddar,	110
Nodiadau ar Lyfrau,	127

EBRILL.

Cyflawnder y Dawdod,	129
Pabyddiaeth ac Anffaelledigrwydd,	142
Awduriaeth yr Epistol at yr Hebraid,	162
Hyfrydwch y Nefoedd,	176
Dyfodiad yr Efyngyl i Ynys Prydain,	182
Christmas Evans,	200
Trem uwch ben Caerodor,	217
Damhegion Esop,	233
Y Llythyr at y Rhufeiniaid,	238
Gobeibiaeth,	250
Nodiadau ar Lyfrau,	251

DANGOSEG.

GORPHEINAF.

	Tudal.
Athrylith a Gweithiau Pedr Fardd,	257
Cerddoriaeth Grefyddol Cymru,	277
Ysbrydiaeth Dic Sion Dafydd,	287
Y Sabboth,	293
Moses Stuart,	307
Amaethyddiaeth Iseldir Cymru,	321
Y Ceiaiw'r Trysor,	361
Y Gweithredoedd er Seiliad y Byd,	362
Yr Anghenrheidrwydd o roddi Addysg Gyffredinol i Ferched Ieuainc,	370
Cyfieithiad ae Eglurhad,	379
Nodiadau ar yr Amserau,	380
Nodiadau ar Lyfrau,	383

HYDREF.

Amaethyddiaeth Iseldir Cymru,	385
Cerddoriaeth Grefyddol Cymru,	424
Sabboth yn y Bala,	436
John Foster,	444
Oristionogaeth yn Ngwlad y Twrc,	473
Yr Epistol at Diognetus,	484
Maeleriaeth a Maelerwyr,	493
Udgorn y Milfwyddiant,	506
Nodiadau ar Lyfrau,	508

Y TRAETHODYDD.

HOWEL HARRIS.

[*The Life and Times of HOWEL HARRIS, Esq., the first Itinerant Preacher in Wales. By the Rev. EDWARD MORGAN, M.A., Vicar of Syston, Leicestershire. Holywell. 1852.*]

Y MAE y Parchedig Edward Morgan yn teilyngu parch a diolchgarwch oddiar ein llaw ni, y Cymry, am y llafur y mae wedi bod ynddo i ddwyn rhai o enwogion ein gwlad i sylw y deyrnas a'r byd Cristionogol. Mae Mr. Morgan wedi ymgymeryd â'r gorchwyl hwn gyda'r awyddfryd hwnw sydd yn tarddu oddiar deimlad o gariad ac unfrydedd tuag at ei wrth-ddrychau. Er fod rhagluniaeth wedi ei dafu i eigion Lloegr, eto nid yw wedi colli calon ac ysbryd Cymro. Mae yn hawdd deall pa le y mae cartrefse ei feddwl, ac mai teimlad estron allan o wlad ei enedigaeth yw y teimlad cryfaf sydd yn ei feddiannu. Y mae efe wedi yfed yn ehelaeth o ysbryd yr hen ddiwygwyr Cymreig; a gŵr o'r fath yma oedd eisieu i ddyweyd eu hanes i'w hŵyrion a'u gorŵyrion. Er mai offeiriad yw Mr. Morgan, eto y mae yn trin ei fater gyda haelfrydedd a dibartiaeth, ag sydd yn galw am ein cydnabyddiaeth mwyaf gwresog, ac yn cynhesu ein calon ato mewn teimladau o wir barch. Rhaid dyweyd fod ganddo destunau digon uchel a swynol i alw am y galluoedd cryfaf atynt, a digon teilwng o'u medrusrwydd a'u hymdrechion campusaf i'w darlunio; a buasai yn warth tragwyddol ar Gymru pe gollyngasid y fath gyfnod hynod yn hanes ein gwlad, ag a gymerodd le yn y Diwygiad Methodistaidd, i fyned i dywyllwch, heb alw sylw y byd Cristionogol ato, oblegid yr ydym yn credu mewn gwirionedd mai "mawr allu Duw oedd hwn." Bellach ni bydd hyn felly. Mae "*Memoirs of the Rev. Thomas Charles, of Bala;*" "*Ministerial Records of the Rev. Griffith Jones, Llanddowror, and Daniel Rowlands, Llangeitho;*" a'r "*Memoirs of Howel Harris, Esq.*"—oll o dan law Mr. Morgan, wedi cadw coffadwriaethau y goreuwyr hyn rhag syrthio i dir anghof, ac ennill sylw neillduol ein cymydogion yn Lloegr a'r Alban, ynghyd âg America, at y gwaith mawr a wnaeth yr Arglwydd yn Nghymru trwyddynt. Mawr barch ynte a fyddo i'n cyfall, Mr. Morgan. Mae y Cymry yn ddyledwyr iddo, meddwn eto; gwnaeth ei oreu, ac yn yr ysbryd goreu, i lenwi bwch yn ein hanesiaeth eglwysig; a pheth sydd gan neb i'w wneyd ond canmawl pan fo dyn ar ei oreu. Nid oes arnom eisieu yn ychwaneg ond i awdwr parchus y llyfr gwerthfawr hwnw, "*Methodistiaeth Cymru,*" wneuthur anrheg o hono i eglwysi y deyrnas gyfunol mewn gwisg Seisnig; a byddwn wrth ein bodd wedi hyny, dan yr ystyriaeth o fod yn hysbys i'n brodyr yn mhob man, o'r bron, am yr hyn a wnaeth Duw i'w bobl.

IONAWB, 1854.]

Buom yn gofidio cyn hyn na buasai rhyw goffâd teilwng o Howel Harris—fel y diwygiwr enwog a gwrol, ag oedd y cyntaf i anturio i'r maes, yn ngwyneb llygredigaeth, tywyllwch, a ffyrnigrwydd yr oes, er ymosod ar y caerau cadarnaf o eiddo teyrnas y tywyllwch yn ein gwlad—wedi ymddangos ar dudalenau y “Traethodydd,” a themlem raddau o euogrwydd na chymerasom ein hysgrifell i fyny at hyn o orchwyl cyn yma—ond digon—amgylchiadau a'n lluddiodd—gwell hwyr na hwyrach; ac wele ni yn awr yn ymafyd yn y gorchwyl o geisio gwneyd yr anghen i fyny.

Ganwyd Howel Harris yn Nhrefecca, Ionawr 23, 1714. Yr oedd ei dad yn berchenog ar dyddyn bychan yn y man lle yr adeiladwyd wedi hyny yr adeilad mawr yn mha un y bu teulu Harris yn byw, ag sydd yn awr yn cael ei ddefnyddio fel mangre yr athrofa. Un o dri brawd ydoedd, bob un o honynt yn hynod yn ei ffordd ei hun. Yr oedd Joseph Harris, yr hynaf, yn ŵr o gynneddfau cryfion a gwybodaeth eang. Ysgrifennodd amryw draethodau ar seryddiaeth a rhifyddiaeth. Llanwai swydd o dan y llywodraeth, ac yr oedd yn ŵr mawr yn ei ddydd. Thomas Harris, yr ail fab, a aeth i fyny i Lundain, ac yno ennillodd gyfoeth mawr, yr hyn a'i galluogodd i brynu rhandiroedd helaeth Tregunter, yn nghymydogoeth Talgarth. Y trydydd a'r ieuengaf ydoedd Howel. Derbyniodd fanteision addysg hyd nes yr oedd yn ddeunaw mlwydd oed, pryd y bu ei dad farw, ac y trodd yntau i gadw ysgol i blant. Ymddengys ei fod yn lleneyn ofer a gwyllt y pryd hyn, gan ddilyn y “lliaws i wneuthur drwg.” Trwy yr ysgol, beth bynag, daeth yn gydnabyddus â rhai o fawrion yr ardal, a thrwy eu dylanwad a'u haddewidion hwy, cafodd y fantais o fyned i'r brif-ysgol yn Rhydychain, gyda golwg ar fod yn offeiriad; ond yr oedd dylanwadau eraill yn gweithio yn meddwl Harris y pryd hyn, a drodd oferedd ac annuwioldeb Rhydychain yn annoddefol yn fuan. Pan yn un mlwydd ar hugain oed, yn ngwanwyn y flwyddyn 1735, ymddengys ei fod o dan argraffiadau crefyddol dwys, fel y penderfynodd ddilyn buchedd newydd. Yn yr agwedd yma nesaodd ymlaen ar Sabboth y Pasg i gyfranogi o Swper yr Arglwydd. Yr oedd ei feddwl yn gyffrôs eisoes; profasai ddfiasdod nid bychan ar ei ddull annuwiol yn byw; yr oedd egwyddor o edifeirwch ar waith yn ei galon; felly, pan ar ei liniau wrth yr allor, wrth adrodd y geiriau canlynol,—“Eu coffa sydd drwm genym, eu baich sydd annhraeth ei oddef,” &c., disgynnodd y fath argyhoeddiad i'w feddwl, fel y bu ar fedr codi oddiar ei liniau ac ymadael, rhag ei fod yn nesáu at fwrdd yr Arglwydd â chelwydd yn ei enau. Cafodd beth y pryd hyny na cholodd mohono byth. Dyma ydoedd adeg ei dröedigaeth; ac y mae y man lle yr ymwelodd Ysbryd Duw yn achubol â'i enaid i'w weled ac yn cael ei nodi allan yn Eglwys Talgarth heddyw. Mae y cofnod hwn o'r amgylchiad, ynghyd â'r man dyddorol yma, yn werth ei osod i lawr, o herwydd mai dyma y wreichionen fechan a ymddangosodd gyntaf, ac a dorodd allan yn dân angerddol, wedi hyny, trwy ogledd a deheudir Cymru, yn y diwygiad rhyfedd hwnw ar grefydd a roddodd fod a ffurfiad i gorrff y Trefnyddion Calfnaidd, ac a fu hefyd yn gymaint o foddion adfywiad a chynnyrch ar grefydd yn mysg enwadau eraill, nes y mae y Dywysogaeth erbyn heddyw, mewn cymhariaeth i wledydd eraill, megys “gardd yr Arglwydd.” Fel hyn y canai William Williams, Pant-y-celyn :—

“Pan 'roedd Cymru gynt yn gorwedd
Mewn rhyw dywyll farwol hân,

Heb na phresbyter na 'feiriad,
 Nac un esgob yn ddi-hun ;
 Yn y cyfnos tywyll pygddu
 Fe ddaeth dyn, fel mewn twym iâs,
 Yn llawn gwreichion goleu tanlyd,
 O Drefecca fach i ma's.

'Nawr mae 'n gorwedd yn y graian,
 Mewn lle tywyll dystaw iawn,
 Harris gynt â'i waedd ddihunodd
 Weinidogion lawer iawn ;
 Can's trwmgwag oddiwrth yr Arglwydd
 Oedd fel diluw 'n llanw 'n lân,
 Yn y dydd cyhoeddodd Howel,
 I fod Nini' 'n myn'd ar dân.

Dyddiau ag 'roedd Ralph ac Eben,
 Draw yn Scotland oer ar dân ;
 Whitefield g'lonog fry yn Lloegr
 Yn cyhoeddi 'r fengyl lân ;
 Harris, Rowlands, a rhyw 'chydig,
 Yna yn Nghymru yn seinio i maes
 Weithiau o Sina, weithiau o Ston,
 Hen ddirgelion dwyfol ras."

Er iddo gollu y teimladau bywiog a gawsai ar Sabboth y Pasg yn fuan, eto ni cholodd efe byth mo'r "egwyddorion nefol ras" a brofodd yn y tro hwnw. Nis gallwn wneyd yn well, fe allai, na doddi i lawr ychydig o hanes ei brofiad tua'r amser hyn ; ac yn y fan yma gallwn sylwi mai nid profiad cyffredin oedd profiad Howel Harris. Yr oedd yn ŵr o feddwl gwresog, penderfynol, a grymus ; ac y mae ei holl hanes ysbrydol yn arddangos yr un nodweddiadau o wresogrwydd, penderfyniad, a grym. Fel hyn yr yagrifenai :—

"*Ebrill 20fed*.—Dododd Rhagluniaeth lyfr yn fy llaw, ac mi a edrychais i bob rhan o hono, fel help i hunan-ymholiad ; ac argyhoeddid fi fy mod yn mhob cangen o'm dyledswydd tuag at fy Nuw, fy hunan, a'm cymydog, yn ddiffygiol ac yn euog. Yr un prydawnw, cyfarfyddais â llyfr arall wedi ei ygrifenu gan *Bryan Duppa* ar y gorchymynion, a hwn a fu yn foddion i ddyfnhau fy argyhoeddiadau. Po mwyaf y darllenwn, mwyaf yn y byd o oleuni ysbrydol a lewyrchai i'm meddwl, gan ddadguddio eangder y gyfraith, ac yn fy ngalw i gyfrif, nid yn unig o herwydd pechodau cyhoeddus, ond fy edrychion a'm dybenion yn mhob dim a feddyliwn, a siaradwn, ac a weithredwn. Yna gwelais yn eglur fy mod i wedi fy ninystrio am byth."

Pwy oedd y Bryan Duppa uchod nis gwyddom, ac ni chawsom y fantais o weled ei waith erioed. Bu Harris mewn cryn dywydd am ei gyflwr am yspaid o amser ; ond ar y Sulgwyn, yn mis Mai (nid Mehefin, fel y dywedir yn "*Methodistaeth Cymru*:" gwel *tudal. 74*), cafodd ddadguddiad neillduol i'w feddwl o'r Arglwydd Iesu, a llanwyd ef â dyddanwch a llawenydd annhraethadwy a gogoneddus. Fel hyn y dywed :—

"*Mai 25ain, 1735*.—Mi aethum at fwrdd yr Arglwydd dan bwys euogrwydd a grym fy mbechodau ; ond argyhoeddwyd fi gan yr Ysbryd Glân i Grist farw troswyf, a bod fy holl bechodau wedi eu gosod arno. Cefais fy hun yn rhydd o flaen gorsedd cyflawnder, ac yn llys fy nghydwbybod ; ac y mae fy ffydd yn profi ei gwirionedd trwy y tangnefedd, y llawenydd, y gwyliadwriaeth, y casineb at bechod, a'r ofn i ddigio Duw, a weithiodd hi ynof fi. Dechreuais yn awr fod yn fwy hapus, ac nis gallwn beidio a dyweyd wrth y bobl ar fy ffordd adref o'r eglwys, y Sulgwyn hwnw, fy mod i yn gwybod fod fy mbechodau wedi eu maddeu.

Mor ddfwn oedd fy argyhoeddiad o hyn, fel nad oedd dim a allai beri i mi ammheu."

Ymroddodd lawer i ympryd a gweddi; ac yn Mehefin cafodd ymweliad neillduol drachefn, yn ol yr hanes canlynol:—

"*Mehefin 18fed, 1735.*—Pan ar weddi ddirgel, teimlais fy nghalon yn ddisymwth yn toddi ynof fi fel cwy, o flaen Duw, o gariad at Dduw fy lachawdwr. Teimlais nid yn unig gariad a thangnefedd, ond *hiraeth* i'm dattod a bod gyda Christ; ac yr oedd llef yn eigion fy enaid na wyddwn am dano o'r blaen, fel hyn—Abba Dad, Abba Dad. Nis gallwn beidio a galw Duw yn Dad i mi; gwyddwn mai ei blentyn ef oeddwn, a'i fod yn fy ngharu. Yr oedd fy enaid yn llawn, ac ar ben ei ddogon, ac yn dywedyd, 'Digon, digon, cefais fy moddioni; dyro i mi nerth, a mi a th ddilynaf trwy ddwfr a thân.'

Maeddwyd ef gan ammheuan ac ofnau ar ol hyn, ond derbyniodd gysuron mawrion gan yr Arglwydd; ac ar y cyfan yr oedd yr amser hwn yn amser o ddyddanwech annhraethol iddo.

"Nis gallwn siarad am ddim," meddai, "ond am bethau ysbrydol, a hyn yn fuan a ddygodd ddirmyg a gwawd arnaf. Bob dydd yr oedd rhai yn fy ngwawdio, ac eraill yn tosturio wrthyf. Ceisiai rhai fy nychrynu, ac eraill fy nenu a chynghorion rhy debyg i ddoethineb y byd hwn. Meddyliwn yn fynych am ymuddio oddiwrth fy nghyfeillion, gan ofni dim yn fwy na bod yn adnabyddus i'r byd. Hyn a barodd i mi roddi i fyny fy nghyfeillach a llawer, a gwrthod pob cynnyg er fy nrychafu yn y byd. Gwerthais yr hyn oll a feddwn, a rhoddais i'r tlodion; ac ymlith pethau eraill, y cyfryw ddillad ag a farnwn yn anweddus i Gristion. Gwelais mai peth ofnadwy oedd peidio a chymeryd Duw ar ei air yn ol y gair hwnw, 'A phob un a'r a adawodd dai,' &c. 'er mwyn fy enw i, a dderbyn y can' cymaint, a bywyd tragywyddol a etifedda efe.' Ar yr addewid hon, gorchymynais fy nghorff a'm henaid i'w ofal am byth. O'r amser hyny hyd yn awr, mi allaf ddywedyd mai bywyd ffydd fu fy mywyd i, gan ddadleu o'i flaen fy mod i yn pwyso yn gwbl ar ei addewidion gwerthfawr. Cefais ef bob dydd yn ffyddlawn i'w air, ac na chywilyddir y sawl a ymddiriedant ynddo. Nn fy holl anghenion, nid oedd genyf le i droi iddo ond at ei addewid; ac yn hõno yn unig, mae yn rhaid i mi dystio i mi gael digon."

Gwasgodd cyflwr gresynus y wlad yn drwm ar ei feddwl, a dechreuodd lefaru wrth ei gymydogion am eu perygl, ac yn erbyn eu drwg fucheddau. Meddai,—

"Nis gallwn ymattal rhag dywedyd wrth bawb a allwn am eu perygl. Angeu a barn oedd prif destunau fy ymddyddan. Gosodais addoliad teuluaidd i fyny yn nhŷ fy mam; ac ar foreuau Sabbothau, rhai o'm cymydogion a ddeuent i'm gwrandaw yn darllen y llithoedd a'r salmau; a phrydnawn y Sabboth a dreuliwn mewn ymddyddan â'r cyfeillion hyny y cyffyrddasai yr Arglwydd â'u calon, er eu dwyn i ganfod eu perygl. Yr oedd tân Duw yn awr yn losgi fy enaid, ac nis gallwn orphwys na dydd na nos heb wneuthur rhywbeth tros fy Nuw a'm Hiachawdwr. Yr oedd amser mor werthfawr yn fy ngolwg, fel nas gwyddwn pa fodd i'w dreulio er ei ogoniant a lles eneidiau. Pan yn unig, ni wnawn ddim ond darllen, gweddio, ac ysgrifenu. Nid oeddwn yn ofni dim, er fod fy mywyd mewn perygl oddiwrth fygythion rhai a garent y tywyllwech yn fwy na'r goleuni. Fel hyn y treuliais haf y flwyddyn 1735."

Yn nechreu Tachwedd o'r flwyddyn hon, cafodd Harris fodd i fyned i Rydychain, gydag addewid am ddyrchafiad wedi dyfod oddiyno; ond ni bu yno yn hir cyn iddo gael diflasodod ar annuwioldeb y lle, a dychwelodd i Gymru at y gwaith mawr i ba un y codasai yr Arglwydd ef. Nid oedd awyr crefydd Rhydychain ddim yn cytuno â'i ysbryd. "Treuliwn," meddai, "y rhan fwyaf o'm hamser mewn gweddi ddirgel, neu mewn

addoliad cyhoeddus." Ar ei, ddychweliad adref, dechreuodd fyned o dŷ i dŷ, nes ymweled â phob teulu o'r bron yn y plwyf yn mha un y ganed ef, ynghyd â'r plwyfydd cymydogaethol. Taenodd y son am dano, a chasglodd lliaws mawr ynghyd, fel ag yr oedd y tai yn rhy fach i'w cynnwys. Yr oedd awdurdod yn cydfyned â'r gair, a llawer a waeddent am faddeuant o'u pechodau. Cyffrodd y gelyn ar hyn, a chynhyrfodd, nid yn unig y werin, ond yr ynadon a'r offeiriaid yn ei erbyn: fel hyn y bu gorfod arno i roi y dull hwn heibio dros amser. Fel hyn y bu yn gweithredu hyd nes y cyngorwyd ef gan gyfaill i agor ysgol yn Nhrefeca, yr hyn a wnaeth tua diwedd yr haf yn y flwyddyn 1736.

Mae yn amlwg nad oedd gan Harris yr un amcan mewn golwg ond gwneuthur lles i eneidiau dynion; gwelsai hwynt mewn enbydrwydd, ac ennynnodd tân yn ei fynwes i ragflaenu eu dystryw. Yr ydym yn hollol o'r un meddwl ag awdwr "Methodistiaeth Cymru," nad "oedd ganddo un dychymyg am fod yn flaenor ar sect newydd, nac ymaffyr yn y weinidogaeth trwy drais ac afreolaeth." Cyfrifai ei hun yn eglwyswr; a phrawf nad oedd hyny mewn enw yn unig, yw, yr arferai ei deulu fyned bob Sabboth i'r gwasanaeth yn Eglwys Talgarth, hyd ac ar ol ei farwolaeth. Symudodd yr ysgol o Drefeca i eglwys y plwyf, a llawer a gyrchent yno ato i'r dyben o gael cyfarwyddyd yn achos eu heneidiau. Tua'r amser hyn y dechreuodd efe y cymdeithasau neillduol, a elwir y *societies*, yn ol cynllun a gawsai o waith Dr. Woodward ar y pen hyny; a dyna ddechreuad y cyfarfodydd neillduol ag sydd wedi bod mor fendithiol er cynnalïaeth crefydd ysbrydol yn ein gwlad. Mae yn debyg mai mewn pentref bychan a elwir *Erwood*, ar y ffordd rhwng Talgarth a Llanfair Muallt, y ffurfwyd y gymdeithas neillduol gyntaf.

O barth i'w weinidogaeth y pryd hyn, meddai Harris;—"Rhoddid testun fy mhregeth i mi trwy ryw gyffroad uniongyrchol ac anghyffredinol ar fy meddwl; nis gallwn orphwys—anghenrheidrwydd a osodid arnaf i fyned i ddeffroi eneidiau. Ofnwn rhag i eraill fyned a dilyn fy esiampl o ddynbenion gau. Ond wedi myned â'r achos ger bron Duw mewn gweddi, nerthwyd fi i fwrw fy holl ofal ar yr Arglwydd Iesu Grist, ac i fod yn foddllawn i gymeryd fy ngharcharu a'm poenydio, gan fod yn hyderus y profwn ef yn gyfaill ffyddllawn yn mhob cyfyngder, yn angeu, ac i dragy-ddoldeb."

Yn nechreu yr haf, 1737, bu yn llefaru yn nhŷ rhyw ŵr bonedig o swydd Faesyfed, yr hwn a anfonasai ato i'r perwyl hyny; a thua diwedd y flwyddyn bwriwyd ef allan o'r ysgol yn y llan, yr hyn a fu yn foddion i rwyddhau ei ffordd i fyned i bregethu yma a thraw, pa le bynag y caffai alwad. Yr oedd yn ddiffin ac yn effro yn ei ymdrechïadau, a thyrfaoedd yn cyrchu i'w wrandaw yn mhob man.

Tua'r amser hyn, sef y flwyddyn 1738, y clywodd Harris son am Rowlands, Llangeitho, gyntaf. Bu yn awyddus iawn am dymmor, wedi clywed am y grymusderau ag oedd yn cydfyned â gweinidogaeth Rowlands, i'w wrandaw. Cafodd y cystheusdra cyn bo hir, yn Defynog, swydd Frycheinïog, tra yr oedd Rowlands ar ei daith yn pregethu yn y parthau hyn. Tua'r un amser hefyd y daeth son am Whitefield gyntaf i Gymru. Derbyniodd Harris lythyr oddiwrtho, er ei fawr galonid, yn ei annog i fyned ymlaen â'i waith. Yr oedd y bobl erbyn hyn yn sychedu am ei weinidogaeth, ac nid oedd iddo lonyddwch mwyach; ac felly, trwy y

cynnalïaeth a gawsai i'w ysbryd oddiwrth lythyr tymmorol Whitefield, ac awydd y bobl i'w wrandaw, aeth rhagddo ar hyd a lled y wlad, yn ngwyneb gwrthwynebiadau, byggythion i'w gosbi, a therfysgoedd gan y werinos gyffredin. Yn nechreu y flwyddyn 1739, yr ymwelodd efe â'r Gogledd am y tro cyntaf; a thaith erlidigaethus a gafodd. Mae yn ymddangos nad aeth efe ddim pellach na'r Bala y tro hwn; ac iddo, pan yn agos i Cemmaes, swydd Drefaldwyn, gael ei gymeryd i fyny gan farchog y sir, ynghyd âg offeiriad y plwyf, a dau ustus heddwch, ond ei ollwng yn rhydd ar ol ei ddwrddio a'i fwgwth; ac mai y tro hwn y pregethwyd gyntaf gan Fethodist yn Llanuwchllyn a'r Bala, ac y dechreuwyd Methodïaeth Gogledd Cymru gyntaf yn Llanbrynmair. Mae dydd-lyfr Harris yn cadarnhau tyb awdwr "Methodïaeth Cymru," mai Llanbrynmair oedd y man lle y pregethodd efe gyntaf yn sir Drefaldwyn, ar ei ffordd i'r Bala, yn y flwyddyn 1739. Yr ydym hefyd o'r un farn ag ef o barth i amseriad ail ymweliad Harris â'r Gogledd, ac mai yn y flwyddyn 1741 y cymerodd hyny le, ac nid, fel y tybia Senex yn yr hen "Drysorfa," yn y flwyddyn 1739, na 1740; ac mai ar yr ail daith hon yr aeth efe gyntaf i sir Gaernarfon. Ar ei ddychweliad o'r Bala, pregethodd yn Ninas Mawddwy, ac aeth ymlaen i Machynlleth; ond yno cafodd driniaeth chwerw. Tueddir ni i roddi yr hanes yn gryno, yn ol ei ddarluniad ei hun. "Ar fy nyfodiad cyntaf i'r dref, mi a ddeallais nad oedd gan neb ewyllys i'm derbyn. Pa fodd bynag, mi a gynnygiais y pregethwn ar yr heol i'r neb a ewyllysiat fy ngwrndaw. Yna, wedi fy ngosod i sefyll ar ryw ffenestr neu ddrws agored, mewn rhyw adeilad uwchlaw y bobl, myf a ddechreuais lefaru. Ond gorfu i mi roddi heibio yn fuan, gan swm y dyrfa yn bloeddio, bwgwth, tyngu a rhegu; a chan y ceryg, neu unrhyw beth arall, cyntaf i law, a luchtant ataf. Ac yn enwedig, daoth ataf gyfreithiwr, â'r fath ddipter a chynddaredd yn ei wedd, a'r fath iaith uffernol yn ei enau, a phe bai ei enw yn lleng. Yr oedd gydag ef foneddwr ac offeiriad, o'r un dymher ac iaith, yn flaenoriaid ar y werin. Gollyngodd un o honynt ergyd o law-ddryll ataf, ond ni chefais niwed; ond gorfu arnaf fyned i ganol y werin i'r heol, heb ddysgwyl y diangwn byth yn fyw o'u plith, gan fod pob ymddygiad o'r eiddynt yn fy mwgwth â marwolaeth. Ond ni ddaethai fy awr i eto; ac er i mi gael triniaeth arw ganddynt, mi a gefais fy ngwared yn rhyfedd o'u dwylaw. O'r diwedd, un o'r terfysgwyr a dueddwyd i geisio fy ngheffyl; a chan gynted yr esgynais ar ei gefn, gwnaent sylw o'r ffordd a gymerwn, a daethant drachefn i'm cyfarfod, gan ddechreu fy lluchio eilwaith â choed ac â cheryg, nes i'r Arglwydd fy ngwared allan o'u dwylaw."

Yn y flwyddyn hon hefyd, fe aeth i Lundain, lle y cafodd olygiadau cyflawnach ar drefn yr iachawdwriaeth, trwy ymddyddanion â chyfeillion crefyddol yno. Dychwelodd i Drefecca yn ystod yr haf, ac wedi hyny ymwelodd â swydd Henffordd, lle y bu yn llefaru wrth dyrfa a ganfu wrth eu chwaraeyddiaethau mewn gŵylmabsant, ar y ffordd. Oddiyno, cyfeiriodd ei lwybr, dan bregethu, tua'r Fenni a Phont-y-pool. Yn y lle olaf hwn, cymerwyd ef i fyny gan ustus heddwch, a gorfu arno roddi mechnïafon i ateb y sesiwn yn Mynwy, mis Awst canlynol. Yn y cyfamser, aeth i bregethu i Bristol, &c., ac oddiyno trwy holl siroedd y Deheudir. Daeth i Mynwy erbyn yr amser gosodedig, ond trwy gynnorthwy cyfeillion o Lundain, Caerloew, &c., cafodd ei ryddhau. O Mynwy, aeth eilwaith y flwyddyn hon trwy siroedd y Deheudir. Yn yr haf, 1740, cyfarfu â Mr.

Seward, yn y Bontfaen, swydd Forganwg. Teithiai Mr. Seward hefyd i bregethu, ac aeth trwy lawer o dywydd. Dyoddefodd ferthyrddod yn y Gelli mewn ychydig amser ar ol hyn. Tarawodd ryw ddyhiryn ef ar ei ben, tra yn pregethu, fel y syrthiodd i lawr yn hanner marw yn y fan, a threngodd yn fuan oddiar effaith yr ergyd, gan erfyn, cyn marw, na wnai neb erlyn y dyn a'i tarwasi. Mae yr argraff ar ei gareg-fedd, yn monwent Cersop, ger y Gelli, fel y canlyn :—

“Here lyeth the body of William Seward, of Badsey, in the county of Worcester, Gent., who departed this life, Oct. the 22nd, 1742. Aged 38.

‘To me to live is Christ, and to die is gain.’—*Psal.* chap. i. 21va.

‘If earth be all———,
Why o'er and o'er a beaten path
You walk and draw up nothing new ;
Not so our martyred seraph did,
When from the verge of Wales he fled.’”

Bu Seward yn gyfaill i Harris wrth deithio trwy Gaerdydd, Cas'newydd, &c., a Mynwy. Yn Cas'newydd, rhuthrodd y werinos arnynt yn ffyrnig. Yn Caerlleon-ar-Wysg, cafodd Seward ergyd ar ei lygad tra yn llefaru, a fu yn achos iddo golli goleuni y llygad hwnw. Yn Mynwy, cawsant lawer o anmharch. Aethant oddiyno i Gaerloeew ; a thra yno, ar y Sabboth, aeth Harris, yn ol ei arfer, i Eglwys St. Nicholas, i dderbyn sacrament Swper yr Arglwydd. Cafodd ymweliad neillduol oddiwrth yr Arglwydd tra yr oedd wrth y bwrdd, yn ail-ennyn pob gras ynddo, ac yn cryfhau ei enaid i fyned rhagddo yn ngwaith ei Arglwydd. O Gaerloeew, aeth tua swydd Faesyfed, lle y cymerwyd ef i fyny drachefn, wrth lefaru mewn gŵylmabsant, a gorfu arno roddi mechniafion y ymddangos yn y sessiwn chwarterol. Ond pan y daeth ymlaen, pleidiwyd ef gan ryw ŵr boneddig, yr hwn a roddasai ddadleuwr i ddadleu ei achos, a chafodd ddyfod yn rhydd.

Yn nechreu y flwyddyn 1741, aeth ar ei ail daith tua'r Gogledd ; ond gan fod hanes yr ymosodiad arswydus arno y tro hwn yn y Bala a sir Gaernarfon mor hysbys, ni a awn heibio, gan gyfeirio y darlennydd at yr ymddyddan dyddorol rhwng *Scrutator* a *Senex*, yn yr hen “*Drysorfa*,” a hefyd “*Methodistiaeth Cymru* ;” *tudal.* 99, &c., cyf. i.

Yn yr haf canlynol, cafodd ei alw i Lundain. Aeth trwy Bristo, ac amryw o drefydd Lloegr ; ac wedi aros rai misoedd yn y briffddinas, dychwelodd i Gymru yn y flwyddyn 1742. Gwelwn oddiwrth yr hanes uchod, mai gweithiwr llafurus a diwyd ydoedd, a'i holl enaid wedi ymroddi at y gorchwyl o achub eneidiau dynion. Gwynebai fel milwr dewr ar fyddinoedd y gelyn, a phregethai Crist wedi ei groeshoelio yn ngwyneb gwawd, anmharch, erlidiau, ac angeu. Rhydd y darluniad canlynol o'i brofiad ryw ddychymyg i ni o'r tywydd mawr y cyfarfyddodd gwas yr Arglwydd ág ef yn ei ymdrechion apostolaidd i bregethu Crist i'r bobl. Meddyliem fod yma fwy o olyniad apostolaidd yn hyn nag a all cannoedd a hōnant hawl swyddol iddo ei ddangos. “*Treulid fy nerth corfforol*,” meddai, “*gymaint gan lafur parhaus, ddydd a nos, fel pan yr awn o flaen cynnulleidfa, nas gallwn yn fynych sefyll o'r bron, nes y cawn gymhorth i ddadleu yr addewid hōno, 'Y rhai a ddysgwylant wrth yr Arglwydd, a adnewyddant eu nerth,' pryd y teimlwn fod genyf nerth digonol mewn meddwl a chorff i'm dwyn trwy fy ngwaith.*”

Yr oedd ei bregethau yn frawychus dros ben y pryd hyn. Ni chlywid am ddim ond dystryw a damnedigaeth, tebyg i bregeth Jona i'r Ninifeaid. Dywedir nad arferai gymeryd un testun o'r Bibl, pan yn pregethu; neu os cymerai, ni enwai efe ddim mo'r lle yr oedd i'w gael. Ar y cyntaf, ni chaed yr awgrymiad lleiaf ganddo am drefn Duw i achub—dim ond cyhoeddi barnedigaeth noeth uwch ben y trigolion; ond newidiodd hyn yn fuan, a dygai falm Calfaria gydag ef i'w gymhwyso at y briwiau a agorasai o'r blaen. Y canlyniad oedd, i lawer gael eu dwysbigu yn eu calon, a'u deffroi i ymofyn am ddiogelwch rhag y llid oedd ar ddyfod. Yn unol â hyn y cana Williams :—

“ Yn y daran 'r oedd e'n aros,
Yn y cwmwl 'r oedd ei le;
(Yabryd briw, drylliedig, gwresog,
Hy'n cael cyngor Brenin ne')
Ac yn saethu oddiyno allan
Fellt ofnadwy iawn eu rhyw,
At y dorf aneirif dywyll
Yn eu pechod oedd yn byw.

Gorfu gwrando ei eiriau geirwon,
Cadarn yw awdurdod nen;
Os gwrth'nebu w'n pechadur,
Trymach ewymp hi ar ei ben,
Dilyn ergyd a wnaeth ergyd
Nos gwneyd torf yn foddlon d'od,
At yr Iesu mewn cadwynau,
Fyth i ddilyn ôl ei dro'd.

Gwerin fawr o blant pleseran
Y pryd hwnw gafodd ffa,
Ag na â tra fyddo anadl
O'u hysbrydoedd ddim i maes;
'Roedd ei eiriau dwys sylweddol
Heb eu meddwl 'mlaenllaw 'r un,
Yn gymhwysedig gan yr Yabryd
I gyffirau bob rhyw ddyd.

Gwell na hwyl serchiadau natur,
Arg'oeddiadau o ddyfnach rhyw,
Saethau 'n glynau ac yn gwneuthur
Calon galed, ddrwg, yn friw;
Ac yn doddi 'r ddeddf i rwymo
A rhei'ny mewn cadwynau tyn,
Ag y darfu i efengyl bywyd,
Roi iddynt ryddid wedi hyn.”

Yn y flwyddyn 1739, y cyfarfyddodd Harris â Whitefield gyntaf; ac yn Caerdydd y cafodd y glewion hyn yr hyfrydwch o gyfarfod â'u gilydd am y waith gyntaf, pan yr oedd Harris wedi teithio trwy rai o siroedd y Dehudir, ar ei ffordd adref o'i daith yn y Gogledd. Mae llythyr o eiddo Whitefield ar gael, ag sydd yn rhoi hanes yr amgylchiad hwn, ac y mao wedi ddyddorol nas gallwn ei attal oddiwrth ein darllenydd.

“ *Caerdydd, Mawrth 7-8, 1739.*

“Wedi i mi ddyfod o S—, siriolwyd fi yn fawr trwy gyfarfod â'm hanwyl frawd Howel Harris; yr hwn, er nas adnabyddwn o ran ei berson, eto oeddwn yn ei garu yn ymygaroedd Iesu Grist, a thros yr hwn y cawsai fy enaid ei dynu allan mewn gweddi lawer gwaith. Canwyll yn llosgi ac yn goleuo a fu efe yn y parthau hyn—gwrthglawdd yn erbyn annuwioldeb a llygredigaeth yr oes, a phleidiwr diorphwys o efengyl Iesu Grist. Y mae Duw wedi tueddu ei feddwl er's tair neu bedair blynedd i fyned oddiamgylch i wneuthur daioni. Y mae yn awr dros 26 mlwydd oed. Bu ddwywaith yn ceisio urddau esgobol, yn gymaint a'i fod yn mhob modd yn gymhwys; ond cafodd ei wrthod, dan yr esgus anwir-eddus ei fod o dan oed, er ei fod y pryd hyn yn ddwy ar hugain a hanner. Cynnygiodd ei hun drachefn tua mis yn ol, ond dodwyd ef heibio yr ail waith. Er hyn, yr oedd, ac y mae, yn benderfynol i fyned ymlaen â'i waith, ac y mae wedi dangos zel ymroddgar a difin yn ngwasanaeth ei Feistr.

Dros dair blynedd (fel y dywedodd efe wrthyf â'i enau ei hun), y mae wedi bod yn pregethu ddwywaith yn mron bob dydd, am dair neu bedair awr ynghyd. Y mae wedi ymweld â saith o siroedd, gan ei wneuthur yn orchwyl arbenig i fyned i wylmabsantau, a throi dynion oddiwrth y fath bethau gweigion. Mae tafarnwyr, ffidleriaid, a thelynwyr lawer (yn debyg i Demetrius gynt), yn crochleifain yn uchel yn ei erbyn, am yspeilio eu crefft hwy. Pregethir llawer yn ei erbyn, a bygythir ef â chosb, ac anfonir heddegidwaid (*constables*) i'w ddal;

ond y mae wedi ei fendithio gan Dduw â gwroldeb anwrthwynebol. Mae yn derbyn ar y pryd oddiuchod, a pharha i fyned ymlaen yn gorchfygu ac i orchfygu. Y mae o'r ysbryd mwyaf hael, yn caru pawb sydd yn caru ein Harglwydd Iesu Grist; ac am hyn, cyfenwir ef gan bobl ragfarnllyd yn *Ddissenters*. Dirmygir ef gan bawb sydd yn caru meluschwant yn fwy na charu Duw; ond y mae Duw wedi bendithio ei lafur yn fawr. Mae llawer yn ei alw yn dad ysbrydol iddynt, ac yn barod (yr wyf yn credu) i ddodi eu heinioes i lawr trosto. Llefara yn gyffredin allan ar y maes, neu oddiar ryw fur, neu fwrdd, neu rywbeth arall, ac ar brydiau eraill mewn tŷ. Y mae wedi sefydlu yn agos i ddeg ar hugain o *societies* yn Neheudir Cymru, ac y mae y maes hwn yn ymhelaethu beunydd! Y mae yn llawn o fydd, ac o'r Ysbryd Glân.

Pan y gwelais ef gyntaf, ymglymodd fy nghalon âg ef. Yr oedd arnaf eisieu derbyn rywfaint o'i dân ef, ac â'm holl galon y rhoddais iddo ddeheulaw cymdeithas. Wedi i mi ei gyfarch, a rhoddi cynghor gwresog i'r bobl, y rhai a'm dilynasant hyd fy llety, ni a dreuliasom y gweddill o'r prydnawn mewn cyfrinach felus â'n gilydd, trwy adrodd y naill i'r llall am yr hyn a wnaethai yr Arglwydd i'n heneidiau. Cynhesai fy nghalon fwy na mwy. Bendigedig a fyddo Duw! y mae ysbryd rhagorol yn ymddangos yn gweithio yn Nghymru, ac yr wyf yn credu y bydd ffurthau gweledig, cyn bo hir, i'w canfod oddiwrtho. Ar ol llawer o ymddyddan cysurus ac annogaethol, ni a osodasom ein gliniau i lawr mewn gwaddi, a rhoddodd Duw i ni eangiad calon yn y gorchwyl hyny. Wedi hyny, ni a gymerasom ychydig swper, ac wedi canu hymn, aethom i'r gwely, gan foliannu a bendithio Duw am ein dwyn ni wyneb yn wyneb. Nid oes ammheuaeth genyf, nad oedd Satan yn eiddigeddu wrth ein hapusrwydd; ond yr wyf yn goeboithio, trwy nerth Duw, y gwnawn ni i'w deyrnas ef siglo. Mae Duw yn caru gwneyd pethau mawrion trwy offerynau gwael, fel y byddai godidowgrwydd y gallu o Dduw, ac nid o ddynion."

Mae y llythyr uchod yn rhoddi i ni ddarlun go gywir o Howel Harris a Whitefield hefyd. Dau o'r un ysbryd tanbaid, zél tros Dduw, ac ymroddiad penderfynol a hollol at achos y Gwaredwr, ac eneidiau dynion, oedd y darluniwr a'r gwrthddrych a ddarluniai. Ymadawodd Whitefield y dydd canlynol, ar ol pregethu yn Nghaerdydd, i fyned i Bristo; ac y mae yn debyg i Harris fyned gydag ef, ac oddiyno i'r briffddinas.

Yn fuan wedi hyn, cafodd Harris gyfleusdra i wrandaw ar Wesley, yn Bristo; a'r canlyniad a fu, iddynt ddyfod yn gyfeillion calon, ac yn gyflafurwyr ymdrechgar. Rhoddodd Harris wahoddiad i Wesley i ymweled â'r Dywysogaeth, yr hyn a wnaeth fwy nag unwaith. Pan yn Llundain, yn y flwyddyn 1740, cyfarfyddodd â Charles Wesley; ac wele ei dystiolaeth ef am Harris, wedi ei dynu o'i ddyddlyfr, dyddiedig Mai 8fed, 1740.

"Fe adroddodd ei brofiad o flaen y gymdeithas. O! y fath fflam a ennynwyd! Nid oes neb yn llefaru yn fy nghlyw i fel y llefara y dyn hwn. Y fath dadmaeth a anfonodd Duw atom! Y mae yn wir wedi ei ddsygu gan y Bugail da i ddwyn yr ŵyn yn ei fyawes. Y fath gariad! Y fath awdurdod! Y fath symledd! Yr oedd yn anwrthwynebol."

Gallem liosogi y tystiolaethau hyn; ond gwelir eisoes o ba fath ysbryd, doniau, a chymhwysderau oedd yr offeryn hwnw a ddefnyddiodd Duw i ddefffroi Cymru o'i chysgadurwydd, a'i galw oddiwrth ei hofergoelion a'i hanfoesoldeb i wasanaethu y Duw byw.—Mae holl hanesiaeth eglwysig yn dangos, pan f'o gan y Creawdwr ryw waith penodol i'w wneuthur, ei fod yn codi offerynau cymhwys at y gwaith hwnw, ac mai gwaith priodol i'r amser yw y gorchwyl y mae yn roddi yn llaw ei weision yn mhob oes. Yr oedd eisieu gwroldeb a llymder Ioan Fedydiwr, i fod yn rhagredegrw

y *Messia* ar derfyn y ddwy oruchwyliaeth. Yr oedd raid cael dyageidiaeth, ymroddiad, dewrder, a medrusrwydd Paul, i fod yn apostol y cenedloedd. Ni wnai neb arall mo'r tro, ond gŵr o'r ysbryd diofn hwnw, fel Luther, a ddywedai, "Mi a äf i *Worms*, pe byddai yno gynnifer o ddiafiaid yn cydfwriadu i'm herbyn, ag sydd o bridlechau ar benau y tai," i gychwyn y Diwygiad Protestanaidd. Ac yr oedd eisieu gŵr o'r un eondra, glewder, ymroddiad, a zêl, i wynebu ar lygredigaethau oesol Cymru, a dal yn wrol yn ngwyneb erlidigaethau a gwrthwynebiadau cynddeiriog cenedl galed ac annu, wrth ddynoethi eu pechod a'u gwarth,—y fath un oedd Howel Harris. Yr oedd ef i raddau helaeth yn rhydd oddiwrth ofn dyn, a dangosai y gwroldeb mwyaf mewn cyfyngderau a pheryglon, digon i lethu dynion cyffredin. Dodwn yma i lawr, ddau neu dri anghreifftiau o hyn,—“Yn Casnewydd,” meddai, “rhuthrodd y werindorf arnom gyda'r digllonedd a'r ffyrnigrwydd eithaf. Rhwygasant lawes fy nghôb (*coat*) ymaith yn gwbl, aethant â'm mhenguwch (*perwig*) ymaith, ac yr oeddwn yn y gwlaw. O! mor felus oedd sefyll yn bennoeth o dan ddirmyg Crist! Wedi cael dystawrwydd, mi a barheais i lefaru—ond yn fuan, wele hwy yn crochleffain drachefn; a thra yr oedd rhai yn fy lluchio âg afalau a baw, yr oedd eraill yn taflu ceryg. Cefais un ergyd ar fy nhalcen, yr hyn a barodd iddo chwyddo, ynghyd â'r gwaed i lifo. Mynai llawer o'm cyfeillion i mi roddi i fy ny yn y cythrwf, ond nid oeddwn foddllawn i wneyd hyn, nes y gostegai yr ystorm, ac y gogoneddid Duw yn nadyrchweliad Satan.”

Eto,—

“Cyraeddasom dref Mynwy, a chawsom fod y *raees* yno, a gwreng a boneddig ynghyd yn ein herbyn. Fel y dechreuais bregethu ar ben bwrdd, gyferbyn â Neuadd y dref, lle yr oedd y Duc B—, ac Arglwydd A—, ynghyd â nifer mawr o foneddigion a boneddigesau ar giniaw, rhoisant orchymyn i guro y *drum* wrth ein hymyl. Er hyn, nerthwyd fi i barhau i bregethu yn erbyn rhedegfeydd a'r *balls*, a'r cyfarfodydd llawen, a'r godineb, a'r maswedd, a'r meddwod. Parhaodd y *drum* i guro, a'r dorf i'm lluchio âg afalau, ac eirin, a cheryg, ac â chi marw.”

Yr oedd y brawd Seward (cyfaill Harris) yn ofni cael niwed; ond dyoddefodd yr ystorm yn dawel, gan ddywededy, “Gwell yw dyoddef hyn nag uffern.”

Tua'r flwyddyn 1741, cynnaliwyd un o'r sassiwnau cyntaf yn nhref Llanymddyfri. Yr oedd Rowlands, a Williams, a Howel Davies, wedi myned yno i ddechreu y cyfarfod,—ond cododd tymhestl o erlidigaeth yn y fan, ac mor ddychrynlyd ydoedd, fel y cododd Williams, ac y dywedodd—“Frodyr, y mae yn anhosibl i ni fyned ymlaen yma yn nghanol y fath swm a dwndwr; gadewch i ni fyned tua Phant-y-celyn, a chadw y sassiwn yno;” ac felly, yno yr aethant. Ond ar y ffordd, pwy a'u cyfarfu ond Harris, yr hwn a ofynodd iddynt yn syn, “Gyfeillion, i ba le yr y'ch chwi yn myned?” “I Bant-y-celyn,” meddai Williams, “cansys nid allwn ni ddim myned i Lanymddyfri; yr ydym mewn perygl o golli ein bywydau yno!” “Bywyd, bywyd,” meddai yntau, “dyna i chwi fywyd er mwyn Crist; awn i gyd yn ol, hwy a gânt y corff gwael yma o'm heiddo i.” Felly hwy a ddychwelasant i Lanymddyfri, a Harris yn flaenor arnynt. Efe a esgynodd yn uniongyrchol i'r esgynlawr, a dywedodd gyda'r fath rym a difrifwch, “Gweddiwn!” fel y bu pawb yn ddystaw yn y fan. Yna,

gweddiodd gyda'r fath awdurdod, gwresogrwydd, a thaerineb, fel y gorchfygwyd y bobl; a chymerodd cyfnewidiad mawr le ar eu hagwedd hwy oll. Cafodd y pregethwyr bob hamdden i draethu eu cenadwri, a dangoswyd sobrwydd a dyfalwch mawr trwy y cyfarfod, heb neb yn achosi blinder. Dro arall, pan oedd Harris yn pregethu, pwyntiodd dyn ei law-ddryll ato, a thynodd yn y *trigger*, ond ni tharawodd y flint dân. Gwnaeth hyn ddwywaith neu dair, tra yr oedd Harris yn edrych arno. Yna dywedodd wrth y dyn, yn ei ddull diofal ei hun, "Trowch y dryll ffordd arall, ac fe allai yr â yr ergyd allan." Fe wnaeth y dyn hyny, a'r ergyd a aeth allan yn y fan.

Wele eto ddarn o lythyr o eiddo Harris, ag sydd yn ddarlun bywiog o'r ysbryd aiddgar a dewr, â pha un y meddiennid ef,—

"FY ANWYL GYDFILWR,—

Derbyniais lythyr yr wythnos ddiweddfaf oddiwrthych, ac yr wyf yn cymeryd y cyfleusdra cyntaf i'w ateb. A allaf fi anghosio fy anwyl frawd, yr hwn, nid yn unig a aned o hâd breninol, ond sydd yn milwrio yn yr un rhyfel, ac wedi ei anfon ar yr un neges! Bydded i ddaear, uffern, pechod, a Satan, ymuno â'u gilydd; tydi wr Duw,—tydi, dywysog y Duw byw, estyn allan dy law, ac yn nerth y Goruchaf, ni a awn trwy y dyfroedd—ni a sathrwn ar ysgorpionau, ni a fuddygoliaethwn yn y ffamau—ni a orfoleddwn, ac a neidiwn tros bob mur,—ni a awn i mewn ac a feddiannwn gwlad dda yr addewid. Cerdd ymlaen, tydi, genad Arglwydd y llucedd,—ymorchesta—yr Arglwydd, yr Arglwydd Hollalluog, yr Iesu gogoneddus sydd yn teyrnasu ar bob byd; y mae yn llywodraethu ac yn goruwch-lywodraethu bob peth, ie, hyd yn nod pethau niweidiol, a dichellion diafol. . . . I'r frwydr—i'r frwydr, fy mrawd,—bloeddia, nac arbed,—sathra y gelyn dan wada dy droed, fel gorchfygwr galluog; gâd iddo wybod fod dy weinidogaeth yn dwyn argraff fawr y nefoedd arni—mai nid arfau onawdol yw dy arfau, ond nerthol trwy Dduw—gorfoledda a chana yn nghanol y cwbl, canys y mae pob peth yn dda,—pob peth yn eiddoch chwî."

"Yn mhob mân 'r oedd son am dano,
Diafol ar ei ol yn rhuo,
Cân i'r meddwn ydoedd yma,
Saethent ato am y cynts';
Gwawd, celwyddau, erllil, senau,
Fwrient arno yn gawodau;
Ond llawenpau yntau wnai,
Pan teilwng cai ei gyfri',
Gyda'r holl dduwiolion gwmmi,
Oddef g'wradwydd gyda'r Iesu."

Gan fod dechreuad y cymdeithasfaeodd Cymreig yn dwyn cysylltiad âg enw Howel Harris, byddai yn anmhriodol i ni beidio a gwneuthur crybwylliad am hyn. Mae yr *Association* wedi cario mwy o ddylanwad ar ein gwlad nag a all un sefydliad arall hōni hawl iddo. Addefir hyn gan bawb; ac, fel y canlyniad, ceisir codi cyfarfodydd o'r cyffelyb ymhlith enwadau eraill, heblaw y corff y perthynent fel sefydliadau neillduol iddo; ac y mae hyd yn nod y Llanwyr mor ostyngedig a dilyn ol traed yr hen Fethodistiaid yn eu *clerical meetings*, er bod y fath gyfarfodydd mor belled ag yw y dwyrain oddiwrth y gorllewin oddiwrth "Ganonau" yr Eglwys, a'r "Llyfr Gweddî Gyffredin." Buom yn meddwl cyn hyn, y carem weled rhyw un yn cymeryd i fyny fel testun i ysgrifenu arno, "*Athroniaeth y Cymansfaeodd Cymreig*." Mae pawb am *athroniaeth* y dyddiau hyn, ac addefwn yn rhwydd nad ydym ninnau mor annibynol a meiddio bod yn

wahanol i'r cyffredin. Clywn am "Athroniaeth y meddwl," "Athroniaeth sefyllfa ddyfodol," "Athroniaeth hanesyddiaeth," a "Hanesiaeth Athroniaeth," "Athroniaeth crefydd," ac "Athroniaeth anghrefydd," a phaham na ebaem ni "Athroniaeth Methodistiaeth," neu rywbeth o'r fath? Gobeithiwn y cymer rhyw un o ysgrifenwyr medrus y "Traethodydd" y pwnc newn llaw. Gallai draethu ar achosion y gwahanol sefydliadau a threfniadau perthynol i'r "corff," elfenau hanfodol ei gyfansoddiad, &c. Ond ni oheisiwn ni ehedeg mor uchel yn bresennol; digon i ni wneyd crybwylliad neu ddau o hanes dechreuad ein cymanfaeodd.

Ymddengys mai yn Watford, swydd Forganwg, y cynnaliwyd yr *Association* gyntaf, ar y 6ed o Ionawr, 1742. Whitefield yn y gader; ac yn bresennol, Rowlands, Harris, Powell, Williams, Humphreys, Cennick. Cynnaliwyd un wedi hyny yn Llanddeusant, sir Gaerfyrddin; Chwefror 8ydd, 1742. Mae yn debyg, nad oedd y cyfarfodydd hyn yn cofleidio ond cylch bychan, gan y darllenwn am gymdeithasfa yn Nhrefeca, Chwefror 7, 1742; ac un arall yn y Dyffryn, swydd Drefaldwyn, Chwefror 17, 1742; ac eraill yn Llanwrtyd, a Glan-yr-afon-ddu, Mawrth 1af, 1742.

Yr *Association* gyffredinol gyntaf a gynnaliwyd yn Watford, Ebrill 6ed, 1743, pryd y llywyddwyd y cyfarfod gan Whitefield; ac yr oedd yn bresennol, Williams, Pant-y-celyn, Harris, Jenkins, James, Beaumont, Hughes, T. ac I. Lewis, T. Williams, Adams, a Davies, gweinidog Anni-bynol:—Penderfynwyd yn hon, ar fod i Harris fod yn arolygwr tros Gymru, a myned i Loegr, pan y byddai galwad; penderfynwyd hefyd ar fod Cyfarfodydd Misol yn cael eu cynnal yn mhob sir, yn gynnwysedig o un gweinidog ordeiniedig, fel cymedrolwr, ynghyd âg arolygwr y dosbarth a'i gynnorthwywyr; a bod yr *Association* chwarterol nesaf i fod yn Nhrefeca, ar y Mercher cyntaf ar ol dydd canol haf. Dechreuwyd y cyfarfod trwy weddi a phregeth gan Whitefield, yr hwn a lefarodd â nerth mawr ar y geiriau hyny, "Ac Enoch a rodiodd gyda Duw." Rhoddai y cynghorwyr hanes rheolaidd o'u llafur, ac o'r *societies* ag oedd o dan eu gofal. Mae rhai o'r hanesion hyn yn dra dyddorol, fel y gellir gweled yn y rhai a ddyfynwyd gan awdwr "Methodistiaeth Cymru." Tra y cyfeiriwn ein darlennydd at y gwaith rhagorol hwnw, ar yr un pryd, temtir ni i osod ychydig o esiamplau o'u blaen, er dangos pa fath Gristionogion oedd crefyddwyr yr oes hono.

"Yn Llanon, &c., y mae amryw o eneidiau anwyl yn llawn o zél a chariad, ac yn cynnyddu fwyfwy. Mae yno dywalltiad anghyffredinol o'r Yabryd ar rai o honynt. Gorfodir hwy yn fynych i waeddi allan o dan deimlad o ddaioni yr Arglwydd—'Bendigedig a fyddo Duw a'r Iesu.'"

"Yn Nghastellnedd y maent yn fwy na choncwerwyr trwy yr Hwn a'u carodd."

"Yn Creunant, Palleg, a'r Gnap, y maent yn lled sych, oddieithr rhai."

"Yn Llansamlet, y maent dan deimlad o'u llygredigaethau. Nid oes ond dau sydd yn mwynhau rhyddid; hyderwyf, er hyny, fod yr Arglwydd yn gwneuthur pethau mawrion iddynt. Amen."

"Cyfarfyddais a'r praidd yn Prendergast ac Usmaston (swydd Benfro), tua 25 o nifer. Diagynodd cariad Duw arnom fel cawod, nes ein boddi mewn môr o lawenydd a chariad."

"Yn Nghastellnedd, nis gallant fwyta, nac yfed, na chysgu, gyda dim cysur, nes cael yr Hwn y mae eu henaid yn ei garu. Bod heb bresennoldeb Duw sydd yn wir drallodus iddynt."

"Yn Cwmdu (swydd Frycheiniog), mae ganddynt gymaint o bresennoldeb yr

Arglwydd, ar brydian, fel nas gallant beidio a gwaeddi allan, 'Arglwydd, digon yw.' Teimlant gymaint mewn gweddi ddirgel, fel y dymunant nad ymadawont, nes eu dattod a bod gyda Christ."

Gofidus genym orfod troi o honom oddiwrth y pethau dyddan hyn at amgylchiadau galarus yr "ymraniad rhwng Harris a Rowlands." Oddiwrth y cwbl a allem gasglu yn ysgrifeniadau Harris, mae yn rhaid i ni broffesu ein bargyhoeddiad llwyr ei fod ef yn eithaf cywir ei ddybenion, ac yn gweithredu oddiar gydwybod yn y tro chwerau hwn. Mae yn ddigon eglur iddo fyned i eithafion yn ei ymadroddion ar Berson Crist. Yr oedd "yn ŵr o dymher gwresog," fel ei desgrifiir yn y "Drysorfa," "a pha beth bynag a gymerai le yn ei feddwl, yr oedd yn ei dderbyn ac yn ei ddilyn gyda bywiogrwydd poethlyd." Cafodd, neu tybiodd iddo gael, golygiadau newydd a gogoneddus ar fawredd a gogoniant person yr Iachawdwr. "Anghenrheidrwydd a osodwyd arnaf," meddai, "i bregethu y gwirionedd mawr hwnw a ddadguddiodd efe i'm henaid fy hun, sef rhyfeddol ymstyngiad Duw." Hyn a barodd i rai o'i frodyr ei wrthwynebu, gan farnu, wrth ei fod yn dyweyd fod "Duw wedi marw," fod ei athrawiaeth yn anysgrythrol, ac yn tueddu at Sabeliaeth. "Fel yr oedd fy ysbyrd yn cynnyddu fwyfwy," meddai Harris, "wrth weled gogoniant y Duw-ddyn hwn (yr hwn a welais erbyn hyn yn amlwg, yn ddychryn cythreuliaid, yn hyfrydwch angelion, ac yn wir ac unig obaith pechaduriaid truenus), yna dechreuais ganfod gwrthwynebiad mawr a chryf i'm gwaith yn pregethu ei Dduwdod a'i farwolaeth ef, &c., yn enwedig yn Nghymru."

Mae yn bur debyg, fel yr awgryma awdwr "Methodistiaeth Cymru," iddo ymosod ar ei frodyr "fe allai yn anfrawdol," o herwydd eu gwrthwynebiad iddo, o herwydd "yr hyn a farnai oedd wedi ei ddadguddio iddo:" eto tueddir ni i feddwl fod cryn dipyn o anfrawdgarwch wedi cael ei ddangos tuag at Harris o'r ochr arall; ac iddynt, yn lle ceisio ei arwain yn dmyser, neu gydoddef âg of ychydig, chwerau yn eu hysbryd hwythau, ac ymosod arno yn ffyrnig, nes o'r diwedd iddynt ddwyn yr ymranid i benderfyniad mewn cymanfa yn Llanidloes, yn y flwyddyn 1751. Gellir gwled ysbyrd Harris yn ystod yr ymrafael hwn yn y llythyr canlynol o'i eiddo at Rowlands:—

"*Llundain, Ionawr 4ydd, 1747.*

FY ANWYL, ANWYL FRAWD,—

Hyderaf y caiff hwn chwi yn edrych ar y dirgelwch mawr, Duw wedi ei wneyd yn ddyd. At hyn mae yn rhaid i ni ddyfod. Dyma ddiwedd pob gwybodaeth, a gwreiddyn pob hapusrwydd. O fy mrawd! bydded i ni fod am byth wedi ein boddi mewn syndod a rhyfeddod. Yn awr, yn y weithred o ysgrifenu, fy enaid a dawdd o'm mewn, a theimlwyf fy mod yn hiraethu cael ymadael â'r corff hwn o bechod, i gael golwg ar y weledigaeth weddnewidiol hon. A elwch chwi fi M—— neu A——? Na ato Duw; bywyd fy enaid ydyw, ac nid pluen benthyg; nid dychymyg penboeth, ond fy nedwyddwch sylweddol. O! yr lawn mawr! pa bryd y boddir ni yn ei ddyfnderoedd diwaelod, &c., &c.

Ydwyf, fy anwylaf frawd a'm cydlafurwr, gyda'm parch mwyaf calonog i'r brawd Williams, ynghyd â'r holl frodyr a'r *societies*, gan hiraethu eich gwled oll,

Yr eiddoch, yn y rhwymau goreu tros byth,

HOWEL HARRIS."

Mor felus yw y dyfynion canlynol yn nghanol y chwerau bustlaidd:—

"Gorphnaf 2*il*, 1748.

FY ANWYLAF FRAWD ROWLANDS,—

Yr ydym oll wedi tristâu yr Ysbryd Glân, a'n ffafriodd ni gymaint; ac yr ydym wedi annog yn fawr i Sanct yr Israael ddadguddio ein noethder. O fy mrawd ! mae yn dda i ni ei fod yn Dduw uwchlaw pawb, wedi ymwisgo â'n cnawd ni. I'r llwch bydded i ni fyned, a suddo i lawr, fe, i ddyddymdra. Bydded i ni ym-afael yn ein cariad cyntaf, a myned allan yn unol mewn calon, geiriau, a gweith-redoedd."

Effeithiodd yr ymranïad yn niweidiol; yr oedd gan Harris a Rowlands eu "pobl;" aeth y ddwyblaïd i ymryson â'u gilydd, hyd nes y "drylliwyd y cymdeithasau bychain ar hyd y wlad, ac yr aeth crefydd yn gwbl i'r dim mewn llawer o ardaloedd lle yr oedd ymddangosiad golygus wedi bod unwaith." Cilioedd Harris i'w dŷ ei hun, ar ol dwy flynedd ar bymtheg o lafur diflin trwy Gymru, a llawer o Loegr; ac felly cyfyngwyd ei ddefnyddioldeb; ond yr oedd ei ysbryd yn parhau yr un mor wresog yn y gwaith, a phregethai yn gyffredin ddwywaith neu dair yn y dydd yn Nhrefeca i'r sawl a ddeuent i wrandaw arno. At hyny cyfeiria Williams pan y cana,—

"Y mae gweddi cyn y wawrddydd
Yn Nhrefeca ganddo fe,
'R amser bo trwm-gwag freuddwyldwyd
Yn teyrnasu 'n llawer lle;
A chyn llanw 'r bol o fwydydd
Fe geir yno gynghor prudd,
A chyn swper, gweddi a darllen,
Tri addoliad yn y dydd.
Cym'rwch 'siampl pen-teuluoedd
Gadw pen addoliad llawn,
Gweddi ac addysg yn y boreu,
Gweddi ac addysg y prydawn;
Boed eich eglwys yn y gegin,
Neu y parlaur, fel bo lle;
Ac nes gwneuthur fel gwnaeth yntau,
Peidiwch a'i gondemnio fe."

Yn Ebrill, 1752, gosododd sylfaen yr adeilad presennol yn Nhrefeca, yr hon, wedi ateb y dyben o fod yn gartrefle cysurus i lawer o bererinion Sion, sydd yn awr yn cynnwys yr athrofa; ac mor gymhwys ydyw i hyny a phe bai wedi ei hadeiladu ar y cyntaf i'r perwyl hyn yn unig; ac y mae fel hyn yn ddarparle i bregethwyr ieuainc, tuag at iddynt fyned allan a chyhoeddi yr efengyl hõno ag oedd mor agos at galon Harris ei hun. Y mae hyn fel y dylai fod; a hyderwn y caiff Trefeca fod eto yn ffynonell o ba un y llifa allan ddyfroedd y bywyd i filoedd ar ddarfod am danynt.

Tybiai Harris ei fod yn ymosod ar orchwyl, yn nghodiad yr adeilad yn Nhrefeca, ag oedd yn unol âg ewyllys Duw, yn gymaint ag y byddai, yn y tymmor erlidigaethus hyny, yn fanteisiol i gasglu y saint gwasgaredig i'r un man, lle y caent foddion gras cyson, a diogelwch rhag eu gelynon. "Fe'm cymhellwyd i adeiladu," meddai, "gan yr un ysbryd ag a'm danfonodd o amgylch i bregethu." Fe allai fod esiampl Frank yn Germany, yr hwn hefyd oedd cynllun Whitfield yn codi ei *orphan house* yn Georgia, yn dylanwadu arno, ac yn tueddu ei feddwl i wneuthur yn gyffelyb. Beth bynag, yr oedd ei hyder yn gryf yn ei Arglwydd, a chredai ei fod yn rhoi arwyddion o'i foddlonrwydd iddo: "ni ddefnyddiais foddion yn y byd i gael cymaint a swlt, ond ymbil yn ostyngedig ar Dduw, a hyderu yn yr

addewid, yr hon yr ymddiriedwn arni am pob peth amserol ac ysbrydol. Yn fynych mewn caledi ynghylch pethau amserol, ac eisieu ugain punt neu hanner cant, neu gant, ac heb un lle genyf i droi ato am gymhorth, ond at yr addewid—yr Arglwydd, heb fy llaw i, hyd y cyfyngdra eithaf, ie, y pryd hyny hefyd, a ymddangosai o gwŕ na allasai neb ddysgwyl; rhai yn rhoddi, a rhai yn anfon i mi ddeg neu ugain, neu gant o bunnau, er y byddent yn byw 70 neu 80 milltir oddiwrthyf.”

Gorphenwyd yr adeilad yn 1753, ac ymgasglodd yno rifedi mawr o bob parth o Gymru, arosodd llawer dros ystod eu bywyd; ac eraill a ddychwelasant adref at eu teuluoedd. Yr oedd cynnifer a chant yn sefydlog yno yn 1754, heblaw llawer a ddeuent yn achlysurol. Daeth amryw o deuluoedd yno, gan mwyaf o'r Gogledd, yn y flwyddyn 1755, a chymerasant ffermydd yn y gymydogaeath, er mwyn cael cyfle i wrandaw Harris; denai rhai â meddiannau ganddynt, ac ereill yn dlodion, a derbynai y cwbl i mewn. Fe ddywedir fod y teulu ar un pryd yn naw ugain o rifedi, cyfarfyddai â hwy dair gwaith bob dydd, fel y gwelso, i'w cynghori a gweddio gyda hwynt,—a thystir am danynt, mai rhai hynod mewn duwioldeb oeddynt, a bod Trefecca yn fath o baradwys ysbrydol.

Tua'r flwyddyn 1759, cynnygiwyd iddo, gan rai o foneddigion swydd Frycheinog, swydd neu gommisiwn yn *militia* y sir hono, yn gymaint a bod y deyrnas hon mewn rhyfel â'r Ffrancod y pryd hyny, a chryn fraw wedi goresgyn y wlad. Felly, cymerodd arno swydd milwr, ac a ymunodd â'r *militia* yn y flwyddyn 1760, gan ddwyn pedwar ar hugain o'r teulu gydag ef, gyda'r bwriad i wasanaethu yr Arglwydd yn hyn fel ag yn mhob peth arall. Yr oedd deuddeg o'r gwŕ hyn ar ei draul ef ei hun. Wedi cael swydd banerwr (*ensign*) yn gyntaf, gwnaed ef wedi hyny yn gadben. Bu dair blynedd yn y *militia*, yn symudol mewn gwahanol fanau yn Lloegr, a chafodd gyfeusderau i bregethu lle bynag yr aent. Buont yn aros yn Yarmouth, Bideford, Torrington, Barnstaple, a Plymouth, dros dymmor. Wedi hyn dychwelasant i Drefecca, ac yno y treuliodd Harris weddill ei fywyd gyda'i deulu. Yn y tymmor hwn, cymerodd amgylchiad arall le, ag sydd wedi hynodi Trefecca, heblaw ei fod yn breswylfod Howel Harris. Yr oedd yr Iarllles Huntingdon yn dra chydabyddus â Harris; a buasai ar ei meddwl hi er ys rhai blyneddau sefydlu Coleg i ddysgu gwŕ ieuaine, gyda golwg ar eu cymhwyso i'r weinidogaeth. Mae amryw o lythyrau yr iarllles at Harris yn awr ar gael, ac yn arddangos pa mor uchel y safai Harris yn ei golwg. “Miloedd ar filoedd o ddiolchiadau calon am y gweddian yn Nhrefecca,” meddai yn un o honynt. Terfyna un arall fel y canlyn, “Ydwyf, yn y modd mwyaf cywir a serchog, yn mhob cariad a diolchgarwch Cristionogol,—yr eiddoch, S. Huntingdon.”

Penododd yr iarllles ar Drefecca, fel mangre y coleg; a chymerodd le, a elwir Trefecca Isaf, o fewn lled dau gae i gartrefle Harris, dan ardreth ganddo i'r dyben. Adgyweiriodd yntau yr hen adeilad yn y flwyddyn 1767—8, ac agorwyd y coleg ar y 24ain o Awst, 1768, dydd genedigaeath yr iarllles, pryd y pregethodd Whitefield ar *Ecsod. xx. 24.*

Y mae hanes cyfarfodydd cylchwyl gyntaf y coleg, yn hynod o ddifyrus, ond yn rhyfaith i ni ei ddodi i lawr yma; digon yw cyfeirio ein darllynydd at “Methodistaeth Cymru;” *tudal. 396—7, o'r gyfrol gyntaf.*

Yr oedd Daniel Rowlands yn y gylchwyl hon; yr hyn sydd brawf fod yr hen deimladau anghysurus wedi diffoddi erbyn hyn, a bod gwir barch

yn aros yn meddyliau ei frodyr at Harris, fel dyn duwiol a defnyddiol; ac y mae yn hyfryd clywed Harris yn dyweyd, pan y clywodd fod Rowlands ar fin marw, "Teimlais y fath gariad ato, nas gellid ei ddesgrifio mewn geiriau. Yn wir, teimlais gymaint, fel y gallwn roddi fy einioes i lawr ddeng mil o weithiau trosto, pe bai yn bosibl ei adferu."

Arferai Harris i fyned i'r coleg bob dydd, dros hir amser, i gynghori ac ymddyddan â'r gwŷr ieuaino; a threuliai yr iarlles lawer o'i hamser gyda Harris bob blwyddyn i edrych ar ol y sefydliad.

Ond yr oedd terfyn einioes y gwŷr hynod hwn yn nesáu. Bu farw ei wraig yn y flwyddyn 1770, ac yntau a anmharodd yn raddol yn ei gorff; cafodd wasgfeuron dirfawr yn yr wythnosau diweddfaf o'i fywyd, ond er hyny ymdrechai i bregethu a chynghori y teulu. Mae cenadwri a thystiolaeth ddiweddfaf Howel Harris, ynghyd â'i eiriau diweddfaf, yn hynod a chyffrous tros ben, ac yn dra theilwng o'u cofnodi; ond teimlwn fod ein hyagrif wedi myned yn rhy faith eisoes, a bod yn bryd i ni dynu tua'r dyben. Dodwn yma rai o'i ymadroddion olaf, fel esiampl o'r ysbryd a'i meddiannai:—"Yr wyf heddyw mewn poen dirfawr, ac yn wan iawn, a phob peth sydd o'm hamgylch yn bethau diflas genyf; er hyny, y mae fy ysbryd yn llefain, O! fy anwyl Dad, a ydwyt ti yn dyfod i daro yr ergyd ddiweddfaf? yr wyf yn teimlo angeu yn dyfod yn nes nes. O! tyred, tyred, tyred, na âd i mi fod yn glaf o hiraeth:—os ydyw fy ngwaith wedi darfod, cymer fi adref; O! prysura dy ddyfodiad! a gâf fi ddyfod i'r lle yr wyt yn dadguddio dy ogoniant, dy gariad, a'th ddyoddefadau! O! cymer fi adref, adref, canys dyeithr ydwyf yma, ac wedi fy nyddyfnu oddi wrth bob peth dan haul." Eto,—“Yr ydwyf yn cael rhyddid neillduol i lefain am fyned oddiyma i'r gogoniant; ac yr ydwyf hefyd yn pwyso arno mewn modd nas gwnaethum erioed o'r blaen, ac megys â'm gafael am wddf fy Nuw a'm Tad, yn gystal a chusanu ei draed, gan lefain, 'Yr ydwyf yn awr ynot ti, ymlith yr ysbrydoedd gogoneddus—Tydi yw fy nefoedd yn oes oesoedd.” “O! mor hawddgar yw genyf yr arwydd lleiaf o fod angeu yn agosáu; y mae pob argoel o ddynesiad angeu yn llawenydd ac yn fywyd i mi yn wir. O! y fath etifeddiaeth yr wyf mewn gobaith o gael ei meddiannu yn mhen tipyn bach; yr wyf yn fy rhoddi fy hun i fyny i ewyllys fy anwyl Arglwydd, i wneuthur fel y myno â mi; ond yn gymaint ag iddo fy ngharu â chariad neillduol, nis gâd efe fi yn hir.” “Yr wyf yn meddwl im' gael sicrwydd y caf fyned adref yn fuan, trwy ei fod wedi dangos i mi ei ogoniant, hyny yw, ei ogoniant iddo fy ngharu bechadur tlawd yn wir; fy nghyfiawnhau, a'm hachub, a'm golchi yn ei waed, ac hefyd ddyrchafu ac anrhydeddu y fath yn tlawd, truenus ag wyf fi.” Drachefn,—“Yr wyf yn teimlo fod fy ysbryd yn ymbil o flaen dy orseddfainc, ac yn cael rhyddid i ddywedyd fod fy ngwaith wedi darfod; myfi a redais fy ngyrfa, ac a orphenais fy nhystiolaeth; pa beth yn ychwaneg sydd yn aros i mi i'w wneuthur, ond dyfod adref at fy Nuw, fy Nuw, fy Nuw, fy anwyl Dduw a'm Tad, a'm cyfaill yn wir!”

Pan y cafodd sicrwydd gyntaf fod ei ymadawiad yn agos, efe a ddywedodd “Bendigedig a fyddo Duw, y mae fy ngwaith wedi darfod, ac yr wyf yn gwybod fy mod yn myned at fy anwyl Dduw a'm Tad; canys efe a gafodd fy nghalon, ie, fy holl galon.” Drachefn a thrachefn y traethai, “Dyma ganlyn yr Iesu; yr ydym ni wedi dyfod i fynydd Sion, yr wyf fi ar fynydd Sion yn wir; myfi a welais ogoniant mawr yn y dyn Iesu o'r

blaen, ond nid oedd ond fel dim at y peth a welaf yn awr! Dyma wir gau-lyn Iesu." A llawer o ymadroddion cyffelyb, efe a hunodd, ac a orphwya-odd oddiwrth ei lafur, Gorphenaf 2lain, 1773, yn 60ain mlwydd oed. Claddwyd ef yn agos i fwrdd yr allor, yn Eglwys Talgarth, yn y fan lle yr argyhoeddwyd ef o bechod. Mae traddodiad yn nghymydogaeith Talgarth hyd heddyw, ag sydd yn cadarnhau yr hyn a ddywedwyd gan yr hybarch Jay, yn ei bregeth yn Nghapel Surrey, Llundain; sef, darfod rhoddi ei weddillion yn y bedd heb y gwasanaeth arferol—nad allai yr offeiriad ddarllen y gwasanaeth, o herwydd ei deimladau—iddo estyn y llyfr i arall, ac iddo yntau fethu a myned ymlaen—ei estyn i'r trydydd, ond nad allai hwn ychwaith ei ddarllen; ac felly, ei ddodi yn y ddaear heb y ffurf arferol: ond, fel y dywed Mr. Jay, "gyda dagrau ac ocheneidiau tyrfa fawr, yr hyn oedd yn llawer gwell."

Mae ein calon yn llawn, a charem ei harllwys, ond rhaid ymattal. Uwch ben coffadwriaeth dechreuwyd hynod Methodistiaeth Cymru ni a ddywedwn, beth hynag, yn iaith y Parch. Thomas Charles, awdwr y bywgraffiad yn yr hen "Drysorfa," "Llanwed Duw y byd â'r cyfryw genadon yn fuan, ac arloesed yr eglwys o ddyinion hunanol, cysglyd, marwaidd, sydd, dan enw cenadon Crist, yn ei diffrwytho, ac yn ei gofidio! Llwynogod cyfrwys ydynt, sydd yn difwyno y gwinllanoedd. Y maent yn gofalu mwy am eu helw, eu parch, a'u hesmwythder eu hunain, nag am achub eneidiau an-farwol, sydd ar fin colledigaeth dragywyddol. Nid felly Mr. Harris: bedydd tanlyd o'r nefoedd a ennynodd fflam angerddol yn ei enaid, ag oedd yn gorchfygu pob rhwystr o'i flaen. Llanwed Duw y byd â'i fath!"

"Mil o bethau gafwyd ynddo
Ragor na geir yn y rhai
Sydd yn ysgwyd pen a gwawdio,
Ac yn dwbl gofio ei fai:
Yn lle ysgafnder, coeg-ddigrifwch,
Cleber wag, gynnefin iawn,
Am waith Iesu byddai Harris
Yn ymddyddan foren a nawn.
Cwag i lawr yn Eglwys Talgarth,
Lle nad oes na phoen na gwao;
Ti gei godi i'r lan i fywyd
Sy'n dragywyddol yn parhau;
Gwell i ti gael gorphwys yna
Blith dra phliith â'r pryfed mân,
Na chael mil o demtiaynau
At y deng mil geist o'r blaen."

DYFODIAD YR EFENGYL I YNYS PRYDAIN.

CREDWN nad oes un wlad odditan y nef dan gryfach rhwymedigaethau i grefydd Mab Duw na'r wlad i'r hon yr ydym ni yn perthyn. Pan y gwawriodd Cristionogaeth gyntaf ar ororau ein hynys orenwog, ymdroai ei phreswylwyr anwar mewn cyflwr o farbareidd-dra erohyll; eisteddent "yn mro a chysgod angeu." Yr oedd eu ffydd yn gorphwys ar draddodiadau

oedranus, ynfyd, a niweidiol. Ymlynent wrth grefydd ag oedd yn eu rhwymo i ddilyn arferion a defodau creulawn dros ben. Yn ganlynol, yr oedd dyfodiad yr efengyl i'w plith, yn rhywbeth anwyl, fel toriad gwawr y boreu ar ol noswaith hirfaith a thywyll; ac yn fendigedig fel ymweliad y gwanwyn gyda'i wyrddlesni a'i flodau, ar ol gauaf llwm a dryghinog. Dygwyddiad ydoedd i'w gofio hyd byth, gyda diolchgarwch diffuant i'r Duw Mawr, yr hwn sydd yn trefnu achosion, ac yn gwylio dros amgylchiadau gwledydd y ddaear.

Bellach, amcenir dodi ger bron y darlennydd, grynodeb o hanes y dygwyddiad pwysig dan sylw. Nid yw y gorchwyl yn un annifyr, er fod yn perthyn iddo anhawsderau o gryn bwys. Gŵyr y darlennydd ond odid, fod hanes cychwyniad Cristionogaeth yn Mrydain wedi bod yn fater o ymgeiraeth a dadl am oesau lawer. Meddylia amryw o brif ddysgedigion yr oes bresennol, megys rhai o'u cynoeswyr, nad ellir haeru dim gyda sicrwydd mewn perthynas i'r pwnc, ymbellach na hyn, sef, ddarfod i Cristionogaeth gael ei dwyn drosodd i blith ein hynafiaid anwybodus yn foreu iawn, fe allai cyn, neu rywbryd yn fuan wedi, terfyniad yr oes apostolaidd. Yn ol barn y rhai hyn, ynfydrwydd perffaith ydyw i neb ymgeisio at fynu gwybod pwy oeddynt y cenadau cyntaf a fu yma yn llafurio yn achos yr efengyl, nac i ba wlad neu genedl y perthynent hwy. Tybient fod eu henwau, eu coffadwriaeth, a'u hanes, yn rhwym o orwedd dros byth yn guddiedig dan dywyllwch nad ellir ei chwalu. Ond yr ydymni, felerail, yn dygwydd coleddu syniadau gwahanol ar y pwnc. Credwn nad ydyw hanes dygiad Cristionogaeth i'r ynys hon ddim yn beth anghyrhaeddadwy neu anhosibl, wedi y cyfan a wnaethpwyd gan ysgrifenyddwyr ofergoelus y canol-oesoedd tuag at ansefydlu a charmarwain meddyliau dynion yn ei gyloch. Y mae yn eithaf sier ddarfod i ryw bersonau neu gilydd flaenori yn y gwaith o sefydlu crefydd yr efengyl yn Mrydain; ac onid naturiol yw casglu y byddai i enwau y personau hyn barhau mewn bri ymhlith ein hynafiaid am oesau lawer? Onid rhesymol yw meddwl y gwneid ymdrech ganddynt i fytholi coffadwriaeth yr amgylchiadau cysylltiedig â dyfodiad Cristionogaeth i'w gwlad? Yr oedd gan y Cristionogion cyntefig yn Mrydain yn union yr un manteision i argraffu ffeithiau pwysig o'r fath ar feddyliau eu plant ac eraill, ag sy genym ninnau yn yr oes bresennol. Ac nis gallwn ammheu am foment na byddai iddynt wneuthur y defnydd goreu o'r cyfryw fanteision. Mor annhebyg ydyw, y gadawsent hwy i enwau y gwroniaid hyn, a feiddent ddyfod drosodd i'w plith ar y cyntaf i ddadblygu baner Calfaria ac i gyhoeddi gweinidogaeth y cymmod iddynt, i ymlithro i dir anghof yn fuan! Yr ydym yn coelio y byddai iddynt yn hytrach ewyllysio i'r son am eu llafur dreiglo ymlaen o oes i oes, ac y mynent hwy eneinio eu coffadwriaeth dros amser cenedlaeth a chenedlaeth. Trosglwyddid y traddodiad yn eu cylch o dad i fab, gyda gofal ac aiddgarwch neillduol. Naturiol yw meddwl hefyd y byddai i ddynion adrych ar y cyfryw draddodiad am oesoedd fel peth cysegredig iawn, a theilwng hefyd i fod ar gof a chadw "Tra môr, tra Brython." Ond, rywfodd neu gilydd, aeth y traddodiad dan sylw ar goll. Mewn adeg o ddirywiad crefyddol, ac yn nghanol cyffroadau yr oesoedd, gallasai ddygwydd felly yn hawdd. Erbyn hyn, ni hanfodai hanes cychwyniad Cristionogaeth yn Mrydain, ond yn unig mewn hen ysgrif-gofion, na feddyliai neb am edrych i mewn iddynt. Yn ganlynol, buwyd am dymmor heb un math o

hysbysrwydd cywir ynghylch y mater. Ni wyddid yn iawn o ba le, na thrwy ba foddion, y cyrhaeddasai yr efengyl drosoedd yma. Yn y man, dechreuai dynion ymofidio o herwydd hanfodiad y fath ddiffyg. Ystyrir mai peth rhyfedd ac annedwydd oedd, fod yr amgylchiadau cysylltiedig â tharddiad yr eglwys yn Mrydain, yn gorwedd dan y fath blygion o dywyllwch. Yr oedd gwledydd eraill yn gallu ymfrostio iddynt hwy ar y cyntaf dderbyn eu fydd mewn canlyniad i lafur rhyw un o'r apostolion, neu ryw rai o'u cydlafurwyr. Pa fodd y dygwyddasai mor dra gwahanol i hyn gyda golwg ar Ynys Prydain? Teimlid ei bod yn rhy anhawdd ymgynnal yn wyneb y fath anffawd tost. Rhaid oedd i'r bwlch a adawsid yn wag gan draddodiad, gael ei lenwi i fyny â dychymygion ofer. Os nad oedd hysbysrwydd teg i'w gael ynghylch enwau y cenadau a fu yma yn llafurio gyntaf, yr oedd yn rhaid *dyfeisio* pwy oeddynt. Bu ysgrifenyddion offergoelus lawer yn traethu eu galluoedd dychymygod i'r graddau eithaf, mewn trefn i gyflawni y diffyg y cyfeiriwyd ato uchod; ychwanegid traddodiad at draddodiad ganddynt, a thafent ffug-chwedlau gwirionllyd yn bentyrau ar eu gilydd. Blaenorid yn y cyfryw orchwyl gan fynachod y canol-oesoedd. Gweithredai y mynachod yn hyn, mae yn ddiau, dan ddylanwad teimladau eiddigeddu, ac er mwyn gwasanaethu dybenion plaid. Yr oedd y teimlad drwg a hanfodai rhwng y Cymry a'r Saxoniaid, ar ol peri i'r ddaear gael ei mwydo â gwaed dynion ar lawer o achlysuron, yn awr yn fyw, ac yn ffiglu hefyd yn nghelloedd yr hen fynachlogydd. Yn ganlynol, yr oedd gan bob plaid ryw dyb neu dybiau gwahanol gyda golwg ar y mater dan sylw. Nis gellir ambeu nad oes rhywfaint o wirionedd traddodiadol yn sail i rai o'r hanesion a ledanid ganddynt; ond am y crynswth o honynt, nis gallant fod o un defnydd ond i'w deol "i'r wadd ac i'r ystlumod." Ni feddyliaid am eu cyhoeddi i'r byd, ond yn unig mewn amseroedd o anwybodaeth dwfn ac offergoledd gwarthus. Yn y canol-oesoedd, y fath ydoedd agwedd pethau, fel y ceid digon o ddynion i roddi crediniaeth barod i'r hanesion mwyaf anhygoel. Nid oedd yr un traddodiad yn rhy orwylt, fel na cheid rhywrai i'w faentumio. Mynych yr anurddid llênnyddiaeth y cyfnod dan sylw gan yr haeriadau mwyaf ynfyd a disail. Yr oedd cywirdeb hanesyddol yn beth na ofelid cymaint am dano; a dyna paham, yn un peth, y tywalltwyd allan y fath gefnllif rhyfedd o ffug hanesion a chwedlau, gyda golwg ar ddygiad Cristionogaeth i Ynys Prydain. Mewn cwr arall o'r traethawd hwn, fe elwir sylw pellach at y rhai mwyaf credadwy a phoblogaidd o'r traddodiadau hyny ag a ledanwyd ar wahanol amserau yn mberthynas i'r mater sy dan sylw genym.

Ond i fyned ymlaen. Gadawodd llênnyddion mympwyol y canol oesoedd y pwnc o hanes cychwyniad Cristionogaeth yn Mrydain megys y cawsant ef, yn nghanol tywyllwch caddugawl ac anhreiddiadwy. Bellach, nid ymddangosai y cysgod lleiaf o obaith y buasai i neb lwyddo i gael allan hysbysrwydd credadwy mewn perthynas iddo. Yn nyddiau Usher a Stillingfleet, pa fodd hynag, fe dywalltwyd ffwrdd o oleuni ar yr hanes, ac fe ddygwyd llawer o bethau ag oeddynt o'r blaen yn guddiedig ac ambeus, gyda golwg ar y mater, allan i eglurder a sicrwydd. Y mae llênnyddiaeth hanesiol ein gwlad yn ddyledus i'r enwogion a enwyd uchod, am wasanaeth o'r fath bwysicaf. Ond wrth ysgrifenu ar hanes tarddiad yr eglwys yn Mrydain, ymddengys i ni eu bod hwy, fel eraill o'u cydoeswyr, yn llafurio dan un anfantais nodedig. Yr oedd yr hen draddodiadau Cymreig, y rhai a geir

yn "Nhrïoedd Ynys Prydain," yn llwyr anadnabyddus iddynt. Yr ydys yn credu mai dygwyddiad dedwydd i lēnyddiaeth y Cymry ydoedd darganfyddiad yr hen gofion hanesiol at y rhai y cyfeirir. Cawsant eu cyhoeddi yn y "*Myeyrian Archaeology of Wales*," yn y flwyddyn 1801; a dywedir yno iddynt gael eu crynōi gan Thomas Jones o Dregaron, allan o hen ysgrifau yn 1601. Y maent yn weithion o hynafiaeth diammheuol, ac nis gall fod un rheswm penderfynol gan neb dros wrthod na dirmygu eu hawdurdod. Y mae yr hanes a geir ynddynt am ddyfodiad Cristionogaeth i'r ynys hon, megys y cofir, yn dra gwahanol i ddim a geir ynghylch y mater mewn un gwaith arall. Ac yn ddiaddad, os oes hanes teilwng o dderbyniad fel un credadwy i'w gael yn mherthynas i'r pwnc yn rhywle, coelio yr ydym mai yr hanes a adroddir yn y Trioedd ydyw hwnw. Nid peth dibwys yn ein golwg ni yw yr ystyriaeth mai dyma y farn a goleddir yn gyffredinol gan ein cenedl ni yn yr oes bresennol. Nis gwyddom am un ysgrifenydd Cymreig o fri, yr hwn a feddylia am haeru dim i'r gwrthwyneb. Am y Seison, ac eraill na wyddant am hawliau na theilyngdod ysgrifeniadau yr hen Gymry, nid oes achos rhyfeddu eu bod yn coleddu opiniynau gwahanol i ni ar y pwnc—y mae yn rhydd iddynt eu barn. Gallant faentumio y tybiau a welont hwy yn oreu; dewiswn ninnau ein llwybr, ac ymdrechwn ddangos iddynt eu bod yn aros yn nhr cyfeiliornad.

Wrth fwrw golwg dros ysgrifeniadau awdwyr diweddar, ar yr ochr arall i'r ddadl, yr ydym yn cael eu bod yn gwahaniaethu mewn barn oddiwrth eu gilydd, a hyn ydym yn unig yn mherthynas i'r pleidiau drwy offeryniolaeth pa rai y cafodd Cristionogaeth ei phlanu yn Mrydain, ond hefyd gyda golwg ar y wlad o ba un yr anfonid hwynt allan. Tybia rhai ddarfod i'n hynafiaid, ar y cyntaf, dderbyn eu ffydd o ryw gŵr o Asia. Dyma farn y dysgedig Neander. Yn ei "Hanesyddiaeth Eglwysig" (cyf. i, tudal. 117), yr ydym yn cyfarfod â'r nodiadau canlynol:—"Y mae hynodrwydd yr Eglwys Brydeinig yn mhen oesau ar ol ei sefydliad yn gwrthbrofi yr haerïad iddi darddu o Rufain, canys mewn llawer o ddefodau hi a ymadawodd oddiwrth arferion Eglwys Rhufain, gan gytuno yn llawer agosach gydag Eglwysi Asia Leiaf. Am dymmor hir, hi wrthsafodd awdurdod y Babaeth Rufeinig. Ymddengys y dynoda yr amgylchiad hwn ddarfod i'r Brytaniaid dderbyn eu Cristionogaeth mewn modd uniongyrchol, neu ynte anuniongyrchol, drwy Gâl¹ o Asia Leiaf, yr hyn ydoedd gwbl hawdd a dichonadwy, drwy y cyfathrach trafuidiol a hanfodai rhyngddynt â'r Cyfandir." Tybia eraill, yn gymaint a bod genym bob lle i gasglu ddarfod i drigolion tir Gâl dderbyn Cristionogaeth o flaen trigolion Ynys Prydain, fod ystyriaeth o'r cyfathrach a hanfodai rhwng y ddwy wlad yn ddiagon i roddi cyfrif am hyn o arwyddion bywyd Cristionogol a geid ymblith ein hynafiaid yn yr oesoedd boreuaf. Ystyria Mr. Hallam drachefn, barn yr hwn sydd o gryn awdurdod mewn ymchwiliadau hynafiaethol, nad ydyw yr anrhydedd o drosglwyddo crefydd Crist i'r wlad hon yn perthyn i Gâl, ond mewn rhan yn unig; fod peth o hono yn perthyn i Itali yn ogystal. Fel hyn y mae yr ysgrifenydd dysgedig, at ba rai y cyfeirir, am i'w darllynyddion gredu fod "hanes dygiad Cristionogaeth i Ynys Prydain," yn bwnc a orwedda eto yn nghanol caddug o ansicrwydd. Ystyriant, ac i ni wneuthur defnydd o ymadroddion un o honynt hwy eu hunain, ddarfod i

¹ Gâl oedd yr enw wrth ba un yr adwaenid *Ffrainc* yn yr oesau gynt.

had anlygredig y gair gael ei ddwyn drosodd yma, drwy foddion anadnabyddus i ni yn yr oes hon, ac iddo syrthio i dir, wedi ei gyfaddasu i'w dderbyn gan law y Goruchaf, rywbeth yn gyffelyb i'r modd y darfu iddi ddygwydd gyda golwg ar yr hadau hyny, oddiwrth ba rai y graddol ymledodd yr hen fforestau mawrion, yn y rhai y caffai ein cyndadau achles pan yn ffoi rhag digllonrwydd y gorchfygwyr Rhufeinig. Ychydig amser yn ol, fe gyhoeddodd Cymdeithas y Traethodau Crefyddol gyfrol fechan,¹ o waith y Parch. Dr. Alexander, o Edinburgh, ar darddiad a helyntion yr eglwys gyntefig yn Mrydain, yn yr hon y mae yr awdwr dysgedig yn tafu awdurdod yr hen hanesion Cymreig, gyda golwg ar y pwnc, o'r neilldu yn hollol. Wedi mynegu ei farn ar nodwedd ffug-chwedleuaid yr hanesion amrywiol a roddir am gychwyniad Cristionogaeth yn Ynys Prydain, a rhagddo yn nhudalen 113, i sylwi fel y canlyn;—" Rhaid i ni gan hyny ymfoddloni ar gydnabod fod dechreuad yr eglwys yn Mrydain, yn guddiedig mewn tywyllwch annhreiddiadwy. Gwyddom fod, yn y parth deheuol o'r ynys, o leiaf, Gristionogion brodorol, a hyny yn foreu iawn. Ond o ba le y daeth y goleuni hyd atynt, nis gallwn gasglu, ond yn unig gyda rhyw radd o debygolrwydd, tra yr ydym yn y tywyllwch yn hollol gyda golwg ar y pleidiau drwy offerynoliaeth pa rai y cafodd ei ddwyn." Sylwa yr awdwr ymhellach, nad yw yr eglwys yn Mrydain wedi bod yn fwy anfodus yn y golygiad yma nag eglwysi enwog eraill. " Nis gwyddom," eb efe, " pwy a ddygodd yr efengyl i Affrica, ac a sefydlodd yr eglwysi yn y wlad hono, y rhai yn oesoedd boreuaf Cristionogaeth oeddynt mor nodedig o glodfawr. Yr ydym mewn anwybodaeth gyda golwg ar sylfaenydd eglwysi Gâl, y rhai a hynodid mor foreu am sancteiddrwydd a gwroldeb eu merthyron. Nis gwyddom pwy a gyhoeddodd yr efengyl gyntaf, chyd yn nod yn Itali, na pheth oedd dechreuad Eglwys Rhufain ei hun; hyns y mae y chwedlau a fynai hi i'r byd eu credu ar y pen hwn mor wirionllyd a dim a geir yn rhyw un o'r hen groniciâu mynachaid. Y gwirionedd yw, ychydig iawn a wyddom mewn trefn gyson am ledaniad boreuol yr efengyl." Gwyddom fod y syniadau uchod yn hollol gyd-daro âg archwaeth llawer o brif hynafiaethwyr yr oes bresennol. Dodasom hwynt i mewn yn y rhan yma o'r traethawd, er mwyn rhoddi i'r darlennydd fantais i wybod beth a feddylir ac a draethir gyda golwg ar y pwnc, o'r tuallan i derfyngylch y byd Cymreig. Y mae ei feddwl bellach yn gydnabyddus â phrif anhawsderau y gorchwyl a gymcerwyd mewn llaw genym. Gŵyr befyd beth a gredir gan eraill; a pheth a feddylir genym ninnau ynghylch hanes dyfodiad yr efengyl i Ynys Prydain.

Disgynawn bellach i wneuthur yn hybys y cynllun a fwriadwn ei ddilyn wrth ymwneyd â'r pwnc rhagllaw. Sylwn yn y lle cyntaf, Ar y moddion drwy y rhai y gwnelai dwyfol ragluniaeth barotoi Ynys Prydain i fod yn faes llafur cenadol. Yn ail, Amcenir profi ddarvoud i wawr Cristionogaeth dori ar yr ynys hon rywfaint o amser cyn terfyniad yr oes apostolaidd. Yn drydydd, sylwir ar y gofyniad, Pwy oedd y cenadau cyntaf a fu yma yn llafurio yn achos yr efengyl. Yn bedwerydd ac yn olaf, Ymfofynir pa

¹ " *The Ancient British Church* :—*Monthly Series*. Llyfryn rhad a dyddorol; cynnwysa sylwedd yr hyn a geir ar y mater yn ngweithiau mwy gorchestol Usher, Stillingfleet, Henry Thackeray, ac eraill. Tra yr ymueilldŵn oddiwrth amryw o'i olygiadau, nis gallwn yma lai na chydabod ein rhwymau i'r awdwr talentog am ei lafur. Y mae ei waith yn arddangos medr a dyag. Nid ychydig yw y fantais a'r budd a dderbyniad oddiwrth ei ddarlleniad.

lwyddiant a ddilynodd eu gweinyddiadau, a pha gefnogaeth a allasant hwy dderbyn o le arall, i fyned ymlaen gyda'r gwaith o sefydlu crefydd Mab Duw yn yr ynys hon.

I. DIGWYDDIADAU RHAGBAROTOAWL.

Y mae y Duw Mawr, yr hwn sy gyfoethog o drugaredd, wedi rhagordeinio y byddai Ynys Prydain, rywbryd yn yr oesoedd a ddeuai, yn brif nawddle Cristionogaeth ar y ddaear. Yr oedd had y deyrnas nefol i ddiagyn yma yn foreu, ac i ddwyn ffurwyth lawer er gogoniant i'r Goruchaf. Yr oedd dylanwad moesol i gael ei ddwyn i weithrediadau o fewn ein gororau, effeithiau pa un, yn mhen amser, ydoedd i ymdaflu yn ddônau bendithfawr dros wledydd a chyfandiroedd lawer. Ond pa fodd yr ydoedd y cyfryw ddybenion goruchel i gael eu sicrhau? pa fodd yr oedd y gwaith i gael ei ddechreu? Ychydig amser cyn ymgawdoliad ein Gwardwr, yr ydoedd Derwyddiaeth yn teyrnasu dros yr ynys gyda rhwysg arbenig. Hi gawsai dymmor maith i ymsefydlu yn y tir. Yr ydoedd ei hegwyddorion wedi gwreiddio yn ddwfn yn serchiadau y boblogaeth. Credid fod ei hathrawiaethau yn dwyn argraff dwyfoldeb. Cyflwynid pob anrhydedd a bri i'r amrywiol swyddogion derwyddol; sef y beirdd, yr ofyddion, a'r derwyddon. Perchid hwynt megys duwiau. Yr oedd eu dylanwad mewn pethau gwladwriaethol, yn gystal ag mewn pethau crefyddol, yn fawr a goruchel. Hwynthwy oedd i ofalu am yr aberthau cyhoeddus a neillduol, deongli daroganiadau, a therfynu dadleuon. Bod dan feldith eagymaudod y Derwyddon ydoedd gosbedigaeth ofnadwy. Nid oedd y dyn a wrthodai ufuddhau i'w dedfryd i gael cyfranogi yn yr aberthau, nac i fwynhau y pleser o ymgyfeillachu â neb; ynfydrwydd hefyd fyddai i'r cyfryw feddwl am geisio cyflawnder yn llys cyfraith. Oddiwrth ddyinion yn perchenogi y fath ddylanwad ag a berchenogid gan y Derwyddon, y mae yn amlwg nas gallasai crefydd Crist, ar ei hymddangosiad cyntaf yn yr ynys hon, ddysgwyl am ddim arall amgen na'r gwrthwynebiad ffyrniaf. Ond erbyn i "gyflawnder yr amser" ddyfod oddiamgylch, wele, yr ydoedd Derwyddiaeth wedi derbyn dyrnod marwol, a'r Derwyddon wedi colli braich ddeheu eu hawdurdod; ac oni bai iddynt ddygwydd felly, tebygol ydyw y cyfarfugasai y cyn-Cristionogion yn Mrydain â'r blinderau echrystonaf. Nid oes le i ammheu na wnaethid pen am danynt ar unwaith, megys ag y gwneid yn ddiweddar âg arddelwyr Cristionogaeth yn ynys waedlyd Madagascar, lle y bwrid y truenusion anffodus a gorthymedig i'r tân, a thros erchyll glogwyni. Effeithiodd rhwysgarfau y Rhufeiniaid yn yr ynys hon, er rhagflaenu y fath drychineb tost. Diau iddi ddygwydd fel hyn yn ol cyngbor "Arglwydd y lluoedd," yr hwn a fedr ystwytho penderfyniadau ymherawdwr y ddaear, a phlygu cynddaredd eu llengoedd arfog, pan y myno, i gwblhau y dybenion goruchelaf, ac i helaethu terfynau tir Emmanuel. Ddarfod i weithrediadau y buddygoliaethwyr Rhufeinig effeithio yn y modd cryfaf, er paratoi ffordd yr Arglwydd yn Mrydain, sydd wirionedd a gredir yn gyffredinol. "Ymddengys," medd Dr. Smith,¹ "mai palmantu ffordd i ddwyn Cristionogaeth i mewn oedd y dyben mawr oedd gan ragluniaeth i'w sicrhau yn y gwledydd hyn, drwy fuddygoliaethau y Rhufeiniaid, er fod yn eu calon ddinystrio a thori ymaith genedloedd nid ychydig." Nid amhriodol a fydd i ni, gan hyny, dreulio ychydig amser i wneuthur rhai

¹ "Gaelic Antiquities:" tudal. 84.

crybwyllion yn mberthynas i hynt arfau y Rhufeiniaid yn yr ynys hon, yn flaenorol i'r amser pan y llewyrchodd goleuni Cristionogaeth ar gyflwr ei thrigolion.

Goresgynwyd Ynys Prydain gan y Rhufeiniaid ar fwy nag un achlysur. Yr ymosodiad cyntaf arni, oedd yr un a wnaethpwyd gan Julius Cesar. Llywyddid y llengoedd Rhufeinig, ar y pryd, ganddo ef ei hunan. Yr oedd yr ymherawdwr hwnw, ar lawer cyfrif, yn un o'r dynion rhyfeddaf a welodd y byd erioed. Yr oedd yn fedrus fel ysgrifenydd, ac yn hyawdl fel areithiwr : ymhlith plant gwragedd ni chyfododd rhyfelwr mwy penderfynol a llwyddiannus nag efe. "*Veni, vidi, vici,*" eb efe, ar un achlysur ; ac y mae y *bulletin* anfarwol hwn o'i eiddo yn rhoddi i ni drem effeithiol ar goethder ei chwaeth a thanbeidrwydd ei athrylith. Dyfod, gweled, a gorchfygu, y byddai Julius Cesar yn ddiwahan. Yr oedd ei uchelfrydedd yn gryf, a'i syched am fuddygoliaeth yn angerddol. Yr oedd yn ei galon lethu iawnderau cenedloedd lawer, a darostwng y byd odditan yr iau Rufeinig ; ymgyrhaeddai at uchafiaeth cyffredinol. Mynai i'w fanerau chwifio yn awelon pob gwlad dan y nef. Yr oedd ei rwyg a'i lwyddiant yn annhraethol fawr ; ac fe oruwchreolwyd y cyfan gan law dwyfol ragluniaeth er dwyn pethau i'r cyfryw agwedd ar y ddaear ag a fyddai yn ffafriol iawn i ledaniad crefydd yr Arglwydd Iesu Grist ymhlith plant dynion, pan y deuai "cyflawnder yr amser" i ben. Bu ei ymweliad & Phrydain yn gynnrohioi o'r canlyniadau pwysicaf. Effeithiodd y tro yn rhyfedd ar sefyllfa y Brytaniaid y pryd hwnw, yn gystal ag ar eu tynged gyffredinol o hyny allan. Yr oedd yn ddechreuad cyfnod newydd yn hanesiaeth Ynys Prydain : gyda y dygwyddiad dan sylw y mae ei hanes hi yn dechreu ; canys prin y mae yn iawn dywedyd fod iddi le ar lechres hanesyddol y byd cyn adeg ei goresgyniad gan Julius Cesar. Ond mae o bwys cofio mai nid iddo ef, nae i neb o'i gydoeswyr, y perthyna yr anrhydedd o ddarganfod yr ynys. Yr oedd ei hanfodiad, a llawer o'i chynnyrchion, yn adnabyddus i rai o'r gwledydd er's oesoedd lawer cyn ei ddyddiau ef. Ymddengys mai y Phoeniciaid oeddynt y bobl gyntaf i ddyfod ymlaen i fwrffio cydnabyddiaeth & thrigolion Prydain. Sefydlwyd cyfathrach drafnidol rhyngddynt yn foreu, a pharhaodd am dymmor maith. Meddylia rhai ddarfod i rai o longau Phoenicia, ar ol treiddio drwy y moroedd gogleddol, ddyfod o hyd i'r ynys hon gryn bum cant o flyneddau cyn Crist. Bu Phoenicia am gryn amser yn wrthddrych syndod eiddigeddus yr holl wledydd. Yr ydoedd felly ar gyfrif eangder ei masnach a helaethrwydd rhyfeddol ei chyfoeth. Er nad oedd ond gwlad fechan mewn arwynebedd, eto yr oedd ei dylanwad yn eang ; a cheid fod ei llongau hi yn aredig tdnau yr holl foroedd. O'r diwedd machludai gogoniant Phoenicia. Ar ol hyn, deua y Groegiaid ymlaen, ac ychydig yn ddiweddarach, y Rhufeiniaid hefyd, i gynnal i fyny y fasnach & Phrydain. Pa ryw argraff a adawyd ar feddyliau y Brytaniaid yn ganlynol i'w gwaith yn ymgyfathrachu a'r cenedloedd a enwyd, nid yw yn hybys. Hyn aydd sior, fod eu cyflwr cyffredinol yn parhau i fod yn gyflwr o anwybodaeth a barbareidd-dragresynol. Trigent mewn bythynod iselwael o goed, wedi eu dwbio & chlai ; ymwisgent yn annhaclus, mewn dillad wedi eu gwneuthur o grwyn gwylltflod ac anifeiliaid eraill, ar gnawd pa rai yr ymborthent. Am amaethyddiaeth ni wyddent ond ychydig, tra yr ydoedd arferion a cheifyddiaes cymdeithas wareiddiedig yn gwbl ddyeithr iddynt. Er fod eu

gwlad yn cael ei chylochynu gan y moroedd, a'i chyfoethogi gan lyncodd a chan afonydd mordwyol lawer, eto nid oeddynt yn meddu llongau; ac am y badau a gynllunid ganddynt, nid oeddynt ond taclau anghelfydd ac o'r gwneuthuriad distadlaf.

Y fath ydoedd cyflwr y Brytaniaid pan y deuai Julius Cesar a'i fyddin-oedd drosodd i oresgyn eu gwlad. Dygwyddai hyn yn y flwyddyn 55 eyn cred. Ymddengys nad oedd yr ymosodiad hwn o eiddo y Rhufeiniaid ddim yn un cwbl ddiachos, oblegid daethai i glustiau Cesar, fod y Brytaniaid yn arfer cynnorthwyo gelynion Rhufain yn eu holl ryfeloedd yn nhir Gâl. Ac fe gofr fod y "Trioedd" yn cynnwys mynegiad ag sydd yn dwyn tystiolaeth i gywirdeb y ffaith dan sylw. Nid yw yn debyg, gan hyn, y buasai i'n hynafiaid ddwyn arnynt eu hunain ddialedd y llengoedd Rhufeinig mor gynnar, oni buasai iddynt ymyryd yn gyntaf â materion na pherthynai iddynt.

Ni bu ymweliad cyntaf yr ymherawdwr o Rufain â'r ynys hon, ond o fyr barhad, ac ni threiddiodd efe nemawr o fil tiroedd oddiwrth lân y mor. Y fath oedd y gwrolder ffyrnig gyda pha un y gwrthwynebid ef gan y brodorion, fel mai gydag anhawdra dirfawr y cadwai efe i fyny anrhydedd ei enw fel rhyfelwr. Cafodd fod y barbariaid yn llawer gwell milwyr nag y meddyliai efe eu bod. Gadawodd yr ynys y waith hon yn mhen tair wythnos. Gellid meddwl fod yn dda gan yr ymherawdwr allu dychwelyd yn ol y tro hwn, dan unrhyw amgylchiadau ag a'i cadwai rhag suddo i warth yn ngolwg ei gydwladwyr a'i ddeiliaid.

Y flwyddyn ganlynol, yn mis Mai, daeth Julius Cesar allan drachefn i wneuthur ail-ymosodiad ar Ynys Prydain. Yr oedd ganddo at ei wasanaeth y waith hon wyth gant (800) o longau, a deng mil ar hugain (30,000) o filwyr. Tiriodd yn Deal, megys y gwnaethai efe y tro o'r blaen. Arosodd yn yr ynys y waith bresennol am yspaid pedwar mis. Yn y cyfamser dygwyddodd amryw frwydrau gwaedlyd rhyngddo a'r brodorion. Blaenorid lluoedd Prydain gan y dewr Caswallon, yr hwn mewn medr milwrol nid oedd ddim rhyw lawer yn ol hyd yn nod i Cesar ei hun. Pa fodd bynag, yn ngwyneb gwrolder anhyblyg y Rhufeiniaid ar y naill law, ac anffyddlondeb nifer o'r taleithiau Brytanaidd ar y llaw arall, fe drodd y fantol yn ei erbyn, a gorfu arno ddeisyf ammodau heddwch. Yr oedd llwyddiant y Rhufeiniaid, wedi y cyfan, ymhell oddiwrth fod yn gyfartal i helaethder dysgwyliaidau eu blaenor. Y mae yr hyn a ddywed Tacitus gyda golwg ar ryfel-gyrohoedd Julius Cesar yn Mrydain yn ddesgrifiad cywir o gyfanswm y llwyddiant a ennillodd efe. Fel hyn y sylwa Tacitus:—"Y cyntaf o'r Rhufeiniaid yr hwn a ddaeth i Brydain gyda byddin ydoedd y dwyfol Julius; ond er iddo drwy ymladd llwyddiannus weithio dychryn i fynwesau y trigolion, a gwneuthur ei hunan yn feistr yr arfordir, gellir dywedyd iddo yn hytrach ddangos y wlad i'w olafiaid, na'i chyflwyno drosodd iddynt." Y man pellaf y bu Cesar ynddo ydoedd St. Albans, yn swydd Hertford, yr hwn le a gyrhaeddid ganddo drwy anialwch o rwystrau. Dychwelodd oddiyno drwy Lundain, ac yn ol i Deal, o ba le y mordwyodd efe drosodd i'r cyfandir, gan adael Ynys Prydain mewn cyflwr o ddarostyngiad i'r llywodraeth Rufeinig.

Bellaoh yr ydoedd agorfa lydan wedi cael ei wneuthur i wybodaethau rhagorolaf y Cyfandir ymdywallt i mewn i blith ein hynafiaid. Dygasid hwynt i gysylltiad agos â thrigolion y parth hwnw o Ewrop, pa un, ar yr

adeg dan sylw, ydoedd yn brif gartrefle dyg, a chelfyddydau, a gwar-eiddiad y byd. Ar ol y dygwyddiadau a gofnodwyd genym yn y tudalenau blaenorol, ychydig a wyddom mewn trefn gyson ynghylch helyntion y Brytaniaid, am yn agos i gan' mlynedd, heblaw hyn, sef iddynt barhau i fod mewn cyflwr o ddarostyngiad i lywodraeth Rhufain. Ond ar derfyn yr yspaid hwnw o amser a enwyd uchod, fe dorodd gwrthryfel allan, a chyn hir yr oedd yr ynys yn oddaith drwyddi. Dygai y gwrthryfel dan sylw agos gysylltiad â dyfodiad Cristionogaeth i mewn. Bu iddo y canlyniadau pwysicaf. Ac fel hyn y bugydagolwgary tro: arddyfodiad Gwydyr, mab Cyn-felyn, i orsedd Prydain, gwrthodai y tywysog hwnw dalu teyrnged i'r Rhufeiniaid; o herwydd paham, fe benderfynodd yr Ymherawdwr Claudius Cesar anfon allan fyddin nerthol i oresgyn y wlad; yr hon fyddin a osodwyd dan lywyddiad cadfridog medrus o'r enw Aulus Plautius. Hwylodd Plautius drosodd i Brydain yn y flwyddyn 43 o oed Crist. Glaniodd yn ddirwystr. Ar ol iddo gyda'i fyddinocedd dreiddio ychydig i'r wlad, cyfarfu â byddin o'r Brytaniaid, y rhai a flaenorid gan yr enwog Caractacus; neu fel y gelwir ef gan y Cymry, "Caradawc ap Brân." Bu ymladdfa waedlyd rhwng y lluoedd, a throdd y fuddygoliaeth o du y Rhufeiniaid. Dilynwyd yr ymladdfa hon gan amryw ymladdfeydd ffyrnigwyllt eraill. Cyn hir, deuai yr Ymherawdwr Claudius ei hun drosodd, a chydag ef adgyfnerthiad lliosog o filwr. Nid aeth nemawr o amser heibio, heb i frwydr arall ofnadwy o waedlyd gymeryd lle, yn yr hon y bu y Rhufeiniaid yn orchfygwyr megys cynt. Yn fuan ar ol hyn, dychwelai yr ymherawdwr i Rufain, gan adael Plautius a Vespasianus yn flaenoriaid yr ymgyrch yn erbyn y Brytaniaid. Ond gan fod iddynt yn wrthwynebydd y byth-glodfawr Caradawc, yr oedd eu sefyllfa ymhell o fod yn un bleserus. Hanesiaeth a ddywed iddynt orfod ymladd cryn ddeuddeg ar hugain o frwydrau wedi hyn. Y fath ydoedd gwroldeb adamantaidd yr hen Frytaniaid,—y cyfryw oedd anni-byniaeth eu hysbryd, fel na wyddent yn iawn pa bryd y byddent yn orchfygedig.

Ond o'r diwedd, ar ol cyflawni gorchestion lawer, ac arddangos dewrder digyffelyb, fe ymostyngai y rhan fwyaf o lwythau yr ynys i lywodraeth y Rhufeiniaid. Am yr Easylwyr, pa fodd bynag, sef pobl Gwent a Morganwg, a'r ardaloedd cyfnosol, y rhai oeddynt dan lywodraeth uniongyrchol Caradawc,—am y bobl hyn, ni fynent ymostwng, na thrwy deg, na thrwy hagr. Yn ngwlad yr Ordovices yr ymladdodd Caradawc ei frwydr olaf â'r Rhufeiniaid. Ar foreu dydd yr ymgyrch nodedig, pa un ydoedd i sefydlu tynged gwlad y Brytaniaid, yr ydym yn cael fod ein gwron dewrwydych yn anerch ei filwr, gan eu cynhyrfu i wroldeb, drwy ddywedyd, "Hwn yw'r dydd, a hon yw'r frwydr, naill ai o berchenogi rhyddid, neu ynte o ddechreuad caethiwed tragywyddol." Ond wedi pob ymdrech, y Rhufeiniaid a orfuant y waith hon eto. Cwmpodd yr enwog a'r mawreddig Caradawc, ac enhuddwyd gobeithion goreu ei eofn gydwladwyr! Ffôdd Caradawc ei hun at Aregwedd Goedlawg, brenines y Brigantwys, yr hon mewn gwarthus ac ysgeler fodd a'i traddododd mewn cadwynau i'r Rhufeiniaid yn y nawfed flwyddyn ar ol dechreuad y rhyfel yn Mrydain. Cymerwyd ei wraig a'i ferch hefyd yn garcharorion; ac am ei frodyr, rhoddai y rhai hyn eu hunain i fyny i ddwylaw eu gelynion yn wirfoddol.

Diwrnod mawr yn Rhufain oedd y diwrnod pan wnelai Caradawc ei ymddangosiad o flaen gorsedd yr ymherawdwr. Nid llai oedd y gorfoledd a

amlygid ar yr achlysur, yn ol tystiolaeth Tacitus, na phan y dygwyd Syphax yno gan Scipio, neu Peres gan L. Paulus, neu neb un o'r breninoedd a ddarostyngasid trwy rym arfau y Rhufeiniaid, ac a ddygasid i Rufain yn garcharorion. Yr oedd clod Caradawc wedi ymestyn dros y gwledydd, ac yr ydoedd yn enwog hefyd drwy yr Eidal oll. Teimlid awydd cyffredinol, gan hyny, am gael trem ar y gwron ardderehog, yr hwn a heriasai fyddinoedd yr ymherodraeth dros gynifer o flyneddau. Pan osodid ef i sefyll o flaen gorsedd Claudius Cesar, ni ddangosai yr arwydd lleiaf o wendid, ac ni cholli efe ddim o annibyniaeth ei ysbryd, megys y gwnaeth rhai o'i berthynasau. "Yr oedd genyf feirch, rhyfelwyr, arfau, cyfoeth," eb efe, "a phwy ryfeddod os oeddwn yn teimlo yn anfoddlawn i'w colli." Terfynai ei araeth drwy gyfarch yr ymherawdwr, a dywedyd, "Pe buaswn yn ymddarostwng yn uniongyrch, ni fuasai na fy nghyflwr i, na dy ogoniant di yn ymenwogi, ac anghof a ganlynasai fy narostyngiad; eithr yn awr os arbodi fi yn ddiniwed, byddaf yn anghraifft dragywyddol o diriondeb."

Bellaach, yr oedd adeg iachawdwriaeth Ynys Prydain—amser ei hymwel-lad hi—yn ymyl. Trwy gyfryngdod y dygwyddiadau a gofnodwyd genym yn y tudalennau blaenorol, yr oedd gwaith mawr a phwysig wedi cael ei wneuthur er paratoi ffordd yr Arglwydd, ac er prysuro adeg sefydliad Cristionogaeth yn ngwlad ein tadau. O ran pwysfawredd, nid y lleiaf o'r dygwyddiadau hyny oedd caethgludiad Caradawc a'i deulu i Rufain. Yr oedd daioni i ddoilliw o hyn. Gall dwyfol ragluniaeth pan y myno, dynu melusder allan o'r goruchwyliaethau chwerwaf, a pheri i lwybrau geirwon drygfyd ein tywys i erddi blodeuog hawddfyd. Nid ydoedd y patriarch Joseph i gael ei wneuthur yn llywydd ar wlad yr Aipht, ac yn iachawdwr i bobl lawer yn amser newyn a chyni, heb iddo yn gyntaf oddef cael ei dynu drwy y pydew a'r carchar. Nis gwyddom yn iawn "beth sydd dda i ddyn yn y bywyd hwn," gan fod dygwyddiadau, a ystyrir genym yn rhai anfodrus iawn, weithiau yn esgor ar y canlyniadau dedwyddaf. A phwy a all am-mheu nad oedd gan ragluniaeth law yn y gwaith o anfon Caradawc a'i deulu i Rufain, ac na chymerai hyny le fel y byddai i rai o honynt gael eu dwyn i gyfarfyddiad & chrefydd Mab Duw yn ei phurdeb cynhenid? Yr oedd sain peraidd yr efengyl wedi cyrhaedd y brifddinas er's talm. Dilynid gweinyddiadau yr apostolion yno, megys yn mhob lle arall, gyda nerth arbenig. Deffrôid ystyriaethau tyrfaoedd. Cristionogaeth oedd pwnc mawr y dydd. Nis gallasai Caradawc a'i deulu fod yn Rhufain yn hir heb i rai o honynt ddyfod i wybod rhywbeth am "y ddysg newydd hon." Dichon y caent hwy, yn achlysurol, gyfie i wrandaw ar apostol mawr y cenedloedd ei hun, yn traddodi geiriau y bywyd tragywyddol, ac yn "ymresymu am gyflawnder, a dirwest, a'r farn a fydd." Yn ngwyneb yr adfyd a ddaethai arnynt, mor naturiol yw credu, y byddai iddynt ymwasgu & dysgyblion yr addfwyn Oen, gan gredu i ddwyfoldeb y grefydd hono, pe un a ystyrir yn mhob oes fel prif ddyddanwch yr amddifad, ac fel cysegr sanoteiddiolaf y trallodedig.

Y mae yn hysbys fod canolfur y gwahaniaeth rhwng Iuddewon a Groegwyr—rhwng had Abraham a chenedloedd eraill—wedi ei symud oddiar y ffordd erbyn hyn. Yr oedd Mab Duw wedi ymddangos yn y cnawd, i ddwyn cyflawnder tragywyddol i mewn, ac i dynu ymaith bech-

¹ "Hanes Cymru;" gan Carnhuanawc: tudal. 74.

ôdau y byd. Nid oedd nemawr o amser wedi myned heibio er pan welid Ef yn dyoddef, yn gwaedu, ac yn trengu. Ac wedi cwblhau o hono y gwaith a roddasid Iddo i'w gyflawni, rhoddodd ar ei ddysgylion i fyned allan i'r byd, gan gyhoeddi yr efengyl "i bob creadur." Yn unol â gorohymyn eu Harglwydd, fe ymroddai yr apostolion i gyflawni dyledswyddau eu gweinidogaeth gyda phenderfyniad anorchfygol. Gwyddent pa beth yr oeddynt yn ei gylch, ac i bwy yr oeddynt wedi credu. Teimlent fod y gwirionedd o'u plaid, ac fod nerthoedd y byd a ddaw o'u plaid, ac fod Duw tragwyddoldeb o'u plaid. Ystyrient fod yn ngallu eu Brenin i osod pob peth drwy y ddaear a'r nefoedd dan orfodaeth i gydweithio er daioni iddynt. Ennill ei ffafr Ef ydoedd prif nod eu bywyd. Er mwyn sierhau ei gymeradwyaeth, hwy ddewisent angeu o flaen einioes, a chyfrifent ddyoddefadau merthyrddod yn fwy golud na choronau ac na theyrnwiall tywysogion!

Amcauai yr apostolion at bethau mawrion a rhyfedd. Yr oedd ganddynt y dybenion goruchelaf mewn golwg. Ymgyrhaeddent at ddwyn gwasanaeth addoliadol pob teml gysegredig drwy y byd i fythol waradwydd. Mynent ddryllio pob allor, ond allor Calfaria, a glanhau y ddaear oddiwrth yr eilunod oll—gollwng carcharorion y cadarn mewn rhydddeb, diorseddu duw y byd hwn, troi wyneb y ddaear y ffordd arall! Y fath oedd y dybenion mawrion ag ydoedd mewn golwg gan y dynion sanctaidd hyn. Nid rhyfedd oedd fod tyrafoedd yn gwawdio; canys peth newydd ar y ddaear oedd hyn. Cyn hir, pa fodd bynag, fe argyhoeddid meddyliau dynion fod apostolion Cristionogaeth wrthi o *ddifrif*; ymlaen gyda'u gwaith yr elent hwy drwy bob rhwystr a gwrthwynebiad; ni chymerent eu camarwain gan wenu mwyaf deniadol y byd, na'u dyohrynu gan ruthriadau ffyrnigaf ei erlidigaethau; medrent fod yn llawen dan y gorthrymderau mwyaf, ac yn ddyoddefgar yn nyfnderoedd carcharau. Yr oedd eu penderfyniad i gyflawni y gwaith a ymddriedasid iddynt mor anghyfnewidiol a'r ddeddf sydd yn peri i'r afonydd redeg tua'r môr. Pregethu yr efengyl oedd eu gwaith a'u hyfrydwch penaf; yr oedd cariad Crist yn eu cymhell i fyned rhagddynt. Cynniweirient drwy y gwledydd, gan hyf-gyhoeddi iachawdwriaeth i bell ac i agos drwy waed Crist. Yn y cyflawniad o'u awydd, hwy fuont yn ffyddllawn hyd angeu; ac yr oedd yr un gwroldeb adamantaid, yr un zél benderfynol yn achos yr efengyl, yn nodweddu eu brodyr a'u cydweithwyr yn gyffredinol. Bedyddid hwynt oll â'r un ysbryd nefol; eu harwyddair ydoedd,—Y BYD I GRIST.

Ac fe welodd Duw yn dda goroni ymdrechladau y gweision hyn o'i eiddo â llwyddiant digyffelyb; "Yn ddiau i'r holl ddaear yr aeth eu sŵn hwy, a'u geiriau hyd derfynau y byd." Canfyddid fod gair yr Arglwydd yn anorchfygol. Goleuwyd y byd megys ar unwaith; yr oedd i Gristionogaeth arddelwyr yn mhob dinas a gwlad; chwythai anadl bywyd dros gyfandir marwolaeth gyda dwyfol effeithiau; clywid lleferydd Mab Duw gan dyrafoedd aneirif, y rhai a safasant ar eu traed "yn llu mawr iawn." Trwy lafur yr apostolion a'u cydweithwyr, fe ffurfiwyd "cenedl sanctaidd" ar y ddaear,—“pobl briodol” i Dduw,—dynion “awyddus i weithredoedd da.” Cyffro mor fawr a hwn ni chymerasai le erioed o'r blaen. Daeargryn moesol ydoedd yn ysgwyd yr holl genedloedd. O flaen oraclau Cristionogaeth, fe darewid yr eilunod â mudandod, ac fe suddai y duwiau cenedlaethol i warth a dirmyg. Yr ydoedd rhagfarnau ac ofergoelion pobl-

ogaidd yn prysur ddiflanu ymaith o flaen gwres dyagleirdeb haul mawr y gwirionedd. Yn mhob lle, dilynid gweinidogaeth yr apostolion gyda nerth dwyfol. Yr oeddynt megys wedi eu bedyddio a'r Ysbryd Glân, ac â thân.

Ye soniwyd eisoes am ymddangosiad boreuol Cristionogaeth yn Rhufain. Bu Paul yno dros Grist yn genad mewn cadwyn. Sefydlwyd yno Eglwys (Cristionogol yn ymyl gorsedd Cesar; daeth yr eglwys hono yn mhea amser i fod yn enwog o herwydd ei ffydd, ac yn glodfawr ar gyfrif ei hymnyliad wrth y gwirionedd; bu am dymmor yn ymddangos yn gadarn ac yn ogoneddus, fel dinas ar fryn; bendithiwyd hi â gweinyddiadau dynion, "y rhai nid oedd y byd yn deilwng o honynt;" cafodd paganiaeth y brif-ddinas deimlo oddiwrth ei dylanwad hi cyn hir; canfyddid yn ei haelodau y cyfryw arddangosiad o gysondeb, zél, a chariad dwyfol, ag a laddai elynlaeth miloedd. Bu yr eglwys yn Rhufain yn fendith annhraethol i'r byd; ac oddiwrthi hi, y mae yn ddiaddad, y llifeiriodd goleuni a bywyd Cristionogol i hllith ein hynafiaid yn yr ynys hon.

Nia gallwn ymatal rhag gwneuthur y nodiadau blaenorol ar ledaniad burmuol Cristionogaeth, yn ganlynol i lafur apostolion ein Harglwydd, er mai prin, hwyrach, yr ystyria rhai eu bod yn berthynasol i'r mater mewn llaw; gwasanaethant i ddangos, pa fodd bynag, nad peth anhygoel ydyw ddiarfedd i grefydd Mab Duw weithio ei ffordd i fyag y Brytaniaid, a hyny mor foreu a dyddiau yr apostolion.

II. P'ROFION O'R FFAITH DDARFOD I GRISTIONOGAETH GYRHAEDD YNYS P'HYDAIN AWBERYD OYN TERFYNIAD YR OES APOSTOLAIDD.

"Tra mae ysgrifenywyr dysgedig yn mawr amrywio yn eu barnau gyda golwg ar y ffwyddyn neillduol yn yr hon y dechreuid ar y gorchwyl o efengyleiddio trigolion yr ynys hon, cydnabyddir yn lled gyffredinol i'r gwaith gael ei ddechreu rywbryd o fewn terfynau yr oes a enwyd genym. Y mae ysgrifeniadau amryw o awdwyr y cynoesoedd yn cynnwys tystiolaethau ag ydynt yn profi hyny tuhwnt i bob dadl. Nid dibwys yn ein golwg ydyw y dystiolaeth ganlynol o eiddo Tertullian, er nad ydyw yn mynogu dim yn *benderfynol* ynghylch adeg sefydliad Cristionogaeth yn ein hynys. "Yn mhwy arall," eb efe, wrth ysgrifenu yn erbyn yr Iuddewon, "yn mhwy arall, ond yn Nghrist, yr hwn eisoes a wnaeth ei ymddangosiad, y mae yr holl genedloedd yn credu? canys ynddo y credodd y bobloedd mwyaf amrywiog, Parthiaid, Mediaid, Elamitiaid, preswylwyr Mesopotamia, Armenia, Phrygia, Cappadocia, y rhai a drigant yn Pontus, Asia, Pamphylia, a'r Aipht, y rhai a breswylent yn y parth hwnw o Affrica, ag sy tuhwnt i Cyrene, Rhufeiniaid a brodorion, ac hyd yn nod Iuddewon yn Jerusalem, a chenedloedd eraill; ie, tylwythau gwahanol y Getuliaid, a llawer o diriogaethau y Mooraid, holl daleithian Yspañ, gwahanol breswylwyr tir Gâl, a rhannau o Brydain y rhai na chyrrhaeddwyd gan y Rhufeiniaid, ond a ddarostyngwyd i Grist; hefyd y Sarmatiaid, Daciaid, Germaniaid, a'r Scythiaid, yn gystal a phobloedd, ynghyd â thaleithiau eraill lawer ag ydynt yn anadnabyddus i ni, ac nas gallwn eu nodi allan;—yn y cyfan o ba rai y mae enw y Crist ag sydd eisoes wedi dyfod, yn teyrnasu." Blodeuai Tertullian, megys y cofr, oddeutu diwedd yr *oil ganrif*. Oddiwrth y dyfyniad blaenorol o'i waith, canfyddir fod Cristionogaeth wedi ennill derbyniad cyffredinol yn yr ynys hon erbyn ei ddyddiau ef; awgryma fod yr efengyl wedi treiddio ymbellach nag y

gwnaethai lengoedd Rhufain. Yr oeddynt hwy, fel y gwyddom, wedi llwyddo i gario eu buddygoliaethau ymhell ac yn agos, a sefydlu eu hawdurdod dros y cyfan o'r prif daleithiau; ond mynega Tertullian, fod crefydd Crist wedi cymeryd meddiant hefyd o gyron eithaf y wlad. Arwydda fod, hyd yn nod y conglau pellenig hyny yn llawn o ddychwel-edigion yr Arglwydd. Rhaid fod yn y rhanau hyny o Brydain lwyddiant helaeth a chyffredinol wedi bod o du yr efengyl, cyn y cawsai Tertullian ei hun yn rhydd i haeru eu bod wedi *eu darostwng i Grist*. Y mae yn werth cofio, fod y dystiolaeth dan sylw yn dygwedd mewn gwaith ag y byddai o bwys neillduol fod y cyfan o'r haeriadau cynnwysedig ynddo yn seiliedig ar wirionedd *pur a diammheuol*. Gwyddai yr ysgrifenydd yn dda am graffder a chyfrwysdra ei wrthwynebwy; ac nis gallai, oblegid hyny, lai na theimlo ei bod yn anghenrheidiol i bob hōniad o'i eiddo fod yn gyfryw ag nas gallai ei elynion mo'u dymchwelyd na'u gwrthbrofi. Yr oedd helyntion y Brytaniaid, ynghyd â sefyllfa Cristionogaeth yn eu plith, yn bethau rhy adnabyddus i'r byd yn yr amser hwnw, i nebysgrienydd o fri i feddwl am haeru dim yn amryfus yn mherthynas iddynt. Yr ydoedd Tertullian, megys y sylwa Stillingfleet, yn berehen deall rhy gyflym a threiddgraff i wneuthur ei hunan yn agored i wawd yr Iuddewon, drwy grybwyll am ddychweliad y Brytaniaid, megys y gwnelai, os gwyddid nad oeddynt yn Gristionogion ar y pryd. "Mor waradwyddus," eb efe, "yr ymddangosai gwaith un a fynai brofi mai Pabyddiaeth yw y grefydd gyffredinol, drwy nodi allan, ymhlith y cenedloedd a'i harddelant, nid yn unig yr Itâl a'r Ysypaen, ond hefyd Prydain Fawr, a Denmark, a Sweden! Nid llai oedd y gwrthuni, gan hyny, o brofi teyrnasiad cyffredinol Crist, drwy enwi Gâl a Phrydain, gyda'r cenedloedd a arferent addoli Crist, os nad oedd Eglwysi Cristionogol mewn hanfodiad yn eu mysg hwynt ar y pryd."¹ Gellir ei hystyried, gan hyny, fel ffaith ddiammheuol, fod yr ynys hon wedi ei dwyn dan ddylanwad efengyl Crist, a hyny yn gyffredinol, cyn diwedd yr eilfed ganrif. Oddiw'rth hyn, onid naturiol yw casglu, ddarfod i Gristionogaeth gael ei dwyn drosodd yma yn *foreu iawn*? oblegid amlwg yw, mai nid gwaith a ellid ei gyflawni ar unwaith ydoedd lladd rhagfarnau crefyddol pobl fel y Brytaniaid, a diddyfnu eu meddyliau oddiw'rth y grefydd hōno ag oedd yn anwyl iddynt, fel bywyd ei hunan;—crefydd eu gwlad, a chrefydd eu tadau. Nid heb gyfarfod âg anhawserau dirif yr ennillai Cristionogaeth ei buddygoliaethau yn Mrydain; yr oedd amser maith yn ofynol iddi i weithio ei ffordd i'r parthau hyny ag oedd yn rhy bell i'r Rhufeiniaid feddwl am eu darostwng a'u meddiannu. Pe na chrybwyllasai neb o awdwyr y cynoesoedd ond Tertullian yn unig am ddychweliad y Brytaniaid i ffydd Crist, buasai ei dystiolaeth unigol ef yn ein rhwymo i gredu ddarfod i Gristionogaeth ddechreu gwreiddio yn Mrydain yn foreu iawn, fe allai mor foreu a dyddiau yr apostolion.

Y dystiolaeth nesaf y cawn alw sylw y darlennydd ati, ydyw eiddo Eusebius, yr hanesydd eglwysig, yr hwn a flodeuai yn y bedwaredd ganrif. Y mae hon yn bwysicach ac yn fwy i'r pwrpas hefyd na thystiolaeth Tertullian. Yr ydys i ddal mewn cof fod gan Eusebius y manteision rhagorolaf i gyrhaedd hysbysrwydd credadwy ynghylch lledaniad boreuol Cristionogaeth yn Mrydain. Ac y mae genym sicrwydd ei fod yn meddu yr awyddfryd cryf i fanwl chwilio pob hanes ag oedd yn dwyn cysylltiad

¹ "Antiquities," tudal. 51.

& llwyddiant yr efenngyl drwy y gwledydd oll. Y mae Jerome yn adrodd am dano yr hanes a ganlyn:—"Pan ddaeth yr Ymherawdwr Cystenyn i Caearea," eb efe, "cymbellodd yr engob i ddeisyfu rhywbeth a fyddai o fantais i'r eglwys yn Caearea. Dywedir i Eusebius ateb, nad oedd yr eglwys mewn anghen am un math o ffafrau, gan ei bod yn meddu pob cyfoeth ag oedd reidiol; ond ei fod ef ei hun yn ddarostyngedig i ddymuniad parhaus am fynd sierwydd ynghylch yr hyn a wnaethpwyd gan farwyr olynol yn erbyn y saint drwy yr holl ymherodraeth Rufeinig, a hyny drwy chwilio yr ysgrif-gofion cyhoeddus gyda gofal neillduol; ac erfyniai am i'r ymherawdwr erchymyn ar fod i ranau o'r ysgrifeniadau hyny gael eu hanfon iddo o'r llyfrgell gyhoeddus, fel y caffai wybod both a ddyoddefasid gan ferthyron; yn mha dalbeth neu ddinas; gan bwy farwr; ar ba ddiwrnod; a chydâ pha ryw wroldeb y cymerent hwy eu coroni & merthyrdod. Yn ganlynol, gan ei fod yn adroddydd galluog, ysgrifonodd hanes yr Eglwys Gristionogol; ac fel awdwr hanesyddol, croniclodd orchestion y cyfan, braidd, o'r rhai a ddyoddefasant ferthyrdod yn yr holl daleithiau Rhufeinig."¹ Y mae yn eithaf sier fod Eusebius yn mwynhau ffafr neillduol yr ymherawdwr Cystenyn; ac oblegid hyny yr ydoedd at ei ryddid ar bob adeg i gael yr hysbyswydd a fynai o'r ffynnonellan mwyaſ pur a diammheuol. Derbyniai gynorthwy manych tuag at fyned ymlaen gyda'i efrydiau hanesyddol oddiwrth yr ymherawdwr ei hun, naill ai yn bersonol, neu ynte drwy lythyr. Nis gallai Cystenyn lai na theimlo dyddordeb neillduol yn holl hanes yr eglwys yn Mrydain, nid yn unig ar gyfrif y ffaieth ei fod yn arddel Cristionogaeth, ond hefyd am ei fod o haniad Brytanaidd. Y mae cynsiat o hynodrydd yn perthyn i hanes Helen, ei fam, fel yr ydys dan brofedigaeth i'w adrodd yma. Fe'n hysbysir gan rai haneswyr, mai merch ydoedd i un a gadwai westy, ar fin un o'r fyrrdd Rhufeinig yn yr ynys hon, ac iddi enail serchiadau cadfaenor o'r enw Constantius Chlorus, yr hwn mewn modd anrhydeddus a ymunodd â hi mewn priodas. Y forwysig hon, heb fod ganddi gyfoeth, ond ei hawddgarwch personol, a ddaeth yn mhen amser i fod yn fam i ymherawdwr y byd. Pan ystyriom, gan hyny, y cysylltiad a hanfodai rhwng Cystenyn & Phrydain, ac am y gefnogaeth a roddai efe i lafar ymchwiliadol Eusebius, canfyddir ar unwaith fod gan yr ysgrifenydd clodadwy hwnw bob mantais ragorol i feddu y wybodaeth gywiraf ynghylch hanes Cristionogaeth dros y byd, ac yn neillduol felly yn yr ynys hon. O herwydd paham, yr ydym yn ystyried fod y dystiolaeth a gynnwysir yn y dyfyniad canlynol, pa un a gymerir allan o'r gwaith a ysgrifeniad ganddo mewn amddiffyniad i Gristionogaeth, yn teilyngu pob derbyniad. Mewn cyfeiriad at lafar a llwyddiant yr apostolion, ysgrifena Eusebius fel y canlyn:—"Ymhellach, ystyrier hyn hefyd. Os oeddynt (yr apostolion) yn dwyllwyr rhagrithiol, yr oeddynt ar un pryd yn ddynion diddysg, ac yn perthynu yn hollol i'r bobl gyffredin; ie, gallai un ddywedyd, braidd, mai barbariaid oeddynt, gan nad oeddynt yn gwybod am un iaith ond eiddo y Syriaid. Pa fodd, gan hyny, y daethant hwy i alla treiddio drwy yr holl fyd? Trwy ba ryw wroldeb meddwl y meiddient hwy anturio ar y fath orchwyl? Ac wedi iddynt ei ddechreu, drwy ba allu y llwyddent hwy? Gallen ganiatau, y byddai hyd yn nod i wladyddion trwagl, wrth fyned oddiamgylch i dwyllo a chael eu twyllo, wneuthur rhywfaint o argraff yn eu goror eu hunain, drwy beidio gadael y mater yn

¹ "Epiet. ad Chromatium et Heliodorum."

llynydd. Ond fod iddynt bregethu yr Iesu i bawb, a chyhoeddi ei weithredoedd nerthol Ef mewn gwlad a thref—fod i rai o honynt gymeryd meddiant o Rufain ei hun, brenines a phenaeath y dinasoedd—fod i eraill gymeryd teyrnas y Persiaid, ac i eraill drachefn feddiannu teyrnasoedd yr Armeniaid, y Parthiaid, ac hyd yn nod y Seythiaid; fod i rai hefyd dreiddio i derfynau eithaf y ddaear a gwlad yr Indiaid, ac i eraill groesi y môr i'r Ynysoedd Brytanaidd, fel y gelwir hwynt—am y fath bethau nis gallaf gredu eu bod yn ddichonadwy eu heffeithio gan ddyinion, yn neillduol gan bersonau distadl a diwerth; llai fyth y gellid eu cyflawni gan ddrwg-ddynion a thwyllwyr." Oddiwrth y dyfyniad uchod, canfyddir yn amlwg, fod Cristionogaeth yn hysbys yn yr ynysoedd hyn *cym* terfyniad yr oes apostolaidd; canys fe awgrymir iddi gael ei dwyn i mewn yn nyddiau yr apostolion, os nad drwy weinyddiadau rhai o honynt.

Cyfarfyddir â thystiolaeth gyffelyb hefyd, yn ngwaith Theodoret, Esgob Cyprus, yr hwn a floaduau yn nechreuad y bummed ganrif. Y mae Gildas drachefn, yr hwn yw yr hynaf o'r haneswyr Prydeinig, yn cadarnhau yr un peth, *sef*, ddarfod i Gristionogaeth wawrio ar yr ynys hon o fewn terfynau yr oes apostolaidd. Rhydd ar ddeall i ni i hyny ddygwydd dan deyrnasiad Nero, ac oddeutu amser y gwrthryfel ffyrnig a dërodd allan yn erbyn gormes-lywodraeth y Rhufeiniaid, drwy annogiad y frenines Boadicea, neu *Buddug*, fel y gelwid hi gan y Cymry. Ar ol cyfeirio at sefyllfa adfydus y Brytaniaid, a'r gorthrymderau a ddyoddefasant drwy ddwyllaw y gorchfygwyr Rhufeinig, y mae Gildas yn gwneuthur defnydd o'r ymadroddion canlynol:—"Yn y cyfamser, pan oedd yr ynys hon yn druenus gan oerni rhewlyd, megys pe buasai wedi ei halltudio i gongl ddirgeledig o'r ddaear, ac ymhell oddiwrth yr haul gweledig, fe ganiatodd Crist iddi ei oleuni, *sef* ei gyfreithiau,—Crist, y gwir haul, yr hwn, nid yn unig o ffurfafen amser, ond hefyd o uchder y nefoedd, ac ymhell o gyrhaedd cyfnewidiadau amser, a arddangosodd ei belydrau ysplenydd i'r byd cyffredinol, yn y cyfnod olaf o deyrnasiad Tiberius Cesar, megys y gwyddom, pan y lledanid ei grefydd yn ddiwrthwynebiad, gan i'r tywysog a enwyd, a hyny yn groes i ewyllys y senedd, fwgwth cosbi â marwolaeth y rhai a ddygent gam-achwyniad yn erbyn ei filwyr ef, hyny yw, arddelwyr Cristionogaeth."¹ Nis gall fod un anhawser neillduol ar ein ffordd i ddyfod i benderfyniad boddhaol gyda golwg ar briodol ystyr yr ymadroddion uchod o eiddo Gildas: y mae yr ysgrifenydd yn eglur arwyddo ddarfod i oleuni Cristionogaeth lewyrhau ar gyflwr gresynol y Brytaniaid yn yr amser a gymerai le rhwng dyfodiad Aulus Plaudius drosodd yn nyddiau Claudius, a'r frwydr a ddygwyddai rhwng Buddug a Suetonius Paulinus. Awgryma hefyd i lwyddiant cyffredinol gymeryd lle o du yr efengyl yn nyddiau yr apostolion, ac yn ddilynol i dueddiadau cyfeillgar a haelfrydig yr ymherawdwr Tiberius Cesar; yn ystod teyrnasiad yr hwn y goddesid i grefydd Crist gael ei lledanu yn ddiwrthwynebiad. Ac y mae y syniadau hyn o'r eiddom, gyda golwg ar eiriau Gildas, yn hollol gyd-daro â golygiadau Esgob Stillingfleet yn eu cylch, i ba rai y talasai yr ysgrifenydd dysgedig hwnw y sylw manylaf. Yr oedd Gildas yn ysgrifenu ryw bryd tua chanol y chweched ganrif. Crybwyllwyd eisoes mai efe oedd y cyntaf o'n haneswyr. "O'r holl ddysgedigion," medd y Parch. T. Price, yn ei "*Hanes Cymru*," tudal. 366, "a hanfodasant ymhlith ein oenedl yn y

¹"*Gildas Historia*:" adran viii. *Stevenson*.

cynosoedd, nid oes llafurwaith un hanesydd wedi diagyn atom, oddieithr Gildas, ac yntau a draddoda i ni mor lleied o amgylchiadau ei oes, a gwna ei waith nemawr i ni, oddieithr ychwanegu ein galar nad oes genym gyflawnach ysgrifenydd." Ychydig a wyddom am helyntion ei fywyd, heblaw mai mynach ydoedd, fel y dywedir, o gŵr Cattwg; a thebygol ydyw iddo, yn niwedd ei einioes, fyned drosodd i Lydaw, lle y bu farw, ac y claddwyd ef. Ond nid oes a fynom, ar hyn o bryd, ond â'i dystiolaeth ynghylch dyfodiad Cristionogaeth i Ynys Prydain, yr hon dystiolaeth a ddygid ganddo, y mae yn ddiddadl genym, yn unol â'r grediniaeth gyffredinol a goleddid gan Gristionogion Prydain yn y chweched ganrif, gyda golwg ar yr amgylchiad.

Ymddengys fod y tystiolaethau a ddodwyd ger bron genym, yn y tudalenau blaenorol, yn profi tuhwnt i bob dadl, i'r efengyl weithio ei ffordd i'r ynys hon rywbryd o fewn terfynau yr oes apostolaidd. Braidd nad allem gasglu hyny, hyd yn nod oddiwrth dystiolaeth Tertullian. Am Eusebius a Theodoret, y maent hwy yn cadarnhau y peth yn y modd egluraf, tra mae Gildas drachefn yn myned ymhellach, ac yn nodi allan y cyfnod neillduol pan gymerai hyny le. Defnyddiai ymadroddion ag ydynt yn ein harwain i gredu ddarfod i Gristionogaeth gael ei dwyn i mewn dan deyrnasiad Nero, rywbryd oddutu, neu yn hytrach cyn amser gwrthryfel Boadicea, yr hyn a ddygwyddai yn y flwyddyn 61 o oed Crist.

Y mae yn eglur, gan hyny, fod yr hyn a ddywed y "Brut," a rhai hen hanesion eraill—sef, mai yn amser y Brenin Lles ap Coel, yr hwn hefyd a elwir, Lleurwg, a Lleufer Mawr, y pregethwyd yr efengyl yma gyntaf—yn llwyr gyfeillornus ac annheilwng o grediniaeth. Nis gellir amheu na bu llwyddiant lled helaeth ar grefydd yn nyddiau y brenin hwnw. Ond prin y gallwn gredu ei fod mor wyrthiol o fawr ag y mynega rhai ei fod. Y mae yr ysgrifenydd bywiog, ffraethlwm hwnw, er anghraifft, G. Ap Arthur, neu Siedre o Fynwy, fel yr arferir ei alw ef weithiau, ar ol crybwyll am waith y Pab Eleutherius yn anfon Ffagan a Dwyfan drosodd yma, yn unol â chais Lles Ap Coel, yn myned rhagdo i fynegu ddarfod i'r brenin hwnw dderbyn bedydd Cristionogol, ac i'r holl deyrnas ddilyn ei esiampl. Sylwa hefyd fod llwyddiant y cenadon hyny y fath, fel ag y darfu iddynt orohfygu a dinystrio Paganiaeth drwy yr ynys oll, cymeryd meddiant o'r temlau paganaidd, eu cysegru i wasanaeth Duw, a'u llenwi â chynnulleidfaedd Cristionogol. Mynega ymhellach, iddynt gael yn yr ynys wyth ar hugain o offeiriad, a thri o archoffeiriad; y rhai, ar ol eu truedigaeth, a dderbyniasant urddau eglwysig, ac a grëwyd ganddynt yn esgobion ac archebgiobion. Nis gallwn ystyried fod y cyfan o'r haeriadau hyn yn seiliedig ar wirionedd. Eto nid yw yr holl hanes i'w ddiystyru a'i droi o'r neilldu, megys y gwnaed gan rai. Yn ei "Hanes Cymru;" tudal. 166, sylwa y Parch. T. Price fel y canlyn:—"Am hanfodiad y Brenin Lles ap Coel, nid oes achos idd ei amheu, canys dangoswyd eisoes fod y cyfryw baneithiaid yn cael aros mewn meddiant o'u hawdardod yn amser y Rhufeiniaid. Ac er nad yn ei amser ef y dygpwyd Cristionogaeth i mewn, eto dychwanadwy yw fod rhyw sail i'r haerid ynghylch y truedigaeth cyffredinol yn ei amser, yn gystal a'i haelioni i'r eglwys." A chyda y nodiadau parhau hyn o eiddo hanesydd Cymru, y gwawn derfynu yr ysgrif bresennol, gan adael y ddau fater arall hyd y rhifyn nesaf o'r "Traethodydd."

ATHRYLITH A GWEITHIAU MR. ROBERT DAVIES, NANTGLYN.

GWALL sydd yn perthyn i amryw o awdwyr Cymreig yw cyfansoddi ar ormod o frys, a chymeryd rhy ychydig o amser i ddiwygio eu gweithiau a'u coethi. Mae rhai mor wirion a meddwl fod cyflymder mewn cyfansoddi o fwy o bwys nag ansawdd y peth a gyfansoddir. Y maent yn anghofio mai y freyichen, ac nid y dderwen, sydd yn tyfu gyflymaf. Ni fyddai raid i neb fod ar frys mawr wrth gyfansoddi, yn yr oes hon; canys y mae digon o lyfrau da a drwg ar gael eisoes. Nid oes, pa fodd bynag, unrhyw alwad neillduol am ychwaneg o'r diweddaf. Gallwn aros yn ddigon hawdd wrth awdwr fel y caffo amser i wneyd y peth goreu a fedro. Nid rhyw waith diwrnod neu ddau oedd y "Coll Gwynfa," neu "Hamlet," neu unrhyw beth yn Seianeg na Chymraeg yr anfoddlonir iddo farw a chael ei anghofio.

Meddai un fenyw y digywilydd-dra i ddyweyd iddi allu cyfeithu awdl o Horace tra y bu yn trwsio ei gwallt.¹ Ymddengys fod enwogion gynt yn cymeryd trafferth fawr gyda'u gweithiau cyn eu gollwng i'r byd. Cymerai Rousseau lafur mawr gyda'i ysgrifau cyn eu cyhoeddi; dywedir fod ei ddiwygiadau yn ei ysgrifau yn lliosocach na'r eiddo Alexander Pope. Mynega Dr. Johnson fod ol diwygiadau lliosog ar weithiau Milton. Ni chredai neb byth, meddai un awdwr, y drafferth ddorfawr gymerodd Pope gyda'i gyfeithiad o Homer. Yr oedd gan Bembo ysgrif-fwrdd â deugain o raniadau ynddo, drwy y rhai yr oedd ei ganiadau yn myned, y naill ar ol y llall, ar amser penodol; a derbyniant ryw gyfnewidiad bob tro y newidient eu lleoedd. Dywed Joseph Warton, yn ei draethawd ar Pope, fod Waller wedi cymeryd y rhan fwyaf o un haf i gyfansoddi cân o ddeg pennill. Dywed Warton hefyd, fod ysgrifau Voiture, Sarassin, a La Fontaine, wedi costio iddynt lafur dirfawr. Galwai Buffon athrylith yn amynedd. Ysgrifennodd Shakspeare ei "*Merry Wives of Windsor*," a'i "*Hamlet*," drosodd ddwywaith. Byddai Dryden yn diwygio ei waith yn fanwl, pan na fyddai yn ysgrifenu ar frŷs er mwyn cael tamaid o fara. Cymerodd un ganiad i Boileau, yr hon nad ydyw ond tri chant a chwech a deugain o linellau o hyd, un mis ar ddeg i'w chyfansoddi, a thair blynedd i'w diwygio! Yr oedd deng mlynedd wedi myned heibio rhwng y cynllun byr cyntaf o'r "*Traveller*," gan Goldsmith, a'i gyhoeddiad; ac fe'i hadysgrifenyd yn y cyfamser ddwy neu dair gwaith drosodd. Dywed Esgob Perry nad oedd prin linell yn ngweithiau barddonol Goldsmith fel yr ysgrifenyd hwy yn wreiddiol. Cyfansoddwyd cofiant Gibbon naw gwaith. Attaliai Addison y wasg, pan fyddai argraffiad cyflawn o'r "*Spectator*" agos wedi cael ei weithio allan, er cael dodi arddodiad neu gysylltiad i fewn o'r newydd. Diwygiodd Dr. Johnson bob argraffiad newydd o'r "*Rambler*." Yr oedd Akenside, Cowper, Moore, a Byron, yn ofalus iawn pa beth a ollyngent o'u dwylaw. Dywedir y byddai Horace yn cynghori beirdd i gadw eu gweithiau heb eu cyhoeddi am naw mlynedd. Cyfaddefai Beattie

¹ "*Chambers' Edinburgh Journal*."

wrth Syr William Forbes, ei fod ef yn ystyried yn briodol gadael y darnau a gyfansoddai yn ei ymyl am beth amser; oblegid ei fod ef yn well beirniad ar ei waith ar ol ei anghofo, na phan fyddai yn newydd ar ei fuddwl. Yr ydym wedi bod yn sylwi, gyda gofdd, lawer gwaith, fod ol goronod o frya ar gyfansoddionau rhai o'n beirdd goreu yn Nghymru; a'u bod yn ymktiried gormod yn yr enw a'r clod a gawsent gan eu cydwladwyr, heb guddu fud o'ma dyfodol i sefyll uwch ben eu cynnyrchion. Un o brif ddiplomygion Mr. Robert Davies, fel cyfansoddwr, oedd golfwng pethau yn rhy rwyddi drwy ei ddiwyliaw, heb goethi digon arnynt, megys yr ymdrechwn ddiangos ya yr ysgrif hon; a dyda brif fai Dewi Wyn.

Ganwrdd Robert Davies, ya yr Henfryn, tyddyn bychan ger Nantglyn, awydd Dduwch, ya y fwydydd 1769. Ni chredai neb y gwaith a gawsom i guel ydyntig o hanes ei gyrchwyniad allan i'r byd, yr hyn sydd yn wers i bob dyn cyfnewddus i ofala am ddiol ei hanes ei hun ar glawr; canys ymddengys nad oeth ef i unafu drafferth gyda hanes ei fywyd. Enw ei dad ydoedd Dafydd Davies; a Robert ydoedd y mab hynaf a feddai: yr oedd ei dad yn rhyr fath o berwydd. Bu iddo dri o feibion ac un ferch; ac ymddengys iddo ymmodol ar Henfryn, ac atbalada ty ar y tir cyffredin, yn y lle a elwir Wern Nantglyn: oed bu farw ya fuan ar ol gorphen y ty; a ganhwyddol ei wreiddi at hanes ya amodiffaid mewn amgylchiadau lled isel. O berwydd nad oedd Robert ya farchgen iach a chryf, cymerodd y cymydyddion oia am ddaun a rhwymant ef ya brentis o ddilledydd gydag un Hugh Morris, yr hwn fuddai ya arferol a gweithio ar hyd y tai, megys y mae yn arferol mewn rhai o barthau Cymru hyd y dydd hwn. O ychydig i ychydig ddech y ddaud berwyddol oedd ya Robert Davies i'r golwg, a chrymreddai rhyngom ddech i hun ar Ball ar amryw achlysuron, yn enwedig en dygwyddai rhyr ddu trwm ya y gymydyogaeth. Yr oedd perffordd o ffr amur ya y dyddiau hyn: efe oedd ceryddwr y bobl, a'u dygwyddol am bob awen. Dygwyddol rhagddo fel rhag dewin; ac ofnid ei gwyddon ya ffr am ffrydau Rhondda, neu ffrddion gwraich y rhibyn. Nid oedd perffordd yr oedd yr oedd dydd: gario cynaint o ddylanwad cyffredinol ya Nghymru y dyddiau hyn ag y mae ya bresennol; ac nid oedd ya yr Rhyfwrdd Wharfedd ond pob awenodd-ara a difaterwch. Nid ydoedd y bobl ya perffordd mewn am a ddyddedai yr offeiriad nag oedd ya ffr ya y dyddiau hyn. Yn llaw y perffordd yr oedd y dyddiau ya mab cyfnewddus: ac ofnid ef yn fwy nag yr ofnid Daw. Cafodd Robert Davies ffrddis fawr i ddyfod i sylw; ond faldid go mab a gai perffordd i'w hun am ei drafferth. Nid mewn arian, ond mewn dind frag, y byddai ya ead ei gwydded am ei lafur yn y dyddiau hyn. Yr oedd oedd ddrwy ya hyn oll. Yr oedd y prydydd ya ead ei rhyfwrdd gyda i'w hun i'w hun: ei fara beunyddol: ac yr oedd ya ead ei ddyddu i'w hun, ac i'w hun ydydd ya nghymydyddias oferdynion halededig. Paroerodd hyn y ddaun ffrddion ya meddyfina llawroedd, ya enwedig ar rhai a gwyddol drwy weinydyogaeth yr ofenydd ya y dyddiau hyn; a chafodd pob bardd ei gadw ar weillau am ffrddion, ac edrychid arno gyda chrym amodiffaid ya mab cyfnewddus crefydd. Byddai Robert Davies, wrth ffrdd ar hyd y tai, ya holl i'w hun rhyngom i bob peth; gwyddai i'r holl a wahoddai ei feistr ac yntau arnynt i weithio edrych ati, ac ofnid, byddent ya ddaun oia ya weinydyddol, nes yr oeth ar diwedd ya gas gan holl ei weid ya dydd arnynt. Ar ol gorphen ei amur gyda

Hugh Morris, aeth at un Dafydd Pierce, Llansannan; ond yr oedd yr ystaf brydyddol oedd ynddo yn tori allan mor fynych ac angerddol ar bob achlysur, fel y gorfu iddo ymadael âg ef. Ni ddilynodd lawer ar ei gelfyddyd ar ol hyny; ond troes yn gwbl at farddoniaeth, yr hyn oedd yn fwy cydweddol â'i chwaeth. Aeth son am danu ymhell ac yn agos fel prydydd; a chyrciai llawer ato er cael ganddo brydyddu iddynt. Cyfansoddai garolau, a cherddi i ofyn rhoddion a chymwynasau, dros ei gymydogion ac eraill. Derbynai y gydnabyddiaeth arianol erbyn hyn, a llawnder o ddiol a chlod am ei lafur. Ni chyhoeddodd nemawr o waith o'r natur yma yn ei gasgliadau; canys yr oeddynt, lawer o honynt, yn lled anmwrw, a gwallus o ran iaith a syniadau. Cyfansoddodd interliwd, ond ni lwyddodd yn y gangen hon yn debyg i Thomas Edwards, a'igyfoedion. Nid oes hanes iddo gael diwrnod o ysgol erioed; ac wrth ystyried ei anfanteision boreuol, yr oedd yn syndod iddo gyrhaedd i'r fath enwogrydd fel ieithydd a bardd.

Drwy ryw amgylchiadau ankysbys i ni, ymúnodd â'r Trefnyddion, yn addoldŷ y Waen, a phriododd wraig weddw, merch i Edward Parry, o Dan y Fron, Llansannan, pregethwr gyda'r Methodistiaid, yr hon oedd y pryd hwnw yn cadw un o'r ysgolion rhad y golygai Mr. Charles drostynt; ond y mae yn debygol fod dysgyblaeth yr enwad hwnw, ar y pryd, yn rhy lem ganddo. Gadawodd hwynt yn fuan, a throdd yn erlidus yn eu herbryn byth wedi hyny. Bu iddo bedair o ferched, y rhai ydynt oll yn fyw, y rhai a gawsant swm o arian ar ei ol. Yr oedd efe yn ddysgybl hoff gan Thomas Edwards, megys yr ymddengys oddiwrth amryw Ganiadau; a rhagorai yn fuan gymaint ar ei athraw, mewn trefn a chywirdeb iaith, ag y rhagorai ei athraw arno yntau mewn athrylith. Dywedir yn y "*Biographical Sketches*," gan Williams, i Robert Davies symud i Lundain yn y flwyddyn 1800, ac iddo ddyfod yn gydnabyddus â noddwyr llényddiaeth Gymreig, y rhai oeddynt yn perthyn i Gymdeithas y Gwyneddigion, a'i fod ef yn fardd i'r gymdeithas hono fwy nag unwaith. Parodd asfechyd ei deulu iddo symud o'r brifddinas yn mhen pedair blynedd; a daeth i Nantglyn; lle yr arosodd hyd ei farwolaeth. Bu Owain Myfyr yn dirion wrtho yn yr amgylchiad hwnw. Ni wnaeth mynediad Robert Davies i Lundain fawr o ddaioni iddo ef, mwy nag i lawer dyn ieuanc a aeth yno ar ei ol, yn ei gysylltiad â'r Cymreigyddion. Gallasid meddwl, wrth glywed son am y Cymreigyddion, fod yn Llundain ryw golofnau eodryn o blaid y Gymraeg; ac fod yno weithredoedd nerthol yn cael eu cyflawni o du llényddiaeth; fod urddas Milton, hyfrydwch per athrylith Goldsmith, cadernid Dryden, pwynt a dichlynder Pope, syniadau pwysig Johnson, purdeb a choethder Addison, yn cael eu taflu i'r cysgod yn lân gan yr enwogion a ymgyffyddent i siarad Cymraeg yn ninas Llundain; a bu meddwl am ardderchogrydd y gymdeithas, lle yr yfid cynnifer o *lume* destunau, yn hudoliaeth i lawer bachgenyn diniwed a difeddwl fyned i'w plith, gan dybied ei fod, drwy hyny, yn cyrhaedd yr orsaf uchaf ar gopa Parnassus; ond troes allan yn siomedigaeth fawr i laweroedd. Byddai rhoi darluniad o'r ysgrud (*skeleton*) a welsom ni, dan enw Cymreigyddion, yohydig flyneddau yn ol; yn ddigon i beri i'r deallus chwerrthin nes codi poen yn ei ystlysau. Yr ydym yn clywed fod hyny o weddillion gwasgaredig sydd wedi aros wrth eu gilydd o'r sefydliad a fu yn bwrw ei ewyn ar hyd ein cyhoeddiadau Cymreig, o flwyddyn i flwyddyn, yn meddu yr aidd o gadw pethau megys

ag yr oeddynt, ond fod y cwbl yn troi yn ffaeledigaeth. Y mae eu hymroddiad o du * * * pa fodd bynag, mor addgar ag erioed.

Cyhoeddodd Robert Davies gyfrol fechan o'i waith barddonol yn y flwyddyn 1798. Cyhoeddodd lyfryn barddonol arall cyn gadael Llundain, tua'r flwyddyn 1803. Nid ydym yn cofio pa flwyddyn y daeth ei argraffiad cyntaf o'i Ramadeg allan. Y "Diliau Barddas," y mae yn debyg, oedd y peth diweddaf a ddaeth o'i law, yn y flwyddyn 1827. Bu ein bardd farw Rhagfyr Iaf, 1835.

Gan y dysgwylir mewn ysgrif fel hyn fwy o ddarluniad o'r dyn a'i athrylith, nag o amgylchiadau neillduol ei fywyd, hyderwn y bydd y tal-fyriad a roisom yn foddhaol gan ein darllenwyr. Ein dyben wrth chwilio i gychwyniad dyn, a'i ddyfodiad graddol ymlaen yw, nid er ei waradwyddo, nac er boddhau chwaeath heintiol ffugrodreswyr cefnigenlyd sydd yn cael mwy o hyfrydchw wrth chwilio i achau dynion cyhoeddus, a gwneyd y gymwynas o ddwyn ar gof iddynt hwy ac eraill pa beth a fuont, nag a gânt o destun llawenydd wrth eu gweled yn myned rhagddynt, gan adael eu cyfoedion gan' milltir ar ol yn yr anhynodrwydd a'r cysgodion sydd yn gweddu iddynt; ond er dangos fel y gweithia athrylith ei ffordd drwy bob anhawder. Yr oedd Dysgawdwr mewn Duwinyddiaeth (D. D.) un-waith, yr hwn a ddygasid i fyny ar y cyntaf yn löwr, yn mhen blyneddau wedi iddo adael y "*mandrel*," ac eistedd yn nghader athraw, yn sefyll uwchben pwll glo, gan edrych i lawr. Cyfaill iddo, yr hwn oedd gerllaw, a ofynai beth oedd ef yn ei wneyd. "Edrych yr wyf," ebe yntau, "ar bellder y ffordd, a hyd y gadwyn, sydd o waelod y pwll yma i gader yr athraw yn ——" Nid anmhriodol, y mae yn wir, yw i ddyn gadw golwg ar "y graig y naddwyd ef o honi, ac ar geudod y ffos y cloddiwyd ef o honi;" ond nid ydyw pethau fel hyn i gael eu cadw ger ei fron yn dragywydd wedi iddo ddyfod i lenwi cylch mwy ac uwch, a hyny gan rai yr oedd efe yn gydnabyddus â hwynt yn nyddiau maboed ac ieuenticid, ond sydd nyd yma heb allu codi yn uwch na "cheudod y ffos." Ystyriem hyn yn radd o hyfder gormodol, ac yn drosedd ar reolau moesau da, ac nid oes ond ffwl a sonia am y fath beth. Ni waeth pa beth a fu dyn; ac nid oes achos holi nac ymofyn pa beth a fu efe, os na fyddir drwy hyny am gymeryd mantais i ddangos fel y gall athrylith weithio i sylw drwy bob rhwystr; ond pa beth yw efe yn bresennol yw y pwnc. Y mae R. Davies wedi ei anfarwoli mewn cylch arall erbyn hyn sydd yn anfeidrol fwy ac uwch na chylch y gwniadur; tra y mae lluoedd o foneddigion y nodwydd ddur, a gydoesent ág ef, ac eraill a godasant ar ei ol ef, wedi eu hebargoffi hyd yn nod yn y cymydogaeathau y ganwyd hwynt, o ran dim cyhoeddus a wnaethant erioed. Clywsom fod rhywrai o feirdd Arfon yn edliw ei grefft i Robert Davies tuag amser Eisteddfod Dinbych; ond dylasant gofio mai nid fel dilledydd, ond fel ieithydd a bardd yr oedd efe yn gweithredu y pryd hwnw.

Y mae "Gramadeg" Robert Davies wedi bod yn gymeradwy yn hir yn Nghymru; ond gan mai egluro deddfau oedd yn bod eisoes yr oedd efe, nid ydyw yn teilyngu clod ond can belled ag yr oedd ei egluriadau ef yn cyrhaedd. O'n rhan ein hunain, gallwn fynegu yn rhwydd i ni gael llawer o addysg yn "Ieithadur" y bardd; ond teimlem bob amser fod rhyw bethau ar ol ynddo. Y mae yn anhawdd cael eglurhad gwell ar ranau ymadrodd a chystrawiaeth nag sydd ynddo; ond nid ydyw yr awdwr yn diagyn yn

ddigon isel at yr anwybodus, gan ei dywys gerfydd ei law. Go ychydig o gyfarwyddiadau at gyfansoddi sydd ynddo, ac ystyried pob peth. Nid ydyw efe wedi myned fawr o'r llwybr cyffredin. Y mae efe yn dyweyd fel y clywodd bob un yn dyweyd o'i flaen, heb gynnig un llwybr i oleuo mawy ar ddeall yr efrdydd gyda golwg ar gyfansoddiad. Ar y cyfan, y mae yn llyfr da; ac y mae y rheolau barddoniaeth sydd ynddo yn eglur ac yn ddealladwy; ond gan mai fel bardd y mae a wnelom ni yn fwyaf ag ef, gadawn ei "Ieithadur" yn bresennol. Nid allwn restru Robert Davies yn y cylch barddonol yn ymyl Dewi Wyn. Nid oes llawer o eangder, nac uwchder, na dyfnder, yn ei waith; ond y mae rhanau gwahanol ei athrylith yn fwy cyfartal. Nid ydyw yn creu mell nac yn peri daeargryn; nid ydyw yn ein cipio i ardaloedd y corwynt, nac yn ein synu uwch ben dyfnderoedd y rhyferthwy. Bardd agos atom ydyw yn feunyddiol, heb ymwisgo & chwml, nac ehedeg ond ychydig yn mroydd nwyfre. Y mae llawer o ddelw yr hen feirdd arno. Y mae yn cyfansoddi yn bert ac yn darawiadol. Y mae llawer o deimlad yn rhedeg urwy ei ganiadau rhyddion, a llawer o ergydion synwrylwm yn ei ganiadau caethion; ond y mae yn gwneyd gormod o ddefnydd o eiriau llanw er cyrhaedd cynghanedd. Nid ydym yn gwybod i ni weled cynnifer yn ngwaith neb, a olygir yn fardd o'r radd uchaf, ar lawer o gyfrifon, ag a welsom ganddo ef. Nid ydyw yn unrhyw syndod canfod pethau o'r fath yn nghyfansoddiadau rhai nad oes ynddnt ddim i'w hynodi o ran meddyliau: ond y maent yn hollol anfaddeuadwy yn ngwaith beirniad ac athraw fu ar y maes cyhyd fel gwr o enwog-rwydd uwchlaw y cyffredin. Yr oedd efe ar ei darawiad cyntaf trwy y wasg yn cyfansoddi yn gryfach ac yn goethach nag ydoedd ddeng mlynedd ar hugain ar ol hyny. Yr oedd ei awen yn fwy dilwgr y pryd hwnw, a'i feddwl yn fywiocach; ni wnaeth cyfeillachu cymaint & beirdd oedd yn offeiriad, a'r rhai hyny heb fod yn byw yn oes y Gymdeithas Lwrymataliol, ond mawr niwed i'w feddwl ac i'w chwaeth. Nid ydoedd efe yn ei ddyddiau goreu yn meddu golygiadau eang; ond yn nghymdeithas y rhai a ddilynai, aeth yn fwy crebachlyd nag erioed. Yr oedd efe ar y cyntaf yn ddyn o synwyr cryf, a'i olygiadau yn graff ac yn afaelgar; ond ymhell cyn diwedd ei oes yr oedd ei dymher wedi chwerwi, a'i gyfeillach wedi myned yn hollol ddiwerth. Yr oedd efe agos yn ddigon gwirion i feddwl nad oedd gan neb hawl i gyffwrdd â'r iaith a'i barddoniaeth, yn enwedig i ysgrifenu Gramadeg ynddi, ond efe ei hun. Nid oedd fawr o duedd meithrin beirdd ieuaine ynddo. Buasai yn well ganddo roddi hergwd i un o honynt nes y buasai yn cilio yn ei ol, na rhoi unrhyw gynnorthwy iddo fyned rhagddo. Ond os dygwyddai y cyfryw un fod yn lledu ei babell dan yr ywen, ac yn hoff o dŷ'n y fynwent, yr oedd digon o swyn yn hyny i leddfu tipyn ar ei ysbryd gydag ymgeiswyr ieuaine. Tynai y son am fedruswydd rhywun tuallan i gylch ei gymeradwyaeth ef ffrwd o ddfriath oddiwrtho fuasai yn ddigon i'w andwyo am byth, pe ei farn ef fuasai safon yr oes; ond yr oedd dynion i'w cael yma ac acw, hyd yn nod yn ei amser ef, y rhai ni oddefent i farn Robert Davies, o Nantglyn, fyned ond am yr hyn ydoedd o wir werth.

Y gwir yw, ni fu nemawr o lun dyn arno ar ol Eisteddfod Dinbych, yn yr hon y barnodd awdl druenus y Dryw yn well nag awdl Dewi Wyn. Collodd y wlad ei hymddiried ynddo i raddau mawr; a chymerodd yntau y dosbarth offeiriadol yn gyfeillion o hyny allan. Treuliodd y rhan fwyaf

o'i amser "o blas gŵr da hwy gilydd," ac ar hyd tai cyhoeddus. Byddai yn myned i farchnad Dinbych mor ddigoll, bob wythnos, os byddai gartref, a phe buasai ganddo bum iau o ychain i'w gwerthu bob tro.

Teimlodd Dewi Wyn a'i gyfeillion roddiad y wobr i'r Dryw yn siomedigaeth aruthrol; megys y teimlir y peth hyd y dydd hwn. Yr oedd y cam a wnaed yn gam goleu; oblegid nid ydoedd awdl y Dryw yn deilwng o gael ei doddi ar yr un bwrdd ag awdl Dewi. Dylasai gael ei hwtio o'r gystadleuath gyda dirmyg. Nid oes ynddi na chynghanedd, nac iaith, na meddwl, cymhwys i'w gosod mewn ymrysonfa. Saif yn warth ar goffadwriaeth Robert Davies a'i gydfeirniaid yn mhen mil o oesau. Os oedd efe yn ormod o bleidiwr i wŷr yr "amgrysau" a'r "diogwyr" i dderbyn syniadau Dewi ynghylch yr egwyddorion sydd erbyn heddyw yn cael eu pregethu ar benau tai, dylasai attal y wobr yn gwbl, gan roi cyfleusdra i'r ymgeiswyr ail gynnyg ar ol i'r beirniaid fynegu eu hanghmeradwyaeth; neu, buasai yn well i'r Gwyneddigion werthu y tlws darparedig, fel hen arian, a pheiddio a son byth am y pŵnc, na rhoi y wobr a berthynai mor gyflawn i Dewi am y fath rimyn dienaidd a dirmygedig ag yw awdl y Dryw. Er nad allwn, megys y mynegasom o'r blaen, gymeradwyo llawer o bethau yn awdl Dewi Wyn, ac nad ydym yn oi olygu ef yn berffaith, mwy na rhyw ddyd arall, nac yn golygu ei awdl yn gyfanwaith teg ar y fath destun godidog, eto gallwn bigo mewn pedair llinell o honi fwy o wir farddoniaeth ar y testun nag sydd yn holl rigwm truenus y Dryw! Nid ydym yn golygu ein hunain wrth son am dani ond fel rhai yn ergydio ar gelain; ond eto yr ydym yn rhwym o gyfeirio at amgylchiadau Eisteddfod fythgofiadwy Dinbych, yn 1819, gan fod gwrthddrych ein sylw wedi ei gydwan mor lwyf â hi, ac yn weithradydd penaf yn y feirniadaeth, fel y byddo yn esiampl i'r oes hon, ac i'r oesau a ddeuant, o'r pwys mawr o weinyddu cyf-iawnder yn mhob cystadleuath. Clywsom rai yn chwyrnu, braidd, ar ol pob Eisteddfod a gynnaliwyd wedi hyny; ond methwyd a dangos i gamwri cyffelyb gael ei wneyd byth yn un man. Nid ydyw clywed dynion siolwag fydd wedi barnu eu gwaith eu hunain yn oreu cyn gwelod gwaith neb arall ar y testun, ac fydd wedi cymeryd trafferth fawr arnynt eu hunain i geisio darbwyllo y pwyllgor, cyn yr eisteddfod, mai naill ai anwybodaeth y beirniad, neu fymppy ynddo, a etyl iddynt hwy gael yr anrhydedd o ennill, yn un rhyfeddod. Ychydig iawn o'r grwgnachwyr a'r tuchanwyr sydd yn meddu y gwrolfrydigrwydd i ddyfod drwy y wasg, gan nad faint o fedrusrwydd a briodolant iddynt eu hunain yn y dyddiau hyn; ond, ar ol Eisteddfod Dinbych, yr oedd anfoddlonrwydd y wlad yn rhuthro fel hosgwy difaol ar hyd pob cymydogoeth drwy Gymru oll. Ni wneir, yn bresennol, ond chwertain am ben dyn fyddo yn dyweyd ei fod yn oael cam, am y gwyddis mai tra anfynych, yn gymhariaethol, y gwneir cam â neb; ond y pryd hwnw yr oedd y wlad oll fel pe buasai wedi cydgyfodi yn erbyn camwri Eisteddfod Dinbych. Edrychid ar y sefydliad, am yr hawg wedi hynny, fel cyfleusdra i godi offeiriaid dinod, fuaesent yn marw heb i neb, ond ychydig gymydogion wybod eu bod wedi byw erioed, i sylw; ac nad oedd wîw i unrhyw anghydfurfiwr ymgais am dlws. Ac ni chreuasid ail hyder yn y wlad byth, oni buasai i Robert Davies gael ei fwrw o'r neilldu am amser fel llestr heb hoffder ynddo, ac i'r hybarch Walter Davies gael ei ddewis yn feirniad yn ei le. Ystyrid gwaith Gwallter Mechain yn ymddyf yn y dafol, yn Eisteddfod Gwreosam, fel cyfnod newydd ar ein

gwlad, ac ar ein barddoniaeth ; ac nid ydym yn gwybod i ddim amahan-
aeth gael ei choleddu o berthynas i'w fasn, ar ddim o bwys, wedi iddo
ddyfod at y llyw. Gwnaeth ef fwy, ym ddiannhau, at feithrin beirdd
ieusine mewn barn a chwaeth, nag a wnaeth ei holl gyfoedion gyda eu
gilydd.

Ceisiai Robert Davies chwerthin camwri Eisteddfod Dinbych ymaith ;
ond yr oedd yn amlwg ei fod ef yn teimlo o herwydd yr amryfusedd ar
hyd ei oes ; ac, yn wir, nid allai beidio amlygu ei deimladau. Peth pwysig
yw i ddyn dynu y rhan fwyaf oleuedig o wlad am ei ben. Pe byddai yn
ddyn o haiarn nid allai lai na theimlo, yn enwedig os byddai ynddo ym-
wybodolrwydd nad ydym ar yr iawn. Wrth i Robert Davies gael ei
hir boeni, ceisiai droi y llif yn ei ol gyda 'r englynion hyn :—

“ Pa ryw ail sy'n preswyllo—min Arfon ? Bog y lel a'i big i lawr—fel saeth
Mae'n cerfel eu gwrandio ; Fol sythawg eu blaenawr,
Beirdd trwat tribandrwt bendro, Gwyddan gorolwg egwyddawr
Nid beirdd braint cymaint o'u co. Dyma hi, sef y V fawr.

Euswydder a mwynabwyddyn,—bâr ddewis Nododd ei waith a'i newidlo—hir leu
Bardduo fy nghorn ; Fo yr elusen iddo,
A'n Baal i'w roi ar bolyn, Gall atro pan syno fo,
A'u dau aur yw Dewi Wyn. Neud at a'i newid eto.

Galwant fi yn gi ac yn gas—yn ddyn dwi Arall fu anghall fe wys—o Eifion
Heb ddawn “ Diliau Barddas,” Efo 'i delyn “ wythfys,”
Yn gler gwlad—pob enwad bas, Y delyn genir, dilyn,
Crach eferddydd crych F urddas. A dwy fawd a thri dau fya.

Ond fi sydd iach mor ddigrachen,—difal, Ai nid eithaf tri nod wythawd—deru
A Dafydd o'r Gaerwen, O dorath ei chendawd ?
Wyl ddi-ddig, ddi genfigen, Fe deru hon wiwlon wawd
Gall fy mhwyll a gwell fy mhen. Bem eithaf o buma wythawd.”

Nid oes fawr o ddim yn yr englynion hyn heblaw amlygiad o ansawdd
ysbryd Robert Davies ar y pryd ; sef, dangos fod dywedladau beirdd Arfon
yn ei ddolurio. Anffawd dost a fu Eisteddfod Dinbych.

Y mae y “ Diliau Barddas,” sef y gwaith diweddd a gyhoeddodd y
bardd, yn cynnwys, y mae ya debyg, yr holl waith a chwennychai efe fod
ar gael dan ei enw ; gan hyny yn y gwaith hwnw yr ymafw'n er bwrw
golwg drosto. Y mae efe yn dechreu y llyfr gydag awdl i Dduw. Nid
ellir dyweyd fawr yn ei chylch, heblaw ei bod yn ddywnarediad glew o
ddull yr hen feirdd. Gan nad oes enw wrthi, yr ydym yn cymeryd yn
ganiataol mai efe yw ei hawdwr. Dilyni'r hon ág englyn ar *Mat.* xvii. 5,
sef, “ Hwn yw fy anwyl Fab.” Y cwbl a allwn ni fynegu yw fod yn well
genym yr adnod na'r englyn. Yna cawn “ Awdl ar y pedwar mesur ar
hugain o amryw ditlau neu enwau ysgrythyrol ein Harglwydd Iesu Grist.”
Y mae yn amlwg nad oedd gan yr awdwr ddim mewn golwg yn y awdl
hon ond cywreirwydd y gynghanedd. Y mae efe wedi dilyn yr enwau
yn ol llythyrenau yr egwyddor, gan gymeryd traferth fawr, yn ddiannhau,
i gael gan bethau ateb i'w gilydd. Meddyliem mai un o gampau ei
ieuenctid yw yr awdl hon. Yn nesaf i'r awdl yma daw “ Awdl ar farwol-
aeth ein diweddar frenin, Sior y Frydydd.” Ar ol bod dan law y beirniad,
a'r athraw dyfnddoeth, Walter Mechain, ni ddysgwylir i ni fynegu llawer
yn ei chylch ; ond, fe allai, y goddefir i ni gymeryd ein rhyddid, a dyweyd
ein meddyliau am dani. Rhaid i ni addef ein bod wedi cyfnewid cryn
lawer yn ein golygiadau arni er pan glywsom hi yn cael ei darllen yn

Eisteddfod Gwrecsam, yn 1820. Meddylie'm y pryd hwnw na chlywsem ddim tebyg iddi erioed; ac na chaem glywed byth ddim a ragorai arni; ond nid ydyw yn gwbl fel y tybiem yn moreu ein hoes. Y mae ynddi lawer o linellau tarawiadol, ac y mae yn cynnwys hanes marwolaethau y teulu breninol yn lled fanwl; ond yn ein tyb ni y mae yn mawrhau gormod ar Sior III. Y mae yn dyweyd—

“Sior Drydydd eilfydd i'w oes—ni chafwyd,
Na chyfuwch Deyrn eirioes;
Na'i dirionach drwy einioes,
Na gallu mwy, na gwell moea.”

• • • • •
“Y goreu ydoedd o'r goreuadon,
Gorau rheolwr o'r gwir wyr haelion,
Gorau amynedd o'r gwiw rai mwynion,
Gorau gwr ystig, ac y gwir Gristion
Gorau, a gorau Gwron—a wiagodd,
Neu erioed a gariodd euraid goron.”

• • • • •
“Duw Ion a'i rhoddes dano—bu'n enwog,
Ben anwyl i'n llywio,
Ef un modd a'i daliodd, do,
Ac oes hir i'n cysuro.”

Yr oedd y bardd dros ei ben yn athrawiaeth yr hawl ddwyfol. Rhai o'r darnau goreu a mwyaf effeithiol yn yr alarnad yw y cyfeiriad at ryddhad y caethion:—

“I dduon Affrig oedd yn nyffryn
Caethiwed caled, mal rhwyg gelyn,
Rhodd ddedwyddol fu rhyddid iddyn',
Sior a rodde des dewiswyn,
Ei arch emawg orchymyn—na'u caethid,
Dyna ryddid a Duw'n ei wreiddyn.”

“Iubili ein Rhi i'r rhai'n,—yn uchel,
S'y'n achos llawensain
Hyd heddyw, perl yw pur lain,
Wyn bryd, yn nghoron Brydain.”

“Torwyd datodwyd tidau—gwyr Affrig
Er hoffrwydd i'w breintiau,
Acw, O dyned fu'r cadwynau!
Eiwa dynion, ail eidionau!
Ni bu cyllill neu bicellau
Yn darwain noethach driniaethau;
Sior fu rydd rwygydd yr iau—dadglymodd,—
Llwyddodd ei allweddau.”

Dywed gyda golwg ar ryfeloedd:—

“Trechwyd, bygylwyd, pob gelyn—ar dir
Ac ar don i'w erbyn,
O'r Ind boeth greisionboeth syn
Draill awchlaif, hyd rew Llychlyn.”

‘Dygwyd i lawr grochfawr frig
Y gwarasyth lew o Gorsig,
A'i ddiwedd, gorwedd wrth gain,
Brawdol drugaredd Brydain,
A Sior, ein hoff flaenor ffwch,
Dyhuddai'r byd & heddwch.”

Nid ydyw y bardd yn profi fod y rhyfeloedd yn gyfreithlawn yn eu cychwyniad; ond y mae yn barnu fod rhagluniaeth drostynt. Am y priodoldeb o gadwyno "y llew o Gorsig" mewn ynys yn nghanol y môr mawr, a golygu hyn yn drugaredd, gadawn i'r deallus farnu. Y mae y llinellau ar y Fibl Gymdeithas yn dda; ond ni fynegodd y bardd pa symiau a roddes Sior at y gymdeithas hõno:—

"Dir nesodd i'w deyrnasiad
Amlder goleuder i'n gwlad;
Bu'n ffyddlon foddion di far
I air Duw euraw daear;
Carai anfon caer wynfyd,
Bibl i bawb o bobl y byd."

Nid ydyw fod mwy o gymdeithasau wedi eu sefydlu yn nheyrnasiad Sior yn un prawf fod ei fawrhydi wedi rhoi dim at eu cynnorthwyo. Nid ydym yn cofio i ni weled ei enw ar restr y tanysgrifwyr erioed. Ennillodd yr awdl hon y gamp, a sonid llawer am dani ar y pryd; eto, os edrychir yn fanwl i'w chyfansoddiad, gwelir fod ynddi lawer o eiriau llanw; ac fod y bardd yn ngwisg y gynghanedd ar ei oreu yn cyrhaedd y nôd. Nid ydym wrth hyn yn meddwl haeru nad y hi oedd yr oreu ar y testun; ond dylasai fod yn llawer gwell nag ydyw am yr arian, ac am yr anrhydedd a gafodd y bardd drwy iddo ennill y gamp. Heb fyned i drafferth fawr, gallwn nodi lluoedd o linellau gweiniaid dros ben; megys,—

"Troes cur, mal hollti mur main,
Trister pryd tros dir Prydain."

Pa beth sydd a fyno "mal hollti mur main" (meini), a "chur," a "thrister?"
Synwyr y llinellau yw

"Troes cur ———
Trister pryd tros dir Prydain,"

sef,

"Tra fu 'n teyrnasu trwy nodd,
Gwir gof, ei garu gafodd;"

"Tra fu 'n teyrnasu trwy nodd,
——— ei garu gafodd."

sef,

"A'i garu a fu un fodd—o gymaint
Poen hensaint, pan hunodd;"

"A'i garu a fu un fodd—o gymaint
——— pan hunodd."

sef,

"Dydd mal cynt urddynt eurdda—yn Sabbath
Seibiant a gorphwysdra;"

"Dydd mal cynt ——— yn Sabbath
Seibiant a gorphwysdra."

sef,

"Dydd gollyngdod, ddefod dda,
Dydd gefyn nad oedd gyfa;"

"Dydd gollyngdod ———
Dydd gefyn nad oedd gyfa"

"Ar ol hyn o araul haf,
Deuai gwia a dig auaf;

Ein tywysoges, lleq llaw,
Siarlot Augusta sirlawn ;
Wyres Sior, aeres iraidd,
Prydain goron, gron o'r gwraidd ;
Ys gywirterth, rwyag eurlawr,
Eithol us, a seith i lawr."

Dyma wyth o linellau wedi eu defnyddio i fynegu fod Siarlot, y tywysoges, wedi marw ! Pe dodid y synwyr, a dim ond hyny, ymddangosent fel hyn :—

"Ar ol hyn o araul haf,
Denai gwyw a dig auaf ;
Ein Tywysoges —————
Siarlot Augusta ———
————— aeth i lawr."

* * * * *
"I'w gwlad, ac i'w thad yn goeth isoch—hoſſ rſw
I'w phriod agosach ;
Ni bu o deulu da ach,
Un gain ail nag anwylach."

sef,

"I'w gwlad ac i'w thad —————
I'w phriod agosach ;
Ni bu —————
Un ail nag anwylach."

Y mae y bardd yn defnyddio deuddeg llinell i fynegu am farwolaeth Dug Cent, yr hyn a allasai wneyd yn llawn mae effeithiol mewn pedair, neu chwecch. Fwynt y llinellau oll yw,—

"Och ! ail dwyn—annychwel daith,
Brenin a'i fab ar unwaith."

A phwynt y ddwy linell hyn yw,—

"Och — dwyn
Brenin a'i fab ar unwaith."

Cafodd drafferth fawr, yn ddiau, yn doddi yr englyn canlynol wrth ei gilydd :—

"Na Sior, wiw flaenor nef wllth—nid allai
Nod ollawl diledrith ;
I'w ddeiliaid fod plaid i'w plith,
Neb undyn o fwy bendith."

yr hwn a ellir ei gynnwys yn y geiriau canlynol :—

"Na Sior ——— nid allai
I'w ddeiliaid fod ———
Neb ——— o fwy bendith."

Ymddengys yr englyn canlynol yn deg ar yr olwg gyntaf, ond ychydig iawn y mae yn gynnwys :—

"Trechwyd, bygylwyd pob gelyn—ar dir
Ac ar don i'w erbyn ;
O'r Ind boeth, greialonboeth syn,
Drail awch laif, hyd rew Llychlyn."

sef,

"Trechwyd, bygylwyd pob gelyn—ar dir.
Ac ar don i'w erbyn ;
O'r Ind boeth —————
————— hyd rew Llychlyn."

Y mae yn syn genym osfod cyfarfod â llinell fel a ganlyn, yn ngwaith cadeirfardd:—

“Clodgar glau!”
Y mae y llinell,—
“Serch cynnar yn glodgar glau;”

“Bibl i bawb o bobl y byd.”
wedi ei hanfarwoli; ond rhyfedd y bont ddirgrif a wnaeth y bardd i fyned ati; sef,—

“Caer anfon caer wynfyd,
Bibl i bawb o bobl y byd.”

Pa beth yw “caer wynfyd?” Yr ydys yn gadael lliaws o linellau ar ol, sydd hynod o weiniaid a direswm; megys,—

“Arf i'n cadw ar faic ydoedd.”

Os ydoedd Sior yn offeryn i'n cadw, ai nid gormod yw dyweyd ei fod ef yn “arf?”

Ystyrir yr awdl hon yn un o brif orchestion y bardd, a derbyniodd am dani ugain punt, a'r tlws.

Y mae ganddo mewn cywydd marwnad i Watkin Williams, Ysw., amryw linellau â'r unrhyw anaf arnynt; megys,—

“Tores angau, trais ingwedd,
Golofn gwlad i barthiad bedd;”

sef,

“Tores angau, ———
Golofn gwlad i barthiad bedd;”

Nid ydym yn gallu canfod yn eglur pa beth sy gan “barthiad” i wneyd yn y linell.

“Colled drwy'n tir, rhandir rhestr,
Dir golled rhandir Gallestr.”

Pa beth yw “rhandir rhestr?”

“Watkin glaer, teg enw ei glod,
Yswain Williams, iawn waelod.”

Pa beth yw “teg enw ei glod?”

“Gŵr rhinweddus, clodus, clau;”

hen darawiad can hyned a dyddiau Huw Jones, o Langwm.

Y mae rhai linellau tlws yn y cywydd hwn; megys,—

“I'r ddwysir o'i urddasedd,
Galar fu glod ar ei fedd;
Cloi'n brigog awyddog mawr serch,
Cloi'n ynad mewn clai Nanerch;
Man rhoddwyd, mae'n wir heddyw,
Dyn i'w fedd a'i enw da'n fyw;
Nid hawdd osel ynad heddwch,
Fyth ei ail ef, aeth i lwch;
Canol wr rhwng cwyn y wind,
A'i gilydd pan fo'i galwad;
Os hedd gaiff tangnefeddwr,
Hedd a gaiff yr haeddog wr.”

Y mae yr englyn canlynol, o'i “Awdl ar Gariad at ein Gwlad,” yn dangos fod y bardd yn meddu llygad yn gwled anian; megys,—

"Teyrnas ac ensaint arni—yw Frydain,
Pob rhadau sydd ynddi,
Gwiw seiliwyd gwregysa helli,
Yn ddyfrgylch o'i hangylch hi ;"

ond y mae yn pallu mewn glewder a faidd gydfyned âg anian; oblegid nid oes unrhyw gysondeb mewn dyweyd fod gwregys o ddwfr wedi ei "seilio;" nid "seilio" ond tywallt dwfr y byddir: ac y mae "seilio" gwregys, yn ddrwg dros ben; canys rhwymo gwregys fuasai y mwyaf priodol.

Gwnaeth y bardd egni mawr, y mae yn amlwg, i gael
"Ffynnon bur ffon ein bara"

i fewn i'r englyn cyntaf yn ei "Awdl diolchgarwch am y cynauaf:"—

"Beirddlon trigolion tir Gwalla—firaethlef,
Am ffrwythlawn gynaua',
Mollanwn ddi dwn Dduw da,
Ffynnon bur ffon ein bara."

Ystyr "twn" yw toredig; esgyrn twnton, *splintered bones*; bara twn, *broken bread*; pa reswm, heblaw eisieu cynghanedd, a allasai gymhell y bardd i ddwyn y fath air i'r fath gysylltiad? Duw di dwn; Duw heb ei dori, neu ei rwygo!

Pa briodoldeb a all fod mewn son am "ffynnon" i ffon ein bara?

"Naf eleni 'n felynwyn—gywreiniol
Goronodd y flwyddyn;
Nis caed yd yn oes co' dyn,
Mawrda bwys mor ddibeiswyn."

Sylwedd y ddwy linell olaf yw,

"Nis caed yd yn oes—dyn
—— mor ddibeiswyn."

"Nid yn ol nod anaale,
Ein pechod trwst, llwch o'n lle,
Ond yn ol pur dosturi
Y gwnaeth Duw 'n hawdd nawdd a ni;"

sef,

"Nid yn ol ———
Ein pechod ———
Ond yn ol pur dosturi
Y gwnaeth Duw — i ni."

Trueni na fuasai yr un ddelw ag a welir ar y pennill canlynol, ar yr Awdl drwyddi:—

"Er hwyl i frig yd yr haal fore gododd,
Eilwaith cawodau 'n forau ddyferodd,
Yna taranau—natur a wenodd,
Eilchwyl i'w orchwyl haal iach lewyrchodd,
Pob eifen uwchben o'i bodd—fu wastad
Gywir ar hwyliad Gwr a'i rheolodd."

Y mae y pennill uchod yn athronyddol; ond gallasem wneyd heb "er hwyl" yn ddigon hawdd; a gallasai y bardd wneyd hefyd, oni buasai fod arno eisieu cynghanedd.

"Dywaliad chwyniad a chau—llafur dyn,
Llaw fawr Duw ddyg ffrwythau,
Hir gynydd yr eginau,
Duw ne'n hyn a dyn yn hau."

Y mae yr englyn uchod yn dwyn i'n cof englyn gorchestol Gutyn Peris ar yr un testun ; sef,

“ A'r lle rhoed i'r llawr hadau—Ior a'i nawdd
A'i rinweddol wyrthiau,
Roi gynydd i'r eginau—
Llaw Dduw 'n hyn—llaw Adda 'n hau.”

Y mae yn Awdl y Cynauaf darawiadau byrion tlyision yma ac acw; y mae yn well drwyddi na Marwnad Sior; ac y mae llai o rifedi o eiriau llanw ynnddi, ond ber iawn ydyw ar destun mor helaeth. Ymddengys y bardd fel pe byddai yn arswydo pan gyfyd ei awen ei hasgell, ac y bo ar fedr cymeryd gwibdaith drwy y ffurfafen; y mae yn disgyn yn ei ol yn swta. Y mae fel pe byddai arno ofn i'w anadl ballu, ac i rywbeth fyned dros ei lygaid, os ehed ychydig yn uwch na'r bryniau sydd yn ei gylchynu.

Ni chyfansoddodd ond ychydig iawn ar ragoroldeb “Gwybodaeth a dyg;” ond y mae rhai o'r pennillion a wnaeth o'r fath mwyaf dilyn; megys,

“ Ragorodd croth addysg eirian—ei doeth
Wybodaethau allan,
Ei gwawl gynt fu gwael a gwan,
Helaethodd yn haul weithian.
* * *

Dysg Ewrob da wasgarodd
Niwl Affrig, Amerig, un modd
Asia; daeth goleufa'r Glob
O ser llewyrchus Ewrob.
* * *

Gwyddis ris is yr oes hon,
Daear gil a'i dirgelion;
Amgylchfod y greigrod gron,
Uchelwerth dlys ei chalon:
Banau'r byd a'i bryd o'r bron,
Isel wyddir sylweddion,
Amryw anian tân gwynt twrdd,
Daear agwrdd dwr eigion.”
* * *

Haul dysg er hylowedd oedd
Yn cyneus'r cynoesoedd,
Glanach yw i'r goleuni
Dirgeloedd i'n oesoedd ni;
Chwiliwyd amlygwyd i'r lan
Wyth'enanu dyfnwaith anian;
Natur y niwl yn toi'r nef,
Olwynion pell y wiwnef,
Cymylau agweddau gwynt,
Dirgel ffyrdd y pedwargwynt,
Ufelfellt crombil folfawr
Wybrddu yn llewyrchu'r llawr,
Taranau twrf nadau'r nen,
Iaith ebrwydd y boeth wybren.”

Y mae llinellau pert yn ei gywydd i anerch y Gwynoddigion yn 1800, ar ei fynediad i Lundain;—

“ Daethum gan bir ymdeithiaw,
Amryw dreigl o Gymru draw,
I Lundain gywrain gaerau,
Llawen dref, wyllt, llawn o drofau;

Tref eithel ragorel gair,
 Scirian bryd. aeren Brydain;
 Ail y twr ya ngwlad diriawn
 Babel gynt ya boblog iawn;
 Pob heol heidiol o hon,
 Drwy 'i gilydd ya drigolion;
 Deon a gwynion ya gwau,
 A Hawer o bob Hiwian;
 Cymanfa heifa hwylyd,
 Pob llin byw pob lle 'n y byd;
 O'r diwedd yn awr deaia,
 O swn pob Gwyddel a Sala."

Trueni fod yn y llinellau eiriau llanw; megys, "gywriaïn gaeriau, hwylyd."

Ar ol cyfarch yr aelodau penaf wrth eu henwau, y mae yn dymuno f'w coffadwriaeth barhau,

"Hyd y dydd y rhedo dwfr,
 Hyd bo pen yagrifenn,
 Hyd bo gwyn yn derbyn da,
 Hyd try lla troellau awyr
 A hyd, pa g'yd? pwy a'i g'yr?"

Nid ydyw y llinellau a ddyfynwyd yn hollol lân oddiwrth eiriau llanw, megys y gwel y deallus; ond y mae ynddynt rai tarawiadau rhagorol. Y cywydd ar olygiad rhyfel, yr hwn a gyfansoddwyd ganddo yn lled fuan ar ol dyfod i sylw, yw un o'r pethau goreu a wnaeth ein bardd yn ei oes. Y mae y gynghanedd yn gref, yr iaith yn bur, a'r meddyliau yn wir farddonol ac yn rymus. Gan ei fod yn beth mor ammeuthyn, dodwn ran o hono ger bron y darlennydd. Nid ydyw hwn eto ond lied fyr ar y testun:—

"Cenedl yn mben cenedl cawn,
 A chroeslid beilch ochryslawn;
 Merthyrdod a braendod bron,
 Dyna gtleiddrwydd dynion!
 Gwyr gwaedlyd hefyd o'u hol,
 Eang wacau angenol;
 Dinasoedd lle dymenant,
 Trwch waith yn oddaith a wnant;
 Gwragedd trwy gur a ogwyp,
 Acw yn eu tai cyn eu tymp,
 Cleddyf, plygir y plant,
 Er gwenn ar a'u gwanant!
 Maedrefi lle 'mesyd rhyfel,
 Noethir yr holl dir lle del;
 Edn ni thrig mewn coedwig gau,
 Gan dwrf egniad arfau;
 A thon ergydion yn gwau,
 Trwy ennyn eu taranau.
 Dynion hyfion dihefeirch,
 Ar lliog ruddfag feirch;
 A'u rhuthr i'r frwydr ya uthrawl,
 Eon rhwng errydion gwawl.
 A dynion yn fetrown fydd,
 A'u gwaed hyd eu begwydydd;
 Coluddion yn fwyd cleddyf,

Gyda 'i swch a gwaed a ff!
 Rhai 'n rhif uwch dylif y ddon,
 Freg rwygant frig yr eigion.
 Ymdreiaiant am wyw drysor
 Ar ymchwyyd mawrchwydd y mor;
 Caid eraill mal cyd arwyr,
 Yn ddewrion enwogion wyr;
 A'u cynnwrf megys twrf ton,
 Erlynant ar olwynion;
 Cawri byd mewn cerbydan,
 A'u swn yn echrys nesa.
 I'r fyddin mewn eirf addas;
 Yn chwiriw'r cledd ochrawg glas,
 Wrth chwyrn floedd udgyrn fdd ant
 Ys dian'r maes a doant;
 Gan archolli, lloegi, lladd,
 Ac amlwg lliog ymladd;
 Rhai cyfodir gwedi 'r gwaith,
 Uchelion yn uwch eilwaith;
 Eraill uchel dan gel gau,
 Gostyngir i gist angau,
 Pob clorian glân raglunlad,
 Bwysa lle mantola'r Tad;
 'A laddo, of a leddir,¹
 A gadwo 'n iach a geidw 'n wir."

Y mae gan ein bardd lawer iawn o gyfansoddiadau ar farwolaeth cyffeillion, ac eraill, y rhai nad allant fod o fawr ddyddordeb cyffredinol.

¹ Deut. xxxii. 29.

Trueni yw llenwi llyfrau & defnyddiau o'r fath. Y mae marwnad yn burion peth ar ei phen ei hun, ac y mae dodu dwy neu dair mewn casgliad yn ddigon goddefol; ond pan orfyddir eu rhife wrth y deg, a'r ugain, a'r tair neu bedair ar hugain, y mae hyny yn ormod. Yr ydym yn cael dros ugain yn y "Diliau Barddas;" ac amryw o honynt i wrthddrychau nad oeddynt yn adnabyddus ond yn eu cymydogoethau eu hunain yn unig.

Y mae ei englynion ar ol Periglor Llangar yn rhai go dda. Y maent yn lled lân oddiwrth eiriau llanw; ond y mae efe yn gwneyd cryn yndrech i gael y llinell,—

"Udgorn pres at grynhol praidd,"

i fewn. Y mae efe yn eu cloi yn dlws, os eir heibio i'r drydedd llinell o'r englyn diweddf:—

"Mewn henaint teg mae'n huno—yn Llangar
A llengel bridd arno;
O allor Grist i'r llawr gro,
Gwr Duw oedd—gair da iddo."

Y mae ei "Gywydd Myfyrdod ar Ffydd" yn un o'i gynnyrchion boreuol, fe allai, pan oedd efe yn aelod gyda'r Trefnyddion. Nid ydyw ei "Englynion ar y Bibl," ond canolig iawn; megys y tystia y llinellau canlynol:—

"Darlun o Naf, rhadaf rhin
Dwyfroneg ein Duw frenin."

sef,

"Darlun o Naf ———
Dwyfroneg ein Duw ———."

"Gwir deg o'r greadigaeth,
Gaerawg nef, a'r gwr a'i gwnaeth."

sef,

"Gwir deg o'r greadigaeth,
——— a'r gwr a'i gwnaeth."

"Yr Ysbryd Glân, dreiddlan dro,
Sylweddol fu sail iddo;"

sef,

"Yr Ysbryd Glân ———
Sylweddawl fu sail iddo."

"Drych yw hwn, gwelwn argoeliad—ein bod,
A'n bydol, ddechreuad,
Holl euogrydd ein llygriad,
Ddu nod twyll, yn Adda 'n tad,"

sef,

"Drych yw hwn ——— ein bod
A'n bydol ddechreuad,
Holl euogrydd ein llygriad
——— yn Adda 'n tad."

"Newyddair heb heneiddio—& dian
Nef a daear heibio,
Cyn llithr i'r llawr, dramawr dro,
At henaint iot o hono;"

sef,

"Newyddair heb heneiddio—& dian,
Nef a daear heibio,
Cyn llithr i'r llawr ———
——— iot o hono."

Nid allwn weled priodoldeb yn yr ymadrodd,—

“Dau glau Destamentau mawl,
Dau ewyllys Daw ollawl.”

Nid ydyw “dau destamentau” yn rheolaidd o ran iaith; nid ydyw “clau” a “mawl” ond llanw; ac y mae son fod gan Dduw ddau ewyllys, sef un yn yr Hen Destament, a'r llall yn y Newydd, yn swnio yn ddyeithr.

“Adroddiad mor berffaith drwyddo—da oll
Nad ellir rhoi ato,
Na dwyn chwaith, glauwaith ei glo,
Urdd ei werth, air oddiwrtho;

sef,

“Adroddiad mor berffaith drwyddo—da oll
Nad ellir rhoi ato
Na dwyn chwaith ———
———— air oddiwrtho.”

Trueni fod y llinellau a nodwyd wedi cael eu beichio yn gymaint â geiriau gwael a dialw am danynt. Y mae rhywbeth yn lled gywrain yn yr englyn diweddfaf oll:—

“Llyfr dechreu gorau i gyd—llyfr diwodd,
Llafar Duw i'r hollfyd,
Llyfr nef a daear hefyd,
Llyfr ar ben holl lyfrau'r byd.”

Y mae rhai tarawiadau difyrus yn y “Cywydd coffa hen Ddefodau y Cymry;” ond nid oes dim ynddo yn fawroddog. Nid ydyw hwn yn hollol rydd oddiwrth eiriau afreidiol; rhy faith i'w nodi bob yn un ac un. Y mae cryn berthwydd yn y llinellau hyn:—

“O fonedd, bonedd beniaid,
O gedyrn, cedyrn eu caid;
Os cyfeillion llon i'w llysa,
Cyfeillion cyfa' wyllysa;
Os gelynion, gloewon gledd,
Gelynion hyd gelanedd;
Mwyn wrth fwyn mewn eorth fyd,
Anfwyn wrth anfwyn ynfyd.”

Nid allwn sefyll wrth gefn pob llinell yn y dyfyniad uchod; megys,—

“Os gelynion gloewon gledd;”

nid ydyw “gloewon gledd” ond llanw; ac nid oes un mymryn o anghen am “mewn eorth fyd;” ac ni welsid yr ymadrodd ond yn unig er cyflenwi y gynghanedd.

Rhaid i ni fyned heibio amryw englynion heb eu henwi; canys y mae genym dir lawer iawn i'w dramwy; ond nid allwn, yn y gofod a ddyagwyl-iwn, ond prin enwi pethau y carasem gael manylu arnynt.

Nid oes yn y “Cywydd ar ddewrder Caradog,” ond adroddiad sychlyd o hanes, wedi ei osod mewn cynghanedd. Nid ydyw hwn yn rhydd oddiwrth y gwallau arferol; ac y mae ynddo un o natur arall hefyd; megys,—

“Tra Caradog freiniog frig;”

Dybryd sain.

Y mae gan Robert Davies, yn ei gasgliad, “Gywydd rhwng Calfin ac Armin;” ond nid oes dim llawer ynddo heblaw amlygiad fod pob un dros ei blaidd ei hun.

Nid ydyw ei “Gywydd o hanes Owen Glyndyfrdwy,” ond canolig; ac

ynddo eiriau tebyg i'r hen frawdoliaeth diarddeledig; mēgys, "blinder blwng;" "brifwawd brawd;" "ffrydwaed ffrau;" "dirfawr don;" "blaenri blin;" "deg wiwfawr;" "di warth da win;" "ddiwarth hawl;" "dreigl-aidd groes;" "frwg i'w fri;" "cydfodd cain;" "frydnaid fron;" "sigiad sain;" "glain y glod;" "frydwedd fron;" "gywrain g'oedd;" "mygredd maith;" "dewrfodd dig;" "ffrain fodd." Galleid dysgwyl i ŵr o enw Robert Davies, gan fod ganddo y fath arwr, a chan ei fod ef wedi cael y fath brofiad, lunio arwrgerdd ar Owain Glyndyfrdwy, fuasai yn ogoniant i'n hiaith a'n cenedl; ond yn lle hyny wele i ni gywydd cul a drwg yr olwg arno, yn llawn o eiriau ac ymadroddion heb eu heisieu. Yr oedd yr awdwr wedi myned i feddwl y gwnelai unpeth y tro os byddai ei enw ef wrtho.

Y mae mwy o ysbryd yn y ddau englyn canlynol, nag sydd yn y cywydd oll:—

"Owen is Corwen wasgarwr—Saeson,
Er's oesoedd bu'n arwr;
Heddyw 'n isel ddinaswr,
Lle Owen deg sy'n llyn dwr!
Bod dylluanod llwynin—y gwelir
Ac ol curfa dryghin;
Marwddwr yn lle beirdd Merddin,
A gwern gyrs lle bu gyrn gwin."

Mor debyg ydynt i englynion campus Ieuan Brydydd Hir, ar Lys Ifor Hael;

"Llys Ifor Hael, gwael yw'r gwedd—yn garnau
Mewn gwerni mae'n gorwedd;
Drain ac ysgall mall a'i medd,
Mieri lle bu mawredd.
Yno nid oes Awenydd—na beirddion,
Na byrddau llawenydd;
Nac aur yn ei magwrydd,
Na mael, na gwr hael a'u rhydd.
I Ddafydd 'wenydd anian—oer ofid
Rhoi Ifor mewn graian;
Y llwybrau gynt lle bu'r gân,
Yw lleoedd y dylluan.
Er bri arglwyddi bur glod—eu mawredd
A'u muriau sy'n darfod;
Lle rhyfedd i falchedd fod,
Yw teian yn y tywod."

Nid ymddengys fod gan ein hawdwr unrhyw gynllun yn nhrefniad ei waith. Y mae yn dechreu gydag awdlau; ac wedi hyny dilyna cywyddau ac englynion ac awdlau, fel y dygwyddont. Buasai yn drefnusach i bob dosbarth fod ar ei ben ei hun. Y mae cymaint o debygoliaeth mewn englynion marwnadol a dyhuddiadol, fel y maddeua y darllenydd am i ni fyned heibio i liaws o'r rhai hyn heb eu henwi; ond yn unig fynegu fod pertrwydd arferol gan y bardd ynddynt, heb gynnifer o'r geiriau llanw arferol.

Yr oedd Robert Davies yn gyfieithydd go dda; megys y dengys amryw ddarnau sydd yn y "Diliau Barddas." Nid anenwog yw ei gyfieithiad o'r "Messiah," gan Pope; ond y mae yr acenion yn lled ddrwg ganddo mewn rhai llinellau. Dodwn ddyfyniad gerbron, er dangos gystal yr oedd y bardd yn gallu gosod meddyliau Pope yn y Gymraeg:—

1854.]

From Jesse's root behold a branch arise
 Whose sacred flower with fragrance fills the skies.
 The ethereal spirit o'er its leaves shall move,
 And on its top descends the mystic dove.
 Ye heavens! from high the dewy nectar pour,
 And in soft silence shed the kindly shower!
 The sick and weak the healing plant shall aid,
 From storm a shelter, and from heat a shade.
 All crimes shall cease, and ancient fraud shall fail,
 Returning Justice lift aloft her scale;
 Peace o'er the world her olive wand extend,
 And white robed innocence from heaven descend.
 Swift fly the years, and rise the expected morn,
 Oh spring to light, auspicious Babe be born!
 See, nature hastes her earliest wreaths to bring,
 With all the incense of the breathing spring.
 See, lofty Lebanon his head advance,
 See, nodding forests on the mountains dance:
 See, spicy clouds from lowly Saron rise,
 And Carmel's flowery top perfume the skies!

Y CYFIEITHIAD.

Blaguryn o gyff Jesse ryw fore dyf yn fawr,
 A'i flodau'n perarogli, nes llenwi nef a llawr;
 Y nefol ysbryd arall, chwyf dros ei ddail o draw,
 Ac ar ei frigyn uchel y g'lomen ddirgel ddaw!
 Chwi nefoedd hidlwch fendith anfarwol wllth i lawr,
 Cyflawnder pur defnywch, mewn mwyn dawelwch mawr,
 I'r claf a'r gwan gweinydda'r pren bywiol yma les,
 Rhag tymhestrl yn ymguddfa, cygoda rhag y gwres.
 Fe dderfydd pob cyflafan, hen dwyll a'n lân i lawr,
 Cyflawnder gan dderchafu a saif i fyny'n fawr;
 Trwy'r byd ymestyn gwialen yr olewydden hedd,
 Din'weidrwydd pur a ddiagyn o'r nef yn wyn ei wedd.
 Chwai hedeg y blyneddan, dwyrea'r foreu wawr,
 O tardd i'r goleu allan, ganer di'r Maban mawr.
 Gwel anian mewn prysuriad yn dwyn anrhegiad rhydd,
 A phob rhyw beraroglau o deg anadlau'r dydd;
 Gwel fynydd hardd Libanus yn codi 'i barchus ben,
 Gwel y fforestydd uchel yn arddel dawns y nen;
 Gwel fygdarth perlysienuol o Saron freiniol fry,
 A phen blodeuog Carmel bersawrus uchel sy'.

Pe buasai efe heb ymgais at unrhyw gynghanedd, cawsai fwy o ryddid i wneyd cyflawnder â'r gwreiddiol. Y mae ei gyfieithiadau o Emyr Luther, "Cwmp y Dail," gan Esgob Horne; a'r "Meudwy," gan Parnel; yn cael eu hystyried yn lled wych. Rhown ddyfyniad o "Gwmp y Dail:"—

"Chwi forwynion uchel feilohon,
 Ar eich gwyn a'ch cochion wawr,
 Gwelwch ni fu gynt mewn harddwch,
 Gyda'r meirw'n llwch y llawr.

Crin gybyddion effro dyfal,
 Gwelwch ben eich gofal trwm;
 Cwmpwyd ni o'n huchelfaoedd,
 Gadaw'n lleoedd gwedi'n llwm.

Meibion parch yn uchel hedeg,
 Mewn clodforedd teg eu gwawr;
 O! mor fuan cwmp yr ucha',
 Gan yr awel leia i lawr.

• • • •

"Ie'netid teg heb deimlo blinfyd—
Iach a hyfryd dan y ne,
Na rowch goel i'r wybren loewaf,
Haf rydd i'r cynauaf le.
Dadau parchus, benau llwydion,
Trowch olygon oddi draw ;
Cofiwch fod y gwyn gynauaf,
Yn addaw gauaf llwm gerllaw."

"Ar bren pur y bywyd perffaith,
Kho dy obaith ddynd di-lyth ;
Hwn yn unig ddyg bob amser,
Ddalen bur heb wywo byth."

Y mae ei englynion ar "Nid dim ond Duw;" "Heb Dduw heb ddim, a Duw a digon;" "Dy weision yw pob peth;" "Oes y dyn ni chanlyn y da;" a'r "Erfyniadau," yn cynnwys rhai syniadau gwychion; ond nid ydyw ei feddergyrff o radd uchel. Y mae Robert ab Gwilym Ddu yn rhagori arno yn ddirfawr yn hyn; er anghraifft, pethau mor salw i dalu am eu tori ar feddau yw y rhai canlynol:—

"Sylwn, edrychwn ar dri—o enwau
Fu unwaith byw 'n heini ;
Sef, merch deg foreudeg fri,
Da rin, a dau rieni."

sef,

"Sylwn, edrychwn ar dri—o enwau
Fu unwaith byw 'n heini ;
Sef merch deg ———
————— a'i ——— rhieni."

Nid yr enwau fu byw'n heini, ond y ferch a'r rhieni; ac nid priodol dyweyd "dau rieni" mwy na dyweyd dau ddynion; oblegid y mae rhieni yn y rhif liosog.

"Tair Ann i'r un man ran meth—yr einioes
Arweinwyd yn gydbleth ;
A'r tair Ann, o'r un plan pleth,
Ydyw Ann a'i dwy eneth."

Pwy a all wneyd synwyr o'r englyn hwn, os sylwir ar ystyr geiriau? Y meddwl a geisir osod allan yw, fod y tair Ann wedi eu harwain i'r un man; ond i ba beth y dygwyd "yn gydbleth" o'r un "plan pleth" i fewn? Y ffordd gyntaf y gwnaed yr englyn oedd—

"A'r tair hyn fel plisgyn pleth
Ydyw Ann a'i dwy eneth."

Y mae yn debyg mai y linell ddiweddaraf a ddaeth i feddwl y bardd gyntaf, a'i fod wedi ffaelu cael dim oedd well i ateb iddi.

Nid ydyw englynion y bardd ar farwolaeth "Glan y Gors," ond rhai canolig iawn. Pwy ddysgwylasai weled llinellau mor weinlon a chyffredin a'r rhai canlynol mewn marwnad i ŵr mor enwog?

"Un o ber awen barod—ydoedd Glan
Duedd glwys fyfyrdod ;
Dull yr oes mewn hyfoes nod,
Da canodd yn deg hynod."

"Er ei fod traddod rhwydda;"

Pa beth yw "traddod rhwydda?" Y mae yn rhaid i Robert Davies gael geiriau llanw, a hen darawiadau cyffredin, yn marwnad Iolo Morganwg

hefyd; megys, “ddifancoll fodd;” “rhif y rhawg;” “cof arweiniad;” “ddwys gadarn ddysgeidiaeth.” Buasid yn dysgwyl rhywbeth amgenach na hyn.

Y mae y “dyfaliad o Seisneg Pope,” yn lled dda: a'r “Gân ar ffolineb swyngyfaredd” yn rhagorol:—

“Nid yw cyrchu i ffynnonau,
Coelio liwydd neu aſwydd ddyddian,
Gweled rhyw wylltſfod croesian,
Na dirgelwch adar goelion;
Oll ond tarddiad a llawn taedd,
O gyfeiriad swyn gyfaredd.

Myned heibio Ceidwad enaid,
Am ddaioni gan ddewiniaid;
Mae pob pechod o'r fath yma,
Yn drosedd o'r gorchymyn cynta,
Am roi cais am unrhyw gysur,
Yn lle Duw i wella dolur.

Ac nid Satan na'i alluon
Loegodd ddefaid Job a'i weision;
Er rhoi enad i'r gwynt chwythu
Ar y tŷ a'i ddadymchwelu;
Ni roes Duw ei lyw ellenol,
O'i law ei hun erioed i ddiadol.

Nid eill swyn na chyfareddan,
Symud clwyf na dwyn doluriau;
Cael dirgelion na'u hamlygu,
Codi tymhestl na'i hiselu;
Nis gall un offeryn diafol
Na neb ond Duw weithredu 'n wyrthiol.

Pa mor ofer yw 'r dychymgion
Gwag disceiliau am ysbrydion?
Gosod ofnau a dychrynod
Ar rai bychain am fwbachod;
Ofni Duw yn llwybr i'w blentyn,
Dyna ddylai dyn ei ddilyn.

Beth yw dewin, brud, na hudol?
Neb ond Duw sydd Hollwybodol.
Beth yw offrw mewn ffynnonau?
Trefniad Duw yw rhaglunnaethau.
Tra Duw fel hyn sy'n llywio'r cyfan,
'D oes dim ond dŵr yn Ffynnon Elian.”

Y mae gan ein bardd liaws o garolau, y rhai ydynt yn dwyn delw y carolau a gyfansoddid yn ei ddyddiau ef yn helaeth. Y mae yr athrawiaeth yn debyg i'r hyn a bregethid gan y Trefnyddion cymedrol yn y dyddiau hyn. Y mae ynddynt rai tarawiadau melus dros ben. Y mae eu tuedd oll i ddangos i ddyn ei drueni drwy y cwymp, a'i godiad drwy aberth y Ceidwad.

Yr ydym yn cofio fod bri mawr yn cael ei roddi ar garolau Robert Davies bymtheng mlynedd ar hugain neu ddeugain mlynedd yn ol; ac er dangos un mor hynod ydoedd, coffeid y peunill canlynol gyda syndod:—

“A dyma'r hyfryd foreu
Newyddion goreu i gyd,
Y daeth y doethaf Fab gorucha'
I barthau iea'r byd.
A phardwn gyda phurdeb,
Boddlondeb yn ei law;
Sinai ddigllon a'i melldithion,
I gyd a droison draw;
Ac yn y nefoedd fry,
Rhyfeddol ddawns a fu,
Rhwng pedair merch y Drindod,
Pob un yn ymgyfarfod.¹
Yn Nghrist mewn cymmod eu;
Angylion gloewon glân,
Fu'n gosod iddo gân
Mewn preseb ac iselwch
Nhw y welsant bryd ei degwch,
Duw heddwch diwahan.”

¹ *Salm lxxxv. 10.*

Y peth y synid ato yn fawr oedd i'r bardd son am “bedair merch y Drindod;” cymeradwyid yr ymadrodd yn fawr gan rai; ond fe'i collfarnid gan eraill, yn enwedig y son am “ddawns” yn y nef; canys yr oedd y telynnau a'r crythau dan farn condemnad arswydus y pryd hwnw; ac yr oedd

yr hen bobl yn casau hyd yn nod "y wisg a halogid gan y cnawd." Tua'r blyneddau cyntaf y daeth y Wesleyaid i Gymru, a'r hawg wedi hyny, bu yn ddadl boeth ynghylch "y wir athrawiaeth;" a byddai plant yn dadleu a'u gilydd yn dost; ac at y profion cedyrn eraill a ddygid gan blant oedd o du Calfiniaeth, y mae yn gof genym ei fod yn cael ei ddyweyd fod Eglwys Loegr o du yr athrawiaeth iachus; ac yn ychwanegol at hyny fod yr holl brydyddion i gyd yn eu carolau yn Galfiniaid. Y mae yn gof genym gyda y gradd o ddigofaint y gorfuwyd derbyn y newydd fod gan y Wesleyaid un oedd yn ochri atynt, sef "Dafydd o Ruddlan;" ond troid hyn heibio yn bur fuan trwy ddyweyd fod Thomas o'r Nant wedi ei flingo ef yn fyw gyda'i ganiadau duchar, ac nad oedd yn werth son am dano ef mwy. Yr ydym yn crybwyll y pethau hyn er mwyn dangos beth oedd yn myned ymlaen ddyddiau ein maboed. Yr oedd carolau yn amser Robert Davies yn fwy clir nag oeddnt yn nechreu y ganrif y ganed ef ynddi. Yr oeddnt wedi colli eu ffurfioldeb a'u sychder Eglwysyddol. Mewn gair, yr oedd carol da ac iach yn y ffydd, "yn gystal a phregeth" gan bobl. Yr oedd rhyw eneniad yn dilyn llaweroedd o honynt. Fe genid pennill fel yr hwn a ganlyn nes y byddai muriau hen lanau, a thai cyfarfod yr Ymneillduwyr yn diasbed:—

“ Ond er ei waelder ar y llawr,
Mae'n fawr un fodd,
Mae pob trysorau tan ei zêl,
Gorachel rodd;
Mae'n Hollgyfoethog enwog un,
Yn gadarn dwr i gadw dyn,
Mae pob cyfiawnder ynddo i hun
I Adda a'i had:
Mae'n fywyd meirwon i ail fyw,
Mae'n feddyg llon i'r fron sy'n friw,
Gwraig lawn i'r noeth, a chyfan yw,
A chyfiawnhad.

Os dynion heddyw'n gyhoedd
Am nefoedd ydym ni,
Trown i'w cheisio trwy iachuswerth,
Fawr aberth Calfari;
Gadawn ein cyfiawnderau,
A'n cymhwysiadau, os oes,
Ac awn â'n gwaeledd yn ddigelu,
Tan greu at Oen y groes;
Rhaid iddo er ei glod
Yn gyfan feddyg fod,
Ni thâl daioni dynol,
Na hunan anwrhanol,
O tan ei nefol nod;
Mawr yw y môr o waed
O ystlys Iesu gaed,
A phechaduriaid mawrion.
O dan ddoluriau duon,
Yn wynion ynddo wnaed.”

Y mae y pennill canlynol wedi cael llawer o ryfeddwyr:—

“ Gwirionedd o'r ddaear a ddeuodd,
O'r groth fe wir darddodd Mab Duw;
Neu'n hytrach o'r bedd lle gorweddodd,
Er marw cyfododd yn fyw;

Cyflawnder o'r nefoedd edrychodd,
 Boddlonodd pan gwelodd y gwaed;
 Os cauwyd porth Eden â r cleddyf,
 Yn Iesu porth newydd a wnaed;
 Y gwanaf, tylotaf, ôl ato,
 Mae hynod o groeso i r rhai gred,
 Er cefnu mae'r Iesu'n ymryson
 I gyfhwrrd afradlon fe red."

Galleu dybio fod y pennill hwn wedi ei wneyd pan oedd y bardd yn nyddiau ei Ieuenctid, cyn i farug yr Eglwys Wladol a'i hia ei orchuddio.

Tra yr ydym yn ymddifyru wrth wasgu "Diliau" y bardd yn ei gan-euon crefyddol, fe dorir ar ein hyfrydwch drwy iddo ddoli ger ein bron "Awdl ar farwolaeth Dug Caerefrog," yr hon sy, fel y galleid dysgwyl, wrth gosio pwy oedd y testun, yn sych ac yn ddiaddeiladaeth dros ben. Y mae y bardd fel pe byddai yn gwneyd ei egni i osod y duc allan yn bob peth ond yr hyn ydoedd mewn gwirionedd. Wfft! i'w chwaeth yn dodi y fath rigwm rhwng ei garolau a'i emynau. Yr ydym yn gobeithio, os byth y cyhoeddir "Diliau Barddas" eto, y cymerir gofal am ei ddo-barthu yn well nag y gwnaeth y bardd ei hun.

Y mae yn dilyn y farwnad hon "Englynon coffadwriaeth Dafydd Iomawr," y rhai nid ydynt yn meddu ar lawer o deilyngdod, ac ystyried y gwrthldrych y galorid ar ei ol; Englynon ar Bregethu yr Efengyl; ac Englynon i'r Iesu; wedi hyny y mae ganddo restr o emynau ar wahanol destunau; ac y mae rhai o honynt yn dda iawn:—

Y ORIENTION AR WELY ANGED.

"Dysgwyl 'rwyf yr awr i'm dattod,
 Mae gollyngdod im' ger llaw;
 Fy ngolwg ar y byd sy'n pallu,
 Gwelaf haul yn t'w'nu draw;
 Clywas d'drysau'r pyrth yn agor,
 Gwelaf oror gwlad fy Nuw,
 Clywas uchel lala ceruiriol,
 Yn galw f'enald yno i fyw."

GWANODDIAD AT ORIST.

"Clywch eneidiau blin crwydredig,
 Pell o wynfyd pur y nef,
 Trowch at Iesu croesoheolledig,
 Ffowch i'w glwyfau anwyl ef;
 Dowch i'r ason goch lifetriol
 Darddodd allan ar y bryn,
 Gwaed i oleih'r edifeiriol,
 Dwfr i gann'r dua'n wyn."

BRENIN Y GOGONIAINT.

"O'r bedd yn fyw cyfododd Crist,
 Dyrchafodd Iesu uwch y byd,
 Mae holl alluoedd uffern drist
 Yn gaethlon ganddo ef i gyd.
 I'w broswylfeydd tu fewn i'r llen,
 Angylion a'i croesawant ef;
 'Chwi uchel byrth dyrchafwch ben,
 'Ac ymagorwch d'drysau'r nef.
 Eich barnau pwyseg, byrth y wawr,
 Ryddhewch, dattodwch gyda brys,
 A Brenin y gogoniant mawr,
 A ddaw i mewn i'w nefol lysa.

Pwy yw Brenin gogoniant! pwy!

Yr hwn orchfygodd ar y llawr,
 Rhoes i'w elynion farwol giwr,
 Ac Iesu yw'r gorchfygwr mawr.
 Pwy yw Brenin gogoniant! pwy!
 Iôr cadarn yw, uwch pawb yn ben,
 Brenin y saint, nid oes ei fwy,
 Bendigaidd Ddau tros byth, Amen."

TEILWNG YW'R OEN.

"Cyduw'n â'r angylion fry
 I foli'n Arglwydd glân;
 Deng mil o floedd honynt sy,
 Ond un i gyd yw'r gân.
 Teilwng yw'r Oen, medd llu y nef,
 Fu farw'n hardd ei fri;
 Teilwng yw'r Oen, rhown ninnau lef,
 Fu farw trosom ni.
 Yr Iesu mawr sy deilwng iawn
 O bob rhyw barch a bri,
 Anrhydedd, bendith, gallu llawn,
 Pell uwch ein gallu ni.
 Mae pawb yn plygu gliin i lawr,
 Yngbyd mewn hyfryd hoen,
 I'r hwn sydd ar yr orsedd fawr,
 Gan foli'r addfwyn Oen."

AR BAN O'R FALM III.

"Mor aml yw'r rhai, O Arglwydd Ion!
 Sydd yn elynion imi?
 A llawer iawn i'm herbryn sydd,
 O ddydd i ddydd yn codi.

Dywedant na chaiff fensaid i,
 Ddaw ynot ti ddim iechyd;
 Ond ti'n lachawdwr imi sydd,
 Ac yn Ddyrchafydd hefyd.
 Ar Ddaw fy Ior y rhoeddais lef,
 Gwrandawodd Ef fy ngweddi;
 Clyba fy llais o'i sanctaidd lys,
 Mae'n felus im' ei foll.
 Gorweddais, cefais felus gwag.
 Deffrois o drymgwag wedi;
 Canys yr Arglwydd oedd yn dŵr,
 Ac yn gynnalwr imi.
 Pe codai fyrddiwn o wŷr gau,
 Mewn arfau i'm dyfetha,
 Byth ni frawychai fensaid byw,
 Yr Arglwydd yw fy noddf.
 Cyfod, O Arglwydd, achub fi,
 Ac ateb di ferynion;
 Wrth rymus air fy Mhrynwr da,
 Diflana wna 'ngelynicia."

Tua'r flwyddyn 1809, gwnaeth gân a alwai, "Gwaedd uwch ben Brydain," yn yr hon y gesyd fod y

"Farn o ryfel fawr iawn ofid,
 Drwy gur a llid gerllaw;"

ac mai ein dyledswydd oedd myned dan arfau, os byddai galw. Dyna oedd cred y rhan fwyaf o'n pregethwyr a'n beirdd y dyddiau hyn; ond y mae rhyfel a thywallt gwaed yn cael edrych arno mewn goleu gwahanol gan laweroedd yn yr oes hon.

Y mae ganddo "Groesawiad Heddwch," a wnaed yn y flwyddyn 1815. Dadgenid llawer, gynt, ar ei gân o gynghor i'w frawd, yn 1797, wrth iddo gychwyn i Lundain.

"Tydi newisol frawd hyfrydol,
 Yn ol awyddol waith,
 Sy'n myn'd i Lundain gywraïn gaeraw,
 Ffilldirau pell o daith;
 Dinas boblog, foddog, fawr,
 Da deg wedd odidog wawr,
 Heb iddi harddwaith gemwaith gymar
 Fawr le ar ddaear lawr."

Cynnwysa y gân amryw gynghorion dwys; ond nid ydyw hon yn rhydd oddiwrth eiriau llanw.

Cyfansoddodd farwnad hefyd i'r un gwrthdrys, yr hon oedd ar bob tafod hoff o farddoniaeth gynt. Y mae mewn dull o ymddyddan rhwng y byw a'r marw:—

BYW.

"Fy anwyl union frawd un galon
 Davies dirion p'le'r eist di?
 Synu'r wyf os wyt yn gorwedd,
 Gwaela' gwedd o'm golwg i,
 Gwel'd y llwybrau wnest eu tramwy,
 A'th gyfeillion drwy'r holl dre'
 Methu gwel'd dy wyneb llawen
 Yma'n Llundain mewn un lle;
 Ai pell yw'r daith y'th alwyd iddi,
 A'n gadaw ni; ai gwiw dy nol?
 Down yn barod, i'th gyfarfod,
 Er mwyn dyfod yma'n d'ol."

MARW.

Taw a wylu, mrawd, ti well,
 Meddaf iti'r modd a fu,
 Angau prysur dros ei feistyr,
 Draw ay'n eglur droes i nhf;
 Ataf daeth heb ofyn cenad,
 Fe wnaeth fy mrad yn eitha 'mron,
 At fy nghalon yr ergydiodd,
 Yna tdrodd holltodd hon:
 Troes fi i garchar daear dywyll,
 Lle diganwyll wedi'i gau,
 Anuedd unig pridd a cheryg
 Nid gwiw cedd cyrnyg ei nacau."

AR BAN O'R BALK V.

"Fy ngweddi, Arglwydd, clyw heb ball,
 A deall fy myfyrdod;
 Fy Naw, a'm Brenin erglyw fi,
 Can's atat ti'r wy'n dyfod."

Yn fore gwranddo fi fy Naf,
 Yn fore galwaf arnat;
 Fy ngolwg fry cyfeirio wnaf'
 Mewn gweddi troaf atat."

Duw pur a sanctaidd ydwyf ti,
 Nid ewyllysi gamwedd;
 Preewyllo gyda thi ni chânt,
 Y rhai a wnant anwiredd."

I'th dŷ y denaf fi, fy Ner,
 Yn amlder dy drugaredd;
 Addolaf tua'th sanctaidd lys,
 Bydd felus fy ngorfoledd."

Y mae y gân hon yn llawn o'r syniadau mwyaf dwys. Am y priodoldeb o osod geiriau yn ngenau marw, barned y deallus. Yr oedd y Dr. Johnson yn groes i hyn.

Y mae tlysni a dwysder yn yr englynion "Myfyrdod yn mysg y Beddau:"—

"Meirwon yw'r gwychion wŷr gynt—ni lynnodd
Lawenaf o honynt;
Fy nheidiau, nhadau 'r un hynt,
A 'mrodyr meirw ydynt.

"Dygwyd yr un a'm dygodd—i fywyd,
A'r fwyafa'm maethodd;
Y llaw i'm twymnaw a'm todd,
Lawer awr a lwyr oerodd."

Y mae ei efelychiad o "*Life's but an Inn*," yn naturiol.

"Nid ydyw'r byd ond gwesty,
Nen megys llety llawn,
Boreufwyd rhai gymeran',
Ac heibio'n fuan iawn,
Arosant eraill giniaw,
Ar hyny heibio'r ant,
Rhaf hynaf ond swperu,
Ac yna cyagu wnant."

Y mae yn ei "Gynghori i Gyfaill i oehal Meddwdod," ergydion i'r byw, er nad oedd y bardd yn aelod o Gymdeithas Llwyrymattaliad:—

"Mae'r cwrw fel agoriad,
Fe wna ddattodiad dyn,
Ynrhyddichwantau magiau mwygledd,
A llygredd o bob llun;
Rhoi'r synwyr ar le serth,
Rhoi'r cry' i anafu ei nerth,
A'r goreu 'i addyag gyr y ddiot
O'i wybod yn ddi werth;
Mae gormod cadarn ddiot
Fel cawod am ben calch,
Yn mygu a chwyddo, gwynio gwenwyn,
Aml feddwyn boldyn balch;

Nid oes i'r meddwyn, moddaf,
Annosthaf, gwaethaf, gwŷn,

Glod gan eraill glyd gynnarwch,
Na heddwch ynddo'i hun;
Mae'n rhoddi fel mewn rbych,
Ei holl synwyrâu'n ngwlych,
Ei gest yn gors a'i safu yn golayn,
A'i wddf yn solfyn sych.

Pa ddywenydd? pa ddaioni
Sy'n hwy'r o gwmi i'w gael?
Dim ond yfwy'r, carwyr, cwrw,
Cynulleidfa ac enw gwael;
Llety'r glwth a'i gegrwth gân
Llety'r tyngwr naill da'r tân;
Cludfa clwyf pob nwyf neu afaeth,
Magwraeth yma a gân."

Y mae yn ei englynion "Anghlod i ormod o Win," yr englyn canlynol:—

"Gormoddiad sy'n gyru meddwyn—i golliant,
Nas gall hunan-ddiffyn;
Mawr fawr fai nad allai dyn,
Arbed peth fo i'w erbyn!"

Y mae yn ei englynion ar "Air yn ei amser," ffraethder mawr:—

"Amserol tarddiol air teg—dyn o rym,
Dyna rodd helsaethdeg,
Anhawdd yw cael un o ddeg,
A'i edwyn yn ei adeg.

"Llawer un yn llwyr anwar—ni sieryd
Amserol air doethgar,
Ac wedi barn gyda bâr
Rhydd ddeuddeg rhy ddiweddar."

Buasai yn well genym heb "dyn o rym," a "llwyr anwar;" canys y maent yn hacru y llinellau.

Ni chynnwysa y llyfr oddiyma i'r diwedd, heblaw y pennillion ar wagedd y byd, a'r tri rhybudd, ond ychydig o anerchiadau, ac englynion ar destunau, megys "Amwisg Awrlais;" "Trigolion y Byd;" "I'r Ganwyll;" "Pennillion pedwar Tymmor y Flwyddyn," &c. Ar y cyfan, y mae "Diliau Barddas" yn gyfrol dda o ran ei thuedd.

Nid ydym yn gweled yn fawr o gamp i ddyn gyfansoddi oddeutu tri chant neu bedwar o dudalenau mewn oes, a chanddo ddim arall i'w wneyd. Y mae yn rhaid fod llawer o amser wedi ei gamdreulio yn rhywle; ond y mae yn debyg fod llawer o ddarnau wedi eu cyfansoddi gan Robert Davies sydd heb fod ar gof. Iddo ef y priodolir "Ewyllys Adda," yr hwn sydd yn parhau yn ei boblogrwydd hyd y dydd hwn gyda llaweroedd. Clywsom rai englynion o'i gyfansoddiad, y rhai nid ydynt yn y "Diliau Barddas;" megys yr englyn i Johanna Southcote:—

"Yr Efa gynta' fu gaeth—fall o rym,
Felly'r ail ysywaeth,
Ond ar ol ei marwolaeth,
Druan oedd, drewi a wnaeth."

Englyn i un o hen filwyr Syr Watkin, a ymfrostitai yn ei orchestion, yn Iwerddon, yn codi plant bach ar flaenau bidogau, yr hwn oedd yn boenus dros ben mewn ewmpeini yn crefu ar Robert Davies wneyd englyn iddo. Gwnaeth yntau yr englyn canlynol:—

"Byd sych, yn fynyeh heb fwyd,—na dillad,
Deallwch rhag anwyd;
Heb dy, gwely, nag aelwyd,
Dyma yw llun yr hen Dwm Llwyd."

Efe a ennillodd y gamp gydag englyn yr awyren, yn Eisteddfod Dinbych, yn 1828:—

"Awyren, belen, glud bali—drwy chwa,
Derch hynt hyd wybreni;
Nwyf wib long, ban nawf, heb li',
A llaw dyn yn llyw dani."

Ennillodd ar y testun, chwe' englyn ar Duges Kent, a'r Dywysoges Victoria, yn Eisteddfod Beaumaris, yn 1832. A chafodd y wobwr am y cywydd goreu ar "Ddafydd yn canu y delyn o flaen Saul," yn yr eisteddfod hño.

Bu Robert Davies yn barnu mewn ychydig o eisteddfodau ar ol Eisteddfod Dinbych; ond edrychid arno gydag ammeuath. Nid boddlawn iawn oedd y beirdd ar ol Eisteddfod y Wyddgrug, yn 1823, yn yr hon y cafodd John Blackwell gyfeusdra i dori ffigiwr fel areithiwr a bardd. Iddo ef y dyfarnodd Robert Davies a'r Dryw y wobwr am yr awdl oreu ar "Faes Garmon." Meddylid fod Blackwell yn ymgeisio am y gader, ac am fyned yn berson, ar yr un pryd. Pa un bynag a oedd hyny yn bod neu beidio, fe lwyddodd yn y ddau gais. Nid oedd neb o'r beirdd yn amheu dim o berthynas i alluoedd John Blackwell mewn "canu rhydd;" ond yr oedd yn gryn syndod iddynt ei weled yn gallu neidio i'r gader mor ddiseremoni, a hwythau yn tybio mai prin y gallai efe wneyd englyn heb feiau gwa-harddedig cerdd dafod ynddo. Yr oedd llawer o bethau digrif yn cael eu mynegu o berthynas i gyfansoddiad yr awdl hño; sef, mai Blackwell oedd wedi tynu y cynllun, ond mai dyn arall oedd ganddo yn cynghan-eddu y gwaith; eithr nid ydym ni yn sefyll dros gywirdeb yr hyn a

dyfnewid: yn fiond bynag, eir a gaffodl yr enw o ennill; a chafodd drws agored Elychaim a awr iawn ar yr enw. Y mae yn gof genym i ddiar enghraifft gan yr eiddoedd ar y ffrwyth weithredolddu yr eisteddfod; sef—

- “ Eiddoedd ddiar agored—wedi add
 i ni a gwynelau.”
- “ Weithiau enw agored yr
 wedi gwynelau a weithredolddu.”
- “ Eiddoedd yr enw wedi hysgu—ar Dryw,
 Yn ddyw yr enw
 a ddiw yr enw agored i’w
 Yn enw genym i’w.”

Byddai adroddiad yr enghraifft i’w yr eiddoedd yr enw ar y bardd. Ni fannar yr enw i’w awr i’w fiond drws y pethau yma, oni buasai fod gwynelau wedi ei enw i’w enw mawr gan fywgraffwyr Blackwell. Gellid meddwl wrth weithredolddu ar y gwynelau yr enw, fod Blackwell, drws, wedi ei genw i’w Elychaim: wedi ei ddiw i’w fyny yn ol sect fanyfal crefydd y wlad: ac fad ei byr i Elychaim wedi ei wisgo a blaen a rhwystr dda fur boddyr agored. heb ddiar amhenaeth yngylch ei ddiw i’w gwynelau i’w bardd. Mynnar hwy mai tung amser Eiddoedd yr Wydderug y mawr eir a’w yr enw. Ond yr oeddym ni wedi ei weled yn enw weithredolddu yr enw mawr bardd yn Eisteddfod Gwynelau, yn 1888 ar beirdd yr enw pa un a oedd ganddo awen. Gellid ei ddiw i’w fiond drws i’w gwynelau a gwynelau ei awdl a’w hi; sef cael ei barau yn enw yn Eiddoedd yr Wydderug: a gwynelau hwy fel symudiad y bolltau oddiar ei ddiw i’w gwynelau i’w fiond drws “o fynnnonau dysgeidiaeth” yn Rhydychain. Os ydychiwn yr awdl wedi enw yn deg, cyflawnder a’r yngylchwr adroddiad, ac a’r wlad fannar ei chyhoeddi rhag blaen, yn lle ei chadw cyhyd o’r gwynelau. Gwir pawb fod John Blackwell yn well bardd ar ol dyfod o’r athrofa, nag ydychiwn pan yn dilyn ei gelfyddyd yn y Wydderug. Pe cawsai yr awdl ei chyhoeddi enw iddo ef gael ei anfon i Rhydychain, buasai y wlad yn ddiw i’w meddwl ei fod ef wedi ennill yn aurhydeddus; ac ni edrychodd ar Robert Davies, a’r Dryw, gyda’r fath amhenaeth ag y gwneid yn yr amgylch yma: oblegid nid ydyw yr awdl, yr awr hon, wedi yr holl oeddiad yn ei chyhoeddiad, yn rhydd oddi wrth wallau anafus coroll dafod, beth bynag yw rhagoroldeb ei meddyl-ddrychau: ac anafus iawn y gwoberyd unrhyw awdl y pryd hwnw a fyddai yn groes i’r rheolau sefydledig, gan nad beth fyddai ei rhagoriaethau ar gyfrifon eraill, os na fyddid yn gwneid ffafr a dyn. Pe chwiliid gyda llusern, ac ni fyddai raid iddi fod yn llusern oleu iawn ychwaith, gwelid mai nid llawer o gymeriadau cyhoeddus yn ein gwlad sydd wedi dyfod i fyny yn aurhydeddus yn llygad haul, heb fod rhyw gastiau wedi cael eu chwarae, naill ai ganldynt hwy eu bunain yn ddirgel, neu gan eraill drost-tynt, or eu dwyn i sylw, ac er eu cadw mewn sylw. Y cymeriad a ennillir, heb yn waethaf, yn nannedd cenedl, yw y goreu am wisgo wedi y cwbl, ac nid yr hwn y mae yn rhaid wrth bwif yn awr a phryd arall er ei godi a’i gadw yn ngŵydd y byd.

Bydd yn rhoi difyrwch mawr i ni weithiau weled cyfeillion “yn cosi eu gilydd” yn y cyhoeddiadau. Y mae pob dyn teilwng yn ymddiried i’w weithredolddu i’w ganmawl yn y pyrth; ac nid a led ei droed byth i

ganmawl er cael cyfleusdra i dderbyn canmoliaeth yn ol. Y wlad sydd i benderfynu safle pob un, ac nid cyfeillion neillduol na pherthynasau. Y mae rhai yn myned mor wastraffus yn eu canmoliaethau i ryw rai a garant, ac er ateb rhyw ddybenion dwbl iddynt eu hunain, nes beirniadu gwaith awdwyr sydd heb erioed ddyfod drwy y wasg. Y mae hyn yn cario canmoliaeth yn rhy bell i'r anwybodus beidio ei weled; oblegid nid all y beirniad fynegu ei farn ond ar beth sydd gŵr ei fron mewn argraff; ac nid ydyw y farn a rydd efe ond ei farn bersonol ei hun wedi y cwbl.

Os dywedasom ddim yn y tudalenau blaenorol sydd â thuedd ynddo i ddolurio teimladau cyfeillion y bardd, y mae yn ddrwg genym hyny; ond nid oedd genym ddim help; canys yr ydym yn barnu mai cyfiawnder â'r oes sydd yn codi yw mynegu yn onest ein golygiadau ar gymeriadau cyhoeddus, gan adael i'r wlad farnu pa un ai cywir ai peidio yw ein syniadau. Y mae barn y wlad yn wahanol i'r hyn a feddylia cyfeillion mynweol am eu heilunod; ac oni bai hyn, â'i rhai dynion yn ynfyd, ac yn wrthddrychau y dylid eu doddi dan ofal rhywrai, o herwydd yr effaith a gai gwagfolawd arnynt, yr hyn a wastreffir gan ddynion disynwyr a digydwybod. Y mae gan beb awdwr ei gylch priodol ei hun; ac nid am yr un peth y mae pawb yn ganmoladwy. Ein bwriad ni yw ymdrechu dal y dafol yn deg, gan roi i bob un y rhagoriaeth neu y rhagoriaethau a berthyn iddo; a nodi allan bob peth beius, fel na wneio ymgeiswyr ieuaine reolau o wendidau, nac efelychiad o ddiffygiadau awdwyr sydd yn cael eu gosod fel eynlluniau o flaen yr oesau dyfodol.

NEWMAN YN ERBYN NEWMAN; NEU, Y GWRTH-GREDWR A'R GORGREDWR.

DODIR enw y ddau frawd uchod fel cynnrychiolwyr dwy gyfundrefn o opiniynau, y rhai y maent hwy wedi hynodi eu hunain fel dadleuwyr drostynt—dwy gyfundrefn y gellir, yn ddibetrus, eu dynodi fel prif heresiau y byd Cristionogol (fel ei gelwir) yn y dyddiau hyn. Ein hamcan ar hyn o bryd, ydyw bwrw byr olwg ar y ddwy gyfundrefn, a alwn *Gwrth-grediaeth*, a *Gorgrediaeth*. Ond fe allai nad anhriodol fyddai dywedyd ychydig am y *ddau frawd* a osodir i'w dynsodi, gan eu bod mor adnabyddus i'r byd darllengar fel athrawon a dysgawdwyr y ddwy.

Dichon, pe buasai genym ddesgrifiad o ansoddau meddyliol, galluoedd, tymherau, a thueddiadau boreuol y ddau frawd, y galleid rhoddi rhyw fath o gyfrif athronyddol am y gwahanol gyfeirnod a gymerodd y naill i'r llall, pan dyfasant i addfedrwydd oedran. Yr oeddynt yn feibion yr un tad a mam; cawsant yr un addysgiadau teuluaidd yn eu mabanoed; cawsant yr un manteision dysgeidiaeth yn eu hi-uenectid; dygid y ddau i fyny i'r off-iriadaeth yn yr Eglwys Sefydledig; graddiwyd y ddau yn Rhydychain; ymddangosai fod y ddau yn feddiannol ar alluoedd a thalentau i ragori; ac oddiwrth yr holl bethau hyn, galleid dysgwyl y buasai gyrfa bywyd y ddau yn cydredeg yn gyffelyb. Ond ymadael ac ymwa-

hanu a wnaethant. Marchogodd meddwl un megys ar gefn ffydd, gan hollol ymwadu â rheswm, ac ymaith âg ef, heb na ffrwyn na genfa, nes y gyrodd i diroedd poethion a gwylltion pob hygoledd ac ofergoledd, lle nad oes na chlawdd, na therfyn, na phen draw, na dyben, o'i flaen. Marchogodd y llall, yntau, ar gefn rheswm noeth, gan hollol ymwrthod â ffydd, ac ymaith âg yntau ffordd arall, i anialdiroedd o dywyllwch am-mheuon, petrusder, ac ansicrwydd; i ddiffaethleoedd oerlyd, rhewllyd, gwrthgrediaeth. Crwydra yn yr anialwch mawr ac ofnadwy hwn, lle y mae "syched, ond nid oes dwfr;" newyn, ond nid oes manna i'w dori; seirff tanllyd ac ysgorpionau ddigon i'w frathu, ond yr un sarff bres i edrych ati am feddyginiaeth.

"Gwrandewch ar yr Eglwys, ac ymwrthodwch â rheswm," medd un. "Gwrandewch ar reswm, ac ymwrthodwch â'r Eglwys, ac â'r ysgrythyr hefyd," medd y llall. "Na cheisiwch na deall, na rhesymu, nac amgyffred dim oll; ond credwch bob peth oll, heb ammheu dim, ar a ddywedo yr Eglwys wrthyh," medd y naill. "Na chredwch ddim oll a ddywedo na'r Bibl na'r Eglwys chwaith wrthyh; ond gwrandewch ar lais eich rheswm a'oh dealltwriaeth yn unig," gwaedda yr un arall. "Ymaith â rheswm fel peth ofer, a gwaeth na diles," dywed y cyntaf. "Ymaith â ffydd fel peth ynfyd a thwyllodrus," dywed yr olaf. Y mae ffydd Newman y *gorgredwr* wedi llofruddio ei reswm, a rheswm Newman y *gwrthgredwr* wedi llofruddio ei ffydd. Y mae *ffydd* y cyntaf yn drachwantus fwyteig; ond tafod ei genau fel yr eiddo yr estrys, heb ynddo ddim synwyr archwaethol—hi a lwnc goed, a sofr, a cheryg, a haiarn, a lledr, a phob peth a ddodo "yr Eglwys" yn ei chyrhaedd; ac ymddengys bod ei chylla yn gallu derbyn a threulio y cwbl fel eu gilydd, fel y mae ei hygoledd gorphwyllog yn cael maeth a chynnydd trwyddynt. Y mae *rheswm* yr olaf, yntau, â'i archwaeth a'i gylla yn atachus a gwanaid, a'r tamaid a geisio fwyta a llyncu yn glynu yn ei wddf, fel y mae yn ei dafu i fyny drachefn. Mewn un peth, y mae sefyllfa y ddau yn gyffelyb—y mae y ddau yn glaf o afiechyd marwol.

Newman yr hynaf, mewn gwirionedd, ydyw tad heresi Rhydychain; yr hon a gamenwir *Puseyaeth*, canys *Newmaniaeth*, neu, os mynwch, *Newmania*, y dylesid ei galw; canys Dr. Newman, ac nid Dr. Pusey, ydoedd ei hapostol a'i harehoffeiriad cyntaf a phenaf. Dygwyddodd yn hyn, fel yn achos darganfyddiad arddrych orllewinol y ddaear. I Columbus, mewn gwirionedd, y perthyf anrhydedd ei darganfyddiad cyntaf, ond gŵr arall, Americus Vespius, a ladrataodd yr anrhydedd o osod ei enw arni. Felly y dygwyddai rywfodd i'r heresi hon gael ei galw ar enw Dr. Pusey, yn lle ar enw Newman, gwir etifedd yr anrhydedd, os anrhydedd yw.

Canolbwnc ffydd y gorgredwr, megys yr awgrymwyd eisoes, ydyw, "yr Eglwys." Cydnabyddia awdurdod yr ysgrythyr yn unig, am fod "yr Eglwys" yn erchi hyn; a derbynia a chreda yr ysgrythyr fel y mae "yr Eglwys" yn ei deall. Abertha ei reswm, ei ddadall, a'i farn bersonol, ar allor gwasanaeth ei ffydd yn yr Eglwys. Y mae yr Eglwys yn anfaledig, ac ni all gyfeiliorni. Ei ddyledswydd ef ydyw credu pa beth bynag a ddywedo hi, heb ymofyn na chwilio dim pa un ai "ydyw y pethau hyn felly," neu beidio; canys rhaid eu bod, gan fod yr Eglwys yn tystiolaethu. Dyrchafa yr Eglwys fel hyn uwchlaw yr ysgrythyr, canys y hi sydd yn rhoddi awdurdod yn nhystiolaeth yr ysgrythyr. Gan hyny, drachefn, y

mae holl draddodiadau a darbodiadau yr Eglwys o ogyfuwch hawl ac awdurdod a'r eiddo yr ysgrythyr ei hun. Y mae yr oll a ysgrifennodd ac a draddododd y tadau yn yr ail, y drydedd, a'r bedwaredd ganrif, yn haeddu yr un derbyniad ag a haedda ysgrifeniadau Paul, a Phedr, ac Iago, ac Ioan. Ofer i chwi geisio dangos gwrthuni y fath dybiaeth i'r gorgredwr, drwy brofi fod y tadau yn fynych yn croes daeru yn erbyn eu gilydd, ac yn fynych iawn yn anghyson â hwy eu hunain. Efe a ddywed wrthy ch yn sobr iawn, gan droi gwyn ei lygad tua'r nef, "gwell ydyw credu nao ymresymu." Na thybier ein bod yn dyfeisio yr ymadrodd i'w osod yn ngenau y gorgredwr, ond cymerwyd ef o'i enau ef ei hunan; ei unig ddadl dros y gobaith sydd ynddo ydyw. Dywed ein bod mor rhwymedig i greu y tadau, a gosodiadau yr Eglwys, ag ydym i greu Crisionogaeth ei hunan; ac mai yr un peth fyddai i ni fod yn anffyddiaid, ag fyddai i ni ymwrthod â'r athrawiaeth o olyniad apostolaidd.

Wedi i feddwl unwaith ddechreu gogwyddo yn y ffordd hon, nid oedd anghen am brophwyd neu ddewin i ragfynegu ei dyled. Nid oedd un lle y tu yma i Rufain a wnelai y tro yn orphwysfa iddo. Yr hen Fabilon Fawr hono o eglwys ddirywiedig, syrthiedig, a aethai "yn drigfa cythreuliaid, ac yn nyth pob aderyn aflan ac adgas," o hygoelion ac ofergoelion, oedd yr unig le a ddygymmodai â'i ysbryd ac â'i elfen ef. Ei genau hi yn unig oedd yn gallu traethu digon o fawrhedri a chabled, am anfaeledigaeth ei hawdurdod, hynafiaeth ei ffydd, apostoliaeth ei hoffeiriadaeth, ac amledd ei gwyrthiau, i foddioni a digoni gwanc ei fympwyon hygoelus. Rhedodd lliaws mawr o ddysgyblion ieuainc y Newmania yno o flaen eu hathraw, Newman ei hunan. Dilynid hwy ganddo yntau, ymhen amser, a mawr oedd y croesaw a gafodd, a'r llawenydd a barai hyny iddo yntau. Efe yn awr yw un o brif apostolion yr "eglwys sanctaidd" hono; darlithia ar ei gwyrthiau, a rhinweddau rhyfeddol esgyrn ei seintiau, ei chreiriau, ei delwau, a'i seremoniau. Ni phetrusa gyhoeddi bod genym cystal awdurdod i greu yn ngwirionedd gwyrthiau y "*Winking Madonna*," y "*Bleeding Statue*," yr "*Holy Coat of Treves*," a'r oll a gofnodir yn nghroniadau gwyrthiau yr eglwys, ag sydd genym i greu yn ngwirionedd y gwyrthiau a gofnodir yn y Testament Newydd! Ac a wyddoch chwi, gydwladwyr hoff, y mae dysgyblion yr athraw hwn yn dra lliosog yn Nghymru y dyddiau hyn, yn hau efrau ei egwyddorion gyda diwydrwydd mawr. Y maent yn rhy gyfrwys a gochelgar i'w haddef a'u cyhoeddi yn llawn a chroew etc, ond ymdrechant barotoi meddyliau y bobl o dipyn i beth i'w derbyn a'u cofseidio. Y maent eisoes wedi myned yn ddigon hyffon, rai o honynt, i ddadgan yn eu pregethau fod y Bibl yn llyfr peryglus i'w ddodi yn nwyllaw y werin, ac mai athrawiaeth felldigedig ydyw hono, sydd yn dadleu bod hawl gyfartal gan bob dyn i chwilio, darllen, a myfyrio gair Duw trosto ei hun: mai o enau yr eglwys y mae y werin i dderbyn y gair, ac y dylai fod yn foddolawn ar yr hyn a welo hi yn dda ac yn ddoeth ei roddi o hono iddi, a derbyn hyny hefyd yn ol yr eglurhad a ddyry yr eglwys arno. Dyna wir hanfod a sylwedd Pabyddiaeth; a dyna yr egwyddorion a ddyfal daenir yn ddirgel a chyhoeddus gan yr offeiriadaeth Buseyaidd yn Nghymru, y dyddiau hyn. Nid can' milltir o R——n, ac nid can' mlynedd, na chan' wythnos yn ol, y traddodwyd pregeth yn cynnwys y syniadau uchod; a chan iddynt beri cryn gyffroad yn mysg y praid, anfonwyd am offeiriad arall o eithaf gorllewinbarth

y wlad, i draddodi pregeth er cadarnbau athrawiaeth ei frawd, fel yn angenau y ddau dyst Puseyaidd, y byddai safadwy bob gair.

Nid all dim fod yn fwy gwahanol a chroes i'r ffydd a ofyna yr efengyl, na ffydd gibddall, estrysaidd y gorgredwr o Rufain a Rhydychain. "Chwiliwch yr ysgrifysau." "Profwch yr ysbrydion." "Dywedyd yr wyf wrthych, megys wrth rai synwrol, bernwch chiwi y peth yr wyf yn ei ddywedyd?" medd hi. Cyhoedda ei thystiolaethau, a dwg ymlaen ei phroffon, a geilw ar bob dyn i'w chwilio, eu pwysu, a'u barnu.

Geilw ar y dyn, nid i ymwadu ac ymwrthod â'i reswm, pan yn gwrandaw arni hi, ond i alw allan holl alluoedd ei reswm a'i ddealltwriaeth i'w hyatyried. Tystia iddo bethau uwchlaw galluoedd ei reswm i'w dirnad, eu hanigffred, a'u cysoni; ond cynnygia broffon teg i'w reswm o'u gwirionedd, fel y gallo eu credu heb ymwrthod â'i reswm, a bod yn dawel ei feddwl ar sail dda, nad ydynt, er eu bod uwchlaw dirnadaeth ei reswm ef, yn groes i reswm mewn gwirionedd; er nas gall eu cysoni, nad ydynt, er hyny, yn anghyson. Ac oni bai fod pethau fel hyn yn y dystiolaeth efengylaidd, ni byddai lle i ffydd weithredu, nac anghen am dani; ac o ganlyniad, ni byddai lle i ddysgu a phroffu ufudd-dod y creadur i'w Greadwr.

Fel creadur rhesymol, gweithredydd rhydd, moesol, cyfrifol trosto ei hun, yr ymdrinia yr efengyl â dyn. Ffydd resymol, ufudd-dod a gwasanaeth rhesymol, a ofyna ganddo. Archa i'w chredadyn hi fod yn "barod bob amser i roi rheswm i bob un a ofyno ganddo, am y gobaith sydd ynddo gydag addfwynder ac ofn."

Moddion cynnyrchiad y ffydd a ofyna yr efengyl, ydyw gair Duw yn unig:—"Ffydd sydd trwy glywed, a chlywed trwy air Duw." Daw â thystiolaeth ddwyfol, a phroffon dwyfol o wirionedd y dystiolaeth hono, i'w gosod o flaen rheswm a dealltwriaeth y meddwl, fel na byddo ei ffydd am ei fywyd tragwyddol i bwysu ar ddoethineb ddynol, ond ar "nerth Duw." Ond Rhufain a Rhydychain a tynant ddwyn "agoriad y gwybodaeth," gair Duw, o ddwyllaw dynion. Mynant dynu llygaid a chlustiau rheswm y dysgybl yn gyntaf peth; yna gwthiant i lawr ei wddf bob amryfusedd ac ofergoelion afresymol; a gwnant iddo eu llyncu a'u credu dan yr enw, "dirgel-digaethau yr Eglwys." Os byth y gofyna, "Pa fodd y dichon y pethau hyn fod?" Dywedant wrtho, na pherthyn iddo holi ac ymresymu, ond credu; a'r foment y dechreu a amheuo dim, ei fod yn peryglu iachawdwriaeth ei enaid. Nid ffydd yn Nghrist, ffydd yn nhystiolaeth Duw, ydyw hon; ond ffydd yr Anghrist, ffydd yn yr Eglwys, ffydd mewn dofodau a thraddodiadau dynol, mewn seremonïau, ac ordeiniadau cnawdol; mewn gair, "amryfusedd cadarn i greu celwydd" ydyw.

Nyni a adawn y *gorgredwr* ar hyn o bryd (ond fe allai y dywedwn air am dano eto cyn terfynu) i drafod ychydig ar ei frawd, y *gworthredwr*; canys fel y mae *Father Newman*, a'r *Professor Newman* yn ddau frawd yn ol y cnawd, y mae y ddwy gyfundrefn y gosodem hwy i'w cynnyrchioli, yn ddwy *chwaer* hefyd yn ol yr ysbryd, er mor annhebyg i'w gilydd yn eu hymddangosiad. Neu, hwyrach mai mwy priodol eu galw y fam a'r ferch. Arweinia Babyddiaeth, neu Buseyaeth (canys yr un peth ydyw) yn naturiol i wrthffyddiaeth; credu poppeth, i ymwrthodiad â phob crediniaeth. Nid annhebygol ydyw mai duwinyddiaeth hygoelus y brifysgol, i'r hon dduwinyddiaeth yr oedd ei frawd yn brifddysgawdwr, a arweiniodd y Newman

isangaf i dir gwrthgrediaeth. Ac os ydym yn cofio yn iawn, canys nid ydyw y llyfr wrth law genym, efe a ddywed rywbeth felly ei hunan yn ei "*Phases of Faith*." Y mae rheswm, wedi ei wasgu a'i orthrymu fel hyn, o'r diwedd yn ymgodi ac yn dial ei gam ar y gallu a'i treisiodd, fel y gwna deiliaid llywodraeth gaeth a thra-awdurdodol, godi mewn gwrthryfel yn erbyn yr awdurdodau a'u gorthrymant. Plentyn gorthrymder a thrais ydyw gwrthryfel mewn gwladwriaeth bob amser; ac os dygwydd i'r blaidd orthrymedig gael y llaw uchaf yn yr ymryson, nid oes wybod yn y byd pa gyflafanau a gyflawna. Felly rheswm, yntau, ar ol ei gaethiwo a'i gadw tanodd am dymmor, pan unwnith y cydnabyddo y meddwl ei uchafiaeth a'i awdurdod, efe a geisia ddileu oddiar wyneb y ddaear bob math o ffydd fel eu gilydd, fel ei elynion ef, ac a gyflawna bob rhuscedd a champwri afresymol ac anfad.

Y mae Pabyddiaeth yn Ffrainc a Germani wedi magu pryfaid o anffyddiaeth, annuwiaeth, a holldduwiaeth, ag ydynt er ys blyneddau lawer bellach yn enoi ac yn bwyta eu hymysgaroedd. Yn Ffrainc yn neillduol, braenodd ac ymadgysoddodd i annuwiaeth gyffredinol ymron; yn Germani, i holl-dduwiaeth. Ymlidiodd rhywbeth dan yr enw rheswm, bob ffydd yn llwyr o'r terfynau. Gall gwrthgrediaeth yn y gwledydd hyny ddefnyddio geiriau Rahel gynt, gan ddywedyd, "Ymdrechais ymdrechiauau gorchestol a'm chwaer, a gorchfygais."

Ni pberthyn i'r Proffeswr Newman yr enw o fod yn dad i'r gyfundrefn wrthgredol, fel y mae i'w frawd yr enw o fod yn dad i'r llall yn Rhydychain, eithr dysgybl diweddar i'r gyfundrefn ydyw ef: y mae hi yn hen gyfundrefn. Gwnaeth swm mawr yn Lloegr yn yr ail ganrif ar bymtheg, a dechreu y ddeunawfed, yn nyddiau yr hen ddysgawdwyr Tindal, Hobbs, Bolingbroke, Gibbon, Hume, ac eraill. Trosglwyddwyd ei hegwyddorion trosodd i'r Cyfandir; ac yn ddiweddar dychwelodd yn ol i'r wlad hon o Germani, ar ffurf a gwedd newydd, gydag amryw ychwanegiadau ati; canys er y myn ei hathrawon diweddar mai darganfyddiad o'r eiddynt hwy ydyw y gyfundrefn hollrinweddol hon, sydd, dybygid, i lwyr-feddyginiathu afiechyd meddwl y byd, ac fel gwialen Aaron i lyncu holl wiail y swynwyr gynt, erbyn ei chwilio, fel y dangosodd Tholuck ac eraill, yr hen Saesnes hono gynt ydyw hi, wedi ei Germaneiddio gan Schelling, Hegel, a Strauss, ac eraill o honynt. Gwrthwynebir Cristionogaeth a'r un dadleuon yn hollol ag a ddygai yr hen anffyddwyr Seisnig yn ei herbyn, ond yr ymdrechir eu gosod allan mewn dull gwahanol, er mwyn cael gwell mantais i hõni gwreiddioldeb; canys ymfrostia y dysgawdwyr hyn yn fawr eu bod hwy yn dwyn pethau newyddion, cuddiedig er seiliad y byd, i oleuni, y rhai a gloddiasant allan o fwngloddiau gwir athronddysg, drwy efrynu a rhesymu. Cymerant arnynt eu bod yn myned i ddwyn y tryblith i iawn drefn, i adferu pob peth i'w le, a dangos i'r byd y ffordd dra rhagorol i fyned rhag ei flaen i deml gwir wybodaeth, rheswm, a doethineb. Y maent yn wir wreiddiol mewn un peth, fodd bynag; hyny yw, mynant gael eu hystyried yn Gristionogion da, er eu holl ymdrechion i geisio cloddio dan seiliau Cristionogaeth. Haerant eu bod wedi puro a pherarogli y grefydd Gristionogol, a gwneyd mwy o wasanaeth iddi nag a wnaethai neb erioed o'u blaen hwy; ac ar yr un pryd, cyhoeddant nad oedd gwyrthiau y Testament Newydd, profion penodol dwyfolder y grefydd hon, yn ddim oll, ond naill ai lledrithion dychymyngol, neu gudd-chwedlau (*illusions or mythologies*), ac nad yw

nyni a gawn nodi prif benau y profion, nid i ddangos pa bethau y mae y dadleu-
ydd tros Gristionogaeth yn addef wrth gredu yn ei gwirionedd, ond pa bethau
raid i'w gwrthgredwr eu credu wrth gredu mai nid gwirionedd ydyw.

Yn gyntaf ynte, gyda golwg ar wyrthiau y Testament Newydd, pa un bynag
ai fel lledrithiau cywrairi i dwyllo synwyrâu dynion ar y pryd, ac a gyflawnid
felly gan y personau tybiedig yn yr adroddion am danynt,—ynte fel cudd-
chwedlau dyfeisiedig mewn amser ar ol hyny, y golygir hwynt. Pa bynag,
meddwn, ai y naill neu y llall, nid ellirg wadu na buont lwyddiannus a buddygol
y tuhwnt i ddim arall erioed yn hanesyddiaeth consuriaeth na ffugchwedaeth.
Rhaid i'r gwrthgredwr gredu fel y canlyn.—Ar y dybiaeth flaenaf, rhaid iddo
gredu bod nifer fawr o wyrthiau ymddangosiadol, yn cynnwys yr argoelion
mwyaf rhyfeddol;—megys, adferiad y claf, y dall, y byddar, y cloff, a chyfodiad
y marw i fywyd, wedi eu *hactio* liw dydd goleu, yn nghanol lliaws o elynion
maleisus, eu bod wedi eu cydnabod gan bawb oedd yn bresennol, ac iddynt
orthrechu ar unwaith y rhagfarnau cryfaf, a'r elyniaeth ddyfnaf. Gwahaniaethai
y rhai a dderbyniant a'r rhai a wrthodent eu tystiolaeth yn unig mewn un peth,
—*oef*, pa un ai o'r nef ai o uffern y tarddent. Rhaid iddo gredu bod y rhai a
fuont fel hyn mor lwyddiannus yn y fradwriaeth anghyffredinol hon yn erbyn
synwyrâu dynion, a rheswm cyffredin, yn Iuddewon Galileaid, o'r fath ag y
mae hanesyddiaeth gyffredinol y tymmor hwnw yn eu gosod allan;—yn anwyb-
odus, anlythyrenog, a dinod, ac uwchlaw y cwbl, yn llawn o ragfarn blaenorol,
fel eu cydwladwyr oll, o blaid y grefydd, yr hon, yn gystal a holl grefyddau
arall y byd, y meithrinent yn awr yr amcan o'i dyddymu,—rhaid iddo gredu
ddarfod iddynt drwy apelio at y lledrithion rhyfedd hyn yn ngwyneb yr Iudd-
ewon a'r Groegwyr, fel profion eglurlawn o wirionedd dadguddiad newydd, a
salw, ar y sail hono, ar eu cydwladwyr i roddi i fyny grefydd a gydnabyddent yn
idwyfol, ac ar bob cenedl arall, i roddi heibio eu cyfundraethau o fergoelion ag
rad oeddynt braidd yn ddim llai parchus yn eu golwg, nag oedd crefydd yr
Iuddewon ganddo ef, ddarfod iddynt, meddwn, lwyddo yn gyflym a rhyfeddol yn
r anturiaethau hynod hyn; ac mewn yspaid ychydig flyneddau, heb nac arfau,
wdrudod, cyfoeth, na dyseidiaeth, iddynt fuddygoliaethu i raddau helaeth iawn
a'r bob rhagfarnau, athroniaeth, ac erlidigaeth; ac yn ystod tri chan' mlynedd
iddynt gymeryd meddiant cyflawn o demlau yr eilunod gwrthodedig yn mysg
mryw genedloedd. Rhaid iddo gredu ymhellach, bod yr ymdechwy'r cym-
fig hyn yn y twyllrithiau mawrion hyn ar y byd, yn gweithredu, nid yn unig
iech un cymbelliad penodol, ond yn erbyn pob cymbelliad o'r fath; eu bod yn
yndyn gynnal i fyny y dianwadalwch dyfal a hirbarhaol hwn mewn twyll dielw
ddynt, nid yn unig tra ynghyd gyda'u gilydd, ond hefyd pan ar wahan y naill
iddiw'rth y llall, mewn gwahanol wledydd,—o flaen gwahanol frawdleoedd,—
lan bob math o arholion a chroesholion, ac er gwaethaf y rhwymau, ffrewyllau,
cleddyf, y groes, a'r stanc; bod y rhai a ennillent i ymuno â hwy yn yr achos
yn glynu fel hwy eu hunain yn yr un gyndyn grediniaeth o'r unrhyw chwedlau
yfrwys; ac er bod ganddynt liaws mawr o gydyfranogion yn eu cydfradwriaeth
ynod, y buant bob amser yn ffortunus i ryddhau eu hunain a'u cydlasurwyr
ddiw'rth unrhyw arwydd o wendid yn yr achos, nac o anfyddlondeb y naill
uag at y llall; ac yn olaf, bod y dynion hyn, er eu holl anwybodaeth, yn meddu
igon o alluoedd a gweiddioldeb meddwl i ddyfeisio y trefniant aruchelaf a
huras o foesoledb a gyhoeddwyd erioed i'r byd,—a'r digywilydd-dra echrys i'w
hregethu, er eu bod yn gydwybodol mai twyllo yr oeddynt, a'r peth sydd
yseddach eto, yr anghysondeb o ymarfer a byw yn ol y trefniant hwn eu hunain.

Ar yr ail dyb,—bod y gwrthiau hyn naill ai yn frudiaid o ddfwn ddyfeisiau
fugiol, neu yn guddchwedlau dygwyddiadol wedi eu clytio wrth eu gilydd yn
chlysurol wedi yr amser y dywedir iddynt gymeryd lle; rhaid i'r gwrthgredwr,
ar y dybiaeth flaenaf, bod hyd yn nod llwyddiant byrbarhaol mewn llényddiaeth
fugiol, pan y mae rhagfarnau i'w gwrthwynebu, yn un o'r pethau mwyaf an-
ynychaf a ddygywyddant; ac eto ddarfod i'r ffugiau hyn—gorchwyl dyfeisicl
amryw feddyliau, y rhai a wnant yr honiadau mwyaf uchel a hyfion,—ac c

anghenheidrwydd, a gynhyrfent wrthwynebrwydd yr Iuddew a'r Groegwr, ddarford iddynt, meddwn, fod yn llwyddianus er y cyfan, y tuhwnt i bob dy-chymyg, i ennill dylanwad ar galonau plant dynion; a darfod iddynt barhau i hud-dwylo, trwy ymddangos yn berffaith hollol fel rhai yn traethu gwirionedd syml, diaddura, ac adeiladu eu trefniant â dygwyddiadau dyfeisiedig, wedi eu trefnu a'u gosod yn y modd mwyaf cywreingelfyddgar ar sail gwir hanesyddiaeth—parhau, meddwn, i hud-dwylo fel hyn y meddyliau craffaf a galluocaf ymhlith gwahanol genedloedd, a thrwy y gwahanol oesau; tra ar yr ail dyb, rhaid iddo gredu, fod dygwyddiad a damwain wedi peri i'r ffug-chwedlau hyn ymddangos yn gwbl hollol fel ffeithiau hanesyddol cywir; ar y naill dybiaeth neu y llall, rhaid iddo gredu (yr hyn sydd anfeidrol fwy rhyfedd) ddarford i'r byd, pan oedd y ffugiau hyn yn cael eu cyhoeddi, ac yn absennoldeb y ffeithiau a haerent fel gwirioneddau, oddef iddo ei hunan gael ei ynfydu i gredu eu gwirionedd; ac y gweithredai fel hyn yn wyneb erlidigaeth oddiallan, yn gystal ag yn erbyn rhagfarn tufewnol; a bod (syndod yw meddwl, fel yr addefa, hyd yn nod Strauss ei hunan) yr ymchwiliion hanesyddol manylaf, yn dwyn y casgliad hwn o ffugiau, neu guddchwedlau o fewn deg-ar-hugain neu ddeugain mlynedd i'r amser yn yr hwn y dywedant bod y gwyrthiau a'r rhyfeddodau hyn wedi cymeryd lle; rhyfeddodau y gwyddai y byd gelymol na welsai ef hwynt erioed, ond y rhai y penderfynai er hyn y credu, yn erbyn pob tystiolaeth, rhagfarn, ac erlidigaeth; Yn ychwanegol at hyn oll, rhaid i'r gwrthgredwr gredu bod y dynion a ddyfeisiant ac a gaagliant y ffugiau hyn, wedi eu defnyddio fel cyfrwng i gyhoeddi y moesoldeb penaf; ac er eu bod y twyllwyr mwyaf peryglus a niweidiol, eto, eu bod yn galw yn eu pregethau am y cywirdeb a'r gonestrwydd llwyr! Yn aicr gallem ddywedyd wrth yr hwn a allo lyncu yr holl anghyfybiau hyn,—ac nid ydynt ond cyfran fechan o'r hyn a ellir osod i lawr—gallem ddywedyd wrtho, meddwn, 'O wrthffyddiwr, mawr yw dy ffydd!'

Ar y dybiaeth na'll y naill na'r llall o'r damcaniaethau hyn, pa un bynag ai y ledrithiol neu y gudd-chwedlog, os cymerir pob un ar ei phen ei hun, yn gallu rhoi cyfrif am yr holl ryfeddodau goruchnaturiol a adroddir yn y Testament Newydd; yna rhaid i'r gwrthgredwr a hwyso ar y ddwy dybiaeth, gredu yn eu tro bob un o'r damcaniaethau gwrthwynebol hyn; ac yna, gyda mwy o rym fyth, gallwn waeddi, "O wrthgredwr, mawr yw dy ffydd!"

Hen lyfr cyndyn, anhwyblyg, anhydwyth ydyw y Bibl, wedi'r cwbl. "Y gwlaw a ddisgynodd, a'r llifeiriant a ddaethant, a'r gwyntoedd a chwythasant, ac a ruthrasant arno" trwy yr oesoedd, ond ni syrthiodd, ni ysgogodd, ac ni fenwyd arno yn y radd leiaf. Myrdd o Falaemiaid a gyrchasant i benau bryniau a mynyddoedd, i geisio cyrchu dewiniaeth a swynion, a chyhoeddi cyfaredd a melldithion yn ei erbyn; ond nid oedd na swyn, na dewiniaeth, na melldith, nag ewyllys, na gallu, nac un offeryn a lwyddai i'w erbyn. Gwnaeth yn euog bob tafod a gyfodai i'w erbyn mewn barn. Pa le y mae y doethion, yr ysgrifenyddion, ymholwyr y byd hwn, y rhai, o bryd i bryd, a ymosodasant ar y gorchwyl o geisio taeru, dadleu, a rhesymu y Bibl a Christianogaeth allan o'r byd? Mawr fu eu llafur i geisio profi yr ysgrythyrau a'r ffydd Gristionogol yn wendid ac ynfydrwydd; ond profodd y gwendid a'r ynfydrwydd hyn eu hunain yn gryfach ac yn ddoethach na hwy; buant feirw, a darfu eu coffadwriaeth gyda hwynt. "Gorweddant ynghyd yn y pridd, a'r pryfaid a'u gorchuddia hwynt;" a phydra eu hysgrifeniadau a'u hegwyddorion yr un modd; "Ond gair ein Duw ni a saif byth."

Ennilodd gwrthffyddiaeth, neu hollduwiaeth Germani, nifer o ddysgybillion yn Lloegr, yn y blyneddau diweddaf. Y mae yr heresi hon, fel pob heresi arall o'i blaen, yn "dadymchwelyd ffydd rhai." Cyfneithir

llyfrau yr athrawon Germanaidd i ryw fath o faldorddiaith wrthun, rhwng Allmaeneg a Seisneg—rhyw faldordd gymysglyn,

“Nad oes na dawn na deall chwaith
A all ei dirnad ddim.”

Dynwareda y dysgyblion Seisnig, hyd y gallant, briod-ddull eu hathrawon Germanaidd o lefaru ac ysgrifenu, gan wneuthur math o fwmiod o honynt eu hunain. Myn y newyddianod hyn gael eu hystyried yn feddylwyr dwfndreiddiol. Ni wna “yr hen wirionedd, yr hwn oedd genym o’r dechrenad,” mo’r tro i’w boddloni hwy. Y maent hwy wedi meddwl, a threiddio i bethau. Gwna yr hen Gristionogaeth y tro yn burion i’r werin—i feddyliau cyffredin, beision; ond nid iddynt hwy. “Iâ,” meddant, “y mae ar y byd anghen mawr am ymddangosiad rhyw enaid mawr—rhyw brophwyd a dysgawdwr, yr hwn a allo ymsuddo i ddyfnderoedd ymwybodolrwydd yr enaid dynol, a llefaru nes deffro a dyrohafu y meddwl dynol allan o laid y twyll a’r hudoliaeth ag mae wedi suddo iddynt yn mhob man.” Dywedant, gyda golwg ar Gristionogaeth, bod yr oll a gredir gan ddynolryw, yn cael ei gredu ar seiliau pwdron; na wna yr hen resymau a’r dadleton tros y gred hōno mo’r tro ddim yn hwy; ac y mae pob un o honynt fel am awgrymu, a chael gan y byd feddwl, bod yr *enaid mawr*—y *prophwyd a’r dysgawdwr*, wedi ymddangos yn ei berson ef.

Y mae amryw o gyfeillion yr hen wirionedd yn Lloegr—dynion o feddyliau ofnus, pruddglwyfaidd, yn arswydo, fel Eli gynt, dros arch Duw, rhag i’r dyfroedd atiaeh hyn wenwyno y colegau, a llwyddo ac afiachau yr athrawiaeth; ac y mae amryw o athrawon y colegau, Vaughan, Harris, Rogers, ac eraill, wedi bod, ac yn parhau yn ymdrechwyr glewion, yn eu cadeiriau athrofaol, a thrwy y wasg, “yn mhlaidd y ffydd a roddwyd unwaith i’r saint.” Ond ni raid ofni am dynged “yr hen wirionedd;” y mae ynddo ef, fel yr oedd gyda’r hen arch gynt, awdurdod a ryddha ei hun o ddwyllaw y Philistiaid hyn, ac a’i dwg adref yn fuddygoliaethus o dir y gelyn.

Ymddengys fod gwrthgrediaeth, o’r diwedd, wedi ei gweithio i’w therffynau eithaf, a’i bod yn awr yn ei hymdrech olaf. Ymosododd yn erbyn Cristionogaeth yn mhob rhith a ffurf y gallai ymlunio iddynt. Daeth allan ar y cyntaf fel gelyn cyhoeddus, gan fytheirio heriadau, ac ysgwyd ei gwaewffon fawr, a sicrhau y byddai iddo roddi cnawd yr efengyl yn fwyd i fwystfild y ddaear, ac ehediaid y nefoedd; ond syrthiodd cawr ar ol cawr, a chareg lefn oddiar làn yr afon bur a ddaeth allan o’r orseddfaine yn suddedig yn ei dalcen. “O, y Galilead! ti a’m trechaist!” ebe Julian y Gwrthgiliwr—un o elynion boreuol Cristionogaeth—pan oedd yn syrthio yn angeu; ac nid annebyg oedd iaith y rhan fwyaf o honynt ar ei ol. Wedi hollol fethu fel gelyn agored, profsesedig, daw gwrthgrediaeth ymlaen yn y dyddiau hyn dan rith cyfaill. Cymer arno fod ganddo fawr a gwir barch i’r Bibl; mai ei amcan ydyw golchi wyneb Cristionogaeth oddiwrth yr afeidid a’r llychwin a dafodd camddeongliadau athrawon camsyniol arno, a’i ddangos yn ei wir brydferthwch i’r byd. Nesâ fel hyn ato, yn gyffelyb i Joab gynt yn cyfarch Amasa, gan ddywedyd, “A wyt ti yn llawen, fy mrawd?” gan ymaflyd yn ei farf âg un llaw i’w gusanu, a’i frathu a’r cleddyf oedd yn y llaw arall, dan y bummed ais, fel y bu efe farw. Felly yn union y mynai y Joab hwn wneyd â Christianogaeth; ond “ei gleddyf a â yn ei galon ei hun, a’i fwâu a ddryllir.”

Onid a'r gorweddwr neu hysgwr i'r Puseyaeth. "sardoes ygrifedyddion a Pharisaeid," Rhufeini a Rhytyddain, y mae a wneid ni yn Nghymru yn benaf. O'ddi yno y deilia y lledrith syddi yn ymlaen dros y wlad y dyddiau hyn. O fwg y pylaw hwnw, megys yr hwn a welochi Ioan gynt, y daeth allan locustiaid, a chwynau yn eu cynffonau, i wana a gwenwyno meddyliau dynion. Ymlusgant i deian, gan ysgwyd eu cynffonau peryglus, "a thrwy ymadrodd teg a gweniaith, ceisians dwyllo calonau y rhai diddrwg." Mawr y fust a wnant o'u hawdurdod apostolaidd, ond rhyw awdurdod dros ryw bum mis, amser byr a therrfynol, ydyw, fel yr awdurdod a gafodd locustiaid Ioan; canys ni ddichon akllynt barhau yn hir, cyn y byddo "eu hynfydrwydd yn eglur i bawb." Ond dylai gwyliedyddion oln Sion fod yn effro i rybaddio, a dangos y perygl.

Oni ddylai y wasg Gymreig lefaru yn hyfach a noethbach ar y mater hwn? Beth a fyddai i garedigion yr efengyl, gynnyg gwobr o ugain punt am y traethawl goreu ar ddyll Puseyaeth, yn cynnwys hanes dechreuad a chynnydd yr haresi, ystranciau ei hofferiadaeth—ei hegwyddorion gwrthefengylaidd, ei honiadau ynfyd a chabreddus, &c.? Y traethawd i gael ei drofnu yn bennodau; pennod ar bob mat-r a wnelai draethodyn o worth ooiniog neu ddwy, fel y gellid ei ddsbarthu yn mysg y werin yn gyffredinol, yn gystal a'i gyhoeddi yn llyfr gyda'i gilydd? Ac hefyd cynnyg dog punt o wobr am y gân oreu ar yr un testun, wedi ei chyfansoddi yn yspryd a north gwatwareg Elias o brophwydi Baal, ar ben Carmel gynt? Beth a fyddai hyn, meddwn, rhwng ychydig o gyfeillion goludog y flydd Brotestanaidd? Am y gallu, nid oes achos petrusao am foment, a hyderwn bod yr ewyllys yn barod hefyd, ond gosod y peth ger bron. Pwy a deimla ar ef galon i gynnyg ei bum punt, neu ei ddwy, neu un, i'r drysorfa hon i gyohwyn? Pe deuai rhyw un ymlaen i ddechreu, dilynai eraill ef estampl. Ymddangosodd amryw o erthyglau ar dduwinyddiaeth Rhydychain o bryd i bryd yn y "Traethodydd;" ond ychydig o'r rhai sydd yn y perygl mwyaf o gael eu dallu ganddi a ddarllenant y "Traethodydd." Y mae corff y boblogaethallan o gyrhaedd ei ddylanwad ef, i raddau helaeth, fel y mae yn anghenrheidiol cael rhyw gyfrwng arall i fyned at y bobl; y maent hwy yn myned at y bobl, "yn ymlusgo i deian," gan adael eu llysnafedd ar eu holau fel malwod ymhob lle y gallant. Ni phottusant daonu a chyhoeddi, nid yn unig yr honiadau mwyaf dirmygus am eu hawdurdod apostolaidd eu hunain—ac mai hwy yn unig sydd yn meddwl yr awdurdod hono i bregethu, a gweinyddu ordinhadau yr efengyl; ond hefyd, anwireddau noethion maleisus ar yr Ymneillduwyr. Y mae "y Gymro," fel anghraifft, yn rhy isel a gorwael i wneyd y sylw helaeth o hono; gormod o anrhydedd iddo ef fyddai gosod tracd arno. Ond pan y mae gŵr urddasol fel Esgob Llandaff, yn myned o amgylch, i Lundain a llewedd eraill, i gyhoeddi mewn cyfarfodydd cyhoeddus, bod Ymneillduaoth Cymru yn suddo y genedl i bob anfoes a thrueni—na ddysgir dim yn eu haroithaodd ond terfysg a gwrthryfel—mai eu hamcan ydyw ffurfio cydfradwriaeth i ddymehewlyd yr allor a'r orsedd, a phethau cyffelyb, — y mae yn bryd, ac y mae yn rhaid cau eu safonau. Dysgodd rhai o hen dadau y botwaredl ganrif, a daliodd Eglwys Rhufeini ef fel un o erthyglau ei flydd,— "mai gweithred rinweddol ydyw twyllo a dyweyd celwydd, pan y gellir dwyn daioni yr eglwys ymlaen drwy hyny." A'r gred hon, dyhygid, y mae y clerigwyr hyny yn tawelu eu cydwybod, y rhai sydd yn

cyhoeddi am Ymneillduwyr Cymru, bethau nas gallant fod heb wybod, eu bod yn hollol groes i'r gwirionedd. *Pious frauds*—celwyddau duwiol—er gwasanaeth yr eglwys—gan hyny, yr oeddynt nid yn unig yn oddefol, ond yn rhinweddol. Onid ydyw y tadau yn dywedyd hyn? Waeth beth a ddywedo yr apostolion yn erbyn anwiredd a thwyll, a dilyn chwedlau cyfrwys; y mae y tadau yn cyfreithloni y peth; ac y mae amgylchiadau yr eglwys yn y dyddiau presennol yn Nghymru yn gyfryw nas gall olynwyr yr apostolion ei hamddiffyn ac ymladd o'i phlaid, heb arfer celwyddau duwiol o'r fath hyn.

Y mae y rhai a gyhoeddant y cyfryw gelwyddau—byddont hwy esgobion, neu pwy fyddont—i'w trin, nid fel dynion camsyniol, drwy anwybodaeth ac amryfusedd, y rhai y dyldid arfer pob tynerweh wrth geisio eu hargyhoeddi a'u darbwyllo, ond yn y dull y triniau yr apostolion athrawon gau a thwyllwyr eu dyddiau hwy, y rhai a ddywedent "gelwydd mewn rhagrith, gan fod â'u cydwybodau wedi eu serio â haiarn poeth;" a'r rhai nid arbedai yr apostolion eu ffrewyllu â'r ymadroddion cryfaf a llymaf a allasai iaith eu hebgor. Hwyrach mai tad cyntaf y ffordd hon o enllibio Ymneillduwyr, ydoedd Haman, fab Hammadetha yr Agagiad, yn amser Esther gynt. Yr un camgyhuddiadau, o ran sylwedd, beth bynag, a ddug y "Gwir Barchedig Dad" o Landaff, yn erbyn Ymneillduwyr Cymru yn awr, ag a ddygai y tad Haman yn erbyn yr Ymneillduwyr Iuddewig gynt: "A Haman a ddywedodd wrth Ahasferus, Y mae rhyw bobl wasgaredig a gwahanedig ymhlith y bobloedd, trwy holl daleithiau dy freniniaeth; a'u cyfreithiau sydd yn ymrasaelio oddiwrth yr holl bobl, ac nid ydynt yn gwneuthur cyfreithiau y brenin; am hyny, nid buddiol i'r brenin eu goddef hwynt. O bydd boddolawn gan y brenin, ysgrifener am eu dyfetha hwynt; a deng mil o dalentau arian a dalaf ar ddwyllaw y rhai a wnant y weithred hon, i'w dwyn i drysorau y brenin." Medr y galon a allo lunio enllibiau a chamgyhuddiadau, fel y rhai a gynnwysa y rhan gyntaf o araeth Haman, fyned ymlaen i ladd a dyfetha y rhai hyny a enllibir felly yn rhwydd iawn. Ond ni chaniatâ amgylchiadau yr oes a'r amser presennol i esgob, na neb arall, fyned i lys Victoria, nac i senedd Prydain Fawr, i ofyn am ysgrifen i awdurdodi dyfetha Ymneillduwyr mwyach. Nid oes gan yr esgob, druan, ond ymbil ar ei gyfeillion am ddeng mil o dalentau arian i adeiladu a gwaddoli eglwysi, a chynnorthwyo y *Pastoral Aid Societies*, er ceisio dyfetha Ymneillduwyr ei esgobaeth. Oes anghyfeus iawn ydyw yr oes bresennol i'r ysbryd hwn i fyw ynddi. Dyddiau y dirwyo, y carcharu, y fflangellu, hollti trwynau, crogi a llosgi dynion, oedd dyddiau ei wynfyd ef. Rhaid iddo ymfoddloni weithian ar enllibio, camgyhuddo, a dywedyd pob drygair a allo ddyfeisio yn erbyn gwrthdrysychau ei gas. Nid rhyfedd yn y byd ydyw clywed yr ysbryd truan hwn yn ewyno, bod "y dyddiau o'r blaen yn well na'r dyddiau hyn."

DAMEEGLION ESOP.

GAN NICHOLAS.

XXVI.

YR ADEUS A'R DEDDORWYL.

Mewn gwlad yn y gogledd,
 Fia Hydref neu Dachwedd,
 Mewn coedwig wastaledd,
 Ymbentiai ian gyfaill ryw dro;
 A pheth a'i cyfarfu,
 Dan ceirys oermafau,
 Ond Arthes llawr gochoddi,
 Bencnines hwystrhod y fro.

Y naill a chwim-difringodd heb aros,
 Fel gwiwer i goeden gyfagos.
 Heb fediwi ddim cymmaint ag unwaith
 Pa beth fudiai llawd ei gydymaith.—
 Ni raif i ti, ddarlennydd, feio i wendid;
 'Ran medd y gwnaethit ti dy hun, ond odid.

Fo welai 'r llall nad oedd dim dibon weithian
 Drechu 'r Arthes llawog,
 Ac yntau wedi ei adael wrtho i hunan
 Gan ei gyfaill ofnog.
 Pa beth a wnaeth, ond syrthio ar ei wyneb,
 Gan gymryd arno nad oedd ynddo chwýth
 Tybiodd y byddai hynny yn ddoethineb:—
 Ni chyffwrdd eirth â dim corph marw byth.
 A daeth yr Arthes atto,
 Mewn awydd am ei chinio,
 Gan roi ei ffroenau wrtho,
 A throi, a throi, a s'wyo
 A oedd e 'n farw ai peidio
 Mewn difrif, ynte cogio,
 A'i ail-arogli drosto,
 Ei ben a'i draed a'i ddwylo,
 A gwthio i thrwyn o dano,
 A'i droi a'i droi e 'r eiltro,
 Nes oedd hi 'n hollol goelio
 Nad oedd dim bywyd ynddo;
 Ac yna 'n ddig, dan ruo,
 I ffordd yr aeth oddi yno,
 Heb roi i'r dyn na brath na briw
 Annedwydd i'w niweidio.

Ar ol i'r Arthes fyn'd o'r golwg ymaith,
 O frig y pren disgynai 'r chwim gydymaith;
 "Roedd cogio marw," meddai wrth y llall,
 "Mewn cyfryw gyflwr yn ymddygiad call.
 "Wrth ei gweled hi 'n d'arogli.
 "Bob yn rhan, a'th droi a'th drosi,
 "Roedd dychryn ar fy nghalon am dy fywyd."
 "Oedd, oedd, mi w'rantaſ," ebe 'r llall yn sychlyd.

- "Oedd, wir," eb yntau; "ond peth lled ddirgrifol,
 "Rhaid addef, oedd ei gwel'd mor gyfrinachol
 "Yn gosod wrth dy glust ei safn a'i thrwyn,
 "Fel i roi rhybudd, neu i ddweyd ei chwŷn.
 "Dymunwn, braidd, gael gwybod,
 "Os nad yw 'n awr yn ormod
 "O 'sgafnder ac o 'smaldod,
 "Beth all'sai Mam yr Arthod
 "Ddywedyd yn dy glybod;
 "Ond odid nad rhyw gyngor gwâr
 "I ochel bâr bwystfilod."—
 "Rhoes gyngor im'," medd yntau, "i lwyr ochelyd
 "Y dyn a fo mor wael a llwfr ei anian
 "A ffoi oddi wrth ei gyfaill, pan fo drygfyd,
 "A'i adael ef i 'mdaro wrtho i hunan."

XXIV.

Y MUL, A'R LLEW, A'R LLWYNOG, YN HELA.

- 1 Aeth Mul a Llew a Llwynog gynt i hela
 Ynghyd, a buant yn llwyddiannus iawn;
 Ac wedi darfod, aethant i giniawa;
 'Roedd hyny tu a diwedd y prydnhawn.
- 2 Yr helfa oedd i fod yn giniaw iddynt,
 Pob un i gael ei ran ei hun o hono:
 Archodd y Llew i'r Asyn rannu rhyngddynt
 Yr helfa 'n deg a chyfiawn, heb ddim ffafrio.
- 3 Rhanodd y Mul yr yspail yn dair rhan
 Gyfartal; hyn, dybygai ef, oedd weddaidd;
 Y Llew mewn liid a'i llarpiodd yn y fan,
 I ddysgu iddo foesau mwy bon'ddigaidd.
- 4 Ac ebe'r Llew, "Wel, Madyn, arnat ti
 " Mae rhannu'r helfa rŵan: rhanna'n iawn."
 Y rhannau a farnasai'r Mul i'r tri,
 Fe'u casglodd Madyn yn un pentwr llawn,
- 5 Heb gadw iddo 'i hun ond tammaid bach,
 Rhyw fymryn bychan bychan, lleia'r rîoed:
 Dymuno'r ydoedd gael myn'd adre'n iach
 I ffau ei gyd-lwynogod yn y coed.
- 6 "Wel, dyna rannu teg a chyfiawn, Madyn,"
 Medd wrtho'r Llew; "attolwg pwy a'th ddysgodd
 "I rannu cyn gyfiawned?" "Cwymp yr Asyn,"
 Medd yntau, "dyna'r wers a'm cyfarwyddodd."
 A glywaist ti a gânt Rhiwall?
 Bydd ddoeth wrth anffawd arall;
 Gyd â'th gryfach bydd gall.

XXV.

Y GWYLLTFFILOD A'R EPFA.

Yr oedd y Llewod a'r Dywalgwn ffyrnig
 Yn ymladd hyd y gwaed ynghanol coedwig;
 Ac ni bu'rîoed ymladdfa mwy ochryslon,
 Yr ysgrechfeydd a'r rhuo'n fierru calon

Yr holl fwystflod eraill ; eirth a bæddod
 A bleiddiaid ar lewygu gan ddychryadod.
 Pan oedd yr ymladd chwyrn a'r brwydro boethaf,
 A'r ymgrafangu dig a'r cnoi 'n fileiniaf,
 Fe waeddodd Eppa o ben pren uchelfrig,
 " Hai, hai ! gyfeillion, byddwch fwyn a diddig ;
 " Chwi ymladdasoch ddigon oll, 'does bosib' ;
 " Bydd hyn, 'rwy'n ofni 'n fawr, yn achos enllib
 " I'r holl gym'dogaeth ; bellach ymgymmodwch ;
 " Ysgydwch ddwyllaw 'n ffrindiol : heddwch, heddwch !
 " Oh ! peidiwch, druain bach ! à lladd eich gilydd,
 " A rhowch eich arfau i lawr, da chwi, rhag c'wilydd."
 Attebodd e 'n ddirmygus un o'r Llewod,
 " Tydi ryfygus Eppa, dal dy dafod ;
 " Gwell gennym ganwaith farw na chymmodi
 " Wrth gyngor a phregethiad ffwl o Fwngci."

XXVI.

Y GLOWR A'R PANNWR.

'Roedd Glöwr gonest, wedi ennill eiddo,
 A phrynu tŷ, yn trigo gynt yn Mrymbo,
 Neu Foestyn, Ffint, neu Fagillt, ni waeth p'r un,
 Nis gwyddai Esop chwaith yn iawn ei hun ;
 Enwasai ef ryw waith glo Groeg, mi w'rantaſ,
 Yngwlad Achaia, neu yn Asia leiaf.
 'Waeth p'le fo mangre Dammeg gywir gymmen,
 Mae 'n llawn mor wir yn Magillt ag yn Athen.—
 Yr oedd y tŷ'n rhy fawr i'r gwr ei hunan ;
 (Os na bydd teulu, pa lesâd yw arian ?)
 Cyfarfu Bannwr oedd gymydog iddo,
 A brethyn gwyn o dan ei gesail gantho.
 (Adgoffed y darlennydd mwyn mai *cannu*
 A fyddai gwaith y Panwŷr gynt, nid *pannu*.)
 Ac ebe 'r Glöwr wrtho, " Prynais dŷ
 " Cysurus, ehang ; ac 'rwy'n gwneyd mor hy
 " A chynnyg it', am hyn a hyn y mis,
 " 'Stafell ; ni bydd ymrafael am y pris.
 " Dyn unig ydwyf heb na gwraig na phlant,
 " Tŷ wyddost ; mae 'r tŷ'n ddigon i gryn gant.
 " 'Rwyf tithau 'n ddigon unig ; os cyttuni,
 " Ni gawn yn aml ein gilydd yn gwmpeini."
 Attebai 'r llall, à gwên ar gwrr ei wefus,
 " 'Rwy'n bur rwywedig ; ond yr ydwy'n ofnus,
 " Ar ol i mi drafferthu 'n kannu 'm heiddo,
 " Y byddit tithau 'n debyg o'u pardduo."

XXVII.

Y LLEW MEWN CARIAD.

Fe syrthiodd Llew mewn serch
 Ag unig, wylaidd, ferch
 Bwthynwr yn y goedwig ;
 A meiddai 'r gwylltŷl ffyrnig
 Ei gofyn gan ei thad ;
 Ni chym'rai ddim nacâd.
 Ond nid oedd hwnnw, (ac wrth reswm hefyd,
 Yn dewis dim o'r fath gyfathrach enbyd.

Ond os gwrthodai, 'roedd y Llew yn bygwth
 Ei gospi'n dost & phwys ei lid disymmwth.
 Rhwng ofn a gobaith, yn ei fraw a'i gyni,
 Dyfeisiai'r tad y cynllun hwn i'w aiommi :—
 "Wel, wel," medd wrth y Llew, "mae'n odiaeth fraint,
 "I ddy'n tylawd gael urddas o'r fath fraint
 "A bod yn dad ynghyfraith
 "(Ac nid 'wy'n arfer gweniaith)
 "I frenin y bwystfilod,
 "A'th gael wrth law i'n gwarchod,
 "Yn un o'r teulu,
 "Rhag ein drygu
 "Gan arth na blaidd na llewpard yn y wlad;
 "Yr wy'n bwriadu rhoi fy nghaniantad.
 "Ond, ardderchoccaf frenhin, pur ddigalon,
 "Wrth wel'd dy ddannedd a'th ewinedd llymion,
 "Ydyw dy ddarpar gwraig,
 "Rhag it' ei gwneyd yn saig
 "Ryw ddydd, i dorri'th newyn,
 "Neu mewn digofaint sydyn,
 "Megis pe llarpit ewig wan yn pori,
 "Ac ymddifadu ei thad a'i mam o honi.
 "Ti gei fy nghydsyniad,
 "Os rhoi i mi gennad
 "I dorri'th ewinedd
 "A thynnu dy ddannedd."

A hyn cydsyniai'n llawen iawn y Llew
 Torrwyd ei 'winedd oll hyd at y blew,
 A thynnwyd ei ddannedd heb oedi,
 Ol a blaen, & gaffail bedoli.
 Yna medd wrtho, "Moes yn awr heb wad
 "I mi dy eneth." Ond cymmerai'r tad
 Yn awr i'w law ffon gref o ruddin derwen,
 A churai'r Llew direawm draws ei ledpen
 A nerth ei ddwyfraich; nid oedd enbyd bellash
 Gael brath na chrafiad gan y bwystfil mantach;
 Ymlusgai'r Llew i'w ffau gan ruo'n gethin,
 Heb ganddo i'mddial ddim un dant nac ewin.
 A glywaist ti a gânt Monwys?
 Fel y bo'th dir, tyn dy gwys;
 Os nad wyt gryf, bydd gyfrwys.

XXVIII.

YE HAUL A'R GWYNT.

Cyfododd dadleu gynt
 Cydrhwng yr Haul a'r Gwynt,
 Ryw ddiwrnod ar Gynhauaf,
 Pa'r un o'r ddau oedd gryfaf.
 I dorri ymaith bob dadleuaeth ofer,
 Bwriasant fath o goelbren ar y matter;
 Mai hwnnw oedd y trechaf
 A fedrai lwyddo gyntaf
 I wneyd i deithiwr, oedd yn myned heibio,
 Dynnu ei gochl oedd ar y pryd am dano.
 Dechreuai'r Gwynt;—fe aeth i'r Gogledd rewilyd,
 A chwythodd byffiau oerion a dryccinllyd.

I wyneb yr ymdeithydd; yntau 'n dyn
 Gwasgai ei wisg o'i gwmpas herwydd hyn.
 Fe droai 'r Gwýnt i'r dwyrain, llewin, de';
 Tynháu ei gochl yn fwyfwy 'r oedd efe:
 Po cryfa' 'chwythai 'r Gwýnt, yn dynnach etto
 Y gwasgai 'r dyn o hyd ei wisg am dano.—
 Yn awr cymmerai 'r Haul y dyn mewn llaw;
 Distawai 'r Gwýnt, nesái 'r cymmylau draw;
 Diagynai ar y teithiwr ffrwd o wres
 Mwyglaidd a mwill drwy 'r wybren lawn o dês:
 Ai 'r gochl i'r dyn yn anoddefol faich;
 Tynnodd hi ymaith, cariai hi ar ei fraich.
 Yr haul a drechodd:—ac o hynny allan
 Gwelwyd fod hyn yn reddf mewn dynol anian,
 Mai mwy effeithiol ar ein holl serchiadau
 Yw denu 'n deg na chwythu bygythiadau.

CERDDORIAETH GREFYDDOL CYMRU.

Yr ydym yn credu y gellir sicrhau yn ddibetrus nad oes yr un werin ar wyneb daear wedi gwneyd cymaint o gynnydd mewn cerddoriaeth yn ystod y pymtheng mlynedd olaf ag ydyw y Cymry. Y fath gyfnewidiad dirfawr sydd wedi cymeryd lle ar ol cyhoeddiad y "Gramadeg Cerddoriaeth!" Cyn hyny, ychydig iawn oedd o Fôn i Fynwy, yn ymholi eu bod yn deall y gelfyddyd; ac o'r ychydig hyny, nid oedd ond ambell un yn gwybod dim pellach nag am yr amserau—y dull o guro amser—defnydd y gwahanol arwyddnodau—a thipyn am y cyweiriau; ac am draws-ddodiad, a thrawsgyweiriad, yr oeddnt yn ddyfnderoedd o'r fath, fel mai un o fil a anturiai eu plymio. Ond erbyn hyn, y mae cannoedd a miloedd yn eithaf hyddysg yn y pynciau yma, ac nid ychydig o'n cydwladwyr sydd yn gyfarwydd yn holl egwyddorion hanfodol y gelfyddyd. Yn wir, ychydig o gymydogathau sydd yn awr yn Nghymru, nad oes yno rywrai cymhwys i fod yn athrawon cerddorol. Dyna yn fyr, un tu y ddalen; ond y mae tu arall iddi. Nid yw Cymru wedi myned rhagddi mewn *chwaeth* gerddorol, fel y buasai yn ddymunol, nac fel y gallasai, nac ychwaith fel y dylasai. Un peth yw deall *rheolau* y gelfyddyd; peth arall yw dirnad ei *hauon*. Un yw y ffurf allanol; a'r llall yw y bywyd oddifewn. Y mae yn ddigon hawdd barnu y corff, heb allu ffurfio drychfeddwl yn y byd am yr ysbryd; ac yn y peth olaf, y mae Cymru yn awr yn fwyaf diffygiol. Ac yma, y mae yn rhaid i ni gydnabod, ein bod, i raddau, wedi ein siomi yn ein dysgwyliaidau. Yr oeddyd yn hyderu y buasai ein cenedl, erbyn hyn, wedi myned rhagdynt yn fwy at berffeithrwydd, ac nid wedi aros cyhyd gydag egwyddorion cyntaf y wybodaeth. Cawsom gyfleusdra yn ddiweddar i glywed lliaws o gynulleidfaoedd y Dywysogaeth yn canu; ac, oddieithr ychydig o eithriadau, yr oedd y tonau a genid yn brawf o ddifffyg mawr mewn *chwaeth*. Yr oedd *rhai* yn bur wahanol; yr oedd y tonau yn wir gerddoriaeth, yr oedd y dadganiad yn ysbryd a dullwedd y cyfansoddiadau, ac felly, yr oedd y rhan yma o'r addoliad yn effeithiol ac yn

brydfert h dros ben. Ond yr oedd y rhan fwyaf o lawer y fath ag y gall-
esid tybio nad oedd neb yn y Dywysogaeth yn gwybod dim am natur
cerddoriaeth.

Ond na feddylied y darlennydd ein bod yn golygu fod Cymru ar ol
rhanau eraill y deyrnas yn hyn; byddai hyn yn gam â ni. Na, y mae
cerddoriaeth grefyddol yn ddigon isel a dichwaeth trwy'r Deyrnas Gyf-
unol; ac nid ydym yn ambeu am fynydd, nad yw ar y cyfan, lawn cystal,
ie, yn well yn Nghymru, nag yn unrhyw barth arall. Ond y mae yno
ymhell ar ol i'r hyn ddylai fod. Yr ydym yn rhoi hyn yn erbyn arwein-
wyr y caau yn fwy na'r cynnulleidfaeodd; er mai wrth ddrws y gwahanol
gyfundebau grefyddol y mae y bai yn gorwedd yn benaf, fel y cawn
ddangos cyn diwedd ein hysgrifau. Nhw ddylai ymyryd â'r achos, a'i
ddiwygio, a'r peth lleiaf a allant wneyd fyddai rhoi help llaw i hyn. Ar
yr un pryd, ein tyb ni yw, nad oes un cyfundeb yn Nghymru a wna hyn
na'i anturio chwaith; a galleu roddi rhesymau dros ein golygiad; ond nid
â chyfundebau grefyddol, fel y cyfryw, mae a fynom, ond â'n brodyr
cerddorol: a'n gorchwyl fydd dangos iddynt hwy beth yw gwir gerddor-
iaeth grefyddol, neu, mewn geiriau eraill, pa fath donau ddylai tonau
yr addoliad fod.

Wrth gychwyn ar ein gorchwyl, yr ydym yn teimlo ein hunain dan an-
fantais fawr, am nad yw cerddorion ein gwlad wedi efrydu fawr ar gerdd-
oriaeth fel celfyddyd awengar. Yn wir, ychydig iawn o hyn sydd mewn
unrhyw wlad. Cymerwn Lundain yn esiampl, lle mae yr ysgolion cerdd-
orol goreu, a'r talu uchaf am werai yn y gelfyddyd, o un man yn y byd;
mor lleied wedi y cyfan, o wir addysg a gyfrenir! A oes ar ein darlennydd
eisieu prawf o hyn? Sylwed ar y gerddoriaeth a ddefnyddir yn gyffredin
yn ysgolion y briffddinas fel gwers-lyfrau—y caneuon, y *quadrilles*, y *polkas*,
yr holl ynfyrdrwydd cerddorol—am ddarn yn hollol anweddus mewn ystyr
foesol i feddwl ieuanc a thyner ei ddysgu, a'r cwbl bron yn hollol amddi-
fad o athrylith a syndau cerddorol. Beth pe baem yn rhoddi anghraifft
i'n darlennydd o'n hathrawon cerddorol? a gallwn sicrhau fod yr un sydd o
faen ein golwg ymhell uwchlaw y dosbarth mwyaf cyffredin a honynt.
Cafodd addysg gan athrawon Germanaidd yn gystal a rhai Seisnig. Y
mae bellach yn driugain mlwydd oed, ac wedi treulio ei holl flyneddau
yn athraw cerddoriaeth. Y mae wedi cyhoeddi llawer o'i waith ei hun, ac
yn eu plith lyfr helaeth ar egwyddorion y gelfyddyd. Nid yw ychwaith
yn hollol amddifad o chwaeth. Wel, ychydig o wythnosau yn ol, galwodd
gyda ni, a dangosodd y darnau oedd ganddo yn awr yn eu paratoi i'r wasg;
dangosodd hefyd y cyfansoddiad olaf a ddaeth ganddo o'r wasg, ac yr oedd
yr enw a'r cyfansoddiad lawn mor uchawdurol a'u gilydd. Yn wir, nid
allasai yr awdwr lai na gwneyd esgusawd wrth ei thynu allan—" *The up-
side-down Polka!*" ac yr oedd yr enw yn eithaf priodol. Yr oedd yr
awdwr wedi dyfeisio i'r un nodau ffurfio dau *Bolka*; un wrth ddal un pen
o'r papyr i fyny, ac un arall wrth droi y pen arall i fyny. "Y mae yma
lawer o gywreinerwydd yn nhrefniad y nodau; ond nid allech amcanu braidd
at ddim arall." "Rhywbeth dyeithr yn y dull," meddai yntau, "neu hynod
yn yr enw, sydd yn myned. Y mae tros saith gant o gopiau o hwn wedi
eu gwerthu mewn ychydig o wythnosau." Tros saith gant, mewn mor lleied
amser, o gyfansoddiad nad oedd yr awdwr yn amcanu cyfleu un drych-
feddwl trwyddi; ac eto yr oedd y ddyfais o'i llunio yn "*upside down*" yn

rhoi mwy o werth ynnddi mewn gwirionedd, na'r rhan fwyaf a ddefnyddir mewn ysgolion. Ac eto, dyma y sothach a chwareuir trwy flyneddau addysg, gan y miloedd sydd yn ein hysgolion, ac wedi ymadael â'r ysgol hefyd, ac oddiwrth ba rai, o gwrs, y maent yn ffurfio eu barn a'u chwaeth. Nid fel hyn y mae gyda'r celfyddydau awengar eraill; ond y gwir yw, dosbarth anwybodus iawn yw athrawon cerddorol yn gyffredin, fel y cawn achlysur i sylwi eto cyn diwedd ein hysgrifau.

Nid yw ein cyfeillion cerddorol yn Nghymru ychwaith wedi myned rhagddynt yn hyn, fel y buasai yn ddymunol; a'r diffyg yma yw yr anfantais i ni gario allan ein hamcan presennol. Yr ydym yn cydnabod fod y Cymro ieuanc dan raddau o anfantais, am nad yw y pynciau hyn wedi eu trin yn helaeth yn ei iaith gynhenid. Yr oeddyn yn hyderu y buasem cyn hyn yn gallu cyfeirio y corddor ieuanc at draethawd cyflawn ar y mater; ond i wneyd y diffyg i fyny goreu y gellir, gadewch i ni ei gyfeirio at y traethawd ar natur ac elfenau cerddoriaeth, yn y ddau argraffiad cyntaf o "Ramadeg Cerddoriaeth" Glan Alarch, y "Traethawd ar Gerddoriaeth Grefyddol y Cymry," yn y "Traethodydd," 1850; ac hefyd yr ysgrifau ar "Arlunio." Ein darlennydd sydd yn hysbys a'r Seisneg, ac am ddeall y pwnc dan sylw, cynghorem i ddarllen yn astud ddarlithiau Syr J. Reynolds, *Allison on Taste*; *Burke on the Sublime and Beautiful*; darlithiau Barry, Opie, a Fuseli; a'r hen awdwr anwyl Longinus, canys gall gael hwnw yn awr mewn diwyg Seisnig, am swllt. Goreu po fwyaf a ddarlleno o weithiau fel y rhai hyn; a chan' cywilydd i'r athrawo cerddorol fod heb eu darllen, a'u hefrydu yn fanwl; ond er dim, darlenned Reynolds. Yna, fe all ein canlyn yn ein beirniadaeth, a barnu drosto ei hun.

Cyn myned ymhellaach, dymunem i'r cerddor ieuanc sylwi mai trwy gymhariaeth y mae cyrhaedd syniadau eang a chywir ar bob peth. Er anghraifft, y mae yn annichon i'r dyn ganfod gwir byrdefthion na diffygion ei fro enedigol heb gael golwg ar frÿydd eraill. Os nad yw erioed wedi gweled ond golygfeydd ei fabandod, y mae ei lygaid yn y peth hyn heb erioed eu hagoryd. Cyn y gall feirniadu gydag un math o gywirdeb ar yr ardal yn mha un y magwyd ef, rhaid iddo deithio i ardaloedd a gwledydd eraill; a goreu po fwyaf, canys fe rydd hyny fwy o ddefnyddiau cymhariaeth iddo. Ond na cham ddealled y darlennydd ni, trwy gasglu ein bod yn golygu fod teithio ynndo ei hun yn ddigon i wneyd un yn feirniad: O na, rhaid fod yn ei feddwl a'i galon ef ryw gynnifer o egwyddorion fydd yn ei alluogi i gymharu y brÿydd a'r gwledydd hyn â'u gilydd—onid, buasai crystal iddo aros gartref; yn wir, buasai yn well iddo; canys yr effaith a ga arno ef, odid fawr, fydd ei wneyd yn lob. Wel, y mae yr un egwyddorion yn gymhwys yn perthyn i gerddoriaeth. Cyn y gallwn ni feirniadu caniadaeth grefyddol Cymru, yn fwy na'i daear, rhaid i ni wybod rhyw gymaint am ganiadaeth brÿydd, gwledydd, ac oesoedd eraill, ac yna eu cymharu â'u gilydd; a thrwy hyn y deuen i ganfod eu prydefthion a'u anafau. Ond cofied ein darlennydd mai nid cymhariad mympwyol neu direol a wna y tro; O na! y mae deddfau mor bendant ac anghyfnewidiol yn perthyn i fyd y crebwyll ag sydd i'r byd defnyddiol. Y mae y celfyddydau awengar wedi eu seilio ar egwyddorion mor sefydlog a hanfodol i natur ag ydyw gwyddoriaeth ei hun, ond yn unig fod yn rhaid eu cyrhaedd ar hyd ffordd wahanol—ffordd, y mae yn wir, anhawddach i'w dilyn; a ffordd y mae iaith yn pallu cyn myned ymhell ar y daith.

Etô i gyd, y mae yno ffordd, ac y mae yn amlwg a diddadi i bawb yn y eychwyn; ond cyn hir y mae yn esgyn ac yn myned mor nwyfreaidd fel y mae yn annichonadwy ei dangos o bell. Gellir ei themlo â'r ysbryd, ond nid ei darlunio â geiriau.

Yn awr, ein gorchwyl fydd arwain ein darlennydd i adolygu y caniaedaeth a ddefnyddiodd eglwys Crist mewn gwahanol oesoedd a gwledydd, er mwyn cael mantais i feirniadu caniaedaeth grefyddol Cymru yn y dyddiau hyn. Ein hamcan fydd, nid rhoddi hanes cyflawn y gerddoriaeth Gristionogol; byddai hyn yn ormod o orchwyl o lawer i ddalenau y "Traethodydd;" ond nodi ei phrif gyfnodau, a sylwi ar y cynnyrchion hynny fu yn gynnelwau (*models*) o bryd i bryd. Fe allai y gellir eu rhestru yn bur gywir i dri dosbarth—henafol, diwygiadol, a diweddar.

Y DOSBARTH CYNTAF.

CANIADAETH HENAFOL EGLWYS CRIST.

Y cwestiwn blaenaf sydd yn ymgodi yn y meddwl ymchwilgar yma ydyw, O ba le y cafwyd tônau cyntaf yr eglwys? neu, mewn geiriau eraill, Beth oedd ffynnonell caniaedaeth gyntefig Cristionogion? Tyb duwinyddion yn gyffredin, ynghyd â rhai cerddorion, ydyw, i'r tônau a'r geiriau ddeilliaw o'r un ffynnon, sef oddi wrth yr Iuddewon; ond barn y cerddorion mwyaf dwfn mewn hanesiaeth cerddorol yw, fod y geiriau yn Iuddewig, ond y gerddoriaeth yn genedlig. Yr ydym ninnau yn credu fod lle cryf i ddal fod y ddwy elfen yn yr eglwys er y cyntaf; ond bod yr olaf wedi gorfyw y gyntaf, a'r ddwy wedi eu llwyr gollu er ys canrifoedd lawer. Y mae yn ddigon amlwg fod gan yr Iuddewon ryw fath o dônau, a rhei'nny yn cael eu defnyddio yn grefyddol. Fe ganodd ein Ceidwad a'i ddysgyblion fawl cyn myned allan i fynydd yr Olewydd,—a pheth na roddem pe bae yn ddichonadwy cael gafael ar y dôn a gynhesodd yr oruwchystafell y noswaith ryfedd hōno; er, fe allai, ei bod lawer llai ei dylanwad, ynddi ei hun, nag aml dôn sydd wedi cynhesu capelydd Cymru yn ystod y can' mlynedd diweddar. Canodd Paul a Silas ryw dôn o fawl yn y carchar; ac yr oedd yr eglwysi apostolaidd yn cael eu hannog a'u dysgu i ganu Salmau, a hymnau, ac odlau ysbrydol, a hynny yn ol rheol a threfn.

Yr oedd y paganiaid hefyd yn canu i'w heilunod. Nid oedd un genedl yn yr oes apostolaidd wedi dylanwadu cymaint ar feddwl y byd â'r Groegiaid; ac nid oedd un genedl mor enwog o ran cerddoriaeth. Y mae digon o brofion fod y Cristionogion yn yr oesau cyntaf, wedi benthycu oddiwrth eu cerddoriaeth; nid yn unig wedi defnyddio eu halawon, ond hefyd amryw o'u dulliau. Ac yn amser Cwstenyn, dygwyd offerynau a dawnsio i mewn i'r gwasanaeth grefyddol, fel llawer o ddefodau paganaidd eraill, a hynny trwy orchymyn yr ymherawdwr. Byddai aros i adolygu yr holl angylchiadau hyu yn ein cario yn rhy bell, ac yn ein cadw yn rhy faith oddiwrth ein hamcan presennol. Ond cofied ein darlennydd nad oedd yr eglwysi Cristionogol cyntaf ddim yn unfurf yn eu caniaedaeth yn fwy nag mewn pethau eraill allanol.

Pa un bynag ai elfen Iuddewig ynto y genedlig oedd fwyaf yn nghanidaeth gyntaf yr eglwys, y mae y ddwy wedi eu colli, fel y cawn achlysur eto i sylwi. Ac yn wir, nid oedd dim yn bod y pryd hwnw a allasai wasanaethu Cristionogaeth yn hir. Yr oedd y ffurf newydd ac ysbrydol yr oedd Crist a'i apostolion wedi dwyn crefydd iddi, a thywalltiad yr

Ysbryd Glân ar y credinwyr, i ddadblygu holl gynneddfau a theimladau goraf y natur ddynol i'r fath raddau, nad oedd yr un ffurf gerddorol mewn arferiad y pryd hwnw yn alluog i'w dadganu. Yr oeddynt oll yn rhy ddaearol, ar un llaw, ac yn rhy anghelydd ar y llaw arall. Mor belled ag y gellir barnu oddiwrth weddillion yr oesoedd cyn cred, yr oedd cerddoriaeth ymhell yn ol i'r celfyddydau awengar, a hyny, fe allai, am nad oedd wedi bod yn gelfyddyd annibynol, ond cynnorthwyol i farddoniaeth. Fel hyn yr oedd ymhlith y ddwy genedl fwyaf eu bri a'u dylanwad—yr Aiphtiaid a'r Groegiaid—ac y mae cael syniadau clir ar hyn yn anghenrheidol i wneyd chwareu teg â chaniadaeth yr eglwys. Wel, nid oes eisieu i ni geisio portreadu yr hen Aipht, sut y cododd i enwogrydd bore—ei chelfyddyd gorchestol—ei hathroniaeth ddwfn—ei hysgolion enwog, lle bu dysgedigion gwledydd blaenaf y byd yn ymofyn gwybodaeth—y ffrydiau rhyfedd, fel y Nilus ei hun, fu am oesoedd lawer yn gwrteithio y genedl, a lle bu y meddyliu mwyaf o blith cenedloedd eraill yn tori eu syched—y dylanwad maith a gafodd fel addysgfa yr hil ddynol; canys y mae y ffeithiau hyn, odid fawr, yn ddigon hysbys i'r darlennydd; ond ein pwnc ni yw ei hysbysu mai cantorion gwael oedd yr Aiphtiaid, ac nad oedd dim yn eu caniadaeth i agor, a phuro, a dyrchafu y meddwl. Yn wir, fel y dywed hanesydd Groegaidd, “yr oedd eu cerddoriaeth yn gynnwysedig yn fwy mewn swm, nag mewn peroriaeth.” Nid ydyw eto yn bur swynol; ar yr un pryd, fe allai, fod canig y cychwyr ar y Nilus, yr hon a genir ganddynt yn ddibaid, bron nos a dydd, yn fwy rheolaidd a pheroriaethol na dim a glywid trwy'r holl wlad, pan ydoedd yn ei gogoniant cyntefig. Dyma hi—

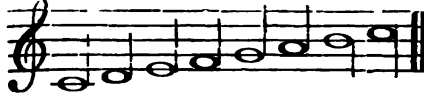
Aeth Groeg lawer iawn uwchlaw yr Aipht yn y celfyddydau awengar, yn gystal ag mewn athroniaeth. Pe barnem ei cherddoriaeth, yn unig oddiwrth yr adroddion a gawn am ei heffeithiau yn ngwaith eu hawduron eu hunain, gellid meddwl fod seiniau Orpheus lawn mor gelfyddgar a swynol a cherffuniau Phidias; ond os yw yn iawn barnu oddiwrth yr ychydig weddillion a dybir sydd wedi aros er dyddiau y cawri hyny, rhaid i ni dynu casgliad gwahanol iawn. Ac yn wir, gallem roddi rhesymau boddhaol i ni dros greu fod cerddoriaeth hyd yn nod Groeg ei hun yn wael mewn

cymhariaeth i'r eiddom ni. Y darn Groeg mwyaf cerddorol, os yw yn Roegaidd hefyd, yw yr un a ddarganfuwyd gan Burette, yn llyfrgell Montfaucon. Y mae wedi ei chyfaddasu at eiriau o waith Pindar; ac mewn nodiant hynafol. Mewn nodiant diweddar, cana fel hyn :—

Heb i ni chwanegu ar hyn, caniataer i ni ddyweyd, mor belled ag y mae hanes cerddoriaeth yn rhoi mantais i ni farnu, gallwn benderfynu nad oedd cerddoriaeth unrhyw wlad, yn amser cychwyniad Cristionogaeth, ddim byd yn gymhwys i amlygu syniadau a theimpladau y grefydd newydd fel yr oedd i gael ei dadblygu. Yr oedd y gyfundraeth Gristionogol i agor o flaen y byd y fath syniadau cyfoethog a mawreddus, y fath deimpladau pur ac haelfrydig, na wyddai Iuddewon na chenedloedd ddim am danynt o'r blaen—syniadau a theimpladau, o ba rai yr oedd Cristionogion i adeiladu iddynt eu hunain gerddoriaeth gymhwys i'w hamgylchiadau. Ac felly bu: y mae hanes caniadaeth yr eglwys yn brawf anwadadwy o hyny.

Cyn i ni gychwyn ein beirniadaeth, y mae eisieu i'r darlennydd gadw yn ei gof, fod "iaith sain" yn cael ei gwneyd i fyny o saith o seiniau, y naill yn canlyn y llall yn rheolaidd; ac mai o'r rhai hyn y cyfansoddir pob darn o beroriaeth a chynghanedd. Dyma nhw—

Rhaid iddo gofio hefyd fod yr adeilad gerddorol yn sylfaenedig ar gysonedd, yr un fel a'r holl gelyfddyddau awengar; gan hyny, nid gosod y seiniau hyn unrhyw ffordd a wnai y tro, ond rhaid iddynt ganlyn eu gilydd fel y bo cymmesuredd yn yr holl gyfansoddiad. Rhaid i'r naill gymmal gyfateb i'r llall, fel ag y mae holl ranau natur; acheb y cyfatebiad yma, fe fydd diffyg mireinedd (*beauty*) yu y cyfansoddiad, ac o ganlyniad, diffyg swyn i bob meddwl gwir goethedig. Y mae y cyfochredd sydd mewn barddoniaeth wedi ei seilio ar yr un egwyddor, mor belled ag y mae yn myned; ac fe allai y canfydda y darlennydd o yn fwy rhwydd, ar hyn o bryd, oddiwrth anghraifft farddonol na dim arall:—

"Rhyw anghelfydd brydydd bran
O Eifionydd wyf finnau,
Fe'm ganwyd o fam gynnill
O fewn hon, wyf un o'i hil;
A phrydydd, hoff ei rediad,
Addfwyn, o hon oedd fy nhad.
Ond heddyw, gwn nad dyddan
Yw fy llais, mi gollais gan.
Fy hon serchawg, fryniawg fro
Ni chaf ond prin ei choffo.
Nid yfir o Dwyfawr iach
Darfu difyr dwrf Dwyfach.
Aeth y garn ymaith o gof,
Bryn Engan, bron i anghof:
Ac nid oes am oes i mi
Un gobaith am Langybi.
Fy enaid am Eifionydd
Mewn himeth ysywaeth aydd."

Yma, nid all y darlennydd lai na sylwi fod pob dwy fraich yn ateb i'w gilydd, fel "y naill beth wedi ei wneyd ar gyfer y llall;" ac y mae swyn y llinellau uchod yn tarddu bron yn gwbl o hyny. Nid yw y rheol hon yn cael ei chadw cystal mewn rhai o'r mesurau caeth ag ydyw mewn cywydd; ond canfyddir hi lawn cystal, os nad gwell, mewn mesurau eimynol. Mewn mesur hir y mae y ddwy linell nesaf i'w gilydd yn cyfateb; fel hyn:—

"Mae moroedd a mynyddoedd maith
Yn seinio maes mewn eglur iaith,
A'r holl greaduriaid o bob rhyw,
Yn dyweyd mai rhyfedd iawn yw Daw."

Yn y mesur cyffredin, y mae y cyfochredd yma yn dygwydd bob yn ail linell; fel hyn:—

"Awn bechaduriaid at y dwr,
A darddodd ar y bryn;
Ac ni gawn yfed byth heb drai
O'r ffrydiau gloew hyn."

Yn yr un modd, rhaid i bob darn o gerddoriaeth gael cymesuredd yn ei holl ranau. Yn yr wython, neu ddilyniad rheolaidd o wyth o nodau, y mae yn sefyll fel hyn :

Y mae y ban cyntaf yn cynnwys pedwar o nodau; tón gyfan rhwng y cyntaf a'r ail; tón gyfan rhwng yr ail a'r trydydd; a hanner tón rhwng y trydydd a'r pedwerydd. Y mae y ban olaf yn gymhwys yr un fath; ac felly y mae y ddau yn cyfateb i'w gilydd. Y mae y ddau gyda'u gilydd yn cyfansoddi yr hyn a elwir y raddfa naturiol yn y cywair llon; ac y mae yn annichonadwy cael alaw mwy perffaith. Trefniad arall ar yr wython sy fel hyn :—

Y mae y ban cyntaf yma eto yn cynnwys pedwar o nodau; tón gyfan rhwng y cyntaf a'r ail; hanner tón rhwng yr ail a'r trydydd; a thôn gyfan rhwng y trydydd a'r pedwerydd. Felly hefyd y mae y ban arall, ac y mae y ddau gyda'u gilydd yn cyfansoddi yr hyn a elwir y raddfa naturiol yn y cywair lleddf. Ar y ddwy raddfa yma y mae yr holl gelfyddyd yn dibynu.

Gyda y sylwadau rhagbarotoawl hyn nyini a derfynwn ein hysgrif bresennol.

CHRISTMAS EVANS.

Y MAE dyn o dueddfryd meddylgar a barddonol, ar achlysuron yn hoffi rhoddi ffrwyn i'w gyffroadau meddyliol, i'w goddef am adeg i ymdroi yn ei fynwes, fel y goddefa y goedwig gymeryd ei hysgwyd yn mreichiau y gwynt, heb wneuthur unrhyw ymdrech ei hunan i symud, ond yn unig ymollwng i gymeryd ei siglo a'i sŵo fel baban mewn cryd, er ei difyrwch a'i fwyniant ei hunan yn unig—neu gellir dywedyd ei fod yn gwbl mor ddidaro drosto ei hun a'r rhosyn ar foreu haf, pan y goddefa gymeryd addurno ei ben porphoraidd gan y gwlythos â myrdd o berlau tryloewon. Gwelir y dyn hwn yn yfed barddoniaeth i'w enaid mor ddiboen, ag y dywedir y bwytaai Thomson, y bardd, ffrwythydd addfed—sef â'i ddwyllaw yn ei logellau. Anadla ysbrydoliaeth yr awen mor ddiraferth ag yr anadla pobl Arfon yr awelon oddiar y mynyddoedd; ymloddesta ar wel-edigaethau dychymyngol, fel yr ymloddesta darfelydd yr arlunydd athryl-
1854.]

ithgar ar brydferthion swynol glanau y Rhine, neu ar glogwyni addurnol yr Wyddfa. Dyma yr adeg y cenfydd hollwrthddrychau mwyaf dymunol a mawreddig aniau wedi eu huno, a'u heffeithio yn ddwys ar deimladau bywiog a chrebwyll farddonol yr awenydd, pryd y bydd i'r gwrthgyfarfyddiad ddylanwadu y naill ar y llall, nes o'r diwedd y bydd cyfansoddiad yr athrylithgar wedi ei wneyd i fyny yn un swyn anwahanedig, heb fod unrhyw gysylltiad rhyngddo a'r byd drwg presennol; oblegid mae wedi ei aymud ar edyn gwawl dychymyg i rodio glanau Pison a Hafilah, yn mangre iesin dedwyddwch.

Dynion o'r tueddfryd yma ydynt yn gyffredin yn hoff o ymweled â thrigfanau gwroniaid, ac o weled y cymydogaeithau hyny a gysegrwyd gan athrylith. Dyma ydyw eu prif hyfrydwch. Mae cysgod rhyw enw mawr neu gilydd bob amser yn tywyllu eu henwau hwynt eu hunain, ac yn eu cadw yn rhy fynych i ymdroi dan eu dwylaw o eisieu hunan-oleu. Y dref, y tŷ, yr ardd, a'r llyfrgell, lle y cyfanneddai yr enwogion hyn, y rhai trwy eu gweithiau a'u dysgasant gyntaf i feddwl ac i deimlo, ydynt iddynt hwy yn fanau uchawdurol (*classic*); lleoedd sydd yn rhy gysegredig i'w cerdded heb ddattod yr esgidiau oddi am y traed. Dyma lle y gwelir hwynt, yn rhodio ac yn syllu o'u hamgylch, wedi eu cwbl lyneu i fyny, nid yn gymaint gan hynodrwydd y deml lle yr addolant, a chan y duwiau a ddygir i gof. Gwasanaethant, fel dewines Endor, i godi oddiwrth y meirw y prophwydi a roddwyd o ran eu cyrff yn y gweryd; a braidd na ddysgwylant, fel Saul gynt, i'w hysbrydoedd ddaclenu i'w meddyliau ddirgelion bywyd, neu ddyrus oruchwyliaethau y byd dyfodol.

Mae pob gradd o ddnoliaeth yn barod i dalu gwarogaeth i wroniaid eu gwlad. Nis gallant beidio gwneuthur hyny, oblegid mae y teimlad wedi ei blanu yn gynreddff ddofn yn mhob enaid rhesymol. Gallai nad ydyw pawb yn feddiannol ar farddoniaeth y tueddfryd a ddarluniwyd uchod; eto, mae pob dyn, a phob meddwl yn llawn o'r ofergoeledd â pha un y mae yn gynnwysedig. Dywedir pan y glaniodd Kossuth gyntaf yn Southampton, fod pob dosbarth yn barod i beryglu eu bywydau braidd er mwyn cael cyfleusdra addas i syllu ar ei berson. Yn mysg y miloedd hyn oedd yn bresennol, yr oedd yno hen wrageddos, ac anwybodusion, na ddeallent, ac nad oedd ganddynt yr amgyffrediad lleiaf o'r rhagoriaethau hyny a'i hanfarwolodd fel amddiffynydd iawnderau Hungari, eto, credent, ar dystiolaethau eraill, ei uchafiaeth arwraidd, ac fel y cyfryw, a syrthient i lawr i dalu gwarogaeth iddo. Mor gynted ag y gwelir gwron genym (pa un a fynwn ai peidio), atynir ein holl enaid gan ei ddymgyrehiant (*magnetism*). Tarewir ni âg aruthredd gan yr olygfa, yn debyg fel y tarewir trigolion gwastattir Lloegr â braw, pan gyntaf y tremiant ar glogwyni gwyllt Penmaen Mawr, ac ar aruchledd mynyddoedd Eryri. Pe y cyfarwynebem â dyn o athrylith anferthol, o weithrediadau moesol a meddyliol cawraidd, o rym dirnadaeth anfesurrol, ac o gymeriad dyngarawl, cyfiawn, a phur, llenwid ein natur â'r cyffroadau mwyaf cynhyrfus o flaen y fath bresennoldeb mawreddig. Byddai fel pe y ffurfiem gydnabyddiaeth agos âg un o elfenau nerthol anian; fel pe y cymdeithasem â dyscyrchiant (*gravitation*) ei hunan! Plygai y mwyaf gwargaled ei ben; ymostyngai y gliniau mwyaf gweriniaethol i lawr; mae y natur ystyfnicaf yn llawn teyrngarwch o flaen yr arwyr hyn!

Darllenasom hanes llongdrylliad unwaith, lle yr achubwyd bywyd y

llywydd yn unig, trwy iddo nofio i làn ynys unigol; ond mor fuan ag y glaniodd, cymerwyd ef yn garcharor gan breswylwyr y wlad; gwnaed ef yn flaenor ar eu byddinoedd, a chyn hir, etholwyd ef yn frenin arnynt. Ac ar ol treulio blyneddau yn y freniniaeth, llwyddodd rhyw fodd i ddianc yn ol i'w wlad; ond rywbryd cyn ei farw, fe dalodd ymweliad â'r ynys drachefn; pan y deallodd fod yr anwariaid dan yr argraff mai wedi myned yn ol i drigfanau y duwiau yr ydoedd; ac addolid ef ganddynt fel duw ag ydoedd goruwch eu duwiau dychymygedig hwy. Yr oedd wedi chwyldroi addoliad duwiau y tadau; ac yr oedd ei eilun wedi cael ei orseddu yn un o'u prif demlau—uwchlaw y rhai eraill oedd yno. Mae hyn yn profi ymlyniad diysgog y natur ddynol wrth eu gwroniaid, a'u teyrngarwch i'w henwau.

Gwasanaetha y sylwadau blaenorol i ddangos mai rhyw deimladau cyffelyb a'n cymhellodd ninnau i alw sylw darllenwyr y "Traethodydd" at athrylith a nodweddiad yr hybarch Christmas Evans.

Dygwyddodd i ni, un tymmor haf, pan ar ymweliad â'n tref enedigol, fod yn rhodiana ger llaw y maes lle yr arferai y Bedyddwyr gynnal eu Cymanfa Flyneddol. Ac wrth fyned heibio i'r lle, cyfarfyddasom â hen frawd duwiol oedd yn cofio dyfodiad cyntaf Christmas Evans i Fon. Dechreuodd ymgomiaw yn felus am hynodrwydd rhyfedd ei ddawn. Darluniai ef fel pregethwr, gyda'r fath gywirdeb tarawiadol, nes dwyn ar gof i ni yr unig adeg y clywsom ef yn anerech cymanfa. A phan adawyd ni gan yr hen gyfaill i'n myfyrdodau ein hunain, nis gallem lai nag eistedd i lawr ar hen aradr oedd gerllaw, i adfywio ein cof am y tro y cawsom y fraint a'r hyfrydwch o glywed yr hen wron yn dadglymu rhyfeddodau trefn gras i dorf liosog ar y maes oedd o'n blaenau.

Yr oedd cymaint o son a dysgwyliadau am dano gan drigolion y lle, fel yr oeddym ni, er nad oeddym ond pur ieuane, yn barod i dderbyn argraffiadau annileadwy o'i berson, ei ddull, a'i hyawdledd. Dygwyddai y cyfarfod gael ei gynnal ar foreu pur ddysglaer yn mis Gorphenaf. Oddeutu deg o'r gloch, gwelid tyrfaeodd yn casglu o bob cwr o ynys Môn, ac yn myned i mewn i'r cae trwy y gwahanol byrth oedd wedi eu hagoryd i'r perwyl ar yr achlysur. Yr oedd yr hin mor dawel fel y gallesid clywed swm yr afonig yn sŵo yn berseiniol dan hen graig y Ferwyllt. Gan fod y maes yn sefyll ar le mor uchel, yr oedd y golygfeydd a welid oddiar yr esgynlawr, rai o honynt, yn ddyddorol, a'r lleill yn arddunol uwchlaw desgriiad. O'r tu cefn iddi, safai addoldy Cildwrn, lle y llafuriodd ein harwr, yn benaf, am yn agos i ddeugain mlynedd o'r rhan fwyaf llwyddiannus a dysglaer o'i oes. Gerllaw yr oedd Nant y Pandŷ, lle yn llawn swyn ar gyfrif ei unigedd, prydferthwch y coed ieuaine a dyfai yno, yn gystal a miwsig yr afonig a ymddolenai mor adluniaidd trwy y dyffryn. Er fod Lllangefni o'r golwg, braidd yn guddiedig yn y pant, eto gallesid cael golwg ar dŵr yr eglwys a'i hamgylchoedd, y rhai ydynt brif addurniadau y gymydogaeath. Ac nid yn fynyeh y cyfarfyddir â llethr mwy prydferth na hon yn Môn, yn neillduol wrth syllu arni o'r pen gogleddol o'r dref. Ymddengys y persondy a'r gerddi fel pe yn grogedig fel gerddi Babilon gynt, ac yn amgylchynedig â'r gwysglwyni harddaf a mwyaf amlwiog. Ond y prif olygfeydd a welid oddiar yr esgynlawr oeddynt fynyddoedd cribog yr Eryri. Cyrhaeddent yn un gadwen arddunol o'r naill gwr o'r wlad i'r llall, yn codi eu penau duon fel cymylau yn y gauaf;

ond ar y boreu hwnw o haf, yr oedd y cwrlid a wingent mor wyrdd a thelaid ag y gallasai y rhedyn gleision a blodau y grug eu gwneyd. Yr oeddbron yn annyoddefol o wresog a mwell; ond yr oedd coeden neu ddwy gerllaw yn llawn dail, o dan gysgod cangan pa rai y gwelid rhai hen bobl llesg a lluddedig, â'u gwallt yn arianaidd, yn gorphwys am yspaid cyn dechreu yr oedfaon. Adfywid eu cyrff ychydig gan yr awel deneu leddf a chwythai dros eu lwynebau; ond adlonid eu hysbrydoedd yn fwy gan y dysgwyliaidau a fwynhaent o gael cyfleusdra i glywed llais yr hen Gristmas unwaith eto, yn cyhoeddi yn felus am fuddygoliaeth y groes i fyd colledig. Clywid yn eu mysg yn hen ŵr, oedd wedi dyfod o gymydogiaeth Amlweh, yn adrodd wrth ddau neu dri o'i gymydogion oedd wedi cydgerdded âg ef y boreu hwnw, fel yr oedd agwedd pethau wedi cyfnewid er pan y clywodd yr hen Gristmas Evans yn pregethu gyntaf ar lân y dwfr, ger llaw y Fedw. "Yr oeddwn i, y pryd hwnw," meddai, "yn ddyd ieuanc hollol anllythyr-enog ac anystyriol;" eto dywedai ei fod yn cofio yn dda mai am y gwallgofddyn yn ngwlad y Gadareniaid y pregethai. A thra yr ymgomiaf yr hen bererinion hyn â'u gilydd, parhau i liosogi yr oedd y dyrfa; a gwelid hwythau o'r diwedd, er maint eu blinder, yn tynu yn nes at yr esgynlawr. A ohan i ni lwyddo gyda phlant eraill, trwy ychydig o drais, y mae yn wir, i gaol lle i eistedd ar ben ystyllen a darddai allan o waelod y *stage*, nis gallem lai na thafu golwg ar y gwahanol gymeriadau oedd wedi ymgasglu at eu gilydd. Wrth edrych ar y dorf, gwelem ei bod wedi ei chyfansoddi gan mwyaf o lafurwyr o'r pentrefi cyfagos, ac o amaethwyr a'u teuluoedd o'r wlad oddiamgylch. Y dosbarth diweddaf yma oeddynt berehenogion y rhan liosocaf o'r cerbydau a'r certwyn, a achosai y fath anghyfleusdra ymhlith godreun y dorf. Yr oedd yno grefftwyr lawer hefyd, wedi gwisgo yn drwsiadus, ac i'w gwahaniaethu oddiwrth y llafurwyr a'r mwn-gloddwyr, yn gymaint a bod wynebau y rhai blaenaf yn llwytach, ac yn arddangos mwy o graffder meddwl, chwaeth mwy coethedig, synwyr cyffredin cryfach, a gwybodaeth cyffredinol helaethach; pryd yr hynodid y lleill gan eu hwynebau iachus, eu hysgwyddau llydain, eu dull dyeithrol o lygadrythu ar bawb, yn gystal a'u hysgogiadau amrosgo wrth rygnu oerdded. Yr oedd yno hefyd lawer o ferched ieuanc teg yr olwg, ac yr oedd y gwyllder a achosai iddynt wrido a gostwng eu penau, wrth ddynesu at ymyl y dorf, yn tueddu i chwaneu eu glendid, ac i borphori y rhosyn a brydferthai mor hardd eu gruddiau iesin. Chwyfiai yr ysnodenu yn ormodol, fe allai, o amgylch eu penau, i foddio chwaeth yr hen bobl; ac fe allai hefyd, fod eu moddyliau yn sefyll yn ormodol ar ysbeneidd-dra y gŵn stwff newydd amlwiog oedd am danynt y tro gyntaf ar y pryd. Yr oedd yno lu mawr iawn hefyd o lanciau gweini wedi ymwisgo mewn gwasgudau cochion, y rhai oeddynt guddiedig, braidd, a botymau cynn gwynion. A chariai pob un o honynt ffon onen ystwyth yn ei law. Oddiamgylch ymyloedd y dorf, yr oedd llawer o blant yn fwy afonydd a thrystfawr nag yr oedd yr achlysur yn galw fe allai. Ond y dosbarth mwyaf dyddorol ar y maes oeddynt yr hen wragedd a'r hen famau duwiol oedd yn bresennol. Ac nid rhyfedd fod y chwyys yn dyferu i lawr eu hwynebau, gan fod am danynt wnau stwff mor dewion, neu wn-gwely (*bedgown*) mor wresog a llaes; a charient ar eu breichiau fantelli trymion o frethyn cartref, ag oeddynt ddigon o faich i geffyl cyffredin i'w cludo. Dyma y dosbarth anhawddaf i'w hebgor mewn cymanfaoedd; oblegid hwy

yn gyffredin sydd yn cario yr hwyliau ar ba rai y chwytha yr awelon nefol, nes cludo gwenau yr Anfeidrol ar waith y cyfarfodydd. A gwyddent hwythau o'r goreu, nad rhyw gymanfa gyffredin oedd hon, gan fod Christmas Evans i sefyll fel cenad o ladmerydd rhwng Duw a'r bobl.

Ond i fyned ymlaen, heb sylwi ar y bregeth rymus a bregethwyd gan y brawd cyntaf, prysurwn i ddwyn sylw y darlennydd at Christmas Evans, yr hwn a ddeuai ymlaen yn nesaf i anereh y dref. Mawr oedd y cynhwrf a achosodd ei ymddangosiad ger gwydd y bobl. Methai yr hen bobl a pheidio sisial, y naill yn nghlustiau y llall, gan adrodd eu gwahanol farnau, pa un ai ydoedd yr hen wron yn ymddangos yn hynach neu yn deneuach na phan ymddangosai pan oedd yn y wlad y tro diweddaf. Clywem un hen chwaer yn dyweyd, â'r dagrau yn dawnsio ar ei gruddiau, "Na, yn wir, mae yn edrych crystal ag erioed." Tra yr oedd yr hen chwirydd hyn yn sibwrdd wrth eu gilydd ynghylch ymddangosiad ei ddyn oddiallan, troisom ninnau ein golwg i geisio ffurfio barn arno. Rhyw olwg lled chwith oeddym ni yn gael ar ei gorff. Ymddangosai, fel y dywed Brutus, yn bur hapus am dano, "fel pe buasai wedi ei gyfansoddi dranoeth ar ol brwydr o wahanol aelodau y lladdedigion." Yr oedd ei ben yn anferthol o fawr, ei dalcen yn uchel a llydan; ac yr oedd llafur ac oedran mawr wedi aredig rhychau lled ddyfnion arno y pryd hyny. Nis gellir dyweyd fod adluniad ei wynebpryd yn berffaith yn ol y ffurf Groegaidd; tueddai ymhell at yr aftuniaidd a'r hagr: ond prin y gallai neb gredu hyny pan ddechreuai lefaru, o'r hyn lleiaf yr ydym yn sicr na theimlai neb mo hyny wrth wrandaw arno. Meddyliem, wrth graffu, fod rhyw anghyfartalwch neillduol rhwng ei ddyn oddiallan a'i ddyn oddifewn. Ymddangosai fod ei enaid wedi ei drawsffudo o'r corff a ddarparwyd gyntaf iddo; oblegid ni welwyd erioed y fath annhebygolrwydd rhwng cymheiriad ag ydoedd rhwng corff a meddwl Christmas Evans. Gellid, gyda phriodoldeb mawr, ddywedyd, pan eu priodwyd â'u gilydd, eu bod wedi eu hieuo yn anghymharus. Gellid dysgwyl, oddiwrth ei nodweddiad feddyliol, oddiwrth ei ddechymyng ramantawl, nwyfreawl, a bywiog, a allai wisgo y gwrthddrychau mwyaf ysbrydoledig â'r ddelwnt o sylweddoliaeth prydfertaf, y buasai y corff, y wynebpryd, a'r dynodiant (*expression*), yn cyfateb. Ond nid felly y dygwyddodd i bethau ymddangos i ni y pryd hyny. Cymaint ydoedd pwysau ei gorffolaeth anferth, fel y crynem rhag y tafalai y *stage* ar ein penau wrth ysgogi. Yr oedd y fath gyflawnder o gnawd o'i amgylch, i gynnwys ac i fod yn etifedd pob afiechyd a phoen, oddieithr y boen o ddyoddef oddiwrth esgyrn dolurus. Gallasem ni feddwl y treuliasai clefyd rai wythnosau cyn cyrhaedd at y rhai hyn, gan faint tewdwr y cnawd a'i hamgylchynent. A chofiw'n i ni obeithio ar y pryd, pa morenwog a rhagorol bynag ydoedd Christmas Evans, fod rhywun yn ddigon teilwng i ddattod carai ei esgidiau, gan fod mynyddoedd o anhawsderau rhyngddo ef a gallu cyflawni y gorchwyl pwysig hwnw ei hunan. Ond er mor drwm a thew ydoedd, ymddangosai yn feddiannol ar lawer iawn o hoewedd a bywiogrwydd; a gellid dyweyd mai mewn canlyniad i feddu ysbrydoedd hapus, ac nid i loddesta, y cynnyddodd mor wyrthiol mewn corffolaeth; ac nad oedd ysgogiadau a gweithrediadau rhydd ei feddwl ddim yn cael eu llyffetheirio i'r graddau lleiaf gan ei gorff trymaidd. Rhaid i longau mawrion gael balasarn trwm wrth gychwyn i'r cefnfor cyn y gallant fod yn ddiberygl. A gallai mai rhaffau trymion, cyfaddas i fordeithiau ac

ehediadau anturiaethus ei ysbryd, ydoedd ei sylweddolaeth brysig ef wedi y cyfan. Dywedasom nad oedd dynodiant ei wynebpryd yn rhagbrofi ei alluoedd; anghofiasom y pryd hyny hynodrwydd rhyfeddol ei lygad moltenol, yr hwn ydoedd mor llachar a "dysglær amarantau y boreu." A phan onnynd ef gan wresogrwydd ei ddrychfeddyliau, a chan zêl ei ysbryd brwdfrydig, byddai y pryd hyny ddigon o wynias ynddo i oleuo cynnull-eldfaoedd yn ffamiau angerddol o dân goleuedig.

Ar ol l'n harwr godi ar ei draed, rhoddodd un o bennillion tarawiadol Williams allan i ganu. Seiniai lleisiau uchel a soniarus y corf yn awr yn beralidd; ohwyddent tua 'r diwedd, nes adsain yn orfoleddus yn y creigiau oeddynt gorllaw; wedi hyny diflanai ymaith, fel pe yr ymgiliai ar adenydd yr awelon i ymgymygu âg anthemau yr engyl yn y wlad fry. Ar ol gorphen canu a chaol hyd i'r testun, dalai y Bibl o flaen ei lygad, a darlennai y geiriau a ganlyn mewn llais cryf a seinfawr, yn ddigon uchel i bawb i'w glywed:— "Ac felly yr âf i mewn at y brenin, yr hwn beth nid yw gyfreithlawn; ac o derfyllid am danaf, darfydded." Rhagymadroddai yn fyr ac i bwrpas, gan wnouthur, fel, ya dywedai ef, yr arferai Rowlands, Llangeitho, wneyd, "cynnyrohu rhyw ddrychfeddwl cyffrous, fel blwch bychan, cyn agor blwch mawr y brogoth." Rhanai ei destun yn naturiol a thestunol, i ddau neu dri o brif faterion. Ar ol cael seiliau teg i'r adeiladaeth, elai ymlaen gyda'i hwno yn rhwydd a digyffro, fel pe buasai wedi penderfynu, cyn dechreu, llywodraethu ei ddarfelydd â llymder manylaidd yr athronydd; ac ymddangosai yn ofalus rhag cael ei lithio gan yr arallgau a ymgynnyglent i'w fuddwl. Dechreuai ymresymu a chadarnhau ei osodiadau â beirnladaeth led fanylaidd, gan ddangos, ar y pryd, gydnabyddiaeth helaeth â golygiadau a barnau gwahanol esbonwyr ac awdwyr dysgedig yr *old school*. Ond mor fuan ag y dechreuodd gael ei wresogi gan y mater, telulal und allai gadwyno ei ddarfelydd yn hwy. Torai yr ymresymiad yn fyr, oblegid mao y drychfeddyliau yn dechreu gorlwytho ei ymenydd erbyn hyn. Rhaid, bellach, roddi ymarllwysfa iddynt, onidê gwnant, fel llwynogod Samson, roddi gwenith ei faterion ar dân, ac wedi hyny ni bydd ganddo ymborth i'w gynnyg i'r bobl. Ymddangosai yr hen wron mor drwagl gyda llurigau trymion arbwylliant, ag ydoedd Dafydd gynt pan roddid arfwiguoedd Saul am danu. Ond edrychwch arno yn awr, ar ol dechreu ymollwng gyda'i dueddfryd cynnwynol. Ymddangosai fel pe buasai rhyw gronfa fawr yn tori yn ddisymwth. Mae ei lygad mawr yn llawn bywyd, awchlymder, ac anesmwythdra, fel pe byddai yn awyddus i ddylfod allan o'i grain. Byrlymai y fath gawodydd o ddesgrifiadau, nes y bu agos lldo a hoddli y bobl â gorlifant. Ymddangosai pawb erbyn hyn yn glustiau i gyd. Peth bychan yw dywedyd fod pob enaid yn gwrandaw gydag natudrwydd; yr oedd yno bawb yn teimlo hefyd; ac yr oeddynt yn gorfod dangos hyny, gan mor rymus ydoedd y dylanwadau nefol a ddilynai hywawdlodd y llofarwr.

Au yr hen chwirydd, yr oeddynt hwy erbyn hyn yn nghanol y môr, yn gorfodlodu ac yn canmawl nes rhwygo yr awyrgylch â sain cân a moliant. Yr oedd yr hon frodyr a'r hen bregethwyr, hwythau, yn yfed yn helaeth o winoedd molus Escol a dywalltid iddynt o lestr arian yr hen Gristmas. Pan ydoedd yn nghanol ei wresogrwydd mwyaf yn darlunio caethiwed y geneol Iuddewig, ac yn tynu addysgiadau ynghylch y caethiwed ysbrydol ag yr oedd holl blant Adda ynddo trwy y cwymp, dywedai cyfaill i ni a

safai ar y pryd yn agos at y gader lle yr eisteddai yr hybarch John Elias, fod ei lygaid yn llawn dagrau, "a'i fod yn cael ei ysgwyd fel coedwig o flaen awel o wynt cryf." Mewn gair, yr oedd pawb wedi eu trydanu gan y peiriant gwefrol ag ydoedd yn gweithio ar yr esgynlawr. Os oedd yno rai yn ddiwon o athronyddion i ymattal rhag gwaeddi, nid oedd yno ond ychydig o greigiau allent ymattal rhag wlyo yn hidl. A'r rhai oedd yn gallu llwyddo i attal eu dagrau rhag treiglo, oeddynt, er hyny, yn wrth-ddrychau y cynhyrfaadau mewrol mwyaf cyffrous. Teimlai rhai o honynt i'r fath eithafion, meddynt hwy eu hunain, nes colli pob teimlad corfforol am adeg. Prin y gwyddent pa un ai ar y ddaear ynte ar un o'r ser y sangent. Yr oedd hyawdledd anwrthwynebol yr areithydd wedi cydio gafael mor dŷn yn eu teimladau a'u *nerves*, fel na feiddient symud troed na llaw, rhag yr achosai yr ysgogiad lleiaf iddynt syrthio mewn llewyg ar y maes, neu roddi y fath ymarllwysfa i'w teimladau cynhyrfus nes brawychu yr holl dorf.

Ond gadawn y gynnulleidfa am fynydyn, a thrown i edrych pa fath olwg sydd ar y llefarwr ar yr esgynlawr? Mae yn awr fel yr eryr yn esgyn yr uchelion, neu "fel angel yn ehedeg yn nghanol y nef." Sylwch ar ddynodiant ei wynebpryd: mae fel wyneb Moses ar ol dyfod i waered o'r mynydd. Gwrandewch ar rym dwfn a soniarus ei lais: mae "fel swn llawer o ddyfroedd," yn boddi y clyw â seiniau pereiddiaf cerddoriaeth. Ni cheisia foddio ein llygaid âg ysgogiadau teleidiol areithydd. Nid oedd ganddo unrhyw ystum yn yr areithfa amgen nag estyn ei law at y dorf weithiau. Nid ymddibynai ef ar agweddau a symudiadau corfforol i wneyd argraff ar ei wrandawyr. Cyfoethogrwydd tanllyd ei chediadau a gynhyrfai yr enaid â'r fath swyn cyffroadol. Gosodai holl ymherodraeth y Jehofa dan deyrnged i egluro ac i gymhwyso ei faterion. Gallai mewn amrantiad ddwyn perlau gwerthfawrocaf athrylith i addurno ac i gyfoethogi ei arddull a'i fater. Yr oedd ganddo lygaid a allai ganfod pob peth gwerthfawr yn meusydd gwyrddion llênnyddiaeth; a chynneddfau a'i galluogai i brydferthu a gwisgo yr hyn yr ymaflai ynddo; a'r ddawn fwyaf ysblenydd i'w traddodi yn y modd goreu. Yr oedd symledd ei holl feddylddrychau mor fawr fel y gorfodid y mwyaf anwybodus i'w ganlyn a'i ddeall. Yr oedd y fath nwyfiant, gloewder, a bywiogrwydd yn ei ddesgrifiadau, nes rhwymo meddyliau yr holl ieuencyd i'w wrandaw gyd â'r astudrwydd mwyaf. A hawliai ei alluoedd gwreiddiol sylw a gwarogaeth ddyfnaf y dysgedig. Ond ei dduwioldeb difrycheulyd, a'i zêl hunanymwadol, ydoedd dirgelwch mawr ei lwyddiant fel areithydd Cristionogol. Daliai y gymdeithas agosaf â'i Dduw bob amser, a rhedai gwythien euraidd gras trwy ei holl gyflawniadau dirgelaidd a chyhoeddus. Efengyleiddrwydd ei faterion, gwresogrwydd ei ysbryd, a serchogrwydd ei enaid, oeddynt achosion penaf yr effeithiau rhyfeddol a ddilynai ei hyawdledd digyfelyb.

Wrth derfynu y bregeth hon, cymerodd achlysur i gyfrif y blyneddau oeddynt wedi treiglo er pan anerchodd pobl Môn y waith gyntaf. Cyfeiriai yn y dull mwyaf toddedig at y lluoedd pregethwyr ac enwogion oeddynt wedi myned i orphwys oddiwrth eu llafur o'i flaen. Ac awgrymai, yn rhai o'i appeliadau i'r anedifeiriol, "na chaent weled ei wyneb ef mwy." Yr oedd ei eiriau yn brophwydol. Ni welwyd mohono yn dringo yr esgynlawr yn Llangefni wedi hyny. Ond prin y gallwn gredu mai dyma y tro

beth bynag ydoedd natur yr ymladdfeydd mewnol hyn, a pha faint bynag o boen a achosasant iddo ei hunan, bu y byd er ei ennill trwyddynt. Faint bynag a gollodd ef mewn hapusrwydd meddwl, fe ennillodd yr eglwys Gymreig lawer trwy y profiad a gyrhaeddodd yn yr ymdrechfa. Er nad oes ond un drws i deyrnas nefoedd, eto chwilia dynion am amrywiol fynedfeydd, yn hytrach nag ymwithio trwy y porth cyfyng. Mae rhai wedi ymddiried y gwaith hwn i'w tadau a'u mamau bedydd, neu i ddyferion sanctaidd yr offeiriad apostolaidd; a'r lleill, fe allai, i'r dybiaeth eu bod yn ddiogel o'r tu fewn i'r cyfammod Abrahamaid, gan eu bod yn had neu hiliogaeth y genedl etholedig; pryd y gellid barnu wrth ffrwythau eraill eu bod yn berffaith foddllawn ar yr hyn a wnaed *arnymt* (ond nid *ymddynt*) pan gladdwyd hwynt trwy drochiad yn nyfroedd yr afonig; pryd y mae y naill a'r llall wedi esgeuluso y "ffordd newydd a bywiol a drefnwyd trwy y llen, sef ei gnawd Ef." Ond fe fodd Christmas Evans oddi-wrth "y llid a fydd," i agenau y "gair sydd yn haeddu pob derbyniad." Chwalwyd yr amheuan a'r dyryswech o'i feddwl pan y darfu "i'w ryfeddol oleuni ef" wasgaru y cymylau a guddient "y dystiolaeth a dystiolaethodd Duw am ei Fab." Bu y llen ar ei lygaid am fisoedd lled faith; ond fe "rwygwyd y gorchudd" rhwng Aberglaslyn a Maentwrog, a throes y "ty-wyllwch yn oleuni dydd, a'r pethau ceimion yn uniawn" yn y gymydogaeith byth gofiadwy hdon. Yr oedd wedi cael ei siglo yn greulawn am fisoedd cyn hyn, fel llestr mewn ystorm, gan ei resymau ei hunan; ond "bu tawelwch mawr" i'w enaid ar ol i'r Iesu lefaru "tangnefedd" wrtho. Mae yn deilwng o sylw fod yr enwogion dysgleiriaf a ymddangosasant erioed yn yr Eglwys Gristionogol, wedi teimlo mai trwy lawer o anhawderna'u y mae myned i mewn i deyrnas Dduw. A phan ystyriom am y nerth a ennillasant wrth ymdrechu, dylem ddiolch am y goruchwyliaethau trwy ba rai eu profwyd mor galed. Pa fodd y galleid uno galluoedd eryraidd a dysgeidiacth eang Paul, a'r gostyngaidrwydd mwyaf hunanymwadol a feddiannai, oni buasai yr hyn a gyfarfyddodd ar y ffordd i Damascus? Pa le buasai cadernid Luther yn y gwirionedd, dwfn dreiddiadau Dr. Owen i drefn gras, cywreinrwydd ysbrydoledig Bunyan yn "Nhaith y Pererin," efengyleiddrwydd profiadau Christmas Evans, oni buasai y goruchwyliaethau cyfyng a gyfarfyddasant yn nechreuad eu gyrfaoedd crefyddol?

Ar ol llafurio ymhlith y canghenau hyn am yspaid yn llai llwyddiannus nag y galleid dysgwyl, derbyniodd alwad i symud i ynys Môn. Ceir yn ysgrifenedig ganddo ef ei hunan achosion ei aflwyddiant yn Lleyn. Yn un peth, "Diffyg archwaeth efengylaidd at y weinidogaeth, yn lle ysbryd sur a chondemniol. Diffyg duwioldeb hefyd yn gweithredu yn esiamplaid yn yr aeoladau. A diffyg callineb i ymdrin âg achosion teyrnas Crist yn drefnus." Symudodd oddiyno i Langefni, yn Môn, lle y gwasanaethodd fel bugail ar holl eglwysi yr ynys am flyneddau meithion gyda gweithgarwech, hunanymwadiad, a llwyddiant, uwchlaw dim a glywyd sôn am dano trwy offerynoliaeth un dyn er dyddiau Paul. Adeiladwyd deunaw o leoedd addoliad tan ei ofal. Bu trwy ei lafur ei hunan yn brif offeryn i dalu eu dyled. Teithiodd trwy siroedd y Deheu unwaith bob gwanwyn am flyneddau i gasglu at dalu y llogau, arwystliad (*mortgages*) hawl, &c. Dysgwyliai pawb wrth yr hen apostol i gyfarfod â threuliadau arianol y lleoedd hyn, yn gystal ag am ofalu y caent eu digoni â bara ysbrydol ar y Sabbothau. Gwasanaethodd hwynt am ugain mlynedd am 17p. yn

y ffordd hon. ac nid y gwahŷil amser a ddechubod yno, am 30 punt! Eithr er hynny a dderbyniodd yna yr enni ef a'i brawd, fel y cawn ddangos rhwyllaw, yn dderbynion i yna yn hysbysu ac i'w achos teulung!

Ond er nos dderbynionus y bo ar y Min, eto cyfarfyddodd âg anghwytusau hysbysu pan rebd yna. Dyma y pryd y bu agos i Sandemaniaeth ei gael i'w hysbysu y gwyll. Rhodd i'w brawd hysbysu hebio yr ymladd-ferdd ar gwyllfeydd Sandemaniaeth yn hysbysu, o'edegid iddo ddydddef mwy ei hysbysu hysbysu yr egwyddion hon na dim a'i cyfarfyddodd. Yn hysbysu nid yd yd y hysbysu hysbysu hysbysu crefydd o blin yr eglwys, ond eiddo hysbysu hysbysu ei wenydd yn eiddo am yspaid ganddynt. Dyma ei eiddo ef ei hysbysu ac y nos:—

“Credid fy nghyflwr yn ol gwylid, fel y ceidais dychieth cydwybod dda. Nos Sabodoch, wedi bod yn hysbysu ac ydychieth hysbysu am gyfeillionradu y ddiwedd hysbysu hysbysu hysbysu hysbysu, ac yn danned i mi fy mod wedi eiddo yr agorwydd ac a rhodd yna Daw: a bod rhywbeth gwerth-fawr yn eiddo hysbysu yn hysbysu. Atdon hysbysu fy mod yn gwyddu yn ol y gair. Ond pan hysbysu i dychieth yr eiddo hysbysu hysbysu hysbysu hysbysu. Yr oeddwn i wedi eiddo fy hysbysu i hysbysu hysbysu hysbysu hysbysu. ac o gwyddu hysbysu. Rwydd, gwyddu y hysbysu Sandemaniaeth hysbysu hysbysu hysbysu hysbysu yn fwy yn fy hysbysu na'r hysbysu hysbysu hysbysu hysbysu. ac ydychieth fy hysbysu i hysbysu hysbysu hysbysu hysbysu hysbysu. Dyma ei eiddo ef ei hysbysu ac y nos:—

Mae brawd lled agos i'r eiddo a'i blin ef wedi ymddangos yn ddiweddar yn llawer o eglwysu y Gogledd eto, dan yr enw Campelaeth. Ac y mae yn bwyth cario yr un dylanwad gwenwynid ar achos y Bedyddwyr yn llawer man y dyddiau hyn ag a wnaeth y llall yn amser Christmas Evans. Pan ymwelodd yr ysgrifenydd yn ddiweddar â'r manau hyn lle y mae y doctoriaid anfaeledig hyn yn lliosogi, daeth i'w gof ddarluniad Christmas Evans o'r Sandemaniaid. Er na fynem nythur cyfeiriadu personol at fath yn y byd o bobl yn ein sylwadau, eto bydd yn anbosibl i'r darllenwyr hynny sydd yn gydnabyddus â'r manau lle mae yr egwyddorion hyn wedi gwreiddio ddyfnaf, beidio gweled y tebygotrwydd neillduol a fodola rhwng Campelaidd y dyddiau hyn a'r Sandemaniaid a ddesgrifir gan Christmas Evans. Fe allai nad ydyw eu hegwyddorion yr un, ond y mae y cymeriadau yn cyfateb yn rhyfedd. Dyma ei ddarluniad ef o'r olaf:—

“Yr ysbyrd oedd yn cerdded trwyddo (Sandemaniaeth) ydoedd yn cyd-daraw âg archwaeth y sawl a dybygem ni o'r blaen yn bobl lled ddiweddi a dideimlad, ac yn dra amddifad o serchogrydd crefyddol; neu wresogrydd yn yr ysbyrd, a thaer weddi, ac aberth a moliant. Yn y chwyldroad hwn aeth yr olaf ymlaenaf. Darfu i'r bobl hyn droi allan yn siaradwyr mawrion yn erbyn gwresogrydd mewn crefydd, ac aethant mewn un-dydd-un-nos yn barchedig o'r brodyr, ac edrychid arnynt fel rhai o dan gynnydd gwyrthiol.”

Dewisa y naill a'r llall o'r bobl hyn hinsawdd oer Greenland i fyw yndo. Nis gallant anadlu, mewn ystyr grefyddol, heb gael awyr oerlyd y pegynau. Nid oes dim ond yr ia tragwyddol a wna y tro iddynt. Llesmeiriant yn y fan os daw ychydig o wresogrydd yr efengyl yn agos atynt. Ond pechod anfadduol yr efengyl Gampelaidd ydyw ymarfer â moddion gras yn ngwydd y byd annychweledig! Peth rhyfygus o'r mwyafr ydyw gweddio un amser: ond y mae yn ganmil mwy felly os gelwir ar

Dduw yn mhresennoldeb yr anedifeiriol! Os rhaid goleuo y ganwyll, gofaler am ei doddi *dan* lestr, ac nid mewn canwyllbren, rhag iddi oleuo i *basob* sydd yn y tŷ. Os byddir am i'r goleuni lewyrchu, gofaler am iddo beidio gwneyd hyny *ger bron dynion*.

Oerodd ysbryd Christmas Evans i raddau helaeth yn rhew ac eira Sandemaniseth. Ond nid yn hir y gallodd ef fyw yn Siberia; daeth yn ol eilwaith yn lled fuan i hinsawdd gynhes y groes a Chalfaria. Ond derbyniodd ef lawer o fudd a lleshâd er hyny oddiwrth y chwyldroadau hyn. Teimlodd yr anghenrheidrwydd i gloddio am sylfeini dyfnach i'w egwyddorion, fel na byddai yn agored rhaglawn i gael ei chwythu gyda phob awel o ddsygeidiaeth. Daeth, mewn canlyniad i hyn, yn dduwinydd dyfnach a mwy cyflawn, ac yn fwy cadarn yn yr ysgrythŷrau. Llafuriodd hefyd i ângau cylch ei wybodaeth. Daeth trwy ymdrech i allu deall ei Destament Groeg, trwy gymhorth geiriaduron. Penderfynodd i ffurfio cydnabyddiaeth â'r Hebraeg, a llwyddodd yn yr amcan hwnw hefyd i raddau, trwy gymhorth geiriadur Parkhurst. Dechreuodd efrydu yr hen dduwinyddion Puritan-aidd hefyd yn fwy diwyd nag erioed, nes o'r diwedd iddo feistrolï eu gweithiau mwyaf dyrus. Yr oedd ganddo ef hoffder mawr bob amser at yr hen gawri hyn. Gwelid yn ei lyfrgell fechan holl gyfrolau bwlcus Dr. Owen, a Howe. Yr oedd yn hoff hefyd o drafoed dalenau hynafol a Rabbiniaidd Dr. Gill, yr hwn a'i cynnysgaethodd â llawer fugehwedl o femrwn ofergoelus y Talmud. Nid peth bychan oedd i ddyn o chwaeth farddonol Christmas Evans gloddio yn meusydd sychion, dadleul, ac arbwyllol yr hen dduwinyddion. Dyma yr achos fod ei bregethau bob amser mor gyfoethog o faterion cedyrn, yn gystal a darfelyddiaeth hedegog. Yr oedd ganddo ef archwaeth a'i galluogai i fwyta ymborth iachus, serch iddo gael ei ddwyn ger ei fron ar ddsyglau prenau, yn gystal ag ar lestri aur. Oblegid rhaid addef mai sych iawn yw arddull llawer o'r awdwr yr galluog hyn. Credent hwy, na chyrhaeddiid byth mo'r gwirionedd wrth dynu tuag ato trwy lwybrau difyrus y dyffryndir; gwnaent hwy am y ffordd uniawn, serch y gorfyddai iddynt groesi aml i fynydd, a throes y lleoedd mwyaf anial a disŵyn yn eu cynniweirfeydd duwinyddol. Pe yr efelychid ein gwron yn fwy yn hyn gan efrydwyr y dyddiau presennol, ceid egwyddorion mwy safadwy yn seiliau i'n barnau crefyddol nag a fedd llawer o honom. Gwnae i lawer melin wag hefyd falu a chynnyrchu gwell defnydd ymborth na *skeletons* y farchnadfa bregethwriaethol. Gwelid yr un cyfnewidiad yn ein cynnyrchion meddyliol ag a welir yn achlysurol wrth ymweled â'r creigydd noeth a llymaidd hyny yn Eryri, a ymddangosant yn wahanol yn awr rhagor na pheth oeddnt yn amser ein tadau. Gwelid y manau hyny, a wrthodai gynnyrchu dim ond grug a rhedyn yn dwyn cnydiau toreithiog o wenith. Byddai eu myfyrio mor effeithiol i lanhau a chyfoethogi corysdd meddyliol â'r triniaethau gwrtheithol a arferwyd gan amaethwyr Môn i ffrwythloni y morfeydd brwynog ac anobeithiol sydd ar lanau afon Malldraeth.

Ond ar ol treulio yn agos i ddeugain mlynedd yn ynys Môn, cododd

¹ Yr ydym yn ofalus rhag camddegrifio golgiadau y bobl hyn. Nid ydym yn gwybod yn benderfynol, pa un a gofeidir yr holl olygiadau hyn gan Alexander Campbell ei hunan; ond yr ydym yn sier y gwneir hyny gan lawer ymhlith y Bedyddwyr a alwant eu hunain ar ei enw. Clywsom y rhai mwyaf gwybodus o honynt yn amddiffyn y syniadau anefengylaidd hyn drachefn a thrachefn. Ac nid mewn conglau y dadleuent o'u plaid; oud yn gyhoeddus yn yr Ysgolion Sabbothol, a manau eraill!

plaid yn ei erbyn yn rhai o'r eglwysi, fel y bu gorfod iddo ymadael â'r gwillanocedd hyny, a blwydd â'i law ei hun, a'r lle y bu yn gwrteithio ac yn dyfrhan am flyneddau meithion, nes gweled yr un wedi myned yn fil a'r gwaed yn genedl gref.

Derbyniodd alwad yr adeg hon i fugeilio eglwys Caerffili, yn Morganwg. Treuliodd ddiwy flynedd yma yn lled lwyddiannus ar y cyfan, nes y cododd gwrthwynebwyr iddo yn y lle hwn hefyd, yr hyn a achosodd iddo dderbyn galwad i gymeryd gofal yr eglwys Gymreig yn Nghaerdydd. Bu yn ddiwydd a llafurus dros ben, yr holl amser y bu yno. Parotodd cynnifer a dan gant o'i bregethan i'r wasg yn ystod y ddiwy flynedd yr arosodd yn y lle. Ond cyfluniodd gwrthwynebwyr iddo yno hefyd yn fuan ar ol ei sefydlid yn y dref hon yr hyn a'i tueddodd i symud drachefn, er mor lwyddiannus roedd yn eu mysg i droi pechaduriaid at Dduw.

Dochweinodd yn ei i'r Gogledd eilwaith, a sefydlodd ar eglwys wan a phar sandwchus yn Nghaermerfyn. Ymddengys fod sefyllfa pethau yn mysg y bobl llyz pan y ddechd aavut mor anghysurus ag y gallasai y gelyn eu gwneud. Cefnodd ei ei hon yr hyn a ganlyn am danynt:—

* Mae genyf achos mawr i ddiwy i Dduw am ei ras i mi yn y lle hwn. Yr oedd y corh yma fel amawch gwag erehvil: ie, trigfan y dreigiau, lle y gwnant eu gwrwddh ddiwy a nos Sul a gwr. Nis gwa pa beth a wel yr Arglwydd fod yn dda i'r wrecd yma er ei mawr gogoniant ei ras. Y pechod o feddwodod, ac gwrwddh ddiwy, oedd y ddiwy wrecd mwyaf embryd a gyfarfyddais yn y dref hon."

Yr oedd yr hec wrecd erbyn llyz yn dechreu beneiddio yn fawr, ac yn yceuru ei gannat: ei ei hir gwrwdd. Teimlai ei hunan ei fod yn tynu yn nes at yr "ceffidantel ddiwyffantel." Yrwyd hyn yr ysgrifennodd ac y cyhoeddodd "Y Ffyrdd yn y Gwrwdd" sef llythyr gwir dodeddig i ffarwelio â hec wrecd ymru. Ond er maint ei hegeidd a'i benaint, cymerodd daith er i'r Ddeheu: gogel at ddiwy Caermerfyn. Ond ni lwyddodd i orphen y daith hon. Proffwydd ei hegeidd hwn yn nghapel y Bedyddwyr Seisnig yn Aberawr. Yrwyd y gwneud y gwrwdd hec a ganlyn:—

* Yr oedd y ddiwy wedi rwydd llynges i'r fwrdd godwyr ar ddydd y Pentecost; a gollwydd yr hec alaw ddiwydd hec i wrecd ar y llynges fawr. Dros amser. yrwyd y gwrwdd ddiwy yn hec y'r oedd hec yn wrecd ymlen, gan "y tân, y tawh a'r wrecd" er mwnt y hec ddiwydd y hec a'r wrecd, a llynyddodd y tân yn wrecd, a gwrwdd hec yn mi e llynges y'rwyd. Sathu wedi eu cymeryd gan y ddiwydd hec. Yn ddiwydd."

Wedi ddiwydd. hwr ei wrecd. Yrwydd: wrd rai o'i frodyr, "This is my last sermon." Is yr wy. Ddiwy y'rwyd y'rwydd i gannawl y Ceidwad i'r gwrwddantel. Cymerodd ei yr fuan ar ei hyn mor glaf nes ei gwrwdd yn hollt y gwrwdd. Yrwydd amser ei ymddantel wedi dyfod. Ac ni ddiwyddantel hec hwr a heb wrecd ag wrecd yn fwy parod i gwrwdd ei wrecd ymlen: hec yn wrecdantel a hwr. Pan oedd dyfrwdd y'r hec ddiwyddantel wedi ddiwydd llyz y gwrwdd a'r ddiwyd ar ymdori yn ei hon gwrwdd y'rwyd tarawidd a gwrwdd wrd y hwydd oedd yn yr ymddantel ar y'rwydd. Yrwyddantel: ar ymddantel: yr wydd llyfurio yn y'rwydd. Erbyn hyn ac ddiwy a ddiwydd o'rwyddantel a ddiwy yw fy gwrwdd a'r ddiwyd yr y'rwyddantel yma nac ddiwydd wedi llyfurio yno heb waed yn y'rwydd. Proffwyddantel ddiwydd hollt fwrddantel. (Is edrychwch amant a'rwyddantel yma ddiwyddantel yrwyddantel yn ddiwyddantel o'rwyddantel; ond edrychwch amant yn ddiwyddantel yrwyddantel ar ymddantel trwyddantel.)

Yna, fel y dywedai Mr. William Bees yn ardderchog—"Cymerai un o bennillion Williams, o Bant y celyn, i hollti dyfroedd yr Iorddonen." Adroddai y deryn a ganlyn mewn llais gorfoleddus,

"O gyfiawnder pur tragwyddol!
O gyfiawnder maith didrai!
Rhaid i'm henaid noeth newynllyd
Gael yn fuan dy fwynhau:
Dyma'r wiag ddysglaerwen oleu,
Cuddia 'm noethni hyd y llawr,
Fel nad ofnwyf byth ymddangos
Mwy o flaen dy orsedd fawr."

Mewn difrif, onid oedd hwn yn ymadawiad dedwydd? Pa anffyddiwr a fwynhaodd y fath orfoledd yn y bwloch cyfyng, ag a fwynhaodd yr hen flwr hwn i Iesu Grist? Nid ydym yn gwybod i ni gyfarfod â dim cyffelyb iddo yn hanes marwolaeth neb o ffyddloniaid Sion. Yr oedd ar y pryd, ugeiniau o filldroedd oddicartref pan yr aeth "i gartrefu gyda'r Arglwydd." Yn y flwyddyn 74eg o'i oedran, cymerwyd ei ysbryd, oedd ychydig is na'r angelion, i gymysgu ei belydrau gyda'r sêr dysglaerwych hyny oedd yn perthyn i'r un dosbarth heulawg ag yntau. Gorchest ydyw peidio teimlo yn foddllawn a hapus wrth adfyfrio ar symudiadau arddunol fel hyn. Gorphwysodd oddiwrth ei lafur wedi cyrhaedd oedran teg, wedi gorphen ei waith, ac wedi ennill serch yr holl Dywysogaeth. Gall y bobl hyny na lwyddwyd erioed i'w hudo i ymserchu yn neb enwogion eraill, pa mor ddysglaer bynag y byddo eu hathrylith ac angelaidd eu cymeriadau, wrando ar ddyrn yn canmawl Christmas Evans, heb ffrochi a digio. Yr oedd yr holl ffethiau hyn yn tueddu i wneuthur y fath ymadawiad yn amgylchiad i'w fwynhau, yn hytrach nag i alaru o'i herwydd. Mae dagrau a galarnadau yn anamserol yma. Y maent yn anghyson â syber addfed yr olygfa. Gyda llawenydd, ie, gyda gorfoledd, yr edrychwn ar ei enaid mawreddog a phur yn cael ei ddwyn yn mreichiau engyl i gwmi agosach â'r Oen, am ogoniant pa un y soniodd mor fynych, mor felus, ac mor wresog, i ganmawl y gogoniant dyglaerwych a daenir o amgylch yr orseddfainc wen fawr, ac i fwynhau y cwmpeini seraphaidd, yn nghymdeithas urddasol pa rai yr ymddangosai eisoes fel wedi ei naturioli. Nid ydyw galar yn gweddu i'r amgylchiad hwn. Oblegid pwy wylai wrth edrych ar yr afonig fechan, sydd yn ymdrechu ymddyfnhau ac ymledu yn nolenu ei chynniweirfeydd, o'r diwedd yn llwyddo i gyrhaedd dyfroedd dyfnion yr eigionau, nes cael ei gwneyd yn ddrych llydan a dysglaer i'r aer? Pe gwelem un o'r ser yna, a fenthyca ddysgleirdeb ei goleuni, yn cael ei llyncu o'r golwg gan lewyrchiadau yr haul, a'r haul wedi hyny yn suddo o'r golwg yn ngogoniant mwy clae'r Duwdod, oni wnai y fath olygfa greu llawenydd mwy digymysg yn ein mynwes, na phe caniateid i ni sefyll uwch ben creadigaeth y seren hono? ac er, fe allai, na byddai yno ddim cydganu, fel ar adeg ei gwawriad genedigol, eto, creai y fath ddygwyddiad arddunol fwy o syndod yn mynwesau meibion Duw na'r amgylchiad blaenaf. Fel hyn y bu farw Christmas Evans, un o ser clae'rwyth Cymru, yr hwn a dderbyniodd angeu mor dawel a gorfoleddus i'w freichiau ag y derbynna y ffurfafen i'w mynwes y

"Lloer anwadal ei llun,"

A chlywid hiraeth a galar yn cael eu hanerch fel y canlyn ar y pryd,—

"Nawr rwy'n gweled, medd llawenydd
 Mai myfi a bia'r gân,
 Fi yw'r môr, chwi yw'r afonydd,
 Rhedwch imi yn ddiwahan.

Ond rhyw waith anorphenol iawn fyddai ysgrifenu am Christmas Evans heb son am hynodrwydd rhyfeddol ei nodweddiad. Addefa pawb mai rhyw *phenomena* ydoedd ei athrylith, ond nid ydoedd ronyn yn rhyfeddach na'i gymeriad pur ac urddasol fel dyn a Christion. Yr ydym yn amcannu ceisio dangos mewn ysgrif ddyfodol ei fod yn gwbl ar ei ben ei hun fel athrylithur yn Nghymru; ond byddai ein desgrifiad o Christmas Evans yn druanus o anmherffaith heb sylwi fod ei nodweddiad yr un mor hynod. Byddai y fath amcan yn gyffelyb i seryddwr a glywsom yn ddiweddar yn traddodi darlith ar yr haul, yr hwn a ddarluniai, gyda hyawdledd neillduol, ei ddysgleirdeb llachar, heb son dim am dano fel ffynnonell fawr gwleuni a gwres, a dylanwad rhyfeddol ei lewyrchiadau ar y gyfundraeth houlawg. Drwg genym na allasem fanylu mwy uwch ben y rhan yma o'n gorchwyl, ond ni oddefa ein terfynau ddim rhagor na chrybwyllion byrion ar hynodrwydd nodweddiad ein gwron. Annogwn ein darllenwyr i fyfyrïo ei gymeriad trwy ddarllen yn fanwl ei gofiant dyddorawl a ysgrifenydd gan Mr. Morgan, Caergybi, yn gystal a'r un Seisneg a ysgrifenydd gan y diweddler D. Rhys Stephen.

Wrth ddatllen y ddau lyfr uchod, y nodwedd gyntaf a ddaw i'r golwg ydym ei *dehnydd* a'i *haelionusrwydd*. Dywed ei fywgraffydd am un aughraiff neillduol o hyn a ddygwyddodd pan yr oedd yn ymys Môn. Yr oedd braud crefurkrol, a'i deulu, wedi bod yn glaf am amser maith, ac wedi syrthio i dduwi ddrfa. Daeth ar ofyn Christmas Evans yn ei gyfyngder, rhoddus yntau yr unig bunt oedd yn ei feddiant iddo yn y fan. Beifid of ychydig am y peth gan ei wraig (er yr ymddengys mai benyw o'r un dduwi haelionus a'i gwr ydoedd hithau), "oblegid," ebe hi, "nid oes genym arian i brynu ymborth erbyn y Sabboth." "O," atebai yr hen batriarch, yr hwn oedd hys amser yn llawn ffydd, "fe ddaw o rywle cyn hyny." A'o fe ddaeth hysul o rywle braidd yn wyrthiol. Tynodd ei wisg oddiam claw dro arall i gadw (i'w riddel rhag yr oerni, a gwnaeth yr un peth bryd arall o dduwri at wisg dlawd luddew dychweledig. Pan nad oedd yn dduwri ond dda yn y ffydd am ei hafur, cyfranai lp. bob blwyddyn at y Gymborthas Fyddau a'w at y Gymdeithas Genadol, a'r un swm at Athro y Fenni! Mae hyn yn ddigon i godi gwrid i wyneb llawer o weithwyr yr ofangyl yn Nghymru sydd yn meddu llawer o dda y byd hwn, y rhai sydd llawer mwy amkudlad o ysbryd haelionus yr hen Gristion o'wog yma nag ydym o'r athrylith a'i hynodai. Ofnwn fod rhai pregethwr yn ystyried y dylai eu swydd eu hegsusodi hwy rhag cyfranu at weithwyr; ond ymment yn camwrned eu dyledswydd yn fawr, feddyliem ni. Ystyriwn y dylai pob gweithwr gael ei gynnal yn gysurus fel pob dyn arall; ond ystyriwn ar yr un pryd, os ydym rhagluniaeth y nef wedi eu bendithio a'w dduwri y byd hwn, y dylent roddi degwm o hono i'r Arglwydd yn ewillysgar fel dynion eraill. A pho, fel Christmas Evans, y gwneuent, a'w dduwri yn achlysurad i gyfranu i'r anghenus, ac i gymdeithasau da eraill uwchlaw eu gallu; a byddai hyn yn llawer o gymborth i'w gwrandawr anychweledig i gweru eu gwir anfoniad gan Dduw i waith y weinikwrth.

Yr oedd dyngarwch Christmas Evans, fel ei ddarfelydd, yn reddfol yn

ei natur. Rhanai y tamaid olaf â'r Gwyddel Pabyddol, os credai ei fod mewn anghen. Gwnai dda, nid yn unig i deulu'r ffydd, ond i bawb o'r hil ddynol, boed ef Sais neu Iuddew. Pob dyn, pa mor ddirmygedig bynag y byddai ei genedl, pa mor resynol bynag y byddai ei sefyllfa, ffiaidd ei ddoluriau, a gwarthus ei bechodau, a ganfyddai, mor fuan ag y cyfarfyddai â Christmas Evans, fod un galon ddynol, o'r hyn lleiaf, ar ba un y gallai orphwys gydag ymddiriedaeth cyflawn brawd. Nid ysgrifenu ar antur yr ydym wrth ddefnyddio iaith fel hyn, ond dwyn ger bron ein darllenwyr ffeithiau sydd mor wirioneddol a bodoldeb y tystiolaethau a'u cadarnhant. Bwyd a diod, ac nid rhyw fath o wythoniaeth ydoedd dyn-garwch gydag ef. Barnai, neu yn hytrach teimlai, fod yn ddyledswydd ar weinidogion yr efengyl flaenori mewn dangos eu tueddfryd haelionus ac elusengar, yn gystal ag annog eraill i hyny. Ac yr oedd haelionusrwydd cyson ei gyfraniadau at achosion crefydd, ynghyd â'r aberthau mynych a wnai i borthi a dilladu y tlawd, a hyny pan nad oedd ei gyfflog ddim llawer mwy na'r hyn a dreulir gan ambell offeiriad i gadw ei geffyl, yn profi yn eglur hynodrwydd y nodweddiad rhyfeddol yma o'i gymeriad.

Nodwedd arall a'i hynodai ydoedd ei *faddewgarwch*. Gallasai Christmas Evans arfer geiriau y Salmydd ganwaith gyda llawer mwy o briodoldeb nag yr arferir y geiriau yn fynych; "Hefyd y gŵr oedd anwyl genyf, yr hwn yr ymddiriedais iddo, ac a fwytaodd fy mara, a ddyrechafodd ei sawdl i'm herbyn." Derbyniodd y fath driniaethau chwernon oddiar law y rhai a gamalwent eu hunain yn frodyr iddo, ag a fuasai yn temtio Pedr waedwylt ganwaith i weddio yn daer am dân o'r nef i'w difa. Rhaid addef nad ydyw Cymru yn enwocach mewn dim nag yn ei hesgeulusdod o'i henwogion; ond nid cymaint a esgeuluswyd ar Christmas Evans gan ei gyd-genedl ag a faeddwyd arno gan ei frodyr ei hunan. Ymddygydd ato gan yr anwariaid hyn, nid yn unig yn anghristionogol, ond yn hollol annynol. Llawer o son sydd wedi bod am greulonderau brenines Madagascar; ond pan ystyriom amgylchiadau pethau yn Môn pan erlidiwyd yr hen wron, Christmas Evans, oddiyno, tueddir ni i alw y baganes hono yn oen diwied mewn cymhariaeth i'r erlidwyr Cristionogol (?) hyn. Pan ofynwyd i weinidog o Gymro, yn ddiweddar, gan weinidog enwog gyda'r Bedyddwyr Seisnig (yr hwn oedd yn dra hysbys yn hanes amgylchiadau bywyd Christmas Evans), o ba le yr ydoedd yn enedigol? Atebai yntau, "mai o ynys Môn, yn Ngogledd Cymru." "O ynys Môn?" gofynai yntau eilwaith; "gobeithio, nad ydych yn perthyn i'r dynion annynol hyny a amcanasant at ferthyrdod arafaidd yr hen Gristmas Evans; oblegid," meddai, "os ydych, ni wiw i chwi feddwl am bregethu yn fy mhulpud i, bid a fyno." Dengys hyn, gyda pha echryslondeb yr edrycha ein brodyr y Season ar y creulonderau hyny. Ond gan y teimlwn raddau lled fawr o anhawsder i gadw ein tymherau o fewn terfynau wrth ysgrifenu ar y mater yma, gadawn i Mr. Morgan, ei fywgraffydd ffyddlawn, adrodd yr hanes. Ac os bydd rhywrai yn ddigon penglogaidd, ar ol darllen yr hyn a ganlyn, i anghytuno â'r sylwadau cymedrol blaenorol, cynghorem hwynt i roddi heibio y gorchwyl o farnu neb na dim byth ond hyny, gan y dylai barn gyflawni ei swydd bwysig bob amser yn nghwmni cydwybod.

"Erbyn hyn," medd Mr. Morgan, "yr oedd gofidiau yn parhau i bentryu ar Mr. Evans, o ddydd i ddydd. Anhawdd ydyw genym ddilyn pethau o fewn cylch yr amser hwn, hyd ymadawiad ein hanwylaf frawd o Fôn; ond gan mai

cofant am dano ef sydd yn cael ei ysgriannu, a bod rhan o'r ofodion mwyaf llym-dost wedi cyfarfod âg ef yn yr amser drweddol, a bod cofnodion o'r amgylch-
ladau wedi eu rhoddi ar lawr ganddo ei ei hun, nis gallaf, a gwneyd teguch â'r
achos, fyned dros yr amgylchiadau heb wneyd un sylw o honant. Dyma olygiad
Mr. Evans ar fel yr oedd pethau yn sefyll:—Yr oedd efe wedi chadda ei wraig,
yr hon a fu dros gymaint o amser yn ymgehndd gymlwys iddo; yr oedd ei
lechyd wedi gwanhau, defnyddioldeb ei unig lygad bron a'i gollu ar ol y daith i'r
Deheudir i gaeglu, a'i holl gyfansoddiad yn bwgwith suddo.

"Yr wyf yn synu llawer," meddai yr hen wraig erddignethus yn ei ddydd-
lyfr, "na buaswn yn syrthio i'r bedd yn y tro hwn a ddaneth arnaf yn fy hoesant,
ynghyd â phentyrau o ofodion o bob math; ond dalwyd fi i fyw gan yr Anglwydd.
Yr oedd hyder cadarn yn fy meddwl fod i mi llawer o waith i'w wneyd dros
Dduw, gyda dyoddef, cyn marw. Yr oeddwn, dim ond myned i'r palpad, megys
yn cael fy nghodi i baradwys, uwchlaw fy holl drallodion, nes y byddwn yn
anghosio fy nhrallod, a'm brodyr caredig gyda mi, fel y teimlwn nerth yn fy
ngwendid wrth lasurio dros yr achos."

Ond er gwaethaf pob ymgais a thaeimeb o eiddo yr hen frodyr fydd-
lawn, Richard Rowland a John Michael, o da eu hen frawd, profwyd fod
creulondeb anghristionogol a diddynoliaeth ei wrthwynebwyr yn drech na
hwynt.

"O'r diwedd," meddai yn ei ddydd-lyfr, "trodd y penderfyniad i mi ymadael
â Môn, yn atachus fel yr oeddwn. Yr oeddwn fel Jacob yn gadael ei dad a'i
fam, ac yn myned â'i ffon yn unig gydag ef dros yr Iorrdonen; felly yr oeddwn
llynau yn ymadael â'r eglwys y gweddiais, ie, yr ymdrechais â Duw dros ei
llwyddiant, ac y llafuriais agos i ddeugain mlynedd gyda hi, yn awr yn ymadael
heb feddu dim o'r byd hwn, ond y ceffyl oedd o danaf, ac ychydig arian yn fy
llogell; a phrin y gallaswn ddyweyd fod y rhai hyny yn rhydd genyf."

Methasom a dal heb dywallt dagrau wrth ddarllen yr hyn a ganlyn, gan
ei fywgraffydd ynghylch yr amgylchiad:—

"Golygfa ddigon dor-calonus oedd hon,—gweled hen weinidog a fu yn llafurio
cyhyd, ac o gymaint o ddefnydd, yn awr yn gorffod ymadael o dan yr amgylch-
ladau hyn. Wedi caeglu cymaint dros y tai addoliad; ac wedi teithio cynnifer o
welthlau i'r Deheudir, er gwasanaeth i'r achos, yn Môn yn neillduol; ac wedi
myned trwy gynnifer o beryglon; teithio dros gynnifer o flyneddau; ac yn awr
llawer yn dal eu haddunadau yn ol, er dial ar eu hen dad yn yr efengyl; a llawer
eraill ag oeddynt yn profesu eu bod o'i ochr, yn gwneyd ond ychydig ymdrech
gyda slarad; ac yntau, fel Dafydd gynt, yn ymadael o wlad ei ryfeloedd a gelynt-
ion yr achos, ac o'i ddinas, megys, heb wybod a gawsai byth weled 'arch Duw
a'i habell' yn Môn drahefn."

Ond er mor chwervw ydoedd y triniaethau a dderbyniodd oddiar law y
Monwysiad, dyma ei iaith faddeugar ef ei hunan, mewn cyfeiriad at yr
amgylchladau anghysurus uchod, pan dderbyniodd alwad oddiwrthynt
drahefn i ddyfod i lasurio eilwaith yn eu mysg:—

"Yr oedd galwad daer arnaf i ddyfod yn ol i Fôn; ond pa fodd bynag, er fod
genyf llawer o gyfeillion yno, a bod rhai a fu greulawn wrthyf i'm gyru oddi yno,
yn nghorff saith mlynedd o amser wedi cael tro, trwy ragluniaeth rasol a
cheryddol Duw,—rhai trwy alaru yn ddwys am eu hymddygiadau tuag ataf;
rhai a'r byd wedi trol yn eu herbyn, ac wedi syrthio i wARTH, ac eraill wedi eu
symud trwy anghy; nid oeddwn yn cael gogwyddiad i fyned yno. Ond gwelais
nad yw yr Arglwydd yn ein dyddiau ni heb ddangos ei anfoddlonrwydd yn ei
ragluniaeth am y cam a wneir â'i genadon, y rhai sydd yn dal allan ei ogoniant.
Dymunaf nas cyfrifir yn y farn i neb a wnaeth yn annymunol â mi yn Môn,
Caerffili, a Chaerdydd; ond y cânt edifeirwch yma, a thrugaredd gan yr Arglwydd
yn y dydd hwnw, hyd yn nod Alexander y gof copr ei hun."

Nodwedd arall a berthynai i Christmas Evans yn arbenig ydoedd *rhyddfrydigrwydd eang* ei olygiadau am dduwiolion ac enwogion o wahanol farnau iddo ei hunan. Beir y Bedyddwyr yn lled gyffredin am feddiannu mwy na'u cyfran gyfreithlawn o ragfarn yn erbyn y duwiolion a wahan-iaethant oddiwrthynt yn eu hegwyddorion; ond ni feiddiodd neb ddyfod a'r cyhuddiad yma yn erbyn Christmas Evans. Fel y dywed Brutus am dano, "Yr oedd digon o le yn ei enaid mawr ef i gynnwys holl dduwiolion o bob enwad." Yr oedd yn Fedyddiwr mor benderfynol a chadarn â neb; ond er y dygai fawr zél dros y dwfr, ac er y safai yn lled dŷn yn erbyn cymundeb cymysg, eto arferai yr iaith hawddgaraf a mwyaf brawdol am dduwiolion yr holl enwadau crefyddol ar yr un pryd. Yr hyn, dybygid, sydd wedi dinystrio dylanwad y Bedyddwyr yn Ngogledd Cymru ydyw, dallbleidiaeth crefyddol. Ni wiw celu y gwir: y maent wedi gwneyd yr ordinhad bwysig o fedydd yn wrthddrych gwawd ac adgasrwydd lluoedd, trwy eu dull ceurus a chnawdol o'i hamddiffyn. Yn lle ei chredu a'i chofleidio mewn ysbryd addfwyn a llynydd, y maent wedi bod yn euog o'i chodi yn fath o fwgan brain, fel y mae llawer i'w gweled yn ffoi am eu bywyd oddiwrthi hi a hwythau, ei chofleidwyr. Dywedai gwalch o rydd-gredwr wrthm yn ddiweddar, wrth son am nodweddion y gwahanol enwadau yn Nghymru, "ei fod ef yn hoffi y Bedwyddwyr eystal â neb hyd nes y dechreuant ddadleu ar fedydd. Y pryd hyny," meddai, "gwelir yr hawddgaraf ei ysbryd o honynt yn myned i'r tymherau mwyaf cas a chyn-ddeiriog." Gobeithiwn ei fod yn arfer gormodiaeth; ond rhaid addef y posibilrwydd fod ryw sail i'r achwyniadau cyffredinol hyn, a ddygir yn eu herbryn fel corff o bobl. Yr oedd pethau yn gyffelyb yn Lloegr, hyd nes y daeth Robert Hall, a'i ysgrifell a'i dafod hyawdl, i arferyd dull gwahanol, wrth ymdrin âg egwyddorion bedydd. Clywsom am ymddyddan a gymerodd le unwaith rhyngddo âg un o'i ddiaciaoniaid, yr hwn oedd yn Fedyddiwr lled gul a rhagfarnlyd.—"Mr. Hall," meddai, "dysgwylw'n y bydd agwedd wahanol ar achos y Bedyddwyr yn y dref yma, ar ol eich cael chwi yma. Gellwch chwi amddiffyn y gwirionedd yn erbyn y Taenellwyr yna gyda y fath dalent a boneddigeiddrwydd nes eu hennill atom ni." "Wel, syr," meddai Mr. Hall, "rhyw ddysgwyliadau lled wanaidd sydd genyf fi ar y pen yna; oblegid nid oes modd i mi gael y brodyr y Taenellwyr i'm haddoldy, tra bo chwi, syr, a'ch cyffelyb, yn cymeryd y fath drafferth i'w cadw draw a'ch sychddadleuon a'ch ceeraeth parhaus ynghylch bedydd." Mae yn anrhydedd gan yr ysgrifenydd gael ei ystyried yn un o'r Bedyddwyr. Creda yn drwyadl mai hwy sydd yn fwyaf ysgrythyrol eu golygiadau am yr o rdnhad fedydd; ond fel ei chwaer o'r un enwad a ymwelodd yn ddiweddar âg "Aelwyd" ryfeddol "F'ewythr Robert," gwell ganddo *Gwacer*, er ei fod yn gwadu pob math o fedydd, na Bedyddiwr, os bydd yn byw yn benrydd ac anghrefyddol. Fel y dywedodd un ysgrifenydd galluog, ystyriwn yn drueni "fod yr Iorddonen yn derfyn rhwng llwythau Israel." Er na fynem ychwaith, ar un cyfrif, symud yr Iorddonen o'i lle, eto purion fyddai genym weled ei hollti, nid yn unig pan fydd yr Eliasiaid ar eu taith i'r trigfanau nefol, ond hefyd ar yr achlysuron hyny, pan fydd anghen am gynorthwy y llwythau hyny o'r tuhwnt i'r Iorddonen tuag at ddarostwng yn llwyr yr Ammoraiad a'r Amaleciaid—gelynion cyffredin holl lwythau Israel—o'r wlad.

Edrycher, er anghraifft, fel y mae meddwod a diota yn gwneuthur 1854.]

ein golwg yn lled ddiyasog yr holl amaer ar ein gwron; a dyma yr oedd-ym yn amcanu ddywedyd yn awr: ni buasai Christmas Evans byth yn esgeuluso ymuno â duwionion o bob enwad i wneuthur rhuthriad penderfynol ar elynion cyffredin achos Mab Duw, ymblith pob enwad yn Nghymru. Gall dynion gwir fawr bob amser fforddio anghofio gwirioneddau ysafn-ach, er mwyn ymuno â'r rhai a wahaniaethant â hwy mewn pethau mwy eu pwys, a'u canlyniadau. Dynion disylw, o wybodaeth gyfyng, o amgyffredion byrion, ag y gellid gwasgu eu holl enaid i blisgyn cneuen, a wrthodant yn gyffredin ymuno â'r rhai a wahaniaethant â hwynt, er mwyn lesoli eu cyd-ddynion, a gogoneddu eu Duw. Dynion o ddoniau ac athrylith, megys John Foster, Robert Hall, Williams o'r Wern, a Christmas Evans, yn gyffredin, a hynodir o ran haelfrydigrwydd eu syniadau am dduwionion eraill.

Ond cyn gadael y mater yma, goddefer i ni geisio treiddio a deall achosydd mawr y nodwedd yma yn nghymeriad Christmas Evans. Cyn y mae yn bosibl rhagori yn y gras hwn, rhaid meddiannu duwiondeb bersonol o *radd uch ois humana*. A dyna lle yr oedd dirgelwch rhagoriaeth y nodwedd yma yn Christmas Evans. Mae llawer crefyddwr yn meddu ar ras yn y galon, heb fod yn rasol yn yr ysbryd wrth gyfathrachu âg eraill. Mae y fettel yn bur ynddynt, ond nid ydyw wedi ei dymgyrchu (*magnetized*), ac o ganlyniad, nid ydyw yn atynnu dim. Cyn y gellir atynnu cariad ein brodyr atom ni, rhaid i ni fod yn feddiannol ar yr harddwch hwnw yn ein cymeriad â'n swyna ni atynt hwy. Yr oedd Christmas Evans yn meddu, nid yn unig "wreiddyn y mater" yn ei enaid, ond "ffrwythau yr ysbryd" yn ei fywyd; yr oedd gras a chariad ar ei dafod, a phrydferthwch sancteiddrwydd yn addurno ei holl ddyn oddiallan. Yr oedd wedi ei berffeithio gymaint ar ddelw ei Feistr, fel yr oedd yn denu serch a hawddgarwch pob Cristion, boed ef o'r enw, o'r tueddfryd, ac o'r genedl a fyno.

"Thoughts crowd upon me; and 'twere seemlier now
To stop, and yield our teacher's gracious thanks,
For the pathetic records which his life
Hath to us given, in *deeds* of heartfelt truths,
Lending to patience, where affliction strikes
To hope and love; to confident repose
In God; and reverence for the dust of man.
O, could we copy his mild virtues, then
What joy to live; what blessedness to die."

Y LLYTHYR AT Y RHUFEINIADAID.

A SYLFAENWYD yr eglwys yn Rhufain gan apostol? Nid yw hyn yn debygol; oblegid yn iaf, yr eglwys eraill at ba rai y mae llythyr wedi eu cyfeirio, cawn yn yr Actau pwy a'u sylfaenodd; a thebygol yw pe buasai apostol wedi sylfaenu yr eglwys yn Rhufain, na buasai hyn yn diano yn ddisylw.

211. Y mae yn awlwg, oodwria, yr amercinidion vi. niwedd v llythyr, fel yn parhau i'r eglwys yno rai oodwria yn Nghina o fuan Paul: y mae yn llawn mor awlwg oodwria yr Actan. na ond cyfael gwneidlogaeth un o'r apontolion y pryd hyn, o' holl, yn heimatiaid na Gwriad Casan. ynghyd â rhyw ychydig leuedd cyweddlogaethul.

Hyd, Gellir caaglu hyn hefyd oodwria rai ymadroddion yn y lloed hennod o'r llythyr at y Rhufeiniad: "Ac felir gan ymadroddia i bregethan yr ufungyl, nid lle yr enwid Crist, fel nad adniodwn ar un am arall;" a'r un a ganlyn: "Kithr yr awrhon, gan nad oes ganaf le mwyach yn y gwledydd hyn, a hefyd bod arnaf hiraeth o'r llawer o fymodion am dilyfud atoch," &c. Y mae yn awlwg fod Paul wedi bwrwadu v cyntaf o'r rhai hyn i fod yn awgusawd (apology) dros ei waith yn peidio mwyad i Rhufain, gan unni ei rool a'i ymgais ei ydoedd treiddio i wledydd lle nad ydoedd Crist wedi ei bregethu o'r blaen, a bod y cyfryw leuedd yn galw am ei ymroddion yn fwy na'r manau yr hantodai Cristionogaeth ynddynt yn barol, megys yr ydoedd yn Rhufain; ond oddwria yr ymadrodd arall a dilyfynwyd, gallwn gaaglu nad ydoedd yn ddyledus am ei sylfaeniad i unrhyw apontol, amgen, pa fodd y cydsafai y dymuniad cryf a broffair yn y nall adnod, a'r uchelgais a addeir yn y llall. Felly, buasai yn trawyddu am bregethu Crist, nid lle yr oedd yr Eglwys Gristionogol wedi ei sylfaenu gan apontol, ac ar yr un pryd yn dymuno yn hiraethlawn tabu ymwolud i Rhufain, er fod yr eglwys yno wedi ei sylfaenu gan apontol, yr hyn aydd yn wrthddywedliad. Wrth ystyried y pethau hyn, ynghyd â'r ffaith fod yr eglwys yn Rhufain wedi cyrhaedd y fath gyboedduarwydd ag ydoedd, a hyny mor foreu, ymddengys mai yr atebiad mwyaf rhesymol a ollir ei roddi i ofyniad arall, sef, Pwy a'i sylfaenodd? ydyw yr hyn a ganlyn:

Paul Gristionogaeth wedi ei dwyn yno gyntaf gan y dycethriaid hyny o Rhufainwyr, y rhai y dywedir ou bod yn Jerusalem ar ddydd y Pentecost; a'i fod yn ganlynol i hyny, wedi ei meithrin gan bersonau oeddynt wedi dlyfud i Rhufain, o wahanol barthau, y rhai a ddychwelasid yn benaf o dan weinidlogaeth Paul, yr hyn, ymhlith pethau eraill, a gyfrifa am y gydnabyddiaeth oedd rhwng yr apontol a ohynnifer oedd yn yr eglwys, megys yr ymddengys oddiwrth ei anerohladau.

A oedd yr eglwys yn Rhufain yn gyfansoddedig yn benaf o Iuddewon, yno a gonodloedd? O gonodloedd yn benaf, mae'n debygol: y mae yn naturiol i ni gaaglu felly oddiwrth yr hyn a ganlyn. Yn y bennod gyntaf o'r llythyr, se dilywod, gan lldo gaol ei alw i bregethu i'r holl gonodloedd, ei fod wedi ei alw i bregethu iddynt hwythau hefyd y rhai oeddynt yn Rhufain. Y mae yn dailwg o ystyriaeth fod y Groeg *ra êvη* a arferir yno am y gonodloedd, yn cael ei arfer yn y Testament Newydd yn unig i'w gwahanuathu oddiwrth yr Iuddewon, yr hyn a ddengys na buasai un grym yn nghaagliad Paul, un buasai fod yr eglwys a ffeirid â'i llythyr yn gyfanodol yn benaf a gonodloedd. Yn *ada.* 13eg o'r un bennod, cawn y gortau hyn, "Fol y cawn rhyw ffrwyth ynnoch chiwi, megys ag yn y cenedloedd eraill;" yn gymaint a dywedyd, "fol y cawn ryw ffrwyth ynnoch chiwi y gonodloedd yn Rhufain, megys ymhlith cenedloedd eraill." Ymddengys yr un peth oddiwrth *pen.* xv. 16; "Fol y byddwn weinidog i Iesu Grist at y gonodloedd," &c., fel y byddai ofstyriad y cenedloedd yn gymeradwy, hyny yw, y rhai oeddynt yn Rhufain: se wneir y dybiaeth hon yn dra thebygol hefyd, gan amryw ymadroddion yn *pen.* xi.

A oedd yr eglwys yn Rhufain yn un liosog? os ydoedd, pa fodd y cysonir hyny âg *Actau* xxviii. 22. Ymddengys oddiwrth yr hyn a ddywedir yn nechreu y llythyr, ynghyd â'i osgo cyffredinol, ei bod yn lliosog. Y mae yr anghysondeb ymddangosiadol yn gorwedd yn hyn. Os oedd yr eglwys yno yn lliosog a blodeuog, pa fodd y gallasai y rhai y siaradai Paul gyda hwynt yn Rhufain, fradychu cymaint anwybodaeth o honi hi a'i daliadau? A pha fodd y gallasai y ffaith, fod y sect hõno yn cael yn mhob man ddywedyd yn ei herbyn, gydsefyll â'r hyn a ddywedir gan Paul, sef, bod eu ffydd yn gyhoeddus drwy yr holl fyd? I'r cyntaf, gellir ateb, gan fod yr eglwys yn Rhufain yn gyfansoddedig yn benaf o genedloedd, a bod y personau y crybwyllir am danynt yn yr *Actau* yn luddewon, nid yw yn debygol, er iddi fod yn flodeuog, y buasai yn tynu llawer o'u sylw hwy. Heblaw hyny, ymddengys oddiwrth y gair a ddefnyddir i osod allan y Cristionogion, sef *aipeaic*, fod y dynion hyn yn ystyried fod y ffydd Gristionogol yn rhywogaeth o Iuddewiaeth; os felly, er fod yr eglwys yn Rhufain yn eithaf adnabyddus iddynt, eto o herwydd ei bod gan mwyaf yn eglwys o genedloedd, edrychid arni ganddynt yn rhywbeth tra gwahanol i'r hyn oedd dan eu sylw ar y pryd. I'r olaf gellir ateb, na feddyliai Paul, yn ei ganmoliaeth i'r eglwys yno, ddim mwy na bod eu ffydd yn gyhoeddus ymhlith Cristionogion trwy yr holl fyd.

A fu Pedr yn Rhufain cyn i'r llythyr hwn gael ei ysgrifenu? Nid yw yn debygol. Casglir hyn oddiwrth y ffaith na wneir cyfeiriad at y fath beth gan Paul yn ei lythyr, na chan Luc yn ei hanes.

O ba le, a pha amser yr ysgrifenydd ef? Yn *pen.* xv. 25, 26, ysgrifena yr awdwr fel hyn: "Ac yr awrhon yr wyf fi yn myned i Jerusalem, i weini i'r saint; canys rhyngodd bodd i'r rhai o Macedonia ac Achaia wneuthur rhyw gymhorth i'r rhai tlodion o'r saint sydd yn Jerusalem." Yn *1 Cor.* i. 2, dymuna ar i'r eglwys yn Corinth wneyd y casgliad hwn yn barod erbyn yr amser yr elai atynt, yr hwn amser sydd yn cyfeirio at ailymweliad o'i eiddo â hwynt; oblegid y mae yn amlwg oddiwrth y llythyr ei hun ei fod wedi bod yno cyn ei ysgrifenu. Yn *2 Cor.* ix. 2, canfyddwn ei fod wedi cyrhaedd cyn belled â Macedonia yn ei gyfeiriad atynt; ond oddiwrth yr ymadroddion cyntaf a ddyfynwyd, gwelir ei fod wedi derbyn y casgliad hwn yn gyflawn, ac yn dychwelyd gydag ef i Jerusalem. Gan hyny, rhaid fod y llythyr wedi ei ysgrifenu ar ddiwedd ei ail ymweliad â thir Groeg. Tybir iddo gael ei ysgrifenu o Corinth, a hyny, oddiwrth fod Gaius, yr hwn a breawyliai yn Corinth (*1 Cor.* i. 14) yn anfon anerech at y Cristionogion yn Rhufain. Hefyd, dywedir fod Erastus yn oruchwyliwr y ddinas o'r hon yr ysgrifenydd; ond ymddengys, oddiwrth *2 Tim.* iv. 20, ei fod ef yn byw yn Corinth. Yn *Actau* xix. 21, cyfeirir at yr un daith, ac yn *pen.* xxiv. at ei dyben. Oddiwrth yr hanes yno, gwelir i'r apostol, ar ol gorphen y daith hon a dychwelyd i Jerusalem, gael ei ddal a'i garcharu am ddwy flynedd, hyd oni ddaeth Ffestus yn lle Ffelix. Cymerodd hyn le yn ol hanesiaeth gyffredin yn y flwyddyn 60 o. c. Tyner y ddwy flynedd carchariad o hyn, fe'n dygir i'r flwyddyn 58; ar y pasg yn yr un flwyddyn yr oedd Paul yn Philippi, wedi treulio tri mis yn nhir Groeg, yr hyn a dddwg amseriad y llythyr i ddiwedd y flwyddyn 57.

Pa beth oedd dyben ac achlysur ei ysgrifeniad?

Y mae yn ofynol i ni ystyried fod y dyben yn un peth, a'r achlysur yn beth arall. Diffyg talu sylw priodol i hyn, mae'n debyg, a barodd i rai

ddywedyd, mai y prif beth yn ngolwg yr apostol ydoedd cymmodi â'u gilydd y pleidiau Iuddewig a chenedlig oedd yn gwneyd i fyny yr eglwys yn Rhufain. Ond y mae hyn yn darostwng ac yn cyfyngu gormod ar yr amcan. Nid yw yn ymddangos mewn un modd yn debygol fod ymrafael cyhoeddus wedi tori allan yn eu plith : nid oes gyfeiriad at y fath beth yn y llythyr, ac ni ohydsafai y cyfryw dybiaeth â'r ganmoliaeth a roddir iddynt yn ei ddechreu. Addeffir yn rhwydd fod yn eu plith elfenau anghydfod, yn tarddu yn naturiol o fod yr eglwys wedi ei gwneyd i fyny o Iuddewon a Chenedloedd—y cyntaf, er yn Gristionogion gwirioneddol, er hyny, o herwydd eu hymlyniad wrth, a'u paroh i, ddeddf Moses, yn talu sylw i bethau a farnai yr olaf yn wrthwyneb i ysbryd rhydd yr efengyl. Eto, hyd yn nod yn y rhan hono o'r llythyr ag y dygir hyn yn fwyaf i'r golwg, mor dyner ydynt yr ymadroddion a ddefnyddir, fel y mae yn naturiol casglu eu bod wedi eu bwriadu i attal rhwyg, yn hytrach na'i gyfanu—i ragflaenu anghydfod, yn hytrach na'i wella ; gan hyny, nid teg galw hyn yn brif amcan y llythyr. Y mae hwnw yn uwch ac yn fwy cyffredinol. Yr oedd yr apostol, fel y dywed ef ei hunan, yn hiraethu am fyned atynt er's llawer o flyneddau, ie wedi arfaethu hyny yn fynych, fel y gallai gyfranu iddynt ryw ddawn ysbrydol fel eu cadarnhëid. Ac yn ychwanegol at y rhwymedigaeth y teimlai ei hun dani i'r Rhufeiniaid ymhlith cenedloedd eraill, yr oedd sefyllfa Rhufain, fel meistres y byd a chyrchfa trigolion y gwahanol wledydd, ac felly y dylanwad a gai llwyddiant crefydd ynddi ar leoedd eraill, yn peri fod ei awydd yn fwy i'w cadarnhau yn athrawiaeth yr efengyl. Felly, gan hyny, wrth weled ei fod wedi ei luddias gan amgylchiadau i fyned atynt hyd yn hyn, a bod ymweliad â hwynt mewn amser dyfodol yn ansicr, fe ddefnyddia y cyfleusdra presennol i roddi iddynt, trwy gyfrwng y llythyr hwn, draethawd manwl aceglur ar drefn fawr yr efengyl, fel ag i wneyd i fyny am ei absenoldeb personol. Ond er mai hyn yma ydyw amcan mawr y llythyr, dilys yw fod gan yr awdwr, wrth gyfeirio ato, olwg ar amgylchiadau neillduol yr eglwys ; a bod hyd yn nod y rhan athrawiaethol o hono wedi derbyn ei ffurf i raddau oddiwrthynt. Fel y crybwyllwyd o'r blaen, yr oedd yr eglwys yn gyfansoddedig o Iuddewon a Chenedloedd ; ac mewn gwirionedd, y ffaith syml hon oedd wrth wraidd yr holl wahaniaethau a allasant fod yn eu plith ; edrychent ar yr efengyl o safleoedd (*standing-points*) gwahanol, ac yn y cyfwng rhyngddynt yr hanfodai elfenau anghydfod ac ymrafaelion ; gan hyny wrth egluro trefn yr efengyl y mae yr apostol yn dwyn yr Iuddew a'r cenedl-ddyn at eu gilydd ; profa yr anghenheidrwydd am dani, oddiwrth fod y naill fel y llall yn yr un cyflwr colledig, a thuag at gyfranogi o'i bendithion, yr oedd yn rhaid i'r ddau gyfarfod yn yr un man—"Yr hwn a gyflawnhâ yr enwaediad wrth ffydd, a'r dienwaediad trwy ffydd:" dengys eu bod yn un yn eu colledigaeth, ac yn un hefyd yn eu cadwedigaeth ; felly i'r graddau y credid yr athrawiaeth hon, i'r graddau hyny y cedwid yr eglwys mewn undeb a brawdgarwch.—Fel hyn y mae gwirioneddau cyffredinol yn cael eu trin fel ag i gyfarfod amgylchiadau neillduol, —is-amcanion yn cael eu hateb wrth gyrechu at y prif-amcan : neu mewn geiriau eraill, achlysur ysgrifeniad y llythyr yn cael ei lyneu i fyny yn y dyben mawr.

PENNOD I.

Y mae yr oll, o'r adnod laf hyd ddiwedd y 15fed, yn ffurfio arweiniad i

mewn i'r llythyr; a ohan mai un amcan mawr sydd gan yr apostol trwyddo, a bod ei holl fryd wedi ei sefydlu ar hwnw, byddai yn annaturiol casglu fod yr adnodau arweiniol hyn wedi eu hamcanu i un pwrpas amgen na bod yn wasanaethgar i'w gyrhaedd; ymddengys, gan hyny, mai yr hyn oedd yn ngolwg yr awdwr yn y gyfran hon o'r bennod, ydoedd, ennill ewyllys da y rhai oedd yn Rhufain—ymweithio i'w serchiadau; ac felly, sicrhau derbyniad diragfarn i'w genadwri. Yn y lle cyntaf, y mae yn gosod i lawr ei awdurdod apostolaidd; "Paul gwasanaethwr Iesu Grist, wedi ei alw i fod yn apostol, ac wedi ei neillduo i efengyl Duw:" ac yma y cawn anghraifft o'r hyn sydd yn nodwedd perthynol i'w ddullwedd ef, sef, ei ymadawiad (*digression*) sydyn oddiwrth ei fater. Pan y deuai yn ddamweiniol ar draws rhyw wirionedd pwysig, nid hawdd oedd ganddo ei adael, heb yn gyntaf arllwys o'i gwmpas ryw gymaint o'r meddyliau oedd yn dygyfor ynddo; ac yn wir, yr oedd ganddo y fath doraeth o honynt, fel nad oedd ganddo amser i'w trefnu, i'w gwisgo mewn diwyg ddyheig, i ymholi yn mha le a ffurf eu gosodai. Y mae hyn yn peri fod ei ysgrifeniadau weithiau yn afreolaidd, a'u hamcan yn anegriur; y mae y troadau sydd yn ei ffordd yn peri nid ychydig o anhawader ar brydian i gael allan y lle y cyfeiria ato; felly hefyd yn y fan hon, wedi crybwyll am yr efengyl, yr oedd yn rhaid iddo cyn ei gadael, gael dywedyd ei bod wedi ei haddaw trwy y prophwydi, mai ei gwrthddrych ydoedd Mab Duw; ei fod yntau drachefn o hâd Dafydd o ran y cnawd, ac wedi ei egluro yn Fab Duw mewn gallu, yn ol ysbryd sancteiddiad trwy yr adgyfodiad oddiwrth y meirw. Ac yna, yn y 7fed adnod, y mae yn gorphen ei gyfarchiad, "At bawb sydd yn Rhufain," &c. Yn yr adnodau canlynol, dadgana ei ddiolchgarwch i Dduw o herwydd fod eu ffydd yn gyhoeddus drwy yr holl fyd; hysbysa y lle arbenig oeddynt yn gael yn ei weddïau, a'r hiraeth dŵfn a deimlai am eu gwled. Fel hyn, wrth ystyried cynnwys y rhan hon o'r bennod, nis gallwn lai na barnu fod gan yr apostol, o dan y ffurf anfwriadol a berthyna iddi, amcan er hyny i barotoi meddyliau deiliad yr eglwys yn Rhufain gogyfer â'r hyn yr oedd ar fedr ei draethu. Yn y lle cyntaf, yr oedd ei swydd ef, fel un wedi ei alw i fod yn apostol, yn hawlio eu sylw hwythau fel rhai wedi eu galw i fod yn saint; yn yr ail le, buasai ymddygiad gwahanol oddiwrthynt yn anghydweddol â'r cymeriad uchel a ennillasant; ac yn olaf, yn dra annheilwng o'r gofal a broffesai am danynt, a'r dyddordeb a deimlai yn eu llwyddiant. Yn *ada.* 16eg, y mae yn cael achlysur i ddwyn i mewn destun pwysig ei lythyr; ac er mai hwn yn y pennodau dyfodol sydd yn llyncu ei holl enaid, ac yn dwyn allan ei holl ymadferthoedd, eto, y mae yn ei osod i lawr yma mewn modd disymwth, syml, a diymhongar, fel rheswm am ei barodrwydd i bregethu yr efengyl iddynt hwythau hefyd, y rhai oeddynt yn Rhufain. Y mae yr un peth i'w weled trwy gorff yr epistol—dwg y darlennydd gydag ef heb ddyweyd yn mlaen llaw i ba le—geayd ei bethau ger bron yr edrychydd yn ddirybudd, nes ei daro yn fwy effeithiol; yn lle addaw pethau mawr heb eu gwneyd, ei arfer ef yw eu gwneyd heb eu haddaw. Y mae yr un sydynrwydd i'w weled yn y lle hwn hefyd; "Felly hyd y mae ynof fi, parod ydwyf i bregethu yr efengyl i chwithau hefyd y rhai ydych yn Rhufain;" "Canys nid oes arnaf gywilydd o efengyl Crist: oblegid gallu Duw yw hi er iachawdwriaeth i bob un a'r sydd yn eredu." Y mae yr adnod hon, fe welir, yn ffurdo y symudiad (*transition*) at bwne mawr ei ymdriniaeth; sef, iachawd-

wriaeth dyn, a'i hystyried yn allanol (*objectively*), a'i tharddiad yn Nuw ; o'i hystyried yn dumewnol (*subjectively*) yn cael ei derbyn gan ffydd. Fel rheswm am yr haeriad hwn o barth i'r efengyl, dygir ymlaen *ada.* 17 ; "Canys ynddi hi y dadguddir cyflawnder Duw o ffydd i ffydd ;" "cyflawnder Duw," yn hon, yn gyferbyniol â "gallu Duw er iachawdwriaeth," yn yr un flaenorol, ac "o ffydd i ffydd" yn cyfateb i "bob un sydd yn credu." Llauer o wahanol esboniadau sydd wedi eu rhoddi ar yr ymadrodd "o ffydd i ffydd ;" ond pa beth bynag a ddichon fod ei ystyr, rhaid ei fod yn gynnwysedig yn yr ymadrodd, "Y cyflawn a fydd byw trwy ffydd," a ddyfynir o'r Hen Destament i'w gadarnhan, yr hwn ni feddylia, mae'n debygol, ddim ychwaneg na bod iachawdwriaeth dyn o'i dechreu i'w diwedd, neu gyflawnhad os mynir, fel rhan benodol o honi, yn hollol o ffydd ; fe ddichon, er hyny, fod yr ymadrodd "o ffydd" yn fwy cyffredinol, ac wedi ei fwriadu i nodweddu y cyflawnder ynddo ei hun ; ac "i ffydd" yn dynodi y cyflawnder yn y cymhwysiad o hono at y dyn, fel un yn cael ei ddadguddio i berchen ffydd.

Ar ol gosod i lawr yn fyr drefn yr efengyl i gyflawnhau pechadur, cyn helaethu dim ychwaneg arni, y mae yn dangos yr anghenrheidrwydd oedd ar y byd am y fath gynllun : profir hyn ganddo oddiwrth ei gyflwr moesol. Yn y bennod gyntaf, cyfynga ei hun at y cenedledol fel yn cyfansoddi y dosbarth lliosocaf o'r boblogaeth, gan ddechreu ei ymresymiad yn *ada.* 18, fel y canlyn :—"Canys digofaint Duw a ddadguddiwyd o'r nef," &c. Y mae yn amlwg fod y cysylltair, *canys*, yn arwain i mewn reswm am yr hyn a ddywedwyd yn yr adnod o'r blaen, sef, cyflwr o gyflawnhad ger bron Duw yn gyraeddadwy yn unig trwy ffydd ; mai hyn yw y gwirionedd sydd amlwg, "Canys, &c.:" mor bell ydyw dynion o ennill cymeradwriaeth y Goruchaf, yn annibynol ar *gyflawnder* Duw, yr hwn a ddadguddir o ffydd i ffydd, fel ag y mae *digofaint* Duw wedi ei ddadguddio o'r nef yn erbyn pob annuwioldeb ac anghyflawnder dynion ; cyflawnder Duw a digofaint Duw ydynt wedi eu gosod yn wrthygyferbyniol i'w gilydd, a'r un gair hefyd a ddefnyddir mewn cysylltiad â'r ddau, yr hyn sydd wedi ei fwriadu, dybygid, i osod allan y meddwl mewn ffurf mwy grymus a bywiog ; ie, er meddu y gwirionedd, yr oeddynt trwy anghyflawnder yn ei attal. Y mae yohydig o amwysedd yn y gair *attal* yn y fan hon, yn gymaint a'i fod yn cael ei ddefnyddio am gadw unrhyw beth oddiwrth arall, neu rwystru unrhyw beth neu berson i weithredu yn ol ei duedd naturiol : yr ystyr olaf sydd yn cyfateb oreu i'r gair Groeg, *κατέχω*, ac felly yn golygu, nid gwaith yr athronwyr cenedlig yn cadw y gwirionedd oddiwrth y werin, ond eu gwaith oll, a'u cymeryd yn y cyfanswm o honnynt, yn attal—yn cau i fyny mewn, a thrwy anghyflawnder—y gwirionedd oeddynt yn ei feddu, rhag iddo gael ffordd rydd i ennill llywodraeth ar eu meddyliau, a dangos ei hun yn eu bucheddau. Ymddengys fod gweddill y bennod yn cael ei ddefnyddio i brofi y gosodiadau cynnwysedig yn yr adnod dan sylw ; sef, fod digofaint Duw wedi ei ddadguddio o'r nef, &c., a bod y rhai oedd yn agored iddo yn attal y gwirionedd mewn anghyflawnder ; ond wrth fyned ymlaen gyda hyn, y mae yr apostol yn newid eu trefn, gan brofi yr olaf o'r ddau yn gyntaf, yr hyn sydd yn cymeryd i mewn y pum' adnod dilynol. Dangosir yn gyntaf oll, yn y 19eg a'r 20fed, fod y gwirionedd ganddynt, "O herwydd yr hyn a wyddir (nid yr hyn a ellir ei wybod) am Dduw, sydd eglur ynddynt hwy ;" ystyr gyffredinol τὸ γνωστὸν

ydyw, "yr hyn a wyddir;" nid oes genym ychwaith un sail oddiwrth yr arferiad cyffredin o hono yn y Testament Newydd i'w gyfieithu yn wahanol; a hefyd ni byddai iddo felly ateb dyben yr apostol crystal, oblegid son y mae efe, nid am yr hyn a allasai y cenedloedd wybod, ond am eu gwaith yn camddefnyddio y wybodaeth oedd ganddynt: y meddwl, gan hyny, yw, fod y wybodaeth allanol (*objective*) hono, pa un a argraffwyd gan Dduw ar y greadigaeth, a'r hon hefyd oedd yn wasgaredig ymhlith dynolryw yn gyffredinol, yn eglur ynddynt hwythau; canys yr oedd anweledig bethau Duw, sef ei dragywyddol allu ef a'i ddwyfoliaeth, i'w gweled oddiwrth neu trwy (yr hyn sydd yn cyfateb yn well i feddwl *arò*, na'r arddodiad *er*) greadigaeth y byd hyd onid oeddynt yn ddiiesgus. Yn *adn.* 21, y mae yn dwyn ymlaen y wybodaeth a ddangoswyd ei bod yn eu meddiant, ac yn ei chysylltu â'r camddefnydd oeddynt yn ei wneyd o honi; a thra y mae trwy hyn yna yn cyflawnhau yr haerriad o'u bod yn ddiiesgus, y mae ar yr un pryd yn gorphen y prawf o'u bod yn attal y gwirionedd mewn anghyfiawnder. Yna yn *adn.* 24, dychwela yn ol at y gosodiad cyntaf, sef, bod digofaint Duw wedi ei ddadguddio o'r nef, yn erbyn pob annuwioldeb ac anghyfiawnder dynion; nid wedi ei ddadguddio yn erbyn dynion ar gyfrif y pethau hyn, er fod hyny yn wir; nid ychwaith yn erbyn yr oll o annuwioldeb ac anghyfiawnder, yr hyn ni chaniateir gan absenoldeb y fannod yn yr iaith wreiddiol: y mae'r meddwl yn fwy penodol (*definite*), ac yn golygu yn erbyn, neu ar gyfer pob math o annuwioldeb; hyny yw, fod Duw yn yr amlygiad o'i ddigofaint, nid yn unig yn cosbi, ond hefyd yn cyfaddasu y gosbedigaeth at natur y bai. Ond i ni ddilyn yr apostol hyd *adn.* 31, ceir gweled fod y meddwl hwn yn cael ei gario allan yn dra eglur; megys ag yr oeddynt hwy yn *anmharachu* Duw, trwy newid ei ogoniant i lun dyn llygredig, fel cosb am hyn, rhoddes Duw hwythau i fyny i *anmharachu* eu cyrff eu hunain; am eu gwaith, trwy eu heulun-addoliaeth, yn *newid* gwirionedd Duw yn gelwydd, rhoddes yntau hwythau i fyny fel ag i *newid* yr arfer anianol i'r hon sydd yn erbyn anian; ac megys yr oedd yn *anghymeradwyo* ganddynt gadw Duw yn eu gwybodaeth, rhoddes Duw hwythau i fyny i feddwl *anghymeradwyo*. Yna, y mae yn diweddgloi y bennod gyda'r sylw eu bod, er gwybod cyfiawnder Duw, fel yn rhwymo y rhai a wnant y cyfryw bethau i ddyoddef marwol-aeth, nid yn unig yn eu gwneyd eu hunain, ond hefyd yn eu cymeradwyo mewn eraill; megys ag yr oedd digofaint Duw yn erbyn eu hannuwioldeb yn cael ei amlygu mewn ffordd ag oedd yn dyfnhau eu trueni, felly hefyd yr oeddynt hwythau o'u hochr eu hunain, hyd yn nod wrth gyflawni y pethau hyny ag oeddynt yn ganlyniadau y gosb, yn mwyhau eu heuog-rwydd; gan hyny, rhaid oedd iddynt gael rhyw ffordd amgen nag un oedd ganddynt i ennill ffafwr y Duwdod.

PENNOD II.

Dyben yr ail bennod, fel y gyntaf, yw dangos, oddiwrth gyflwr llygredig dynolryw, yr anghenrheidrwydd am gynllun yr efengyl i gyflawnhau. Gwneir hyn yn y bennod gyntaf, gyda golwg ar y byd cenedlig; yn yr ail, gyda golwg ar yr Iuddewon. Y mae y bennod hon yn dechreu gyda'r geiryn *Διό*, yr hwn sydd yn ei chysylltu â'r un flaenorol, ac yn cynnwys fod yr hyn a'i dilyna yn gasgliad naturiol oddiwrth yr hyn a ddywedaisid o'r blaen. Ar ol i'r apostol, yn y bennod gyntaf, roddi rhestr o'r pechodau

dychryllyd a arferid gan y cenedloedd, fe'i gorphennu gyda sŵm ag sydd yn mawr drymhaen eu hwi; sef, eu bod, nid yn unig yn gwneyd y cyfryw bethau eu hunain, ond hefyd yn cydymfoddi â'r rhai oedd yn eu gwneuthur hwynt, a hyny er gwybod fod y rhai a wnaent y cyfryw bethau yn haedda marwolaeth: ond yn y bennod hon, y mae yn myned ymhellach fyth, gan nodi allan radd uwch o enogrwydd hyd yn nod na hyny;—dyn yn meddu cymaint o oleuni fel ag i fod yn allnog i farau eraill—i anghymeradwyo a ehondemnio eu gweithredoedd—ac eto yn gwneyd yr un pethau ei hunau. Os oedd y cyntaf yn ddiogel, gan hyny *ἄσφατος*; rhaid ei fod ef felly: wrth faru arall, yr oedd yn ei gondemnio ei hun. Yn y rhan flaenaf o'r bennod hon, ymddengys fod yr apostol yn gosod i lawr wirioneddau cyffredinol; eto, y maent o'r fath natur fel nas gallwn hwi na barnu *ſua* ganddo, wrth wneyd dewisiad o honiyn, olwg ar yr Iudew. Y mae yn dangos y gwirioneddau, neu y gosodiadau hyn, yn y fath fodd eglur ac anwrthwynebol, fel nad oedd gan yr Iudew ddim i'w wneyd, dybygid, ond addaf eu cywirdeb; ac fel hyn, y mae yr apostol yn dynesu ato mewn modd pwylllog, tawel, a goebelgar, gan gymeryd gofal i beidio a chyffroi ei ragfarn; ac yn y diwedd, cymbwysa y gwirioneddau cyffredinol hyn at ei amgylchiad neillduol ef. Honir ganddo, yn gyntaf, fod barn Duw yn ol gwirionedd—fod ei ymwneyd & dynion yn cael ei lywio gan gyflawnder tragywyddol. Ar ol gosod i lawr y gwirionedd hunan-dystiol (*self-accident*) hwn, & ymlaen i ddangos, trwy ofyn cwestiwn, afresymoldeb y syniad y byddai i'r hwn a farnai arall am wneuthur y cyfryw bethau ag a enwasid, ddiano yn ddigoseb, er cyflawni yr un pethau ei hunau: y mae barn Duw yn ol cyflawnder (*ἀκρίβεια*). “Ond a wyt ti yn tybied, O ddyd, yr hwn wyt yn barnu y rhai sydd yn gwneuthur y cyfryw bethau, a thithau yn gwneuthur yr un pethau, y diengi di rhag barn Duw?” Y mae y *αὐτὸς* yn rhoddi ar ddeall fod y ddau syniad yn ymddangos i'r apostol yn groes hollol i'w gilydd, *ἰε*, yn gymaint felly, fel yr oedd cymeryd y fath fantais ar ddaloni Duw, y camddefnydd mwyaf o hono, ac y byddai i'r person hwnw a ddiystyrai olud ei ddaioni ef, heb ei deimlo yn ei dywys i edifeirwch, “drysoi iddo ei hun ddigofaint erbyn dydd digofaint, a dadguddiad cyflawn farn Duw; yr hwn a dâl i bob un yn ol ei weithred.” Y mae hyn yn adfyngiad o'r meddwl sydd yn yr ail adnod, ond yn cael ei osod allan yma mewn modd mwy penodol (*definite*); wedi derbyn ei ffurf oddiwrth yr adnodau blaenorol. Fod barn Duw yn ol gwirionedd, a gynnwys ynddo y meddylldrych y tâl efe i bob un yn ol ei weithred; os felly, ofer i'r hwn oedd yn barnu (*ὁ κρίνων*) foddwl diano rhag barn Duw. Wrth egluro y gosodlad hwn, y mae yr apostol yn cymeryd achlysur, am y waith gyntaf yn y bennod hon, i wneyd defnydd o enw yr Iudew, ond eto mewn cysylltiad â'r cenedl-ddyn; ac fel hyn, symuda yn raddol oddiwrth osodladau cyffredinol at amgylchiadau neillduol;—i'r rhai a geisient ogoniant, anrhydedd, ac anllygredigaeth, fe roddai Duw fywyd tragywyddol; ond i'r rhai a wnaent ddrwg, drallod ac ing: yr Iudew yn gyntaf, a'r Groegwr hefyd. Y gweithreda efe yn y fath fodd sydd amlwg, “Cany (*γὰρ*) nid oes derbyn wyneb ger bron Duw;” gan nad yw dderbyniwr wyneb, yna, wrth ffurfio barn mewn perthynas i weithredoedd dyn, fe gymer o dan ei ystyriaeth hefyd yr amgylchiadau yn mha rai eu cyflawnwyd; felly, byddai i'r manteision a feddiannai dyn, os camddefnyddid hwy ganddo, wneuthur ei ddedfryd yn fwy llym ac annyoddefol; “Oblegid cynnifer ag a bechasant

yn ddideddf a gyfrgollir hefyd yn ddideddf, a ohynnifer ag a bechasant yn y ddeddf a fernir wrth y ddeddf." Canlyniadau y farn hon a adewir i'w penderfynu i gydwybod y rhai a anerchai, yr hyn nis gallai fod yn ddim amgen na'u cyfrgolli yn yr un modd; "Canys nid gwrandawyr ond gwneuthurwyr y ddeddf a gyflawnhëir." Y cenedloedd a fernid am eu gweithredoedd yn ol y graddau o oleuni a fwynhaent, y rhai, yn absennoldeb deddf ddadguddiedig, oeddylt ddeddf iddynt eu hunain, a'u cydwybod yn dwyn tystiolaeth o'u mewn, yr hon a barhâi i gyflawni ei swydd hyd, ac yn y dydd, y barna Duw ddirgeloedd dynion. Ar ol gosod i lawr y gwirioneddau hyn mewn dull goleu a nerthol, y mae yn myned ymlaen yn *ada*. 17 i'w cymhwyso at yr Iuddew yn bersonol; "Wele, Iuddew yn Nuw," elwir, ac yr wyt yn gorphwys yn y ddeddf, ac yn gorfoleddu yn Nuw," &c.; ond er yr holl oleuni a fwynhëid ganddynt, eto cyflawnent y pechodau hyny a gondemniant mewn eraill. Heb fyned yn fanwl dros y disgrifiad a roddir yma o'r Iuddew, gwelir ar unwaith ei fod yn cyfateb yn hollol i'r hwn oedd yn barnu (*ὁ κριτής*) yn nechreu y bennod; felly, gan ei fod ef yn diystyru golud daioni Daw—gan fod barn Duw yn ol gwirionedd—a chan yn talai i bob dyn yn ol ei weithred, yr oedd ef, yr Iuddew, yn benodol yn agored i'r un farn. Yn niwedd y bennod, y mae yn gwneyd ychydig o sylwadau ar enwaediad—yn gymaint a'i bod yn ordinhad ag y cysylltai yr Iuddewon â hi lawer o bwysigrwydd, ac yn rhoddi hawl hefyd i'r mwynhad o'r lleill—gan ddywedyd y byddai o les yn unig ar y dybiaeth y byddai i'r person a enwaedid gadw y ddeddf, amgen, â ei enwaediad yn ddiennwaediad; ie, ychwaneg, y cenedl-ddyn, os cadwai y ddeddf, a'i condemnai ef. Megys yr oedd yr apostol wedi dybenu ei osodiadau cyffredinol trwy ddywedyd y bydd i Dduw, yn y dydd olaf, farnu *dirgeloedd* (*κρίσει*) dynion, felly yn awr, y mae yn diweddu ei gymhwysiaidau neillduol trwy ddywedyd mai yr hwn sydd yn y *dirgel* (*ἐν τῷ κρυπτῷ*) sydd Iuddew, a bod ei gymeradwyaeth ger bron Duw yn gynnwysedig, nid mewn cyflawniadau allanol, modd y tybiai yr Iuddew yn gyffredin, ond mewn purdeb calon; felly, yn yr amddifadrwydd o'r ansawdd yma yr oedd ef, fel y cenedl-ddyn, yn agored i ddigofaint Duw.

PENNOD III.

Yr apostol, yn ymwybodol o'r gwrthddadleuon i ba rai yr oedd athrawiaeth y bennod flaenorol yn agored, yn nechreu hon, a ddwg yr unrhyw ymlaen ei hunan, gan ymroddi hyd ddiwedd y seithfed adnod i'w hateb. Os yw yr Iuddew a'r cenedl-ddyn ar yr un tir, gyda golwg ar eu Cyflawnhad ger bron Duw, "Pa ragoriaeth, gan hyny, sydd i'r Iuddew?" Etyb y gofyniad hwn trwy ddywedyd mai iddynt hwy yr ymddiriedwyd am ymadroddion Duw; "Oblegid beth? (*τι γὰρ*) os anghredodd rhai, a wna eu hanffyddlondeb (*ἀπιστία*) hwy ffyddlondeb Duw yn ofer?" Y mae fod y cysylltai *γὰρ* yn nechreu yr adnod hon, yn tueddu i brofi, iddi gael ei bwriadu gan yr apostol nid fel gwrthddadl yn erbyn, ond yn hytrach fel cadarnhad o'r adnod flaenorol; y mae fod y *μή* yn nechreu y gofyniad, yn dangos fod yr apostol yn ymwrthod yn hollol â'r meddwl sydd ynddo, ac yn ffordd fwy effeithiol i osod allan ei anghymeradwyaeth o hono; ymddengys mai yr hyn a ganlyn yw tuedd yr adnodau dan sylw. Y mae rhagoriaeth yn perthyn i'r Iuddew, &c. Canys ymddiriedwyd iddynt hwy am ymadroddion Duw; ie, y mae hyn yn wir, er i rai droi allan yn anffydd-

lawn, "Oblegid beth? os anghredodd rhai, a wna eu hanffyddlondeb hwy fyddlondeb Duw yn ofer?" Na wna, mewn un modd (*Μη γερουρο*): gan mai hyn yw y ffaith, gan nad yw ffyddlondeb Duw yn cael ei ddinystrio gan anffyddlondeb dyn, yna, y mae gwirionedd yr *adnod* 1af a'r 2il, yn sefyll yn ddigryn. Y mae *ada.* 4, yn rhoddi achlysur i'r gofyniad a gynnysgir yn *ada.* 5. Ond os yw ein hanghyfiawnder ni yn canmawl cyfiawnder Duw, pa beth a ddywedwn? Ai anghyfiawn yw Duw, yr hwn sydd yn dwyn arnom ddigofaint?" Y mae yr hyn sydd yn sail i'r gofyniad uchod, er nad wedi ei ddywedyd yn uniongyrchol, eto, yn gorwedd yn ystyr yr adnod flaenorol; canys os arosai Duw yn eirwir, er i bob dyn fod yn gelwyddog, sicr yw, y byddai i'r amgylchiad hwnw wneuthur ei ffyddlondeb yn fwy amlwg; mewn geiriau eraill, byddai i anghyfiawnder dyn, yn ol iaith y 5ed adnod, ganmawl cyfiawnder Duw; ond pa beth yw y casgliad naturiol oddiwrth hyn yma? Bod Duw yn anghyfiawn yr hwn sydd yn dwyn arnom ddigofaint? Nage, mewn un modd; amgen, pa fodd y barna Duw y byd? Y gwnai efe hyny, oedd yn ffaith a gredid gan yr Iuddewon yn gyffredinol; ond yr oedd y dybiaeth fod Duw yn anghyfiawn pan yrdwyn digofaint, a'r grediniaeth y barnai efe y byd, yn hollol anghyson â'u gilydd. Golygir y 7fed adnod, gan rai yn ail-adroddiad o'r wrthddadl a ddygwyd yn mlaen yn *ada.* 5, ond a attaliwyd yn sydyn gan *ada.* 6. Ond y mae y cysylltair *γὰρ*, yn y fan hon eto, yn arwyddo yn wahanol; sef, fod yr adnod yma, ynghyd â'r un ganlynol, yn cael eu defnyddio fel profion ychwanegol o destun (*subject*) y gwadiad sydd yn eu rhagflaenu, "Canys os bu gwirionedd Duw drwy fy nghelwydd i yn helaethach i'w ogoniant ef (yr hyn y mae yn rhaid addef ei wirionedd), paham y'm bernir innau eto megys pechadur? Ac nid yn hytrach, &c., gwnawn ddrwg fel y del daioni?" Y mae y ddrwg adnod hyn, gellid tybied, yn cadarnhau yn uniongyrchol y meddwl sydd yn gynnwysedig yn niwedd yr adnod o'r blaen; sef, "pa fodd y barna Duw y byd?" ac felly yn dal cysylltiad anuniongyrchol â'r owestiwn mawr o barth i gyfiawnder Duw. Haera yr apostol yn *ada.* 6, fod y syniad o fod Duw yn anghyfiawn wrth gosbi yr anghyfiawnder hwnw trwy ba un y canmolid ei gyfiawnder ef, yn anghyson â'i waith yn barnu y byd; yn yr adnodau canlynol, dengys pa fodd yr ydoedd felly; oblegid, y syniad uchod, o'i gario allan a'i ddilyn i'w eithafion, a ddeuai i'r un peth a hyn:—"Paham y'm bernir innau eto megys pechadur? Ac nid yn hytrach gwnawn ddrwg fel y del daioni?"—yr hyn ar unwaith a ddymchwelai lywodraeth Duw, ac a ddinystriai foesau dyn. Nid oedd y cyfryw olygiad a hwn yn galw am unrhyw wrthbrawf, gan ei fod ynddo ei huu yn wrthun ac afreymol; yn unig, ychwanega fod damnedigaeth y dynion a goledent y cyfryw dybiau yn gyfiawn. Wedi iddo, fel hyn, gilio ychydig oddiwrth ei destun, yn y 9fed *adnod*, adgymera ei safle flaenorol, gan gadarnhau fod sefyllfa ysbrydol yr Iuddew a'r cenedl-ddyn yr un; yna, dwg ymlaen dystiolaethau o'r Hen Destament i wirio hyn, a phrofa fod y cyhuddiadau cynnwysedig ynddynt i'w cymhwyso at yr Iuddew yn bersonol; "oblegid, pa bethau bynag y mae y ddeddf yn eu dywedyd, wrth y rhai sydd dan y ddeddf y mae hi yn eu dywedyd: fel y cauer pob genau," &c. "Canys (*Δότρι*) trwy weithredoedd y ddeddf, ni chyfiawnhëir un cnawd yn ei olwg ef." Rhag ofn y dichon i'r darlennydd ofyn, Paham y dodwn *canys* yn nechreu yr adnod hon, yn lle o *herwydd*? Yn gymaint a'i fod yn gosod gwedd ychydig yn wahanol arni, dywedwn, mai

dyna ydyw ystyr y gair *διότι*, yr hwn sydd yn ddeilliedig o *διὰ, ὅ, a τί*; ac heblaw hyny, dyna'r meddwl sydd iddo yn y gwahanol fanau yr arferir ef yn y Testament Newydd: gwel *Luc* ii. 7; xxi. 28; i. 13; ac *Act.* xviii. 10. Felly, gan hyny, y mae yr apostol yma, ar ol cyrhaedd y casgliad pwysig yr oedd ei lygaid yn gyfeiriedig ato, sef nad allai dyn gael ei gyfiawnhau trwy weithredoedd y ddeddf, yn ei ddwyn ymlaen yn ffurf rheswm; yr hwn, er ei fod yn gasgliad naturiol oddiwrth yr adnodau a'r pennodau blaenorol, eto, os caniatëid ef, ydoedd yn rheswm am yr hyn a ddywedasad yn niwedd *adn.* 19; "Canys trwy y ddeddf y mae adnabod pechod:" cyfiawnhad trwy y ddeddf, ac adnabod pechod trwy y ddeddf, ydynt ddau beth cwbl groes i'w gilydd, fel y mae hi wrth roddi yr olaf, yn cau allan y cyntaf. Ar ol iddo hyd yn hyn, aros ar yr ochr nacaol i'r ewestiwn, yn *adn.* 21, fe gymera yr ochr gadarnhaol, gan ddal allan gyfiawnder Duw—cyfiawnder heb, yn annibynol ar (*χωρὶς νοῦν*), y ddeddf; er hyny, yn cael dwyn tystiolaeth iddo gan y ddeddf a'r prophwydi; ac un drwy ffydd, yr hyn sydd yn nodwedd arbenig perthynol iddo, i'w wahaniaethu oddiwrth un trwy y ddeddf; hwn, medd yr apostol, a ddauguddir "i bawb, ac ar bawb a gredant." Rhai, er mwyn gochel yr anhawser sydd ynglŷn â'r ymadrodd diweddf hwn, a gysylltant "i bawb" â'r prifair *dadguddir* neu *eglwir*, ac a ddeallant y ferf *sydd*, yn rhagflaenu "ar bawb." Ac yna, y meddwl yw hyn,—fod cyfiawnder Duw yn cael ei egluro yn yr efengyl i *bawb*, a'i fod *ar bawb* a gredant. Diau fod hyn yn wir; ond hwyrach mai gwell i ni yn y diwedd yw cymeryd yr adnod fel y mae, a deall "i bawb a gredant," fel yn golygu, sail gyffredinol y derbyniad o hono, ac "ar bawb a gredant," y sicrowydd y cymer hyn le, ond cael yn y dyn yr ammod gofynedig; ac fel rheswm am yr un a'r unig gynllun hwn o gyfiawnhad, fe noda allan y ffaith fod pawb yn ddiwahaniaeth wedi syrthio yn fyr o gymeradwyaeth (*δόξης*) Duw. Ar ol dangos mai sail dumewnol y cyfiawnder hwn yw ffydd, ä ymlaen i'w ystyried yn allanol, fel yn tarddu o rad ras Duw, ac yn dyfod trwy y prynedigaeth sydd yn Nghrist Iesu; ac fel y byddai iddo gael derbyniad mwy gwresog gan yr Iuddew, hysbysa ei fod yn cael ei gynnwys hyd yn nod yn y trefniant Iuddewig. Ymddengys i ni, mai hyn yna yw ystyr *adn.* 25. Y mae y gair *ἁσθησιον*, a gyfieithir yma yn *taun*, yn cael ei gyfieithu yn *Heb.* ix. 5 yn *drugareddfa*: hefyd, y mae y gair *προέθετο*, a gyfieithir yma yn *osododd*, yn gyfansoddedig o *πρό, o flaen*, ac yn cael ei gymhwyso at amser yn gystal a lle; a *τίθημι, gosod*; felly, dybygem, gellid darllen yr adnod fel hyn, "Yr hwn a osododd Duw o'r blaen (dan yr hen oruchwyliaeth) yn drugareddfa (oblegid fod y drugareddfa yn cynrychioli Crist yn ei iawn, a'r prynedigaeth sydd trwyddo), i ddangos ei gyfiawnder ef yn mhasiad heibio (*πάρεσιον*) y pechodau a wnaethid o'r blaen, &c. I ddangos ei gyfiawnder ef y pryd hwn." Dylid sylwi mewn cysylltiad â'r arddodiaid *εἰς a πρὸς* a ddefnyddir yn yr adnodau hyn gyda'r gair a gyfieithir yn "*i ddangos*," fod y cyntaf yn golygu yn fwyaf uniongyrchol y canlyniad, a'r olaf y dyben mewn golwg; yna yr ystyr yw hyn—fod y gosod yn drugareddfa dan yr hen oruchwyliaeth, fel ag (*εἰς*) i ddangos cyfiawnder Duw yn ei waith, trwy ei ddyoddefgarwch yn pasio heibio i bechodau, fod hyn wedi cymeryd lle gyda golwg ar (*πρὸς*) yr amlygiad o'i gyfiawnder (nid y briodoedd o gyfiawnder, ond ei gyfiawnder a gyfrifir i bechadur, amgen, byddai yr hyn a ganlyn yn fynych) y pryd hwn, dan yr efengyl, fel ag i

fod 'eog' rai yn gyflawn, yr hyn a gyflwynir yn yr achod ffactorol; ac yn ol yr achod hon, yn cyflwyniad y neb sydd o Fydd Iann. Ar ol iddo yn y modd yma cael allan yr achrawiaeth llawr o gyflawnhad drwy fydd, y mae yna yn tynnu caelgriadu ymferddi eiddiwrthi. Yr ydoedd yn cau allan ymfroest, "Canyr y gwa. ac nid oes a ddefnyddir yn y llawysgrifau goreu, yr hyn a wna yr achod, nid fel yn ein testun Cymreig, yn gasgliad, ond yn rheswm; yr ydym ni yn cyfrif mai trwy fyddi y cyflawnheir dyn heb weithrededd y ddeddf." Gan fod hyn yn cymeryd lle trwy fydd, rhaid ei fod yn cau allan bob ymfroest mewn gweithrededd. Yr un athrawiaeth hefyd a roddai derfyn ar bob uchafiaeth cenedlaethol, gan ei bod yn dwyn y cenedl-ddyn a gredai i'r un berthynas â Daw a'r Iddew: "Gan mai un Daw sydd, yr hwn a gyflawnhâ yr enwaediad wrth fydd, a'r dienwaediad trwy fydd." Ac hyd yn nod gyda golwg ar y ddeddf ei hunan, yn lle ei diryma, yr oedd yn ei chadarnhau.

FFERYLLIAETH HEN A DIWEDDAR.

Y MAE yn ddiagrammbeol fod llawer rhy fach o sylw yn cael ei dalu yn gyffredin gan genedl y Cymry i wyddoniaeth naturiol. Er ein bod yn byw yn oes y gwyddonau a'r celfyddydau; er ein bod yn ddyledas i wyddoniaeth am ran fawr o'n cysuron personol, o'n dedwyddwch teuluol, ac o'n henwogridd gwladol, eto ystyrir hi yn gyffredin, genym ni, fel yn perthyn wrth fraint a chyfraith i ddynion eraill; ac mewn canlyniad, gadewir i eraill fyned i mewn i'w theml i chwilio ei thrysorau ac i fwynhau yr anrhydedd a'r clod o'u dwyn i'r amlwg. Y canlyniad yw, pan y mae cenedloedd eraill yn gorfoleddu yn eu llenwyr gwyddonol a'u darganfyddiadau rhyfedd, gadewir Cymru i suddo yn ddisylw i anenwogrwydd, am nad oes neb o'i meibion yn ddigon hyf i ddyfod i faes gwyddoniaeth i ymdrechgu am y goron o anrhydedd a bri a roddir ganddi i'w gwâr.

Ni charem, ac ni feiddiem, ddyweyd nad oes gan y Cymry feddyliau; ac ni ddywedwn chwaith nad oes llawer o honynt yn meddwl; eto, braidd na ddywedem fod gormod o unrhywiaeth, yn gyffredin, yn nhestunau ein myfyrdodau; a'r canlyniad yw, y mae llawer o hender yn ein cynnyrchion. Os bydd un oes ar ol y llall yn cyfyngu ei hymchwiliadau i ryw ychydig o bethau neillduol, y mae yn rhaid cael meddyliau mwy galluog nag sydd yn syrthio i ran plant dynion yn gyffredin, cyn cael allan yn barhaus bethau digon newydd a dyddorol i gadw nwyf y meddwl rhag ymoeri. Oblegid unrhywiaeth gormodol testunau ein myfyrdodau, yr ydym, o anghenheidrwydd, yn llafurio o dan yr anfantais o orfod cymeryd golwg gul a ohrebaohlyd ar y pethau y meddyliwn am danynt. Y mae testunau myfyrdod yn dal cysylltiad mor agos â'u gilydd, fel y mae yn ofynol, cyn cael golwg gyflawn a phriodol ar un, i edrych ar lawer.

Gwyddom fod cenedl y Cymry wedi bod yn enwog yn ei myfyrdodau duwinyddol er's oesau. Gall ymfrostio yn ei hesbonwyr, ei geiriadurwyr, a'i duwinyddion, yn gystal ag unrhyw genedl dan y nefoedd. Tra pery son am dduwinyddion Lloegr, Ffrainc, Germani, ac America, bydd y meibion

a sugnasant ei bronau hi yn cael y lle blaenaf yn eu plith. Y mae enw-ogrwydd ei duwinyddion yn gyfryw, fel y mae bellaeh yn ddiareb, fod duwinyddiaeth yn naturiol i Gymro. Ac y mae yr ystyriaeth o hyn yn ein gwneuthur i eiddgeddu dros ein cenedl, am ei bod mor bell yn ol mewn pethau eraill. Gwyddom mai duwinyddiaeth yw y wybodaeth fwyaf anghenrheidiol i'w meddu; ond gwyddom hefyd mai nid rhan fach fyddai gan wybodaeth o elfenau gwyddoniaeth i wneyd ein myfyrdodau duwinyddol yn fwy blasus a grymus. Coethai ein chwaeth, eglurai nerth awgrymiadau gwyddonol yr ysgrythyrau, a rhoddai newydd-der a blas i'n cynnyrchion meddyliol.

Y mae llawer o bethau i'w dywedyd yn esgusodol am ein hanwybodaeth, fel cenedl, o egwyddorion gwyddoniaeth. Dichon y dywed rhai, nad oes llyfrau gwyddonol yn ein hiaith, na chyfeusdra i'w hastudio, pe byddent. Ac heblaw hyny, fod cymaint o anhawsdra i ddeall gwahanol gangenau gwybodaeth, fel nad oes yr un tebygolrwydd yr ad-dalent i neb am eu hastudio, er cael gwybodaeth gyffredinol. Mewn perthynas i'r cyntaf, nis gwyddom pa le y mae y bai. Gwyddom nad oes genym lyfrau ar wyddoniaeth yn ein hiaith; a gwyddom hefyd nad gwiw i'n cyhoeddwy eu cyhoeddi, os na chant gefnogaeth ein darllenwyr. Y mae yn dda genym fod cyhoeddwr y "Traethodydd" mor antariaethus a chynnyg rhes o weithiau gwyddonol i'n sylw; ond ni charem glywed; fod ei ymdrechion yn myned i'r llawr o eisieu cymhorth." Os rhoddir cefnogaeth briodol gan y darlennydd, nid oes genym amheuaeth na chawn lyfrau priodol gan ein cyhoeddwr. Mewn perthynas i'r ail wrthddadl, gallwn ddywedyd, fod myned trwy anhawsderau gwyddoniaeth yn daledigaeth ynddo ei hunan. Rhydd nerth adnewyddol i'r meddwl, a lleinw y fynwes a gorfoledd budd-ygwr ar ol brwydr. Gobeithio fod peidio astudio peth, oblegid ei fod yn anhawdd, yn colli tir yn Nghymru; oblegid y mae tuedd naturiol ynddo i wanychu y meddwl ac i grebachu yr amgyffredion.

Er fod esgeulusdra wedi bod i raddau helaeth ynghylch holl gangenau gwyddoniaeth; eto meddyliwn fod mwy felly wedi bod ynghylch fferylliaeth nag unrhyw gangen arall. Ystyrir hon yn gyffredin fel cangen gysegredig i'r ychydig a'i hastudiant fel galwedigaeth; a byddir mor ofalus i adael y cyfan o'r ffrwythau a dyfant arni heb eu cyffwrdd, a phe byddent yn cael eu gwarchod gan gleddyfau tanlyd ysgwydedig. Nid ydym yn dysgwyl i bawb i'w hastudio yn ymarferol fel crefft; gadawn hyny i'r fferyllydd wrth deitl, gan y buasai mwy o offerynau yn anghenrheidiol i hyny nag y gallasai pawb eu pwrcasu; ond meddyliwn y dylai pawb ei hastudio fel gwyddor, gan ei bod yn dal cysylltiad uniongyrchol a chysur personol pob dyn; a meddyliwn y buasai gwybod rhyw ychydig o'i hegwyddorion, yn foddion effeithiol i gadw ieuentyd ein talaeth rhag ymlygru gyda'r myglys a'r bibell, y trelwch a'r cwpan.

Y mae braidd yn fwy o syndod fod fferylliaeth yn cael ei hesgeuluso yn fwy nag unrhyw gangen arall; pan y meddyliom am amledd a natur y gweithrediadau a alwant ein sylw tuag ati. Y maent yn aml, ac yn ein hymyl. Nid ydyw y greadigaeth ei hunan ond rhyw fferyllfa (*laboratory*) ogoneddus a dieilfath, yn mha un y mae rhagluniaeth yn ddiffino yn dwyn gweithrediadau fferyllyddol yn y blaen. Nid ydyw y corff dynol chwaith ond rhyw fân-ddarlun (*miniature*) o'r cyntaf, yn mha un y mae gweithrediadau fferyllyddol, hynod o gywrain a phwysig, yn myned yn y

blaen; ar reoleiddiwch a chysondeb y rhai y mae dedwyddwch a diogelwch ein bywyd, i raddau pell, yn ymddibynu. Yn ngoleuni yr haul, yn angerdd y fellten, yn nghyfansoddiad y gwlaw, ac yn ffurfiad y gwllith, yn nhyfiad y blodeuyn, ac yn nhreuliad y graig, yn llosgiad y tân, ac yn niffoddiad yr unrhyw gan ddwfr tywalltedig, y mae genym broffion o weithrediadau y wyddor dan sylw. Mewn gair, y mae pob anadliad a gymerwn yn gysylltiedig â gweithrediadau fferyllyddol, ac yn galw yn uchel arnom i ystyried yr hyn sydd yn cymeryd lle. Mewn canlyniad, onid ydyw yn hynod, fod mor lleied o astudio wedi bod ar fferylliaeth yn ein plith. Yr hyn a wyddir, gan amlaf, am y wyddor, ydyw yr hyn a ddylai fod wedi cael ei osod o'r neilldu er's llawer blwyddyn gan wybodaeth gywirach. Rhyfeddod, er esiampl, ydyw clywed a gweled llawer yn ein plith yn siarad ac ysgrifenu am "*bedair* elfen natur," pan y mae y wyddor wedi ychwanegu nifer eu helpenau i ragor na thriugain er's llawer dydd; ac wedi dangos ymhellach nad ydyw y pedair y siaredir am danynt gan lawer o honom yn elfenau un o honynt.

Ni oddefai ein terfynau i ni yn bresennol, i gymeryd arnom y gorchwyl o roddi eglurhad manwl o'i hegwyddorion; ond bwriadwn roddi o flaen y darlennydd ryw ychydig o'i hanes yn ei gwahanol gyfnodau, y cysylltiad agos sydd rhyngddi a'r gwyddonau eraill, a'r celfau pwysicaf, yn gystal, a'r goleuni y mae yn ei roddi ar dduwinyddiaeth naturiol. Ofnwn, y gallwn fod ar lawer amgylchiad yn sych, gan nad ydyw ein hiaith wedi ei hystwytho eto i wyddoniaeth; ond nid oes genym ddim i'w wneyd ond dymuno ar y darlennydd i ymarfer amynedd, gan addaw ar yr un pryd, i fod mor ddarllenadwy ag a allwn.

Y mae yr hanes a roddir o fferylliaeth, yn ymrannu yn naturiol i dri chyfnod neillduol:—Y cyfnod cyntaf, hyd derfyn oes yr *alchemists*; yr ail, hyd wrthbrofiad athrawiaeth y *phlogiston*; yr olaf o hyny hyd yn awr. Dywedyd llawer ar bob un o'r cyfnodau yma, a'n harweiniai tubwnt i'n terfynau priodol; eto, gan y byddai hyny yn ddangoseg effeithiol o ddad-blygiad y wyddor—ei dechreuad—y gwahanol gyfeiliornadau y syrthiodd ei phleidiwyr iddynt—a'i hymweithiad graddol i'w thir priodol ei hun—cymerwn fras olwg ar bob un o honynt.

Y mae llawer o wahanol farnau yn bodoli mewn perthynas i ddechreuad y wyddor dan sylw. Y mae rhai o'i choleddwyr yn awyddus i'w rhoddi i mewn ymhlith y gwyddorau cyntaf a goleddwyd gan blant dynion: ac i'r dyben o wneyd y gosodiad yma mor gredadwy ag sydd yn bosibl, y maent yn ceisio ei brofi trwy ffieithiau ysgrythyrol. Y mae yn hysbys fod Tubal Cain yn weithydd pob cywreinwaith, pres a haiarn. Oddiar hyn, ymresymir gan rai, ei fod o anghenrheidrwydd yn gwybod rhywbeth am fferylliaeth delidaidd (*metallurgic chemistry*) o leiaf; gan mai haiarn a phres, o bawb eraill, yw y metelloedd mwyaf anhawdd eu cael allan o'u mwneu. Heblaw hyny, dywedir fod Tubal Cain wedi adeiladu dinas; ac y mae rhai yn dywedyd fod hyn yn profi yn eglur fod metelloedd mewn bri a defnydd cyn ei amser ef. Ond, beth bynag a ddywedom am hyn, y mae yn eglur nad oes genym ond casgliadau sylfaenedig ar debygolrwydd mewn perthynas i goleddiad fferylliaeth gan y cynddiluwiaid; ac yn sicr, bach ydyw ein gwybodaeth am dani am oesoedd lawer gwedi y dylif.

Ond er fod llawer o dywyllwch yn gorchuddio ei dechreuad, eto, y mae lle cryf i feddwl mai yn yr Aipht y coleddwyd hi gyntaf gwedi yr

amgylchiad difrifol hwn. Sylfeinir y dyb hon ar darddiad tebygol yr enw cyffredin a roddir arni, sef *chemistry*. Yn ol rhai, y mae yn dyfod oddiwrth Cham, mab Noah, am y tybiant mai un o'i hiliogaeth ef a'i hastudiodd gyntaf. Eraill a dybiant ei fod yn tarddu o *Chemica*, un o hen enwau yr Aipht, oblegid mai yn yr Aipht y dechreuodd. Modd bynag, gan nad pa un ydyw tarddiad gwreiddiol y gair, y mae yn eglur fod y blaenaf yn cytuno â'r olaf i'n dwyn i feddwl mai yr Aipht oedd ei lle genedigol; gan y gwyddom mai hiliogaeth Cham oedd yr Aiphtiaid. Y mae Suidas, hen ysgrifenydd Groegaidd, yn dywedyd yn eglur ei bod o darddiad Aipht-aidd; a'i bod yn cael ei harfer yno mor fuan a'r drydedd ganrif o leiaf. Ond, a chaniatáu ei bod felly, eto, nid ydym i feddwl fod eu fferylliaeth hwy yn gwbl yr un a'n heiddo ni yn bresennol. Cymerent hwy y gair, ar y cyntaf, mewn ystyr llawer helaethach na ni, a deallent wrtho yr hyn a ddeallir genym ni yn bresennol wrth philosophyddiaeth naturiol. Yn mhen rhyw gymaint o amser wedi hyny, daeth y gair i arwyddo y gelfyddyd o weithio mewn metel; a mawr oedd yr anrhydedd a'r clod a roddent i'r rhai oeddynt yn gyfarwydd ynddi. Yr oeddynt yn cael eu hystyried fel y rhai a wnaethant fwyaf o ddaioni o bawb i'r hiliogaeth ddynol. Cyfodid delwau i'w cofiadwriaeth, cysegrid temlau i'w hanrhydedd, ac yn y diwedd cyfodid hwy i blith y duwiau eu hunain. Cyhyd ag y parhau myth yr Aipht, bydd son am Hermes Trismegistus. Ond fel ag y mae bob amser yn dygwydd, daeth yr enw o fod yn gyffredin i fod yn fwy penodol, ac o'r diwedd, daeth i arwyddo y *gelfyddyd o weithio awr ac arian*.

Dyma gyfnod pwysig yn ei hanes. O dan y ffurf yma y coleddwyd hi gan y Groegiaid; oddiyma derbyniwyd hi, o dan yr un ffurf, gan yr Arabiaid, ac wedi rhoddi iddi yn gyntaf yr enw o *Alchemy* trosglwyddasant hi i ran orllewinol Ewrop; a hyd y dydd heddyw y mae fferylliaeth yn dwyn arwyddion ar ei hwyneb ei bod wedi bod yn ymdaith yn nhir yr Arabiaid. Nid yw yr enwau *alcohol*, *alkali*, ac *alembic* ond enwau Arabaidd.

Credai yr *Alchemist* ei bod yn bosibl cael aur o bob metel, a'r unig anhawsdra i wneyd pob peth yn aur, ydoedd, yr anhawsdra o gael gafael ar gareg y philosophydd; ond cael hon, meddent hwy, buasai, trwy ei rhinwedd a'i heffeithioldeb, yn troi y defnyddiau mwyaf diwerth yn aur o'r fath buraf. Dywedent mai trwy ddadguddiad dwyfol yn unig yr oedd yn bosibl cael gafael arni, a'i bod mewn canlyniad yn bechod rhyfygus i ddadguddio dim yn ei chylch. Siaradent mewn iaith ffugiol, ac arferent yn eu hysgrifeniadau flugyrau na ddeallid gan neb ond eu hunain; heb unrhyw amcan mewn golwg ond cyfoethogi eu hunain, ar draul twyllo eu cyddynion: ac mor bell ag yr oedd aur yn myned, meddylw'n eu bod wedi cael crystal ffordd i'w gasglu, a phe buasant wedi cael gafael ar gareg y philosophydd ei hunan. Cawsant y bobl at eu hewyllysiau, am yspaid hir o amaer, hyd nes daeth yr argraffwasg i droi eu celfyddyd yn chwerrhinfaf, ac i wasgar goleuni gwyddoniaeth gywir yn ddigon cryf i yru adar tywyllwch y canol oesau i gilio.

Yr oedd llawer o bethau wedi addfedu meddyliau i dderbyn y cyfnwyddiad hwn, ond nid dim yn fwy na haeriadau gormodol yr *Alchemists* eu hunain. Dywedent, fel y nodasom yn barod, eu bod yn alluog i wneuthur pob peth yn aur trwy effeithiau careg y philosophydd; credid hwy gan lawer, a thrwy hyny galluogwyd dynion diegwyddor i gasglu cyfoeth

iddynt eu hunain trwy dwyllo y rhai a gymerent eu twyllo, sef y cybydd a'r ofergoelus. Ac nid hyn yn unig, ond dywedent hefyd eu bod wedi cael gafael ar *elixir* bywyd, a'u bod, mewn canlyniad, yn alluog nid yn unig i droi mettel yn aur, ond hefyd i adferu iechyd dadfeiliedig, ac i estyn hoesl dyn ar y ddaear cyhyd ag y dymument. Profodd hyn yn foddion mwy effeithiol i dwyllo na'r cyntaf, yn gymaint ag y mae bywyd yn werthfawrocach nag aur, hyd yn nod yn ngolwg y cybydd ei hunan; a chymaint oedd yr amryfusedd, fel ag y cymerai yr *Alchemists* eu hunain eu twyllo yn hyn. Credent y peth a ddymument; a dywedir am Paracelsus, y mwyaf o honynt, yn nechreud yr unfed ganrif ar bymtheg, ei fod yn ymfrostio yn y darganfyddiad o'r *elixir proprietatis*, fel y galwai ef, ac mewn canlyniad siaradai am fyw cyhyd a Methuselah. Modd bynag, gomeddodd angeu a gwireddu ei ddywediadau, a bu farw yn 47 oed. Gyrodd y dyn hwn *Alchemy* yn rhy bell, a gwrthbrofodd yn ei farwolaeth yr hyn a ddywedodd yn ei fywyd. Y canlyniad yw, siglwyd sylfeini *Alchemy* gan ymddygiadau y mwyaf o'i herwyr; ac oddiar hyn, gyda'r eithriad o Van Helmont ac un neu ddau eraill, cafodd ffug-fferylliaeth syrthio i'r llawr heb amddiffynydd.

Y mae yn ymfyniad cyffredin, a ydyw *Alchemy* wedi gwneyd daioni i fferylliaeth, ai nid yw? Ar un llaw y mae'n rhaid dywedyd, fod honiadau ei choleddwyr wedi creu llawer o ragfarn yn erbyn yr olaf; ond, ar y llall, y mae lle i feddwl na buasai fferylliaeth ddim mor uchel ymhlith y gwyddorau heddyw, pe na bai y flaenaf wedi bod. Cynnifer ag a gredent ei bod yn ddichonadwy i gael allan gareg y philosophydd, ac *elixir* bywyd, rhoddent eu hunain i fyny i astudio priodoleddu gwahanol ddefnyddiau, ac i wneyd prawfiadau (*experiments*) o honynt, a thrwy hyny cafwyd llawer o bethau pwysig i'r golwg, pa rai a wasanaethasant yn helaeth i brysuero camrau fferylliaeth mewn oesau diweddarach. Nid yw pob drwg yn ddrwg i gyd; yr ydym hyd heddyw yn defnyddio llawer o'r enwau a roddwyd gan yr Alchemiaid ar sylweddau, megys, *spirit of wine*, *spirit of salt*, *spirit of hartshorn*, *aqua regia*, &c.

Yr ydym yn dyfod yn awr i'r ail gyfnod yn ei hanes. Y mae hwn yn cyrhaedd o ddymehweliad *Alchemy* hyd wrthbrofiad athrawiaeth y *phlogiston*. Yn awr rhyddhawyd hi o lyffetheiriau ei gwddf, sef careg y philosophydd ac *elixir*, a chafodd gyfleusdra i weithio ei hunan yn y blaen, i gymeryd ei lle ymhlith y gwyddorau a'r celfau mwyaf eu bri. Cymerodd Iuddew dysgedig, o'r enw John Joachim Beecher, afael ar y ffeithiau a gasglwyd gan yr Alchemiaid; trefnodd hwynt, purodd hwynt oddiwrth y ffolineb â pha rai yr oeddynt yn gymysgedig, a thrwyddynt rhoddodd ffurf newydd i fferylliaeth. Cyhoeddodd ei waith a elwir "*Physica Subterranea*," yn Frankfort, yn y flwyddyn 1669. Er cyhoeddiad y llyfr hwn, y mae bywyd newydd a natur newydd wedi eu rhoddi i fferylliaeth. Cafodd ryddhad hollol o gadwynau twyll a ffug: ac oddiar hyny, y mae ei chynnydd wedi bod yn eglur i bawb. Tra yr oedd yn sylfaenedig ar sylfeini anhriodol, a thra y coledwyd hi i ddybenion gau, yr oedd gwendid a chryndod yn perthyn iddi; ond yn awr, tra y mae yn sefyll ar ei thriogaeth ei hun, ac yn cael ei defnyddio i chwilio am y gwirionedd, ymgyfyd mewn gogoniant, rhydd urddas philosophaidd i'w meibion, a chymhorth a hwylusod i'w chwiriwyd gwyddonol i fyned yn y blaen.

Yr oedd gan Beecher ddygybl o fri ac enwogrwydd anghyffredin, o'r

enw Ernest Stahl. Meddai lawer o ragoriaethau ei athraw, a thra ragorai arno mewn cywirdeb a barn. Cymerodd hwn y gorchwyl mewn llaw o wneyd diwygiadau pellach, ac o ddwyn eu gwybodaeth fferyllyddol i fwy o ffurf (*system*). Gwyddom mai ychydig o ddaioni a wneir gan unrhyw wyddor, os na bydd wedi cael ei dwyn i ffurf briodol yn gyntaf. I'r dyben o ddwyn fferylliaeth i drefn neu ffurf briodol, meddai Ernest Stahl ar bob cymhwysder anghenrheidiol. Grymusder, manylwech, a chywirdeb, oedd- ynt briodoleddau naturiol ei feddwl. Yr oedd ei athraw, Beccher, wedi dangos y ffordd iddo i fyned yn y blaen; teithiodd yntau ar hyd-ddi yn fywiog. Ond wrth athronyddu, heb ffeithiau digonol i'r gwaith, syrthiodd i gamgymeriad wrth geisio egluro athrawiaeth llosgiad (*combustion*), yr hyn a fu yn faen tramgwydd ar ffordd fferylliaeth am lawer o flyneddau wedi ei farwolaeth. Os dygwydd i un o enwogrwydd syrthio i gamgymeriad, bir y byddir cyn rhoddi ei gyfeiliornad heibio gan ei ddysgybllion; ac y mae athrawiaeth y *phlogiston* yn ddangoseg tarawiadol o'r ffaith. Gyrodd enwogrwydd Stahl yr athrawiaeth mor ddwfn i feddyliau ei ganlynwyr, fel ag yr oedd blyneddau lawer yn ofynol cyn ei diwreiddio. Cyhoeddwyd hi gyntaf oddeutu dechreu y ddeunawfed ganrif (1723), ac ychydig a wnaed yn ystod yr hanner can' mlynedd canlynol, yn rhagor na chadarnhau, estyn, ac esbonio ei gyfeiliornad.

Gan ein bod wedi cwrrd âg athrawiaeth y *phlogiston*, y mae yn ofynol dywedyd rhyw ychydig er ei hegluro. Meddylir wrthi, yr eglurhad a roddwyd gan Stahl ar achosion llosgiad. Dywedai fod defnydd neillduol yn bodoli o'r enw *phlogiston*, ac fod pob peth wrth ymuno â hwn yn cael ei wneyd yn llosgadwy; ac fod ymyrddhad y defnydd yma oddiwrth y corff â pha un y byddai mewn cysylltiad bob amser yn achosi llosgiad. Er fod rhai pethau, yr amser hwnw, yn ymddangos yn ffafriol i'r dybiaeth, eto y mae yn rhaid dywedyd ei bod, fel pob cyfeiliornad arall, wedi achosi llawer o ofid i'r hen fferyllwyr. Parchent yr athrawiaeth oblegid eu parch i Stahl, er eu bod yn llafurio o dan lawer o anhawsdra i gymmodi llawer o ffeithiau â hi. Wedi cael gwybodaeth ragorach, y mae llawer o ddywedyd yn ei herbyn; ond er nad ydym yn credu yn yr athrawiaeth ein hunain, eto er gwneuthur cyfiawnder â Stahl, gallwn ddywedyd nad ydyw pob peth a ddywedir yn ei herbyn yn dal ei chwilio. Dywedir gan rai, nas gall llosgiad fod yn effaith ymyrddhad unrhyw ddefnydd, oblegid y mae mettel- oedd, bob amser, yn drymach wedi eu llosgi na chyn hyny. Ymddengys gwendid yr wrthddadl, os ystyriwn ei bod yr un mor naturiol i fettel drymhau ar ymyrddhad *phlogiston* ag ydyw ar ymuniad *oxygen*, os meddylawn fod y cyntaf yn ysgafnach, a'r olaf yn drymach na'r awyr, fel y mae ar ymchwiliad. Canlyniad athrawiaeth y *phlogiston* oedd mabwysiad o drefn gyfeiliornus ac amherffaith i enwi uniadau (*combinations*) y gwahanol elfenau; trefn a orfododd ein hen fferyllwyr i lafurio o dan lawer o anhawsderau, nas gŵyr y fferyllwr diweddar ond ychydig am danynt.

Yn y flwyddyn 1774, modd bynag, cafwyd allan gan Dr. Priestley, fod llosgiad i'w briodoli, nid i ymyrddhad *phlogiston*, ond i uniad defnydd arall o'r enw *oxygen*, yr hwn a gafwyd allan ganddo ef. Gwedi llawer o brawfiadau gan Lavoisier, profwyd yn ddiymwad mai dyma oedd y gwir achos. Mewn canlyniad, taflwyd y cyntaf o'r neilldu, a mabwysiadwyd yr ail yn ei le; ac y mae yn syndod i bob un cyfarwydd â fferylliaeth

gymaint o effaith gafodd y darganfyddiad yma ar y wyddor sydd genym dan sylw. Diflanodd athrawiaeth Stahl gan rym y goleuni newydd. Gwelwyd fod yr hen ddull o enwi uniadau yn rhy gyfyng. amberffaith, a direol; ac ymgodwyd i chwilio dull mwy philosophaidd, cywirach, a hawddach yn ei le. I'r dyben yma, nid digon oedd cael enw ar bob uniad; ond yr oedd eisieu cael enw a ddynodai natur yr uniad, yn gystal a'r elfenau o ba rai y buasai yn cael ei wneyd i fyny. Er hwylusdod i bob astudiwr mewn fferylliaeth, y mae y rheol amcanedig wedi ei chael allan ar egwydd-orion syml, cywir, a galluog ymestyniad (*expansion*), mor belled ag y gofynir gan ddarganfyddiadau fferyllwyr hyd derfyn amser. Er nad oes genym ond deg nod mewn rhifyddiaeth, eto gallwn, trwy ddyfais syml o'u lleoli, arwyddo trwyddynt y rhifedi mwyaf y gellir meddwl am danynt. Yr un fath y mae gyda fferylliaeth; ond cael enw gwahanol ar bob un o'r elfenau, gallwn, trwy reolau syml a chryno, ffurfio enwau philosophaidd ar eu holl uniadau â'u gilydd. Y mae fferylliaeth yn llawer nes ymlaen nag unrhyw wyddor yn hyn. Ychydig o enwau anghysylltiadol (*arbitrary*) sydd eisieu arnom yma; pan y mae y cof yn cael ei orlwytho mewn cangenau eraill o wybodaeth âg enwau afafar a direol. Yn awr y mae fferylliaeth yn rhydd o'r cyffion a rwystrasant unrhyw gynnydd mawr yn yr oesau a aethant heibio:—y mae yn annibynol ar *alchemy* yr hynafiaid,—gadawodd ser-ddewiniaeth (*astrology*) o'r neilldu, â pha un y bu mewn cysylltiad am amser hir—y mae careg y philosophydd ac *elisir* bywyd yn mysg y dychymygion a fu,—y mae ei dull o enwi ei chynnyrchion wedi ei sylfaenu ar sylfeini priodol, ac ymrodia yn awr yn ben uchel yn mysg y gwyddorau a'r celfau, gan dafu goleuni ar waith Duw mewn creadigaeth, a chyfrana addysg a doethineb i'r neb sydd yn ewyllsio eu derbyn.

Yn awr, yr ydym wedi dyfod i oes euraidd fferylliaeth. Nid oedd yr oesau a aethant heibio ond rhagredegyddion i ryddhau y ffordd i'w dyfodiad i mewn, ac i barotoi meddyliau er ei groesawu; ac mewn cyferbyniad iddi nid oeddylt amgen na haiarn a phres mewn cyferbyniad i'r aur coethedig. Pob peth a wnaed o'r blaen, nid ydoedd ond rhywbeth i brofi ei harfau cyn eu dwyn i'r maes i gyflawni gwrthiau, braidd, yn yr oes bresennol. Y mae diwygiadau a darganfyddiadau yr oes hon mewn fferylliaeth yn gyfryw, fel ag y maent wedi adnewyddu amgylchiadau cymdeithas; y maent wedi rhoddi cyfleusdra a gallu i'r peiriannwr i ddiwygio ei beiriannau, ac i'r celfyddydwr i ddilyn ei gelfyddyd yn fwy hwylus ac effeithiol; mewn gair, y maent wedi achosi cyfnewidiad er gwell yn yr *koll* gelfyddydau, ac esbonio gwahanol ar lawer pwnc mewn gwyddoniaeth. Yn mysg darganfyddiadau yr oes hon, y mae Syr John Herschel yn nodi, —1. Darganfyddiadau elfenau agos, os nid eithaf cyrff, ac eangiad rhifus yr elfenau adnabyddus i oddeutu 60 o nifer. 2. Gweithiad allan athrawiaeth gwres cudd (*latent heat*) gan Dr. Black; a'r holl ganlyniadau pwysig, yn mysg y rhai y mae athrawiaeth gywir yr ager-beiriannau. 3. Sefydliad deddf cyfartaleddau penodol (*definite proportions*) Wenzel, ar ei brawfiadau ei hun, ynghyd âg eiddo Bichter; pa un wedi hyny a osodwyd allan yn fwy destlus yn namcauiaeth (*theory*) ronynol Dalton. 4. Penderfyniad cywir o bwysau gronynol y gwahanol elfenau fferyllyddol; am yr hyn yr ydym yn ddyledus gan mwyaf i Berzelius. 5. Cyffelybiad nwyau (*gases*) a tharth; trwy yr hyn yr ydym yn cael ein harwain i ystyried y cyntaf fel amgylchiadau neillduol yr olaf. 6. Sefydliad deddfau cyfuniad nwyau a

tharth mewn cleingiau (*volumes*) penodol, gan Gay Lupal. 7. Y darganfyddiad o effeithiau fferyllyddol trydaniaeth; ynghyd â gweithrediad dadglymiadol y garn foltaidd (*voltaic pile*), gan Nicholson a Carlisle; a phethau eraill mewn cysylltiad â hyn, gan Berzelius, Hisinger, a Davy. 8. Cyflead dadglymiad fferyllyddol i holl wrthddrychau natur fywiol a difwyd. 9. Cymhwysiad fferylliaeth i weithrediadau dirif yn y celfau. 10. Sefydliad y cyaylltial agos ag sydd yn hanfodi rhwng cyfansoddiad fferyllyddol a ffurf risialaidd (*crystalline*) gan Haüy a Vaquelin; ynghyd â diwygiadau Mitcherlich, Rose, ac eraill.

Yn awr, ofnwn fod y darlennydd yn barod i'n difenwi am ei ddwyn fel hyn trwy ddyffryn esgryn sychion ffieithiau, ac yn barod a chondemniad fferylliaeth fel gwyddor ddiaddysg a difudd. Gallasem, fe ddichon, dael llawer ffaith heb ei henwi, a thrwy hyny fod yn llawer mwy darllenadwy; ond gwyddom, pan y byddom yn gosod ffieithiau o'r neilldu, oblegid eu bod yn sychion, yr ydym ar yr un pryd yn ein hamddifadu ein hunain o lawer o fanteision, i edrych ar, a rhyfeddu y pethau mawrion a ddygwyd oddiamgylch mewn cysylltiad â'r ffieithiau hyny. Y mae yn anhawdd dringo y mynydd; ond wedi ei ddringo, yr ydym yn cael golwg hyfrytach ar ogoniant y brôydd nas gallem ei chael heb hyn. Gallasem, tra yn aros ar y ddoidir, gael adeiladaeth a phleser wrth edrych ar y blodau yn eu gwisgoedd amryliw ac amryfath, y naill fel yn ymorehestru i guddio gogoniant y llall trwy ddysgleirdeb ei ogoniant ei hun; ond erbyn myned trwy y drafferth o ddringo i ben y clogwyn, cawn olwg gysylltiadol a chyfan arnynt i gyd; byddant oll fel yn cytuno i gysegru eu gogoniant unigol i wneyd golygfa ddigon swynol a dyddan i dalu am y drafferth o ddringo i'w gweled. I'r hwn sydd yn alluog o dynu addysgiadau oddiwrth ffael-eddau pobl eraill, y mae hanes fferylliaeth yn sicr o fod yn fuddiol; tra ar yr un pryd, y mae yn debyg o barotoi meddylliau llai diwylliedig i dderbyn y rhifad (*enumeration*) o'i ffirwythau addfetaf a diweddaraf gyda mwy o flas.

Yn awr, cymerwn olwg mwy ymarferol ar y wyddor hon; ac edrychwn arni, yn flaenaf, mewn cysylltiad âg iechyd. Y mae pawb yn ystyried iechyd yn werthfawr, a chroes i deimlad a dymuniad pawb ydyw y drych-feddwl o'i gollu; ac felly y mae yr hyn sydd yn dysgu i ni wersi pwysig er ei gadw a'i adferu yn ddiammheuol yn deilwng o'n hystyriaeth ddifrifolaf. Y mae iechyd a bywyd yn ymddybynu i raddau pell ar weithrediadau fferyllyddol, ac mor suan ag y byddo fferylliaeth ein cyfansoddiadau yn cael ei rhwystro, y mae iechyd yn cael ei gollu, a'r bywyd yn cael ei beryglu. Y mae fferylliaeth wedi gosod deddfau er cadw iechyd, nas gallant oddef eithriadau; a dysg mewn ychydig fynydau wersi mor bwysig ag a ofynent flyneddau i'w dysgu trwy ymarferiad. Prif ffynnonellau afiechyd ydyw y cylla a'r gwaed. Os bydd y rhai hyn yn anmharus, nid hir y bydd iechyd yn aros. Y mae afreoleiddiweh yn y cylla o anghenrheidrwydd yn dwyn anhuredd i'r gwaed, ac anhuredd yn y gwaed yn darostwng dyn i fod yn agored i'r ymosodiadau mwyaf angeuol. A hysbys ydyw mai fferyllyddol ydyw gweithrediadau y cylla; ac felly, pan y mae deddfau fferylliaeth yn cael eu hesgeuluso y mae anhwylddeb o anghenrheidrwydd yn cymeryd lle.

Er egluro rhyw ychydig ar y gosodiad yma, dywedwn, ein bod yn cael ein dysgu fod yr ymborth yn cael ei dreulio yn y cylla trwy gynhorth

hysid amlledu, a'r enw gwreth yma. Ffrwydodoldeb yn yr meddai Car-
 bonedd, y cyd arddi fferylllyddol. Ffrwydodoldeb yn effeithio ar ymberth,
 a'r gwrthdaro gwreth: ond yr hysid mor i ffrwydoldeb yn yr hysid mair gradd
 gylfach, erio yn amharhysidig, yma achos amharhysidig yn yr hysidoddiad.
 Ac y mae yn hysid hysid maeu yn yr hysid gwrthdaro. Yn amharhysidig yn yr hysid
 amharhysidig a'r hysid ac yn yr hysid a'r hysid: maeu: ac felly, os
 hysid maeu maeu maeu yn yr hysidoddiad. Erio hysid i hysid o amharhysidig
 fferylllyddol yn yr hysidoddiad—yn fferylllyddol twr pecti, ac yn rhwydwr yr
 hysid i gyflawni ei waith maeu amharhysidig: yma maeu yn yr hysid, yn ol
 ddiwedd fferylllyddol, i wneud rhwydwr na chymhar hysidoddiad a wneud. Gwydd-
 odu bod amharhysidig, rai gweithiau yn yr hysid: bod hysid achos hysid: eto,
 gallwn ddywedyd nad ydyw, pan yn yr hysid hysid yr achos hysid, ond
 gwrthdaro a gyflwynyd gan natur yn yr hysid fferylllyddol. Maeu cysyll-
 tud a hysid, gallwn ddywedyd wrth y rhyd a ddiwedd obediad amharhysidig
 yn hysidoddiad, na ddyleu un amharhysidig hysid maeu y gwrthdaro hysid
 rhwydoddiad, na mor lleied bynag y byddia. Y mae hysidwr yn yr hysid
 ddiwedd, "Y mae ychydig yn dda yn well na llawer na ddyw."

Dyngir ni hysid fod puredig y gwaed yn ymddybyddu yn unigrywchol
 ar weithredoladau fferylllyddol. Yn ei gylchrediad trwy y corff y mae y
 gwaed yn cael ei lwytho a charbon i gymaint graddau, fel ag y mae ei
 gwrthdaro naturiol yn ymdduo; yr hysid sydd yn arwydd o amharhysidig: ond,
 gyda phob amharhysidig, y mae gweithred fferylllyddol yn wneud ymberth yn yr
 gwrthdaro, y mae yr *oxygen* a aneddir yn ymuno a charbon y gwaed—
 a phan y dantonir yr anadl allan, y mae rhyw gymaint o amharhysidig y
 gwaed yn cael ei ddanton ymaith yn yr egr carbonaidd (*carbonic acid*) a
 ffurfiwyd oddi fewn. Y canlyniad yw, po fwyaf o *oxygen* a gymerir i mewn,
 hyd fawr neillidol, purediddiad fydd y gwaed, a diogelaf fydd yr iechyd.
 Y mae y ffaith hon yn amlwg, os edrychwn ar wyneb yr aradwr ar y maes,
 mewn cyforyniad i eiddo y mysyriwr yn ei lyfrgell. Y mae y naill, yn
 ddiwedd hysid o'i hunan, yn drachtio elfenau iechyd yn mhuredd yr awel;
 a'r hysid, trwy osgwuludra rai gweithiau, yn sugno gwenwyn i'w gyfansoddi-
 tud, trwy anadlu yn rhy hir awyr ddrewedig. Y mae y naill yn dangos
 puredig o'i waed, osfon hywyd, yn nghochni ei wyneb; a'r hysid yn dad-
 guddio hysid amharhysidig yn nglesni ei wedd—canlyniad anocheladwy
 amharhysidig y gwaed. Y mae rhai, gan gymaint eu harydd i fod yn
 ddyngedig, yn cau eu hunain mewn cell gyfyngedig am oriau lawer ynghyd,
 heb ystyried fod eu hymddygiad mor sicr o ddinystrio y cyfansoddiad a
 pho hysid ar unwaith yn cymeryd y gwenwyn ffynicaaf. Y mae fferyll-
 lyddol yn o'i ddyngedig y dyleu bob amharhysidig anadlu awyr bur, ac y mae profiad
 yn dystio, pan yr osgwuludra o'i gwera, fod yn rhaid dyoddef ei cherydd.

Y mae hysid yn o'i harwain yn naturiol i sylwi ar y perygl sydd yn
 gwynylllyddig ag aros yn rhy hir mewn tai gorlanw, heb awyriad priodol.
 Y mae pob anadl, nid yn unig yn dyhysyddu yr awyr o *oxygen*, ond
 hysid yn gwnoyd egr carbonaidd; a chredir fod dyn cyffredin yn gwneyd
 oddentu 40,000 o fodfeddi o'uwaidd o hono bob pedair awr ar hugain. A
 chaw fod yr egr hysid, yn effeithio yn wenwynlyd ar y cyfansoddiad, y mae
 yn eglur nad dlogol ydyw aros mewn lleoedd felly yn hir, heb gyfleudra i
 ddwyn ymaith yr egr, ac i ddwyn *oxygen* i mewn yn ei le. Y mae gwahanol
 brawfndau wedi eu gwneyd ar greaduriaid er profi hysid; ac er gofid y mae
 genym hanes am fodau dynol wedi eu gosod mewn amgylchiadau mor

dorcalonus fel y mae y canlyniadau yn profi yr un peth. Dywedir fod 146 o fodau dynol wedi eu cau i fyny, un prydawn, mewn daearell yn Fort William, yr hon a elwid y *Black hole*, yr hon a fesurai 18 troeelfedd wrth 14, heb ond dau dwll bychan, yn unig; er cael awyr. Erbyn y boreu, yr oedd y cyfan wedi marw, ond ugain, sef y rhai a safent yn ymyl y tyllau, ac a gawsant awyr iachus i deneuo yr awyr wenwynllyd. Y mae damweiniau beunyddiol yn dygwydd oblegid yr achos hwn. Mynych y mae personau yn syrthio yn farw mewn cyfarfodydd lliosog: ac wrth ys-tyried meithder llawer o'n cyfarfodydd mawrion, ynghyd â'r diofalwch a ddangosir i gael awyriad priodol, y mae yn rhyfedd na fuasai mwy o ddamweiniau felly wedi cymeryd lle.

Y mae fferylliaeth yn ein dysgu fod y gwenwyn yma yn cael ei gyn-nyrchu gan lawer o achosion gwahanol; yr ydym eisoes wedi nodi anadlu; ac mewn ychwanegiad at hyny, gallwn nodi tânau, tomenydd, heplesiad (*fermentation*), ac eginiaid a thyfiad llysiâu. Llawer ydynt y bywydau a gollwyd trwy esgeulusdra i symud trwy awyriad effeithiau niweidiol y rhai hyn. Yn Ffrainc, y mae cynneu tân mewn ystafell gauedig yn ddull cyffredin o hunanladdiad. Wedi cynneu y tân, ymorweddant i lawr, hyd nes y byddo yr ystafell wedi ei llenwi â'r egr carbonaidd a gynnyrchir, ac yn fuan daw yn ddigon cryf i'w gwneyd yn analluog i gyfodi ond hyny. Y mae hyn yn dangos y perygl sydd o gysgu mewn ystafell â thân, os bydd y mwg dwll yn tynu yn amherffaith: a chan fod tomenydd yn cynnyrchu llawer o'r egr hwn, yr ydym yn gweled y rheswm dros ddywedyd y dylent gael eu cadw ymhell oddiwrth anneddau, ac y dylai ein tai gael eu cadw yn lân. Wrth feddwl am yr achosion hyn, nid ydym yn rhyfeddu fod afiechyd yn dilyn budreddi a baw mor gyffredin; ac ni ddylem edrych ar ymweliadau y geri marwol âg anneddau ansyber fel damweiniau, ond yn hytrach fel canlyniadau uniongyrchol canlyniadau neillduol.

Nid ydyw y ffeithiau hyn ond ychydig o'r gwersi a ddysgir gan fferylliaeth, ac o'r manteision a ddeilliant, er cadw iechyd, oddiwrth adnabyddiaeth o'i deddfau. Ond, y mae gan fferylliaeth law effeithiol nid yn unig er cadw iechyd, ond hefyd, er ei adferu mewn amgylchiadau neillduol, pan y byddom wedi ei golli. Fel yr ydym wedi gweled yn barod, yr oedd fferylliaeth a meddyginiaeth yn myned law-law yn y canol oesau, ac yr oedd yn anhawdd gwahaniaethu y naill oddiwrth y llall. Ond yn awr, er fod y gwahaniaeth wedi cael ei wneyd yn amlwg, eto, nid ydyw y cysylltiad wedi ei dori; ond y mae y flaenaf yn parhau i wasan-aethu yr olaf yn fwy ffyddlawn ac effeithiol nag erioed; y mae trwy ei darganfyddiadau wedi galluogi yr olaf i wneuthur defnydd o g;feri mwy effeithiol, ac o lawer yn llai poenus a pheryglus. Oblegid eu hanwybod-aeth o fferylliaeth, gorfodid yr hynafiaid i wneyd defnydd o lawer o bethau diwerth, oblegid nas rhoddid ddigon i dynu y gwerthfawr oddiwrthynt. Er's amser yn ol, rhoddid rhyagl Peru (*Peruvian bark*) i glaf mewn twymyn; a thrwy hyny, gorfodid ef i gymeryd wns o bren; ond yn awr, tynir y gwerthfawr o'r diwerth, rhoddir *quina* i'r claf, a gadewir y pren ar ol. Esiaml arall a nodwn yw y ganlynol:—"Yn y flwyddyn 1812, sylwyd gan M. de Courtois, llaw-weithydd craig halen (*saltpetre*) yn Paris, fod y llestri telidaidd (*metallic*) a ddefnyddiai i dynu *soda* o ludw gwymon y môr yn rhydu yn rhyfedd; ac wrth chwilio am yr achos, darganfyddodd un o'r elfenau mwyaf pwysig mewn fferylliaeth—*iodine*. Ddefrowyd ei

gywreirwydd; a chafodd allan fod y defnydd newydd i'w olrhain i'r môr lysiau, o ludw pa rai y ceir un o brif ranau sebon, ac yn y diwedd i ddwfr y môr. Wedi hyn cafwyd ef allan mewn mŵnau a ffynnonau halen, a chwiliwyd am dano mewn pob peth cysylltiedig â'r môr, ac ymlith eraill mewn ysbwng. Ond am lawer o amser cyn hyny, yr oedd ludw ysbwng yn cael ei ddefnyddio yn llwyddiannus, i wellhau un o'r anhwylderau mwyaf annymunol a phoenus a flinant y teulu dynol—y llyngroni (*wen*). Yn yr amser hwnw, nid oedd dim yn wybyddus am *iodine*; ond wrth ganfod y defnydd hwn yn y lludw a ddefnyddient fel meddyginiaeth, meddylwyd y gallai fod yn effeithiol i wella yr afiechyd, a phrofwyd yn fuan fod y dyb yn ffaith, a bod *iodine* yn feddyginiaeth ragorol i wellhau y llyngroni.¹

Y mae physygwriaeth yn ddyledus eisoes i fferylliaeth am ran helaeth o'r gogoniant a berthyn iddi; ac yn sicr, nis gwyddom beth yw y flaenaf heb yr olaf. Y mae yr olaf yn llawforwyn mor effeithiol i'r flaenaf fel ag y mae'n anhawdd dychymygu y gallai fodoli yn annibynol arni. Y mae y rhan fwyaf o'r clefydau a'n blinant yn olrheinadwy i achosion fferyll-yddol, ac nid dichonadwy ydyw gwybod beth ydyw priodeolddau y cyfferi a ddefnyddiwn er adferiad, os na fyddwn yn gwneyd defnydd o gynnyrchion y wyddor dan sylw; y mae mor ddiogel i ymddiried ein bywydau, ar gefnfor garw, i ddwyllaw anwybodus o ddeddfau y llong a'r cwmpawd, ag ydyw derbyn meddyginiaeth o law un anwybodus mewn fferylliaeth. Mae'n wir nad ydyw yn alluog i wasanaethu physygwriaeth mor bell ag y dychymyga yr Alchemiaid, trwy wneyd *elixir* bywyd i wrthweithio ymosodiadau brenin brag; eto, sicr yw, ei bod yn alluog o'i gwasanaethu yn llawer effeithiolach nag y meddylir yn bresennol. Pan yr astudir mwy ar fferylliaeth y cyfansoddiad dynol, y mae'n ddiammheuol y byddir yn alluog i wellhau, gyda rhwyddineb, yr hyn a ystyrir yn bresennol yn anfeddyginiaethol; y mae ymresymu oddiar gyfatebiad yn ein hawdurdodi i ddywedyd felly. Y mae yr oes hon yn cyflawni yr hyn a ddygai arwyddion anmhosiblirwydd er's canrif yn ol; ac nid yw y gorchestion a gyflawnir yn awr ond rhag-redegyddion i ddywedyd fod pethau mwy ar gymeryd lle. Nid oes genym ammheuaeth, pan y telir mwy o sylw i'w gwersi meddyginiaethol, na fydd yr oes yn hwy o lawer o flyneddau, mewn cyferbyniad i'r hyn ydyw yn bresennol. Y mae'n ffaith a brofir trwy ystadegau fod yr oes ddynol wedi cael ei hestyn gryn lawer er's canrif yn ol, yn gymaint felly, fel ag y mae y tafeni a gyfrifwyd er's oddeutu 70 i 80 mlynedd yn ol yn fyrach o lawer na chyfartalwch yr oes bresennol; ac y mae yn ddiammheuol fod cilio oddiwrth yr hyn a waherddir, ac ymgadw at y gwersi ffug-feddyginiaethol a ddysgir gan y wyddor hon, wedi bod un o'r moddion mwyaf effeithiol i ddwyn hyn oddiamgylch. Y mae yn ffaith mai ychydig o'r rhai a weithient yn llaw-weithfeydd nodwyddau, er's ychydig amser yn ol, oeddynt yn alluog i gyrrhaedd deugain mlynedd: methid ar y cyntaf a chael allan yr achos, hyd nes y dadguddiwyd gan fferylliaeth fod y mân lwch a gyfodai o'r dur, ac a anedlid gan y gweithwyr, yn effeithio yn niweidiol ar yr ymysgaroedd. Mewn canlyniad, rhoddwyd bodolaeth i ddyfeisiadau er cadw ymaith y llwch; ac yn awr, trwy wisgo mwgwd (*mask*) gwyfrog o ddur magnetaidd, y mae y mân

¹ "Hoblyn's Chemistry."

ronynau yn cael eu casglu ynghyd, a'r ymysgaroedd yn cael eu diogelu rhag yr hyn a brofai o'r blaen yn niweidiol i'r cyfansoddiad.

Yn awr, edrychwn ar fferylliaeth mewn cysylltiad âg amaethyddiaeth. Ychydig a feddylir gan yr hwsmon fod llawnder ei gwpubwrdd, a phwys ei gôd, yn ymddibynu yn uniongyrchol ar weithrediadau y wyddor tan sylw, ac nad yw ei lafur ei hunan ond teyrnged a ofynir gan ei deddfau, er gweithio yn effeithiol er ei leshad; nid ydyw ffurwythau ei ardd, na chynnyrch ei feusydd, ond cynnyrchion fferyllyddol rhagluniaeth, ac nid ydyw yntau ond gweithiwr yn ei fferyllfa, a wobrwyr yn gyffredin yn ol graddau ei ddiwydrwydd a'i lafur. Y mae yn bosibl i'r amaethydd, gan ei fod wedi ei ddysgu gan lawer o flyneddau o brofiad, i gyfodi cnydau tor-eithiog, er yn anwybodus o'i deddfau; ond nis gallwn ei gyfrif yn llawer gwell, tra felly, na phe buasai yn gweithio oddiar reddf, fel creadur direswm, ac nid oddiar ddeall, fel y dylai creadur rhesymol wneyd; y mae ei anwybodaeth o elfenau fferylliaeth yn ei ddarostwng i fod yn agored i lawer o gamsyniadau, ac yn ei amddifadu o'r pleser sydd yn ddeillio oddiwrth wybod y rheswm pahan y gweithiwn fel hyn ac fel arall.

Un o brif ddyledswyddau yr amaethydd ydyw teilo yn dda; ond cyn y gellir gwneyd hyn yn effeithiol, y mae'n ofynol cael gwybodaeth o fferylliaeth ei gaeau, yn gystal ag eiddo yr hadau yr amcana roddi ynddynt; heb hyn, gall fyned i draul a thrafferth er gwrteithio cae neillduol, a gall fod y gwrtaith wedi'r cyfan yn hollol anmhriodol er ei wellhau, er y buasai yn sicr o wneyd daioni mewn cae arall. Fel hyn, y mae yn dinystrio ei amgylchiadau trwy draul yr achlesiad anmhriodol, a'r golled o dafu hadau drudfawr i ddaear anmharotoedig ac anaddas i'w derbyn; a'r diwedd fydd condemnio ei dyddyn fel un rhy anffurwythlawn i ad-dalu y drafferth o'i drin. Mynych y mae hyn yn cymeryd lle; gan hyn, priodol ydyw y wers a ddysgir gan fferylliaeth, y mae *gwrtaith a hadau neillduol i gael eu rhoddi i drooedd neillduol*.

Nid yn unig yr ydym yn agored, oblegid ein hanwybodaeth o fferylliaeth, i ddefnyddio gwrtaith anmhriodol, ond hefyd i adael y gwrtaith a fyddai yn briodol i gael ei gludo ymaith gan y llifeiriant, neu i aros yn ddi-ddenydd ar ein ffordd, am nad ydym yn gwybod ei werth. Yn gyffredin, tom creaduriaid ydyw ein prif wrtaith; a thra y mae yr amaethydd yn ofalus i'w gasglu, y mae yn gadael y trwnc i redeg ymaith fel peth diwerth, heb ystyried ei fod yn golledwr o lawer o bunnoedd yn y flwyddyn oblegid y gwastraff hwn. Gallwn gael rhyw ddrychfeddwl am werth trwnc tomlyd anifeiliaid, oddiwrth y ffeithiau canlynol: y mae Mr. Chadwick yn dywedyd am foneddwr o'r enw Mr. Baker, o Muirdroackwood, fod ganddo saith ar hugain o erwau o flaen ei dŷ, mor anffurwythlawn fel na's gallai ar y cyntaf gynnal rhagor arnynt na dwy fuweh; mewn ystabl gerllaw y tŷ, cedwid deugain o wartheg a phedwar o geffylau. Cadwodd dail y gwartheg mewn pydew cyfleus, ac wedi ei deneuo yn briodol, dyfrhaodd ddwy erw ar hugain o'r tir âg ef, a phump erw yn rhagor âg ysgarthion ei dŷ a'r olehfa (*scullery*): yr oedd y cynnyrch dilynol mor fawr, fel y galluogwyd ef wedi hyn y borthi pedwar a deugain o greaduriaid ar yr hyn a gynnalai ond dau o'r blaen.¹ Pa mor anhygoel bynag y mae y ffaith hon yn ymddangos ar y cyntaf, yr ydym yn cael ein

¹ "Burl. Chem. Fowmes's."

gorfodi i'w chredu pan yr ystyriom y gwerth y mae darganfyddiadau o briodoleddau fferyllaidd hylifau tomlyd wedi osod arnynt yn ddiweddar. Dywedir gan y Proffeswr Miller, o'r *King's College*, fod gwerth oddeutu 64p. o hylif tomlyd yn cael ei golli yn ddyddiol trwy un geuffos yn y brifddinas, yr hon a elwir *The King's Scholar's Pond*; ac y mae Mr. Fownes o'r farn fod gwerth 433,879p. yn cael ei golli yn flynyddol trwy holl ddyfrffosydd y brifddinas.

Ond, y mae fferylliaeth yn ein dysgu, nid yn unig beth sydd yn werth-fawr fel gwrtait, ond hefyd i ba fath dir y mae felly, ac at gynyrrchu pa ffirwythau. Nodi y gwahanol diroedd a'i hachlesoedd mwyaf priodol, sydd fwy nag y caniatia lle i ni wneyd yn bresennol; ond wrth fyned heibio, gallwn ei gosod i lawr fel rheol, *mai y gwrtait, goreu er cynyrrchu unrhyo gnwd neillduol, ydyr tail y creaduriaid a ymborthasant ar gnwd o'r un natur o'r blaen.* Y mae tail y moch a borthwyd ar bŷs a chloron yn well na dim er codi y cyfryw ffirwythau eto; ac y mae tail yr anifail a fagwyd ar wair ac erfin yn cynnwys ynddo holl ranau cyfansoddol gwair ac erfin, ac felly yn well na dim arall er cynyrrchu y rhai hyn. Y mae ysgarthion gwlyb neu sych y corff dynol yn cynnwys ynddo lawer iawn o sylweddau mwnawl yr holl hadau, ac ystyrir hwynt mewn canlyniad fel y gwrtait rhagoraf. Mewn perthynas i diroedd a hadau, gallwn ddywedyd, mai anghenrheidiol yw fod y pridd yn alluog o rod-di digon o ymborth mwn-aidd i'r cnwd a fwriedir godi, priodol yn ei natur, a digon mewn graddau er ei alluogi i gyrhaedd perffeithrwydd; er esiampl, dylai yr amaethydd wybod, wrth drin tir i godi cloron, y dylai gynnwys calch a *photash*, gan fod y cloron yn perthyn i'r llyisiau calchog o ran eu dail, ac i'r dosbarth potasaidd o ran eu hadau.

Y mae fferylliaeth eto yn dysgu yr amaethydd, nid yn unig i achlesu'n briodol, ond hefyd i ddewis olyniad (*rotation*) i'r hadau. Dysgir ni fod rhanau mwnawl hadau yn gwahaniaethu, ac fod pob hedyn, yn ol ei natur ei hun, yn codi gronynau priodol i'w anghenrheidiau o'r ddaear; mewn canlyniad, trwy hir hafurio gall fod y ddaear yn amhriodol i gyfodi un math o gnwd, pan ar yr un pryd y mae'n meddu pob peth anghenrheidiol er cyfodi cnwd o natur arall. Felly y mae o bwys i ni wybod pa gnydau ydynt yn briodol i ganlyn eu gilydd mewn tiroedd neillduol. Y mae trefn yr olyniad yn ymddibynu ar natur y tir, ac ar natur yr hadau cyntaf a heuir ynddo; ac felly byddai tu hwnt i'n terfynau priodol ni i rod-di rheolau penodol i bob tir a phob had: nis gellir gwneyd hyn, heb adnabyddiaeth gywir o natur y tir, ac eiddo yr hadau fyddont wedi bod yno. Yr unig reswm paham y nodwn y ffaith, ydyw, fel y gallom ddangos yr anghenrheidrwydd sydd i'r amaethydd astudio egwyddorion fferylliaeth.

Mewn cysylltiad â pheirianwaith, y mae fferylliaeth ddiweddar wedi dwyn oddiamgylch chwyldroadau mewn ystyr, ac wedi galluogi y peirian-nydd i wasanaethu ei gyd-ddynion yn effeithiolach ac yn rhatach nag erioed. Y mae wedi rhoddi galluoedd mudiadol yn ei law, pa rai ydynt yn ddigon nerthol i ysgwyd y greadigaeth; ac wedi esbonio iddo y deddfau trwy ba rai y cymerant eu troi i wasanaethu ein hanghenion yn dawel ac ufudd. Mewn cyfeiriad at hyn y mae Syr John Herschell wedi ysgrifenu llinellau mor odidog, fel nas gallwn wrthsefyll y brofedigaeth o'u benthycio. Wedi bod yn siarad am nerth pylor, y mae'n dywedyd, "Ond y mae fferylliaeth yn ein cynnysgaethu â moddion i alw i weithio mewn

tarawiad, alluoedd o natur annrhaethol mwy dychrynlyd nag eiddo pylor. Y mae galluoedd aruthrol y gwahanol gyfansoddiadau taranlyd (*fulminating*) yn gyfryw, fel nad ydyw yn briodol i'w cymharu i ddim ond i fwystfilod afrywiog, nerth pa rai sydd wedi herio pob rheolaeth er budd, neu yn hytrach i ysbrydion cythreulig, wedi eu galw allan trwy swynion y dewin; pa rai a ddangosant allu dinystriol ac anorchfygol, yr hwn a'i gwna yn llawen i gau ei lyfr, ac i dori ei hudlath (*wand*), fel ammod diangfa ddiogelo'r ystorm a gylodwyd ganddo ei hun. Nid ydyw y galluoedd yma eto wedi eu darostwng i'n dybenion, beth bynag a fyddant ar ol hyn. Ond yn ngalluoedd ymchwyddol y nwyau (*gases*) wedi eu rhyddhau yn araf ac yn rheolaidd o gymysgiadau fferyllyddol, yr ydym yn cael lluo o alluoedd israddol i'r cyntaf, ond nerthol nodedig, a galluog o gael eu troi i amrywiaeth o ffurfiau defnyddiol, fel ag y byddo amgylchiadau yn galw.¹ Fel esiampl o'r cyntaf, nodwn uniad *oxygen* a *hydrogen* trwy offerynoliaeth tân; ac o'r olaf, nodwn dröedigaeth dwfr i agerdd. Er y byddai agerdd yn un o'r galluoedd mwyaf nerthol a dychrynlyd pe byddai yn cael ei gynnyrchu ar unwaith, eto, trwy ddeddfau fferyllyddol dygir ef allan yn raddol, fel y gallo dyn gael mantais i'w droi, drwy gyfryngau priodol, i wasanaethu ei ddybenion ei hun.

Y mae cysylltiad agos rhwng fferylliaeth a'r celfau yn gyffredinol. Er cael golwg gryno a chyflawn o'r manteision oddiar ei chyflaad atynt, nis gallwn wneyd yn well na benthycio ychydig yn rhagor oddiar yr awdwr gorddysgedig a nodasom ddiweddar. "Y mae trawsfurfadau fferylliaeth," ebe fe, "trwy y rhai yr ydym yn cael ein galluogi i droi y defnyddiau a ymddangosant ar yr olwg gyntaf fel y rhai mwyaf diles, i sylweddau pwysig yn y celfau, yn agor yn ddyddiol o'n blaen ffynnonellau cyfoeth a chyfleusdra, o'r rhai ni feddai yr oesau o'r blaen yr un dychymyg; a pha rai ydynt wedi bod yn roddion purion gwyddoniaeth i ddyu. Y mae pob cangen o gelfyddyd wedi teimlo ei dylanwad, ac y mae esiamplau newyddion yn cael eu dwyn yn feunyddiol i'n sylw o'r adnoddau (*resources*) diddiwedd a weithir i'r amlwg gan y wyddor ryfedd hon, yn y rhanau mwyaf anfrwythlawn o natur. Pwy, er esiampl, a allai ddychymygu, y buasai carbiau lliain yn alluog o roddi *muy na'u pwysau o siwgr*, trwy offerynoliaeth un o'r egrau rhataf a hawddaf eu cael—y sulphuraidd? Y gallai esgyrn sychion fod yn ystordy maeth, galluog o gael eu cadw am flyneddau, a pharod i roddi i fyny yr ymborth yn y ffurf gymhwysaf i gynnal bywyd, ar gymhwysiad agerdd atynt—yr hwn sydd yn cymeryd rhan mor helaeth yn ein holl weithrediadau, neu o egr rhad a pharhaol?—i fod blawd llif yn alluog o gael ei droi i sylwedd a ddiwg debygolrwydd agos i fara; ac er ei fod yn ddiau yn llai blasus nag eiddo cân, eto, nid yw mewn un modd yn annerbyniol, ac y mae yn iachus a threuliadwy, yn gystal ag yn feithrinol neillduol.² Pa gynnildeb a ddygwyd i mewn yn yr holl weithiau, yn mha rai y mae gweithredyddion fferyllyddol yn cael eu defnyddio gan wybodaeth gywir o'r cyfartaleddau yn mha rai y mae elfenau natur yn ymuno, ac o'u galluoedd i ddileoli eu gilydd. Pa berffeithrwydd yn yr holl gelfau, yn mha rai y mae tân yn cael ei ddefnyddio, naill ai yn ei gyfladau mwyaf nerthol (fel, er esiampl, yn nhoddiad metteloedd, trwy

¹ "Introd. to Nat. Phil.:" tudal. 63.

² Mewn nod ar waelod y ddalen, y mae yr y-grifenydd hwn yn dywedyd—"y dylai y darganfyddiad hon, a wnaeth newyn y peth newaf i annichonadwy, gael mwy o sylw nag y mae wedi gael."

ddwyn i mewn doddyddion (*fluxes*) priodol, trwy y rhai yr ydym yn cael holl gynnyrch y mŵnau yn eu ffurf mwyaf pur, neu, yn ei ffurfiau mwyaf esmwyth, fel y mae pan y purir siwgr.....; a miloedd o gelfau eraill, enwi pa rai fyddai yn waith blinedig.”¹

Deuwn yn awr i edrych ar fferylliaeth mewn cysylltiad â duwinyddiaeth naturiol. Gallem ddywedyd ryw ychydig am ei gwasanaethgarwch i egluro rhanau o'r ysgrythyr; ond gan ein bod yn ewyllsio dywedyd ychydig yn hytrach ar ei defnyddioldeb i egluro natur, ac i ddangos Duw yn ei waith, gadawn ei chysylltiad â'r Bibl, gan gyfeirio y darlennydd am sylwadau ar ei defnyddioldeb yn y cysylltiad hwn at “*Hitchcock's Religion of Geology*.” adran i. Pob peth ag sydd yn tueddu i esbonio natur, ac i dafu goleuni ar ei gweithrediadau, sydd ar yr un pryd yn taffu goleu ar briodoleddau naturiol ei Chrêwr. Y mae Duw wedi argraffu ei briodoleddau naturiol ar natur, ac nid oes eisieu ond darllen natur yn iawn cyn eu gweled. Y mae priodoleddau natur yn gymhlethedig yn ei eiddo ef, ac y mae yn anhawdd esbonio y blaenaf heb weled yr olaf. Y mae llawer o dudalenau yn perthyn i natur; ac y mae pob un o honynt naill ai yn dangos rhywbeth newydd mewn perthynas i gymeriad y Crêwr, neu yn argraffu yn ddyfnach ar y cof yr hyn a ddysgwyd mewn tudalenau eraill. Ac nid ydyw y gwahanol wyddonau ond cynnifer o esboniadau ar y tudalenau a astudir; pob un o honynt yn fwy neu lai defnyddiol yn ol cywirdeb a diwydrwydd yr esbonwyr o'r rhanau dewisedig. Fel esboniad cywir o natur, ac mewn canlyniad, i ddangos gogoniant y Crêwr, meddylw'n fod fferylliaeth â'r hawl flaenaf i'n sylw o'r holl wyddonau eraill. Mewn canlyniad, er cymmodi rhai meddyliau â fferylliaeth, ac er dwyn eraill i'w charu yn fwy, gosodwn i lawr ychydig o'r gwersi a ddysgir trwy y wyddor yma am Dduw.

Y mae yn rhoddi profion neillduol o'i *ddoethineb*. Dywedwyd gan Job am Dduw: “Cadarn o gadernid a doethineb yw Efe.” Y mae fferylliaeth yn drylaw'n o ffeithiau er profi y gosodiad. Y mae amledd y priodoldeb y ffeithiau yn gyfryw fel ag yr ydym ni yn ei theimlo yn anhawdd i benderfynu pa un i osod i lawr fel esiamp'l. Ar un olwg y mae hon yn well, ar olwg arall y mae y llall yn rhagori; ond yn awr cyfyngwn ein hunain ac edrychwn ar ei rag(darpariaeth i gadw yr awyr yn un o ran ei briodoleddau fferyllyddol yn brawf o'i *ddoethineb*. Y mae y pwys mwyaf yn ymddibynu ar fod hyn yn cael ei wneyd yn effeithiol. Gan fod priodoleddau fferyllyddol yr awyr, yn *awr*, yn gyfryw ag ydynt yn gwasanaethu yn effeithiol er cynnaluaeth pob peth byw, a chysur pob perchen teimlad, y mae yn eglur y buasai y canlyniadau trymaf yn dilyn y cyfnewidiau lleiaf. Ac oni bai fod darpariaeth briodol wedi cael ei gwneyd gan *ddoethineb* anfeidrol, y mae yn ffaith eglur iawn y buasai ei briodoleddau yn cael eu newid yn uniongyrchol. Y mae yr awyr yn cael ei wneyd i fyny, yn benaf, o *oxygen* a *nitrogen*. Y mae y flaenaf yn gwneyd i fyny oddeutu un ran o bump o'r awyr, a'r llall yn gwneyd i fyny y gweddill. Y mae y flaenaf yn anheggorol i fywyd; y mae yn rhaid ei chael neu drengu. Pob peth sydd yn anadlu sydd yn anadlu *oxygen*, a phob peth sydd yn ymlösgi a ymlösga yn yr un elfen. Ond y mae pob anadliad a roddir yn troi rhan o'r awyr, fel y dywedasom yn barod, i egr carbonaid; ac y mae yr un defnydd

¹ “*Introd. Not. Phil.*,” tudal. 63.

gwenwynlyd yn cael ei gynnyrechu yn feunyddiol gan ein tânau, ein tomenydd, &c. Mewn canlyniad, oni bai fod rhywbeth i wrthweithio effeithiau y rhai hyn, buan iawn y darfyddai *oxygen* yr awyr, a cheid egr carbonaidd yn ei le. Ond y mae Duw, bob amser, wedi rhoi y naill beth ar gyfer y llall, fel na chaffai dyn ddim ar ei ol Ef! Ac i'r dyben o droi yr egr hwn i'w elfenau priodol, *oxygen* a *carbon*, ac i wneyd y blaenaf yn addas i gael ei adanadlu, y mae wedi gorhuddio wyneb y ddaear â llyisiau, pa rai a gymerant i mewn iddynt eu hunain yr hyn sydd yn niweidiol i fywyd anifeilaidd, ac a roddant allan yr hyn sydd anghenrheidiol er ei gynnalïaeth, sef *oxygen*. Pe gofynem i'r dyn anwybodus o fferylliaeth, beth ydyw defnyddioldeb llyisiau, byddai yn barod i ateb, nad ydynt dda i ddim ond i borthi bywyd anifeilaidd â'u sylwedd, ac i harddu wyneb y ddaear â'u prydferthwch. Ond y mae y fferyllydd yn canfod llaw a dyben Duw i raddau pellach, ac yn gweled ei fod yn gwneyd defnydd o honynt i buro yr awyr a anedlir.

Y mae effeithiolaeth y ddarparïaeth hon yn gyfryw, fel ag yr ydym oddiar brofion priodol yn cael allan fod priodoeddau fferyllyddol yr awyr yr un yn awr ag oeddynt ddeunaw cant o flyneddau yn ol. Dywed Mr. Fownes, fod yr awyr a gauwyd mewn llestri cauedig yn adfeilion Pompeii, am gyfnod mwr faith ag a nodasom, yr un y hollol a'r hwn a anadlwn yn bresennol, o ran cyfartaledd ei elfenau cyfansoddol. Mewn cysylltiad â'r drefn yma o buro yr awyr, gallwn ddywedyd fod dyn, er cymaint ei falchder, yn ddyledus i'r llyisiau, fel offerynau yn llaw Duw, am yr awyr y mae yn anadlu. Rhyfeddwn fawredd doethineb y Crëwr yn rhoddi y naill beth ar gyfer y llall.

Hefyd, cawn brofion trwyddo o ddaioni y Crëwr. Gan fod natur a'i deddfau yn ymddibynu ar ei ewyllys ef, gallasai mor hawdd ordeinio i'r olaf i weithio er gofid ac anghysur i ddynion yn gystal ag iddynt fod er mantais a budd. Nid oes genym yr un rheswm i'w roddi dros eu bod fel y maent yn hytrach nag fel arall, yn rhagor nag fel hyn y rhyngodd bodd yn ei olwg. Mor bell ag yr ydym yn gweled, y mae pob peth yn gweithio yn y fath fodd ag sydd yn tueddu i ddwyn y graddau helaethaf o ddaioni, ac mor lleied ag sydd yn ddichonadwy o boen. Gallasai beri fod graddau helaethach o egr carbonaidd yn gymysgedig âg elfenau yr awyr, fel ag i wneyd anadlu yn boen, er nad yn ddigon felly i beri marwolaeth, pe yr ewyllysiat; ond y mae ei ddaioni fel wedi dysgu ei ddoethineb i adranu yr elfenau mewn graddau cymhwys, i gydweithio er cysur a daioni ei greaduriaid. Yn sicr, y mae, yma ac acw, wedi gadael rhyw gymaint o'r defnydd gwenwynlyd yma, i aros mewn lleoedd neillduol, fel y gallem gael y fantasia, yn awr ac eilwaith, i weled yr effeithiau niweidiol a ganlynet, pe na byddai ei ddaioni trwy ddoethineb anfeidrol wedi gosod deddfau addas er ei gadw mewn graddau priodol o deneudra. Dywedir wrthym fod ogof lled hynod yn yr Eidal, o'r enw "*Grotto del cone*," ar lawr yr hon y mae egr carbonaidd i'r dyfnder o ddeunaw modfedd; uwchlaw hyn y mae yr awyr yn bur ac iachus. A dyn i mewn i'r ogof, a daw allan yn ddiangol, gan fod ei enau yn ddigon uwchlaw y perygl; ond os dilynir ef gan gi, neu ryw greadur isel arall, syrthia i lawr yn ddideimlad, ac os na symudir ef i maes yn fuan, y mae yn sicr o drengu. Nid yw hon ond un o lawer o effeithiau cyffelyb mewn natur; ac y maent i gyd yn eu hiath yn dywedyd, mai daioni yr Arglwydd yw yr achos na

ffansi yr awyr yn orlloswedig o effennu uwch-welweth, ac nid o gyuar ac o fywyl fel yn awr.

Y mae daioni Ddu yn wadwngs, nid yn unig yn ei waith yn attal drygan o'r fath a nodiwn; ond herwi y mae trwy ddefddfa fferyllyddol yn gwneud i un elfen ddiwystru i'w ddiwystruidddeb y llall; ac yn eu huno â'u gilydd i'w ddiwystruidddeb i wasanaethu anghenrheidiau bywyd. Nodwn esiampl ganatwy i'w esiampl. Y mae pawb yn gyfarwydd â helen, ac obblegid hyny nodwn ef i egiuro y gwasiaid. I'r tlawd a'r cyfoethog y mae yn ddiwystruidddeb: y mae y naill a'r llall yn hoffi cael ychydig o hons ar eu berridau gwia eu hysborth anghenrheidiol; ac y mae pawb yn barod i fabwysu'n ddiwystruidddeb. Os na fydd eu bwydydd wedi cael graddau priodol o hons: "A fywteir pech dirfus heb helen? a oes flas ar wyn wy?" Ond ychydig a fuddylir o ba beth y mae y daioni a'i rhoddodd wedi ei wneyd. Meddylir yn gyfrefin mai ddiwystruidddeb syml anghyfansoddol ydyw; ond trwy ymchwiliadau y fferyllydd, ceir allan ei fod yn cael ei wneyd i'w fyny o ddyw elfen wahanol. Gelwir y naill *chlorine*, a'r llall *sodium*; a phroffir fod y naill a'r llall yn weawyalldd i'r eithaf, os cymerir hwynt i'r cylla; ond trwy eu huno â'u gilydd, y mae gwenwyn y naill yn cael ei ladd gan y llall. Y mae cymeryd golwg arwynebol ar bethau, yn ddigon i'n dwyn i greu fod yr Arglwydd yn ddaionus; ond pan y byddom yn edrych ar gyfansoddiad mewnol y pethau hyn, yr ydym yn gwled llawer mwy o nerth yn y dywediad, "Daionus yw yr Arglwydd i bawb."

Y mae fferylliaeth yn ddangosog effeithiol o'i *allu a'i nerth*. Dywedason yn barod fod gan fferylliaeth adnoddau digon nerthol i ysgwyd y cread; ac os felly, beth a feddylwn am allu yr hwn a greodd natur a'i nerthoedd, sydd yn ffrwyno angerdd yr effenan a'i ewyllys, ac yn troi eu cynddaredd i wasanaethu ei ddybenion ei hun. Hysbys ydyw, nad ydyw daeargrynffau, trwy ba rai y mae y ddaear yn siglo fel meddwyn, ond gweithrediadau fferyllyddol; felly, er nad yw gallu creedig yn ddigon i osod allan anfeidr-oldeb gallu y Creawdwr, eto, meddylwn fod *graddau* helaetbach o'r gallu hwn yn cael eu dangos trwy fferylliaeth nag unrhyw wyddor arall. Y mae yn wir fod daeareg yn dangos profion o alluoedd ofnadwy a dychrynllyd; eto, meddylwn fod yr holl alluoedd hyny yn effeithiau gweithrediadau fferyllyddol rhagluniaeth y nefoedd. Fel hyn y mae fferylliaeth yn ddrych rhagorol i'w led tragywyddol allu y Creawdwr ynddo.

Yn ddiweddar, gallwn ddywedyd mai gwers bwysig a ddygir gan fferylliaeth ydyw, *nad oes dim yn y greadigaeth yn cael ei ddiwedd*. Nid ydym yn dywedyd nad yw hi yn bosibl i ddiwedd gymeryd lle; gan nad yw ddiwedd i Dduw ond peidio ymarfer ei allu i gynnal: ond mor bell ag y mae ymohwilladau fferyllwyr wedi myned, yr ydym yn cael sierwydd digonol nad oes yr un dyddymiad yn cymeryd lle. Ar yr olwg gyntaf, y mae dyddymiad yn ymddangos yn fwy *tebyg* mewn fferylliaeth nag mewn dim arall; gan ei bod yn alluog o droi sylweddau celyd a theimladwy i nwyau anweledig annheimladwy: eto, y mae y wyddor hon yn rhoddi terfyn unlongyrehol ar bob dychymyg o'r fath a ymglyfyn yn y meddwl, gan ei bod yn bosibl i'r fferyllydd i gasglu y defnyddiau anweledig hyny, a dwyn o honnynt sylwedd teimladwy a chaled fel y cyntaf. A chan fod hyn yn fflith mewn perthynas â defnydd (*matter*), mor bell ag yr ydym yn deall yn bresennol, y mae yn rhoddi lle cryf i ymreymu, oddiar debygolrwydd a chyfatebiad, nad oes yr un tebygolrwydd fod

dyddymiad i fod ar ysbrydion chwaith; ac felly mai ofer yw y dyb y bydd eneidiau yn cael eu dyddymu yn uffern ar ddiwedd rhyw gyfnod penodol. Nid yw hyn ond tebygolrwydd; ond y mae i debygolrwydd ei werth.

NODIADAU AR LYFRAU.

The British Jews. By JOHN MILLS.

NID yw yr arferiad o roddi y ganmoliaeth eithaf i bob llyfr a ddaw dan sylw, yn ateb un dyben daionus. Yn lle codi y llyfr, y mae yn tueddu yn hytrach i greu gwrthdarwiad yn ei erbyn; ac yn fynych nid heb sail. Ond gobeithiwn fod y "Traethodydd" wedi bod ar y cyfan yn lled gymedrol a diduedd; ac na chyhuddir ni o ormodiaith, os dywedwn fod Mr. Mills wedi dangos ei hun yn fwy cydnabyldus âg arferion a defodau yr Iuddewon na neb a fu o'i flaen. Pe na buasai wedi gwneyd dim er pan anfonwyd ef i Lundain, ond cyfansoddi y llyfr hwn, ni fuasai yr anturiaeth yn ofer mewn un modd. Y mae yn achos llawenydd i'r Methodistiaid Calfinaidd fod ganddynt genadwr mor alluog yn llafurio yn mysg y genedl hono, o'r hon yr hanodd Crist yn ol y cnawd. Nis gallasai wneuthur dim oedd yn fwy gwasanaethgar i ddybenion y genadaeth: oblegid y mae yn amlwg, oddiwrth gyhoeddiadau yr Iuddewon eu hunain, fod y llyfr hwn wedi agor y drws i'r awdwr gael mynedfa at feddyliau y genedl. Er mwyn y rhai hynny o'r Cymry sydd mor dueddol i ddilyn y Seison, gallwn ychwanegu fod ein cydwladwr wedi derbyn cymeradwyaeth unfrydol oddiwrth nifer liosog o'r adolygiadau Seisnig.

A Grammar of the Welsh Language, based on the most approved systems.

By the Rev. THOMAS ROWLAND.

ER fod cenedl y Cymry, meddir, yn un o'r rhai hynaf yn yr holl fyd, ac er fod eu hiaith, fe allai, yn un o'r rhai ardderchocaf dan haul, eto, nid ydynt ond dechreu ar y gorchwyl o ysgrifenu gramadegau. Ein meddwl yw, nad ydynt ond dechreu ysgrifenu dim yn werth ei alw yn ramadeg. Hyd yn ddiweddar, nid oedd genym un reol i ddangos y gwahaniaeth rhwng *sydd, yw, mae*, ac *oes*; nac ychwaith o barth yr holl rywiogaethau o frawddegau ymddibynol. Ond y mae Mr. Rowland wedi cychwyn yn yriawn gyfeiriad. Nid gramadeg o'r iaith Seisneg wedi ei gyfleithu a'i draws-gymhwyso at y Gymraeg yw ei lyfr; ond gramadeg o'r iaith Gymraeg yn ei holl deithi a'i dulliau priodol ei hun, er ei fod wedi ei ysgrifenu yn Seisneg. Ceir yma holl esgyrn yr iaith, nid yn unig ar wahan, ond hefyd yn eu perthynas â'u gilydd; a theflir goleuni ar y cymalau bychain sydd yn cysylltu yr aelodau â'u gilydd. Dymunem sylw neillduol at ei ddisbarthiad o'r *clauses*. Er fod hyn wedi ei ddwyn i arferiad o'r blaen mewn ieithoedd eraill, meddylïem y gall fod yn newydd i'r rhan fwyaf o'r Cymry. Un peth yn ychwanegol a ddymunem ei weled, sef y rheswm am bob rheol. Yr ydym yn hoffi gwybod, nid yn unig pa fodd y mae y peth yn bod, ond paham y mae felly. Wrth olrhain y rheolau yn fanwl, ceir eu bod yn tarddu oddiwrth ychydig o resymau gwreiddiol; ac y mae golwg ar hyn yn dangos y cwbl mewn tre'n a phrydferthwch. Cymerwn u. anghraifft er mwyn egluro ein meddwl. Arferir *sydd* mewn rhai gosodiadau cadarnhaol, megys "Arthur sydd filwr;" ond pan dröir yr un gosodiadau yn nacaol, y mae yn rhaid arfer *yw*, megys "Arthur nid yw filwr." Y mae hyn yn ymddangos yn afreoleidd-dra; ond erbyn gweld y rheswm, y mae yna drefnusrwydd perffaith. Y rheol wreiddiol ydyw, fod yn rhaid arfer *yw* pan gymerir y mynegiad (*predicate*) mewn ystyr arbenig a phenodol. Yn awr, y mae yn rheol mewn rhesymeg fod y mynegiad i'w gymeryd yn ei ystyr gyflawn a phenodol bob amser mewn gosodiadau nacaol. Pan ddy-

wedir, "Arthur nid yw filwr," y mae y gair milwr yn arwyddo pob milwr. Yr ydym yn cymeryd pob milwr sydd mewn bod i mewn i'r cyfrif, ac yn dywedyd nad yw Arthur yn perthyn i'r dosbarth. O'r tu arall, wrth ddywedyd "Arthur sydd filwr," nid ydym yn cymeryd y gair yn ei ystyr helaethaf; hyny yw, nid ydym yn cymeryd holl ddoosbarth y milwyr i mewn dan y gair; ond llefaru yr ydym am un yn unig allan o'r dosbarth. Nid yw yr anghraifft yma ond un o lawer; ond fel egwyddor gyffredin, mewn gramadeg, yn gystal a phob cangen arall o wybodaeth, gellir penderfynu nad oes un effaith heb ryw achos, nac un reol heb ryw reawm.

Gems of English Verse, with Translations in Welsh.

[*Tlysau Barddoniaeth Seisnig, wedi eu cyfieithu i'r Gymraeg*]

Y mae amryw o argraffwyr Cymru yn ddiog anturiaethus, ond yn ddiffygiol mewn ysbryd barn; a thrwy hyny y mae eu hanturiaethau yn afwyddiannus. Ond y mae Mr. Spurrell yn deall arwyddion yr amserau, ac yn gwybod pa beth i'w gyhoeddi. Mae y llyfr destlus hwn yn werth ei brynu, pe na byddai un dyben mewn golwg ond meddiannu casgliad o'r caniadau goreu o waith y beirdd Seisnig. Ond heblaw hyny, ceir yma gyfieithiadau o honynt ar y ddalen gyferbyniol. Y cyfieithydd mwyaf rhwydd yn ddiau yw Talhaiarn. Y mae ei gyfieithiad yn darllen mor naturiol a phe buasai yn gyfansoddiad gwreiddiol. Y nesaf ato yw Davies, Castell-hywel. Ond un o'r rhai goreu am roddi yr ystyr, yr holl ystyr, a dim ond yr ystyr, yw Iorwerth Glan Aled.

Grammar of the Welsh Language. Second edition, enlarged.

Er nad yw y gramadeg hwn mor ddyfnddysg ag un Mr. Rowland, dichon ei fod yn fwy hylaw, ac yn fwy dealladwy i'r cyffredin. Y mae ynddo hefyd rai rheolau, nad ydynt yn y llall. Ni fyddai dim yn fwy addysgiadol i'r dysgybl ieuanc na chymharu y ddau. Cofied nas gall ddeall un iaith yn iawn heb ddeall gramadeg yn drwyadl, a bod dysgu un iaith yn ramadegol yn help at ddsygu ieithoedd eraill.

Gweledigaethau y Bardd Cwsg. Gan ELIS WYNNE. Argraffiad newydd, gyda nodiadau eglurhaol, gan D. SILVAN EVANS.

Yr oedd Mr. Spurrell o'r blaen wedi cyhoeddi "Drych y Prif Oesoedd;" ac yn awr dyma ein hen gyfaill, "Y Bardd Cwsg," mewn diwyg hardd. Gobeithiwn yr ä ymlaen eto i argraffu "Hanes y Pfydd," a llyfrau buddiol eraill. Ei argraffiadau ef yw y rhai goreu sydd wedi ymddangos eto; a chredwn yr arosant felly am hir amser.

Llyfr y Prophwyd Eshaiiah, wedi ei gyfieithu o newydd, a'i drefnu (cyn agosod ag y dichon) yn ol yr Hebraeg, gan y Parchedig THOMAS BRISCOE, S. T. B.

BWRIADWN roddi erthygl ar y cyfieithiad hwn yn y rhifyn nesaf; ond yn y cyf-amser, y mae yn ddyledswydd arnom dalu ein diolchgarwch i'r awdwr am ei waith, ac yn enwedig am ei ddwyn allan yn yr iaith Gymraeg. Y rhai sydd am ddsygu Hebraeg a gânt yma gynnorthwy neillduol, gan y gallant wybod yn hawdd wrth ei ddarllen pa eiriau yn y ddwy iaith sydd yn cyfateb i'w gilydd.

Y TRAETHODYDD.

CYFLAWNDER Y DUWDOD.

“Oblegïd ynddo ef y mae holl gyflawnder y Duwdod yn preswylïo yn gorfforol.”
Colossiaid ii. 9.

MAE yr apostol yn y pennodau hyn yn arddangos gogoniant person a chyfyngdod yr Emmanuel, a hyny i'r dyben o gadarnhau eneidiau y Colossiaid yn eu hymlyniad wrtho. Nid anmhosibl ydyw, fod yr hyn oedd ar y cyntaf yn achlysur iddynt dderbyn yr efengyl yn fwy chwannog, erbyn hyn wedi troi yn demtasiwn i goffeidio rhyw bethau eraill ag oedd yn anghyson â hi. Mae dysgedigion, pa fodd bynag, yn dywedyd wrthym, fod yn y byd cenedlig, yn bur gyffredin yn yr oes hon, ryw anesmwythyd am y gwirionedd. Yr oedd dynion coethedig, hyd yn nod yn mysg y paganiaid, a'u hysbryd a'u hyder wedi colli o grefydd eu hynafiaid—pryder ynghylch y dyfodol wedi deffroi yn eu mynwesau, ac *instincts* crefyddol eu natur yn dyheu am ryw ddaoguddiad eglurach o Dduw, ac am fwy o wybodaeth a sicrwydd am y byd anweledig. Parai yr ysfa yma i aml un o honynt goffeidio Cristionogaeth. Ond ar y cyntaf, cyn i'r efengyl naweiddio eu hysbryd yn drwyadl, yr oeddynt mewn enbydrwydd yn fynych rhag cael eu llygru oddiwrthi drachefn. Canys os byddai eu syniadau wedi eu lefeinio yn flaenorol â philosophi eu hoes, a'u hawyddfryd am newydddeb yn parhau, yr oedd yr ysbryd ariach hwnw yn tueddu i wrthweithio gwirioneddau yr efengyl yn eu meddyliau, ac yn eu parotoi i goffeidio yn hytrach orchymynion ac athrawiaethau dynion fel pethau mwy cydnaws âg archwaeth bresennol eu calonau. I'w meddyliau hwy, ymddangosai addysg y gau-athrawon Iuddewig yn uwch doethineb a dirgelwch; ac yn eu hymattaliadau fwy o berffeithrwydd a defosiwn nag a gyflwynid i'w sylw yn nghrefydd syml ac ymarferol yr Arglwydd Iesu. Oddiwrth awgrymau yr apostol yn y llythyr hwn, fe ellid casglu, dybygid, fod yn Colossa, a pharthau eraill o Asia Leiaf, rai Cristionogion o dueddiad fel yma. Ac heblaw hyny, erbyn hyn yr oedd y gau-athrawon crybwyllledig wedi ymlusgo i'w mysg—dysgawdwyr o'r un chwaeth a hwy eu hunain, ac yn addaw eu perffeithio mewn doethineb a chrefydd. Ernad oedd y dynion yma, o bosibl, yn gwrthod Cristionogaeth yn hollol, eto, yr oeddynt yn ei hadffurfio i ateb i'w mympwy eu hunain, ac yn dwyn i mewn i'r eglwysi syniadau ac arferion cwbl ddinystriol i'w hysbryd a'i hamcanion. Fe ellid meddwl eu bod yn ymfrostitio yn nirgeledigaethau eu crefydd, ac o'u cymundeb â'r byd ysbrydol—yn hōni cydnabyddiaeth âg angelion, gan eu hystyried yn wrthddrychau addoliad a pharch; ac mewn trefn i gymdeithasu yn fwy dirwystyr â dirgel-edigaethau doethineb, ac â'r byd anweledig, gwaharddent bob boddhâd i'w synwyrâu corfforol. “Na chyffwrdd, nac archwaetha, na theimla.” Yr

oedd y pethau hyn oll, yn eu barn hwy, "yn llygredigaeth wrth eu harfer;" tyb, fe allai, ag oedd yn cyfodi oddiwrth rai o'u syniadau philosophaidd hwy eu hunain, yn gystal ag oddiwrth y gyfraith Iuddewig, i ba un yr oedd yr athrawon hyn yn gobeithio bob yn ychydig allu dwyn y Cristionogion yn gaeth.

Amcan yr apostol, gan hyny, yn y llythyr hwn ydyw gwreiddio a chadarnhau y Colossiaid yn Nghrist. Wrth geisio at hyn mae yn cadw ei lygaid yn gyson ar y cyfeiliornadau hyny ag oedd yn fwyaf tebyg o fod yn fagl iddynt; ond yn lleu hateb bob yn un ac un, mae yn hytrach yn annelu at y gwreiddyn cyffredinol o honynt yn eu meddyliau, sef deddfoldeb eu calonau, ynghyd â'r ysbryd hygoelus hwnw a ymgymysgai, dybygid, yn ormodol â'u holl dueddiadau crefyddol. Dengys mai yn Nghrist yn unig y mae holl gyflawnder y bywyd ysbrydol yn drysoredig; a bod credinwyr "wedi eu cyflawni ynddo ef," ac mor berffaith o ran gras a breintiau, fel nad oes arnynt eisieu cymhorth dim arall. A ydyw y gau-athrawon, fel pe dywedasai yr apostol, yn eich cymhell i'ch enwaedu, ac am eich arwain i ymorphwys yn y ddeddf a'i haberthau am heddwch â Duw a maddeuant pechodau? Mae y cyfan mor afreidiol ag ydyw o ofer:—"Yr ydych chi wedi eich cyflawni ynddo ef." Yn Nghrist, "mae i ni brynedigaeth trwy ei waed ef, sef maddeuant pechodau. A chwithau, y rhai oeddych ddyethriaid a gelynyon mewn meddwl drwy weithredoedd drwg, yr awr hon hefyd a gymmododd efe, yn nghorff ei gnawd ef trwy farwolaeth, i'ch cyflwyno chi yn sanctaidd ac yn ddfieus, ac yn ddiargyhoedd, ger ei fron ef. Yn yr hwn hefyd y'ch enwaedwyd ag enwaediad nid o waith llaw, trwy ddyog corff pechodau y cnawd yn enwaediad Crist, wedi eich cydgladdu ag ef yn y bedydd." Ynddo ef, yr ydych chi wedi cael, nid yn unig sylwedd yr enwaediad ynngwaithei Ysbryd ef ar eich calonau, ond yr ydych chi wedi cael arwydd newydd o'r gwaith hwnw yn enwaediad Crist, neu yr enwaediad Cristionogol, sef bedydd; ac felly nid yw yr efengyl wedi eich gadael yn ol am un ddawn ysbrydol. Ac os yw y gau-athrawon yn eich dysgu i gredu mai yn y corff yn unig y mae gwreiddyn pob llygredigaeth, a bod y diafol yn ymgysylltu ag ef yn ei frysiau anianol i gaethiwo plant dynion i'w dinystr; ac am hyny yn eich galw, mewn trefn i fod yn ddiogel rhag ei ddylanwad, nid yn unig i groeshoelio y cnawd drwg, ond hefyd i gystuddio y cnawd gwan—hyny yw, i ymattal oddiwrth fwydydd, ac i beidio arbed y corff, na rhoi bri ar ddim ag sydd yn dwyn boddhad i'r tueddiadau naturiol—"na thwyllled neb chi." Pa faint bynag o grefydd ac o rith doethineb sydd yn ymddangos yn y pethau hyn, nid yw y owbl ond athrawiaeth ddynol a gwag. Yr ydych chi wedi eich cyflawni yn Nghrist, "wedi eich gwaredu o feddiant y tywyllwch, a'ch symud i deyrnas anwyl Fab Duw, yr hwn yw pen pob tywysogaeth ac awdurdod;" a'r hwn, drwy ei farwolaeth, sydd wedi yspeilio y tywysogaethau hyny o'u gallu i niweidio ei bobl, gan orfoleddu arnynt ar y groes. Ynddo ef a'i arfogaeth yr ydych chi yn gyflawn yn erbyn cynllwynion y diafol—yn alluog i farweiddio y cnawd, a diffodd holl bicellau tanllyd y fall, heb fenthycu un arfogaeth i'r perwyl hwnw allan o arfdy y cnawd, a mympwy dynol. "Am hyny na farned neb arnoch chi am fwyd neu am ddiod, neu o ran dydd gwyl, neu newydd-loer, neu Sabbothau; y rhai ydynt gygod pethau i ddyfod; ond y corff sydd o Grist." O'r ochr arall, gallasai yr apostol ychwanegu, a dywedyd, Os yw y gau-athrawon yn mawrygu angelion da yn eich golwg, cofiwch fod Mab

Duw wedi etifeddu enw mwy rhagorol na'r oll o honynt. Efe yw "delw y Duw anweledig, cyntafanedig pob creadur: canys trwyddo ef y crëwyd pob dim a'r sydd yn y nefoedd, ac sydd ar y ddaear." Ceisio eu cyfryng-aeth hwy rhyngoch a Duw sydd sarhâd arno ef; ac wrth eu haddoli yr ydych yn dwyn sarhad arnoch eich hunain, oblegid yn Nghrist mae eich personau yn gydstâd â hwy, a'ch natur wedi ei chodi yn annhraethol uwch-law iddynt, ac yn cael ei mawrygu ganddynt hwy eu hunain yn undeb ei berson ef, yr hwn y mae holl angelion Duw yn ei addoli. Ond fel pe dywedasai Paul, os am ychwaneg o gydnabyddiaeth a chyfeillach â hwynt yr ydych yn hiraethu, undeb â Christ yw yr unig ffordd i hyny—ynddo ef, fel Pen cyffredinol, y mae yr holl bethau yn y nefoedd ac ar y ddaear wedi eu cymmodi â'u gilydd, a'u crynhoi ynghyd. Wrth ddyfod at Grist, yr ydych yn dyfod at fyrddiwn o angelion, yn aelodau o'r un eglwys, ac i fwynhad o'r un ysbryd nefol yn ei gwasanaeth a'i haddoliad hi.

Fel hyn yr ymdrechai yr apostol drwy gorrff y llythyr cylchynol hwn, i sefydlu eneidiau y Crigionogion yn Colossa, a'r trefydd oddiamgylch, yn nghrefydd y Gwaredwr. Dangosai hefyd, os oedd eu meddyliau yn ysu am ychwaneg o wybodaeth, fod digon i'w boddloni ynddo ef. Tra nad oedd gan y gau-athrawon ymfrostgar ond rhith doethineb i'w chynnyg iddynt; yr ydoedd o'r ochr arall wir ddoethineb, a dyfnder golud doethineb, yn ymagor ger bron eu dirnadaeth yn yr efengyl. Mynasai iddynt beidio a chamddeall ei amcan, a meddwl ei fod ef, wrth ddiystyru honiadau beilch-ion y gau-athrawon o barth i'w philosophi a'u gwybodaeth, yn dibrisio gwybodaeth ei hunan, nac am ladd eu syched hwythau am wybodaeth; i'r gwrthwyneb, nid oedd dim y teimlai yn fwy awyddus am dano na'u perffeiithiad ynddi. Y cwbl a fynasai ydoedd, eu cadw i yfed o'r iawn ffynnon: a gwyddai fod ynddi y fath ddyfnderoedd fel y gallai fod yn hyderus i'w cymhell i yfed yn ehelaeth. "Canys," medd efe, "mi a ewyllsiwn i chwi wybod pa faint o ymdrech sydd arnaf er eich mwyn chwi, a'r rhai yn Laodicea, a chynnifer ag ni welsant fy wyneb i yn y cnawd; fel y cysurid eu calonan hwy, wedi eu cydgysylltu mewn cariad, ac i bob golud sicrwydd deall, i gydnabyddiaeth a dirgelwch Duw, a'r Tad, a Christ; yn yr hwn y mae holl drysorau doethineb a gwybodaeth yn guddiedig." Pabam ynte, fel pe dywedasai yr apostol, y bydd i neb eich twyllo chwi âg ymadrodd hygoel? Chwi a welwch eich bod wedi eich cyflawni yn mhob ystyr yn Nghrist. "Megys gan hyny y derbyniasoch Grist Iesu yr Arglwydd, felly rhodiwch ynddo ef: wedi eich gwreiddio a'ch adeiladu ynddo ef, a'ch cadarnhau yn y ffydd, megys y'ch dysgwyd, gan gynnnyddu ynddi mewn diolchgarwch. Edrychwch na bo neb yn eich anrheithio trwy philosophi a gwag dwyll, yn ol traddodiad dynion, yn ol egwyddorion y byd, ac nid yn ol Crist. Oblegid ynddo ef y mae holl gyflawnder y Duwdod yn preswyllo yn gorffiorol."

Ni a allwn fod yn sicr fod Crigionogion yn ein hoes ninnau mewn perygl oddiwrth yr un gelynton a Crigionogion yr oes apostolaidd; ac yn wir, nid annhebyg ydyw fod ein peryglon ni yn y wlad yma oddiwrthynt hwy yn myned yn fwy yn feunyddiol. Mae rheswm anianol eto, o dan yr enw philosophi, yn hōni ei awdurdod a'i allu ei hunan yn y pethau ag sydd o Ysbryd Duw; ac yn ol ei arfer yn eu barnu yn ffolineb: tra mae traddodiadau dynol, hwythau, o'r ochr arall, yn gosod i fyny hynafiaeth, arferion, ac opiniynau y naill ddyn, neu ddynion y naill oes, fel awdurdod anffael-

o'ig mewn crefydd i ddyfynion ac oesau eraill. Mae y maill yn dywedyd yn uchel, Fel hyn y dywedi natur a rheswm : ac holl. Fel hyn y dywed yr Egiwys neu y Talian. Ond y mae pob un o'r diwy ochr heb na chlust i wrandaw, na thafod i ofyn nac i ddywedyd. Pa beth a ddywed yr ysgrythyr? neu, Pa beth a ddywedi yr Arglwyddi Duw? Na, firwyth gelyniaeth y gairon ddyndol ar wirionedd yr efengyl ydyw y cyfan o gyfeiliornadau y byd Cristionogol. Ac felly y maeu eu yn ddiethriad—philosophi a thradodiadau. er main yw y gwahaniaeth sydd rhyngddynt a'u gilydd, ac er mor ddiystyrydd yw y hain o'r holl yn cytuno i guddio ac ieta y Gair Dwyfol, ac yn enweithig i arwain meddyfynion dynion oddiwrth y drefn a ddadgubilia i gair pechnaturiaid, sef gras penarglywyddiaethol Duw, person a chyfyngdod Iesu Grist, a gwaith neididol ei Ysbryd ef yn y saint. Pa fodd bynag, heb ymdroi yn hwy fel yma, ein hamecan ni bellach, dros ychydig amser, a fydd ceisio, yn ol esiampl yr apostol Paul yn y llythyr hwn, at wreiddio ac adeiladu ein darlengwyr iecaine yn Nghrist a'r efengyl. Ni a ddymunem allu gwneyd rhywbeth tuag at gadw eu cydwybodau yn blygedig i'w awdurdod ef yn ei air, ac i emill eu calonau i ymsefydlu ar ei haeddiant am fywyd tragwyddol. Ac ni a gyrchw, yn ol ein gallu, at yr amcan hwn, yn gyfelyb ag yr oedd yr apostol ei hunan yn cyrchu ato yn yr epistol yma, sef trwy geisio arwain y meddwl i olwg gogoniant Iesu Grist, a chyflawnder Dwyfol ei berson a'i gyfyngdod. I'r dybenion yma, ni a geiswn, yn gyntaf, eangu meddyfiau ein gilydd am gyflawnder y Duwdod, y perffeithrwydd a briodolir iddo yn y geiriau hyn, yr hwn, y mae yn rhaid i ni ddeall, sydd yn cynnwys ef holl briodoliaethau : cyflawnder y Duwdod—holl gyflawnder y Duwdod. Bydded i'r darlengydd gofio o hyd wrth ein dilyn fod y cyflawnder hwn yn y dyn Crist Iesu; neu, bod y Duw ag y byddwn ni yn son am dano wedi ymddangos yn y cnawd.

Yr ydym yn darllen yn y Bibl, chwi a wyddoch, am y môr a'i gyflawnder, ac am y byd a'i gyflawnder; ond nid yw y pethau hyn ond megys dyserion o'r cyflawnder ag yr ydym ni yn awr yn son am dano. Cyflawnder y Duwdod! Meddyliwch, i ddechreu, am yr hynodrwydd sydd yn perthyn i'w hanfod ef, y Duw mawr. Mae y cyflawnder yma yn gyflawnder un ag sydd yn bodoli mewn natur dragwyddol aghenrheidiol o'r eiddo ei hun, heb ddechreu na diwedd iddo. Yr ydym yn cydnabod nas gallwn amgyffred ond ychydig am y syniadau goruchel ag y mae ymadroddion o'r fath yma yn gynnwys. Ar yr un pryd mae yn rhaid, dyhygem, ein bod yn dirnad rhywbeth am eu hystyr; oblegid mae mynyd o ymresymu â ni ein hunain yn argyhoeddi ein meddyfiau mai felly y gorfolir ni i greu am y Bod bendigedig, ac ni oddefa ein rheswm, mwy na'n cydwybod, i ni feddwl i'r gwrthwyneb. Yr ydym yn sier am danom ein hunain (ac felly am bob peth arall) nad oeddym yn bod erioed, ac mor sier a hyny ein bod yn bodoli yn bresennol. Wel ynte, gan fod rhywbeth yn bod yn awr nad oedd yn bod yn wastad, mae yn rhaid i ni greu, gan na ddichon dim roddi bod iddo ei hun, fel y mae rheswm yn ein dysgu i bonderfynu, fod rhyw Un yn bod erioed, yr hwn a roddes mewn amser fodolaeth i bob peth arall. Felly, dyma ni wedi cael Bod diddechreu a thragywyddol, a hwnw yw Duw. Drachefn, mae yn amlwg fod y Bod tragwyddol yma yn hanfodi o hono ei hun heb achos iddo. Ac megys nad oes iddo wneuthurwr, nis gall fod iddo gynnaliwr; mewn geiriau eraill, mae yn Fod annibynol. Ar bwy yr ymddibynai Duw? Ai ar Dduw arall?

Nid oes Duw ond efe, nid adwaen efe yr un. Ac am bob peth creadigol, maent hwy yn ymddibynu arno ef, ac felly nid oes iddo ef i ddibynu arno ond dim; a dibynu ar ddim yw bod yn annibynol. Felly yr ydym yn cael ein cydgau i'r ffydd, neu i'r dirgelwch mawr yma,—bod un tragwyddol Dduw yn bod, ac yn bod o anghenheidrwydd. Ni roddes fod iddo ei hun, ac nis derbyniodd fod gan neb arall: felly nid i ewyllys na dewisiad mae yn ddyledus am dano mewn un modd; ac os nad i ddewisiad, i ba beth ynte ond i anghenheidrwydd ei natur ei hunan? Nis gallasai ac nis gall Duw ond bod. Mae hyn yn ymddangos i ni yn anhawdd, ond y mae y syniadau gwrthwyneb yn fwy felly. Ac fel y dywed y diweddar Robert Hall ar y mater hwn, “Yr ydym yn rhwym, gan hyny, o ddewis yr anhawsdra lleiaf o'r ddau; neu yn hytrach i ddewis anhawsder yn lle amhosiblwrwydd, dirgelwch yn lle ynfydrwydd; ac felly gorphwysa ein meddwl yn y gwirionedd mawr hwn.”

Ond yr ydym ni yn prysuro at yr amcan oedd genym mewn golwg, ac ni ddymunem alw y darllenydd i ystyried pa beth, yn mhob ystyr, a raid i gyflawnder y fath un a hwn fod. Onid yw yn rhesymol meddwl am dano, fod ei fywyd yn annberfynol—ei nerth yn hollalluogrwydd, a'i ddoethineb a'i synwyr tuhwnt i'w chwilio allan; mewn gair, (os yw y gair yn addas) ei fod yn feddiannol ar bob rhyw, a gradd eithaf pob rhyw, berffeithrwydd ynddo ei hun! Yr ydym ni yn barod i dybied, pe na buasem wedi clywed dim am y Duw bendigedig, ond yn unig ei fod yn bod erioed, ac o anghenheidrwydd, y buasai yn naturiol i ni gasglu oddiwrth hyny yn unig fod yn rhaid ei fod ef yn un mawr, a'i gyflawnder yn anchwiliadwy. A'r un modd, wedi cael yr amlygiadau gogoneddusaf o hono, mewn natur a gras, mae yn hawdd genym gredu eto fod yn y fath un ogoniant mwy ofnadwy, a'i fod yn ei holl berffeithiau goruchel a bendigedig uwchlaw pob bendith a moliant. Dylem gofio hefyd, wrth feddwl am Dduw, nad yw yr oll ag sydd ynddo ef ddim amgen, na dim llai, nag ef ei hun. Nid pethau damweiniol iddo, ychwanegol ato, neu addurn ar ei natur, yw ei briodoliaethau; ond y natur hño ei hunan ydynt. Nid cynneddfau palledig ynddo, ond ei hanfod. Felly llefara yn y Bibl am dano ei hun. “Duw, cariad yw.” “Myfi yw y gwirionedd; myfi yw y bywyd:” “deall ydwyf fi; mi biau nerth.” A phan y tystia wrthym yn ei air ei fod yn tyngu i'w allu, i'w sancteiddrwydd, ac i'w fywyd, nid yw ond yr un peth a phan yw yn dywedyd mewn manau eraill, ei fod yn tyngu iddo ei hun. Ynddo ef, nid yw natur, hanfod, a phriodoliaethau, ond yr un peth. Yn Nuw, Duw yw y cyfan. Ond heb ymhelaethu: ni a dybiem nad yw cymeryd trem weithiau yn y dull yma ar briodoliaethau naturiol y Jehofah ddim yn anfuiddiol; oblegid pan y byddo y meddwl yn arswydo ac yn boddli mewn syndod, wrth syllu ar ddirgelwch ei hanfod, mae yn troi yr amser hono gyda mwy o chwaeth a meluser i fyfyrto arno yn ei briodoliaethau moesol. Wrth gofio cariad a gras y fath un, mae yn llawenhau; tra mae yr ystyriaeth o'i fawrhydi anamgyffredadwy yn ei ddysgu i lawenhau mewn dychryn.

Hwyrach yr eangid gronyn ar ein meddyliau am gyflawnder y Duwdod, pe gallem ond ymsyniad yn fwy sicr am y Jehofah fel un ag oedd yn ddigon i'w ddedwyddwch ei hunan er tragwyddoldeb. Nis gallwn ddirnadaid hyn eto, mae yn wir; ond mae yn rhaid i ni gredu mai felly y mae yn bod. Ac, fel y dywed Mr. Charles yn y “Geiriadur Ysgrythyrol,” “Mae yn hyfryd credu, meddwl, a myfyrto, am y Duw mawr, er nas gallwn ei

amgyffred." Wrth wneyd cyfannod âg Abraham, mae yn galw ei hun, "Daw hollalluog," neu yn hytrach, "hollddigonol." Pa beth ydym i'w ddeall wrth y fath enw? Ond yw yn ein dysgu ni i feddwl am un â'i ddigonedi yn eodi o hono ei hun, heb dderbyna dim gan neb arall; ac un â'i ddigonedd yn gwasanaethu iddo ei hun, hyn ydyw, i'w ddedwyddwch, fel nad oes arno eisieu dim gan neb? Yn wir, nid oes gan neb ddim i'w roddi i Ddaw, fel ag i ychwanegu dim at ei gyflawnder a'i berffeithrwydd. "Oblegid o hono ef, a thrwyddio ef, y mae pob peth. Ac ynddo ef y mae pob peth yn cydsefyll." Troi, gan hyny, at ei creadur am help neu gyfarwyddyd, ni byddai yn ddim amgen ynddo ef na throai at yr eiddo ei hunan, ac at hwnw lle nad yw ond terfynol ac aamberffaith. Ond nid yw Duw, ac nid rhaid iddo, ymddibynu ar neb arall. Mae ynddo, a hyny o hono ei hun, gyflawnder digonol i'w holl berffeithiau goruchel. "Dyma wybodaeth ry ryfedd i ni; uchel yw, ni fedrwn oddiwrthi." Nid yw dyn, nac un creadur, yn ddigon i'w ddedwyddwch ei hunan. Mae ganddo alluoedd i fwynhau dedwyddwch, mae yn wir, a galluoedd mawrion befyd; ond buasai yn well iddo fod hebddynt o lawer, na bod yn eu meddu, oddieithr iddo gael ychwaneg i'w roddi ynddynt, ac i'w diwallu, nag sydd ganddo ef ynddo ei hun. "Pwy bynag," medd un awdwr, "a ymneilldua i'w feddwl ei hun am hapusrwydd, a gaiff brofi ei hunan yn fuan yn druenus; fe deimla yn garcharor hyd oni chaniatâer iddo fyned ar led, ac ymuno mewn serch ac ymddiried â rhywbeth allan o hono ei hun." Ac felly yr ydym yn gweled plant dynion yn barhaus; tra byddo eu gobaith am hapusrwydd yn fyw, maent yn edrych am dano allan o honynt eu hunain. Dyheua y cybydd am gyfoeth, a'r athronydd am wybodaeth; ac er nad yw y byd hwn, yn ei holl amrywiaeth, yn ddigonol i wneyd y creadur yn ddedwydd, eto, ni byddai troi, hyd yn nod oddiwrth y byd, iddo ei hunan, yn ddim amgen na pherffeithiad ebrwydd ar ei drueni. O mor dlawd yw dyn, pan y byddo ei gyfeillach â phob peth oddiallan iddo ei hun wedi darfod! "Nis gall fod," medd yr awdwr uchod, "amgenach drych o salw drueni na'r dyn, yr hwn ag sydd wedi ei gyfyngu yn hollol iddo ei hun, heb feddu dim o'r teimladau hyny, pa rai sydd yn cysylltu meddwl wrth feddwl, a chalon wrth galon, ac yn ddyeithr i'r cydnewidiad hwnw o dynyrwech a serchogrwydd ag sydd yn ffyn yn wastad rhwng ysbrydoedd cyffelyb i'w gilydd, yr hyn yw gwir fwyniant cymdeithas." Mae pob dyn meddylgar, ond odid, yn teimlo fod hyn yn wirionedd. Ac hwyrach mai dyma un achos ein bod mor barod i ddychymygu yn aml fod llawer o ddedwyddwch y Creawdwr ei hunan yn cyfodi oddiwrth ei waith yn creu, yn cynnal, ac yn cymdeithasu â'i greaduriaid. Ond yn wir, nid yw hyny ond syniad plentynnaidd am y tragwyddol YDWYF, yr hwn y mae ffynnon ei ddedwyddwch ynddo ei hun. Dychymygwch yn awr, dros ffynodyn, fod y greadigaeth wedi diflanu a darfod, a bod yr holl eangderau difesur heb neb na dim yn preswyllo ynddynt ond Duw; a meddyliwch am y Duw hwn fel hyn er tragwyddoldeb, yn hanfodi ynddo ei hun; yn yr anghyfannedd-dra arswydlaun, a'r unigrwydd anamgyffredadwy, heb berthynas rhyngddo â neb, na chymundeb âg un meddwl, ond â'i feddwl goruchel ei hunan! O! pa fodd yna yr oedd y Jehofah yn byw? Yr ydym ni, wrth feddwl am dano, o dan y fath olygiad arswydol, yn teimlo aethau oerion yn ein meddiannu. A brofai ef ddim gwall nac ymddifadrwydd? Na; ond yn ngeiriau y Salmydd, gallem ddywedyd, "Digonolrwydd llawenydd oedd ger

ei fron, ac ar ei ddeheulaw yr oedd digrifwch yn dragywydd." Yr ydoedd yn hunan-ddigonol, ac felly yn fendigedig ynddo ei hun yn oes oesoedd: y Personau goruchel yn ymhyfrydu yn eu gilydd, fel cyfranogion o'r un natur a rhagoriaethau dwyfol; ac yn cydymhyfrydu yn y cynghor hedd, a'r arfaethau tragywyddol—actau gwreiddiol a diddechreu anfeidrol gariad, doethineb, a daioni y natur hðno! Gwir yw, fod Duw yn ymhyfrydu yn ei weithredoedd; ond nid fel pethau yn ychwanegu dim at ei ddedwyddwch; ond yn hytrach fel ffrwyth ei gynghor tragywyddol, ac amlygiad o'r hyn ydyw ef ynddo ei hun. Am gyfeillaeth neu wasanaeth ei greadur, nid rhaid iddo wrthynt. A ydyw ef yn Fod deallus? Mae ynddo ddigon o berffeithrwydd i'w ddeall ei hun. A ydyw yn Fod cymdeithasgar? Mae digon iddo i gymdeithasu âg ef ynddo ei hun. Ac os cariad yw, mae tegwch a daioni y Duwdod yn ddigon i'w gariad ei hunan. Mae y Meddwl mawr yn amgyffred, ac felly yn gallu mwynhau y Gwrthddrych mawr; a'r Gwrthddrych mawr yn llenwi y Meddwl mawr, fel nas gall fod arno eisieu mwy. Wel, gregyn mân y llawr, beth meddweh ohwi? Onid yw y môr yma yn ddigon i'ch cyflawni? Beth meddi di, gredadyn, am y fynyd pan y dywedodd y Duw hwn wrth dy enaid, "Myni a fyddaf yn Dduw i ti?" A pha beth hefyd am y tymmor sydd eto o dy flaen, pan y bydd ei gyflawnder dwyfol yn ymagor yn fwy eglur ger bron dy ddirnadaeth, ac yn llenwi dy serch-iadau? Oni byddi yn ddigon hyfryd?

Ond i fyned ymlaen. Mae yr Arglwydd eto yn dangos ei hun yn ei weithredoedd mewn creadigaeth a rhagluniaeth. Ac am fynyd, yn brwsen-nol, ni á geisiwn edrych arno ymhellach drwy gyfrwng yr amlygiadau yma o'i ogoniant a'i gyflawnder dwyfol. Mae hyn, o bosibl, yn haws, a mwy dymunol i'n meddyliau nag ydyw syllu arno ynddo ei hun; oblegid yma, ni a'i canfyddwn ef megys wedi dyfod o'r eithafon dyeithrol, ac yn sefyll yn y perthynasau agosaf â bodau creadigol o bob math; a thrwy y perthynasau hyny, a'i ymddygiadau tuag at ei greaduriaid ynddynt, mae cynghor ei ewyllys a phriodoliaethau ei natur wedi eu dwyn yn fwy eglur i olwg ein meddyliau. Ni a wyddom nad oedd y creadigaeth yn bod erioed, ac megys nad oedd bosibl iddi roi bod iddi ei hun, felly hefyd yr oedd yn anmhosibl i neb arall roddi bod iddi heb fod achos ei bod hi ynddo ef. Pa fawredd bynag, gan hyny, sydd i'w ganfod ynddi, mawredd ei Gwneuthurwr ydyw y cyfan. Ac ni a allwn fod yn sicr, os yw doethineb, gallu, a daioni y Creawdwr yn ymddangos yn rhyfeddol yn y pethau a wnaeth efe, eu bod yn fwy, ac yn annhraethol fwy felly ynddo ef ei hun; canys mae yn rhaid i ni benderfynu nad yw yn ngallu natur creadigol arddangos y fath un a Duw i berffeithrwydd.

Ychydig, mae yn wir, a allwn ni ganfod o ryfeddodau y creadigaeth. Ar yr un pryd, er na byddo genym ond meddwl anghyfarwydd, a'r llygad noeth yn unig, i edrych ar weithredoedd Duw, eto, mae syllu arnynt felly gyda y radd leiaf o astudrwydd, yn cynnyrchu syndod a defosiwn yn ein meddyliau. Y fath fawredd, lliosogrwydd, ac amrywiaeth, sydd yn ymddangos ynddynt! "Dyrchefwch eich llygaid i fyny," medd y prophwyd, "ac edrychwch pwy a greodd y rhai hyn, a ddwg eu llu hwynt allan mewn rhifedi; efe a'u gsilw hwynt oll wrth eu henwau; gan amlder ei rym ef, a'i gadarn allu, ni phalla un." Ac os ydyw y blaned yr ydym yn byw arni yn rheol i farnu wrthi am y planedau eraill, mae yn rhaid i ni benderfynu o barth i'r bydoedd mawrion uwch ben, pa rai sydd yn ein cylohyu yn

yr eangderau difesur, a pha rai, i'n golwg ni, sy'n ymddangos bron mor ddysglaer a lliosog a gwllith y bore, fod pob un o honynt yn meddu ei hawyr, a'i daear, a'i dyfroedd, fel yr eiddom ninnau, a phob un o'r elfenau hyn drachefn yn cynnwys trigolion yn aneirif. Ac ni a allem ddychynygu fod y meddwl duwiolfrydig yno, megys yn y byd hwn, yn synu rhyfeddodau y Creawdwr; ac wrth synu yn cael ei gyffroi drwy ddefosiwn ei ysbryd i gydymuno â chyfan-gân gyffredinol y greadigaeth; ac yn gyffelyb i'r Salmydd gynt, yn tori allan i ganu, "Mor lliosog yw dy weithredoedd, O Arglwydd! gwnaethost hwynt oll mewn doethineb; llawn yw y ddaear o'th gyfoeth. Felly y mae môr mawr, llydan: yno mae ymlusgiaid heb rhifedi, bwystfilod bychain a mawrion. Yno yr ä y llongau: yno mae y leſiathan, yr hon a luniaist i ehwareu ynddo. Y rhai hyn oll a ddysgwyl-iant wrthyt; am roddi iddynt eu bywd yn ei bryd. A roddech iddynt a gasglant: agori dy law, a diwellir hwynt â daioni."

Drachefn; mae gweithredoedd natur mor hynod am liosogrwydd eu hamrywiaeth ag ydynt am liosogrwydd eu rhifedi. Mae rhyw egwyddorion cyffredinol yn perthyn iddynt, mae yn wir, trwy ba rai y profir eu cyfathrach â'u gilydd, ac yr amlygir eu bod oll yn gynnyrchion yr un llaw Ddwyfol, eto, maent yn dra gwahanol o ran eu hymddangosiadau allanol, ac yn aml mae y gwahaniaeth hwnw i'w ganfod yn rhedeg i'r fath gysgodion tyner a manylaidd, fel ag y mae y llygaid yn blino yn ei olrhain, ac iaith yn pallu wrth geisio ei ddarlunio—ffraith ag sydd ar unwaith yn profi cywreindeb a thyrerwch y llaw hñuo, pa un ag sydd fel hyn yn gwisgo naturiaeth â'r fath ogoniant. Meddyliwch, er esiampl, am y bywyd llysieuol; mae hwn yn tryfritho wyneb y ddaear, ac yn tafu ei hunan allan yn mhob lliw a ffurf o brydferthwch. A'r un modd y mae y bywyd anifeiliaidd. Er fod y creaduriaid sydd yn meddu arno yn ddirifedi, eto, mae yn debyg na cheir dim cymaint a dau o honynt yn gwbl yr un fath a'u gilydd. Ac nis gallwn lai na rhyfeddu gwaith y Creawdwr, wrth feddwl mor amrywiol ydyw y dullweddau hyn ag y mae yr un egwyddor o einioes yn ei gymeryd. O ran ffurf, anian, a maintioli, y maent yn rhedeg i bob eithafion o anghyffelybrwydd; o'r blaidd ysglyfaethus hyd at yr oen diniwed; ac o'r elephant anferth ar y maes, i lawr hyd at y gwraint sydd yn ysu ar gefn y llaw. Ac os trown ni drachefn yn ein hystyriaethau, i syllu yn fwy arbenig ar ryw gyfran neillduol o weithredoedd Duw, ni bydd ein syndod yn ddim llai. Mae y distadlaf o honynt, hyd yn nod y prfyn sydd o dan ein traed, yn fyd o ryfeddodau ynddo ei hunan. Oblegid, meddyliwch am fynyd ar ba beth yr ydych yn edrych; nid amgen nag ar lwchyn, y mymryn lleiaf o'r ddaear, wedi ei droi yn greadur byw a theimladwy: ac wrth chwilio ei gyfansoddiad i'r manylrwydd, yr ydys yn cael nad oes un aelod, ie, na'r migwrn lleiaf, anghenrheidiol i wasanaeth y fath greadur, yn ddi-fygiol ynddo; ond yn mhob modd mae wedi ei orphen mor berffaith, ac yn aml, ei addurno mor wych, fel y mae yn anhawdd gwybod pa un ai yn ffurfiad yr haul sydd yn dysgleirio yn y nef, ai ynte yn y gwibedyn bychan, yr hwn sydd yn ehwareu y prydnewngwaith hafaid yn ei belydrau, y mae doethineb a gallu y Creawdwr i'w synu yn fwyaf. Ac Efe, yr hwn a wnaeth y cyfan, sydd yn eu cynnal hwynt. "Gan agoryd ei law," fel y dywed y Salmydd, "mae yn diwallu pob peth byw o'i ewyllys da." Er eu bod yn cwhwfan, fel eu gwelir, ar wyneb y greadigaeth yn aneirif, eto nid oes calon yn o honynt yn rhoi cymaint a churiad, na chymal i un o

honynt yn ysgogi unwaith drwy holl anian faith i gyd, hebdo Ef, yn yr hwn y maent yn byw, yn symud, ac yn bod. Canfyddir llaw Duw ar ysgythredd y graig, yn dysgu yr eryr i wneyd ei nyth; ac yn mherfedd yr anialwch, yn gofalu am wyau yr estrys ddiddeall. Mae ef yn coleddu ewigod y maes, a geifr gwylltion y creigiau, yn gwybod y misoedd a gyflawnant hwy, ac yn eu gwyllo pan yn bwrw lloi. Ac os meddyliwch chwi, drachefn, am y byd anweledig, mae Duw goruwch oll a thrwy oll yn hwn hefyd. Pa sawl gelyn cryf a maleisus mae yn gadw mewn terfynau yma? a pha sawl myrddiwn o'i blant, mewn gwahanol amgylchiadau, mae yn waredu, yn gynnal, ac yn gysuro, ar bob mynydyn? Mewn gair, mae "yn oludog i bawb ag sydd yn galw arno:" a thybygid nad yw amser yn ei holl oesoedd, ac anian o dan ei holl amrywiaeth, ond megys cyfeusderau iddo ef, yr Hollgyfoethog, i ddangos ei hun a'i gyflawnder gogoneddus.

Ond ofer i ni geisio darlunio. Yr ydym yn sicr mai po dyfnaf y treiddir i ddirgelion y greadigaeth, y canfyddir fod doethineb a daioni ei Gwneuthurwr yn myned yn fwyfwy. Mae natur a rhagluniaeth yn ymuno, ac megys ar eu hegni, yn gosod allan gyflawnder Duw. Yn yr uchelderau fry, a'r dyfnderau obry, o'r naill eithafion i'r greadigaeth hyd yr eithafion gwrthwyneb iddi, mae yr Ysbryd tragywyddol yn ffynu drwy y cyfan— yn wreiddyn eu bywyd a'u holl ysgogiadau, ac yn llywodraethu arnynt yn fwy sicr a hollol nag y mae ysbryd dyn ar ei ysgogiadau corfforol. "I ba le yr âf oddiwrth dy Ysbryd?" meddai y Salmydd dauwol, "ac i ba le y ffoaf o'th wýdd? Os dringaf i'r nefoedd, yno yr wyt ti; os cyweiriaf fy ngwely yn uffern, wele di yno. Pe cymerwn adenydd y wawr, a phe trigwn yn eithafoedd y môr, yno hefyd y'm tywysai dy law, ac y'm daliai dy ddeheulaw."

"Os yw golygfeydd natur ynddynt eu hunain (medd un awdwr), yn fawr ac arddunol, pa faint mwy eu hurddasir yn ein golwg, wrth feddwl am y gair hwnw, yr hwn a alwodd o ddyddyndra eu holl ardderchogrwydd; y ddoethineb hōno ag sydd yn rheoli dros y cyfan, a'u holl nerthol ysgogiadau; a'r hon sydd yn crynhoi cynnifer o ryfeddodau i'r abwydyn sydd yn marw o dan ein traed, ag i wneuthuriad a llywodraethiad goleuadau y nefoedd! Y fath swyn a'r fath brydferthwch a ychwanegir at ddysgleirdeb y ffurfafen serenol, at ffyrnig gysonedd y moroedd cynhyrfus, at olygfa siriol meusydd a llwyni o dan belydrau haul y boreu, trwy'r ystyriaeth o'r tragywyddol Ysbryd, yr hwn sydd yn dystaw dreiddio drwy holl anian, ac a ymddengys yn dadguddio ei anfarwol fodolaeth, ac yn rhoi allan ei ddwyfol lais, yn nghanol holl ysgogiadau a holl swm y greadigaeth."

Ond nid ymhelaethwn ar y pen hwn. Yr ydym bellach yn myned i droi sylw y darlennydd at un amlygiad arall, yr olaf a'r helaethaf a wnaeth y Duw bendigedig o hono ei hun i'w greaduriaid, sef, yn Nghrist, a gwaith mawr y pryndegaeth. Wedi y cyfan, nid oedd y Creawdwr yn ngwaith y greadigaeth ond megys yn rhagbarotol i ddangos ei hunan yn hwn. Ac fe allesid gofyn i ser y bore, pan y cydganent mewn gorfoledd ar sylfaeniad y gwaith hwnw, A ydych chwi yn awr yn addoli ac yn mawrhau y Creawdwr? Chwi a gewch weled pethau mwy na rhai hyn. Nid oes yma ond yn unig codi i fyny y chwareu-fwrdd, ar ba un y mae y Jehofah, yr hwn nad ydych chwi eto ond yn dechreu ei adnabod, yn bwriadu cyflawni ei amcanion tragywyddol, a dangos ei hunan a chyflawnder gogoneddus ei natur i'ch meddyliau. Mae yn sicr fod yr Ysgrhythrau yn llefaru am

brynedigaeth yr eglwys, nid fel peth wedi ei gyflawni yn unig er mwyn yr eglwys ei hunan, ond yn hytraeth fel amlygiad o Dduw i'w holl deulu. Yn ol iaith yr apostol, "Fel y byddai yn hysbys i'r tywysogaethau ac i'r awdurdodau, yn y nefolion leoedd, drwy yr eglwys, fawr amryw ddoethineb Duw." Cyn cael y dadguddiad yma o'r Bod mawr, "y Duw anweledig" y gelwid efer y cyfan. Nid oedd ond rhanau bychain o'i ffyrdd ef wedi eu gwneyd yn adnabyddus i'w creaduriaid, ac ychydig mewn cymharieith a wyddai y penaf o honynt am dano; a hyny, nid yn gymaint gyda golwg ar yr hyn ydoedd ef ynddo ei hun, ond gyda golwg ar yr hyn oedd i gael ei amlygu iddynt hwy o hono ef yn mherson a chyfryngdod yr Emmanuel. "Ni welodd neb Dduw erioed; yr Unig-anedig Fab yr hwn sydd yn mynwes y Tad, hwnw a'i hysbysodd ef." Hwnw mewn modd arbenig. Mae hwnw, yn ei berson a'i gyfryngdod, "yn ddelw y Duw anweledig," ac yn ddelw mor berffaith o hono, fel y dywedir fod y neb sydd yn ei weled ef yn gweled y Tad. Ac oddiw'rth iaith fel hyn, mae yn rhaid i ni gasglu fod yn Nghrist ryw amlygiadau yn cael eu gwneuthur o'r Duw mawr, ag sydd yn annhraethol tuhwnt i ddim a wnaed o'r blaen mewn creadigaeth na rhagluniaeth. Ni ddywedir, ac nis gellir dywedyd am un creadur, nac am yr oll o honynt ynghyd, eu bod yn ddelw y Duw anweledig, na bod y neb sydd yn eu gweled hwy yn gweled Duw. Dyma, yn mysgr eraill, un o'r rhesymau paham yr oedd yr Arglwydd o'r dechreuad yn gwahardd mor bendant roddi addoliad crefyddol i ddim a wnaethai, na gwneyd llun dim a'r sydd yn y nefoedd uchod, nac a'r sydd yn y ddaear isod i'w gynnrychioli nac i'w arddangos ef ei hun: canys nid oes un creadur yn un man ag mae yn bosibl iddo, yn gywir a theilwng, bortreadu na gosod alian y Duwdod anfeidrol i'w gydcreaduriaid. Ond y mae hyn wedi ei wneuthur yn Nghrist. Yma fe gaed delw weledig o'r Duw anweledig, ie, y fath ddelw o hono ag y gellir ei haddoli; oblegid y mae Duw ei hunan ynddi, ac yn cael ei arddangos trwyddi yn berffaith ac yn ogoneddus i feddwl yr addolwr.

I'r dyben o ddeall hyn yn well, dylem ystyried cyfansoddiad person Crist fel Duw-ddyn, a dybenion ei ddyfodiad i'r byd. Cariwn gyda ni, gan hyny, ein syniadau blaenorol am fawrhydi Duw, ac awn hyd Bethlehem a Chalfaria, i edrych ar y Duw hwn yn faban yn y preseob, ac yn marw ar y groes. "Ynddo ef," medd ein testun am y Gwaredwr, "y mae holl gyflawnder y Duwdod yn preswyllo yn gorfforol." Yn ddiâu mae hyn yn beth newydd ar y ddaear, ac yn olwg ryfedd ar Dduw. Cyflawnder—holl gyflawnder y Duwdod yn nghorff—hyny yw, yn y dyn Crist Iesu. Mae y ffaith hon, a'i dybenion, nid yn unig yn amlygiad uwch o'r priodolaethau hyny yn y Duwdod mawr ag oeddynt yn adnabyddus eisoes, ond wedi dwyn i'r golwg ddwfn ddirgelion ei gynghor, a goludoedd o berffeithrwydd yn ei natur, megys ymostyngiad, trugaredd, cariad, a gras,—pethau nad oedd creadigaeth na rhagluniaeth wedi yngan dim am danynt. A ddywedwch chwi wrthym ni, fod Duw yn rhyfedd yn ei weithredoedd, ac yn ddiâu, yn fwy rhyfedd draohefn ynddo ei hun? Wel, bydded felly,—rhyfeddaf oll, ynte, ydyw fod y Duw hwn wedi ymddangos yn y cnawd. Pa fath bynag ydyw ynddo ei hun, mae yn preswyllo bellach mewn pabell ddynol, ie, preswylia yr Arglwydd ynddi byth. Nid mewn rhyw arwydd weledig, fel yn y deml gynt, nac ychwaith drwy ei Ysbryd a'i ras, megys y mae yn trigo yn ei bobl; na, ond y mae holl gyflawnder y Duwdod—

hyn yw, y natur ddwyfol ei hunan—yn preswyllo yn sylweddol yn nghorff ei gnawd Ef: y Duwdod a'r ddynoliaeth mewn undeb â'u gilydd, a hwnw yn gyfryw undeb, fel nad yw Mab Duw, a'r dyn Crist Iesu, ond un person! Mae y Bibl weithiau, wrth ymdrin â'r mater hwn, yn gosod y ddwy natur megys mewn cyferbyniad â'u gilydd, ac yn y goleu hwnw yn arddangos y pellder anfeidrol sydd rhwng y naill a'r llall, a thrwy hyn ym ddsu ein meddyliau i ryfeddu yn fwy ei berson ef, yn yr hwn y maent wedi eu huno. Felly dywedir fod yr hwn a wnaeth y bydoedd wedi cael ei wneuthur ei hunan yn gnawd, o wraig, a than y ddeddf. "Yr hwn, ac efe yn fiurf Duw, ni thybiodd yn drais fod yn ogyfuwech â Duw; eithr efe a'i dibrisiodd ei hun, gan gymeryd arno agwedd gwas, ac a wnaed mewn cyffelybiaeth dynion: a'i gael mewn dull fel dyn, efe a'i darostyngodd ei hun, gan fod yn ufudd hyd anghy, ie, anghy y groes." A ydoedd yn bosibl i'r Duw mawr amlygu mwy o ymostyngiad o'i ochr ei hun, a gosod mwy o ogoniant a bri ar natur ei creadur? Na, mae yn sicr genym fod y Bod Dwyfol yma wedi mawrhau, a dyfod mor agos at ei creadur ag y mae yn ddichonadwy, wrth natur pethau, iddo ddyfod. Beth bynag ydyw ynddo ei hun, fel y sylwyd eisoes, mae bellach o'n cyfathrach ni, ac yn un o honom, ac nis gall ddiystyru dywedyd wrth ddyn, abwydyn y llwch, Fy mam a'm chwaer wyt. O Emmanuel! ti a gyflawnaist lawer o weithredoedd nerthol a gwrthiau mawrion ar ein daear ni; ond wedi y cyfan y wyrth ryfeddaf oedditi ti dy hun! "Yn ddiddadl, mawr yw dirgelwech duwioldeb, Duw a ymddangosodd yn y cnawd."

Ymhellach, ni a ddylem ystyried i ba ddyben y bu hyn. Yr ydym yn darllen, pan aeth Samuel i Bethlehem gynt, heb ei ddsygwyl, ddarfod i henuriaid y ddinas godi i'w gyfarfod, a gofyn iddo yn ddychrynedig, "Ai heddychlawn dy ddyfodiad di?" "Heddychlawn," meddai y prophwyd, "mi a ddaethum i aberthu i'r Arglwydd." Ond wleu un mwy na Samuel yn Bethlehem heddyw. Ai heddychlawn dyfodiad hwn yno? A ddaeth efe i'r byd i ddamnio y byd, ai ynte fel yr achubid y byd trwyddo eff i ddinystrio eneidiau dynion ynte i'w cadw? Ond cyn i ni ofyn, mae y Gwaredwr wedi ateb, "Heddychlawn, heddychlawn! Mi a ddaethum fel y caent fywyd, ac y caent ef yn helaethach. Daethum i aberthu i'r Arglwydd—i ddybenu camwedd, ac i selio pechodau, ac i wneuthur cymmod dros anwiredd, ac i ddwyn cyflawnder tragwyddol." Ei ddybenion yn cymeryd dynoliaeth ydoedd i farw ynddi; gwneyd iawn digonol dros bechodau ei bobl, ac felly agor ffordd anrhydeddus i'r cyflawnder hwnw, pa un ag oedd eisoes yn trigo yn eu natur hwy, i redeg drwyddi i ymgeleddu eu personau ac i ddiwallu eu holl anghenion; eu gwneyd yn ddiogel a chyflawn yn eu hundeb âg ef ei hun, yr hwn sydd yn cyflawni oll yn oll. O! ryfedd oruchwyliaeth! "Pe buasai yr holl fodolion," meddai un ysgrifenydd, "yn trenlio yr holl oesau i geisio dychymygu am ryw weithred trwy ba un y gallasai Duw arddangos ei gariad, ac o ganlyniad ei fawredd, i'r holl fydoedd, nid wyf yn credu y gallasant ddarganfod dim i'w gymharu â hyn—yma, sef ei fod ef wedi dyfod yn ddyn i'n haehub ni!" Mae pob amlygiad arall o Dduw yn dangos hwn yn fwy rhyfedd, tra mae hwn yn tasfu pob un arall i'r cysgod. Yr oedd gallu a doethineb Duw, fel y buom yn sylwi eisoes, wedi dyfod i'r golwg yn y greadigaeth, ac eraill o berffeithiau ei natur drwy y cwmp, ac yn ei ymddygiadau at greaduriaid syrthiedig fel Llywodraethwr y byd; ond wedi y cwbl, yr oedd ynddo ogoniant mwy rhyfeddol.

Ond yn Nghrist, a dygiad yr eglwys i ogoniant a dedwyddwch tragywyddol trwyddo, mae ei holl briodoliaethau yn ymddangos mewn cydweithrediad gogoneddus, ac yn gweithredu befyd o dan y fath amgylchiadau ag sydd yn eu harddangos yn eu cyflawnder a'u hanfeidroldeb. Yma canfyddir doethineb Duw yn ddyfnder golud doethineb, a'i ddaioni, o dan arweiniad y ddoethineb hono, yn ymarfer ei hunan hyd yr eithaf. Pa ddyfais uwch a ddichon doethineb lunio? Beth mwy a ddichon daioni anfeidrol ei gyflawni? Edrych ar ei wyrthiau ef, bechadur! Mae wedi dwyn Duw tragywyddoldeb i natur ei creadur, a hynny mewn trefn i farw drosto a'i waredu o'i drueni; ac yna, wedi gwneuthur cymmod drwy waed ei groes ef, gwneiyddu trwyddo ef, mewn ffordd o drugaredd a gras, heddwch a maddeuant i'r troseddwr euog ac annheilwng, heb gymylu yr un o briodoliaethau eraill y Jehofah. O am adnabod Duw yn Nghrist! Ar y dadguddiad hwn, y mae y deml ysbyrdol yn cael ei hadeiladu; dechreuad gwir grefydd yn ysbyrd pechadur ydyw; a dyma fydd testun cân yr holl eglwys i dragywyddoldeb. Mae yr hen greadigaeth bellach wedi syrthio mewn cymhariaeth i anghof; saint ac angelion hefo eu gilydd yn cydedrych mewn syndod, ac yn gorfoleddu yn dragywydd yn yr amlygiadau mwy rhyfeddol o ogoniant a chyflawnder y Duwdod yn Nghrist a'r greadigaeth newydd.

Ond bellach yr ydym ni yn gollwng ein darllenwyr gyda y ddau sylw canlynol, mewn ffordd o gymhwysiad. Hwyrach y bydd i'r anystyriol a'r difraw ddarllen y sylwadau blaenorol rywbyrd. Ac wrtho ef, ni a ddymunem ddywedyd,—Dyma y Duw y pechaist di yn ei erbyn! Efe, yr hwn y buom ni mewn gwendid yn son am dano, ydyw yr un y darfu i ti ymwrthod â'i lywodraeth, a chymeryd dy ewyllys, hynny ydyw, dy chwaeth a'th fympwy anwadal dy hunan, yn rheol dy fywyd a'th ymddygiadau, yn lle ei ewyllys ef, y Brenin tragywyddol. Dyma y Duw ag yr ydwyt yn dy anwybodaeth a'th falchder wedi ei anghofio ddyddiau aneirif! Ti a addef ei fod yn bod, o bosibl; ond fe ellid meddwl bron dy fod yn gwneuthur hynny yn wrpasol i gael y plaser o'i ddirmygu. O mor lleid o effaith y mae dy syniadau am dano yn ei gael ar dy feddyliau! Onid ydwyt yn ei addef yn fawr, ac eto yn byw heb ei ofni? yn ei addef yn dda, ac eto yn byw heb ei garu, nac ymhyfrydu ynddo? Ac os ar unrhyw bryd y bydd dy gydwybod yn deffro, ac yn gwasgu am gael dy galon i gydymffurfiaid â dy farn, nid yw hynny yn gwneyd dim ond cynhyrfu dy elyniaeth ato yn gynt, a pheri i'th ysbyrd godi yn fwy cyflym mewn gwrthryfel yn ei erbyn ef, ac yn erbyn pob syniad bywiol am dano o fewn dy fynwes. Mewn gwirionedd, yr ydwyt cystal a dywedyd wrtho, y bydd raid iddo naill ai ymadael o dy feddwl di o gwbl, neu ynte, foddloni ar fod yno yn unig yn rhyw *idea* ddifywyd, heb addoliad, ufudd-dod, nac aberth oddiwrthyt ti. O mor annaturiol yw gweled creadur fel hyn wedi troi yn erbyn fyfnon ei hanfod a'i wir ddedwyddwch! "Paham," medd y Salmydd, "y dirmyga yr annuwiol Dduw!" Ti elli fod yn sicr, bechadur, megys nad oes genyt ond dirnadaeth amherffaith am fawredd y Jehofah, felly nad wyt yn dirnad ond yohydig, ie, mewn cymhariaeth ddim, pa beth a wnaethost wrth bechu yn ei erbyn ef!

Ond gan obeithio dy fod eisoes i fesur yn deimladol o hyn yma, mae genym air i'w ddywedyd wrthyt ymhellach fel pechadur edifeiriol. A dyma fe,—Mae y Duw hwnw ag yr ydym wedi bod yn son wrthyt am

dano, ac yn erbyn yr hwn yr ydwyf ti wedi troseddu, yn awr yn yr efengyl yn cyflwyno ei hunan, yn nghyflawnder ei ddaioni a'i ras, yn iachawdwriaeth a rhan i dy fath di. Pan y dywedir fod holl gyflawnder y Duwdod yn Nghrist, meddylir ei fod ynddo, nid fel Person Dwyfol yn unig, ond fel Cyfryngwr a Phen yr eglwys. Ac fel y cyfryw, mae y cyfan o'i gyflawnder wedi ei drysori ynddo ar gyfer ei bobl, ac mewn trefn i ddiwallu eu hanghenion. Felly y mae Iesu Grist yn yr efengyl yn dwyn yr ystyriaeth yma fel rheswm dros ei waith yn galw pechaduriaid ato ei hun am achubiaeth. "Trowch eich wynebau ataf fi holl gyrau y ddaear, fel eich achuber; canys myfi sydd Dduw, ac nid neb arall." Fel pe dywedasai, Er eich bod yn dorf aneirif, a phechodau ac anghenion pob un o honoch yn fawrion a lliosog, eto trowch eich wynebau ataf fi. Os yw cyflawnder y Duwdod yn ddigonol i gyflawni eich rhaid, a boddloni eich dymuniadau, mae hwnw yma at eich gwasanaeth. "Canys myfi sydd Dduw, ac nid neb arall." O fy enaid, edrych ar Iesu! ynddo ef mae Duw wedi dyfod yn agos iawn ataf ti. Cei gymdeithasu âg ef yma yn dy natur dy hunan, a thrwyddi gyfranogi o'i gyflawnder anhysbydd. Yn Nghrist, wedi iddo yn gyntaf amlygu ei ogoniant, a gosod allan gyfoeth ei natur ger bron dy feddyliau, y mae y Duw mawr, yn ol yr amlygiad hwnw, yn cyflwyno ei hunan i dy ffydd, ac yn barod i ddywedyd wrth dy enaid anghenog a phryderus, Tro dy wyneb yma; myfi, yr hwn ydwyf hyn oll, a fyddaf yn yr oll ag ydwyf yn Dduw i ti. Pa beth yn ychwaneg a elli ddymuno? Mae hyn yn ddigon heb iechyd, cyfoeth, na mawredd y byd hwn—digon yn wyneb euogrwydd ac annheilyngdod—digon mewn amser ac i dragywyddoldeb. "Os oes digon o ras i bechaduriaid yn y Duw hollddigonol," medd Dr. Owen, "mae digon yn Nghrist. Onid yw yn ateb i ni yn ein holl gyfyngderau? Beth yw ein heuogrwydd terfynol ni yn ei ymyl ef? Dangoswch i mi y pechadur yr hwn a ddichon ledi ei anwireddau hyd fesurau (os gallaf ddywedyd felly) y gras hwn. Mae yma drugaredd ddigon i'r mwyaf, i'r hynaf, a'r cyndynaf o droseddwy'r." "Paham, tŷ Israel, y byddwch feirw."

Pan y byddom yn rhodio weithiau ar fin y môr, wedi enciliad y llanw, yr ydym yn canfod ei geulanau a godrau y mynyddoedd oddi amgylch iddo, yn llawn ogofeydd a thyllau cilfachog, oll â'u safnau yn agored a gwag o ddwfr; a'r ymlusgydd adgas yn troi yn y cwterydd lleidiog. Ond yn y man drachefn, yr ydym yn-gweled y llanw yn dychwelyd; yn nawsiio i mewn, yn wylaidd megys ar y cyntaf, drwy y rhigolau dirgel; ac yn llenwi y naill agen ar ol y llall; ond yn ebrwydd bydd pob gwrthuni wedi ei guddio, a phob cilfach yn llawn, y cyfan wedi ei ordoi â chyflawnder dyfroedd. Yn gyffelyb i hyn y mae y crision wedi profi. Heb Dduw, yr oedd ei galon yn wag ac afreolaidd; ac mor annigonol ydoedd pethau y byd hwn i allu llenwi ei ddymuniadau, ag ydyw yr aberig fechan yr hon sydd yn colli yn y tywod i lenwi gwely yr eigion. Ond bendigedig a fyddo Duw! mae'r *tide* megys wedi troi; y cyflawnder dwyfol erbyn hyn yn treiddio trwy ysbryd y credadyn. Beth oedd ei aileni ef, dybygech chwi, ond y llanw yma yn dechreu dyfod i mewn? Beth ydyw ei gyflawni ef o lawenydd ac o'r Ysbryd Glân, o ffrwythau cyflawnder, ac o wybodaeth ewyllys Duw yn mhob doethineb a deall ysbrydol; beth hefyd, ond y llanw yn dyfod i mewn, y dyfroedd bywiol megys yn chwyddo fwyfwy, ac yn dychwelyd gyda nerth i'w hen sianel! O'r diwedd daw yn ben llanw.

Bydd holl anghenion a dymuniadau y credadyn wedi eu cyflawni am byth ; ei enaid yn llawn o wybodaeth yr Arglwydd, megys y mae y dyfroedd yn toi y môr. Yn yr hanes olaf sydd genym am dano yn y Bibl, mae wedi cyrhaeddyd hwnt i angeu a'r bedd, ac yn cael ei adael yn y cyflwr hwnw ag y bydd DUW IBDO MWYACH OLL YN OLL.

PABYDDIAETH AC ANFFAELEDIGRWYDD.

[Y traethawd canlynol a ysgrifenyddwyd gan y diweddar Barch. EVAN MORGAN, Caerdydd. Pan ydoedd ar y pryd yn analluog gan wendid corfforol i weinidogaethu yn gyhoeddus, nid oedd yn foddllawn heb wneuthur rhywbeth i ddangos ei deimlad Protestanaidd ac efengylaidd yn adeg "aggression" y Pab a'r Cardinal Wiseman, a'r cynhwrf o'r herwydd trwy Loegr a Chymru. Y mae yr ysgrif hon yn ymsoed ar fywyd ac enaid Pabyddiaeth, a byddai yn ddymunol i'r Cymry yn gyffredinol, yn y fath ddyddiau a'r rhai hyn, fod yn hyddyeg yn y materion a drinir ynddi. Gadawsom hi yn hollol fel ei hysgrifenydd gan ein hanwyl gyfaill trancedig ; a diau y bydd yn dda gan laweroedd gyfarfod & hyn o weddillion ar ei ol.]

PE bwriadasai yr Arglwydd i ryw ddydd fod yn benaeth ysbrydol yr holl fyd, y mae yn dra thebyg y buasai y cyfryw fwriad wedi ei hysbysu—nid yn anamlwg, ond yn erthygl bendant o fewn i'r dystiolaeth sanctaidd, heb un rhwystr i'r byd ei ddeall, na sail i amhëusrwydd godi yn erbyn ei wirionedd. Yn y lle blaenaf, buasai galwad am y cyfryw ddadguddiad, er mwyn rhwymo duwiolion yr oes apostolaidd i blygu i lywodraeth eu pen-aeth hwy ; yn y lle olaf, er i Gristionogion oesoedd dyfodol ymostwng i'r penaeithiaid ysbrydol a fuasai i ddal y cyfryw awdurdod hyd ddiwedd amser, y rhai y gellid edrych arnynt yn olyniaid mewn cadwyn ddidor, wedi deilliau yn rheolaidd o'r pen blaenaf yn llinell y penogiaid. Ond er chwilio yn ddiwedd i'r pwnc, heb gau ein llygaid ar wirionedd, na derbyn i mewn unrhyw resymiad disail, ac ar ol gosod ein hunain yn agored i argyhoeddiad, pe gosodid defnyddiau priodol i argyhoeddi y meddwl ger bron, gorfodir ni i gredu, oddiar ddiffyg profion gwrthwynebol, na ordeiniodd yr Arglwydd i un dyn yn yr oes apostolaidd, nac mewn un oes arall, ddal y cyfryw awdurdod.

Y mae *wchafiaeth* y Pab yn cyfleu drychfeddwl o faintioli anferth, a'r llywodraeth a briodolidd iddo ef a gyrhaedd, nid yn unig i bellafoedd y byd hwn, ond ei derfynau a osodir yn y bydoedd anweledig, draw, draw, ymhell ; ei adnabyddiaeth o'r nefoedd sydd gyffelyb i'r hyn a wyddom am ein cymydogion agosaf ; a thra y mae yn medru agor uffern isod i dafu i'r gerwyn danllyd bawb a anufuddhant iddo, y mae yn cario masnach ymlaen mewn gwlad a elwir yn *burdan*, o'r hwn y gall, am arian llygredig y ddaear, ryddhau y dyoddefwyr. Y mae hyn yn gosod awdurdod pen yr eglwys ar y ddaear yn eangach nag awdurdod y Pen mawr sy yn y nefoedd. Nid yw Crist wedi crybwyll ond am dri o fydoedd ar y rhai y mae ei lywodraeth foesol ef ; ond y pen Pabaidd, er nad yw ond dyn, a ganfyddodd un yrlhwaneg ; ac er nad yw y pabau ond dynion meidrol, ac o ranau eiddil

yn aml, ni ddarfu iddynt gwyno erioed o herwydd eangder eu rhaglawiaeth. Gan mai y Gair Sanctaidd yw y rheol, onid rhyfedd yw i'r efengylwyr dewi am hyn, y rhai a ddilynasant bob peth yn ddyfal o'r dechreuad, gan ysgrifenu am y pethau ag oedd yn ddiannheu gan eu cydoeswyr? Ai tebyg yw i'r pedwar hanesydd gyflawni eu swydd yn ffyddlawn, gan osod i lawr bob beth a welsant ac a glywsant, a gadael y pwne mawr hwn allan? Os oedd y fath awdurdod i'w osod ar ysgwyddau dyn, y mae yn sŷn na byddai crybwylliad am yr amser y cymerodd yr urddiad cyntaf le, dull ac amgylchiadau yr ordeiniad, ynghyd â natur, rheolau, a therfynau y fath swydd bwysig.

Y mae hōniad mor ddisail yn cynnwys cymhelliad ar y byd i greu celwydd, ac mewn effaith yn gyhuddiad ar ysgrifenydd sanctaidd y Bibl o anghywirdeb ac anffyddlondeb, o herwydd y mae yn anmhosibl derbyn y fath haeriad megys gwirionedd, heb ddiystyru y dystiolaeth ddwyfol, o fewn i'r hon nad oes son am sefydliad penaeth yr eglwys, ac eneniad penderfig apostolaidd; er fod y cyfryw uchafiaeth i'w briodoli, meddant hwy, i ryw ddyn, yn erthygl yn y ffydd Gristionogol, a'r ammheuaeth lleiaf yn ei gylch yn ddamnedigaeth i'r enaid.

Y mae yn ddigon amlwg fod yr Arglwydd wedi gosod swyddogion yn ei eglwys; ac mor amlwg a hyny, i'r dynion a oedwyd ganddo gael eu tueddu mewn twymyn o hunanoldeb, i ymgynhenu ynghylch y flaenafiaeth. Pa ham y darfu iddynt ymryson am beth mor wael, y mae yn anhawdd penderfynu, oddieithr i'r hyn a ddywedodd yr Iesu am ei ymadawiad beri iddynt feddwl y byddai i'r holl ofal ddisgyn arnynt hwy ar ol ei farwol-aeth ef. Yr oedd newydd ddyweyd wrthynt, "Ac yn wir y mae Mab y dyn yn myned, megys y mae wedi ei luniaethu." Y ddau fater a ddaeth o dan eu sylw mewn canlyniad ydoedd, ymholiad pwy oedd yr hwn a'i bradychai ef, a "pha un o honynt a dybygid ei fod yn fwyaf." Pe chwiliem holl eiriau yr efengyl, gan ystyried pob amgylchiad a gymerodd le mewn cysylltiad â Christ, ei eglwys, a'i ddysgyblion, byddai yn anhawdd cyfarfod âg achlysur mwy priodol i athrawiaeth y flaenafiaeth ddyfod i'r golwg na hwn, pe buasai sail iddo. Yn wir, yr oedd yr amser y fath, y buasai yn anhriodol oedi egluro peth o gymaint pwys hyd ryw dymmor dyfodol, am fod awr y brofedigaeth mor agos—yr Iesu ar gael ei ddal, efe ei hunan wedi hysbysu hyny, a'i ddysgyblion yn dystion o'i eiriau. Ond tybiwn, er mwyn rhesymu, nad oedd y flaenafiaeth wedi ei sefydlu o'r blaen, onid oedd ymadawiad buan y Gwardwr â'r byd yn galw am i ran mor bwysig o'i destament gael ei orphen y noson hono, ac yntau i fod yn y ddalfa cyn y tywynai haul dranoeth ar y byd? Ond, a chaniatáu fod y cyfryw urdd wedi ei sefydlu ar ryw amser blaenorol, pa alwad oedd i'r dysgyblion ymryson ar fater mor oleu? O'r tu arall, tybiwn fod yr Iesu wedi ordeinio y flaenafiaeth, ac eisoes wedi ei hysbysu i'w ddysgyblion, ond iddynt fethu deall meddwl yr athraw, yna deuai dau amgylchiad, y naill mor bwysig a'r llall, a'r anghenrheidrwydd am ddyweyd, Y mae Pedr, Ioan, neu rywun arall i fod yn ben, a phawb i fod yn ddarostyngedig i'w farn anffaeledig ef. Yr amgylchiad cyntaf fuasai, aneffeithiolrwydd dysgeidiaeth Crist i'w ddysgyblion hyd y pryd hwnw, am un o'r pethau mwyaf pwysig i'r eglwys ei wybod o hyny hyd ddiwedd amser. Ond pwy a feiddiai feddwl felly am yr hwn sydd yn hanfod doethineb! A oddefir i ddyn sefyll yn lle Duw, a chyfarch y Bendigedig ar derfyniad ei weinidogaeth gyhoeddus, fel un wedi

“tywyllu cynghor âg ymadroddion heb wybodaeth?” Na, y mae gwir fawredd yn gynnwysedig mewn dwyn pethau rhawr yn bethau eglur. Peth mor fawr, na fedrodd neb, hyd yn nod y rhai a fostiant anffaeledigrwydd, ydoedd rhoddi llygaid i ddyn dall o'i enedigaeath; ond nid oedd y weithred hono yn rhy fawr i'r Iesu ei chyflawni, nac yn rhy fawr ychwaith i'r dall ddeall yr hyn a ddywedodd yr Iesu wrtho; ac er fod y ffordd yn dywyll fel y fagddu o'r fan hono hyd Lyn Siloam, y cardotyn dall a ymlusgodd yno, a chyn diwedd y Sabboth, dychwelodd wedi cael ei olwg. Bu yr Iesu yn nghymdeithas ei ddysgyblion yn hir; do, yn ddigon hir i'w dysgu yn athrawiaeth y flaenafiaeth, heb adael y trefniant hyd y nos y bradychwyd ef; a phe buasai hyny wedi ei hysbysu yn flaenorol, nid diareb dywyll fuasai y cyfryw ddadguddiad, ond gosodiad pendant a barai i'r holl ddysgyblion ddeall fod teyrnlywodraeth unbenaethol i fod. Ond pe caniatâem y dybiaeth fod Crist wedi hysbysu hyn yn arallegol, yn ddam-megol, neu mewn diareb annealladwy (yr hyn nis gellir ei gredu), wele yn y fan yr ail amgylchiad yn dyfod i mewn, sef ymryson y dysgyblion ar y pwnc penodol, yr hyn a barai i bob aralleiriad gael ei gyfnewid am lafariad eglur, mewn geiriau tebyg i hyn, “Yr wyf fi, Mab y dyn, yn myned, megys y mae wedi ei luniaethu; gadawaf chwi ar ol, i arolygu holl achos-ion fy nheyrnas, yn ysbrydol ac yn wladol; nid oes dadl i fod pwy fydd fwyaf; yr wyf yn ethol hwn a hwn i fod yn bab, dau o honoch yn arches-gobion cardinalaidd, a'r lleill yn ddeoniaid, yn esgobion, ac yn offeiriaid;— gochelwch alw y pab yn *frawd*—eich *tad* a fydd efe; pan y nesaoch ato, syrthiwch o'i flaen, cusenwch ei droed, a thelwch iddo bob gwarogaeth fo yn deilwng i un sydd i'w gyfrif yn beriglor cyffredinol yr holl fyd; o dan yr offeiriadaeth y mae chwech neu ragor o urddau i fod; rhenir y rhai hyny rhwng y deg a thriugain eraill o'm dysgyblion, a bydd y swyddau hyny yn risiau i gyrhaedd yr offeiriadaeth, ac o fewn yr offeiriadaeth y mae amryw raddau o swyddau—rhai yn uwch ac eraill yn is.” Ond er fod yr achlysur yn un cymhwys i'r Iesu lefaru felly, pe buasai y cyfryw flaenafiaeth wedi ei fwriadu i fod yn yr eglwys, er hyny ni ddyferodd gair dros ei enau er cefnogi y fath beth; am hyny dylai yr “hen fam” ymatal rhag cyhoeddi ei melldigedigrwydd uwch ein penau, am na welson yn ngeiriau ein Harglwydd arwydd am ddim o'r fath—ni ddarfu iddo enwi neb i fod yn esgob cyffredinol, ni soniodd air am *acolyte*, *exorcist*, *sector*, na cheidwad y ddôr, megys is-swyddwyr. Dywedodd lawer am heddwch, cariad, gos-tyngeiddrwydd, hunan-ymwadiad, ac undeb; i.e. gosododd y rhinweddau hyny fel dyledswyddau ar yr apostolion i'w harfer tuag at eu gilydd, a thuag at lawb. Gyda golwg ar y swyddau, dywedir gan Paul, “Efe a roddes rai yn apostolion, a rhai yn brophwydi, a rhai yn efengylwyr, a a rhai yn fugeiliaid ac yn athrawon.” Mewn man arall, “A rhai yn wir a osododd Duw yn yr eglwys;”—nid yn y byd, cofiwn, ond yn yr eglwys,— “yn gyntaf, apostolion; yn ail, prophwydi. Peth chwithig iawn i Paul anghofio dyweyd, “Yn gyntaf y pab, yr esgob cyffredinol; yn ail, yr arch-esgob cardinalaidd, neu cochdoron,” a pheth mwy chwithig yw, yn ein golwg ni, gyfrif am ei amryfusedd ef; ond y mae yn debyg, pe delai y mater hwn yn erbyn yr apostol, y cymerai yr Arglwydd ei blaid, gan gyf-eirio at ei eiriau penderfynol ei hun ar y mater, pan y tawelodd yr ym-ryson a grybwyllwyd. “Pwy fydd fwyaf?” oedd y gofyniad; a'r ateb-iaid oedd, “Y mae breinoedd y cenedloedd yn arglwyddiaethu arnynt,

a'r rhai sydd mewn awdurdod arnynt a elwir yn bendefigion; ond *na fyddoch chiwi felly*: eithr y mwyaf yn eich plith chwi bydded megys yr ieuangaf:" neu, "yr *hynaf* yn eich plith chwi bydded megys yr ieuangaf." Yr *hynaf* oedd Pedr. Pedr, medd Rhufain, a osodwyd yn oruchel, uwchaw pawb, a phawb i fod yn ddarostyngedig iddo—bydded hwnw, meddai Crist, megys yr ieuangaf, "a'r penaf," sef Pedr, "megys yr hwn sydd yn gwini." Os sylwir ar y geiriau canlynol, y mae athrawiaeth y flaenafiaeth yn cael ei thafu i warth tragwyddol—y duedd ymchwyddedig at uchafiaeth eglwysig a gondemnrir yn hollol. Yno y mae'r Arglwydd, nid yn unig yn addysgu ei ddysgybllion â gwersi gostyngeddrwydd, gan eu hanfon i gymeryd esiampl oddiwrth bethau llai na hwynt eu hunain; darfu iddo ar dro arall gymeryd y llwybr hwnw, yn wyneb dadl a gyfododd yn eu plith "pw y fyddai fwyaf o honynt?" "A'r Iesu, wrth weled meddwl eu calon hwynt, a gymerth fachgenyn, ac a'i gosododd yn ei ymyl;" tynodd gaagliad oddiwrth yr amgylchiad, "Canys yr hwn sydd leiaf yn eich plith chwi oll, hwnw a fydd mawr." Ond gan na chafodd ei gynghor effaith briodol, trwy bortreadu bachgenyn o'u blaen, dygodd ger eu bron y tro hwn wrthddrych oedd yn fwy, yr hyn a atebodd y dyben, canys ni ddaeth pwnc y gader mwyach o dan sylw. "Canys pa un fwyaf," ebe fe, "ai yr hwn sydd yn eistedd ar y bwrdd, ai yr hwn sydd yn gwasanaethu? onid yr hwn sydd yn eistedd ar y bwrdd? eithr yr ydwyf fi yn eich mysg fel un yn gwasanaethu." Ni ddarfu i Grist ddyweyd nad oedd awdurdod swyddol gan ei weision i weini er adeiladaeth yr eglwys; ond am arfer arglwyddiaeth, neu yn hytrach, träärglwyddiaeth ysbrydol, nis gallai ddefnyddio iaith gryfach i'r dyben o gondemnio y cyfryw egwyddor; ac nis gellir edrych ar honiadau Eglwys Rhufain ar y mater hwn ond gwrthddywedid mewn gair, ie, gwrthweithrediad hollol yn erbyn egwyddorion pendant Pen mawr yr eglwys, yr hyn a deilynga iddi hi y cymeriad o *Anghrist*.

Y mae yn anhawdd dirnad pa fodd y gallai sect o bobl, o dan yr enw "eglwys" i'r addfwyn a'r gostyngedig Iesu, ddwyn ymlaen y fath lywodraeth eang, ac ennill y fath ddylanwad cyffredinol ar y byd, nes dwyn teyrnasocedd ycfain, ie, ymherawdwr, breninoedd, a phendefigion cedyrn, o dan ei hawdurdod, a hithau, a'r cwbl a berthyn iddi, mor goes i ysbryd Crist. Gwirionedd yw fod ei llywodraeth yn fawr—nid oes neb yn e amnheu; y grym sydd yn cael ei hõni gan Rufain a addefir yn rhwydd: ac er yr edrychir ar y brophwydoliaeth am syrthiad Babilon fawr fel peth sicr o gymeryd lle, nid oes sicrwydd, er hyny, nad â Babilon eto yn fwy cyn y syrth. Ond pa fodd y darfu iddi besgi a chryfau i'r fath raddau, nid oes reswm gwell na'i bod yn eglwys ddaearol, wedi cymeryd benthg yr enw o Gristionogaeth, gan ymlynu wrth egwyddorion y byd—gwisgocedd crefydd a chorff pechod—ymddangosiad y briodasferch, gwraig yr Oen, ar ei gwyneb, ond ystrywiau dichellgar y sarff yn ei holl weithredoedd. Os bernir y desgrifiad yn angharedig gan rywun, cofied nad ydym ond yn y porth eto. Crybwyllwyd lawer gwaith gan bleidwyr y Babaeth, yn Nhý y Cyffredin, pan y tywelltid syniadau y genedl ar haerllugrwydd epistol y pab, fod y gair a'r gair yn rhy anhael tuag at eu cyd-gristionogion; yr oedd crwyn yr hen bechaduriaid mor dyner, prin y gallent oddef clywed eu hanes: dylasant, yn hytrach, ddiolch mai nid Paul a Phedr oedd yn cynrychioli y wlad, onidê, buasai y rhegfeydd a ddisgynodd ar ben Mr.

Drummond wedi eu harbed gan lewygfeydd o dan areithau yr apostolion. Nid ein hamcan yw trin a chondemnio Pabyddion fel dynion, a phenderfynu yn rhy galed am bawb a broffesant y ffydd Babaidd; y mae yn bosibl fod rhai pobl syml wedi byw o fewn i'w chyfundeb, heb y manteision sydd genym ni i farnu rhwng gau a gwir;—diammhau fod llawer wedi teimlo pangfeydd argyhoeddiadol, megys Luther, ond heb y penderfyniad a gafodd ef i ddyfod allan o honi hi. Y mae ffordd yr Ysbryd mor ddyeithr—ein dyledswydd fydd goohel esgyn i orseddfainc barn; rhai o honynt a gadwyd, fe ddichon, yn yr oesoedd tywyll, ac mewn oesoedd diweddarach, “megys trwy dân.” Ar yr un pryd, nid oes i ni ran yn y Babaeth fel cyfundraeth, am fod pob ymchwiliad i'w hanes yn profi ei bod yn drefniant cyflawn o bob twyll, ac yn un o'r sefydliadau mwyaf pwrpasol a ddyfeisiwyd er gwneyd croes Crist yn ofer.

Beth pe darllenem eiriau Iesu Grist, wrth gyfarch ei ddysgybllion; ei annogaethau at faethu rhinweddau Cristionogol? sylwn ar ei bregethau cyhoeddus, a'i ymddyddanion personol. I gael cynllun o'r hyn a ddylai eglwys fod, bydded i ni astudio yr hyn a ddywedodd: ond yn y fan, wele yr eglwys haerllug yn dyfod ymlaen, gan honi mai *unig* wraig yr Oen yw hi; nid ei bod yn eglwys, ond nad oes yr un eglwys arall, ac nas gall un arall fod; ac heb wrid ar ei gwyneb, hi a ddywed mai Crist yw deddf-roddwr ei chyfreithiau. Y mae hyn yn galw arnom i gymharu Crist a Rhufain &u gilydd, gan edrych ar y ddau ar unwaith: ond ofer fydd y gwaith; gwyddom hyn cyn dechreu. Os ymofynir am yr egwyddor oedd yn ysgogi Crist drwy ei fywyd—cariad oedd hño; y gorchymyn newydd a roddodd i'w ddysgybllion oedd cariad, yr esiampl a osododd i fyny o'u blaen oedd cariad, a'r egwyddor hño oedd i fod yn brawf o'u perthynas gyfammodol ág ef; “Wrth hyn y gwybydd pawb mai dysgybllion i mi ydych, os bydd genych gariad tuag at eich gilydd.” Os cariad yw y prawf i adnabod y gwir ddysgybllion, hwn yw'r prawf i ninnau farnu Rhufain wrtho; gan hyny, awn yn araf i ymweled â'r “hen fam sanctaidd”—ceisiwn ei hadnabod wrth yr egwyddor fawr oedd mor amlwg yn “ei Phriod;”—ai cariad Crist a'i hysgogodd hi ymlaen?—ai yr un egwyddor efengylaidd a'i cadwodd ac a'i llwyddodd mor fawr?—ai y teimlad nefol hwnw wnaeth i'w hofferiaid, yn lle porthi eu praidd, droi allan yn fleiddiaid rheibus? **CARIAD!**—ai o dan arweiniad yr ysbryd hwn y mae yr *eglwys apostolaidd* wedi arfer y fath dräarglwyddiaeth ar y bobloedd, nas gellir ei gyfrif yn ail, hyd yn nod i ormesderau Rhufain baganaidd? **CARIAD!**—ai gan yr hwn a ddywed, “Eithr y mwyaf yn eich plith chwi, bydded megys yr ieuahaf,” y dysgodd y pab y ffordd i wneyd ei is-weinidogion yn gaethion iddo, am fod hyn yn hanfodol i'r trefniant? Carem yn fawr weled darluniad o “ddylanwad cariad Crist ar ei eglwys,” wedi ei ddwyn allan gan bab—ni byddai genym wrthwynebiad i'r pab presennol draethu ar y mater, gan roddi ei olygiadau pan yn filwr o dan Pius VII, neu wedi iddo fyned yn bab ei hun. Onid yw yn beth eithaf rhesymol i ddysgwyl am yr arwyddion amlycaf o gariad y Gwaredwr oddi-wrthi, gan mai o fewn cyfundeb Rhufain yn *unig* y mae canlynwyr yr Oen i'w cael? Gofynwn, ac atebed yr “hen fam,” ai ei gariad ef a'i doniodd hi i allu ffugfathu ei rhyfeddodau, er twyllo y byd? Ai y dymher anymladdgar oedd yn mynwes Mab Duw a gododd Rufain i lunio rhyfeloedd ysbrydol y groes yn erbyn y saint? Cariad, ai ê! Y mae yn briodol

gofyn, Beth a olygir wrth gariad? Ai cynhyrfu y naill wlad yn erbyn y llall?—ai ymyraeth yn yr holl gwerylon gwladol, trwy ba rai y gallai y pab cangu ei lywodraeth, a chryffâu ategion ei deyrnas ysbrydol? Os hyny a olygir, y mae yn rhaid cyfaddef fod Rhufain yn enwog; oblegid yr un awydd gorwancus am gyfoeth, grym, a dylanwad, ag a welir yn y byd yn gyffredin, a welir ynddi hi: ac os darfu i gynllwynion teyrnasoedd y byd, heb gysylltiad â chrefydd, derfynu mewn llofruddiaeth miloedd, y mae Rhufain, â'r un ystrywiau, o dan rith gwir crefydd, wedi lladd ei myrddiwn.

Y mae y gwahaniaeth dirfawr sydd rhwng yr Eglwysi Pabaidd a Phrotestanaidd, yn debyg o ddwyn y mater o dan sylw mwy neillduol nag erioed, a hyny o herwydd yr adfywiad a'r cynnydd a gymer le yn yr Eglwysy Babaidd, yn enwedig yn y wlad hon, cyn hir. Y mae yn ddyledswydd arbenig, gan hyny, ar bawb a broffesant ymlyniad wrth wirionedd diledrith yr Ysgrhythrau, i'w chwilio yn dda, gan wneyd eu hunain yn gyfarwydd hyd y mae yn bosibl â meddwl eu Hawdwr. Y mae adnabyddiaeth o'r Testament Newydd, yn ddiambhau, yn un o'r pethau blaenaf y dylid ymgyrhaedd ato, am mai dyna 'r allwedd a egyr y ffordd i ddeall y pwnc yn ei amrywiol gangenau.

Y mae cadw *cymeriad* Iesu Grist yn y meddwl, wrth sylwi ar bob cangen o hanes y Babaeth, yn dra anghenrheidiol. Dylai y Pabyddion mwyaf coelgrefyddol oddef hyn, tra y proffesant ef yn rhyw fath o Ben yr eglwys, er y buasai yn fanteisiol iddynt hwy (yn yr ystyr y mae yn fantasia i ledanu cyfeiliornadau), pe na buasai hanes Crist ar gael; o herwydd y mae yn amhosibl colli golwg ar ei ostyngeddrwydd, hyd yn nod yn yr adegau hyny y byddai ei fawredd gogoneddus yn fwyaf canfyddadwy. A'r ddadl farwol yn erbyn y Babaeth, yw yr addfwynder anghymharol a berthynai i, ac a ymddysgleiriai yn mywyd y Cyfryngwr. Pan y cyhoeddwyd ei enedigaeth gan angylion, nid at Herod yr aethant â'r newydd, ond yn uniongyrchol at fugeiliaid Bethlehem; ac, a sylwi ar ei hanes, o'i enedigaeth hyd ei feddydd, symledd yw'r nodwedd amlycaf a welir arno; gwir, fe ddadganwyd ei fawl nes i'r byd wybod mai Tywysog gogoniant ydoedd, wedi i'r "Ysbryd ddisgyn fel colomen arno ef;" ond o ba le y daeth y llef hõno? nid o wersyll y rhyfelwyr, nac o lÿs Rhufain Baganauidd; ond yr oedd y gogoniant mawr, â pha un yr arwisgwyd ei gymeriad ef, o natur anfeidrol uwch nag y medrai un gallu daearol osod llaw arno. Nid oedd yn rhwymedig i neb, nac yn ymddibynu ar neb am broffion o'i ogoniant. Ni bu un cynghreiriad rhyngddo âg un deyrnas ddaearol; ni ddarfu iddo alw byddinoedd ynghyd i sefydlu ei awdurdod trwy rym cleddyf. Os dadleuidd ynghylch ei awdurdod mawr, nid oedd berygl i'r dadleuwyr gael eu taffu i ddaeardy am ddeng mlynedd, nes yr addefent mai ef oedd y gwir Fessiah; yn hytrach na hyny, goddefai ei lusgo i'r chwiliadlys ei hunan; a chan iddo ddyweyd, "Fy mreniniaeth i nid yw o'r byd hwn," profodd hyny, drwy dderbyn pob ardystiad i wirionedd ei ddwyfoldeb o fyd arall; —felly y bu pan y daeth y llef oddiwrth y mawr ragorol ogoniant, "Hwn yw fy anwyl Fab, yn yr hwn y'm boddlonwyd." Wel, os ei eglwys ef yw Rhufain, yn mba le y gwelir y cyffelybrwydd? Mewn gair, nid oes y fath beth ag eglwys i Grist ar y ddaear, os nad yw y cyfundeb a deilynga yr enw i ddwyn mwy o ddellw Crist na dim arall tuallan iddi; gan hyny, y mae ei gymeriad crefyddol ef, a'i ostyngeddrwydd mawr, yn gynlluniad eglur o'r un anian a lywodraethai y ddyweddi hyd ddiwedd y byd. Aco

beth y mae anffaeledigrwydd yn gynnwysedig, y mae yn gorfod cyfaddef fod y mater heb ei benderfynu : a'r canlyniad yw, fod yr hyn a honir gan y naill lŷs, yn cael ei wadu yn ei grynswth gan y llŷs arall. Ar ol i un pab anffaeledig ddyweyd mai mewn cynghor rheolaidd, wedi ei alw gan yr esgob cyffredinol, y mae trigle anffaeledigrwydd, cyfyd pab arall yn yr oes a ganlyn, o dan ddylanwad anffaeledigrwydd mor bur a'r eiddo yntau, i hŏni mai ynddo ef ei hun, heb un cysylltiad â chynghor eglwysig, y mae. Pe beiddiai aelod cyffredin fod mor  on a gofyn i'w offeiriad, "Syr, addysgwch fi yn yr athrawiaeth o anffaeledigrwydd; pwy sydd yn anffaeledig?" yr atebiad annymbenol fyddai—"Yr eglwys, yr eglwys, bid siwr." Ped anfonid y gofyniadau canlynol i'r "*Tablet*," neu ryw gyhoeddiad Pabaidd arall, gallem sicrhau y byddai yn anmhosibl tynu allan atebiad heb ei fod yn agored i'w wrthbrofi, (nid genym ni) ond gan bwyllgor eglwysig y Babaeth ei hun. Y gofyniadau a gynygiem fyddai y rhai canlynol;—Yn 1af, Ai yn yr eglwys gyffredinol ar wasgar dros yr holl fyd y mae anffaeledigrwydd yn cartrefu? Neu, yn 2il, Ai yn y pab? Neu, yn 3ydd, Ai mewn cynadledd gyffredinol yn annibynol ar y pab? Neu, yn 4ydd, Ai mewn cynadledd gyffredinol, a'r pab yn ben arni, y mae cartrefe anffaeledigrwydd? Os na fedr neb o ddysgedigion y Babaeth ateb un o'r holiadau uchod, heb fod yn agored i gwrdd â gwrthdadaid o ryw gŵr o wersyll "ei Sancteiddrwydd," onid yw hyny yn brawf o dwyll yr honiad?

Y mae priodoli i unrhyw ddyn, neu gymdeithas o ddynion, y cyfryw wybodaeth ddigyfeiliorn am bethau mawrion Duw, a barn ddifeth am ei fwriadau dyfnion ef, yn rhyfygus ofnadwy. Y mae meddwl am y geiriau gwenieithgar a ddefnyddir i fyrlymu y fath rith foliant ar greador llygredig, yn dwyn achreth a dychryn i'r fynwes, megys dyweyd fod y "pab yn farnydd anffaeledig, yn gweled y cwbl mor eglur a Mab Duw;" ond rhag y gall y fath gabledd fod yn beth amheus gan y rhai hyny na bu pwnc y Babaeth yn destun eu myfyrdod, bydded iddynt farnu drostynt eu hunain, nid oddiwrth ein dywediadau ni, ond oddiar honiadau yr eglwys ei hun.

Er mwyn trefn, y peth blaenaf a eilw am ein hystyriaeth yw y sefyllfa anhrofedig y mae y mater wedi ei adael ynddo. Ar ol defnyddio pob mantais cyrhaeddadwy mewn dysg, cyfoeth, a dylanwad, i fod yn wasanaethgar i lunio cyfundraeth anghrist, y mae y bwystfil yn methu yn ei garnau. Pan y byddo y sylfaen yn ddrwg, ofer ymddiried i'r adeiladaeth. Nid yn unig y mae prif bwnc y Babaeth yn dwyllodrus, ond y mae yn anhrofedig, ac yn ddiffygiol o gwrdd âg ymchwiliad y Pabydd ei hun; felly y mae pob anwired yn ei natur—profa ei fodolaeth, ei annhegwch, a'i anghysondeb, heb i neb ei edliwio. Caniataer i ninnau ryfeddu na buasai crochanau y ddinas sanctaidd wedi cydferwi y bresych anffaeledigawl, yn lle gadael y mater yn agored i ddadl; yn lle hyny, y mae Rhufain er' s oesoedd wedi galw ar y byd i'w chydabod yn anffaeledig, ond hyd heddyw heb ddangos prawf o'i hanffaeledigrwydd mewn dim, oddieithr ei fod mewn croeswela a gwrthdadaid ar y mater. Yn wyneb hyn, beth sy genym i'w wneyd yn well nag edrych ar y mater yn ei garpiau rhwygedig, a chynnyg i'r darlennydd yr hyn a rydd Rhufain i ni; ac os bydd y pwnc o wir werth, derbynier ef; os na fydd, cofiwn y canlyniad, fod yr holl gyfundraeth Babyddol yn sefyll neu yn syrthio yn ol y teilyngdod a welir yn y gangen hon o athrawiaeth Rhufain. Cymerwn olwg yn—

1. *Ar wahanol gyfundraethau yr Eglwys Babiadd ar sefyllfa anffaeledig-*

royald. Er y myn Rhufain bod ei heglwys hi yn un; hyny yw, ei bod yn gwelid llygad yn llygad; yr ydys wedi cael ei bod yn ymranol yn hwn, ei phrif bwnc anwylaf. Ar ol casglu ei hamrywiol benderfyniadau ynghyd, gwelir fod ynddi bodair plaid yn methu gwelid llygad yn llygad ar un gwaigon, sef man nou sefyllfa benodol anffaeledigrwydd.

Y blaidd flaenaf a gonfydd anffaeledigrwydd *yn yr holl eglwys*; ac ar hyn y mae dadraniadau bychain; yn Iaf, Anffaeledigrwydd yn yr eglwys yn gyffwrddol, gan olygu *coerff yr offeiriaid*, ar wahan oddiwrth y bobl, am na chysthite yr olaf yn yr ystyr hwn yn cyfansoddi un rhan o'r eglwys: yn 2il, Yn yr *egybion*, fel cynnychiolwyr yr eglwys, heb fod yn gymnallegid mewn cynnalredd reolaidd.

Yr ail blaidd a briodola anffaeledigrwydd i *gymnalredd wedi ei chyfansoddi o eglwysion*, os yn Iaf, Y bydd penderfyniadau y gyfryw gymnalredd yn *gymeradwyo* gan yr holl eglwys; neu, yn 2il, Pe byddai y cyfryw benderfyniadau yn *arwahanol* gan yr holl eglwys. Digrifol iawn, onitê?

Y drydedd blaidd a wel anffaeledigrwydd, os bydd y *gymnalredd a'r pob* mewn unolob a'u gilydd, a hyny yn y drefn ganlynol;—yn Iaf, Os bydd y gymnalredd wedi ymgynnull trwy *ahoad* y pab; yn 2il, Os bydd wedi ei *chwaraeddu* gan y pab; yn 3ydd, Os bydd y gymnalredd wedi ymgynnull trwy *afwrdd* y pab, a'i phenderfyniadau yn *gymeradwyo* gan yr holl eglwys, neu yr *offeiriaid*; yn 4ydd, Os bydd y gymnalredd *wedi ei hawdurdodi* gan y pab, ac ar ol hyny ei gymeradwyo gan yr eglwys.

Y bedwaredd blaidd a wel anffaeledigrwydd *yn y pab ei hun*, ond yn *agwedd* i bectair o ddadraniadau bychain; yn Iaf, Y pab ei hun, pan yn *parhaed* yn *swyddol*; yn 2il, Y pab, ac *ychydig o esgobion*; yn 3ydd, Y pab, pan y *gymeradwyr* ei benderfyniadau gan yr holl eglwys; yn 4ydd, Y pab, ac *ychydig o eglwysion*, os derbynir eu penderfyniadau gan yr eglwys yn *gyffwrddol*.

Y mae y *golygiadau* uchod yn gyson a'r pedair cyfndraeth a addeffir fud yn yr Eglwys Rhufeidd, ar y pwnc sydd o dan ein sylw, ac wedi eu cyhoeddi gan yr Esgob Har. Y ddwy gyfndraeth flaenaf yn yr eglwys heb y pab, a'r iddwy olaf yn y pab a'r eglwys ynghyd, fel y maent yn ymddinwng yn eu rhanfodiadau a'u dadraniadau gwahanol.

Yr dybwn o geisio profi y mater disail hwn, y mae y ffalsedd mwyaf yn enw ei arfer; rhestruir mewn cylch drygionus, a chasgliad a wneir o hono yn y ddiwedd, sef, bod anffaeledigrwydd yr eglwys i'w gredu oddiar awdurdod yr ysgrifthyrau, a bod awdurdod yr ysgrifthyrau i'w dderbyn yn ol barn anffaeledig yr eglwys. Y mae Dr. Milner, pan yn dadlau â Phrotestaniaid, yn geisio profi anffaeledigrwydd allan o'r ysgrifthyr, ond yn gwrthod kddynt hwy yr hawl o farnu ar yr un tir; ac "am fod yr ysgrifthyr," medd efa, "yn perthynu i, ac yn etifeddiaeth yr eglwys, nid oes ond yr eglwys yn alluog i'w hegluro." A'r ffordd ardderchog y mae yn ei chymeryd i ddlenygu golygiadau Protestaniaid yw, trwy ddyweyd, "Y mae yn anghosid i wir faddwl yr ysgrifthyr fod yn erbyn Eglwys Rhufain a'i hathrawioeth. Y mae hi yn deall ac yn deongli yr ysgrifthyrau yn wahanol i Protestaniaid, am hyny y mae yn rhaid eu bod hwy yn camgymeryd, am eu bod heb ideall ei meddwl anffaeledig hi." Y mae yn anghawdd gwybod pa un ai tosturio wrth eu gwendid, ai ynte dirmygu eu hymchwedd hunanol, a ddylid. Nid oes dim tebyg i nerth yn eu rhesymau, ond ffoledd gwag, heb un nodweddiad gwell i'w osod ar y fath swyf balch, ond ystryw dichellgar mab y golledigaeth.

A phwy ond Pabyddion, ie, eu hawdurdodau blaenaf yn wir, a glywir yn cwyno o herwydd y gwahanol farnau sydd ymhlith Protestaniaid, fel pe byddai y wynias trwy eu gwaed wrth feddwl am ein hanghytundeb? ac amrywiaeth credoau yr eglwysi Protestanaidd a bair iddynt ymboethi o herwydd ein tywyllwch: yr holl bleidiau hyn yn wahanol i'w gilydd, a phawb yn gyfeiliornus, am eu bod heb ei chydabod hi! Gwrandawer ar Rufain yn myned ymlaen, a hi a ddywed mai y drwg yw, fod caniatâd i bob dyn i farnu drosto ei hun. Ah! ai dyna dy glefyd mewn gwirionedd? Beth hefyd? Wel, "peth rhesymol yw cael rhyw farnydd." Hwyrach mai math o *stipendiary magistrate* yw y barnydd y mae yn crybwyll am dano,—cyflogddyn ysbrydol, a fedr benderfynu dros bawb, yn mhob pwnc a berthyn i fywyd tragwyddol, gan ostegu pob llais, ac attal pob rhag-dremiad dynol; mewn geiriau eraill, ni ddylai neb feddwl—y mae Rhufain wedi meddwl dros bawb. Beth, a oes dim i'r bobl wneyd? O oes, y mae iddynt hwy lawn ryddid i dalu, ond ni chânt feddwl; caniateir iddynt y fraint o fyned i waelod eu llogellau, ond nid oes cenad iddynt agor eu meddyliau. Y dargynnygiad a wna Rhufain ar y mater yw hyn,—“Bod eglwys anffaeledig yn anghenrheidiol, a bod anghenheid-rwydd y peth yn brawf ei fod wedi ei gael; a chan fod anghenheidrwydd am anffaeledigrwydd, fod yn rhaid penderfynu ei fod mewn eglwys; a chan ei fod yn perthyn i eglwys, nis gall fod ond yn Eglwys Rhufain; a chan nad oes awdurdod ond a ddeillia o Rufain, bod yr holl Bro-testaniaid a ryfygent feddwl dim, ond yn ngoleuni ei hanffaeledig-rwydd hi, yn wrthryfelwyr yn erbyn yr awdurdod, ac yn erbyn ordinhad Duw.” Ant rhagddynt i hōni, fel ag y crybwyllasom o'r blaen, fod dwyfol ysbrydoliaeth yr ysgrythyr i'w brofi drwy draddodiad yr eglwys, a bod anffaeledigrwydd yr eglwys i'w brofi oddiwrth dystiolaeth yr ysgrythyr; ond nid yw yn ddigon i Rufain ddwyn tystiolaeth anni-bynol i ysbrydoliaeth yr ysgrythyr allan o draddodiadau yr eglwys, heb hōni mai hyhi sy wedi derbyn yr uchelfraint o egluro meddwl yr ysgrythyr i'r byd. Yma y mae y twyll mawr yn ei noethder yn ymdangos! Os yw yr eglwys mor anffaeledig, pa raid iddi, a hithau yn medru profi ysbryd-oliaeth yr ysgrythyr drwy draddodiad, apelio oll at yr ysgrythyr am brawf o'i hanffaeledigrwydd ei hun? Os, yn ol Dr. Milner, y gelwir ar y byd i greu fod anffaeledigrwydd yr eglwys wedi ei brofi ar awdurdod traddodiadau cyn i'r dystioiaeth sanctaidd ddyfod allan, yna nis gall yr ysgrythyr fod ond tyst is, tyst yn yr ail ddoesbarth, na wŷr neb a fydd anghen ei alw i mewn ai na fydd; a diammheu y medr Rhufain ei hebgor yn rhwydd, o ran un elw iddi hi o'i ddefnyddio. Ond fel y mae pethau yn sefyll, a hen feginau Rhufain wedi methu chwytho allan y lamp, nid oes ganddynt ond gwneyd y goreu o'r gwaethaf, gan droi goleuni y llusern i adlewyrchu ar gelwyddau Pabyddiaeth, gydag amcan i beri i wirionedd Duw bleidio cableddau damniol y dyn pechod. Och! Och! beth yw hyn ond dyfais i sefydlu anffaeledigrwydd eglwys wrthgilliedig oddi-wrth Dduw, drwy ddyheuriad digywilydd o fod tystiolaeth gair Duw yn ei egluro! a phan yn methu cael y dystiolaeth yn eglur o'u plaid, gwsyant ger bron awdurdod yr hen ddeonglydd a fawr gerir gan y babaeth, sef traddodiad, pan yr edrychir ar draddodiad genym ni yn ddim amgen nag un o aelodau gwywedig y bwystfil.

Pan y mae Pabyddion yn beio Protestaniaid o herwydd eu bod yn rhan-

edig ar faterion perthynol i ffydd a bywyd tragywyddol, nid ydynt yn anghofio dyweyd eu bod hwy eu hunain yn cydweled, a'u bod yn cydweled am yr hawl sy gan Rufain i'w galw a'i chyfrif ei hun yn eglwys anffaeledig. Os gofynir iddynt am eu hawdurdod, dywedant fod ganddynt fleithiau ac ysgrifeniadau, y rhai a gynnwysant egwyddor yr athrawiaeth. Os gofynir pa fodd y mae yr athrawiaeth hon yn cael ei hegluro, dywedant mai naill ai yn arwyddocaol, mewn tybiaeth, cyfeiriad at, hōniad, neu drwy hysbysiad. Heb adolygu y tir tywodlyd a gynerant i resymu ar bwnc o gymaint pwys, y mae yn briodol sylwi fod anffaeledigrwydd yn erthygl mor bwysig yn nghrefydd Protestaniaid ag ydyw gan Babyddion; yn unig fod y naill yn ei ganfod yn y Bibl fel dadguddiad o feddwl Duw, a'r llall yn haeru ei fod yn Eglwys Rhufain.

Y peth goreu fyddai dwyn y mater i'r prawf, er mwyn gwybod pa un ai Pabyddion ai ynte Protestaniaid sy yn ymrano a chroesdynu fwyaf ar y pen hwn, yr hwn sydd yn hanfod bywyd y Babaeth. Ar ol yr holl dwyll-ddadleuaeth o fod undeb golygiad a barn mor uchel yn Eglwys Rhufain, ni bu erioed ymfrost am beth mwy ffuantus. Y mae yn ddigon gwir y dylai Rhufain fod yn berffaith unol, yn enwedig ar bwyt sy yn sylfaen i'w holl honiadau eraill. Ond yn lle hyny, ar y mater hwnw y mae yn fwyaf rhanedig; a phwy ond hi a edliwia i Brotestaniaid o herwydd eu hanghytundeb? ond dangosed y "fam sanctaidd" yn mha beth y mae anghytundeb Eglwysi Protestanaidd Ewrop ar bwnc anffaeledigrwydd i ddechreu. Onid ydynt oll yn unfarn, yn laf, Am y lle y mae yn hanfodi, sef yn nhystiolaeth y digelwyddog Dduw? Yn 2il, Onid ydynt o un feddwl nad yw ei hanfodiad mewn cynnadledd na phab, ac nad oessail i'r cyfryw dybiaeth ond yn nechymygion dichellgar Eglwys Rhufain? Yn 3ydd, Onid yw barn Protestaniaid am y fan y mae anffaeledigrwydd, ynghyd â'r fan nad yw yn hanfodi, yn cytuno â golygiad yr eglwys yn yr oesoedd boreuaf? Y mae yn wir y dylid darllen ysgrifeniadau y tadau fel caagliad cymysglyd, yn cynnwys rhai tystiolaethau digon llymrig a gwael; ond er nas gellir cymeryd eu barn hwy fel rheol ddiberygl ar bob pwnce, ar yr un pryd y mae graslonrwydd eu hymadroddion yn teilyngu parch; ac er fod gormodedd o duedd at ofergoeledd yn eu syniadau yn aml, yr ydym yn barod i herio Rhufain i ddangos, os gall, allan o weithiau y tadau, unrhyw syniant ar anffaeledigrwydd gwrthwyneb i'r hyn y gall Protestaniaid gyd-synio âg ef.

Ond y mae y dull ysgafn o dasfu y mater heibio yn anmhriddol ynom ninnau. Onid oes tuedd ynom i wawdio y drychfeddwl o anffaeledigrwydd, yn lle ei brofi yn gyntaf i fod yn wir neu yn anwir? Paham na chaiff y mater hwn fyned drwy gynghaws rheolaidd fel pob mater arall; ac os na all ddal yr ymchwiliad sy briodol, ei gondemnio yn gyfreithlawn? Nid yw gwaeddi allan, "Dim Pabyddiaeth! dim Pabyddiaeth!" yn un prawf yn ei erbyn; ac nis gall proffes wrthbabyddol yr oes a aeth heibio, fod yn ddigonol i sefydlu barn yr oes hon. Dylem gyfaddef y gwir, fod proffes llawer o'r genedl yn ormod o faint i gyfateb â'r farn y mae yn seiliedig arni, a hyny yn mron ar bob mater crefyddol. Nid yw ffydd lliaws o'r Cymry ond mawdrwrst anhynod segurwyr, ar draul meddyliu rhai eraill. Wel, yn lle byw yn y bai, cynghorem y diofal i ddeffroi—darlened, gwranded, ac ystyried yn well; a'r canlyniad fydd, iddo weled a meddwl drosto ei hun, ac yna daw allan a'i farn fod y fath edryfiad balch a ffroenuchel yn dra phechadurus.

Y mae yn briodol cofio fod holl ofergoeledd Rhufain yn pwysu ar y maen haerdybiol yma, fel y pwysa adeiladaeth ar ei sylfaen. Bydd symudiad y sylfaen, pan y cymer hyny le, yn ddadymchweliad sicr ar yr holl gydwe fawr i gyd; ond tra y pery y sylfaen, ymlaen yr ä Rhufain, gan lithio eneidiau anwadal, a'u denu i roi coel i'w holl ofergoelion; o herwydd y mae yr ystyriaeth o anffaeledigrwydd eglwys yn rhwymo pawb i gredau yr eglwys hono, beth bynag a ddywedo. Yn wyneb hyn, tybia rhai nad oes ond y dosbarth mwyaf anwybodus yn agored i'w twyllo. Ei fod yn hawddach hudo yr anwybodus na'r dysgedig a'r deallus, nid oes neb yn ammheu, fel y gwelir yn yr argraff a wneir ar filynnau o'n cydgreaduriaid truenus yn yr Iwerddon, y rhai a ellir eu galw yn genedl o gaethion i'r offeiriad. Yr hyn a gredir ganddynt hwy yw, fod yr offeiriad yn gwybod y cwbl oll—mewn gair, ei fod yn hollwybodol—y gall ddwyn bendith neu felldith ar y sawl a fyno efe. Nid ydynt yn ammheu nad all eu gweithredoedd da a drwg fod yn hysbys iddo ef, er i floedd o filltiroedd ysgaru rhwng y twyllwr a'r twylledig ar y pryd. Yr ystyriaethau hyn a'u cyffelyb a arbed y drafferth o ofni Duw; am fod ofni dyn, yr hwn a esyd ei hunan yn lle Duw, yn cynnwys holl rwymedigathau moesol pob symlyn y gellir ei hydwylio i mewn i'r rhwyd. Adroddwyd yr hanes canlynol wrthym gan ŵr cyfrifol, yr hwn a fu er's blyneddau yn ol yn llywyddu llong a hwyliai rhwng Iwerddon a'r America. Ar un tro, yr oedd ganddo ar y bwrdd ddau gant o Wyddelod. Cyn iddynt adael eu hoff wlad, daeth yr offeiriad, yr hwn a alwent "*Father Murphy*," i ysgwyd llaw â'i hen ddysgybllion, ac wedi iddo dderbyn yr offrwm arianol o law pob un, gorchymynodd yntau y fendith. Ar ddymuniad y llywydd, yr hwn a wyddai rywbeth am gymeriad y Gwyddel, rhoddodd yr hen *Father* amryw rybuddion pwrpasol iddynt gyda golwg ar iddynt ymddwyn yn brydferth ar y fordaith; ond ar ol ychydig ddyddiau, cymerai gryn siarad le rhwng yr ymfudwyr, a chlywid bagad yn clebran ar unwaith; a'r cynllun i dawelu tymhestl y tafodau, a'r unig un effeithiol, fyddai gwaeddi allan, "*Hush! Hush! Father Murphy hears you!*" a'r cwbl a dawelai yn y fan, am nad oedd un a godai i ammheu hollwybodaeth *Father Murphy*. Anghreiffiaid cyffelyb a geir mor aml, fel y mae yn hawdd canfod y dylanwad sy gan yr addysg Babaid, yn enwedig ar y dosbarth mwyaf anwybodus o'r werin. Ond na fydded i ni feddwl mai rhyw ddosbarth anwareiddiedig, amddifad o alluoedd meddyliol, yw yr unig un a ellir ei dwyn o fewn i'r ballegrwyd; na, ysywaeth! y mae cynnwysiad y rhwyd yn profi i'r gwrthynneb; a'r ffordd y delir dynion a ddengys mai anffaeledigrwydd yw y groglath fawr, sy fel peiriant o drefniad uffern i hudo pob gradd o fewn iddi. Byddai yn hawdd nodi cewri cedyrn a ennillwyd i'r rhes, ie, ac a osodasant eu hunain ar ben arleng y fyddin Babaid, drwy hudoliaeth y pwnc sydd yn awr o dan sylw:—yn unig coffawn am Chillingworth, gŵr a ymdrechodd yn deg o blaid Protestaniaeth, ac a ddadguddiodd i'r byd dwyll Pabyddiaeth. Galwai Tillotson ef yn "ogoniant ei oes a'i genedlaeth;" ac mor rymus oedd ei ergydion, fel y dywedai un gŵr am dano, "pe buasai yn bosibl i ryw ddyn argyhoeddi y diafol, mai Chillingworth oedd hwnw." Ond er ei ddwyn i fyny a'i addysgu yn ffordd deall, nes ei wneyd yn alluog i hyfforddi eraill yn yr un egwyddorion, pwy ond efe a ymlithiodd i Babyddiaeth, ac i Babyddiaeth yn ei gwedd waethaf! Ymadawodd â Rhydychain, gan osod ei hunan o dan ddysgediaeth y Jesuit

iaid, yn athrofa Douay. Ei resymau dros newidiad ei farn, a welir yn y ddau ofyniad canlynol a anfonodd at gyfaill iddo:—"Yn laf, Onid yw yn amlwg allan o'r ysgrhythrau, ac ysgrifeniadau y tadau, wrth reswm, ac yn unol â daioni Duw, ac anghen y teulu dynol, fod anghenheidrwydd am un eglwys anffaeledig mewn materion o ffydd? Yn 2il, A oes cymdeithas o ddynion yn y byd, heblaw Eglwys Rhufain, a fedr ymherio iddi ei hun y rhagorfraint o anffaeledigrwydd mewn materion o ffydd?" Ni roddodd y gofyniadau uchod er mwyn derbyn addysg pellach, oblegid cadarnhaodd fod ei farn yn benderfynol, drwy ddyweyd, "Ar ol i chwi ystyried y pethau hyn yn ddwys, yr wyf yn sicrhau i mi fy hun, y bydd eich penderfyniad yn gadarnhaol am y blaenaf, ac yn nacool am yr olaf." Daeth Chillingworth yn rhydd o'r diwedd o'r rhwyd Jesuitaidd; ond nid oedd adferiad gŵr o'i fath ef ond eithrad yn wir. Y mae Pabyddiaeth yn borth sydd yn agor yn y ddau ben—un yn sugno iddo yr anwastad yn y ffydd, a'r llall yn talfu o hono i gyflwr diffydd. Y mae yn fath o fynedfa, trwy yr hwn y gyrr llawer i gymeryd yn gadarn ar glogwyni peryglus anffyddiaeth, wedi methu cyrhaedd sefydlogrwydd barn ar egwyddorion Cristionogaeth. Y mae yn dra thebyg fod yr amryfusedd mawr hwn yn chwareu â meddyliau anwadal y dyddiau hyn. Nid yw y byd wedi ei berffeithio eto—y mae o'i fewn llawer a ddygant adenydd ar eu hyagwyddau bob amser, fel y byddont barod i gymeryd eu sodlau gyda phob awel dysgeidiaeth, heb ddim i wadalu y meddwi yn wyneb cyfeiliornadau. Pe gofynid i lawer un a fedr glebran drwy y dydd, beth yw ei feddwl, y gwir yw, nad oes ganddo yr un; afradaeth ar amser yw ymholi ynghylch egwyddorion y cyfryw—y maent heb ddim o'r *eiddynt eu hunain*, a'r lle y bo pegwn y gwynt, yno y gogwyddant.

Y mae miloedd yn Nghymru nas gellir eu gosod i lawr fel cymeriadau sigledig, ac eto heb gymeryd y pwnc hwn yn neillduol o dan eu sylw erioed, yr hyn, a dyweyd y goreu, a'u ceidw yn hollol wan ac anmharod i wynebu ymosodiad o bwys. Y mae mantais i gyfeiliornad lwyddo a ffynu, er y gall daliadau y cyfeiliornwyr fod yn ddisail, ac yn anghyson â'u gilydd, os bydd prif bwnc y cyfeiliornad hwnw yn un y bydd yn rhaid ei gael, er argynnol cangenau eraill yr athrawiaeth; am fod ffyniant y cyfryw bwnc yn tarddu, yn laf, Oddiar fod y cwbl mewn perygl, os na all hwnw ddal i fyny; ac yn 2il, Am fod twyll ac anghysondeb y pwnc ar y naill du yn cynnhyrfu sêl anwybodus ei bleidwyr; ac ar y tu arall yn cyfateb âg anian lygredig y werin. Ofer dyweyd mai rhesymu a wna y byd,—yr hyn ydoedd gynt, ydyw eto, a'i breswylwyr yn "synwrol i wneuthur drwg, eithr gwneuthur da ni fedrant." Yn wyneb hyn y mae yn briodol crybwyll, er mai Protestaniaid y mynwn ein cyfrif, hyny yw, ardstywyr yn erbyn Pabyddiaeth, neu mewn gair arall, "gwrth-babyddion;" er hyny, ychydig o allu sydd ynom i wrthdystio yn erbyn y peth y mae yr enw yn ei gynnwys, os na bydd y mater wodi ei fyfyrion yn dda; yn wyneb hyn, er mor wag o synwyr, a disail, twyllodrus a maldigedig, yw prif bwnc y Babyddiaeth, y mae mwy o sail i'w lwyddiant, ie, ymhlith cenedl y Cymry, nag i ardstyad y wlad yn ei erbyn i gario y gonowest, os nad ellir dadlu oddiar adnabyddiaeth o'r peth yr ardstyir yn ei erbyn; ac nid oes yn y sylwadau hyn amcan arall, namyn cymhell y sawl a garant yr enw *Protestant* i geisio adnabod y drwg y maent yn coleddu gwrthfarn am dano. Wrth adael hyn, awn ychydig ymlaen, gan gymeryd golwg fyr, yn—

2. *Ar wahanol farnau yr awdurdodau Pabaidd ar anffaeledigrwydd y pab ei hun.* Wrth gychwyn ar hyn, yr ydym yn troedio tir corsog, boglyd, heb gymaint a lled troed i orphwys arno, tra y gallom er mwyn gwneyd cyflawnder â'r dyn a elwir yn olynedd Pedr, allu dyweyd, Cawson o'r diwedd y gŵr sydd anffaeledig yn ei gynghor. Dau lyfr sydd i fyned i chwilio am anffaeledigrwydd mewn dyn, nid rhyw ddyn, ond y *dyn*, dyn y Pabydd; caniatawn, er mwyn tegweh, os yw y perffheithrwydd hwn i'w gael, mai yn y pab y mae, ac nid yn neb arall; chwiliwn am dano, a chyd-nabyddwn yn onest ei fod, os medrwn ei gael allan. Cyn chwilio y llyfrau, y mae yn weddus i ni wybod am ba beth y mae yr ymchwiliad i fod—dim llai na meddwl digyfeiliorn yr Anfeidrol! Ac i ddal i fyny *garnacter* yr olyniaeth, am na oddef Rhufain i ni dori un darn o'r gadwyn hōno, awn yma a thraw ar hyd y llinell i chwilio am dano, ymfodynwn am anffaeledigrwydd yn enaid Alecsander y chweched, er ei fod yn euog o lofruddiaeth, yn odinebwr, ac yn gwadu y bod o Dduw; y mae yn ofynol i ni gredu fod meddwl y Duw hwnw gan Alecsander, er ei fod yn gwadu nad oedd yr un Duw yn bod. Chwiliwn am ddadguddiad o'r meddwl tragrwyddol am dymmor diweddarach, yn mynwes halogedig Ioan XXIV, yn erbyn yr hwn y dygwyd ger bron cynnadledd Constance, ac y profwyd, uwchlaw deugain o achwyniadau am bechodau rhy warthus i'w henwi,—ofnadwy yw'r ystyriaeth fod annuwiaeth yn un o honynt! Nid ein gorchwyl fydd ceisio dadbrofi anffaeledigrwydd pab, drwy hōni fod anffaeledigrwydd mewn rhyw un arall, megys pe dywedem fod y diweddar Dr. Chalmers yn anffaeledig, ond nad oedd Gregory XVI, ei gydoeswr, yn anffaeledig; na, na, caiff y pwnc fyw neu farw yn awyr Rhufain; nid oes galwad i ni genfigenu am beth cyn y canfyddir ei werth. Yr ydym yn credu fod yn nechreud yr unfed ganrif ar bymtheg ddau ddyn yn byw, a barodd gynhwrf nid bychan drwy Ewrop oll,—un oedd Martin Luther. Gorfodir ni i gredu fod Duw gydag ef, a bod nerthoedd y byd a ddaw wedi eu teimlo drwy ei enaid adferedig; ond nac ofned y Pabyddion, wedi iddynt ei drosglwyddo i lety gwaeth na phurdan; nid oes genym fwriad i'w tramgwyddo drwy feiddio priodoli hyd yn nod i Luther anffaeledigrwydd. Cânt os mynant gyfrif y perl hwn o uchel bris fel perchenogaeth y dyn arall, sef Leo X; ond gyda llaw nis gallwn lai na chofio fod hwnw, megys eraill a ryfsgodd yn gyffelyb, yn warth i enw Cristionogaeth: ni bydd y bobl a breswylant tu draw i fynyddoedd yr Alps yn anfoddlawn i ni wneyd ein goreu er dirgelu yr hyn a ddymunant hwy ei gyhoeddi; a chan nad yw chwaeth yr *Ultramontaniaid* yn hynod o dyner yn yr hyn a berthyn i foesoldeb a sancteiddrwydd, hyderir y boddlonant gylafareddiad o bob tu. Caiff Italy hōni nas gall y pabau fod yn agored i gyfeiliorni, nac i gamddcall meddwl Duw, os goddefant i ninnau brofi allan o hanesion yr eglwys, nad yw y pabau yn gyffredin âg ofn Duw o flaen eu llygaid; neu, os ewyllysiant, caniatawn iddynt hwy y ddau orchwyl,—1. Hōni fod anffaeledigrwydd yn y pab, sef pob pab o ddyddiau Pedr hyd yn awr; ac yn 2. Gadawn iddynt roi traethiad cywir am ddaliadau crefyddol a moesaau y pabau. Paham na fedr y Dr. Wiseman, ac yntau mor hoff o fendigo coffadwriaeth yr hen seintiau, gyhoeddi llyfr ar fater fel hyn? Y mae y Doctor yn ŵr o ddysg mawr a gwybodaeth eang; moesgarweh cyffredin yw i ni gyfaddef y gŵyr efe yn dda am hanes y Babes Ioan, yr hon a dybwyd mai Pab John ydoedd. Yr oedd hōno yn un o sanotaidd offeiriadesau

y Duw byw; ac os yw yr "*Anastasius Bibliothecarius*" yn llyfrgell y Doctor, byddai yn gymhorth mawr iddo ddwyn allan dystiolaeth gywir am dani, a chynghorem ef i beidio tynu ysgrifell dros y tudalen sydd yn coffhau i'r pab anffaeledig, John, droi allan i fod yn ddim gwel na phuteinwraig anllad. Rhag i'r Dr. Cumming deimlo yn anhapus, nid oes un blys arnom wybod paham y darfu i Baronius fyned i eglwys Sienna, a thynu darlun y butain i lawr; digon i'n pwrpas fydd cael hanes ei bywyd, ac os gallwn, ni a gredwn fod yr Anfeidrol wedi dewis y fath gymeriad i fod yn ffynonell ddilwgr o'i feddwl pur i'w eglwys ar y ddaear!

Y llyfr a gymer Protestaniaid at chwilio am anffaeledigrwydd mewn dyn, yw y Bibl; a rhwng ein bod mor lygadawl a methu ei gaffael yno, a Rhufain yn gwaeddi arnom i chwilio yn rhywle arall, nid oes dim i wneyd ond ufuddhau a'i dilyn hi; ond y mae yn hynod o anffodus, unwaith y dechreuwn y daith, y mae swn anghydfod drwy yr holl wersyll, un yn ein tynu y ffordd hon, a'r llall y ffordd arall; ac oll fel twyllwyr mewn helpa, yn gosod yr ymchwiliwr yn y drafferth fwyaf, ac yn mrig yr hwyr yn gorfod dychwelyd at ei hen lyfr ei hun, heb weled ol troed y pryf mewn un man; ac ar ol i ni wario ein llafur am yr hyn nid yw yn digoni, y mae Rhufain, yn hytrach na rhoi i fyny, yn ei thwyll hudoliaethus yn defnyddio ystruw arall, gan ein hannog i chwilio y Bibl,—nid oes genym un gwrthwynebiad i hyny; ond crefwn yr hawlfraint o farnu drosom ein hunain.

Cyflwynir yr ysgrhythrau canlynol fel prawf o anffaeledigrwydd cynnadleddau cyffredinol Rhufain.—“Ond pan ddel efe, sef Ysbryd y gwirionedd, efe a'oh tywys chwi i bob gwirionedd:” eilwaith, “Ac wele yr ydwyf fi gyda chwi bob amser hyd ddiwedd y byd:” hefyd, “Eithr mi a weddiais drosot na ddiffygia dy ffydd di:” drachefn, “Canys lle y mae dau neu dri wedi ymgynnull yn fy enw i, yno yr ydwyf yn eu canol hwynt.” Dylasant ymlaenaf oll, cyn cynnyg yr ysgrhythrau uchod at y cyfryw bwrpas, allu profi fod cynnadleddau cyffredinol wedi eu sefydlu, gan yr Hwn a addawodd fod gyda ei eglwys hyd ddiwedd amser, ac hefyd fod Pen mawr yr eglwys wedi trefnu i ddoniau ysbrydol redeg o etifedd i etifedd, yn wrthwyneb i dystiolaeth yr ysgrhythr, yr hon a ddywed fel hyn:—“Y rhai ni aned o waed, nac o ewyllys y cnawd, nac o ewyllys gŵr, eithr o Dduw.” Y mae trôedigaeth un pechadur at Grist yn cael ei osod allan yn y gwirionedd fel peth annibynol oddiwrth bob cysylltiad daearol, ond mewn ymddibyniaeth hollol ar Dduw; pa faint mwy y pwyllgor eglwysig a ymgynnullai er trefnu pethau mawrion teyrnas Crist yn y byd? Bod yr Arglwydd wedi addaw ei bresenoldeb i'w eglwys, sydd ddigon amlwg, ac nid oes ammheuaeth na chyflawna efe ei addewidion; ond nid yw hyny yn profi ei fod yn dderbyniwr wyneb, a'i fod yn gorfod cyfranu ei feddwl tragwyddol i ryw linell neillduol o ddynolion; ac y mae yn wrthwyneb i sancteidrwydd Duw roddi ei wyneb ar, na'i bresenoldeb gyda dynion, yn ddiystyr o natur eu ffydd, eu moesau, a'u hegwyddorion. Y gair a ddywedodd Crist wrth Pedr, a gyfrii'r benderfyniad gan Rhufain ar y mater, yn ei berthynas â'r pab:—“Ac yr ydwyf finnau yn dywedyd i ti, mai ti yw Pedr, ac ar y graig hon yr adeiladaf fy eglwys, a phyrth uffern nis gorchfygant hi;” *Mat. xvi. 18.* Y ddadl yw, pa beth a olygir wrth y *graig hon*; pa un ai Crist, athrawiaeth Crist, ai ynte Pedr. Addefir gan bawb mai sylfaen mawr yr eglwys yw Crist; addefir hefyd mai Pedr oedd y cyntaf o'r dysgybillion a gydnabydd-

odd Grist yn "Fab y Duw byw;" ac nid oes dim yn fwy tebyg nag i'r Iesu lefaru y geiriau wrth Pedr, am mai efe oedd y cyntaf yn y broffes efengylaidd. Priod-ddull ein Harglwydd, pan yn llefaru ymron ar bob achos, fyddai defnyddio amgylchiadau, a chyfeirio at bethau tuallan i sylw ei wrandawyr, felly y waith hon; cawn mai ystyr y gair Pedr yw *cyreg*, neu ddarn bychan o graig. Sylwodd yr Iesu ar ei enw yn ei ystyr,—yr enw, cofiwn, ac nid Pedr ei hun. Awn i edrych ar ysgrythyrau eraill yn cynnwys y gair *oraig*; yr ydym yn colli Pedr yn ei Feistr; darllenwn Epistol Cyntaf Pedr ei hun, yr hwn a ysgrifennodd wedi i'r Iesu farw, gwelir yno ddyfyniad allan o brophwydoliaeth Esaiah, am Grist, o dan yr enw *conglsaen*; y mae yn defnyddio yn agos yr un geiriau fel ei gredo ei hun,— "Wele yr wyf yn gosod yn Sion ben conglsaen, etholedig, a gwerthfawr;" ond nid oes gair o grybwylliad gan Pedr am dano ei hun, am na feiddiai ymfrostio mewn sylfaen arall ond Crist yn unig. Y mae dull llefariad geiriau Crist wrth Pedr, yn ddigon i brofi eu bod yn cyfeirio at yr athrawiaeth a dderbyniodd Pedr, i'w chredu iddo ei hun, ac i'w phregethu i eraill, am ei fod yn llefaru yn y rhyw fenywaidd, y *grraig hon*. Nid oedd hyny yn briodol i Pedr; gan hyny, er mor anfantaisiol i Rufain ydyw, nid oes esboniad arall i fod, amgen athrawiaeth Crist, yr hwn a dderbyniwyd ac a gredwyd gan Pedr, ac a bregethwyd ganddo i'r byd, yr hon a erys yn graig gadarn i'r eglwys adeiladu arni drwy oesoedd y byd. Y cyfryw ydoedd y grefydd a gymhellwyd ar bechaduriaid yn yr oes apostolaidd. Pan y gelwid ar ddynion i gredu, y meddwl oedd, eu bod i gredu yr efengyl, am mai athrawiaeth yr efengyl oedd unig drefn Duw er achub pechaduriaid. Canmolir y Bereaid, nid am ymlynu wrth eglwys anffaeledig, ond am iddynt chwilio ysgrythyrau anffaeledig. Nid gwybodaeth Timotheus pan yn esgob a ganmolir; ond ei lafur pan yn fachgen i wybod yr Ysgrythyr Lán. Danfonid y Cristionogion gynt i brofi yr ysbrydion, heb air am farn esgob, na phenderfyniad pwyllgor eglwysig; byham? wel, yn gymaint a bod ganddynt dystiolaeth anffaeledig, yr oeddynt i brofi yr ysbrydion wrth ffurf yr ymadroddion iachus hyny.

Y mae yn ofynol cadw mewn cof yr hyn a goffawyd eisoes, fod yr Eglwys Babaid yn anmhenderfynol ynghylch y mater hwn, yn ei berthynas â phen yr eglwys yn neillduol; ond cofier, tra y mae athrofydd y Babaeth wedi tystio fod y naill farn neu y llall, sef y gall y pab fod yn anffaeledig yn ei sefyllfa swyddol, neu nas gall, yn beth ansicr; y mae y ddwy blaid arall yn yr eithafion pell oddiwrth eu gilydd;—un yn gwadu a'r llall yn boni, ag eto i gyd yn yr un cyfundeb; ond yn cytuno i wawdio y rhai a ardstiant yn erbyn y pab; gyda llaw y mae un o'r pleidiau yn Brotestanaidd mewn rhan yn y pwnc sydd yn sylfaen y cwbl. Os darllenir urdd-lyfrau coleg Maynooth, yr holl hysbysrwydd a ellir ei gasglu, yw fod y ddwy gyfundraeth yn goeliadwy, yr hyn a ddengys fod Maynooth am i'r byd goelio y naill neu y llall o ddau oesodiad gwrthwynebol. Attolwg! beth pe bai athrofydd Cymru yn cymeryd arnynt ddysgu pobl ieuaine yn yr un ffordd? Peth hynod fyddai gweled cyllid y llywodraeth yn dylifo wrth y miloedd er cynnal dadleyddiaeth o'r fath, onidê? Ond er y dywedir fod anffaeledigrwydd yn bwnc pwysig, ac yn un i'w gredu, pe dywedai rhyw un wrth un o'r athrawon ei fod am gredu y pwnc, ond yr hoffai eglurhad arno yn ei berthynas â phen ysbrydol yr eglwys, nid allai yr athraw yn unol â chyfarwyddiadau y sefydliad, lai na gwadu nad ydyw hyny yn bwnc o

ffydd, ond yr hwn y ddewiniaid. Wedi sefyll y mater y cyfryw degwech gwydd a'r ffrwyd a gynnwys gan yr awyrydd. Os yr wddi ei adael at ddewiniaid, ei ddewiniaid hynny yr ei gynnwys ac ei warch; ond gwybydded y hwn ydychi a'r hwn y gwydd hynny i'r oes ar anffaeledigrwydd y pab, gan an o awyrydded arwng "ei ddewiniaid hynny." ac os oes hwi, bydded iddo ymgydd a'r awyrydd ei hwn. Y mae wedi methu ein dysgu ymddiadau na hwn y cyfryw ffrwyd a'r awyrydd i ffrwyd yn ddigryfion, heb benderfyniad na os a'r hwn ymddiadau anffaeledigrwydd Rhufain, a theyrnogaeth y sefyll, i'r gwydded yn hwn ydychi yr eglwys, neu yn athraw i gyfioniad.

Ond y mae dwy bwrdd ara wedi cyrhaedd penderfyniad barn ar y mater, meddant hwy, a'r penderfyniad hwn o'r oes da, yn peri iddynt groesi eu gilydd, nes ymbeiddau i'r penderfyniad hwn:—a'r gwydd y gallwn gytuno yn rhywydd: na ffrwyd i ei gael ein gwydd i gyfrif oes am gytuno a Phabyddion—plaid yn gwydd ydychi o'r hwn y ffrwyd Rhufain, gan wadu yn gyhoeddus y pab dan syw, a hwni fod yr hwn a gyfrifir yn dad a dysgwyr Cristionogion yn agored i gyfioniad. Mar bell a hynny, Pabyddion yn gwydd ar Brotestaniaeth ydychi. Na thwydd fod y plaid hwn yn un anawg—y mae yn gyfionioeddig o achodau yr wyl dduwinyddol, a'r Eglwys Ffranceidd. Dygwydd eu barn ger bron y brenia yn y flwyddyn 1631, yn cynnwys golygionau Eglwys Rhufain a'r ymaw hwnw. Yr adroddiad a ddangosi i'r brenia nad oedd y Gymdeithas Dduwinyddol yn dal fod y pab uwchlaw cynadledd gyffredinol, ac nad oedd y gymdeithas yn cydnabod anffaeledigrwydd y pab, ond yn unig yn ei undeb a'r eglwys. Trueni na ddarfu iddynt dero ergyd arall ar yr hwn; gwnaethant yn dda drwy dafu y dyn pechod oddiar ei ategion, ond gwell fuasai anfon yr eglwys ac yntau i ymddibynau ar Ddarw. Yn y flwyddyn 1663, dygwyd y mater o flaen y brenia a'r senedd. Ni wnawn ond dyfynn ychydig o benderfyniadau y naill a'r lall ynghyd, er dangos sefyllfa ei "Sancteiddrwydd" yn marn seneddwydd y wlad, a duwinyddion yr eglwys. "Nid oes neb heb wybod am gyfrwyddra a thwyll cefnogwyr llys Rhufain, o fewn i'r deng mlynedd ar hugain diweddar, i'r dyben o ychwanegu grym y pab, drwy roddi iddo uchfreintiau ffugiol, ac i ddwyn i'r wlad hon, drwy y cyfryw fesurau dichellgar, ddaliadau newyddion yr Italiaid." Ond yw hon yn iaith lled ddeithr, ac ystyried o ba le y daeth? Ond gwrandawer ymbellach:—"Y mae yr helyntoedd hyn wedi cyrhaedd i'r fath argyfwng (*crisis*) alaethus, drwy ddirgel ledanu eu hegwyddorion, nes o'r diwedd, beiddiant eu cyhoeddi i'r byd; ac y maent eisoes yn destunau dadleuseth drwy y deyrnas: y mae y cyfeisteddfod ardderchog hwn, gan hynny, yn dadgan eu bwriad i gosbi y troseddwydd, oddiar eiddigedd dros, a phenderfyniad i gynnal, yr awdurdod breninol, hawliau y goron, a rhyddid yr eglwys; ac i wrthsefyll y tybiau cyfeiliornus a goleddir mewn perthynas i anffaeledigrwydd y pab, a'i flaenfaeth ef ar gynadledd reolaidd. Yr ydym yn penderfynu gorchfygu ymgyrch yr anghenslod hyn yn mhob modd, fel y darostynger oel-genadon llys Rhufain i warch a chywilydd. Y mae yr holl fyd yn cydnabod uwch ac is-raddoliaeth, a chan nad ydym yn cydnabod y pab uwchlaw awdurdod cynadledd, y mae yn rhaid ei fod islaw iddi." Gwelir ar unwaith, er mai nid iaith Protestaniaid a gynnwysir yn y sylwadau blaenorol, am fod yr hyn a wrthodir i'r pab yn cael ei roddi i'r eglwys, er hynny, y mae yn anhosibl cael iaith fwy grymus i ddadgan

ffaeledigrwydd y pab ei hun, na'r hon a ddefnyddiwyd gan Eglwys a senedd Ffrainc; a thra y mae y cyffro mawr a achlysurwyd drwy lythyr ein prifweinidog at Esgob Durham, wedi ei feirniadu gymaint gan y wlad, tegwch yw dyweyd, nad oedd hwnw ond condemniad teg ar haerllugrwydd dyn, yr hwn y mae Ffrainc, er's oesoedd, fel y gwelir yn y dyfyniad blaenorol, wedi ardystio yn ei erbyn; ac os na chydabyddir ei anffaeledigrwydd gan wlad fel hōno, a chan y gadewir y pwnc mewn ammheuaeth gan athrofa Maynooth, y mae yn bryd, ac yn hwyr o bryd, i ni, os Protestaniaid ydym, i gymeryd y tarw wrth ei gyrn, ac yn yr ysbryd a gynhyrfodd ein cyndeidiâu, heri i'r byd wybod nad yw ei honiadau ef yn wir. Gall anfon ei ffug ysgrifau atom; rhanu y wlad rhwng ei swyddwyr; twyllo rhai â haeriadau gwag, ei fod wedi derbyn y gorchymyn o lys y nef;—Ah! haws genym gredu mai yn Rhufain y mae'r llysa, a bod y seintiau a'i cynghorent yn y ddinas lle y mae yn byw.

Byddai yn hawdd dwyn anghreiffitiau lluosog o ddaliadau pob gradd o Babyddion;—duwinyddion enwocaf; cyffes ffydd eu hurdd-ysgolion penaf; cynnadleddau Pisa, Constance, a Basil; barn amryw o'r pabau eu hunain, megys Ffelicia, Adrian, Damasus, Eugenius, ac eraill; oll yn gwadu anffaeledigrwydd y pab.

Er y cwbl, y mae plaid arall yn dyfod ymlaen, sef yr ysgol Italaidd, fel y gelwir hi gan rai, yr hon a genfydd i eglurder yr anffaeledigrwydd hyn y pab ei hun; yr hyn a wedir gan y blaid olaf a fu o dan sylw, ac a adewir yn bwnc ammheus gan y flaeaf, er eu bod oll yn bleidiau o'r gradd enwocaf yn yr un cyfundeb. Fel hyn y mae yr eglwys â'i chylymau yn llac, megys adeiladaeth fawr yn barod i ymollwng, yn aros y chwilfriwiad hwnw a gymer le pan ddel awr ei gofwy i ben. Eisoes y mae yn rhanedig, yn agos, ar bob pwnc, yn enwedig ar hwn—y naill bab yn erbyn y llall—un gynnadledd anffaeledig yn penderfynu fel hyn, a'r gynnadledd arall mor anffaeledig yn penderfynu fel arall; a chyn y gellir barnu unrhyw benderfyniad Pabaidd a ddelo allan o lys wedi ei alw yn rheolaidd yn un anffaeledig gywir, tra y gelwir arnom i gydnabod cywirdeb cynnadledd fo yn hollol groes, y mae yn rhaid i ni hefyd farnu y Duw hwnw a oddef ac a rydd ei feddwl mewn cynnifer o wahanol ffyrdd, yn Fod cyfnewidiol: ond os yw yr Arglwydd yn anghyfnewidiol, a'i gynghor yn un a saif, yna y mae athrawiaeth Eglwys Rhufain yn gadarnhad diymwad mai esgob yr eglwys hōno, drwy yr holl linell Babawl, hyd y pab olaf, yw "yr Anwir hwnw, yr hwn a ddyfetha yr Arglwydd âg ysbryd ei enau."

Os yw yn ddyledswydd arnom wneyd ein hunain yn gyfarwydd â hanes y Babaeth, diau y dylem chwilio iddo fel y mae yn deilliaw o lygad y ffynnon—o Itali—o Rufain—o'r pab. Y dyb gyffredin yw, y bydd ym-oesodiad cyn hir ar Brotestaniaeth; os felly, nid i'r gogledd nac i'r gorllewin y mae i ni ddysgwyl am dano: y mae cymdeithas yn y "ddinas sanotaidd" o gynghorwyr y pab, â'u llygaid yn gwylied arnom, yn aros y cyfleusdra i roi awgrym "i'w Saneteiddrwydd;" a phan y gwelont bob peth yn barod, ni bydd yn anhawdd iddo yntau dadogi y trefniant newydd i Mair, Pedr, a Phaul. A chan fod adferu y wlad hon i'r wir ffydd yn beth mor bwysig ar eu meddyliau, y mae yn eithaf rhesymol i ni wybod hanes y gwyliedyddion hyn—pa fath bobl ydynt, ynghyd â natur eu hegwyddorion. Beth os nad â y genedlaeth hon heibio, cyn y gelwir ar Brotestaniaid i ymostwng o dan iau Pabyddiaeth o'r newydd, neu gymeryd y canlyn-

iad? Onid gwell i ni fod yn gyfarwydd â hanes yr "hen fam," rhag mai hi sy yn meddu y wir grefydd, fel y dywedir. Os gellir cael allan fod duwioldeb yn amlycach yn Eglwys Rhufain nag mewn eglwysi eraill, a mwy o ddellw Crist ar ei hesgobion, ac yohwaneg o argraff sancteiddrwydd ar ei swyddogion na'r eiddo sectau eraill, bydd cael hynyn allan yn gymhorth neillduol i wneyd derbynriad o'i gwersi efengylaidd o gader yr awdurdod.

Gwrandawn ynte beth a ddywedir wrth y byd! Rhufain sydd yn dyweyd! Pa beth a ddywed hi? Hi a ddywed fod y pab yn anffaeledig, heb gysylltiad âg eglwys, pwyllgor, nac esgob—ei fod wedi deilliaw yn rheolaidd o'r llinell ddidor, ar flaen yr hon y safai Pedr. Dywedir mai efe ymlaenaf, yw y gŵr sydd yn derbyn meddwl y Duw sanctaidd ar bob mater perthynol i ffydd. Cymbellir ninnau i feddwl, os gwir yr honiad, fod y cyfryw ddyn yn un hynod o fawr, ie, hynod mewn gras a duwioldeb; yn lle hyny, y mae hanes y pabau yn profi eu bod yn hynod mewn anfoesoldeb, annuwioldeb, a drygioni. Y mae y byd wedi gwrandaw ar Rufain yn dyweyd mai y pab sydd yn derbyn cyfrinach yr Anfeidrol; gwrandawed hithau ar y byd, ac ammheued, os gall; ac os nad all ammheu, dangosed gysondeb y naill beth â'r llall. Gellir penderfynu fod lliaws o'r arohlwysyddion hyn, yn lle dwyn yn eu bucheddau nodau yr Arglwydd Iesu, yr hwn y profasant fod yn deyrngenadon iddo, wedi rhagori ar bawb a gofrestrwyd ar hanesion yr oesoedd mewn pob annuwioldeb. Golwg ar anfoesoldeb y pabau a barodd i un o honynt hwy eu hunain ddyweyd, "na wyddai efe i ba beth y ganwyd y pabau, oddioithr mai i'r dyben o ddangos i ba raddau o ddirywiad y gallai y natur ddynol fynes iddo." Os cydna-byddir blaenafiaeth y pabau, ni ddylid gwrthod eu cyfrif yn deilwng o flaenafiaeth yn mhob drygioni a melldigedigrwydd, a hyny i'r gradd pellaf y gallai calon dyn ei ddychymygu. Hyd yn nod â hanes Nero a Domitian ger bron, byddai yn briodol gwrthod i'r ymherawdwr annynol hyny y flaenafiaeth mewn pechodau rhy ysgeler i'w hysgrifio, tra y byddai hanes y tadau sanctaidd i gael ei ddwyn i oleuni y dydd: ac eto, gelwir ar Brotestaniaid Prydain blygu i awdurdod yr eglwys, yr hon a urddodd i gader "apostol yr Oen," a defnyddio-ei hiaith hi, gariadau Merozia a Theodora, dwy o lys-buteinaid y ddinas sanctaidd. Gelwir arnom i dalu y paroh gwresocaf i, a gweithredu y ffydd mwyaf diffuant mewn eglwys nad yw ei moesau i'w profi mewn dim yn amlycach na'i chysegriad gwirfoddol i gyflwr o anlladrwydd. Y mae goddiweddyd aelod ar fai mewn eglwys nad yw yn hōni anffaeledigrwydd yn un peth; ond y mae gweled arch-flaenoriaid eglwys anffaeledig yn ymdroi yn y pechodau mwyaf gwarthus yn beth arall. Hysbysiadau haneswyr Pabaid a ddengys mai felly y mae pethau yn bod; nid oedd gan Platina, Stella, a Baronius, enwau gwell i'w gosod ar y pabau nag anghenflod, lladron, celfradwyr, swyn-gyfareddwyr, llofruddion, a barbariaid; a chyfrifent ddau ar bymtheg o'r tadau sanctaidd yn anudonwyr profedig. Y rhai hyn oeddnynt y dynion y galwyd ar drigolion pob oes i'w cyfrif yn bibellau, trwy ba rai y dylifai cynghor yr Anfeidrol i'r byd. Y neb a fedr feddwl, barned drosto ei hun, pa beth a allai tuedd naturiol y cyfryw grefydd fod ar fil-ynau yr oesoedd a aeth heibio, a pha beth a all yr effaith fod ar focsau y byd mewn amseroedd dyfodol. Cyprian a ddywed, "Yr offeiriad a leinw le Crist oreu, yw yr un a efelycha yr hyn a wnaeth efe." Os felly, chwiliwn i wybod pa fath ydoedd gweithredoedd ein Harglwydd tra y bu yn rhodio

ein daear ni, a gwelir mai nid esgymuno tywysogion a breninoedd, ond tywysogion uffern a drinid ganddo ef; bwriodd chwe' mil o gythreuliaid allan o'r dyn, yn ngwlad y Gadareniaid, gan ddangos mwy o ofal am y dyn nag am y moch, a bod yn hytrach ganddo esgymuno cythreuliaid nag esgymuno dynion. Ond am y pabau, träärglwyddiaethu ar ddynion oedd eu gweithredoedd mwyaf nodedig hwy, gan ddiorseddu ymherawdwy, esgymuno breninoedd, a dirmygu pob awdurdod gwrthwyneb iddynt hwy eu hunain.

Goddefer i ni sefyll enyd fach uwch ben yr hyn a geisir genym, sef credu yn marn ddiwyrni y pab! Y pab cyntaf oedd Pedr: gwyddom fod yr holl drefniant yn syrthio i warth, os nad ellir dangos mai efe oedd y cyntaf. Wel, dechreuwn yno. Yr ydym wedi clywed fod y trosedd o ammheu cywirdeb cynghor pab yn anfaddeuadwy—heresi o'r fath waethaf; ac eto, pan ddaeth Pedr i Antiochia, darfu i Paul ei wrthwynebu yn ei wyneb, ar bwnc o athrawiaeth hefyd, am ei fod i'w feio; am hyny, gadawed Rhufain i ni feio Paul, o herwydd yn gyson â daliadau y Pabydd, trôdd Paul yn heretic; mewn gair arall, gallwn ei alw yn Brotestant—yn Brotestant yn erbyn y pab Pedr. Os oedd Pedr yn bab anffaeledig, onid oedd ymddygiad Paul yn galw am esgymundod? Eto, digrif yw meddwl, fod llun yr heretic hwnw yn grogedig ar furiau eglwysi y ddinas sanctaidd, ac yn rhan o ddodrefn cysegredig holl eglwysi cadeiriol cyfandir Ewrop. (Paham na chafodd rhyw ddelweddwr ei alw i dynu llun Luther i'w grogi ar y llaw arall i Paul? Yr oeddynt eu dau wedi bod yn euog o'r un drwg, ond i'r naill wrthwynebu y pab Pedr, a'r llall y pab Leo.) Nid digon hyny o arwydd o barch i'r hwn a ymddygodd mor hereticaidd; ond y maesliau "ei Sancteiddrwydd" wedi eu hargraffu ar y naill ochr â delw y pab presennol; ac ar yr ochr arall, llun Paul a Pedr, un bob ochr i lun y groes. A gwaeth na'r cwbl, ni alwyd Paul erioed i gyfrif am ei ymddygiad; yn lle hyny, clywir y pab a ddyoddefodd ei groesi gan yr heretic, yn ei alw, wedi hyny, "Ein hanwyl frawd, Paul." Braid nad ellir ofni rhag fod y pab cyntaf ei hunan wedi troi yn heretic hefyd. Ond y gwir yw, y mae Epistolau Pedr yn aroglu mor gryf o'r heresi Brotestanaidd, fel y mae yn well gan Rufain dalu am dynu llun Pedr, i gael hudo ffyliaid â phaent, na thalu am argraffu ysgrifeniadau Pedr i'w tanu yn mysg y werin. Nid anhawdd profi mai hereticaid yn erbyn y Babaeth fu yr holl babau, o Pedr y Cyntaf hyd Pius y Nawfed. Yr oedd Pedr, ynghyd âg esgobion yr oesoedd cyntaf, yn groes i egwyddorion anghrist o ran profies ac ymarweddiad; a'r pabau a'u canlynodd mor wrthwyneb i'w gilydd, fel nad ellir canfod sefydliad barn y naill bab mewn da na drwg, heb wrthdarawiad yn ei erbyn gan bab arall, yr hyn a gymyla bob amcaniaeth a all fod tuag at sefydlu y drychfeddwl o anffaeledigrwydd.

Y mae yn ymddangos ei fod yn amhosibl i un dyn a fedr feddwl, ac a ewyllysia feddwl yn gywir, weled cywirdeb athrawiaeth sydd wedi ei hamdoi â'r fath bentwr o anghysonderau; ac y mae yn beth amheus iawn am y dyn hwnw, a fedr, ar ol gwneyd ei hunan yn gyfarwydd â'r materion a drinwyd eisoes, foddloni ar eu profesu drwy ei oes, heb ymlithro drwy galedwch cydwibod halogedig, i goleddu meddwl anghymeradwy am Dduw. Y mae yr effaith y mae cyfeiliornad a gwirionedd yn ei wneyd ar ddynion, o anghenheidrwydd yn eu gyru ymlaen, nid yr un ffordd, ond yn llwybr yr egwyddor a'u llywodraetha, pa beth bynag fyddo hõno; gan 1854.]

hyny, tra y mae tuedd gwir grefydd at wneyd dyn yn well, bydd y gradd o welliant a gymer le yn ymddibynu ar raddau y llywodraeth fydd gan grefydd arno; gan hyny, goreu po fwyaf, am fod helaethrwydd y gras a twynhëir yn ymddibynu ar ddylanwad grymus yr egwyddor fo yn ei achosi; o herwydd hyn y dywedir yn fynych am ddyn hynod mewn duw-ioldeb, ei fod yn ddyn nefolaidd iawn, gan arwyddo ei fod yn cymdeithasu â'r nefoedd, ac yn rhodio yn agos i'r nefoedd. Yr un modd y mae cyfeil-iornad yn gweithio ar bawb; eu gyru ymlaen y mae, yn ol mesur y dylanwad a gaiff ar y meddwl; ac fel y mae tuedd mewn gwirionedd i wellhau ei feddiannydd, y mae tuedd mewn cyfeilornad i'w ddrygu, ei lygru, a'i ddinystrio yn y diwedd. Pa beth all fod yn attalfa ar ffordd Pabydd o synwyr naturiol cryf, a sylw manwl ar bethau, i dderbyn i mewn bob math o dybiau cyfeilornus am y Bêd anfeidrol? Hyn sydd sier, po fwyaf y myfyriom ar y grefydd Babaid, mwyaf twyllodrus y mae yn ym-ddangos; a chan fod ei thwyll mawr yn cael ei brofi allan o'i hanes ei hunan yn well nag o un man arall, y mae y sawl a fedrant fyw yn nghanol y cyfryw dwyll, hoffi y gyfundraeth, a phenderfynu gwrthod dyfod i'r goleuni, beunydd ar eu gogwydd i fyned i wrthgiliad pellach; a phan ddaw y cyfleusdra, ymlithro a wnant.

Cyfundraeth ydyw sydd wedi ei llunio i ddau ddyben: yn 1af, I lwytho pawb a ewyllysiant enwi enw Crist â chymaint o gnawdolrwydd a ddifa bob teimlad teilwng i Ysbryd Crist allan o'r meddwl; ac yn 2il, I barotoi y gwammal, a'r anwastad, nid i ohwilio am Gristionogaeth mewn ffurf bur-ach, ond ei dafu rhag ei flaen i gyflwr di-Grist. Fod y grefydd Babaid wedi ei llunio i'r dyben blaenaf, a welir yn amlwg, ond sylwi ar y parch a ddangosir gan Babyddion i bob math o gyfeilornwyr, anffyddwyr, a phaganiaid, ragor i'r hyn a ddangosant tuag at un math o Gristionogion, tuallan i gylch Rhufain. Eu bod wedi ei llunio i'r dyben olaf, nid oes diffyg profion parhaus; yn unig darllener hanes Ffrainc,—sylwer arni yn bresennol,—crefydd Gristionogol y wlad hōno yw Pabyddiaeth. O wlad a ellir ei galw yn Babaid, hi yw yr un sydd wedi dadgan ei anghyd-syniad â hōniadau Rhufain fwyaf pendant o holl wledydd Ewrop; er hyny, yn hytrach na bod heb Gristionogaeth mewn enw, y mae y wlad hōno yn parhau yn Babaid, a'i nerth wedi ei estyn i gynnal y Bwystâl; er fod canfyddiad o ragrith y grefydd wedi gwneyd y werin er 's oesoedd yn anffyddwyr.

Dilys yw fod yn natur y grefydd Babaid duedd gref, naill ai i lygru Cristionogaeth, neu i gadarnhau anffyddiaeth—nid oes gwahaniaeth pa un; yr unig bwnc o bwys yw cydnabod Rhufain yn BEN.

AWDURIAETH YR EPISTOL AT YR HEBREAIÐ.

MAE braidd yr holl amgylchiadau a berthynant i'r Epistol at yr Hebreaid yn faterion mewn dadl, nid yn unig gan feirniaid y dyddiau presennol, ond gan awdwyr ac esbonwyr pob oes, o'r canrifoedd boreuaf hyd yn awr. Byddai ysgrifenu hanes y gyfran hon o'r Ysgrhythrau—y gwahanol

opinyonau a dadleuon a ddygid ymlaen, o bryd i bryd, ar bethau perthynol iddi, yn destun ymchwiliad a llafur nid ychydig. Nis gwyddom ond am un pwnc sydd yn dal cysylltiad â'r epistol, a dderbynir ac a gydnabyddir yn gyffredin fel gwirionedd, sef ei hynafiaeth. Tra y mae rhanau eraill o'r Testament Newydd yn cael eu diarddelwi gan rai, a'u hystyried yn ysgrifeniadau ffigiol, wedi eu cyfansoddi gan rywun yn yr ail neu y drydedd ganrif, y mae awduriaeth yr Epistol at yr Hebreaid yn cael ei dafu mor bell a'r oes apostolaidd. Nid oes, hyd ag y gwelso, yr un o'r beirniaid a ystyrir yn lled uniongred, nad addefa hyn gyda rhwyddineb. Mae cyfeiriadau aml ato, ac amryw ranau nad ydynt amgen nag eselychiadau o hono, i'w cael mewn gweithiau mor foreu ag eiddo Clement o Rufain, Ignatius, Polycarp, a Justin Ferthyr; ac fel y sylwyd gan Chrysostom a Theodoret, mae ynddo broffion mewnol ddarfod ei ysgrifenu cyn dinystr Jerusalem a'r deml. Lleferir am wasanaeth yr offeiriad yn y cysegroedd fel gwasanaeth presennol ar amser ysgrifeniad yr epistol (viii. 5; ix. 25); a lleferir hefyd am y dinystr fel pe buasai wrth y drws (xi. 25, 35; xiii. 10); ac y mae yn hawdd i bob meddwl diragfarn weled nad oes yn yr un o'r cyfeiriadau hyn ddim arwydd o fwriad ac ystryw i dwyllo; oblegid pe yr ysgrifenasid yr epistol gan rywun mewn oes ddiweddarach na'r oes apostolaidd, mae yn dra thebygol, fel y sylwa Paley o barth i ysgrifeniadau eraill, y buasai y cyfeiriadau yn llawer mwy lliosog a phendant. Nid rhyw fath o awgrymau cynnil a fuasant, ond cyfeiriadau eglur, os nid rhagddywediadau manwl a phendant; buasai dygwyddiad mor bwysig yn nghwrs rhagluniaeth a dinystr Jerusalem, a'r deml, ac "yagydwad y ddaear a'r nef," yn ymrithio yn barhaus o flaen llygaid, ac yn ymgymhell yn wastadol i feddwl ffigiwr wrth ysgrifenu, fel y buasai cyfeiriadau ar hyn yn cael eu rhoddi yn mhob pennod, a'r rhai hynny mor eglur a phendant fel y buasai y darllenydd mwyaf cyffredin yn eu gweled mor amlwg a'r haul ganol dydd. Ond nid felly y mae—gallwn ddarllen y llythyr braidd i'w ddiwedd heb gyfarfod â'r awgrym lleiaf at y dinystr agosaol. Wedi myned trwy brif fater yr epistol, y mae yr awdwr, yn y rhan ymarferol, yn cyffwrdd yn ysgafn âg ef, ac y mae yr awgrymau hynny yn gorwedd mor naturiol yn eu lle, ac yn dwyn cysylltiad mor agos â'r cyd-destun, fel y mae yn anhosibl i neb feddwl fod gan yr awdwr yr un amcan wrth eu hysgrifenu ond ei amcan addefedig—dwyn dynesâd y dygwyddiad fel annogaeth i fwy o amynedd, ac ymroed gyda dyledswyddau Cristionogaeth.

Ond, wedi dwyn ymlaen hynafiaeth yr epistol fel pwnc ag y mae barnau y beirniaid yn lled unfurf am dano, y mae eu hunnfurfiaeth yn darfod, ac yr ydym bellach yn cael ein tafu i ganol dadleuon diddiwedd. Mae ei awdwr yn anghysbys, a'r anrhydedd yn cael ei roddi i amryw; mae ei awdurdod ganonaidd yn cae. ei galw i gwestiwn; mae yr iaith yn mha un y cyfansoddwyd ef yn bwnc o ddadl; a'r personau at ba rai y cyfeiriwyd ef yn ansicr; pa un ai fel llythyr at bersonau neu eglwys yr ysgrifenydd ef, ynte mewn rhyw ffurf arall. Ond ymddengys mai y ddadl fawr—y ddadl ar ba un y mae y owestiynau eraill yn troi—ydyw ei awduriaeth. "Nid ydyw," fel y sylwa un awdwr, "y owestiwn o'i awdurdod ganonaidd yn dyfod yn gwestiwn pwysig, fel owestiwn ar ei ben ei hun, ond yn unig pan y mae ei awduriaeth fel yn eiddo Paul yn cael ei wadu;" ac os gellir profi yn foddhaol mai hawl yr apostol i'w awduriaeth ydyw y gryfaf, byddai ymdriniaeth â'i awdurdod ganonaidd, i raddau, yn ddianghenrhaid.

Penderfynwr mai Paul a'i hysgrifenodd, yna y mae y dadleuon eraill, rywfodd, yn penderfynu eu hunain. Priodolir y llythyr gan wahanol feirniaid i'r personau canlynol:—Paul, Luc, Barnabas, Silas, Clement o Rufain, Apollos, rhyw aelod o'r ysgol Alecsandriaidd (pa aelod? pwy ydoedd? beth oedd ei enw?), ac yn ol Neander, "rhyw ddydd apostolaidd," gan feddwl, mae yn debyg, nid apostol, ond aelod neu swyddwr yn yr oes, ac yn perthyn i'r eglwys, apostolaidd.

Fe allai y byddai yn briodol sylwi mai nid yr un peth yn hollol a feddylir wrth awduriaeth (*authorship*) a dilysrwydd (*genuineness*). Mae yn wir y gellir, mewn rhai amgylchiadau, arfer y naill yn lle y llall, heb gyfnwrid yr ystyr; ond mewn amgylchiadau eraill, byddai hyn yn anmhriddol. Pwy a ysgrifennodd y llyfr? Ymchwiliad i'r cwestiwn yna ydyw ymchwiliad i'w awduriaeth. Ai yr hwn sydd yn hŏni hawl i awduriaeth y llyfr oedd ei wir awdwr? Ymchwiliad i'r gofyniad yna ydyw ymchwiliad i'w ddilysrwydd. Yr ydym yn ymchwilio i awduriaeth yn arwyddo hyny; er nad oes ei awdwr yn anhysbys, ac yn profi dilysrwydd llyfr ag y mae enw yr un a hŏna hawl i'w awduriaeth ar gael ynddo. Pe buasem yn ceisio profi mai Moses oedd gwir awdwr y Pum Llyfr, buasem, wrth sefydlu eu hawduriaeth fel yr eiddo ef, ar yr un pryd yn profi eu dilysrwydd, o herwydd fod ynddynt yma a thraw lawer o ymadroddion yn arwyddo hyny; er nad oes ynddynt ymadroddion pendant, y maent yn llawn o dystiolaethau anfwriadol, sydd yn profi uwchlaw ammheuaeth mai eiddo Moses ydynt. O bŏrth i'r nifer fwyaf o ysgrifeniadau yr Hen Destament, mae y cwestiynau o awduriaeth a dilysrwydd yr un; maent felly, er esiampl, gyda golwg ar Ail Epistol Pedr, yn yr hwn y mae rhai yn dychymygu eu bod yn gweled olion o awduriaeth ffugiol a diweddarach; dywedir fod y dull-ymadrodd, "mynydd sanctaidd," yn un hollol anapostolaidd, ac yn sawru yn ormodol o ysbryd hygoelus oes fwy diweddar; mae y gwahaniaeth yn ei arddull i'r Epistol Cyntaf, a'r defnydd a wneir ynddo o ranau o Epistol Judas, yn cael eu dwyn ymlaen fel profion o awduriaeth ffugiol, a dywedir bod yr ymchwil-iaeth yn y bennod ddiweddar am y byd yn y dechreuad "yn cydsefyll o'r dwfr, a thrwy y dwfr," a'i ddinystro dyfodol trwy dŏn, yn anghydweddol â sylledd, a thuedd ymarferol athrawiaeth yr apostolion, ac yn bradychu tuedd gymysglyd a philosophaidd oes ddiweddarach. Mae yr un modd gyda golwg ar Lyfr y Dadguddiad, awduriaeth yr hwn a gyfrifir gan rai i ryw henuriad anghyhoedd yn Asia Leiaf, o'r un enw ag awdwr addefedig y llyfr. Yn awr, wrth brofi fod yr ail epistol sydd yn dwyn enw Pedr wedi ei ysgrifenu ganddo ef, ac nid gan neb arall, a bod y Dadguddiad wedi ei roddi i, a'i ysgrifenu gan, Ioan y dysgybl anwyl, ac nid gan un Ioan arall, profir ar yr un pryd eu dilysrwydd. Ond wrth wneuthur ymchwiliad i awduriaeth y llythyr dan sylw, nid oes a fynom a'r gair *dilysrwydd* o gwbl, a hyny am nad yw enw ei awdwr ar gael ynddo, nac un awgrym uniongyrohol fel yn ysgrifeniadau Moses, tuag at ein cynnorthwyo i ddeall pwy ydoedd.

Bellach ni a geisiwn wneuthur ymchwiliad i awduriaeth yr epistol. Edrychwn ar hawliau y naill a'r llall o'r rhai a grybwyllwyd, a'r eiddo Paul yn neillduol, ynghyd â'r dadleuon a ddygir ymlaen yn erbyn hawliau y diweddar. Mae hawl Clement, Esgob Rhufain, yn gorphwys ar y ffeithiau a ganlyn. Mae Origen, yn Eusebius,¹ yn dyweyd fod hen draddodiad yn ei ddyddiau ef mai Paul oedd gwir awdwr yr epistol, yr hyn a dder-

¹ "Eccles. Hist.," llyfr vi.

byniai ei hunan fel gwirionedd; ond dywed drachefn fod yn y llythyr rai pethau heb fod o'r un nodwedd ag arddull gyffredin yr apostol. A chrybwylla draddodiad arall oedd yn ei amser, "mai eiddo Paul oedd drychfeddylliau yr epistol, ond mai eiddo Clement neu Luc ydyw yr arddull." Ond yn hytrach na rhoddi crediniaeth ddibetrus i'r traddodiad hwn, chwaneagai Origen, "Duw yn unig a wŷyr pwy oedd ei ysgrifenydd;" gan feddwl, fel y bernir yn gyffredin, nid yr awdwr, ond yr ysgrifwas (*amanuensis*). Mae Jerome a Philastrius yn adrodd hefyd fod rhai yn yr Eglwys Rufeinaid dyn-priodoli yr epistol i Clement; ond crybwyllant hynny yn y fath fodd ag a ddengys eu bod hwy eu hunain yn ystyried y dyb yn an-nheilwng o grediniaeth.¹ Mae yn ddiammhau fod y Clement hwn wedi ennill "gradd dda" yn yr eglwys apostolaidd. Cyduna yr holl feirniaid, oddieithr Grotius, mai yr un oedd a Clement, yr hwn a eilw Paul (*Phil. iv. 3*) yn "gydweithiwr," a'r hwn yr oedd ei "enw yn llyfr y bywyd." Cyrhaeddodd gymaint o enwogrwydd yn yr eglwys, fel na phetrusai rhai ei gyfenwi wrth yr enwad anrhydeddus, *apostol*; ac y mae hyd yn nod Jerome yn ei alw "yn ddyd apostolaidd;" a llefara Rufinus am dano yn uwch fyth, fel un oedd "braidd yn apostol."² Anfonodd lythyr at yr eglwys yn Corinth, yr hwn a nodweddir yn fwyaf gan ysbryd efengylaidd, a symledd meddylliau ac arddull, ag oedd yn y fath fri yn yr oesau boreuaf, fel y darllenid ef yn nghynnulliadau cyhoeddus y Cristionogion, ac yr edrychid arno, am dymmor, gyda y fath barch ag ar yr ysgrhythrau eu hunain. Ond er mor uchel y safai yn yr eglwys, ac er mor gymeradwy ei ysgrifeniadau ganddi, byddai yn drais ac yn ynydrwydd cyfrif awduriaeth yr epistol hwn iddo. Mae y gwahaniaeth rhwng ei weithiau addefedig a'r epistol dan sylw mor anhraethol fawr, fel y mae y peth nesaf i anmhosibl-rwydd i ni gredu eu bod yn gynnyrchion yr un meddwl. Os Clement ydyw awdwr yr epistolau a gyfrifir yn gyffredin iddo, ymhyfawn i ddyweyd nas gallasai fod yn awdwr yr Epistol at yr Hebreaid. Os oes rhyw gymaint o debygrwydd yn arddull y naill a'r llall, fel yr haerir gan rai, y mae y tebygrwydd yn darfod yn hyna. Mae yn wir fod ei lythyrâu yn gall ac yn dda, yn arddangos fod eu hawdwr yn berchen ar synwyr, a galluoedd, a chalon; ond nid dim mwy: nid ydynt yn hynod gryf, nac, hyd ag y gallwn ni farnu, yn cynnwys ansoddau cyfansoddiad o'r radd uchelaf; nid ydynt yn dwyn delw ac argraff ysbrydoliaeth; maent yn gwbl amddifad o'r rhinwedd treiddiol, effeithiol, hwnw, sydd yn llawn, yn rhedeg dros yr ymyl, yn yr efengylau a'r epistolau canonaidd; ac nid ydynt i'w cyfartalu, o ran cryfder, a gwreiddiolder, âg ysgrifeniadau rhai diweddarach o'r tadau—Awstin o Hippo, er esiampl, ie, hyd yn nod Tertullian, heb son am yr Epistol at yr Hebreaid. Mae Dr. Owen yn gwrthwynebu y dybiaeth hon yn y geiriau canlynol:—"Pa beth oedd ganddo ef, yr hwn oedd yn un o'r dycheuledigion cenedlig, a wnelai âg eglwysi yr Hebreaid? pa awdurdod oedd ganddo ef i gyfryngu yn eu hachosion neillduol hwy? Pa fodd yr ymddengys fod ganddo ef y wybodaeth hðno am natur a dybenion y defodau a'r sefydliadau Moesenaidd, yr hon a ddangosa ysgrifenydd yr epistol hwn?" Braidd nad ydym yn gweled ein hunain wedi cymeryd gormod o drafferth i wrthwynebu hawliau aydd yn gorphwys ar sail mor wan a sigledig.

Y nesaf y cawn edrych i mewn i'w hawliau ydyw Barnabas. Maent yn seiliedig, yn benaf, ar awdurdod Tertullian. Cyfrifa Jerome, yn un o'i

¹ "Kitto's Cyclopaedia."

² "Wake's Apostolical Fathers."

lythrau, ffurfiad y dybiaeth hon iddo, a dywed Phiastrius ei fod yntau yn cofio hyn yn draddodiad. Ni wneir un crybwylliad am y dyb hon gan Origen nac Eusebius. Mae y dyb i'w gweled yn ei draethawd "ar ddiweirdeb" (*de Pudicitia*; pen. xx), ond nid ydyw yn dwyn ymlaen un rheswm drosti, ac edrycha Jerome arni fel un gwbl ddisail, oblegid yn ei restr o awdwyr eglwysig, cyfeiria ati fel tyb "yn ol Tertullian yn unig" (*iuxta Tertullianum*), tra yr oedd y dybiaeth mai Luc oedd yr awdwr yn cael ei derbyn gan amryw (*iuxta quosdam*).¹ Amddiffynydd galluocaf y dybiaeth hon, yn bresennol, ydyw Ullmann, dadleuon yr hwn a ddyfynir gan awdwr yr erthygl ar y testun hwn yn "*Kitto's Cyclopaedia*." Ni a roddwn y rhai hyn ger bron ein darllenwyr. 1. Bod olion yn yr epistol o addysgiaeth Alecsandriaidd, a dichon y buasai Barnabas yn y ddinas hono. 2. Bod Barnabas, gan mai Lefiad ydoedd, yn fwy tebygol o feddu y wybodaeth hōno am y defodau Iuddewig ag a ddangosir yn yr epistol. 3. Bod sylwadau yr awdwr ar y gyfraith, dadguddiad dwyfol, ffydd, a'r cyffelyb, yn dwyn delw Paul, ac yn gyfryw ag a allesid ddysgwyl oddiwrth gydymaith yr apostol. 4. Bod tōn yr epistol yn deilwng o'r fath ddyn a Barnabas. 5. Bod yr ysgrifenydd yn llefaru yn fynych am yr Iach-awdwr dan yr enw "*yr Iesu*," yr hyn sydd yn arwyddo ei fod yn adnabyddus o hono yn sefyllfa ei ddarostyngiad. 6. Bod enwau y personau a gofnodir yn y llythyr yn enwau ag y galleid dysgwyl i Barnabas gyfeirio atynt. Yr ydym yn hollol gydfarnu â'r awdwr crybwylliedig am y dadleuon hyn; bod rhai o honynt yn rhy weiniaid i ni alw i fyny yr hyn a feddwn o ymadferthoedd rhesymegawl i'w tafu i lawr. Yn y ddadl gyntaf, mae dau haerriad yn aros heb eu profi, sef bod yn yr epistol olion o addysgiaeth Alecsandriaidd; a phe cymerem hyny yn ganiataol, pwy a allai brofi y buasai Barnabas erioed dan yr addysgiaeth hōno? Nid yw Ullmann ei hun yn gallu dyweyd dim cryfach nag *fe allai*; ac nis gwyddom am y gronyn lleiaf o sail i'r *fe allai* hwn, ond yn unig y dybiaeth fod rhyw ledliw o'r chwaeth Alecsandriaidd yn yr epistol; ac y mae hyny yn ymresymu mewn cylch. Pa fodd y gwyddys mai Barnabas a ysgrifennodd yr epistol? Yr ateb yw, mai am fod y naws Alecsandriaidd ynddo. Paham y bernir y buasai Barnabas yn Alecsandria? A'r ateb i hyn ydyw, mai am fod olion o addysg Alecsandriaidd yn yr Epistol at yr Hebreaid. Dywedir gan Neander, ac eraill, fod yr ysgrifeniadau sydd yn myned dan enw Barnabas yn llawn o'r naws hon, a'u bod o ran eu hysbryd a'u chwaeth yn fwy tebyg i'r eiddo Philo nag i'r eiddo Paul, ac nas gallasant, ar gyfrif eu tuedd gyfriniol, fod yn gynnyrchion dyn o nodwedd Barnabas; a chyfrifir hwynt gan Origen a Jerome ymhlith yr ysgrifeniadau ammheuol; ond dadleua Wake dros eu dilysrwydd, a chytuna Olshausen âg ef yn hyn. Ond pa fodd bynag y try y ddadl hon, nid yw yn effeithio nemawr, os dim, ar ein mater presennol. Nid oes nemawr o gryfder chwaith yn yr ail ddadl, oblegid ni chrybwyllir dim yn yr epistol o barth i'r defodau Iuddewig nas gallasai unrhyw Hebrēwr deallus eu gwybod, pa un bynag ai o lwyth Lofî, neu ynte o un o'r llwythau eraill." Nid ydym yn gweled y drydedd ddadl yn profi dim, oblegid gellid ei chymhwyso mor briodol at Clement, neu Silas, neu Luc, neu rywun o gymdeithion Paul, yn gystal a Barnabas. Yr oedd dylanwad yr apostol mor ddwfn a thrwyadl ar bob meddwl a ddygid i gyffyrddiad â'i feddwl grymus, fel ag i'w traddodi i'r un ffurf, a'u

¹ "*Kitto's Cyclopaedia*."

newid i'r un nawls a chwaeth ag ef ei hunan; ac os ydyw y ddadl hon yn profi rhywbeth, onid yw yn profi gormod i ateb amcan Ullmann? Onid ydyw yn fwy ffafriol i'r golygiad mai Paul ei hun oedd yr awdwr? Mae y rheswm nesaſ yn un tra gwagsaw ac amhenodol. Os yw tŷn y llythyr yn deilwng o Barnabas, onid allem ninnau ddyweyd ei fod mor deilwng o Silas, neu o Timotheus; i.e., a yw yn annheilwng o'r penaf o'r apostolion? Yn y bummed ddadl, amcenir profi yr hyn sydd yn anhawdd ei brofi, oblegid, fel y sylwa Olshausen, "ymddengys (*pen.* ii, *adn.* 3) nad oedd awdwr yr epistol yn un o'r rhai oeddynt "yn myned i mewn ac allan gyda'r Iesu;" ac nid yw y ffaith fod yr awdwr yn defnyddio y gair "*yr Iesu*," yn un awgrym, heb son am brawf, ei fod yn ei adnabod pan ar y ddaear.

Mae hawliau Silas i awduriaeth yr epistol yn fwy disail nag eiddo Clement a Barnabas; y mae gan yr eiddynt hwy ryw fath o seiliau i orphwys arnynt, ond y mae yr eiddo Silas, hyd ag y gwelsom, heb yr un. Gellir cymhwyso yr holl ddadleuon a ddygir trostynt, yr un mor briodol at rywun o gymdeithion eraill Paul. "Mae yn wir," medd un awdwr,¹ "nad oes dim yn benderfynol yn erbyn Silas; ond nid oes ychwaith ddim penodol o'i blaid; nid ydyw nodwedd neillduol ei feddwl yn cael ei ddesgrifio yn un man, fel y mae yr eiddo Apollos yn Llyfr yr Actau."

Seilir hawliau Luc ar y tebygrwydd a dybir sydd yn hanfodi rhwng arddull yr epistol âg arddull gweithiau addefedig Luc. Priodolir ei awduriaeth iddo gan rai o'r tadau, megys Jerome, ac Origen yn Eusebius.² Ond tybiai Clement o Alecsandria, ddarfod ei gyfieithu gan Luc i'r Groeg, ond mai eiddo Paul oedd awduriaeth yr ysgrif wreiddiol, ac ddarfod ei lysgrifenu yn Hebraeg; a phriodola Grotius ei awduriaeth neu ei gyfieithiad i Luc, o herwydd y tebygrwydd a nodwyd. Tybiwn fod dadleuon Grotius yn ffafrio yn fwy ei awduriaeth na'i gyfieithiad, fel yn eiddo Luc; a dwg ymlaen lawer o anghreiffitiau er mwyn dangos tebygrwydd arddull yr Epistol i arddull yr Efengyl a'r Actau. Ond, pe y profid fod arddull y naill a'r llall yn dwyn yr un ddelw, nis gallai, yn annibynol ar ddadleuon eraill cryfach, fod yn benderfynol; ac heblaw hyny, nid yw yr anghreiffitiau a ddygir ymlaen gan Grotius, ond yn golygu geiriau neillduol, ac nid yr arddull drwyddi. Os oes rhai geiriau Groeg yn cael eu harfer yn yr epistol mewn ystyr wahanol i'r ystyr a feddant yn ysgrifeniadau addefedig yr apostol, ond o'r un arwyddocâd a phan arferir hwynt gan Luc;—pe byddai y gosodiad hwn yn gywir, nid ydyw casgliad Grotius yn rhwym o ganlyn, oblegid mae yn eglur nad ydyw defnyddio ychydig o vmadroddion mewn ystyr anarferedig yn cyfansoddi yr hyn a feddylir wrth y gair *arddull*; ac y mae Hallet³ yn sylwi fod yn yr epistol amryw ciriau yn cael eu harfer mewn ystyr anghyffredin, y rhai ni chanfyddir yn ysgrifeniadau Luc, ond a ddefnyddir gan Paul yn ei epistolau yn yr ystyron hyny; ac os cymerir hyn yn ddadl yn erbyn hawliau Paul i'w awduriaeth, gellir ei gymeryd hefyd yn ddadl yn erbyn hawliau Luc i'w gyfieithiad, yn gystal a'i gyfansoddiad gwreiddiol. Dywed Moses Stuart fod y gwahaniaeth a'r annhebygrwydd sydd rhwng tŷn ac arddull yr epistol ag eiddo gweithiau Luc o nodwedd fwy pwysig na'r tebygrwydd a dybir sydd yn bod rhyngddynt. Mae yn hawdd i ni roddi cyfrif am y radd fechan o'r tebygrwydd

¹"Olshausen on the genuineness of the Writings of the New Testament."

²"Eccles. Hist.," llyfr vi.

³Dyfyndedig yn "Macknight on the Hebrews."

a welir rhyngddynt, oddiwrth y ffaith fod Luc yn gydymaith i'r apostol; ac y mae mor hawdd, yn ol ein tyb ni, roddi cyfrif am y gwahaniaeth a nodwyd; sef yw, ddarfod cyfansoddi yr Actau a'r Epistol at yr Hebreaid gan bersonau gwahanol. Y rheswm a ddug Olshausen ymlaen, fel yn benderfynol ar hyn, ydyw, fod Luc yn un o'âch genedig, tra y mae yn sicr fod awdwr yr epistol o darddiad Hebreaid.

Yn bresennol, ni a wnawn ymchwiliad i hawliau Paul. Cynnwysir hwynt mewn dau fath o broffion;—yr *hanesyddol a'r meconol*. Yn gyntaf, mae titl yr epistol, a thystiolaethau y tadau yn y canrifoedd cyntaf, yn priodoli ei awduriaeth i Paul. Nid yw y ffaith fod teitl yr epistol yn dwyn enw yr apostol, yn meddu nemawr o gryfder fel prawf, yn annibynol ar ffeithiau eraill; ond, ar yr un pryd, mae y ffaith fod y titl i'w gael yn yr holl lawysgrifau Groeg, a braidd yn yr holl hen destunau, yn deilwng o sylw. Mae y geiriau, "Epistol Paul at yr Hebreaid," yn y copiau Syriaeg, a Peshito; y rhai ydynt mor hen a diwedd y ganrif gyntaf, neu ddechreu yr ail. Gelwir yr epistol hefyd wrth enw Paul, gan y tadau, mor foreu a'r ail ganrif.¹ Cyfrifwyd gan un gwr dysgedig, fod deg ar hugain o'r tadau Groegaidd; a dywed rhai, eu bod oll, heb eithriad, yn ei briodoli i Paul. Yn yr Eglwys Alecsandriaidd, mae genym dystiolaethau Pantaenus, yr hwn oedd yn blodeuon yn yr ail ganrif, a Chlement, yr hon a ddyfynwyd o'r blaen. Mae y rhai hyn wedi eu cronicleo yn "Hanesyddiaeth Eglwysig" Eusebius. Mae yr adran a ddyfynasom o Origen yn cadarnhau yr un peth: ar ol ysgrifenu yr hon, chwanega yr hanesydd,— "Os bydd i ryw eglwys ystyried yr epistol fel eiddo Paul, derbynied ganmoliaeth; oblegid nid heb reswm y cyfrifwyd ef gan yr hynafiaid, fel un o'i weithiau ef." Dyfyna Clement o Alecsandria y geiriau hyny o'r epistol, "Heb ffydd, anmhosibl yw rhyngu ei fodd ef," a "Ffydd yw sail y pethau yr ydys yn eu gobethio, a sicrwydd y pethau nid ydys yn eu gwled;" 'fel y dywed,' meddai, 'yr apostol dwyfol, *κατα τον θειον αποστολον*.'" Dywed ymhellach, "Nid yw yr apostol dwyfol (ysbrydoledig) yn petruso llefaru, 'Cedwch mewn cof y dyddiau o'r blaen, yn y rhai wedi eich goleuo y dyoddefasoch ymdrech mawr o helbulon;'" ac â ymlaen i wneyd dyfyniadau helaeth o'r pennodau diweddaf yn yr epistol, gan eu cyfrif oll i'r *τον θειον αποστολον*, a rhag i neb fethu deall pwy oedd yr "apostol dwyfol," cymera ofal i ddyweyd mai Paul ydoedd; *επει και Παυλος τοις Ἑβραίοις γραφειν. κ. τ. λ.* "Ysgrifennodd Paul hefyd at yr Hebreaid," &c. Mae Origen hefyd yn dyfynu *Hebreaid* v. 12, 13, 14, ac yn dyweyd, "Efe, yr hwn a ysgrifennodd,— 'Pob un sydd yn ymarfer â llaeth, sydd anghynneffin â gair cyfiawnder,' ydyw yr un Paul ag a ddywedodd wrth y Corinthiaid, (1 *Cor.* iii. 2), 'Mi a roddais i chwi laeth i'w yfed, ac nid bwyd.'" Yn ei lyfr, a elwir "Philocalia," ceir y geiriau canlynol; "Yr apostol Paul, yr hwn a ddywedodd wrth y Corinthiaid (1 *Cor.* x. 11), 'A'r pethau hyn a ddygwyddasant yn siamplau iddynt hwy, ac a ysgrifennwyd yn rhybudd i ninnau;'" sydd hefyd mewn epistol arall (*Heb.* viii. 5), yn defnyddio y geiriau hyn o barth i'r tabernacl; "Gwel ar wneuthur o honot bob peth yn ol y portread a ddangoswyd i ti yn y mynydd:" a'r hwn a ddywedodd, "Eithr y Jerusalem hño uchod sydd rydd, yr hon yw ein mam ni oll" (*Gal.* iv. 26); a ddywedodd hefyd mewn man arall (*Heb.* xii. 22), "Chwi a ddaethoch i fynydd Sion, i ddinas y Duw byw, y Jerusalem nefol:" a *dwg* ymlaen

¹"*Stuart on the Hebrews.*"

amryw o anghreiffiau eraill cyffelyb, y rhai a adawn yn bresennol, am eu bod yn cyffwrdd â dadl arall.

Pan wrthodid y llythyr gan yr Ariaid, yn y bedwaredd ganrif, o herwydd yr arbenigrwydd a rydd i Dduwdod y Cyfryngwr, llefara Theodoret fel y canlyn :—" Dylent o leiaf gydnabod meithder yr amser, yn ystod yr hwn y darllenid yr epistol yn yr eglwysi ; sef, cyhyd ag y darlennasant yr ysgrifeniadau apostolaidd ; ac os nad yw hyn yn ddigonol i'w darbwylo, dylent wrandaw ar Eusebius, yn yr hwn yr ymfrostiant fel noddwr eu hathrawiaeth ; oblegid addefa ef mai eiddo Paul yw yr epistol, a sicra fod yr hynafiaid oll o'r dyb hon."¹

Mae yn amlwg fod yr Eglwys Orllewinol yn fwy rhanedig yn ei barn am awdwr yr epistol nag oedd yr Eglwys Ddwyreiniol ; ond olrheindir achos y gwahaniaeth i ragfarnau a feithrinid gan yr eglwysi hynny, y rhai ni chytunent â rhyw bethau yn yr epistol. Tybir gan rai bod y ffaith fod y Montaniaid a'r Novatiaid yn seilio rhai o'u dadleuon ar yr epistol yn agoriad i hyn ;—nas gallasai, ac nas mynai yr eglwysi gorllewinol dadogi llythyr ag a ffafriai y cyfryw heresiau, ar un o sefyllfa ac urddas yr apostol Paul ; ac nid yw yn ymddangos yn dyb anghredadwy mai hyn a dueddodd Tertullian i gyfrif ei awduriaeth i arall, oblegid y buasai y tad hwnw am un cyfnod o'i fywyd yn un o brif wrthwynebwyr Montaniaeth. Mae yr anghydeolediad sydd rhwng y beirniaid o barth i dystiolaethau y tadau, yn ymddangos i ni yn ddygwyddiad lled ysmala. Mae yr un tystiolaethau ger eu bron ; maent yn addef eu dilysrwydd ; ond y mae eu casgliadau oddiwrthynt mor groes i'w gilydd ag y mae yn bosibl bod. Wedi cymeryd yn eu penau mai hwn, neu y llall, a ysgrifennodd yr epistol, y maent yn gwyled pob peth o'i blaid ; ac yn dirdynu y tystiolaethau y ffordd a fynont ; ond y maent yn rhy anhyblyg i'w trin felly, y casgliad ag y daw pob ymchwilydd diragfarn iddo oddiwrthynt ydyw, mai dros Paul y maent yn lefaru ; neu, o leiaf, mai o'i blaid ef y mae y mwyafrif. Sylwa Olshausen ar hyn fel y canlyn ;—" Mae y prawf hanesyddol yn dra phenderfynol o barth i'r epistol hwn, oblegid yn yr Eglwys Orllewinol, ac yn neillduol yn y Rufeinaidd, nid oedd yn cael ei gydnabod mewn un modd fel un o gynnyrchion Paul, hyd ryw amser yn y bedwaredd ganrif. Trwy offerynoliaeth Awstin, yr hwn a fu farw mor ddiweddar a 430, o. c., y daeth gyntaf yn beth cyffredin i'w briodoli i Paul ; ac y mae hyd yn nod y tad hwn yn lefaru am dano yn ammheus, fel y gwna eraill o'r tadau ar ol ei amser ef. Mae hyn yn ddygwyddiad tra hynod ; oblegid os ystyrir pa mor adnabyddus oedd Paul, a pha mor fawr yr hoffid ef yn Rhufain, a'i fod wedi bod yn gareharor yno am flyneddau, mae yn eglur y buasai yn wybyddus yn y ddinas hono, pa un ai Paul, ynte rhywun arall, oedd ei awdwr. Fel hyn, y mae tystiolaeth yr Eglwys Rufeinaidd o'r pwys mwyaf o barth i'r cwestiwn dan sylw." Yna, mae yn dwyn y ffaith fod Clement o Rufain yn gwneyd dyfyniadau o'r epistol, yn brawf o'i hynafiaeth, ond fod ei ddystawrwydd ynghylch ei awdwr yn ddadl yn erbyn Paul : ac wedi crybwyll fod tystiolaethau y tadau Groegaidd yn unfrydol o blaid Paul, dywed bod eiddo yr Eglwys Ladinnaidd yn llawer mwy pwysig ; oblegid fod tystiolaeth hanesyddol o blaid unrhyw epistol i ymofyn am dani o'r lle yr anfonwyd ef o hono, a'r lle yr anfonwyd ef iddo. Yna chwanea ; " Mae un o'r rhai hyn yn ein cynnysgaethu â phrawf o blaid,

¹ "Whitby's Commentary."

a'r llall â phrawf yn erbyn, Paul."¹ Barnwn fod Olshausen yn Hefaru yn rhy gryf yn y dyfyniad uchod. Yn mha fodd y mae tystiolaethau yr Eglwys Orllewinol yn benderfynol yn erbyn Paul? Nid ydynt, mewn un modd, yn cyfansoddi prawf penderfynol: os rhoddir iddynt yr enw o brawf, nis gall fod yn ddim ond *saccol*; y cwbl a ellir weled yn y tystiolaethau hyn ydwr, nad oedd gan yr Eglwys Orllewinol un prawf a'i boddlonai, neu na fynai gymeryd ei darbwylio gan un prawf, mai Paul oedd awdwr yr epistol, tra nas gallai ddwyn ymlaen un prawf boddhaol i'r gwrthwyneb; ac y mae nerth y tystiolaethau, wrth edrych iddynt yn ddi-dduedd, yn y diwedd yn dyfod i hyn;—fod eglwysi Groeg ac Asia yn unfrydol dros hawliau yr apostol, tra yr oedd yr eglwysi Lladinaidd yn betrusgar ac ammheus. Pe buasai yr eglwysi diweddaf mor unedig ac unfrydol dros hawliau rhyw un arall, ag oedd y rhai cyntaf dros yr eiddo Paul, buasai cryn ddyrysawch yn perthyn i'r cwestiwn; buasai rhaid pwyso y gwahanol dystiolaethau,—edrych i mewn i'w cywirdeb a'u cysondeb,—ymholi pa un ai y tadau Groegaidd ynte y rhai Lladinaidd ydynt fwyaf teilwng o ymddiried fel haneswyr; ond gan fod sefyllfa eu tystiolaethau mor wahanol i hyn, gan fod yr ansicrwydd a'r anghywirdeb mwyaf ynglyn â thystiolaethau y naill, a chydrediad lled bell yn nhystiolaethau y llall, mae yr holl ddyrysawch yn darfod, a hawl Paul i awduriaeth yr epistol yn cael ei chadarnhau yn fwy.² Addefa yr awdwr crybwylledig fod un amgylchiad yn ffafriol i Paul, sef tystiolaeth y testun Syriaidd: dywed nad yw y ffaith hon i'w diystyru; o herwydd, gan mai i Palestina yr anfonwyd y llythyr, y gallasai yn hawdd ddyfod i ddwyllaw y Syriaid cymydogoethol: gellir chwaneu fod tystiolaeth Clement o Alecsandria yn derbyn cryfder oddiwrth yr un peth. Ond yr ydym yn gwahaniaethu oddiwrth Olshausen yn y casgliad a dyna oddiwrth hyn. Rhydd ef fwy o bwys ar dystiolaeth yr Eglwys Rufeinaidd, tra nad yw ond tystiolaeth naciol, pan y mae yn llawer mwy rhesymol rhoddi mwy o bwys ar dystiolaethau llicosog, unfrydol, a chadarnhaol y tadau Groegaidd a'r Eglwys Ddwyreiniol, ynghyd â thitlau yr hen law-ysgrifau.

Yn ail: mae amryw eiriau oddeutu diwedd yr epistol yn fwy ffafriol i Paul nag i neb arall; megys yn *pes.* x. 34, y lle y cyfeiria yr awdwr at ei rwybau, a'r cydymdeimlad a ddangosasai yr Hebreaid tuag ato yn ei garchariad. Mae y gair a gyfieithir *cyd-ddyoddef*, yn y lle uchod, yn arwyddo cydymdeimlad y meddwl, a gwoithredoedd o wasanaeth yn tarddu o'r cydymdeimlad hwnw—y teimlad mewnol a'r ffrwyth allanol; ac arwydda hyn, fod y geiriau yn cyfeirio at garchariad yr apostol ymhlith yr Hebreaid—yn dra adnabyddus iddynt hwy—fod yr apostol, neu yn hytrach awdwr yr epistol, mor agos atynt, nes cynhyrfu eu teimladau dyfnaf a thyneraf tuag ato—mor agos atynt fel ag yr oeddynt mewn cyfleusdra i weini i'w anghenrheidiau. Yn awr, wrth edrych i Lyfr yr Actau, ni a gawn hanes yr erlidiau y buasai Paul ynddynt yn Judea, a'i garchariad dilynol yn Cesarea, ac ni a ddarllenwn am diriondeb y brodyr tuag ato yn y lleoedd hyn. Wedi ei ddyfod i Jerusalem, y brodyr a'i derbyniasant yn llawen; *Act.* xxi. 17. Pan yn y castell, dan ofal Claudius Lysias, y pencapten, hybyswyd ef gan Ioan Marc am gynllwyn yr Iuddewon yn ei erbyn; *Act.* xxiii. 16. Pan yn garcharor yn Cesarea, rhoddwyd

¹ "Olshausen on the Writings of the New Testament."

² "Kitto's Cyclopaedia."

gorehymyn gan y rhaglaw, na lesteirid neb o'i gyfeillion i'w wasanaethu ; (*Act. xxiv. 23*), yr hyn sydd yn gystal a phrawf uniongyrchol ddarfod iddynt "gyd-ddyoddef gydag ef yn ei rwymau." Mae cydgordiad mor bell rhwng y ffeithiau yn yr Actau a'r mynegiad yn yr Hebreaid, fel y mae yn cyfansoddi tebygolrwydd cryf eu bod yn perthyn i'r un dyn, a'u bod yn cyfeirio at yr un amgylchiadau. Os gallodd Paley, trwy gyfrediadau cyffelyb rhwng yr hanes a'r epistolau, brofi eu gwirodd a'u dilyrwydd, nid ydym yn gweled nas gellir gyda chymaint o briodoldeb brofi awduriaeth yr epistol dan sylw yn y cyffelyb fodd, oblegid nis gellir dangos fod y geiriau yn yr Hebreaid yn cytuno â hanes neb arall yn gystal ag â hanes yr apostol Paul.

Edrychir hefyd ar y crybwylliad a wneir am Timotheus (*Heb. xiii. 23*), yn ddadl dros Paul. "Gwybyddwch ollwng ein brawd Timotheus yn rhydd, gyda'r hwn, os daw efe ar fyrder, yr ymwelaf â ohwi." Mae ystyr y gair ἀπολυμένος yn ansicr ; arwydda, *anfon ymaith* yn gystal a *rhyddhau*, a defnyddir ef yn yr ystyr gyntaf mor fynych yn y Testament Newydd, ag yn yr ystyr ddiweddfaf ; ac y mae yn fwy tebyg mai anfon ar negesaeth ydyw yr ystyr yn yr adnod hon ; y mae y frawddeg "os daw efe ar fyrder," yn pleidio hyn. Ymddengys oddiwrth yr Epistol at y Philippiaid, y buasai Timotheus gyda Paul yn Rhufain, pan oedd y diweddfaf yn garcharor yno ; a oedd Timotheus yn garcharor ei hun sydd ansicr ; barna Lightfoot y carcharwyd ef yn y seithfed flwyddyn o deyrnasiad Nero, ac y rhyddhawyd ef ar yr wythfed. Ddarfod ysgrifenu yr Epistol at y Philippiaid o Rufain, sydd eglur oddiwrth y crybwylliadau a wneir ynddo am "y llys" a "theulu Cæsar;" a bod yr apostol ar y pryd yn garcharor, a sicrheir ganddo ef ei hun ; *Phil. i. 13* : a bod Timotheus gydag ef, a ymddengys oddiwrth y cyfarchiad dechreuol, "Paul a Timotheus." Ysgrifenydd yr epistol yn agos i ddiwedd carchariad yr apostol, pan ymddangosaif ei ryddhad yn lled obeithiol ; "Ac y mae genyf hyder yn yr Arglywydd," meddai, "y deusaf finnau ar fyrder atoch ;" a hysbysa ei fwriad o anfon Timotheus atynt yn gyntaf, fel y gallai "wybod eu helynt hwy." Yma ni a gawn ddau fwriad o eiddo yr apostol,—anfon Timotheus atynt i Philippi, ac aros ei hunan yn Rhufain, neu mewn rhyw fan o'r Ital, hyd ei ddyehweliad.

Yn awr, mae hyn yn taffu gradd o oleuni yn gystal ar amseriad ag ar awduriaeth yr Epistol at yr Hebreaid. Ysgrifenydd y llythyr hwn yn fuan ar ol y Llythyr at y Philippiaid ; oblegid yr oedd Timotheus gyda'r apostol pan ysgrifenoedd y naill, ond wedi "ei anfon ymaith" pan ysgrifenydd y llall. Mae yr amgylchiad hwn yn gymaint a dim yn profi mai Paul oedd awdwr y llythyr dan sylw ; oblegid Timotheus oedd ei gydymaith gwas-tadol : nid oes genym brawf y buasai yn cyd-deithio â neb arall ; efe oedd ei "fab naturiol yn y ffydd," ymserchai yr apostol mor fawr ynddo, a Timotheus ynddo yntau, fel na wnai dim ond gwir anghenheidrwydd eu gwahanu oddiwrth eu gilydd am dymmor ; ac o herwydd parch Timotheus i'w dad yn y ffydd ac yn yr efengyl, a'i gymdeithas gwastadol âg ef, daeth i feddiannu "cyffelyb feddwl" i'r apostol ei hun.

Mae yr ymadrodd arall, "Y mae y rhai o'r Ital yn eich anereb," yn destun cryn ddadl ymhlith y beirniaid. Dadleua rhai fod, *οὐ ἀπὸ τῆς Ἰταλίας*, yn golygu Italiad, ar y pryd, allan o'r Ital. Mae rhai o'r beirniaid mwyaf diweddar yn barnu fod y frawddeg yn gyfystyr a phe dywedaisid—

"Y mae y ffoedigion Italaidd yn eich anerech;" ond dywed Tholuck ei bod yn gyfystyr, o ran cystrawiaeth y Groeg, ag *oi Iraliawtai, yr Italiaid*; ac y mae y *Vulgate* yn cyfieithu, "*Salutant vos de Italia fratres.*" "Mae yr awdwr," medd Olshausen, "yn anfon anerchiad oddiwrth y brodyr o'r Ital, oddiwrth yr hyn y tybiwyd yn anghywir fod yr epistol wedi ei ysgrifenu yn Italy, pan y mae y geiriad yn arwyddo yn hollol i'r gwrthwyneb, oblegid ni buasai yr awdwr yn arfer y fath ymadrodd, oni buasai ei fod yn ysgrifenu *allan* o'r Ital, mewn lle i ba un y daethai brodyr o'r wlad hòno." Mae Olshausen yn barnu fod yn rhaid cyfieithu *apo* yn yr ystyr *allan o*; ond y mae y geiriaduron goreu yn dangos nad yw hynny mewn un modd yn anghenrheidiol. Yn Passow, mae y geiriau *αιμα απο Τρωων*, yn arwyddo, "gwaed y Troiaid," ac *oi απο Πλατωνος*, yn arwyddo, "y rhai o blaid Plato." Mae *apo* yn arwyddo y man i ba un y mae unrhyw berson yn perthyn; megys, *Math.* xxi. 11; "Hwn yw Iesu, y prophwyd o (*apo*) Nazareth:" "Joseph o (*apo*) Arimathea;" *Marc* xv. 43: "A'r rhai o Cilicia ac Asia; *Act.* vi. 9. Yn y fan hon, y mae *apo* yn gyfystyr âg *ex*, yr hwn yw y gair i ddynodi tarddiad neu berthynas yn nechreu yr adnod, "Cyfododd rhai o'r (*ex*) synagog." "O'r (*apo*) hwn nid oedd neb yn wasanaethu yr allor." Mae yn eglur, oddiwrth y dyfyniadau hyn, nad yw y geiryn hwn yn arwyddo, o anghenrheidrwydd, *allan o*, ac y gall, yn yr adnod dan sylw, gael ei gymhwyso at Italiaid ar y pryd yn Rhufain, neu ryw le o'r Ital: fel y mae *oi απο γης, ac oi απο θαλασσης*, yn arwyddo, *teithwyr ar y tir, a theithwyr ar y môr*. Pe buasai haeriad Olshausen yn gywir; pe buasai yn anghenrheidiol cyfieithu *oi απο της Ιταλιας*, "y rhai allan o'r Ital," buasai felly yn rhaid cyfieithu yr anghreiffiau diweddfaf, "teithwyr allan o'r tir," hynny yw, môr-deithwyr; "a theithwyr allan o'r môr," ac felly, newid yr ystyr yn hollol. Mae Beza yn cyfieithu fel hyn; "*Salutant vos Itali*;" "Mae yr Italiaid yn eich anerech." Tybia Tholuck, pe buasai Paul, neu pwy bynag oedd awdwr yr epistol, yn ysgrifenu o Rufain, y buasai yn fwy naturiol iddo ddyweyd yn y fan hon; "Mae y rhai o *Rufain* yn eich anerech." Ond nid all hyn fod yn ddadl gref yn erbyn; oblegid gallasai fod rhyw amgylchiadau, sydd yn awr yn anhysbys, ag oeddynt yn peri fod yn fwy rhesymol anfon yr anerchiad fel ag y gwnaed; gallasai fod rhai o barthau eraill o'r Ital, heblaw o'r brifddinas, gyda'r apostol ar y pryd: neu, yn ol tyb Lightfoot, dichon mai wedi ei ymadawiad o Rufain, pan yn efengyleiddio parthau eraill o'r Ital, yr ysgrifennodd yr epistol, neu y cwblhaodd ei gyfansoddi. Nid yw hyn yn ymddangos yn annhebyg, wrth gymharu yr epistolau at y Philipippiaid a'r Hebreaid, fel y gwnaethom eisoes. Nid yw *adn.* 19, o'r bennod ddiweddfaf, yn milwrio dim yn erbyn hyn; ac yn *adn.* 23, y mae yr apostol yn llefara fel un wedi ennill ei ryddhad; hysbysa ei fwriad o ymweled â'r Hebreaid, heb son dim am ei garchariad—llefara fel un a deimlai fod ganddo hawl i fyned i'r fan a fynai; yr unig ammod oedd dychweliad buan ei gydweithiwr.

Yn drydydd: mae y cyfrefriad sydd rhwng yr epistol, mewn amryw bethau, âg epistolau addefedig Paul, yn ddadl bwysig eu bod yn gynnyrchion yr un meddwl. Addefir y cyfatebrwydd hwn hyd yn nod gan rai a briodolant ei awduriaeth i bersonau eraill. "Mae Paul," medd un o brif wrthwynebwyr hawliau yr apostol i awduriaeth y llythyr, "mae Paul, ac awdwr yr Epistol at yr Hebreaid, yn cyduno yn hyn, eu bod yn desgrifio Iuddewiaeth fel yn annigonol i gyflenwi anghenion crefyddol dyn. Hyn

ydyw ystyr yr hyn a ddywedir yn *pen. vii. 19*—nad allasai Iuddewiaeth ‘berffeithio dim;’ nid oedd ei sefydliadau crefyddol yn alluog i sylweddu y syniadau a drosglwyddid ganddynt i’r gydwybod. Yr oedd yr aberthau a’r offeiriadaeth yn annigonol er boddloni yr anghenion crefyddol, i’r rhai yr oeddynt yn ddyledus am eu bodolaeth; sef rhoddi terfyn ar yr anghyundeb rhwng Duw a dyn.” Drachefn; “Y mae Paul, ac awdwr yr epistol, yn gosod canolbwynt crefydd yn y prynedigaeth oddiwrth bechod ac euog-rwydd, adferiad cymundeb â Duw, o’r hyn y deillia y bywyd ysbrydol, ffynnonell pob sancteiddrwydd; ac annigonolrwydd Iuddewiaeth i gyrhaedd yr amcan hwn, oedd yn cyfansoddi, yn marn y ddau, ei diffyg hanfodol. Yn yr epistol hwn, y mae maddeuant pechodau, cyfraniad bywyd ysbrydol, a gallu ysbrydol, a sancteiddhad, yn cael eu gosod ger bron fel gwaith Crist—fel effaith Cristionogaeth; myntumir mai trwy yr egwyddor newydd hon o fywyd y mae y prynedigion yn alluog i roddi gwir addoliad ysbrydol, yr hyn sydd yn cymeryd i fewn yr holl fywyd, fel ag y mae yr holl enaid yn awr wedi ei fywahu gan ysbryd newydd, yn dyfod yn offwrwm diolch am y gras a roddwyd iddo. A’r un modd y mae Paul yn edrych ar yr holl fywyd Cristionogol fel act o addoliad ysbrydol a gwirioneddol.” Fel hyn y llefara Neander, yr hwn a gyfrifa yr epistol yn gynnyrch meddwl a fuasai dan ddysgyblaeth wahanol i’r eiddo Paul.

Mae y ddirnadaeth ddofn ac eang o drefn yr efengyl, yr hon a ganfyddir yn ngweithiau addefedig yr apostol, yn ymddangos yn yr epistol hwn, a hono yn gyfryw na welir yn nghynnyrchion neb arall o’r ysgrifenywyr ysbrydoledig. Mae yn wir fod rhai adranau yn ysgrifeniadau Ioan, na chyfarfyddwn, fe allai, â dim yn ngweithiau Paul, nac yn eiddo neb arall, yn meddu cymaint o wir addurniant a phrydferthwch. Yn y bennod gyntaf o’i Efengyl, mae yn llefaru fel y llefarasai angel. Mae yn rhyfedd fod yn bosibl i’r fath feddyliau addurnol gael eu trosglwyddo erioed trwy gyfrwng y natur ddynol; a rhaid fod y meddwl a allasai eu ffurfio a’u cynnwys, yn ymddyrchafu yn uwch—yn gallu agosau yn nes i gymundeb â’r meddwl Dwyfol nag y caniatawyd i un meddwl dynol arall! Os gallodd gyrhaedd ac ymwthio i’r fath bellafoedd o ddirnadaeth, os gallodd gael ardrem mor glir ar ddiregelwch a gogoniant “y Gair,” pan ar y ddaear, pa beth yw ei ddirnadaeth, pa mor eang a dwfn yw ei syniadau yn awr! Os gallodd ehedeg mor uchel rhyngddo a’r “goleuni nas gellir dyfod ato,” pan wedi ei gadwyno wrth y clai, pan yn cael ei lesteirio gan gorff anianol, i ba uchelion y mae yn awr wedi cyrhaedd, pan wedi ennill ei ryddhad! Ond er yr addefwn hyn, er mai yn ysgrifeniadau y Duwinydd y cyfarfyddwn â’r *rhanau* mwyaf ardderchog yn y llyfr sydd yn ardderchogrwydd i gyd, eto, barnwn mai Paul a feddai y ddirnadaeth gliraf ac eangaf o’r *oll* o drefn Duw; yn ei weithiau ef y cawn Gristionogaeth yn gyfundraeth gyson a chyflawn—yn un peiriant gorphenedig. Mae y gwirioneddau o gynhanfodiad y Gair—ei ymgawdoliad—cariad yn ei wahanol amlygiadau yn Nuw ac yn y dyn,—y gwirioneddau hyn, a hwy braidd yn unig sydd yn cymeryd i fewn holl ysgrifeniadau Ioan; maent yn cael eu portreadu ger bron ei feddwl myfyrgar yn eu gogoniant a’u dysgleirdeb, fel y mae eu hysplander yn ei swyno; mae “y goleuni” yn llathru ar ei lygaid eryraidd, fel y mae yn ddall i bob pwnc ond ei hoff wirioneddau; i’r rhai hyn y mae yn chwennychu edrych yn wastadol; y mae ei galon wedi ei ohadwyno wrthynt fel nad all, ac na fyn, syllu ar ddim ond arnynt hwy.

Ond cymera Paul olygiad mwy eang ar yr oll; treiddia yntan i'r dwfn, fel Ioan, yn y gwirioneddau a enwyd; ond cymera i fewn "boll gyngbor Duw." Tra y mae Ioan wedi codi ei babel ar un o gopaed mynyddoedd Irael, a sicrhau ei rhaffau a'i hoelion, fel pe y penderfynai aros yno, y mae pabell Paul yn fwy symudol; daw i lawr o uchder y mynyddoedd i'r mân frynlau, ac oddiyno i'r dyffrnoedd meillionog—cerdda y wlad ar ei hyd ac ar ei lled, nes caeglu gwybodaeth am dani o gw'r i gw'r: edrycha ar yr iachawdwriaeth yn ei chysylltiad â Duw, â Christ, â dyn; â phenarglwyddiaeth, ac â dyledswydd—gwna hi i fyny yn gyfundrefn gyflawn a chyson; ac y mae yr Epistol at yr Hebraeid yn cael ei nodweddu yn gymaint gan yr eangder a'r cyfarwydd hwn ag un o lythyrau addefedig yr apostol. Mae disgrifiad awdwr y llythyr hwn o fawredd hanfodol y Cyfryngwr, yn *pen. i. 2*, yn gyfridiadol â disgrifiad Paul, yn *Col. i. 15*. Mae sefyllfa ei ddarostyngiad yn cael ei darlunio (*pen. ii. 7*) yn gyffelyb i ddarluniad yr apostol, yn *Phil. ii. 6, 8*:—ei ddyrchafiad yn cael ei osod allan fel mawredd breninol—ei eisteddiad ar "ddechulaw y marwedd yn y goruwchle-oedd"—yn gyffelyb i ymadroddion yr apostol yn ei lythyrau at y Philippiaid a'r Ephesiaid. Y mae yr un arbenigrwydd yn cael ei roddi i'w ymgawd-oliad, ei ufudd-dod, ei aberth, a'i ddyrchafiad, ag a roddir iddynt yn epistolau addefedig Paul.

Rhoddir i Grist y teitl o *Gyfringwr* yn yr epistol hwn, yr hwn ni roddir arno gan neb ond Paul. Ystyrir y gyfraith fel *cyngod* ac arddangosiad anmherffaith o'r efengyl yn yr epistol, fel y gwneir yn llythyrau Paul. Mae y geiriau (*Col. ii. 17*), "Y rhai ydynt yn gysgod pethau i ddyfod, ond y coerff aydd o Grist," a (*Heb. x. 1*) "Oblegid y gyfraith, yr hon sydd ganddi gysgod y daionus bethau i ddyfod, ac nid gwir ddelw y pethau," mor debyg o ran meddwl ac arddull, fel y mae yn anhawdd meddwl nad ydynt wedi eu hyagrifenu gan yr un person. Mae marwolaeth Crist yn cael edrych arno yn yr epistol hwn fel aberth dros bechod, ac fel gwrthgyngod, dyben, a therfyniad yr aberthau Iuddewig, fel yr edrychir arno gan Paul; *1 Cor. v. 7*; *Eph. v. 2*. Mae y teitl, "Duw yr heddwch," i'w gael yn yr epistol hwn, fel yn ysgrifeniadau yr apostol: *Heb. xiii. 20*; *Rhaf. xv. 33*; *xvi. 20*; *Phil. iv. 9*. Rhoddir yr un arbenigrwydd i ffydd fel y pwnc ar ba un y mae iachawdwriaeth yn troi. ac fel egwyddor a bywyd crefydd ysbrydol, yn y llythyr hwn, ag a roddir iddi yn llythyrau Paul; a lleferir ynddo hefyd am ffrwythau ffydd a llafur criad fel *aberthau i Dduw*, fel ag y gwneir yn epistolau Paul. Yn *Heb. xiii. 16*, dangosir fod "gwneuthur daioni a chyfranu" yn ebyrth, trwy ba rai "y rhyngir bodd Duw;" a llefara yr apostol am haelloni y Philippiaid (*pen. iv. 18*), fel "a rogi peraid, aberth cymeradwy, boddllawn gan Dduw." Mae yr ymadrodd (*Heb. xi. 7*), "y cyflawn-der aydd o ffydd," yn dwyn delw yr apostol Paul.

Fe allai y dadleuir nad yw cyflawnhad trwy ffydd, ac adgyfodiad Crist—ffaith sawr Cristionogaeth, yn cael yr un arbenigrwydd yn y llythyr at yr Hebraeid, ag yn llythyrau addefedig yr apostol. Mae hyn yn wir mewn rhan: nid ydym yn osio ond am un crybwylliad am adgyfodiad Crist yn yr holl epistol, sef yn *pen. xiii. 20*. Ond y mae yr wrthdadaid hon yn dar- fod, wrth ystyried nodweddau neillduol yr epistol. Mae yr un arbenigrwydd yn cael ei roddi i gyflawnhad fel *athrawiaeth*, er nad yw geiriau mwyaf arferol Paul i'w cael ynddo; mae yr oll a gynnwysir yn y gair *cyflawnhad*, yn gynnwysedig yn gystal yn y gair *perffaithio*, yr hwn a

arferir mor fynych yn y llythyr dan sylw; ac y mae y gair diweddf wedi ei gymeryd yn hytrach na'r cyntaf, o herwydd y cyfatebiaeth a wneir ynddo rhwng yr aberthau Iuddewig ag aberth Crist. Yr un modd, oblegid fed gwaith y Cyfryngwr ar y ddaear, ac yn y nef, yn cael ei gyferbynu â gwasanaeth yr archoffeiriad Iuddewig, buasai yn naturiol dysgwyl y buasai mynediad yr Arglwydd Iesu i'r nefoedd, a'i wasanaeth yn y "gwir gysegr," yn cael eu dwyn i fwy o sylw na'i adgyfodiad oddiwrth y meirw; oblegid yn ngwasanaeth y cysegr bydol, y ddau brif wasanaeth oedd offrymiad yr aberth, a'r mynediad i'r sanoteiddiolaf. Nid oedd yn y gwasanaeth a gyflawnid gan yr archoffeiriad yr un ddefod yn rhagddangos yr adgyfodiad yn neillduol; mae yn wir y portreadid hyny mewn amryw osodiadau eraill, ond yr hyn a haerwn yn awr yw, na chysgodid adgyfodiad Crist gan un gosodiad yn ngwasanaeth yr archoffeiriad; ei orchwyl pwysig ef oedd myned i fewn i'r cysegr: ac er mwyn dal y cysgod a'r gwrthgysgod gyferbyn â'u gilydd, mae yr awdwr yn dwyn mynediad Mab Duw i'r nefoedd, a'i ymddangosiad gwastadol yno, i fwy o arbenigrwydd na'i adgyfodiad oddiwrth y meirw. Ond yn niwedd yr epistol, pan wedi ymadael â'r gymhariaeth a ddilynai, mae yn cyffwrdd â'r ffaith bwysig hon, "A Duw yr heddwch, yr hwn a ddug Iesu oddiwrth y meirw."

Defnyddir hefyd yr un ffigurau yn yr Epistol at yr Hebreaid ag yn epistolau Paul. Mae dyrchafiad y Duw-ddyn yn cael ei gyffelybu i *eistedd ar orsedd*, ac *ar ddeheulau*; *Heb.* viii. 1; xii. 2; *Eph.* i. 20. Mae y ffigur o *gysgod* yn cael ei gymhwyso at y gyfraith; *Heb.* x. 1; *Col.* ii. 17. Cyffelybir gair Duw i *gleddyf*; *Heb.* iv. 12; *Eph.* vi. 7. Cyffelybir elfennau dechrenol crefydd i *laeth*, a gwybodaeth drwyddal i *fydd cruf*; *Heb.* v. 12; *1 Cor.* iii. 2. Yn *Heb.* x. 32; a *1 Cor.* iv. 9; pan leferir am y credinwyr fel yn "ddrych i'r byd," ac "wedi eu gwneuthur yn wawd," cyfeirir at arddangosiadau cyhoeddus mewn chwareuon. Ceir yn yr epistol hwn, fel yn epistolau Paul, gyfeiriadau aml at yr ymdrechfeydd Groegaidd; lleferir am flinderau a hebwlun fel *ymdrech* (*Heb.* x. 32; *Col.* ii. 1); ac am fywyd y credadyn fel *gyrfa*; *Heb.* xii. 1; *Phil.* iii. 14. Yn yr epistol hwn hefyd, ni a gyfarfyddwn â dyfyniadau o'r Hen Destament, ac eglurhad arnynt, y rhai ni chanfyddir yn ysgrifeniadau neb ond Paul. Cymhwysir *Salm* ii. 7, at yr Arglwydd Iesu fwy nag unwaith yn y llythyr, fel y gwnaeth Paul yn ei araeth yn Antioch; *Act.* xiii. 33. Yr un modd, mae yr eglurhad a roddir yn *1 Cor.* xv. 25, 27, o *Salm* viii. 4, yn gyffelyb i *Heb.* ii. 7, 8; ac y mae yr eglurhad a roddir yn *Heb.* vi. 14, 18, ar y cyfammod rhwng Duw ac Abraham, yn hollol gydunol â geiriau Paul; *Gal.* iii. 8—18.¹ Mae arwyddion yn yr epistol fod yr awdwr yn arfer dyfynu o'r Deg a thriugain, ac weithiau o'i gof, fel y gwna Paul; ac y mae rhai geiriau o'r Hen Destament yn cael eu cysylltu yn y naill fel y lleill â'r ymadrodd *καὶ ταύτα, a thrachefn*.

Mae neillduolion arddull yr apostol yn ei gynnyrhion addefedig i'w gwelod yn yr epistol hwn. "Os ydyw y dull y mae awdwr yn trin ei fater, ynghyd â'i ffordd o resymu, yn arwyddion sicr trwy ba rai y gellir ei adnabod, fel yr addefa pob beirniad da ar gyfansoddiad, ni a allwn, heb betrusader, ystyried Paul yn awdwr yr Epistol at yr Hebreaid. Oblegid canfyddwn ynddo y fath gyflawnder o syniadau, wedi eu traethu mewn modd byr, yr hyn sydd yn hynodi Paul ar bob ysgrifenydd arall.

¹ "Macknight on the Epistles," a "Kitto's Cyclopaedia."

Man parhau wrth yr orffwrdd, ym 1844, ym 1845, ym 1846, ym 1847, ym 1848, ym 1849, ym 1850, ym 1851, ym 1852, ym 1853, ym 1854, ym 1855, ym 1856, ym 1857, ym 1858, ym 1859, ym 1860, ym 1861, ym 1862, ym 1863, ym 1864, ym 1865, ym 1866, ym 1867, ym 1868, ym 1869, ym 1870, ym 1871, ym 1872, ym 1873, ym 1874, ym 1875, ym 1876, ym 1877, ym 1878, ym 1879, ym 1880, ym 1881, ym 1882, ym 1883, ym 1884, ym 1885, ym 1886, ym 1887, ym 1888, ym 1889, ym 1890, ym 1891, ym 1892, ym 1893, ym 1894, ym 1895, ym 1896, ym 1897, ym 1898, ym 1899, ym 1900.

Nid allwn lai nag ystyried fod y ddiwyd hon yn hysbysu o baid hawliau Paul, yn ddigon i arghyhoeddi pob meddwl diryglu. mae efo bodd yr ar-
 rhyddedd o ymgyddiaeth yr Epistol at yr Hebraid; a galwn chwaraegu nad
 yw y ddiwyd hon a ddygir yn ei erbyn yn meddu mawr grybder, nac yn
 effeithio dim ar y rheymau hyn. Fe allai y cawu gyfnewidra yn un o'r
 rhifynau dysfodol o'r "Traethodydd" i alw sylw ein darllenwyr atynt; ond
 hyd hynny, gallant yn ddibetrus, os byddant yn darllen pennod o'r llythyr
 ar ddethreu eysafod gweddi, neu ar ddvledwydd deunaid, ddyweyd—
 "Darllenwyd y — bennod o Epistol Paul yr apostol at yr Hebraid."

HYFRYDWCH Y NEFOEDD.

Mae'r fordaith yma yn y byd,
 Trwy dymhestl ddirfawr bron o hyd;
 Peryglon mawrion drwyddi'n llawn:
 Pan gair i'r môr o heddwch pur,
 Ymholl o gyrhaedd ofn a chur,
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Ei long fu'n hir ar gulfor bās,
 Heb ddwfr i'w gael, ond o fôr gras;
 Rhwng craig a thraeth yn niwl prydawn:
 Pan ddaw ryw foreu i'r môr mawr,
 Er anobeithio lawer awr,
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Bu'n morio'n aml ar noswaith oer,
 Mewn niwl heb welod sêr na loer;
 Pan ballai'n hollol ei holl ddawn:

¹ "Macknight on the Epistles."

Pan ddaw i'r môr o'r culfôr caeth,
Lle syrthiodd ganwaith ar ryw draeth,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Wrth fyn'd drwy gyfwng diwedd oes,
Y lle sydd gul, a'r gwynt yn groes,
A thywyll fachlud haul brydnawn :
Pan ddaw i'r môr trwy'r cyfwng du,
Y môr o'i flaen, a'r gwynt o'i du,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Y man lle collwyd llongau lu ;
A chlywai'r bradwyr o'i ddau tu
Yn dweyd yn hyf, "Nyni a'i cawn :"
Pan gyrhaedd hwn i'r cefnfor draw,
Trwy'r holl beryglon ar bob llaw,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Cael nofio'r môr tawelog maith,
Heb ofni glàn na thymhestl chwaith,
Ar ddau cryfion dwyfol ddawn ;
A gallu d'wedyd ar bob ton,
"Myfi, myfi y piau hon ;"
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Pererin tlawd, ymhell o'i wlad,
Sy'n teithio 'mlaen i dŷ ei Dad,
O hyd trwy gymhorth dwyfol ddawn :
Ar ol blin teithio amser maith,
Trwy ofnau dirfawr lawer gwaith,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Y daith sydd trwy anialwch mawr ;
Mae bron â'i dd'rysu lawer awr ;
Ac ofna fwy wel'd hwy'r brydnawn :
Pan ddaw i'r làn trwy'r d'rysu oll,
Er ofni ganwaith fod ar goll,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Ymdeimlo'n aml yn wan a llwfr,
Mewn crasdir poeth, lle nad oes dwfr ;
Ond ceir o Ganaan sypiau grawn.
Ar ol cael trwy y crasdir llwm,
Bron trengu'n aml o syched trwm,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Mae'r daith trwy ddiffaeth anial du,
Peryglon mawrion o bob tu ;
Bwystfilod rheibus drwyddo'n llawn :
Ar ol d'od trwy'r arswydus fro,
Er yn safn angeu lawer tro,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Rhaid gweithio 'r ffordd ymlaen o hyd
Yn erbyn Satan, enawd, a byd,
Heb orphwys foreu na phrydnawn :
Ond pan ddaw drwodd i dir glân,
Nol braidd cael byw mewn mwg a thân,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Rhaid llwybro ymlaen aml noson ddu,
Tra rhua 'r llewod o bob tu,
Heb nawdd na nerth ond dwyfol ddawn :
Pan ddaw trwy 'r niwl i oleu 'r dydd,
Er ofni llwyr ddiffygio i ffydd,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Trwy 'r daith rhaid dwyn ryw groes bob awr,
Mor din a llesg, bron syrthio i lawr,
A gofid yu ddwfr ffîol lawn :
Ar ben y daith, trwy erchyll hin,
Yr ym-brech mawr, a'r lluddled blin,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Ymheli'n aml mewn dirfawr ofn,
"Yn ffaith 'r di trwy 'r Iorddonen ddofn ?
"O douwnu ati, beth a wnawn ?"
Ar ei he nythu gan ei braw,
Ar oir na wolia y llan draw,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Rhaid myn i ei hun i gerbyd praid
Yr angou du, dan iem caid.
O'r Sincerau cefnau iiddo'n llawn :
Pan ddaw o'r cerbyd, yn wr rhydd,
W'n ei dywyl Duw, yn mroie'r dydd,
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Nidw'r awgrymion fydd y Duw
Yr awgrymion o'r cerbyd du.
"Gan ffaith o'r "Deuoch, llawenbawn ?"
A'r ffaith niw, yn deua' un.
Yr awgrymion yn ei law a'r hun :
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Ymhenni'n gwr trwy 'r nef yn awr
Yr awgrymion gan glân o'r cerbyd mawr :
"Ffaw'r awgrymion 'r ffaith yn prydawn :
Ar yna gwrddw'r awgrymion trwy,
"Gofidw'r awgrymion o'r cerbyd mawr ?"
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Ond ffaith mawr awgrymion mawr
A'r awgrymion mawr 'r ffaith yn awr.
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Gwel, dyma 'r fan, yn f' ystlys i,
Caed ffynnon i dy olchi di!"
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Yr Iesu 'n gwenu arno 'n fwyn,
Gan ddweyd, "Rwyd ti yn un o f' ŵyn,
A brynais i trwy daliad llawn:
Mae pobpoth yma yn eiddo i ti;
Cai drigo mwyach gyda mi!"
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Holl groesau 'r daith yn troi yn hedd,
A'r holl ofidiau 'n troi yn wledd,
A'r tlodi 'n troi yn Ganaan lawn;
Yr arfau 'n troi yn balmwydd mwy;
A'r ofnau gynt, fe 'u siomwyd hwy:
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Ar ol ymestyn am lanhâd;
Ac ofni nad oedd dim gwellâd;
Halogrwydd trwy 'r holl ddyn yn llawn;
Ond hwnw 'n cael ei hun heb friw,
Yn berffaith lân ar ddelw Duw:
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Ar ol hiraethu, trwy 'r daith bell,
Am adwaen Iesu 'n llawer gwell,
Ac ofn niwl mwy yn hwyr prydawn;
Ond hwn trwy 'r ofn yn cael ei hun
Ar faine, yn ymyl Mab y Dyn:
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Yn lle wylofain, seinio cân;
Yn lle gelynnion, brodyr glân;
Yn lle 'r wlad lom, cael Ganaan lawn;
Heb ofni llithro byth drachefn,
Ac angeu mwyach o'r tu cefn:
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Bydd holl dduwiolion oesau 'r byd
Yn cymdeithasu yno ynghyd,
A'r cyfan yn eu hoed yn llawn;
Mewn heddwch byth, heb unrhyw boen,
O flaen gorseddfaine Duw a'r Oen:
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Yr etifeddion ydynt hwy;
Heb Ismael groes i'w blino mwy,
Nac Esau gas trwy 'r Ganaan lawn;
Ond anwyl frawd a fydd pob un,
Ar berffaith ddelw Duw ei hun;
Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Un corff yw'r oll tu fewn i'r l'en;
 A'r Iesu mawr yw 'r uchel Ben:
 Yn fuan, daw 'r holl gorff yn llawn:
 A chariad Duw a red o hyd,
 Fel gwaed, yn frwd trwy 'r corff i gyd:
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Mae 'r holl aelodau fry 'n gytûn;
 Cyd-lawenhant wrth fawrhad un;
 Yr oll yn cydfwynhau pob dawn;
 Mwynhant eu gilydd yn ddiaball,
 A'r naill fwynha ddawn Duw trwy 'r llall:
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Cael gwel'd y daith o'r bryniau draw,
 Ei throion oll, heb deimlo braw,
 Nac ofni machlud haul brydnawn:
 Ond gwel'd pob rhan o'r yrfa gas
 Yn dangos rhyfeddodau gras;
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Cael cyrhaedd fry i dŷ ei Dad;
 Ymborthi ar hon ŷd y wlad,
 Y mel a'r llaeth yn ffrydiau llawn;
 Ymrodlo gyda 'r Iesu gwiw,
 Ar hyd rhodfeydd Paradwys Duw;
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Ymddlyddan gyda 'r Iesu hardd,
 Gan rodllo 'r baradwysaidd ardd,
 A phob ffirwyth drwyddi 'n addfedrawn;
 (Gwelyau 'r llyisiau per bob lliw,
 Yn cyd-groesawu 'r Iesu gwiw;
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Cael clywod Iesu'n eglurhau
 Rhagluniaeth ddofn, dan lawenhau;
 Pob chwerv dro 'n ddaioni llawn:
 A mwy, ei wrandaw 'n traethu 'i oes,
 O'r lru trwy ddyfnder angeu 'r groes:
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Pan draetha Crist ei ryfedd oes,
 Pan ddechreu dd'weyd am angeu 'r groes,
 Bydd teimlad pawb trwy 'r nef yn llawn:
 Ar hyn, ymdorant mewn cyd gân;
 A gwel'd yr Oen ennynna 'r tân:
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Hen gartref bywyd yw 'r wlad lon;
 A bywyd byth deyrnasa 'n hon;
 Mae ffynnon bywyd yno 'n llawn:

Ei llyfr, ei phren, a'i hafon rad,
 Pob peth yn fywyd trwy 'r holl wlad :
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Gwlad Duw—"y Bywyd" gelwir hi ;
 Ei Haul yw Crist ein bywyd ni ;
 Pelydrau bywyd yw ei ddawn :
 Mae awyr bywyd yn rhy gref
 I angeu ddyfod byth i'r nef :
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Mae bywyd yno 'n bren dan ffrwyth ;
 Afalau bywyd arno 'n llwyth ;
 A'i ffrwyth bob mis yn addfed llawn :
 Cael bwyta 'r ffrwyth—pa beth fydd hyn ?
 Ond bwyta bywyd faint a fyn :
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Mae bywyd yn y nef mor rad,
 Yn llifo 'n afon trwy 'r holl wlad ;
 A hðno yn dragwyddol llawn :
 Cair yfed dwfr y bywyd byth,
 Sef, yfed bywyd yn ddilyth :
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Cofrestrwyd enwau 'r nefol had
 Yn llyfr y bywyd, gan y Tad ;
 Pob sill a bywyd ynddi 'n llawn :
 Bydd bywyd yn y llyfr byth mwy,
 Yn per eneinio 'u henwau hwy :
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Mae pawb dan goron drwy 'r nef lon ;
 A bywyd yw y goron hon ;
 Mae perlau bywyd drwyddi 'n llawn :
 Bydd bywyd heirdd goronau 'r saint
 Yn fywyd byth i'w bri a'u braint :
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Y bywyd piau yr holl wlad ;
 Teyrnasa byth yn fywyd rhad ;
 A bywyd bywyd fydd pob dawn :
 Teyrnasu gyda Christ byth mwy ;
 Mewn bywyd y teyrnasant hwy :
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Pa beth ond bywyd yw eu gwledd ;
 A'r Iesu 'n d'weyd â siriol wedd,
 "Fy mrodyr, yfwn a bwytafn ;"
 A'r wledd o fywyd a'u deil hwy
 Mewn llawn ieuenetid am byth mwy :
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Eu gwledd fydd bywyd y Duw Ior ;
 Fel ffrydiau lenwir gan y môr :
 Ei fywyd ef trwy 'r oll yn llawn :
 Bydd ffynnon bywyd yn mhob un ;
 A hwnw 'n fywyd Duw ei hun :
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

Y môr o fywyd, pery 'r un,
 Trwy 'r ffrydiau yn mawrhau ei hun ;
 Nid edwyn drai, ond byth yn llawn :
 Ni fetha 'r un o'r teulu fyw,
 Tra pery bywyd yn eu Duw :
 Y nefoedd fydd yn felus iawn.

DYFODIAD YR EFENGYL I YNYS PRYDAIN.

YN y rhifyn diweddaf o'r "Traethodydd," ceisiasom nodi y dygwyddiadau rhagbarotoawl i ddyfodiad yr efengyl i'r wlad hon ; a phrofasom i foddlonrwydd ein darllenwyr, fel yr ydym yn hyderu, ddarfod i Gristionogaeth ddyfod yma rywfaint o amser cyn terfyniad yr oes apostolaidd. Rhaid i ni, yn awr, fyned at y mater yr edrychir arno yn gyffredin, ac yn gyflawn felly, fel yr anhawddaf i'w benderfynu ; a hwnw ydyw,—

III. PWY OEDDYNT Y CENADAU CYNTAF A FUONT YN PREGETHU AC YN LLAFURIO I BLANU CRISTIONOGAETH YN YNYS PRYDAIN ?

Yr ydym wedi crybwyll yn flaenorol am yr amrywiaeth golygiadau a fu, ac eto y sydd, yn hanfodi, yn mherthynas i'r cwestiwn hwn. Galwyd sylw hefyd at yr achosion neillduol hyny a barent i ddynion, mewn oesau a aethant heibio, danu chwedlau mor anghydnaws ynghylch yr offerynau a'r moddion, drwy y rhai, fel y tybid, y cyrhaeddodd yr efengyl drosodd yma ar y cyntaf. Yn bresennol, gan hyny, nid oes genym ond nodi allan yr opiniynau mwyaf poblogaidd a dderbyniwyd, neu a dderbynir, gyda golwg ar y mater, gan sylwi ar eu teilyngdod cymhariaethol wrth fyned ymlaen, fel y caffo y darlennydd fantais i wybod beth sy resymol i'w gredu gyda golwg ar y pwnc.

Tybiodd rhai mai Paul, eraill mai Pedr, eraill mai Iago brawd Ioan yr Efengylwr, ac eraill mai Simon Zelotes, a fu yma yn pregethu Crist gyntaf. Priodolwyd yr anrhydedd o ddwyn yr efengyl drosodd i Ynys Prydain hefyd i Joseph o Arimathea, a'i gymdeithion. Am y traddodiadau Cymreig, drachefn, y mae y rhai hyn yn ein dysgu i briodoli yr anrhydedd hwnw i Bran Fendigaid, a'r cenadau a enwir, sef Iliid, a Chyndaf, ac Arwystli Hen. Ac yn awr, y gofyniad ydyw, Pa un o'r hanesion hyn sy deilwng o gael ei dderbyn genym fel gwirionedd ? Gyda golwg ar y traddodiadau a fynegant i'r efengyl gael ei dwyn drosodd i'r ynys hon gan Pedr, a chan Iago, a chan Simon Zelotes, ymddengys eu bod yn gwbl ddisail, ac annheilwng o sylw ; "gwrachiaidd chwedlau" ydynt, dybygid, i'w troi o'r neilldu, a'u

deol ar unwaith i dir anghof. A ganlyn ydynt yr hanesion a gawsant y derbynriad helaethaf ymhlith dynion, ar wahanol amserau, gyda golwg ar y mater; sef—1. Yr hanes a fynega mai Joseph o Arimathea, ynghyd â nifer o'i gyfeillion, a fu yma yn pregethu yr efengyl gyntaf. 2. Y traddodiad a briodola y cyfryw anrhydedd i'r apostol Paul. 3. Y mynegiad a geir am yr amgylchiad yn y Trioedd Cymreig. Oddiar yr ystyriaeth o hynafiaeth a phoblogrwydd yr amrywiol hanesion hyn, fe 'n rhwymir i dalu i'r naill a'r llall o honynt y sylw manylaf. Cânt ddyfod o dan ein hystyriaeth yn y drefn a nodasom uohod.

Yn y lle cyntaf, gan hyny, cymerwn olwg ar hanes cenadaeth Joseph o Arimathea i'r ynys hon. Y mae y traddodiad am Joseph, yn ei ddull mwyaf syml a chyntefig, yn rhedeg fel y canlyn:—Mynegir iddo, yn nghymdeithas yr apostol Phylip, ddyfod ymlaen i dir Gâl, ac i'r apotol hwnw ei annog i ddyfod drosodd i Brydain, gyda deuddeg o'i gyfeillion fel cydlafurwyr. Yn ol yr hanes, cyrhaeddodd yma, gyda'i gymdeithion, yn y flwyddyn o oed Crist 63, a dechreuodd bregethu i'r brodorion yn ddiwed. Ar y cyntaf, ychydig o lwyddiant a ddilynai ymdrechïadau y cenadon. Yr oedd y bobl, ynghyd â'u brenin, yn teimlo gormod o serch at eu hofergoelion i dalu sylw i'r gwirioneddau newyddion ac estronol a gyhoeddodd iddynt. O'r diwedd, pa fodd bynag, y fath oedd y parch a ennillodd Joseph, a'i gyfeillion, oblegid eu hymarweddiad teilwng a dichlynaidd, fel y caniatodd y brenin Arviragus iddynt gael meddiannu *Ynys Afallon*, neu *Ynys Wydrin*, sef *Glastonbury*. Yn mhen amser, wrth graffu ar sancteiddrwydd eu bucheddau, cynhyrwyd dau frenin arall i roddi iddynt ryw gymaint o dir yn ychwanegol. Wedi hyn, ymwelwyd â hwynt gan yr angel Gabriel, yr hwn a'u cyfarwyddodd i adeiladu eglwys er anrhydedd i'r Forwyn, mewn llanerch neillduol, pa un a nodid allan iddynt. Cyfodwyd capel bychan ganddynt yn y fan, yn ol fel y dymunai yr angel arnynt wneuthur. Ymddangosodd y traddodiad uohod, am y waith gyntaf, yn ngwaith William o Malmesbury ar "Hynafiaethau Glastonbury." Ar ei ol ef, fe'u hadroddwyd gan y nifer amlaf o'r hen haneswyr, a gwneid hyny gan rai o honynt gydag ychwanegiadau lawer.

Bu adeg, pan yr ystyrir fod y traddodiad ynghylch ymweliad Joseph o Arimathea âg Ynys Prydain, yn deilwng o dderbynriad cyffredinol fel hanes credadwy; ond o herwydd yr ychwanegiadau a wnaed ato mewn amseroedd diweddarach, daethpwyd i edrych ar y cyfan o'r hanes fel ffugwaith anwireddus a disail. Yr oedd ysgrifenyddion mynachaid y canol oesoedd, megys yr awgrymwyd o'r blaen, yn fedrus dros ben i ddyfeisio a phentyru ar eu gilydd ffug-chwedlau ynfyd, er mwyn synu a chamarwain yr anwybodus. Er prawf o hyn, ni raid i ni ond cyfeirio yn unig at rai o'r yohwanegiadau a wnaed ganddynt at yr hanes dan sylw. Fel hyn, fe 'n hysbysir fod nifer dilynwyr Joseph, ar y cyntaf, yn chwê' chant o wŷr a gwragedd; ac i'r rhan fwyaf o honynt, mewn canlyniad i'w gwaith yn tori adduned o bwys, yr hon a wnelid ganddynt, gael eu rhwyastro i ddyfod drosodd, ac i'r gweddill, cant a haner mewn rhifedi, groesi y môr mewn dull gwyrtbiol. Am y lleill, mynegir iddynt edifarhau am eu caniwedd, ac iddynt mewn canlyniad gael eu cyrchu drosodd i Brydain mewn llong, pa un a gawsai ei badeiladu gan y brenin Solomon. Dilynid hwynt drosodd, medd yr hanes, gan Nacianus, un o dywysogion y Mediaid, yr hwn a feddyddiasid gan Joseph yn ninas Saram. Dywedir hefyd fod Mordraius,

brenin y ddinas hōno, yn eu canlyn; ac iddynt, ar eu dyfodiad yma, gael fod Joseph wedi ei garcharu gan ryw frenin yn Ngogledd Cymru, yr hwn a laddwyd gan Mordraius, pryd y gollyngid Joseph yn rhydd. Hyabysir ni ymhellach gan y ffug-haneswyr dan sylw, fod rhyw hynod-rydd neillduol yn perthynu i'r eglwys yr hon a gawsai ei hadeiladu gan Joseph. Dywedant ddarfod i'r Arglwydd ei hun wahardd i neb ei chysegro, gan ei fod ef eisoes wedi cysegro, nid yn unig yr eglwys, ond hefyd y gladdfa oedd yn ei chylchynu; yr hyn a wnelai efe er prawf o'i ewyllys da tuag atynt, yn gymaint ag iddynt ei hadeiladu er anrhydedd i'w fam ef.¹ Yn yr oes oleu hon, y mae yn ddiddad na feddylia un dyn o berchen deall coethedig am roddi y grediniaeth leiaf i'r fath sothach distadl ag a gynnwysir yn yr haeriadau blaenorol. Ac hyd yn nod yn ei dull mwyaf syml a dirodres, nid ydyw y chwedl am genadaeth Joseph o Arimathea i'r ynys hon yn beth ag y gellir ei chredu yn rhydd a dilys. Ymddengys yn groes i amryw ffethiau hanesyddol o bwys. Gellid meddwl hefyd ei bod yn gabledd yn erbyn ymarferiadau syml yr eglwys yn yr oes apostolaidd. Y mae Eusebius, Chrysostom, ac eraill, oddiar awdurdod traddodiadau pur a dilwgr, yn ein sicrhau mai Phrygia oedd maes llafur yr apostol Phylip, ac mai yn Hierapolis y bu farw, ac y claddwyd ef. Pa fodd, gan hynny, y gallwn gredu i'r apostol hwnw ddyfod i dir Gâl, ac iddo anfon Joseph o Arimathea drosoedd i Brydain? A pha fodd y cydsais yr hanes dan sylw & r' ffaith nas gallasai yr un brenin o'r enw Arviragus fod yn teyrnasu yn Mhrydain ar yr adeg pan fynegir i Joseph, a'i gymdeithion, dirio yn yr ynys? Meddylier hefyd, ymhellaich, am wrthuoni a gwiriondeb mynachaid yr haeriad, ddarfod i Joseph adeiladu eglwys er anrhydedd i'r forwyn Fair, ac yntau yn hanfodi mewn oes pan oedd addoli saint, ac adeiladu eglwysi i fytholi eu cofiadwriaeth, yn arferiadau cwbl ddyeithr ac anadnabyddus. Yn ol barn Esgob Stillingfleet, nid ydyw hanes cenadaeth Joseph i Ynys Prydain yn ddim amgen na dyfais neu ffugwaith o eiddo mynachod Glastonbury, pa un a gyhoeddiid ganddynt i'r byd, er mwyn gwasanaethu eu hachosion personol eu hunain, a drychafu enwogrwydd yr hen fynachlog yn mha un y cartrefent hwy. Fe allai, wedi y cyfan, fod yr hanes dan sylw yn cynnwys ynddo rywfaint o wirionedd. Dichon ei fod yn seiliedig ar ffaith, yr hon ni chofid gan y mynachod ond yn anmherffaith. Yr ydoedd Glastonbury yn lle a ystyrir yn glodfawr gan yr eglwys yn Mhrydain, a hyny er yn foreu iawn; ac nid annhebyg ydyw, megys yr awgryma Dr. Alexander, na fu yno, rywbryd yn oesoedd boreuaf Cristionogaeth, rywun o genadon ffyddlawn y groes yn dadblygu baner iachawdwriaeth, ac yn cymhell y barbariaid truenus i ddyfod a chyfranogi o "anchwiliadwy olud Crist." Ac os dygwyddai mai Joseph y gelwid ef, rhoddai hyny ryw sail i ddyfodiad feddwl mai Joseph o Arimathea ydoedd y cenadwr hwnw, gan na wyddid pry arall a allasai efe fod. Anhawdd gan rai feddwl i'r mynachod ddyfeisio chwedl ag ydoedd yn anwireddus o'r cwr bwygilydd. Ymhlith eraill o ysgrifenywyr clodadwy ag ydynt o'r farn hon, gallem nodi yn neillduol y dysgedig Mosheim. "Ymddengys," eb efe, mewn un man, "ymddengys fod rhywfaint o wirionedd yn hanes cenadaeth Joseph o Arimathea o Gâl i Brydain, drwy annogaeth Phylip, er fod y mynachod, drwy anwybodaeth, neu falchder, neu gyfrwysdra, fe allai, wedi ei lygru a'i ddarostwng. Gallasai yr hyn a ddygwyddodd yn Germani a Gâl ddygwydd hefyd yn

¹ Dr. Alexander's "Ancient British Church," tudal. 69, 70.

Mhrydain, sef fod i ddynion sanctaidd, er i'w cael ymhell ar ol oes yr apostolion, gael eu troi i fod yn ddynion apostolaidd. Oddiwrth draddodiad oedranus, yn gystal ag oddiwrth hen ysgrif-gofion parchedig, fe wyddai y mynachod fod rhywun a elwid *Joseph* wedi dyfod o Gâl i Brydain, gan lafurio yn llwyddiannus yno yn achos yr efengyl. Ond yn gymaint ag na wyddent hwy am un *Joseph* arall, oddieithr yr hwn y crybwyllir am dano yn hanes *Crist*, neu ynte eu bod yn awyddus i ddyrchafu anrhydedd a gallu yr *Eglwys* Brydeinig, hyd yn nod er gwaethaf y gwirionedd, hōnent nad oedd y *Joseph* hwn yn neb amgen na'r seneddwr clodwiw hwnw, yr hwn a ymgymerodd â'r gorchwyl o gladdu *Crist*, a'i fod wedi cael ei anfon allan o Gâl i Brydain gan *St. Phylip*. Megys y gwnaethai y *Galiaid* i *Dionysius*, yr hwn ydoedd csgob *Parisiaidd*, ac yn hanfodi yn y drydedd ganrif, fod yn *Dionysius* yr *Areopagiad*; ac y gwnaethai y *Germaniaid* ddyrchafu *Maternus*, *Eucharius*, a *Valerius*, y rhai a hanfodent yn y drydedd a'r bedwaredd ganrif, i fod yn ddysgawdwy'r perthynol i'r ganrif gyntaf, ac yn gymdeithion i *St. Pedr*; felly, yn ddiagramheuol genyf, y gwnelai y mynachod Prydeinig i ryw *Joseph*, yr hwn a fu farw yn yr ail ganrif, esgyn i oes foreuaf yr eglwys." Tybia *Mosheim* hefyd, fod hanes *Joseph* yn dwyn nodau gwirionedd, a hyny yn lled amlwg. "Fod i'r mynachod," eb efe, "ddewis, nid un o'r apostolion, ond un o gyfeillion *Crist*; fod iddynt, o blith y cyfeillion hyn, nodi *Joseph* allan; fod iddynt fynegu i *Joseph* ddyfod i Brydain, nid ar orchymyn *Crist*, na thrwy unrhyw wyrth; ac fod iddynt ganiatáu mai o Gâl y deuai efe, gan briodoli, drwy hyny, hynafiaeth uwch i'r eglwys yn Gâl nac i'r eglwys yn Mhrydain: ymddengys fod y pethau hyn oll yn nodweddu, nid rhai a fynent ddyfeisio chwedl yn bwrpasol, ond dynion a drawswyrent draddodiad i dderbyniasent hwy oddiwrth eu cyndadau, ac a ystwythid ganddynt i wasanaethu eu hachos eu hunain." Ond, gan nad beth a feddylia y darlennydd am reymoldeb neu deilyngdod syniadau *Mosheim*, y mae yn eithaf amlwg nad oes un math o dystiolaeth gredadwy ddarfod i *Joseph* o *Arimathea* erioed dalu ymweliad â'r ynys hon, llawer llai iddo fod yn brif weithredydd yn nygiad *Cristionogaeth* i mewn yma ar y cyntaf.

Yn y lle nesaf, cymerwn dan ein lysteriaeth y gofyniad, A fu yr apostol *Paul* yma yn pregethu? Y mae yn hysbys i'r traddodiad ynghylch ei ymweliad â'r ynys hon gael derbyniad helaeth mewn oesau a aethant heibio; a dichon fod llawer hyd y dydd hwn, yn hoff-feithrin crediniaeth ddarfod i *Gristionogaeth* gael ei phlanu yn Mhrydain, mewn rhan, drwy lafur gweinidogaethol apostol mawr y *Cenedloedd*. Gwyddom i *Paul* lafurio yn helaethach na neb o'i frodyr. Llanwodd wledydd a chyfandiroedd lawer âg efengyl *Crist*. Nid priodol fyddai meddwl fod y Testament Newydd yn cynnwys crybwyllion am yr holl fanau ag y bu efe yn pregethu ynddynt; *gallasai* gael hamdden, rywbryd, i ymweled, ymhlith lleoedd eraill, âg Ynys Prydain. Byddai yn hawdd genym faddeu i'r dyn a ddymunai ei bod yn ddichonadwy profi i'r efengyl gael ei dwyn drosodd yma, ar y cyntaf, gan y dyn hynod hwnw, yr hwn ar un adeg o'i oes a gipiwyd i fyny ymhell uwch brôydd marwoldeb, i fwynhau trem ar flodau *Paradwys Duw*, ac i syllu ar ddysgleirdeb tanllyd yr orseddfainc dragywyddol. Da fyddai genym allu credu yn ddilys ddarfod i'r eglwys yn Mhrydain ddechreu gyda gweinyddiadau goleu, nerthol, y gwas ffyddlawn hwnw i

¹" *Comment. de rebus Christianorum.*" tudal. 214.

Grin. Derbyniwyd y trachbwrdd am ei ymweliad â gwreidd ei hynys, megys yr awgrymwyd yn barod, gyda gwneuthurwr ei meddwl: a hynny, gan rai o brif delynged, zion yr oroad a acthanc iauia. Ddarfodwyd dros ei ddilywedd gan yr Esgobion. Se. *Archieb a Berpau.* Yn eiddo â gwyr ddyngedig eraill lawer. Ond wedi y cyfan, rhodd ailded hwy yw y tystiolaethau a ollir eu dwyn ymlaen i'w galaruon. Ddim yn gyfryw ag y gellir ymddiried i adeiladu dim yn benderfynol arnynt. Istrwyon, pa faddi hynag, ei bod o hwyys i ni, yn y fan hon, chwilio i newn i ddiwynged a gwerth y rhwymau hyny, drwy ba rai yr amecair gwneuthurwr yn amlwg ddarfod i'r apostol Paul ymweled â'r ynys hon.

Am y tystiolaethau *amiongyrchol*, at ba rai yr arferir cyfeirio, er profi y mater, canfyddir nad ydynt ond ychydig a distail. Yr ygrifenydd cyntaf a wnis am ymweliad Paul â Phrydain, ydyw Venantius Fortunatus, prydydd o'r bod ganrif; yr hwn, wrth cyfeirio at haf yr apostol, a fynega iddo "groed y môr, a myned hyd Ynys Prydain." Crybwyllir am yr un peth hefyd, gan Sophronius, patriarch Jerusalem, yn y seithfed ganrif, yr hwn, mewn araeth neu draethawd ar delyngdod ac awogrwydd yr apostol, a fynega iddo bregethu yr efengyl yn Ysopaen a Phrydain. Tybiodd llaweroedd fod y tystiolaethau uchod yn ddiigon i benderfynu y mater ar unwaith. Moddylwyd hefyd fod y golwgriad dan sylw yn derbyn eudarnhad pellach, oddiwrth y ffaith fod hen lyfr Groegaidd, a ygrifenydd i gofnodi buchoddu a llafur saint y cynoesoedd, yn mynegu ddarfod i'r apostol Paul ordeinio Aristobulus, un o'r deg dysgybl a thriugain i fod yn "engob yn ngwlad y Brytaniaid," y rhai yn ol yr hanes, "oeddynt ddynglon gwyllton a chreulawn dros ben." Ymddengys fod y tystiolaethau blaenorol, a'u cymeryd gyda'u gilydd, braidd yn rhy ansicr i neb feddwl adeiladu arnynt. Am y mynegiad a wneir yn yr hen gronid Groegaidd, y cyfeirwyd ato, ynghylch urddiad Aristobulus, y mae yn eithaf eglur nad ydyw yn profi dim i'r prwpas yn mherthynas i'r mater. A chyda golwg ar yr hyn a ddywed Sophronius drachefn, diehon nad ydyw, megys y sylwa Dr. Alexander, yn gorphwys ar ddim amgenach tystiolaeth na'r un a geir yn llinollau Venantius; nid yw yn profi ond hyn yn unig, sef i draddodiad ei gyrhaedd o ddarfod i Paul ddyfod drosodd i efengylu i'r Brytaniaid. A chuan nad ydym yn cael gair o son am hanfodiad y cyfryw draddodiad cyn y chweched ganrif, nac un crybwylliad ychwaith yn y canrif hwnnw, ond a geir yn ngwalth prydyddol yr Esgob Venantius, ymddengys yn lled amlwg, feddylion, nad ollir haeru dim, gyda sierwydd, ynghylch y mater oddiar sail tystiolaethau mor sigledig ac anhenderfynol.

Aneconlr dangos, hofyd, i'r apostol Paul ymweled â'r ynys hon, drwy gyfeirio at fynogldau o eiddo y tadau, pa rai, fel y tybir, ydynt yn eglur arwyddocau y ffaith dan sylw. Fe'n sicrheir, yn y lle cyntaf, fod Clement o Rufain, yr hwn aydd i'w olygu fel tyst o'r fath gywiraf,—ei fod yn mynegu i Paul, ar ol progothu yr efengyl yn y dwyrain ac yn y gorllewin, delfthio hofyd i ddyysgu cyflawnder "*hyd derfynau eithaf y gorllewin.*" Meddylia Esgob Stillingfleet, fod digon o brofion o'r ffaith fod yr hynaf- fald yn cyfrif Ynys Prydain ymhlith ardaloedd eithaf y gorllewin; ac fod y mynegiad uchod o eiddo Clement, gan hyny, yn ei gwneuthur mor amlwg i'r apostol Paul ymwelod â'n gororau, a phe buasai efe wedi defnyddio y gair *Prydain* ei hun. Ac er prawf o hyn, cyfeiria yr esgob dysgedig ein sylw at ymadroddion yn ygrifeniadau Eusebius, Arnobius, Theodoret, a

Herodotus, oddiwrth ba rai y canfyddir yn ddiddadl, yn ol ei dyb ef, fod Prydain yn cael ei chyfrif gynt ymhlith y "parthau gorllewinol." Ond y prif gwestiwn i'w ystyried yn y fan hon ydyw yr un canlynol; sef, A oes sicrwydd fod Clement wrth son am derfynau eithaf y gorllewin, yn golygu Prydain, a Phrydain yn unig? Y mae hyn, yn ol barn llawer o wŷr dyagedig, yn beth nad ellir ei gadarnhau mewn un modd. Ymddengys mai y tystiolaethau sydd yn myned bellaf tuag at brofi y mater, ydynt eiddo Arbonius a Theodoret. Dywed y blaenaf, wrth gyfeirio at ledaniad yr efengyl o'r dwyrain i'r gorllewin, fod yr India i'w golygu pan fyddis yn son am y dwyrain; ac fod y Brytaniaid i'w cymeryd i mewn ymhlith cenedloedd y gorllewin.¹ Mynega yr olaf, draohfn, ddarfod i Paul, ar ol ymweled â'r Ysopaen, fyned a "phregethu iaohawdwriaeth i'r ynysoedd y rhai a orweddant yn y cefnfor;" wrth ba rai, yn ol barn y dyagedig Cave, yr ydym yn ddiammheuol i olygu yr ynysoedd Brytanaidd. Rhaid addef fod y tystiolaethau hyn yn lled ffafriol i'r dyb fod Clement yn golygu yr ynysoedd hyn, wrth son am "derfynau eithaf y gorllewin." Credwn, ar hyn, fod y tystiolaethau dan sylw yn annigonol i osod y mater tuhwnt i derfynau amhucuath. Nid yw y ffaith fod yr hynafiaid yn ystyried y Brytaniaid ymhlith y cenedloedd gorllewinol, yn penderfynu dim gyda golwg ar ystyr neillduol y geiriau a nodwyd, o eiddo Clement: y mae yn bosibl nad oedd efe yn golygu dim ymhellaach na hyn; sef, ddarfod i Paul dreiddio ymhell i'r parthau gorllewinol o'r ymherodraeth Rufeinig, i gyhoeddi efengyl Crist. A chyda golwg ar eiriau Theodoret; onid allasai efe, pan yn son am yr "ynysoedd y rhai a orweddant yn y cefnfor," olygu, nid ynysoedd môr y Werydd, eithr y rhai perthynol i fôr y Canoldir? A chan mai yn y bummed ganrif y blodeuai efe, onid ellir meddwl fod Theodoret yn dyst lled ddiweddar, i'w olygu fel awdurdod siar a phenderfynol, ynghylch dygwyddiadau a gymerent le yn nyddiau yr apostolion?

Ymddengys yn lled eglur, feddylfem, nad yw y cyfan o'r tystiolaethau *allanol* a ddygir ymlaen i brofi ddarfod i'r apostol Paul ymweled â'r ynys hon, yn ddigonol i sierhau argyhoeddiad cyffredinol ynghylch dilyseidd y dyb hono. Ond yn absennoldeb tystiolaethau mwy eglur a diymwad, pa fodd bynag, fe amcanwyd profi y ffaith rai gweithiau drwy gyfeirio at ddygwyddiadau ag a barent i hyn ydym yn beth *tra thebygol*. Y dygwyddiadau hyn, yn ol disgrifiad Stillingfleet, ydynt y rhai canlynol:—1. Fod gan Paul ddigon o amser, ynghyd â chyflousdra, i dalu ymweliad â Phrydain. 2. Fod ganddo gymhelliad digonol i wneuthur hyn. 3. Mai efe, o'r holl apostolion, oedd yr un mwyaf tebygol i feddwl am ddyfod drosodd yma. Yn erbyn y dull hwn o ymresymu oddiar debygolrwydd, ni fynem yngan yr un gair. Ond yn yr amgylchiad dan sylw, ymddengys y tebygolrwydd yn beth mor fychan a distadl, fel nad yw yr ymresymiad a sylfaenir arno yn teilyngu ond ychydig iawn o sylw. *Gallasai* Paul fynu hamdden i dalu ymweliad â Phrydain, megys yr addefwyd yn barod; ond a ydyw yn canlyn oddiwrth hyn iddo ymweled â hi mewn gwirionedd? Nis gellir amhucu ychwaith nad oedd amgylchiadau pethau yn Mhrydain, ar y pryd, yn annogaethol iawn i rywrai o genadau y groes ddyfod drosodd, mewn trefn i efengylu i'r brodorion; ond y cwestiwn ydyw, Pa beth sydd a fyfno hyn oll â phrofi y mater dan sylw? A chyda golwg ar yr haerriad, mai Paul oedd yr un tebycaf o'r holl apostolion i feddwl am groesi

¹ "Stillingfleet's Antiquities:" tudal. 88.

y bob a ystyr Brydain i wahanol. Ni dderbyddwyd ond eidd profi yn eidd. Canlyniad o'r hynnydd ydychydig. Ond y mae hynny, a ydychydig ydychydig. Yn y 10. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 11. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 12. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 13. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 14. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 15. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 16. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 17. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 18. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 19. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 20. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 21. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 22. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 23. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 24. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 25. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 26. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 27. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 28. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 29. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 30. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 31. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 32. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 33. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 34. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 35. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 36. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 37. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 38. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 39. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 40. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 41. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 42. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 43. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 44. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 45. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 46. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 47. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 48. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 49. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 50. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 51. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 52. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 53. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 54. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 55. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 56. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 57. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 58. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 59. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 60. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 61. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 62. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 63. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 64. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 65. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 66. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 67. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 68. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 69. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 70. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 71. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 72. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 73. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 74. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 75. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 76. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 77. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 78. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 79. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 80. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 81. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 82. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 83. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 84. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 85. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 86. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 87. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 88. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 89. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 90. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 91. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 92. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 93. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 94. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 95. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 96. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 97. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 98. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 99. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain. Yn y 100. Eidd. Mae yn son am ystyriaeth y brydain.

De iu yr apostol ymweled â'r ystyr hon. Y mae y rhaidd dderbydd i hynny gyweryd ac ar ol adeg ei garchariad cyntaf ydychydig. Yn faenorol nis gallwn eidd fwydychydig ystyriaeth i ddydd. Addef hyn yn gyffredinol. Yn awr, ymweledychydig mai y cewstlwn ar na un y croga yr holl ddaid ydyw hwn;—ad, A ydyw yr hyn a wyddom am symudiadau yr apostol, yn y cyfnewid hwn o amser a ddygwyrddychydig rhwng ei garchariad y waith gyntaf a'r garchariad yr ail waith yn rhoadi rhyw sal i ni gaeu dderbydd iddo antario dylid dderbydd i Brydain yn y cyfnewid? Tug at benderfynu hyn, yr ydychydig i ymweledychydig yn gyntaf o dros ba hyd o amser y mwydychydig yr apostol ryddid i fymed dderbyddychydig i bregetlu ar ol adeg ei garchariad y waith gyntaf? Y mae yr eidd ffringychydig yn tybied iddo fwydychydig y dyddid am dros wyth wyddychydig o leiaf. Ond wrth chwilio, fe gear allan nad yw y golygiad hwn yn hollol gywir. Yn ol cyfrifiadau diweddychydig, a mwy cywir tug a wnaethid yn faenorol, ymddengys fod yn rhaidd i ni gyfyngu yr yspaid hwnw o amser a ddygwyrddychydig rhwng adeg garchariad cyntaf Paul ac adeg ei ail garchariad i bedair wyddychydig. Rhaid addef na wyddom yn iawn yn mhia fanau y bu yr apostol yn llafurio ynddynt yn ystaf yr amser dan sylw. Y mae yn amlwg oddiwrth ystyriaethau y taldan, na fodd hynag, iddo yn y rhan hwnw o'i fywyd weithio yn egniol dros achos ei Arglwydd, a theithio llawer hefyd gyda y bwriad o ledanu ac egluro egwyddorion mawrion Cristionogaeth. Nid ydys yn amheuo nad allasai dyn o ysbryd anturiaethus, fel apostol mawr y cenedloedd, deithio trwy wladychydig, a oheros dros foroedd lawer, mewn yspaid pedair wyddychydig o amser. Ond, meddyllyn, mai prin y buasai eise yn ystyried ei bod yn ddau iddo foddwl am droiddio can belled ag Ynys Brydain, heb benderfynu ac yr un pryd gwnouthur y cyfryw arosiad yma ag a fyddai mewn amod goddychydig. Y mao y dybiaeth iddo fod yma, yn ol barn Dr. Axtell, yn llwyr anhelyg i fod yn gywir; a hynny yn benaf oddiwrth ystyriaeth ffringychydig yn arferiad gan yr apostol, weithiau, dreulio rhai blyneddau mewn manau a ystyried yn bwysig ganddo. Ac os arferai eise wneuthur ffringychydig yn y cyfnewid hwnw a mwyaf bywiog o'i fywyd, naturiol yw casgu na wnaasai eise wneud ei ddaid o weithredu am un mwy treulgar ac ansefydlog, a hynny mewn amser pan oedd ei nerth yn ymyl pallu drwy lafur a dyddychydig. Nid dderbyddychydig yw meddwl y byddai i'r apostol deimlo awyddychydig i dderbyddychydig ystyriaeth ei oes i ymweledychydig â'r eglwys hynny a blaenwedd ac a dderbyddychydig drwy ei weinyddiadau mewn blyneddau a actant

¹ Cfr. Axtell's British Church, t. 53.

heibio, fel y llawenychid ei galon wrth weled eu trefn hwynt, ac y caffai gyfleusdra unwaith yn rhagor i'w cynghori trwy lwyr-fryd calon i lynu wrth yr Arglwydd. Buasai ei waith yn prysur-deithio o un lle i le arall, yn nghyfnod olaf ei fywyd, braidd yn anghydweddol â'r dwysder hwnw ag sydd i nodweddu dynion pan oddiwedd'r hwynt gan ddyddiau henaint a phenllwydni. Gwyddom i'r apostol, yn y cyflawniad o'i swydd, ymweled â lliaws aneirif o fanau, ac nad arferai efe osgoi un perygl, na thrafferth, na llafur. "Ond," megys y sylwa Thackeray, "yr oedd efe yn rhy ddoeth, fel dysgawdwr, i beidio deall y pwys a'r anghenheidrwydd o dreulio rhyw gymaint o amser gyda 'i gyfeillion dychweledig, i'r dyben o egluro a chadarnhau y grefydd a ddysgasai efe iddynt. Er prawf o'r haeriad hwn, ni raid i ni ond cyfeirio y darlennydd at Actau yr Apostolion. Yr ydym yn cael yno, i Paul, ar un achlysur, aros yn Corinth am flwyddyn a chwe' mis, gan 'ddygu gair Duw yn eu plith hwynt;'¹ iddo aros yn Ephesus 'dros yspaid dwy flynedd;'² iddo ef a Barnabas aros yn Iconium 'amser mawr,'³ 'gan fod yn hyf yn yr Arglwydd;'⁴ ac iddo ymweled drachefn â Corinth, Antioch, ynghyd â llawer o fanau eraill; yn unol â'r hyn a ddywedai efe wrth Barnabas,⁴ 'Dychwelwn, ac ymwelwn â'n brodyr yn mhob dinas y pregethasom air yr Arglwydd ynddyrt, i weled pa fodd y maent hwy.'"⁵

Y mae y darlennydd, bellach, yn argyhoeddedig, se allai, nad oes yr un dystiolaeth i'w chael, drwy ba un y gellir *profi* mai drwy weinidogaeth yr apostol Paul y dygwyd Cristionogaeth i mewn i Ynys Prydain ar y cyntaf. Ond rhaid addef, wedi y cyfan, fod llawer i'w ddywedyd dros y golygiad i'r apostol dalu byr ymweliad â gororau ein gwlad, ar ryw achlysur neu gilydd. Yn ol barn llawer, y mae cymaint i'w ddywedyd yn ei ffaf, fel nad ydyw yn rhesymol i ni ei ystyried fel peth cyfeiliornus. Y mae gan y Parch. T. Price y nodiad canlynol gyda golwg ar y mater;—"Wrth bwysio y cyfan o'r haeriadau ar y dadleuon hyn, perthynol i bregethiad yr apostol Paul yn Mhrydain, ymddengys i mi fod cymaint i'w ddywedyd o'i blaidd, a chymaint o gysondeb yn yr amseriad, ynghyd âg amryw amgylchiadau eraill, fel nad oes awdurdod i'w wadu, er nad ellir drwyn ymlaen ddigon o dystiolaethau i'w sefydlu megys gwirionedd anammheuadwy; a'r unig beth a allaf ddywedyd ar yr achos yw, fod yr amgylchiad yn *ddichonadwy*, er braidd y cyfrifir ef yn brofedig."⁶ Ond pe byddai yn brofedig iddo fod yma, eglur yw mai ychydig o oleuni a defid drwy hyny ar "hanes dygiad Cristionogaeth i Ynys Prydain."

Bellach, nid erys ond fod i ni chwilio i mewn i deilyngdod yr hanes a roddir am ddygiad Cristionogaeth i'r ynys hon yn y traddodiadau Cymreig. Yn ol awdurdod y "Trioedd," ac "Achau y Saint," fe ddygwyd yr efengyl i Brydain gyntaf oddeutu y flwyddyn 58, a hyny gan Brân Fendigaid, a'i gymweithion. Fel hyn y mynega y "Trioedd" am yr amgylchiad:—"Tri menwedigion (bendigedigion) teyrnedd Ynys Prydain: Brân Fendigaid ab Llyr Llediaith, a ddygwys gyntaf ffydd yn Nghrist i genedl y Cymry o Rufain, lle y bu efe saith mlynedd yn ngwystl ei fab Caradawc, a ddug gwŷr Rhufain yn ngharchar, gwedi ei fradychu drwy hud, a thwyll, a chynllwyn Aregwedd Foeddawg."—*Tr.* 35. Yr achau a ddywedant i Frân ddwyn gydag ef fel cynnorthwywyr, lliid, a Chyndaf, ac Arwystli Hen; ac

¹ Act. xviii. 11.² Act. xix. 10.³ Act. xiv. 3.⁴ Act. xv. 36.⁵ Thackeray's "Ancient Britain;" cyf. i, tudal. 76.⁶ "Hanes Cymru;" tudal. 162.

hanes yr Iuddewon. Y mae yn dyweyd iddynt ffoi o Ynys Creta i'r Aipht; ac iddynt gael yr enw *Judaei*, oddiwrth fynydd *Ida*, yn yr ynys hōno: i Moses gael allan ddwfr yn yr anialwch, trwy ganlyn mintai o asynod gwylltion, a bod yr Iuddewon yn cadw yn gysegredig o fewn i'w hystafelloedd, lun asyn gwyllt, er diolchgarwch. Ac amryw o bethau o'r fath y mynega efe am danynt. Nid oedd gan Tacitus un esgus am y cyfeiriornadau hyn. Yr oedd lluoedd o Iuddewon yn Rhufain, ac yr oedd yr Ysgrhythrau wedi eu cyfieithu i'r Groeg oesoedd cyn ei amser, ac o fewn ei gyrhaedd; hefyd, yr oedd yr apostol gwedi bod yn pregethu yno yn ei oes ef; ac os, yn ngwyneb yr holl gyfeusderau hyn, yr oedd hanesydd fel Tacitus yn adrodd cymaint o anwiredd am genedl liosog gerllaw iddo, onid allwn feddwl y gallasai Dion Cassius, yntau, gamsynied ynghylch achau blaenor mewn ynys bellenic, ddau cant o flyneddau cyn ei amser?" Canfyddir oddiwrth hyn, nad ydyw tystiolaeth Dion, gyda golwg ar achau Caradawc, ddim yn werth ymddibynu arni; ac y mae yr wrth-ddadl a ddygir ymlaen yn erbyn dilyseidd yr hanesion Cymreig ar y mater, oddiar sail y dystiolaeth hōno, o ganlyniad, yn rhwym o syrthio i'r llawr yn ddirym.

Am yr wrthddadl arall, ag y cyfeiriwyd sylw y darlennydd ati, nid yw yn anghenrheidiol i ddydd feddu rhyw lawer o graffder meddyliol i ganfod ei gwendid a'i distadledd hi ar unwaith. Canys onid amlwg yw y gallasai Brân fod ymhlith y carcharorion Brytanaidd ag oedd yn Rhufain, heb i sylw Tacitus gael ei arwain at y ffaith. Nid yw dystawrwydd yr hanesydd gyda golwg ar hyn yn profi nad oedd Brân yno yn rhywle ar y pryd. Rhwng yr adroddiad a ddyry Tacitus ynghylch teulu Caradawc yn Rhufain, a'r crybwyllion a geir am danynt yn y traddodiadau Cymreig, nis gall fod un gwrthdarawiad gwirioneddol; canfyddir gwahaniaeth dygwydd-iadol o'r fath yn dra mynych, mewn gweithion hanesyddol; ac ni feddylir byth fod y naill hanesydd, wrth grybwyll ffaith ag yr esgeuluswyd ei ehoffâu gan un arall, yn euog o ysgrifenu anwiredd, nac o fwriadu cam-arwain ei ddarllenwyr. Tybiodd rhai fod dystawrwydd Tacitus ynghylch tad Caradawc yn beth a gymerai le o anghenrheidrwydd, am y meddylient hwy nas gallasai efe fod yn fyw ar y pryd. "Rhaid fod y tad Caradawc wedi marw," medd Dr. Alexander, "cyn y gallasai ei fab ddyfod i feddiant o'r llywyddiaeth."¹ Ond y mae y cyfryw olygiad yn hollol gamsyniol. Hawdd fyddai profi, ei bod yn arferiad ymhlith y Brytaniaid, ar amserau o gyfyngder, i ethol eu llywyddion, nid yn ol eu genedigaeith, ond yn ol eu eymhwysderau fel cādflaenoriaid, gan ymdebygu yn hyn i'r llwythau hyny ar y cyfandir, ag oeddynt wedi hanu o'r un gwreiddyn a hwythau. Peth arferol yn wyneb angylchiadau o'r fath ag a ddesgrifiwyd uchod, fyddai i'r tad ei hun, er yn llywydd gwladol, gael ei droi o'r neilldu, mewn trefn i droglwyddo yr awdurdod filwrol i ddwyllaw y mab: paa ddygwyddai felly, edrychai pawb ar y blaenor dewisedig a gweithgar hwnw, fel yr unig llywydd cyfreithlawn, ac ar bob adeg fe'i desgrifid fel y cyfryw.² Y mae yn eglur, gan hyny, nad oes dim yn wrthun yn yr haerriad fod tad Caradawc yn fyw ar yr adeg dan sylw, na dim yranhygoel yn y mynegiad ei fod i'w gael ymhlith y carcharorion a ddygasid oddi yma i Rufain. Dichon na ddygppwyd mohono i'r amlwg ar yr adeg pan ymddangosai

¹ "The Ancient British Church:." tudal. 104.

² Archdeacon William's "Claudia and Pudens:." tudal 47.

Caradawe ei hun ger bron gorsedd yr ymherawdwr Claudius. Cadaraheir ni yn y dyb hon, pan ystyriom, fel y mynega y Trioedd am dano, sef mai yn *morant* ei fab yr oedd efe yno; hyny ydyw, yn ol fel y sylw hanesydd Cymru, "megys meichiau drosto, yr hyn nid allasai fod pe buasai eisoes mewn gwafal fel carcharor." Gellid meddwl, oblegid hyny, mai carcharor gwirfoddol oedd Brân, wedi rhoddi ei hunan i fyny yn wystl, er mwyn ennill rhyw flaf arbenig i'w fab Caradawe. "Pa radd o ryddid neu ffreintan ychwanegol a ennillodd idd ei fab trwy ymwystlo drosto, nid ymddengys; pa un ai caniatâd i ddychwelyd i Frydain, neu ynte i fyw yn ddiwyddedig yn rhyw ran arall o'r ymherodraeth: eithr hyn sydd ddilya, sef yr arfer o dderbyn gwystlon yn gyffredin ymhlith y Bhufeiniaid; ac ar lot o hysp, diammhau y byddent yn barod ddigon i wneuthur hyny, i ennill canlyniadau ymhlith oeddl ag oedd yn peri cymaint o drafferth iddynt ag y cwna y Rhosaniaid."

Yn y cyfnewid hanesol, fedyliem, i ddangos gwendid neillduol y rai diwyddedig a debyg ymlaen i wrthbrofi dilyseidd yr hanes a geir yn ystyrionol ac yn hysp, geir golwg ar ddygiad Cristionogaeth i'r ynys hon. Tycher sef yr hanes daa sylw, nid yn unig yn debycach o fod yn gwybodaeth ar hanes arall yr ennyd yn dilyn cyfeiriad at yr un peth; ond ymddengys: i. na hysp yr hanes, a'r unig hanes teilwng o'i dderbyn fel gwirfoddol, ynghyd â'r dygwyddiad. Tueddir ni i greu hyn, yn neillduol, hysp a hyspwrth ymhlith:—

I. Yn y cyfnewid hanesol Cristionogaeth i'r ynys hon yn debyg o gael ei hysp, ac ymhlith ymhlith ddychwelyd yn yr oesoedd boreuol yn ddywyddedig, na'r hyspwrth, sef mai naturiol yw meddwl y byddai iddynt ymhlith ymhlith ymhlith, a'i hyspwrth yr hanes am dano rhag myned ar ddiwyddedig, a'r hyspwrth, sef mai naturiol yw meddwl y byddai iddynt ymhlith ymhlith ymhlith. I. Mae yn ddiddadl fod gan y cyn-Gristionogwyr yr hyspwrth yr hyspwrth, ac ymhlith ymhlith ymhlith ymhlith. Ac na'r hyspwrth ymhlith ymhlith na'r hyspwrth ymhlith ymhlith ymhlith. Ac na'r hyspwrth ymhlith ymhlith na'r hyspwrth ymhlith ymhlith ymhlith. Ac na'r hyspwrth ymhlith ymhlith na'r hyspwrth ymhlith ymhlith ymhlith.

Yn y cyfnewid hanesol, fedyliem, i ddangos gwendid neillduol y rai diwyddedig a debyg ymlaen i wrthbrofi dilyseidd yr hanes a geir yn ystyrionol ac yn hysp, geir golwg ar ddygiad Cristionogaeth i'r ynys hon yn debyg o gael ei hysp, ac ymhlith ymhlith ddychwelyd yn yr oesoedd boreuol yn ddywyddedig, na'r hyspwrth, sef mai naturiol yw meddwl y byddai iddynt ymhlith ymhlith ymhlith, a'i hyspwrth yr hanes am dano rhag myned ar ddiwyddedig, a'r hyspwrth, sef mai naturiol yw meddwl y byddai iddynt ymhlith ymhlith ymhlith. I. Mae yn ddiddadl fod gan y cyn-Gristionogwyr yr hyspwrth yr hyspwrth, ac ymhlith ymhlith ymhlith ymhlith. Ac na'r hyspwrth ymhlith ymhlith na'r hyspwrth ymhlith ymhlith ymhlith. Ac na'r hyspwrth ymhlith ymhlith na'r hyspwrth ymhlith ymhlith ymhlith.

Yn y cyfnewid hanesol, fedyliem, i ddangos gwendid neillduol y rai diwyddedig a debyg ymlaen i wrthbrofi dilyseidd yr hanes a geir yn ystyrionol ac yn hysp, geir golwg ar ddygiad Cristionogaeth i'r ynys hon yn debyg o gael ei hysp, ac ymhlith ymhlith ddychwelyd yn yr oesoedd boreuol yn ddywyddedig, na'r hyspwrth, sef mai naturiol yw meddwl y byddai iddynt ymhlith ymhlith ymhlith, a'i hyspwrth yr hanes am dano rhag myned ar ddiwyddedig, a'r hyspwrth, sef mai naturiol yw meddwl y byddai iddynt ymhlith ymhlith ymhlith. I. Mae yn ddiddadl fod gan y cyn-Gristionogwyr yr hyspwrth yr hyspwrth, ac ymhlith ymhlith ymhlith ymhlith. Ac na'r hyspwrth ymhlith ymhlith na'r hyspwrth ymhlith ymhlith ymhlith. Ac na'r hyspwrth ymhlith ymhlith na'r hyspwrth ymhlith ymhlith ymhlith.

mwyaf o sylw yn Rhufain ar y pryd, ydoedd gwaith rhywrai yn pregethu Crist wedi ei groeshoelio. Dychwelid lluoedd o bob gradd, oedran, a sefyllfa, i'r ffydd; ac ymhlith y rhai a gawsant drugaredd, yr ydoedd Brân, y tywysog Siluriaidd, yr hwn, pan ryddhawyd ef o'i gadwynau, a ddychwelodd yn ol i'w wlad, a chydag ef dri o genadon efengylaidd, y rhai a gydymgnient er goleuo meddyliau y Brytaniaid ynghylch egwyddorion mawrion, dwyfol, Cristionogaeth. Mor naturiol yw credu hyn oll! Ond y mae gwrthod yr hanes yn beth cwbl *annaturiol*. Anhawdd rhoddi cyfrif am y traddodiad ynghylch tad Caradawc, yr hwn ydoedd arwr ei wlad, a llywydd ei byddinoedd, ond ar y dybiaeth ei fod mewn gwirionedd yn hanfodi.

Yn bedwerydd; nid ymddengys fod gan y rhai a amheuant awdurdod y traddodiadau Cymreig yr un esgusawd neillduol i'w gynnyg dros eu hymddygiad. Am yr ysgrifeniadau dan sylw, y mae yn amlwg fod yn perthyn iddynt hynafiaeth diammheuol. Yn mhob peth o bwys, yr ydym yn cael eu bod yn ymgysoni â hanesion awdurdodol yn gyffredinol. Gellid meddwl fod rhai o'r trioedd Cymreig mor hen ag amser y Derwyddon, o herwydd y mae genym brawfiadau digonol eu bod hwy yn arfer y dull tribanawg hwn o gyflwyno gwybodaeth i'w dysgyblion. Y mae hynafiaeth a gwiredd cyffredinol yr hanesion Cymreig yn bethau na raid coleddu ammeuseth yn eu cych. Teilynga yr hyn a ddywedant, ynghylch dygwyddiadau yn dwyn cysylltiad â chenedl y Cymry, fwy o dderbynid genym na mynegiadau o eiddo haneswyr estronol. Pe cyfarfyddem â dau a lroddiad gwahanol ynghylch rhyw fater o ffaith perthynol i hanes cenedl y Seison, un o ba rai fyddai wedi ei ysgrifenu gan awdwr Seisonig, a'r llall gan ryw un o bobl Ffrainc—tystiolaeth pa un o'r ddau a dderbynid genym? A oes rhywun a deimlai betrusder gyda golwg ar y modd i weithredu yn y cyfryw amgylchiad?

Yn bummed; dangoswyd, oddiwrth dystiolaeth Gildas, ddarfod i'r efengyl gyrrhaedd drosodd i Brydain rywbryd cyn y galanasdra a wneid yma gan y Rhufeiniaid, yn ddilynol i'r gwrthryfel dan Buddug. Dygwyddai y gwrthryfel hwnw, megys y cofir, yn y flwyddyn 61. Yn awr, rhaid fod Brân wedi dychwelyd yn ei ol o Rufain cyn y flwyddyn grybwylledig. Y mae Horsley, awdurdod yr hwn mewn pethau o'r fath sydd o'r bri uchaf, yn ein hysbysu i Ostorius Scapula orchfygu a chaethiwo Caradawc, gan ei anfon i Rufain yn y flwyddyn 52. Ac yn gymaint ag i Brân gael ei ddwyn yn gaeth oddeutu yr un amser, a chan iddo hefyd aros yn garcharor yn Rhufain am saith mlynedd, y mae yn eglur y byddai efe ar ei ffordd i'w wlad enedigol rywbryd yn ystod y flwyddyn 59. Ymddengys fod yma y fath gysondeb o ran yr amseriad, fel y rhwymir ni i gredu mai teulu Caradawc a wnaethpwyd yn offeryniol i drosglwyddo goleuni Cristionogaeth i'r ynys hon ar y cyntaf.

Yn olaf; cadarnheir ni ymhellach, yn nilysedd yr hanes dan sylw, oddiar yr ystyriaeth, fod genym y lle cryfaf i gasglu mai yr un oedd yr Arwystli Hen, ag y mynega y traddodiad Cymreig iddo ddyfod gyda Brân o Rufain, a'r Aristobulus hwnw, pa un a enwir yn *Rhuf.* xvi. 10, ac am yr hwn y mynega hen draddodiad Groegaidd iddo gael ei ordeinio gan Paul i fod yn esgob i'r Brytaniaid. Fe gofir fod yr apostol, yn y lle a nodwyd, yn gorchymyn i'r brodyr anerech "y rhai sydd o dylwyth Aristobulus." Tybir ei fod yn ysgrifenu fel hyn rywbryd yn y flwyddyn 59. Diau fod ganddo ryw reswm neillduol dros gredu fod Aristobulus yn absennol o Rufain ar

y pryd. Os oedd yn wybyddus iddo fod yn mynd *Aristobulus* wynaeth tua Phrydain, a'i fod eisoes wedi cychwyn i'w daith, yna gallwn yn hawsod ruddl cyfrif am ei waith yn anerch, nid *Aristobulus* ei hun, ond ei berthynasau yn ol y enawd. Naturiol yw credu mai felly yr oedd, ar y dybiaeth mai yr un oedd Arwystli Hen ag *Aristobulus*, yr hyn beth a arwyddocair yn eglur gan y tebygrwydd yn swm yr enwau. "Yn ein barn omyngedig ni" medd un, "y mae y tebygrwydd rhwng yr enw Brytanaidd *Arwystli*, a'r enw Groegaidd *Aristobulus*, yn teilyngu mwy o ystyriaeth nag a dderbynichd hyd yma. Y mae yn sicr fod ffurfiad ei enw yn ol cydweddian yr iaith Brytanaidd." Ymddengys, gan hyny, fod y cyd-darawind a hanfoda rhwng y traddodiad Cymreig a'r un Groegaidd, ar y pen hwn, yn dra nod-wis. "Megys yr oedd yn amhosibl fod y Groegaidd," i ddyfynw eto o waith yr un ysgrifenydd, "yn gwybod dim am y trioedd Brytanaidd, neu, ar y pen arall, fod ysgrifenydd y Trioedd yn gwybod dim am y Groegaidd, ymddengys y fystion hyn, nid yn unig ymhell iawn ar wahan oddiwrth eu eiddo, ond hefyd yn gwbl eglur ac annibynol; ac y mae eu tytiolaeth wael o ganlyniad, yn llawer mwy tarawiadol; a gellir haeru, yn bresennol, gyda y tebygrwydd mwyaf o wirionedd, gan nad pwy oeddynt gyda y gwybodaeth ddwyn Cristionogaeth i Brydain, fod *Aristobulus* yn un o'r awdurdodau gyntaf a'i fod yn gweithredu yn hyn dan nawdd breninol y Groegaidd Brytanaidd."

Yn awyrd ystyriaethau a nodwyd yn flaenorol yn ei gwneuthur yn amlwg, gallwn ystyried y traddodiadau Cymreig, ac ynddynt hwy yn unig, yr hysbysu i'r enw o am wir hanes dygiad Cristionogaeth i Ynys Prydain. Yn hysbysu ymddengys i'r ddiwyddiaid yr efsyngyl yma, trwy offeryndod teulu Bran a'r hysbysu ymddengys i'r ddiwyddiaid T. Price. "Y marn yw na ddangoswyd dim eto o'r hanes hon." Ac oddiethr dwyn ymlaen yn ei erbyn ryw awdurdod honedig, meddwn i'r hysbysu ymddengys i'r ddiwyddiaid hwn oddiamgylch trwy offeryndod ymddengys i'r hanes honedig. Dygwylodd yma, megys y gwnaeth Moses, ymddengys i'r hanes honedig o gaethiwed yr Aipht gynt. Moses, ymddengys i'r hanes honedig a anfonwyd i waredu plant Israel; ac yn ymddengys i'r hanes honedig a ddyfynw i'r hanes honedig a ddyfynw i'r hanes honedig, fe flaenorid yn y gwaith o'r hanes honedig a ddyfynw i'r hanes honedig a ddyfynw i'r hanes honedig, a hwnw, fel y llall, ymddengys i'r hanes honedig.

Yn awyrd ystyriaethau a nodwyd yn flaenorol yn ei gwneuthur yn amlwg, gallwn ystyried y traddodiadau Cymreig, ac ynddynt hwy yn unig, yr hysbysu i'r enw o am wir hanes dygiad Cristionogaeth i Ynys Prydain. Yn hysbysu ymddengys i'r ddiwyddiaid yr efsyngyl yma, trwy offeryndod teulu Bran a'r hysbysu ymddengys i'r ddiwyddiaid T. Price. "Y marn yw na ddangoswyd dim eto o'r hanes hon." Ac oddiethr dwyn ymlaen yn ei erbyn ryw awdurdod honedig, meddwn i'r hysbysu ymddengys i'r ddiwyddiaid hwn oddiamgylch trwy offeryndod ymddengys i'r hanes honedig. Dygwylodd yma, megys y gwnaeth Moses, ymddengys i'r hanes honedig o gaethiwed yr Aipht gynt. Moses, ymddengys i'r hanes honedig a anfonwyd i waredu plant Israel; ac yn ymddengys i'r hanes honedig a ddyfynw i'r hanes honedig, fe flaenorid yn y gwaith o'r hanes honedig a ddyfynw i'r hanes honedig a ddyfynw i'r hanes honedig, a hwnw, fel y llall, ymddengys i'r hanes honedig.

Am Caradawc ei hun, nid oes un mynegiad am dano ar ol ei ymddangosiad ger bron Claudius. Ysgatfydd ei fod wedi marw cyn i'w dad gael rhyddhad o Rufain.²¹

Y mae genym un pwnc eto i sylwi arno, yn ol ein cyllun gwreiddiol, a hwnw yw y pedwerydd peth:—

LLWYDDIANT YR EFENGYL AR EI HYMDDANGOSIAD YN MHRYDAIN, YNGHYD A'R GEFNOGAETH A DDERBYNIODD EI CHENADAU CYNTAF I FYNED RHAGDDYNT GYDA'U LLAFUR.

Prin, hwyrach, yr ystyrir y traethawd hwn yn gyflawn heb i'w ysgrifenydd wneuthur ychydig grybwyllion gyda golwg ar y materion uchod. Mewn perthynas i lwyddiant crefydd Crist, ar ei hymddangosiad cyntaf yn ein gwlad, rhaid addef na wyddom ond ychydig mewn trefn gyson. Y mae y tywyllwch o dan ba un y gorwedd hanes helyntion ei chychwyniad ymhlith ein hynafiaid yn rhy fawr i ni allu ei chwalo i foddionrwydd. Gwyddom, pa fodd bynag, na fu llafur Bran a'i gymdeithion ddim yn ofer yn yr Arglwydd. Dygasid dylanwad newydd a dyeithr i mewn ganddynt, yr hwn oedd i weithio ei ffordd ymlaen mewn dystawrwydd, hyd nes treiddio o hono drwy y wlad oll. Nid ar unwaith yn ddiau y llwyddent hwy i gyfnewid arferion pobl fel y Brytaniaid, y rhai oeddynt wedi ym-galedu mewn twyll ac ofergoeldd a barbariaeth. Gwyddom mai yn raddol iawn yr arferir dyddyfnu meddyliau dynion paganaid oddiwrth grefydd eu tadau, ac mai trwy drafferth ffin y dygir pobl o'r fath i ymattal oddiwrth arferion gwaedlyd a bwystflaidd. Ond yr ydym yn coelio ar yr un pryd fod llwyddiant y cenadau cyntaf a fu yma yn llafurio yn llawn cymaint ag a allesid ddysgwyl yn wyneb yr amgylechiadau. Wrth fyned rhagddynt yr oeddynt yn rhwym o gyfarfod â gwrthwynebiadau cryfion. Yr oedd penaethiaid y bobl yn ofergoelus, a'r wlad oll yn cyffrous dry-serwi yn achos gormes y Rhufeiniaid. Ar glustiau pobl o'r fath, y rhai oeddynt wedi cynnffino cymaint â "gwisgoedd wedi eu trybaeddu mewn gwaed," rhaid fod sain efengyl y tangnefedd yn disgyn fel peth dyeithr dros ben. A thrwy ddylanwad Derwyddiaeth y Brytaniaid ar y naill law, a hudoliaethau Paganiaeth y Rhufeiniaid ar y llaw arall, diau fod Bran a'i gymdeithion dan orfod i ymladd âg anhawdserau lawer, a gorchfygu dros Grist, drwy ddilyn llwybrau ag oeddynt yn orchuddiedig â drain a maglau. Er y cyfan, ni chiliasant o'r maes. Bu eu llafur yn gorphwys dan wenu a nef. Yma, fel mewn gwledydd eraill, fe brofid fod yr efengyl yn allu Duw er iachawdwriaeth i rai o'i gwrandawyr. Attal ei rhwysg oedd beth annhoseibl—rhaid oedd iddi lwyddo a myned rhagddi; a cheir i amryw ddygwyddiadau gymeryd lle oddeutu y pryd hwnw ag oeddynt yn effeithiol dueddu er hyrwyddo ei lledaniad ymhlith ein hynafiaid.

Dygwyddiad dedwydd i achos Cristionogaeth, ar ei hymddangosiad cyntaf yn Mhrydain, yn ddiau, qedd yr un a enwir; sef, dymchweliad y grefydd Dderwyddol. Y mae yn hysbys fod y Rhufeiniaid, o'r dechreu, yn arfer edrych ar y Derwyddon fel gelyntion anghymmodlawn iddynt: yn ofer y ceisient ennill hynawsedd cyfeillgar y bobl hyn. Mynai y Derwyddon gael a chadw y flaenoriaeth yn yr ynys hon. Arghyhoeddid y Rhufeiniaid o'r diwedd, nas gallent sefydlu eu hawdurdod yn iawn yn Mhrydain, ond ar adfeilion y grefydd Dderwyddol. Yn ganlynol, daeth-

¹ "Hanes Cymru;" tudal. 168.

gwyr i'r gweiniogaeth a' cerbyd a Dduw dyfodol y Derwyddon oddiar wyneb y llawer. Ymddangoswyd y gwrthryfelwr hwn i Suetonius Paulinus, yn 191, wedi cyrraedd ymroddion a phreiddfardd. Prif nawddle y Derwyddon ac y gwyl, ymroddion Ynys Fôn : yna yr arferai gelynyddion Rhufain ddianc o bob cerbyd hyspwrdd, mwydion, fangeliwch yn y lle hwnw, oddiwrth ymroddion fardd ei gwrthryfelwr. Geirwad Môn, o ganlyniad, yn "Ynys gairdd, ac yr enw hwn fisoeddig." Dyma lle y trigai yr arch-dderwydd : dyna hefyd, ac yr enw cyffwrdd awdurdod a chadernid y Derwyddon. Yn golyddion wrthi Suetonius ei wyneb tuag Ynys Fôn, a phreiddfardd ei gwrthryfelwr ac ar uwraeth. Glaniodd gyda'i fyddin yn rhywle yn agori cyffwrddion Llanrhaid. Dewai gwyr Môn allan i'w cyfarfod, a safent ar y traeth yn fforddionni arfog : rhyngddynt fe redai y gwragedd, a'r gwyl y cyffwrdd, ac awy ar ym mwydion yn ofnadwy ; dygent ffiglau o dân yn eu dwylaw : ac yr oeddion wedi ymddiadau mewn galar wisgoedd. Safai y Derwyddion gerllaw bob yna : ac er fod eu swyddau yn gwarafun bob yna zymeryd rhan yn yr ymddiadau, eto gyda dwylaw estynedig tua'r deffwrdd hwy dywallent "farddion dygwai" ar wersyll eu gelynyddion ; ac fath ymddiadau dywallent ac arddarwedd yr olygfa, fel nad allai hyd yn nod mawr Rhufain ymstyrod rhagdynt, am enyd, ond drwy gynhyrfadau eu blaenoriaid ; ac wedi dechreu o honynt gwilyddio, o herwydd eu bod yn ofni gwynebu ar dorff o ben-boethiaid a menywod, hwy fwriasant ymaith bob ofn ; a chan chwifo eu banerau yn yr awyr, rhuthrasant ar y byddinoedd gwrthryfelwr ; ac ofnadwy fa y gelanedd a'r difrod a ddi-lynnai yr ymosodiad hwn. Buan y dymchwelid gwyr Môn, o fisen lleng- oedd medrus a phroffadol Rhufain. Canfyddid milwyr, offeiriaid, a gwragedd yn gorwedd ar y llawr ynghyd, a'u gwaed yn mwydo y ddaear. Yn y diwedd, tesid cyrrf y Derwyddon a'u pleidwyr i'r tânau hyny a ddarparasant hwy i losgi y Rhufeiniaid ynddynt. Yn ddilynol i'r galanadra arswydol yma, gosodwyd yr ynys dan reolaeth llu gwarcheidol ; torwyd i lawr y llwyni cysegredig, dymchwelwyd y temlau a'r allorau, ac ysgubwyd ymaith bob arddangosiad o fawredd a grymusder a berthynai i'r Derwyddon mewn amserau a sethant heibio. Dygwyddai hyn oll yn y flwyddyn o o. c. 58 ; sef ychydig fisoedd cyn yr amser pan y glaniai Brân a'i gym- deithion yma o Rufain, i gyhoeddi "gweiniogaeth y cymmod."

Gwnaed pen am awdurdod y Derwyddon o hyn allan yn y cwr deheuol o Brydain. Lladdwyd cynnifer o honynt gan Suetonius, yn Ynys Fôn, ac yn funn wedi hyny, mewn parthau eraill o'r wlad, ar adeg gwrthryfel Buddug, fel y dynystriwyd dylanwad y grefydd Dderwyddol yn Mhrydain yn hollol ac am byth. Derbyniodd ddyrnod a brofodd yn angeu iddi yn y pen draw ; canys er i lawer o'r Cymry ei harddel, ac ymlynu wrthi am rai oesoedd wedi hyny ; eto yr oedd dyddiau ei rhwysg hi drosodd, a chyfnod ei thrancoedigaeth yn prysuro i ddyfod. Bys Duw yn ddiau oedd hyn!

Yn y modd yma, cytunai pob peth i ddangos fod yr amser, ie yr amser nodedig wedi dyfod, i Dduw gyfodi a thrugarhau wrth drigolion Ynys Prydain. Ymddangosai y wlad fel wedi ei pharotol i dderbyn a choffeidio cenadaeth Gristionogol ; ac nid peth dibwys, yn ddiau, oedd fod y genad- aeth hono, ar ei dyfodiad drosodd i Brydain, yn cael ei blaenori gan dywysoeg oedranus, perthynol i'r teulu anrhydeddusaf drwy yr holl wlad. Dygwyddiad manteisiol hefyd oedd, fod Cristionogaeth, eisoes, wedi cael

ei derbyn gan bersonau o ddyladwad a bri yn Rhufain, y rhai hefyd a ddygent gysylltiad o'r fath agosaf â'r ynys hon. Ymhlith y dychweledigion, at ba rai y cyfeiriwyd, peth arferol yw rhestru y pendefigesau a enwir, sef, *Claudia Rufina*, a *Phomponia Græcina*; a chan y meddylir yn gyffredin ddarfod i'r pendefigesau hyn gynnorthwyo yn effeithiol er anfon gwybod-aeth o air Duw i'r Brytaniaid, nid anmhriodol, fe ddichon, a fyddai i ni wneuthur rhai crybwyllion mewn perthynas iddynt, yn y fan hon.

Cyfeiriwn sylw, yn y lle cyntaf, at hanes *Claudia Rufina*. Y mae y darlennydd i ddal mewn cof, fod Martial, y bardd Rhufeinig, wrth gyfeirio at bridodas y bendefiges hono â Pudens, yr hwn oedd seneddwr, yn mynegu yn un o'i ganiadau ei bod wedi deilliaw oddiwrth y "Brytaniaid Arliwiedig." Derbynia y ganmoliaeth uchaf gan y bardd; oblegid ei hawddgarwch neillduol, sylwa ei bod yn rhagori o ran tegwch, hyd yn nod yn mysg rhanod Groeg a'r Ital; ond nid ydyw Martial yn gwneuthur un cyfeiriad at ei Christionogaeth. Mewn un man, pa fodd bynag, yr ydym yn cael ei fod yn cymhwyso y gair "sanctaidd" at Pudens ei gwr, drwy yr hyn y dangosai Martial ei fod naill ai yn gristion, neu ynte yn ddyn a ystyrid yn glodfawr ar gyfrif ei rinweddau. Y mae yn eglur, gan hyny, fod Pudens, yr hwn oedd adnabyddus i Martial y bardd, wedi priodi pendefiges urddasol, yr hon ydoedd Gymraes; a'i fod ef, sef Pudens, yn *ddyn rhinweddol*, os nad oedd yn gristion. Y peth nesaf sydd genym i'w wneuthur, ydyw troi at Ail Lythyr Paul at Timotheus, y 4ydd bennod, a'r 21ain adnod, lle y cyfarfyddir â'r geiriau canlynol;—"Y mae Eubulus yn dy anerch, a *Phudens*, a Linus, a *Chlaudia*, a'r brodyr oll." Tybir i'r apostol ysgrifenu ei Ail Lythyr at Timotheus yn ystod y flwyddyn 67, sef ychydig amser cyn ei farwolaeth. Oddeutu yr un adeg, hefyd, yr ysgrifennai Martial ei gân, yn yr hon y cyfeiria efe at Claudia a Pudens. Ysgrifennai yr apostol Paul, a'r bardd Rhufeinig, gan hyny, *yn yr un ddinas, ac ynghylch dau o bersonau ag oeddynt o'r un enw*; a'r casgliad a dynir yn naturiol oddiwrth hyn ydyw, mai yr un ydoedd Claudia St. Paul a Chlaudia y prydydd Martial: ac os cywir y casgliad uchod, yna fe welir ar unwaith fod *Claudia Rufina*, y dywysoges Gymreig, yn gristion dysglaer a chlodadwy hefyd.

Ond y mae amryw wŷr dysgedig, pa fodd bynag, yn barnu nad ydyw yn rhesymol tynu y fath gasgliad, a'i bod yn anmhosibl i neb brofi hunaniaeth y pleidiau dan sylw. Wrth reswm, y mae y rhai hyn yn golygu nad oes genym brawf digonol fod Claudia Rufina yn gristion. Ar yr ochr arall i'r cwestiwn, drahefnu, ceir fod rhai enwau o'r bri uchaf. Y mae yn hysbys i lenyddion Cymru, ddarfod i'r hybarch Archddiacon Williams, (o Aber-teifi), ychydig o flyneddau yn ol, gyhoeddi llyfr dyddorol ar y testun, "*Claudia and Pudens*," yn yr hwn yr ymdrechir dangos mai "Tywysoges Gymreig ydoedd y Claudia y crybwyllir am dani yn Ail Lythyr St. Paul at Timotheus." Yn ol ein barn ostyngedig ni, y mae yr ysgrifenydd dysgedig a gwladgarol hwn, wedi gwneuthur y mater mor glir, fel nas gallwn feddwl am goleddu un amheuaeth mwyach, mewn perthynas iddo. Y mae y traethawd rhagorol, at ba un y cyfeiriwn, yn rhwym o sicrhau i enw ei awdwr, barchedigaeth a bri oesol. Yn absenoldeb tystiolaethau uniongyrchol i brofi y pwnc, ymresyma yr awdwr, wrth gwrs, yn ol athrawiaeth *tebygoltrwydd*,—yr athrawiaeth hono yn unol â pha un y darfu i'r prif haneswyr eglwysig, er dyddiau y diwygiad, ddyfod i'r penderfyniad mai yr un ydoedd Claudia yr apostol Paul a Chlaudia Martial; ac ar y

pon hwn, mae'r y cyfwa efo. "y mae Gwilym, Pariser, Usher, a Scillingfleet ffrwyd yn hollol gwrthodol." Y mae yn hwnw iadau, hefyd, i Scillingfleet ffrwyd yn eiddo ymneudach na'r deul, oherwyd yr sefidi yn ddiol y gallasai Claudia yr. Pam fod yr ffrwyd *Claustrum*. Berrir yn wahardd i hwn gan yr archddiacon, ja hollt ymmer. Ffonia ei hwn mewn ysbecti Claudia, nid i Caratawa, eiddo yr hwnn i gwrthodol, am ddrummeda yr hwn y mwyoga efo, fod ei phuridinas yn sefidi yn y fan le saf *Claustrum* yn bresennol. Diffrwyd genwa ffrwyd fodi gur hwn y farderyd ol ffrwyd ar y rhesymau a ddygir ymneud gan yr awtor mag-ffrwydledig, er eiddo a chadarnbau ei hwn. Ond prin hwynech, y gwrthodol yn hwnn i ni wneuthur felly. Dignu yw i ni ffrwyd ar yr awtor presennol, am bod yn hollol gydweled â'r hybarch Archddiacon Williams, mni gwrthodol Gymreig ydoedd Claudia, ei bod yn gwrthodol gwrthodol, ac hollol yn y ffrwyd wneuthur iawn ddefnydd o'i dylanwadi er hwyneud ddyddol yr eiddo drosodd i Ynys Prydain.

Crybwyllwa, yn nesaf, am y bendeitges arall a enwyd genwa, sef *Pomponia Graecina*. Gwrthodol ydoedd hwn i Anus Plautius, yr hwn a fu yn Mhrydain yn gwrthodol ei swydd fel rhaglaw Rhufeinig dros amryw *synectica*. Fod Pomponia yn arddel Cristionogaeth sy ffrwyd a addefir ar bob llaw. Credir hwn oherwyd sail yr hwn a ffrwyd Tacitus am dani; sef, iddi gael ei chyhuddo o gwrthodol "cwrthodol estronol," ac i'r gŵr, Plautius, yn ddilydol i hwn, gael ei osod yn farawr ar ei hachos, yn ol trefn y Rhufeiniaid. Cafodd ei phrofi am ei bwrddol a'i hwn da, yn mhreennoldeb ei theulu a'i pherthynasau, pryd y cyhoeddai Plautius ei bod yn ddieuog o ddim anfosoddeb. Cymerai y prawf hwn le, fel y tybir, yn y ffwyddyn 57. Tybiwn ei fod yn eiddo, mai y grefydd Gristionogol aydd i'r golygu wrth y "goelgrefydd estronol" ag y cyhuddid Pomponia o'i phlegid. Y mae holl esbonwyr ysgrifeniadau Tacitus, yn Mhrydain ac ar y Gylfandir, yn llwyr gytuno yn y farn hon. Credir mai dyna yn union fel y gelwid Cristionogaeth gan yr ysgrifenydd hwnw, pa bryd bynag y caffai achlysur i gyfeirio ati. Gellir ei chymeryd, gan hwn, fel ffrwyd ddi-ammheuol, fod Pomponia Graecina yn un o ddygybllion yr Arglwydd Iesu Grist. A chan fod Tacitus yn uno crybwylliad am dani mewn cysylltiad â hanes dychweliad ei gŵr o Brydain, ar ol ei fuddygoliaethau yno, meddylia rhai yn ddilydogol mai Brythones ydoedd hi. Pa fodd bynag am hwn, rhaid fod cyflwr gresynol y Brytaniaid yn dra hysbys iddi, ac y mae yn hawdd credu hefyd y rhoddid pob cefnogaeth ganddi i'r rhai a weithredent er anfon i Brydain wybodaeth am eiddo y gras a'r tangnefedd.

Bullach, y mae yn eiddo iawn, feddylid, fod yr amgylchiadau, dan ba rai y gwnelai crefydd Crist ei hymddangosiad yn yr ynys hon, yn ffafriol oherwyd i safur ei ohenadon, ac yn argoeli iddynt y llwyddiant dedwyddaf. (Iwaleom fod yn Rhufain, rywbryd oddeutu y ffwyddyn 58, gymdeithas urdddaol o Gristionogion, y rhai nis gallent lai na theimlo y dyddordeb mwyaf yn achos eiddo ydoedd Prydain; ac yn eu plith, yr ydym i restru Olaudd, Pudena, a Phomponia Graecina, y rhai, o ran sefyllfa, oeddynt yn anrhyddedus, ac o ran ymarweddiad, yn bur a difrycheulid. Yn ganlynol, pan gyrhaoddai Brân a'i gymdeithion i'r ynys hon, hwy ddeuent yma gydag anrhyddiaid cyfoillgar oddiwrth y personau a enwyd uchod, at rai o'r teulu-oedd mwyaf urdddaol drwy'r holl wlad; fel mai naturiol yw credu fod y genadaeth Gristionogol i Brydain yn dechreu ar ei gwaith yn wyneb y

rhagolygiadau dedwyddaf. Gwyddom iddi, yn y diwedd, droi allan yn llwyddiannus odiaeth. Buasai yn ddymunol fod genym wybodaeth helaethach am lwyddiant foreuol Cristionogaeth yn Mhrydain. Megys y crybwyllwyd eisoes, nid yw y ffeithiau sy genym yn dwyn cyfeiriad at hyny ond ychydig o nifer; eto, y maent yn ddymunol i graffu arnynt fel y ser pan fyddont yn gwenu arnom oddi rhwng cymylau duon a brochus.

Ond y mae yn bryd i ni derfynu, beilach. Ofnawn fod y traethawd hwn eisoes wedi rhedeg i ormod meithder. Nis gallwn roddi ein hysgrifell o'r neilldu, pa fodd bynag, heb alw sylw neillduol at bwysfawredd y rhwymedigaethau sydd arnom i foliannu Duw pob daioni, am iddo ordeinio fod i Ynys Prydain dderbyn o oleuni Cristionogaeth mor foreu. Oni bai dylanwad y grefydd ddwyfol hōno, buasai cyflwr Prydain yn rhwym o fod yn anfeidrol is nag y ceir ei fod heddyw. Gallasai Derwyddiaeth fod yn burach fel trefniant *dynol* o grefydd na dim a welodd y byd paganaidd erioed; ond y mae yn eglur na ddeil i'w chymharu â chrefydd Crist am foment. *Y mae hōno yn ddwyfol.* Rhagora ar bob trefniant arall o grefydd, fel y mae y goleuni yn rhagori ar y tywyllwch. Os eistedda Prydain, heddyw, fel brenines y gwledydd, credwn mai Cristionogaeth a deilynga y clod uchaf am ei bod felly. Y mae yn ddiddadl ddarod i elfenau eraill gydweithio yn rymus er perffeithio ein trefniant cymdeithasol, a dwyn ein gwlad orenwog i'w chyflwr presennol o ardduniant a dedwyddydd cenedlaethol. Nis gallwn anghofo y rhwymedigaethau trymion o dan ba rai y gorwedda hi—i hyawdledd a zêl gwladgarwyr, i ysbryd anturiaethus masnachwyr, i ddewrder a medrusrwydd milwyr a chādlywyddion, i ymohwiliadau a darganfyddion athronwyr, i ddoethineb seneddwyr, ac i gywreindeb peirianyddion. Ond wedi y cyfan, iawn yw ystyried mai gallu Cristionogaeth a fu yn dal ac yn rhwymo yr amrywiol weithredyddion a enwyd i gydweithio er daioni. Hi yw yr haul, hwythau yw y ser. "Arall," a mwy ysplenydd, gan hyny, yw y gogoniant a berthyna iddi. Trwy ddylanwad Cristionogaeth ar y cyntaf y deffrōwyd ein cyn-dadau rhyfelgar i ystyriaeth o'u huchafiaeth fel bodau rhesymol; a thrwyddi hi, yn yr oesoedd dilynol, y cyfaddaswyd eu hiliogaeth i dderbyn a mwynhau o frasder bendithion gwareiddiad. Yn nghanol amseroedd blinion o drais a gorthrymder, hi fu yn dyrchafu ei llais yn effeithiol o blaid achos gwirionedd a chyfiawnder, gan "gyhoeddi heddwch i bell ac i agos, a galw ar bob dyn yn mhob man i edifarhau." Hi ddrylliodd lawer cadwen, coethodd lawer dealltwriaeth, a phurodd galonau tuhwnt i rif. I'n gwlad hoff, hi fu yn oleuni ac yn fywyd. Dygodd ei thrigolion i agosach cydymdeimlad a'u gilydd; effeithiodd er puro ein trefniant gwladyddol; a chynnorthwyodd tuag at wneuthur, a hyny o elfenau afrywiog iawn, *un genedl ardderchog*, i fod yn wrthddrych syndod a mawrygiad y gwledydd oll. A pheth dymunol yw cofio hefyd, fod dylanwad Cristionogaeth beunydd yn ymgyrfhau yn ein mysg. Gallwn feddwl am wledydd lle bu iddi dderbyniad croesawgar am dymmor. Bu yno yn gwasgaru ei bendithion nefol dros dro; ond o'r diwedd, "Wele, arch Duw a ddaliwyd, a'r gogoniant a ymadawodd!" Ond nid fel hyn y mae wedi dygwydd gyda golwg ar Ynys Prydain. Ar ol bod yma am yn agos i ddeunaw can mlynedd, canfyddir ei bod eto mor lawn o fywyd, rhagoroldeb, a hawddgarwch ag erioed. Esgyna i'r lan, gan ledi ei cheinciau, a blodeuo fel palmwydden. Eled rhagddi fwyfwy! Boed i dymmor ei llwyddiant a'i defnyddioldeb barhau

yn Mhrydain hyd farn y dydd mawr! Dvddymer amcanion y pleidiau hynny o fewn ein tir ag sydd yn ymdrechgu llygru ein hatarawiaethau nefol, a diwyn ein gwlad rydd-freiniol unwaith yn rhaagor odditan iau haiarnaidd Pa'ryddiaeth. Trôer cynghorion y cyfeiliornwyr hyn yn ffolineb! Dinystrier eu gwaith yn hollol, megys â dyrnod marwolaeth! A pharhâed Cristionogaeth, yn ei holl symledd cyntefig, i flodeuo yn ein mysg o genedlaeth i genedlaeth; ac am Brydain hefyd, y dywedwn, o eigion calon—BYDDEN Fyw yn DRAGYWYDD!

CHRISTMAS EVANS.

Yn ein sylwadau ar Christmas Evans fel areithydd, crynem rhag nac oeddym yn gwneyd cyflawnder âg ef, gan mai amnberffaith wrth anghen ydoedd ein gwylodaeth am dano yn y cylch hwnw. Ychydig o gyfleusderau a gawsom i'w wrandaw, a phrin y gallasem fursio barn deg arno y pryd hynny ar gyfrif ein hoedran. Ond teimlem fwy o hyfder wrth geisio dadlenu natur ei athrylith, gan fod ei bregethau genym fel maen prawf i geisio plymio dyfnderoedd ei enaid. Cymerwn y cyfleusdra presennol i grybwyll ein rhwymau fel cenedl i Gyfranydd pob rhodd ddaionus am ein cynnysgaethu fel hyn â gweithiau efengylaidd ac adeiladol Christmas Evans. Ni adawyd ei athrylith ef yn ddiidyst ar ol ymadawiad ei enaid i drigo yn mysg bryniau gwyrddion anfarwoldeb. Ond safant "tra môr tra Brython," yn gofologfnau uchel o wreiddioldeb ac eangder darfelydd un o athrylithwyr penaf a mwyaf ysplenydd Gwylt Walia. Ychydig a w'yr y Seison am lenyddiaeth a doniau pregethiadol ein gwlad ond trwy gyfrwng cyfeithiadau darnau o bregethau Christmas Evans. Anfynech yr agorir eu "*Beautiful Extracts*," heb gyfarfod â'i ddernyn arddunol ar yr iawn, neu ddarluniad y fynwent ynddynt. Deallwn fod ei holl bregethau wedi eu cyfieithu i'r Seisoneg yn America. A hysbysir i ni gan gyfaill, trigiannydd o'r byd newydd, y rhestrir hwynt yno gyda gweithiau safon (*standard works*) Howe, Baxter, ac Edwards; a'u bod yn ail o ran poblogrwydd i freuddwyd anfarwol Bunyan.

Fel dyfalydd digyfelyb mae ein gwron wedi anfarwoli ei hunan. Ei grebwyll gyfoethog sydd wedi ei osod i droi ymhlith ser dysgleiriaf y cyfundaethau meddyliol. Yr oedd Christmas Evans yn feddiannol ar grebwyll, yn ol ystyr helaethaf ac eangaf y gair. Y gynneddf hono a elwir gan y Seison yn *imagination*, yr hwn a argynnwys *invention* a *fancy*. Nis gallwn mewn un modd gytuno âg awdwr dysgedig y traethawd gorchostol hwnw ar "Swyddogaeth Barn a Darfelydd," mai darfelydd ydyw y gair goreu am *imagination*. Ymddengys i ni fod crebwyll yn eangach a helaethaoh ei ystyr na darfelydd. Dengys yr awdwr gyda'i fedrusrwydd cyffredin fod y gair yn tarddu o *dar* a *mal*, ac mai ystyr y cyntaf ydyw *ger bron*, ac mai ystyr yr ail ydyw *tebyg, eilun, neu llun o beth*. Dywed hefyd fod ystyr arall i *mal*, sef yr hyn a gynnyrcha, neu a deifl allan. Ond ni roddodd fath yn y byd o brawf tros briodoli yr ystyr olaf yma i'r

gair. Clywsom un beirniad yn dyweyd nad ydoedd Christmas Evans yn feddiannol ar grebwyll, ond mai ei brif allu meddyliol ydoedd yr hyn a eilw ein cymydogion, y Seison, yn *fancy*. Nid ydym ni yn feddiannol ar air cyfystyr i'r olaf yn y Gymraeg. Weithiau cyfieithir ef yn ddechymyg genym, pryd arall yn ddarfelydd, a phryd arall yn grebwyll. Ond nid ydyw yr un o'r geiriau hyn yn gyfystyr a *fancy*, fel y defnyddir ef gan y Seison. Gellir gyda mwy o briodoldeb gyfieithu y tri gair yna yn *imagination*, yr hyn sydd yn hollol wahanol, fel y ceisiwn ddangos rhagllaw i *fancy*. Y mae braidd yn anmhosibl cael gair mewn unrhyw iaith sydd yn gyfystyr â'r olaf, fel y defnyddir ef gan y Seison. Nid ydyw *fantasia* y Ffrancaeg, na *fantasia* yr Italaeg, yn ymdebygu mewn modd yn y byd i'r ystyr y cyfyngir y gair. Yr Ellmyn—y dadansoddwyr dysgedig hyn— a gydnabyddant lawer o wahaniaeth rhwng eu *einbildungskraft* hwy a *fantasia*, ac y mae braidd gymaint o wahaniaeth rhwng eu gair hwy a *fancy*. Ystyr y gair a ddefnyddient hwy ydyw, gallu y meddwl i gasglu ei ystyriaeth ar ei greadigaethau dychymygol ei hunan, yr hyn sydd yn hollol wahanol i *fancy*. Ond gan fod yn anheborol anghenrheidiol i ni ddefnyddio rhyw eiriau fel safon cyn y gallwn fyned ymlaen gyda'r darnodiadau (*definitions*), cymerwn *crebwyll* am *imagination*, a *chymyg* i arwyddocau *fancy*; nid oblegid fod y gair olaf yn gyfystyr â *fancy*, ond o ddiffyg ei well yn y Gymraeg. Maddeued y Cymro gwladgarol i ni am awgrymu nad ydyw cyflawnder hyd yn nod yr hen Frythoneg ddim yn annherfynol.

Darnodir y gwahaniaeth sydd rhwng crebwyll a chymyg (*fancy*) fel y canlyn. Gwna y blaenaf newid ac adlunio y drychfeddwl gwreiddiol, gan ei lanw â rhywbeth estronaidd (*extraneous*). Gadewir ef gan y llall heb gyfnewidiad, ond cyferbynir ef â gwrthdrysychau, â pha rai, mewn rhyw ystyr, yr ymdebygola. Crebwyll ydyw y prif gynhyrfydd, neu egwyddor greadigol y meddwl, yr hwn a ffurfia amgyffredion newydd a syniadau gwreiddiol allan o ddefnyddiau oeddynt yn bodoli o'r blaen; nid yn gyntunol bob amser, se allai, â deddfau rhesymeg, ond er hyn yn hollol ddealedig i'r meddwl cyffroedig—yn ddealladwy trwy ein cyd-deimladau (*sympathies*) a'n hybwylledd (*sensibility*). Pe meddyliem am belydrau goleuni, neu yr awelon peraroglaidd, maent hwy uwchlaw galluoedd rheswm i'w darnodi, eto ni wna hyn ein rhwystro rhag teimlo a mwynhau eu dylanwadau i'r graddau eithaf. Nid *gweled* pethau yn wahanol a wna crebwyll i reswm, ond eu *defnyddio* yn wahanol. Ymdrina y naill â syniadau unigol, gan sylwi ar hanfodion noeth gwrthdrysychau, pryd y gwna y llall eu cylymu a'u haiffurfio yn gwbl wahanol i'r modd yr ymddangosant yn eu dullwedd naturiol. Barddoniaeth hefyd, er ei fod yn greadigol o ran egwyddor, a argynnwys nid yn gymaint yr hyn sydd anmhosibl, a'r hyn sydd yn awr yn anadnabyddus. Y mae barddoniaeth i'r meddwl yn debyg fel mae cynghanedd i sain; clymir geiriau o wahanol ystyron gan gerddoriaeth i seinio yn gyffelyb; clymir gwrthdrysychau gwahanol gan farddoniaeth i ffurfio perthynasau cymhariaethol. Edrycha nid yn unig ar wisg a delw pethau, ond sylwa arnynt yn eu hewyddorion, a thrwy eu perthynasau dirgelaid. Y mae yn fyr, gynnwysfawr, ac awgrymol (*suggestive*), ac nid yn eglur a chymhwylol. Y mae ei geiriau fel anadl y gwyddon, a gwaith rheswm ydyw eu dirnad a'u deongli. Y mae gwahaniaeth dirfawr rhwng crebwyll a chymyg, yn gymaint ag y blaenaf ar edrych-

iad, yr hyn na chenfydd yr olaf heb olvgu cyffelybrwydd gwrthddrychau. Ymdrina crebwyll yn gyffredin â theimladau a thymherau uchelaf yr enaid. Mae fel penadur neu dybysbrell (poet) sydd yn taflu delweddau allan o'i afaelion llosgedig, fel pe byddant doddedig, ac yn eirias trwyddynt oll. Gallu amrywiog (*complex*) ydyw, a argynnwys y teithi hyny a elwir gan athronyddion,—dirnadaeth, dansoddiant (*abstraction*), a barn. Casglu crebwyll y lliaws i'r unigol, gan liwio a gwisgo ei greadigaethau amrywiog ei hunan gyda hanfodion y cyfan. Gylch wrthddrychau cyffredin, a gwirioneddau diaddurn, yn yr awyrgylch a anadla, nes y douant allan fel clae'r helydron yr haulwen. Ffuris enfys amlwiog i harddu y nen ganddo, allan o'r cwmwl a'r tarth sydd ynddynt eu hunain yn wrthddrychau pruddaidd ac annymundol. Cymyg (*fancy*), ar y llaw arall, sydd yn llai sylweddol, ond yn fwy llachar—peirianwaith parotoawl barddoniaeth ydyw, heb yr aegonid i'w yru. Gallu ydyw sydd yn pelydru ar wrthddrychau a ganfyddir gan y llygaid, ond sydd yn anweledig i ddirgel ddyn y galon. Seiniaw ydynt a chwarcuant ar y glust, ond sydd anhwyglyw yn ystafelloedd sanct-eiddiolaf y meddwl. Deillia oddiar egwyddor cyffelybiad yn unig. Twymna y meddwl gyda chanwylau cymhariaethau, ac nid gyda phelydrau haul dirnadaeth. Crebwyll ydyw cynnyrchydd cymyg. Perthynant i'r un gallu meddyliol, fel lliw a pherarogl yn perthyn i'r un blodeuyn. Fel galluoedd y meddwl, dygant yr un berthynas i'w gilydd ag a wna y ffrwd i'r afonig, a'r afonig i'r môr. A ddarfu i'r darllynydd sylwi erioed ar y tân yn dechreu cynneu ar foreu oer y gauaf, rywbryd cyn codiad haul, "a hi eto yn dywyll," pryd y brdd y fflam, ar ol iddi gynneu a goleuo y tanwydd, yn tiri allan yn wreichion nwydus a gorwyllt, fel pe yr ymddyfrent i chwarcu a thwrcian o amgylch yr ystafell, os nid er eu hyfrydych eu hunain, er difyrwch mawr i'r edrychydd? Gwelir yn y drych yma natur athrylith a'i gweithrediadau. Canfyddir yn gyntaf y fflam yn goleuo y marwot—yr egwyddor fywiol a elwir syniad, dirnadaeth, neu ysbrydol-iaeth. Pan ddol yr elfen danllyd yna i gyffyrddiad â thestun, feithiau hanesyddiaeth, neu ddansoddiant y galluoedd meddyliol, dechreuau yn y fan greu personau, cymeriadau, dygwyddiadau, a golygfeydd gwreiddiol o'r defnyddiau hyn. Dyma, feddyliem ni, ydyw dychymyg neu grebwyll. Rhai o'r creadigaethau hyn ydyw Satan, Milton; Titania, Aberon; Ariel, Caliban; a dwiniaid cymylog Macbeth, gan Shakspeare. Mae Macbeth ei hunan yn un o greadigaethau dychymyg, yn gystal a Hamlet, Romeo, Juliet, a Lear. Plant yr un tad ydyw y Tylwyth Teg, Echo, Polyphema, Demagorgan, rithiau Gwener a anwyd o'r môr, a Pellas a neidiodd yn arfog o fenydd lau. *Inferno*, Dante; palasau a choedwigoedd yn llawn gwyll, gan Spencer; bugeiles flyddlawn Fletcher, yn ei chartref Arcad-aid; ogofeydd yn llawn o berlau crogedig yn y "Nosweithiau Arabaidd,"—ydynt oll greadigaethau dychymyg, ac fel y cyfryw a berthynant i deulu lliosog Apollo. Ond nid ar hyn yn unig yr ymfoddlona crebwyll. Yn nghyfoethogrwydd ei allu, ac yn afradloneid a chwarcuargwch ei ysbryd, gwelir ef yn fynych fel y fflam ar yr aelwyd yn taflu allan wreichion afreidiol, ond sydd er hyn yn splynydd eu lliw, y rhai ydynt yn gynnyrohon y gallu a elwir cymyg (*fancy*). Gellir cyffelybu cymyg i'r blodau a dyfant ar ambell goeden afalau, y rhai a gynnyrchant lawnder o addewidion yn nerth bywyd adnewyddol y gwanwyn, ond na chynnyrchant ddim ffrwyth tua diwedd y flwyddyn.

Digona y sylwadau blaenorol i ddangos fod Christmas Evans yn feddiannol ar ryw allu mwy dwfn ac eang na chymyg; a bod ei grebwyll ef yn perthyn i'r dosbeirith hyny o feddylwyr a gynnyrchasant yr "Iliad," "Hamlet," a "Choll Gwynfa." Gallai ef gyda'r rhwyddineb penaf esgyn pinaclau yr uchelion, a disgyn eilwaith i waelodion y dyfnderoedd; gallai ohedeg i eithafion yr eangderau, a chasglu o'i ddeutu y golygfeydd mwyaf gogoneddus, a'r gwrthdrysychau mwyaf rhyfeddol yn yr ymherodraeth ddwyfol. Nid ydym yn gwybod am un areithydd Cristionogol a allai wireddu gyda y fath gynneddf fywiog y pethau a fu gynt, a'r pethau a ddaw yr amseroedd dyfodol. Ond ei grebwyll ydoedd cynneddf lywodraethol ei enaid, yr hwn a eisteddai fel teyrn ar yr orseddfaine i liwio ac i danio ei holl gynneddfau eraill wrth ei ewyllys. Cymerid ef gan y gallu hwn weithiau ar wibdaith i oes y patriarchiaid, y prophwydi, a'r apostolion, ac yn fynych iawn i gyfnod y seremoniau Iuddewig;—o'r lle y dychwelai yn gyffredin gyda llestri llawn o'fer yr efengyl. Yn ei bregeth ar ddilead "ysgrifen-law yr ordeiniadau," gwna y sylw rhyfeddol a ganlyn:—

"Pan bechodd Adda, daliwyd ef âg ysgrifen y ddyled o farw, yr hon a ysgrifenwyd gan fys Duw yn llyfr y ddeddf foesol, a darllenodd hi i Adda cyn y cwmp; ond anghofodd hi wrth geisio myned yn ddau trwy fwyta ffrwyth y pren; ond wedi pechu, darllenodd Duw hi yn ei gydwylbod ef, nes y llanwyd ef âg ofn. Ond wedi rhoddi yr addewid o Waredwr, darfu i drugaredd drefnau aberth o fywyd anifeiliaid i wneuthur taliad cysgodol i'r ysgrifen-ddyled hon. Pan y daeth Duw i lawr i gyfammodi â'i bobl ar Sinai, fe ddygodd ysgrifen y ddyled yno yn ei law, a deallodd yr holl wersyll nad allent fyw yn wyneb gofynion y ddeddf; gwelant fod eu bywyd wedi ei sfforfetu yn eu hwyneb. Trefnodd trugaredd i fustach gael ei ladd trwy dywallt ei waed, yn lle y dyn. Ond yn yr ebyrth hyny yr oedd adgoffa pechodau, ac nid eu madden. Am fwy na dwy fil o flyneddau, bu achos cymmod pechadur i Duw yn cael ei drin, a'r ysgrifen yn cael ei darllen ar fynydd Ebal bob bliwyddyn, a'r ddyled yn chwaneu yn lle lleihau; ysgrifau newydd yn cael eu pinio wrth hen ysgrif Eden. Wedi agor y llyfrau o wyl i wyl, nid oedd ond gwaed anifeiliaid yn dyfod i'r allor, fel math o ysgrifau yn enw yr Iesu, ac addewid ynddynt o agor banc yr aur. Pan oedd nef a daer wedi blino ar y ffigiad, neu y rhithiad o faddeu pechodau; pan nad oedd dim ond adgoffa beiau, clywaf lais rhyw un yn gwaeddi, "Ymsith â'r aberthau a'r offrymau poeth, ni foddlonodd y nef ynddynt; dyma gorff wedi ei barotoi; ac wele fi yn dyfod i gymmodi dynion i Duw âg uw aberth." Yr oedd yn dyfod fel yn llamu ar y bryniau, a neidio ar y mynyddoedd. Galwodd heibio swyddfa yr ysgrifen-law yn wyth niwrnod oed; a rheddodd ychydig o'i waed ef ar lyfr yr ysgrifen, a dywedodd—"Dyna i ti ernes a gwystl y cei waed fy nghalon friw." Gwedi byw yma dair ar ddeg ar hugain o flyneddau, gwelaf ef yn Gethsemane â'r cŵd aur ar ei gefn, yr hwn a gariodd gydag ef trwy lys Caiaphas a Philat; ond nid oeddynt hwy yn adnabod y bathnod a'r ddelw, a'r argraffiad oedd ar ei aur ef; ond yr oedd ei Dad yn eu hadnabod yn llyf ysgrifen-law Sinai; canys ysgrifen-law oedd yn gofyn yr holl fyd ydoedd hon. Dranoeth, yr oedd Mab Mair, â'r cŵd aur ar ei gefn, i dalu dyled yn ol rhyf llyfr y bywyd, neu ei gynnyrcholiad ef—ond yr oedd digon o aur ar ei gefn i dalu dyled deng miliwn o fydoedd—yn myned trwy heolydd Caerusalem tus swyddfa Sinai oedd yn awr gyda y drugareddfa, wedi ei symud i le y benglog; ac fel yr oedd yn myned, yn gwaeddi, "Ni ddaethum i dori ond i gyflawni." Pob melldith a phob bygythiad yn erbyn fy mhobl, gyrwch hwynt i mewn cyn tri o'r gloch prydawn heno,—deuwch â'r bea gyn-ysgrif a dynodd fy mhobl yn eu pen cyntaf,—prynaf dyrfa ddirif o fabanod heddyw,—mynaf eu pen yn rhydd o hen ysgrif Eden,—a'r llawer o gamweddau a biniwyd trwy yr oesoedd, o Adda ac Efa, ac Abel ac Enoch, a gwadiad Pedr o honwyf neithiwr; ond am Judas, nid yw ef yn perthyn i'm llyfr i; mab y golledigaeth ydyw; efe a'm gwerthodd am ddeg ar hugain o arian. Mae genyf yn y cwodyn coch yma ddigon i dalu y gofyniad. a digon o fodd i lanw pob addewid a phrophwyddoliaeth, o drugaredd, ac i fyw yn llawen, fi a'm dyweddi, i dragywyddoldeb, ar riuweddau fy marwol glwyf. Cyn tri o'r gloch y prydawn, nid oedd ysgrif yn Eden na Sinai, nad oedd wedi ei dwyn at y groes. A phan yr oedd pob peth weithiau wedi ei gyflawni,

breuddwydion. Ymddangosai fel pe buasai ei fenydd yn creu ac yn ffurfio gwledigaethau yn ei lygaid; pob ysgogiad o eiddo pa un a ellid ei alw yn wreichion melltenawl athrylith. Gesyd hyn ef ar unwaith yn agosach i'r prophwydi ysbrydoledig nag un o weledyddion a meddylwyr Cymru. Dyma lle yr ymdebygolai fwyaf i'r breuddwydiwr ysbrydoledig hwnw—John Bunyan. Gelwir Christmas Evans, gyda llawer o briodoldeb, yn Bunyan Cymreig: ond os sylwir ar y ddau wron gyda mwy o fanylwech, gwelir fod gwahaniaeth dirfawr rhyngddynt mewn rhai pethau er hyny. Er nad ydoedd Christmas Evans yn arfer iaith fodeuog wrth ddyfalu, eto yr oedd yn meddu mwy o hyn na Bunyan; ond yr oedd y gwrthddrychau a'r gwledfeydd a welai yr olaf yn fwy mawreddig, cynnwysfawr, a thebycach i natur na'r blaenaf. Yr oedd rhywbeth yn Bunyan yn hyn yn tebygu i glogwyni noeth mynyddoedd Cymry. Ychydig o flodau a dyf ar y Wyddfa; ceir mwy o rosynau yn tyfu yn ngardd y dyn tlawd nag a geir yn holl amgylchoedd copa Cader Idris. Ynghanol y ffrwd fechan y tyf lili y dwfr, ac nid yn afonydd mawrion y Rhine a'r Danube. Sylwa yr hyawdl a'r digyffelyb George Gilfillan, "Mai ychydig o brydferthion rheitheg a geir yn ngweithiau Bunyan; creu, nid paentio gwrthddrychau y byddai efe: ac er yr ymddangosai ei fod yn sefyll yn nghanol dyffryn llawn o esgryn sychion, gwnai ef iddynt symud; rhoddai fywyd yn eu cyrff,—gwnai iddynt ymddangos o'n blaen yn llu mawr iawn, rhoddai gnawd am eu hesgryn. a gwelid y gwrid ar eu gruddiau; a rhoddai nerth bywyd yn eu holl aelodau."

Clywsom rai yn condemnio Christmas Evans, oblegid anghysondeb ac anghywirdeb ei ddesgrifiadau o briodoliaethau y Jehofah. Ond pan ystyriom mai ei gyfoethogrwydd gormodol a achlysurai hyn fynychaf, cyll yr wrthdaddl hon lawer o'i grym. Ond gan yr amcanwn sylwi yn fanylach ar yr achosion hyn rhaglawn, ni a ymholwn yn awr, Pa un a ydyw dullwedd droellog yn tueddu mewn gwirionedd i gamarwain y meddwl, wrth geisio ffurfio barn am berffeithderau yr Anfeidrol ai peidio?

Pa beth ydyw priodoledd yn Nuw; ei gyfiawnder, ei sancteiddrwydd, a'i drugaredd? Pa beth ydyw y priodoleddau hyn yn ein cymeriadau ni ein hunain? Gwelwn mai rhyw arddangosion (*phenomena*) ydynt, ag sydd mewn undeb dirgelaidd â'n natur. Nis gallwn mewn modd yn y byd eu hegluro i achosion materawl. Y cwbl a allwn benderfynu yn eu cylch, ydyw—nad sylweddoliaethau ydynt. Yr ydym yn analluog i ffurfio unrhyw ddrychfeddwl am eu helfenu hânfolod. Darlunir hwynt genym trwy offerynoliaeth ffugyrau. Defnyddir y gair; ond nid oes genym arlun o'r peth; a gorchwyl darfelydd ydyw egluro trwy rithiau, ac nid trwy eiriau. Gwna ddefnydd, y mae yn wir, o eiriau, eto nid ydynt ond offerynau ei gelfyddyd, ac nid ei gwrthddrychau. Defnyddiau ydynt i arddangos delweddau i lygad y meddwl; ac y maent yn anhebgorol anghenrheidiol cyn y gellir dysgu mathau o feddyliau. Gall ymresymwyr ddadleu faint a fynont ynghylch dansoddiant (*abstractions*) a'u gwasanaeth; eto ni wnant yn fynych ond tywyllu meddwl yr annysgedig. Rhaid iddynt lwy gael delweddau, cyn y gellir cymaint a denu eu sylw, heb son am wneuthur iddynt amgyffred pethau; ond rhaid addef hefyd, fod y perygl i gamarwain yn cynnyddu gyda bywiogrwydd y tueddiad hwn y soniwn am dano. Mor gynted ag y dygir ardeb (*picture*) o flaen llygaid meddwl y dyn, dechreu ei ddarfelyddi yntau wneuthur chwangediadau at yr un gwrth-

ddrych; neu o'r hyn lleiaf, ei liwio nes y bydd yn wahanol hollol i'r ardeb oyntefig. A dyma lle yr oedd darfelydd Christmas Evans dan anfantais, ac yn agored i gael ei gondemnio ar gam, nid yn gymaint am gamddarlunio gwrthddrychau ag am eu creu yn y fath fodd ag y twyllai yr edrych-ydd ei hunan wrth sylul arnynt. Ond er fod dychymyg yn agored fel hyn i gamarwain ac i gamdesgrifio egwyddorion, eto mae wedi cynnyrchu mwy o wirionedd na llawer hanesyddiaeth, nac athronyddiaethau dar-browl (*theoretic*) ychwaith. Ceir yn fynych, yn ffug-draethau athrylith, lawer o wireddau arddunol; ac egyr ei llaw haelionus lawer o ddorau a guddient o'r golwg y brôydd hyfrytaf, gan gasglu llachrau o oleuni ar yr egwyddorion ag y darfu athronyddiaeth yr oesau fod yn fwy llwyddiannus i'w cymylu nag i'w hegluro. Anturiwn ddyweyd fod mwy o wirionedd yn drysoredig yn chwârëyddiaethau Shakespeare, nag sydd yn holl gyfundraethau caddugawl athronyddiaeth yr ysgolion canoloesol. Mae dyfaliaeth yn fynych yn dysgu y ddoethineb ddyfnaf, a'w wybodaeth egluraf, pan, fe allai, y byddo llythren y wers yn gyfeiliornus.

Ond er mor droellog ydoedd arddull Christmas Evans, anfynych iawn y gwyrar efe oddiwrth iaith a syniadau cywir. Ac fel y sylwasom uchod, yr oedd ei grebwyll yn hynod o wasanaethgar i ddwyn egwyddorion dyrus yn agos o flaen y meddwl, ac i'w hargraffu mewn llythrenau annileadwy ar y oof. Wrth egluro offerynliaeth ffydd, yn nghyfiawnhad pechadur, defnyddia y dull syml a tharawiadol a ganlyn:—

“Nid yw ffydd i'w golygu fel ammod deddfol, megys na ŵyr Duw pwy a fydd gadwedig, nes yr etholo dynion eu hunain trwy gredu; nid felly, ond un gadwyn gyfan ydyw cynllun iachawdwriaeth, o ddolen rhaglunio i ddolen goroneddu, ac yn cydio yn y dolennau canol—prynu, galw, credu, a chyfiawnhau. Rhodd Duw yw ffydd, ac o ffydd y rhaid derbyn yr holl iachawdwriaeth, fel y byddo yn ol gras. Nid ar gyfrif yn haeddiant sydd ynddi y mae yn cyfiawnhau, ond oblegid ei bod yn derbyn y rhodd o gyfiawnder, ac yn uno â Christ. Gall fod morwyn, wrth allor priodas, wedi ymwisgo yn hardd, ond nid ei gwies sydd yn ei chyllymu â'i phriod, ond y fodrwy. Gall gw'r fyned i'r banc mewn gwies foneddig, ond yr ysgrif garpiog sydd ganddo, yn llawn rhywygiadu, a dim braidd yn aros ond y rhif, sydd yn rhoddi hawl iddo i gael o drysor yr ariandŷ. Os gelli gredu, pob peth a fydd i'r hwn sydd yn credu—“yn ol dy ffydd bydded i ti.” Ni wnelsai y llaw na'r glust i ymwneyd am iachâd oddiwrth y sarff bres, ond y llygad. Mae gwreiddyn hollol sancteiddiad yn y dyn cyfiawnhau; ond ffydd sydd yn derbyn y gwaed, fel yr isop a'r cawg, yn yr Aipht, ac nid fel y lili, na dail yr olewydden.”

Gofynwn, A allasai Syr William Hamilton, neu Cousin, trwy gymhorth eu hathronyddiaeth, neu yr esgob Whateley, trwy gywreinerwydd ei resymeg, ddarlunio mor oleu a tharawiadol brofiad o bethau ysbrydol yn galw y gwrthgiledig yn ol, a'r desgrifiad a ganlyn?—

“Sorodd Shoni ar ei kyflog, a throes ei gefn ar dŷ ei feistr, wedi bod yno yn gwasan-aethu am ffyneddau. Wrth grwydro o fan i fan, cymerodd Shoni yn ei ben i fyned i roddi tro i'r dref, er gweled pa beth ydoedd yn myned ymlaen yno. Pan yn rhodio yno ar hyd yr heol, pwy a gyfarfyddai â Shoni, yn ddisymwth, ond ei hen feistr. Pan welodd Shoni ei feistr, aeth yn lled *shy*, ac nid oedd ei atebion ond byrion, ac arwyddai yn amlwg nad ydoedd am siarad fawr âg ef. ‘Wel, wel, Shoni,’ ebe y meistr, ‘ni wna hyn y tro; os ym-adael, gâd i ni ymadael yn ffrindiau: tyred gyda mi.’ Ffwrdd yr aeth ei feistr a Shoni tua heol y Groes, ac i mewn i arwydd y llew o lwyth Juda; ac wedi eistedd i lawr, galw-odd ei feistr am bob o wydiad o win o winwydd Escol, yr hwn a sathrwyd yn ngwinwryf Calfaria. Dygwyd ef iddynt o'r rhywogaeth oreu; a chyn i Shoni yfed ond ychydig o hono, wele ef ar ei draed; y dagran yn berlau gloewon yn treiglo dros ei ruddian, a'i ddeheulaw yn estynedig at ei feistr, ac yn gwaeddi allan, ‘Meistr!—ffrindiau mwy—ffrindiau hyd y bedd mwy, meistr anwy!—ffrindiau hyd dragwyddoldeb mawr mwy!’

Adref gyda chwi, meist'r anwyl; yn eich gwasanaeth y treulïaf fy oes mwy! byth mwy! byth mwy! A ydyw y pechod wedi ei faddeu, meist'r anwyl? 'Ydyw, Shoni bach; dere yn ol, dere yn ol. 'A'u pechodau a'u hanwireddau, ni chofïaf mo honynt nwyach.' Croesaw, croesaw, tuag adref; y mae yr hen fywioliaeth a welaist gynt yn dy aros eto."

Ymhlith y lluoedd pregethwy'r a arferant ddarllen y "Traethodydd," mae rhywbeth yn sibrd yn ein clustiau ni fod rhai o honynt yn ddyinion ieuaine; ac fel pob dynion ieuaine gwir obeithiol, maent yn cael y gair o fod yn lled uchelfrydig (*ambitious*). Ymddangosant fel pe baent yn benderfynol i fod yn areithwyr penigamp, neu ddiu. Deallwn nad ydynt yn arbed unrhyw draul na thrafferth i ymddysgleirio fel traddodwyr effeithiol. A dywedir gan y rhai sydd yn byw yn yr un tŷ a hwy, eu bod yn cuog, weithiau, o sefyll am oriau meithion o flaen y drych, i ddyysgu ystum ac ysgogiadau areithyddol, i'r dyben i'w galluogi i ragori fel traddodwyr gwych. Wel, ni fynem er dim eu condemnio am hyn, oblegid nis gwyddom paham na ddylai pregethwy'r ddefnyddio pob moddion cyfrethlawn i ragori yn eu gwaith pwysig, yn gystal a phobl eraill. Ond gobeithiwn nad ydynt hwy yn perthyn i ddo-barth yr epaod a ddarlunir gan awdwr y traethawd hwnw yn ein dalenau ar "Efelychiad." Os taw ceisio efelychu ser dysglaer Llynlleifiad a Llanlyfni ydyw eu haucan wrth sefyll cyhyd o flaen y drych, teilyngant bob dirmyg a ellir ei dasu arnynt. Ond os taw perffethio eu dull naturiol eu hunain ydyw eu dybenion, teilyngant barch dauddyblyg am eu llafur. Ond yn lle eu hannog i fyned at Blair, Whately, a Bell, i ddyysgu rheolau areithyddiaeth goethedig, cymhellwn hwynt i gymeryd gwers gan eu cydwladwyr hybarchus, Christmas Evans, ar ddirgelwch traddodiad hyawdl ac effeithiol; ac anturiwn ddyweyd na allasai Quintilian, na Cicero, na neb areithwyr penigamp eraill, roddi gwell addysg ar y mater yma, na'n harwr, yn y dernyn byr, ond cywrain, a ganlyn:—

"Ewch i efail y gof, i'w weled yn gweithio pedolau, swch, neu gwlltyr. Mae yn gyntaf yn gosod yr haiarn cymhwys at un o'r celfi yn y tŷn, heb swn curo ar yr eingingion. Mae yn crynoi & rhaw fechan y marwor, at wneyd gwres. Yna y dywed wrth y gwas, 'Ohwytha, fachgen, ac y mae ef, & i raw yn ei law, yn meddiannu ei hun, ac yn holi rhyw gwestiynau perthynol i'w orchwyl ef. 'A dorodd eich meist'r gynffon yr ebol coch?' 'Na ddo.' 'Paid a chwytho cymaint, fy ngwas.' Yna mae yn edrych ar y tŷn yn poethi yr haiarn, heb ymaflyd eto yn y morthwyl i guro, na'r gwas i ymaflyd yn yr ordd: ond fel y mae yn gwled yr haiarn yn dyfod i dymher i'w forthwyllo, y mae yn ei dynu allan yn llawn gwreichion toddedig, ac yn ymaflyd yn y morthwyl, gan roddi yr haiarn toddedig ar yr eingingion; yna, mewn brys, geilw ar y gwas i daraw, ac erbyn hyn mae swn curo haiarn yn llanw yr holl efail, a'r gwreichion taallyd yn saethu drwyddi; ac felly yn olynol drwy y dydd. Yma, sylwch, nid yw yn curo yr haiarn i'w boethi, canys heb ei fod wedi ei boethi, ofer fyddai ei guro: felly, ofer ydyw arfer gordd a morthwyl bloeddio, heb fod y mater wedi ei ddywni yn ei dwymnias yn ein calonau ni. Dyma y modd yr ydym ni wedi cynnyg gwneyd hwyll ac effeithio ar ein gwrandawyr, lawer gwnith, megys pe bai y gof wedi gosod yr haiarn yn y tŷn, a phrin ei gynhesu gyda brys gwyllt. Croes i natur pethau yw cymeryd morthwyl i'w guro a'i lunio tra mae eto yn y tŷn, heb dymheru, nes ydyw y tŷn yn diffodd, a'r mwg a'r lludw yn llenwi llygaid pawb, a'r bedol, a'r swch, a'r cwlltyr, heb eu gwneyd. Felly, frawd, cyffelyb i'r dull annaturiol hyn y cefais fy hua yn fynych wrth bregethu."

Dengys y darnau tra phrydferth blaenorol, yn gystal a'i holl gyfansoddiadau, ei wybodaeth ddoen o'r natur ddydol. Rhagorai yn hyn ar neb a ddarllenasom erioed, oddieithr Shakespeare a Bunyan. Ymddengys fod ganddo fath o agoriad, gyda pha un y gallasai agor holl ddrysau y galon ddydol, nes cael golwg gyflawn a manwl ar ei dirgeloedd—capelydd ei haddoliadau, duwiau ei serch, a dacargelloedd ei hanobaith. Cynnysgaethai

y gallu hwn ef â gwybodaeth o'r lle yr oedd castelli awyrawl yr hunan-dwyllwr wedi eu hadeiladu; a thrwyddo deuai o hyd i'r ystafelloedd tywyllion hyny, lle yr oedd coffrau y cybydd yn guddiedig.

Dywedir gan y rhai a'i hadwaenent yn dda, fod ei gymeriad yn hynod o ddiidwyll—ei fod mor ddiidichell a'r plentyn bob amser, ac y gallasai y dylaf ei dwyllo mewn eiliad. Ond er y bæddid ef yn greulawn, weithiau, gan hiliogaeth annuwiol Ahitophel, oblegid y gwendid rhinweddol yma, eto arddangosai, bryd arall, graffder meddwl neillduol i amgyffred pob math o gymeriadau. Arddengys rhai tarawiadau yn y dernyn cywrain hwnw a ysgrifennodd ar ol marwolaeth Evan Jones, Aberteifi, y gallu hwn, yn gystal a'i lythyr ar "Ddysgyblaeth eglwysig." Yn yr olaf, gwna y sylw synwyrlym a ganlyn:—

" Mae rhai yn yr eglwys yn debyg i Joab a Serfia, nad oes modd i'w dysgyblu braidd, heb rwygo y deyrnas, hyd nes delont yn addfed i farn; oblegid nid ydynt nemawr byth yn edifarhau mwy na Joab; ond hwy a ddryllir yn ddisymwth o'r diwedd, heb un perygl i'r eglwys o'u cwmp hwy."

Dichon y gwel ein cyfeillion, y Bedyddwyr a'r Annibynwyr, fwy o rym gwirionedd yn y sylw blaenorol, na'r Methodistiaid; oblegid mae henaduriaeth yn gefn iddynt hwy yn wyneb yr anhawsderau hyn.

Yn ei lythyr at bregethwr ieuanc, gwna y sylw rhagorol a ganlyn:—

" Da iawn yw i chwi, tra byddoch yn teithio coedwig ieuencyd, ymgadw rhag pob rhith drygioni. Grae a gaffoch i fyned trwy goedwig o brenau gwaharddedig, heb dori eich enw ar riagl un o honynt, onide fe'i dannodir i chwi mewn bylchau na ddyagwyllwch. Ceir hyd yn nod y llythren iota o waith eich llaw yn mben blynyddoedd."

Mae llawer iawn o natur yn y gymhariaeth hon. Fe ŵyr pawb mor naturiol ydyw i ni dynu allan y gyllell o'r llogell, wrth sefyll, ar ddydd tesog o haf, dan gangau coeden, i dori ein henwau yn y rhiagl. Cofiw'n i ni ein hunain wneyd hyn ryw bryd o ran ymyrfaeth drwg, pan oeddyn blant. Aethom at y lle yn hollol ddamweiniol yn ddiweddar, a chyfarfyddasom â'r goeden wedi tyfu llawer, a'n henwau ninnau wedi tyfu yn y rhiagl yn ogymaint. Felly y mae pechodau ieuencyd yr un modd, i'w gweled "yn mhen llawer o ddyddiau," nid yn unig mewn bodolaeth, ond wedi cynnyddu, trwy eu dylanwadau a'u heffeithiau ar eraill, yn gystal ag ar gymeriad y dyn ei hunan.

Wrth ddarllen pregethau a gweithiau Christmas Evans, tarewir ni â syn-dod, yn gyntaf oll, gan yr amlygiadau a geir ynddynt o gyfoethogrwydd anhysbyddadwy ei athrylith. Mae yn rhai o'i bregethau y fath doraeth o ddrychfeddyliau, fel y gellid eu cymharu i ddechreu a diwedd un o ddyddiau haf. Yn y boreu, gwelir y niwl euraid yn ymwasgaru i lachar uchel a bwlog y canolddydd; wedi hyny, daw yn amlwiedig am ychydig â chymylau tywyll, y rhai sydd yn gwneuthur i'r coedwigoedd ymddangos yn fwy glaswyrdd, a'r afonydd fel drychau yn fwy dysglar ac adlewyrchol, ac wedi hyny, torfynant yn raddol ac arafaidd, fel machlud haul yn nysgleirdeb eirian a chlaerwych y gorllewin. Nid oedd raid i Christmas Evans, fel rhai o feirdd Cymru, uchelfrydedd pa rai sydd yn fwy tanlyd a thoreithiog na'u crebwyll, waeddi wrth ddechreu ei bregethau, fel y gwnant hwy wrth ddechreu eu hawdlau:—

" Disgyn, awen, gymen, goeth,
A'th eiriau yn ffrydiau ffræth,
O'r nef, a chân erddygan ddoeth,
Y dwtwn hwn i'r Duw a'th wnaeth."

Gwelir hwy, druain, o'r hyn lleiaf gydag ymdrech clodadwy, yn chwysu a thuchan wrth geisio dringo copa Parnassus, ac os cyrhaeddir yno ryw-fodd trwy fawr lafur, buan y troedir hwynt yn ol i'r gwastadedd gan Apollo, ac wrth geisio brasgamu tros y clogwyni peryglus, da iawn fydd cael gafael ar y cynghaneddion yn ysgolion i'w hattal rhag tori eu gyddfau wrth geisio diagyn i lawr y goriwaered. A chawsom orchest weithiau i beidio gwenu (er mor beryglus eu sefyllfa), wrth edrych arnynt yn rhedeg i lawr llwybrau trôedig, igam-ogam, y pedwar mesur ar hugain, a chlywed y dolefau cwynfanus gyda pha rai y dychrynent y Dywysogaeth. Ond dyna fydd yn ein synu ni yn fwy na dim arall, fod dynion i'w cael yn Nghymru, yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg, a ystyriant y *signals* hyn of *distress* yn floeddiadau gorfoleddus awenyddion buddygoliaethus! A chlywir yr anwybodusion cynddiluwaid hyn yn gwaeddi wrth eu gwrandaw, "Llef Duw ydyw, ac nid dyn!" Ond nid oedd yn rhaid i Christmas Evans floeddio, curo, a thori ei hunan â chyllill, i edrych a wrandawai Apollo arno. I ddefnyddio iaith yr ysgrythyr, "yr oedd yn agos ato," ac yn ei myl. Mor fuan ag y byddai ei draed ar gopa Calfaria, "cynhyrfid ef gan yr Ysbryd," nes gweled y golygfeydd mwyaf arddunol; a chanfyddai âg un llygad, mewn eiliad (i arfer iaith ffugyrol), fwy o ryfeddodau nag a welai eraill, wrth syllu am flyneddau trwy yr ysbiedndrychau mwyaf chwyddedig, â dau. Dywedai Stephen yn bur hapus am Christmas Evans, "nad oedd anghen arno ef i hela am gyffelybiaethau i ddangos ac i egluro ei osodiadau, ond y gorfodid ef i arfer ei holl ymdrech rhag cael ei hela i lawr gan gyffelybiaethau. Gellid yn hawdd deall, wrth wrandaw arno, pan y byddai yn nghanol gwresogrwydd ei bwnc, y gwnai mewn ychydig fynydau wrthod, neu roddi ond hanner derbyniad, i gynnifer ag a fuasai yn ddigon o gynnysgaeth i gadw ambell bregethwr am ei oes."

Dywedwyd unwaith gan y beirniad Jeffrey am gyfansoddiadau barddonol Tom Moore, "eu bod yn rhy ysplenydd, a bod gormodedd o ddrychfeddyliau a deagrifadau dysglaer ynddynt." Meddyliasom lawer am y sylw er pan gyfarfyddasom âg ef gyntaf. Wrth hir a manwl ystyried pa un a ydyw y peth yn alluadwy, daeth y cwestiwn yma i'n meddwl, A oes yn bosibl cynnyrchu gormodedd o feddyliau ysplenydd a phrydferth ar unrhyw fater? Cuddir yr holl ddolydd braidd, weithiau, â blodau; ond a ydynt yn rhy liosog? Ymddengys y ser yn amlach nag y gellir eu rhifo yn fynych uwch ein penau; ond a all fod gormodedd o honynt mewn bydysawd dibendraw ac eangderau annherfynol? Pa rai o'r ser a'r planedau a ellid eu hebgor o'r nwyfre asur? Pa un ai Gwener deg, ynte Sadwrn fodrwyog? Ar ol penderfynu y gofyniadau hyn, gellid wedi hyny ddyweyd pa rai o eliediadau ein beirdd, a meddylldrychau ein pregethwyr, a ddylid eu troi o'r neilldu. Ond ein barn ostyngedig ni ydyw, na ddylid gollwng i golli gymmaint ag un meddylrith gwreiddiol, oblegid mae pob un yn cynnyrchioli rhan o wirionedd ag sydd yn anfarwol. Yr awdwyr mwyaf galluog ac arddunol a welodd ein byd ni erioed, ydynt gyfoethocaf a mwyaf toreithiog eu drychfeddyliau. Beth a ddywed y darlennydd am y fath ser a William Shakespeare, Jeremy Taylor, John Milton, Edmund Burke, a Dewi Wyn? Meddyliau anffrwythlawn, yn gyffredin, a glywir yn cwyno fod eraill yn rhy afradlawn. Y gwartheg culion a lyncant y rhai tewion. Chwennychai yr eiddilod hyn weled behemoth a lesiathan Job yn llai eu corffolaeth. Tyf gormodedd o rosynau Saron, a

HEF y dyffwrdd, yr awydd yr Arglwydd, i'w boddio. Y mae gormod o heriau, a thra, a rhochion mwy yn tarddu oddiar wisgoedd Solomon, i'w hysbysu eu chwant. Gwnai y gwraig a addurnai mor chweg ruddiau E. L. sereni yn rhy ddyrhaed ar ei lygaid gweminaid hwy, fel nad allent wneud rhagfarniad eu gwaith. Yn ffr. gwel y meddylwyr goferniadol hwy armodiad o hysbysu wrth yr rhes, o ogoniant yn y lili, ac o lachar yn y ser. I'w hysbysu i'w hysbysu hwy o'r hyn sydd wir ragorol. Wrth gwneud cerbydau rhaid i'w hysbysu gael diorsodda natur. Rhaid taflu pob awydd i'w hysbysu wrth am am gyfnewidderau lliwog y sugn-beiriannau pump. Ymddangos yn fwy yn seiclas eu hoffiynau cerdd eu hunain nag yn alwau y ffrwythau ac yn nheudoniau yr eos. Nid yn unig, can- mair cyfnewidderau rhaid fod eu beian yn ychydig, ond oblegid fod eu cyfnewidderau yn amod. Ystyrir y "coronau lawr" a'u haddurnant yn waeth na gwneud cerbydau eu hysbysu. Yr ydym yn casu twyll- wnder yn y gwraig, gwaith, a hysbysu; nis gallwn gael rhy ychydig o brod mewn cyfnewidderau barddonol na rhyddieithol; ond nid ydym hysbysu yn rheswm pahan y dyw. mewn beirniadeth, sathru dan draed cerbydau gwir hysbysu. Pwy nad ymhyfyda yn nhynerwch a dysgierdeb boreu haf ac yn nhynerwch ac addfedrwydd tymmor y cyrnaf? Pahan y mae yn rhaid dysgierddu iaith i ganmawl cymeriadau awenyddol beirdd yr ail radd, ar drau taflu pob diystyrwch ar *fasoriaid* y gân? Hynodir eu cymeriadau barddonol hwy, nid oblegid fod eu perlau yn lliwog, ond, yn hytrach, oblegid eu bod yn gallu ar y gelfyddyd o wigo eu tipyn defnyddiau yn y fath fodd ag i greu y dyb eu bod yn farch- natawyr cyfoethog. Os meddyr am Dewi Wyn, er anghraifft; gellid dyweyd, heb arfer gormodiaith, ei fod yn feddiannol ar gloddfeydd anhys- byddadwy o aur. Cymaint a allasai ei gydoeswyr barddonol ymfrostio ydoedd, eu bod yn feddiannol ar ddigon i dalu eu ffordd. Nid ymddengys fod ganddynt hwy ddim goludoedd wrth gefn. Buasant yn fethdalwyr ganwaith, o ran hyny, oni bai i'w hysbysu eu gyrfa lenyddol roddi eu syltan talent yn y banc cynnil; a gwneyd, fel y dywedir y gwna ambell wraig ofalus a chynnil, "i gyflog bychan ei gŵr gyrrhaedd ymhell."

Onid teimlir fod afradlonedd darfelydd Christmas Evans, fel Dewi Wyn, nid yn unig yn annherfynol o ran cyflawnder ac amrywiaeth, ond derbynid yr argraff y byddai ganddo fwy wrth gefn nag a ddygai o flaen ei wran- dawyr. Ac ni chyfyngid ei dalent ef i un dull o lefaru;—gwnai ddefnydd o bob gallu areithyddol, fel pe byddai anghen; weithian, gwatwareg, i ddin- ystrio gwrthddadleuon gwrthwynebwy; bryd arall, arabedd, er mwyn denu sylw yr anfeddylgar; neu darawiadau prudd-lesmeiriol (*pathetic*), i gysuro meddwl y cristion profedigaethus, neu i doddi teimladau yr any- tyriol. Anfynych yr arferai yr iaith flodeuog a hynoda arddul y ddau Roberts o Lanbrynmair. Gwnai ef fwy o ddefnydd o ehediadau uchel barddoniaeth, nag o gymhariaethau coethedig a thlyson. Argynnwys ei droell-ymadroddion fwy o eangder, ond llai o ddilynder, nag arddull yr ysgrifenydd poblogaidd a defnyddiol a enwyd. Mewn disgrifiadau tan- llyd a chwaryddol o bersonau ac amgylchiadau y byddai ei athrylith ef yn fwyaf cartrefol. Mae, ar rai adegau, yn uno prydferthwch ac eangder a'u gilydd, fel yn y deryn hedegog a ganlyn:—

"Yr oedd addewid y Tad o'r Ysbryd yn un o'r tair addewid fawr, y rhai, fel tair llong lwythog, a hwyliasant i mewn i'r byd marw, ac a achubasant fywyd

tyrfa ddirifedi. Rhoddwyd hysbysiad yn Eden, pan oedd y byd wedi ei gauad o fewn i ogof angeu, fod llestr y Brenin, dan yr enw 'Had y Wraig,' wedi hwylio allan er eu gwaredigaeth. Parhaodd y prophwydi i ddywedyd eu bod yn ei gweled ar y môr; ac yr oedd fydd yr hen batrieirch yn ei gweled o bell yn gwneyd am y tir; credasant a chyfarhasant hi o bell. Yn mhen pedair mil o flyneddau, hi a hwyliodd rhwng y ddau hwyr, gyda goleuni seren newydd, i mewn i geg afon Bethlehem. Gwnaeth ei ffordd trwy yr afon fordwyol i fyny yn yr yspaid o dair ar ddeg ar hugain o flyneddau, gan gyfranu rhoddion iachâd ar hyd yr holl ffordd. Wrth fyned i mewn i agendor llyn angeu, cafodd dywydd garw, a saethwyd ati gan yr holl bwerau cryfion; ond aeth ymlaen i'r lle penodedig, ac arllwysodd ei llwyth, sef bywyd Mab Duw, dros fywyd y byd. Boddlonwyd cyfiawnder, ac anrhydeddwyd y ddeddf, a phrynwyd yr eglwys; a hwyliodd hithau adref i borthladd anfarwoldeb, wedi darostwng nerthoedd marwolaeth trwy ei farw ei hun, ac aeth yn ol i'r lle o'r hwn y daeth allan, ac nid yn farw, ond yn fyw, wedi gorchfygu marwolaeth."

Rhydd disgrifiadau Christmas Evans ddrychfeddwl i ni o bethau yn debyg i gylcharlunfa (*panorama*) fawr—gwna i wahanol olygfeydd ac amgylchiadau fyned heibio ein golygon mewn amrantiad. Cyfyd druman Calfaria ger ein bron, a'r groes yn eu canol. Cyfeiria ein sylw at y diafol a'i lu uffernol; y gwrdd-deirw, y cŵn, a'r unicorniaid, yn paratoi erbyn yr ymgyrch ofnadwy; clywid hwynt yn sibrd ac yn ymgynghreirio pa fodd i weithredu ac ymladd yn fwyaf llwyddiannus; dangosai fel y gosodid rhai i adgyfnerthu meddyliau ei elynion yn ei erbyn, i chwaneu cynddaredd yr Iuddewon, nes eu tueddu i waeddi yn fwy croch am ei groes-hoelio; ac eraill i wyllo am gadw mileindra y Rhufeiniaid mewn bywiogrwydd a gorwyltodd; a gosodid dosbarth arall ganddo i ofalu am ddarpar amgylchiadau i gadw y dysgyblion o hirbell, ac i wneyd i ocheneidiau ei fam, ac wylofaen i gwagedd duwiol, drymhau a suddo ei enaid tristaol. Dangosai fel y gwnai cuddiad wyneb ei Dad (yr hyn a achosai i'r tywyllwech fantellu holl anian) fod yn doriad gwawr i feddyliau y cythreuliaid. Ond pa yagrifell all ddarlunio ei gywreinerwydd wrth ddangos fel y dechreuai y frwydr droi o du yr Emmanuel! Byddai y tarawiadau hyn, weithiau, yn arddangos mwy o athrylith gynnwynol na'i holl ddyfalyddiaeth. Ni cheisiwn ei ddesgrifio, oblegid gwyddom mai ofer fyddai yr ymdrech fwyaf egniol. Dyna y pryd y disgynai ei hyawdledd anghymharol fel yr eirias tanllyd ar y cynulleidfaeoedd. Pan y dangosai, gyda'r fath rym angerddol, allu anfeidrol y Llew o lwyth Juda i ddinystrio gweithredoedd y diafol, a'r ddoethineb annherfynol a amlygid i siomi ei gynllwynion,—dyma y pryd y cyffrôid meddyliau yr hen ddawiolion profiadol a'i gwrandawai i orfoleddu yn Nuw eu hiachawdwriaeth, ac y byddai yn orchest ar yr hen chwirydd beidio neidio fel ŵyn defaid. Dyma y pryd y methai y mwyaf anystyriol beidio crynu gan neryn anwrthwynebol yr appeliadau a gymysgid yn achlysurol â'r disgrifiadau, ac y disgynai ei eiriau fel tân-belenau ar eu cydwybodau terfysglyd. Ac o mor felus fyddai ei weled yn troi y ddolen, ac yn dangos mai marw yn lle y pechadur a wnaeth yr Iesu! "Tarawaf y bugail, a'r praid a wasgerir." "Coebedigaeth ein heddwch ni oedd arno ef, a thrwy ei gleisiau ef yr iachawyd ni."

Dyma yr adegau yr amlygid cryfder a gwendid Christmas Evans fwyaf fel areithydd. Yr oedd ei grebwyll mor fywiog ar rai o'r adegau hyn, fel yr oedd yn anghenrheidiol bod ar wyliadwriaeth ddyfal rhag cymysgu ei feithiau a'i ddelweddau â'u gilydd. Carid ef ei hunan, yn gystal a'i wran-

dawyr, mor bell, weithiau, ar edyn afywodraethus ei ddychymyg, fel y gorffodid ef i fyned ymhellach nag yr amcanai fyned; fel yr agerdd gerbydau ar y ffyrdd haiarn, y rhai, oblegid grym gormodol y gallu sydd yn eu gyru, nad allant sefyll wrth y gorsafau (*stations*) yn uniongyrchol, heb fyned yohydig ymhellach na'r man penodedig. Cwynai beirniad dysgedig yn un o'r *Reviews* Seisonig fod tuedd ei athrylith i wneuthur egwyddorion a gwirioneddau yn rhy sylweddol (*material*). Credwn fod mwy o sail i'r wrthddadl yma yn erbyn arddull Christmas Evans na dim a welsom. Wrth iddo son am yr anghydfod a fodolai rhwng y priodoliaethau dwyfol â'u gilydd—wrth ddangos fel y cafodd cyfiawnder ei foddloni trwy yr lawn, ac fel y gweinyddid tosturi i bechadur gan drugaredd, byddai gormod o duedd yn ei ddyfaliaeth i beri i ni feddwl mai rhyw benaduriaid enwog oeddynt, a lywodraethent eu gwahanol deyrnasoedd; y naill yn hynod o lym yn ffurfiad a gweinyddiad ei gyfreithiau, a'r llall yn hynod o dyner a thosturiol wrth y mwyaf gwrthryfelgar o'r deiliaid. Cofiw, pan oeddym blant, mai drychfeddyliau fel hyn oedd genym am berffeithderau yr Anfeidrol, ac yr oeddynt wedi eu seilio wrth wrandaw ar bregethwyr yn ceisio efelychu dullwedd Christmas Evans yn y pulpud. Ond dylid cadw mewn cof o hyd mai cyfoethogrwydd gormodol crebwyll Christmas Evans a'i gyrai, fynyohaf, ar gyfeiliorn. Gofynodd rhywun i Robert Hall, unwaith, pan gymerwyd ef i'r gwallgofdy, "Mr. Hall, pa beth a'ch dygodd chwi yma?" "O, syr," meddai yr arebydd parod, "rhyw achlysur nad oes perygl byth y deuwch chwi, syr, yma o'i blegid—gormod o ymenydd." Felly y gallwn ninnau ddyweyd am wendidau Christmas Evans, fel meddyl-iwr, mai gormodedd o gyfoeth a'i niweidiai, fynyohaf. Nid ydym ni am dafu yr holl fai ar ei arddull farddonol ychwaith, fel rhai beirniaid, ond beiwn ef yn hytrach am esgeuluso, yn achlysurol, gadw ei arallegau o fewn terfynau. Arferir yr arddull yma, yn achlysurol, gan ysbrydoliaeth ei hunan. Personolir y perffeithderau dwyfol, fel yr arferai ein gwron wneuthur, yn ngair Duw. Dywedir gan y Salmydd, "Trugaredd a gras a ymgysuriant; cyfiawnder a heddwch a ymgusanasant." Ond tra y canfyddwn fod awurdod ysbrydoliaeth dros bersonoli gwirioneddau yr efengyl, eto, addefwn nad oes bosibl arfer gormod o ofal rhag cymyly eu gogoniant wrth geisio efelychu dullwedd hedegog Christmas Evans. Cyn myned ymhellach, yr ydym am anrhegu ein darllenwyr âg un o ddarnau mwyaf uchelaidd ein hawdwr, ac anturiwn ddyweyd, y deryn rhyddieithol mwyaf hedegog ac arddunol yn yr iaith Gymraeg; a chredwn y deil gymhariaeth â darnau mwyaf uchelfrydig a llwyddiannus Milton a Burke. Tybiwn nad oes anghen gwneyd unrhyw esgusawd ar gyfrif ei feithder—nid oes modd ei ddarnio heb wneyd cam â'r cyfansoddiad. Yr anghenheidrwydd oedd am iawn y groes ydyw y pwnc.

"Tybygw, dechreuai, "fy mod yn gweled mynwent fawr anferthol, yn yr hon y gorwedda'i lliaws dirif o hil Adda. Yr oedd y lle yn llawn o ogofeydd marwol, a chwml tew wedi gorchuddio dros y lle, fel nad oedd goleuni haul, na lleuad, na chanwyll, i'w gwled yno; yr oedd y dorau yn fil cadarnach na dorau pres y byd, ac wedi eu cloi i fyny gan Gyfiawnder dwyfol, â bàrau ac â chloion anfarwol, fel nad oedd gobaith am ddiangfa o'r lle tywyll hwn. 'Yn Adda mae pawb yn meirw.' Gydag awel y dydd, dacw Drugaredd wedi diagn i waered o nef y nef, yn ngerbyd yr addewid foreu, a chyda hi berson, tebyg i Fab y dyn, neu Had y wraig. Trugaredd a atwodd wrth y porth haiarn marwol, gan ddywedyd, 'Fy mrawd Cyfiawnder, yr wyt yma yn cadw gwyliadwriaeth ar y lle

claddu hwn, ac wedi selio y maen marwol â sêl Duw.' 'Ydwyf. Pa beth a fyndi di i fy chwaer Trugaredd?' 'Fy neisfyfiad ydyw, cael ffordd rydd i fyned i mewn at drigolion y fynwent hon; pe cawn, myfi a osodwn agwedd bywyd yn lle angeu ar y llanerch ddiolledig hon.' 'Deall fi, fy chwaer (ebe Cyfiawnder); gwn nas gelli di o gariad at gyfiawnder dori y cloion yma; ac nis gallaf finnau agor y drws—nid o lid at y trigolion annedwydd, ond o gariad at ddeddf Duw.' 'Heb ollwng gwaed nid oes maddenant.' Yno dyrchafodd Trugaredd ei gwynebpryd siriol, golwg ar yr hwn oedd yn ddigon i weithio gobaith trwy y fynwent, ac yr oedd Had y wraig yn sefyll yn ei hymyl;—'Fy mrawd Cyfiawnder, A gymeri di Feichniydd, hyd oni ddelo yr amser i'w dywallt, fel y gallwyf fi gael agoriad pyrth marwolaeth i fyned atynt?' 'Gwnaf (ebe Cyfiawnder) ond ei gaelo berthynas digon agos â'r Deddfroddwr, ac â thrigolion y fynwent; canys rhaid iddo gael ei ddwyn i fyny yn y llys uchod, o ran ei berson, a'i fynediad allan er cynt, er dyddiau tragwyddoldeb; ac y mae yn rhaid ei eni yn y natur ddynol, yn Methlehem, tufewn i'r fynwent; a sugno bronau morwyn oddiyma, a byw yma o fewn cyffiniau y fynwent o gylch tair ar ddeg ar hugain o flyneddau, a chael ei aberthu ar bren tufewn i'r caudle hwn.' Yna Had y wraig a nesaodd ymlaen, ac a ddywedodd, 'A gymeri di fi yn Feichniydd?' Edrychodd Cyfiawnder yn fanwl arno, a dywedodd, 'Gwnaf, o'm bodd, am gan' mil mwy, pe buasai achos; canys yr wyt wedi dy ddwyn i fyny yn llys y Deddfroddwr, er tragwyddoldeb; a thi a fyddi yn Had y wraig; yr wyt yn canfod dy sawld waedlyd.' 'Cyfiawnder, Pa beth yw dy ofyniad?' 'Darostyngiad am godiad, a bywyd am fywyd, ac angeu am angeu.' 'Dyma fi,' ebe Had y wraig, 'yn taro fy llaw yn dy law di, ac yn ysgrifenu fy enw yn rhol llyfr ysgrifen wyf yn roddi i ti, y bydd i mi

'Dalu iawn ar bren mor ddrud,
 Sy'n fwy na holl fleidd-dra'r byd.'

Dyro dithau agoriad y fynwent i Drugaredd. Dywed di, Gyfiawnder mawr y nef, pa amser a osodaf yn yr ysgrifwrym (*bond*) wyf yn roddi yn enw fy holl eglwysi i pa bryd yr wyt am i mi ymddangos fel un o drigolion y fynwent farwol?' 'Yn mhben pedair mil o flyneddau, wedi dechreu cloi hon i fyny.' 'O'r goreu, bodd-lawn wyf; a thyma fi yn rhoddi ysgrif o dan fy llaw: wele fi yn dyfod, dyma i ti un copi i'w gadw yn swyddfa fawr Cyfiawnder, a chopi arall i'r patriarchiaid, a'r prophwydi, a Moses fel pen-edrychw'r ar ol yr ysgrif.' 'Wele finnau,' ebe Cyfiawnder, 'yn rhoddi agoriad y fynwent i Drugaredd.' 'Ac i'r dyben i ddangos natur y taliad a wnaf, yr anghen am dano, a gweithio fydd a dysgwyliad yn fy eglwys am flywyddyn prynedigaeth y fynwent hon, yr wyt yn gosod i fyny y ddeddf seremonïol, yn fy enw, ac fel cysgod o honwyf fi yn ei hebyrth, a'i gwyliuau cymmodol, i adgoffa y pechodau, ac i arddangos y gwir aberth, ac na newidiaf fi fy meddwl.' Yr oedd y tân oedd yn lloagi aberthau Israel, wedi dyfod o'r nef ar y cyntaf, ac yn arwyddo digofaint dialeddol Duw am bechod; ac yr oedd y gwaed a aberthid yn arwydd nad oedd dim a allasai ddiffodd melldith y ddeddf ond gwaed Iesu Grist. Mawr a hirfaith fu yr ymdrech rhwng y gwaed a'r tân ar allorau Israel; ond nid oedd y myrddiynau o greaduriaid mudson a dywallt-wyd eu gwaed i flamau tân yr allorau, ddim yn y byd mewn nerth, gwerth, na rhinwedd i'w ddiffodd. Efe a drodd yr holl ddiadellau yn ddyrnod o ludw ddisylwedd, dan gylch yr allor fawr. Ond yn nghyfiawnder yr amser, ganed y Messiaid o un o ferched y fynwent; ac ymddangosodd fel Oen Duw tufewn iddi; a daeth y pedwerydd dydd ar ddeg i fyny i'w ddal, a'i ddwyn at yr allor. Dalwyd ef yn Gethsemane,—ymostyngodd fel Oen i fyned i'r lladdfa; gosodwyd yr allor, nid yn y deml, ond tu allan i byrth Caersalem, ar fryn y penglogau marwol. Yr oedd yn offeiriad, ac yn aberth, ac yn allor ei hun. Rhwymwyd ef hyd wrth gyrn yr allor, o gylch naw o'r gloch yn y boreu—dydd i'w gofio byth—ymafaelodd y tân ynddo fel pla marwol, gan ddywedyd, 'Cyfiawnder wyf fi; nid arbedaf neb; ond cyfiawnder a synaf; myfi a losgais fyrrdyddiynau o w'n Israel; ac os na ddiffoddir fi wrth losgi Oen Duw, yr hwn yn unig a ddichon dynu ymaith bechodau y byd, myfi a losgaf yr holl fynwent, eneidiau a chyrrff, hyd uffern isod. Parhaodd flamau ysol y felldith, a llyncu, a difa, a llosgi, a'r gwaed i

ddyferu i lawr i ganol y ffamau, fel y tybiodd rhai mai y tân a fyddai y trechaf. Bu yr ymdrech yn anghymharol o'r chweched hyd y nawfed awr : ac yn amser ammheul y fuddygoliaeth, nid oedd ond dystawrwydd dros yr holl fynydd. Ond am dri y prydawn, wedi y tân dialeddol losgi trwy holl deimladau dynoliaeth, *efe a gyffyrddodd âg allor y Duwodod ; yna efe a ddisfoddodd !* Duodd haul â syndod, holltodd y creigiau, crynodd y ddaear, agorwyd y beddau, cyfododd y meirw ; canys gwelsant Dduw yn natur dyn yn marw ar bren : fel nad oedd ond adgoffa pechodau yn yr hen ebyrth, heb dalu dim ; ond ymddangosodd yr Iesu yn ol y cytundeb ; a gwelwyd ef â'r owdyn aur ar ei gefn, yn myned o Gethsemane, trwy heolydd Caersalem, i fyny i wynebu y *fond* neu ysgrif-law a roddes ef ei enw i'w thalu. Gwaeddodd o flaen y swyddfa 'Fy Nhad, daeth yr awr ! dyma y cwd aur, a thyma fi yn ei arllwys ar fwrdd mawr y cyfrif.' 'Dyma ddiagon fy Mab, myfi a gefais iawn ; a thyma yr ysgrif-law oedd yn erbyn dy bobl, i ffray i tithau ; ni chaiff aros yn hwy yn swyddfa Moses a Sinai ; ond cymer di hi, a gwna a fynot o honi.' Pa beth a wnaeth o'r ysgrifen-law ? ai ei thori, a'i thafu gyda y gwynt, neu ei chladdu mewn daear ? Gosododd hi mewn lle aierach, hoeliodd hi wrth y groes : pan yr aeth ef oddiar y groes, hoeliodd yr ysgrif yno yn ei le, ac a roddes y groes i'r deuddeg apostol, a'r gwir bregethwyr, i'w chario trwy y byd, a'r ysgrif wedi ei hoelio, a'r ddyled wedi ei thalu. Nid Iesu sydd arni yn awr, ond yr hen ddyled a fu yn ein herbryn ni, ac ysgrif dani,— '*Talwyd y ddyled hon ar Golgotha.*'"

Gallai y dywed rhywrai eto, fod arddull Christmas Evans yn y pulpud yn fwy swynol i'r glust nag o fendithiol i'r deall a'r meddwl. Addefwn y gallai ei fod yn fwy derbynol gan bob math o gynnulleidfaeodd nag unrhyw arddull arall ; ond nid ydyw hyny ddim yn profi ei fod yn llai defnyddiol. Boddheir pob chwaeth braidd gan ddesgrifiadau tanllyd a mawreddog darfelydd gyfoethog ; ond gyda pha lynder y dyldid condemnio y pregethwr a foddlon a'r ogleisio chwaeth ei wrandawyr â golygfeydd tarawiadol, ac â phresennoldeb delweddu cain a dymunol, heb ymgais yn benaf i agoryd eu deall, i èangu eu meddyliau am Dduw a'i drefn ogoneddus ; ac i wiro eu serchiadau trwy appeliadau tanllyd ac efengylaidd, seiliedig ar wirioneddau pwysig tragwyddoldeb ? Na, y mae yn dda genym fuddwl nad oedd Christmas Evans yn dwyn y berthynas leiaf â'r dosbarth truenus hyny o bregethwyr, a droant deml urddasol y Duw byw yn chwareudŷ i ddiifyru annuwiolion. Ni bu neb erioed mewn areithfa a goleddai syniadau cywirach, purach, a mwy arddunol am ddybenion uchelwch y weinidogaeth Gristionogol nag ef. "Cofiwch," meddai wrth ysgrifenu at weinidog ieuanc, "fod rhyw addurn nefol a nerth o'r uchelder, yn ganfyddadwy i chi mewn amryw bregethwyr, pan yn gwisgo eu blodau o dan y llewyrchiad nefol, fel nad ellwch ddyfod i fyny ato, wrth ymddebygoli iddynt, yn olwynion allanol eu peiriant pregethwriaethol, heb gael hofyd ran o'r agwedd, a'r archwaeth, a'r angerdd ysbrydol mae Crist, a dylanwadau cynnorthwyol yr Ysbryd, yn eu gweithio oddi mewn iddynt ; yr hyn sydd yn rhoddi bywyd a nerth i'w holl weithrediad. Dyma ddirgelwch yr holl oruchwyliaeth o bregethu yn effeithiol."

Hefyd, yr oedd tuedd *eglwurhaol* arddull a gweinidogaeth Christmas Evans, yn teilyngu mwy o sylw nag a dderbyniodd lawer gwaith gan ei gydwladwyr. Nid tywyllu y meddwl ydyw tuedd arallegau a fuguayrau ymadrodd, ond ei oleuo. Arferid hwynt gan ein harwr, fel dammegion ein Hinchawdwr, i ddwyn gwirioneddau i fwy o eglurdeb a grymusder. Arferid hwynt i adfywio y meddwl wrth arwain y deall ar hyd y "lleoedd sychion" hyny, ag y mae yn rhaid eu trafaelu yn aohlysurol, cyn cyrhaedd

y gwirionedd. Dyben meddylrith, ydyw caboli ac addurno adeiladaeth y meddwl, ac nid ei dywyllu. Gadawer y teganau i blant; ond yr aradr i droi y ddaear, y cwmpawd i arwain y morwr ar y cefnfor, a'r ysgrifell a gluda syniadau defnyddiol, a meddyldrychau arddunol i'r oesoedd dyfodol, a ddylent fod offerynau chwareu rhai mewn oed. Ar y llaw arall, ni ddy-munem weled arddull ein beirdd a'n hareithwyr yn cael eu pwyso gan reolau cyfyng alsoddeg (*algebra*). Locke, wrth gondemnio ffugyrau ymadrodd, a'u cymharu i addurniadau afreidiol ar ymyloedd gwisgoedd boneddiges, a orfodid i arfer yr un ffol-bethau, cyn llwyddo i dangos ei feddwl gydag eglurdeb ac effeithioldeb. Wrth ddarllen pregethau efengylaidd Christmas Evans, tarewir ni â syndod gan eu tuedd i ddifyru y dyehymyg, i doddi a chynhesu y galon, ac i eangu y meddwl befyd. Ymglyma ei ddarfelydd oddiamgylch gwirioneddau mawrion yr efengyl, fel blodau teleidiol oddiamgylch boncyffion gafaelgar hen dderwydd. Er mor fywiog ydoedd ei feddyldrychau, ac er lliosoced ydoedd ei ehediadau, nid ydynt un amser yn gŵyrdroi oddiwrth amcan mawr pregethu Crist croeshoeddig; ond y maent fel cynnifer o fynegybyg, wedi eu codi ar groes-ffyrdd, i gyfeirio cyfrgolledigion Eden at Oen Duw,—sydd yn tynu ymaith bechodau y byd. Arweinai ef Israel Duw i weirgloddiau Canaan, i ganol cyflawnder mawr meillion a llysiâu y wlad anfarwol. Deuai â'i wrandawyr i gymydogathaethau Saron, i gasglu y rhosynau a dyfai ac a ymagorai mewn harddwch dan wllith iraidd y wlad hönö. Arweinai y pererinion lluddedig i orphwys yn ystlysau mynyddoedd gwlad yr addewid, i wledda ar basgedigion mynydd Sion, i fwyta yn helaeth o rawn sypiau Carmel a Hermon, gan eu cynnal â photelau o winoedd melus Libanus.

Ond y mae yn bryd i ni derfynu ein sylwadau. Mae rhyw swyn rhyf-edd yn llanw y meddwl wrth gerdded y llwybrau a gysegrwyd gan athrylith a gras. Wrth fyfyrto ar gofarwyddion y gwroniaid hyny a chwaneasant at ffynnonellau ein dedwyddwch, trwy eangu trysorau ein gwybodaeth, mae yn dra dyddorawl cael y fraint o blanu blodau ar dyweirch eu beddau, pa mor wanaidd bynag y byddo eu harogl, a pha mor gyffredin bynag y byddo eu lliw; ond pa faint mwy dwfn y teimlwn, a pha faint mwy gogoneddus y fraint, o golli deigrin uwch ben beddau y rhai, trwy eu sêl duwiolfrydig a'u doniau tanlyd, a fuont yn foddion yn eu bywyd i godi ein gwlad o sefyllfa o farbareiddiwch ac anfoesoldeb i sefyllfa uwch a mwy pur o ran gwybodaeth a rhinwedd; y rhai, er na chynnorthwasant gynnyddiant athronyddiaeth, gwyddoniaeth, na chelfyddyd, eto a wnaethant yn hysbys i'r lleoedd tywyll am y gyfundrefn ddwyfol a ddygodd fywyd ac anhygredigaeth i oleuni? Wrth dafu golwg ar yr hyn y bu Christmas Evans yn offerynol i'w gyflawni, llenwir ein meddyliau â'r serch gwresocaf at ei gymeriad apostolaidd a'i ddoniau seraphaidd. Er fod yn hen bryd i ni roddi heibio ein ysgrifell, eto teimlwn raddau o anhawser i dynu ein hunain yn rhydd oddiwrth ei goffiadwriaeth fendigedig. Prin ein condennir am ohirio ein harosiad yn nghyfeillach y gwron sydd mor auwyl gan bob Cymro.

Yr ydym wedi gorphen llefaru wrth y darllynydd, a chydabyddwn ein diolchgarwch iddo am wrandaw arnom mor amyneddgar cyhyd. Ond rhaid i ni gael treulio mynyddau eto, megys ar ein penau ein hunain, cyn y ffarwelïom yn hollol â choffiadwriaeth felus ac urddasol Christmas Evans. Try ein myfyrdodau yn ol er ein gwaethaf i gael un olwg hoff arno eto

tua'r cyfnod y preswyliai yn Môn. Dychymygem ein bod yn talu ymwelied âg ef yn nghwmniaeth rhyw frawd dyeithr, pan oedd yn byw wrth dalcoem Cildwrn. Dychymygem glywed ei briod yn dyweyd wrthym, "Dewch i mewn," pan gurem wrth ddrws ei dŷ. Dygwddem alw pan oedd y ddeuddyn hyn yn mwynhau dysglaid o dê gyda'u gilydd. Dealllem wrth agwedd ein harwr ei fod yn prysur barotoi pregeth erbyn y Sabboth. Ni wnai y sylw lleiaf o gwestiynau ei briod, nac o ymgomiad y brawd dyeithr. Pan ddywedai Catherine wrtho am basio ei gwpan i gael rhagor o dê, estynai yntau y Bibl bychan oedd yn ei law iddi, gan dybied mai hwnw oedd arni eisieu. Methem ni a deall beth oedd y mater arno. Ond ei feddwl oedd ar y pryd yn ngafael â thestun newydd, neu yn hytrach y testun newydd oedd yn ngafael âg ef. Dychymygem ei weled yn gadael y bwrdd tē yn bur ddiseremoni, i fyned i edrych beth a ddywedai ei hoff awdwyr yn nghylch ystyr y gyfran o'r gair oedd ar ei feddwl. Dacw gyfrolau tew-blygiol Dr. Owen yn cael eu tynu i lawr, ac yn cael eu doddi gyda gofal ar fwrdd crwn bychan oedd gerllaw. Troai y dalenau gyda gofal nes dyfod i'r lle y cofiai iddo weled y pwnc yn cael ei drafod. Ond methai gael ei foddioni yn ngolygiadau yr hen dduwinydd. Ymddangosai yn awr yn bur anesmwyth. Cerddai yn ol ac ymlaen ar hyd yr ystafell, heb wneuthur sylw o ddim, nac o honom ninnau, mwy na phe buasem yn perthynu i ranau o ddodrefn y tŷ. Eisteddai eilwaith ar y gader wrth y tân, gan roddi pwys ei benelinoedd ar ei breichiau. Crymai ei ben—edrychai yn syn ar y llawr, fel pe buasai yn chwilio am ryw olouni yn asiadau y planciau oedd rhwng ei ddau droed. Deuai ei aeliau mawr bwaog yn is i lawr nag yr arferent fod—syrrthiai edrychiad ei wynebpryd i fwy o drymder nag arferol; ymddangosai y llygad, ag oedd mor ddiarebol o fywiog, yn farwaidd a difywyd; tynai ei law, heb wybod pa beth yr oedd yn ei wneuthur, trwy gydynau modrwyog ei wallt. Ond methai, er pob ymdrech gael gan y cymylau wasgaru. Rhaid plygu y gliniau ynte i erfyn am oleuni yr Ysbryd Glân ar y gwirionedd. Ac yn y fan dechreuai erfyn yn daer am yr arweiniad dwyfol. Ac er fod dyeithriaid yn yr ystafell, parhau i guro wrth ddrws yr hen orsedd a wnai ein gwron, nes o'r diwedd y teimlai ei enaid yn ymeangu yn yr ymdrechfa, a'i ddeall yn cael ei agoryd. Dacw ef yn codi oddiar ei liniau wedi cael ymwardd â'r baich trwm oedd ar ei feddwl. Ymddangosai yn awr yn fwy siriol nag erioed—siaradai nes creu gwên ar bob wyneb; dyferai ei ymadroddion fel y dilliau mel oddiar ei wefusau. Dychymygem ninnau gyda pha fath astudrwydd y gwrandedawem ar ei sylwadau athrylithgar, ac y trysorem bob gair fel perl yn ein cof; gyda pha fath warogaeth yr anturïem ei anerch; gyda pha fath ostyngaidrwydd y ceisiem ateb ei ofyniadau; a chyda pha fath ddiolchgarwech y cydnabyddem yr anrhydedd o gael eistedd fel dysgybl wrth ei draed. Fe allai yr ystyrir y teimladau ofergoelus hyn yn ffol iawn gan ryw rai. Eto nid oes arnom gywilydd o'u harddel, ac ni ofdiem ychwaith pe gallem greu yr un teimladau yn mynwesau eraill. Ni bu dyn erioed yn deilyngach o'r parch a'r urddasolrwydd dyfnaf a ellir ei gyftwyno i athrylith uwchraddol, a chymeriad "pur fel y grisial," na Christmas Evans. Ac ni chfenigenwn wrth y dyn all fyfyrïo bywyd a gweithiau apostol mawr y Gogledd heb gael ei lanw â'r uchelfrydedd mwyaf; nid yn wir i geisio efelychu eangder yr athrylith a fu mor llwyddiannus i gyfoethogi llenyddiaeth ein gwlad, ond y sêl gyda pha un y llafuriodd i ogoneddu ei Geidwad

—yr hunan-ymwadiad a ddangosodd wrth deithio a chasglu trwy ei oes dros achos ei Feistr mawr—ei hirymaros i ddyoddef erlidigaethau hunanolion dideimlad ynys Môn, a manau eraill—ei foddgarwch pan heb ei gydnabod am ei ymdrechion a'i lafur dibaid i wasanaethu ei genedl—y dirmyg uchelych gyda pha yn yr edrychai ar gyfoeth a mawredd bydol—a phurdeb ac eangder ei syniadau am waith gogoneddus pregethu Crist croeshoeliedig. Dyma y “nod,” “y gamp uchel,” ag y dylai pawb ymestyn ato, ac y *gall* pob gweinidog, trwy feddiannu yr un ysbryd, a thrwy arfer yr un ymegniadau a Christmas Evans, eu cyrhaedd.

Credwn fod sefyllfa bresennol Cymru yn galw am ser eto i'w goleuo, a chyrn hyrddod eto i'w deffroi o'i ohysgadurwydd cywilyddus, a'i marweidd-dra oesol yn achosion dysg, rhyddid, a chrefydd bur, weithgar, a haelfrydig, yr Iesu. Mae Christmas Evans, Williams o'r Wern, a John Elias, wedi myned i orphwys oddiwrth eu llafur. Yn meddiant pwy y mae eu mantelloedd? Ar bwy yn Nghymru y disgynodd deuparth o'u hysbryd tanellyd ac aiddgar tros ogoniant achos Mab Duw, a lleshad tragurwyddol eneidiau dynion? Bu yr enwogion uchod fel Moses ac Aaron yn wir wasanaethgar i gychwyn ein tadau o'r Aipht, i'w harwain gerfydd eu llaw o sefyllfa o anwareidd-dra ac anwybodaeth trwy anialwch gwag erchyll; ond yn mha le mae Caleb a Josua i'n dwyn i wlad yr addewid? Gadawn y cwestiynau hyn, gan obeithio y cyfyd yr Arglwydd ryw gadfridog, ac y gwna yr Ysbryd cyn hir ei gynhyrfu yn rhai o'n gwersylloedd, ac y clywir ef yn bloeddio nes adseinio o'i lais rhwng ein mynyddoedd, “Awn a meddiannwn y wlad.”

TREM UWCH BEN CAERODOR.

AR foreu sych a gwyntog, ganol y gauaf diweddfaf, safem yn ymyl y *commander* ar ben *paddle-box* y *packet*, ar y *Bristol Channel*, i weled y wawr yn tori. Yr oedd y cochni prydferth yn ymdanu “yn y dwyrain draw o'n blaen,” fel pe buasai yn gwriddo wrth ddynesiad y “gwr priod allan o'i ystafell. Yr oedd yr awel yn chwythu yn gref, ein llestr bychan yn hobiau yn annyben yn y tŷnau, y bobl yn methu sefyll ar y bwrdd, yn syrthio ar draws eu gilydd; rhai yn chwethrin, rhai yn ofni, ac eraill yn glaf iawn. Boreu braf, iachus, ac adfywiol ydoedd, serch hyny. Yr oedd natur oll fel mewn cyffro am ddangos ei hunan. Mynyddoedd uchel, tywyll, Mynwy a Morganwg, o'u hol, a chreigiau danneddog, twmpathau prydferth, a meusydd gwyrddleision siroedd Caerloew a Gwlad yr Haf o'u blaen, a ddechreuent ymrithio yn yr olygfa gwmpasog. Gwellem fwg y gerbyddes, ar ei ffordd o Gasnewydd i Chepstow, yn dyrchafu rhyngom a'r banc draw. Yr oedd yr wybren fry fel llen fawr yn dangos ac yn newid ei lliwiau gogoneddus, yr awel yn chwythu ac yn chwibanu ei cherddi cyffrous o glych ein cernau, a'r tŷnau yn dawnsio ac yn prancio drwy, ac ar draws eu gilydd, wrth ei cherdoriaeth hi. Yn wir, y mae rhyw ysbrydoliaeth ryfedd mewn natur sydd yn swyno yr enaid i'w chymdeithas. Nid rhyfedd genym glywed fod ambell un fel John Foster yn colli ei hunan yn ei chyfeillach,

ac yn mwy na hanner ddigio wrthi, weithiau, am na fedrai ddeall ei llefer-ydd; yn gwaeddi wrth yr afon drystiog, "Beth wyt yn ei feddwl, y gleb-ren ddoniol? Pa faldordd yr ydwyf fel yna? Paham na leferi yn eglur? Paham na wna dy derfysgoedd tyner, a'th dragywyddol gân, ddwyn allan ryw frawddegau dealladwy?" Ac wrth y creigiau a'r mynyddoedd,— "Paham na ddadguddiwdch ddirgeledigaethau yr hen amser gynt, ydynt wedi eu pentyru ar eich clogwyni? A geir un agoriad byth i'ch arwyddluniau mawreddog?" Ond wedi lloyyddu tipyn, rhoddai i fyny. "Wel, bydded felly, ynte; cedwch eich dystawrwydd dychrynllyd; neu, parhewch i siarad eich seiniau anghyfaith; y mae hyn yn well na'r fflorege, y chwertthin, a'r cableddau a glywir yn dyfod allan o enau hiliogaeth lygredig ac ofer dyn: yr wyf yn berthynas agosach ac anwylach i ti, fy anwyl garenydd mud, nag i'r rhai a lefarant felly." Ond er mor swynol oedd yr olygfa oddiar frig y don, ni chawsom ond adeg fer i'w mwynhau—yr oedd y llestr wedi oin cludo yn fuan i geg yr afon, enw priodol yr hon hefyd yw *Aoon*, a llithro â ni ddeng milltir tros ei gwely, rhwng creigiau uchel ysgythrog, ydynt yn ymgodi o bob tu, a phentrefi bychain ydynt ar ei glantau, a'n glanio yn *Bathurst Basin*, yn nghanol dwndwr a thrafodaeth y ddinas boblog.

Y mae Caerodor yn un o'r dinasoedd hynaf, ac o'r porthladdoedd blaenaf yn Lloegr. Y mae yn gorwedd ar du deheu-ddwyrain y *Bristol Channel*, ar derfynau siroedd Caerloe w a Gwlad yr Haf. Dywed traddodiad mai un Brennus, yr hwn a orchfygodd Rufain 338 o flyneddau cyn Crist, a'i sylfaenodd, ac i Belinus ddwyn rhan yn y gorchwyl. Y mae dau gerflun cywraïn yn cynnrychioli y ddau ŵr uchod; fel y tybir, ar y naill ochr i byrth y Sant Ioan, ar waelod *Broad street*. Y mae y ddau gerflun yma mor hen fel nad oes un hanes ar gael am eu hamseriad, ac y mae yr olwg arnynt yn ffafrio y traddodiad.

Ar y cyntaf yr oedd y ddinas yma yn ddwy ran, a gelwid hwynt "Caer Oder," neu ddinas Oder, a "Chaer Brito." Tybia rhai hynafiaethwyr mai dyma Abona Antoninus. Cyfeirir ati fel dinas gaerog gan Gildas yn y bummed ganrif, a chan Nennius yn y seithfed. Galwyd hi gan y Sacsoniaid yn *Brito stow*, neu *Brightstowe*, yn arwyddo "y ddinas hyfryd." Mewn hen weithredoedd Lladin gelwir hi *Bristowa*, a *Bristolia*. O Bristowe yr hwyliodd Harold i oresgyn Cymru. Yn yr unfed cynrif ar ddeg yr oedd yma farchnad i werthu caethion Seisnig, yr hon a ddyddymwyd gan William y Gorchfygwr. Gwnaeth Edward III. hi yn farchnadle gwïan, yn ddinas ac yn sir ynddi ei hun, a gwnaeth Harri yr VIII. hi yn eisteddle esgobaeth. Yn amser Charles I. bu yma ymgyrch frwd rhwng y Breninwyr a'r Gwerinwyr, pryd yr ennillodd yr olaf, a llosgasant ei chastell mawr a'i chaerau â than. Yn Hydref, 1831, bu cyfres o derfysgoedd ofnadwy yma—lladdwyd a chlwyfwyd amryw gannoedd o ddynion, rhoddwyd prif adeiladau y ddinas, a thros ddeugain o annedd-dai ar dân; dinystriwyd ac yspeilliwyd gwerth anferthol o feddiannau hefyd gyda llaw. Achoswyd y galanasdra yma trwy gynnygiad o eiddo Syr Charles Wetherall, yr hwn oedd yn gofiadur y ddinas, ac wedi gwneuthur ei hun yn dra amhoblogaidd trwy ei ymddygiad at bwnc y Diwygiad, i wneyd dyfodiad cyhoeddus i mewn i'r ddinas y diwrnod o flaen y brawdlys.

Y lle goreu i gael golwg ar y ddinas yw pen *Brandon hill*, yr hwn sydd fryn bychan yn codi i fyny, yn gonaidd ei ffurf, ryw ddau cant a hanner o droedfeddi o uchder, ac yn sefyll rhwng y ddinas a'r lle y gelwir

Clifton arno, dipyn ar yr aswy o'r fan y tiriwyd ni o'r *packet*. Y mae y bryn hwn yn dwmpath o las hyfryd, llwybr teg yn ymdroellu ar hyd ei lechwedd, ac yn arwain i'w goryn. A chan fod maine gysurus ar ei ben, a hithau yn brydnawn hyfryd, a'r fath olygfa ddyddorol yn agored o'n blaen, eisteddwn i lawr i gael chwythu tipyn, i fyfyrío ychydig ar hanes ac adgof-ion y lle hwn a'i breswylwyr, presennol a chyntefig, ac i fwynhau yr olygfa amrywiol a chyfoethog sydd yn ein cylchynu. Cofia, ddarlleneydd, fod y fan hon, sydd dan ein gwadnau yn awr, wedi bod yn lle o bwys gannoedd o flyneddau cyn ein geni ni. Dyma yr ymotyn y safai marchoglu Charles I. arno, wedi codi gwrthgloddiau, i geisio, yn ofer, amddiffyn y ddinas rhag ymosodiadau Cromwell a Fairfax, olion pa rai ydynt i'w gweled yn amlwg hyd y dydd hwn. Ar gopa y bryn bychan hwn, oesoedd cyn hyny, y bu hen safle Rufeinig yn gorwedd; ac y mae llawer deryn o arian bathol Rhufeinig wedi eu cloddio allan o hono. Cafodd ei enw oddiwrth un Brendon—hen fynach fu yn ymddihoeni mewn cell ar ei ben. Wel, eisteddwn i lawr ynte ffordd hyn, a'n hwynebau i'r dwyrain, ac yna bydd corff y ddinas o'n blaen odditanom.

Y tu cefn i ni, ar droed y bryn, y mae y *City school*—un o'r ysgoldai mwyaf a harddaf yn y ddinas: er fod yr adeilad yn un uchel, yr ydym ni yn awr yn uwch o lawer na'i chorn uchaf hi. Gyferbyn a'r adeilad hon, ar ochr arall y dyffryn bychan cul, y mae capel braf gan y Pabyddion; a'r tai gwyehion a theg ydynt oddiar hwnw, ac yn ymestyn yn ol ar fenocyn uchel prydferth, nes y mae rhai o honynt, ar y terfyn, yn crogi braidd uwch ben yr afon y daethom drosti. Dyna *Clifton*, lle y mae yr adeiladau godidocaf, a lliaws o foneddigion y ddinas yn byw.

Tro dy olwg ymlaen eto, ti weli ei bod yn ddinas fawr iawn—yr oedd ei phoblogaeth er ys tair blynedd yn ol (1851) yn gant tri deg a saith o fil-oedd, chwe' chant a saith (137,607)—a'i bod yn ddigon anwastad. Y mae yn gorwedd ar amryw fanciau isel, rhai yn ymgodi ffordd hyn, ac eraill ffordd arall. Y mae wedi ei chyffelybu i Rufain gan rai, am ei bod yn gorwedd ar saith o fryniau, a bod afon leidiog yn rhedeg drwyddi. Y mae y ddinas—cylch y fwrdeisdref—yn gorwedd ar ddwy fil o erwau o dir, a'i chylohesur yn naw milltir. Y mae yma un ar bymtheg ar hugain o eglwysi a chapeli sefydledig—a weli di y clochdai uchel, pigfeinion, yn ymgodi yn mhob cyfeiriad?—pedwar o addoldai gan y Pabyddion, un synagog gan yr Iuddew, a dau a deugain o gapeli gan wahanol enwadau o Ymneilldŵyr; y mae yma ugeiniau o ysgolion dyddiol, ac yn agos i ugain mil (20,000) o blant yn derbyn addysg ynddynt. Cofia hefyd, rhag y dygwyyd i ti dreulio Sabbath yn y ddinas ryw dro, fod yma dair cynnull-eidfa Gymreig, un gan y Methodistiaid Calfinaidd, un gan yr Independiaid, ac un gan y Bedyddwyr. Golwg ddigon llwydaidd sydd ar bob achos Cymreig yn y ddinas Seisnigaidd hon; a chyngorem ein cydwladwyr i, naill ai gofalu am *supplies* da, neu droi eu hachos i'r Seisneg.

Y mae y ddinas hon yn enwog am ei gweithfeydd gwydr a llestri. Y mae ynddi hefyd weithiau copr, plwm, haiarn, tin, soda, sebon, lledr, carpedau, bwledau, a phinau. Cynnwys weithiau cotwm, siwgr, a thybaco, eang ryfeddol. Telir oddeutu mil o bunnau bob dydd, o doll am y tybaco a wneir ac a werthir ynddi. Adeiledir yma y llongau mwyaf a godidocaf a nofiasant ddyfroedd erioed: yma y gwnaethpwyd y *Great Western*, a'r *Great Britain*. Y mae y ddinas hon yn anfon dau aelod i'r senedd, ac

wedi gwneuthur hyny er y flwyddyn 1283, sef y drydedd flwyddyn ar hugain o deyrnasiad Edward I. Yr oedd nifer yr etholwyr y llynedd, yn ddeuddeg mil, pum' cant, a phum deg (12,550).

Y mae yn ddinas fasnachol a bywiog iawn. Pryd bynag yr eir drwy ei heolydd, y mae

“Pob heol heidiol o hon,
Drwy 'i gilydd yn drigolion,”

yn ymwâu, ac yn ymarllwys yn llifogydd byw, cyson, a diddiwedd i bob cyfeiriad. Y mae yn syndod o ba le y maent yn dyfod oll, ac i ba le y maent yn myned. Cyfarfyddir bob deglath â hen boblach, merchetach, a phlantach, â'u basgedi a'u blychau, yn cyhoeddi ac yn cynnyg eu *matches*, afalau, teisenau, a phob mân bethau. Y mae y siopau gwychion, a'r ffenestri ysblenydd ar bob llaw, yn brofedigaeth i'r llygad; ond rhaid peidio ymollwng iddi, onidê byddir yn ngafael profedigaeth fo gwaeth,— wedi taro ar draws ryw ddynyn, wedi cael cusan gan weflau ceffyl, neu gael hergwd bawlyd gan olwyn y cerbyd wrth droelli heibio. Mawr mwy o drafferth y mae y masnachwr yn ei gael yma gyda thaclu ei nwyddau yn ei ffenestr, na siopwr y pentref gwledig! Cawsom lawer iawn o ddifyr-wch un diwrnod i nodi yr enwau dyeithr a digrifol oeddynt uwchben drysau y masnachdai a'r siopau. Er fod yn eu plith lawer o enwau Cymreig, tarawem wrth ugeiniau o enwau, nad allem hyd yn nod edrych arnynt heb chwerthin yn ein horiau mwyaf difrifol. Tynasom res o honynt i'r papyr,—dyma ychydig o lawer o honynt. Pa fodd y teimlit, anwyl ddarllenydd, pe bai dy gymydogion yn galw ryw enwau fel hyn arnat:— Mr. Higg, Mr. Tub, Mr. Cock, a Mr. Pot; Mr. Gay, Mr. Day, a Mr. Sayer; Mr. Long, a Mr. Short; Mr. Little, a Mr. Bigg; Mr. Trott, a Mr. Gallop; Mr. Bird, Mr. Fox, a Mr. Bull; Mr. Fry, Mr. Frupp, a Mr. Tripp, &c., &c. Galllem ychwanegu degau eto; ond ymattaliwn. Yr ydym wedi synu droion, na bai anifeiliaid y maes, ac ehediaid y nefoedd yn eiddigus wrth lawer Sais am wisgo y cyfryw enwau. Ond dyna, nid ydynt ond *enwau*, ac nid rhyw lawer wedi y cyfan sydd mewn enw. Gallai cymaint dyn a Paul neu Solomon gael ei alw yn *Little*, neu *Short*, o ran hyny.

Yn awr, agor dy lygaid, gyfaill hoff, a sylla dipyn o'th gwmpas. Yr ydym yn hyderu fod genyt lygad i weled, a chalon i deimlo, a mwynhau cipdrem ar le mor ddyddorol a hynafiaethol; pe amgen, byddai yn well i ni gael pum' careg i chwareu set o *jackstones*, neu syrthio ar ein hwynebau ar y glas yma, i chwilio am feillionen bedair-dalen, neu rywbeth. Dros dy ysgwydd ddeheu, ti weli yr afon, a'r llongau a'r badau yn dryfrith ar i, a rhai o honynt yn meddu

“—— Yn lle hwylybrenau,
Ryw fath o gyrn simneiau,”

a'r myglwch du yn dyrchafu o honynt. Yn ol, oddeutu milltir, daew y ddwy graig uchel yn ymgodi bob tu i'r afon. Y mae pum' mil a deugain o bunnau wedi eu gwario i wneyd pont grogedig dros yr afon, o un graig i'r llall, fan acw; ond nid oes dim o honi yn y golwg ond y colofnau ar y ddwy graig. Y mae y gwaith yn sefyll yn awr, er's pymtheg mlynedd, a bernir fod deng mil ar hugain o bunnau yn eisieu eto i'w orphen. Yn y graig, yr ochr hyn i'r afon, 90 o droedfeddi oddiar wyneb y ddaear, y mae ogof, *Ghyston's cave*, fel y gelwir hi, am yr hon yr adroddir lliaws o hen draddodiadau hynod. Y mae ffordd wedf ei gwneyd yn ddiweddar. gan

un Mr. West, o'r ogof i'r arsyllfa (*observatory*) sydd ar gopa y graig. Yr ochr hyn i'r graig, yn agos i'r *Hot wells*, y mae "*Watts' Folly*;" fe allai y dywedir gair am dano yn y man.

Ar dy ddeheulaw, dipyn o'th flaen, dyna y *cathedral*; hen adeilad cost-fawr, yn gorwedd ar ymyl *College Green*. Adeiladwyd hi i'r hen Sant Awstin, gan Syr Robert Fitzharding, yn y flwyddyn 1140; a bu Awstin ei hun yn pregethu ynddi. Hon yw y *cathedral* leiaf yn Lloegr; ond y mae ei hadeiladaeth yn hynod a chywrain. Dygir gwasanaeth ymlaen ynddi am dri o'r gloch y prydawn bob dydd. Byddant yn goleuo lampau mewn rhyw fath o *stones* isel, drwy yr holl *gathedral*; yna daw pedwar ar ddeg neu bymtheg o swyddwyr allan o un drws, yn nghongl yr adeilad, a cherddant i'r lle y dygir y gwasanaeth ymlaen. Y mae un mewn du, yn cario math o arf yn ei law, a thri ar ddeg mewn crysau gwynion, yn cerdded, yn ddau a dau. Ymddangosai un fel pen ar y lleill, ac un arall fel curad iddo; yna, tri o ddynion ieuaine, o ugain i ddeg ar hugain, ac wyth o lanciau, o wyth i bedair ar ddeg oed,

"Oll yn eu gynau gwynion;

ac y mae ganddynt oll eu lleoedd priodol i fyned iddynt. Dygir y gwasanaeth ymlaen, gan mwyaf, trwy lusg-ganu Salmu, a darnau eraill. Byddai yr *organ* yn aml yn cydgorodio yn hyfryd â'u lleisiau. Buom i mewn yn y gwasanaeth droion; ond ni welson fawr hwyl ar ddim yno ond yr *organ*. Ni ddygyddodd i'r gwrandawyr un tro fod uwchlaw hanner dwsin, mewn rhifedi. Yr oedd un o'r tri dyn ieuanc yn gwneyd lleisiau enbyd o gas weithiau; yn dyllyfu gen ar ganol ei orchwyl, nes y teimlem arwyd fod yn rhy agos iddo; ac yn gwneyd golwg ddirgrifol a chellweirus ar yr hogiau oeddvynt â'u hwynebau ato. Byddai y bechgyn bach, hwythau, fan hōno, fel y byddant yn mhob man arall, yn gwylio llygad eu canon oedd yn y naill gongl yno; ac er eu bod â'u crysau offeiriadol am danynt, hyd y llawr, ac wedi dysgu y dōn glerigaidd i'r dim, methent gytuno â'u gilydd. Trōai un ddail llyfr y nesaf ato, heb wybod iddo,—rhoddai un wth i'r llall, a chaffai yntau brociad penelin yn ol,—odrychai un arall mor ddirrifol a barnwr, ac ar yr un pryd yn gwrthio ei law yn ddirgel at forddwyd ei gyfaill, ac yn rhoddi *pinch* iddi, nes oedd yn neidio oddiwrth y llawr. Cymaint o ddrygioni sydd mewn plant, onidē! Y maent yn myned dros bethau pwysig yno; ond yn hynod o ffurfiol. Druain o'r ffurfiau, a'r seremonïau! Y mae golwg wael arnynt, wedi colli pob rhith o ysbryd o honynt. Buom gyda'r Pabyddion un diwrnod yn myned drwy y *mass*. Y mae yn wir, fod y rhai hyny yn llawer gwaeth gyda'u lluniau, eu delwau, a'u defosiynau,—llosgi arogldarth,—cusanu y ddelw,—ac yfed cwpaneidiau pechodau eu gilydd, ac yn y blaen. Ond, yn wir, y mae y *cathedral* yn myned ar ol y Pabyddion yn o lew; neu, ynte, heb fod wedi myned ymhell iawn oddiwrthynt. Rhyfedd y duedd sydd mewn dyn i aros gyda'r allanol, ac esgeuluso yr ysbrydol! Ni roddwn ddiolch am grefydd, mwy nag am ddynt, heb ysbryd ynddi. Nid yw eglwys gadeiriol yn ddigon i wneyd diffyg ysbryd i fyny.

Yr adeilad fawr, hardd, a chywrain, a weli draw, dros ben y *cathedral*, yw Eglwys Sant Mari, *Redcliff*—

"The pride of Bristowe, and the western Londe."

Gelwir hi yn *Red cliff*, am ei bod wedi ei hadeiladu ar glogwyn, neu graig, a cheryg cochion ynddi. Gorphenwyd yr adeilad, y waith gyntaf, gan un

o'r enw William Canynge, yr hwn oedd faer y ddinas, yn niwedd y drydedd ganrif ar ddeg. Dinystriwyd llawer o honi gan ystorm o fellt a tharanau yn mhen 56ain o flyneddau ar ol ei gorpheniad; a chymerodd William Canynge yr ail, ŵyr i'r cyntaf, yr hwn oedd hefyd yn faer, at ei gwella; a hwn ystyrir yn adeiladydd yr eglwys bresennol; ac y mae bedd-adail odidog iddo ef a'i wraig ynddi. Ystyrir hon yr eglwys—os gellir galw coed a cheryg yn eglwys—ardderchocaf yn Lloegr. Y mae ei chlochdŷ mawr, addurnedig, yn agos i ddau can' troedfedd o uchder. Ac y mae yr adeilad eang yn llawn addurniadau a chywreinwaith o fewn ac allan. Y mae uchder yr organ ragorol sydd ynddi yn 53 o droedfeddi; a chynnwys ynddi dros fil o bibau sain, peroriaeth y rhai ydynt yn anghymharol. Adeiladwyd yr eglwys yma dan deyrnasiad Edward III., pryd y dywedir nad oedd y gweithwyr yn ennill ond ceiniog y dydd. Cafwyd ei cheryg o *Dundry Hill*, y rhai a gludid mewn ffordd tra dweithr. Safai y gweithwyr yn un rhes fawr, y naill o fewn chwe' troedfedd i'r llall, gan ffurfio llinell sengl dros bellder o bum' milltir; a thaflent y ceryg o un i'r llall, gyda chyflymder rhyfeddol, nes y disgynent wrth yr adeilad ar *Redcliff Hill*.

Oddiar ben clochdŷ yr eglwys yna y gwnaed y pethau bychain yna a elwir *shots*, y waith gyntaf erioed. Y mae hanes tarddiad y ddyfais fel y canlyn:—Yr oedd ryw weithydd plwm yn y ddinas, a'i enw William Watts, yr hwn a fendithiwyd â gwraig hynod am freuddwydio; ac o'r diwedd, breuddwydiodd i bwrpas. Dywedir iddi ddefro yn foreu un diwrnod, a dihuo ei gŵr, iddo gael gwrandaw arni yn adrodd ei breuddwyd. Gwelai, yn ei breuddwyd, blwm toddedig yn cael ei dywallt o le uchel i lestr a dwfr; a'r dyferynau, wrth oeri mor sydyn, yn cymeryd arnynt ffurf berffraith grwn—dyfais fawr a ddymunid, ond oedd heb ei chael allan eto. Cafodd gan ei gŵr gytuno i roi prawf ar y cynllun. Dewiswyd clochdŷ eglwys *Redcliff* yn lle i'w dreio; a phrofodd yn rhagorol o lwyddiannus. Yna, yn ddioedi, fel y canai Dix,—

“A tower was built for making shot,
It stood on Redcliff Hill:
And, as I'm certain it was not
Removed, it stands there still—
An old square tower.—Far, far below
Its base, was dug a well,
Which all may see who wish to know
If truth the muse doth tell.
Still from the summit of the tower
The molten lead falls like a shower
Of shining silver rain,
Into the water far below,
Which cools it suddenly, and, lo!
Small shot it doth remain.”

Ti weli i glochdŷ llan ateb un dyben da aun unwaith. Cafodd Watts freintysgrif (*patent*) yn 1782; a chyn hir, gwerthodd ef a'i fafnach i Walker a'i gyf., am ddeng mil o bunnau. Rhoddodd Watts ei arian allan i adeiladu castell iddo ei hun, yr hwn a enwyd, cyn ei wneyd, yn *Windsor Castle*, a threuliodd hwynt oll ar y sylfaen. Braidd nad allem weled gwaclodion anorphenol y muriau o'r fan hon yn awr, y tu cefn i ni, gerllaw yr *Hot wells*. Gelwir y lle hyd heddyw yn “WATTS' FOLLY.” Dyma gyflawniad llythyrenol o ddammeg Iesu Grist; aeth y gŵr hwn yn destun

gwatwor i'r oesau. Cyfeirir ato hyd y dydd hwn, gan ddywedyd,—“Y gŵr hwn a ddechreuodd adeiladu, ac nid oedd ganddo a'i gorphenai.” Gyfaill, cymerwn yr addysg. Cawn gyfeiriad at yr amgylchiad hwn hefyd gan Dix :—

“For Mr. Watts retired from trade,
To build it, resolution made;
And found to his chagrin,
That cash a great deal faster went
When 'twas on “brick and mortar” spent,
Than ever it came in.
On mere *foundations* went his all,
And ‘*Watts's Folly*’ still we call
That luckless spot of ground.”

Mab i gloohydd eglwys *Redcliff* oedd Thomas Chatterton, y bardd ieuanc, athrylithgar, uchelfrydig, balch, ac anffodus;—

“The marvellous boy,
The sleepless soul that perished in his pride.”

Yr oedd ei fryd wedi ei lyncu yn hollol gan hynafiaethau, paentwaith, a barddoniaeth. Crwydrai o amgylch y ddinas fel rhyw ysbryd estronol, gan syllu ar ei holl ryfeddodau. Gorweddai ar ei gefn ar hyd y llechweddau, a phenau y banciau yma, yn ngolwg eglwys *Redcliff*—golwg yr hon oedd yn cyffroi ei holl enaid, ac yn ei dafu i ryw fath o lesmair hapus. Cyfansoddai yn rhydd a da yn un ar ddeg oed. Symudodd i Lundain; gosododd nod uchel o'i flaen; yr oedd ei galon yn berwi gan uchelgais; maethai obeithion fyrdd yn ei fynwes, a gweithiai ei ffordd i fyny yn rhwydd er gwaethaf pob rhwystrau. Ond, nid oedd ei daith ond ber dros gefnfor marwoldeb. Drachtiodd ei enaid gwancus egwyddorion gwenwynlyd anffyddiaeth; dygodd y rhai hyny drueni dygn, ac anobaith du, i mewn gyda hwy, yr hyn a'i gwnaeth yn ddibris ac ynfyd. Dacw ei gwch yn ymhobio ar frigau y tŵnau dyrchafedig. Y mae wedi tynu ei law oddiar y llyw, taffiodd ei gwmpas dros y bwrdd i'r tŵnau, a drylliodd yr holl hwyliau. Eistedda yntau yn dawel-ryfygus, a'i freichiau yn mhleth yn ei geseiliau, i wlydd y canlyniad. Dacw yr ystorn yn curo ei lestr, ac yn ei hyrddio o'i blaen fel mellten—yn ei tharo yn erbyn dannedd y graig ddu, ddanneddog, nes ydoedd yn chwilfriw mân, a'i llywydd wedi myned o'r golwg. Druan o Chatterton! Wedi gweithio ei ffordd trwy gymaint o dlodi, anfanteision, a gwrthwynebiadau, cymerodd ddôs o *arsenic* mewn dwfr un diwrnod, a bu farw yn *ddwy ar bymtheg oed!* yn un o'r beirdd goreu, o'i oedran, sydd â hanes am dano. Nid ydym yn gallu edrych un amser ar eglwys *Redcliff* heb gofion prudd am Chatterton anffodus.

Gyfaill anwyl, yr ydym yn araf a llercaidd iawn yn myned ymlaen; rhaid i ni brysuro, onid aiff yn nos dywell cyn y byddom wedi nodi allan hanner y pethau y mae yr olygfa o'n blaen yn eu dwyn i'n cof. Tro dy wyneb ychydig at dy ysgwydd chwith eto,—llusga dy olwg ymlaen dros *Redcliff street*, a thros “Bont Bryste;” ac i fyny ychydig ar y dde', yn agos i'r afon, yn union o'th flaen, yn nghanol y ddinas, y mae *Castle street*, y naill ochr i'r hon y gorweddai yn gadarn a balch, un diwrnod, un o'r cestyll mwyaf, ac un o'r amddiffynfeydd cadarnaf yn y deyrnas; ond nid oes ond ychydig olion o hono i'w gweled heddyw: y mae adeiladau eraill yn gorwedd ar ei adfeillion. Dacw y fan y bu llawer trafodaeth bwysig,—breninoedd yn cadw eu cynghorau,—rhyfelwyr yn ymnoddi,—ffûdedigion

yn ymguddio,—a charcharorion lawer dan gaethiwed a gorthrymder y gelyn. Tra y byddi yn ceisio portreadu yr hen adeilad fawreddog o'th flaen, adroddwn hanesyn byr am amgylchiad pwysig a ddygwyddodd yn Nghastell Caerodor er's agos i chwe' chan' mlynedd yn ol.

Yn y drydedd flwyddyn o deyrnasiad Edward I., dygwyddodd y brenin fod yn cynnal ei lys yn y castell hwn, pan ddaeth llong gyda llwyth tra dyeithr i mewn i'r porthladd. Yr oedd mynedfa ddirgel y pryd hwnw yn myned ar hyd yr afon i'r castell. Un diwrnod, gwelid llong fawr, o Ffrainc, yn rhwym i Gymru, yr hon oedd wedi cael ei chwythu yn ol a blaen gan yr ystorm, ar hyd y *Bristol Channel*, am rai dyddiau, ac wedi ei hanhwyluso a'i hanafu, gwelid hi yn ymdrechu ac yn ymrwyfo yn erbyn y gwynt a'r llanw, tua cheg yr afon. Canfyddid hi gan bedwar *pilot*,—rhyw chwiwgwn oeddynt, a'u badau yn gwyllo y *channel*. Oynhyrfodd y llong ddyeithr gywreirwydd a syndod y *pilots*, nid yn unig oblegid ei maint, ond hefyd oblegid ei golwg urddasol, a gwycheder ei cheff; a thybient y rhaid fod rhyw bersonau o bwys ar ei bwrdd. Cymbhelodd y *pilots*,—y rhai nid oeddynt y pryd hwnw yn rhyw orfanwl am ddyngarwch, ac onestrwydd, yn enwedig os byddai gobaith am ryw ysglyfaeth—cymhellasant hwynt, gyda sicrhad o ddyogelwch, i hwyllo i fyny dros yr afon i'r porthladd, lle y gallent adgyweirio, a derbyn adgyfnerthiad i'w taith. Yr oedd sefyllfa y dyeithriaid yn gyfryw barodd iddynt dderbyn yr awgrym yn llawen. Arweiniodd y fileiniaid hwynt rhag blaen, heibio i borthladd y ddinas, i ddirgel fynedfa y castell; a chawsant eu hunain yn ddisymwth, ac yn berffaith annysgwiliadwy yn nwyllaw eu gelyn penaf—Edward. Yn awr, cafwyd allan nad oedd y dyeithriaid enwog, ond anffortunos, yn neb amgen nag Eleanor, dyweddi Llewelyn, Tywysog Cymru, merch ragorol Simon de Montfort, Iarll Leicester, a'i chwmpaini. Yr oedd gyda'r foneddiges, ei brawd, amryw foneddigesau, marchogion, offeiriaid, ynghyd â dwylaw y llong. Yr oedd yn y llestr hefyd, waddol priodas y briodferch, yn cynnwys gemau, gwisgoedd rhagorol, celf ardderchog, a llawer o drysorau gwerthfawr. Tybiodd Ned y gwnai y pethau hyn bleser iddo ef, a chymerodd y cwbl i'w law ei hun. Chwareu teg iddo, dangosodd bob parch, teilwng o'i sefyllfa, i'r foneddiges; ond cadwodd hi yn garcharor diogel yn y castell. Talwyd yr un sylw hefyd i'r boneddigesau oeddynt yn gweini arni; ond am y dynion, yn foneddigion, marchogion, offeiriaid, a morwyr, ymddygydd atynt hwy yn ol dull creulawn a barbaraid y dyddiau tywyll hyny. Yohydig cyn hyn, yf' oedd y Tywysog Llewelyn wedi gwneyd ymosodiad ar y brenin; ac yr oedd yntau yn awr wedi cael cyfleusdra i ddial ar ei gyfeillion mwyaf mynwesol. Anfonodd Edward at Llewelyn, i ofyn ganddo dalu hanner can' mil o bunnau am ryddid ei anwylyd; gwrthododd Llewelyn; ond hawliai ei rhyddid yn rhad. Yntau, yn lle rhyddhau y foneddiges, a anfonodd ei fyddinoedd i ymosod ar y tywysog, ac ymlidiwyd ef a'i wŷr i amddiffynfeydd mynyddoedd Cymru; ac wedi dyoddef llawer, gorfu iddynt roi i fyny i'w gelymion Seisnig. Ufuddhaodd y tywysog (druan o hono, yr oedd ei elyn wedi cael y fantais arno) talodd y pridwerth, ymrwymodd i dalu y swm ychwanegol o fil o bunnau bob blwyddyn dros ei fywyd;—rhoddodd i fyny ran o'i diriogaeth, a dyoddefodd llawer o sarhad personol. Gwnaeth hyn oll yn hwylus, ac o'i fodd yn ngrym ei gariad at ei ddewis foneddiges—Eleanor de Montfort. Cawn gyfeiriad at yr amgylchiad anffodus yma yn

ngwaith yr hen brydydd, Robert de Brunne. Beth a ddywed y beirdd, tybed, am y deryn canlynol :—

“ They next yere follow and of Edwarde coronment ;
 Leulyn of Walsland, into France he sent,
 De Montford 's daughter to wedde, hir friends all consent,
 Almerike hir ledde to schyp, now ere her want
 Now the sail and row to Wales to Lewelynes,
 A burgeys of Bristowe chargyd was with wines
 He overtook there schyp, withins hir were !
 Hii said with king Phillip to Wales wold hir fare.
 What did this burgeys ? disturbed his wending
 The may and hir hernesses did led unto the king ;
 The mayden Edwarde toke als he was full courteis,
 In sefety did hir loke and thanked the burgeys,
 When Lewiyne hard say to warre sone began,
 For tene he wend to die, that taken was his leman.”

Dipyn yn nes i'r aswy, ac yehydig yn agosach atom, y mae *Broad Mead*—enw ag y mae lluoedd o adgofion mewn cysylltiad âg ef. Heol lydan a gwastad ydyw, a siopau a masnachdai mawrion ar bob llaw. Yn agos i'w gwaelod, ar y llaw aswy, y mae capel y Bedyddwyr Seisnig, lle y bu yr enwog, yr hynod, a'r anfarwol Robert Hall, yn gweinigogaethu. Dyma y fan y dechreuodd bregethu—y rhoddwyd testun iddo gan ei athraw i bregethu oddiwrtho ar noswaith o'r wythnos, pryd yr aeth i'r clawdd arno. Aeth yn fud yn ddisymwth—cododd ei ddwyllaw dros ei wyneb, a dywedodd, “O! y mae fy holl ddrychfeddyliau wedi myned ar goll!” Ac eisteddodd i lawr mewn dyryswech a chywilydd. Gosodwyd arno i gymeryd yr un mater yr wythnos ganlynol; a bu yr amryfusedd diweddfaf yn waeth na'r cyntaf. Yn fuan wedi dechreu, aeth yn *full stop* arno—ymwanodd allan trwy y dyrfa, aeth adref ar ffrwst, ac wrth fyned i mewn i'w ystafell, dywedodd, “Os nad yw hyn yn darostwng fy malchder, y mae yn rhaid i'r diafol fy nghael.” Dyma y fan y bu wedi hyny, gannoedd o weithiau, gyda'i ymddangosiad mawreddog, parchus, ac awdurdodol, yn caethiwo pob meddwl yn y dyrfa liosog: yn tywallyt allan ffrydlifoedd o feddyliau argyhoeddiadol, dysglaer, brwd, ac arddunol, o'i enaid mawr galluog. Weithiau

“ Uwch coryn mynydd Sinai, yn uchel fyny fry
 Ar aden cwmwl gwibiog, mewn awyr dywyll ddu,”

nes y byddai yr holl weinidogion a'r offeiriaid a ymdyrent i'w wrandaw, yn gystal a'r gynnulleidfa oll, mor ddystaw a'r bedd, ac mor welw a'r marw. Byddai

“ Bryd arall yn dadseinio fel udgorn aur i ma's
 Ogoniant bryn Calfaria, holl egwyddorion grae,”

nes byddai y lliaws

“ I'r nef yn codi eu golwg, sef hen drigfanau lliid,
 Ond moroedd mawr o gariad oedd yno 'nawr i gyd.”

Iâ, dyma y fan y mae ei lwch gwerthfawr—llwch un o bregethwyr mwyaf y byd—yn gorphwys oddi tan ei gofadail hyd yr awr pan

“ Bydd dorau beddau y byd
 Ar un gair yn agoryd.”

Ac yna

“ Fe gaiff ei lwch o'r bedd i'r lan
 Yn gyfan ac yn gryno—
 Yn gorff fel ei Anwylyd gwiw,
 O hyfryd liw 'n dysgleiria.”

Yn y capel hwn y ba ei hoff gyfaill, John Foster, yn pregethu, ac yn traddodi ei dderfithoedd rhagorol ydynt mor llawn o'r meddylliau mwyaf dwys a choethedig. Cymranom daith hyd Stapleton un diwrnod—y pentref bychan neilltadedig, lle y ba byw a marw. Y mae oddeutu tair milltir i'r gogledd o'r ddinas. Y mae y tŷ lle y trigai y naill ochr i'r brif ffordd, gerllaw eglwys y plwyf, a phalas yr esgob o'i flaen, yr ochr arall i'r ffordd. Cawsom genaid i fyned i mewn i weled yr ystafelloedd y bu yr enaid mawr, aethnyddal hwnw, mewn yslebyn hir, clogyrnaidd, ac afiach, o gorff, am ffynedlha yn amseddu,—yr hen garrot, lle y cerddai yn ol a blaen i fyfyrto ei "*Lechwr*;" lle y ba ei enaid mawr, pruddglwyfus, lawer gwaith yn chwifo uwch ben gegendor ofnadwy y dyfodol, ac ambell felltiedid o olwmi prudd a dychrynallyd yn adlewyrchu ar ei adenydd yn ei wibandau trwy y cawlog ddiarfyn,—yr ystafell yr ysgrifennodd gannoedd o lythyras, lle yr eisteddodd, y bwytodd, ac y siarodd am y waith olaf yn ein byd ni,—y fan y ba y pin ysgrifenu am y tro diweddaf rhwng ei ffrædd, ddeg diwrnod cyn ei ymadawiad, yn ysgrifenu ei lythyr olaf at Syr John Easthope, Barwnig, A.S., yr hwn sydd yn diweddu fel hyn:—"Cyn y dychweloch chi oddiar y Cyfandir, byddaf fi wedi gwneyd taith feithach a phwysicach. Ar ol rhai blyneddau—dymunwyf na byddant yn ychydig—gelwir chwithau i'm canlyn. A chaniataed yr Arglwydd, trwy anfeidrol haeddiant Iesu Grist, i ni gael ein hunain mewn byd llawer mwy hapus. Y mae fy nymuniadau olaf, uwchlaw y cwbl, am ddedwyddwch a duwioldeb eich teulu oll. Ac yn awr, fy anwyl gyfaill, yr wyf yn eich cyfiwyno i ofal y Daw trugarog, ac yn dra serchog yn rhoddi i chi **FFARWEL.**"

Y geiriau olaf a ddywedodd, pan oedd ei enaid ar gymeryd ei aden i fyd yr ysbrydion, fel i glirio y ffordd o'i flaen, ac i gymhell yr awel nefolaidd dan ei edyn,—“O! aneu pa le mae dy golyn? O! uffern, pa le mae dy fuddugoliaeth? Ond i Ddau y byddo y diolch, yr hwn sydd yn rhoddi i ni fuddugoliaeth trwy ein Harglwydd Iesu Grist.”

Troisom ar ein deheu, heibio i borth palas yr esgob, ac aethom rhagom ddwy filltir i *Downend*, i gael golwg ar y capel y pregethodd Foster ei wrandawyr oll allan o hono. Yr oedd gormod o feddwl, a rhy fach o ddwli, yn ei bregethau ef, i feddylliau bychain allu eu gwerthfawrogi. Yr oedd ganddo ef feddwl digon mawr a choethedig i lefaru uwch ben capelaid o angelion. Credwn na buasai yn un diraddiad ar eu mawrhydi angelaid i ymgynnwll i hen gapel bychan diolwg *Downend*, i wrandaw arno: ond dyna—buont yno ganwaith.

Gofynasom i'r wraig oedd yn gofalu am y capel, “Ai yma y bu John Foster yn pregethu?” “Yn wir, nid wyf yn sicr,” atebai, “mi dybygwn mai.” “Ac yn y fynwent fechan, wyllt, a dirgel yma y claddwyd ef?” “Gadewch i mi weled,” ebe y wraig yn fyfyrion, “John Foster? Yr wyf yn meddwl fod un o'r enw wedi ei gladdu yn ymyl y wal draw.” Aethom yno yn araf a gwylaidd, a gwleem hen feddadail gwael a gogwyddedig, a'r cerfiad syml yma ar y gareg,—“Er coffadwriaeth am John Foster, yr hwn a fu farw Hydref yr 16eg, 1843, yn 73 mlwydd oed.” Bu y cyfryw anmharch i goffiadwriaeth y fath un, bron cyffroi ein tymher, a gwneyd i ni felddithio holl drigolion Caerodor a'i chwmpasoedd. Y mae y byd ymhell yn ol eto o dalu y parch dyledus i *wir fawredd*—enaid mawr, a defnyddioldeb mawr. Un heb ei gydnabod gan liaws ei gymydogion dros ystod ei fywyd oedd Foster. Ond, os collir golwg ar ei fedd, ac os na chlywir

ei enw yn ngenau ei gymydogion ar eu haelwydydd, nid oes berygl iddo syrthio i ebargofiant. Cododd gogolofn iddo ei hun a anfarwolodd ei enw; fe siaredir am dano gyda pharch ac anwylddeban gan y cenedlaethau a ddaw. Bydd ei enw yn uchel tra pahao yr iaith yr ysgrifennodd ei "*Essays*" a'i "*Lectures*" ynddi. Dywedai cyfaill i ni, fod rhai o'r dyb mai angelion loerig oedd y creaduriaid hyn—Robert Hall, John Foester, John Evans, Llwynffortun, a'r cyffelyb—a'u bod wedi eu hanfon i'r nawdd-dŷ (*asylum*) am dymmor i ddysgu iddynt y ffordd i ymddwyn yn amgenach at eu gwell gartref.

Y mae genym amryw feirdd, llenorion, ac enwogion eraill, a fuont yn preswyllo yma, i ddyweyd gair danynt,—Wesley, Whitfield, Coleridge, Southey, Thorp, Thomas Roberts, Hannah More, ac eraill; ond y mae yn rhaid i ni eu gadael oll ar hyn o bryd, onidê treuliwn dy amynedd i'r pen. Yr ydym wedi methu cael allan fod rhyw lawer o feibion y cawri yn trigo yma yn awr. Y mae yma lawer o ddyinion da a llafurus, a rhai gweinidogion galluog a thalentog; ond neb o honynt o'i ysgwyddau i fyny yn uwch na phawb eraill,—dim un y noetha pob un arall ei ben iddo o'i fodd—dim un angel ymhlith dynion.

Yr ydym wedi crwydro i rywle yn awr—gâd i ni ddychwelyd eto i *Broad Mead*. Llai na chan' lath yn uwch i fyny, ar yr un llaw, yn myl yr *Arcade*, y mae hen gapel Wesley. Y mae yn awr yn meddiant y Methodistiaid Calfinaidd Cymreig, a gwasanaeth Cymreig yn cael ei ddwyn ymlaen ddwywaith bob Sabboth ynddo. Ar wydr ffenestr yr ystafell eang sydd uwch ben y capel, y mae enw John Wesley, wedi ei ysgrifenu ganddo ef ei hun. Oddeutu tri chant a hanner o latheni nes ymlaen eto, y mae y Tabernacl, un o gapeli Whitfield, yr hwn a agorwyd ganddo yn y flwyddyn 1753. Cawsom yr hyfrydwch mawr o fwynhau cyfarfod canmlyneddol yn y capel uchod, lle yr oedd amryw o enwogion Lloegr wedi ymgasglu, i draddodi eu darlithiau ar yr achlysur dyddorol. Cynhyrfid ein balchder wrth glywed enwau cynnifer o hen bregethwyr Cymru yn gymhlethedig â hanes yr achos yn y lle hwnw, a chlywed cyfeiriadau mor aml a pharchus at y "*Welsh preachers*," a'r "*Welsh fire*." Nid oedd neb yn meddwl fod yno *Welsh blood* yn cael ei ferwi gan bob un o'r cyfeiriadau yma. Cawsom lawer o ddfyrwch ac addysg wrth leisiau aflafar, ystumiau annaturiol a dyeithr, ond diffuant, a sêl a brwdfrydedd, y llafurus a'r athronyddol Ddoctor B——, yn traddodi ei araeth ar "*The want of the Churches*." Ond y dyddordeb mwyaf a deimlasom yno, ydoedd gwrandaw un o weinidogion hynaf, blaenaf, a pharchusaf Lloegr, yn traddodi dwy awr o ddarlith ar "*Nodweddiad a gweinidogaeth Whitfield*." Dyn canolig o daldra ydyw, neu yn hytrach dan hyny, yn sefyll yn syth, a'i fynwes gron a llawn yn chwyddo allan, a'i darawiad yn ysgafn a chyflym. Cerddodd i'r lan i'r pulpud yn araf ei gam, eisteddodd i lawr; ac yfodd ddrachd o ddwfr. Gosododd ei wydrau ar ei drwyn, a safodd i fyny. Dillad duon syml oedd am dano, ac un o fotymau ei hufan yn dyngauedig dros ei fynwes. Yr oedd dros ddwy fl o lygaid yn craffu arno, yn nghanol y dystawrwydd mwyaf perffaith. Ymddangosai yn hynod o batriarchaidd—ei wyneb yn hir, *flat*, llawn, a garw; a llawn cymaint o hyd o'i lygaid i fyny, ag oedd hyd ben ei ên. Cribai ei wallt llwyd a theneu tuag i fyny. Yr oeddem yn eithaf anfoddlawn i'r gwydrau amguddio ei lygaid meddylgar o'n golwg. Pe buasai y gwyneb hwnw ddim ond mewn lliwiau ar y llian, yn crogi wrth bared, buasai un drem arno yn rhwym o ddyllanwadu

ar y gwyddfodol. Yr oedd yn hynod o amrywiol yn ei ddull o draddodi : weithiau, byddai yn "siarad yn fân ac yn aml," yn ymresymu yn gywrain, gan amrywio tŷn ei lais yn hynod ; bryd arall, byddai yn dywedyd yn araf a dystaw—yn llusgo ei frawddegau, gan roddi pwyslais ar bob gair, a *full stop* ar ol pob gair. Yr oeddem yn ei deimlo yn gwasgu pob sill i fyw ein calon. A phryd arall, byddai yn dyrchafu ei lais, gan arllwys allan ffrydlif o ddawn, mewn llais uchel cyfrodedd, nes cludo y gwrandawyr ymaith ganddo mor hawdd a hapus, fel pe buasent ar aden yr awel fwyn. Byddai weithiau yn dadrys ryw bwnc yn ddeheuig dros ben ; yna, tafai ambell ddrychfeddwl mwyaf tarawiadol ac ardderchog, nes y byddai ei ddysgleirdeb a'i yspander yn melltenu i gonglau dirgelaf yr enaid, ac yn taflu y galon i ryw bêr-lesmair. Wedi hyny, cymhwysai wirioneddau difrifol, yn y modd mwyaf difrifol, at ei wrandawyr, fel nad oedd modd iddo beidio gwneyd argraff arnynt. Mewn gwirionedd, "DYN O DDIFRIF" yw ef, bob tamaid. Dangosodd hefyd yn amlwg mai dyn o ddirif oedd Whitfield—iddo gyseguru ei hunan fel merthyr, ar ddydd ei ordeiniad, at achos ei Waredwr—ei fod yn fwy dyngarwr na Howard ; oblegid mai "trugaredd i gorff oedd Howard, ond trugaredd i enaid oedd Whitfield"—ei fod yn gweithio bob dydd, &i lygad yn ddiysagog ymlaen ar dragywyddoldeb, a'i fod yn gwneyd cymaint o ddaioni o'i galon ag o'i ben. Dywedodd mai ŵyr Whitfield oedd y Parch. W. Jay, o Bath ;—"Whitfield a genedlodd Winter, a Winter a genedlodd Jay." Gwnaeth y cyfeiriad mwyaf parchus at ei gyfaill, Mr. Jay ; a dywedodd ei fod yn gobeithio na wnai y cymylau tywyll oeddent wedi ymgasglu o'i gwmpas yn niwedd ei ddydd, ddim ond ffurfio ryw chwaredŷ ardderchog (*grand theatre*) i arddangos gogoniant a rhagoriaethau ei gymeriad, ar ei fynediad i fyd yr ysbrydoedd. Ni wyddai ar y pryd fod ymadawiad ei gyfaill mor agos, ac y byddai mor fuan yn traddodi ei bregeth anghladdol. Yn mhen ychydig wythnosau, yr oedd Mr. Jay wedi ehedeg i fyny o'r cymylau i wlad, lle

"Nad oes machlud haul un amser,
Na chymylau du, na phoen."

Dymunem o'n calon oes hir, a phrydnawn dysglæa'r a theg, i'w gyfaill hwn, sydd yn aros eto, wedi goroesi ei holl gyfoedion—"y brawd anwyl, a'r gweinidog ffyddlaw." Ac ar y diwrnod y hyddo y cerbyd anweledig yn ei gymeryd yntau ymaith i'r wlad sydd uwch y ser, pared Tad y trugareddau, a Duw pob gras, i ddeuparth o'i ysbryd ddisgyn ar ei frodyr a'i gyfeillion.

Yn nes at ein haswy eto, yn codi ychydig i lethr y bryn, a weli di dŵr uchel, yn codi oddiar ben y tŷ priddfeini acw—*No. 1, Duke street?*—arsyllfa (*observatory*) ydyw. Dacw y fan y buom yn treulio oriau, ar nosweithiau clir, yn syllu ar y bydoedd uwch ben, trwy ysbieन्द्रrychau mawrion. Y mae y lle, a'r drychau, yn waith ac yn eiddo Cymro ! Ti weli fod ambell un heblaw "Wil Liwyd" yn gwneyd ysbieन्द्रrychau. Yr oedd tremio ar y bydoedd mawrion a phell, trwy y *telescopes* mawrion, braidd, fel pe cawsent fenthyg llygaid angelion i weled drwyddynt. Ymddangosent fel miliynau o lampau gogoneddus ar hyd ystryloddedd dinas y Duw a'u gwnaeth. Tarawai geiriau hen fardd Pant y celyn gyda nerth ar ein meddwl, pan yn syllu drwy y drych ar ryfeddodau yr eangder diderfyn :—

"Yr awyr las, fe'i cododd uwch mesur fry i'r lan,
Tu hwnt pob mesur eilwaith, lledanodd hi i bob man ;

Diderfyn yw ei chwmpas, a bydoedd eang sy'
Yn wyllt yn rhedeg troion gwastadol yn ei brn.

Fe 'nynodd yn ei cheudod ryw foroedd mawr o dân,
Maith fydoedd o faintioli, i'w gwel'd fel perlau mân,
Y ser sy'n gwibio 'u llewyrch trwy 'r eangder tywyll mawr,
Pan fyddo 'r haul yn gwenu ar bobloedd ia y llawr."

Gofynasom lawer o gwestiynau i'n harweinydd cywrain a charedig, a chawsom atebiad i lawer; ond yr oedd amryw yn anatebadwy. Buasai yn dda genym pe daethai rhyw angel atom i eistedd am awr uwch ben y ddinas, dan wenau siriol y ser, y rhai oeddent yn gwreichioni, ac yn ysmician eu llygaid dysglaer mor llon arnom, i adrodd wrthym yohydig am danynt; neu, pe cymerasai ni filiwn o filltiroedd yn nes atynt, i gael trem eglurach arnynt. Teimlem y buasai yn hawdd genym roi ein cais o'i flaen;—

"O! help fy enaid egwan i ddringo fry i'r lan,
A rho fy nhraed sy'n crynu i sefyll ar ryw fan,
Uwch banau mwya'r ddaear, a rho 'spieiddrych gre'
I wel'd yr Iesu 'n taclu y cyfan yn eu lle."

Onid rhaid i ni aros enyd eto, ddarlennydd, cyn y caffom y rhagorfraint hon.

Os wyt yn myned i deimlo yn drymaidd, y mae genym ystori dipyn yn ysgafnach i'w hadrodd. Draw, yn agos i furiau y castell, ddau can' mlynedd yn ol, y safai troch-gader (*ducking-stool*), at ddiwygio benywod cecrus a thafodrydd. Y mae llawer ymenydd wedi bod wrthi yn ddyfal a chaled yn ceisio dyfeisio meddyginiaeth i'r pla uchod; ond anaml iawn y ceid un effeithiol. Yr ydym yn cofio darllen am y *brant*—ryw gap wedi ei wneyd o haiarn teneu (*sheet iron*), ar lun torth siwgr, gyda chroes ar ei gopa, a dernyn yn troi i mewn oddiar ei ymyl, i orwedd dros y tafod. Rhoddid hwn am y pen, clôid ef y tu ol, ac arweinid y druanes wrth linyr trwy yr ystryoedd. Oni bai ofn arnom iddynt ein cael allan, dywedem fod digon o eisiau ryw driniaeth gyffelyb ar ambell un a adwaenom. Ond y droch-gader oedd yr un fwyaf boblogaidd gan y lliaws—yn un peth, oblegid y cynnyrchai fwy o ddirgrifwch iddynt. Safai un o'r rhai hyn, yn nghof ambell un sydd yn fyw heddyw, yn ymyl gwal y castell. Yr oedd wedi ei gwneyd o bost mawr, yn sefyll ar ei dalcen, ac un arall ar draws ar ei ben, yn debyg i'r llythyren T, ac yn troi ar drwyll; a chader yn sefyll ar y naill ben iddo, yn yr hon y rhoddid yr ysgoldies. Yna troid hi yn gyflym; ac wrth droi, yr oedd yn pasio dan ysgw'd o ddwfr oedd yn diagyn o gafn pwrpasol. Parheid i'w throï cyhyd ag y goddefai tosturi y dyrfa—yn gyffredin, nes y byddai y creadur anffodus mor wlyb ag ysgadenyn, ac yn curo ei dannedd gan oerfel. Y tro olaf y mae hanes am dano ar gael, y defnyddiwyd yr offeryn yma, ydoedd yn y flwyddyn 1718, pan oedd Edward Mountjoy yn faer y ddinas, yr hwn a roddes orchymyn i ddwyn yr oruchwyliaeth ymlaen yn rheolaidd. Y mae Dix, yn ei rigymau difyr, yn gosod yr achos i lawr:—

"Young Mr. Blake had a house full of strife,
And the cause of the row was
The tongue of his wife!"

Yna, disgrifia Mrs. Blake:—

"Barbara Blake was both pretty and young,
She had only one fault, *but*, it lay in her tongue!
Her eyes they were blue, and her curls were of gold,
A stranger would never have thought her a scold."

Yr oedd yn helynt arw ar ei phriod, druan, drwy y blyneddau, oddiwrth aselod adfywodraethus y ddynes! Dyoddefodd fwy nag allai neb ddychymgu. O'r diwedd,—

"Young Mr. Blake one evening sat,
His feet on the fender beating rat-tat;
Each hand in his pockets up to the wrist;
On his visage a serio-comical twist.
We shall presently find
He had made up his mind
No more to be hen-pecked—no more to submit,
To his wife, and only what she thought was fit."

Yr oedd wedi pasio heibio i'r hen bost, dan y castell, ugeiniau o weithiau; yr oedd yn gas ganddo ei weled,—ond, wed'yn, beth oedd ganddo i'w wneyd? Cyfarfyddodd â gwas y maer; gosododd ei achos o'i flaen; ac ni bu hwnw yn ol o wneyd pob peth a allai i gael y peth i weithrediad. Darparwyd y droch-gader, ac wele y canlyniad;—

"In 'seventeen hundred and eighteen,'
Mountjoy was Bristol mayor,
Then, on the weir might have been seen,
The city ducking-chair;
Above the waters of the Frome,
The awful apparatus
Frowned like a monitor of gloom,
Just by the castle gate-house,
A high pole, and a transverse beam,
Which turned ten times a minute,
Upon its pivot o'er the stream,
Turn'd with its chair;—hark! there 's a scream!
Poor Barbara Blake is in it!"

Y mae y dyrfa yn mwynhau yr olygfa yn anwyl, ac yn dangos eu cymwadwyaeth mewn bloeddiadau uchel; a daliant ymlaen nes—

"Her breath is almost spent,
Her frame is cold with shivering;
And not to Blake's astonishment,
With voice all meek and quivering,
She promises that, if unhung
She'll ever after "hold her tongue."

Dywedai i'w gŵr ei derbyn yn ol yn serchog, ac i'r driniaeth ddyeithr ddwyn firwyth da:—

"For ever after Mrs. Blake
Sailed only in her husband's wake;
Remember her late wet condition,
No more she led the "opposition."

O ran hyny, nid oes genym fawr o fydd mewn unrhyw foddion o'r fath, tuag at wella tafodau na chalonnau plant dynion. Os na fedrem gael taw ar dafod ein hanner oreu (?) heb ei hwyadenu yn gyhoeddus dan y pistyll-oedd, buasai cystal genym ymwahanu, a byw yn "hannerog" dros gydol ein hoes.

Dwy flynedd ar hugain yn ol, yr oedd golygfa dra gwahanol ar hyd ystrydoedd y ddinas sydd o'n blaen. Dywedodd Syr Charles Wetherall anwiredd ar y trigolion yn y Senedd,—eu bod yn ddifater am Ddiwygiad,—ac ofnadwy fu canlyniad yr anwiredd hwnw. Mor gynted ag y dychwelodd y boneddwr i'r ddinas, ymgasglodd miloedd i'w gyfarfod, i roi ar ddeall

yn amgen iddo, ac i ddangos eu hanghymeradwyaeth. Dechreussant ei hysian, a dihgynai ambell gareg ar ei gerbyd. Diangodd dan gawod o geryg i'r *Mansion house*. Gwnai yr heddeidwaid eu goreu i nodi allan y rhai a daflent y ceryg, a thrinid y cyfryw yn erwin. Cymerwyd amryw i'r ddalfa. Ond nid dyna y ffordd i ostegu y cythrwfi. Buasai yn well iddynt arfer moddion tynerach mewn pryd. Arfogodd y terfysgwyr eu hunain â phob peth allent gael gafael ynddo. Aethant yn drech na'r heddeidwaid, a dacw holl ffenestri yr adeilad yn chwilfriw, a Syr Charles yn dianc allan yn fain trwy ffenestr y llofft, ac ymaith fel cath dros dōau y tai oedd yn ymyl,—a bu yn dda gan rai boneddwy'r eraill gael yr un llwybr yn fuan. Aeth y terfysgwyr i mewn, taflasant yr holl geisf gwychieon yn deilchion i'r ystryd, ac o'r ystryd i'r afon. Aethant i mewn i'r seleri, a daethant o hyd i gannoedd o boteli o win; yfasant, meddwasant, a syrthiasant yn gelaneddau ar hyd yr heolydd,—a llawer i beidio codi byth mwy. Erbyn hyn, wele dyrfa fawr o filwyr, ar feirch ac ar draed, yn dyfod, a'r olwg arnynt yn ddychrynlyd; ac am oriau meithion bu yno le enbyd. Yn mhen pedair awr ar hugain, yr oedd y cwbl wedi llonyddu, a'r milwyr lluddedig a aethant i gael ychydig seibiant. Nid cynt y collwyd golwg ar y milwyr, nad oedd heolydd y ddinas yn llawn terfysgwyr. Aethant at garchar mawr *Bridewell*—dacw ef ar ein haswy, rhyngom a *Broad Mead*,—gwnaethant eu ffordd i mewn, gollyngasant gannoedd o garcharorion allan, a rhoddasant yr adeilad ar dân.—Yn mhen ychydig fynyddau, yr oeddynt wedi gwneyd yr un peth â charchar y *New Cut*,—dacw ef ar ein deheulaw, yn agos i'r *Railway terminus*. Yr oedd y milwyr yn awr yn ymwbio yn ol a blaen, i geisio cael gafael yn y difrodwyr; ond ni thycient. Pan fyddai y milwyr mewn un man, byddent hwythau yn difrodi mewn man arall. Tra yr oedd fflaglau y ddau garchar uchod yn goleuo y ddinas, dacw fwg, a gwreiechion, a ffilmiau dychrynlyd yn dyrohafu trwy ben carchar eang Caerlŵw, yn mhen gogleddol y ddinas. Rhedodd y milwyr at balas yr esgob, rhag ofn dygwyydd niwed i hwnw; ond erbyn eu bod yno, yr oedd hwnw yn ddiogel, a chenad ar eu hol yn dyweyd fod y terfysgwyr yn rhoddi y *Mansion house* ar dân. Ymaith yr aethant nerth eu carnau i geisio ei achub—ond yn rhy ddiweddar. Wrth fyned, trodd rhai o honynt eu golwg yn ol oddiar y *square*, ac wele, yr oedd palas yr esgob yn wenfflam.—Cyflawnwyd hyn oll mewn yspaid un awr! Fel hyn, er gwaethaf maer a milwyr, llwyddodd y bobl i losgi prif adeiladau y ddinas, ac i ddiffrodi gwerth llawer o filoedd o bunnau o eiddo; er i ugeiniau o honynt syrthio yn aberth i'r cythrwfi. Cododd y corwynt chwyldroadol yma oll o gamdystiolaeth un dyn. Cymaint o ddefnydd y mae ychydig dân yn ei ennyn!

Y mae yn myned yn go dywyll i ni gyfeirio dy olwg at unrhyw leoedd yn y ddinas, yn ychwaneg; ond cyn ymadael, adroddwn un hanesyn dyddorol am *Pen park hole*, lle ag y siaredir llawer am dano gan bob dosbarth o'r dinaswyr yma. Y mae yn gorwedd hwnt, ar dy ddeheulaw, o fewn pedair milltir, yn mhlwyf *Westbury*. Rhyw bwl mawr ydyw, mewn congl maes. Nid yw ei safn yn llydan iawn; ond wrth fyned i lawr, y mae yn ymeangu yn rhyfedd; ac y mae ei ddyfnder heb erioed ei gael allan. Y mae dwfr yn ei waelod, weithiau yn uwch ac weithiau yn is. Yr oedd llawer o ofergoelion am y lle hwn, dan deyrnasiad Charles II., ymhlith pob dosbarth o ddynion. Edrychid arno fel trigle llengoedd o

ysbrydion aflan; lle yr arferent y rhyddid mwyaf, ac y cyflawnt bob ystranciau ellyllaidd yn nghilfachau a chonglau y ceudwll du. Tystiai amryw, iddynt glywed yr oernadau a'r trystiau mwyaf annaeorol, yn dyrchafu o'i safn.

Yn y flwyddyn 1792, diagynodd dau foneddwr,—Mr. G. S. Cattoot, a Mr. White; i lawr i'r pwll, a rhoddasant ddesgrifiad go fanwl o hono. Wrth dafu careg i mewn, clywir hi am gryn amser yn taro o un clogwyn i'r llall, ac o'r diwedd yn diagyn gyda swm ceuol yn y dwft. Y peth sydd wedi achosi mwyaf o siarad am y lle, yn y ddinas a'i hamgylchoedd, ydyw, tynged druenus y Paroh. Thomas Newnham, is-ganon y *cathedral*, a mab i un o arianwyr y ddinas. Yr oedd Mr. Newnham, a'r foneddiges yr hon y cadwai gyfeillach â hi, ynghyd â dau gyfaill eraill, wedi cytuno i fyned i ymweled â'r lle ar ddydd Gwener, y 17eg o Fawrth, 1775; ac yr oeddynt yn bwriadu ceisio mesur dyfnder y pwll, â llinyn a phlymen, oeddynt wedi eu parotai. Bore yr un diwrnod, yr oedd Mr. Newnham wedi cymeryd arno gyflawni y gwasanaeth yn Eglwys Clifton, ac yr oedd y pedwar yn bresennol; ac oddiyno yr aethant ynghyd tua *Pen park hole*. Dim ond troi i'r "Weddi Gyffredin," gwelir fod *Salm* lxxxviii. yn rhan o'r llith y dydd hwnw; a bod y *Salm* yn cynnwys y darnau hynod a ganlyn;— "Deued fy ngweddi ger dy fron, canys fy enaid a lanwyd o flinderau; a'm heinioes a nesâ i'r beddrod. Cyfrifwyd fi gyda'r rhai a ddisgynant i'r pwll, yn rhydd yn mysg y meirw; fel rhai wedi eu lladd; yn gorwedd mewn bedd, y rhai ni chofir mwy; a hwy a dorwyd oddiwrth dy law. Gosodaist fi yn y pwll isaf; mewn tywyllwch yn y dyfnderau. Y mae dy ddigofaint yn pwysu arnaf, ac â'th holl donau y'm cystuddiaist. Pellheiaist fy nghydnabod oddiwrthyf; gwnaethost fi yn ffeidd-dra iddynt. Gwarch-euwyd fi fel nad awn allan. Paham, Arglwydd, y gwrthodi fy enaid? y cuddi dy wyneb oddiwrthyf? Câr a chyfaill a yraist ymhell oddiwrthyf, a'm cydnahod i dywyllwch." Pa argraff bynag a gafodd y *Salm* yma ar feddwl y cwmni, ni ddygwyddodd dim ar eu taith, ar ol y gwasanaeth, yn rhoddi un awgrym o'r ddamwain alarus oedd ar gymeryd lle.

Wedi cyrhaedd y fan, dechreusant yn union dafu golwg ar y ceudwll hynod y daethant allan i'w weled a'i blymio. Nesaodd Mr. Newnham ymlaen dros y llethr at ei ymyl, gan sierhau ei draed yn ofalus rhag llithro, ac agor y blymen oedd yn ei law, i gael ei hestyn i lawr. Clywai y dywarchen dan ei draed yn rhoi ffordd, ac ymaflodd mewn gwreiddyn bychan o bren onen, sydd yn tyfu yn ymyl y pwll. Torodd y gwreiddyn yn ei law, ac O! mewn moment, yr oeddynt wedi colli eu golwg arno, ac yntau wedi syrthio bendramwnwgl i'r dyfnderoedd tywyll obry. Yr oedd ei drwst yn taro yn erbyn dannedd y creigiau, ac wedi hyny yr ergyd pell ar wyneb y dwfr yn y gwaelodion, yn cyhoeddi ei dynged i'w gyfeillion dychrynedig ar y lan. Galwent; ond nid oedd neb yn ateb. Gwaeddent; ond yr oedd y cwbl mor ddystaw a'r bedd, oddieithr adsain eu llefain eu hunain, yn eu gwatwar obry, yn ngilfachau tywyll y pwll. Galwyd pobl ynghyd, taclwyd ysgaffaldiau uwch ben y pwll, a gollyngwyd dynion i lawr wrth raffau, gyda chanwyllau, i chwilio am dano, ddydd a nos, dros dair wythnos. O'r diwedd, cafwyd het yr anfodus. Rhoddodd hyn galon newydd yn yr ymchwilyr i ddal ymlaen am wythnos arall; ond aeth eu holl lafur yn ofer. Y dybiaeth gyffredin oedd, fod ei gorff wedi nofio trwy rhyw fynedle tan y ddaear, i'r *Severn*, a'i fod wedi ei gludo allan i'r môr.

Yn mhen o bump i chwech wythnos, pan oedd yr achos yn dechreu llonyddu yn meddyliau y cyhoedd, cyngwystlodd un Mr. Tucker am bum' punt, y buasai yn disgyn i lawr i *Pen park hote.* Ymgwymerodd â'r gorchwyl yn nghwmni cyfaill, yr hwn a âi gydag ef i ddwyn y goleuni. Wedi myned i lawr gryn bellder, tafodd ei gyfaill gareg i lawr; a synasant am na chlywsant hi yn disgyn yn y dwfr, a thybiasant y rhaid ei bod wedi disgyn ar ryw sylwedd nofiadwy. Ar ol syllu yn fanwl, gwelent rywbeth yn nofio ar y dwr—y corff colledig ydoedd. Dygwyd ef i fyny i *Pen park house*, wedi bod yn y dwfr am bedwar diwrnod ar bymtheg ar hugain. Claddwyd ef wrth eglwys Westbury, dydd Iau, y 27ain o Ebrill, 1776, ar y diwrnod yr oedd yn cael ei chwech ar hugain oed.

Y mae genym hanes am un Cadben Stermey, yr hwn a aeth i lawr i'r pwll, er mwyn tori ryw ddadl athronyddol oedd dan sylw yn y *Royal Society*, yn y flwyddyn 1669. Y mae yn adrodd yr amgylchiad, i "fwnwr a minnau ostwng ein hunain wrth raffau gant a hanner o droedfeddi, nes dyfod at sfon 120 o droedfeddi o led, a 50 o ddyfnder." Ac wedi rhoi desgrifiad o'r lle, dywed, "Cymerodd y mwnwr ysgol, a disgynodd drosti i ben clogwyn, ac aeth allan o'm golwg. Yn fuan, clywid ef yn gwaeddi yn llawen, ei fod wedi cael mŵn gwerthfawr; ond, yn fuan, trodd ei lawenydd yn syndod, a dychwelodd, wedi ei ddechryn agos i farwolaeth gan ymddangosiad ysbryd, meddai ef;" ac o'r hyn y methwyd yn lân a'i berswadio hyd ddydd ei farwolaeth; ac ni ddaethai yn agos i'r lle mwy. Cymerai y cadben hyn, dybygid, yn go ddfater; ond, er mor ddeythr yr ymddengys, yn mhen pedwar diwrnod ar ol hyn, cymerwyd y cadben yn glaf, a bu farw. Haerai y dyn arall iddo farw o ddechryn; a defnyddiodd yr amgylchiad i gadarnhau ei ystori ei hun, yr hon a gafodd grediniaeth a chylchrediad helaeth yn y dyddiau ofergoelus hyny.

Ddarllenwyd, a chyfaill hynaws, yr ydym wedi beichio dy amynedd—wedi dy gadw ar goryn y bryn yma lawer yn hwy nag y bwriadasom. Y mae yr haul wedi myned o'n golwg—y cysgodion tywyll wedi pylu yr olygfa o'n cwmpas—y lampau yn dechreu ymddangos ar hyd yr ystrydoedd, a'r cylla yn galw am ei dê; gan hyny, dewis dy lwybr i lawr—trôed pob un tua 'i lety—nos da, a bydd wych.

DAMHEGION ESOP.

GAN NICANDER.

XXIX.

YB AMAETHYDD A'I FEIBION.

'Roedd hen Amaethydd bron ar ben ei ddyddiau,
Yn glaf, yn gorwedd ar ei wely angau.
Yr ydoedd yn dymuno, cyn marwolaeth,
Addysgu ei feibion sut i drin hwsmonnaeth,

A bod yn siwr o lwyddo

Ar ol ymado 'u tad,

A chadw 'nghyd yr eiddo

Ar gynnydd heb leihâd.

Rhyw laf ddiogelwedd wedi y mudiadau yma,
 Cym-dogfennau arian arian : hysia hysia,
 "Dd' ddiogelwedd arian arian :—
 Nid hysia wedi gwisgwyr wach.
 Gadaewent i'r hen wr i'w hysia arian.
 A hysia arian arian : a hysia arian arian :
 Sef gwylan wedi y gwisgwyr arian o wiarwydd,
 Mae'n arian arian : arian arian arian arian.

Galwodd hysia i'w glif ystafell :
 Ac medd wrthynt : "Dy na ch tael
 "Ar ymadach : hysia arian arian
 "Dy na ch tael hysia arian arian :
 "Rwyf yn arian arian arian arian :
 "Yn y wiarwydd arian arian :
 "Yn y gwisgwyr arian arian arian :
 "Gwch e'n hysia arian arian arian."

'S ol ddiogelwedd hysia arian arian :
 Dechreuai i'w hysia arian arian :
 Bala a hysia arian arian arian :
 A gweithio'n ddiogelwedd arian arian arian.

Hwy feant am wiarwydd arian arian arian,
 Gan ddiogelwedd arian arian arian o arian,
 Neu arian arian arian arian arian arian :
 Wedi ei gwisgwyr arian arian arian.

Palasant y wiarwydd arian arian
 Heb gaffael nac arian na gwisgwyr ;
 Dd' ddiogelwedd arian arian arian,
 Ond hysia arian arian arian.

Ond arian arian arian arian,
 Cynhyrchodd y wiarwydd arian arian ;
 Y mae o'dd o arian arian arian,
 Mor hysia i'r gwisgwyr arian arian.

Gwerthasant am hysia arian arian
 O hysia arian arian arian ;
 Ac hysia arian arian arian
 Y hysia arian arian arian.

A glywaist ti a gant Gorrwydd ?
 Poed esgud a hysia arian :
 Goreu hysia arian arian.

XXX.

Y COED A'R FWYALL.

AETH unwaith ryw Dyddynwr at y coed ;
 Gofynai 'n ostyngedig iddynt am gael troed—
 Ond menybr a ddylaswn dd'wedyd—yn ei Fwyall ;
 Ond mae'r gair troed i rai yn haws ei ddeall.
 Fel hyn mae'r iaith Gymraeg yn llwyr ddirywio,
 Ei geiriau goreu 'n cael eu hebargofio :
 Cymraeg yw menybr, er mai Lladin unwaith
 A fu ; ac felly nid yw 'n air anghyfiaith ;
 Mae menybr wedi plwyfo yn ein plith
 Er 's llawer oes, ac nid yw 'n swnio 'n chwith.

Mae *Esop*, (yn yr hen Orgraphiad, *Esop*,
 Ein hunig air sy 'n odli hefog *Esop*,)
Apostol, Prophwyd, Offrom, Allor, Eglwys,
 Yn sefyll ar yr unrhyw dir yn gymmwys,
 A chant o'u bath, a fu 'n estroniaid unwaith,
 Ond ydynt heddyw 'n Gymry glân dileidiaith.—
 Pa waeth yw dammeg, er bod peth Geiryddiaeth
 Yn rhywle tu a'i dechreu, neu Feirniadaeth ?
 'Waeth sut *dechreu* chwedl, i fod yn gampus,
 Os cymmer ofal i *ddiweddu* 'n happus.
 Ond gormod meithder sy 'n andwyo 'i chynllun ;
 Am hyny bellach deuw'n at ein testun.—
 Ystyriai 'r coed yr archiad hwn yn fanol ;
 Gwelent ei fod yn archiad pur gymhedrol :
 Addawsant roddi troed di gaingc i'w fwyall,
 Os deuai yno i'w nôl ryw ddiwrnod arall.
 Yn awr hwy ymgynghorent gyd â'u gilydd,
 Y Deri preiffion, y Coed cedr, a'r Ffawfdd,
 O ba ryw bren y caffai 'r gwr y troed :
 Eiddigus oedd yr heirdd a'r uchel goed
 Roi cangen iddo 'u hunain at y pwrpas,
 Rhag toccio 'u gwychder ac iselu eu hurddas.
 Safai 'n ddirodres Onnen dlodaidd ddiddig
 Yn ymyl ei chym'dogion mawr uchelfrig ;
 A phenderfynu wnaent, heb gennad ganthi,
 Mai caingc o hon a roent i'r dyn i'w thorri.
 Pan roes y dyn y menybr yn ei le,
 Torrodd i lawr Gedrwydden frigwyrdd grê'
 A'i Fwyall lem ; ac yna torrai Dderwen
 Gauadfrig hardd, ac yna Cypreswydden.
 Y coed uchelaf, praffaf, er eu gwyched,
 Cymmynodd hwynt i lawr i gyd heb arbed.
 Hen Dderwen, wrth ogwyddo i syrthio i lawr,
 Gan fin y Fwyall, "Gwelaf," meddai, "n awr
 "Y camgymeriad erchyll ffol a wnaethom ;
 "Ein tlawd gymmydog, ni a'i bradychasom,
 "Ac yn llaw 'r gelyn rhoisom arf distrywiad ;
 "Mae 'n gyfiawn inni deimlo 'r trwch ganlyniad."

XXXI.

Y BARCUT A'R COLOMMENNOD.

'Roedd haid o Golommennod
 Diniweid yn ymwarchoed
 Mewn arswyd a phryder
 Gryn hanner eu hamser
 Rhag ofn y Barcutan
 A welid yn hofran
 O gwmpas eu C'lommendy,
 Mewn blys i'w hyglyfaethu.
 Trwy wylled beunydd rhag'eu gelyn enbyd,
 A hwythau oll yn chwim eu hadain hefyd,
 Llwyddasant hyd yn hyn i allel diange
 Rhag teimlo marwol friw ei greulon grafango.
 Wrth wel'd ei ymgyrchiadau 'n aflwyddiannus,
 Meddyliodd mai y moddion mwyaf hwylus

Cudd araf arafat ryw ddrwg ystryw gyngor;
Yn Ia enwch. trefn cael eu safon.

Cuddodd arafat ryw foregwaith
Mewn ymadrodd trad a gweniaith;
“Fy niferion mewn dyniwaidd;
“Mae drwg drwg yn hollol afraid
“Ar wdd rhwngom ni gym'dogion;
“Mae a ni yn m galw'n grolon.
“Mae llaw o Hebogiaid
“A Gwaelch ni drwg a diriaid,
“Mewn arwdd gwelldd ar eich cnawd a'ch cig;
“Ddwy wrthia. 'm rhan i, yn berffaith ddig;
“Maeochus wdd rhwngom ddiwydybod,
“A'k ddydd amantiaid ydwy cig c'lommennod.
“Cwmmaff fy nchennad
“Maeochus wrthia rhwngom ddiwydybod,
“Geta brech ar mae a sy'n dweyd, os mynnwob,
“I chwi a'ch plant va mawdd a diogelwch;
“Fech va a ddydd i'm pen y bore heddyw,
“Mewn prydwr ddydd.—a hyn yma ydyw:
“Eh gwelldd a'ch wdd i'n frenhin,
“Eh a'ch wdd ar fy neulin
“Rhwng mae i'w yswiddod,
“Mi wnaaf eich gwarchod,
“Ma chaff na Gwaelch na Hebog calon ddu
“Ddwydd o'ch cnawd, na chryfwrdd dim a'ch plu.”

Dechreuai'r adar gwirion
Ddwydd ddydd calon;
A rhoiant oll yn unfryd
Ef ar yr arwdd hefrd;
A llw ffyddlondeb difri
A wnaethant i'w Fawrhydi.

Ar ol cael bri'r freniniaeth iddo i' hun,
Llarpodd ei ddeiliaid oll o un i un:
Ac ebe'r ddydd wrtho,
Pan oedd hi ar ymado
O'r byd yn supper iddo,
“Nid ti, Farcuttan, am ein dienyddio,
“Sydd ar y bai; ni'n unig sydd i'n beio.”

A glywaist ti a gant Hirlynn?
Os rhoi giedd yn llaw d'elynn,
Ar d'wdd dy hun y diagyn.

XXXII.

Y GORFRAN RODRIGAR.

Beth yn Gymraeg yw henw *Jac y ddy*,
Aderyn penna'r Ddammeg? Mi rof dro
Ar Kierlyr Jones o Ddinbych i'w gael allan;
A dyma fo; fe'i geillw *Cawci, Corffran*:
Mae'r henw olaf yma'n burion henw;
Felly ar hyn o bryd arferwn hwnnw.

Roedd nifer gynt o'r teulu trystfawr hwn
Yn byw o ddeutu castell gwr bonheddig,
Lle nid oedd neb i arfer ei na gwn
I'w hadonyddu tua'r plas na'r goedwig.

Collasai rai o'r paunod rai o'u plu ;
 Fe'u gwelodd Corfran, ac ymbinciodd ynddynt ;
 Rhoes amryw yn ei hesgyll o'r ddau tu,
 Rhai yn ei chynffon : 'roedd hi 'n falch o honynt.

Yna hi gerddodd i gwmpeini 'r paunod,
 Yn bigfalch, doryth, gan ryggyngu 'n hoew,
 Gan dybied y cymmerent rwydd gydnabod
 O honi 'n gares, 'roedd mor wych a gloew.

Deallai 'r paunod, pan y gwelsant hi,
 Pwy ydoedd, a gwawdiasant ei rhodreswaith ;
 Dïosg a wnaethant ei rhagrithiol fri,
 A llwyr dynasant y plu benthg ymaith.

Aeth hithau tan ei gwarth, yn llipa 'i phig,
 At ei chyd-gorfrain ; hwythau 'n llawn o ddig
 A'i hwtient ymaith o'u cwmpeini 'n lân ;
 "Y Baunes !" meddent, "beth wyt ti ond brân ?"
 Y gorfran ddoethaf, rhwng rhyw ddig a 'smala,
 Darllenodd iddi 'r lliith iachusol yma :—
 "Pe b'asit foddlon ar dy brïod le,
 "Lle rhoddwyd ti gan ordeiniadau 'r Ne'
 "Ni'th geryddasid gan dy uwch-raddolion."
 "Ac ni'th wawdiasid gan dy gyd-raddolion."

XXXIII.

Y MYN A'R BLAIDD.

'Roedd Myn yn sefyll ar nen tŷ,
 A gwelai Flaidd yn pasio :
 Ac yna fe ddechreuai 'n hy
 Mewn gwawdus iaith ei ddwrddio.
 Ac ebe 'r Blaidd, gan brin droi atto 'i ben,
 "Nid ti, y grigwd llwfr, ond mantais nen
 "Y tŷ lle sefi,
 "Sydd yn tafodi:
 "Tyr'd oddi ar y nen i lawr,
 "Gan dy fod yn gymaint cawr,
 "Cawn weled a feiddi
 "Di yna f' athrodi."

XXXIV.

Y WRAIG A'R IAR.

'Roedd gan wraig wrth afon Gonwy
 Iar yn dodwy wy bob dydd :
 "Dyblaf," meddai, "ddogn ei phrydau,
 "A dau fwy o'r wyau fydd."
 Felly dwbl gyfran iddi
 Rhoes bob dydd o geirch a haid ;
 Aeth yr Iar yn fras, tewychodd,
 Ac ni ddodwodd unwaith, braidd.

Y LLYTHYR AT Y RHUFEINIAID.

PENOD IV.

WEST bod yn traethu am gyfiawndai mewn modd cyfredinol, gan brofi, oddiwrth euogryddi fyddiwy, nas gellid ei gyrbacchi ond trwy ffydd, heb weithredoedd y ddeddf, y mae yr apostol yn y bennod hon, yn trin y pwne yn fwy ymarferol, gan nodi allan angymodiad arbennig, yn yr hwn yr oedd yr athrawiaeth a amodiffynol ganddo yn cael ei sylweddoli. Y mae yr esiampl a ddefnyddir ganddo yr un fwyaf effeithiol a alliedd meddwl am dani i ddiarostwng rhagfarn yr Iddew, yn gystal ag i ddangos nad yw cyfiawndad yn dibynu ar gyfiawndad allanol. Tuag at ddwyn i mewn bwne y bennod, gosodir cwestiwn i lawr, yr hwn sydd yn seiliedig ar yr un flaenorol: nid ymddengys ei fod yn cael ei ddwyn ymlaen mewn un modd fel gwrthdadaid, nac fel yn cynnwys y radd leiaf o ammheuseth, ond yn hytrach fel amlygiad o feddwl yr apostol yn mherthynas i'r dull y cyfiawndad hawyd Abraham; fel pe buasai yn drwydd, Os yw yr athrawiaeth yr ymddirniwyd yn ei chylch yn safadwy, "Pa beth, gan hyny, a ddywedwn ni ddarfod i Abraham ein tad ni ei gael yn ol y cnawd?" Y mae ystyr y gair *caued* yn cael ei esbonio gan y gair *ge-ithredoedd*, yn yr adnod ganlynol, yr hwn sydd yn gyfystyr iddo. Ymddengys, gan hyny, mai y meddwl sydd yn gorwedd yn y gofyniad ydyw, na chyfiawndad Abraham drwy weithredoedd, ac yna fod *ada*. 2 yn cael ei dwyn ymlaen i brofi hyny; "Canys os Abraham a gyfiawndad drwy weithredoedd, y mae iddo orfoledd," &c. Nis gallwn lai na meddwl fod yr adnod hon yn cyfeirio at un o'r casgliadau sydd yn niwedd y bennod o'r blaen, yr hwn a gynnwys fod gorfoledd yn cael ei gau allan gan ddeddf ffydd, tra y mae yn cael ei gymeryd i mewn gan ddeddf gweithredoedd. Yn awr, defnyddir y casgliad hwn fel safon i brofi wrthi gyfiawndad Abraham. Y mae y cwestiwn o barth i'r dull y cymerodd hyn le yn dibynu ar un arall, sef, pa un a oedd ganddo orfoledd, ai nad oedd. Haera yr apostol nad oedd; ac yn y tair adnod dilynol, cadarnha ei bwne. Gellid dwyn yr ymresymiad i ffurf cyfreswm (*sylogism*), fel hyn;—pe cyfiawndad Abraham trwy weithredoedd, huanai ganddo orfoledd: nid oedd ganddo orfoledd; gan hyny, ni chyfiawndad hawyd of trwy weithredoedd. I brofi yr ail osodiad, dyfynir ymadrodd o'r Hen Destament; "Credodd Abraham i Dduw, a chyfrif iddo yn gyfiawnder." Yna, i'r dyben o'i gymhwyso at y mater oedd ganddo mewn llaw, gosyd i lawr yn *ada*. 4, 5, ddau wirionedd cyfredinol; sef, fod cyflog yr hwn sydd yn gweithio i'w ystyried, nid fel mater o ras, ond o ddyled; tra, o'r ochr arall, fod ffydd yr hwn nid yw yn gweithio, ond yn credu yn yr Hwn sydd yn cyfiawndad yr annuwiol, yn cael ei chyfrif iddo yn gyfiawnder; yr hwn sydd yr un peth a dyweyd fod ei gyfiawndad o ras; felly yr oedd cyfiawndad Abraham o ras, ac o ganlyniad, yn annibynol ar weithredoedd. Pa beth bynag a feddylir wrth yr ymadrodd, "cyfrif ffydd yn gyfiawnder," y mae yn amlwg nas gall fod yn wahanol i'r hyn a ddywednaai yr apostol yn mherthynas i'r pwne pwysig hwn o'r blaen. Yn y bennod flaenorol, gosodir allan gyfiawnder Duw fel yn meddu hanfodiad

allanol, a ffydd yn sail dufewnol y derbynïad o hono. Nid oes dim yn ei holl ymdriniaeth â'r mater yn ffurfio, yn y radd leiaf, y dybiaeth mai ffydd ydyw y cyfiawnder. Edrychir arno mewn gwahanol gysylltiadau; gras Duw, yn ol ei iaith ef, ydyw yr achos dechreuol—tarddle ein cyfiawnhad; marwolaeth Crist yr achos haeddiannol; a ffydd yr achos effeithiol. Yn awr, os yw Paul yn gyson âg ef ei hun, rhaid nad ydyw yr ymadrodd a grybwyllwyd yn gwahaniaethu oddiwrth y golygiad hwn; yr hyn yn wir a fuasai y ffaith pe ffydd ei hun fuasai y cyfiawnder. Y mae ffydd yn rhagdybied rhyw sylweddiad allanol, yr hwn yw ei gwrthddrych. Y mae y ffydd hono, sydd yn anghenrheidiol er ein cyfiawnhad, yn cymeryd gafael yn haeddiannau un arall. Wrth ddyweyd, gan hyny, fod ffydd yn cael ei chyfrif yn gyfiawnder, y meddwl yw, fod yr haeddiannau hyny a goffeidir ganddi, y rhai ydynt megys ei bywyd a'i hanfod, yn cael eu cyfrif yn gyfiawnder. Y mae *adn.* 7, a'r 8, yn ymadroddion a ddyfynir o'r Salmau, i gadarnhau y syniad sydd yn *adn.* 5; sef, bod Duw yn cyfiawnhau yr annuwiol.

Ar ol amddiffyn yr athrawiaeth o gyfiawnhad drwy ffydd yn ei pherthynas âg Abraham, a chadarnhau yr unrhyw drwy ysgrythrau yr Hen Destament, y mae yna yn symud ymlaen, gan ddangos oddiwrth yr amser y cyfiawnhawyd Abraham, berthynas y drefn â'r Cenedloedd yn gystal ag â'r Iuddewon. Gosodir y pwnc i lawr yn *adn.* 9; "A ddaeth y dedwyddweh hwn, gan hyny, ar yr enwaediad yn unig, ynte ar y dienwaediad hefyd? Canys," &c. Beth ydyw grym y cysylltair *canys* yn y lle hwn? Ymddengys ei fod yn dwyn i mewn yr hyn a'i diilyna i gyfreithloni y gofyniad, a dangos, er nad oes dim yn y geiriau a ddyfynwyd o'r Salmau yn taffu goleuni arno, ei fod, er hyny, yn atebadwy; "Canys yr ydym yn dywedyd ddarfod cyfrif ffydd i Abraham yn gyfiawnder." Fe wel y darlennydd fod y pwyslais, gan hyny, i'w roddi ar y gair *Abraham*, a bod yr atebiad a roddid i'r ewestiwn yn troi ar yr un a ganlyn, "Pa fodd, gan hyny, y cyfrifwyd hi? ai pan oedd yn yr enwaediad, ynte yn y dienwaediad? Nid yn yr enwaediad, ond yn y dienwaediad." Trwy y ffaith hon, y mae yr apostol yn cadarnhau y gwirionedd, nad yw y rhagorfraint o gyfiawnhad yn gyfyngedig i'r rhai o'r enwaediad; ac nid oedd yr apostol heb deimlo yr ai y dull hwn o ymresymu yn dra phell gyda'r Iuddewon, yn gymaint a'i fod yn dal cysylltiad â gwrthddrych ag yr oeddynt oll, yn ddiethriad, yn talu y fath warogaeth iddo. Y mae *adn.* 10, 11, a 12, gan hyny, yn gosod allan ddau ddygwyddiad, ynghyd â'r amcan oedd mewn golwg drwyddynt; sef, fod Abraham wedi ei gyfiawnhau pan yn ddienwaededig, a'i fod wedi "cymeryd arwydd yr enwaediad yn insel o gyfiawnder y ffydd, yr hwn (nid yr hon, er bod y fanod *rîc* yn caniatáu y naill fel y llall, eto, mwy unol â'r cyd-destun yw cymeryd "cyfiawnder" fel rhagflaenydd) oedd ganddo yn y dienwaediad." Trwy y cyntaf, amcenid ef i fod yn dad pawb a gredent yn y dienwaediad; trwy yr olaf, yn dad yr enwaediad, &c. Ymddengys nad yw y Cenedloedd mewn un modd yn cael eu dwyn i mewn yn *adn.* 12, yn gymaint a bod yr apostol wedi eu nodi hwy yn yr un flaenorol; ac felly, fod yr ymadrodd, "yn unig," i'w gymeryd, nid gyda'r gair "rhai," ond gyda'r gair "enwaediad;" yna, y meddwl ydyw hyn, fod Abraham wedi ei wneuthur yn dad yr enwaediad; ond i attal camgasgliad, y mae yn ychwanegu, "Nid i'r rhai o'r enwaediad yn unig," heb eu bod yn meddu un cymhwysder arall, "ond i'r rhai a

hwn yw ein tad ni oll." I gyfreithloni yr ymadrodd diweddf hwn, dyfynir geiriau yr Hen Destament, y rhai nid yw yn anghenrheidiol eu hystyried yn rhwngfrawdodol (*parenthetical*), fel ag i gysylltu "yr hwn yw ein tad ni oll" â "ger bron y neb y credodd efe iddo," &c. Ac yn wir, ymddengys i ni fod yn fwy naturiol tori y cysylltiad hwn, a golygu y geiriau diweddf yn cael eu dwyn i mewn i ddangos priodoldeb yr hyn a ddyfynir, "Mi a'th wnaethum yn dad llawer o genedloedd," yn gymaint a bod y disgrifiad sydd yn ei ddilyn o garitor Duw yn fwy perthynasol wrth ei olygu yn cyfeirio at yr amser y llefarwyd y geiriau wrth Abraham; oblegid, er ar y pryd nad oedd y llawer o genedloedd y sonid am danynt mewn hanfodiad, eto yr oedd efe yn dad llawer o genedloedd ger bron (yn nghyfrif) yr hwn y credodd efe iddo, sef Duw, yn gymaint a'i fod ef yn galw (yn siarad am) y pethau nid ydynt fel pe byddent: ac er fod corff Abraham a bru Sarah wedi marweiddio, eto yr oedd efe yn dad llawer o genedloedd yn nghyfrif Duw, yn gymaint a'i fod ef yn bywhau y meirw.

Yn yr adnodau canlynol, rhoddir disgrifiad bywiog o ffydd Abraham, a'r anhawsderau a orchfygodd, o ba herwydd y cyfrifwyd hi iddo yn gyfiawnder; ychwanega hefyd ddarfod ysgrifenu hyny, nid er mwyn ei glod personol ef, ond hefyd i fod yn flaen-gynllun o'r drefn i gyfiawnhau o dan yr efengyl, sef trwy gredu "yn yr hwn a gyfododd Iesu ein Harglwydd ni o feirw;" yr hwn ymadrodd sydd yn cynnwys y ddau begwn ar ba rai y mae ein hiachawdwriaeth dragywyddol yn troi—marwolaeth Crist dros ein pechodau, a'i adgyfodiad i'n cyfiawnhau; trwy y cyntaf yr ennillodd ein cyfiawnhad yn haeddiannol, trwy yr olaf y cymhwysir ef ganddo yn weithredol; mewn geiriau eraill, adgyfododd o'r bedd i roddi hawliau ei farwol- aeth mewn gryn.

PENNOD V.

Yn y rhan flaenaf o'r bennod hon y mae yr apostol. wrth gyfeirio at eglurhad pellach o'r athrawiaeth o gyfiawnhad trwy ffydd, yn taflu, ar ei ffordd, ychydig sylwadau ar ei chanlyniadau dedwydd; "Am hyny, gan ein bod wedi ein cyfiawnhau trwy ffydd, y mae genym heddwech tuag at Dduw." Tebygol yw, fod "heddwch," yma, i'w gymeryd mewn ystyr allanol, ac nid tufewdol; yn cyfeirio at sefyllfa, ac nid teimlad, gan olygu fod yr hyn a achosai yr ysgariaeth rhwng Duw a dyn, yn amgylchiad yr un a gyfiawnhawyd, wedi ei symud ymaith; yr hyn a ymddengys yn ganlyniad uniongyrchol i gyfiawnhad, tra y mae unrhyw gyfnewidiad yn nheimlad y galon tuag at Dduw, i'w olygu, yn fwy priodol, fel canlyniad i sancteiddhad, gyda'r hwn nid oes dim a wnelo yr apostol ar hyn o bryd. Y mae y rhan flaenaf o *adn.* 2, yn rhwng-frawddeg, a ddygir i mewn i ddangos fod hyd yn nod eu dyfodiad i'r gras o gyfiawnhad wedi cynweryd lle trwy Iesu Grist; tra y mae y rhan olaf i'w chysylltu â'r ymadrodd, "Y mae genym heddwech," &c., yn yr adnod o'r blaen; ac felly, i'w olygu fel canlyniad arall i gyfiawnhad trwy ffydd. Yn *adn.* 3, ychwanegir, "Ac nid hyny yn unig, eithr yr ydym yn gorfoleddu mewn gorthrymderau." Nid yn nghanol gorthrymderau yw y meddwl. Buasai gobaith gogoniant mewn byd arall yn ddiagon o sail i'r math yma o orfoledd: ond mewn gorthrymderau—hwy ydynt destunau y gorfoledd. Yn *adn.* 2, y mae rhywbeth dyfodol yn cael ei ddwyn trwy gyfrwng gobaith, i fod yn sail gorfoledd; ond yn *adn.* 3, y mae yr apostol yn myned ymbellaeth fyth, gan ddwyn

ynlaen beth presennol, a'r hwn a ymddangosai o hono ei hun fel yn meddu dylunwad tra gwahanol; ond i gyfreithloni yr haeriad hwn, gesyd ger bron yr effeithiau hyny y mae y gorthrymderau yn eu cynnyrchu—y naill yn rhoddi bod i'r llall, sef dyoddefgarweh, cymeradwyaeth (*δοκιμή*), a gobaith. Yn *ada.* 5, rhoddir nodwedd y gobaith hwn, sef, un "ni chywilyddia," yr hyn a brofid gan y ffaith fod cariad Duw, (nid cariad tuag at Dduw, ond cariad Duw yn allanol) wedi ei dywallt yn eu calonau. Oddiyma, hnd ddiwedd *ada.* 10, y mae yr apostol yn dangos pa fodd yr oedd y ffaith fod cariad Duw wedi ei dywallt ar led yn eu calonau yn brawf na siomid hwy yn eu gobaith, trwy ddwyn ar gof iddynt yr hyn oedd y cariad hwn wedi ei wneuthur yn barod; "Canys Crist, pan oeddym ni eto yn weiniaid, mewn pryd a fu farw dros yr annuwiol." "Oblegid braidd," &c.; y mae y cysylltair "oblegid" yn dwyn i mewn reswm am y syniad sydd yn gorrwedd yn y goiriau blaenorol, sef mawredd cariad Duw yn ei berthynas â'r rhai yr amlygwyd ef tuag atynt. Nid yw dyben yr ail "oblegid" yn llawn mor eglur: un peth, pa fodd bynag, sydd amlwg, sef, pe cymerem y ddau air, "cyfiawn" a "da," fel yn sefyll mewn cyferbyniad i'w gilydd, ac felly, deall yr apostol yn golygu, er ei fod yn annhebygol i'r graddau uchaf y byddai i neb farw dros un *cyfiawn*, eto ei fod yn bosibl i un hyd yn nod farw dros y *da*; yu yr amgylchiad yna, gorfodid ni i roddi pwyslais ar y ddau air ag a fyddai yn hollol anghydweddol â'r amcan oedd gan yr apostol mewn golwg. sef gosod allan ragoroldeb y cariad dwyfol, trwy ei gynharu â'r anghreiffitiau uchaf o gariad dynol. O'r ochr arall, pe cymerem y gair *cyfiawn* mewn ysty: eangach na'r gair *da*—y cyntaf yn fwy cyffredinol, ac yn cynnwys ynddo yr olaf—byddai i'r adnod, yn y modd yma, dybygem, gaol ei rhyddhau oddiwrth yr anhawsderau sydd yn nglŷn â hi; ac ymddengys i ni fod y sefyllfa (*standing-point*) yr oedd Paul arni yn ein hawdurdodi i wneyd hyn. Syniad mawr ei lythyr ef, a'r hwn hefyd sydd wedi llyncu ei holl enaid, ydyw cyfiawnder, fel y gellid meddwl yr edrychau ar y cymeriad *cyfiawn* yr uchaf y mae yn ddichonadwy i ddyn ar y ddaear ei gyrhaedd. Yn ol y golygiad hwn, y mae y rhan ddiweddfaf o'r adnod yn cael ei dwyn ynlaen fel i dyceru (*modify*) ychydig ar y rhan gyntaf. Amcenid y gair "braidd" i ddangos ei fod yn dra annhebyg y byddai i neb farw hyd yn nod dros un cyfiawn; er hyny, nid yw yn ei wadu yn hollol, y mae yn gadael lle i amheuaeth; nid yw yn cau i fyny y posibilrwydd: mewn goiriau eraill, y mae y rhagferf, *braidd*, yn cynnwys dau syniad, sef annhebygrwydd a phosiblrwydd; y mae yr apostol yn cymeryd gafael yn yr olaf o'r ddau—yn dwyn i mewn yr ail "oblegid" fel cadarnhad o hono, ac felly, yn tyneru graddau ar y rhan gyntaf o'r adnod, yn yr hon yr oedd y neillduolrwydd wedi ei osod ar y blaenaf o'r ddau; fel hyn;—"Oblegid braidd y bydd neb farw dros un cyfiawn;" eto, rhag i mi fyned yn rhy bell, nid wyf yn meddwl dywedyd fod y peth yn annichonadwy, "oblegid dros y da (er esiampl, fel yn syrthio o dan yr enwad cyffredinol, *cyfiawn*), ysgatfydd fe feiddiai un farw hefyd. Eithr y mae Duw yn canmol (neu yn amlygu, profi) ei gariad tuag atom; oblegid a nnyi eto yn bechaduriaid, i Grist farw trosom ni."

Ar ol dwyn ger bron y weithred fawr ac anghymharol hon o gariad, y mae, yna, yn *ada.* 9 a'r 10, yn tynu ei gasgliad, trwy yr hwn y cadarnhâ yr hyn a osodwyd i lawr ganddo yn *ada.* 5, sef, na siomid y gobaith oedd â'i wraidd yn y cariad hwn. Y mae yn amlwg nad yw yr achub rhag

digofaint, y sonir am dano yn *adn.* 9, i'w gymeryd yn ei ystyr eangaf, fel yn cynnwys cyfiawnhad ynddo ei hunan, na'r cyfiawnhau, drachefn, fel yn cynnwys rhyddhad oddiwrth gosb ddyfodol; y mae yn gwneyd hyny fel y mae yn sicrhau sancteiddiad pechadur. Y mae y cyfiawnhau a'r achub rhag digofaint yn cael edrych arnynt fel dau beth gwahanol—y naill yn wystl o'r llall. Er fod *adn.* 10 yn cynnwys yr un meddwl a'r un flaenorol, eto, yn gymaint a'i bod mewn gwedd mwy rhesymegol (*logical*), dygir hi ymlaen yn ffurf rheswm am dani. Y mae sail casgliad yr apostol, yn *adn.* 9, i'w chanfod yn yr un sydd yn ei blaenu, sef, marwolaeth Crist dros bechaduriaid, ond gan ei bod wedi ei bwriadu yno i brofi mawredd cariad Duw, y mae yr apostol, yn *adn.* 10, yn rhoddi i'r ffaith gyfeiriad gwahanol, er mwyn iddi ymddangos i'r darllenwyr yn dal perthynas uniongyrehol â sicrwydd gogoniant yn y byd a ddaw. "Canys os pan oeddym elynion (mewn ystyr oddefol, mae yn debyg—yn wrthdrysychau casineb Duw) ein heddychwyd â Duw trwy farwolaeth ei Fab ef (sef yr heddychiad hwnw a gymerodd le yr amser y bu Crist farw), mwy o lawer, wedi ein heddychu (yr hyn sydd, fe ddichon, yn golygu yr ochr arall i'r cymmod—y cyfrangiad personol o hono drwy ffydd), ein hachubir rhag digofaint trwyddo ef." Yn *adn.* 11, y mae yr apostol yn gorphen y raddeg a gychwynwyd yn nechreu y bennod; yr esgyniadau ydynt, heddweh â Duw, gorfoledd dan obaith gogoniant Duw, gorfoledd mewn gorthrymderau, ac hyd yn nod gorfoledd yn Nuw ei hun.

Ar ol aros ychydig gyda chanlyniadau cyfiawnhad, y mae unwaith eto yn troi ei sylw at y cynllun ynddo ei hunan. Gwelir, pa fodd bynag, fod rhyw gymaint o wahaniaeth yn null yr apostol yn trafod ei bwnc yn y bennod hon ragor y rhai blaenorol. Yn *pen.* iii, y mae cyfiawnhad yn cael ei egluro mewn modd damcanol (*theoretically*); yn *pen.* iv., y mae yr athrawiaeth yn cael ei chadarnhau drwy esiamplau—dygir ffeithiau ymlaen yn cyfateb i'r ddamcaniaeth; yn y bennod hon, drachefn, y mae yn cael ei egluro trwy gyffelybiad (*analogy*),—megys y daeth pechod a marwolaeth drwy Adda, felly hefyd y daeth cyfiawnhad a bywyd trwy Iesu Grist. Y syniad y mae yr apostol yn pwysu arno o ddechreu y llythyr ydyw, adferiad dyn trwy Iesu Grist: yr un meddwl sydd yn rhedeg drwy y rhan flaenaf o'r bennod hon, yr hwn, mae yn debyg, y cyfciria y cysylltair "am hyny," yn nechreu *adn.* 12, ato, fel sail i'r cyffelybiad sydd yn ei ddilyn. Pa un a yw y gair "megys" yn dwyn i mewn yr aelod cyntaf, ynte yr ail aelod, o gymhariaeth, nis gellir yn hawdd ei benderfynu. Nid yw yr olaf o'r ddwy dybiaeth yn annaturlol, gan ddeall yr aelod cyntaf oddiwrth ystyr yr adnodau blaenorol: fel pe buasai yr apostol yn dyweyd, Gan fod ein hiachawdwriaeth yn cael ei dwyn ymlaen yn y modd a ddangoswyd, "Am hyny (y mae), megys trwy un dyn," &c. Pe, o'r ochr arall, y mabwysiadem y dybiaeth gyntaf, gan ddeall y gair "megys" yn dechreu y gymhariaeth, gorpheniad yr hon a rwystrir gan ddyfodiad damweiniol rhyw feddwl newydd, byddai i'r golygiad yna, drachefn, gyd-daro â dullwedd Paul; pa fodd bynag, y mae y prif feddwl yn y ddau amgylchiad yr un—Adda yn achos o bechod, a marwolaeth Crist o gyfiawnhad a bywyd. Esbonio ymaith yr ymadrodd "trwy un dyn," trwy ddywedyd mai y meddwl yw, fod pechod wedi dechreu gydag Adda, mai efe oedd y pechadur cyntaf, a ymddengys, yn wir, yn dra arwynebol, yn gymaint ag nad ydyw yn rhoddi cyfrif am bechadurusrwydd dynolryw, ac felly, yn bell o ateb dyben yr

apostol, yn gystal ag yn anghyson âg *ada*. 18, yn yr hon y mae meddwl yr adnod hon yn cael ei ailadrodd. Pan y mae yr apostol yn dywedyd fod genym heddwch tuag at Dduw *trwy* ein Harglwydd Iesu Grist, ein bod wedi ein heddychu *trwy* farwolaeth ei Fab ef, ein bod yn gorfoleddu yn Nuw *trwy* ein Harglwydd Iesu Grist, golygir ganddo mai Crist ydyw yr achos o'r pethau hyn; a chan ei fod wedi bwriadu i hyn gael ei egluro gyda ffaith gyfatebol, sef dyfodiad pechod a marwolaeth *trwy* un dyn, rhaid ei fod yn meddwl mai Adda oedd yr *achos* o bechadurusrwydd a marwolaeth dynolryw. "Am hyny, megys *trwy* un dyn y daeth pechod i'r byd, a marwolaeth *trwy* bechod, ac felly (yn ol y cysylltiad sydd rhwng y ddau) yr aeth marwolaeth ar bob dyn, yn gymaint a phechu o bawb." Ymddengys nad yw y gair "pechu," yn y fan hon, i'w ddeall yn golygu pechodau gweithredol yn unig, ond pechod yn ei ystyr gyflawn—yn cynnwys yr egwyddor yn gystal a'r weithred: athrawiaeth yr adnod, gan hyny, yw, fod marwolaeth wedi myned ar bob dyn, yn gymaint a bod pawb wedi myned yn bechaduriaid; a bod pawb wedi myned yn bechaduriaid o herwydd pechod Adda; mewn geiriau eraill, mai efe oedd y gweiddiol achos o'r ddau.

Y mae y ddwy adnod ganlynol yn cynnwys gosodiadau sydd wedi eu hamcanu i gadarnhau y gwirionedd hwn; y cyntaf yw, fod pechod yn y byd hyd y ddeddf, sef y trefniant Iuddewig; yr ail yw, na chyfrifir pechod pryd nad oes deddf: nid y meddwl yw, er fod pechod yn y byd, nad ydoedd yn cael ei gyfrif fel *trosedd*, o herwydd absenoldeb deddf ddadguddiedig; amgen, byddai raid i ni roddi y pwyslais ar y gair "cyfrif," yr hyn a waherddir gan ei sefyllfa (*position*) yn yr adnod. Ymddengys mai y geiriau pwysleisiol ydynt "pechod" a deddf," ac mai ystyr yr ymadrodd ydyw, fod hanfodiad pechod yn profi hanfodiad deddf. Y trydydd gosodiad ydyw, fod marwolaeth wedi teyrnasu o Adda hyd Moses (yr hyn, o anghenrheidrwydd, sydd yn rhag-dybied teyrnasiad pechod), i.e., arnynt hwy (nid yn cyfeirio yn uniongyrchol at fabanod; y mae y syniad yn rhy amherthynasol: y mae yn ymadrodd mwy cyffredinol, ac yn cymeryd i mewn bawb yn ddiwahaniaeth—babanod, a rhai mewn oed—ag oeddynt yn byw yn y cyfnod hwnw), y rhai ni phechasant yn ol cyffelybiaeth camwedd Adda; *h. y.*, yn erbyn gorchymyn pendant. Gellid meddwl fod y ffaith hon wedi ei hamcanu gan yr apostol i brofi llywodraeth gyffredinol pechod o Adda hyd Moses—fod pechod, yn ei ystyr eangaf, wedi ymdanu dros yr holl hil ddynol: yr oedd y ffaith hon, drachefn, yn profi hanfodiad pechod: nis gallasai ei bod yn ddeddf Moses; nac ychwaith yn ddeddf natur, yn gymaint ag na chyfrifa hōno am bechod yn ei ystyr gyflawn; nis gallasai, gan hyny, fod yn ddim amgen na deddf gweithredoedd—y cyf-ammod rhwng Duw ac Adda, troseddu yr hwn a gyfansoddodd bechod Adda yn bersonol, a'r hyn hefyd sydd yn sail i, ac yn rheswm boddlonol am, drueni cyffredinol dynolryw. Yn ol y golygiad hwn, fe ymddengys fod pechod ei hunan yn gosb a weinyddir, ac nid fel rhyw afiechyd etifeddol yn cael ei drosglwyddo o dad i fab; yr hyn, yn wir, sydd yn dynu pechod o'i gylch priodol o ysbrydolrwydd i gymydogeath mater.

Wedi dwyn ymlaen, a phrofi Crist ac Adda fel dau berson cyffredinol, wrth ba rai yr ōedd tynged dynolryw yn crogi, ac wedi gosod allan ddyfodiad marwolaeth oddiwrth y naill yn gyfatebol i, ac yn eglurhaol o, ddyfodiad bywyd oddiwrth y llall, y mae yna yn troi ychydig o'i ffordd, i wneuthur

rhai sylwadau ar y gwahaniaeth oedd rhwng y ddau amgylchiad. Ymddengys fod yr ymadrodd "mwy o lawer," yn *adn.* 15, yn cael ei ddefnyddio, nid fel casgliad rhesymiadol (*logical inference*), ond i ddynodi mwyafiaeth. Os oedd dylanwad camwedd un y fath fel ag i ddwyn marwolaeth, mwy o lawer y byddai i ras Duw a'r dawn amlhau, trwy ras yr un dyn Iesu Grist. Yn *adn.* 16, y mae gwahaniaeth arall yn cael ei osod allan; dewisa rhai ei alw yn wahaniaeth mewn natur, gan roddi y pwyslais ar y geiriau *condemniad* a *chyflawnhad*, a deall yr adnod yn golygu mai *condemniad* a ddaeth trwy Adda, ond mai *cyflawnhad* a ddaeth trwy Iesu Grist: nid yw y golygiad hwn, pa fodd hynag, yn ymddangos yn naturiol; oblegid dyma bwynt cychwynol yr apostol; yr oedd y gwahaniaeth hwn yn cael ei gymeryd yn ganiatâol yn y dewisiad o'r gymhariaeth ar y cyntaf: ei amcan ef ydyw dangos y tebygrwydd a'r annhebygrwydd sydd rhwng dyfodiad marwolaeth trwy y naill, a bywyd trwy y llall; gan hyny, byddai yn fwy cyson â dyben yr apostol, yn gystal ag â chyfleud y geiriau yn yr iaith wreiddiol, i roddi y pwyslais ar un a *lawer*; fel hyn,—“Canys y farn (sef, cyflawnder natur y Duwdod, yn y gweithrediad o hono) a ddaeth o (mewn canlyniad i) un camwedd i gondemniad; eithr y dawn sydd o gamweddau *lawer* i gyflawnhad.” Y mae y cysylltair “canys,” yn nechreu *adn.* 17, yn dwyn i mewn reswm ychwanegol, dybygid, dros feddwl arweiniol y ddwy sydd yn ei rhagflaenu, sef, rhagoriaeth trefn yr efengyl;—“Canys os trwy gamwedd un y teyrnasodd marwolaeth trwy un, mwy o lawer y caiff y rhai sydd yn derbyn lliosogrwydd o ras ac o ddawn cyflawnder (yr hwn ymadrodd sydd yn cymeryd i mewn feddwl y ddwy adnod flaenorol,—“Gras a rhodd yn amlhau,” ynghyda “dawn o gamweddau lawer i gyflawnhad”) deyrnasu mewn bywyd trwy un Iesu Grist.” Yn nheyrnasiad marwolaeth y mae dynion yn oddefol, yn yr eiddo gras yn weithredol; ni ddywedir, bywyd yn teyrnasu, er fod hyny hefyd yn wir, ond dynion yn teyrnasu mewn bywyd; y mae y naill yn hanfodol i, ac yn rhagdybied y llall.

Yn *adn.* 18, y mae yr apostol yn adsefydlu y gyfatebiaeth rhwng Crist ac Adda, ond mewn ffurf mwy penodol nag y gwnaethai o'r blaen: yn *adn.* 12, rhoddir un aelod yn unig o'r gymhariaeth, gan adael y llall, fel y crybwyllwyd yn barod, yn ddealedig un ai oddiwrth yr adnodau blaenorol, neu ynte y rhai dilynol. Dywedir yno hefyd, fod trueni y byd wedi dyfod trwy un dyn; ond yn *adn.* 18, dygir y gymhariaeth ger ein bron yn gyflawn, a chyfyngir yr ymadroddion “camwedd un dyn,” a “gras yr un dyn Iesu Grist,” i “un camwedd,” ac “un cyflawnder,” yr achosion o gondemniad a chyflawnhad, gan adael y cyfryngau trwy ba rai y daeth yr achosion hyn i weithrediad, i'w deall oddiwrth y cyd-destun:—“Am hyny, megys trwy un camwedd y daeth barn ar bob dyn i gondemniad, felly hefyd trwy un cyflawnder y daeth y dawn ar bob dyn i gyflawnhad bywyd.” Gellid meddwl, ar yr olwg gyntaf, fod *adn.* 19 yn ailadroddiad hollol o'r un sydd yn ei blaenu; ond y mae y cysylltair “canys,” sydd yn ei dechreu, yn tueddu i brofi fod y meddwl cynnwysedig ynddi rywbeth yn wahanol. Ymddengys fod y ddwy, a'u cymeryd gyda'u gilydd, yn cynnwys yr un syniad ag *adn.* 12: y mae yn hŏno, fel y crybwyllwyd o'r blaen, ddau oodiad; sef, fod marwolaeth wedi myned ar bob dyn, yn gymaint a phechu o bawb, a bod pechod wedi dyfod i'r byd trwy un dyn: os edrychir i *adn.* 18, canfyddir fod yr apostol yn sicrhau ar unwaith ddyfod o'r gollfarn o

un camwedd; ond i gyfiawnhau, ac i egluro yr haerriad hwn, y mae yn dwyn ymlaen yr adnod ganlynol, "Canys megys trwy anufudd-dod un dyn y gwnaethpwyd llawer yn bechaduriaid," &c. Y rheswm am fod camwedd y dyn cyntaf yn achos o farwolaeth dynolryw, ydyw, ei fod yn achos o'u pechadurusrwydd; pe galleid cael unrhyw ddynsawd heb fod yn perthyn i'r dosbarth pechaduriaid, buasai hwnw yn rhydd oddiwrth y gollfarn; o'r ochr arall drachefn, "trwy un cyfiawnder y daeth y dawn ar bob dyn i gyfiawnhad bywyd"—cyfiawnhad yn arwain i, ac mewn rhyw ystyr yn cynnwys ynddo fywyd tragwyddol. Y mae y ddau beth yr edrychid arnynt o'r blaen ar wahân, yn awr yn rhedeg i'w gilydd. Ond cyn y gellir meddwl am "un cyfiawnder" yn sicrhau bywyd tragwyddol, y mae yn anghenrheidiol ystyried ei fod yn gwneyd hyny, fel y mae yn cymeryd i mewn y syniad o "wneuthur yn gyfiawn," yn ystyr eangaf y gair; nid yn unig cyfrif cyfiawnder Crist, ond hefyd adferu y natur, fel ag i lenwi y cymeriad "cyfiawn," a'i dwyn i gyfateb yn gyfiawn i safon perffeithrwyd.

Yn niwedd y bennod, cawn sylw gan yr apostol o barth i'r ddeddf, wedi ei achlysuero, mae yn debygol, gan y crybwylliad a wneir am dani yn *ada.* 13; edrycha arni fel wedi dyfod i mewn yn rhagarotoawl i drefniant perffeithiach,—yn ngeiriau yr apostol, "fel yr amlhäai y camwedd." Yr oedd tuedd yr amlygiad o feddwl y Goruchaf yn ffurf deddf, yn ol athrawiaeth yr adnod hon, yn gystal a *pen.* vii., i *achlysuero*, er nad *achosi* pechod: ie, ychwaneg, yr oedd hyn yn ddyben yn y goruchwyliaethau dwyfol; ond nid yr un eithaf—dyben llai ydoedd i gyrhaedd un mwy; sef, darbwyllo y byd o'r anghenrheidrwydd am, a'i addfedu i ddwyn i mewn gynllun yr efengyl i gyfiawnhau; "Lle yr amlhaodd y pechod, yr amlhaodd gras yn ddirfawr;" cymerodd hyn le, "Fel, megys y teyrnasodd pechod mewn (*ev marwolaeth*, felly hefyd y teyrnasai gras trwy gyfiawnder, i *fywyd tragwyddol*, trwy Iesu Grist ein Harglwydd." Tra mai cyfiawnder ydyw y moddion uniongyrchol trwy ba un y mae gras yn cyrhaedd ei amcan, eto Crist ydyw y cyfrwng mawr, trwy ba un yr oedd teyrnasiad gras o gwbl yn ddiehonadwy.

PENNOD VI.

Yn y bennod hon, y mae y llythyr yn cymeryd gwedd ychydig yn wahanol i'r rhan flaenorol o hono. Nid ydym i dybied, er hyny, fod y mater yn newid: yr un ydyw y meddwl arweiniod trwy gorff yr epistol, sef cyfiawnhad trwy ffydd. Y peth y mae yr apostol yn ei wneyd, ydyw, edrych ar yr un pwnc mewn gwahanol gysylltiadau, yr hyn o anghenrheidrwydd sydd yn rhoddi gwedd wahanol ar yr ymdriniaeth. Yn y pennodau blaenorol, edrychir ar drefn yr efengyl i gyfiawnhau, yn ei pherthynas â *chrystwr* y byd; ac oddiwrth hyny, dadleuir yr anghenrheidrwydd am dani; rhoddir eglurhad manwl hefyd ar ei natur: yn hon, a'r pennodau canlynol, profir, nad yw y drefn yma o'i chaniatáu a'i chymeradwyo yn cario argraff ddrwg ar foesau y byd: bydd cadw hyn mewn golwg yn rhwyddhau y ffordd at feddwl yr apostol. Y-mae testun yr ymdriniaeth yn y bennod hon yn cael ei osod i lawr, fel y gwelir, trwy ofyn ewestiwn, yr hwn sydd yn fwy naturiol i'w gymeryd fel gofyniad o eiddo Paul ei hun, yn hytrach nag yn iaith y gwrthdadaid; digon i brofi hyn, dybygem, yw absenoldeb y gwadair *oik* (*oni*) o flaen y fers, yr hwn yn ddiâu a ddefnyddiasid mewn gwrthdadaid, er mwyn dangos fod yr atebiad a ddysgwyliid i

fod yn un cadarnhaol. Eto, er mai gofyniad o eiddo yr apostol ydyw, ymddengys iddo gael ei fwriadu ganddo i ragflaenu gwrthdadaid a allasai ymgodi yn meddwl yr Iuddew oddiwrth yr athrawiaeth o gyflawnhad pechadur, fel peth yn cymeryd lle o ras Duw, ar sail haeddiant Crist, mewn canlyniad i ffydd o du y dyn, ac yn annibynol ar weithredoedd; ac yn enwedigol oddiwrth waith yr apostol yn dyweyd yn niwedd y bennod o'r blaen, ddarfod i ras amlhau yn ddirfawr yn y lle yr amlhaodd pechod. "Beth gan hyny a ddywedwn ni," &c. Y mae y syniad sydd yn yr adnod hon i'w ganfod hefyd yn *pen. iii. 8*; ond y cwbl a wneir yno gan yr apostol yw, ei ddynoethi; dangos ei wrthdarwriad i lywodraeth Duw, ac yn y diwedd, dadgan ei anghymeradwyaeth o hono, gan ei adael heb ei gyflawn wrthbrofi, hyd onid elai ymhellach ymlaen gyda'r pwnc: yn awr, pa fodd bynag y mae yn ei gymeryd mewn llaw, gan ddangos ei fod yn berffaith anghyson âg egwyddor y drefn y buasai yn ei darlunio. "A ninnau wedi meirw i bechod, pa wedd y byddwn byw eto ynddo ef." Rhai a ddeallant yr adnod hon fel yn golygu marw i bechod yn weithredol; A. y. ymwrthod âg ef o ran yr egwyddor a'r ymarferiad o hono. Sicr yw fod yr efengyl yn dwyn hyn oddiamgylch; ond ai dyma feddwl yr adnod hon sydd amheus, ac yn wir yn dra annhebygol; amgen byddai yr apostol yn sylfaenu ei ymresymiad ar yr hyn sydd eto heb ei brofi, ac ni byddai felly ychwaith, fel yr ymddengys i ni, yn grym na phriodoldeb yn ei waith yn dwyn ymlaen farwolaeth Crist i egluro a chadarnhau ei bwnc: mwy unol âg ystyr yr adnodau canlynol, ynghyd âg amcan cyffredinol y bennod—yr hyn ydyw amddiffyn yr athrawiaeth o gyflawnhad trwy ffydd, trwy ddangos ei bod, tra yn dal allan fywyd i bechadur yn rhad, ar yr un pryd yn sicrhau sancteiddrwydd buchedd—yw deall y marw i bechod mewn ystyr gyfreithiol (*forensic*), fel yn cael ei gynnwys yn y cyflawnhad; yn gymaint a bod y ffydd hõno, trwy ba un y cyflawnheir dyn, yn ffurfio math o unoliaeth rhyngddo & Christ, fel ag yr oedd yr hyn a wnaeth Crist, mewn ystyr, yn cael ei wneyd ganddo ef—pan oedd Mab Duw yn marw i bechod, yr oedd yntau yn marw i bechod: meddwl yr adnod hon, wedi ei agor a'i daenu i'r dyben o'i wneyd yn fwy eglur a chymhwysiadol, sydd yn cymeryd i mewn yr adnodau canlynol, hyd ddiwedd *adn. 11*. Gwelir fod y gofyniad yn gynnwysedig o ddau osodiad, sef, eu bod wedi marw i bechod, ac ar y dybiaeth hõno, fod byw ynddo yn afresymol. Yn *adn. 3*, y mae yr apostol yn egluro y cyntaf o'r ddau, ac yn ei wasgu at eu hystyriaeth, "Neu a ydych chwi heb wybod fod cymaint o honom ag a fedyddiwyd i Grist Iesu, wedi ein bedyddio i'w farwolaeth ef." Wrth fedyddio i Grist, y meddylir, i gyfranogi o, ac yn enwedig i undeb & Christ; mewn gwirionedd, y syniad o undeb ydyw y sylfaen sydd yn gorwedd o dan yr holl ymresymiad: yn awr, os oeddynt wedi eu bedyddio i Grist, yr oeddynt wedi eu bedyddio i'r oll o Grist; os felly, i'w farwolaeth ef. Wedi gosod i lawr y gwirionedd hwn, y mae yr apostol yn ailadrodd meddwl *adn. 2*, yn gyflawn, "Cydgladdwyd ni, gan hyny, gydag ef (yr hyn sydd gyfystyr â'r ymadrodd 'marw i bechod') trwy fedydd i farwolaeth (hwyrach mai mwy naturiol i ni, yw cymeryd y geiriau 'i farwolaeth,' fel yn nodweddu bedydd, yn hytrach na'u cysylltu â'r gair 'cydgladdwyd,' gan edrych ar yr ymadrodd 'trwy fedydd i farwolaeth,' fel yn cynnwys un syniad) fel megys ag y cyfodwyd Crist o feirw trwy ogoniant (yr hwn air sydd o ystyr eang—yn cynnwys yr holl amlygiadau a rydd y Duwdod o hono ei

hun, ac felly a ellid ei ddarllen yn y fan hon yn allu) y Tad, felly hefyd y rhodion ninnau mewn newydd-deb buchedd." Y mae yr adnod ganlynol, yr hon sydd yn cynnwys yr un meddylddrych, ond yn cael ei osod allan gan y gymhariaeth a ddefnyddir mewn flurf ychydig yn wahanol, er mwyn gwneyd i'r syniad ymddangos yn ddigon naturiol, yn cael ei dwyn ymlaen i gyfreithloni yr amcan mawr a gysylltir yn yr adnod o'r blaen, a'r "cydgladdu gyda Christ." Dylid sylwi, fe ddichon, fod y gair a gyfieithir "cyd-blanigion," yn darddedig o ferf sydd yn arwyddo, nid cyd-blanu, ond cyd-dyfu; felly dylid darllen y geiriau fel hyn:—"Canys os cyd-dyfasom i gyffelybiaeth ei farwolaeth ef, felly y byddwn i gyffelybiaeth ei adgyfodiad ef." Fel sail i'r haerriad hwn, dygir ymlaen *adn.* 6. Ymddengys nad yw yr ymadrodd "hen ddyn" yn cael ei ddefnyddio yn y fan hon am yr anian lygredig; ni chydysafai hyny â'r meddwl sydd yn rhedeg trwy gorff yr adnodau; oblegid son y mae yr apostol am danynt hwy yn marw gyda Christ. Os yw y sylw hwn yn gywir, nid yw y gair "croeshoelio" ychwaith yn cyfeirio at y dyfal-barhad sydd yn anghenrheidiol gyda, na'r boen a deimlir oddiwrth, yr oruchwyliaeth o farweiddio pechod: mwy priodol, dybygem, yw ei ddeall yn golygu, nid y naill anian yn gyferbyniol â'r llall, ond hwy eu hunain mewn dwy ystâd wahanol. Edrycha yr apostol arno ei hun, a'r rhai a gyferchid ganddo mewn amser a sefyllfa arall, gan ddywedyd fod eu hen ddyn hwy, sef hwy eu hunain yn gyferbyniol a'r hyn oeddynt yn awr, wedi ei groeshoelio gyda Christ, "er mwyn dirymu corff pechod;" nid yr oll o bechod yw y meddwl, ond y corff ei hunan, yr hwn a osodir allan yn ysgrifeniadau Paul, yn eiddo i, a than lywodraeth pechod; wrth ei ddirymu, gan hyny, y meddylir, ei ddirymu cyn belled ag y mae yn gorff pechod; *A. y.* ei ddwyn i'r fath sefyllfa, fel na byddai mwyach yn wasanaethgar i bechod, nac yn gyfrwng trwy ba un y rhoddid tueddindau pechadurus y galon mewn gweithrediad,—yn oll iaith yr apostol ei hun, "Fel rhagllaw na wasanaethem bechod." Fel rheswm am eu rhyddhad o wasanaeth pechod, dygir ymlaen y wireb (*axiom*) sydd yn gynnwysedig yn *adn.* 7, "Canys y mae yr hwn a fu farw, wedi ei ryddhau oddiwrth bechod." Nid y meddwl ydyw, fod yr hwn a fu farw wedi darfod pechu; na, y mae y gair a gyfieithir "rhyddhau" yn cyfranogi yn rhy helaeth o ystyr gyfreithiol i ganiatáu y darlleniad yna; pan y mae y troseddwr yn marw, pa un bynag a ystyrir ei farwolaeth yn gosbedigaeth ai peidio, symudir ef i ystâd nad oes gan ei drosedd un hawl arno,—y mae yn rhydd oddiwrtho, mor bell ag y mae a fyno dynion â'r mater, yn annibynol ar farn Duw; felly hefyd ystyriai yr apostol fod y ffaith o'u bod hwy wedi eu croeshoelio gyda Christ yn tori pob cysylltiad rhyngddynt â phechod, pa un bynag ai fel trosedd yn galw am iawn, ai ynte fel meistyr yn hawlio gwasanaeth.

Yn *adn.* 8, y mae yr apostol yn ail osod i lawr y gwirionedd y mynai gan ei ddarllenwyr ei gredu, a'r hwn ydoedd wedi gwreiddio mor ddwfn yn ei feddwl ei hun. Ymddengys y byddai y gair "ond" yn gyfieithiad gwell o'r (roeg *δε*, na'r cysylltair "ac," yr hwn a ddangosai fod y meddwl sydd ynddi, nid yn unig yn wahanol i, ond gyda hyny yn ddybynol ar yr adnodau blaenorol. Y mae yr effeithiau y sonir am danynt yn *adn.* 6 a 7, i'w cymeryd yn nacael; ond yn awr ar y dybiaeth fod yr hyn a ddywedais o barth i farw gyda Christ yn cael ei ganiatáu ganddynt, y mae yn cario ei ymresymiad ymhellaoc, gan ddadgan ei grediniaeth y byddai

lddynt, trwy rinwedd yr undeb hwnw, ag y buont farw gyda Christ, fyw hefyd gydag ef. Nid byw gydag ef mewn gogoniant a feddylir yma; ni chydysafai hyny â'r cyd-destun—y mater sydd dan ei sylw ef yw bywyd sanetaidd. Bwriedir y ddwy adnod ganlynol i ddangos priodoldeb y sylw o berthynas o fyw gyda Christ. Y mae y rhangymeriad (*participle*) yn cael ei ddefnyddio yn fynych yn gyfystyr â'r ferf gyda'r cysylltair *γὰρ* (canys). Ymddengys oddiwrth rediad yr adnodau y dylid ei gymeryd felly hefyd yn y fan hon; yna y darlleniad a fydd fel y canlyn:—"Canys yr ydym yn gwybod nad yw Crist, yr hwn a gyfodwyd oddiwrth y meirw, yn marw mwyach," &c.; yr hwn haerriad drachefn a gadarnheir gan *adn.* 10. Tuag at ddeall hon, y mae yn anghenrheidiol ystyried pa eiriau sydd yn sefyll y naill gogyfer a'r llall: ni ddylid petruso, dybygid, am yr ymadroddion, "marw i bechod a byw i Dduw." Nid yw y cyferbyniad (*antithesis*) i'r gair *unwaith* yn llawn mor amlwg, eto gellid meddwl ei fod yn gorwedd yn amser presennol y ferf *byw*, yr hwn sydd yn golygu parhad. Y mae rhai yn dewis darllen, "marw i bechod," yn "marw *δὸς* neu *am* bechod;" ond gan fod y geiriau *pechod* a *Duo* yn wrthgyferbyniol i'w gilydd, ac hefyd yn yr un sefyllfa (*case*), diau y dylid defnyddio yr un arddodair gyda'r ddau; ond y mae yn amlwg, pa mor briodol bynag yw y geiriau *δὸς* ac *am* yn armgylchiad blaenaf, eu bod yn gwbl ddiystyr yn yr amgylchiad olaf. Nid oes dim gwell i'w wneyd, dybygid, na chymeryd yr adnod fel ag y mae, gan ddefnyddio yr arddodair i gyda'r naill a'r llall. Ond yna pa peth ydyw yr ystyr? Un peth sydd amlwg, sef y dylid chwilio am ryw feddwl i'r geiriau yn eu perthynas â Christ, a fyddo yn gymhwysiadwy at y rhai a gyferchid gan Paul. Yn awr gellir edrych ar Grist, pan yma yn nyddiau ei gnawd, mewn math o gysylltiad â pechod; hyny yw, cysylltiad Machniydd â dyled;—yr oedd wedi gosod ei hun mewn sefyllfa ag yr oedd gan bechod hawl arno; ond yn ei angeu bu Crist farw i bechod—torwyd y cysylltiad oedd rhyngddynt—nid oedd gan bechod ddim a wnelai âg ef mwy. Yn ngeiriau apostol arall, "efe a beidiodd â pechod," ac a gysegrodd ei fywyd o hyny allan i'w Dad—"byw y mae i Dduw." Y mae y golygiad hwn, fel y mae yn amlwg, yn gyfryw ag y gellid yn rhwydd ei gymhwyso at y rhai a gyferchid gan Paul. Gwelir, gan hyny, fod yr adnod hon yn gwasanaethu i ddau ddyben; sef yn laf, cadarnhau, trwy ddwyn i mewn y gair *unwaith*, yr hwn sydd yn bwysleisiol, yr haerriad sydd yn yr adnod o'r blaen, sef nad yw Crist yn marw mwyach; ac yn 2il, trwy ddwyn i mewn y geiriau cyferbyniol eraill a nodwyd,—rhoddi darluniad o nodwedd y farwolaeth a'r bywyd y dywedid fod Cristionogion yn un â hwynt, er mwyn dwyn allan yn ddigon amlwg y syniad, fod trefn yr efengyl o gyfiawnhau yn cynnwys marwolaeth i bechod, a bywyd cysegredig i Dduw. Yn yr adnod ganlynol, y mae yr apostol yn cymhwyso y gwirionedd hwn at eu hamgylchiad personol hwy, gan eu hannog i ystyried eu bod hwythau yn farw i bechod, eithr yn fyw i Dduw yn Nghrist Iesu ein Harglwydd; nid trwy Grist Iesu, oblegid nid y syniad o gyfryngwriaeth a ddygir ymlaen yma, ond y syniad o undeb; ac nid cyfeirio y mae efe at yr hyn oedd yn ffaith yn eu bywyd, ond at yr hyn oedd i'w gymeryd yn ddealedig ar y dybiaeth eu bod mewn undeb â Christ—eglwro egwyddor yr efengyl yw ei waith yma, ac nid ei gweithrediadau.

Wedi profi fel hyn fod cyfiawnhad pechadur yn rhagdybed ei farwolaeth

i bechod, y mae yr apostol yn defnyddio yr athrawiseth hon yn sail i'w hannog i fywyd sanctaidd. Pa un a yw yr ymadrodd, "yn eich marwol gnawd chwi," i'w gysylltu â'r gair "teyrnased," ynte â'r gair "pechod," nid yw yn hawdd penderfynu. Ymaldengys yr olaf yn llawn mor naturiol, ac felly fod yr adnod yn gyfystyr â hyn,—“Na fydded i bechod, yr hwn sydd yn eich marwol gnawd chwi, deyrnasu.” Defnyddir yr ansoddair “marwol,” fe ddichon, er mwyn cadw mewn golwg y cysylltiad sydd rhwng pechod a marwolaeth. Y mae yn amlwg, pa fodd bynag, fod yr annogaeth, fel y crybwyllwyd, yn seiliedig ar yr hyn a ddywedasad o'r blaen, yn gymaint ag y byddai y gwrthwyneb iddi yn anghyson âg osgo yr ymresymiad, yn yr hwn eu gosodid allan fel wedi eu symud o derfynau llywodraeth pechod. Yn *ada.* 13, y mae yr apostol yn gosod allan yr un meddwl, ond mewn ffurf mwy neillduol; ac yna, yn yr un ganlynol, fel rheswm am eu hymdrechion yn erbyn pechod,—sicrha iddynt na byddai iddo deyrnasu arnynt. Y mae y ferf, fel y gwelir, yn yr amser dyfodol, ac felly yn golygu na byddai i bechod wneuthur eu holl lafur yn ofer, trwy eu dwyn yn ol yn y diwedd o dan ei lywodraeth. Y rheswm am hyn ydoedd, nad oeddynt hwy dan y ddeddf, eithr dan ras: nid dan felldith y ddeddf; mae y meddwl yn eangach na hyny; nid y ddeddf seremonïol ychwaith; y mae yr ystyr yna yn rhy grebachlyd: edrych y mae yr apostol ar y ddeddf foesol fel yn cynnwys ffurf o ddyledswyddau y tuallan i'r dyn, yr hon, wrth ddyfod i gyffyrddiad âg elfen o'i fewn gwahanol i'w natur ei hunan, sydd yn cynnyrehu gwrthdarawiad—wrth osod rhwymedigaethau arno—gwahanol i'r duedd sydd ynddo, sydd yn cynhyrfu ei dueddiadau llygredig. Yn awr, tra y buasent hwy yn aros yn y berthynas hon â'r ddeddf, buasai pechod o anghenrheidrwydd yn sicr o deyrnasu arnynt; ond yr oedd eu sefyllfa yn wahanol—nid oeddynt dan y ddeddf, eithr dan ras. Nid ydym wrth hyn yn golygu fod y ddeddf wedi ei difodi, na'i rhwymedigaethau wedi llacio: y cwbl a feddylir ydyw, fod ei sefyllfa yn wahanol—ei bod y tufewn yn lle y tufaes—yn egwyddor fywiol yn y galon, yn lle yn llythyren farw oddiallan—yn lle bod y ddeddf yn sefyll ar wahan oddiwrth-ynt, yr oedd wedi dyfod yn rhan o honynt. Teg, gan hyny, ydyw haerriad yr apostol; oblegid wele yr hyn ydoedd o'r blaen yn rym i bechod, ac yn ei alluogi i gadw meddiant o honynt, yn awr, ar ol ei roddi yn elfen o'u mewn, yn milwrio yn uniongyrchol yn ei erbyn.

GOHEBIAETH.

“BIBL I BAWB O BOBL Y BYD.”

Syr,—Yn gymhwys y dywed awdwr yr erthygl ar “Athrylith a Gweithiau Mr. Robert Davies, Nantglyn,” yn y “Traethodydd,” tudal. 43, fod y llinell uchod, sef,

“Bibl i bawb o bobl y byd,”

wedi ei hanfarwoli. Nid oes odid gyfarfod Biblau yn Nghymru yn myned heibio heb i rywun neu rywrai ei hadrodd yn gyhoeddus. Ond teg yw nodi mai nid Bardd Nantglyn oedd ei chyfansoddydd gwreiddiol, er ei bod i'w chael yn ei Awdl ar Farwolaeth Sior y Trydydd. Yn yr ail lyfr o'r hen “*Drysorfa*,” golyg-

iedig gan yr enwog Charles o'r Bala, tudal. 282, ni a gawn yr englyn a ganlyn:—

ENGLYN I'R BIBL.

Llyfr doeth yn gyfoeth i gyd—wych iwyddiant
A chleddyf yr Ysbryd,
A gair Duw nef yw hefyd,
Bibl i bawb o bobl y byd.

B. W.

Ni fu farw Sior y Trydydd hyd Ionawr, 1820; ac yr oedd yr englyn uchod wedi ei argraffu yn y rhifyn o'r "Drysorfa" am Ragfyr, 1809. Ei awdwr oedd Mr. Robert Williams, (o Lwyneinion, os wyf yn iawn gofio) gerllaw y Bala, yr hwn a gyfrifid yn brydydd da, ac a arferai yn fynych anfon englynion i'r "Drysorfa." Pa fodd y bu i un oedd yn meddwl mor fawr am gyfoethogrwydd ei ddawn barddonol ei hun, chwennyachu a lladrata oenig y gwr tlawd, nis gwn; ond y mae yn dda genyf gael y cyfle hwn trwy y "Traethodydd" i adferu yr yspail i'r cyfiawn berchenog.

Yr eiddoch, &c.,

MERVINIUS.

NODIADAU AR LYFRAU.

Llyfr y Prophwyd Eshaiah, wedi ei gyfieithu o newydd a'i drefnu (cyn agosod ag y dichon) yn ol yr Hebraeg. Gan y Parchedig THOMAS BRISCOE, S.T.B. *Idrydd ac Athraw hynaf Coleg yr Iesu, Rhydychain.*

MAE yn wirionedd addefedig fod Prydain er ys llawer blwyddyn wedi colli y flaenoriaeth mewn beirniadaeth ysgrythyrol. Hyderwn fod y llyfr hwn yn rhyw arwydd fod Rhydychain yn dechreu deffro, a bod dyddiau gwell yn debyg o wawrio. Os nad yw yn ddigon i brofi fod Lloegr wedi cyrhaedd tir mor uchel ag America a Germani, y mae o leiaf yn dangos nad yw y Seison o flaen y Cymry. Yr ydym o galon yn ddiolchgar i'r awdwr am gyhoeddi y gwaith hwn yn yr iaith Gymraeg. Os oes rhyw Gymro am ddyagu Hebraeg, byddai yn anhawdd iddo gael gwell cynllun, ar ol deall y gramadeg, na chymeryd y Bibl Hebraeg mewn un llaw, a'r cyfieithiad hwn yn y llaw arall. Er mwyn denu rhai o'n darllenwyr i'r ffordd hon o efrynu, rhoddwn yma ychydig anghreiffiau, gan ychwanegu rhai sylwadau byrion yn achlysurol.

PEB. I. 5. Ar ba (aelod) y'ch tarewir eto, yr ychwanegwch gerydd!

Mae yn ymddangos yn dra thebyg, oddiwrth yr adnodau canlynol, fod "ar ba aelod" yn well cyfieithiad nag "i ba beth." Ond prin y meddyliwn fod digon o awdurdod dros gyfieithu "yr ychwanegwch gerydd," yn lle "yr ychwanegwch gildynrwydd."

I. 13. Y newydd-loer, a'r Sabboth, a'r gymanfa gyhoeddedig,
Nis gallaf eu dyoddef (ie) yr ympryd a'r dydd gwahardd.

Onid mwy cywir, gyda Michaelis, Gesenius, Ewald, ac Alexander, fyddai cymeryd y llinell gyntaf yr un ffordd a'r geiriau o'r blaen; a darllen yr olaf fel hyn? "Nis gallaf ddyoddef anwreidd ac uchelwyl."

I. 31. A bydd y cadarn yn garth, a'i waith yn wreichionen.

Y mae y cyfieithiad hwn yn welliant diammheuol.

III. 6. Gan hyny yr ymeifl gwr yn ei frawd o dŷ ei dad wrth ei wisg, gan ddywedyd,

Tyred, a bydd dywysog i ni.

Mwy cydweddol a'r darlleniad gwreiddiol yw y cyfieithiad cyffredin. Mae yn eglur hefyd, oddiwrth yr adnod a ganlyn, mai dyna yr ystyr mwyaf naturiol.

Bydd yr adfail y fath, fel y dewisir rhyw un yn flaenor y tybir ei fod yn meddu rhyw fath o ddilledyn : ond ei ateb yntau fydd, Ni byddaf iachâwr, ac yn fy nhŷ nid oes fara na dillad.

- iv. 5. Yna y crea Jehofah ar bob trigfan mynydd Taion,
Ac ar ei holl gymmanfsoedd sanctaidd hi,
Gwmmwl y dydd a mŷg,
A dis-glaerdeb tân ffamillyd y nos;
Canys ar yr oll y Gogoniant (a fydd) yn orchudd.

Y mae Mr. Briscoe, yr un modd a Lowth, yn y llinell olaf, yn newid yr arwyddion Masoretaidd ; ond y mae yn dra ammheus a ddylid gwneuthur hyn, oddieithr pan fyddo y cyfnewidiad yn anhebgorol anghenrheidiol.

- vi. 13. Ac er y bo eto ynddi ddegwm,
Hyn yn chwanelogol a fydd i'w ddistriwio.
Ond fel y brinwydden a'r dderwen, y rhai er bwrw (eu dail, y mae) eu bon-cyff ganddynt,
(Felly) had sanctaidd (fydd) ei bon-cyff hi.

Hwn yw yr iawn gyfieithiad. Yr ystyr yw, er fod ynddi ddegwm yn aros, bydd hwn drachefn i'w ddistriwio. Ond er dystriwio y degwm, ni adewir iddi gael ei llwyr ddyfetha; oblegid bydd y boncyff yn aros yn barhaus, yr hwn yw yr had sanctaidd.

- vii. 13. Gwrandewch yn awr, ty Ddafydd !
Ai bychan gennych fiao dynion,
Fel y blinech hefyd fy Nuw ?
14. Am hyn y dyry fy Arglywydd ei hun i chwi arwydd.
Wele y Forwyn a feichogodd, ac yn esgor ar fab,
Ac a eilw ei enw ef IMMANWEL :
15. Ymenyn a mel a fwytty efe
Pan wyr i ymwrthod â'r drwg ac ethol y da.

Y mae "fel y blinech hefyd fy Nuw," yn fwy eglur na'r hen gyfieithiad "oni finoch hefyd fy Nuw," er fod y synwyr yn gyffelyb. Yn yr adnod alaf, y mae y cyfieithiad cyffredin, "fel y medro" yn sicr o fod yn anghywir. Y mae Rosenmüller ac Alexander yn darllen "hyd nes medro." Y mae Jarchi, Hitzig, ac Ewald, yn cytuno â Mr. Briscoe ; a meddyliem mai hwy sydd yn gywir.

- viii. 20. At y gyfraith ac at y dystiolaeth !
Oni ddywedant yn ol y gair hwn,
Yn yr hwn nid oes tywyllni,
21. Fe dramwys (pob un) trwy ('r wlad) yn galed arno, ac yn newynog.

Mae yn amlwg fod yma wahaniaeth dirfawr rhwng y ddau gyfieithiad ; ond credwn yn ddiysgog mai yr hen yw y goreu. Ystyr y gair a gyfieithir yma "tywyllni" yw *gwawr*. Felly y cyfieithir ef mewn lliaws o fanau ; ond nid un amser yn "tywyllni."

- viii. 22. Ac efe a dry ei wyneb i fyny, ac ar y ddaear yr edrych efe,
Ac wele drallod, a thywyllwch,
Caddug, cyfyngder, a thywyllwch, (i'r hwn) y gyrr ef.

Dyma gyfnewidiad er gwell. Y mae "a dry ei wyneb i fyny," yn gystal ag "edrych ar y ddaear," yn perthyn i'r adnod hon, i ddangos nad oes ond tywyllwch uwch ben, yr un modd ag oddiamgylch.

- viii. 23. Ond (ar ol hyn) ni bydd tywyllwch yn (y wlad) yr hon y bu cyfyngder arni ;
Er yn yr amser cyntaf y distyrodd efe
Dir Zabwlwn a Nephthali ;
Eto yn yr amser diweddf Ete a'i gogonedda,
(Sef) ffordd y môr, tuhwt i'r Iorddonen, Galilee y cenedloedd.

Mae y cyfnewidiad hwn eto yn welliant diammheuol. Yn ol yr hen gyfieithiad, gellid meddwl fod tir Zabulon a Naphtali yn lleoedd gwahanol oddiwrth ffordd y môr. Ond yr un ydynt, er y sonir am danynt ar wahanol amserau. "Y môr,"

yw Môr Galilea. Yr adnod gyntaf o'r nawfed bennod yw yr olaf o'r wythfed gan Mr. Briscoe, megys yn y Biblau Hebraeg. Cofier hyn wrth droi at y nesaf.

- ix. 4. Cansys bottasau y rhyfelwr arfog yn y frwydr,
A'r wiag wedi ei thrybaeddu mewn gwaed,
A fyddant i'w lloegi, yn ymborth tân.

Dyma y cyfieithiad llythyrenol a mwyaf naturiol. Prophwydoliaeth yw y geiriau am heddwch cyffredinol, pan y bydd arfau a gwisgoedd y rhyfelwr yn myned yn ymborth i'r tân.

- x. 21. Gweddill a ddychwel, gweddill Jacob,
At y Duw cadarn:
22. Cansys er y bydd dy bobl di, Israel, fel tywod y môr,
Gweddill a ddychwel
Dinystriad, yn llifeirio o gyfiawnder, a benderfynwyd.

Y mae "gweddill" yn fwy cywir nag "y gweddill;" "er y bydd" yn well na "pe byddai;" ac "a benderfynwyd" yn well na "terfynedig."

- xi. 15. Ac fe ddifroda Jehofah dafod môr yr Aipht,
Ac Efe a yagydw a Ei law ar yr afon yn nychryniadau Ei wynt,
Ac a'i tery hi yn saith firwd,
Ac a wna fyned drosodd mewn esgidiau.

Dywedyd y mae y prophwyd y byddai i'r afon, sef yr Euphrates, gael ei tharaw nes y byddai yn lliaws o fân ffrydiau, neu "yn saith firwd;" nid "yn ei saith firwd," fel yn y cyfieithiad cyffredin.

- xxvi. 3. Ti a gedwi heddwch heddwch,
O herwydd ynot ti yr ymddiriedodd.
4. Ymddiriedwch yn Jehofah byth bythoedd.
Cansys yn Jah Jehofah (y mae) craig dragywyddol.

Mwy dewisol genym ni yw yr adnod gyntaf fel y mae yn gyffredin; ond gwell yw "craig dragywyddol," neu yn fwy llythyrenol, craig yr oesoedd, na "chadernid dragywyddol."

- xxvii. 19. Byw fydd Dy feirw Di; fy nghyrff i a adgyfodant;
Deffrowch, a chenwch yn llawen, breswylwyr y llwch.
Cansys gwllith y wawr ddydd yw Dy wiith Di;
Ond y gwyllion, y ddaear a'u herthyla hwynt.

Ar adnod mor anhawdd, lle y mae cymaint o amrywiaeth barn, nid yw yn gweddu i ni ddywedyd dim yn benderfynol. Cytunir yn gyffredin mai y prophwyd, neu Israel trwy y prophwyd, sydd yn llefaru wrth yr Arglwydd yn nechreu a diwedd yr adnod; ac mai "fy nghyrff i" yw y cyfieithiad cywir yn y llinell gyntaf. Y mae beirniaid enwog hefyd yn darllen "gwllith y wawr-ddydd;" ac eraill mor enwog yn darllen "gwllith llyisiau." Yn niwedd yr adnod, y mae y nifer liosocaf yn dilyn y cyfieithiad cyffredin, "a'r ddaear a fwrw y meirw allan." Y mae Alexander yn darllen yr holl adnod fel hyn;—"Dy feirw a fyddant byw, fy nghyrff i a adgyfodant; deffrowch a chenwch, breswylwyr y llwch! cansys gwllith llyisiau yw dy wiith di, ac (ar) y ddaear (ar) y meirw, ti a beri iddo ddisgyn."

- xxvii. 2. Yn y dydd hwnw,
Y winllan ddymunawl; cenwch gan ymatebol iddi.
3. (*Jehofah*.) Myfi, Jehofah, a'i ceidw,
Ar (bob) amrant y dyrfhaf hi;
Ymwelaf & hi y nos,
A'r bydd mi a'i cadwaf.
4. (*Y Winllan*.) Mur nid (oes) genyf;
O na roddasid i mi (fur) o fieri a drain.
(*Jehofah*.) Mewn rhyfel y cerddwn yn eu herbyn,
Llosgwn hwynt ynghyd;
Yn hytrach ymafed yu fy nghadernid i.

5. (*Y Winllan.*) Gwnaed Ef heddwch & mi;
Heddwch a wnaed Efe & mi.
6. (*Jehofah.*) Y sawl a ddeuant o wreiddyn Jacob a fiodeuant, ac a flaen-dardda
Israel,
A hwy a lanwant wyneb y byd & chnwd.

Mae y dull hwn o ddosbarthu y gân, er mor gryf yr oedd Lowth yn dadleu drosto, yn cael ei feio yn gyffredin gan feirniaid diweddar; ac y mae Alexander yn gwadu fod yma gân o gwbl. Efallai fod gormod o duedd yn yr oes hon i ddirmygu Lowth, fel y dyrchefid ef yn ormodol yn yr oes ddiweddar. Pa fodd bynag, y mae yn eglur fod y dosbarthiad uchod yn dra phrydferth; ac nid ydym yn gallu gweld fod un esboniad arall yn rhoddi golygiad mwy naturiol ar y geiriau.

- xxviii. 24. Ai pob dydd yr aredig yr arddwr er mwyn hau,
Ac yr agora, ac yr oga ei dir!

Diwygiad diammheuol. Gofyn y mae y prophwyd, nid a "ydyw yr arddwr yn aredig ar hyd y dydd," ond a ydyw yn gwneuthur hyny bob dydd.

- xxix. 16. Eich gwrthynysgrwydd! Ai fel y clai y crochenydd a gyfrifir!

Hyny yw, A gyfrifir y crochenydd fel y clai? Meddyliem fod Mr. Briscoe yn iawn yma eto.

- xxx. 7. Canys yr Aipht tarth (yw), ac ofer y cynnorthwyant hwy,
Am hyny y gelwais hi, Rahab y Ddioglyd.

Mae yn dra thebyg fod y gair Rahab yn cael ei fwriadu yma fel enw am yr Aipht; ond dichon y buasai yn well ei gyfieithu. Y mae Gesenius yn darllen, "Y Falch, yr hon sydd yn aros yn llonydd."

- xxx. 19. Canys pobl sanctaidd yn Tslon a drig;
Yn Ierwsalem gan wylu y wylu ato ef.

Yr ydym yn methu gweld fod digon o sail i'r cyfnewidiad hwn. Heblaw ei fod yn newid yr Hebraeg yn ddiachos, y mae hefyd yn gwaethygu yr ystyr.

- xxxiii. 18. Dy galon a fyfyria ar yr hyn oedd ei hofn, (sef)
Pa le (y mae) y cyfrifwr? pa le (y mae) y pwyswr!
Pa le (y mae) y rhifwr tyrau!

Mae y geiriad hwn yn hapus, ac yn gosod allan y meddwl yn eglur.

- xxxv. 7. Ac yr aiff yr hûd-ddwfr yn llyn,
A'r tir sychedig yn fwrlymiad dyfroedd.
Yn nhrigfa'r dreigiau y tff
Y glaswellt gyd a'r gorsen a'r frwynen.
8. A bydd yno brif-ffordd,
Ac "y ffordd sanctaidd," y gela'r hi;
Nid aiff ar hyd-ddi un halogedig;
Ond Efe fydd gyda hwynt gan rodio'r ffordd,
A'r ynydion ni chyfeiliornant ynddi.
9. Ni bydd yno lew,
A gormeswr y bwystfilod ni ddring iddi,
Ac nis ceir efe yno,
Eithr yno y rhodia'r prynedigion.

"Hud-ddwfr" yn ddiaw yw yr iawn ystyr. Mae y gair yn cyfeirio at yr ymddangosiad hudoliaethus a elwir *mirage*, yr hwn a welir yn fynych mewn cras-diroedd, pan fyddo y tarth sydd yn codi o'r tywod yn peri i'r teithiwr blinderus feddwl ei fod yn agosáu at lyn o ddwfr; ond erbyn cyrhaedd i'r lle, troir ei ddyagwyliad yn siomedigaeth. Am y geiriau nesaf, mwy tebyg yw fod yr hen gyfieithiad yn gywir. "Yn nhrigfa'r dreigiau bydd cyfle corsenau a brwyn," y rhai ni thyfant heb wlybaniaeth. "Ond Efe fydd gyda hwynt gan rodio'r ffordd." Y mae Calvin, yn gystal a Lowth, yn pleidio y golygiad hwn; ac nid yw yn an-nhebygol. Dichon fod "y cryfaf o'r bwystfilod," fel y cyfieithir y geiriau gan Ewald, yn nes at yr ystyr na "gormeswr y bwystfilod."

xxxviii. 17. Wele, yn heddwech y newidiwyd i mi fy chwerwedd.

Hyny ydyw, Fy chwerwedd a drowyd yn heddwech. Y mae lle i foddwl mai hyn yw yr iawn ystyr; a dyma y cyfieithiad mwyaf llythyrenol.

- xlxii. 19. Pwy (sydd) ddall ond fy ngwais i ?
 Neu fyddar fel (y rhai) yr anfonaf Fy nghennad (atynt !)
 Pwy mor ddall a'i llywiawdwyr,
 A dall fel gwas JEHOFAH ?
20. Gwelaist bethau lawer, etto nid ystyri;
 Yr wyt & chlustiau agored, etto ni wrandewi.
21. JEHOFAH a fu radlawn er mwyn Ei gyfiawnder,
 Mawrhaodd Ei fawl ac a'i gwnaeth yn anrhydeddus.

Yn yr holl adnodaau hyn, mwy cywir yw yr hen gyfieithiad. Y mae "y rhai yr anfonaf fy nghennad atynt," yn groes i reolau gramadegol yr iaith Hebraeg. Nis gellir cael "llywiawdwyr" heb newid y testun gwreiddiol; ac wedi hyny nid yw yn rhoddiystal synwyr. Ac nid oes y sail lleiaf i'r cyfnewidiad yn yr adnod olaf. Llefaru y mae y prophwyd am Israel, yr hwn oedd yn was yr Arglwydd, ac yn genad anfonedig. Ond er fod ei ymddygiadau yn galw am farn arno ef, yr un modd ag ar y cenedloedd o'i amgylch, y mae yr Arglwydd yn foddolawn i'w arbed, er mwyn ei gyfiawnder ei hun, ac er mwyn cyflawni ei gyfraith, a'i gwneyd yn anrhydeddus.

- xlxiii. 22. Eithr arnaf fi ni elwaist, Jacob,
 Ac (ni) flinaist dy hun o'm hachos I, Israel.

Nis gallwn lai na thybied fod y cyfnewidiad hwn hefyd yn ddisail.

- xlxix. 5. Ac yn awr, medd Jehofah,
 Yr Hwn a m lluniodd o'r groth yn was iddo,
 I ddychwelyd Jacob atto Ef,
 Ac er i Israel atto Ef ymgasglu,
 Gan hynny gogoneddwyd fi yn ngolwg Jehofah,
 A'm Duw yw fy nerth :
6. Fel hyn medd Efe,
 Ai gwaelach wyt nag y byddit i mi yn was
 I gyfodi llwythau Jacob,
 A changennau Israel i'w dychwelyd (hwynt)
 Ond mi a'th roddaf yn oleuni i'r cenedloedd,
 I fod, i mi, yn Iachawdriaeth hyd eithaf y ddaear.

Y mae gradd o sail i'r cyfnewidiad yn yr adnod gyntaf, yn y darlenniad ar ymyl y ddalen, yn y Bibl Hebraeg; ond y mae yn afreidiol: ac nid oes un sail i ddarllen "cangenau" yn lle "rhai cadwedig," yn yr ail adnod. "Ai gwaelach wyt nag y byddit i mi yn was" sydd yn fwy llythyrenol. Y mae yr ymadrodd yn briod-ddull Hebreaidd o lefaru; ac y mae ei ystyr wedi ei roddi yn gywir yn cyfieithiad cyffredin.

- l. 4. Yr Arglwydd Jehofah a roddes i mi dafof y dysgedig,
 I gynnal y diffygiol & gair.
 Efe a ddeffry yn y bore, ac yn y bore,
 Efe a ddeffry i mi glust i glywed fel y dysgedig.

Nid oes modd cyfieithu yr adnod hon yn fwy llythyrenol ac yn fwy cywir.

- l. 10. Pwy yn eich mysg chwi sydd yn ofni Jehofah ?
 Gwrandawed ar lais ei was Ef.
 (Pwy) yn rhodio mewn tywyllwch ac heb lewyrch iddo ?
 Ymddirieded yn enw Jehofah,
 A phwysed ar ei Dduw.

Nis gellir darllen "gwrandawed" yn yr ail linell, heb newid y gair gwreiddiol. Yr ystyr yw, Pwy yn eich mysg sydd yn ofni yr Arglwydd, gan wrandaw ar lais ei was ef; ac er hyny yn rhodio mewn tywyllwch, ac heb lewyrch iddo ?

- lxi. 8. Dirmygwyd ef, a diystyrwyd gan ddynion,
 Gwr gofidiau, a chynnefu & dolur ;

Ac megis un yn cuddio ei wyneb oddiwrthym
Dirmygwyd ef, ac ni wnaethom gyfrif o hono.

"Diystyrwyd gan ddyinion" yw y cyfieithiad cywir. Ond y mae llawer o amrywiaeth barn mewn perthynas i'r drydedd linell. Mae y Deg a Thriugain, Jarchi, Lowth, De Wette, ac eraill, yn darllen fel uchod, ac yn barnu mai y meddwl yw, ei fod ef yn cuddio ei wyneb, fel un gwahanglwyfua, neu un wedi ei lenwi â galar neu gywilydd. Y mae Hengstenberg, a llawer eraill, yn darllen "megys un yn peri cuddiad gwyneb oddiwrtho." Gellid tybied y goddefa yr Hebraeg y naill ystyr yn gystal a'r llall.

lxiii. 9. Yn eu holl gyfngder nid cenadwr neu angel ei gynnrchioldeb (a fu)
iachawdwr iddynt.

Addefir fod yr adnod hon yn dra anhawdd. Y mae De Wette ac Alexander yn darllen y rhan gyntaf, "Yn eu holl elyniaeth hwy nid oedd efe yn elyn." Ond y mae Luther, Vitrings, Hitzig, Ewald, ac eraill, yn cydfyned a'r cyfieithiad cyffredin, "Yn eu holl gystudd hwy yr oedd cystudd iddo ef." Mae yn wir fod yr rhaid i ni felly newid ychydig ar y testun gwreiddiol, trwy ddarllen *iddo ef*, yn lle *nid*; ond y mae genym awdurdod y Masora dros hyny. Yn y geiriau nesaf, gorfodir ni i feddwl fod Mr. Briscoe yn anghywir, er fod y Deg a Thriugain a Lowth o'i blaidd. Mae y cyfieithiad cyffredin yn fwy naturiol; ac heblaw hyny, mae yn amlwg, fel pwnc o ffaith, fod angel gyda'r Israeliaid, a bod yr angel hwnw yr un a Duw ei hun. Dyma yr angel y bu Jacob yn ymdrechu âg ef, am yr hwn y dywedir yn *Hosea* xii. 4, 5; "Cafodd nerth ar yr angel, a gorchfygodd; wylodd ac ymbilioedd âg ef: cafodd ef yn Bethel, ac yno yr ymddyddanodd â ni; sef Arglwydd Dduw y lluoedd: yr Arglwydd yw ei goffadwriaeth." A dyma yr angel y souir am dano gan Stephan yn *Act.* vii. 30, 31, 32, 38. "Ac wedi cyflawni deugain mlynedd, ymddangosodd iddo yn anialwch mynydd Sinai, Angel yr Arglwydd mewn ffiam dân mewn perth. A Moses pan welodd a fu ryfedd ganddo y golwg: a phan nesaodd i ystyried, daeth llef yr Arglwydd ato, gan ddywedyd, Myni yw Duw dy dadau, Duw Abraham, a Duw Isaac, a Duw Jacob. Hwn yw efe a fu yn yr eglwys yn y diffeithwch, gyda'r Angel a ymddyddanodd âg ef yn mynydd Sinai, ac â n tadau ni."

Wrth derfynu hyn o sylw, gobeithiwn na feddylia neb ein bod yn llefaru yn rhy benderfynol. Yr ydym yn teimlo gwir barch i Mr. Briscoe, er nad ydym wedi siarad am hyny ar bob achlysur: ac yn ddiragrith yr ydym yn cymhell ei gyfieithiad i sylw ein cydwladwyr.

Encyclopædia Cambrensis. Y GWYDDONIADUR CYMREIG. *Dosbarth I. Duwinyddiaeth*;—*Daiaryddiaeth, Hynafiaethau, Beirniadaeth, Bywgraffyddiaeth, a Llenoriaeth Ysgrthyrol*;—*Hanes Eglwysig; a Bywgraffyddiaeth Grefyddol. Dan olygiad y Parch. JOHN PARRY, Bala. Rhan I. Dinbych; T. Gee.*

Nis gallwn y tro hwn ond prin gyfeirio ein cyfeillion at y ffaith o ymddangosiad y rhan gyntaf o'r gwaith pwysig uchod. Bydd y "GWYDDONIADUR," pan ei cwblheir yn ol y cynllun mewn golwg, yn drysor anmhrisiadwy i bob Cymro, ac yn llyfrau gyflawn ynddo ei hun. Mae yn dda genym weled ei fod mewn gwirionedd yn *Encyclopædia* CYMREIG: nid yn gyfieithiad anystwyth o'r Saesoneg, ond yn gyfansoddiad ysgrifenywyr Cymru, ac ynddo hefyd, yn ychwanegol at y materion sydd mewn llyfrau cyffelyb yn mysg y Saeson, erthyglau neillduol ar Gymru a'i llenoriaeth. Mae yr anturiaeth yn fawreddus, ac felly yn deilwng o gefnogiad cenedlaethol; ac y mae y rhifyn cyntaf, yn mhob modd, yn ddechreu da ar y gwaith.

Y TRAETHODYDD.

ATHRYLITH A GWEITHIAU PEDR FARDD.

Y MAE dadl fawr wedi bod yn y byd barddonol er's blyneddau, gyda golwg ar yr awen. Myn rhai mai rhodd neillduol ydyw i ryw bersonau neillduol, ac na waeth i'r rhai sydd heb ei derbyn heb geisio myned yn feirdd, na lwyddant hwy ddim byth. Dadleua rhai eraill nad oes dim yn y dyb hono; ond y dichon i bob dyn, o synwyr cyffredin, os try efe ei feddwl at farddoniaeth, lwyddo a dyfod ymlaen yn y wyddoniaeth. Dymunem ni ymrestru gyda'r rhai sydd o'r golygiad diweddaf; ac eto, ar yr un pryd, dymunem alw sylw y darlennydd at y ffaith fod ambell ardal yn cynnyrchu mwy o feirdd na'r llall, ac fod rhywbeth yn neillduol yn meirdd ambell wlad ragor y llall, ar wahanol dymmorau. Pwy a glywodd am nemawr o feirdd y gynghanedd yn cyfodi yn y Deheubarth, o'r un argraff a Dafydd ab Gwilym, Ieuan Brydydd Hir, a Iolo Morganwg, ar eu hol hwy? Y mae yn wir fod yno lawer o feirdd, mewn enw, wedi cyfodi o dro i dro, a llawer o'r rhai hyny yn cael eu hystyried yn enwog; ond yr oedd rhywbeth mwy uchelddysg yn y wyddoniaeth, yn y tri bardd a nodwyd, nag yn neb arall yn Neheudir Cymru. Dichon fod amryw o'r beirdd diweddaraf yn ddsygedig, ie, yn fwy dysgedig na dau o'r tri, yn yr ieithoedd meirwon; ond yr oedd ynddynt rhywbeth ar ol—nid oeddynt yn dyfod i fyny â'r hen feirdd yn nysgleirdeb a nerth eu hawen, nac yn ngorpheniad eu gwaith. Y mae llawer o gynghaneddion yn nghyfansoddiadau y rhai a nodwyd, fel pe byddent yn y byd erioed; ac fel pe byddent i fod yn y byd am byth. Nid ellir eu gwelldau, ac ni welir cyfnewidiad arnynt yn oes y byd. Y mae ynddynt arwireddau tragywyddol o ran eu syniadau; ac y maent yn cynnwys y fath goethder mewn iaith a syniadau, fel y byddai yn rhyfyg i neb geisio eu gwelldau. Y mae barddoniaeth y Deheubarth, er's blyneddau bellach, yn fwy cyffredin, ac yn fwy diaddurn. Y mae lliaws o feirdd mân wedi codi tua'r gweithfaoedd, drwy lechu yn nghysgod y gynghanedd, heb wreichionen o farddoniaeth yn eu gwaith, er y dichon ei fod yn ddigon rheolaidd o ran cynghanedd. Y mae yn ymddangos yn hollol amddifad o athrylith; er fod y cleciadau ynddo yn ddigon cywir, nid ydyw yn meddu na nerth na swyn. Y mae yn cynnwys mwy o ymgeis at bertwydd nag at fawreddogrwydd; y mae yn fwy tueddol i ogleisio nag i synu.

Bu gwlad Môn yn enwog am ei beirdd yn nyddiau Goronwy Owain, Lewis Morris, a'i frodyr, y Bardd Coch, a Robin Ddu; ond ar ol eu marwolaeth, bu yr ynys dan gwmwl am flyneddau, heb o'i mewn ond ambell rigymydd yma ac acw. Y mae wedi gwella yn ddiweddar.

Y mae sir Ddinbych yn meddu ei beirdd er dyddiau y brenin Charles I., ond eu bod yn fwy o ddyrifwyr nac o awdlwyr. Yr oedd William Wynn o Langynhafal yn eithriad; canys yr oedd efe yn deall y rheolau yn dda, ac yn fardd o'r radd uchaf, megys y dengys ei Gywydd y Farn; ond brodor o Feirion ydoedd efe, y mae yn debygol. Y blaenaf ar restr beirdd sir Ddinbych oedd Huw Morris; efe oedd y tywysog yn y sir yma fel dyrifwr. Daeth ar ei ol ef, Jonathan Hughes, Llangollen; Hugh Jones, Llangwm; Thomas Edwards, o'r Nant; J. Williams, Llangar; D. Jones, Rhiwabon; J. Jones, Glan y Gors; R. Davies, Nantglyn; R. Jones, argraffydd, Dinbych; John Parry, Llanelian; Edward Jones, Maes y plwm; a lluoedd eraill o rai ieuengach; amryw o ba rai sydd yn fyw hyd heddyw.

Ni chododd cynuifer yn sir Ffaint ag a fuasid yn ddysgwyl. Rhai oddiyno oedd John Owen; J. Roberts, Hersedd; a'r Paroh. J. Humphreys; bu un Dafydd Jones, yn Nghiloen; W. Edwards, yn Ysceifiog; J. Blackwell, yn y Wyddgrug; y Dryw, yn Bodfari; un o Gaerwys oedd y diweddar Paroh. T. Jones, Dinbych, hefyd; ac yr oedd yno gynt, un Edward Jones, Bodfari.

Yohydig o feirdd a gododd yn Maldwyn erioed, heblaw William Owen, Trallwm; Walter Davies; ac ychydig sydd yn fyw heddyw. Ac ychydig yn Meirion yn ddiweddar, heblaw Rhys Jones, o'r Blaenau; Rowland Hugh, y Graienyn; Tegid; J. Pugh, Dolgellau; Dafydd Ionawr, ac Ieuan Gwynedd. Bu cryn haid o fân feirdd tua Dolgellau ddeng mlynedd ar hugain yn ol, ond ni ddaeth unrhyw un o honynt i fawr o enwogrwydd. Bu Elis Wyn, o Lasyns, a'r Archddiacon Prys, ac eraill, yno gynt.

Sir Gaernarfon sydd wedi bod yn eisteddieu yr awen am flyneddau lawer bellach. Yma y cododd, yn ddiweddar, Gutyn a Gwilym Peris; Dafydd Ddu; Ieuan Lleyrn; Sion Lleyrn; Sion Wyn, o Eifion; Hywel Eryri; R. ab Gwilym Ddu; Gwyndaf Eryri; Dewi Wyn, a Pedr Fardd; heblaw y rhai sydd yn fyw yn bresennol; ac yr oedd yr awen yn ddysglaer ac yn enwog yn eu mysg. Y mae yn debygol fod meithriniaid y ddawn yn dibynnu llawer ar yr annogaeth fydd dynion yn gael; ac ar ysbryd y wlad lle byddo ymgeisydd am le yn nheml yr awen yn byw. Heb hyn, y mae yn ddiddadl y claddesid beirdd enwog Arfon cyn eu gweled; megys y claddwyd lluoedd, a allasant fod yn feirdd, heb i'r byd erioed gael golwg araynt. Oni buasai fod ysbryd y gân yn byw yn Lleyrn ac Eifionydd, ni ddaethai beirdd gorchestol y parthau hyny byth i'r golwg.

Y mae yn syndod hefyd fel y mae y beirdd yn lliosocach ar brydiau gydag un enwad na chydaf llall. Flyneddau yn ol yr oedd Williams, Pant y Celyn; Sion Lleyrn; John Humphreys, Caerwys; T. Jones, Corwen; Edward Jones, Maes y plwm; T. Jones, Dinbych; Pedr Fardd; W. Jones, Cefn Berain; Iago Trichrug; R. Jones, o'r Wern; W. Owen, Trallwm; heblaw amryw sydd yn fyw, yn perthyn i'r Methodistiaid: a'r Annibynwyr heb nemawr fardd "yn ol braint a defod beirdd ynys Prydain," nac o unrhyw urdd arall, yn eu mysg. Bu T. Jones, Pen y Waun, yn perthyn iddynt dros yohydig, ac yr oedd Thomas Williams, Rhes y Cae, ac amryw weinidogion, yn emynwyr. Erbyn heddyw y mae y beirdd yn brin ymhlith y Methodistiaid, ac y mae yn mysg yr Annibynwyr lu mawr. Ni fu yn mysg y Bedyddwyr nemawr feirdd heblaw Benjamin Francis; Dafydd Saunders, Merthyr; P. A. Mon; a Dewi Wyn, yr hwn a drochwyd yohydig cyn ei farwolaeth. Ewyllysiwr da iddynt oedd R. ab Gwilym

Ddu, gwr oedd yn barnu mai y Bedyddwyr sydd yn eu lle, ond heb ufuddhau! Yr oedd tuedd gref at farddoniaeth yn Gomer, a chyfansoddodd gân ddwys ar ol ei fab. Ni wyddom am nemawr Wesleyad yn fardd ddeugain mlynedd yn ol, oddigerth John Parry, Llanehan, yr hwn oedd yn tueddu at y Wesleyaid: y mae rhai yn bresennol yn mysg yr enwad hwnw. Bu yr Eglwys Sefydledig yn gyfoethog o feirdd yn yr oesau sydd wedi myned heibio. Gallai hi ymffrostio yn ei Goronwy Owain; Isuan Brydydd Hir; Edward Richards; William Wynn; Walter Davies; Tegid; ac amryw sydd yn fyw heddyw. Dichon ein bod wedi anghofio amryw, ond y mae yr hyn oedd genym ni mewn golwg wedi ei brofi; sef, fod mwy o feirdd ambell waith yn perthyn i'r enwadau crefyddol.

Nid oes dim yn ymddangos i ni yn ynfytach na thbiaw fod y naill ddyn wedi derbyn yr awen yn y dull y darluniai yr hen feirdd, gan olygu fod y naill ddyn yn fwy yn ffiafr y dduwies na'r llall. Marchogodd prydyddion ar gefn y wlad gyda'r dyb ofergoelus yma am flyneddau, a derbyniasant fwy o sylw nag a haeddent ar y cyfrif hwn; ond fel y mae y byd yn cael ei oleuo, y mae pob breuddwyd ac ofergoeldd yn difianu. Yr "Olyniaeth Apostolaidd" sydd yn dyfod yn lle hyny yn bresennol, ond nid ydyw hwnw yn cael ei ddal ond yn mysg dau ddosbarth; sef, yr Eglwyswyr mwyaf penwan, a rhai o'r rhai mwyaf diehellgar o lanciau yr urdd. Y mae y cyntaf yn ei gredu fel pe byddai yn ysgrythyrol; a'r lleill yn cymeryd arnynt ei gredu er rhyngu bodd i ryw blaid, ac er codi eu hunain i fwy o barch ymblith yr uchel Eglwyswyr penwan. Nid oes ond un o'r ddau beth uchod i'w ddyweyd dros y fath ynfydrwydd.

Y mae y ddadl ynghylch pa beth sydd farddoniaeth yn parhau yn Nghymru er's blyneddau. Y mae dau ddosbarth neu dri o brydyddion ar y mae yn y dyddiau yma; sef, ambell un o'r hen ysgol sydd am gael gan y wlad gredu mai mewn cynghanedd, sef cael y cydseiniaid i ateb i'w gilydd "yn gryfion," y mae enaid barddoniaeth. Eraill a haerant nad oes a wnelo gwir farddoniaeth â mesur neillduol—fod gwell barddoniaeth yn y mesurau rhyddion nag mewn unrhyw fesurau eraill; ond yn anffodus, y rhai na allasant erioed feistrolï y cynghaneddion, na gwneyd nemawr orchest ynddynt, yw y rhai gwresocaf dros y Bryddest. Yr ydym ni yn barod i addef fod barddoniaeth i'w chael yn y mesurau caethion a rhyddion; ond fod mwy o goethder wedi ymddangos hyd yma yn y mesurau caethion, lle mae campwr yn eu defnyddio. Y mae yn gofyn i'r meddwl fod dan ddysgyblaeth hir cyn y gall bardd eu harfer yn naturiol; a medd-yllem mai y rhai cymhwysaf i fynegu eu barn ynghylch teilyngod barddoniaeth yw y rhai a allant feistrolï y ddau ddull o farddoni, ac nid rhodreswyr, rhag ofn i'r rhai a'u beiant gael eu gosod yn nosbarth y llwynog a'r grawnwin. Nid oes dim yn farddoniaeth, gan rai o'r pryddestwyr, ond yr hyn sydd yn greadigol; ond y gwirionedd yw mai nid peth yn dibynnu ar dlychymyg dynol yw barddoniaeth. Gwirionedd byw yw y farddoniaeth uchaf—cyffredinol ac anghyfnewidiol—y mae yn gyfoediog a chreadigaeth, oblegid delw Duw ydyw yn adlewyrchu yn ei waith. Nid ydyw y bardd mwyaf gwirioneddol yn greadigol, fel y dychymyga rhai; nid ydyw ef ond un sydd sydd yn gweled ac yn teimlo yn ddyfnach nag eraill. Y mae efe yn edrych o'i gwmpas ar ryfeddodau y bydysawd, y mae yn treiddio i holl gelloedd y galon ddynol, ac y mae

¹ Chambers.

pob peth da yn llefaru wrtho ef am wybodaeth aruthrol a chariad anhysbyddedig. Gosodir y gwir fardd allan, weithiau, fel un sydd yn ymdrechgu bob amser gael gafael yn y pur a'r perffaith; a pha beth sydd burach na chariad anfesuradwy, neu beth sydd berffeithiach nag anfeidrol ddoethineb? Dyma y meddylddrych dwyfol am athroniaeth wirioneddol.—Duw yn mhob peth, fel creawdydd a chynnalgydd yr holl fydydysawd. Y mae math arall o brydyddiaeth llai dwyfol; sef yr hon sydd yn olrhain priodoleddau dynol a'u dadblygiadau. Y mae hyn, er nad yw y radd uchaf a all natur ddadguddio, yn wir farddoniaeth. Fel yma y mae dynion wedi teimlo eu llawenydd a'u gofidiau, eu hymdrechion a'u buddugoliaethau. Mewn gair gellir dyweyd mai gwirionedd wedi ei ysbrydoli gan deimlad, ac wedi ei anadlu i ffurfiau o brydferthion ac arucheled, yw prydyddiaeth. Ond i ddychwelyd at ein testun.

Ganwyd gwrthddrych ein sylw mewn tŷ a elwid Tan yr Ogof, yn y Garn, Dolbenmaen, sir Gaernarfon, Medi 17, 1775, a bu farw y Sul olaf yn Ionawr, 1845. Derbyniwyd ef yn aelod eglwysig yn mysg y Methodistiaid Calffinaidd, yn Mryn Egan, pan oedd yn ddege oed. Yr oedd ynddo ohwaeth at farddoniaeth er pan oedd yn blentyn bychan. Yr oedd ei dad yn rhyw fath o brydydd. Y mae y bardd yn son am dano yn ei gywydd "Anerchiad i Dewi Wyn, a Robert ab Gwilym Ddu;" sef,—

"Rhyw anghelydd brydydd brau
O Eifionydd wyf finau.
Fe'm ganwyd o fam gynil
O fewn hon wyf un o'i hil:
A phrydydd hoff ei rediad
Addfwyn o hon oedd fy nhad."

Wele yn canlyn ddau bennill o waith ei dad; sef, y cyntaf a wnaed yn erbyn y meddwdod a'r annuwioldeb ar nos Suliau oedd yn y pentref lle yr ydoedd yn trigo. Ymddengys fod gan dad Pedr gryn ddyllanwad yn y pentref crybwylledig. Cafodd gan ŵr y dafarn yno ddodi y pennill canlynol ar ddrws y seler:—

"Ni cheuch wrth eich pleser fy seler y Suliau,
'Rwy'n gwaeddi 'n garedig am guddio 'r 'goriadau,
Rhag ofn y daw drygyd am ben fy holl drigfan
Oddieithr ymatal oddiwrth rhyw lymetian:
Mae ynof ryw swmbwl fod neb yn fy siamber
Yn meddwi nos Sabboth mewn moddion ansyber.
Mae blys ar fy nghalon a'm dwyfron mewn difri',
Gael tro mewn llawn gobaith ar bentref Llanybi."

Cwynid wrth dad y bardd fod llawer o eiriau masweddol a llwon yn cael eu harfer yn y pentref; llwyddodd yntau i gael gan y gof ddodi y pennill canlynol ar ddrws yr efall:—

"Mewn chwedlau digrifwch arafwch yn 'r efall,
Rhag bod uwch ben 'r aelwyd mewn caethrwyd i'r cythraul.
Ymdaeru bryd arall mor angall a'r engan,
Am ryw beth mor ddyfal na thal o werth hoelen:
Mewn siarad yn ofer bydd llawer o'r llwon,
Yn graig o ynfyrwydd a geiriau go fudron.
Gobeithiaf ceir dynion i fodlon sefydlu
Duwioldeb heb gaethder i'w wel'd yn mhob gweithdy."

Dywedir fod y ddau bennill wedi peri cryn ddiwygiad yn y pentref. Er nad oedd tad y bardd ond yr hyn a elwir rhimynwr, eto yr oedd

iddo ef gael ei fagu dan ei gronglwyd yn gryn fantais i Pedr ieuanc; ond nid hir y bu efe heb dra rhagori ar ei dad yn nirgelwch a chywreindeb y wyddoniaeth farddonol. Dywedir iddo wneyd yr englyn canlynol i'w chwaer pan ydoedd oddeutu wyth oed :—

“ Fy chwaer sydd fereh daer a dig—un 'stormus,
Rhyw sturmant anniddig,
Er bwrw ia a barig,
Myn hon gael 'menyn neu gig.”

Os efe a'i cyfansoddodd, ac os fel hyn y cyfansoddwyd ef ganddo, y mae yn rhaid ei fod yn deall rheolau barddoniaeth yn dda y pryd hwnw.

Galwodd Dafydd Ddu, o Eryri, yn nhŷ ei dad, pan oedd y bardd tua phymtheg oed, a gofynodd iddo gyfansoddi englyn i'r mis, sef mis Ionawr. Gwnaeth yntau yr englyn canlynol allan o law :—

“ Och! Ionawr, aml ochenaid,—o'th achos,
A thuchan wna'r gweiniaid;
Cwyno herwydd ia canaid
Oer hin a rhew blin wna 'r blaid.”

Gwnaeth Dafydd Ddu un yn atebol iddo, gan ei ganmawl; ond nid ydyw yr un a welsom ni, sef yr un a briodolid iddo, yn debyg iawn i waith arferol y campwr hwnw. Cafodd ein bardd ei fagu mewn llenyddiaeth a chrefydd ar yr un pryd. Yr oedd ei gelfyddyd yn ffafriol iawn iddo i ddiwyllio ei feddwl. Ni wyddom yr amser y symudodd i Lerpwl; ond gwyddom ryw-beth am ei lafur yno fel crefyddwr, bardd, a llenor. Daeth i ddeall Seis- oneg yn rhagorol. Gallai gyfansoddi yn yr iaith hono gyda chryn ddestlusrwydd. Cyhoeddwyd amryw lyfrau ganddo heblaw “Mel Awen,” sef ei waith barddonol. Safai yn uchel fel Cymreigydd a bardd yn ei oes. Ysgrifennodd lawer i'r cyhoeddiadau Cymreig, ar eu cychwyniad cyntaf allan; megys, “Seren Gomer,” “Goleuad Gwynedd,” &c. Ni restrid ef yn uchel o ran ei feddyliau gwreiddiol; yr oedd cryn lawer o fedr ganddo i droi peth i wawd a dirmyg; yr oedd ei arabyddiaeth (*wit*) yn llym. Gwnaeth i lawer un o'r rhai a syrthiodd dan ei ddwyllaw, deimlo yn ddwys pan osodai efe hwynt yn y rhigawd, megys y tystia amryw o'i gyfansoddi- iadau. Yr oedd ei iaith ef yn dda, ei gynghanedd yn goeth, a'i chwaeth yn uwch na llawer o'i gyfoedion. Yr oedd efe yn fanwl hyd at fod yn feius o'r braidd. Gwanychodd lawer ar ei gyfansoddiadau trwy orfanylwch. Yr oedd efe yn gampwr yn y gynghanedd, ac yn un o'r rhai mwyaf an- hawdd ei foddhau yn ngweithiau eraill, o neb yn fyw; ond gyda 'r iaith a'r gynghanedd yr oedd efe yn cymmeryd y drafferth fwyaf. Y wisg, ac nid y peth a wisgid, oedd yn cael mwyaf o'i sylw. Gwnaeth bethau cywreiniach yn y gynghanedd na neb yn ei oes, megys y dengys “Mel Awen;” ac yn eu mysg, y mae “Egwyddor y Beirdd, neu Reolau Barddoniaeth Gymreig, yn cynnwys cynlluniau o'r pedwar mesur ar ugain, a phob un yn ei fesur ei hun.” I'r rhai sydd yn deall y rheolau, ymddengys yr awdl hon yn gywrain dros ben. Rhaid ei fod wedi cymeryd amser hir i'w chyfansoddi—nid ar destun yn y byd, ond ar natur y mesurau, eu hyd, a'u dull. Ychydig iawn o eiriau llanw sydd ynddi hefyd, ag ystyried mor amddifad o destun oedd y bardd; ond yr ydym ni yn meddwl y gallasai gŵr o'i wybodaeth ef ddefnyddio ei amser i well dyben nag i gyfansoddi yr awdl gywrain hon. Nid ydyw yr awdl nesaf ati fawr well o ran ei natur a'i theithi; math o “Amddiffyniad i Gerdd Dafod, ac Anerchiad i'r

Beirdd," yw hōno. Ni chaiff y neb sydd heb ddeall dirgelion y gynghanedd fawr fwy o ddyddordeb wrth ddarllen hon na'r llall; ac yn enwedig y Prydestwyr sydd wedi dedfrydu y Gerdd Dafod i ddinystro. Yr oedd ef yn cael hyfrydwch mawr yn ddiambhau wrth oedol yr awdl hon ar bapyr; ac yr oedd yn canfod y rhai a wrthwynebant orchest gampau y beirdd Cymreig yn deifio o flaen ei anadl yn yr englynion canlynol :—

"Cerdd dafod hygiod a'i heglur—fydru

A fedrwn i'n cysur;
Nid oes fawr na dwys fœsur
O un baich i awen bur.

Nid beirddion mwyadon meindant—mal ōs

Mo lawer a ganant,
Poen i'w brodyr pan brydant;
Nid enwog yw dyn o gant.

Ar wych ystwyth orchestion,—rhaf farnant,

Rhyw ofernaws ddynion;
Ofer nwydus feirniadon,
Gwarddu o lid y gerdd hon.

Pwy a wyr fias puraf wledd,—gwiw archwaeth

A gorchest cynghanedd,
A hyrddiai gân hardd ei gwedd,
Dro annoeth, draw o Wynedd!"

Cywreinwaith heniaith yw hi—ucharwydd,

A choron y cerddi;
Iach i'w hoenfron wych henfri,
Gwin a mel yw 'r gân i mi."

Y mae yr awdl hon yn dlws ac yn gywrain drwyddi. Y mae y deryn canlynol, yn yr hwn y deohreuir â llythyrenau gwreiddiol yr egwyddor, oddigerth un gwall sydd ynddo, yn gywrain dros ben :—

"Awen bur eon barod,
Beraidd gu da fu dy fod.
Canaf ei chlod hynod hi
Chwarddaf wrth wrando 'i cherddi,
Diwael adrodd diledryw
Ddonian hon, rhadlon ei rhyw.
Emynau, gwawdian gwiwdor
Fwriodd ei llais o feirdd llon.
Ffræth ei genau, ffrwyth gwinwydd
Geir o hon; a gwiw y rhydd
Hedegog ardderchog ddawn,
Iraidd dduwies oreuddawn,

Lan orenglod, hynod haedd;
Llu a'i car llai a'i cyraedd.
Minnau gefais mewn gafael
Naws hon a'i thirion iaith hael.
Oes ynof eisiau anian?
Profais a theimlais ei than.
Rhaid addef rhed y wiwddawn
Swynawl wych yn seinioi iawn.
Tarddodd o honot urddas
Uwch y cwyn i iachau cas,
Wrth ei thrin efo 'r min mau,
Ymlynaf a'i mel enau."

Yr awdl nesaf yn ei gasgliad yw "Marwnad er coffadwriaeth am ei Breninol Uchelder, Charlotte, Tywysoges Cymru, yr hon a fu farw Rhag. 6, 1817." Ni ddywed y bardd pa un a fu hon mewn cystlodeuaeth ai peidio. Y mae yr awdl, o ran ei chyfansoddiad, yn gywrain; ond nid oes ynddi fawr o arwydd teimlad. Y mae yn rhy debyg i gyfansoddiad a'r awen wedi ei gorfodi i'w ddodi wrth ei gilydd. Y pethau mwyaf nodedig ynddi yw cywirdeb y cynghaneddion a phurdeb yr iaith.

Drwg oedd genym weled y toriadau ffygrau canlynol yn yr awdl :—

"Ei unig ferch enwog fodd
Fachludodd o fuch wladol."

Seren, lloer, neu haul sydd yn machludo.

"Ba les aur neu bethau 'r byd.
Us yw 'r rha'n a ysa rhwd."

Nid rhydu y mae us. Y mae y pennill canlynol yn dlws :—

“ I goed a gerddi si gyda gwawrddydd,
A'i gwiw wr enwy yn gu arweinydd;
Bu bywyd unawl bu eu dywenydd,
Mor wych eu gweled y mreichiau 'u gilydd :
Meillionog ddeiliog ddolydd—a gerddent
A rhodio fynent ar hyd afonydd.”

Dichon y dadleua rhywrai yn erbyn y “rhodio ar hyd afonydd;” ond y mae yn debyg mai yr hyn a ddeallir yn gyffredin wrth rodio a olygai y bardd, sef myned oddicartref er cael mwynhad.

Y mae yn yr awdl “Haeddedigaethol Goffadwriaeth am Hynafiaid y Cymry,” rai ergydion pert, ond nid oes ynddi fawredd nac egni, megys y gwelir wrth y dyfyniadau canlynol :—

“ Cawr hoew ydoedd Caradog
Ap Bran Ion, ddwyfron ddfreg,
Nid ofna ef na dwfn wg,
Na iau Rhufain na'i rhyfyg.

Arthur hyf a'i gleddyf glas,
Dewr iawn bryd a'i darian bres,
Diegwan oedd dug yn is
Elyn dig ffyrnig i'r ffos.
Y Saison a bron heb rus
Gyrai draw i gwr y drws;
Ddiriaid oer feiddiaid ar fya.

Cywir oedd ac o'i wreiddyn
Cu o ryddid, cawr addien.

Nid ydym yn teimlo y ddaear yn siglo dan ein traed, nac yn teimlo ein gwaed yn cynhyrfu nemawr wrth son am y cymeriadau cethin sydd yn y llinellau hyn. A phan y crybwylla y bardd am

“ Harri 'r Modur gwych benadur
Neud o Tudur a'n datoda,”

am yr hwn y dywed—

“ O afaelion y gwyr trawalon
I fyw 'n rhyddion ef a'n rhoddai.
Maeddodd goryn
Llwyd ei gopyn, lliidiog epa ;
Lladdodd Risiart
Trwyn y llewpart torai 'n llipa.”

Nid ydym yn cael ein rhoi ar ddeall fod rhyw orchest fawr, gwerth son llawer am dani, wedi ei chyflawni. Y mae y cydseiniad yn ateb eu gilydd yn dda; ac y mae y plethiad heb dwll na balc; ond yr oedd arnom eisieu rhywbeth mwy na hyn gan Gymro yn Gymraeg. Nid ydyw y cyfansoddiaid ond adroddiad llyfn, menywaidd, am y “llewpart,” heb ddim i gynhyrfu nwydau y darlennydd. Beth pe buasai y bardd o Avon, neu Byron, yn ymwneyd rhywbeth a'r cymeriadau hyn? Y fath losgwy difaol fuasai yn ei eiriau, a'r fath ddaeargryn yn ei ymadroddion! Prin y gallesid darllen ei ddarluniad heb i ddyn fod yn ymyl colli ei anadl. Y mae ein bardd ni yn boddloni ei hun yn swm ambell linell ffraeth, wedi ei saernio yn ffurf y gynghanedd, heb ymdrafferthu am ddim uwch drwy yr holl awdl. Ceir mwy o wir farddoniaeth ar ddalenau “Drych y Prif Oesoedd,” nag a geir yn yr awdl hon. Ar ol myned drwy faes y gwaed, a'r ymladdfaeodd am

ryddid, mal pe buasid yn lithro drwy ddol feillionog ac esmwyth, y mae y bardd yn dyfod at y rhan feddyliol o orchestion—

“O wlad irwedd olau y dwyrain
Y wawr ehedodd ar ei hadain.
Gau grefydd goeg o Rufain—diflanai
A chyd adfeiliai ei chwiwdawd filain.
Gwelwyd adwedd i'n gwlad wywedig
Duw a gododd o'r Diwygedig
Amryw frodyr mawrfrydig; gwladgarwyr
A da iach awdwyr nid ychydig.”

Yr oedd rhywbeth mwy na “Gau grefydd goeg o Rufain,” i'w fynegu am waith y dyn pechod, a phe yr aethai Charles Edwards, awdwr “Hanes y Ffydd,” at y gorchwyl, gwnaethai i ni wybod hyny; ond y mae ein bardd mor ddof, ac mor esmwyth, a phe ni fuasai ganddo ond rhyw adroddiad i'w wneuthur am orchestion *Punch and Judy*, ar un o heolydd Llynlleifiad. Yr oedd rhywbeth “coeg yn diflanu” o flaen y wawr o'r dwyrain, a dyna'r cwbl:—

“Ffrwythlon mewn dynion doniawl—gan addfed
Gyneddfau galluawl,
A chryd celfyddyd fuddiawl,
Fu'm gwlad hon o fwyn glod hawl.
O hen awduron hynod eiriau
Caf waith odiaeth cyfieithadau;
Ragorol efryd rhai geirlyfrau
Grym diwygwaith a gramadegau,
Duwineb ffraetheb a ffrwythau—pob dysg
O iaith ddigymyag a theg eman.
Gwilym Salsbri gwr o fawrfri,
Sydd i'w enwi a'i swydd uniawn,
E gaiff hir goffad;
Gwir les gwyr ei wlad
Fu ei dueddiad a'i fad wiwddawn.
Gwilym Morgan wiwlan eilwaith,
Hael ei fwriad a'i lafurwaith;
Drwy eu gofal i'w droi 'n gyfnaith
Gair yr Ion a geir ar unwaith.
E gaed doethion gyda hwythan,
A phur enwog offerynau,
Parri drylan, pur hydr olau,
A rhai ereill o'r rhyw orau.
Edmwnd Prys felus fawliaith—mae 'n fuddiol
A hynod lesol ei hen dloswaith;
Salmau emynau mwyniaith—a ganodd;
E rywiog eiriodd ei ragorwaith.”

Pe ei dyfynid hyd i'r diwedd, ni cheid ond yr unrhyw farweidd-dra di-gyffro fel dyfroedd camlas. Y mae yn wir na cheir dim i ddigio chwaeth, nac i gynhyrfu soriant yn ael neb, ac y mae mor wir a hyny na cheir dim help i dafu y meddwl yn ol at y drych sobr oedd ar y deyrnas yma cyn i oleuni gwir grefydd ddyfod i fysg y trigolion; pan oedd nos yn gorwedd ar y wlad o gwr i gwr, a neb yn chwennych iddi fyned yn ddydd, ond ychydig eithriadau, megys y nodwyd. Yr oedd cyfieithiad y Bibl yn gyfnod mwy nodedig na gwawriad y Milfwyddiant; ac y mae gweled bardd Cristionogol yn gollwng hanes peth mor bwysig drwy ei ddwylaw mor ddifater, a sychlyd, yn anfaddeuadwy. Golyger fod rhyw wladwr cyffredin

yn cymeryd "Mel Awen" yn ei law, ac wedi darllen teitl yr awdl hon, yn meddwl cael rhyw eglurhad ar y testun; mor fawr fyddai ei siomedigaeth wrth chwilio am y cnewyllyn, gan na fedd unrhyw chwaeth at gnoi plig. Yr oedd gan ein hawdwr, faes helaeth o'i flaen, trin yr hwn yn briodol, a greasai syndod mewn oesau dyfodol.

Y mae amryw ganiadau yn dilyn yr awdl yma, nad oedd unrhyw briodoldeb yn eu doddi mewn llyfr; o herwydd nad ydynt yn dal perthynas ond â rhyw fân "ryfeloedd papyr" y bu yr awdwr ynddynt ar faes "Seren Gomer;" megys "Cwyn y Bardd;" "Arlywydd a dyrnodiau i ddyrnodwyr Morthwyl ap Eington." Gallasai y llyfr wneyd y tro hefyd heb "Anerchiad i Anrhydeddus Gymdeithas y Cymreigyddion;" "Awdl gadwynodl orchest i Gomer a'i 'Seren,'" "Cwyn yn erbyn dadl grefyddol yn 'Seren Gomer,'" "Ymryson rhwng dwy chwaer, Deheubarthes a Gwynoddes;" "Anerchiad i Evan Evans, y Bardd, isolygydd 'Goleuad Gwynedd.'" Y mae y caniadau hyn yn hollol anamserol yn y dyddiau yma; oblegid ni wya un o gant ddim am yr amgylchiadau a'u hachosodd. Pan ddaethant allan gyntaf, yr oeddynt yn dra effeithiol; ac fe'u darllenid gydag awydd ar gyfrif y pertrwydd a'r dychan sydd ynddynt; ond nid allant ddyddori neb yn bresennol, ond yr ychydig feirdd sydd yn cofio yr ymrysonau a fu.

Y mae "Anerchiad y Pedolwr i Thomas Gwynedd," agos o'r un natur a'r rhai a nodasom eisoes; ond yn englynion yr awdwr, lle y mae yn dangos leied o gefnogaeth y mae athrylith yn ei gael, y mae yn fwy cyffredinol. Y mae y rhai hyn yn werth eu darllen, oblegid y maent yn amlygiad o'r parch prin a roddir gan fyddolion i blant athrylith tra byddont byw. Gwrandawer y bardd:—

"Ha was, ai Tomas wyt ti—a godwyd
I gadair uchelfri!
Minnau sydd yn min soddi;
Tan y dwr y'm tynwyd i.

Gwyddon Addiant gâdd noddwyr—a chedaw!
Warcheidwaid o'i frodyr;
Nid beio 'i waith, ond bu wyr,
I'w ber awen obrwywy.

Ni chefais innau uwchafiaeth—na ched
Na chodiad syywaeth;
Mwyn nawdd am awenyddiaeth,
Ar un pwnc neu lwnc o laeth.

A fu'r ddawn o farddoni—o un lles
A llaesiad i'm cyni?
Dwy geiniog i'm digoni,
O les hon ni welais i.

Mewn brywes mwyn ber awen—eres hael,
Ni roes im' fy halen;
Trefnaf cyn y tyr angen,
Nag y rhydd geiniog i'r hen."

Y mae "Atebiad Thomas Gwynedd;" "Anerchiad Mair Gwynedd i Pedr Fardd;" "Atebiad i Anerchiad Mair Gwynedd;" "Arwyrain Orchestol i Gawr Mon;" "Anerchiad i Gwilym Aled;" ac "Anerchiad i Dewi Wyn a Robert ab Gwilym" yn dilyn. Y mae yn yr "Anerchiad i Gwilym Aled," gyffeiriad at waith Pedr yn cadw ysgol:—

"Och yn f' einioes na chawn fwyniant—ysgel
 A waagai fardd methiant;
 Gyda blin giwed o blant,
 Egwan weithian y'm gwaethant.

Lleisiau ni ewyllysiwn—i'm dotiaw
 O'm deutu fel cacwn;
 Boddi mewn nadau byddwn,
 Nychais i gan wich a swn.

Gwaeddi A, B, mawr gri mor groes—hyll wbain
 A sillebu trachroes;
 I'm pen yr acen a roes,
 Hallt ias a holltau eisioes.

O'r dwndwr a'r syfrdandod—y mynych
 Ddymunais rhyw gysgod;
 Nid oes bardd yn dewis bod,
 Yn nirfawr swn anorfod."

Gan fod anerchiad beirdd Arfon yn dal perthynas â dau mor enwog, ac a'r bardd ei hunan a'i wlad, a'r cyfan wedi ei eirio mor dlws, maddeuir i ni am ddodi dyfyniad o'r cywydd yn y "Traethodydd." Y mae yn hwn fwy o wir farddoniaeth na dim a gyfarfuom eto yn ei lyfr. Dichon fod mynediad y bardd i Lynlleifiad, o wlad y beirdd, ac oddiwrth y golygfa-oedd mawreddog a gaffai ddyddiau ei ieuentyd, wedi effeithio yn fawr ar ei awen, nes ei wneyd ef yn fwy sychgras nag y buasai pe buasai yn yfed o awyr iachus Eifionydd. Y mae rhyw sychder rhyfedd yn y trefydd, ac yn nghynulleidfaoedd crefyddol y trefydd, rhy anhawdd i neb roddi cyfrif am dano. Bydd yn chwith genym weled dynion â gwynebau Cymreig ganddynt, dwylaw Cymreig, a ffurf Gymreig ar eu cyrff, a'u tafodau heb allu dyweyd hanner dwsin o eiriau Seisonig yn nesaf at eu gilydd, heb fod yn ddigon amlwg i bawb mai yn rhywle tuag ardal y Foty y cawsant eu magu, yn medru gweithio eu hunain i ddull mor sych wrth wrandaw yr efengyl, a phe byddai y genadwri yn cael ei thraddodi wrthynt yn iaith China. Ni synem gymaint at waith y Cymry yn ceisio dynwared y Seison yn eu haddoliadau, pe byddent hwy yn meddu ar ddealltwriaeth a chwaeth y rhai hyny o blith y Seison fydd yn arfer a gwrandaw yr efengyl; canys yohydig iawn o'r dosbarth y gwneir cynulleidfaoedd Cymreig o honynt, sef y dosbarth gweithiol, sydd yn arfer a myned i leoedd addoliad yn mysg y Seison. Y mae eu cynulleidfaoedd hwy yn cael eu gwneyd i fyny mewn rhan fawr o bobl sydd yn troi mewn cylchoedd uchel, a llawer o honynt yn ddarllenwyr ac yn feddylwyr, yr hyn nid ellir ei ddyweyd am y nifer fwyaf o'n cynulleidfaoedd Cymreig yn Lloegr. Nid ydyw y Cymry yn y trefydd, oddigerth yr ychydig eithriadau a gafodd ddygiad da i fyny mewn ysgolion yn Nghymru, ac a gawsant droi mewn cylchoedd parchus yn ngwlad eu genedigiaeth, ond go debyg o ran ansodwri a dyn oddimewn yn Lloegr, er yr holl fodrwiau a'r cadwyni, yr ysnodenau a'r sidanau a wisgant. Yohydig y maent yn ddarllen o ddim sylweddol, a llai y maent yn feddwl; gan hyny, nid all y sychder sydd yn eu dull yn gwrandaw yr efengyl, darddu oddiwrth eu bod yn gwybod gormod i ddyweyd "Amen," nac am eu bod yn ormod o philosophyddion i wyo dagrau wrth glywed yr efengyl yn cael ei phregethu yn hen iaith eu gwlad. Y mae yn rhaid fod y dynwarediad yma ar y Seison wedi costio cryn lafur iddynt ar y dechreu; ac ni ryfeddem na fu trigo yn mhlith dosbarth fel hyn yn achos mawr i

beri i'n bardd fod mor sych yn ei gyfansoddiadau. Nid oedd yn canfod dim ond tai ac ystordai yn yr heolydd; nac yn clywed dim ond trwst olwynion certi a charnau meirch yn ymryson â dannedd y palmant garw; a phan elai allan, nid i'r wlad yr elai, i wrandaw sain ber telynorion y llwyni, ond i dŷ rhyw gymydog, y mae yn debyg, neu i'r addoldy, a hwnw yn fynych fel gwlad y sychder mawr. Wrth ystyried pob peth, y mae yn syndod fod un wreichionen o awen wedi aros yn ei enaid, yn enwedig gan fod yn rhaid iddo ymdrechu am ei fywioliaeth ar hyd y dydd, yn nghanol twrf yr "A. B. mawr gri mor groes." Y mae amlygiad o deimlad cryf yn y darn cywydd:—

"Fy hen sarchawg, fryniawg fro,
Ni chaf ond prin ei chofio;
Nid yfir o Dwyfawr¹ iach,
Darfu difyr dwrf Dwyfach,¹
Aeth y Gara ymaith o gof—
Bryn Egan bron i anghof:
Ac nid oes am oes i mi
Un gobaiith am Langybi.
Fy enaid am Eifionydd
Mewn hiraeth ysyaeth sydd.
Llawn llafur yw Llynlleifiad;
Cyfyng loes yw cofio 'ngwlad.
O, fy anwyl Eifionydd!
Fan wreir ei son, poen arw sydd:
Gloew a diwag wlad awen,
A da wlad hael i dlawd hen.

I'r Bettws ar wib atoch,
Neu'r Gaerwen hoff lawen ffoch,
Mynwn gyrch am un nawn gwag;
Llonwch fael, llanwech folwag
Mynwn friwion i'm lloni,
Neu grawn o'ch awen chwi.
Mynwn win mwyn awen werdd,
Deheu bynciau dau bencerdd.
Ond er na chaf dwrn & chwi
Y mad Eifion i'm dofi,
Boed llon oheblion i'w han,
Chwi fwynion, cofwch finnan.
Trwy blyfyn try heb lafur
Ymddyddan neu gân o gur.
Gwawl awen fo'n goleuo
Pob dyffryn a bryn a bro."

Y mae y cywydd ar "Ddyn yn ei gyflwr o ddiiniweidrydd," yn sylweddol ac yn dlws. Y mae ei syniadau yn esmwyth ac yn yagrythyrol; ei iaith yn naturiol, a'i blethiadau yn gywrain; ond y mae yn fwy o hanes nag o farddoniaeth. Ar yr un testun y mae rhan fawr o "Goll Gwynfa," ond y mae cryn ragor rhwng y ddau lwybr a gymerwyd.

"Naf yw mser y nef seirian,
A daear fawr, lwyawwr lan;
Gwnai'r byd oll yn ddigoll dda,
Llawn oedd cyn llunio Adda:
Dyn er hyn oedd dan y rhod
Wycha' darn y chwe' diwrnod.
Pan wnaeth Duw Dael, o'i rad ras,
A'i law iddo le addas,
Ceir wedi'n i'r Creawdydd,
Yn rhad, o'i ddaioni rhydd,
Lunio dyn. O laned oedd!
Yn Eden uniawn ydoedd.
Gwnaeth gorff dyn o briddyn brau,
Cywreinwaith cu ei ranau;
Ond, diddadi, anadi einioes,
Nid daear hwn, Duw a'i rhoes:
Ai ef ei hun i'w fywau
A phur anadi i'w ffroeanau.
Eanynodd, rhoddodd y Rhên
Orwyh enwog wreichionen;
Yna dyn yn enaid aeth,
Gwir degwch y gre'digaeth.
Rhoes Ner lawnder o lendyd
I'w gorff a'i enaid i gyd;

A rhoes gyfraith berffaith bar—
Un eto oedd a'i natur.
Uniawn ddeddf wedi greddfau
Oedd hon yn ei galon gu:
A deddf i'w holl gynneddfau
Rhag hocoed a gweithred gau.
Ion a ddodes yn ddiwedd
Wybodaeth helaeth i hwn.
Addfed amgyffred a gai,
Holl anian a ddarllenai.
Dwr a thud, awyr a thân,
Chwalai oll, chwiliiai allan:
A gwyddai bob agweddion,
Maint y ser, dyfnder y don,
Llawr obry, a llu'r wybren,
Cylchoedd y bydoedd uwch ben.
Gwybod pur natur a wnaeth,
Ac uthr enwog athroniaeth,
O'r bydoedd i'r abwydyn:
Diball oedd deall y dyn.
Gwyddai'r hyn ag oedd rhaid
'Wyllys Ion, a llés enaid.
Nid oedd Selyf ddewrgryf ddoeth,
Doniawl, wrth hwn ond annoeth.

¹ Dwy o afonydd heirdd yn nghanntref Eifionydd.

Gwaraidd ŵr a greodd Ion
 Ar ei ddelw yn hardd wiwlon,
 Yn gyflawn uniawn enaid;
 Dim anmhur na chur ni chaid.
 Rhodiai mewn mawr anrhydedd,
 Yn llun Duw ei hun a'i hedd.
 Gwnaeth Duw Naf, glanaf ei glod,
 Ag ef yma gyfammod.
 Hynod gyfammod o fudd,
 Os safai 'n ddilys ufudd.
 Ammod hawdd y' mywyd dyn
 Dan nef oedd Duw 'n ei ofyn.
 Yn Eden un pren er praw'
 A roddes Duw Ior iddaw:
 Os daliai yn was dilyth,
 Cai wynfyd a bywyd byth.

Rhyffedd greadur hefyd;
 Ef ia nen oedd ben y byd;
 Yma rhoed y mawrhydi,
 Neb cymaint ei fraint a'i fri.
 Dewisodd Duw ei osod
 Uchlaw mewn mawredd a chlod,
 Ymlusgiaid, defaid doffon,
 Y cadfarch glew, a'r llew llon,
 Llewpard brych gwych ac ychain,
 Dan ei droed y rhoed y rhai'n.

At Adda y tueddant,
 O fodd i hwn ufuddhant.
 Rhai, perchen aden ydynt,
 Bob yn ddau yn gwau mewn gwynt;
 A llai ei swm, lliaws oedd,
 Yn dewfrith yn y dyfroedd.
 Dyn oedd ben, ef oedd frenin,
 I'w crynhoi, eu troi, a'u trin.
 Rhoddai hwn â rhwydd hynt,
 Enwau addas iawn iddynt;
 Enwau 'n arwyddo anian,
 Tuedd a drych gwych a gwan.
 Ond y dyn wed'yn ydoedd
 Neillduedig, unig oedd.
 'Doedd o'r bron un o honyn'
 Addas i gymdeithas dyn.

Clywodd Ion, ei dirion Dad,
 Gwyn o wall, a gwnai welliad.
 Eb ef, 'Nid cymhwys yw bod
 Adda 'n unig, ddyn hynod:
 Llunias gywiraf gares,
 Dyddan, wâr, lân, er ei lea.
 Tynaf wraig o tan ei fron,
 Man o gil min ei galon:
 Gwraig enwog rywiog anian;
 Ymgeledd ryfedd i'w ran.'

Y mae y cywydd yn lled wastad drwyddo, ond nid ellir mynegu fod y meddwl wedi cael ei gynhyrfu ar ol ei ddarllen, nac fod unrhyw syniad newydd wedi taraw y darfelydd. Y mae yn adroddiad digon cryno o ffaith a gredir gan bob un sydd yn credu ei Fibl; ond nid ydyw yn codi fawr fwy ar y meddwl na phe byddid yn darllen yr unrhyw ffaith mewn iaith rydd.

Sylwasom ar un tor iaith lled amlwg yn y cywydd; sef, "toreth" yn lle "toraeth." Os ydyw prydyddiaeth i gynnwys mwy na mesuriad sill-iadau a llyfnder geiriau, ac os ydyw y galon i gael ei phoethi gan fflam athrylith, rhaid i ni fyned i rywle oddiwrth gyfansoddiadau cyffredin Pedr i chwilio am hyny. Dylai barddoniaeth foddhau y dychymyg a chynhyrfu y teimladau yn nerthol; a hyny drwy dynu y darluniadau mwyaf bywiog o flaen y meddwl. Y mae gwir farddoniaeth yn ein hyrddio weithiau tu draw i derfynau barn sobr, ac yn caethiwo dyn yn hollol drwy gynhyrfu egni y nwydau. Dywed Dr. Blair, mai prif ddyben barddoniaeth, yw boddhau a symud; rhaid i'r bardd, gan hyny, siarad â'r darfelydd ac â'r nwydau. Gall ef, a dylai hefyd addysgu a diwygio; ond gwaith anuniongyrchol ydyw hyny iddo ef; ond drwy foddhau a chynhyrfu, y mae efe yn cyrhaedd ei nod. Golygir fod ei feddwl ef wedi ei fywiau gan ryw wrthdrys dyddorawl, yr hwn a dania ei ddychymyg, neu a gymer feddiant o'r nwydau, ac a rydd ddelw o ryw uchder neillduol ar ei ddullwedd, hollol briodol i'w feddyddrychau, a hollol wahanol i'w ffordd gyffredin o amlygu ei feddwl pan na fydd dan effaith unrhyw gynhyrfiad. Ond y mae rhediad holl gyfansoddiadau ein bardd, gyda phur ychydig o eithriadau, at ddysgu a diwygio; megys y gwelir yn ei gywyddau oll. Y mae y cywydd ar "Gnawdoliaeth Crist," fel pregeth ar y cwmp—yr addewid o Had y Wraig—goruchwyliaeth y patrieirch—goruchwyliaeth Moses—y daith trwy yr anialwch—y prophwydoliaethau am y Messiah—genedigaeth

y Ceidwad—ei fywyd hardd—ei ddyoddefaint mawr—a'i angeu poenus. Y mae y pethau hyn oll wedi eu gosod allan yn eithaf tlysnï y gynghanedd, ac mewn iaith ddillyn; ond nid oes yn y cywydd oll ddim i gynhyrfu ac i synu y meddwl yn aruthrol, er ei fod ar brif destun caniadau y nef ei hun. Gwel hofwr a deallwr y gynghanedd brydferthwch anesuradwy yn y llinellau canlynol:—

“Wedi'r codwm doi 'r Ceidwad.

Y lwyd graig galed ei grudd,
O'i tharaw cai iaith ddwyrudd.

I aner goch hyn yw 'r gwaith,
A dwyn gafr dan y gyfraith;
Ac â chyllyll erchyll hon
Llwyr waedwyd llawer eidion.
Tori a lladd tarw a llo,
Cysgod hynod o hono.
Arwain y pwnc i'r un peth,
Gwnai defaid ac wyn difeth;
Tori penau turtnrod,
Gwaedu 'n llif rif yr od;

Hefyd, lawn i fod o'i ol.
Dengys y bwch diangol,
Dwnad wnai oen dianaf,
Un gwell dan gyllell a gaf.
O'r diwedd yn wir deuai
Dianaf oen a dyn fai,
Cyflawnder ei amser ef,
A'i bwynt a wybu yntef.

Dwyn wnai gwraig dan ei gwregys,
Y Duw mawr—i lawr o'i lys
Diagynodd D'wysog gwiwnef,
I'n daiar ni doi o'r nef.

Nid oes dim yn neillduol i daraw chwaeth y darllenlydd cyffredin yn hyn oll; sef, yr hwn sydd yn chwilio am feddwl yn unig: oblegid galledid arddod amryw o'r syniadau sydd yn y llinellau yn fwy grymus ac effeithol, mewn iaith rydd. Y mae yr awdwr wedi gollwng n yn ormod yn un o'r cynghaneddion, sef,

“Dwyn wnai gwraig dan ei gwregys.”

Heblaw hyny, nid ydyw y meddwl yn briodol; canys “morwyn a fydd feichiog,” a ddywed yr Ysgrythyr, ac nid gwraig. Dichon ei fod ef yn sylfaenu ei syniad ar y gair “Wedi ei wneuthur o wraig.”

Y mae mwy o wir farddoniaeth yn yr englynion, “Llef Mab Duw,” yn ol eu rhifedi, nag sydd yn y llyfr i gyd; er y galledid, y mae yn wir, cael gwell geiriau mewn rhai llinellau o honynt; ond ar y cyfan, y mae yr englynion hyn yn rymus ac yn gyffrous. Maddeuir i ni am eu doddi ger bron, gan eu bod y fath ammheuthyn:—

“LLEF MAB DUW.

“Llef yr Arglwydd sydd mewn grym.”—*Salm* xxix. 4.

“Llef Ion yn union a wnaeth—fr adael
Fawr wiwdeg aerniaeth;
Trwy ei grym o'r diddym daeth
Y groew deg greadigaeth.

Hanfodai o hon fydoedd,—a rhodawl
A rhedant eu cylchoedd:
Lle 'r nifwl, loer a nefoedd,
A gair wnaeth ac eirian oedd.

Rhif gwllth o'r tryblith trablin—o fydoedd
Cyfodai 'r llef ddiifin;
Coethawr o d'willwch cethin;
Gwawl a haul a goleu hin.

Rhoi hon y loer yn ei lle,—a muriai
Y moroedd mewn dyfrlle;
Syn fodd! hi daenodd y de
A'r gogledd ar y gwagle.

Enwog oludog lydan—nef orwech
Ei fawredd sy 'n datgan;
Duw er ei glod, a'i air glan
Cofier, sy'n dal y cyfan.

A'i lef e bair ef wybr i wau,—a mellé
Ymwylltiant fel aethau:
Daw ar unwaith daranau,
A llif dwfr wrth y llef dau.

Deallodd clywodd y clau—lifeiriant
Ei leferydd, hwythau;
Fe ranodd ddwfn for yn ddau,
Ac a rwygodd y creigiau.

Drwy allu hon y dryllir—y coedydd
Anial Cades crynir;
A'i ddwys gorydd, os gyrir,
Y deifai tân dwf y tir.

Ei leferydd rydd o'r ia—dew wonwig
I dol wyneb terra;¹
Wrth ei grym nerthawg yr â
Llaith ddwr yn llwyth o eira.

Hwigod, llydnod yn llednoeth—bwriant
Ar bawr anial orasboeth,
O lef Duw anwylaf doeth;
Fre drin fywyd yr annoeth.

Y mae nerth a phrydferthwch—yn ei lef;
Ion a'i law a ofnwch;
Darostwng felloh i dristwch;
Myn dlodion llymion o'r llwch.

Duw, ar ei lef dryr lwydd—er snail
Truainiaid o'u hafwydd;
Chwilia hon rith ohwal yn rhwydd
Fur owla noddfa'r oelwydd.

Ei lef seinber of sy'n ei bri,—trwy'r un
Troi'r enaid o'r gwyrnai;
Gwnaed air y genadwri
Yn fuddiol nerthol i mi.

Gyr efengyl o rafhanganau—diflyn
Y diadfaidd fyrddiynau;
Wyneba hon i'w bywhau,
Gair fydd a egr feddan.

Iesu gais â'i lais a'i lef—yn ddfioth
Ei ddefaid oll adref;
Yr un wael a arwain ef;
Dwg weiniaid i deg wiwnef.

Daw hon a'r meirwon o'r moroedd—a'r llwch
Er lleohu hir oesoedd;
Gyr ef ei lais, rhwyga'r floedd,
Mewn anterth y mynwentoedd.

Mab Duw i'r annuw a rydd—wys gadara
O wasgedig gerydd;
Dwyn y gwael dan ei g'wilydd
At ei fainc eto a fydd.

Addef ei air ef a raid—â'i fawr rym
Fe rwyma gythreuliaid;
I'r rhai'n daw wbain dibaid,
Llid yr Oen a phoen na phaid.

Ei anwylion o waeledd,—â'i gu lais,
Geilw Iesu'n y diwedd;
Geiriau hefyd gwiw, rhyfedd,
Fydd galwad i wlad y wledd.

Deuwch, meddienwch ddinas,—goladog,
Ansigladwy deyrnas;
Cewch i gyd wynfyd anfas,²
Bwch i'r wledd uwch awyr las."

Y mae yn yr englynion hyn rai tarawiadau grymus, yn enwedig yn y rhai cyntaf; a'r syndod mawr ydyw, ein bod heb gyfarfod yn fynychach â rhai cyffelyb yn ngwaith un oedd yn cael ei ystyried y fath gampwr.

Y mae y cywydd ar "Y Ddeddf Foesol," yn llawn o synwyr ac o bert-rywydd; ond y mae yno lawer o eiriau na arferasid oni bai fod eisiau cynghanedd. Y mae y cywydd ar "Ddyngarwch," yn cynnwys rhai delweddan tra naturiol.

"Ai ymaith i'w daith un dydd
Wr unig, heb arweinydd,
O Gaersalem, goea helynt,
I Jericho arwach hynt:
Ac ar y ffordd, mewn gorddor,
Gwelaf ddyngwrth gil y ddor;
Ialaw bryn, mewn dyffryn du,
A'r nos dduoer yn nesu.
Galwai hwn ac wele haid
Wgus o wallus williaid:
Ac ar redeg o'r adwy
Gwedi hyn i gyd â hwy.
Cernodient gwasgent y gwr,
Goffin a gwael ei gyflwr.
O lawn dig ei lindagu
I lewyg ddwys, olwg ddu.
Aent â'i ariant a'i oriawr,
Ei gwbl ef, a'i gobio i lawr.
Ei ddwy eagid ddiogsynt,
A'i wisg oll di-iasawg ynt.
Diarbed er y dirboen,
A'i gryg a guddial ei groen.
Chwarddent y lladron chwerrwddull,
Rhedent a ffoent mewn full;
A'i adael yn wael ei wedd
Yn min cornant mewn carnedd;

A drain i'w gylch, druan gwr,
Heb fwyd na chlwyd na chlydwr.
Bu yno am dro mewn drain,
Er ei nych oer yn ochain.
A deuai yn y diwedd
Drwy'r wlad offeiriad hoff wedd,
Dyeithr fodd! pan daeth i'r fan,
Canfu hwn ef yn cwynfan:
Ond pan welodd, e drodd draw,
Dyystyr fu a dystaw.
Yr un modd gwelodd ei gur
Ryw Lefiad a'i arw lasur;
Wrth ei gur ni thosturiodd,
Ond yn ddifraw draw fe drodd.
Aeth y rhai'n ymaith ar hynt,
Swyddwyr o'r Eglwys oeddynt.—
Galleid dysgwyl lleol
Ymwared a ched o'ch ol.
Os oeddynt o wiu swyddau,
Anweddaidd wŷr oedd y ddau:
Drwg wŷr, ni wnaon' drugaredd
A'r truan oedd wan ei wedd.
Ond rhydd! o'r diwedd daeth
Gwawr deg o waredigaeth.
Teithiwr un hynt a hwythau,
O well dyn na hwy ill dau,

¹ Y ddair.² Not base or mean.

Didwn Samariad ydoedd,
Tad cun llawer un lle'r oedd.

Cyffrodd, disgynodd y gŵr,
A rhedodd at y rheidiwr.
Y dwfr hallt a dywalltodd,
Wylad mwyth weled y modd,
Erchylled ei aroholliion,
Lliw, poen a briw pen a bron.
Sychodd a rhwymodd y rhai'n
Yn eu lleoedd & lliain;
Gan dywallt y gwin diwael
A'r olew coeth 'r ol eu cael.
A gwisgodd ef & gwaagawd;
Meddai galon a bron brawd.
Ac, rywfodd dododd y dyn
Oer isel ar ei sayn.
Ac felly i'r llety llawn
Dygodd ef i gael digawn.
Trugaredd fawr tra gwiwra
A waeth & g of, noeth a gwan;

Gwnaeth ryfodd ymgeledd gu
I'r adyn, a'i waredu
O chwerw ing a chur angu,
Tra thirion oedd ei fron frau.
A phan aeth, helaeth haelwr,
Talodd heb ffrust gost y gŵr.
Am y gost elai drosto,
A'r draul 'nol hyny o dro;
I ŵr y tŷ rhof air teg,
Od echwynid ychwaneg,
Rhwymiad am dalliad dilyys,
A doi fo i'w fro ar frya.
Dyma gymydog dinam
I'r gŵr a gawsai oer gam.
Da was doeth :—O! dos dithan
I wneyd un modd enaid mau.

Bydd yn hoff o'r cloff a'r claf,
Rho echwyn i'r Goruchaf.
Diledrith dalu adref
Diau 'n ol a wna Dau nef.

Dyma y darn goreu o'r cywydd. Dichon y bydd rhywun yn barod i gyhuddo Pedr o len ladrad gyda 'r linell

“Rho echwyn i'r Goruchaf,”

gan ddywedyd ei bod yn debyg iawn i waith Dewi Wyn—

“Pa faint sy cymaint os caf
Roi echwya i'r Goruchaf.”

Y mae yr awdwr yn rhedeg hyd ddiwedd ei gywydd yn ysbryd y gyf-raith foesol yn lled dda; ond nid ydyw yn dywedyd nemawr o bethau cyffrous, er fod ganddo gyfeusdra y gallasai baentio amryw nodweddau i'r byw. Y mae efe yn rhy dyner wrth yr enllibiwr, megys y canfyddir wrth y llinellau canlynol :—

“Tystiolaeth fel tost elyn,
Gau a drwg, na dddwg i ddyn.
Gwylia ddywedyd ar neb gelwydd
Mewn cil, mewn gwegil, na gwydd.
Bawlyd ffwdanllyd enllib
Taraw & gras tor ei grib.
Na weithreda 'n athrodwr,
Dyna'r casaf gwaelaf gwr.
Gwenieithwyr egwan hwythau,
Ydynt ddynion gweigion gau.
Gwed di wir; nag aed dy iaith,
Yn ogoniad na gwenaith.

Y mae y llinellau canlynol yn bert ac yn hawdd eu cofio :—

“O'i fwyniant na thrachwanta,
Fo eiddo dyn, foddau da.
Na chwennych ei wech annedd,
Na'i wraig wiw rywiog wedd.
Na fysisia was nag asyn,
Erw na dol oddiar un dyn.

Ac ni wrthyd gynnorthwy,
Amryw ffyrdd i ffyrdd neu fwy;
Yn nwin drallod a thloddi,
Aml eich oes ymwel & chwi.
Caru mae laesu loesion,
A gwellau briwiau bron.
'E rydd eli ar ddolur,
Buan iachâ boen a chur;
Egyr chwerwon garcharau,
Deian certh wedi eu cau,
Gwrendy gwynawl grefawl gr
Tyr ewinedd trueni.”

Dyngarwech yw 'r dawn gorau,
Hwn beunydd sydd am lesau.
Hygar wr dyngar dawngu,
A fwriai les fawr i lu;
Rhanai i saith, rhin yw son,
Rhan i wyth o'r rhai noethion :

Y mae "Cywydd Brawdgarwoh" can llyfned a chabol feini yr afon mewn rhai manau; a dengys yr awdwr yn y llinellau canlynol y gallai efe blethu ffreyll gylymog pan geisiai:—

"Yr enllibaidd ddiafaidd ddyd
O awydd ddiles sydd elyn.
Gloyn uffern! gwyllwn effaith
Lle bo ddyd enllibaidd iaith;
A digllawn wyneb, degllath
Cadwaf fi rhag gwyd ei fath.
Gwrthodaf, ni fynaf wawd
Y cyfryw am un cufrawd.
Tawed am fy mrawd Dewi—
Dim drygair am Mair i mi;
Du air ehud i Rahel,
Na chas am Ddoras na ddel.
Os sonir am Susana,
Canmolwr, dweder ei da.
Byth na ddatgan drwstan dro,
Er ei ogran ar Iago:
Gwed am fai na wyddai neb

I Hana yn ei hwyneb.
Yn ei gefn na enwa gas
Frwd dymer dy frawd Tomas.
Na wrando chwaith ar undyn
Mewn gair a w'radwyddair dyn.
Os gwyddost ddim nas gweddai
A chanfod ei fod ar fai,
Argyhoedda draha drwg
Gan ymliw âg e'n amlwg:
Chwi 'n unig, yn ddiiddig ddau,
Teg antur, ti ac yntau.
O gwrendy â mwyn gwyndawd
Di frost, ennilli dy frawd;
Ac os amgen, deuben dwg;
Dau ag aeliau digilwg.
Ie'n wir, y mae yn werth
I driphen fyn'd i drafferth."

Y mae y llinellau canlynol yn briodol iawn gyda golwg ar y genfaint anfrawdgarol sydd yn anurddo llawer o eglwysy y saint:—

"Rhyw bwino ceir rhai beunydd,
'A llunio bai lle na bydd.'
Bliu ar eu blaenoriaid,
A'r gwyr yn bregethwyr gaid,
Tan eu lladd maent yn eu lliid
Mewn awydd am eu newid,
Mae goglais am y gwagle;

Tybient y llanwent eu lle.
Rhaid gwellau moddau meddynt,
A chael y gwaith i'w chwyl' gynt.
Nid oes wyr diau sy waeth
Na dwys gablwyr dysgyblaeth,
A fo yn ol rheolau
Pur air Ion heb goelion gau."

Y mae y llinellau canlynol yn ffiniog:—

"Os arian ar usuriaeth
A roddi mewn cyni caeth,
O ddu chwant, e ddaw a chwith
Lwyr fallder—gwilia'r felldith.
Gwarthrudd ydyw brawd gorthrwm
Y twyllwr a'r trethwr trwm;
Ci o frathiad cyfreithiawl,
E fyn hwn fwy na'i hawl.
Digrefydd lled ei grafanc
A'i safu boeth, am gyfoeth gwan.
Diodid y daw adwyth
I gangen a phren heb ffirwyth.

Chwiliwn raid; â chalon ridd
Ein golud rhown i'n gilydd.
Gwan nerthwn; rhown gynnorthwy
I'n brodry—dim ocyr mwy.
Boed cynnalïaeth, llunïaeth llon,
A thrwyadl i'n hathrawon.
Yn ddilai rhoi a ddylych
O'r ebran ei ran i'r ych.
Hefyd, byw raid, na fid brin
Gyflog y gweithiwr goffin.
Boed yn wiwan gyfran gu
Y gweithwyr sy'n pregethu—
Bugeiliaid y defaid ynt,
A gweddai cyflog iddynt."

Dylai y llinellau diweddfaf hyn gael eu hongian ar bared pob "Tŷ Capel" yn Nghymru, nes y cywilyddio cybyddion yr holl wlad.

Y mae cywydd "Undeb Corff yr Eglwys" yn gywrain dros ben, ac y mae yn cynnwys syniadau yr Ysgrifthyrr am natur undeb yr aelodau yn rhagorol:—

"Od oes rhai yn llai na'r lleill,
Gwen araul gant gan eraill.
Nid baioh aelodau bychain;
Ond buddiol, rheidiol y rhai'n.

Byddai 'r corff yn anorphen,
O fod pob aelod yn ben.

Rhed hefyd â rhawd hyfwyn
Yr un gwaed i'r traed a'r trwyn.

Nid oes un diwasanaeth;
Digon yw mai Duw a'u gwnaeth—
Cyd-dymerodd mewn modd mad
Eu swyddau a'u hansoddiad.
Fel na byddo un tro trwch
Frwd gur, neu anfrawdgarwch.
Pan ddelo poen neu ddolur,
Cyd-deimlant a gant o gur.
Os un aelod sy'n wylaw,
Gyr y lleill yn drist gerllaw.

Dolurus, ochus achwyn
Fawd y troed ofid y trwyn.
Poen neu ofid pen afiach,
Teimlo 'n ddwys wna 'r bys bach :
Ac nid difyr cân tafawd
O gwyn fydd a gwaew 'n y fawd.

• • •
Llywodraethwyr gwŷr gwrol ;
Ni chaid henuriaid yn ol.

Gweis ydynt a'u gosodiad
Gwiw yn y tŷ gan y Tad.
Nid yw pawb, nodau pybyr,
Ardderchog ac enwog wŷr.
Pawb a'u gwaith, ond nid pob gŵr
A gweithydd sy'n bregethwr.
'Sgatfydd, nid llywydd y llall—
Nid henuriaid un arall ;
Er hyny oll rhanau ynt—
Aelodau anwyl ydynt."

Gallm feddwl fod Pedr yn cael ei boeni gan ryw ddynionach anesmwyth oedd yn tybied eu bod yn rhywrai, a neb arall heb dybio hyny; ac yr oedd ar y bardd chwant eu gosod yn y rhigawd nes y delent i weled eu cam-syniad, ac i edifarhau.

Y mae "Cywydd Bhagoriaethau Cariad" yn alleiriad o'r drydedd ben-nod ar ddeg o'r 1 *Corinthiaid*. Y mae yn werth ei ddarllen fel y gweler gystal meistr oedd y bardd ar y gynghanedd Gymreig.

Y cywydd nesaf yn y casgliad yw y cywydd buddugol yn Eisteddfod Aberhonddu, 1822, ar "Waredigaeth Israel a Dymchweliad yr Aiphtiaid yn y Môr Coch." Y mae yn debyg mai hwn oedd y cyfansoddiad goreu ar y testun; ond go ddof ydyw ar fater mor gyffrous. Y mae y llinellau fel pe byddent wedi eu llyfnhau â chroen ei môr, chwedl y Bardd Coch wrth Elis y Cowper—

"Y goreu o'r gêr am beri
Cywreinio cân yw croen ci."

Y mae y cywydd yn cynnwys rhai llinellau cryfion yma ac acw; megys,

"Gwelir ac adwaenir Duw
Yn ninystr dynion annuw,
Ac yn ngwedd trugaredd gu
Yn dilyn ei wan deulu.
Duw sydd uchel ryfelwr,
Uchel ei gamp uwchlaw gŵr
E foddodd Phar'o a'i fyddin,

Cuchfawr blaid 'n y coch fôr blin;
A bwriodd i wleb oror
Ddihafaroh ŵr a march i'r môr.

• • •
Ar annuw Duw a dywallt,
A dofr hwn a dwfr hallt."

Wrth son am weledigaeth Moses dywed—

"Gwelodd ef mewn goleu ddydd,
Rhyfedd a dyeithr hefyd,
Glasberth yn goleoerth i gyd;
Ac er y tân a'i waneg
Ei gwiall a'i dail oedd deg :
Gwerdd ydoedd fel gardd Eden,
A hyfryd oedd pryd y pren."

Y mae y bardd yn adrodd yr hanes o'r dechreu i'r diwedd yn gywir dros ben. Y mae ei ddarluniad o blâau yr Aipht yn rymus:—

"Troi 'n gochion eu hafonydd
E liwia 'r dwr lawer dydd :
Torf anwir i'w terfynau ;
Gyrodd haint llyfaint a llau,
Trwy ing o wres trengu 'r oedd
Anifeiliaid yn filoedd :
Locustiaid diriaid dewrion,
Tŷai ar led daiar lon

Gwyrdd lysian a gardd losawr
A ysent, llyfant y llawr.
Ffigyswydd, gwinwydd, gwenith,
I'w difa do'i pla i'w plith
Tanai y melt yn eu mysg,
Ddrgyhinllyd ruai oenllysg.
O chai yr Aipht a chweroedd
Du ol llaw Duw y lluoedd."

Ar ol son am oruchwyliaeth yr angel dinystriol, a chychwyniad Israel, y mae yn eu harwain hyd lan y Môr Coch yn lled ddigyffro. Yma y mae efe yn dangos fel yr ymddygodd y Creawdwr atynt—

1854.]

"Mynedfa caent mewn adfyd
O gaeth cyfyngder i gyd,
Ciliau adwy ceuleddig—
Gwnaeth Duw Ner o'r dyfader dig ;
A holltodd y môr halltwyeh,
I wneuthur sarn a thir sych.
Mŵr oedarn o'r môr oedawdd
O'u deutu deg bu dan glawdd

Pan ddaw at anffawd Pharaoh, y mae efe yn dyweyd—

"Gwelodd Duw hwynt o'i golofn,
A'u gwawr gwywai 'n awr gan ofn
Yn y môr coch marciai hwy,
Môr Edom mawr rhuadwy.
Sylwodd ar anrasolion
Ammhur rhwng deufur y don.
Terfysgodd rhusodd y rhai'n
Hap legus, yn min plygain
Deallent gwelent wg Ion
Drwy y lliidiwg drallodion,
Y gwiw farch gwae ef o'i wydd
A gwae farchog oferchwydd.
Daeth i'w mysg derfysg dirfawr,
Anhydrin ai 'r fyddin fawr ;
Yn ei helynt anhwyliaw,
Bron yn ffoi brenin a phawb.
Tynent yn erbyn tonau
Mawrion oerth, a môr yn cau
Lle 'r oeddynt yn llwyr waeddi,
Wchwi ! yn awr Och i ni.
Mae Iôn & lliid am ein lladd :
Swn amlwg Duw sy'n ymladd,
O blaid Israeliaid—oes rhyw
Noddiant i'w gael in' heddyw ?
Erwin dro ! wrth yru 'n drwm
Cynt i gyd y caent godwm,
Phar'o wael am ffoi yr oedd
Ond adwy un nid ydoedd,

Beth ynt ? ni fu o'n bath ddaen,
Ba ond dwr yn benkyras i
Ymrwygodd y mawr eigion ;
Ciliawdd dwr, ceuledd y don :
A dyrnodd dwrreainwynt
Oleuber hawdd lwybr i'w hynat
Felly dwr yn filltiroedd
Yn deg ddi frog ddeufur oedd."

E lyna i ei olwynion ;
Pan elai fe'u taiai tŷn.
Dyrrwyd yn ei dresi
Genaw hyll wedd gan y lli'
Rhoddai waedd rhy ddiweddar ;
I'r gwarstyth mae byth mwy bar.
Gan ei ddiriad gynddarodd,
Neidiai i fôr i wneyd ei fedd ;
A dybyriwyd o'i barabl
Mewn llyn y gelyn a'i gabl.
Dan anair heb air yn bod,
Mae yn tewi mewn tywod ;
Yn iach hoewgell na rhagor,
Neu dŷ mwy onid y môr.
Dyma 'r fro Phar'o gaffi hon ;
Bro wgus y berw eigion,
Trech nag ef oedd Duw nefawi ;
Gorchfysgodd mynodd y wawl.
Ysgeffa rhoes i goegfalch,
Torai ben y tew ŵr balch—
Ysgytiodd einioes gwta
Gwyr oedryn ; chwyrn oedd y chwa,
Lledai bwys trallod a bar,
Lluchiodd i'w mysg dŷn llachar
Un dymhestl a wnai 'n domen
Euog wŷr Ham a gwawr hen.
Ai 'r holl dorf o'r hyl derfysg
Yn dra llwyd a bwyd i bysg.

Y mae yr awdwr yn cynnal yr un ysbryd hyd y diwedd. Y mae yn wir y gallasai y cywydd hwn ragori mwy nag y mae, oblegid yr oedd y testun mor farddonol drwyddo, fel nad oedd fawr o waith dyfeisio dim yn ei gylch. Yr oedd hyn yn fantais, ac yn enwedig gan fod Moses wedi bod yn cyfansoddi ar yr un testun o'r blaen. Trueni i gyfansoddiad syrthio yn fyr o lawer o raddau i'r hyn fydd wedi ei ysgrifenu yn flaenorol. Y mae eisieu mwy mewn testun fel hwn nag adroddiad hanes wedi ei gynghan-eddu. Y mae y cywydd, "Teithiau Plant Israel o lan y Môr Coch i Rephidim," wedi ei gynghaneddu yn dda, a'r hanes yn gryno a chywir, ond nid oes ynddo ddim cymaint o farddoniaeth ag sydd yn y testun. Y mae mwy nag arferol o fywyd yn y cywydd, "Galwad ar yr holl Greaddig-aeth i foliannu Duw." Ar ol cyfarch yr angelion, yr haul, a'r lleuad, a holl lu y nef, y mae y bardd yn dywedyd:—

"Mawryged y môr eigion,
A'r ddaiar werdd Dduw yr Ion.
Clau genwch y clogwyni,
Llemwch a chrechwenwch chwi.
Manau addoer mynyddig,
Deillig waen, pob dol a gwig,
Ffynonau, llynau llawnion ;
Molwch mawrygwch yr Ion.
O bob bryn a dyffryn daw
Croch ddolef—surweh ddwyliaw.

Yn ffracthlin aed oedd ffirwythlawn,
Yn wych i Dduw unweh ddawn.
Dod garol, dydi gorwynn,
Rhuwch gerdd rhew iach a gwynn,
Ti gefullif a difrif dŷn ;
Can burdeb aen byrdon.¹
Croch ganed, rhued rhaiadr
Ddwys seiniaiw gerdd a swm cadr ;
A tharanau utr enwog
Uwch bonau y creigiau crog.

¹ Bass.

Tân a mellt yn ymwylltaw,
 Ei weision llymion gerllaw ;
 Golen ffiniog elfenau,
 Clodferwch molwch Dduw mau.
 Dyry oenllyg ddryghinllyd

Fawl fraeth i Benaeth y byd :
 Ie, 'r gwllith a'r rhywiog wlaw,
 Y ia chwerym a churwlaw.—
 Duw bian 'r tarth dibur tew,
 A llywodraeth y llwydrew."

Y mae mwy o swyn drwy y cywydd hwn nag yn nemawr o'r cyfan-
 soddiadau eraill. Y mae ynddo rai llinellau na wnaethai Goronwy eu gwell.

Y mae y darllenydd yn hysbys o emynau y bardd, y rhan fwyaf o ba
 rai sydd wedi dyfod mor gynnefin a rhai o ganiadau bardd Pant y celyn;
 megys,—

"Yr holl freniniaethau a dreulir,
 A'r ddelw falurir i lawr ;
 Y gareg a leinw 'r holl wledydd,
 A'i chynnydd fel mynydd fydd mawr ;
 Ceir gwelod cenedloedd y ddaiar
 Yn dyfod o bedwar cwr byd ;
 Ymfyn y ffordd tua Sion
 Y bydd ei drigolion i gyd."

Fe genir y pennill hwn nes y gwawria y mil blyneddau yn ddiammhau;
 ac ni fyddai yn unrhyw syndod pe byddai i ryw fardd, ar ol gwawriad y
 milfwyddiant, ei gyfnawid, rywbeth yn debyg i hyn, o barch iddo :—

"Yr holl freniniaethau a dreuliwyd,
 A'r ddelw faluriwyd i lawr ;
 Y gareg sy'n llenwi 'r holl wledydd,
 Ei chynnydd fel mynydd fu mawr ;
 Fe welir cenedloedd y ddaiar,
 Yn dyfod o bedwar cwr byd ;
 Ymfyn y ffordd tua Sion
 Y mae ei drigolion i gyd."

Barnwyd awdl Pedr ar "Roddiad y Ddeddf" yn oreu yn Eisteddfod
 Aberhonddu, yn y flwyddyn 1826. Nid ydyw yr awdl hon ond adrodd-
 iad lled ddigyffro o'r amgylchiadau a gymerasant le amser rhoddiad y
 ddeddf. Ychydig o farddoniaeth sydd ynddi, heblaw yr hyn sydd yn
 nglyn â'i hanes, yr hyn nad allasai yr awdwr ei osgoi. Dysgwylie'm beth
 mawr ar destun mor fawreddog ; ond i'r gwrthwyneb yn hollol y gwelodd
 yr awdwr yn dda ymdrin âg ef. Nid ydym yn cofio dim unrhyw ddarn
 o'i waith, o ddim pwys, mor egwan, ac mor llawn o eiriau llanw. Er fod
 rhoddiad y ddeddf ar Sinai yn un o'r testunau mwyaf cyffrous, eto fe'i
 trinir gan y bardd mewn dull hollol newydd. Nid ydyw yn y manau y
 sonia am y taranau a'r mellt fel pe byddai wedi canfod dim neillduol o'r
 ffordd gyffredin. Y mae efe mor ddigyffro a phe buasai yr amgylchiadau
 a gymerasant le ar Sinai yn dygwydd bob dydd. Y mae yr hanes yn
 cael ei adrodd yn ddiogon digoll ; ond nid oes dim bywyd yn y darlun.
 Pe dyfynid y llinellau lle mae geiriau heb eu heisieu, llenwid gormod ar
 dudalenau y "Traethodydd." Gallwn, pa fodd bynag, ddodi ychydig o
 honynt ger bron er egluro yr hyn a hènir :—

"Cariad tueddiad haeddawl—i Dduw Ion,
 A charu dynion, wych rad unawl."

Pa beth y mae "wych rad unawl" yn geisio yn y llinell ?

"Ac yn nghyfin a min y mynydd,
 Ar bant a lanwer buont lonydd."

Pa beth oedd yn galw am "gyffin a min ?" Pa beth yw "pant a lanwer ?"

"A gorphwysent ar gyrau ffosydd."

Paham "cyrau ffosydd ?"

"Yno dyfod a wnai Dofydd—i'w trin;
Eu hoewaf frenin hyf Arweinydd."

Pa beth a olygir wrth eu "trin?" Onid oes rhywbeth yn gyffredin iawn mewn dyweyd "Eu hoewaf frenin" am Dduw?

"Dysgai Moesen, yr hen wr heini
Yn lloa y dirion genadwri,
Da eiriau anwael a diwyrni,
Oedd werth eu cael oddiwrth Dduw Celi;
Traddododd y trwyddedi—yn serchog,
I'r holl lu enwog er eu lloa."

Y mae dyweyd yr "hen ŵr," neu yr "hen Foses," yr "hen Elias," a'r "hen Jeremiah," yn swnio yn gyffredin iawn. Y mae y llinell

"Da eiriau anwael a diwyrni."

nid yn unig yn wanllyd, ond yn feius o ran ei chynganedd.

"Y bobl wïw yno bawb a lonat,
Yn ol eu tybiau 'n wael atebent,
Eu Perchen a'i ddeddfau parchent—heb freg,
A gair eu gwiwdeg lor a gadwent."

Nid oes gan y gair "wiw" yn y llinell gyntaf, na "hael" yn yr ail, na "freg" yn y drydydd, na "gwiwdeg" yn y bodwerydd, ddim i'w ddyweyd dros eu hymddangosiad yn y llinellau uchod, mwy nag sy gan "peraidd" i'w ddyweyd yn y llinell ganlynol.

"A pheraidd gerddynt yn ffyrdd y gwir-Dduw."

"Peraidd gerdded," neu gerdded yn *beraidd*—pwy a glywodd erioed am y fath beth? Clywsom son am ganu yn beraidd, ond nid am gerdded erioed. Cerdded yn sionc. Byddai yn ormod i ni feddwl ddyfynu yr holl linellau gweiniaid, a'r geiriau amherthynasol a arferir. Dodwn y darlun a rydd y bardd o'r mynydd, fel y canfydder mor farw oedd lle y dylasai ei awen fod yn dân byw, fel y marwor tanllyd oddiar yr allor.

"Y boreddydd, wele 'r mynydd
Yn ufelydd, annof aelwyd:
Gan fwg tywyll a thwrf erchyll,
Bu 'n y gwersyll boen ac arswyd."

Yn mha le y gwelodd y bardd "aelwyd" mor fawr y gallasai efe gyffelybu mynydd Sinai iddi! Onid mwy priodol fuasai son am un o'r mynyddau tanllyd nag am "aelwyd?"

Mor salw y darlunia yr effaith a gafodd llais yr udgorn ar y bobl:—

"Rhoi llais udgorn i'r lliaws adgof
O'u du iawn ing, nid âi yn angof;
I fywiocau yn fwy eu cof—denai
A llicogai lleisiau hygof."

Nid ydyw mellt y bardd ond fel rhyw dân beleni bychain, na'i daranau can gryfed a rhai o'n gynau mawr. Y mae yr awdl yn siomiant drwyddi oll.

Hyderwn nad ydym wedi cadw y darlennydd yn rhy hir yn nghymdeithas Pedr Fardd; ac na fydd yr hyn a ddywedwyd, o fwrriad i wneyd lles i'r byd barddonol, yn unrhyw achos tramgwydd i gyfeillion y bardd. Dichon y cawn ein beio, gan wŷr y bryddest, am na buasem yn dyweyd mwy yn erbyn dull cyffredin yr awdwr o fenthycu meddylddrychau, yn lle dyfeisio pethau ei hunan. Os ydyw hyn yn feius, yr ydym yn ei ystyried yn dangos athrylith; oblegid ni chawn hanes am neb neillduol, heblaw cynghaneddwyd

y Salmau, a gymerodd y llwybr hwn o flaen Pedr; o ganlyniad yr oedd y peth yn wreiddiol iddo ef, ac ni wyddom am neb a all gynghaneddu hanes yn well nag y gwnai Pedr Fardd. Y mae llawer o son am wreiddioldeb yn y byd llenyddol, ond hoffem gael gwybod pwy sydd yn wreiddiol; a pha ddyben prynu llyfrau a'u darllen, os nad ydynt i gael eu defnyddio? Ond dichon y gallasai Pedr gymeryd maes eangach, a mwy amrywiaethol, nag a gymerodd. Y mae cryn debygoliaeth yn rhedeg drwy y rhan fwyaf o'i weithiau, megys y canfyddir yn eglur. Buasai yn well genym ni liaws o emynau blasus, o waith yr awdwr, na lluoedd o'r cyfansoddiadau sychlyd sy ganddo yn nechreu ei lyfr; ac yr ydym yn llwyr gredu, oni buasai ei ragfarn ef dros y ganghanedd, a thros waith yr hen feirdd, y cawsem bethau o rymusder Dewi Wyn, ond yn llawer mwy cywir a destlus, yn ei gyfansoddiadau.

Y mae trallod nid bychan, yn mysg y rhai na chydabyddir yn feirdd, o herwydd ymlyniad y genedl wrth y gynghanedd; ond nid ydym yn gallu canfod fod unrhyw obaith iddynt gael genym ymwrthod â hi, oni bai iddynt hwy allu gwneyd rhywbeth fyddo yn rhagori arni. Nid ydyw y pryddestau, o ba rai y mae genym doraeth, wedi gallu dyfod i fyny â'r cyfansoddiadau sy genym yn y gynghanedd gaeth eto, ag eithro un neu ddwy. Y mae llawer o honynt wedi eu gyru allan i'r byd, gyda banerau chwyflawg, na chant eu darllen yn yr oes nesaf. Gallwn ni ddyweyd, ar air a chydwybod, nad ydym wedi ein llygad-dynu yn gymaint gan y gynghanedd fel na roddwn le i ddim arall; ond yr ydym yn rhwym o ymlynu wrthi hyd nes y caffom rywbeth amgen na dim a ddangoswyd hyd yma yn ei lle.

CERDDORIAETH GREFYDDOL CYMRU.

Yn ydym eisoes wedi hōni nad ydyw cerddoriaeth Gristionogol ddim yn seiliedig ar yr un Iuddewig na'r un Genedlig. Fe fu elfenau o'r naill a'r llall yn nghanladaeth y credinwyr cyntaf yn ddiammhau; ond fe'u collwyd yn llwyr ac am byth. Yr un a barhaodd hwyaf oedd y Genedlig,—ac fe geisiodd Cystenyn, ymherawdwr Rhufain, yn y bedwaredd ganrif, ar ol cysylltu Cristionogaeth wrth ei lywodraeth ei hun, ddwyn i mewn gerddoriaeth y paganiaid i'r addoliad Cristionogol. Yn wir fe wnaeth hyny—fe orchymynodd ddwyn offerynau cerdd i mewn—fe nododd le penodol yn yr addoldy i ddawnsio,¹ yn ol dull y gwasanaeth paganaidd; ac fel hyn fe drowyd addoliad syml Cristionogaeth i ffurf rhempiau y paganiaid. Yr oedd aml i Gristion cywir yn dyrchafu ei lef yn erbyn y fath fradwriaeth i grefydd Crist, ond yn ofer. Parhaodd yr agwedd yma, i raddau mwy neu lai, dros amser maith. Ond nid oedd caniaeth yr eglwys trwy y byd yn unfurf yn nyddiau Cystenyn, mwy nag mewn oesau cynt a diweddarach. Y mae rhyw gymaint o wahaniaeth rhwng gwahanol wledydd

¹ Y mae y lle yn cael ei atychu eto yn addoldai y Pabyddion a'r Eglwys Wladol, dan yr enw *choir* (*oôr*), oddiwrth y gair Groeg *choros*, dawnsa.

a chynnulleidfaoedd wedi para trwy yr oesau, hyd yn nod ymhlith Pabyddion eu hunain, y rhai sydd yn hōni cymaint o unfurfiaeth.

Yr oedd Cristionogaeth i adeiladu cerddoriaeth iddi ei hun—cerddoriaeth hanfodol wahanol i bob peth oedd yn y byd o'i blaen, a cherddoriaeth a fyddai yn deilwng i'w duwinyddiaeth bur, oruchel, a haelfrydig. Adolygu y gwaith mawr a gogoneddus hwn yw ein hamcan ninnau yn bresennol; nid, y mae yn wir, rhoi hanes manwl am bob maen sydd yn yr adeilad, ond yn hytraoch sylwi ar ei brif ranau, fel y gallom ffurfio barn gyfaddas am y cynllun a'r cwblhâd.

Y symudiad cyntaf o bwys a wnawd oedd, yn ffurfïad y ganiad *Ambrosiaidd*. Gelwid hi felly oddiwrth Ambrose, gweinidog eglwys Milan yn y bedwaredd ganrif. Dywed rhai awduron mai cael ei ganiad a wnaeth Ambrose yn Antioch, yn Syria; tra yr hōna eraill mai efe ei hun oedd ei hawdwr. Nid yw hyn, pa fodd bynag, o gymaint pwys. Dywed awdwyr yr oes hono, ac oesau dilynol, ei bod mewn bri anarferol, ac yn hynod o swynol yn ei dylanwad. Ond y mae yn annibon i ni yn yr oes hon allu dyweyd dim yn feirniadol yn ei ohylch, am nas gwyddom beth oedd dull-wedd ei chyfansoddiad, gan nad oes dim anghreiffiau o honi yn aros ar ddalenau hanesyddiaeth. Hona awduron Pabaidd, ac ambell Brotestant ofergoelus, fod y ganiad yma yn para mewn arferiad hyd y dydd hwn yn y Duomo, yn Milan; ond dywed yr enwog Dr. Burney—ac ni fu neb erioed yn fwy galluog i farnu—ar ol gwneyd prawf personol, trwy wrandaw ar y canu yno, nad oes yr un rhith o sail i'r fath honiad. Gan hyn, pa ddylanwad bynag a gafodd y ganiad hon ar ganiadaeth Cristionogion yr oesau hyn, y mae yn annichonadwy i ni ffurfio barn am ei natur—y mae ei rhagoriaethau a'i diffygion yn hollol anhysbys.

Y symudiad mawr nesaf a wnawd oedd y ganiad *Gregoriaidd*. Gelwid hon felly oddi wrth Gregory, neu fel y gelwir ef yn gyffredin, Gregory Fawr, neu y pab Gregory. Yr oedd hwn yn byw yn y chweched ganrif, a dywedir ei fod yn ddynd dysgedig iawn, yn gerddor campus, mewn cymhariaeth â'i oes, ac o dalentau gwych iawn. Y mae chwedleuon awduron Pabaidd am dano mor ynfyd a chroes i'w gilydd, fel mai ofer a fyddai i ni geisio ei fywgraffu, pe byddai hyn yn anghenrheidiol. Y mae yn peth yn amlwg, sut bynag, ac â'r fath hono y mae a fynom ni yn awr, iddo greu mwy o ddylanwad ar gerddoriaeth Cristionogol na neb a fu o'i flaen nac a ddaeth ar ei ol hyd y diwygiad Protestanaidd. Pa un ai caaglu yr hen alawon syml, oedd wedi bod mewn arferiad o'r blaen o bryd i bryd, a wnaeth Gregory, ynte cyfansoddi rhai ei hun, y mae yn anhawdd penderfynu. Sut bynag, fe drodd allan yr holl alawon a dybiai ef oedd o duedd ysgafn a gwag, gan eu galw yn "*Canto Figurato*;" ac a drefnodd alawon syml yn unig i'r gwasanaeth, tan yr enw "*Canto Fermo*." Fel hyn, fe ddechreuwyd tynu llinell i ddangos y gwahaniaeth hanfodol sy rhwng cerddoriaeth yr addolai a phob cerddoriaeth arall, fel y cawn sylwi eto. Er na ddefnyddiwyd y ganiad *Gregoriaidd* gan bob eglwys na gwlad Cristionogol yn ddieithrad, eto gellir dyweyd gyda sicrwydd iddi gael ei derbyn gan y mwyafrant o lawer, ac iddi effeithio i raddau mwy neu lai ar holl eglwysi Cristionogaeth. Gan hyn gellir ei hystyried fel safon cerddoriaeth y dosbarth dan sylw; hyn yw, cerddoriaeth hynafol yr eglwys. Hōna y Pabyddion fod y ganiad hon wedi para yn nghorganiadau eu heglwys hwy hyd y dydd hwn, a'i bod i'w chlywed yn ei phurdeb yn holl eglwysi yr

Eidal. Os felly, gallwn ffurfio bara lled gywir am ei nodwedd; ond os nad oes dim sâl i'w haeriad, nid oes genym ddim anghreiffiau sier yn aros. Ni gymerwn yn ganiataol fod y ganiad Gregoraidd, fel y defnyddir hi yn awr yn yr eglwysi hyny, yn gynllun lled gywir o'r hyn ydoedd trwy yr oesau canol; a'n gorchwyl blaenaf yn awr fydd ei hegluro, goreu y medrwn, mewn trefn i barotoi y ffordd i wneyd ychydig o sylwadau arni. Ond cyn rymed ymhellach, rhaid i ni sylwi mai erwydd o bedair llinell, ac nid o bump, ac mai hen nodau, gwahanol yn eu llun a'u hamser i'r rhai diweddar, a ddefnyddir yn y ganiad dan sylw. Gan hyny nis gallwn ei chyfleu o ffen ein darlennydd yn ei gwsg ei hun, ond nynt a'i trawaddodwn i ffurf cerddoriaeth diweddar; a sylwed y darlennydd na fydd hyny yn cyfnewid dim ar ei natur.

Y mae dau allwedd mewn arferiad, sef allwedd **UT**¹ ac allwedd **FA**. Y mae y blaenaf, o ran ei effaith, yn debyg i allwedd **O** mewn cerddoriaeth ddiweddar, a'r llall yn debyg i allwedd **Ff**, neu yr isalaw. Cyfleir hwynt ar wahanol linellau, ond y maent bob amser yn rhoi eu henw a'u gallu i'r nodau fo ar y llinell hono. Gellir ysgrifenu yr wythawd, mewn nodiad cyffredin, fel hyn:—

Yn awr, y gwahaniaeth rhwng graddfa y ganiad Gregoraidd a'r raddfa gyffredin, yw hyn,—1. Y mae y nodau i gyd yn naturiol, ac nid oes un cyfnewidiad yn cymeryd lle, oddieithr fod y seithfed yn cael ei leddfdu yn achlysurol. 2. Nid yw sefyllfa yr hanner tonau yn cyfnewid gyda y cyweirnod. Yn ol rheolau cerddoriaeth, fel y mae yn hysbys i'r darlennydd, y mae yr hanner tonau a'r cyweirnod yn cydsymud, ac felly yr

¹ Nid oedd y fath beth ag erwydd yn bod yn amser Gregory, nac am oesoedd ar ei ol ef; a'r dull y byddid yn dynodi y gwahanol nodau oedd trwy ddefnyddio llythyrenau yn ol arfer y Groegiaid. Yn yr unfed ganrif ar ddeg, dyfeisiwyd graddfa o bedair llinell, gan *Guido o Arezzo*, dinas yn Tuscany. Er mwyn hyrwyddo y ffordd i'w ddysgyblion ddysgu y gwahanol seiniau, fe ddefnyddiodd sillau allan o bennill ar enedigaeth Ioan Fedyddiwr, gan eu hystrifenu ar gyfer pob sain; fel hyn,

Y pryd hyn nid oedd ond chwe' tón mewn arferiad. Ar ol cwblhau yr wythawd, chwangedd cerddorion ddwy sill arall; a chyfnewidiodd yr Eidaliaid yr **UT** i **Do** er mwyn meddaldra sain. Safai y pennill i gyd fel hyn,

Ut queant laxis Risonare fibris
Mira gestorum FAMuli tuorum
Solvi polluti Labii reatum
Sancti Johannes.

un berthynas rhyngddynt, ar ba lythyren bynag y bo y cyweirnod. Ond nid felly y ganiad Gregoraidd;—y mae yr hanner tonau ynnddi bob amser rhwng *Mi* a *Fa*, a rhwng *Si* ac *Ut*, lle bynag bo'r cyweirnod. Gan hyn y mae yn gofyn addysg ac ymarferiad penodol cyn y gellir ei dadgan yn gywir.

Ar y raddfa hon y ffurfir yr wyth doniad eglwysig, fel y gelwir hwy; neu, yn hytrach, fel y dylid eu galw, yr wyth modd eglwysig. Dybena pob un o'r moddau hyn ar ddau sain penodol,—y llywydd a'r terfynydd.

Gelwir y cyntaf felly am mai efe yw y prif sain; a'r olaf am mai efe yw y diweddglô; a defnyddir dau o'r sillau uchod i ddynodi y llywydd a'r terfynydd yn mhob modd. Y maent fel y canlyn:—

Modd 1.	La	yw	y	llywydd,	a	Re	yw	y	terfynydd.
— 2.	Fa	—	—	—	—	Re	—	—	—
— 3.	Ut	—	—	—	—	Mi	—	—	—
— 4.	La	—	—	—	—	Mi	—	—	—
— 5.	Ut	—	—	—	—	Fa	—	—	—
— 6.	La	—	—	—	—	Fa	—	—	—
— 7.	Re	—	—	—	—	Sol	—	—	—
— 8.	Ut	—	—	—	—	Sol	—	—	—

Dyna y ddau brif sain yn mhob modd. Ac yn awr ni a roddwn anghreiffiau o'r moddau eu hunain.

Y MODD CYNTAF.

Fa sol la la la la la la la la la

la la sol la la sol fa sol sol fa mi re

Dylem sylwi yma, cyn myned ymhellach, gan fod y ganiad dan sylw yn cael ei hysgrifenu mewn nodiant henafol, nad yw y nodiant uchod yn berffaith, ond y mae mor gywir ag y gellir ei ddarlunio mewn nodau diweddar, ac yn cyfateb yn ddigon perffaith i roi drychfeddwl cywir am gymesuriad yr amser.

YR AIL MODD. (Yn allwedd Fa.)

Ut re fa fa fa fa fa fa fa fa fa

fa fa fa sol fa fa fa mi ut re

Y TRYDYDD MODD.

Sol la ut ut ut ut ut ut ut ut

ut re ut si ut ut ut la ut si la

Yma eto dylid sylwi mai *La* a ddefnyddir yn gyffredin yn derfynydd i'r modd hwn, er mai *Mi* yw yr un priodol. Y *Mi* a ddefnyddir mewn rhai math o gyfansoddiadau. Y mae yr un anghysondeb hefyd yn perthyn i'r pummed a'r seithfed modd, fel y cenfydd y darlennydd oddiwrth yr anghreiffitiau.

Y PEDWERYDD MODD.

La sol sol la la la la la la la la

la sol la si la la la sol la si sol mi

Y PUMMED MODD.

Fa la ut ut ut ut ut ut ut ut

ut ut ut re ut ut re si ut la

Y CHWECHED MODD.

Fa sol la la la la la la la la

la la la sol la la fa sol la sol fa

Y SEITHFED MODD.

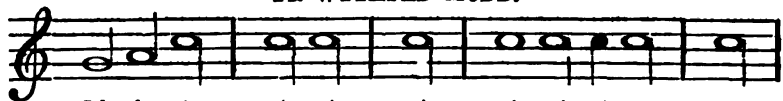

Ut si ut re re re re re re re re re re

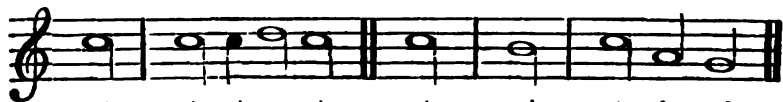

re fa mi re mi re mi re ut si ut

YR WYTHFED MODD.

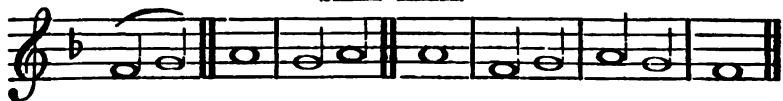
Sol la ut ut ut ut ut ut ut ut

ut ut ut re ut ut si ut la sol

Dyna y gwahanol foddau, ac yn y dull uchod y byddid yn eu hefrydu a'u harfer gan gerddorion ieuainc; ac ar y rhai hyn y byddai yr alaw yn cael ei ffurfio. Gadewch i ni roi un neu ddwy yn anghreiffiau.

SALM XXIII.

Yr || Arglwydd yw fy | Mugail ||

Ni bydd | eisieu arnaf ||

Efe a wna i mi orwedd mewn porfeydd | gwelltog ||

Efe a'm tywys gerllaw y | dyfroedd tawel ||

Efe a ddychwel fy | enaid ||

Efe a'm harwain ar hyd llwybrau cyflawnder, er | mwyn ei enw ||

Iâ, pe rhodiwn ar hyd glyn cysgod angyd nid ofnaf | niwed ||

Canys yr wyt ti gyda mi—dy wialen a'th ffon | a'm cysurant ||

Ti a arlwyi ford ger fy mron yn ngwydd fy ngwrthwyn- | ebwyr ||

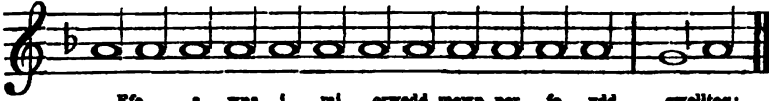
Iraist fy mhen &g olew, fy | phiol sydd lawn ||

Daloni a thrugaredd yn ddiau a'm canlynant holl ddyddiau fy | mywyd ||

A phreswylaf yn nhŷ yr Arglwydd | yn dragywydd ||

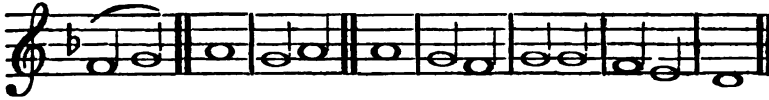
Cyn myned ymbellach, sylwed y darlennydd sut y mae canu yr anghraiff. Dechreuwyd y gân yn unig sydd i ddyweyd "Yr," ond nid yw hyn yn cymeryd lle ond wrth ddechreu y salm; ac yna y mae yr holl gôr i daro i mewn yn nechreu yr ail fan, ar y gair "Arglwydd," ac i bara felly hyd ddiwedd y salm. Ar y banig yn yr ail fan oenir, "Arglwydd yw fy," yn gymhwys fel pe buasai yma bum nodyn; a'r gair "Bugail" ar y ddau nodyn yn y trydydd ban. Ar y banig, yn y ban cyntaf o'r ail ran, oenir

“Ni bydd” fel pe buasai dau nodyn yma; a’r gweddill ar y geiriau canlynol, ond fod y sill *orn*, yn y gair *arnaf*, i’w ganu ar y ddaeu adfaung olaf fel pe haent wedi eu cysylltu & llithnen. Fel hyn fe wel y darlennydd fod y llinellau unig a dyblyg yn y darlenniad yn cyfateb i’r banau unig a dyblyg yn y gerddoriaeth. Ond er mwyn gwneyd hyn yn berffaith amlwg gadewch i ni ganu yr ail adnod yn llawn.

Y mae yr anghraifft uchod wedi ei seilio ar y chweched modd, a’r un ganlynol ar y modd cyntaf.

SALM XLIV.

Duw || sydd noddfa a nerth | i ni ||
 Cymhorth hawdd ei | gael mewn offyngder ||
 Am hyny nid ofnwn pe symudai y | ddaear ||
 A phe treiglid y mynyddoedd | i ganol y môr ||
 Er rhuo a therfysagu o'i | ddyfroedd ||
 Er crynu o'r mynyddoedd | gan ei ymohwydd ef ||
 Y mae afon a'i ffrydiau a lawenhant ddinas | Duw ||
 Cysegr pres ; wylfeydd y Goruchaf ||
 Duw sydd yn ei chanol—nid ysgog | hi ||
 Duw a'i | cymhorth yn fore iawn ||
 Y cenedloedd a derfysagasant, y teyrnasoedd a ysgog | asant ||
 Efe a roddes ei lef | toddodd y ddaear ||
 Y mae Arglwydd y lluoedd gyd | a ni ||
 Y mae Duw Jacob yn | amddiffynfa i ni ||
 Deuwch, gwelwch weithredoedd yr | Arglwydd ||
 Pa anghyfnedd-dra a wnaeth | efe ar y ddaear ||
 Gwna i ryfeloedd beidio hyd eithaf y | ddaear ||
 Efe a ddryllia y bwa, ac a dyr y waawfion, efe a | lysg y cerbydau & than ||
 Peidiwch a gwybyddwch mai myfi sydd | Dduw ||
 Dyrchefir fi yn mysg y cenedloedd, dyrch | efir fi ar y ddaear ||
 Y mae Arglwydd y lluoedd gyd | a ni ||
 Amddiffynfa | i ni yw Duw Jacob ||.

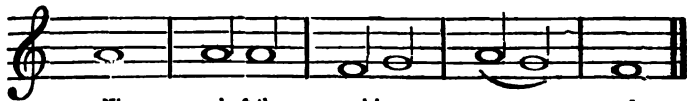
Dyma yn awr ddwy anghraifft o'r ganiad Gregoraidd ger bron y darlennydd, mewn ffurf, hyderwn, mor gywir a ffyddlaw ag y gellir eu hysgrifenu yn ein hoes ni; ac oddiwrth y rhai hyn gallwn farnu beth oedd nodwedd caniaedaeth grefyddol am oesoedd boreuol Cristionogaeth. Ao

yma y mae yn anghenheidiol i'r darllynydd gadw yn ei gof mai y Salmau a Llyfr y Caniadau yn unig a genid, nid wedi eu troi i fesur barddonol, ond mewn rhyddiaith, fel yr anghreiffiau uchod, gyda hyn o wahaniaeth—fod y cyfieithiad a ddefnyddid yn gyffredin cyn y Diwygiad Protestanaidd (y Lladin) yn llai barddonol o lawer na'r cyfieithiad Cymreig fel y mae uchod. A phan y byddid yn cyfansoddi emyn neu bennill, byddai hwnw yn llai barddonol fyth na rhyddiaith y Salmau. Galleid gwella cryn lawer ar y mydyr trwy gyfieithu yn fwy llythyrenol, a chadw golwg hefyd ar y ganiad. Ond er pob dyfais, nid ellid newid nemawr ar ei nodwedd.

Yn awr, caned ein darllynydd yr anghraifft gyntaf. Y mae y gerddoriaeth yn cynnwys y symudiadau mwyaf naturiol a pherffaith; ac eto mor annhraethol analluog ydyw i ddarlunio drychfeddyliau y Salm. Y mae y Salm ei hun yn un o'r cyfansoddiadau mwyaf prydferth a ysgrifenyddied erioed mewn iaith ddaearol. Ond nid felly y gerddoriaeth—nid oes dim gallu ynddi hi i chwarae syniadau y geiriau ar dannau y galon—i beri fod dwy ffrwd adfywiol, un farddonol a'r llall gerddorol, yn llanw y fynwes, neu ynte dwy aden i gario yr enaid i fyd yr ysbrydoedd; na, ond yn hytrach y mae yn bwysau trwm wrth odrau y farddoniaeth, fel mai o'r braidd y mae y bardd nefol yn medru ymgodi uwchlaw pethau cyffredin daear. Pe buasai y geiriau yn cael eu troi i ffurf barddonol, yn y mesur hir, neu gyffredin, neu ynte y mesur salm Cymreig, buasai y mydyr yn rheolaidd, a'r alaw yn cael ei gwella yn fawr, ac felly buasai y cyfansoddiad yn fwy awenyddol o lawer. Fel hyn:—

Yr Arglwydd yw fy Mugall cian,
Mi gaf or..... wedd mewn porfa fraa,

Ni ad fyth eisieu arn..... af;
Ar lan dwr gloewias ar..... af.

Nis gall y darllynydd lai na chanfod ar unwaith ragoriaeth yr alaw yn y ffurf yma i'r hyn ydyw yn y ffurf cyntaf. Nid yw hyn yn tarddu yn unig, nac yn benaf chwaith, oddiwrth reoleidd-dra y mydyr, ond oddiwrth y ffaith fod y symudiadau yn cael eu cyfleu i ffurf mwy cerddorol—fod treitheg (neu *phraseology*, fel y dywed y Sais) yr alaw yn well o lawer. Fel y crybwyllwyd eisoes, y mae yn cynnwys symudiadau naturiol a phrydferth, ac felly yn meddu elfenau gwir gerddoriaeth; ond y mae adroddiad y *llywydd*¹ gynnifer o weithiau yn llwyr ddinystrio y treithegau sydd ynddi. Y dull mwyaf perffaith, a'r unig ddull gwir gerddorol, y gellir ysgrifenu yr alaw, yw fel hyn:—

¹ Y llywydd, yn yr anghraifft dan sylw, yw a.

Yn y dull yma y mae ganddi gymmesuredd priodol; y mae y naill ran yn ateb i'r llall, fel y soniwyd yn ein hysgrif flaenaf, ac nid all y cerddor lai na theimlo ei bod yn cyfateb yn brydferth i'r raddfa naturiol yn y cywair llon.

Y mae yr anghreiffitiau uchod yn ddigon i ddangos beth oedd natur y ganiad Gregoraidd, a nodwedd cyffredinol caniaadaeth grefyddol am gan-rifoedd lawer. Yr oedd diwygiadau pwysaig yn cymeryd lle mewn cerddoriaeth gyffredin a chenedlaethol amryw wledydd, na chawn eu nodi ar hyn o bryd; ond nid oeddynt yn effeithio dim ar gerddoriaeth eglwysig. Mor belled ag y gallai yr awdurdodau Pabaidd, yr oedd canu i bara yr un modd o oes i oes—yr oedd pob cyfnewidiad mewn nodau, yr un fath ag mewn duwinyddiaeth, yn hereticaeth; gan hyny, yr oedd pob peth yn cael ei gollfarnu nad oedd yn unol â'r hen donyddiaeth. Ond nid felly yn hollol y mynachod; yr oeddynt hwy yn gyffredin yn deall cerddoriaeth, ac yn ei harfer lawer iawn. Yr oeddynt yn teimlo yn fynych fod y ganiad Gregoraidd yn rhy gyfyng ac unrhywiol i'w harfer ar bob achlysur. Yr oedd y diwygiadau a wnaed mewn cerddoriaeth o bryd i bryd yn eu cyrhaedd; yn wir, gan rai o honynt hwy eu hunain, megys Guido a Franco, y gwnawd rhai o'r prif ddiwygiadau. Yn raddol torasant dros ben pob gwaharddiad, a dechreuasant ddiifyru eu hunain, a'u gilydd, â cherddoriaeth lled wahanol i un Gregory, ond yn gyfrinachol, ar y cyntaf, rhag ofn eu huchafiaid swyddol. O'r diwedd caniatawyd iddynt eu defnyddio yn gyhoeddus ar y gwyliau—dyddiau meddwdod, gloddest, a phob aflawen-wch; a diammhau fod y farddoniaeth a'r gerddoriaeth, y fath ag oeddynt, yn deilwng i'r achlysur. Yr anghreiffitiau hynaf o gerddoriaeth eglwysig yw y rhai sydd yn "Hanes Cerddoriaeth Grefyddol" Gerbert; ac yma ni gawn gopio un o honynt. Y mae yn gynllun o nodwedd y gerddoriaeth grefyddol a ddefnyddid yn y drydedd a dechreu y bedwaredd ganrif ar ddeg. Yr oedd yr hen gerddoriaeth—y Gregoraidd—o gwrs, yn para mewn arferiad; ond yr oedd cerddoriaeth newydd yn cychwyn, ac yn cael ei defnyddio ar liaws o achlysuron, a'r werin yn ei hoffi; ac os gellir ymddiried i gywirdeb yr hanes, y mae y dôn ganlynol yn gynllun o honi. Gan ei bod mewn dau lais, y mae yn dangos hefyd beth oedd sefyllfa cynghanedd y pryd hyny. Mewn nodiant diweddar, yn ol Dr. Burney, saif fel hyn:—

Yr ydym yn awr wedi gosod ger bron y darlennydd anghreiffiau, mor gywir ag sydd yn ddichonadwy yn ein hoes ni, o'r hyn oedd caniadaeth hynafol yr eglwys. Y maent ynddynt eu hunain yn ddorus i'r cerddor; ond eu prif ddefnydd i ni yn bresennol yw fel defnyddiau beirniadaeth mewn sylwadau dyfodol.

YSBRYDIAETH DIC SION DAFYDD.

GALL fod ystyr ein harwyddair yn ddyeithr i rai o'n darllenwyr; am hyny, ni a ddywedwn, wrth gyohwyn, mai yr hyn a olygwn wrtho, ydyw, yr ym-gais sydd yn rhy gyffredin mewn dynion i geisio ymddangos yn wahanol i'r hyn ydynt mewn gwirionedd. Cofus gan ein darllenwyr y chwedl am Dic, mai ei wendid, a'r hyn a'i harweiniodd i anffawd y pwll mawnog, oedd ei waith yn gwadu ei Gymraeg, ac yn ceisio ymddangos yn Sais ac yn ŵr boneddig, ac yntau heb fod na'r naill na'r llall. Y mae ei ysbryd yn meddiannu llawer iawn o'n oenedl yn y dyddiau hyn. Nid ydym yn dywedyd, fel rhai, mai oes o ymddangosiadau ydyw hon; oblegid y mae yn eglur fod ynddi lawer iawn o gywirdeb ac o ddaioni; er hyny, ni bu un oes ag ynddi fwy o rith, o ddynwared, o ffuantrwydd, na hon. Y mae achosion hyn yn lliosog ac yn amrywiol. Un o honynt ydyw, y cynhyrriad annaturiol sydd ar bob peth yn awr. Y mae natur wedi ei darostwng mor llwyr, y gwahanol gelfyddydau wedi eu dwyn i gymaint perffeithrwydd, fel ag y mae dyn yn ceisio gwneuthur pob peth gyda chyflymder yr ager, neu y fellten. Nid oes ganddo ddigon o amser i chwilio yn amyneddgar am y gwir beth; am hyny, fe gymer y rhith yn ei le, am ei fod yn gallu cipio hwnw wrth redeg. Y mae pawb fel wedi cytuno i geisio gwneuthur pob peth yn boblogaidd; hyny yw, yn hawdd ei ddarnad: o herwydd os na wnant hyny, buan y cant ddeall nad oes gan y bobl ddim amser cyfaddas i roddi sylw iddynt. Y mae yn rhaid cael *royal road* i bob gwybodaeth. Y mae yn rhaid dysgu y plant dan ganu, a'u harwain drwy holl gylch y gwybodaethau a'r celfyddydau, o uchder y nefoedd hyd grombiloedd y ddaear, mewn ychydig fisoedd, fel ag y gallant siarad & chwi am y ser, neu am gyfansoddiad y ddaear, yn iaith Newton a Miller. Y mae yn rhaid dysgu iddynt iaith estron, nid yn yr hen ffordd dda o fyfyrto elfenau yr iaith hono, a chyfieithu gwaith ei hawdwyr i'w hiaith eu hunain, ond trwy gael estron i'w siarad hi yn eu clyw, neu trwy eu hanfon i Loegr, i bigo i fyny ychydig o Saesoneg gwallus heolydd ei threfydd. Ac hyd nes y meddiannir yr oes, i ryw fesur, ag ysbryd llonydd, y mae y lliaws yn sicr o ymfoddloni ar y rhith yn lle y gwir beth.

Peth arall sydd wedi achlysuero lledaniad yr ysbryd hwn, ydyw, fod nifer y rhai gwir wybodus yn lliosocach yn awr nag y bu erioed. Ac nid ydynt, fel cynt, yn ddoesbarth neillduedig arnynt eu hunain, ond ymgymysgant a'r byd. Y mae llawer o honynt yn cyfleu ffrwyth eu hymchwiliadau mewn ffurf a'i rhydd o fewn cyrhaedd rhai o alluoedd pur gyffredin, fel nad ydyw eu doethineb yn cael ei lefaru wrth y rhai perffaith yn unig, ond y maent yn amcanu egiuro y dirgelion i'r rhai bychain hefyd. Ond er mor ganmol-adwy ydyw hyn, y mae yn achlysuero y drwg sydd dan sylw. Y mae lliaws yn dysgu dynwared y mawrion hyn, mewn siarad am y pethau, heb ddeall nemawr o honynt. Y maent wedi cael yr enwau, ond nid oes dim cysylltiad rhyngddynt & meddylddrychau. Digon tebyg ydynt i'r llanc fydd yn gwneuthur i fyny y physisgwriaeth i'r meddyg yn y *surgery*. Y mae hwnw wedi clywed yn ddamweiniol ychydig o eiriau hirion ei feistr;

ac wedi myned i'w gylch ei hun mewn cymdeithas, y mae yn eu dwyn allan ar bob achlysur, nes synu ei gymdeithion â'i wybodaeth. Neu, cyffelyb ydynt i'r egwyddorwas ieuengaf yn swyddfa yr argraffydd; yr hwn, yn gyffredin iawn, sydd mor wybodus ag ydyw o ieuanc. Gall farnu y mawrion; oblegid onid ydyw wedi gweled eu llawysgrif? Gŵyr beth sydd wych a pha beth sydd wael; oblegid onid ydyw yn byw yn nghanol y byd meddyliol? Y mae yn edrych gyda thosturi, yr hwn sydd yn ymylu ar fod yn ddirmyg, ar yr anwybodusion sydd y tuallan i'w gylch ef. Yr oedd hyn, gynt, yn anhosibl, am nad oedd y doethion yn ymostwng i egluro eu doethineb i neb y tuallan i'w cylch eu hunain, ac felly, nid oedd ond dau ddosbarth mewn cymdeithas, sef y dysgedig a'r annysgedig; ond yn awr, y mae yma drydydd, nas gwyddom yn iawn wrth ba enw i'w dynodi, os na chyfansoddwn ni un iddynt oddiwrth arwyddair ein hysgrif. Y mae yn rhy anhawdd bod yn eu cwmpeini, ond am yehydig amser, heb gofio am hogyn y meddyg, a *phrentis* yr argraffydd; oblegid y maent yn mesur Milton, neu, fel un wraig ddoeth, yn tystio nad ydynt hwy yn gweled dim yn Shakespeare; mai nid mawredd yn unig oedd yn Bacon; mai yr achos fod Mr. — yn cael ei ystyried yn ddyn mawr yn ei ardal, ydyw tywyllwch yr ardalwyr. Wrth glywed y pethau hyn, yr ydym yn barod i ofyn, O ba le, attolwg y daeth y doethineb hwn i'r rhai hyn? Ond pan y rhoddir ar ddeall i ni eu bod wedi clywed Profieswr H— yn darlithio yn y *Concert Hall*, a'r Profieswr W— yn y *Mechanics' Institution*, a'r Profieswr Z— yn *Exeter Hall*, ac iddynt fod unwaith yn yr *omnibus* am filltir gyda Dr. Q., nid ydym yn rhyfeddu wrth y doethineb, os na bydd ein rhyfeddod yn cael ei attal gan dosturi at y rhai a ddefnyddiasant yr hyn a allasai fod yn help iddynt ddyfod yn ddynion, yn fantais i wneuthur eu hunain yn epaod.

A gallem sylwi, yn gysylltiedig â hyn, fod yn haws twyllo y wlad yn awr na chynt. Er's can' mlynedd yn ol, yr oedd cylch yr awdwr yn fychan iawn. Nid oedd dim llenyddiaeth i'r bobl; nid oedd neb ond athronwyr yn darllen athroniaeth, na bron neb nad oedd ynddo rywbeth tebyg i awen yn darllen barddoniaeth; felly, nid hawdd oedd twyllo. Yr oedd athronwyr yn debyg o gael allan yn fuan iawn pa un a oedd yr ymgeisydd am le yn eu plith hwynt yn deillwng o hono ai peidio. Yr oedd y beirdd yn bur debyg o gael allan a oedd y neb oedd yn hŏni perthynas â hwynt mewn gwirionedd yn un o'u cenedl hwy. Nid rhaid myned dim yn mbellach na'r plyg yn mha un y cyhoeddid llyfrau y dyddiau hyn, i ymofyn prawf nad oeddynt wedi eu bwriadu ond i yehydig o rai cyfrifol. Ond, pwy, yn awr, sydd yn ysgrifenu i'r athronwyr? neu i'r beirdd? Er yr yagrifenir athroniaeth a barddoniaeth lawer, i'r bobl, bid siwr, y gwneir hyn yn awr. Ac nid ydyw tafod genau y bobl, bob amser, ddim yn deall cam flas; er eu bod wedi deall digon i roddi rhyw bris ar lenyddiaeth, eto, nid digon i wybod, bob amser, y gwahaniaeth rhwng y gwych a'r gwael. O herwydd hyn, y mae llawer twyllwr eto, fel Simon y swynwr, yn cael ganddynt gredu ei fod ef yn rhyw un mawr; ac nid anfynych y mae dilynwyr y swynwr yn lliosocach na dilynwyr yr apostol; oblegid os bydd dyn yn dangos digon o hunanhyder, neu o ffydd ynddo ei hun, y mae lliaws yn sicr o gredu ynddo; ac y mae y swynwr, yn mhob oes, yn fwy hunanhyderus na'r apostol. Y mae hyn yn dylanwadu yn ol yn dra niweidiol ar y wlad; gan mai rhith a thwyll sydd yn eu harwain, y mae yn sicr o gyn-

nyrehu ei ddelw ynddynt hwythau, ac felly y mae y rhai twylledig yn cael eu gwneuthur yn dwyllwyr eu hunain.

Nid oes dim o fwy pwys i wlad, na bod ei dysgawdwyr—ei harweinyddion hi, yn ddynton diffuant; yn rhai a ffeiddiant rith ac ymddangosiad; ond odid na chyfranoga eu dysgyblion o'u hysbryd yn hyn. Y mae ein gwlad mewn yohydig berygl yn awr, rhag i'r dull cyflym y gwnawd llawer yn athrawon i'n hysgolion effeithio yn niweidiol ar yr ieuenctyd sydd o dan eu gofal. Y mae galwad mor fawr wedi bod yn ddiweddar am athrawon, fel ag yr ydoedd amryw, wedi iddynt fyned dros oedran dysgu, yn dechreu cymhwyso eu hunain i'r swydd; yr oedd y cymhwysder o anghenrheidrwydd yn ychydig iawn; a buasai gwneuthur unrhyw sylw o'r dosbarth sydd gyda gwaith mor anrhydeddus, ac sydd wedi eu llunio gan amgylchiadau, yn angharedig, oni bai fod cynnifer o honynt heb fod yn ymwybodol o'u hanghymhwysder, ac felly yn attal gwir lwyddiant addysg yn y wlad. Y mae yn amheus ai nid gwell a fuasai peidio agor un ysgol, hyd nes y ceid athraw cwbl gymhwys iddi, na 'i hagog o dan arolygiaeth rhyw un a glywai arno ymgymeryd â'r swydd; yr hwn, pe buasai yn adwaen ei hun, na buasai yn meddwl am y fath beth. Gwyddom am rai lleoedd y mae achos addysg wedi cael olwyf drwy hyn, nad oes tebyg y gwellheir ef am flyneddau,—wedi rhoddi gofal ysgol liosog i law un cwbl anghymhwys i'r gorchwyl, yr ydoedd, o anghenrheidrwydd, os byddai ychydig o wybodaeth gyffredinol yn yr ardal o'r blaen, yn gwywo ac yn marw. Diffoddodd hyn zél y trigolion, yr hon nad oedd yn danlyd iawn yn y cychwyn, a gwaith blyneddau a fydd ei hail ennyn. Gwell a fuasai dysgwyl am flyneddau, nes cael athraw cymhwys i'r lle, na thrwy frys anghymedrol ladd y gwaith yn ei gychwyn. A lle nad ydyw yr athraw, o herwydd mantais yr amgylchiadau yn llwyr ddinystrio yr ysgol, y mae ei ddylanwad ar yr ysgoleigion yn sicr o'u llenwi âg "ysbrydiaeth Dic Sion Dafydd;" o wneuthur iddynt, trwy ddangos eu gwybodaeth, fradychu eu hanwybodaeth yn barhaus. Y mae dosbarth liosog o athrawon, ac y maent yn amlhau yn barhaus, yn wir deilwng o'u lle; y maent yn addurn i'n gwlad, ac yn fendith i'r oes sydd yn codi, ac i lawer un a ddel ar eu hol. Ond y mae cyflawnder â hwynt ac âg achos addysg, yn galw arnom wneuthur y sylwadau hyn ar y rhai sydd yn dwyn eu gwaith anrhydeddus hwy i ddirmyg—y dosbarth y gofynai pob dyn synwryol iddynt, Pwy a geisiodd hyn ar eich llaw chwi?

Nid yr athrawon yn unig sydd yn y bai; ond y mae y rhieni yn temtio yr athraw gwir ddysgedig i lenwi y plant âg "ysbrydiaeth Dic Sion Dafydd," trwy eu bod wedi myned mor hoff o arddangosiadau, a bod mor anhawdd ganddynt adael i'r plant aros yn ddigon hir yn yr ysgol i gyrrhaedd gwir wybodaeth; am hyny, nid rhyfedd ydyw, os bydd yr athraw yn cael ei demtio i roddi y rhith yn lle y gwir beth; oblegid gŵyr llawer un yn dda, os na wna efe hyn, y cyll gymeradwyaeth y rhai y mae ei gynnalïaeth yn ymddibynnu arnynt. Yr ydym yn llwyr gredu fod llawer yn cael eu gorfodi gan hyn i wneuthur yr hyn sydd yn gwbl groes i'w barn ac i'w chwaeth eu hunain. Ac nid oes modd gwellhau y peth ond trwy ddyllanwadu ar y rhieni i gael ganddynt gredu nad all tair blynedd ddim gwneuthur neb yn wir ddysgedig, ac mai nid wrth y golwg y mae ffurfio barn gywir; oblegid y mae goruchion yn fynyeh yn fwy tanbaid eu goleu am foment na 'r ser; ond pwy a feddyliai, er hyny, am ddywedyd fod eu goleuni hwy

rai, nad oes deng mlynedd er pan nad oedd ganddynt yr un iaith ond iaith eu mam, na dim llawer o hōno, yn rhoddi eu barn i swyddogion y llywodraeth, mai goreu po gyntaf y difodid yr iaith Gymreig. Y fath drugaredd icddysat hwy ydyw na ddi-fodid mo honi er's un mlynedd ar ddeg yn ol; oblegid, beasant hwy felly, drusain, heb iaith yn y byd. Y mae y pulpud Cymreig yn ddirmygus yn eu golwg; y wasg Gymreig yn cael ei gwawdio ganddynt: a chan gynted ag y caffont gyfle, gwelir hwy yn gyffredin yn gadael yr addoldfŷ Cymreig i ymuno â chynnulleidfa Seisonig; ac os gwrandewch ar eu beirniadaeth ar y bregeth, eu Halpha a'u Omega ydyw, "*beautiful language*." Y maent yn peri i ni gofio am ryw hen Gymro gwladaid, yr hwn, pan ofynwyd iddo a ydoedd yn deall Seisoneg, a atebodd, "Odw, odw, pe clow'n i o." Adroddodd y gofynwr res o eiriau Seisonig: "*Dyna fo, dyna fo*," meddai y Cymro. Nis gwyddom yn iawn pa fodd y mae y chwedl hon, a "*beautiful language*," wedi eu cysylltu â'u gilydd yn ein meddwl; ond ryw fodd, ni byddwn byth yn clywed yr olaf, na bydd yr hen Gymro a'i *odw, odw*, yn ymrithio ger bron ein meddwl yn y fan.

Pe buasai y dosbarth hwn yn esiampl deg o'n cenedl, pwy, & dim synwyr yn ei ben, na buasai yn dymuno gwadu ei berthynas & cenedl mor ddirmygus? Ond yr ydym yn eredu pethau gwell am gorff ein cenedl na hyn. A pha gwrandawai y dosbarth hwn ar gyngor—ond yr ydym yn ofni na wna't, am ei fod yn un Cymreig—dywedem wrthynt mai diffyg y *dyn* ynddynt hwy eu hunain ydyw yr achos o hyn, a bod pob un yn mysg y rhai y maent hwy yn ymwastgu & hwynt, sydd yn deilwng o'r enw *dyn*, yn eu dirmygu yn eu calonau am hyn; a bod y parch a'r dyrchafad y maent hwy yn ymlid ar ei ol, yn gyraeddadwy, nid trwy wadu pob peth Cymreig, ond trwy ymdrech, hyd y mae ynddynt, i ddyrchafu y genedl, trwy fod eu hunain yn esiampl dda o'r hyn y byddai yn anrhydedd i bob Cymro fod. Gwyddom fod llawer yn nhrefydd Lloegr yn cael eu gorfodi, yn dra chroes i'w bewyllia, gan amgylchiadau eu teuluoedd, i adael cydgynnullid eu cenedl, a bron bob peth Cymreig. Y mae y rhai hyn mor bell ag ydyw y dwyrain oddiwrth y gorllewin oddiwrth berthyn i'r dosbarth dan sylw. Ond ni a ddywedwn eto fod pob dyn ieuane a sieryd yn ddirmygus am ei iaith a'i wlad, ac yn ei ymddygiadau a wād ei genedl, naill ai yn gefnder neu yn gyfynder i "*Die Sion Dafydd*;" a byddai yn dda genym i holl ddarlennwyr y "*Traethodydd*" gofio hyn, yna ni byddai nemawr berygl i'w mesau da gael eu llygru gan ymddyddanion drwg neb o honynt.

Y mae canlyniadau lledaniad yr ysbrydiaeth yma yn niweidiol iawn. Ondid i hyn, yn fwy nag i ddim arall, yr ydym i briodoli hwyfrfydigrwydd y llywodraeth i ganiatáu i ni ein hawliau gwladol? Wrth weled ynom ni, fel cenedl, gymaint o awydd dynwared pob peth Seisonig, y maent yn gofalu na chaffon ddim sydd yn perthyn i Gymry na Chymraeg. Y mae yn rhaid i'n hesgobion a'n barnwyr fod yn Seison. Ac os bydd unrhyw swydd yn y wlad & gwobr dda iddi, y mae mor ofer i Gymro ddysgwyl am hōno ag a fyddai iddo ddysgwyl myned yn frenin. Pe buasem, fel cenedl, yn meiddio ein parchu ein hunain, ni buasai neb synwrol yn meiddio ein dirmygu, ond buasai crefydd a chyfraith yn cael eu cario ymlaen yn Gymraeg, a chan Gymry; ac ni buasai Cymru hyd heddyw heb brifysgol o'i mewn. Ond tra yr ymfoddlonwn ni ar sefyllfa epaod, pwy a gwyna i ni os na bydd y llywodraeth yn ein cydnabod yn ddynion? Y mae mawr-

ion y wlad yn mayned, bron yn ddeithriad, i Loegr neu i Scotland, i ymofyn goruchwylwyr (er cywilydd iddynt yr ydym yn dywedyd hyn); ond pe buasai yn nghanolradd ac isradd Cymru lai o ysbryd gwasiaidd "Dic Sion Dafydd," ni buasent yn gwneuthur hyn. Y mae dyn, yn mhob man, yn mynu parch ac ymddiried; ond ofer ydyw i'r hwn sydd drwy ei ymddygiadau yn dangos nad ydyw yn deilwng o'r enw gwyno nad ydyw yn cael y naill na'r llall. Y mae y Cymry yn Unol Daleithian America mor barchus a neb sydd yno; nid am eu bod yn gwadu eu cenedl a'u hiaith, ond am eu bod yn gwbl rydd oddiwrth ysbryd "Dic Sion Dafydd," ac felly, yn galla cyfaddef y naill a'r llall heb wrido. Nid oes arnynt gywilydd yno o efengyl Crist yn yr iaith Gymreig. Yno, y mae y cylch-gyhoeddiadan Cymreig yn cael eu derbyn a'u darllen yn llawen; nid fel llawer tŷ y gwyddom am dano yn Nghymru, nad oes na'r "Traethodydd," na'r "Drysorfa," "y Cylchgrawn," "y Cronicl," "y Diwygiwr," na'r "Methodist," yn dyfod o dan y gronglwyd. Os gofynir, Paham nad ydynt yno? yr ateb a fydd, Nid oes dim yn y llyfrau Cymreig yn werth ei ddarllen. Os gofynir, Pa lyfrau sydd felly? y mae yr ateb yn barod—y "*Christian Penny Magazine*," y "*Christian Witness*," y "*Family Herald*," &c. Caffed y ddau gyntaf eu parch dyladwy; ond am yr olaf, y mae yn wenwynig drwyddo: ac os dywedwn ein holl feddwl am y rhai cyntaf, bydd raid i ni ddywedyd, pe credem fod y cylch-gyhoeddiadan Cymreig mor amddifad o wir deilyngdod ag ydynt hwy, yn gyffredin, byddai arnom gywilydd o honynt. Ond beth er hyny, y maent yn Seisoneg; a digon o gymeradwyaeth ydyw hyny i ryw ddosbarth o bobl. Ni buasem yn dywedyd y pethau hyn, er ein bod yn eu meddwl er's blyneddau, oni bai fod ymddygiadau llawer o'n cydgenedl yn gyru eiddigedd arnom. Dymunem fod o dan lywodraeth cyflawnder a chariad wrth farnu y Seison; ond na rodder iddynt hwy lawer mwy na'u hawl, drwy yspeilio y Cymry o'u hawl.

Ymryddhawn oddiwrth bob peth tebyg i'r ysbryd hwn, ac na fydded arnom gywilydd mai Cymry ydym. Pan y byddom yn siarad y Seisoneg, paham y byddai raid i ni gywilyddio am ein bod yn ei seinio yn y dull sydd yn briodol i ni fel cenedl? Onid ydyw pob cenedl yn gorfod ei siarad hi, ac yn cael hyny heb rwnach, a'u peiriannau ymadrodd eu hun? Y mae y Ffrengwr yn cael ei gwasgu hi; a'r Yagotiaid yn cael ei lledu hi: paham ynte na chaisff Cymro ei seinio hi a pheiriannau Cymreig? Nid ydym yn dadleu am ryddid i droseddu rheolau sylfaenol yr iaith; y mae y rhai hyny yn bwysig. Ond dibwys hollol ydyw pa un ai sain main iawn, ai ynte un ychydig yn lletach a roddir i'r a, ac i'r e, &c.; ond os na rydd y Cymro mynyddig y sain mwyaf mursenaidd iddynt, y mae rhai (nid Seison, cofser, ond Cymry), yn barod i ddywedyd eu bod yn siarad yn *Welsified*. Y mae yr un gair yna yn dangos i ba ddosbarth y mae y beirniaid eu hunain yn perthyn. Bydded beirniadaeth yr holl ddosbarth yna yn annhraethol i law ein sylw. Dyagwn eu dirmygu, tra y byddont o dan lywodraeth y fath ysbryd. Profwn bob peth, deliwn yr hyn sydd dda, lle bynag y gwelwn ef. Derbyniwn bob daioni gan y Seison, a gohelwn ei wrthod am ei fod yn mysg y Cymry; ac yna diogel a fyddwn rhag anffawd Dic Sion Dafydd.

Y SABBOTH.

"BARENT shadow of true rest! some shoots of bliss!
 Heaven once a week;
 The next world's gladness prepossessed in this;
 A day to seek
 Eternity in time; the steps by which
 We climb above all ages; lamps that light
 Man through his heap of dark days; and the rich
 And full redemption of the whole week's flight.
 The pulleys unto headlong man; time's bower;
 The narrow way;
 Transplanted paradise; God's walking hour;
 The cool of the day;
 The creature's jubilee; God's parle with dust;
 Heaven here; man on those hills of myrrh, of flowers;
 Angels descending; the returns of trust;
 A gleam of glory after six days' showers;
 The church's love-feast; time's prerogative
 And interest
 Deducted from the whole; the combs and hive,
 And home of rest;
 The milky-way chalked out with suns; a clue
 That guides through ering hours, and in full story;
 A taste of heaven on earth; the pledge and cue
 Of a full feast, and the out-courts of glory."
Faughan's Sabbaths (1695).

O SANCTAIDD ddydd! y mwyaŷ un o'r saith,
 A sêl y nef mor amlwg arno sydd.
 Cysegrwyd di gan yr Anfeidrol Un,
 A chysegredig fyddi mwyach byth.
 Ehed, ddychymyg, ar y sanctaidd ddydd
 Draw, draw, yn mhell, i oesau boreu 'r byd;
 A chadw yr ŵyl gyda 'r henafol lu
 Sy'n huno 'n dawel yn mhridellau 'r llawr.
 Ond, ah! ddychymyg, saf—anghenrhaid yw
 Bod "yn yr Ysbryd" ar y sanctaidd ŵyl.
 Jehofah mawr! dod yr eneiniad pur
 Sy fyth yn disgyn ar dy anwyl blant,
 Fel nas del meddwl ffol, na gwibiad chwim
 I beri anurdd ar y gân. Y Sabboth yw!
 Fy enaid, cwyd; ehed, ehed i ffwrdd,
 A thyr'd yn ol, gan fwyn addoli 'th Dduw.

§ 1. SABBOTHAU GYDA 'R PATRIARCHIAID.

Y SABBOTH CYNTAF BRIOED.

Ar fin y dyddymdra eisteddais
 I sylwi yn dawel ar Dduw;
 Yr Ysbryd tragwyddol a welais
 Yn deor marwoldeb yn fyw:
 Yn nghanol anthemau angelion
 D'ai 'r tryblith cymyaglyd i drefn,
 A chynhwrf elfenau yr eigion
 I berffaith dawelwch drachefn.
 Ymholtai 'r cymylau tragwyddol,
 Drwy 'r caddug ysbio wnae 'r wawr;

Ymlithrai'r eifennau yz sithid
 Mewn gwraig a' cwmni yz awy;¹
 Ymwithia'r ffurfiau ystoddydd
 I gadau y dyfodoli a' rnoch,
 Lle gwraig'r mudi cyfym drwy 'u gilydd,
 Lle rhua'r tarannau yn groch.²

Ymlithrai'r môr ffrochwyllt i'w wely
 Fel pientyn ar amnau ei fam;
 Ymwithiai'r dincwerau o'i ddeuta
 Fel gwyrff hardd, ieuanc, ddi nam:
 Ymgodai coed liawn-dwif eu brigau
 Uwch blodau o'u crych oedd yn fyrd,
 Fel llanciau'n ymryson i chwerau
 Ar lawr-len deg laswen a gwyrdd.³

Yr haul ar ei orsedd risialaidd -
 Eisteddai'n ffurfafen y nef;
 Y lleuad o'i phalas ariamaidd
 Lygadai yn graff arno ef;
 Y ser yn dra gwylaidd ymguddiant
 O'i olwg yn ngoleu y dydd;
 Yn nghanol y ddunos ymhoewant,
 Gan ehwyfio 'u pelydr yn rhydd.⁴

Ehedai yr eryr i'r awyr
 Uwch dyfroedd cymysglyd y môr;
 Mil fyrd o fan adar yn brysur
 Esgynt i ffurfio y côr:
 Dechreuai y morfeirch galluog
 Gydbancio hyd feusydd y don,
 A thorf o fan bysgod lliosog
 Yn chwerau o'u hamgylch yn Hon.⁵

Rhwng tyweirch gwyrdd-leision y ddaear
 Ymwithiai y milod i fod,
 Wrth archiad Jehofah, 'n llu hawddgar
 I'r golwg y gwelais hwy 'n dod;
 O'r cawrfil i'r milyn distadlaf,
 Pob un yn ol tymher ei ryw,
 Yn taffu eu golwg serchocaf,
 Yn dystaw giustfeinio ar Ddaw.

A gwelais y brenin yn dyfod,
 Y llywydd galluog, sef dyn;
 Y pridd fywiocâwyd mor hynod
 Ag anadl y Duwdod ei hun;
 Yr ysbryd roes Duw i gartrefu
 Mewn palas o bridd, oedd mor hardd,
 Yn dod y pryd hyn i feddiannu
 Cynnyrchion telediwr yr ardd.⁶

Chwe' diwrnod yn chwimwth aeth heibia,
 A gwawriodd y teg seithfed dydd;
 Dro'r dyddim sy'n awr wedi 'i hulo,
 A pherfaith gre'digaeth yn rhydd.
 Heddyw yw gwyl yr Anfeidrol,
 Ni thori'r llonyddwch y llawr,

¹ Y dydd cyntaf.² Y pedwerydd dydd.³ Yr ail ddydd.⁴ Y pummed dydd.⁵ Y trydydd dydd.⁶ Y chweched dydd.

Lle cerddai 'r gair BYDDED mor nerthol
BENDIGAD sy 'n rhedeg yn awr.

Ni chrogwyd lamp ddysglaer o newydd
Yn nenfwd' asurol y byd ;

Ni rwygid mân wreiddiau y coedwydd
Gau eraill am ddangos eu pryd :
'R un llygaid y dydd oedd mor siroel
Yn cau ar ddydd Gwener brydnawn,
A ledai 'u hamrantaen boreuol
Ar wawr y dydd Sabboth yn llawr.

Y gwynt oedd heb ddysgu och'neidlo,
Wnai delyn o fangoed yr ardd ;
Alawon mwyn natur yn llithro
I gydgân yr engyl, lu hardd ;
Afonydd tir Eden yn sisial
Hyd raian erddygan bur dda :
Dim geiriau, ond lleisiau dihafal
Yn eagyn i'r nefoedd a wna.

Y ddeuddyn dibechod ymrodient
Drwy ganol yr ardd gyda Duw,
Yn nghanol ei fawredd ymgollett,
Rhyfeddent, addolent yn fyw ;
Synent aruthred y creigiau,
Eiddiled y blodau heurdd mân,
Addolent y llaw fu 'n eu llunio,
Canmolent ei enw mewn cân.

(Mi blygaf fy mhen, mewn dychymyg
Gostyngaf fy llygaid i'r llawr ;
Ai un wyt a gafwyd mor ddiiddig
Cyn dyfod ffrwd pechod mor fawr !)—
Addolaf di, Arglwydd, fy Nghrŵr,
Cydganaf âg engyl y nef,
Cysegref fy oes i'm Gwneuthurwr,
Bhyfeddaf ei allu mawr Ef.

Y SABBOTH CYNTAF AR OL Y GWYME.

Ar doriad dydd, 'r oedd gwawr o rudd a gwym
I'r dwyrain draw, i'w wel'd uwch sel y bryn :
Yn araf iawn y deuai 'r haul i'r lan,
Fel un dan ofn a ch'wilydd dod i'r fan.

Ar lethr y fron, gerllaw i Eden ardd,
Mewn peisiau crwyn, y safai 'r ddeuddyn hardd ;
Ar uchaf coed yr allor yno a wazed
Y ddafad fwyn yn aberth llosg a gaed.

Ein rhiaint teg gydsafent yno 'n syn,
Yn drist wrth droed yr allor ar y bryn ;
Eu haberth oedd i'w tybiseth hwy 'n ddiannu,
Pa arwydd sydd, ni ddaeth o'r nef un fflam !

Ialaw i'r twyn, yn dewfrig lwyn diail,
'R oedd Eden ardd, a'i phrenau 'n llawn o ddail :
Fel derwen gref, neu ryw freninhren hardd,
'R oedd pren gwybodaeth uwch holl goed yr ardd.

Yn lledu 'i frig oeid pren y bywyd fr,
A'i gangau llawn yn tew gysgodi 'r tir ;
Ond rhag i ddyn gael bwyta 'i ffrwyth a byw,
Rhoed fforchawg ffiam yn llaw angelion Duw.

Ebai Adda.

"Ow! Efa fwyn!—paham!—pa beth yw hyn?
I'n cwrdd ni ddaw ein Duw at ael y bryn;
Nis derbyn ef yr aberth hwn o'n llaw,
Arwyddion dig sy'n chwyfio acw draw.

"O! 'r pechod mawr—O! 'r rhwyg—ofnadwy yw!
O! 'r foment flin y tor'som ddeddf ein Duw:
Yn iach, yn iach, Baradwys deg am byth,
Lle rhodiem gynt yn nghwmni Duw 'n ddilyth.

"*Ymado byth* ni wnawn &r allor hon,
Fe allai cawn ryw arwydd eto 'n llon:
Cydaros wnawn nes dél cysgodau 'r hwyr,
Gan ddysgwyl ffiam i ysu 'r oen yn llwyr."

Ar nawn y dydd, llonyddai natur fyw,
Pob gronyr bach fel yn llygadu ar Dduw;
Fe glywid at rhwng dail y coed dinam
Oddiar yr ardd—aeth aberth Adda'n ffiam.

"Ah! digon yw!" crochfloeddiat 'r ddeuddyn hardd,
"Cawn fyw, cawn fyw! 'r tu hwn i gaerau 'r ardd;
Ah! digon yw! mae Duw yn gwenu i'n gwadd,
Derbyniodd ef ein haberth heb ein lladd!"

Y SABBOTH CYNTAF O'R DILLUW GYDA NOAH A'I DEULU
YN YR ARCH.

Agorwyd ffenestri 'r wybrenau—
Trysorau yr eira a'r gwlaw;—
Angelion y nef &'u piserau
Hysbyddent hwy 'n llwyr ar bob llaw:
A dirgel ffynnonau 'r dyfnderau
Gan Dduw oedd i borthi y môr,
Rhyw angel symudai y seliau,
A'r dyfroedd a ddryllient y ddôr.

Yr arch ar y dyfroedd aflonydd,
Ag engyl o'r nef ar ei bwrdd,
A Duw wrth y llyw oedd yn llywydd,
A damwain nis gallant hwy gwrdd:
Hen No a arweiniai ei deulu
I rodio drwy gellau yr arch;
A llu y byd newydd yn talu
I'w brenin ufudd-dod a pharch.

"Dewch hwnt," eb y patriarch, "fy meibion,
Cyfeiriwch eich camrau 'r ffordd hon,
Ac awn i'r gell uchaf yr awrzhon,
Cydfolwn yr Arglwydd yn llon."
Ar ffenestr yr arch y disgynai
Rhaiadrau y nef gyda thrwst,
Ac wrth ei hystlysau 'r ymgural
Crych-donau 'r dyfnderau mewn ffrwst.

Rhaiadr ar raiadr yn bloeddio,
 Y gwynt yn chwibianu ar ei ryw ;
 Y creigiau ar firwst yn ymsuddo
 I'r dwr, i ymguddio rhag Duw :
 Crych-lynoedd y ddae'r yn cofleidio
 Afonydd y nef gyda pharch,
 A Noah yn arwain heb gyffro
 Addoliad teuluaidd yr arch.

Cydsafai y seithnyn i fynu
 O faen yr hen batriarch, eu tad ;
 Ac yntau fel un yn aberthu
 Yn codi 'i olygon yn llad :
 Cydganent ar dónau mwyn tlyision
 Anthemau boreuol y byd ;
 Am fynyd, clustfeiniaï 'r awelon
 Cyn 'mollwng i'r gydgân ynghyd.

"Pwy fel tydi, O ! Arglwydd Ior,
 All droi y ddaear faith yn fôr,
 A chadw 'r rhai a fynit ti,
 Yn fyw uwch dwfn ryferthwy 'r lli ?
 Nyni a'th folwn tra fo'm byw,

Rhuad y gwynt yn gynghan—

Can's teilwng wyt, O ! Arglwydd Dduw.

"Mor ddiiddos yw ein cartref clyd,
 Uwch dyfrllyd fedd yr anwir fyd ;
 Tra mae y farn yn berwi 'r lli,
 Trugaredd wena arnom ni :
 Nyni a'th folwn tra fo'm byw,

Rhuad y gwynt yn gynghan—

Can's teilwng wyt, O ! Arglwydd Dduw.

"O ! derbyn ein Sabbothol hymn,
 Fel 'r aberth gynt ar ael y bryn ;
 A doed ein mawl trwy dwrf y lli,
 Yn gymeradwy genyt ti :
 Nyni a'th folwn tra fo'm byw,

Rhuad y gwynt yn gynghan—

Can's teilwng wyt, O ! Arglwydd Dduw."

BORRU SABBOTH GYDA JOSEPH YN Y CARCHAR.¹

Ar foreu lled dawel yr haul a gyfodai
 O'i wely, yn nhywod Arabia, le poeth ;
 Yn nyfroedd y coch-fôr ei wefus a wlychai
 Cyn tywallt ei oleu i'r Aiphitiaid yn goeth :
 Yn ngharohar y brenin 'r oedd llencyn hardd mwynaidd,
 Hebrewas dichlynaidd ei fuchedd a'i foes,
 Blith-dra-phlith & haid o ryw ddynion ffyrnigaidd,
 Y rhai mewn gefynau y brenin a roea.

Y llencyn Hebreig mor syn yr eisteddai
 Fel un a f'ai 'n cyfrif gronynau y gwawl ;
 Ei feddwl ar aden dychymyg ehedai
 At allor ei dad, lle 'r oedd gweddi a mawl :

¹"Rhai o'r Rabbiniaid Iuddewig a ddywedant fod Joseph yn cadw y Sabboth yn yr Aipht."
 — *Calmet*, dan y gair *Sabboth*.

Murmurai yn ddystaw—" Y Sabboth yw heddyw,
Mae nhad yn aberthu ar ochr y bryn,
A mrodyr o'i amgylch ; heb neb un yn gyfryw
A mi, yn garcharor trwm galon fel hyn.

" A'm pen ar y gareg mor felus y breuddwyd
Dadebrais o hono ar doriad y dydd,
Yn llaw fy nhad rhodiwn—&r siaced fe 'm gwisgwyd—
At allor y teulu yr elem yn rhydd,
Fy mrodyr a wenent—a Benjamin neidiai
Yn llaw ein mwyn famaeth ychydig o'n hol,
A'r oen oedd yn brefu—a'r coed a bar'toisai
Fy nhad, a gludasai y gwas yn ei gol.

" Mi a'i gwelwn e'n codi ei olwg i fynu,
A'i wallt gwyn yn parthu yn ymyl y fflam ;
Mewn gweddi ddifrifol mi a'i clywn e'n lefaru—
' Duw Isaac fy nhad, a Duw Abraham :
Duw Bethel—lle gwelais y nef yn agored,
Duw Peniel—lle trechais Dywysog y nef,
O derbyn y llanciau i'th heddwch, a deled
I'w mynwes dy fendith fel grymus firwd gref.'

" Fe droai hyd atom ei olwg siriolaidd,
Dechreuai lefaru mor fwynaidd, mor fad,
Am Isaac fy nhaid yn myn'd yn arafaidd
I fyny Moriah yn ochr ei dad ;
I'w ladd ar yr allor, a'i losgi yn lludw,
Ac eto fel credai fy hendaidd yn Nuw,
Gan goelio er hyny y gwel'sai 'r pryd hwnw
Fy nhaid o'r swp lludw yn neidio yn fyw.

" Fe dafai ei law at yr oen ar yr allor
' Ha, fechgyn (eb ef) edrychwch ffordd hon ;'
Yn awr yn yr aberth mae ffordd wedi 'i hagog
I Dduw oedd ddigofus i wenu yn llon :
O ! cofiwch am gadw'ch alloran yn drefnus,
A boed eich aberthau o hyd yn ddinam,
Hen wersi teuluaidd a ddysgais yn weddus
Gan Isaac fy nhad, a nhaid Abraham.

" Ha, wele, fy mechgyn, nid yw hyn ond cyngod
O rywbeth tra rhyfedd 'mhen oesau i ddyd,
Fe dd'wedodd fy nhaid wrth fy nhad yn dra hynod—
' Duw edrych am oen y poethoffrwm ei hun,
Mae'r dyddiau yn dyfod pan lyncir yr allor
Yr aberth, a'r holl osodiadau sy'n bod,
Ha, wele hwynt eisoes o bell yn ymagor,
Addola, fy enaid, *Duw-ddyn* sydd yn d'od.'

" O ! Aiphtddyn yageler—O ! gormod oedd iti
Fy neffro &'th grechwen, o fwyniant fel hyn,
'Roedd aethau dy garchar yn ddeythr imi,
Tra'r oeddwn wrth allor fy nhad ar y bryn :
O Arglwydd ! pa hyd y byddaf yn nhrallod
Y carchar yn dyoddef, a hyny ar gam ;
I'th wyllys 'rwy'n plygu, ond cofia'th gyfammod
A nhad, ac & nhaid, ac &g Abraham.

SABBOTH GYDA MOSES AR LETHE MYNYDD DUW.

Y Sabboth yw heddyw, âf â'r praidd i dawelwch,
 Cânt esgyn i'r mynydd o gwr yr anialwch ;
 Ond odid na chaf fi ryw seibiant fy hunan,
 Lle na ddaw 'r gwylltffilyn i ddifa 'r un egwan ;
 Ond odid na chaf fi ar lethri y mynydd
 Rhyw gilfach dan glogwyn i cistedd yn llonydd,
 Y perthi a'r mân gangau i mi fydd yn llwyni,
 Fel Abraham gynt dan y derw 'n addoli,
 Oenig o'r praidd ar y graig a aberthaf,
 Af hwnt i'r fan acw—ac yno addolaf.

Estynai 'i ddwyllaw tua 'r nef,
 O flaen ei allor codai lef,
 Ymdroellai 'r mwg yn golofn wen,
 Ymdaenai 'n gwmwl uwch ei ben,
 Cysgodfa oedd rhag haul a'i nerth,
 Ar gwr y mynydd cribog serth :
 O flaen yr allor yn gytún
 Boddlonai Duw—addolai dyn.
 Clywch e'n sibwr—" Arglwydd Ior,
 Creaudydd mawr y tir a'r môr,
 Ar lethri Horeb gwrando fi,
 Holl dduwiau 'r Aipht y'nt ddim i ti ;
 Myn ryddid i dy blant ag sy'
 Yn awr mewn dwfn gaethiwed du ;
 Ai dwyllaw plentyn Abraham
 Gwyd demlau fyrdd i feibion Ham ?
 Ai etifeddion Canaan dir
 Sy 'n deddfu mewn caethiwed hir ?
 Gruddfanau 'r rhai a geraist yw
 Cyd-gân côr yr eilun dduw ;
 Mae crechwen ynfyd Memphis draf,
 Yn gymysg â galarus lef
 Plant y rhai y buost gynt
 Yn gado 'r nef i gym ryd hynat,
 I dreulio aml ddifyr awr
 Dan gysgod dail y dderwen fawr,
 Neu pan yn yfed awel rydd
 Ar faenc y drws yn ngwres y dydd ;
 A wyt ti 'n cofio 'r noswaith oer,
 Pan frithai 'r sêr lawr leni 'r lloor,
 Ti dd'wedaist i'r hen wr ein tad,
 Mai fel y ser y byddai had,
 A seliaist hyn â gair dy lw :
 Ac O ! yn awr ! O ! wele nhw
 Yn fintai ar ryw fintai brudd,
 Yn cadw noswyl hwyr y dydd,
 Yn flin, heb awydd am gael byw,
 Mewn ofnau tost, yn ammheu 'u Duw.
 Cymysga 'u chwys â phriddgalch brau
 Y prif adeiliau yn ddiaw,
 Fe gwmp y genedl oll yn un,
 Dan grafano dost y creulawn ddyn ;
 Ar lethri Horeb gwrando fi ;
 Holl nerth yr Aipht, dim yw i ti ;

Myn ryddid i dy blant ag sy
Yn awr mewn dwfn gaethiwed du,
A minnau mwy tra byddwyf byw,
Addolaf di, O! Arglwydd Dduw."

Cyfodai 'r bugeilddyn oddiar y dywarchen,
Cyffroai fedrusrwydd nefolaidd ei awen,
Ei lais a ddilynai syniadau ei deimlad,
A'r graig a gyd-blethai fwyn dônau ei ganiad.

Da iawn yw moliannu yr Arglwydd Goruchaf,¹
A chanu emynau o foliant i'r Ion;
Pan chwery 'r haul melyn ar drothwy y borau,
Pan sŵir plant anian ar liniau 'r nosweithiau,
Am ei hoff drugaredd a'i wiredd caf son :
'Rwy'n synu wrth weled mor gribog yw Horeb,
Y'nghanol gwaith natur cynhyrŵir fi 'n llwyr,
Wyt fawr, O fy Nuw! mewn nerth a doethineb,
Dwfn iawn yw 'th feddyliau—nid oes a all ateb,
Yr ynfyd ni ddeall, a'r annoeth ni wŷr.

Ha, wele 'th elynion, O Arglwydd y lluoedd!
Dyfethir hwy oll fel y peiswyn o'th flaeu,
Gwasgarant fel gwawn o flaeu gorwynt y nefoedd,
Syrthiant i ddinistr, ni chodant byth bythoedd,
Fel dail yn yr hydref y rhuthrwynt a'u taen :
Ond ti a ddyrcheff fy nghorn i'r uchelder,
Eneini fi eto a'r olew sy 'n ir,
Fy llygaid a wél gwypm plant ysgelerder,
Fy nghlustiau a glywant eu cwynofaint ofer,
A mi fel palmwydden y'nghanol y tir.

Y foment y sengi ar ddyffryn yr afon,²
Y torir caethiwus gadwynau dy blant—
O! na chawn i weled ar Horeb yr awrhon,
Dy fod yn amddiffyn i Israel yn dirion,
Y cânt eu telynau yn gyfan bob tant :
Y clywir y gaethglud yn canu mewn rhyddid,
Yn traethu mai uniawn yw 'r Arglwydd eu Duw,
Ac na welir twyll yn nghraig eu cadernid,
Mai Ef fydd eu noddfa hwy mwyach ;—oblegid
O ddwylaw 'r Aipht greulawn fe 'u dygodd yn fyw.

O na chawn wel'd arwydd—

Ha, pam ? beth yw hyn ? pa law sy 'n gwneyd coelcerth ;
Pwy ? pwy a fu 'n ennyn y fflam yn y lasberth ?
Mae 'r tân yn ymdroelli am y cangau gwyrddeision,
A'r fflam yn coffeiddio y mân-ddail yn dirion ;
Anghofiodd yr eirias mai 'i harfer yw difa
A'i chrasboeth wefusau y berth a gusana.
Af acw yr awrhon i syllu mwy arni,
Paham nad yw 'r berth yn yr eirias yn llosgi ?
Ofnadwy yr olwg ! pwy, pwy sydd yn sefyll
Y'nghanol y wenfflam sy'n fforchi mor erchyll ?

¹ Cynganeddiad rhanau o *Salm* xcii.—" Salm neu gân ar y dydd Sabbath." Priodola rhai o'r Rabbiniaid awduriaeth y Salm hon i Moses ; ond y mae enwau yr offerynau cerdd yn taeddu rhai beirniaid i ddyweyd mai Dafydd a'i cyfansoddodd.

² Yr Aipht.

Mae'n chwraeu â'r fflam fel plentyn â'r bluen,
 Mae'n clymu'r cylch tanllyd o amgylch ei dalcen,
 Mae'n pwyso'i benelin ar gangen o'r lasberth,
 Mae'r dail yn ymglymu am ei arlais yn brydferth;
 Ah! wele, mae'n dyrchu ei law ar i fynu,
 Ust! anian, ust! gynhwrf, mae'n myn'd i lefaru:—

“Myf yw Duw dy dad, Duw Abraham, Duw Isaac, a Duw Jacob.....Gan weled y gwelais gystudd fy mhobl sydd yn yr Aipht, a'u gwaedd o achos eu meistrïaid gwaith a glywais; canys mi a wn oddiwrth eu doluriau; a mi a ddisgynais i'w gwaredu hwy o law yr Aiphtïaid, ac i'w dwyn o'r wlad hōno, i wlad dda a helaeth, i wlad yn llifeirio o laeth a mel.”¹

Y llariaidd fugeilddyn ei wyneb a guddiodd
 O fewn i oblygion ei amwisg yn awr;
 Yr olwg ar Dduw â dychryn a'i llanwodd,
 Addolai yn ddystaw gan edrych i lawr:
 Ca'dd amnaid ar Horeb na syrthiai'r Israeliaid
 Yn llwyr yn nghaethiwd yr Aiphtïaid yn brudd;
 Fe gafodd awdurdod i dd'od â'r anwyliaid
 O grafanc y gelyn i Ganaan yn rhydd.

§ II. SABBOTHAU GYDA 'R IUDEWON.

SABBOTH YN YR ANIALWCH.

Ynghanol tywodlyd anialwch Arabia,
 Lle nad oedd gwyrddlesni i urddo'r olygfa,
 Na dim ond serth greigiau fel rhai yn ymryson
 Pwy ddyrchai ei goryn yn uwch na'i gyfeillion;
 Neu wastad-dir eang lle rhedai'r gorwyntoedd,
 A chipio y tywod a'u lluchio i'r nefoedd,
 Ynghanol chwe' chan'mil a mwy o wyr heini'
 Esgynai Israeliad i'r tabernacl i addoli.

Hanbych adeilad symudol a chostus,
 Mae'r olwg sydd arnat yn hynod o ddestlus:
 Ystyllod coed Sittim yn dlyson ac eurog
 Mewn mortais o arian, pob un yn sefydlog;
 Barau goreurog mewn eurog ddolenau
 Yn cynnal ei estyll fel gwerthfawr gadwynau;
 Cydrhwng i bum colofn âf i mewn i'r adeilad
 Sy'n sefyll ar wadnau o bres coeth yn wastad;
 Dyrchafaf fy llygaid i'r nenfwd cywreinwedd,
 Un len deg ysblenydd o liain cyfrodedd;
 Ac arni y gweithiwyd cerubiad cywreinfad
 O las-liw, a phorphor, ac edau ysgariad;
 Un llen ar ddeg hefyd o leni a weuwyd
 O hir-flew y geifr ar hon a amdôwyd;
 Ac yna crwyn hyrddod yn gochion eu lliwiau,
 A chrwyn y daear-foch yn haen arnynt hwythau.

Yn nghŵr draw'r adeilad, ar byst goreuredig,
 Y ceir y wahanlen hardd wech yn grogedig,
 Ac arni arluniau o ddyaglaer gerubiad
 A weithiwyd â dwylaw llancesi'r Hebreaid;
 Tu ol i hon acw mae arch y cyfammod,
 A llechau'r ddeddf ynddi—hen geryg tra hynod—

¹ Ecsod. iii. 6, 7, 8.

Ac ar ei chaeadlen mae euraidd gerubiaid
 Yn wyneb yn wyneb, ac eto mae 'u llygraid
 Yn sylu 'n ddirifol ar y fan y mae 'r Duwdod,
 Yn ewrdd â'r Israeliaid heb eu lladd am eu pechod.
 [Addola, fy enaid, yr hen drugareddfa,
 Ar lechau 'r ddeddf foesol yn llonydd orweddā :
 Rhyfedda, fy enaid, drefn fawr iachawdwriaeth,
 Mae'r ddeddf erbyn heddyw yn sail dy achubiaeth.]
 O flaen y wahanlen mae allor ysblenydd,
 Lle llyg blodau peraidd yr hwyr a'r boreuddydd,
 Y gwynfwg yagafnaidd sy'n gwmwl o'u deutu
 Yw 'r awel berlysiog wrth aroglarthu ;
 Yr euraidd ganwylbren, y bwrdd a'r holl gelfi,
 Rhyw gymhorth gwan ydynt yn awr i addoli :
 Mae Aaron yn dyfod mewn rhwysg a gorfawredd,
 A'i fantell ardderchog, a'i ephod dra rhyfedd,
 Y periau dysgleirwyrch sy'n lleibio 'r goleuni,
 Yn lluchio 'u tanbeidrwydd fel tân yn gwreichioni ;
 Ei wallt yn gydynawg dan feitr yn hylwydd
 Ac arui 'n gerfiedig—"Sancteiddrwydd i'r Argiwydd."

Rhaid imi addoli, offrïmu, aberthu,
 Trwy ddwyllaw 'r offeiriad sy'n awr yn gweinyddu ;
 Mae'r tân yn *dân Duw* ar yr allor yn difa,
 Arwyddlun ofnadwy o ddirg y Gorucha ;
 Mae 'r gair yn *air Duw* o enau 'r offeiriad,
 Derbyniodd fy offrwm ; mor fawr yw ei gariad ;
 Mae 'r cwmwl yn do uwch y babell ardderchog,
 Y golofn a'n dygodd drwy'r Cochfor trochionog ;
 Hen faner y nefoedd sy'n awr wedi 'i chodi
 A weuodd y Crewr o eddi 'r goleuni :
 Af yn ol i fy mhabell, addolaf yn siriol,
 Trwy amryw ddefodau y ddeddf seremonïol.

Yn ol myned adref dan ddirif ffyfyrio,
 Fe welai y manna, a'r bwrdd wedi 'i hulo,
 Y soffieir a ddygwyd ar yr awel brydnhawnol,
 A'r manna a wlawiwyd o'r nefoedd yn siriol,
 Ymdorai ei ffyfr uwch ben yr olygfa
 Yn emyn pereiddiol o fawl am hyn yma :—

Anfeidrol yw dy allu mawr
 O'r nef i'r llawr canfyddir,
 O'r tanlyd fyd a'i oleu cân
 I'r blodyn gwan fe'i gwelir.

Yr awel fwyn i'n gweini geir,
 I ddwyn soffieir yn lluo ;
 Ac yna 'n glyd rhwng haenau 'r gwllith,
 Cawn fara 'n dryfrith ddigon.

Pa law fu 'n lledu 'r mânwlith hyn
 Fel lliain gwyn ar dywod,
 A'i lenwi 'n hardd â bara 'r nef,
 Dan wlith y nef yn gygod.

O fewn i'r tabernacl, ti, O Dduw !
 Yn ddiau yw fy Maruwr ;
 Ac yn fy mhabell, er fy mri,
 O wele, ti yw 'm Porthwr.

Addolaf di, fy Nuw, fy Nhad,
Dan yr amlygiad yma,
Yn nerthu 'm corff & breiniol saig,
A dwr o'r graig, a manna.

Ac yna 'r Israeliad a droai 'i olygon
Yn serohog o'i amgylch, gan gyfarch ei feibion,
Y bochgyn llon glandeg oedd yno o'i ddeutu
Yn barod i gipio pob gair wrth ddyferu
Oddiar ei wefusau. Ac yna fe dd'wedai
Am fawredd yr Arglwydd, a'r hyn oll a wneisai
O Zoan boblogaidd trwy 'r Môr Coch cynhyrfus ;
A chanai fwyn ddarnau o'r anthem yn drefnus,
A genid gan Firiam ar draeth y gyflafan,
Pan oedd balchder yr Aipht yn gymmysg â'r graian :
Ac yna tynghedai hwy 'n ddifri 'r pryd hwnw
Addolwch Dduw 'ch tadau (bendigedig fo'i enw).

SABBOTH MEWN Bwthyn ar Fin llyn Tiberias.

Ymwsgai bro Canaan ei noswisg am dani,
Ymlechai y bryniau yn nghesail yr hwyr ;
Awelon cynhyrfus rhwng hafnau 'r de-ddwynain
Gylch droent grych-holltent y llyn yn dra llwyr ;
Am nawddle cysurus o dymhestl Tiberias
Ymlwybrais at fwthyn yn ngodre y bryn :
Y chweched dydd ydoedd a nawn parotoad
I'r Sabboth dyfodol oedd hi y pryd hyn.
Zabuloniad¹ boneddig oedd Arglwydd y teulu,
Cai gyfoeth yn belsath o'r tywod a'r môr,²
A'i fynwes oedd danllwyth o aidd am gyflawmi
I'r fanwl lythyren holl ddeddfau ei Ior.
Ar foreu y Sabboth fe'i ceid yn hyfforddi
Ei deulu yn nefod y gyfraith yn gu,
Ni welid marworyn o dân ar yr aelwyd³
Ni wneid yr un gorchwyl hyd fuarth y tŷ,
Ni lunid un daith, ac ni sonid am fraenar,
Ni rwymid anifel wrth did yn y fro,
Ni 'sgubid y llawr rhag i hyny fraenaru
Y manlwch a huliai y lloriau yn do.⁴
Fe droai ei wyneb at deml Caersalem,
Ymgrymai o barch i'r adeilad oedd fawr,
Ymylau ei wigoedd oedd lydain a harddwyah,
A sanctaidd yr eddi a hongiai i lawr.⁵
Y rhagtal trefnusol a'i femrwn rhyfeddol,
Ar ganol ei dalcen osodai 'n ddinam,⁶
Cyflawnai 'i weddïau gan uchel ymfrostio
Y llenwid ei wythi & gwaed Abraham.⁷
Ei addysg oedd addysg y ddeddf heb efengyl,
Ei lyfrau oedd lyfrau 'r prophwydi yn rhol,

¹ Yr oedd rhandir Zabulon yn cyrhaedd hyd fin llyn Tiberias.

² Deut. xxxiii. 19; "Hwy (Zabulonaid) a drigant ar finion y Môr Mawr, ac a wledant ar bysgod y môr, ac a ddaliant y *chalon* (neu *munex*), & gwaed pa un y lliwiant yn borphorsidd edafedd eu dillad; ac o'r tywod y gwnant wydr at ddrychau, a llestri eraill."—Alleiriad Jonathan o "cyfoeth y moroedd a sugnant, a chuddiedig drysorau y tywod."

³ Erod. xxiv. 3.

⁴ Mynai rhai o'r Rabbinaid fod gwneyd hafnau yn y llwch yn fraenaru; felly yn yr amyn un deugain o ddeddfau cyffredinol at gadw y Sabboth gwaherddid ysgubo y llawr, rhag i hyny wneyd braenar yn y llwch, a thrwy hyny dori sanctaiddrwydd y dydd.—"Allen's *Modern Judaism*."

⁵ Num. xv. 28, 29; Mat. xxiii. 5.

⁶ Deut. vi. 8.

⁷ Joan viii. 33.

Ymlonai 'r elfenau yn siriol
 Mewn gwisg o oleuni yn awr :¹
 Ymwithiai 'r ffurfafen ysblenydd
 I ganol y dyfroedd & rhoch,
 Lle gwibia 'r mellt cyflym drwy 'u gilydd,
 Lle rhua 'r taranau yn groch.²

Ymlithrai 'r môr ffruchwylt i'w wely
 Fel plentyn ar amnaid ei fam ;
 Ymdrwsiai 'r ddaearen o'i ddeutu
 Fel gwyrif hardd, ieuanc, ddi nam :
 Ymgodai coed llawn-dwf eu brigau
 Uwch blodau o'u cylch oedd yn fyrdd,
 Fel llanciau 'n ymryson i chwareu
 Ar lawr-len deg laswen a gwyrdd.³

Yr haul ar ei orsedd risialaidd -
 Bisteddai 'n ffurfafen y nef ;
 Y lleuad o'i phalas arianaidd
 Lygadai yn graff arno ef ;
 Y ser yn dra gwylaidd ymguddiant
 O'i olwg yn ngoleu y dydd ;
 Yn nghanol y ddunos ymhoewent,
 Gan chwyfio 'u pelydr yn rhydd.⁴

Ehedai yr eryr i'r awyr
 Uwch dyfroedd cymysglyd y môr ;
 Mil fyrdd o fân adar yn bryaur
 Esgynent i ffurfio y côr :
 Dechreuai y morfeirch galluog
 Gydrancio hyd feusydd y dda,
 A thorf o fân bysgod lliosog
 Yn chwareu o'u hamgylch yn Non.⁵

Rhwng tyweirch gwyrdd-leision y ddaear
 Ymwithiai y milod i fod,
 Wrth archiad Jehofah, 'n llu hawddgar
 I'r golwg y gwelais hwy 'n dod ;
 O'r cawfil i'r milyn distadlaf,
 Pob un yn ol tymher ei ryw,
 Yn taflu eu golwg serhocaf,
 Yn dystaw glustfeinio ar Ddaw.

A gwelais y brenin yn dyfod,
 Y llywydd galluog, sef dyn ;
 Y pridd fywiocawyd mor hynod
 Ag anadl y Duwdod ei hun ;
 Yr ysbryd roes Duw i gartrefu
 Mewn palas o bridd, oedd mor hardd,
 Yn dod y pryd hyn i feddiannu
 Cynnyrchion telediw yr ardd.⁶

Chwe' diwrnod yn chwimweth aeth heible,
 A gwawriodd y teg seithfed dydd ;
 Bro 'r dyddim sy'n awr wedi 'i hulo,
 A pherffaith gre'digaeth yn rhydd.
 Heddyw yw gwyl yr Anfeidrol,
 Ni thorir llonyddwch y llawr,

¹ Y dydd cyntaf.² Yr ail ddydd.³ Y trydydd dydd.⁴ Y pedwerydd dydd.⁵ Y pummed dydd.⁶ Y chweched dydd.

Lle cerddai'r gair BYDDED mor nerthol
BENDIGAD sy'n rhedeg yn awr.

Ni chrogydd lamp ddysglaer o newydd
Yn nenfwd' asurol y byd ;
Ni rwygid mân wreiddiau y coedwydd
Gau eraill am ddangos eu pryd :
'R un llygaid y dydd oedd mor siroI
Yn cau ar ddydd Gwener brydnawn,
A ledai 'u hamrantau boreuol
Ar wawr y dydd Sabboth yn llawr.

Y gwynt oedd heb ddysgu ooh'neidio,
Wnai delyn o fangoed yr ardd ;
Alawon mwyn natur yn lithro
I gydgân yr engyl, lu hardd ;
Afonydd tir Eden yn eisial
Hyd raian erddygan bur dda :
Dim geiriau, ond lleisiau dibafal
Yn eogyn i'r nefoedd a wna.

Y ddeuddyn dibechod ymrodient
Drwy ganol yr ardd gyda Duw,
Yn nghanol ei fawredd ymgolent,
Rhyfeddent, addolent yn fyw ;
Synent aruthred y creigiau,
Kiddiled y blodau heirdd mân,
Addolent y llaw fu 'n eu llunio,
Cannolent ei enw mewn cân.

(Mi blygaf fy mhen, mewn dychymyg,
Gostyngaf fy llygaid i'r llawr ;
Ai un wyl a gafwyd mor ddiiddig
Cyn dyfod firwd pechod mor fawr !)—
Addolaf di, Arglwydd, fy Nghrŵwr,
Cydganaf âg engyl y nef,
Cysegraf fy oes i'm Gwneuthurwr,
Rhyfeddaf ei allu mawr Ef.

Y SABBOTH CYNTAF AR OL Y GWENER.

Ar doriad dydd, 'r oedd gwawr o reddy a gwyr
I'r dwyrain draw, i'w well'd uwch sef y bryn :
Yn araf iawn y deuai 'r haul i'r lan,
Fel un dan ofn a ch'wilydd dod i'r fan.

Ar lethr y fron, gerllaw i Eden ardd,
Mewn peisiau crwyn, y safai 'r ddeuddyn hardd ;
Ar uchaf coed yr allor yno a wnaed
Y ddafad fwyn yn aberth llosg a gaed.

Ein rhiaint teg gydsafent yno 'n syn,
Yn drist wrth droed yr allor ar y bryn ;
Eu haberth oedd i'w tybisath hwy 'n ddiannu,
Pa arwydd sydd, ni ddaeth o'r nef un ffiam !

Islaw i'r twyn, yn dewfrig lwyn dial,
'R oedd Eden ardd, a'i phrenau 'n llawn o ddail :
Fel derwen gref, neu ryw freninbren hardd,
'R oedd pren gwybodaeth uwch holl goed yr ardd.

Er hyny, *un* y'nt ynddo Ef,
Yn nhwrf y byd, yn llonder nef;
Un rhan sy'n croesi 'r llif yn awr,
A rhan sy mewn gogoniant mawr.

Un Duw, un dôn, un lais, un lef,
Sydd heddyw drwy y ddaer a'r nef;
Dwy dorf yn un mewn anthem mwy,
Heb ddim ond afon rhyngthynt hwy.

Ymuna â'r côr, fy enaid, gad
Yn anghof bethau 'r anial wlad;
Pa urddas mwy ar ddaear ddu,
Na seibiant bach o'r nefoedd fry?

ADDOLIAD BOREU SABBOTH.

Mil henffych waŵr y sanctaidd ddydd
Cyfodai Crist o'r bedd;
I'm mynwes oer doed llewyrch rhydd
Pelydrau heulwen hedd.

Mae 'r Brenin heddyw 'n dod ei hun
A bendith yn ei law;
Mewn gweddi a mawl awn yn gytân
I'w gwrddydd pan y daw.

Un dydd o fewn i'th dŷ, fy Nuw,
Sy lawer gwell i mi
Na mil yn mhalas dyn didduw,
Mewn cyfoeth, parch, a bri.

O! na chawn dreulio f' oes i gyd
Mewn cyfryw ŵyl a hon;
A chanu 'th glod heb ball o hyd
Mewn tragwyddolfyd llon!

ADDOLIAD NOS SABBOTH.

Moliannwn di, O Arglwydd Ior!
Yn un â'r gwiw sancteiddiol gôr,
Sy'n Salem bur yn dyrfa gref
Yn chwareu aur delynau 'r nef.

Hwn oedd y dydd y torodd gwawr
Gogoniant mwy ar ddaear lawr,
Na phan oedd Duw â'i air digoll
Yn hulio 'r nef & bydoedd oll.

Daeth Iesu Grist i'r lan o'r bedd,
Ac yn ei law dragwyddol hedd;
Mawr iawn oedd creu y bydoedd mād,
Ond mwy oedd prynu dynol hād.

Cydganwn glod &g uchel gân,
I'r Tad, a'r Mab, a'r Ysbryd GIAN:
Y llef o'n hol yn wastad yw,—
Y seithfed dydd, "Addola Dduw."

"ADDOLA DDUW."

Addola Dduw!—O ddyn! paham
Yr oedi fynyd awr?

Cydseinia anthem fwyn ddi nam
 A chôr y nef a'r llawr ;
 Y lloer y nos, a'r haul y dydd,
 A'r holl gre'digaeth fyw,
 Mewn uchel sain â thafod rhydd,
 Sy'n d'weyd—"Addola Dduw."

"Addola Dduw!"—ei law a ran
 I ti fendithion fyrdd,
 Ei lwyni Ef a'u blodau cân
 Sy'n hulo llethri 'th fyrdd ;
 Ei afon Ef sy'n dyfrhau
 Dy dir yn ffrydiau byw,
 A'i gloew ddwr sy'n llawenhan
 Dy oes—"Addola Dduw."

"Addola Dduw!"—dy uchel fraint
 Yw dysgu cerddi'r nef ;
 Hyfrydwch engyl pur a saint
 Yw canu iddo Ef.
 Os myni ddechre'r nefol gerdd
 Y'ng hwr yr anial gwyw,
 Eistedda ar dywarchen werdd,
 Ac yna—"Addola Dduw."

"Addola Dduw!"—dy fywyd fydd
 Dy adnewyddiad llon,
 Daw heddwch fel yr afon rydd,
 Yn gefallif i dy fron ;
 Cei fyw dy oes mewn llawn fwynhad
 O bethau'r nefoedd wiw,
 A marw mewn tangnefedd mad,
 Am hyn "Addola Dduw."

MOSES STUART.

Y MAE i bob oes ei dynion, ac yn mhob gwlad y megir glew. Y mae rhai dynion, os nad ellir dyweyd eu bod o flaen eu hoes, y gellir dyweyd eu bod ymlaenaf yn eu hoes, gyda golwg ar y cylch neu y gymydogiaeth yn mha un y maent yn byw. Un o'r cyfryw oedd Moses Stuart: dyn ymlaen ar ei oes, ond eto dyn i'w oes. Dychymyga rhai dynion eu bod ymlaen ar eu hoes pan fyddont yn dyweyd rhywbeth yn ias eu penau, a phawb yn gwrthod derbyn eu hathrawiaeth, oblegid fod eu haeriadau wedi eu hateb am y canfed tro, a'u mawredd a'u hynodrwydd hwythau yn gynnwysedig yn y ffaith eu bod yn hollol anwybodus o symudiadau yr oes, ac o weithrediadau a meddyliau eu cymydogion o'u cwmpas. Nid un o'r cyfryw oedd Stuart. Mae yn wir iddo dori allan lawer o gynlluniau newyddion nad oedd ei gyfeillion mynwesol yn hoffi. Ysgrifennodd lawer o bethau ag a barasant i rai droi yn elynion iddo am dymmor; ond nid hir y buont heb gael eu hargyhoeddi o'u camsyniad, a'u dwyn i wled mai dyn ei oes oedd Stuart, ac mai y rheswm ei fod yn gwahan-

iaethu oddiwrth ynt hwy oedd ei fod wedi darllen mwy, a meddwl yn well na hwy. Ond hwyrach fod rhai o ddarllenwyr y "Traethodydd" na wyddant fawr am Stuart ond ei enw. Rhaid i ni gyfaddef ein bod ni ein hunain, hyd ar ol ei farwolaeth, yn dra anwybodus o'i hanes, er ein bod ni er'r rhai blyneddau wedi syrthio mewn cariad âg ef er mwyn ei ysgrifeniadau. Buom lawer gwaith, wrth ddarllen ei Esboniadau ar y Bhuifeiniaid, Hebreaid, a'r Dadguddiad, ei ramadeg Groeg a Hebraeg, ynghyd â'i amrywiol erthyglau yn y cyhoeddiadau chwarterol Americanaidd, yn ceisio dychymygu pa fath ddyn ydoedd—pa fodd yr oedd wedi casglu yr holl wybodaeth a feddai—a pha fodd yr oedd yn cael amser ac amynedd i ysgrifenu ac adysgrifenu drosodd a throsodd, weithoedd, y rhai y mae yn dda genym am danynt, ac eto, o herwydd eu meithder a'u dysg, yn mron blino yn aml wrth eu darllen. Tueddid ni yn gyffredin i edrych arno fel mab i ryw foneddwr enwog, neu o leiaf weinidog dysgedig, wedi cael y manteision goreu yn moreuddydd ei oes, yn meddu corff cryf ac iachus, wedi treulio rhan fawr o'i oes ymhlith dysgedigion Germany, gan ei fod mor gyfarwydd â'u gweithoedd, ac mor hoff o honynt, er yn ddigon anni-bynol i wahaniaethu oddiwrth ynt, pa bryd bynag y gwelai hwynt yn gwyro oddiwrth y gwirionedd. A meddyllem, ymhellach, ei fod yn un nad oedd ganddo ddim i'w wneyd ond darllen, meddwl, ac ysgrifenu. Pa fodd bynag, wrth ddarllen ei ragymadrodd i'w Esboniad ar y Dadguddiad, yr hwn gyda llaw sydd bron yn ddigon o waith oes i ddyn ei ddarllen, ac am yr hwn y dywedai un ysgrifenydd enwog, er yn hollol wrthwynebol i farn Stuart, am y Dadguddiad, "Mae yr esboniad ar y Dadguddiad yn waith ag y buasai y drydedd ran o hono yn ddigon i anfarwoli enw unrhyw ddyn:" wrth ddarllen, meddwn, ragymadrodd y llyfr hwn, cawn brofion amlwg fod yr awdwr ymhell o fod yn meddu ar gorff cryf, a chyfansoddiad iachus, ac hefyd fod ganddo lawer o waith, fel athraw, yn ystod deugain mlynedd i dros bymtheg cant o fyfyrwyr, heblaw darllen, myfyrio, ac ysgrifenu. Fel hyn, trêm ymaith gyda theimlad siomedig nad oedd ein darlun yn gywir am y ddau beth hyn, ac mewn canlyniad ammheuem gywirdeb ein dychymyg am ei rieni a'i fanteision boreuol. Pa fodd bynag, yr ydym yn bresennol, trwy gynnorthwy Profeswr E. A. Parks, o Andover, a Dr. William Adams, o New York, wedi dyfod o hyd i'r hyn oedd wedi bod yn ddirgelwch i ni am flyneddau; sef hanes bywyd Profeswr Stuart. A chan fod cryn lawer o haelioni llenyddol yn ein calon, yn gystal ag awydd i ddangos ein parch i un ag yr ydym wedi ac yn parhaus dderbyn lles oddiwrth ei ysgrifeniadau, penderfynasom, heb lawer o drafferth, anrhogu darllenwyr y "Traethodydd" â'r hyn a wyddom am ei hanes.

Ganwyd ef, medd Profeswr Parks, yn ei bregeth anghladdol, yn Wilton, Connecticut, Mawrth 26, 1780. "Mab ydoedd i dyddynwr lled isel ei amgylchiadau, ac fel y cyfryw bu am rai blyneddau yn gweithio ar y tyddyn gyda ei dad; ond ei brif hyfrydwch oedd llyfrau. Yr oedd yn meddu ar feddwl cyffym a bywiog. Addfedodd ei ddeall yn gyuar, a'r hyn nid yw yn dygwydd yn gyffredin, parhaodd yn ei nerth yn hir. Pan yn bodair blwydd oed deallai yr hyn a ddarllenai, a phan yn ddeuddeg teimlai bleser neillduol wrth ddarllen "Edwards ar yr Ewyllys." Dechreuodd ei fyfyrddodau ysgoleigaidd pan yn bymtheg. Daeth yn fyfyrwr yn Ngholeg Yale yn yr ail flwyddyn o lywyddiaeth yr enwog Dr. Dwight. Daeth yn feistr ar y gramadeg Lladin mewn pedwar diwrnod, ac mewn

yehydig ddyddiau yr oedd o flaen rhai ag oeddynt wedi bod fisoedd yn myfyrio y Ffrancaeg. *Mathematics* oedd ei brif hyfrydwch; ond yr oedd ynddo awydd cryf ac addasrwydd neillduol at bob cangen o wybodaeth. Yn y flwyddyn 1799, ennillodd urddau athrofaol gydag anrhydedd blaenaf ei ddoesbarth; wedi hyn bu yn athraw athrofa yn Fairfield, tra ar yr un pryd y talai beth sylw i'r gyfraith. Yn 1802, dewiswyd ef yn athraw yn Ngholeg Yale, lle yr arosodd am ddwy flynedd. Tra yn athraw, dechreuodd fyfyrio y gyfraith, a galwyd ef at y *bar* pryd nad oedd ond dwy ar hugain oed, ac yn y rhau ddyfodol o'i oes yr oedd bob amser yn son gyda llawenydd am y lles a dderbyniasai i'w feddwl wrth fyfyrio y gyfraith, fel dysgyblaeth i'w ddeall. Trwy wrandaw Dr. Wright yn pregethu, daeth i deimlo y pwys o feddu crefydd bersonol, a phrofodd gyfnewidiad hollol yn ei deimladau crefyddol, a daeth i'r penderfyniad o dreulio ei oes yn ngwasanaeth yr efengyl. Daeth ar yr un pryd yn gyfarwydd â "Macknight ar yr Epistolau," yr hwn a effeithiodd ar ei feddwl, a ddylanwadodd ei galon, ac a ddangosodd iddo waith ei oes. Wedi ychydig iawn o barotoad, Mawrth 5, 1806, urddwyd ef yn fugail yr eglwys yn New Haven. Mae gwrea, gonestrwydd, a llwyddiant ei weinidogaeth, yn bethau a gofir gyda hyfrydwch yn yr eglwys hono ar ol treigladd deugain mlynedd. Er maint o enwogrwydd a gyrhaeddodd fel athraw ac ysgrifenydd, mae llawer a dybiant mai yn yr areithfa yr oedd fwyaf enwog. Yr oedd y gynulleidfa, dros ba un yr urddwyd ef, wedi bod am tua deng mlynedd ar hugain yn arfer gwrandaw ar bregethau goleu, oer, ac athronyddol, yr hwn ddull o bregethu a ellir yn briodol ei alw yn ddiamecan. Cynhyrfwyd hwy o'u diofalwch gan ymadroddion byrion, tarawiadol, ac eglur, eu bugail newydd; ac yn benaf oll gan y dull sobr, teimladol, difrifol, a gonest, yn mha un ei traddodid. Mewn canlyniad i hyn, dan fendith Duw ar ei lafur, ychwanegwyd tua dau cant at yr eglwys, ac yn eu plith yr enwog Noah Webster, awdwr y geirlyfr goreu yn yr iaith Seisonig, y pryd hwnw yn ei hanner canfed flwydd oed, yr hwn, yn mhen pymtheg mlynedd ar hugain wed'yn, ar ei glaf wely (yr oedd Moses Stuart ar y pryd yn ymweled â New Haven), a gyflwynai i'w fugail blaenorol ei ddiolchgarwch gwresocaf am onestrwydd ei weinidogaeth foreuol. Ar ddiwedd y tymmor yma (1810), pan oedd M. Stuart yn ddeg ar hugain oed, neillduwyd ef i fod yn broffeswr llenyddiaeth Feiblaidd (*sacred literature*) yn yr athrofa dduwinyddol ydoedd newydd ei ffurfio yn Andover. Yr oedd y sefydliad yma wedi ei ffurfio ar ei sail bresennol, gyda'r amcan unigol o ddysgu duwinyddiaeth, yn 1808. Yr athraw cyntaf mewn llenyddiaeth Fiblaidd oedd y Paroh. Eliphalet Pearson, LL.D. Nid arosodd yn ei swydd ond un flwyddyn yn unig. Er nad oedd Stuart yn un o sylfaenwyr yr athrofa, eto gellir dyweyd ei fod yn dal cysylltiadau agos â hi er amser ei sefydliad. Nid o herwydd ei enwogrwydd y pryd hwnw fel ysgolaig, nac o herwydd ei gyfarwydd-der â'r ieithoedd dwyreiniol, y dewiswyd ef i'r swydd o fod yn athraw yno, oblegid nid oedd ei wybodaeth o'r Hebraeg y pryd yma ond cyfyng iawn. Nid oedd dwy flynedd o barotoad ar gyfer y weinidogaeth, a phum mlynedd o ymdrech a llafur caled yn ei swydd, wedi gadael iddo ond ychydig amser i fyfyrio yn gywir a helaeth iawn. Dewiswyd ef o herwydd fod ei alluoedd y fath ag a'i dynodent fel un oedd yn alluog ac ewyllysgar i addasu ei hun ar gyfer unrhyw swydd; ac i'r dyben o barotoi ei hun, ymosododd gyda phenderfyniad nerthol a didroi yn ol, yn union-

gyrohol ar ei osodiad yn y swydd newydd a phwysig hon. I'r dyben o ddeall gwir werth gwasanaeth Stuart i'r byd fel ysgoltig dwyreiniol, tybia Dr. Adams fod yn anghenrheidiol edrych ychydig ar sefyllfa dysgeidiaeth Feiblaidd yn America tua'r amser y dechreuodd ei yrfa fel athraw yn Andover, a chyn hyny. Hwyrach nad anfoddlawn fydd ein darllenwyr i ninnau gydrodio âg ef, i'r dyben o'i wrandaw yn adrodd ei hanes. Yr oedd llawer o weinidogion boreuaf Lloegr Newydd, a'i thiriogaethau, yn ddynion anarferol o ddysgedig, wedi eu dwyn i fyny yn mhrif athrofaŷau Prydain, a hyny yn oes euraidd dysgeidiaeth Feiblaidd. Anhawdd nodi un tymmor arall mewn hanesyddiaeth Seisonig, pan yr oedd cynnifer o ser talentog yn dysgleirio ar y ddaear. Pa beth bynag oedd barn Cromwell am brydyddiaeth a llenyddiaeth ysgafn yn gyffredin, rhaid addef ei fod yn garwr ac amddiffynwr gwresog gwir ddysgeidiaeth. Heb goffâu llawer o enwau ag oeddynt yn nodedig mewn llenyddiaeth yn gyffredinol, hynodir tymmor y werin-lywodraeth gan enwau anrhydeddus a bythgofus Selden, Usher, Chillingworth, Taylor, Poocke, Cudworth, Leighton, Baxter, Castell, Lightfoot, Brian Walton, Prynne, Owen, ac eraill nid llai dysgedig, ond rhy liosog i'w henwi. Prawf y rhestr hirfaith o enwau cythreuliaid yn llyfr "Coll Gwynfa" pa mor gyfarwydd ydoedd Milton âg ysgrifeniadau y Rabbiniaid. A dengys "*Synagmata de Diis Syriis*," gan ei gyfaill Selden, nad oedd myfyrdodau dwyreiniol yn arwynebol ar y pryd. Yn y tymmor hwnw y casglodd Walton ei Fibl amlieithawg;—caniatâi Cromwell i'r papyr ar ba un yr argraffwyd ef gael ei ddwyn i mewn yn ddidreth. Dyma y pryd y cyhoeddodd Castell y gwaith Herculeidd hwnw—y geirlyfr seithieithawg. Yr oedd Lightfoot yn ei bersondŷ allan o olwg y byd, a Poocke yn Rhydychen, yn olrhain eu hymchwiliadau dyfuddysg yn yr holl dafodieithoedd dwyreiniol. A'r dynion hyn yr oedd pregethwyr cyntaf Lloegr Newydd yn gydoeswyr; yr oeddynt wedi bod mewn ysgolion plwyfydd a cholegau. Cyfranogent o wresogrwydd eu myfyrdodau. Ni ranwyd cydymdeimlad dysgedigion trwy alltudiaeth. Ar ei ddechreuad yr oedd rheolau Coleg Harvard yn nodi Hebraeg, Caldaeg, a Syriaeg, fel pethau i'w dysgu ynddo. Rhoddodd Dr. Lightfoot ei gasgliad amhrisiadwy o lyfrau dwyreiniol i'r ooleg hwnw; y rhai, yn anfodus, a losgwyd er's tua chan' mlynedd yn ol. Mr. Chauncy, ail lywydd Coleg Harvard, ydoedd gyfaill mynwesol i'r archeagob Usher, ac wedi bod yn athraw mewn Hebraeg a Groeg yn athrofa Caergrawnt. Yr oedd Cotton, gweinidog cyntaf Boston, yn alluog i ymddyddan yn yr Hebraeg. Y pwnc ar ba un yr ysgrifennai Cotton Mather, wrth gymeryd ei urddau, ydoedd, "Tarddiad dwyfol y seinnodau Hebreig." Cedwid cymundeb parhaus, trwy lythyrau, rhwng llywyddwyr colegau Magdalen, Trinity, ac Emanuel, am flyneddau, â gweinidogion pentrefydd bychain Massachusetts. Arferai y gweinidogion ddarllen yr ysgrythyrau Hebreig a Groeg yn eu teuluoedd yn amser y ddyledswydd foreuol a hwyrol.

Ofer fyddai chwilio yn bresennol i'r achos a arweiniodd eu holynwyr i esgeuluso y rhan yma o ddysgeidiaeth mewn modd mor gyffredinol ag y gwnaethant. Yr oedd arferion y sefydlwyr cyntaf yma o anghenheidrwydd yn lleol; yr oedd sylw dysgedigion Ewrop o'r bron wedi ei droi ffordd arall: Cudworth, Locke, Samuel Clarke, Shaftesbury, Hobbes, Leibnitz, a Butler, oeddynt wedi llwyr ymroddi at y gwaith o ymchwilio i ddeuddfau

y meddwl a gweithrediadau moesol; ac yr oedd cwestiynau mawrion athrawiaeth foesol yn deg o flaen y byd. Anrhegodd Butler y frenines Caroline â'i "*Analogy of Religion*," yn 1736. Ysgrifenydd traethodau Jonathan Edwards ar "Ryddid yr Ewyllys" a "Phechod Gwreiddiol," rhwng 1751 a 1757. Ni fu erioed gorff o ddynion, y rhai wrth natur, cyfansodd- iad, ac amgylechiadau allanol, oeddylt mor dueddol i ddilyn eu cydwladwyr *ensocog*, a gweinidogion Lloegr Newydd. Yr oedd eu harferion yn eu tueddu yn fawr i annibyniaeth meddwl. Nid oedd ganddynt ond ychydig barch i awdurdod hynafol. Mynent resymau dros eu credo. Anhawdd nodi dynion uwchlaw gweinidogion gwladaid y dyddiau hyny mewn manylder athronyddol. Pa beth bynag a dybir am eu golygiadau, nis gall neb, yn America, lai nag anrhydeddu Edwards, Hopkins, Bellamy, ac Emmons. Ond rhaid sylwi ar y ffaith fod duwinyddiaeth athronyddol wedi ennill llwyr oruchafiaeth am tua thriugain mlynedd. Nid oedd myfyrio yr ysgrhythrau yn yr ieithoedd gwreiddiol ond peth anghyffredin. Profeswr Sewall, yn ngholeg Harvard; *President* Stiles, yn Yale; a Smith, yn Dartmouth; oeddylt eithriadau i'r sefyllfa gyffredin. Yr oedd effeithiau yr esgeulusdra hwn yn amlwg yn ysgrifeniadau hyd yn nod y dynion blaenaf yn yr oes hono. Nid yn unig yr oeddylt yn ddiffygiol o gyfeiriadau at ieithoedd gwreiddiol yr Ysgrhythrau, ond yr oedd dull disail a phlentynaidd o gyfeirio at y cyfieithiad, gyda'r eithriad o ambell gyf- eiriad at Synopsis Pool, a Geiriadur Buxtorf ar gyfansoddiad ambell air. Nid ydym yn cofio am ddim a ellir ei alw yn feirniadaeth Fiblaidd yn ysgrifeniadau Edwards. Yn ei lythyr at ymddiriedolwyr athrofa Princeton, ar yr achlysur o'i ddewisiad yn llywydd y sefydliad hwnw, nodi, fel rheswm, pabam y gwrthodai y cynnygiad—ei anwybodaeth o'r iaith Roeg. Cymaint oedd ymddiriedaeth y dyn gwir fawr hwn i'w nerth ei hun, a'i chwaeth at athrawiaeth, fel mai anaml iawn y mae yn cyfeirio at Milton, nac un o'r ysgrifenydd awdurol yn y Lladin na'r Groeg. A dywedir am Chauncy, ei gydoeswr a'i wrthwynebydd galluog, ei fod yn arfer dymuno cael cyfieith- iad o "Goll Gwynfa." Yr oedd y dull yma o dalu sylw yn hollol i un gangen o wybodaeth yn paratoi y ffordd i niwed mawr. Dyma oedd agwedd pethau pan ddechreuodd Profeswr Stuart ar ei swydd fel athraw mewn llényddiaeth Fiblaidd. Rhoddwn yma ddyfyniad o'i waith ei hun, er dangos ei deimladau ar y pryd.

"Daethum yma gydag ychydig fwy na gwybodaeth o'r llythyrenau Hebreig, ynghyd â gallu i wneyd allan, mewn dull gwael iawn hefyd, gyf- ieithiad noeth o bump neu chwech o bennodau yn Genesis, ac ychydig o'r Salmuau, trwy gynnorthwy Parkhurst, ac heb y seinnodau. Nid oeddwn wedi cael, ac ni chefais byth, gymhorth un athraw yn fy myfyrdodau Biblaidd. Druan o'n gwlad y pryd hwnw (1810)! nid oedd nemawr neb ynddi, oddigerth ambell un oedd wedi cael ei ddwyn i fyny yn Ewrop, ag oedd yn alluog i fod yn athraw yn yr iaith Hebreig." Yr oedd cydnab- yddiaeth y profeswr ieuanc â llényddiaeth ddwyreiniol, y pryd hwnw, yn llai na'r hyn a gyrhaeddir gan ddynion ieuainc yn gyffredin yn ngholegau America y dyddiau presennol. Yr oedd yn ddydd o'i wneuthuriad ei hun. Yn mhen tua dwy flynedd, ymhlith holl ofalon ei swydd newydd, mewn athrofa newydd, cyfansoddodd ramadeg Hebreig, heb ddim seinnodau, er gwasanaeth uniongyrhol ei ddysgybllion. Parai iddynt ei adysgrifenu o ddydd i ddydd o'i ysgrifyfr ef. Yn y drydedd flyyddyn, cyhoeddodd ef

ar ei draul ei hun. Yr oedd argraffu gramadeg Hebreig, y pryd hwnw, yn waith dyeithr. Gorfu arno osod mwy na hanner llythyrenau y berfau â'i law ei hun. Efe a ddysgodd eu gwaith i'r argraffwyr. Ai nid priodol ei ol yn dad llenyddiaeth Fiblaidd America? Yn mhen wyth mlynedd ar ol hyn, argraffodd ei ramadeg Hebreig mwyaf. Ail drefnodd hwn yn mhen ychydig, gyda gofal mawr; a chyhoeddodd ef mewn ail argraffiad yn mhen tua dwy flynedd ar ol y cyntaf. Heb fod yn foddllawn iddo, dechreuodd adymchwiliad i'w egwyddorion o'r newydd; ysgrifennodd beth o hono dair, a phedair, a pheth gymaint a saith gwaith, drosodd; a chyhoeddodd y trydydd argraffiad yn mhen pum mlynedd ar ol yr ail. Wrth siarad am yr argraffiad yma, dywedai y Proffeswr Lee, o brif athrofa Caergrawnt, "Mae diwydrwydd yr awdwr i mi yn ddefnydd serch newydd." Pan ddaeth galwad am y seithfed argraffiad o'r gwaith, ar yr hwn yr oedd wedi treulio cymaint o lafur ag ydoedd ddigonol i lenwi hanner oes dyn cyffredin, dewisodd ddwyn dan sylw ei gydwladwyr gynlluniau rhagorach gramadegwyr ieuengach; ac o ganlyniad, cyfieithodd ramadeg Hebreig Gesenius, gyda gwelliadau Roediger, yn y seithfed flwyddyn a thriugain o'i oed. Mor gynnar a'r flwyddyn 1821, bu ei ymdrech yn foddion i ennill argraffwasg Hebreig i'r athrofa, nad oedd ei chyffelyb yn America y pryd hwnw. Ac mor gynnar a'r flwyddyn 1829, yr oedd yn ei feddiant llythyrenau at argraffu un ar ddeg o ieithoedd a thafodieithoedd dwyreiniol. Darfu i'r gweithiau a anfonodd ef allan o'r wasg yma dynu sylw dysgedigion; y rhai, cyn hyny, a edrychent ar lenyddiaeth America fel yn ddiwerth. Bu yn foddion i greu chwaeth at ddysegeidiaeth Fiblaidd. Mynych y darfu iddo, drwy y wasg, alw sylw ei gydwladwyr at y pwys o fod yn gyfarwydd â'r iaith Hebreig. "Pa fodd y mae yn dygwydd," meddai, "gan ein bod yn credu fod yr ysgrhythrau Hebraidd yn cynnwys dadguddiad o'r nefoedd, nad dydent yn cael eu hystyried yn werth eu myfyrio?" Teimlwyf chwewder y gofyniad fel cleddyf yn fy esgyrn. Da fyddai genym pe codai rhywun o'i fath yn Nghymru, i'n perswadio i beidio cymeryd pob peth ar ail law, o herwydd fod genym gystal hawl a mantais a neb i fyned at lygad y ffynnon. Nid oes dim sydd â chymaint o duedd ynddo i'n gyru i nwydau drwg, a chlywed rhyw oferwyr, er mwyn cuddio eu diogi, yn taeru nad yw o un defnydd i ni geisio dysgu ieithoedd yn yr oes bresennol, oblegid fod pob peth sydd yn werth wedi ei gyfieithu. Yr ydym yn ateb, nac yw, ac ni fydd byth. Cynnwys yr ieithoedd Hebreig, Groeg, Lladin, Eilmynaeg, a rhai eraill allem enwi, drysorau na osodir byth mo honynt allan mewn cyfieithiad, pe bai rhywun yn cynnyg. Ac nid oes ond ychydig amser yn ofynol er i ddyn o benderfyniad gwrol ddyfod yn ddigon cyfarwydd â iaith, er teimlo mwy o fudd wrth ei darllen, na'r cyfieithiadau goreu o honi; ond heblaw hyn, rhaid i ni gofio fod cyfieithiadau annhraethol wael yn cael eu gwneyd yn y dyddiau presennol, y rhai a wnant gam â'r awdwr ac â'r darllenydd. Pa fodd bynag, buom bron anghosio mai ysgrifenu hanes, ac nid traethawd, yr oeddem. Cafodd dylanwad Stuart effaith neillduol ar America; ac y mae yno, erbyn hyn, ysgoleigion Hebraidd, nad oes ond ychydig, os neb, yn Lloegr yn deilwng o gael eu cymharu â hwynt. Yno y mae Robinson, adnabyddus i bawb, sydd yn darllen y Testament Groeg, drwy ei eirlyfr; ac i bawb sydd yn darllen hanes Gwlad Canaan, trwy yr hanes ardderchog a rydd o'i deithiau yno; a da genym ddeall ein bod i gael hanes taith arall yno yn bur fuan eto. Yno y mae Proffeswr

Gibbes, cyfeithydd un o ramadegau Gesenius; a Briggs, cyfeithydd gramadeg Caldaeg Winer. Yno hefyd y mae Nordheimer, awdwr y gramadeg Hebreig goreu yn yr iaith Seisonig, os nad mewn un iaith. Nis gallwn ychwaith anghofio enw Dr. Alexander, o Princeton, awdwr esboniad anghymharol ar Esay, ac un arall ar y Salmau; a Barnes, yr hwn sydd yn enw teuluaid yn Nghymru, ac wedi dangos yn ei Esboniadau ar Esay, Job, a Daniel, ei fod yn bur gyfarwydd â'r iaith Hebreig. Da genym allu dyweyd, wrth fyned heibio, fod rhai yn Lloegr hefyd wedi cyrhaedd enwogrwydd ar y maes llenyddol yma; megys Dr. Davidson, o Goleg Annibynol Manchester; Dr. Henderson; Dr. J. Kitto; Patrick Fairbairn, &c. Da fyddai genym weled mwy o ymdrech yn Nghymru at ddeall iaith Moses a'r prophwydi. Gwyddom fod llawer yn meddu cryn gydnabyddiaeth â'r iaith. Da fyddai genym weled ambell erthygl oddiwrth eu hysgrifellau ar ambell adnod ag y mae cydnabyddiaeth bur helaeth â'r iaith Hebreig, a phothau eraill cysylltiadol â llenyddiaeth ddwyreiniol, yn anhebgorol anghenrheidiol er gwneyd chwareu tag â'i hesboniad. Er mewn perygl o gael ein beio o ysgrifenu yn ormodol ar ddull traethawd, yn amherthynasol i'r pwnc dan sylw, ac fel yn rhy awyddus am ddyweyd ein barn, rhaid i ni ddyweyd ein bod yn hollol anghytuno â'r rhai a waeddant gymaint am erthyglau eglur a hawdd, fel y gallo pob darlennydd eu deall ar y darlleniad cyntaf. Os ydym am godi chwaeth Cymru, rhaid i ambell un fentro ysgrifenu ar bwnc amhoblogaidd ac anhawdd, pe byddai hyn ar draul ei boblogrwydd a'i enwogrwydd ei hun. Wrth ddyweyd fel hyn, nid ydym yn meddwl y gwna neb fyddo yn deall ei bwnc, ac yn amcanu gwneyd lles, ie, mewn gair, un dyn yn ei synwyr, ysgrifenu yn dywyll o'i fodd. Ond os bydd y pwnc yn ddyeithr, bydd y traethawd yn sier o fod yn anhawdd ac aneglur i ran helaeth o'r darllenwyr. Diau na wnai traethodau dysgedig ac athronyddol iawn lawer o les i amgylchiadau arianol unrhyw gyhoeddiad, ond meddyliem na wnai un erthygl yn mhob rhifyn, y byddai yn werth ei darllen hanner dwsin o weithiau, ddim niwed i gylchrediad y cyhoeddiad, tra y gwna'i les mawr i feddyliau y werin. Fe wel y darllenwyr nad ydym mewn un modd yn diraddio yr ysgrifau godidog ydynt wedi ymddangos yn ein cyhoeddiadau; oblegid, mor bell ag y gwyddom, nid oes ond ychydig, neu ddim, wedi ei ysgrifenu ar y pwnc y galwn sylw ato, sef llenyddiaeth Hebreig, neu ddwyreiniol. Ond y mae yn llawn bryd i ni ddychwelyd at hanes Stuart, a chrefu maddeuant y darlennydd am ei arwain o'r ffordd mor aml.

Pan ddechreuodd ar ei waith yn yr athrofa, byddai yn aml yn gwneyd defnydd o eirlyfr Schleusner, a blinid ef yn aml gan y geiriau Germanaidd oeddynt yndo. Nid oedd neb a allai hysbysu iddo eu hystyr o hyd. Ddefrowyd ei gywreinerwydd. Prynodd, am bris uchel, lyfrau er dysgu yr iaith Germanaidd; ac yn mhen y pythefnos, yr oedd wedi myned drwy Efengyl Ioan yn yr iaith hono. Anrhegodd rhyw gyfaill ef â "*Seiler's Biblische Hermeneutik*." Agorodd y llyfr hwn y drws iddo fyned i mewn i ganol llenyddiaeth Germany. Teimlai ei hun mewn byd newydd. Cyfarwyddiadau a chyfeiriadau y llyfr hwn a'i galluogasant, trwy haelioni ymddiriedolwyr yr athrofa, i lenwi y llyfrgell â'r llyfrau Germanaidd goreu ag oeddynt ar gael y pryd hwnw. "Cyn i mi gael Seiler," meddai ef ei hun, "nis gwyddwn ddigon i beri i mi grodu na wyddwn ddim mewn beirniadaeth Fiblaidd." Treuliodd ddeng mlynedd yn y gwaith o barotol y ffordd

mewn dull garw ac anhrefnus; ac yn y rhan olaf o'i oes, dywedai yn amnau wyddai y ffordd i ddechreu myfyrio y Bibl nes oedd yn ddeugain oed. Deugain mlynedd y bu yn yr anialweh—yn ddiweddar yn ei ddydd aeth i mewn i wlad yr addewid. Ond yr oedd nid yn unig wrtho ei hun yn ystod y deng mlynedd cyntaf o'i swydd—buasai bod yn ddigytfaill yn ysgafnhad iddo; ond yn lle hyn, teimlai dynion da arswyd canlyniadau ei fyfyrddodau Germanaidd. Dyoddefodd oganau ei frodyr. Llauer o honyt, pan eu cyfarfyddent, a droent eu gwyneban oddiwrtho. Medd ef am dano ei hun, "Yn unig a digymhorth, yn cael fy nwrwgdybio heb gydymdeimlad—yr holl wlad yn barod i godi yn fy erbyn, neu ynte yn tosturio wrthyf am yr hyn a dybient yn fyfyrddodau camsyniol—yn cael fy nghyngbori gan fy nghyfeillion personol, fy rhybuddio o'm dinystr oedd yn agosáu—yn teimlo yn ddwys gyda golwg ar fy nghymeriad—llauer noswaith ddigwag a dreuliais, a llauer diwrnod tywyll a gofidus, pan oedd rhyw arllwysiad newydd o ddrwgdybiaeth neu gerydd wedi ei dasu arnaf." Boreu ar ol boreu yr ai allan o'i dŷ am bump o'r gloch, trwy wlaw, cenllysg, eira, ac ystormydd; a'i gorff gwanaidd ac afiach, pan yn wynebu gwyntoedd oerion y gauaf, oedd arddangosiad o'i ysbryd pan yn gwrthsefyll, nid gelymion yn unig—hawdd fusai dyoddef hyny—ond cyfeillion hefyd. Nos ar ol nos yr adroddai y teimlai hwnw, yr hwn, pan yn driugain a deg, a draddodd mewn gweddi gyhoeddus, a'r hyn a ddarllenir, yn ddiau, gan lawer dyn ieuanc gyda dagrau—"O Dduw! cadw fi trwy dy Ysbryd rhag syrthio—rhag gwadu yr Arglwydd a'm prynodd, a gwrthod ymfrostio yn nghroes Crist. Nid oes gan bechadur tlawd un gobaith arall, na man i ymguddio ond hwn; ac anghofo y gobaith diweddaf ac unig hwn pan ar ymyl tra-gwyddoldeb fyddai yn wir yn ddychrynlyd." Pa fodd bynag, nid oedd pethau i barhau fel hyn yn hir. Gwnaeth ei lythyrau at Dr. Channing ar Undodiaeth amlygu, nid yn unig gywirdeb ei farn, ond hefyd y fantais oedd wedi deilliaw iddo trwy ei ymwneyd â meddylwyr Germany. Effeithiodd hyn yn hynod er creu awydd am gydnabyddiaeth â llenyddiaeth Germany yn meddyliau dysgedigion America.

Yr oedd gwrthwynebwyr Stuart yn cydnabod ac yn hoffi ei ddyseidiaeth, a'i gyfeillion yn cyfaddef eu bod yn feius pan yn ceisio rhwystro ei gydnabyddiaeth â dysgeidiaeth Germanaidd. Teimlent fod ei anghen ar yr eglwys. "Na," ebe yr enwog Porter, "nis gallasech byth ysgrifenu y traethodau yma heb gynnorthwy o Germany. Yr ydych ar yr iawn yn y pwne yma, a'ch cyfeillion yn gamsyniol. Cymerwch eich ffordd o hyn allan." Cyn ymdrechfa galed a didroi yn ol, y myfyriwr hwn, nid oedd neb, braidd, o dduwinyddion America yn gyfarwydd â llenyddiaeth Germany. Mae ef wedi ei gwneyd yn gyffredin. Er ei mwyn, dyoddefodd dywydd garw, ond ymdrechodd ymdrech deg. Efe a gadwodd y fydd. Daeth ymaith yn suddugoliaethus, a mwy na choncwerwr, trwy yr hwn a'i carodd. Miloedd o Gristionogion gweiniaid yn awr a lawenyhent yn eu gwaredigaeth. Anrhydeddent ef, yr hwn oedd wedi anrhydeddu Crist. Ar y pryd yma, cyrhaeddodd boblogrwydd anghymharol. Yr oedd yn anghymeradwyo y parch a delid iddo—yr oedd y fath glod, meddai, yn anaddas i farwol ddyn. Ni wnaeth gweniaeth mwy na gwawd, pa fodd bynag, dynu ei fryd oddiwrth fyfyrion. Yn mhen ychydig flyneddau, cyhoeddodd ei "Esboniad ar yr Hebraeid." Tynodd y llyfr hwnw sylw arweinyddion llenyddiaeth, y rhai nad arferent wneyd fawr o sylw o lyfran

Americanaidd. Cyfaddefai prif ysgoleigion Prydain eu rhwymau iddo. Prophwydodd y "*North American Review*" y cyfieithid ef i'r Ellmynaeg. Canmolid ef gan gyhoeddiadau Germany mewn modd na wnaed ond âg ychydig o lyfrau Americanaidd o'r blaen. Yn mhen pum mlynedd wedi hyn, cyhoeddodd ei "Esboniad ar y Rhufeiniaid." Cynnyrchodd hwn fwy o effaith eto, nid yn unig ymhlith beirniaid, ond hefyd ymhlith athronyddion. Anaml y mae traethawd yn cyffwrdd â chyunifer o bethau, ac yn cynhyrfu cynnifer dosbeirith o ddynion. Os oes rhai esboniadau ar y llythyr hwn yn fwy cywir, a oes llawer o honynt yn fwy dysgedig? Os oes rhai o honynt yn fwy dysgedig, a oes llawer o honynt yn fwy cywir? Rhagorai mewn gwreiddiolder meddwl a theimlad ar rai sydd yn well nag ef mewn trefn reymegol, a dulliaeth brydferth.

Cyn gynted ag y gorphenodd Stuart ei "Esboniad ar y Rhufeiniaid," dechreuodd esbonio Llyfr y Dadguddiad. Gŵyr ei ysgoleigion yn dda y gwres a'r bywiogrwydd â pha un y chwiliai i'r dywediadau tywyllion a roddwyd yn ynys Patmos. Tystia Profeswr Parks nas gall byth anghofio y llais, yn mha un y dywedai—"O! nad allwn weled Michael Angelo neu Guido, a chael ganddynt hwy baentio tair neu bedair o olygfeydd ag y mae Ioan wedi gynnyrchu yn fy meddwl. Yr wyf ar fedr ysgrifenu at Washington Allston, a chynnyg y pethau hyn fel gwaith i'w bin am ychydig." Mor fawr oedd amgyffredion, ac mor eang oedd cynlluniau y beirniad amlochrog hwn! Pa un bynag ai gwir ai gau yw mân ranau y llyfr hwn, yr hwn yr edrychai ef arno fel y goreu o'i holl weithiau, diau y gwna effeithio ar ein dull o esbonio iaith brophwydoliaethol. A llawer ato i ymofyn gwybodaeth, os na fyddant yn ei dderbyn yn hollol fel awdurdod. Yn fuan ar ol hyn, dilynodd ei "Esboniad ar Daniel a'r Pregethwr;" pob un o honynt yn cynnwys trysorau o werth anghyffredin. Yn y ddeuddegfed flwyddyn a thriugain o'i oed, dechreuodd ei "Esboniad ar y Diarebion." Yr oedd yn barod i'r wasg mewn pedwar mis. Pum wythnos cyn ei farwolaeth, torodd ei fraich drwy syrthio ar yr eira; ond parhaodd fis cyfan i unioni y wasg â'r fraich arall, ac yr oedd wedi edrych dros holl brawfddail ei waith olaf ddau ddiwrnod cyn ei farwolaeth. Yn ystod ei fywyd, argraffodd dros ugain o gyfrolau, ac aeth rhai o honynt drwy dri a phedwar argraffiad. Treuliai ef gymaint o amser i adysgrifenu ac adgyweirio un o'i lyfrau erbyn ail argraffiad ag a dreuliai llawer awdwr i barotoi llyfr newydd. Mae ei ysgrifeniadau achlysurol, megys traethodau, ac ysgrifau mewn cyhoeddiadau, yn llenwi dros ddwy fil o dudalennau. Cyflawnodd yr holl lafur cysylltiedig â'i ysgrifeniadau yn nghanol poen corfforol, yn ystod tair awr, neu o fwyaf, dair awr a hanner, bob dydd. Ni byddai byth yn treulio mwy o amser gyda yr hyn a alwai "myfyrdod" na hyn. Y rhai hyn oeddynt ei oriau cysegredig. Ni oddefid i ddyn marwol eu rhwystro. Dechreuai hwynt mewn gweddi ddirgel, ond weithiau yn glywadwy, ac weithiau trwy ddarllen un o Salmau Dafydd yn yr Hebraeg. Tra yn ei fyfyrgeill, symudai ei feddwl, fel llong fuan Napier dros y tonau, gyda rhwyddineb. Gorfyddid ef i dreulio cryn lawer o'i amser bob dydd er adnewyddu ei nerth. Gwnaeth ei feddiannau a'i gysuron, a'i fwynderau cymdeithasol, yn lswasanaethgar i'w brif amcan, sef chwilio y Bibl. Am ysbaid hirfaith o'i oes, ni oddefai iddo ei hun eistedd yn ei fyfyrgeill ar ol hanner awr wedi un ar ddeg yn y boreu. Ar y fynydd benodedig, pe buasai yn uwchafnod si sylw ar ryw bwnc, gadawai ddoeran

heb ei chyflawni, gollyngai ei lyfr o'i law, ac ai ar ol ei ymarferiadau corfforol. Gwahoddwyd ef ar un amser i gyflawni gwasanaeth priodasol rhwng rhai ag oeddynt wedi bod yn gyfeillion iddo am hir amser. Boddlonodd ddyfod, ar yr ammod iddynt gael y seremoni ar ol hanner awr wedi un ar ddeg yn y boreu. Dymument hwythau arno ei chyflawni am ddeg. "Dyna fy oriau myfyrio," oedd yr ateb. O ganlyniad, galwyd gweiniog arall i gyflawni y gwasanaeth, gan nad oedd yn bosibl tynu Stuart oddi ei lwybr. Nid ydym i feddwl fod Stuart yn gadael ei lyfrau drwy y rhan arall o'r dydd. Yr oedd ei ysgoleigion yn bur fuan yn dod yn gyfarwydd â'r gwahaniaeth a wnai rhwng darllen a myfyrio. Er difyrn ei feddwl, darlennai bob dydd lyfrau ar ddaearyddiaeth, hanesyddiaeth, bywgraffiaeth, a beirniadaeth gyffredinol. Ymhlith y gweithiau a ddarlennai yn ei barawr, yr oedd "Athroniaeth y Meddwl," ac "Achos ac Effaith," gan Brown; a Phregethau Esqob Butler. Nid oedd yn myfyrio dim yn amser y gwyliau athrofaol; ond yn ystod y pum wythnos o wyliau yn 1841, darlennodd ddeg ar hugain o gyfrolau. Profodd wirionedd y dywediad, fod newid gwaith yn gystal i'r meddwl a gorphwysa. Ond er fod ei weithoedd wedi cael eu darllen ar lanau y Mississippi a'r Danube, nid trwyddynt hwy yr ennilodd ei orchestron mwyaf. Mae yn byw yn eneidiau ei ysgoleigion— argraffodd ei ddelw arnynt; a thrwyddynt hwy, dylanwadodd yn helach ar yr eglwysi. Llawer o athrawon America a gyfaddefant mai Stuart a'u dysgodd i feddwl gyntaf; efe, gyntaf, a ddysgodd iddynt ddefnyddio ei meddyliau. Nid yw rhagoroldeb athraw yn gynnwysedig mewn gosod ei ddrychfeddyliau ei hun yn ddiogel yn nghof y rhai sydd dan ei ofal, ond mewn cynhyrfu eu galluoedd hwy i weithrediad annibynol, a rhoddi iddynt fywiogrwydd, gobaith, gwres, a gwrolder—mewn tarfu eu cysgadrwydd, a'u hannog ymlaen i hunanddiwylliant. Yr oedd bywiogrwydd Mr. Stuart, pan yn cyfarfod â'i ddoesbarth, amler ei hanesion, priodoldeb ei egluriedau, gafaalgarwch ei iaith, a'r hawsder gyda pha un y gafaelai yn mhif egwyddorion ei bwnc, yn synu ei ysgoleigion, ac yn eangu eu zél lenyddol. Pe buasai ei holl ysgrifeniadau wedi cael eu llosgi, buasai ei ddrychfeddyliau ar gael o hyd yn meddyliau ei ysgoleigion. Yr oedd ei ymdrech am wybodaeth yn ei barotol i gyfranu addysg, ac ynddo ef y gwiriwyd y dywediad—"Rhaid i athraw fod yn ddysgwr; a phan roddo heibio ddygwr, rhydd heibio addysgu." Yr oedd y dull tawel, eamwyth, ac agored, â pha un y siaradai o flaen ei ddysgybllion am bob cangen o ddysgediaeth, yn cynhyrfu eu cariad tuag ato yn aml i eithafion. Rhai o honynt oeddynt bron edrych arno yn rhywbeth mwy na dyn. Yr awr gyntaf y daethant i'w gwyrdeithas, oedd megys yn creu cyfnod yn eu hoes. "Byth nid anghofiaf y tro cyntaf y gwelais ef," yw iaith cannoedd o weinidigion America. Ni ddarfu i un athraw yn y wlad erioed dynu ynghyd gymaint o fyfyrwyr duwinyddol. Rhif y rhai a fuont yn athrofa Andover, yn ei amser ef, oedd un cant ar ddeg ac un ar ddeg; ond yr oedd rhifedi ei ysgoleigion ef dros byntheu cant. Daeth dynion ato o'r Canadas, o Georgia, ac o'r gorllewin pell. Yr oedd aelodau wyth o wahanol enwadau yn ymgasglu o'i gwmpas, ac ni ddarfu i neb ddrwgdybio erioed fod tuedd ynddo i broseltyio. Yr oeddynt yn caru y rhyddid â pha un yr oedd yn gwehaniaethu oddiwrth eu golygiadau hwy; ond tebyg na chyhuddid ef gan neb o fod yn sectaraidd. Mae dros driugain a deg o'i ysgoleigion wedi bod yn athrawon yn sefydliadau uchaf y wlad, a thrwyddynt hwy y mae

wedi creu ohwaeth at lenyddiaeth Fiblaidd yn America yn gyffredinol. Mae dros gant wedi myned yn genadau, a thros ddeg ar hugain o honynt wedi bod wrth y gorchwyl o gyfieithu y Bibl i ieithoedd estronol, ac wedi cario dylanwad ei addysgiadau gramadegol at ddynion ag ydynt i gael eu gwaredidol drwyddynt. Yr oedd yn gysur ganddo, yn ei henaint, ei fod wedi pregethu yr efengyl, trwy ei ddyagyblion cenadol, yn Ninifeh, a than gysgod mynydd Ararat, yn gystal ag yn anialdiroedd Oregon, ac ynysoedd y môr. Gellir casglu gwaith mawr Stuart mewn ychydig eiriau. Cafodd dduwinyddiaeth dan lywodraeth athroniaeth y canol oesau, wedi bod am flyneddau fel iau ar wâr rhydd-ddywediadau ysbyrdoliaeth. Nid oedd un ymadrodd yn fwy cynnesin i'w ddyagyblion na'r "Bibl yw yr unig a digonol reol ffydd ac ymarweddiad." Yn ei greddo, yr oedd y Bibl ymlaenaf, yn y canol, yn uchaf, ac yn olaf. Siaradai, weithiau, mewn iaith rhy ddirmygus am gyrff duwinyddiaeth; ond gwnai hyn er mwyn dyrchafu athrawiaeth Ioan a Paul uwchlaw iddynt.

Fel yr oedd Mr. Stuart bob amser yn amcanu gosod allan dduwinyddiaeth mewn gwisg Fiblaidd, felly yr oedd yn ofalus iawn i ddyrchafu yr athrawiaeth o farwolaeth iawnol y Gwaredwr. Dywedai un o'i feirniaid, y duwiol a'r dysgedig Tholuck;—"Gyda golwg ar ei olygiadau duwinyddol, creda holl athrawiaethau sylfaenol yr Eglwys Gristionogol, a'r cyffesiad Diwygiadol (Calinaidd); yn y rhai hyn, nid yw ei gydnabyddiaeth helaeth & llényddiaeth Germany wedi siglo ei ffydd, er ei fod wedi cyfnewid ei ddull o brofi eu gwirionedd. Mae ef yn gadael y ffyrdd gosodedig gan rai o'r un ffydd, ac yn chwilio am lwybrau newyddion: weithiau yn cael ei arwain i hyn yma; oblegid ei fod yn canfod anhawserau nad oeddynt hwy yn gwybod dim am danynt." Rhaid i ni gyfaddef ein bod yn arfer meddwl fod Stuart yn tueddu at Arminiaeth. Pa fodd bynag, yr ydym yn foddolawn iddo fod yn Galffniad, a chymeryd esboniad Tholuck ar y pwnc; a phwy bynag o'n darllenwyr fyddant heb gael eu boddloni, gadawn iddynt farnu drostynt eu hunain am ei olygiadau duwinyddol, wrth ddarllen ei weithoedd. Pa un bynag ai mewn llwybr hen neu newydd y teithiai, nid oedd un amser yn ymadael â'r fan lle y croeshoeliwyd yr Arglwydd. Ei benderfyniad oedd peidio cydnabod dim ymhlith dynion, ond Ieasu Grist, a hwnw wedi ei groeshoelio. Credai yn gadarn yn mhenarglwyddiaeth, arfaethau, a rhagluniaeth gyffredinol y Jehofah: yn ei farn ef, canolbwyntient oll at athrawiaeth y prynedigaeth; er dyrchafu hōno, torai dros ben pob rhyw osodiad dynol. Wrth droed y groes y gadawai ei holl anrhydedd—yma y gorphwysai ei feddwl bywiog a'i ysbryd anorchfygol mewn cyflawn heddwch. Os byddai dynion yn ymddiried yn y Gwaredwr, yr oedd iddynt groesaw i'w gydymdeimlad, gan nad faint fyddai eu camsyniadau gyda golwg ar bethau allanol crefydd. Pan oedd yn cael ei ganmawl, dywedai, "Nis gall neb wneyd mwy o niwed i mi na fy ngosod allan fel yn ddifai yn fy null o feddwl a byw." "Ni feddyliais," medd Profeswr Parks, "hyd o fawn tri diwrnod yn ol, y buasai galwad arnaf wneyd sylw o'r dywediad hwnw wrth sefyll uwch ben ei elor. Nid oedd heb ei fai. Ni ddarfu i'r haul erioed belydru ar bob rhan o'r un corff ar unwaith. Os bydd yn goleuo ar un rhan, rhaid iddo adael y rhan arall yn y cysgod. Ond yr oedd colliadau ein cyfaill yn dal agos gysylltiad â'i rinweddau. Mae y blaenaf yn gwneyd yr olaf yn fwy amlwg. Os oedd yn gwneyd camsyniadau mewn pethau bychain, gwnai hyny oblegid ei fod yn syllu

gormod ar egwyddorion pethau mawrion; yn nghyflymder ei feddwi arweinid ef i edrych dros amrywiol bethau o bwys. A ddarfu iddo wneuthur camsyniadau y gallasai eu hosgoi? gwnaeth hwynt, oblegid fod amgylchiadau yn galw, ac yntau yn awyddus i ateb gofynion y bobl. Hwylodd ei lestr pan oedd y llanw i fewn. Un o'i brif nodweddion oedd chwilio allan yr amgylchiadau, a'u cyfarfod yn y man a'r pryd yr oedd angen am ei gymborth. Pan ymosodwyd ar Gymdeithas Addysg, yr oedd ef ar y maes yn uniongyrchol. Pan wrthwynebwyd y Gymdeithas Ddirwestol, yr oedd ef yn barod i'w phleidio. A ddywedodd fwy o bethau anghywir nag eraill? ac oni ddywedodd fwy o wirioneddau nag eraill hefyd? Y pren ffurthlonaf sydd yn gofyn mwyaf o driniaeth. Yr oedd ei feddwi bob anser ar ryw bwnc defnyddiol. Weithiau ar y peth hyn, ac weithiau ar y peth arall; ond bob amser ar ryw beth pwysig. Pan oedd y cenadwr Judson wedi bod yn siarad âg ef, dywedai, yr hyn mae llawer un heblaw efe wedi dyweyd wrth ddyfod allan—"Yr wyf yn teimlo fy mod wedi bod yn siarad â dyn mawr." Wrth ymddyddan â'r tyddynwr, dysgai Mr. Stuart iddo lawer o bethau ynghylch ffermyddiaeth. I'r llaw-weithydd ymddangosai fel pe buasai wedi dysgu ei grefft. I'r masnachwr, rhoddodd wersi ar gynnildeb gwladyddol. I'r dyngarwr, cynnygiai gynlluniau newyddion er lleshau dynolryw. A synid meddygon gan ei gydnybuddiaeth â'u llyfrau hwy. Os oedd athronwyr mwy dyfnddyag nag ef, ysgolëigion mwy dysgedig, haneswyr mwy cywir, a seneddwyr mwy galluog, fel yn ddiau yr oedd; eto, pa le mae y dyn yr hwn a wyddai gymaint am eiddiaeth, athrawiaeth, hanesyddiaeth, a llywodraeth ynghyd; yr hwn a feddai gynnifer o wybodaethau am amrywiol bethau, ac a'u defnyddiai oll i well dyben. Os oes rhyw un o'r fath, hwyraich fod, yr wyf fi yn rhy anwybodus i fod yn gyfarwydd â'i enw.

Gyda golwg ar gymeriad personol Stuart, yr oedd yn ddarllenadwy, ac adnabyddus i bawb. Pa feiau bynag a berthynent iddo, nid rhaid i neb ymdrechu llawer er eu cael allan. Diddrwg, diddichell, a phenderfynol; casâi ffug ymddangosiad. Nis gallai efe gymeryd y drafferth, na threnlio yr amser gofynol i fyned o gwmpas er ennill ei bwnc, tra yn credu fod llinell union mewn moesau fel mewn rhifydded, y ffordd feraf rhwng dau nod. Buasai yn well ganddo gael ei gyhuddo o annoethineb, na'i ddrwg dybied o dwyll. "Fel un a'i hadwaenai o'm hieuenctyd," medd Parks, "gallaf ddyweyd ei fod yn un a hoffid yn fawr gan bobl ieuaino; o dymher wresog, o gymeriad dysglaer, syml ei arferiadau. Yr oedd mil o fanau lle y cydgyfarfyddai ei gydymdeimlad dynol â thueddiadau plentynaid. Gan fod ei gyfansoddiad y fath ag a ofynai gryn lawer o ymarferiad corfforol, er diogelu ei iechyd, yr oedd y diwydrwydd â pha un y gweithiai yn ei ardd, y defnyddiai y fwyall a'r llif, yn brawf amlwg i bawb mai ei amcan penaf oedd diogelu ei iechyd corfforol a meddyliol, fel y gallai ddilyn ei alwedigaethau mwy pwysig. Heb un amser fyned dros derfynau ei swydd, ni byddai un amser yn cael ei gymeryd fel un arwynbol neu ffug-sanctaid. Wrth gymeryd ei raddfa ddyddiol, gan bwysu ar y berth, byddai ganddo rywbeth i'w ddywedyd wrth y gweithiwr a'i gwnai yn gyfaill iddo am ei oes. Fel cyfaill, clyw llawer o ddynion dysgogid tu hwnt i'r môr am ei farwolaeth gyda galar. Nid oedd neb yn teimlo yn fwy dwys ar ddydd ei anghladd na'r tyddynwyr, y rhai yr oedd ei lais caredig wedi swnio yn eu clustiau bob dydd am ddeugain mlynedd. Mabwysiadodd

yehydig oriau er myfyrio o ddifrif; anaml dros dair awr a hanner, yn y rhan foreuol o'r dydd. Buasai yr hyn oedd yn ddarlflen yn cael ei alw yn fyfyrion gan lawer. Ni weithiai un amser gyda meddwl blinedig; o ganlyniad, ni wyddai ddim am galedi yn ei fyfyrnodau, ond pleser bob amser. Nid ydym yn edrych am neb perffaith ar y ddaear; a phe buasai y meistr sydd wedi ei gymeryd oddiwrthym yn llawer mwy manwl a gofalus, buasai yn llai cynhyrfus. A phe buasai yn llai cynhyrfus, ni buasai wedi cyffroi meddyliau y gweinidogion; a phe buasai heb gyffroi dynion at addysg Fiblaidd, ni buasai wedi cyflawni ei neges yn y byd. Ei neges yn y byd oedd arloesi a thori i fyny y ddaear galed, i wneyd y gwaith garw, i dwys gweithwyr newyddion i'r winllan oedd ef wedi ei pharotol. Os gwnaeth gamsyniadau yma a thraw, pwy yw y dynion yn ein plith sydd yn gwelthau ei waith? yn benaf, y dynion a fuasant yn aros ar wastadedd anwybodaeth, i raddau helaeth, ac na buasai iddo ef eu cynhyrfu i ddringo ar i fyny. Yn benaf, y dynion ac ydynt wedi derbyn oddiwrtho ef y gallu i wella ei waith. Yn benaf, y dynion ac ydynt wedi derbyn oddiwrtho ef y cynhyrfaidau a'u dysgasant i'w feirniadu ef. Os ca yr eryr yn ei chedfa tua'r haul, ei glwyfo gan saeth yr adarwr; yr oedd y saeth hōno yn cael ei chadw yn ei llwybr gan bluen wedi ei chymeryd o aden yr eryr ei hun."

Darfu i Mr. Stuart, yn ei hen ddyddiau, anrhydeddu Duw trwy chwilio allan gyfoeth y gair dwyfol. Yn y seithfed flwyddyn a thringain o'i oed, darllenodd holl weithiau Æschylus, er mwyn cael allan dulliaethau a chyfeiriadau er egluro y Bibl. Yr oedd tair awr yn mhob dydd, pan yr anghoſai wendidau hensaint a gofalon y byd. Llawer gwaith, yn ei ddull bywiog, yr adroddai ddywediad Heinsius:—"Cyn gynted ag y delwyf i'm llyfrgell, bolltiaf y drws, er cau allan awydd, hunanoldeb, a phob chwant; ac megys yn nghanol tragwyddoldeb ymhlith cynnifer o eneidiau duwinyddol, cymeraf fy eisteddle gydag ysbryd mor uchel, a theimlad mor foddhaol, nes wyf yn tosturio wrth y mawrion a'r cyfoethogion, y rhai ni wyddant ddim am y dedwyddwch hwn." Er ys ychydig o flyneddau yn ol, pan oedd wedi cael rhyw ddarganfyddiad mewn perthynas i Lyfr Job, nis gallai gysgu am un awr ar hymtheg ar ugain.—Oriau oedd ynt o deimlad diolchgar am gydnabyddiaeth o'r Bibl. Yn amser ei farwolaeth, yr oedd wedi cynllunio amrywiol esboniadau, y rhai fuasant yn cymeryd i fyny dair blynedd o'i amser. Ei gysur oedd llyfr y llyfrau; nid oedd byth yn blino arno. Nid anfynych y byddai ei fyfyrnodau ynddo trwy y nos; ymddangosai iddo megys trysor dihybydd. Yn agos i ddiwedd ei oes, diolchaf mewn modd crefyddol fod yr iaith Hebreig wedi dyfod fel iaith ei fam iddo; ac fod darllen y Bibl yn yr iaith hōno yn agoryd o flaen ei feddwl lawer o adnodau ag oedd ynt o'r blaen yn dywyll iddo. Pan ofynwyd iddo, os oedd o hyd yn credu yr athrawiaeth oedd wedi amddiffyn—atebodd, gyda phwylais cryf, Ydwyf. A oes genych ddim ammfueaeth am eich egwyddorion cyntefig? oedd y gofyniad; i'r hwn yr atebodd, Nac oes! Fel yr oedd yn nesu at y bedd, daeth yn fwyfwy gobeithiol y buasai yr egwyddorion hyn yn gorchfygu pob gwrthwynebiad. "Yr wyf," meddai, "wedi dysgu er ys llawer dydd fod teimladau gyda chrefydd yn dwyllodrus. Yr wyf yn edrych yn benaf at fy mywyd am broſon. Yr wyf yn meddwl mai prif amcan fy mywyd oedd gogoneddu Duw; a fy mod bob amser yn barod i lafurio a dyoddef drosto ef." Pan mewn poen mawr, dywedai, "Dyddiau a noeweithiau blinion a oeddiat i mi." Yr oedd wedi

meddwl am farw am lawer o amser, ac yn fanwl; yr oedd yn gyfarwydd âg ef; yr oedd yn barod i'w gyfarfod; yr oedd yn llai iddo na thaith diwrnod Sabboth. "Hyn yw dechreu y diwedd," meddai gyda golwg ar ei fraich doredig; ac wrth siarad am y poen a achosai iddo, dywedai, "Mae y fath ofidiau yn gwneyd gorphwysdra y gwely pridd yn fwy dymunol." Pan glywodd rywun yn dyweyd ei fod yn gobeithio nad oedd ei glefyd i farwolaeth, efe a ddywedodd, "Er gogoniant i Dduw;—ond i farwolaeth. Yr wyf yn barod i farw; O Dduw! y mae fy ysbyrd yn dy law. Cymer drugaredd; ond dy ewyllys di a wneler." Ar y Sabboth cyntaf o'r flwyddyn newydd, pan oedd yr ystorm yn gwibio o amgylch ei dŷ, efe a hunodd. Fel un yn dechreu ar ei gwsg nosol, efe a ddechreuodd ei orphwysfa hirfaith. Er ei fod wedi cyrhaedd dros yr amser terfynedig o driugain a deg, yr oedd amrywiol o bethau yn peri i ni obeithio y buasai yn gallu dilyn ei fyfyrnodau dros rai blyneddau yn ychwaneg. Yr oedd wedi tynu cynllun amryw lyfrau. Bwriadai ysgrifenu esboniad mwy addas i'r werin ar Lyfr y Diarebion. Yr oedd wedi casglu defnyddiau er esbonio Jonah a Llyfr Job. Gadawodd nodiadau ysgrifenedig ar Epistol Paul at y Corinthiaid. Gobeithiai ei gyfeillion y buasai yn cael byw i'w gorphen. Damwain fechan, fel y dywedwn, a drodd y fantol ffordd arall. Wrth fyned allan i'w rodfa ddyddiol, parodd *car bach* rhyw fachgenyn iddo syrthio ar yr heol, drwy yr hyn y torwyd asgwrn ei arddwrn. Gwnaeth y poen a'r caethiwed a ddilynodd hyn ef yn analluog i ddal dan anwyd trwm a gafodd yn fuan wedi hyn, ac a drodd yn dwymyn, yr hon a roddodd derfyn ar ei fywyd. Yn ei gystudd, byddai ei feddwl yn aml yn dangos ei nerth anarferol; siaradai ar bynciau adeiladol a phwysig. Nid oedd neb o'i deulu yn meddwl fod ei ddiwedd mor agos, hyd y dydd y bu farw.

Ymadawodd Stuart â'r byd am ddeng mynyd cyn deuddeg o'r gloch, nos Sabboth, Ionawr 4, 1852, yn un mlwydd ar ddeg a thriugain, naw mis, a naw diwrnod oed. Yr oedd wedi bod yn pregethu yr efengyl am saith mlynedd a deugain, yn athraw un flynedd a deugain, ac yn broffeswr yn Andover ddeunaw mlynedd ar ugain. Gwnaeth cloch y capel a'r pentrefydd ei farwolaeth yn hysbys i'w gymydogion, y rhai ni wyddent ei fod yn beryglus o glaf. Yr oedd lliaws o weinidogion, dysgyblion, a chyfeillion yn ei anghladd, ar ddydd Iau, Ionawr 8, 1852. Darllenodd y Proffeswr Stowe, o Bowdoine, ranau o'r Ysgrythyr. Gweddiodd y Proffeswr Emerson, o Andover; ac areithiodd y Proffeswr Parks, Andover. Y Sabboth ar ol ei anghladd, pregethwyd ei bregeth anghladdol gan amrywiol weinidogion mewn gwahanol ranau o America. Gan nad oedd esboniadau Stuart yn addas i'r werin, ond wedi eu hamcanu i fyfyrwyr, ni bu eu gwerthiant o fawr elw iddo ef un amser. Wrth ei cyfansoddi, yr oedd y myfyriwr, yn hytrach na'r darllenwr cyffredin, bob amser o flaen ei feddwl. Ni fynai er dim i neb dybied ei fod yn gwneyd llyfr er mwyn arian. Pe buasai yn cael ei ddewis rhwng ysgrifenu llyfr dysgedig fuasai yn anrhydedd iddo ef ei hun ac i'w wlad, ar draul colled arianol, a llyfr cyffredin addas i fod yn boblogaidd, a fuasai yn elw arianol iddo, ni buasai yn petruso am fynyd i wneyd ei ddewisiad. Yr oedd ei gariad at ei swydd, a'r awydd am ei dyrchafu a'i hanrhydeddu, yn peri iddo droi ymaith yn aml oddiwrth gynnygiadau manteisiol a wnaed iddo er ei berawadio i barotol llyfrau mwy poblogaidd i'r wasg. A chadwodd ei benderfyniad i ysgrifenu

llyfrau dysgedig yn hytrach na rhai poblogaidd, hyd yn nod pan oedd braidd yn dywyll arno o ran ei amgylchiadau tymmorol, yr hyn a wnai ei benderfyniad yn fwy teilwng o sylw. Nid oedd yr ofnau hyn yn adnabyddus tu allan i gylich ei gyfeillion mynwesol. Ni ddarfu i'r cyhoedd erioed feddwl fod ei weithiau diweddfaf wedi eu bwriadu er lliniaru dolur dirgelaidd oedd yn ei galon. "Nis gallwn lai," medd y Dr. Adams, "na dyweyd yn benderfynol y buasai yn fwy anrhydeddus i ymddiriedolwyr y sefydliad roddi ei gyflawn dâl i'r proffeswr, hyd yn nod wedi iddo roddi i fyny ei swydd, yr hon yr oedd wedi ei henwogi gymaint; yn hytrach na derbyn ei roddiad i fyny o'i swydd pan yr oedd yn teimlo ei iechyd yn gwanhau, a thrwy hyn fod mewn perygl o glwyfo teimlad un yn niwedd ei oes oedd wedi gwneyd cymaint er enwogi y sefydliad. Gwyddom mai yr esboniad a roddwyd ar hyn, oedd, fod amgylchiadau arianol y sefydliad y fath, fel nad oedd ganddynt ddiu dros ben talu i'r rhai oedd yn gwneyd y gwaith. Gwnaeth Cymanfa Gyffredinol y Presbyteriaid i Dr. Miller, pan wedi rhoddi i fyny ei swydd yn Athrofa Dduwinyddol Prime, barhau i dderbyn cyflawn dâl tra bu byw. Ac nis gallwn lai na chredu, pe buasid yn hysbysu i eglwysi Massachusetts, fod y Proffeswr Stuart, trwy fiwyddyn o gystudd, wedi gorfod rhoddi i fyny ei swydd fel athraw, a thrwy hyn mewn perygl o syrthio i dlodi, y buasent gyda'r parodwyrdd mwyaf yn rhoddi arian, fel y gallasai yr ymddiriedolwyr ymddwyn gyda mwy o gyfiawnder—ni ddywedwn haelioni; ac felly arbed un o brif ysgoleigion ein gwlad rhag trafferth meddwl a rhagofalon, ag oeddynt iddo ef megys glyn cysgod angeu am dros ddwy flynedd." Dyma anghysondeb sydd yn gofyn ein holl athrawiaethau duwinyddol er ei egluro:—talent a dysg yn aros heb eu gwobrwyo. Mae dyn nad oes ganddo chwaeth at lēnyddiaeth, na syched am wybodaeth, yn casglu cyfoeth, er yn analluog i ddarllen y llythyrnau a addurnant ei gerbyd; tra mae arall, sydd wedi treulio ei oes i fyfyrto, ac eangu terfynau dysgeidiaeth a chrefydd, yn anrhydedd i wlad ei enedigaeath, heb gael ond ychydig dâl ar y goreu; ac yn y diwedd yn gorfod byw mewn ofn parhaus rhag i dlodi ei orddiwes cyn terfyn ei oes. Mae traethawd Epictetus, mewn rhan, yn esbonio hyn; mae yr holl bethau hyn yn nwyddau yn marchnad bywyd—y naill yn cael ei ennill ar draul colli y llall. Mae gwybodaeth grefyddol a'i gwobrwyon yn rhad, ar unrhyw bris; hyd yn nod pe na buasai Gair Duw yn troi y glorian, trwy addaw anrhydedd a dyrchafiad mewn amser dyfodol;—"A'u gweithred-oedd a'u canlynant."

AMAETHYDDIAETH ISELDIR CYMRU:

[*Y Traethawd buddugol ar y testun yn Eisteddfod Freiniol Rhuddlan, yn 1860*]

GAN MR. JOHN HUGHES (*Ieuan Alaw*),

STAMP OFFICE, LLANERCHYMEDD.

[*Mae yn dda genym ein bod yn gallu cyflwyno i'n darllenwyr y traethawd buddugol "Ar y Trefniant mwyaf manteisiol i'w arfer yn niwylliad Iseldir yn Nghymru, ynghyd a'r drefn oreu yn newisiad a magwraeth anifeiliaid," yr hwn a ennillodd y wobr o 25p. yn Eisteddfod Rhuddlan, yn 1860. Bu yn gladdedig 1854.*]

yn rhywle, gyda y cyfansoddiadau cuddiedig eraill, hyd yn awr. Cwiff, bell-
soch, wasanaethu a llesau amaethwyr Cymru. Hwyrach y bydd ambell Gym-
reigydd dwfn yn colffarnu yr awdwr fel troseddwr yn erbyn purdeb iaith ; ond
digon yw dywedyd drosto, mai ei amcan oedd ysgrifenu yn eglur a dealladwy,
ac nid dangos eangder ei Gymreigyddiaeth ar draul buddioldeb cyffredinol.]

RHAN I.

PAN yr ystyriom y diwylliant parhaus, sydd yn cynnyddu o ddydd i ddydd, yn amaethyddiaeth Cymru, gellir dywedyd nad allasai cyfeisteddwy'r Eisteddfod Rhuddlan roddi oefnogaeth i wybodaeth, masnachaeth, neu gelfyddyd mwy teilwng o'u sylw ; ac nid oes un gangen o wybodaeth a eill lesau yn fwy y mwyafrit o drigolion y wlad na'r pwnc hwn. Rhaid cyfaddef mai llawer sydd eisoes wedi ei wneuthur gyda'r amcan teilwng o'i gwellau ; ond y mae llawer iawn o le eto i eangu ei therfynau, er daioni a lleshad i'r Dywysogaeth yn gyffredinol. Pa fodd i ateb y dybenion daionus hyn, ydyw y gofyniad sydd yn pwysu yn ddwys ar fy meddwl pan yn ymyraeth â'r fath orchwyl.

Pa un ai traethawd dwfndreiddiol ar egwyddorion fferylliaid amaethyddiaeth, ymchwiliadau dysgedig ar greigyddiaeth (*geology*), doctriaid medrus ar y priddoedd a'r llysiau ; ynte sylwadau ymarferol, wedi eu gwisgo mewn iaith sathredig, er dwyn y gelfyddyd yn nês nês at ohwaeth y werinos a'r cyffredin, a eill fod yn fwyaf buddiol, defnyddiol, a llesol ? Pan ystyriwyf iseled yw gwybodaeth, dysgeidiaeth, ac amgylchiadau presennol amaethwyr Cymru, yr ydwyf yn hollol o'r farn mai y dull olaf o ysgrifenu fydd debycaf o wneyd lles i'r wlad yn gyffredinol. Gallaswn yn hawdd ddyfynu yn helaeth o waith Liebig, Davy, Johnson, Sprengel, ac eraill, ar fferylliaeth amaethyddol ; a soddi i egwyddorion amaethyddiaeth, gan Johnson, a M. Von Thaer. Ond pa les fyddai hyny i amaethwyr Cymru ? Gwell genyf ymlwybro ar hyd ol traed Coke, o Norfolk (*Earl Leicester*) ; y Mostyniaid ; Syr Richard Bulkeley ; Dawson, o Gronant ; Sandbach, o Hafodunos ; Low, ac amaethwyr profiadol yn Scotland, Lloegr, a Chymru. Teimlwyf hefyd yr anhawsderau mawrion sydd ar y ffordd i ymlwybro yn gywir ac yn deg ar hyd feusydd mor eang ag Amaethyddiaeth Iseldiroedd Cymru. Y mae y teimlad hwn yn dyfod yn ddwysach, gan fy mod, fel amaethwr profiadol, yn bwriadu dadgan fy meddwl, yn rhydd ac yn agored, ar gelfyddyd sydd wedi bod yn hoff genyf o'm mebyd ; gan hyny, erfyniaf hynawsedd y beirniaid, a'r cyhoedd, i edrych droe ffael-eddau yr iaith, ynghyd â'r dull, yn yr hwn y mae y traethawd wedi ei ysgrifenu ; ac hefyd, i ystyried mai cyfarwyddiadau profiadol sydd genyf, yn fwyaf neillduol ; er y cedwir mewn golwg fferylliaeth, daeargoeliaeth, ac egwyddorion cynhenid amaethyddiaeth yn ei holl ranau.

Y mae amaethyddiaeth y rhan fwyaf o Gymru wedi ei sylfaenu ar drefn gymysgedig ; sef, llafurio y tir i ôd, a magu anifeiliaid ; gydag ychydig o drefn y llaethdŷ (*dairy system*). Y mae y dull yn amrywio ymair, yn ngwahanol barthau y Dywysogaeth, fel y mae yn tafu anhawsderau ar y ffordd i draethu yn unioagyrehol ar y dull mwyaf buddiol a phriodol i drin y tir, neu ddewis a magu anifeiliaid : felly, rhaid sylwi ar y gelfyddyd yn ei hamrywiol gangenau, ac o dan wahanol amgylchiadau.

Nid ydwyf yn bwriadu rhoddi cais am newid y dull presennol o amaethu yn gwbl oll, yn mhob cwr o'r wlad ; ond fy mwnriad penaf yw cymhell

amaethwyr Cymru i wellâu y drefn sydd ganddynt mewn arferiad yn bared, er budd iddynt wrth godi ydau, a lles wrth fagu a dewis anifeiliaid (*stock*).

Cofus genyf fod yn nghymdeithas un gŵr boneddig parchus (ag sydd wedi cael cymaint o brawf, os nad mwy, nag un dyn wyf yn ei adnabod, yn nhrefn amaethyddiaeth Cymru, a rhan helaeth o Loegr), yr hwn a sylwai fod rhywbeth yn amgylchiadau, hinsawdd, a threfn pob gwlad, yn peri i'r dull fydd yn cael ei ddilyn yno fod yn fwy addas i'r lle, nag unrhyw drefn newydd a ellid ei mabwysiadu. Y mae dywediad fel hyn yn ein harwain i ymresymu;—pa un ddoethaf i amaethwyr Cymru, ai addasu eu trefn i'w hinsawdd a'u priddoedd; ynto dilyn dull amaethwyr Norfolk a Suffolk, ac anghofo fod rhanau dwyreiniol Lloegr yn hollol wahanol yn eu priddoedd a'u hinsawdd i Ogledd a Deheubarth Cymru? Y mae yn ffaith, fod y drefn a eill ateb mewn un wlad, braidd yn annichonadwy i'w dilyn mewn gwlad arall; dyma fel y mae mympwyon anmhrofiadol, a threfniadau newyddion, anaddas i'r lle a'r amgylchiadau, yn aml, yn cael eu gwasgu yn rhy ball, ac yn rhoddi dyrnod angeuol i dueddiadau at ddiwylliant, ac yn eu llethu yn eu blaendarddiad.

Cyn y gellir dangos pa fodd i wellâu y drefn sydd mewn arferiad yn Nghymru, rhaid edrych yn ol, i raddau, ar y dull a fu gan ein tadau o amaethu; a chymhell, trwy esiamplau ac ymresymiaid ymarferol, rai cyfarwyddiadau a eill fod o les i'r wlad a'r Dywysogaeth yn gyffredinol.

Mi a sylwaf yn fyr ar yr *hinsawdd* yr ydym yn byw ynddi. Yn y gogledd, gorllewin, a'r deheu, ac yn enwedig ar ororau glenydd y môr, y mae yr hin yn lled wlyb ac ystormus am dri chwarter o'r flwyddyn, a'r gwynnt yn chwythu o'r de-orllewin, gydag ychydig o eithriadau, braidd drwy y flwyddyn. Ac y mae y fath attyniad (*attraction*) yn mynyddoedd cribog Cymru, gyda'r môr sydd yn golehi eu glenydd, yn achosi llawer o wlybauaeth hefyd. Diwylliad mewn amaethyddiaeth trwy ddraenio, sychu y coryydd, ac agor afonydd, sydd wedi tymheru llawer ar yr hin. Gwelir hyn yn amlwg, ond ystyried na chlywir braidd son yn y dyddiau hyn am y cryd (*ague*), a fu, oddeutu hanner can mlynedd yn ol, yn glefyd angeuol a pharhaus mewn gwahanol fanau o'r wlad.

Y mae y fath gysylltiad annattodadwy rhwng y wybodaeth gelfyddgar, eto, lled dywyll, o greigyddiaeth (*geology*), a'r un ardderchog o amaethyddiaeth, fel nas gellir, yn briodol, sylwi ar drin y tir, heb awgrymu rhywbeth at y graig y gorwedd a tir hwnw arni. Ar y wybodaeth yma, yn neillduol, y sylfaenir trin y tir yn gelfyddydol yn mhob parth o'r byd; a chan fod y fath gysylltiad rhwng natur y graig a natur y pridd sydd yn gorwedd arni, y mae yn anghenrheidiol i'r amaethwr fod yn ddigon o greigyddwr i wybod ansawdd y graig y mae ei dyddyn yn sefyll arni, fel y gallo ei drin yn drefnus ac yn fuddiol. Bydd pawb, pan yn myned i edrych ffarm, gyda bwriad i'w hamaethu, yn dechreu holi—Pa beth yw natur y tir? “Wel!” dywed y gŵr oedd yn byw yno o'i faen, “priddyn oer ydyw; yr ydwyf wedi cario llawer o galch, a hwnw heb wneuthur yn llehad i'r tyddyn;” heb ystyried mai ar *graig galch* yr oedd yn gorwedd; ac felly, y pridd a gormodedd o natur calchaid ynddo enoes, er dwyn cynydan helaeth a firwythlawn. Felly, y mae o'r pwys mwyaf i bob amaethwr ddeall natur y gwelyau a'r creigiau sydd yn blygion ar eu gilydd yn y wlad lle y mae yn byw ynddi, er bod yn gyfarwydd i drin y tir yn y wlad hono.

Y mae yr anfantais yn fwy i'r Cymro nag i'r Sais, pan yr ystyriom nad oes un rhan o'r deyrnas o'r un maintiolaeth, â chymaint o greigiau o wahanol natur, ag sydd yn Nghymru; gwelir fel y mae cynhyrifiadau anian wedi ei hysgwyd a'i chymysgu mor ryfeddol, hyd nes ydyw y mynyddoedd, y bryniau, a'r nentydd, o'r naill gwr i'r llall, mal tonau y môr, pan ei cyffroer yn gynddeiriogwyllt gan yr awel gref.

Onid buddiol fyddai traethawd yn yr iaith y deallai y cyffredin, gyda map arwynebol o'r gwahanol greigiau ar ba rai y gorwedd dyffrynoedd ac uwchdiroedd Cymru? Rhaid i ni gyfeirio y darlennydd at y mapiau sydd eisoes wedi eu hargraffu, yn dangos yn lled gywir sefyllfaoedd a natur y gwahanol greigiau sydd yn y deyrnas.¹ Nis gallaf ymadael â'r pen hwn heb sylwi ar un ffaith brofadwy a diymwad; sef, pa le bynag y canfyddir dwy graig o wahanol natur yn cyfarfod â'u gilydd, dyna y man y mae y tir mwyaf maethlawn, buddiol, a phroffidiol.

Yn nesaf, sylwn yn fyr ar y *priddoedd*. Y mae priddoedd y Dywysogaeth yn amrywio yn yr un modd, ac i'r un graddau, ag yr amrywia y creigiau sydd yn gorwedd odditanynt; oddigerth yn y dyffrynoedd, lle y mae y pridd wedi ei olchi i lawr o'r mynyddoedd cyfagos, neu ynte wedi ei gario gyda'r afonydd i'r doldir a'r gwastadedd, sef tir maranedd (*alluvial soils*). Lle bynag y gwelir tir cleiog, anystwyth, caled, dyna y tir mwyaf ffrwythlawn a chymhwys i wenith. Cyfarfyddir â'r fath bridd yn y dyffrynoedd brasaf yn ngwahanol barthau o Gymru.

Pridd cymysgedig o glai a thywod, a geir ar hyd lanau y môr, ac aberoedd deheu a gorllewin Cymru, sydd yn cymeryd rhan fawr o'r Dywysogaeth; os na fydd yn gymysgedig â gormod o dywod, pridd rhagorol ydyw at dyfu haidd a maip.

Pridd ysgafn, cleiog, briwsionllyd, cymysgedig weithiau â cheryg mân, sydd yn gorwedd ar y *Silurian range*, y siâl (neu y *greywacke*), a'r *clay slate*. Y mae rhan helaeth o Gymru o'r natur yma; y tir oer a gwlyb ydyw, ac yn fwyaf cymhwys at dyfu ceirch. Dywed Mr. Martyn, yn ei draethawd ar briddoedd, fod pridd sydd yn gorwedd ar y siâl yn gwellhau llawer gyda chymhwysiad o galch ato—ei fod yn ychwanegu y sylwedd calchaid iddo, o'r hwn y mae yn ddiffygiol. Y mae hwn yn naturiol i dyfu ceirch, haidd, maip, a phorfa. Ond y mae yn anhosibl ei wellhau heb ei sychu a'i ddraenio. Yr wyf yn gwybod fod miloedd ar filoedd o fesurau o galch wedi eu cario ar y fath dir gyda'r amcan i'w wellhau, ond y draul i gyd yn ofer. Nid oedd y fath driniaeth yn ateb braidd well dyben na'i luchio gyda'r afonydd gerllaw. Sylwi yr wyf yn neillduol ar y fath briddoedd heb eu draenio. Gellir cyfeirio sylw y cyfarwydd at y dollgrraig sydd o dan ei dyddyn, fel prif nodwedd y fath dir.

Mae hefyd mewn rhai manau o Gymru, yn fwyaf neillduol ar ochrau y mynyddoedd a'r bryniau, *bridd melyn*, ysgafn. Dyma y salaf o'r cwbl; a bydd yr amaethwr yn ei gollfarnu yn waeth na dim; ac nid yw yn dda i dyfu unrhyw lysiau ynddo, ond eithin a grug.

Pridd coch sydd i'w gael ar y graig dywodlyd goch (*new and old red sandstone*). Y mae y darlun daearyddol (*geological map*), yn dangos y manau lle y mae y graig a'r priddyn hwn yn gorwedd. Pridd rhywiog, lled ysgafn ydyw, yn dwyn porfa dda a melus, ac yn rhagorol at dyfu maip

¹ Gwel "*Geological Map of England and Wales.*"

a rwdins; cyfyd ffynnonau (*springs*) cryfion yn gyffredin ynddo, a dylid bod yn ofalus i'w sychu drwy ei ddraenio.

Pridd mawnog. Y mae rhai corsydd helaeth yn Nghymru heb eu sychu, y gellir eu dwyn i fod yn feusydd ffirwythlawn. Pridd yagafn yw y mawndir, yn llawn o sylwedd llysieuol. Y dull goreu i'w wellhau yw ei gymysgu gyda thir cleiog trwm, a buan y gwna dir rhagorol i dyfu yd, a phob math o lysiau, er lles i ddyn ac anifail. Bydd gwartheg ac anifeiliaid ieuainc (*young stock*) yn ffynu wrth bori ar y fath dir yn yr haf—y mae yn rhagorol at wellhau anifeiliaid o'r fath; ond pa faint mwy llesol pe sychid ef?

Maintiolaeth ffermydd yn Nghymru sydd yn amrywio cymaint, os nad mwy, nag un parth o Brydain Fawr. Achos hyn, o anghenheidrwydd, wabaniaeth dirfawr yn y drefn o amaethu y tir. Llawer tyddyn bychan o 10 i 20 o erwau, amryw o 40 i 100, eraill o 200 i 300 o erwau, ac o hyny hyd at 400; ychydig mewn nifer sydd yn fwy na 400 o erwau. Y mae ffarm 100 o erwau yn gymaint ag y gall moddion amaethwyr cyffredinol y Dywysogaeth eu meistrolï, gan fod mwy o ddiffyg moddion (*capital*) nag o anturiaeth yn mysy y Cymry yn gyffredinol.

Y mae lle i ddadleu pa un a ydyw gafael-rwymau (*leases*) am oesau wedi achosi un lles neu fudd er dwyn ymlaen gynnydd, gwellhad, a diwylliad, yn amaethyddiaeth y wlad ai peidio. Gellir dywedyd yn ddigon hyf nad ydynt, ond yn hollol i'r gwrthwyneb. Nid ydwyf yn gywbod ond am ychydig o hen *leaseholders* ág ysbryd diwylliad ynddynt, oddigerth ambell un fel eithriad. Yn gyffredin, gellir adnabod tiroedd yr hen *leases* wrth fyned ar draws y wlad:—mae y tir yn fudr, heb ei lafurio, y cloddiau yn annhaclus, yr adeiladau yn barod i syrthio, a phob rhan o'r tyddyn yn gywil- ydd ac yn anmharch i'r tir-ddeiliad (*tenant*), ac yn boen i'r meistir tir (*land- lord*). Gwelir y fath esiamplau yn dylanwadu ar yr ardal lle byddont;— ni bydd un math o ymdrech at wellhau—tynu calon ambell glwt wrth gefn y tŷ—cnwd ar ol cnwd o hono, ac yn y diwedd ei adael i redeg yn bigsoff, chwyn, ac yn fudreddi i gyd trosto. Mae gadael tir yn nwylaw y fath ddynion yn sarhad ar ddynoliaeth, ac yn bechod cenedlaethol.

Yr hen *leases* sydd yn dyfod i ben yn feunyddiol, a thenantiaid effro, diwyd, a llafurus, yn gafael yn y tir. Lle y gadewir ambell i hen denant i aros yno, buan y bydd yn newid ei drefn, ac yn "tynu ei ewinedd o'r blew:" bydd yn fwy effro gyda'i alwedigaeth, yn byw yn fwy dedwydd, ac yn gwellhau ei dyddyn, er lles iddo ei hun a'i deulu. Nid ydwyf yn bwriadu dadleu yn erbyn i'r tenant effro, diwyd, ac ymdrechgar, gael rhyw ddiogelwch gogyfer á'r gôst y mae yn ei roddi ar y tai a'r tir, ac yn enwedig i'r hwn sydd yn gwario llawer mewn gwelliadau parhaol (*permanent improvements*), megys adeiladu, draenio, a gwalio; y mae diogelwch i'r fath un yn lles anhraethol—yn ei wneyd yn fwy anturiaethus gyda diwygiadau, yn fwy hyderus yn ei feistr tir, ac yn dylanwadu yn rhyfeddol ar yr ardal lle y byddo y fath welliadau yn cymeryd lle. Mae yn sicr nad oes ond pur ychydig, os neb, o brif dir-feddiannwyr (*landlords*) Cymru a wrthodant roddi diogelwch i'r fath denant. Bum yn rhyfeddu ganwaith, pan yn ymddyddan ág ambell amaethwr, y gwyddwn ei fod wedi gwario cannoedd o bunnau ar ei ffarm mewn gwelliadau parhaol, yr hwn, pan ofynid iddo, "Ai ni fyddai yn well i chwi gael *lease* ar eich tyddyn, fel rhyw fath o ddiogelwch am y draul fawr yma?" "Na, na! y mae enw da ac anrhyd-

edd Arglwydd —, Syr —, a Meistr —, yn ddigon o *leas* i mi a'm teulu." Y mae y fath deimlad, a'r fath ymddiried cadarn rhwng y meistr a'r tenant, yn un o'r cymeriadau mwyaf teilwng sydd yn nghoron ffarmwyr Cymru. Na ato neb i mi fyth gynnyg tori yr undeb serchus yma sydd rhyngddynt: heb y fath ymddiried, nid yw yn bosibl i welliadau gymeryd lle, mewn gwlad na theyrnas. Ailennynwyd yr undeb serchus yma yn Scotland, rai blyneddau yn ol, trwy i'r tenantiaid gael diogelwch (*leases*) ar y tir. Mae yn sicr nad oes un wlad dan haul wedi ymestyn ymbellaech mewn diwylliad amaethyddol na'r wlad hono. Ond y drefn fwyaf gyffredin yn Nghymru yw cymeriad o flwyddyn i flwyddyn, a'r cymeriad hwn yn ddarostyngedig i'w derfynu trwy chwe' mis o rybudd. Y mae amser ymadael yn gwahaniaethu braidd yn mhob gwlad; rhai ddydd Calangauaf, eraill Wyl Mihangel, mewn manau eraill rhoddir y tir i fyny Galangauaf, a'r tai yn mis Mawrth.

Hen adeiladau gwaelion, anghyfadde, ac anghyfleus, sydd wedi bod yn anaddurn i'n gwlad am flyneddau meithion—dim ond tai tŷ gwellt culion i ddyn ac anifel. Y mae rhan fawr o gynnyrch y tir, a llawer o borthiant da o wellt yn cael ei ddyfetha, bob blwyddyn, er eu cadw yn ddi-ddos; mewn peryglon gan ystormydd y dydd, a than y nos—llawer beudŷ, yn llawn anifeiliaid, a roddwyd yn wenflam gan fachgenyn difeddwl wrth lynu y ganwyll ar y pared, o fewn ychydig llai na modfedd i'r tŷ; weithiau ei thafu ar y dafod, a rhoddi y cwbl yn goelcerth mewn ychydig o fynydau. Ond y mae gwell trefn i'w ddysgwyl o'n blaen; sŵn adeiladu sydd o'r naill gwr i'r llall, a'r hen dai tŷ gwellt yn myned i lawr; rhai cysurus, cryfion, cyfaddas, a helaeth, tŷedig â llechau, yn cael eu hadeiladu yn eu lle. Ac yn y rhanau hyny o'r wlad lle y mae diwygiad amaethyddol yn cynnyddu, y mae tîrfeddianwyr yn ganmoladwy am eu hymdrech yn hyn, yn nghorff yr ugain mlynedd diweddfaf, drwy estyn cymorth, naill ai trwy adeiladu y cwbl oll ar eu traul eu hunain, neu ynte roddi y coed a'r llechi i'r tenant.

Gellir yn benderfynol sicrhau nad oes yn bosibl myned ymlaen gyda gwelliadau amaethyddol, heb yn gyntaf gael tai cyfaddas er cysur i ddyn, a diogelwch i'r anifeiliaid. O ganlyniad, y mae o bwys i'w ystyried pa fath dai sydd fwyaf cyfaddas i hinsawdd y wlad, gyd â'u golygiad a'u trefn. Er bod yn gyfleus i'r ffarm, dylai yr adeiladau (*farm-yard*) fod yn y sefyllfa fwyaf manteisiol er cael mynedfa gyfleus i bob cae i wrteithio y tir, gyd â'r safiad mwyaf cysgodol rhag ruthriadau y gwyntoedd parhaus (*prevailing winds*).

Y safiad neu y golygiad goreu, ydyw, gosod cefn yr adeiladau (*farm-yard*), at y De, Gorllewin, a'r Gogledd. Y mae y lluestai (*sheds*), sef adeilad i'r bustych, yn well â'u golygiad at godiad haul.

Rhaid i'r ysguboriau fod yn ddigon eu maint; ac y mae dwy ysgubor yn fwy cyfleus nag un, er mwyn cael y naill at ddyrnu, a'r llall i gadw y gwellt; yn enwedig lle y mae y peiriannau dyrnu mewn ymarferiad. Nid oes braidd un ffarm o faintioli cymedrol heb beiriannau dyrnu yn y dyddiau hyn; yn enwedig yn y rhanau hyny o Gymru lle mae diwygiadau amaethyddol yn cynnyddu. Cael y beudai (*cowhouses*) â digon o wynt trwyddynt,—“Beudy oer a stabl gynhes,” yw yr hen ddiareb. Y ffordd fwyaf gyffredin yw gwneyd rhes o dyllau ysgwar, neu rai meinion hirion (grafesydd). Gwelais gynnygiad at wellâu hyn trwy wneyd gwyntyll-

eidyddion (*ambulators*) yn mheu y tai, fel y casto anadl yr anifeiliaid ehedeg allan yn naturiol, a chael digon o wynt iachus trwy y tai. Gofala y Sais bob amser am ddigon o wynt iachus i'r beudai. Gwneyd corau (*stalls*) i bob dwy fuch, sydd yn bur gyfeus. Rhaid i'r ystablau fod yn helaeth-aeh na'r beudai, â chorau (*stalls*) digon helaeth i bob march, neu, o leiaf, i bob dau; ac yn anad uppeth, na weler un rhesel mwyach yn yr ystablau: ond yohwanegaf ar hyn, pan y traethir ar borthi y meirch. Yr un modd, gwneuler y tai i'r lloi yn helaeth, â digon o awyr iachus drwyddynt.

Yr ydwyf wedi talu crya sylw, a threulio peth amser, i chwilio allan am yr adeiladau ffarm mwyaf addas i Gymru; a chynnygir y cynllun (*plan*)¹ canlynol o adeiladau (*farm yard*); sef, tŷ annedd, ysgubor, beudai, ystablau, ahediau, cytiau moch, &c.; yr hwn a all fod yn fwy dealladwy i'r darllenydd, ond eysteirio at y cynllun. Y mae wedi ei gynllunio yn fwyaf neillduol i dyddyn, oddeutu 150 i 200 o erwau. Nid yw yn bosibl rhoddi cynllun a fyddai yn berffaith gyfaddas i bob lle. Y mae yn rhaid gofalu i edrych ar sefyllfa y tyddyn, gyda golygiad ar yr adeiladau. Gwelir yn y *plan* sefyllfa y pydew i gadw trwnc yr anifeiliaid. Nid oes modd prisio y golled y mae ffarmwyr yn gael trwy esgeuluso casglu dwfr y tail sydd yn rhedeg yn wastraff ar hyd y ffosydd a chyd a'r afonydd gerllaw. Fel hyn yr oedd eyfaill yn ysgrifennu ataf yn ddiweddar;—"Pe gybuaswn i y peth a wn yn awr, pan oeddwn yn adeiladu fy *farm yard*, buaswn yn gwneyd owterydd o dan yr ystabl a'r beudai, i gario trwnc yr anifeiliaid i le priodol, yn wrtaith gwlyb (*liquid manure*)."

Dylai pob buarth (*yard*) fod yn ddigon helaeth i'r gwartheg mân; sef, y bustych blwyddiaid, a dwyflwyddiaid; a chyfwng rhwngddynt i gadw y gwan oddiwrth y cryf; o herwydd y gwau a "raid fyned i'r wal" bob amser: gan hyny, dylid cadw y gwartheg blithion oddiwrth y dyniewyd, &c.

Y peth nesaf i'w ystyried, yw, cloddio allan y tyddyn; ac er mwyn trefn a chyfeusdra, y mae yn anghenrheidiol rhanu y ffarm yn feusydd cyfartal;—pob maes o'r un maintiolaeth, cyn agosed ag y byddo modd. Yn hyn y mae Cymru ymbell iawn ar ol, yn mhob cwr o'r wlad; gwelir caeau o bob maintiolaeth ar y ffarm, o bob math o ffurfiau, ac yn gyffredin heb fod ar "lun dim;" ac felly, y mae y ffarmwr yn codi un flwyddyn lawer mwy o grobiau o fŷd na'r flwyddyn arall, yn andwyo y tir, ac yn drysau pob trefn. Y mae y Sais a'r Scotyn yn gyntaf peth, yn rhanu y ffarm yn feusydd cyfartal mewn maintiolaeth, ac oll o'r un ffurf, er dwyn ymlaen y drefn fydd ganddo mewn golwg at drin neu gnydio y tir; felly, os cylchdrefn, pedair, pump, neu chwe' blyneddol, o gnydio, yna, yr un rhifedi o caeau ar y ffarm: yn y dull yma, ennilliant erwau o dir mewn un ffarm. Mae gormod o ddiroedd Cymru o dan y gwrychoedd, a'r cloddiau llydain, afuniaidd, sydd yn dwyn enydau toreithiog o chwyn, ac yn nyth i bob aderyn aflan: o ddwy i dair erw o'r cloddiau llydain yn rhedeg yn ol ac ymlaen, ar draws ac ar hyd, yn bob ystumiau, nas gall yr aradr na'r ôg fyned o fewn dwy lath neu dair iddynt; ac yn gyffredin, y elawdd a'r ffos o bump i chwe' llath o led. Gwelais hyn yn ddiweddar mewn ffarm yn y gymydoggaeth lle yr ydwyf yn byw; wrth chwalu hen gloddiau, ac adeiladu gwaliau ceryg, mesurais ystol yr hen glawdd, gyda'r ffosydd, yn ddwy erw a hanner, mewn tri maes yn unig. Gofynais i'r meddiannydd, "Pe faint fuasai gwerth y ddwy erw a hanner, pe buasai y

¹ Ymddengys y cynllun yn eip rhifyn nesaf.

tir yn perthyn i rywun arall, ac yn sefyll yn nghanol eich ffarm fel yma!" "Wel, yn wir," meddai y gwr parchus, "ni fuasai un arian yn ormod genyf roddi am y fath le; y mae y tir a ennillwyd yn sicr yn werth 80p. ! a rhoddi pris cyffredin arno; felly, y mae y gwaliau wedi talu am danynt eu hunain, heblaw eu bod yn prydferthu y lle, ac yn gwelrhau golygiad y ffarm."

Dyma un o'r diwygiadau cyntaf a ddylai gymeryd lle yn y Dywysogaeth,—chwalu y mân feusydd afluniaidd, a'r gwrychoedd, a'r cloddiau llydain sydd yn anharddu y tir. Mynych y olywais y tyddynwr yn sylwi, wrth fyned dros ambell i hen glawdd,—“Y mae hwn yn ddigon llydan i drol fyned ar hyd-ddo.” Y mae yn sicr fod cannoedd o erwau; ie, gellir dywedyd fod ffermydd mawrion a ellir eu hennill, a hyn yn unig drwy chwalu hen gloddiau sydd yn anurddo cymaint ar y wlad; a buan yr elont i lawr, fel y gallo y tir ddwyn ychwaneg o ffrwyth gogyfer a'r cynnydd blyneddol sydd yn ein poblogaeth. *Ysgwario* y meusydd yn drefnus, gofalu am fod dwfr yn mhob maes, hyd ag y gellir, sydd yn anghenrheidiol ar bob tyddyn. Rhaid i faintiolaeth y caeau ymddibynu ar faint y ffarm, ac ar y dull o amaethu.

Ar ol cael y cloddiau pridd i lawr, gwaliau ceryg yw y goreu at bob achos; ond anhawdd ac annheg i'r tenant walio y cwbl ar ei draul ei hun. Dyma un o'r costau y dylai y meistir tir ddyfod a chynnorthwyo y tenant; ac i dalu o leiaf hanner y draul; y mae gwal geryg wedi ei gweithio yn dda, yn bedair troedfedd o uchder, a topres (*ooping*) crych arni, yn werth, rhwng codi y ceryg, eu cario, a'i hadeiladu, a'i phwyntio gyda chalch, o 6s. i 10s. y rhwd (o wyth lath), o dan amgylchiadau cyffredin; a dyma yn sicr yw y gwaliau goreu sydd yn cael eu hadeiladu; ac yn well yn fy marn i at bob achos, na'r gwaliau gyda thopres crwn; er mai yr un uchder yn gyffredin fydd y ddwy wal; sef oddeutu pedair troedfedd. Edrycha pob un yn rhagorol o dda, pan y bydd gwrychyn drain yn tyfu y naill ochr iddynt; ac yn wir, ni ddylai un clawdd na gwal fod heb naill ai drain ai eithin yn tyfu wrthynt. Costia gweithio clawdd pridd, llathen Gymreig, o 1s. 6c. i 1s. 8c. y rhwd (o wyth llath), heblaw y gost o blannu drain ynddo. Y mae dull arall o gloddio yn Nghymru; sef pwyntio gwyneb y clawdd gyda cheryg, a phlanu drain ynddo; gwna glawdd hardd a phrydferth; ond y mae y drefn hon yn dwyn y tir yn ormodol. Y mae rhan fawr o Gymru yn edrych yn llwm o eisieu gwrychoedd drain, a'r anifeiliaid, heb gymaint a chysgod cawnen i ochel rhag y gwynt a'r gwlaw, yn rhyu ac yn hanner starfio gan anwyd wrth y clawdd noethlwm a digysgod. Cwyno mae y ffarmwyr yn gyffredin, fod drain yn lled ddrud, ac eithin yn rhatach, ac yn fwy gwerthfawr i'r anifeiliaid. Ni fyddai y gost ond ychydig i'r tîrffedianwyr feithrin erw neu ddwy o ddrain i'w rhanu yn mysg y tenantiaid, yn ngwahanol fanau o'r wlad.—Y mae yn sicr y byddai golwg arall yn fuan ar ranau noethlwm amryw o ardaloedd Cymru.

Yr amser goreu i blannu drain, ydyw, o Galangauf i fis Mawrth. Dylid eu gosod oddeutu deng modfedd oddiwrth eu gilydd; a chosho bob amser planu yn y flwyddyn y bydd tori y maes: felly cânt chwareu teg i dyfu; o herwydd cedwir yr anifeiliaid o'r cae, o leiaf am bedair neu bum mlynedd; ac yn anad dim, dylid gofalu eu cadw yn lân oddiwrth chwyn, trwy fforchio rhyngddynt bob blwyddyn; y mae hyn yn well na phalu gyda'r rhaw. Y mae helltŷi y môr yn cael ei chwythu gan wynt y gorllewin,

dros y rhanau hyny sydd ar duedd Môr y Gorllewin, yn effeithio cryn lawer ar y coed a'r drain. Y maent yn ymddangos â'u gogwydd tua'r gogledd-ddwyrain, a'r owr nesaf i'r gorllewin bob amser yn cael effeithio arno yn gyntaf. Dengys hyn fod eisieu planu mwy, ac yn dewach, er cael ychwaneg o gysgod, i ddiogelu yr anifeiliaid rhag y gwynt aruthrol sydd yn effeithio cymaint ar y coed a'r anifeiliaid, yn y rhan ddeheuol a gorllewinol o Gymru.

Ni ddylai yr anifeiliaid, yn enwedig y defaid, fyned i ymrwbio yn y drain tra y byddont yn ieuainc; y mae gwlan y ddafad yn wenwyn pur iddynt. Lle byddo y gwlan wedi taro wrthynt, ni thyf y planigion drain hyny byth mwy; dyma, mae yn debyg, yw yr achos fod cymaint o gloddiau a gwrychoedd drain mor fylehog, o ddiffyg gofal yn unig i gadw yr anifeiliaid oddiwrthynt tra yn ieuainc. Yn yr ail flwyddyn, rhaid eu cadw yn lân, trwy eu chwynu, a fforchio rhyngddynt, a thori eu blaenau; y maent fel hyn yn ail impio, yn tyfu yn ffyrnicach ac yn fwy rheolaidd; rhaid gwneuthur yr un peth eto y bedwerydd flwyddyn, a'u blaendori yn drefnua. A thrwy ofal, daw y drain yn gysgod i'r anifeiliaid y gauaf; ac yn gymhorth i ddwyn mwy o yd a phorfa. Onid ydych chi yn eithaf amlwg, lle bydd cysgod da, mai yno y bydd yr yd a'r borfa mwyaf toreithiog bob amser?

Nid ydyw egwyddorion amaethyddiaeth a ymddangosant trwy ymarferiad ond ychydig mewn rhifedi. Gellir eu nodi fel hyn;—Gwneyd y tir yn berffaith sych—ei lanhau oddiwrth chwyn—cadw a gwneyd y tir sydd yn rhy rwym, o natur digon briwsionllyd, i dderbyn, a throsglwyddo lleithder ac ireidd-dra, fel y byddo yn addas i ddwyn digonedd o hydyfiant—atdalau i'r tir mewn gwrtait h o natur pydredig, y rhan fwyaf, os nid y cwbl oll, o gynnyrch y tir, trwy ei fwyta a'i ddifa gyda defaid neu anifeiliaid eraill—cadw y tir yn berffaith lân—peidio byth a gwrteithio y tir, hyd nes y byddo pob chwynigyn ynddo wedi ei lwyrr ddifa. Gan hyny, os bydd fy sylwadau yn lled faith ar y tri phwnc canlynol, gobeithiaf na phriodolir hyny yn fai yn fy amcan; o herwydd dyma mewn gair yw yr atebiad goreu a ellir ei roddi i'r gofyniadau sydd wedi eu rhoddi gan bwyllgor yr Eisteddfod; sef y tair cangen ar ba rai y sylfaenir egwyddorion ymarferol, ac yr ymddibyna llwyddiant, a diwylliadau dyfodol yn amaethyddiaeth y wlad:—*Sychu y tir—Cylchdroad y cnydau—Dewis, magu, a chadw anifeiliaid*—a hefyd gellir ychwanegu, *Glanhau y tir, a'i wrteithio*.

Er mwyn bod yn rheolaidd, ac mewn trefn, mi a sylwaf, ymlaenaf, ar y dull o *sychu* y tir yn y wlad. Dyma y cam cyntaf er sicrhau llwyddiant amaethyddol; yn enwedig lle mae y tir yn glaiog, a'r hinsawdd yn wlyb. Nid oes ond ychydig o flyneddau er pan yr agorwyd y traen cyntaf yn Nghymru, ar y dull a briodolir i'r diweddar¹ Smith, o Deanston; sef, *traenio yn aml ac yn gyflawn*. Cof genyf glywed, oddeutu deng mlynedd yn ol, ddau ffarmwr, oedd gymydogion a chyfeillion serohog, yn dadleu mewn perthynas i draenio; a bu agos iddynt fyned yn ben-ben â'u gilydd. Yr hynaf o honynt oedd yn haeru fod y llall yn dyfetha y tir trwy ei draenio yn gyflawn ac yn aml (yn ol "y drefn newydd," fel ei gelwid yr amser hwnw); a'r llall yn ymresymu yn gadarn dros yr hyn oedd yn ei wneuthur ar y ffarm: ond gwrandewch gyfaddefiad yr hen ffarmwr yn bresennol, yr hyn a glywais yn ei adrodd lawer tro—"Pe buaswn i wedi

¹ Bu farw, Mehefin 9fed, 1850.

dechreu draenio er ys ugain mlynedd yn ol, yn lle gwario cymaint o arian am galoh, a hyn yn ofer, gallaswn heddyw brynu fy nhyddyn." Mae feithiau fel hyn yn werth "llonaid sach" o haeriadau, er profi y buddioldeb a'r llestad sydd yn deiliaw wrth draenio yn gyflawn (*thorough-draening*). Y mae y pwne wedi cael ei brofi mor aml ac mor amlwg, a'r wlad wedi ei hargyhoeddi mor gyffredinol, fel nad yw yn anghenrheidiol i mi bwyso at ystyriaeth y wlad y buddioldeb o'r drefn. Ond rhaid coffau am yr hen ddull oedd yn y wlad; sef, agor y traeniau ar draws yr allt, a lluchio ceryg iddynt, digon o faint ac o nerth i adeiladu castell, gan dagu ac attal y dwfr i gael rhedfa drwyddynt;—byddai y gareg gyntaf weithiau yn attalfa ar draws genau y draen. Y mae llawer o'r hen "bobtai" yma yn dyfod i'r golwg y dyddiau presennol; ond gadawaf i'r "hen ddull yma fyned heibio," heb braidd ond ei enwi. Daeth dull arall i ymarferiad, pan ddechreuodd goleuni y wybodaeth newydd belydru ar y wlad, oddeutu ngain mlynedd yn ol; sef agor y traeniau yn llad-draws i'r allt; ac nid yw yn hollol wedi "diffanu o'r tir." Hwn yw y cam gyntaf mewn ardal tu ag at welliant mwy defnyddiol a chanmoladwy. Ond yn y dyddiau presennol, nis gellir myned i un ardal, heb ganfod y ffosydd meinion yn agored, a'r caib a'r rhaw mewn llawn gweithrediad, gyda'r drefn o draenio yn gyflawn. Sylwer fod dau fath o draenio mewn arferiad; bydd llawer yn dusddol i gymysgu y nail gyda'r llall. Un dull o draenio, yw, gwneyd moddion i arwain ymaith y ffynnonau (*springs*) fydd yn codi yn y tir, ac i ddal ambell firwd danddaerol a all fod yno. Rhaid cael allan yr achos o'r gwlybaniaeth cyn dechreu traenio; llawer sydd wedi ei wario yn ofer trwy anwybodaeth, a chamasyniad am achos y gwlybaniaeth: ac felly, os bydd y tir yn wlyb o achos *springs*, neu ddwfr tanddaerol, rhaid myned i "lygaid y ffynnon" i arwain y gofer ymaith. Mae *springs* yn ymdeangos yn llygaid gwlybion mewn llawer o fanau yn y wlad; byddant i'w gweld yn y gwanwyn, pan y bydd pob man arall yn y maes yn sych;—dengys y llygadau gwlyb eu hunain yn amlwg. Gwell fyddai twbio y fath le, a hawdd yw gwneuthur hyn gyda hen gasg blaidd, trwy ei llenwi â cheryg mân—ei *sinkio* yn ddyfn, ac arwain y traen o hono yn y ffordd mwyaf uniongyrchel i un o'r ffosydd neu'r traeniau gerllaw. Dyma y ffordd rataf a mwyaf effeithiol a welais at sychu y fath lygadau gwlybion.

Lle y mae y tir yn wlyb o achos y dwfr sydd yn disgyn ar y dddear, sef dwfr gwlaw, neu-ddwfr arwynebol, a lle byddo y tir yn glaiog ac yn rhwym, rhaid traenio yn aml ac yn gyflawn yn y fath dir, fel y gallo y dwfr rodeg i rigolydd priodol i'w arwain ymaith. Y drefn yw cario y traeniau a'u penau yn sythion i'r allt, a chael allan y rhediad goreu yn y tir; ac y mae y drefn yma, fel y sylwyd o'r blaen, wedi dyfod yn aml iawn i arferiad. Ond cwymer yn fynych fod y gôst yn rhedeg yn uchel, ac yn fwy na moddion y tenant i'w gwblhau ar ei draul ei hun. Caniateir fod llawer o wir yn hyn; ac y mae meistriaid tiroedd yn estyn llaw o gymborth i lawer at y gorchwyl hwn. Y maent yn ystyried mai un o'r gwelliadau parhaol ydyw, a'r ddyledswydd yn gorphwys mewn rhan, o leiaf, wrth ddrws y meist; y maent yn cydnabod hyn, trwy dalu rhan o'r gôst, rhoddi dylas (*tilas*), neu yate roddi arian i'r tenant at wneuthur y traeniau, ac yn codi yn yr ardreth yn ogyfer a hyn, o bum punt i saith y cant ar yr arian a werir. Yr ydwyf yn gwybod trwy bawf am amaethwyr sydd wedi derbyn

y fath gymhorth, eu bod yn canmawl y drefn, a bod y traeniau yn talu yn ddauddyblyg iddynt am eu llafur, ac yn foddion iddynt dalu yr ardreth ychwanegol gyda llawenydd. Gwelir llawer tenant yn traenio ar ei goet ei hun, ac yn arfer y dull rhataf, mwyaf anghelfydd ac aneffeithiol, er cyflawni y gwaith, yn colli golwg ar bob defnyddioldeb parhaol, a'r ewbl yn myned yn ofer; gwell er lles y meistr a'r tenant fyddai gwneyd rhai mwy parhaus a defnyddiol, a dylai y meistr gofio fod y tenant diwyd a llafurus yn teil-yngu cefnogaeth. Gydag ychydig o gymhorth y gwna llawer un wellhau y tir fel yr ewyllysia, er lles iddo ei hun a'i deulu; felly y gwaa ei rwymo yn fwy serchog at yr hwn a'i cefnoga; a pha beth sydd yn fwy cysurus i'r meistr nag edrych ar lwyddiant ei ddeiliaid?

Yr wyf wedi son eisoes mai y drefn o draenio yn gyflawn yw cario y traeniau yn unionsyth â'u penau i'r allt. Rhaid gofalu hefyd am rediad i'r prif draen (*main drain*), ei thori oddeutu pedair neu bump llath o'r clawdd, er ei diogelu rhag i'r anifeiliaid ei sathru yn y dalar. Arweimr y mân draeniau i gydreddeg â'u gilydd i'r prif draen, ac un genau i'r olaf i arllwys y dwfr i'r ffos agored. Y mae yr arferiad ffio o dynu y traeniau mân oll i'r ffos wedi darfod yn hollol. Os bydd y traeniau mân yn hirion, doeth yw tynu prif draen arall ar eu traws, er cynnorthwyo y prif draen yn y gwaelod. Nid oes un rhan o'r drefn gelfyddgar hon wedi achosi cymaint o wahaniaeth barn yn mysg dynion deallus, ag yw dyfnder y traeniau i fod. Haera rhai mai traeniau dyfnion anarferol yw y gorea, ac eraill am y rhai beision, hyd nes yw yr egwyddor wedi ei oharo i eithafion o bob ochr. Ni welais un drefn erioed yn llwyddiannus trwy ei oharo ymlaen a'i harfer mewn penboethni ac i eithafion; felly yr un modd y mae gyda'r ddaid hon. Mr. Parkes (prif draeniwr i'r *Royal Agricultural Society*), sydd o blaid traeniau pump a chwech troedfedd o ddyfn, mewn tir elsiog, rhwym, a deugain troedfedd rhwng y traeniau. Y mae y gŵr hwn wedi gwario mil-oedd ar filoedd o bunnau (yn ofer) mewn rhai manau. Gwnawd prawf ar yr egwyddor hon yn Phoenix Park, yn Dublin, gan ddynion hollol ddi-dduedd; ac ymddangosodd eu sylwadau yn y "*Gardeners' and Farmers' Journal*," yr 31ain o Fawrth, 1849. Y maent yn condemnio y drefn yn hollol, ac yn profi na wna y tro yn mhob amgylchiad, o leiaf, heblaw y ffaeidd yma (sydd wedi ymddangos i'r byd, fod y drefn, a'i oharo i ormodedd, yn ddiffygiol). Y mae llythyr rhagorol Mr. Webster, a ymddangosodd yn y "*Royal Agricultural Society's Journal*," am fis Awst, 1849, wedi profi, i fy meddwl i, y niwed o draenio yn *rhy ddyfn* mewn tir elsiog, gwlyb, o achos dwfr gwlaw. Mae yn ymresymu, ac yn dwyn prawfiadau oedryn ac anwrthwynebol. Dywed mewn un rhan o'i lythyr fel hyn;— "Ar fy ffarm fy hun (oddeutu 200 o erwau), yr wyf wedi arfer llawer o brawfiadau. Mae genyf mewn un rhan o'm ffarm draeniau 2 droedfedd a 6 modfedd o ddyfnder (7 llath o led rhyngddynt) ag sydd wedi gweithredu yn berffaith dda am lawer o flyneddau. Mewn cae arall, torais rai dyfnach, sef o 4 i 5 troedfedd o ddyfnder, a 40 troedfedd rhyngddynt. Yn y gwanwyn, pan oedd eisieu *rowlio* y gwenith (gyda *Crossbill's old crusher*), yn y rhan hon o'r cae a draeniwyd yn ddwfn, nid oedd y tir yn agos o'na a'ched a'r rhan arall, sef yr hon a draeniwyd yn gyntaf; ac yr oedd y priddyn yn gafael yn y *rowler* wrth fyned ar hyd-ddo. Y mae y gledrffordd wedi ei thori drwy ddarn o fy nhir yn 18 troedfedd o ddyfnder, ac nid yw yn sychu mwy o wyneb y maes ar un ochr o hono na thraeniau tair troed-

fedd o ddyfnder!" Y mae yr un effaith yn cael ei brofi yn y toriadau dyfnion (*cuttings*), lle y mae y ffyrdd haiarn yn myned trwy y wlad. Gwelir y tir mor wlyb, ac agwedd mor oerllyd a salw, o bob ochr i'r ffordd ag oedd arno cyn tori tywarchen erioed o hono. Y mae Mr. Webster yn dwyn prawfiadau eraill a ddaeth o dan ei ystyriaeth yn ngwahanol barthau Lloegr, sef traenio yn rhy ddwfn, ag oedd wedi methu ateb y dyben. Eto, cofier nad wyf yn amddiffynwr i draeniau rhy feision. Myned i eithafion, fel y dywedais, y mae amddiffynwyr y ddwy drefn, hyd nes yw y rhai sydd yn dadleu o du y drefn o draenio yn rhy fâs yn haeru nad oes eisieu yn unig ond cario y dwfr oddiar y wyneb; paham ynte na fuasai yr hen ddull, gyda chefnau uchel, a'r rhychau cyffredin, yn ddigonol i sychu y tir? Na, na, ni wnaeth y fath ddull y tro. Yr wyf o'r farn, ar ol cryn lawer o ymarferiad, a phrawfiadau lled helaeth yn y drefn o draenio, fod o 2 droedfedd a 9 modfedd, i 3 troedfedd a 6 modfedd, yn llawn ddigon dwfn ar dir cleiog, sydd fwyaf eisieu ei sychu, wedi eu gosod mewn o 6 i 8 llath rhwng eu gilydd. Rhaid fod pen draw ar bob costau. Ac edrych ar un llaw ar y defnyddioldeb, ac ar y llaw arall ar y draul, ac hefyd ystyried amgylchiadau y wlad, yr wyf o'r farn yn benderfynol fod y dyfnder a'r pellder y soniais am danynt yn ddigonol i sychu y tir yn gyflawn. Gwelais draeniau 2 droedfedd a 6 modfedd o ddyfnder, a 6 llath rhyngddynt, yn gweithio yn gampus, ac yn parhau i weithrodu am flyneddau. Ac onid y dull yma yw sylfaen yr egwyddor a sefydlwyd gan Smith, o Deanston—sef, *traeniau aml, lled feision*? Er llawer o ymdrech i berswadio y gŵr boneddig hwnw—ag sydd yn teilyngu y fath barch ac anrhydedd gan holl anaethwyr y deyrnas, ie, diolchgarwch pob dosbarth o ddynion yn y wlad, am y lles annhraethol sydd wedi deilliaw o'i drefn i sychu y tir—i newid ei farn, parhau yr oedd hyd ei farwolaeth i amddiffyn y drefn yn eofn ac yn ddiysgog. Ond, ar yr un pryd, y mae yn cynghori cael digon o ddyfnder yn y traeniau, fel y gellir llafurio y priddyn heb mewn un modd gyffwrdd â'r defnyddiau fydd yn y traeniau, yn enwedig yn y manau hyny y bydd rhaid arferyd aradr yr *is-briddyn (subsoil plough)*; o herwydd fod yn berygl dyfetha y traeniau, os na fyddant yn ddigon dyfnion. Tori traeniau yn gulion yw y goreu, yn enwedig yn y gwaelod: gwnai llai o geryg y tro, a bydd y dylau yn gorwedd yn ddiogelach, a gweithredai y dwfr yn y rhigol gul yn fwy nerthol er eu glanhau, a'u cadw yn agored i'r dwfr redeg yn rhwydd drwyddynt. Yn gyffredin, torir y traeniau mân yn 3 neu 4 modfedd o led yn y gwaelod, ac ar y wyneb o 9 i 12 modfedd. Gwna o 6 i 8 llath o led rhyngddynt y tro, yn gyffredin; ond mewn tir cleiog, gwastad, heb rediad ynddo, rhaid eu gosod yn nes at eu gilydd nag mewn tir agored, ar lethr gallt.

Rhaid amcanu sychu y tir yn gyson drwyddo, fel na byddo y pridd sydd bellaf oddiwrth y traen yn wlybach na'r hyn sydd yn ei myl. Bai lled gyffredin yw tynu y traeniau at gŵr yr allt, neu at gŵr lled sych o'r tir, a thrwy hyny, "blingo y gath hyd at ei chynffon." Canfyddir yn lled fuan mai y cŵr sychaf cyn traenio, fydd y rhan wlybaf wedi y cymer hyny le. Camsyniad arall yw, mai trwy ran uchaf y traen y bydd y dwfr yn rhedeg iddo; ond dalier sylw, yn y lle bydd tir wedi ei draenio yn effeithiol, gwelir y dwfr bob amser yn dyfod i'r traen yn ei waelod, onidê, pa fodd y mae y dwfr yn myned i'r dylau a osodir yn ngwaelod y traeniau? Dylai fod y *prif draen* yn bedair neu chwech modfedd yn ddyfnach na'r traeniau

mân, er cadw digon o dyniad a rhediad i'r dwfr i lanhau geneuau y mân draeniau, a gwneyd digon o le i'r dwfr redeg yn ddirwyrstr. Lle y byddo llawer o ddwfr, rhaid cwteru a phalantau y gwaelod â cheryg.

Y mae llawer o ddadleu mewn perthynas i'r defnyddiau goreu i'w rhoddi yn y traeniau. Haera rhai dros y dylau (*tiles*), eraill geryg caledion, neu frigau coed, ac eraill o du y dollgraig (*shale*). Mae amgylchiadau amryw barthau o'r Dywysogaeth yn rhanu y *camelion* hwn i'w le priodol ei hun. Ar wastadedd a dyffrynoedd siroedd Ffiint a Dinbych, lle y ceir digonedd o glai rhwym, yn ddiddadl, dylau (*tiles*) yw y rhataf a'r goreu yno; ond yn y manau hyny sydd yn gorwedd ar y dollgraig, a'r clai yn amhriodol i'w grasu, y mae yn sicr mai ceryg, neu y siâl, yw y rhataf. Ond i ni sylwi yn fanwl ar ddarpariadau natur, gwelir hi yn amlwg wedi gosod wrth ein hymyl y manteision helaethaf yn mhob cwr o'r Dywysogaeth tuag at sychu y tir. Yn y manau hyny lle y mae y tir yn wlyb, cleiog, a rhwym, y mae naill ai digonedd o glai at wneyd dylau, neu siâl, a rhwbal, wrth law; ac yn yr ardaloedd sydd ar ororau glanau y môr, ceir manteision helaeth,—miloedd ar filoedd o dunelli o fân geryg, glân, caledion (*seaside shingle*), yn rhad ac am ddim. Nis gellir byth gael gwell defnyddiau i draenio na cheryg glan y môr.

Defnydd rhagorol hefyd ydyw y teneufaen (*slate*), neu dollgraig, fel ei gelwir gan rai. Y mae hwn yn gorff helaeth mewn amryw fanau yn y Dywysogaeth, a'r lle y ceir digonedd o hono, dyma yw y defnydd rhataf o'r cwbl; ond dylid bod yn bur ofalus i'w lanhau cyn ei ddodi yn y traeniau. Ni chlywir braidd son yn Lloegr a Scotland am ddim arall fel defnyddiau i'w rhoddi yn y traeniau ond y dylau (*pipe tiles*), ac nid oes yn bosibl i'r Cymro gau ei lygaid ar yr effeithiau daionus sydd yn deilliaw oddiwrth y drefn yma o draenio. Dywedodd un boneddig wrthyf, ei fod ddwy flynedd yn ol ar ei daith trwy Scotland, a bod llaweroedd o amaethwyr cyfrifol yno yn ail draenio y tir gyda'r *pipe tiles*, ag ydoedd wedi ei ddraenio gyda cheryg mân; ac yn wir y mae yr un ffaith yn cymeryd lle wrth fy myyl, yn y gymydogoeth lle yr wyf yn byw ynddi. Y mae yn wir nad oes mewn rhai manau yn Lloegr yr un manteision ag sydd genym ni yn Nghymru i gael ceryg; y maent yno yn cymeradwyo y dylau o flaen na cheryg nac unrhyw ddefnyddiau eraill. Y mae yn sicr fod traenio gyda dylau yn rhatach, pan yr ystyriom y draul o godi ceryg caledion, y gŏst a arbedir mewn trolio lle y bydd y chwarel ymhell, a'r ceryg yn ddrudion ac yn anhawdd eu cael; felly arbedir traul dirfawr yn y gwaith trwy arferyd dylau. Gwerthir y *pipe tiles* (rhif 1), modfedd a hanner, o 18s. i 20s. y fl; gwna un fl ddigon i draenio 336 lath:¹ ac yn y lle na byddo gormodedd o ddwfr, y maent yn arllwys mwy nag a ellir ei greu braidd. Dyma fel y dywed Mr. Dawson, o Gronant; caiff lefaru yn ei eiriau ei hun am ragoroldeb dylau at draenio:—

“ I am so convinced of the superiority of pipes over stones in draining that I would not use stones if I had them in the field; unless the drains are very deep, the surface, or rain water, carries with it to the stones the richest of the manure or soil as a sediment into the drains. I think the rain water finds its

¹ Y mae *tiles* yn cael eu gwneyd mewn rhai parthau o siroedd Ffiint a Dinbych, yn mesur tua 12 modfedd, neu ragor, ac yn cael eu gwerthu (rhif 1) am 18s., neu lai, y fl.

way into the drains much too soon, before it deposits the atmospheric gases in the soil; and in percolating slowly through the fissures to the pipes, I think it is of very great advantage to the land, and you well know the richness contained in rain water, besides the moisture it brings."

"J. D."

Gwelais draeniau wedi eu llenwi â siâl er's pump ar hugain o flyneddau yn ol; y mae y dwfr yn rhedeg trwyddynt mor loew yn bresennol a'r amser cyntaf y rhoddwyd hwy i mewn; haera y tenant eu bod yn fwy parhaus na cheryg caledion. Gellir codi siâl mewn rhai ardaloedd am lai na thair ceiniog y trolïad; ond am geryg caledion, nis gellir eu codi a'u malu yn fân o dan chwe' cheiniog, o hyny hyd yn swllt neu ddeunaw ceiniog, y trolïad. Y mae traeniau wedi eu llenwi â'r fath ddefnyddiau yn rhedeg yn ddrud ac yn uchel iawn. Gofaler bob amser, os ceryg caledion a ddefnyddir, i'w malu yn ddigon mân—ni ddylent fod yn fwy nag wy iar.

Pan y byddo y tywydd yn sych, naill ai yn yr haf neu Wyl Mihangel yw yr amser goreu ar y flywyddyn i draenio; gwell yw eu tori yn y tyndir, sef yn y croen glas, nag mewn soff neu âr: bydd yn hawddach gwneyd y gwaith yn lân ac yn fuddiol, na phan fyddo y tywydd yn wlyb, neu y tir yn frau. Bydd yn anhosibl cadw y pridd o'r traeniau wrth eu tori yn yr âr; saif yr ochrau yn well wrth eu tori yn y tyndir, ac ni fydd eisieu cymaint o geryg i'w llenwi. Mewn pethau bychain fel hyn y mae tyddynwyr Cymru yn colli ac yn ddiffygiol; dechreuant eu gwaith yn ddigon trefnus, ond ni welir byth mo honynt yn ei orphen yn gryno ac yn dactus. Arbedir llawer o draul, gwneir y gwaith yn lanweithach, a bydd y traeniau yn sefyll i fyny yn well, trwy gario y ceryg yn gyntaf, a'u tynu yn bentyrau bychain ar hyd y maes; ni all y ceffyllau fathru, na'r trolïau dori y traeniau, wrth arfer y dull yma, fel y gwelir yn aml wrth gario y ceryg i'r cae ar ol tori y traeniau. Wedi i'r traeniau gael eu tori, a'r gwaelod gael ei lanhau, rhoddir y dylau neu y ceryg ynddynt. Rhy ychydig o ofal sydd gyda'r rhan hon o'r gwaith; a dyma yr amser y dylai y ffarmwr fod yn bresennol gyda'r dynion, pan yn llenwi y traeniau; bydd rhai yn yagubo gwaelod y traeniau, rhag bod un rhwystr yn eu gwaelod i'r dwfr redeg. Gwelir fel hyn pa le y bydd y rhediad yn anghywir, a gall y tyddynwr beri i'r gweithiwr wneyd i fyny y diffyg cyn rhoddi y defnyddiau i lawr. Dywedodd un ffarmwr wrthyf, ag sydd wedi traenio gymaint a neb yn y wlad, mai wrth gau y traeniau y mae y dynion fwyaf esgeulus o un rhan o'r gwaith; ac y bydd bob amser yn pigo y dynion mwyaf gofalus a medrus i'w llenwi, a bod yno gyda hwynt, yn enwedig pan y bydd y dylau neu y ceryg yn cael eu doddi yn y draen. Mae o naw i ddeuddeg modfedd o geryg glân, wedi eu gosod yn wastad ar hyd y traen, yn ddigon er arwain y dwfr gwllaw cryfaf a all fod yn un rhan o'r wlad, os na fydd rhyw *spring* cryf iawn yno. Gwnaethum draeniau y llynedd, a dim ond deng modfedd o sâl ynddynt; y mae y dwfr yn bwrlymu allan o honynt mor reolaidd ag un afon neu gwter yn yr ardal, a'r dwfr yn dyfod o honynt mor loew a'r grisial. Bum yn meddwl amser yn ol, y dytid llenwi y traeniau â deuddeg neu bymtheg modfedd o geryg; ond y mae rheswm yn dangos yn ddigon eglur, os yw modfedd a hanner o dwll mewn teilsan yn ddigonol i arllwys y dwfr, ai nid yw deng modfedd o geryg yn ddi-gonol? Gwnai hyn arbed llawer o draul lle y mae y ceryg yn anhawdd

¹ Derbyniwyd y llythyr uchod ar ol yagrifenu y traethawd hwn.

eu cael, a'u codi yn ddrudfawr. Trefn ganmoladwy yw rhoddi tywarchen a'r wyneb glas i lawr ar y ceryg neu y dylau, cyn rhoddi dim pridd arnynt, a'i mathru a chaledu digon arni,—bydd yn foddion i attal y pridd rhag rhedeg rhwng y dylau a'r ceryg i waelod y traen i'w dagu, a dylid gwneyd hyn yn ddioid ar ol rhoddi y ceryg neu y dylau i lawr, a goreu po gyntaf y llenwir y gweddill o'r pridd a godwyd o honynt wrth eu hagog; ac er mwyn gorphen y gwaith yn gyflawn, arferiad hynod o ganmoladwy a welais oedd, rhedeg *rouler* drom, neu arwain olwyn trol lydan, yn hanner llwythog, ar hyd y traeniau, i galedu y pridd, er mwyn diogelu y ceryg a'r traeniau. Mae rhai yn gwneyd traeniau tywyrch yn y wlad. Dywedodd un gwr ei fod wedi traenio darn lled helaeth, ddwy flynedd yn ol, gyda thywyrch, mewn lle coralyd: y maent yn dal i weithredu eto yn eithaf da, ond nid oes genyf fawr o ffydd ynddynt; ac yn gyffredin, ar ol llawer o gôst a llafur, a ddyfllir, naill ai trwy sathrfa yr anifeiliaid, neu bryfedach yn myned iddynt, ac yn eu cau i fyny a'u tagu. Bu gwr boneddig yn traenio, rai blynedau yn ol, gyda drain a ohoed. Tybygwyf y buasai y siâl oedd gerllaw yn llawer gwell iddo; ond ni lwyddodd y dull yma.

Telir yn gyffredin am dori traeniau, o ddwy droedfedd a hanner i dair troedfedd o ddyfnder, o bedair i saith geiniog y rhwd (o wyth llath); ond y mae y tir, ac amgylchiadau eraill, yn achosi llawer o wahaniaeth yn y pris yn mhob ardal. Nid yn aml y gosodir y traeniau i'w cau i'r un dynion ag fydd yn eu tori; nid oes yn bosibl cael gwaith gonest a digon manwl ganddynt, wrth eu gosod i'w llenwi wrth y rhwd; ac felly yn gyffredin, naill ai wrth y dydd, neu gan y dynion ar y tyddya, y bydd y gangen hon o'r gwaith yn cael ei wneuthur genyf fâ. Cofier hefyd fod yn rhaid i'r gweithwyr gael offerynau (*tools*) gweddus, hwylus, a phriodol, cyn y gallant wneyd eu gwaith yn iawn. Gwerthir offerynau draenio braidd yn mhob pentref yn y wlad. Traul lled gostfawr i'r tenant yw cario y ceryg, lle y byddo y chwarel ymhell oddiwrth y cae; yr wyf yn gwybod trwy brofiad pa beth yw talu am gario at waith tyddyn, ond ychydig sydd yn ystyried gwerth y draul o gario ceryg, a phob math o drolio at waith y ffarm.

Dengys y tabl, ar y tudalen canlynol, y draul o draenio oer o dir, o dan bob amgylchiad, braidd; y mae yn hynod o hwylus, fel y gellir "bwrw y draul" cyn dechreu traenio pob cae.

Wedi sylwi fel hyn yn ymarferol ar draenio, gall rhywrai fod yn barod i ofyn, "Pa beth yw y buddioldeb a'r effeithiau daionus sydd yn deilliaw i'r tenant ar ol myned i'r fath gostau mawr wrth draenio?" Mi a enwaf rai o honynt;—Gellir aredig yn ddyfnach, bydd y pridd yn newid ei liw, y clai melyn oer yn troi yn fras-bridd du, llesol, a maethlawn, a'r llyisiau mwyaf pereiddiol yn tyfu ynddo; yn cael gwaelod cynhes a sych i yru eu gwradd iddo, ac yn ymhyfydu wrth dyfu yn y pridd brau, yn lle y clai rhwym; ac yn cyfarfod âg "ystordŷ" o wlybaniaeth cuddiedig (*latent moisture*) mewn amser crasboeth a sych—y blewyn trisgwar, a'r llyisiau dyfrol yn colli eu maeth naturiol;—nerth a ffirwythlondeb y ddaear yn ynhelaethu, ac yn ychwanegu, i'r un graddau ag y byddo y pridd wedi ei gynhesu a'i ddyfnhau.—Bydd y tyddynwr yn gallu tyfu cynydau gleision¹ (*green crops*), er cael ymborth iachus a maethlawn i'r anifeiliaid, yn yr un man ag yr oedd y brwyn

¹ Dyma yr enw Cymreig cyffredin, er mai nid gleision ydynt.

TAFLEN.

YN DANGOS PA SAWL RHWD (WYTH LLATH) SYDD MEWN ERW O DIB, PAN Y BYDDO GWAHANOL LED RHWNG Y TRAEANIAU, A'B COSTAU O'U HAGOR A'U CAU, A CHODI Y CERYG, &c.

Y GOST O DRAENIO GYDA SIAL.		Y GOST O DRAENIO GYDA GHERYG CALEDION.						Y GOST O DRAENIO ERW GYDA DYLAU (PIPE TILES).									
Lled rhwng y traeniau.	Pa sawl rhwd sydd mewn erw.	Agor a chau y traeniau, yn ol &c. y rhwd.		Codi sial yn ol &c. y drollad. ¹		Y gost o draenio erw, sef agor a llenwi, a chodi sial, &c.		Codi ceryg, yn ol &c. y drollad.		Codi ceryg, a'u mudi, am ol swilt, y drollad, ac agor a chau y traeniau, yn ol &c. y rhwd.		Rhwg y dylan i'r erw, pa ddeddfed o hyd.		Gwerth y dylan, yn ol punt y fl.		Agor a chau y traeniau, yn ol &c. y rhwd, a gwerth y dylan.	
	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.	P. s. c.		
4	151	3 15 6	1 5 2	5 0 8	2 10 4	6 5 10	7 11 0	8 16 2	3624	3 12 6	7 7 0						
5	120½	3 0 3	1 0 1	4 0 4	2 0 2	5 0 5	6 0 6	7 0 7	2892	2 18 0	5 18 3						
6	100½	2 10 3	0 16 9	3 7 0	1 13 6	4 3 9	5 0 6	5 17 3	2412	2 8 3	4 18 6						
7	87	2 3 6	0 14 6	2 18 0	1 9 0	3 12 6	4 7 0	5 1 6	2088	2 1 9	4 5 3						
8	76½	1 17 5	0 12 7	2 10 4	1 5 2	3 2 11	3 15 6	4 8 1	1812	1 16 3	3 13 0						
9	67½	1 13 7½	0 11 2½	2 4 10	1 2 5	2 16 0½	3 7 3	3 18 5½	1614	1 12 0	2 5 7½						
10	60	1 10 0	0 10 0	2 0 0	1 0 0	2 10 0	3 0 0	3 10 0	1446	1 9 0	2 19 0						
11	55	1 7 6	0 9 2	1 16 8	0 18 4	2 5 10	2 15 0	3 4 2	1320	1 6 6	2 14 0						
12	50½	1 5 1½	0 8 4½	1 13 6	0 16 9	2 1 10½	2 10 3	2 18 7½	1206	1 4 1	2 2 2½						
13	47	1 3 6	0 7 10	1 11 4	0 15 8	1 19 2	2 7 0	2 14 10	1128	1 2 6	2 6 0						

¹ Gwna pob troliad ddeddfeg llath.

a'r llysiâu dyfrol yn dyfetha ei fywioliaeth o'r blaen;—y gwynt a'r awyr yn cael effaith neillduol ar y tir; ar ol pob cawod faethlon o wlaw, y mae awyr iachus yn rhedeg i'r ddaear, er ei chyfoethogi; gyda digonedd o elfenau tyfiadwy yn rhedeg trwyddi, yn y cyfnewidiad sferyllaidd yma:—y dwfr yn dyhidlo (*percolate*) yn araf trwy y ddaear; yn golchi yr amhuredd sydd yn y pridd, ac yn ei arllwys ymaith yn swyf (*scum*) coch trwy y draen i'r afon gerllaw:—y tir yn y cyflwr mwyaf addas i roddi i'r planigion eu maeth naturiol yn ei bryd:—y darn tir fyddo rhwng y draeniau yn cracio ar ei draws (*transversely*), ac yn ymagor hyd y gwaelod, dan effaith y gwynt a gwres yr haul, o'r naill ochr i'r llall; yn barod i dderbyn y dwfr, ac i'w arllwys i'r draeniau:—y tir yn mwydo ac yn cau drachefn dan effaith y gwlybanaeth, ac ni welir ef byth mwy yn rhwyuno fel o'r blaen. Geill y tyddynwr gadw llai o gefyllau er llafurio ei dir—gall aredig yn gynnarach—gall fagu mwy o anifeiliaid corniog—amhau ei anifeiliaid o bob math (*stock*), ac yn y diwedd, chwaneu at ei gyfoeth a'i gysur.

Dywedodd un amaethwr cyfrifol wrthyf, ei fod, yn nghorff y flwyddyn 1848, wedi tori dros ugain mil o latheni o draeniau, a'u bod wedi costio iddo ef yn agos i 150*p*.! heblaw yr hyn a wnaeth yn nghorff y deng mlynedd a oeth heibio; ac er ei holl lafur a'i draul, pa beth a ddywed am draenio?—"Y maent yn sicr o dalu yn mhob amgylchiad, o leiaf y maent wedi talu i mi hyd yn hyn. Y mae pob tir gwlyb y ceir rhediad o hono yn sicr o dalu am ei sychu, ond arfer synwyr i wneyd hyny yn y modd goreu a rhataf."

Wedi cael y tir yn ddigon sych i roddi hadau ynddo, y peth nesaf i'w ystyried ydyw y dull mwyaf buddiol o *Gylchdroad y Cnydau* (*rotation of crops*). Y mae amrywiol ffyrdd o gnydio y tir yn ngwahanol fanau y Dywysogaeth, Gogledd a De; a gwelir hefyd welliant parhaol yn hyn, yn fwy nag yn rhan arall yn amaethyddiaeth Cymru, yn enwedig ar y tiroedd sydd wedi eu traenio. Gellir hefyd sylwi fod trin tir a magu anifeiliaid yn cynnyddu law yn llaw, neu fod cynnydd mewn anifeiliaid (*stock*) yn profi fod ffarmwriaeth yn ffynnu yn y wlad hono, o herwydd ni byddai cynnal-iaeth i'r anifeiliaid oni bai fod llafur yn ychwanegu. Ar y llaw arall, nid yw yn bosibl codi llafur heb wrtaith yr anifeiliaid, fel ad-daliad i'r tir, am yr hyn a gymerwyd o hono. Yr ydym oll yn gwybod fod Cymru, yn mhob owr braidd o honi, yn *stockio* yn well, ac yn gwerthu mwy o *ŷd* o lawer, nag yn amser ein hen dadau. Y tyddynwyr bychain sydd yn rhoddi eciampiau da i'r ffarmwyr mawr yn y wlad; ac ymhlith y rhai blaenaf, y mae gwelliadau mewn diwylliant agos yn mhob rhan yn dechreu, pa un bynag ai mewn traenio, llafurio, ai magu a dewis anifeiliaid. Y tyddynwyr bach sydd fwyaf diwyd wrth eu gorchwyl, yn fwyaf effro ar eu tyddyn, yn cadw mwyaf o weithwyr i lafurio y tir (yn ol yr herwydd), yn glanhau fwyaf ar yr âr, a'r cloddiau, yn magu gwell dyniewyd; ac y mae gwell moch a defaid ganddynt yn gyffredinol. Y clwt bychan wrth ymyl bwthyn y tyddynwr bach, sydd wedi ei roddi i lawr mor lanwaith a threfnus ganddo, ar ol yr haidd, sydd yn batrwm i'w gymydog gyda meusydd mawrion sydd gerllaw. Gellir hefyd haeru fod tir y tyddynwyr bychain yn ddrutach na'r sfermydd mawrion; ac fel hyn, y mae yr ardreth yn uwch, a'r trethi a'r degwm yn drymach. Rhaid i mi gyfaddef hefyd, mai y mân denantiaid sydd yn cael eu gwasgu fynychaf mewn achosion plwyfol, a'u gorfodogi i wasanaethu y swyddi pwysicaf yn y plwyf, yn fwyaf cyffredinol, 1854.]

par y bydd yr amaethwyr cyfoethog yn cael eu harsod i arw gartref gyda'u gorchwylion. Cyn sylwi ar y dreifa fwyaf addas a buddiol yn nghylich-droad y crydau, mewn priddoedd e-wahanol natur, buddiol yw taffu gotwy yn ol ar y dull y byddi yn trin y tir oddeutu dengain neu hanner canf mlynedd yn ol, a'r achos o'r dull hwnw.¹ Yr oedd prisiau yr ŷd yn uchel iawn yn amser y rhyfsteodt ofoadwy a fu ar y Cymandir, hyd yr heddwch yn 1815; ac er mwyn codi ŷd, trwy dreisio y tir,—gwenith, llosgi, a chalehio, y byddid, hyd yr eithaf, yna codi tti, pedwar, pump, neu chwef-cwrd e yd yn alynol;—gwenith, gwenith; haidd, ceirh, ceirh, yn yr un maes, heb ddim gwrtaith eto, ac yn y diwedd, lluchio yohydig o had gwair-budr, ynghyd ag yehydig o had meillion-cochion (*ocean*) idde, er mwyn cael rhyw fath o weir o hono, am dro-neu ddau, neu y byddai y meesydd yn edrych mor llwydaidd a soft gwenith yn ngŷyl Mibangel. Yr oedd y tir yn garedig ryfeddol, ac yn rhoddi rhyw fath o gnydau i'r amaethwyr annhrugarog oedd yn preswyllo yn yr amserau ddedwydd hyny; a phwy sydd yn gorfod dyoddef yna wrt? Y genedl bresennol sydd yn talu yn ol i'r tir, trwy draenio, gwrtaithio, a glanhau yr hwn a fu yn cael y fath gam. Nid oedd y pryd hyny un math o gnydau gleision (*green crops*), oddigwrth yohydig bytatws a blenid yn unig at wasanaeth y gegin. Ar ol yr heddwch, dechreuodd yr amaethwyr wellhau yn nhrefniad codi ydau; ambell un yn teilo ar y croen, weithiau gyda chaleh a phridd; wedi hyny, codi cawd o haidd o hono; yna ceirh, a cheirh, drachefn; wedi hyny, pytatws, gwenith, haidd, neu geirh; yna hadau gwair a meillion cochion; neu mewn dull arall, pridd a chaleh ar y croen; yna crydau o ŷd yn olynol, am dair neu bedair blynedd; hadu y bländir yma a dau neu dri ehnwd o wair, a'i hori am flwyddyn neu ddwy; ac ail ddechreu yr un drefn drachefn. Weithiau, byddai ambell ffurws gwych, fel ei getwid y pryd hyny, yn tori y croen glae i haidd; wedi hyny, ceirh neu haidd; drachefn, pytatws; ac ar olhyny, gwenith, haidd, neu geirh, a'i ddodi i lawr gyda gwair a chlofer. Nid llawer o wehaniaeth i'r drefn yma sydd eto mewn arferiad yn rhai e sgdal-oedd Cymru.

Yr mae y gwelliant nesaf a gymeredd hi yn y Dywysogaeth i'w briodoli, yn fwyaf neillduol, i'r drefn o godi maip a chrydau gleision, fel na cawd yn y cylehdroad; ac hefyd, i'r cymdeithasau amaethyddol, gyda'r ymdrech a fu yn mysg amryw o drefddiannwyr yn Nghymru i ailennu yn eu tenaetiad dueddiadau at ddiwylliant amaethyddol, a thro'i eu huanu yn amaethwyr profadol, rhoddi esiamplau cymhwys o'u blen, gyda threfn wedi ei sylfennu ar brawfiadau dlymwad er eu denu a'u dygw. Yr mae pob boneddig; a gwaed Cymre ynddo, yn gwybod yn eithaf da, mai nid "yn erbyn ei glust" y mae arwain y "*Welsh farmer*"; ac nid hwygwrth, gorfodogi, na gowmesu y meddwl a wna y tro, ond eu denu hwynt, gyda hynawaedd a charedigewydd, a dangos iddynt, trwy brawfiadau, beth a all tir ei gynrychdu; agor eu llogethau ag un llaw, ac f'r llaw arall rhoddi yr arian yn dawel yn eu pocedau, hyd nad yw yn bosibl i'r meddwr mwyaf dwl wrth-wynsbu y fath ffithiau, a sefyll mewn amhoniaeth yn wynsbu y fath ddiluwadau bendisffwr.

Ar ochrau gorllewinol a deheuol Cymru, ac yn enwedig ar osorau glanhau y mwy, dull amfuddiol ac afrosge iawn, sydd, hyd y dyddiau presennol, yn cael ei arferyd:—cario llawer o dywed a gweymon, a'u chwalo ar y soft gwenith i haidd, aredig cefn yn nghanol y maes, trwy "dosi darn o'r taloen

¹ Gwel sylwadau Mr. Prichard yn yr "Amaethydd."

Yw roi ar y twyn," neu fel y dywed y Sais, "*taking a piece off the coat to patch up the breaches;*" cario ychydig o dywod a thail, a chwala hwnw ar y blindir i haidd; yna pytatws, gwenith, a haidd; wedi hyny, gwynon dra- chefn ar y soff, a thori hwnw eiwaith i haidd a cheiroh; wedi hyny hadu y fath le gyda'r hyn a ysgubir o'r dafnod, yn gymysgfa o'r ehwyn a dyfodd o'r un tis budr o'r blaen, heb wneyd yr un ymgais i newid yr had, na glanhau y tis. Gwelais dir o'r fath yma y flwyddyn hon az ffarm helaeth, yn Nghymru, yn llawn ehwyn blyneddol a pharhaol; yn mysg eraill, marchwellt (*couch*) bynod o gryfion; mesurais un o'r gwraidd hyn, a chefnais ei fod yn bedair troedfedd o hyd! Sylwodd cyfaill oedd yn bresennol, "Onid oes yma dir rhagorol i gynnyrchu y fath blanigion nerthol!" Ac fel hyn y mae y drefn,—yr anifeiliaid yn pori gwellt gwenith, y gwartheg yn y fuchas yn ysgyrnyglyd a llwm, yn deneu a "*dibrefit,*" dim *stock* ieuainc braidd yn yr holl ardal; ond y byrdwn parhaus—gwenith, gwenith, haidd, haidd, pytatws! Gwelir rhai amaethwyr rhagorol yn mysg yr amhrfn yma, sydd yn ddiwyd ac ymdrechgar ryfeddol, eu ffermydd wedi eu sgwario yn hardd, a'r llafur yn doreithiog—"yn dwya firwyth ar y ganfed;" ond fod tir budr eu cymydogion yn gwneyd llawer o golled iddynt, trwy fod hadau ysgall, a hadau cawn, a marchwellt, gyda ehwyn eraill, yn cael eu chwythu yn gawodydd o'r naill dyddyn i'r llall.

Nid yw y tir goreu, yn gyffredin, y gwelir yr amaethwr mwyaf trefnus; y mae y tir yn dysgu i'r tyddynwyr, a'r lleoedd gwlybion, nad oes yn bosibl tynu gormod o gnydau o hono, onidê buan y deuai dystryw ar eu gwarthaf. Anhawdd yw rhoddi disgrifiad manwl a chywir o bob gwlad ac ardal yn Nghymru; ond rhoddaf yma grynodeb o'r dull a'r modd sydd yn cael ei ddilyn yn yr ardal lle yr wyf yn byw ynddi. Hyd yn nod yn yr ardal hon, y mae anhawderau yn codi i roi golwg gywir ar y dull o amaethu, trwy fod yma agos i bawb a chaneddo ei drefn ei hun. Nid oes yma un cynllun (*system*) o ffarmio wedi cael ei fabwysiadu, ond pawb yn myned ymlaen yn ol ei blaen ei hun. Llauer o flyneddau yn ol, tua'r pryd yr wyf i yna eoddo am dano gyntaf, dull y mwyastrif o'r amaethwyr, ar ol i gae gael ei bori am ddwy flynedd neu dair, mwy neu lai, ei deiko a chymysgfa, yr hyn a elwir genym yma *paotot*, a bridd a chatch, ac weithiau, pridd a thail, ac ambell i dro, byddai y bastai yn cynnwys pridd, calch, a thail,—yr oedd yn haws hebgar tail y pryd hwnw, gan nad oedd ond ychydig o faip yn cael eu codi. Ar ol canio y bastai ar y tir, braenerid ef tua dechreu y gauaf; ac ychydig cyn hau, ail droïd y tir, a heuid haidd ynddo; yr ail flwyddyn, cnwd o geireh; y drydedd flwyddyn, cnwd o gaireh, a had gwair a meillion cochion. Ond ambell i dro, os byddai y cae heb fod yn dwyn gormod o laeth ysgall, &c., a chwyn, fe allai y rhoddid y pedwerydd a'r pummed cnwd ynddo. Wedi hyny, cymerid dau gnwd neu dri o wair; ac yna porid ef am ddwy neu dair blynedd; a phan y byddai eisieu rhai yd ynddo drachefn, elid drwy yr un ddefnod ag o'r blaen. Ond byddai darn bychan o ambell i. gae yn cael ei roi dan gloron (ni byddid ond prin son am faip); a phan ddygwyddai hyny, rhoddid: cawd o wenith ar ol y eloron, ac ar ol y gwenith gnwd o haidd, wedi hyny cnwd o geireh, ynghyd â had gwair a meillion cochion, ac yna cymerid dau neu dri ehwd o wair; ac yn y diwedd porid y cae am ddwy flynedd neu dair. Ond am ddull yr ardal hon yn bresennol, y mae rhai yn dilyn yr hen drefn, gydag ychydig ddiwygiad a gwaethgiad, sef gwrteithio a phactoid

pridd a chalch, neu bridd a thail, a rhoi tri chnwd o 9d yn olynol yn y tir, a'i hadu; ond gydag ychydig ddiwygiad, trwy godi mwy o gloron a maip. Ond y mae un gwaethygiad gan y rhai hyn, trwy mai ág un âr yn gyffredin yr arddir y tir ar ol ei deilo felly, yr hyn, yn ol fy marn i, sydd yn waethygiad ar yr hen ddull o fraenaru. Y mae rhai eraill, yn yr ardal hon, yn cymeryd y dull a ganlyn.—Pan byddo cae tyndir yn cael ei dori, rhoddir cwnd o geirch ynddo y flwyddyn gyntaf, a'r ail flwyddyn gwud o geirch, a'r drydedd flwyddyn cloron a maip; ar ol y cloron a'r maip, rhoir gwenith, ac ar ol gwenith, haidd, ynghyd â had gwair, a had meillion cochion. Eraill a roddant dri chnwd heb wrtaith cyn y cloron a'r maip, ac yn aml ddau gwud ar ol hyny, ac yna ei hadu â gwair a meillion cochion. Eraill a arddant gae tyndir yn un âr, heb ei wrteithio, ac a roddant gwud o haidd y flwyddyn gyntaf, cwnd o geirch yr ail, a chloron a maip y drydedd, ac yn ganlynol i hyny gwenith neu haidd, ynghyd â hadau gwair a meillion cochion. Ond gorfodogir pob rhai o honynt weithiau i deilo cae â phastai, a rhoi tri chnwd ynddo, a'i hadu yn ol yr hen drefn, trwy fod yn anmhosibl gwneyd y tro ambell waith heb hyny.

Y dull cyffredin a arferir yn nghanol y wlad ar dir cleiog yw hyn:—ar ol traenio cae, yn y croen, ei dori yn un âr, yn gyntaf, i geirch; 2il, ceirch; 3ydd, maip neu bytatws; 4ydd, haidd, a hadu gyda gwair a meillion cochion (*clover*), oddeutu deg pwys i'r erw; 5ed, gwair; 6ed, gwair; 7fed, porfa; 8fed, porfa. Y rhai sydd yn traenio ychydig, fel hyn y maent yn trin y tir:—pasteiod o galch a phridd ar un âr i haidd neu geirch; 2il, ceirch; 3ydd, ceirch, a had gwair, &c. Ond y mae y drefn yma agos a darfod yn y wlad, a buan yr elo i ddifancoll. Rhai eraill a gymysgant basteiod o galch a phridd, ac weithiau tail yn gymysgedig â'r calch (Ow! y fath anwybodaeth, y mae eisieu deall tipyn bach o fferylliaeth, onidê gwastrefir mwy eto yn y wlad) ar un âr i haidd neu geirch; 2il, ceirch, a'i hadu â had gwair a chlofer.

Dyma drefnau un ffarmwr profiadol yn Môn:—"Rhaid i mi hysbysu, yn gyntaf peth, fod y ffarm yma, pan ei cefais gyntaf, yn bur afêr, a'r tir wedi cael ei "redeg," fel y dywedir; a thrwy hyny, bûm am flyneddau yn methu cael ond ychydig gwell golwg ar y tir;—a dyma y dull yr wyf fi yn ei gymeryd i ddyfod â'r tir i well calon er's rhai blyneddau:—Pan fyddwyf yn tori cae tyndir, os bydd yn bosibl, byddaf yn ei fraenaru; ac yn y gwanwyn, yn ei ail dori, ac yn hau un ai haidd ai ceirch ynddo. Yr ail flwyddyn, byddaf yn cymeryd cwnd o geirch o hono. Y drydedd flwyddyn, cloron a maip, a'i deilo yn bur dew. A'r bedwaredd flwyddyn, cwnd o wenith, neu haidd, yn ol fel y bo amgylchiadau yn gofyn, ynghyd â had gwair—had y wlad, neu ynte *ryegrass*, *perennial* neu *Italian*, ac hefyd had meillion cochion a gwynion—dau bwys o'r gyntaf, ac un pwys o'r olaf—tuag o wyth pwys i ddeg pwys yr erw. Gallaf ddyweyd, wrth fyned heibio, mai oddiwrth yr *Italian ryegrass* y cefais y cwnd mwyaf a gefais erioed, a'r *perennial* yn nesaf ato. Barnwyf y byddai yn ddoethineb mawr i holl amaethwyr rhanau helaeth o Gymru, lle y mae llawer o bori, pe byddai iddynt gymysgu ychydig yn rhagor ar eu had gwair; megys hau hanner *bushel* o'r *ryegrass*, ynghyd â thri *bushel* yr erw o'u had gwair eu hunain. Atebai y flwyddyn gyntaf, neu, o leiaf, felly y gwnaeth i mi; a ddiagramheu ei fod wedi ateb bob blwyddyn ar ol hyny, trwy fod yr had wedi cymysgu â had y gwair oedd yma cynt; ac y mae yn amlwg wrth y gwair yn brænnol ei fod

felly. Ni byddaf yn hau dim *trefoil*—gwell genyf y *Dutch (white) clover*; dyma fy *favourite* i; ac ni byddaf yn cynnyg hadu cae, heb roi un ran o dair o'r Dutch at ddwy ran o dair o'r coch. Byddaf yn cymeryd dau gwnd o wair o'r cae, ac yn ei bori am ddwy, tair, neu bedair blynedd, yn ol fel y bydd y caeau eraill yn galw. Byddaf yn *top dressio* cryn lawer, a dyna y peth goreu o ddim a allaf fi ei wneyd er mwyn dyfod a'r tir ato ei hun. Bŷm yn *top dressio* deugain erw yr un flwyddyn, i wair a phorfa, a byddaf yn ei weled yn ateb yn gampus. Byddaf weithiau yn *top dressio* cae y gwanwyn eleni, wedi ei hadu y gwanwyn y llynedd, sef cae heb gael ond un cnwd o wair o hono, a bydd cnwd toreithiog: bryd arall, yn ei *top dressio* cyn gynted ag y carir y cnwd cyntaf o wair o hono: bryd arall, i borfa. Ac felly, bydd pob cae tyndir a doraf wedi ei *top dressio* unwaith neu ddwy er pan fu ŷd ynndo o'r blaen; a byddaf yn cael eithaf dau gwnd o ŷd o honynt, cyn rhoi cloron a maip ynddynt. Gellir dywedyd mai ychydig o ofal a gwaith a wnai i lawer tyddyn ddyblu ei chynnyroh, tra byddai yr ardreth a'r degwm yr un."

Tynu gormod o gnydau o'r tir yr ydym. Yd! ŷd! ŷd! yw y drefn, heb ystyried fod ar y pridd, fel pob peth arall yn y greadigaeth, eisieu ymgeledd, cynnalieath, a gorphwysdra; onidê, bydd yn waeth yr olwg arno na'r anifel wedi hanner newynu. Mae yn sicr genyf y bydd i'r methiant yn y cloron ddwyn yr amaethwr i drefnu ei dir yn wahanol iawn i'r hyn sydd mewn arferiad yn bresennol; a dyma yr adeg i'w arwain at y dull mwyaf buddiol a goreu ar ei les, a dangos iddo yr anghenrheidrwydd o dyfu mwy o faip, neu unrhyw gnydau gleision eraill, megys bld (*mangold*), &c., neu arferyd hafar. Nid oes yn bosibl cael gwell trefn, nac un mwy buddiol, na chodi digon o *green crops*. Y mae y rhagfarn oedd yn erbyn y maip yn diflanu; ac yn lle un erw, ychydig o flyneddau yn ol, gwelir wyth erw yn awr, ar yr un tyddyn.

Ar ol ymhelaethu fel hyn ar yr hen ddull, a'r dull presennol sydd mewn rhai manau o Gymru, anghenrhaidd yw rhoddi rhai esiamplau, gydag awgrym at well trefn, a ellir eu dilyn. Rhoddaf, yn gyntaf, drefn sydd gan Syr Richard Bulkeley, yn sir Fôn:—1af, Tori tyndir i geirch; 2il, ceirch; 3ydd, maip a rwdins; 4ydd, haidd, a hadau gwair a *clover*; 5ed, gwair neu borfa; 6ed, porfa; 7fed, porfa; 8fed, porfa; 9fed, porfa; 10fed, porfa. Yna, tori i fyny y geirch drachefn. Dyma y drefn a ddilynrir gan y rhan fwyaf o amaethwyr cyfrifol sir Fôn.

Fel hyn y dywed Mr. Sandbach am y drefn sydd ganddo ef yn Hafodunos:—"Traenio yw sylfaen fy holl ddiwylliadau; ac ni chynghorwn neb i roddi arian mewn tir, er gwellâu tir gwyllt Cymru, heb fod hyny yn beth cyntaf mewn golwg, sef traenio yn *gyflawn*; ac edrych hefyd pa un a fydd y tir yn gymhwys i ŷd, neu i'w bori. Yr ydym wedi planu coed mewn rhanau helaeth, gyda golwg i amaethu y gweddill, pan y ceir digon o *gysgod*. Ein dull o wellâu y tir sydd yn gynnwysedig mewn traenio yn *gyflawn*, aredig yr is briddyn, calchio; yna, cnwd o geirch; ac ar ol ceirch, cnwd o rwdins, a maip, wedi eu teilo yn drwm; a cheirch neu haidd drachefn, gyda had gwair a meillion; a phori y tir am un, dwy, tair, neu bedair blynedd. Dyma wyf yn ystyried y dull mwyaf buddiol o amaethu yn ein gwlad. Buom unwaith yn gwthio ac yn llosgi; ond yr wyf yn credu yn hollol mai y dull mwyaf dystrywiol ydyw, ac yn firwyth diogi, a chynnildeb anghywir. Y mae yn gwneyd tail i dreisio y tir am un neu ddau

guwd, ond ar draul dystywiw y pridd goren ar wynob y mae. Gellir yn dawdd ymlid ymaith y marchweilt, a'r eithin, a phob math o sbwyn, drwy weithio y tir, yn gyntaf, gyda'r llaw, ac wedi hynny, â math o ôg nerthol, a elwir *Uley's Outlicator*. Byddaf yn llosgi yr eithin a'r sbwyn, heb ddim o'r pridd gyda hwynt, ac yn cael llawer o wrtaith a theil rhagorol; ond yn lle llosgi y pridd â than, byddaf yn oyahyrfa y pridd, er cael ychwaneg o hono. Po ddechraf y bydd y priddyn, mwyaf newidol fydd ei wrthio a'i llosgi."

Rhodaf ddwy drefa a ellir eu dilyn ar briddyn heb fod yn rhwym iawn; a bydded i'r cyfarwydd ddewis yr un sydd fwyaf cymhwys i amgylchiadau ei dyddyn. Golygir fod y tir yn borfa, ac yn ei groon, neu dyndir, fel y dywedir mewn rhai manau. Iaf, Tori tyndir i geirch; 2il, aredig y sodd yn gynnar i faip, erbyn y flwyddyn ddyfodol; 3ydd, cadw y maip yn lân; twio yn bur drwm i'r maip; a'u hau gyda'r *drill*; 4ydd, haidd neu geirch, a'i hadu yn y cnwd cyntaf ar ol tail; 5ed, gwair; 6ed, pori; 7fed, pori. Gelwir y drefn hon, "y cylch saich blymeddol," neu y *Scott's system*.

Yr unig wrthwynebiad i'r drefn hon a ellir ei godi, yw, fod y tir yn cael ei bori yn rhy ychydig, yn eawedig lle y mae llawer o anifeiliaid yn cael eu magu. Y mae pori y tir ar briddyn ysgafn yn hollol anghenrheidiol; oblegid wrth dori y ddaear yn aml, y mae natur ya yr ôd i fyned yn ysgafnach bob tro; gellir cael digonedd o weilt, ond pa le y bydd y grawn? Gan fod y priddyn yn gofyn mwy o orphwysra, ac na oddaf hiraedd ac amgylchiadau presennol y wlad i'r tir gael ei dori yn rhy fynych, rhoddir hefyd y cynllun canlynol fel yr un mwyaf buddiol i'w ddilyn:—Iaf, Tori tyndir i geirch; 2il, maip (*unrhyw grass crop*); 3ydd, haidd, a had gwair a meillion; 4ydd, gwair, a theilo erbyn y sawd nesaf; os 5ed, gwair neu borfa; 7fed, porfa; 8fed, porfa; 9fed, porfa, (a defaid, os gofdir). Yna tori i fyny drachefn i geirch; fel hyn, bydd y tir yn gryf, yn llawn gwrtaith, ac yn barod i dderbyna enwd o ôd drachefn iddo. Bydd ychydig o anghwylsdod y blynedd cyntaf wrth ddilyn y drefn hon; ond ar ei ddiwedd i weithrediad, ceir gwled ei bod yn rhagori; bydd pob cnwd yn llawn, yn ôd, yn wair, ac yn borfa: ac yn benaf, bydd y maip a'r llysiâu gleision yn dwyn yr anifeiliaid ieuaine ymlaen yn iraidd bras, a'r rhai hynny yn gwneud gwrtaith rhagorol. Cosier mai po gorsu bo'r porthiant, brasaf a mwyaf firwythlawn fydd y tail bob amser: mewn gair, bod yn ofalus i *hadu y tir yn ei north*, sef yn y cnwd cyntaf ar ol y cnwd gwyrdd-lysieuol. Bydd y tir mewn calon dda, yn lanach, a rhydd fwy o guwd o wair toseithiog a pheraidd; gellir cadw mwy o anifeiliaid: ac yn y diwedd, bydd yn barod i'w dori, heb ddim gwrtaith, ar ddechreu y cychdroad nesaf. Dylem gofio bob amser fod y tir yn dygwyl rhyw ad-daliad oddiar ein llaw am yr ôd a'i ddyry i ni. Y mae yr amseroedd yn myned waeth-waeth bob blwyddyn, rhaid arfer gwell moddion i gyfarfod â phrisiau isel am yr ôd a'r anifeiliaid. Nid oes yn bosibl i'r *tenant* sefyll yn ngwynob y pethau hyn, gyda chwanegiad ya y trethi, a thaliadau eraill, onid all godi ychwaneg o safon oddier ei dir; a pha fodd y gall wasyd hynny? Trwy ymafid yn egniol yn ngwelliadau profedig yr oes—ymdrechu i ychru, glanhau, a gwella'u agwedd ei dyddyn—dilyn rheolau anian—eylwi ar weithrediadau y fferyll-ydd—myfrio ar, ac ymestyn at, ychwaneg o wybodaeth yn y gelfyddyd amaethyddol, er cael llawer mwy o firwyth y ddaear nag a gaer yn hanesol, gogyfer a'r anhawdara'u a'r gwastron a eill ei gyfarfod. Ond mae

fy meddwl wedi ei arwain oddiwyth yr hyn sydd o dan fy ystyrineth, ond âf ymlaen. Mewn tir tywodlyd, ar lenydd y môr, ac yn arwedig mewn rhanau o'r deheu, goglewin, a gogledd Cymru, byddai y cylchdroad oeslynol yn fwy baddiol, ac yn wellâd ar y drefn olwyn, sydd mewn arfered yn brsenodol;—tori tir glas, yn laf, i geirch neu haidd; 2il, maip, eleoc, neu bld; 3ydd, haidd neu wenith, gytia had gwair a clowr; 4ydd, gwair; 5ed, porfa; 6ed, porfa; &c. Y maes priddoedd yr ardaloedd hyn yn rhagorol o dda at dyfu rwdins, maip, a bld; ac eto, dyma lle y gwelir leiaf o lenynt; ac onid ydyw yn oesynol na byddai ychwaneg yn eael eu tyfu, pe na byddai ond yn unig ar glanhau y tir ag sydd yn y fath gyffwr geseynas? Defaid sydd yn dyma yn rhagorol mewn lleoedd sychion o'r fath, yn arwedig trwy noddi maip iddynt, a'u buarthu yn y maes maip. Y maes yn aior nad oes unrhyw stoek yn ateb yn well na defaid. Y maent yn teilo y tir, ac yn llesta tinedd tywodlyd yn rhagorol, trwy fathu y priddyn, a'i wneyd yn fwy rhwym a gafaelgar. Y maent mewn rhai manau yn Lloegr, ac yn arwedig yn *Norfolk* a *Suffolk*, yn buarthu y defaid y nos, i fwyta y maip oddiar y maes, a thrwy hyny, yn gwneyd y pridd yn fwy rhwym wrth ei fathu, fel y sylwyd eisoes; ac tni wnai y dull yma ateb ya rhagorol ar dinedd tywodlyd ysgeifn gwastadedd Cymru?

Ar diroedd rhwym, caled, a chleio, fel rhanau o Dyffrya Clwyd, Morfa Llancherni, Bro Morganwg, a manau eraill ar iseldiroedd a dyffryn-oedd Cymru, y drefn hanfodol o gnydio y tir oedd hafar, gwenith, a ffa; neu gwenith, meillion coch, gwenith, a ffa, &c. Y cyohwyniad cyntaf tuag at ddiwygio y drefn yma, oedd dwyn maip a rwdins (*Strawick turnips*) i'r cylchdroad, yn lle hafar; mewn gwirionedd, mid ydyw y snydau gleision, mwy na 'r hafar, ond darpariad i fâ dyfodol; o herwydd prif amcan yr amaethwr wrth arfer pob un o'r rhai hyn, yw glanhau a gwrteithio y tir, a'i wneyd yn faethlawn i ddwyn fâ. Ond os un yw y fwyaf baddiol i'w dilyn ar iseldir Cymru ydyw y gofyniad sydd o fymlaen. Gyn rheddi ateb i'r gofyniad yma, rhoddaf rai esampiau rhagorol sydd yn eael ei dilyn, nid yn unig ya y *Dwynysogaeth*, ond mewn rhai manau yn Lloegr, ar y fath dir; dyma y drefn a arferir yn Dyffryn Clwyd:—laf, gwenith; 2il, haidd; 3ydd, maip neu rwdins; 4ydd, haidd; 5ed, porfa meillion am ddwy fynedd. Neu waithiau fel hyn:—gwenith, ffa, gwenith, maip, &c. Dro arall, hafar, gwenith, ffa, gwenith, maip, &c. Dywed y *Times Commissioner* (gwel *Times* y 16fed o Fsi, 1850), mai dyma y drefn a arferir yn brsenodol yn Suffolk:—laf, gwenith; 2il, bld, neu hafar; 3ydd, haidd; 4ydd, meillion cochion, neu ffa;—dyma yw y drefn bedair blyneddol (neu y *four-course system*). Canmelir gan yr un foneddig y drefn sydd gan Mr. Casson, yn yr un wlad; sef, laf, ffa; 2il, gwenith; 3ydd, haidd; 4ydd, rwdins; 5ed, gwenith; 6ed, haidd, &c. Wedi rhoddi anghreiffiau fel hyn, mi a roddaf ddau neu dri o drefniadau; a bydded i'r amaethwr profiadol ddilyn yr un sydd fwyaf cymhwys i'w dyddys:—laf, gwenith; 2il, maip, bld, neu hafar; 3ydd, haidd; 4ydd, meillion cochion, neu ffa; 5ed, gwenith. Neu, laf, maip; 2il, gwenith; 3ydd, meillion cochion; 4ydd, gwenith; 5ed, haidd; 6ed, maip. Cymeradwyr y drefn hon yn Mro Morganwg, a Deheudir Cymru. Neu, laf, gwenith; 2il, maip; 3ydd, gwenith; 4ydd, ffa; yna gwenith drachafa. Dyma y drefn a gymeradwyr yn Ngogledd Cymru, fel yr un fwyaf buddiol i'w dilyn.

Mae yn wir nas gellir canmawl unrhyw drefn o gnydio yn olynol, lle y byddo ŷd yn dilyn ŷd, am ddwy neu dair blynedd; ond y mae eisieu arwain meddwl yr amaethwr Cymreig i ddechreu gyda dau gnwd gwyn yn olynol, a chnydau gleision yn safon yn y cylohdroad; ac yna bydd yn haws ei arwain i'r drefn lle na byddo ond un cnwd o ŷd yn dilyn naill ai hafar neu gnwd glas; fe lwydda y drefn, ceir mwy o firwyth o ŷd, a bydd y cynnyrch yn drymach, y tir yn lanach, a mwy firwythlawn; mewn gair, amaethyddiaeth lân, a firwythlondeb uchel.

Tir gulyb heb ei draenio. Y mae llawer o'r fath dir eto yn Nghymru heb ei sychu, a lluchir gwrtaith iddo o galch a phridd, a thail a phridd; ond pa fodd y gellir dysgwyl llawer o fraser o bwll o ddwfr? Er hyn y gyd, dilyn i aredig y fath dir y mae amaethwyr Cymru mewn amryw o fanau, er cymaint a ddangosir iddynt trwy esiamplau, ymresymiau, a phroffion diymwad i'r gwrthwyneb. Hau haidd ar ol haidd, ceirch ar ol ceirch,—dro arall, gwenith, haidd, a cheirch yn olynol, ydyw y cynllun, er gwaethaf pob ymdrech ac ymresymiad, ac er dangos iddynt fod calchio y fath dir yn ddrutaach na'i draenio. Dyma ffaith sydd yn hawdd ei phroff. Ond clywais ambell un yn gofyn, Pa fodd yr ydych yn gallu haeru y fath beth? oblegid nid ydwyf yn cario ond o 40 i 50 o fesurau o galch i bob erw.

	P.	a.	a.
Gwerth y calch	2	10	0
Rhoddwch werth cario un droliad bob dydd, yn 5 swllt— chwe' trolïad i'r erw	1	10	0
Troi a chymysgu y calch a'r pridd, ddwywaith	0	10	0
Cario a chwalu y pentwr ar y cae	0	12	6
	<hr/>		
Gwerth calchio un erw	5	2	6

Edrycher ar y tabl blaenorol, (tudal. 336), a gwelir faint a gyst traenio erw o dir; a chanfyddir nad ydyw yn y ffordd fwyaf rheymol, ond P. 3 2s. 11c.; sef wyth llath o led rhwng y traeniau. Dyma ddadl sydd wedi ei threio lawer gwaith genyf gydag amrywiol o amaethwyr cyfrifol Cymru; ac ni welais un amser neb yn gallu ei gwrthwynebu. Heblaw hyn, gwyddom yn dda nad ydyw calch ond gwrtaith am fwyddyn neu ddwy; ond y mae traeniau yn barhaol ac yn lles presennol a dyfodol i'r tir am lawer o flyneddau; i.e., gellir ei alw gyda phriodoldeb yn un o'r gwelliadau parhaol mewn amaethyddiaeth. Nid ydyw y trefniadau hyn ond gwelliant ar y dulliau sydd wedi, ac yn bod, mewn arferiad mewn gwahanol barthau o iseldir Cymru. Nid ydwyf yn cynnyg unrhyw gyngorion byrbwyll, newyddion, a threulfawr, ond rhai profedig; o herwydd y dyldid gochelyd ymosodiadau byrbwyll, heb brofiad a manwl ymchwiliad, rhag eu myned, fel i lawer Sais neu Scotyn a welson yn Nghymru, yn troi yn siomedigaeth niweidiol i'n hamgylchiadau a'n trefniadau. Mae llawer dyeithrddyn wedi methu yn hollol yn Nghymru gydag ymosodiadau newyddion; oblegid fod yr hinsawdd yn wahanol, a'r tir yn wlybach, na'r hyn a arferodd â hwynt ar frasiroedd Lloegr ac Ysgotland; ond o'r ddau, y Scotyn sydd wedi bod fwyaf gafaelgar, ac wedi rhoddi mwyaf o esiamplau i ni sydd yn werth eu dilyn.

Gellir priodoli y diwygiad cyffredinol sydd wedi cymeryd gafael yn y wlad, yn benaf i'r drefn o dyfu maip a rwdina. Nid oes un llysiuyn

wedi achosi mwy o welliant mewn amaethyddiaeth, yn mhob talaeth o'r deyrnas, na'r feipen: y mae y drefn yn rhan anhebgorol yn nghylchdroad cnydau; a naturiol yw sylwi arni mewn olynad i'r hyn a ysgrifenydd eisoes. Oddeutu deng mlynedd ar hugain yn ol, ni welid ond ambell i winllan faip, mewn congl feohan o'r cae, ar hyd y wlad; a hyny yn gyffredin ar ol gwthio a llosgi, yna lluchio had maip yn annhrefnus, ac ysgythru ychydig arno oedd y cwbl a wneid, er meithrin y llyisiau gwerthfawr hyn. O dipyn i beth, gwelwyd ambell un yn hau gwely i'w hailblanu yn y rhesi; ac yn araf, mabwysiadwyd y drefn o *ddrillo*; ac y mae y drefn hon yn ennill tir bob blwyddyn. Ar ol dechreu un flwyddyn gydag erw, ar ffarm o gan' erw, y flwyddyn ganlynol, hau dwy, tair, a phedair o erwau; felly yr ydoedd diwylliad amaethyddol y wlad yn myned rhagddo, ac yn cynnyddu yn yr un graddau, ag yr ydoedd meusydd rwdins a maip (*Swedish and common turnips*) yn ychwanegu mewn rhif a maintioli. Nid oes yn bosibl cario cylchdroad yn y cnydau ymlaen yn ol y drefn bresennol sydd ar gynnydd yn y wlad, heb arferyd cnydau gleision; naill ai maip, rwdins, maes bid (*mangold wurzel*), pytatws, *carrots*, ffacbys (*pypus*), &c. Ac yn mha le bynag y meithrinir maip helaethaf, yno y gwelir yr anifeiliaid gwerthfawrocaf, y gwartheg ireiddiaf, a'r crobiau trymaf. Y maent yn fwyd iachus a maethlawn i'r lloi a'r dyniewyd, ac yn eu paratoi yn gynt i'r farchnad, o rai misoedd; yn y fuches drachefn, y mae y laeth a'r ymenyn yn profi eu buddioldeb. Nid oes yr un llysieuyn yn cael ei fwyta yn fwy gan y defaid na hwn yn Lloegr, yn enwedig yn Norfolk, a gwledydd lle yr heuir llawer o haid, fel y sylwyd eisoes.

Nid ydyw y manau mwyaf cymhwys yn y wlad at dyfu maip eto wedi mabwysiadu y drefn; sef y cwr deheuol a gorllewinol o honi: er hyny, y mae yn cropan yn araf yno hefyd, er gwaethaf hen draddodiadau ein tadan, a rhagfarn a threfn yr ardaloedd; tir ysgafn, tywodlyd, y mae maip yn ei chwennychu; ond yn y tir cleiog y meithrinir mwyaf o honynt yn bresennol. Y mae iseldir Cymru yn hollol addas o ran ansawdd y pridd i dyfu maip; gwelir y llysieuyn yn tyfu yn wyllt, ac yn naturiol ynddo; onid yr un rhywiogaeth yw y bresych melynion, sydd mor fynych yn lliwio ein meusydd? Fel yr oeddwn y llynedd yn cydfyned gydag amaethwr pur ddeallus, trwy ei faes rwdins, oddeutu chwe' diwrnod ar ol eu hau; sylwasom ar yr eginyn yn tarddu yn brydferth, yn wastad ar hyd y rhesi; ac ar yr olwg gyntaf, tybiasom fod egin y rwdins yn codi yn mhob cwr o'r rhes; gofynais iddo, mewn tipyn o wawd, "Pa fodd y bu i chwi hau y maes i gyd fel hyn â maip?" gan gyfeirio ei sylw at y planigyn cryf oedd yn codi ar ochr y rhes. Ar ol syllu arno am ychydig, "Wel," meddai, "mae y chwynigyn brwnt hwn yn hynod o dwyllodrus, onid ydyw? Mae hiraidd yn anmhosibl gwybod y gwahaniaeth rhwng eginyn y bresych ac egin y rwdins." Ac felly yr ydoedd; nid oedd yn bosibl gwahaniaethu y naill oddiwrth y llall, hyd nes y deuent i'r ddeilen arw (*rough leaf*); dyma brawf diymwad, fod rwdins yn hynod o naturiol i dyfu yn y wlad. Ac fel hyn, y mae natur yn rhoddi cyfleusderau mynych i ni sylwi ar ei gweithrediadau grymus, a chymhelliadau beunyddiol i fyfyrion yn fwy manwl ar y llyisiau naturiol sydd yn tyfu yn ein gwlad; ac yn dangos y fantais a ddeillia o'u meithrin, er gwellau y drefn a fyddo mwyaf cymhwys i'w hamgylchiadau.

Heuir y rwdins yn gyffredin yn mis Mai, weithiau yn ddiweddarach.

Nid ydyw rwdins wedi eu hau yn niwedd mis Mehefin, a dechreu Gorphannaf, ya enydio yn dda. Gwedi ydyw hau y maip cyffredin, os bydd y tir yn amharod i'r rwdins; y mae y feipen yn faddaloch gogyfer a'r tywydd; a gellir ei hau fis ar-ol y rwdins: ac mewn lle gwlyb heb ei draenio, y maent debycach o dyfu, ac yn dyfod yn gynt at eu defnyddio. Yn nechrau y gauaf, y maent yn hysod o feddal; a dylid bob amser eu rhoddi i'r anafaid yn gyntaf dim, gan nad ydynt mor galedion i wynebu y tywydd a'r rwdins. Yr oedd garyf rwdins wedi cadw yn rhagorol hyd fis Mai, y flwyddyn hon;—yr oeddynt yn gelyd a thrymion, ac yn llawn maeth y pryd hwnw.

Y maip cyffredin goreu at ansawdd y wlad, ydyw, y *Dale's hybrid*; mae y rhai hyn yn debyg iawn o ran eu dull a'n lliw i *ken faip back sir Fôn*, aef y maip bychain melynion, a welwyd am fymeddau yn tyfu yn y wlad; maip caledion, da, ydynt, a chadwant yn hwy nag un feipen arall a welais wedi eu cyrnyg i'r wlad; megys, y *white globe*, a'r *green round*. Maip yn myned yn bur fawr ydyw y rhai hyn; ond yn cyagu yn fuan, ac yn darfed oddi-fewn; rhai addas i'w pori gan ddefaid yn nechrau y tymmor ydynt. Y *Dale's hybrid*, a'r *purple top*, a'r *yellow Scotch*, ydyw y maip mwyaf cyfaddas i hinsawdd a natur tir y wlad, yn enwedig yn Ngogledd Cymru. Llauer o rywiogaethau o rwdins sydd wedi eu hau o dro i dro; a rhai yn dadleu o du y *Tankards*, eraill am *Shirvings*, eraill am *Vicker's improved*; ond y goreu a welais i sto, ydyw y *Tankards* a'r *Loings*: nid ydyw y *Loings* yn myned yn bur fawr, ond yn ganolig, maent yn cadw yn well ac yn hwy, ychydig o ddail oddiwrthynt, y gwraidd yn *fychein*, ac nid ydynt yn chwannog i hedeg i had, a gollwng y feipen yn aghof. Ac yn anad un peth, coed, y dylid cael had da, o ba rywiogaeth bynag y byddont; cael croen glân, gloew, difrycheulyd, ac heb y gwreiddyn ffurhug iddynt; dim ond un gwreiddyn yw y mwyaf buddiol.

Cyn hau, rhaid bod yn ofalus i drin digon ar y tir. Rhy ychydig o lanhau, a thrin y tir sydd mewn bod. Y mae ambell i ffarmwr yn meddwl; ond aredig unwaith neu ddwy, troi gwraidd y marchwellt i'r wyneb, a'u troi yn ol drachefn (iddynt gael gwell maeth a gafaelar ol teilo y tir nag erioed), fod hyn yn ddigonol. Rhaid trin yn well na hys. Yn gyffredin, parotoir y tir, ar ol enwd o f'd i rwdins; a dylid aredig yn ddwfn ar ol gŵyl Mihangel, er mwyn dadwreiddio y ohwyn, fel y galle y rhew a'r gwynt weithredu arnynt. "Gwell rhew nag ōg er rhywiogi'r priddyn," medd yr hen ddiareb. Yn mis Mawrth, aredig y tir ar ei draws; os bydd y priddyn yn *stiff*, rhaid llyfau, aredig, a *roslio*, drachefa a thrachefa, a dyna yr unig amser i lanhau y tir—casglu pob ohwynigyn a gwreiddyn, a'u llosgi yn goelcerthi. Nid oes yn bosibl glanhau y tir heb llosgi y gwraidd a'r ohwyn, yn enwedig y tyfol, carn yr ebol, a'r marchwellt. Y mae mesched a phlant yn llawn crystal at y gwaith yma a'r dyaion goreu ar y ffarm. Nis gellir dygwyl enydau da o faip a rwdins, lle y byddo y tir yn fudr, ac heb ei fala yn ddigon mân. Cofied amaethwyr Cymru mai a phlanigyn "bychan" y mae a wnelont, ag sydd yn gafyn priddyn mân, a llauer o wrtaith pydredig iddo. Y mae y rhan fwyaf, yn y dyddiau presennol, yn cludo y tail i'r cae yn y gauaf, er parotoad erbyn y maip: eymysgir ef â phridd neu dywod; ac mewn rhai manau, gwelais yr amhrasffol o gymysgu tail â chalch! Mae eisiau i'r ffarmwr fod yn ddigon o ffecylydd i allu gwahaniaethu rhwng yr hys sydd briodol ac amhriddol

i'w cymysgu ynghyd fel gwrtaeth; onidê, bydd yn aior o fod yn golladwr. Gwastraff hollol ydyw cymysgu tail â chaleh, gan fod calch yn naturiol yn ymlid ac yn newid natar y tail, ac yn hadd yr hyn sydd â natar tyfu, a maethloni pob llysiuyn, sef yr *anemonia*; ar ol i'r calch weithredol arno, ni bydd yn werth ond yehydig iawn—y mae y maill yn dyfetha effaith y thâl yn hollol. Cefais grym waith ymattal rhag chwærthin, un diwrnod, wrth ddadleu ar y pen yma gyda thryddynwr bychan a weiais yn chwala tail yn ei fecu. Gofymais iddo, Pahan yr ydoedd yn gwneyd y fath beth? Atasai, “Dyma y ffordd i drin tail; y mae yn rhy gryf fel hyn i byttws neu faip heb ei chwala ar hyd y tir!” Nid llawer sydd o'r farn hon yn y wlad. Y mae maip yn dewis hen-dail mewn pŵer, neu bastai o dail a phridd, neu dywod, wedi ei droi lawer gwaith, a'i wneyd yn ber tân; y maent yn ddiora am eu hymborth—rhaid acia yn hur *nic* iddynt. Hedyn bach gwyllt ydyw, ac yn ofynol fod y tail a'r priddyn yn gorwedd yn lled glas iddo. Ni thâl tail gwelltog, gwgdn, a newydd, i faip. Ar ol cael y tir i gyflwr glân, trafnus, a mân, agorer y rhesi o ddeutu dwy droedfedd a thair modfedd o led—rhaid cael digon o le i'r craffnydd (*scraper*) weithio rhyngddynt; yna, teilu y rhesi. Ond er tristwch, rhaid cyfaddef fod llawer eto yn gadael y tail yn bentyrau bychain ar hyd y maes am ddiwrnodau, a theilo y cae i gyd yn gyntaf, a'i adael yno i'r haul (y pryd hynaf, yn gyffredin, yn desog, gyda gwynt dwyseniol sychlyd) i ddwyn ei rym, a'i sugno yn gawodydd i'r awyr. Gwastraffus iawn ydyw y fath ddail. Byddel i ffarmwyr Cymru fod yn fwy gofalus i chwala y tail yn uniam-gyrehol ar ol ei dynu i'r cae, a chae y rhesi arno yn ddiwed. A dyfai am dya fod yn chwala yn ofalus yn wastad ar waethol y rhesi, fel y gallu yr erydr ei gladdu yn gwbl, ac yn fuan ar ol ei chwala. Y mae oddentu dwy fodfedd o bridd ar wyneb y tail yn ddigouol.

Y traliau (*drills*) dwbl sydd mewn arferiad yn gyffredin — gwniat lawer iawn o waith mewn yehydig amser. Gwelwyd llawer cae o *rwidins* yn cael ei hau fwy nag nawaith o achos cynnido yr had yn y dechreu. Mae ar lawer tyddynwr efa gwario swllt neu ddau yn ychwaneg am had ar sicrhau cawd dyfodol. Nid ydwyf yn gwybod am un ddyfais wedi ei chael allan eto, er attal dinystriadau y prys, yn wall na rhoddi digon o ym-borth iddo, sef hau digon o had yn y tir; a thra y byddo yn difa un egin-yn, mae y thâl yn cael hamdden i dyfu, ac os ceir yr eginyn i'r ddailen *erw* (*rough leaf*), bydd erbyn hyn yn eithaf diogel. O un pŵys i ddau o had, yr erw, a heuir yn gyffredin; ond byddaf fy hun yn hau tri pŵys yr erw, o leiaf—y mae yn debyach o sicrhau cawd tereithiog.

Cofser mai po sychaf yr hin a'r priddyn, dyna'r amser goreu i hau: os daw cawod o wlaw, dylid rhoi y goreu i hau; y mae pob tir yn chwanneg i galedu a chroeni wrth ei drin ar y gwlaw; yn enwedig, ni ddylid caledu ar yr eginyn ieuanc, rhag attal ei darddiad allan o'r ddacwr—ceir digonodd o chwyn, ond ffarwel am *rwidins*. Y mae llawer yn arfer *rescio* y rhesi ar ol hau, fel y bo i'r cae odrych yn dipyn gwell, fe allai; ond nid oes eisieu priddo yr had, os bydd y priddyn yn sych; mae'r hedyn yn ddigon bywiog i ymrwthio dan y priddyn, ac yn ddigon agos i'r tail. Gwell genyf si adael y rhychyn bach yn agored; oblegid ei fod yn gysgod i'r planigyn pan yn feddal, a ahyu iddo gymeryd y *rough leaf*;—lle y byddo ambell i gap, ac yehydig gysgod, y bydd mwyaf o egin hob amser. Bydd y gwllth yn dal arno yn gynt, a phan ddol y gwlaw, se dyf yr eginyn yn fuan. Gadewir i'r plan-

igion, yn gyffredin, fyned yn rhy fawr a hen cyn dechreu eu *hoffs*; o ganlyniad, mae y naill yn lladd y llall. Cyn gynted ag y byddo y dail oddeutu dwy fodfedd o hyd, rhaid eu chwynu, a'u *hoffs* yn lled rwydd, y tro cyntaf, oddeutu chwe' modfedd oddiwrth eu gilydd; a bod yn ofalus i yru y *scuffler* trwyddynt yn fynych, rhag i'r chwyn ladd y planigion. Yr ydym yn arfer bod yn rhy dyner wrth chwynu. Cymerant o ddeng modfedd i droedfedd rhwng pob planigyn; gan fod teneuo yn rheolaidd, ac yn lled bell oddiwrth eu gilydd, yn fantais arbenig. Rhaid eu cadw yn lân, onidde ni atebir dyben eu tyfu; sef, yn gyntaf, glanhau y tir, ac hefyd, cael cnwd toreithiog a phroffidiol; cadw y tir yn ei dro rhag ei fod yn diogi; etyb y dyben hefyd yn lle hafar, ac yn fwy manteisiol o lawer i'r ffarmwr. Oni thyfir cynydau gleision o ryw fath, neu ynte hafaru y tir, nid yw yn ddichonadwy gyru gwaith y ffarm ymlaen yn rheolaidd. Nid yw hafar, mwy na *chrop* o rwdins, yn llawer o werth, os na chedwir ef yn lân ac yn ddi-chwyn. Yn hyn y mae hafar a'r *green crops* yn cytuno, sef, eu bod yn dwyn y tir i drefn. Nid yw yn bosibl tyfu rwdins da, a chael cnwd toreithiog o chwyn, yn yr un maes; y chwyn ennilla y dydd, os nad edrychir ar eu hol.

Drwg genyf weled, mewn llawer ardal, y drefn annhaclus o adael y maip a'r rwdins i ehedeg i hâd yn y gwanwyn—canfod cae o faip, neu rwdins, yn ail dafu yn doreithiog, ac o ganlyniad, yn dyfetha, meddalhau, a chysgu y maip, a'r tir yn cael ei ail dynu gan yr un planigion. Nid oes dim yn fwy tueddol i wanhau ffrwythlondeb y tir, gyda'r effaith llesol a maethlawn sydd yn y feipen, na'r fath annhrefn, hyd nes ydyw yn myned yn hollol ddifudd i ddyn ac anifel. Dylid eu tynu cyn gynted ag y gwelir argoel eu hod yn ail dyfu, a'u cario i le diogel wrth y tŷ;—peidio a rhoddi gormod o honynt ar eu gilydd i boethi;—tafu ychydig wellt drostynt, i'w cadw rhag gwres yr haul, gerwinder yr hin, a'r gwlaw. Yr oedd genyf rwdins eleni yn cadw yn rhagorol, wedi eu tynu yn rhesi ar hyd y maes, a'u gadael yno am oddeutu mis. Tynwyd hwynt gan ferched. Yr oedd-ynt, yn gyntaf, yn tori y gwreiddiau a'r dail; yna, eu lluchio yn rhesi, tair neu bedair rhes yn yr un pentwr. Gwnaed hyn yn nechreu mis Chwefror, ac yr oeddynt mor iach, caled, a llesol, yn niwedd mis Ebrill, a ddim a welais erioed. Cofwr nas gellir tyfu *crop* a dâl yn ol i'r ddaear yn well yr hyn a echwynwyd ganddi, na maip a rwdins; y maent yn gwneuthur gwell tail wedi dyfod oddiwrth yr anifeiliaid; a phan y byddo eu ffrwyth yn gymysgedig a'r gwellt a'r tail, nid ydyw y gymysgedd amgen na chynrych y tir yn ymddangos mewn agwedd arall.

Dyma ddyfyniad o lythyr a dderbynias ychydig o ddyddiau yn ol, oddiwrth amaethwr cyfrifol a phrofiadol:—

“Y mae meithriniad maip wedi bod ar gynydd dirfawr yn y wlad er's tair blynedd yn ol, yr hyn a achoswyd o herwydd colli y cynnyrch hwnw, sef y cloron (pytatws). Ond o achos anwybodaeth, neu yn hytrach diffyg ystyriaeth, pa fodd i ddefnyddio y gwraidd gwerthfawr yma, y mae llawer iawn o amaethwyr lled uchel eu cymeriadau, wedi, ac yn, siarad llawer am danynt fel cynnyroh hollol ddiwerth, ac mai gwaethygu, yn hytrach na gwellâu, yr anifeiliaid a wnaethant yn y ddau dymmor diweddaf. Y mae yn ddiambheu y gallai dywediad fel hyn fod yn gywir; ond eto, y mae yn rhaid priodoli ei gywirdeb i roddi gormodedd iddynt. Nis gallai digon o faip neu rwdins er cadw yr anifeiliaid yn dymherus eu gwaethygu, ond eu llestu a chwaneu eu tyfiant; yn sicr ddigon y gwna gormodedd eu rhyddhau, ac effeithio yn niweidiol arnynt, heb ryw fwyd sych, fel

gwair, neu wellt, i'w rheoleiddio : o ganlyniad, dylai porthwr yr anifeil corniog ddeall cymaint am ansawdd ei gorff, ag a'i galluoga i'w gadw yn dymherua. Ond heb ddwyn unrhyw resymau er profi maethlondeb y cyfryw lysiau fel porthiant gwir lesol i'r gwartheg, sef yr anifeiliaid corniog, y mae digon eisoes o brawfiadau wedi eu gwneuthur yn ein gwlad, ag sydd yn profi, yn anwadadwy, effeithioldeb tra ardderchog y rwdina, fel moddion i ffrwythloni a phesgi gwartheg."

Y mae y ddaear yn dysgwyl am, ac yn gofyn ad-daliad gan y dyn, yn yr un ansoddau ag a ddygir o honi mewn cnydau. Mae fferylliaeth wedi profi hyn; sef, fod pob math o lysiau, ydau, a ffrwythydd, yn dwyn rhan o'r ansoddau a'r elfenau tyfadwy sydd ynddynt o'r ddaear bob blwyddyn. Pa faint o ddyled sydd ar y dyn iddi! Dylem fod yn fwy ymdrechgar i gasglu y tail, er sefydlu (*fix*) yr *ammonia*, y calch, &c., a'u dwyn yn ol i'r tir, er ad-dalu mewn maydarthau (*gases*) ffrwythlawn yr hyn a dynir o'r ddaear trwy offerynliaeth dyn ac anifel.

Y mae y llysiuyn neu y gwreiddyn defnyddiol hwn, sef y cloron (*potatoes*), wedi cael ei feithrin mor drefnus yn Nghymru ag un man yn y deyrnas;—yr ydym yn rhagori am dyfu pytatws. Y mae yn llysiuyn sydd wedi bod yn brif gynnalïaeth i'r rhan fwyaf o'r trigolion am flyneddau; llawer ciniaw digonol a wneid bob dydd gyda "tatws a llaeth," heb son am gigfwyd o'r naill ben i'r flwyddyn i'r llall; heblaw hyn, bu yn hanner bywioliaeth y tyddynwyr bychain yn y wlad, trwy besgi moch. Cnwd o bytatws oedd yr unig ffordd tuag at hafaru y tir am flyneddau mewn rhai manau; cedwid y tir yn lân drwy eu priddo a'u chwynu; a byddai ambell un yn cymysgu calch â'r pridd, trwy chwalo y calch ar hyd y rhesi, yn mhob tair wythnos neu fis ar ol eu planu, a phriddo arno ar ol hyny. Mae arnaf gryn ofn fod amser y llysiuyn gwerthfawr hwn wedi myned heibio, (ond y mae gwell golwg arno eleni nag a fu er'r rhai blyneddau); ac er pob dyfais a gynnygiwyd er attal yr aflwydd, a rhagflaenu y dinystr, er hyny, myned rhagddo y mae gan ddyfetha y cnydau yn mhob parth o'r deyrnas; ie, a thrwy Gymru oll. Y mae yr haint wedi dyrysu y fferyllwyr mwyaf deallus, y garddwyr a'r amaethwyr mwyaf cyfrifol, a amcanasant hyd yma ddeall yr asfechyd; gan hyny, nid doeth ynof ydyw rhoddi un cyngor tuag at attal y dinystr. Rhaid gadael yr hyn sydd mewn tywyllwch i ddoeth lywyddiaeth Rheolwr yr elfenau.

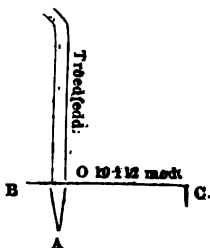
Yr unig ffordd sydd yn debyg o fod yn llwyddiannus i'w meithrin, ydyw, planu yn gynnar yn y gwanwyn, cyn dechreu hau; y mae llaweroedd wedi eu planu eleni eto, a gobeithio y bydd llwyddiant arnynt,—y maent yn edrych yn rhagorol hyd yma. Yn y blyneddau a aethant heibio, rhoes y pytatws brawf i'r wlad nad oedd yn bosibl cadw y tir yn lân heb ryw fath o hafar; a gwnaeth y planigyn gwerthfawr hwn arbed llawer o draul, yn enwedig i lanhau y tir; ond yn nghorff y tair blynedd diweddar, yr oedd y chwyn yn cael y fuddygoliaeth ar y pytatws, y *scufflers*, a'r erydr, a'r meusydd yn llawn budreddi o chwyn yn tyfu yn doreithiog trwy nerth y tail, hyd nes ydyw y wlad yn dechreu teimlo y lles a'r buddioldeb a ddeilia oddiwrth dyfu maip a rwdina.

Gan fod y pytatws yn debyg o ddarfod yn y wlad, fel cnwd llysiuol, rhaid darparu rhyw lysieuyn arall i gymeryd ei le, yn enwedig at sagu a phesgi moch: nid ydyf yn gwybod am un planigyn yn fwy lesol a maethlawn i wartheg a moch na'r maes bld (*mangold wurtzel*); neu fel ei

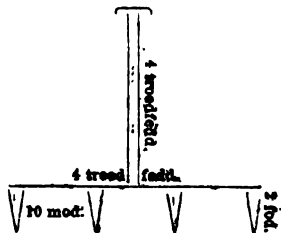
golwir yn gyfredin, *bestroot*. Yr unig wrthwyneb a ellir godi yn eu herbyn, yw, fod hinsawdd y wlad yma yn ffed wlyb i'w tyfu, am eu bod yn caru sefyllfa a hinsawdd sych a chynhes; ond tyfant yn rhagorol o faethlawn ar lenydd y môr; chwennyekant hefyd briddyn heb fod yn rhy rwym na rhy agored (*frac*), ac fel pob llysiuyn gwresiddiog arall, yn chwennych y tir mwyaf bras a firwythlawn a ellir ei gael; ond tyfant yn wych ar bob math o dir lle y tyfa maip, rwdins, neu chloron.

Rhaid bod yn ofalus i aredig y tir yn ddyfa ar eu cyfer; goreu po ddyfnaf y byddo, fel y gallo y planigyn gael lle i yru ei wraidd yn ddigon iael i'r ddaear i chwilio am gynnaliseith. Os triair y tir yn yr un modd ag y sylwais eisoes i faip, ac aredig yn ddigon cynnar yn ngŵyl Mihangel, a'i droi, a'i ail droi, ei hanbau, a'i falu yn ddigonol, nid rhaid ofai na cheir cawd trwm. Dylid hefyd ofalu am daih mân, wedi ei gymysgu yn dda, ac yn ddigon pydredig; ac nis gellir cael gwell tail na thail y buarth, os bydd wedi ei gymysgu, ac heb fod yn welltog a newydd. Yr amser goreu i'w hau, yw, oddeutu mis Ebrill, neu ddechreu Mai; ond rhaid dewis amser sych: teilo a rhesu y cae yn yr un modd ag yr arferir i rwdins; oddeutu dwy droedfedd a hanner rhwng y rhesi. Ar ol cau y rhesi, buddiol yw rhedeg *rowler* ysgafn ar hyd y maes, eyn planu neu ddrilio—y mae *drills* purpasol i hau y *mangold* yn Lloegr—ond nis gwelais yr un eto yn Nghymru; o ganlyniad, rhaid arferyd y bysedd, hyd nes ceir offeryn addasoch. Fel rheol gyffredinol, y mae yn ofynol i'r had fod yn is yn y ddaear na'r rwdins; rhaid eu rhoi oddeutu dwy fodfedd o ddyfn. Prew fel yr un a arferir i blanu bresych (*cabbage*), wedi ei wneyd yn ol darlun 1,

DARLUN 1.

DARLUN 2.

sydd yn hwylus i'w planu; dwy fodfedd eddiwrth y blaen, A, y mae darn o bren neu ystyllen, yn yr hyd sydd i fod rhwng pob planigyn, oddeutu deuddeg modfedd, neu o ddeg i ddeuddeg modfedd. Gwina blaen y pren, a, fesur y man lle bydd y twll nesaf i fed: fel hyn, rhwyddheir y gwaith, rheddir pob hedyn yn yr un dyfader, (hyn yw, dwy fodfedd), a'r un pellter oddiwrth pob hedyn, hyn yw, o 10 i 12 modfedd; gall un dyn dori y tyllau, a bachenyn i roddi un neu ddau hedyn yn y twll, a thynu ychydig o bridd arno. Rhaid bod yn ofalus i'w hau yn wastad ar hyd y rhesi: pan y byddant wedi egino, bydd yn hawddach i'r *scarifier* a'r aradr fyned rhwng y rhesi i'w glanhau. Gwelais fath arall o bren i dori y tyllau o'r surf yma (gwel darlun 2), a phedwar o ddannedd yaddo—pob dant yn ddwy fodfedd o hyd; fel y gellir tori pedwar twll ar unwaith, a gwneyd mwy o waith, ac yn fwy rheolaidd, na chyda phren ag un dant iddo; ond bydded i'r deallus ddewis pa un yw y goreu. Cyn gynted ag y bydd yr egin allau

o'r ddaear, rhaid gyru y *scarisfer* rhwng y rheai, er cadw y tir yn lân, rhag i'r chwyn, sydd mor hess ganddynt ddangos eu hunau, os lladd.—yn enwedig lle byddio digonedd o ddail i'w meithrin; a rhaid cael bysedd yr hogiau at chwynu a threuo yr egin, lle y byddo mwy nag un planigyn, gan y byddi weithiau dda neu dri yn tyfu oddiwrth yr un hedyn. Gwell genyf roddi dau hedyn yn mhob twll, rhag i ambell hedyn fethu: nid llawer mwy o drafferth yw tyfu dau nag un eginyn, lle y byddo gormoddedd o honynt, a gofalu tynu y rhai gwaethaf, a gadael y cryf a'r iachus i dyfu. Rhaid tynu y priod oddiwrthynt, er eu cadw rhag gwreiddio yn arsedol, a gyru y *scarisfer* rhwng y rheai yn ddibaid, nes byddo y dail wedi curu y chwyn yn hollol. Bydd y tir yn cael fel hyn yr un driniaeth a hafar, er lles i'r cnydsu dyfodol. Y mae amryw fath o bîd (*mangold*) yn cael eu meithrin; y rhai a heuir yn fwyaf cyffredinol at fagu a pheagi anifeiliaid, yw, y rhai cochion hirion (*long red*), melyn hirion (*long yellow*), y rhai crynion, cochion, a melyn (*red & yellow globe*), a'r *horn beet*, a'r *white Silene*. Dywedodd un gwr wrthyf, mai y rhai crynion cochion sydd yn ateb oreu yn Nghymru, a bod ganddo rai eleni o'r rhyw hōno yn pwysu un *pays ar byntheag* yr un. Rhai crynion sydd yn ffynu oreu ar dia ysgafn; ond gellir rhoddi y rhai melynion i'r anifeiliaid y gynt yn y tymmor na'r rhai cochion heb achosi un effaith niweidiol iddynt.

Nid oes un llysiouya yn tyfu ag sydd yn cadw yn hwy heb ddyfetha, ac yn iachach trwy y gauaf, na'r bîd (*mangold*). Gwelais rai gwynion a chochion o heuynt eleni, yn niwedd mis Mai, mor gated, mor iach, mor faethlawn, a phan eu tywlyd yn mis Tachwedd; a'r anifeiliaid yn eu bwyta yn rheibus. Yr amser goreu i'w tynu o'r ddaear, yw, o wyl Mihangel i Galanauaf; gan eu bod yn ddarostyngedig i'w dyfetha gan raw, os gadwir hwy yn y maes trwy y gauaf.—Tywyddi sych raid gael at eu tynnu, er eu cadw mewn cyflwr diogel; torir y dail wrth eu cadw, neu gellir gwneyd hwy yn gynt, am fed yr anifeiliaid yn hynod o awyddus i fwyta y dail. Gellir eu cadw yn yr un dull a'r her drafu oedd genym gyda'r pytatws; sef eu gwneyd yn dda hir, heb gwl, a'u toi gyda gwellt a phridd; bod yn ofalus i wneyd ffos i gario ymaith y dwfr o amgylch y dda. Y mae tda dwy lath o bed, ac oddoustu pedair troedfedd o uchder, yn ddigonol; ni raid ond passio y plyg nesaif allan yn drefnus, yna llachio y gweddall i ganol y pentwr, fel pentwr pytatws. Gwell yw gadael penau y dda yn agored i gael gwyt iddynt; ond bod yn ofalus ar amser rhew i'w cau i fyny: gwna rhew effaithio ar y *mangold* yn gynt na'r pytatws; ond nid rhaid petruso am danynt, os cadwir digonedd o wellt yn eu cylch yn amser caled y gauaf. Y maent yn chwannog i dyfa a phoethi yn y gwanwyn, os na thynir oddi asnynt; am eu bod yn gefyn ychydig o awyr yn yr amser yma. Yn hyn y maent yn fwy manteisiol nag un gwreiddyn arall; sef eu bod yn hawdd eu cadw yn berffaith iach trwy y gauaf a'r gwanwys, ac hyd lawer o'r haf; ac nid oes un llysiouyn ychwaith yn cadw ebyd heb ddyfetha ar ei eu tynu o'r ddaear. Er nad ydyw rwdina maip yn gystal am gadw, y maent yn well i borthi anifeil, yn ngŵyl Mihangel a dechreu y gauaf; o herwydd y mae yn anghenrheidiol cadw y bîd am yspaid o amser, cyn y byddant yn hollol barod i'w bwyta.—Ni wna pryfaid mo'u hysu na'u dyfetha, ac y maent yn fwy diogel rhag anrhaith yr ysgyfarnogod a'r gwaingod, na'r rwdina; a gellir hefyd eu symud oddiar y tir yn gynt yn y tymmor; y maent yn hawddach eu meithrin a'u tyfu;—yn well at borthi anifeiliaid

ieuaic yn y gwanwyn na'r maip; ac yn enwedig at besgi moch trwy y tymmor: y maent yn hynod am roi laeth, ac yn lleol i bob anifel, pa un ai gwartheg ieuaic, buchod laethog, neu ddefaid. Ni ddylid rhoi llawer o honynt yn nechreu y tymmor i'r anifeiliaid; y maent o natur ryddhaol: rhoi ychydig gyda bwyd sych yn y dechreu fydd oreu; megys gwellt wedi ei dori, neu wair. Y rhai melynion a arferir gyntaf, gan nad oes cymaint o natur i ryddhau yr anifeiliaid ynddynt a'r rhai cochion. Gellir eu rhoddi i'r moch yn oerion, wedi eu golchi a'u tori yn dafellau.

Dywedodd un ffarmwr wrthyf, ei fod wedi pesgi moch y llynedd gyda bid; ac yr oeddynt yn pesgi yn llawn cystal os nad gwell na'r pytatwa. Yr un driniaeth oedd yn ei wneyd â hwy ag â'r pytatws; sef eu berwiam ychydig amser, a'u cymysgu gyda blawd, i'r moch; neu eu tori yn dafellau teneuon, a'u cymysgu â blawd. Nid da yr oedd y moch yn eu bwyta yn y dechreu; ond wedi arfer â hwynt am ychydig o ddiwrnodau, bwytasant hwy mor wancus ag y gwelwyd hwy yn bwyta y pytatws erioed. Bu y moch i mewn oddeutu pum wythnos, o hyny i ohwech, ac yr oeddynt yn rhai tewion rhagorol—yn pwysu oddeutu dau ugain ar bymtheg y pen (*17 score a head*).

Nid pethau newyddion yn y deyrnas yw bid; gan y dywed Mr. Newby, yn ei draethawd rhagorol ar y gwreiddyn lleol hwn, ei fod mewn arferiad cyffredinol yn Norfolk, a manau eraill, yn y flwyddyn 1786.

Dysg fferylliaeth i ni mai dyma y llysieuyn â mwyaf o siwgr ynddo o'r un sydd yn tyfu trwy y ddaear. Y maent yn tynu siwgr o wraidd y bid yn Ffrainc, ac yn gwneyd masnach helaeth o honynt.

Llyisiau gwerthfawr, maethlawn, a daionus, yw y moron. Y mae rhai cochion a gwynion o honynt; chwennyochant dir tywodlyd bras; a lle y gellir eu maethu, nid oes gwell cnwd yn tyfu o'r ddaear yn fwyd i ddyd ac i anifel; y maent yn rhagorol i geffyllau, moch, a gwartheg. Ni raid i mi ymhelaethu ar y llysieuyn buddiol hwn; ond cynghoraf amaethwyr Cymru i'w feithrin yn amlach: a lle y gwneler hyny, bob amser i'w hau yn rhesi, a'u glanhau, a'u teneuo yn ofalus;—rhaid eu hau yn gynnar, a phalu y tir yn ddigon dwfn.

Yn mysg y cnydau gleision, gellir nodi pypys, neu ffabys (*vetches*); ond eu hau yn gynnar yn mis Chwefror neu Mawrth, byddant yn borthiant rhagorol yn gynnar i'r gwartheg a'r ceffylau, yn nechreu yr haf.—Yn gyffredin, heuir ychydig o haidd neu geirch yn gymysg â hwynt, er eu cadw i fyny;—y maent yn lled chwannog i orwedd ar y ddaear a phydru. Y mae ohwech cibyniad yn ddigon i hau mewn hanner erw o dir;—y maent yn rhagorol i lanhau tir fydd yn llawn ohwyn. Gwelais dir wedi ei hadu yn fwy trefnus yn y pypys, nag mewn un dull o hadu a welais eto yn y wlad: y gwair a'r *clover* yn dewach ac yn lanach oddiwrth chwyn, nag un rhan o'r cae. Ychydig wyf yn eu hadnabod sydd yn arfer hau pypys gauaf (*winter vetches*); y mae y rhai hyn yn borthiant rhagorol, ac yn llwyddo yn dda mewn rhai manau yn Nghymru a Lloegr. Heuir yn gyffredin yn mis Medi; a byddant yn fwyd helaeth mewn llawer amser llwm yn y gwanwyn. Cynghorwn amaethwyr Cymru i hau a maethu mwy o honynt.

Yr ydwyf eisoes wedi sylwi fod ffa yn cael eu meithrin fel un o'r cnydas gleision, ar diroedd rhwym, mewn amryw fanau ar wastadedd Cymru; y maent yn hoff o dir trwm, cleiog. Dylid bob amser eu hau yn rhesi (*drills*), fel y gallo yr aradr a'r *scarifier* fyned rhyngddynt, i'w cadw yn

lân. Nid dull doeth na thaelus yw eu hau ar wasgar (*broad-cast*), o herwydd fod cymaint o chwyn yn codi ynddynt. Heuir oddeutu hanner crynog i'r erw; a'r lle y tyfant yn ffrwythlawn, ceir oddeutu pedwar crynog yr erw o gynnyrch. Cof genyf, pan yn nghymdeithas Mr. Aneurin Owen, ei glywed yn canmawl y drefn o dyfu gwenith ar ol ffa, yn ol y dull sydd mewn arferiad cyffredinol yn Nyffryn Clwyd, a lleoedd eraill yn Nghymru. Y mae ffa, hefyd, yn cael eu meithrin yn fynych yn y wlad, fel bwyd i ddyn, yn gynnar yn yr haf a'r cynauaf. Rhaid i dyddynwyr Cymru ymroi i blanu a hau ychwaneg o honynt, ar ol colli y pytatws;—nid oes gwell cnwd yn cael ei blanu na'r ffa. Planu ychydig, dro ar ol tro, sydd fwyaf buddiol, er eu cael yn ddigon ieuainc drwy y tymmor i'w bwyta. Bu genyf ffa wedi eu planu yn mis Mehefin, ac yn ffrwytho yn lled wych at ddiwedd blwyddyn.

Y mae *pys* yn hynod o lesol at besgi moch, pa un ai eu tori yn leision, er magu moch ieuainc, neu ynte eu malu, a rhoddi y blawd i besgi y moch. Paham nad allant ateb i'w tyfu fel cnwd blyneddol, er cynnalïaeth i ddyn ac anifel, yn lle y pytatws? Ac onid ellir gwneyd hyny gyda'r un fantais a'r Sais, yr hwn sydd yn eu gwerthu i'r Cymry wrth y sacheidiau? Gwell yw eu hau yn rhesi, fel y ffa.

Gellir nodi hefyd y *bresych* (*cabbages*), a *lysau*, fel planigion a ellir eu meithrin, er lles a buddioldeb mawr. Plenir y *drum-head cabbages*, fel y rhai mwyaf eu ffrwythlondeb, yn rhesi. Y maent yn rhagorol yn y gauaf a'r gwanwyn i wartheg, ac yn peri iddynt roddi llaeth fwy na mwy.

Y *drefn o aredig* sydd wedi gwellâu yn fawr yn y wlad er's ychydig o flyneddau yn ol. Nid oedd lled na dyfnder y gŵys o un sylw gan y ffarmwr na'r llafurwr ugain mlynedd yn ol—heb na llun na threfn ar na chefn na chŵys;—darn o'r un cae wedi ei aredig, a darn arall yn borfa;—un gongl o'r maes yn noddfa i'r chwyn, a'r gongl arall heb feddwl byth am ei aredig—ei adael yn dalar heb ddim ynddo ond cnwd toreithiog o laeth ysgall. Daeth ymrysonfâu aredig i arferiad mewn manau yn Nghymru, ychydig o flyneddau yn ol (drwg genyf weled y wlad wedi "llaesu dwylaw" yn hyn): cynhyrfodd fwy o ysbryd ymdrechgar i wellâu yr âr ymhlith y llanciau, gwelwyd hwynt yn fwy diwyd, ac yn cydymgeisio i ragori y naill ar y llall, ac, fel y dywedant, "i guro eu gilydd;" fel hyn, caed yr âr yn wastatach, y rhychau yn fwy unionsyth, y cefnau'r un led, ac yn fwy trefnus, trwy y maes oll. Pe ystyriem y gwahaniaeth sydd yn unig yn ngolygiad y caeau, heb son am les y tir, a chynnyrch y llafur dilynol, y mae y drefn daclus, gelyddgar, yma, wedi gwneyd daioni annhraethol yn y wlad yn gyffredinol. Torir y gŵys yn y tyndir (tir glas), yn fwyaf cyffredin, yn bum modfedd o ddwfn, wrth wyth modfedd o led. Rhaid cael y cwysi i orwedd yn lled syth y naill ar y llall, wedi eu *clorio* at eu gilydd yn dda, a phriddo yr myl las i'r gŵys yn hollol; a thrwy hyny, gwna llai o had y tro, a bydd digonedd o bridd i orchuddio yr hadyd, a cheir gwell cnwd yn y cynauaf. Aredig yn fâs y byddai yr hen drigolion: yr oeddynt wedi eu dysgu, trwy brawf, nad gwiw aredig yn ddwfn mewn lle gwlyb, cleiog; ond lle y mae y tir wedi ei draenio, gall y tyddynwr aredig yn ddyfnach ac yn gynnarach; geill dori ei sofr yn mis Hydref, a braenaru ei faip ar yr un amser; ond nid yw yn bosibl gwneyd hyn â thir heb ei draenio. Y mae aredig tir ar amser gwlyb yn tueddu i'w galedu, ac i godi mwy o chwyn ynddo. Mae braenaru y tir yn mis 1854.]

Hydref yn well am ei rywiogi, na'i droi ddwywaith yn y gwanwyn; y mae y rhew yn gweithredu arno, ac yn ei falurio—y dwfr yn ei ohwydda, a'r pridd yn marlio, a'r awyr yn effeithio arno; y mae yn sugno yr ufelai (*essiges*) o'r awyr, sef un o'r prif weithredyddion sydd yn achosi magwraeth a thyfiant llysiâu. Nis gallaf beidio a dyfynu rhan o lythyr cyfaill, ar y pwnc hwn, a gadael i'r cyfarwydd ystyried ei resymeg; pan yn sylwi ar dori tyndir, dywed fel hyn:—

“Yr wyf yn meddwl fod un drefn (*plan*) dda iawn wedi myned i lawr i raddau gormodol yn ein mysg y blyneddau hyn. Pan erddir cae porfa, ni bydd dim oen am fraenaru, dim ond erydr *Scotch*, a'i aredig yn un â'r dwfn a llydan; a'm bara i yw, fod hyny yn achosi i'r tir fagu marchwellt, &c., yn fwy o lawer na phe erddid y tir ddwywaith. Bydd y cwysau mawrion, erbyn y flwyddyn ddyfodol, yn gelpiau gerwin, ac y mae tori gwraidd marchwellt yn wrtaith iddynt, yn hytrach na dim byd arall. Ond erbyn braenaru cae tyndir, a'i ail dori yn y gwanwyn (a bydd y tir yn sych yn gyffredin yr amser hwnw), ac erbyn ei lyfnu yn dda bryd hau, bydd gwraidd y marchwellt yn cael eu codi i'r wynob, a'r haul yn eu lladd. Yr wyf o'r farn hefyd fod triniaeth felly yn well o lawer ar les y tir, er mwyn cael onwd da o hono, nag un â'r. Bydd gwynt a haul, gwlaw a hindda, yn cael treiddio iddo yn ddyfnach braidd, ac y mae y tir yn cael ei falurio yn well ac yn fwy o lawer.”

Gwir, fel y dywed fy nghyfaill, mai rhy ychydig o lawer sydd o drin a throi y tir yn y wlad; ac o ganlyniad, yr ydym yn colli y fael yn y cynauaf.

Ar ol traenio y tir, nid oes eisieu codi cefnau uchel, a gwneyd y rhychuan yn agos i'w gilydd; bydd y draenau yn gweithio yn well, a cheir mwy o wyneb o dir i dyfu yd a glaswellt, wrth ei wneyd yn hollol wastad, ac heb braidd ol cefn ynddo; y mae y tir yn sugno ac yn dyhidlo y gwlaw yn fwy graddol, a'r ddaear yn sychu yn fwy naturiol a gwastad, wrth arfer y drefn hon. Dyma fy null i aredig a chwyso y tir.—Ar ol aredig y tir, rhaid ei lyfnu, ei *rowlio*, a'i lanhau. Yn y ddyledawydd o lanhau y tir, y mae amaethwyr Cymru yn hynod o ddiffygiol, yn enwedig wrth drin y tir i rwdins, bld, neu bytatws. Ceir gweled llawer o honom, pan yn rhoi cae dan y onydu uchod, yn gadael y maes yn y cyflwr y bo, heb ddim rhagbarotoad, yn rhagor nag aredig a llyfnu, pryd, mewn gwirionedd, nad ydyw aredig a llyfnu ond rhan fechau iawn o'r driniseth ddyladwy. Dylai fod genym offerynau pwrpasol, heblaw erydr ac ogau, i lanhau y tir oddiwrth bob math o wraidd, megys marchwellt (hen elyn llawer hwsmon taclus). Byddaf yn ystyried fod glanhau tir oddiwrth wreiddiau yn nesaf peth i wrteithio, os nad ymlaenaf o bob peth. Nid wyf yn gwybod yn iawn pa un a ddewiswn, ai cae gwreiddiog wedi ei wrteithio yn dda, yntse cae heb ei wrteithio, ac wedi ei lanhau yn dda. Pa bryd bynag y gwelir maes o gloron a maip, a'r tir heb ei lanhau yn dda, ceir gweled maes a rhy fychan o gnwd ynddo; a phan hauer gwenith, neu haidd, ynghyd â hadau meillion a gwair, ar ol y cnwd gwyrdd, nis gellir dysgwyl cystal yd, ac ni bydd y golled yn y gwair yn ddim llai, ac yn yr adladd, drachefn, bydd y golled yn fawr. Yn y gauaf a'r gwanwyn, ceir gweled golwg lwydaidd, dlawd, ar feusydd llawer o honom, heb nemawr ddim ond sofr, marchwellt, a chwyn, ynddynt, er fod ugeiniau o bwysau o had meillion wedi eu hau, pryd y dylasai y rhai hyny fod yn llenwi wyneb y tir, gan fod y maes, ond odid, yn llawn gwrtaith. Dylid hefyd glanhau y tir o'r chwyn, a'r pethau niweidiol sydd yn sugno ei nerth, tori y chwyn sydd ar hyd y oloddiau a'r

fosydd, a'u casglu yn brydlawn yn yr haf, cyn i'r hadau sydd arnynt addfedu; a pha beth a ellir gasglu yn well i wneyd gwrtait'h? Rhaid tori yr ysgall cyn iddynt ehedeg; dadwreiddio y tafol, a'u llosgi; hel y march-wellt, a gwneyd coelcerth o honynt, ynghyd â'r tafol; a chasglu pob chwynigyn a gwreiddyn ar yr âr; am y bresych, rhaid eu casglu wrth fraenaru, neu eu chwynu yn y maip; a charn yr ebol, trwy gasglu eu gwraidd yn yr âr. Pa beth sydd yn fwy pleserus na gweled y tir yn lân, pa un ai yn y gwanwyn, ar ol aredig, neu yn yr haf, pan y byddo yr ôd yn barod i'r cryman? Y mae taclusrwydd a glendid mewn un peth yn arwain at yr un rhinwedd mewn pethau eraill—yn y tŷ annedd, a'r tai allan, ynghyd â'r ydlanan. Y mae glanweithdra yn gysur ac iechyd i ddyd ac anifel; ac y mae yn dangos egwyddorion pethau gwell yn y galon, y rhai sydd yn hudo ac yn arwain eu meddiannydd at welliant yn mhob rhan o'i orchwyl.

Wedi cael y tir i gyflwr digon glân, rhaid dewis hadau i'w rhoddi ynddo. Y mae amaethwyr Cymru wedi bod, ac yn bod, yn rhy esgeulus yn newis- iad yr had o bob math, ôd, gwair, meillion, maip, &c., heb ystyried ond ychydig pa hadau sydd fwyaf addas i'r tir, a'r hinsawdd. Yr wyf yn gwybod am lawer math o hadau sydd wedi eu profi mewn gwahanol barth- au o Gymru, ac wedi methu yn hollol. Ond sylwaf ar y gronynau a'r hadau, bob un ar ei ben ei hun.

Gwenith yw y penaf o'r ydau at gynnalïaeth y bywyd dynol; ond nid yw yn cael ei feithrin, trwy Gymru oll, mor helaeth a haidd a cheirch. Y gwenith sydd yn dygymmod oreu â thir a hinsawdd orllewinol Cymru, yw y *cock bach*: y mae yn fwy caled i sefyll gwybanaïaeth y gauaf, ac oer- ni y gwanwyn; ac yn y cynauaf, drachefn, y mae yn sefyll allan yn well nag un gwenith arall a wn i am dano. Dylaswn, ymlaenaf, sylwi fod cy- maint o wahanol fathau o wenith yn cael eu hau yn ngwahanol barthau o'r Dywysogaeth, fel nad oes yn bosibl penderfynu pa un yw y goreu; ond yr un sydd wedi sefyll y prawf oreu yw yr un a enwais, sef y *cock bach*. Y mae hefyd lawer math o wenith yn cael ei hau ag sydd yn hollol an- addas i'r wlad a'r hinsawdd. Cafwyd colledion dirfawr rai blyneddau yn ol, wrth hau gwenith mewn tir anaddas iddo, ac ar dymmorau gwlybion; gwell fuasai i laweroedd fod ceirch yn y tir yn ei le. Y mae yr un tuedd- iad yn yr un amaethwyr, yn yr un tiroedd, yn y blyneddau syhion diw- eddaf, i'w feithrin; ond cymerant gynghor gan un sydd wedi cael "llosgi ei fysedd." Gwell ydyw hau rhyw hadyd arall, sydd yn fwy addas i'r priddoedd a'r hinsawdd. Y mae gwenith yn chwenych tir bras, cryf, rhwym, cleiog, cyn y gellir dysgwyl cynnyrch trwm. Hau o dan y gwys y byddaf fi, mewn tir pytatws, neu faip; y mae oddeutu chwe' cibynaid (banner *bushel*), o hyny i hanner crynog, i'r erw, yn ddigon i'w hau. Nid ydyw tiroedd Cymru, yn gyffredinol, yn ddigon gwastad i arfer trulio (*drill*) y gwenith, fel y gwneir mewn manau yn Lloegr. Arbedir llawer o had trwy arfer y drul, yn lle hau gyda llaw; ond nid yw ein meusydd ni, yn gyffredinol, mewn cyflwr digon addfed i arwain y druliau ar hyd- dynt eto. Oddeutu gŵyl Mihangel yr heuir y gwenith yn gyffredinol; weithiau, bydd y tywydd yn rhy wlyb i hau yn gynnar, a rhaid aros hyd Galanguaf, o hyny hyd fis Ionawr a Chwefror, rai gweithiau. Gwelais amaethwyr wrth ororau glenydd y môr, ar y rhan orllewinol i Gymru, yn hau yn mis Mawrth; a dywedir wrthf mai dyma yr amser goreu i hau yn

y cwr hwnw o'r wlad. Yn sicr, ceir yno well cnwd o wenith ar ol hau yn gynnar yn y gwanwyn, na'r hyn a heuir yn mis Hydref; canys dywedir fod gwyntoedd cryfion o fôr y deheu a'r de-orllewin yn dal ar yr egin yn mis Rhagfyr a Ionawr, cyn iddynt ddyfod yn ddigon cryfion, ac yn aml yn dyfetha y cnwd yn hollol. Anfynych y gwelir hafar glân a threfnus yn y wlad; a'r ychydig a welir fydd yn eithaf asfer, ac yn llawn o chwyn a gwraidd. Nid aredig unwaith neu ddwy yn yr haf, a lluchio ychydig o galch iddo, a wna y tro: os hafaru, rhaid glanhau y tir yn hollol oddiwrth bob math o chwyn a gwraidd cyn dechreu ei wrteithio. Cof genyf fod unwaith yn *Yorkshire*, ac yn myned gydag amaethwr cyfrifol dros ei dyddyn. Sylwais ar ei hafar; nid oedd yn bosibl gwled un math o wraidd na chwynigyn mewn un cwr o'r maes: yr oedd ganddo blant yn pigo pob brycheuyn, ac yn eu cario a'u llosgi;—yr oedd y maes oll yn edrych fel gardd. Yr ydym wedi cael colled mewn un ystyr, wrth gollu y tir cloron (*potatoes*), o herwydd mai dyma 'r unig hafar oedd gan laweroedd yn barotoad i fyd. Glanhawyd llawer tir diffaeth gyda chnwd trwm o bytatws; a beth yw pob math o gnydau gleision ond parotoad erbyn cnwd dyfodol o fyd? fel y sylwais eisoes. Arferir hau gwenith mewn rhai manau o Gymru yn y tir maip a'r pytatws; ond rhaid i amaethwr gororau glenydd y môr, sef y rhan orllewin-ddeheuol o'r wlad, gael ei hau ar ol haidd, ac weithian yn y tyndir un ffr. Y mae llawer dull o gyffeithu (*pickle*) gwenith; un yn arfer y gareg las; un arall ir-ddrwg, halen a chalch poeth, hyd na byddo wy iar yn nofio yn y dwfr; a phawb â'i ffordd ganddo: trefn ganmoladwy yw piclo y gwenith cyn ei hau, yn enwedig lle y bydd y duedd (*smut*) yn ymddangos ynddo. Y mae llawer math o wenith wedi ei gynnyg sylw y Dywysogaeth, ac yn mysg eraill, bum yn hau gwenith gwanwyn (*spring wheat*), sef gwenith gwyn; yr oedd yn tyfu yn rhagorol am un flwyddyn; yr oedd gwellt mân glân iddo, ac yn borthiant da i'r anifeiliaid; ond er rhoddi eithaf prawf arno, nid ydyw, yn fy marn i, yn gyfatebol i hinsawdd Cymru. Y mae gwenith gwanwyn o fath arall wedi ei hau y ddwy flynedd a eth heibio, mewn rhanau o Gymru, ag sydd yn debyg o ddyfod yn fwy cyffredinol a buddiol i'r amaethwr Cymreig, yn Ngogledd Cymru, sef y *Siberian bearded spring wheat*. Tywysen goliog sydd iddo, yn debyg i haidd. Hauwyd y gronyn yma y 14eg o Ebrill, torwyd ef yr 20fed o Awst, a chafwyd cnwd toreithiog o hono, a'r cynnyrch ar y deuddegfed. Y mae yn ymddangos i mi yn ronyn bychan, caled, ac yn addas iawn i hinsawdd y wlad,—yn debyg o ran lliw a llun i'r gwenith coch bach. Rhaid bod yn ofalus i'w hau yn dewach na'r gwenith cyffredin. Y mae yn gymhwys iawn pan y rhoddir tir i lawr gyda had gwair a meillion i'w bori—y gwellt yn gryfach i sefyll i fyny i'r gwair gael lle clir i dyfu, ac yn fwy gwerthfawr na'r haidd yn y farchnad. Y mae Syr Richard Bulkeley wedi rhoi prawf arno yn sir Fôn, ac yn ei ganmawl yn fawr; a bydd er lles annhraethol i'r wlad i gael prawfiadau fel hyn yn hysbys. Gellir enwi, yn mysg y gwenith a feithrinir yn Lloegr, a manau o Gymru, y rhai canlynol:—

Yr hen goch bach;—gwellt lled wych, a thywysen fain, hir. Y mae yn sefyll ar ei draed yn dda; a bydd y melinydd yn dra hoff o'i rawn.

Red Britannia;—gwellt cryf, tywysen dew, lled hir, gronyn mawr, ond nid cystal ei ansawdd a'r rhai blaenorol a enwyd.

Golden drop;—a gronyn melyn ganddo—gwellt gwyn cryf.

Pearl;—gronyn gwyn, tywysen gryno, ac yn hynod o gynnyrchiol.

Blood red;—gwellt caled, yn sefyll i fyny i'r tywydd, ac yn rhagorol fel gwenith gwanwyn.

Yellow Dantzic;—gwellt main, gwyn, bychan, ac yn cynnyrchu yn dda ar dir cleiog bras.

Devonshire red;—tywysen gryno, yn chwannog i orwedd ar dywydd gwlyb, ond yn bur gynnyrchiol pan y saif ar ei draed.

Chedham;—gronyn gwyn, yn debyg i'r *pearl*.

Hopetown;—tywysen fawr, uchel, gref; a saif i fyny braidd yn mhob tywydd.

Marygold, a'r Red spalding;—yr olaf sydd yn fwyaf dewisol yn Norfolk a Suffolk, ac yn hynod o gynnyrchiol.

Gellir enwi amrywiol o rai eraill, ond gadawaf i'r craffus a'r deallgar ddewis yr hwn sydd oreu a mwyaf cymhwys i'w dyddyn; tybygwyf mai y *gwenith coch*, o bob rhyw, sydd fwyaf priodol i Gymru, ar y rhanau sydd yn fwyaf agored i'r hinsawdd wlyb. Os ceir o ddeg i bymtheg o gynnyrch, bernir hyny yn ad-daliad da o wenith; neu oddeutu tri neu bedwar crynog i'r erw.

Haidd a heuir yn gyffredinol yn mis Ebrill (ar ol hau ceirch), mewn tir ar ol maip neu bytatws, ar y gorau gorllewinol a deheuol. Ar lenydd y môr, heuir ef yn y tyndir, yn y soft gwenith, ac yn y soft ceirch hefyd, fel y mae mwyaf gresynus dywedyd. Tir sych, ysgafn, tywodlyd, y mae haidd yn ei ddewis oreu. Adwaenir gwahanol fathau o haidd wrth y dywysen, sef y dywysen hir goliog, yr un fer goliog, a'r un hir ddigol. Gwaethygu y bydd y *chevalier* bob tro wrth ei hau, ac yn fuan yn dirywio i natur haidd y wlad. Haidd o natur y dywysen ddigol, â gwellt byr ganddo, yw y mwyaf dewisol gan y bragwr, a dyma yr un sydd yn gweddu oreu i'r wlad. Gwell gan y melinydd a'r bragwr hedyn caled, crwn, lled ddsyglar, ac wedi crychu ei groen. Cefais brawf o haidd rhagorol a ddaeth o Norfolk. Heuwyd tri chrynog (*imperial quarters*) o hono mewn deg erw o dir, a chafwyd triugain o grynogau o haidd glân oddiworth yr heud yma! Oddeutu hanner crynog i'r erw a heuir yn gyffredin, ond nid oeddwn wedi hau mwy na dau *bushel* a hanner (sef 5 cibynaid) i'r erw. Dyna oedd y cynnyrch trymaf a welais erioed; ond nid yw y cynnyrch cyffredin yn y Dywysogaeth, a'i gymeryd at ei gilydd, byth yn cyrhaedd y ddegfed.

Norfolk, neu *Roundland*, sef yr hedyn a enwyd uchod, mae yn debygol, sydd â thywysen fain, hir, ganddo;—bydd y bragwr yn ei ddewis.

Chevalier. Y mae y gronyn yma yn ddewisol gan bawb, ond hawdd ganddo golli yn y cynauaf; tywysen fer, a gwellt rhywiog, sydd iddo.

Sprat;—gwellt anystwyth, tywysen gryno ac yn fer, gronyn bychan, a saif i fyny pan y bydd pob un o'r rhai blaenorol yn gorwedd, sef yr haidd cyffredin yn y wlad.

Yn yr haidd y mae tir Cymru yn hadu oreu, a mwyaf glanwaith. Gwelais brawf teg o hyn eleni, sef yn y gwenith, yr haidd, a'r ceirch; yr oedd y tir yn berffaith lân yn mhob un o'r meusydd, a phob un wedi ei drin yn yr un modd i faip, a chnydau gleision. Y mae y gwahaniaeth i'w weled yn amlwg, sef yn y maes haidd y mae y gwair oreu o ddigon; y ceirch yw y nesaf; a phob un o'r rhai hyn yn well na'r maes lle bu y gwenith. Yr oedd y gwair a'r meillion wedi eu hau yn y gwenith yn y

gwanwyn, o dan y *rouler*, fel y mae yn arferiad lled gyffredin wrth hadu yn y gwenith.

Y mae yr haidd yn haws i'w ddyfetha yn y cynauaf, ar dywydd gwlyb, na'r ceirch; yn chwannog i fragu gydag ychydig iawn o leithdra. Bydd y meillion a'r gwair, yn mân yr ysgub, yn anhawdd eu gwywo a'u sychu, ac felly yn gwneyd i'r haidd dwymno yn fynych yn y das. Cynghoraf amaethwyr Cymru i newid yr hadyd yn fwy mynych, sef yr hyn a dyf mewn tir cleiog, am yr hyn a dyf mewn tir tywodlyd neu dir ysgafn; y mae y drefn yn sicr o ateb: dylid newid yr hadyd bob blwyddyn er sicrhau ffirwythlondeb yn y cnydau dyfodol; ac os gellir cael hadyd o wledydd eraill o'r un hinsawdd, goreu yn y byd a mwyaf buddiol fydd y cynnyrch.

Dyma y gronyn yd a fwyteir yn fwyaf cyffredinol yn Nghymru, sef bara haidd; ac ni welir mewn llawer tyddyn bychan, o un pen i'r flwyddyn i'r llall, ddim bara arall, heblaw ambell i dorth geirch ddydd Sul, neu dorth wen (o wenith) yn y Gwyliau.

Ceirch, yw prif gynnyrch y rhan ddeheuol, orllewinol, a gogleddol Cymru; heur ef yn gyffredin yn y tyndir, weithiau mewn sofr gwenith, dro arall mewn sofr haidd, ac yn aml yn ail guwd mewn sofr ceirch. Oddeutu diwedd Mawrth a dechreu Ebrill, yw yr amser goreu i'w hau. Mae Mr. Morton, yn ei draethawd ragorol ar briddoedd, yn cadarnhau ac yn gwirio y drefn sydd mewn arferiad mewn rhan helaeth o Gymru; sef mai ar bridd cleiog, yn gorwedd ar siâl, y ffynna ceirch oreu: felly y gwelir ef yn tyfu mor naturiol yn y rhanau hyny o'r wlad sydd yn gorwedd ar y siâl neu y *state formation*. O'r ardaloedd hyny y bydd y marsiandwyr yn dewis cael ceirch. Y mae yn ffirwytho yn well ar dir lled rwym, nag ar dir ysgafn tywodlyd; ac yn wir ni ddylai yr amaethwyr, lle mae ceirch yn ateb iddynt mor ragorol, amcanu tyfu gwenith ar y fath dir: ceir gwell porthiant yn y gwellt i'r anifeiliaid ieuainc, a bydd marchnad rwydd a pharod i'r ceirch bob amser. Heur ef yn gyffredin o chwech i wyth *bushel* (*imperial quarter*) yr erw: y mae hanner crynog yn ddigonol mewn tir da. Bydd y cynnyrch yn gyffredin ar y seithfed mewn tir naturiol i geirch, ond yn amrywio o'r chweched i'r ddeuddegfed. Yr ydwyf eto gyda'r gronyn yma, fel yr haidd a'r gwenith, yn ystyried na ddylid ar un cyfrif hau yr un hâd yn yr un tir yr ail waith. Wrth newid hadyd y naill amaethwr gyda'r llall, bydd y cynnyrch yn sicr o fod yn fwy toreithiog, y gronyn yn gryfach, gafael *sharp* ganddo, a gwell lliw arno. Y *ceirch cyffredin*, fel ei gelwir, sydd yn ffynu oreu mewn tir lled gleiog, lled ysgafn, ac yn cydweddu yn well â hinsawdd y wlad; ond lled hawdd ganddo gymysgu gyda'r torllwyd. Y mae ceirch o fynydd-dir a gwastadedd Scotland, wedi ei hau mewn manau yn Nghymru—cynnyrchodd yn helaeth y tro cyntaf, ond gwaethygu yr oedd bob blwyddyn. Mewn brasdir cryf, gwelir ceirch cwta (*potatos oats*) yn cynnyrchu yn doreithiog iawn, ac fe dÿn llawn cymaint o nerth y pridd ag a wna y gwenith; natur colli sydd ynddo, yn enwedig ar wynt a gwlaw, ac nid yw y gwellt mor lesol a buddiol i'r anifeiliaid at eu porthi. Ceirch crib y ceiliog (*Tartarian*), a'r ceirch du, sydd wedi eu hau amrywiol weithiau, ond nid ydynt yn ffynu i ddyfod i arferiad cyffredinol: hen geirch y wlad, sef ceirch cyffredin, sydd yn y diwedd yn gwneyd i fyny wallau, diffirwythdeb, a methiant y cwbl. Gwelais gymydog i mi wedi hau ceirch, a gafodd o *Yorkshire* ddwy flynedd yn ol, ac sydd yn debyg yn ei "lliw a'i lun" i geirch cyffredin Cymru; gelwir ef yno *foldend*

oeds; ac yr wyf yn faloh o allu dywedyd ei fod wedi gwellhau ar ol talu ymweliad a'n hinsawdd ni—yr hedyn yn gryfach; ond yr oedd y lliw yn melynu; mae yn debygol o achos gwabaniaeth yn yr hinsawdd: yr oedd hinsawdd dyner Lloegr yn ei ganu yn well: y mae y gwellt yn fân, glân, a rhagorol at borthiant. Heuwyd tri chibynaid i'r erw o hono. Lied deneu oedd y cnwd, gwell fuasai ei hau yn dewach: gwnaed hyny y llynedd, a chafwyd y cnwd mwyaf toreithiog a welais erioed, ac yn rhoddi cynnyrch ar y deunawfed! Bai mawr yw hau yr un hadyd ddwywaith yn yr un lle; y mae yn gwaethygu y tir bob tro. Y mae yn ffaith addefedig, y dylid rhoddi cnwd glas rhwng pob cnwd gwyn, onidê, ffarwel am hwsmonaeth dda. Ni welais ddaioni o hau ceirch yn rhy gynnar; y mae tymmorau gwlybion yn rhoddi digon o brawf o hyn; o herwydd gwelwyd ar diroedd lle yr hauwyd yn gynnar, fêd melyn, salw, y tir yn fudr ac yn llawn chwyn. Dyma yw y canlyniad o hau ar dywydd rhy wlyb.

Wrth *hadu y tir â had groair a meillion (clover)*, &c., y mae y wlad yn gyffredinol yn hynod o esgeulus, a chanfyddir ychydig iawn o ofal yn newisiad yr had; nid ydyw ddim ond ysgubion y llofft wair, a hwnw yn cynnwys pob rhywiogaethau o hadau o wair ac o wellt, a llawer o chwyn a baw ynddo. Cyn rhoddi yr had yn y maes y dylid ymdrechu i gael y tir yn lân, a dewis yr had mwyaf addas, pa un ai at wair ai porfa. Os yr olaf, rhaid cael hadau blyneddol, dwy flyneddol, a pharhaol. Gwelir fy nhrefn i o hadu yn tudalen 340, lle y cyfeirir y darllynydd.

Pe byddai ffarmwyr y wlad ond yn unig yn paratoi gwely lled helaeth o *perennial ryegrass, lucerne, fescue, dog's tail, sweet scented spring grass*, melyn-wellt y gwanwyn (ag sydd yn peri y fath berarogliad ar y gwair ar ol ei dori), rhonwellt y gath, a rhonwellt y ci, ac amrywiol o hadau eraill a ellid eu henwi ag ydynt dra llesol i'r gwartheg a'r anifeiliaid eraill, a chadw yr had yma i hadu y tir, byddai y cnydau gwair yn fwy toreithiog, a'r borfa yn fwy bras a maethlawn. Ond yn lle hyny, ni welir mewn llawer cae gwair ieuanc, ond y ceiliog penddu, y marchwellt llwyd, y tafol coch, y cara ebol llwydwyn, y bresych melyn, y llygaid dydd, a'r dorllwyd gynnyrthiol, gyda llawer o blannigion eraill lled gas gan y ffarmwr eu gweled, ac sydd yn arwydd o anhrefa a difaterwch yn nhrefniad y tir, ac yn newisiad yr had. Wrth y cae gwair ieuanc yr adnabyddir yr amaethwr medrus gyntaf o un lle; a'r man cyntaf yr holir am dano wrth gerdded y tyddyn, yw "Pa fath gae gwair sydd genych?—pa fodd y mae wedi cymered ei had?—pa un ai yn yr haidd, y gwenith, ynte y ceirch yr hadwyd?" Cofed y ffarmwr mai ei brif ddyledsawydd yw rhoi i lawr y tir yn y cnwd cyntaf ar ol y tail bob amser—gofalu bod y cae yn lân pan wnelo hyny—ac felly bydd y tir yn barod i'w dori i fyny drachefn heb gymhorth gwrtaith; a bydd yn lân i dderbyn yr fêd pan y dewiso yr amaethwr.

Dyma y drefn a gymerais i tuag at lanhau fy nhir gwair oddiwrth y ceiliogod penddu. Yr oedd yr had gwair, a'r gwair hefyd o ran hyny, yn llawn o geiliogod duon, fel nas gwyddwn yn fy myw pa beth i'w wneyd iddynt; ond pan ar ddiwrnod gwlawog yr oedd yr ysgubor yn dygwydd bod yn wag, a'r had gwair wedi ei ogryn, aethum ynghyd â threio ei nithio gyda'r peiriant (*winnowing machine*). Nithiasom wyth crynog: testais yr had cawn, gwael, ysgafn, o'r neilldu gyda'r had ceiliogod, a heuais yr had goreu, a chefais well cnwd o wair y tro hwnw nag erioed; ac y mae y

maes yn mha un yr heuais yr had yn dangos y budd o gael yr had yn lân oddiwrth y ceiliogod. Nid yw yr had ceiliogod yn dda i ddim. Tynais y pryd hwnw bum sachaid o had ceiliogod o un sach ar bymtheg o had gwair. Cymerais gryn drafferth i ailuithio yr had ceiliogod amryw weithiau, hyd nes yr aeth yn hollol lân fel had meillion cochion; ac yr oedd sachaid o hono mor drom a sachaid o had *elocer*. Meddyliais y buasai yr anifeiliaid yn hoff iawn o'r ceiliog penddu. Rhoddais hwynt i'r ceffylau i ddechreu; na, ni wnânt mo'r tro gan y meirch: rhoddais i'r gwartheg drachefn, ond heb fod yn ddim haws: ac yn olaf, rhoddais i'r moch, ond dim haws eto; nid oedd un creadur a fwytäi yr had ceiliogod. Berwais drachefn hanner *bushel* o honynt mewn *boiler* lled fychan, gan feddwl y buasai pob anifel yn eu llyfu wedi eu berwi; ond nid oedd genyf un creadur a roddai ei drwyn yn y drwyth. Ac erbyn gweled pob peth yn ei wrthod, penderfynais fy mod wedi gwneyd gwaith da trwy nithio had gwair, hwsmonaeth na ehlywais erioed son am dani cyn hyny; ac yr wyf yn barnu yn gadarn y gall yr un driniaeth ar had gwair fod o fudd dirfawr ar wastadedd ac iseldir Cymru.

Tra yr ydwyf yn son am y gwair, nid anfuddiol yw cynghori amaethwyr Cymru i gasglu y ceryg i ryw un man o'r meusydd, yn lle eu gadael yn bentyrau bychain ar hyd y maes: y maent nid yn unig yn dwyn lle y gwair i dyfu, ond yn dangos hwsmonaeth ddiog ac afler iawn.

Wedi i'r amaethwr gael ei hadau, a'i lafur, i'r ddaear, rhaid dysgwyl am amser y cynauaf—sef yr adeg i'w dori i lawr. Am yr amser goreu i ladd gwair, tybygyf fod y ffarmwyr yn Nghymru yn ei adael i fynyd yn rhy ddiweddar ac yn rhy addfed cyn tori i lawr. Gwell fyddai lladd gwair wythnos neu naw niwrnod yn gynnarach, os caniatäi y tywydd: byddai mwy o ffrwyth ynddo, a byddai yn bereiddiach i'r anifeiliaid. Aml y gadewir i'r gwair sefyll heb ei dori, hyd nes y bydd yn sychu i fyny, a llai o faeth ynddo na gwell ceirch. Yr ydym hefyd yn amser y cynauaf yd, yn gadael yr yd ar ei draed yn rhy hir heb ei dori i lawr; a thrwy hyny yn colli yn fynych fwy o hono na'r hadyd a roddwyd yn y tir.

Pan bydd y tymmor yn wlyb, rhaid gwneyd yr ysgubau a'r styciau yn lled fychain; sychant yn gynt ar ol cawod. Lled annhaclus ydym hefyd gyda chynnull mewn llawer ardal: dim gofal, ond yn unig am gyrhaedd pen y cefn, a gadael yr yd yn bentyrau ar hyd y maes. Trefn hynod o daclus a welais ar un ffarm y cynauaf diweddar, ydoedd fel hyn:—Pob un o'r cynnullwyr yn cario cribyn bach gydag ef, ac yn casglu yr yd yn drefnus yn ysgubau, fel yr oedd efe yn myned yn ei flaen: yr oedd y cae oll yn lân yn y diwedd; a dywedodd y ffarmwr wrthyf, ei fod wedi ennill mwy na chyflog y gweithwyr wrth ddilyn y drefn yma, yn lle yr hen ddull oedd ganddo o gasglu gweddillion yr yd gyda'r "cribynau mawr." Mewn pethau bychain fel hyn y mae tyddynwyr Cymru fwyaf ar ol, ac yn colli mwy nag y maent yn ei ddirnad. Rhaid cynnilo, yn enwedig wrth gasglu gronynau bychain fel gronynau o yd, ag sydd yn gwneyd i fyny o un i un y llafur yn yr ardd ar ddiwedd y cynauaf. Wrth gario yr yd, yr un modd, dylem fod yn fwy gofalus: y mae llawer mesur o geirch wedi ei golli yn y cae, ar y ffordd, ac yn yr ardd.

Ar ol darfod y cynauaf, drachefn, dylem fod yn fwy trefnus a gofalus yn yr ardd a'r ydlan, yn enwedig gyda'r toi: nid canmoladwy ydyw llawer rhan o Gymru yn hyn; a lled fudr yn gyffredin y gwelir yr ydlan trwy y flwyddyn—gadewir i'r gwellt a'r gwair i ddyfetha yn y gwynt a'r gwlaw; a cholled fawr a geir am wrtaith i'r cnydau dyfodol.

Y CEISIWR TRYSOR.

O GOETHL.

Treuliais lawer dydd lluddedig,
 Llogell wag a chalon wyw ;
 Cyfoeth yw y fendith fwyaf,
 Tlodi melldith dromaf yw !
 Yna yr eis i gloddio trysor
 Maes i'r coed, gan ddweyd yn llyn :—
 "Ellyll ! eiddot byth fy enaid !"
 Ac â'm gwaed llofnodais hyn.

Lluniais yna 'r cylch cyfaredd,
 Cynais y cyfriniol dân,
 Trefnais lysiau 'r swyn a'r esgyrn,
 Treithais yr orchanol gân ;
 Chwiliais am yr aur cuddiedig,
 Chwiliais fel am wrthddrych cu,
 Megys y'm dygasai 'm hathraw,
 Gerwin oedd y nos a du.

Gwelais lewyrch yn ymddangos
 Draw o bell, fel seren dlos ;
 A dynesai pan y seiniai
 Tafod oer cnul canol nos :
 Deuai 'n mlaen yn chwai gan fflachio,
 Fel y tanllyd win a chwârdd,
 Pan y llif o'r fail agored—
 Hwn a ddygai llencyn hardd.

Am ei ben oedd talaith ddysglaer,
 Syniad oedd ei lygad mwyn ;
 Yna mewn i'r cylch y camai,
 Gyda'r goleu oedd e'n ddwyn :
 Ceisiodd genyf brofi 'r cwpan ;
 Tybiais innau—" Nis gall ddim,
 Mai y llencyn hwn yw dygydd
 Rhoddion drud yr ellyll im' !"

"Profa draflwnc pur fodolaeth,
 O'r aur gwpan ger dy fron ;
 Ac â'th farwol hud a lledrith
 Mwy na ddychwel i'r fan hon :
 Am drysorau 'n hwy na chloddia ;
 Bid dy eiriau swyn rhagllaw—
 'Dydd i lafur, nos i orphwys,
 Felly heddi ti a ddaw."

Y GWEITHREDOEDD ER SEILIAD Y BYD.

"Canya yr ydym ni, y rhai a gredasom, yn myned i mewn i'r orphwysfa, megys y dywedodd eidd. Fel y tyngais yn fy llied, Os änt i mewn i'm gorphwysfa i: er bod y gweithredoedd wedi eu gwneuthur er seiliad y byd." *Heb. iv. 3.*

Yr ydym yn cydfarnu yn hollol â Tholuck am y rhan gyntaf o'r bedwar-edd bennod o'r llythyr at yr Hebraeid, "nad oes ond ychydig o'r esbonwyr wedi bod yn llwyddiannus i oihain yn eglur gysylltiad y meddylddrychau ynddi." Dywedir gan awdwr arall, fod hyn i'w briodoli, nid i aneglurder yr adran ei hun, ond i ddiffyg hunan-ymwadiad yn y beirniaid; am eu bod yn dwyn gormod o'u meddyliau eu hunain tuag at ei hegluro, yn hytrach na chymeryd geiriau yr apostol fel y maent.

Fe allai na fyddai yn anfuddiol i ni geisio gwneyd ychydig sylwadau ar y gair *gorphwysfa*, yr hwn sydd yn dygwydd mor fynych yn y bennod, cyn myned at y frawddeg a ddodasom uwch ben yr ysgrif.

Mae yn y bennod ddau air yn cael eu cyfieithu yn y testun Cymreig *gorphwysfa*. Hyd y nawfed adnod, *καταρασις* ydyw y gair; yn y nawfed adnod, *σαββατισμος* ydyw y gair a ddefnyddir. Cymhwysair y cyntaf at orphwysfa Duw yn Sion (*Salm cxxxii. 14*), at orphwysfa Israel yn Nghanaan (*Heb. iii. 10*), ac at yr orphwysfa ysbrydol dan yr efengyl (*Heb. iv*). Mae yn eglur mai yr un arwyddocad sydd i *καταρασις* yn yr adnod laf, ag i *σαββατισμος* yn y 9fed. Yn y naill y mae yr apostol yn dwyn ei osodiad i mewn; ac yn y llall, mae yn diweddu ei ymresymiad. Nid yw *σαββατισμος* i'w gael mewn un lle arall yn y Testament Newydd, nac ychwaith yn y Deg a Thriugain. Gair Hebreig ydyw, gyda diweddiad Groeg; a defnyddir ef, mae yn ddiammhau, gyda chyfeiriad at yr ymadrodd yn *Gen. ii. 2*, lle y dywedir fod Duw wedi gorphwys oddiwrth, ac yn ngwaith ei ddwyllaw. Sicrha un beirniad nad yw y gair i'w gael ond unwaith mewn un awdwr Groegaidd, oddieithr yn yr adnod dan sylw, sef yn Plutarch (*de superstitione 3*), ac mai ei ystyr yno ydyw *cadwraeth Sabboth*; a chyfieithir ef gan Macknight felly yn y lle hwn—*sabbatism*; "Y mae *cadwraeth Sabboth* eto yn ol i bobl Dduw."

Er mai yr un ystyr sydd i'r ddau air gan yr apostol, eto, mae yn ddi-ammhau fod ganddo ei amcan yn y newidiad hwn. Yr oll a ddynodir yn *καταρασις* ydyw y *ffaiith* fod gorphwysfa yn bod dan yr efengyl; ond mae *σαββατισμος* yn dynodi ei natur—pa *fath* orphwysfa ydyw. Cyfeirir yma at *adn. 4*, y lle y dywedir fod Duw wedi gorphwys ar y seithfed dydd. Gelwir Gwlad yr Addewid, i'r hon y dygwyd Israel gan Joshua, yn orphwysfa; ond gelwir yr orphwysfa i ba un yr arweinir y credinwyr gan Iesu Grist, tywysog (*αρχηγος*) eu hiachawdwriaeth, yn *gadwraeth Sabboth*; nid gorphwysfa ddaearol, fel yr eiddo Israel yn Nghanaan, ond gorphwysfa o natur annhraethol fwy pur, ysbrydol, a dyrchafedig; gorphwysfa fwy haeddawl o'r enw goruchel "gorphwysfa Duw," am ei bod o'r un natur a'r tawelwch mawreddus a fwynhäi y Duwdod wedi perffeithio gwaith y nefoedd a'r ddaear, ac o'r un natur a'r orphwysfa oruchel a fwynha y Duw-ddyn yn y digonolrwydd llawenydd sydd ger bron Duw, a'r digrifwch sydd yn dragywydd ar ei ddeheulaw.

Yr oedd yr orphwysfa hon, "sydd eto yn ol i bobl Dduw," yn cael ei dal ger bron dynolryw trwy yr holl oesau fel uchelnod i eneidiau blinderus gyrcu ati; ac yr oedd ganddynt yn y cyfamser orphwysfa o ryw natur yn cael ei mwynhau fel arddangosiad o'r orphwysfa ysbrydol. Rhoddwyd iddynt y seithfed dydd fel arwyddlun o honi; yr oedd y ffaith fod Jehofa yn gorchymyn i ddynolryw syrthiedig gofio cadw a sancteiddio dydd o orphwysfa—y ffaith fod y seithfed dydd wedi ei adferu i ddynion ar ol y cwmp, yn brawf fod y meddwl anfeidrol yn gorphwys, nid yn unig ynddo ei hun, ond mewn cynghorion a bwriadau oeddynt i gael eu dadguddio "yn ei amseroedd priod" o barth i adferiad dynolryw; ie, yr oedd yr ystyriaeth fod Duw wedi neillduo dydd o orphwysfa yn awgrymiad nad allasai, yn gydweiddol â'i gymeriad, roddi cymaint a hyny i droseddwy'r ond ar sail trefn, eto heb dderbyn ei hegluriad llawn, yn yr hon y gallai y Barnwr digofus, a'r troseddwr euog ynghyd, fwynhau gorphwysfa a digrif-wch llawn yn dragywydd.

Gan fod y genedl luddewig, o herwydd ei bod yn ei habandod megys, yn ddarostyngedig, i raddau helaeth, i ddylanwad gwrthddrychau y synwrau, rhoddwyd gwlad Canaan iddi fel arddangosiad o "wlad well" a gorphwysfa fwy rhagorl. Bwriadai Jehofa Wlad yr Addewid, nid i fod yn wir orphwysfa i'r genedl, ond fel insel o honi; yr oedd fel ysgol Jacob, wedi ei gollwng i waered o'r nef, fel y gallent ymddyrchafu ar hyd-ddi oddiwrth y gweledig at y dwyfol, yr anweledig, a'r ysbrydol. Ond yn lle hyny, arosent gyda'r daearol, ceisient wneyd Canaan yn wir orphwysfa iddynt, ond nis gallent; yr oedd yr ysbryd aflonydd oddimewn yn dyheu am rywbeth gwahanol, uwch; ac yn sibrwd, Nid dyma fy ngorphwysfa. Yn lle esgyn yr ysgol, gan eu diymadferthedd, ni wnaent ddim ond chwareu fel plant oddeutu ei godreu; ymfoddlonent, gan mwya, ar yr arddangosiadau, heb ymestyn at y peth mawr a arwyddid—yr orphwysfa ysbrydol ei hun. Yn mhen oesoedd ar ol i Joshua eu harwain i Wlad yr Addewid, a phan oeddynt yn y mwynhad uchaf o honi, cawsant brawf nad oeddynt weid myned i mewn i'r orphwysfa, yn ol ystyr eithaf yr ymadrodd; oblegid y mae yr Ysbryd Glân, trwy enau Dafydd, yn eu taer gymhell yn ei amser ef i fyned i mewn iddi; a'r orphwysfa hon, nas gallasai Joshua eu dwyn iddi, i'r hon y mae y Salmydd yn eu hannog i fyned i mewn, ydyw yr orphwysfa sydd eto yn ol i bobl Dduw, i'r hon y mae yr Hwn, nad oedd Joshua ond cysgod gwan o hono, yn arwain y credinwyr, had ysbrydol Abraham, dan yr efengyl.

Pa beth, yn fwyaf neillduol, a feddylir wrth ei orphwysfa ef? Dyma gwestiwn a ofynir yn lled fynych; pa un ai y Sabboth Cristionogol, ynte gorphwysfa yr enaid blinderus yn Nghrist ar y ddaear, ynte yr orphwysfa berffaith a thragywyddol yn y nef? Tybia rhai, oddiwrth ddefnyddiad y gair *σαββατισμος*, ei fod yn cefnogi y golygiad cyntaf. Ond y mae yr ystyriaethau canlynol yn gwneyd hyny yn annhebyg. 1. Nid yw y gair, yn y ffurf hon, yn golygu y dydd Sabboth mewn un man: nid yw ar gael, fel y sylwyd o'r blaen, ond dwy waith mewn unrhyw awdwyr; a'r ystyr ganddynt hwy ydyw yr *aet* o gadw Sabboth yn hytrach na'r dydd ei hun. Pe *σαββατον* fuasai y gair, buasai cryfach sail i greu mai hyn ydyw y meddwl. 2. Mae yn eglur fod "gorphwysfa" yn y nawfed adnod yn golygu yr un peth a "gorphwysfa" yn yr adnod gyntaf. Ymddengys hyn oddiwrth yr hyn a ddywedasant o'r blaen, sef fod y naill yn cynnwys y gosodiad, a'r llall ddiwedd ymresymiad yr awdwyr—ac y mae y peth neaf

i anmhosibl credu y golygir y Sabboth Cristionogol yn yr adnod gyntaf. 3. Mae "yr orphwysfa" yn cael edrych arni, nid fel sefydliad newydd, priodol i ddyddiau yr efengyl, ond fel rhywbeth oedd yn bod trwy yr oesau blaenorol, ac yn cael ei bortrëadu a'i arddangos gan sefydliadau eraill—annogid yr Israeliaid i fyned i mewn iddi pan oedd y Sabboth Iuddewig yn cael ei fwynhau ganddynt, yr hyn sydd yn dra anghydweddol â'r golygiad a nodwyd. Tybiwn mai ystyr syml y gair yw hyn:—Duw yn ei drefn yn *wir orphwysfa* i ddyn yn y byd hwn a'r hwn a ddaw. Yn ol hyn, mae y tri syniad blaenorol yn *hanfodol un*. Gorphwysfa, a gorphwysfa i enaid, a gorphwysfa yn Nghrist, ydyw yr eiddo credinwyr ar y ddaear ac yn y nef. Yr un mewn hanfod ydyw hyn hefyd a'r Sabboth Cristionogol. Crefydd Crist wedi cyrhaedd perffeithrwydd fydd y nefoedd; crefydd Crist yn ymestyn am y perffeithrwydd hwnw ydyw y Sabboth. Cristionogaeth wedi ymyrddhau yn hollol oddiwrth bob elfenau amherthynol iddi a fydd gorphwysfa y nef; Cristionogaeth yn ymyrddhau, yn ymddatod oddiwrthynt, ydyw gorphwysfa y dydd cyntaf o'r wythnos; ac y mae gwir fwynhad o'r naill yn ernes o lawn fwynhad o'r llall; ac ni ellir dyweyd fod neb yn "myned i mewn" i ysbryd gorphwysfa y Sabboth ond yr hwn sydd yn myned i mewn i orphwysfa Duw yn yr efengyl.

Onid yr ymadrodd mwyaf anhawdd ei ddeall yn yr ymresymiad yn y bennod, ac a addefir felly gan yr esbonwyr hyny sydd yn alluog i weled anhawsderau (oblegid y mae llawer o honynt, ysywaeth, nid yn unig yn analluog i symud anhawsderau, ond i'w canfod), ydyw y frawddeg ddiweddfaf yn y drydedd adnod, *καίτοι τῶν ἔργων ἀπὸ καταβολῆς κόσμου γενηθέντων*, a gyfieithir yn y testun Cymreig, "Er bod y gweithredoedd wedi eu gwneuthur er seiliad y byd." At ba weithredoedd y cyfeirir yma? Pa beth yw cysylltiad yr ymadrodd â'r mater dan sylw? Mae yn ddiammheu genym y byddai cais i roddi atebiad i'r cwestiynau hyn yn dra boddhaol gan ein darlennwyr. Er mwyn hyny, rhestrwn olygiadau yr esbonwyr dan dri dosbarth.

1. Y rhai sydd yn ystyried yr ymadrodd fel helaethiad ar yr hyn a ddywedasad yn flaenorol, neu ddesgrifiad ohwanegol o feddwl y gair *orphwysfa*. Yn y dosbarth hwn y mae Moses Stuart, Dr. Wilson, Barnes, ac amryw eraill. Cyfieitha Tindal y geiriau fel hyn, "Megys y dywedodd efe, Fel y tyngais yn fy llid, Os änt i mewn i'm gorphwysfa i, ac yn wir dywedodd hyny yn mhen amser maith ar ol gwneuthur y gweithredoedd er seiliad y byd." Mae y darlleniad hwn yn cludo rhyw feddwl, ond mae yn ammheus ai dyma feddwl yr awdwr. Mae y geiryn *καίτοι* yn cael ei gyfieithu yma i yn agos ddeg o eiriau. Aralleirir gan Dr. Wilson fel y canlyn, "Canys nyini, y rhai a gredasom, ydym yn myned i mewn i orphwysfa yn *wir* (*καίτοι*) oddiwrth y gweithredoedd a gyflawnir (gan ddynion) er dechreuad y byd." Rhydd Barnes y meddwl fel hyn, "Canys ni, y credinwyr, a awn i mewn i orphwysfa, yr orphwysfa yn *wir* a gymerodd le pan orphenwyd y gweithredoedd er seiliad y byd." Nid yw darlleniad Moses Stuart yn gwahaniaethu nemawr. "Fel y tyngais yn fy llid, ni chaiff anghredinwyr fyned i mewn i'm gorphwysfa; sef gorphwysfa oddiwrth y gweithredoedd a wnaethpwyd *wedi* (*αὐτο*) seiliad y byd." Mae ganddo y sylwadau canlynol ar y frawddeg:—"Pa beth ydyw yr orphwysfa sydd dan sylw? Ai meddiant tawel o wlad Canaan? Nage, medd yr apostol. Mae credinwyr yn *aur* yn myned i mewn i'r orphwysfa, hyny yw, i'r orphwysfa hono a gynnygid gynt. Ymbhellach, geilw Duw hi, "fy

ngorphwysfa;" sef y cyfryw orphwysfa ag a fwynhâi Duw ar ol gorphen creadigaeth y byd; felly rhaid mai gorphwysfa ysbrydol a nefol ydyw." Addefa Stuart y goddef y geiryn *καίτοι* yr ystyr a roddir iddo yn y cyfieithiad Cymreig, *er*, ond dadleua mai nid hyn yw yr ystyr fwyaf gwreiddiol, ond *et quidem, et sane*,—*ac yn wir, neu sef*; yna dwg ymlaen anghreiffiau o awdwyr Groegaidd dros yr ystyr hwn. Gwelir hefyd fod Stuart yn cyfieithu *απο* yn yr ystyr o *gweidi*, ac nid *er*. Wrth *καταβολη*, y meddylia, nid yr oll o'r cread, ond yr hyn a goffeir yn *Gen. i. 1.* "Seiliad adeiladaeth," meddai, "yw ei ddechreuad—ystâd neu sefyllfa ragbarotoawl i orpheniad yr adeiladaeth." Mae "seiliad y byd" felly, yn ol y dyb hon, yn arwyddo yr hyn a feddylir yn yr adnod gyntaf o Genesis wrth "greu nefoedd a daear,"—dwynd defnydd yr adeiladaeth i fodolaeth; ac y mae y gweithredoedd a wnaethpwyd *er* seiliad, neu *wedi* seiliad y byd, yn arwyddo gwaith perffeithiol y chwe' diwrnod. Mae yn amlwg, oddiwrth y ddyfais hon o egluro, fod Stuart wedi gweled un anhawsder ag yr edrychwyd drostogan y nifer fwyaf o'r esbonwyr; oblegid wrth olygu fod "seiliad y byd" yn gyfystyr a phe y dywedasad "cread y byd," buasai y frawddeg yn dyfod i hyn:—"Er fod gweithredoedd y cread wedi eu cwblhau er cread y byd;" neu, "Er fod creadigaeth y byd wedi ei orphen er y mynyd y gorphenwyd ef;" dullwedd o ysgrifenu na fuasai un dyn call, heb son am apostol, byth yn ei ddefnyddio. Ond wrth olygu *καταβολη* yn yr ystyr o ddechreu gwaith, ac *εργων γενηθεντων* gweithredoedd wedi eu gwneuthur, yn yr ystyr o ddwyn y gwaith ymlaen hyd ei gwblhad, y mae yr wrthddadl uchod yn cael ei symud, a'r hyn a ymddangosasai yn aſterwch yn yr epistol, sydd yn arbenig yn nhlysi ei arddull, yn ymddangos yn drefnus a phriodol. Ond y cwestiwn yw, A ydyw y dull hwn o symud yr anhawsder yn gywir? Gyda phob parch dyladwy i Moses Stuart, yr ydym yn dadgan ein barn nad ydyw. Nid yw *καταβολη* mewn un anghraifft ysgrythyrol yn cynnwys y fath wahaniaethiad. Mae yn wir mai ei ystyr yw seiliad neu ddechreuad; ond hyd ag y gwelom, nid yw yn un man yn arwyddo yr amlygiad cyntaf o allu creawl mewn cyferbyniad i waith y chwe' diwrnod; nid yw yn arwyddo yn gyfyng sylfaenu y byd, ond y gwaith o greu yn ei gyflawnder, *εν κλασει*; ac onid ymadrodd cymhariaethol ydyw hyn, gyda golwg ar ddull dynion o adeiladu? Gwaith ar ol *seilio* y tŷ ydyw ei orphen; ond os dilynwn y gymhariaeth i'w phellafoedd, yr ydym yn rhwym o fyned i ddyrswch gyda golwg ar weithredoedd Duw. Edrycher y manau hyn, a cheir gweled fod y gair yn cynnwys y gwaith o greu, o'i ddechreuad hyd ei gwblhad perffaith. *Mat. xiii. 35; xxv. 34; Luc. xi. 50; Ioan. xvii. 24; Eph. i. 4; 1 Pedr. i. 20; Dad. xiii. 8; xvii. 8.*

Yr ail ddosbarth, ydyw yr esbonwyr hyny sydd yn egluro y frawddeg trwy adchwanegiadau. Yn y dosbarth hwn y mae Calvin, Tholuck, ac eraill. "I ddynodi ansawdd ein gorphwysfa," medd y cyntaf, "y mae yr apostol yn ein cyfeirio at yr hyn a adrodda Moses;—bod Duw, yn ddiatreg wedi creadigaeth y byd, wedi gorphwys oddiwrth ei weithredoedd; ac yna mae yn casglu mai hon yw gwir a thragywyddol orphwysfa y credinwyr. Ac yn wir, fel mai dedwyddwch uchaf dyn ydyw ymlynu wrth ei Dduw, felly dylai hyn fod ei amcan uchaf, at yr hwn y dylai gyfeirio ei holl feddyliau a'i weithrediadau. Profa hyn oddiwrth y ffaith fod Duw, am amser maith wedi iddo orphwysio ei hun, yn gwrthod rhoddi yr orphwysfa i anghredinwyr, yr hyn a wna i ddi:in pwrpas, oni buasai fod Duw yn

ewyllysio i'r credinwyr gael gorphwys yn ol ei esiampl ef." Ymddengys i ni y gellir cynnwys syniadau Calvin yn y geiriau hyn—Er fod Duw wedi dyweyd na chaffai anghredinwyr fyned i mewn i orphwysfa, eto fod gorphwysfa yn bod—ei fod ef wedi gorphwys ei hunan—fod ei waith yn gommedd rhoddi yr orphwysfa i'r rhai na chredasant, yr ei sicrhau i'r credinwyr Cynnwysiad yr hyn a ddywed Tholuck ar yr ymadrodd yw hyn; —“Ni oddefid i'r Israeliaid fyned i mewn i'r orphwysfa, ac eto gorphwysodd Duw yn y nefoedd ar ol gorphen gwaith y greadigaeth; felly, yr oedd gorphwysfa allanol (*objective*) yn bod eisoes.” Dull Bleek¹ o'i hesbonio yw hyn;—“Gorphwysodd Duw oddiwrth y *greadigaeth*; ond y mae gorphwysfa Duw yn adgyrchiol (*reciprocal*) yn ei natur—yn *gydorphwysiad*: dyna'r amser y mae Duw yn *gwir* orphwys, pan orphena y gwaith o ddad-guddio ei hun i'w greaduriaid. Am hyny, y mae yn beth i'w ryfeddu fod y Sabboth wedi dechreu eisoes i Dduw, ac eto, er hyny, y mae creaduriaid y rhai nid ydynt yn cadw y Sabboth gydag of, ie, nad *allant* ei gadw gydag ef.” “Ond,” fel y sylwa Dr. Ebrard, “y mae y syniadau hyn, er yn wir a phriodol, yn gyfryw nad ydynt yn codi yn naturiol o'r geiriau eu hunain; ac nid oes ynddynt ddim i ffafrio y golygiad fod Duw, er wedi gorphwys oddiwrth waith y greadigaeth, heb eto orphen y gwaith o amlygu ei hunan i'w greaduriaid.”

Y trydydd dosbarth, ydyw y rhai sydd yn ystyried y frawddeg fel dechreuad disymwth yr ymresymiad a ddilynir hyd *ada*. 11. Ar ol crybwyll y gair gorphwysfa, yn yr adnod gyntaf, y mae yr apostol yn myned ymlaen i brofi ei bod. Barna rhai ei fod yn ateb gwrthddadl ag y gallasai yr Hebreaid ei chodi oddiwrth yr adnod gyntaf. “Paham y mae Paul, gyda chymaint o ddirifwch, yn ein hannog i ofni rhag bod yn ol o'r orphwysfa; onid ydyw genym yn barod? Oni ddygwyd ni fel cenedl gan Josuah i Ganaan? Ac oni roddes yr Arglwydd ei Sabbothau i ni?” Gwir, medd yr apostol, ond y mae ei 'orphwysfa Ef' yn orphwysfa amgen na'r naill na'r llall: nid oeddynt hwy ond rhagddangosiadau o honi; nid oedd gorphwysfa y seithfed dydd yn llanw holl arwyddocâd y gair, oblegid tyngodd Duw am rai oedd yn cadw ei Sabbothau, 'na chaent fyned i mewn i'w orphwysfa ef,' ac yr oedd yr orphwysfa Sabbothol yn bod er seiliad y byd. 'Wel, ynte,' medd yr Hebreaid, 'yr orphwysfa yn Nghanaan ydyw.' 'Nage,' medd yr apostol, 'oblegid yn mhen oesoedd wedi dygiad y genedl i'r orphwysfa hño, pan oedd eu mwynhad o honi bron a chyrhaedd i'w radd uchaf, y mae Dafydd yn annog y genedl i fyned i mewn i'r orphwysfa, gan ddywedyd, Heddyw; a phe dygasai Joshua hwynt i orphwysfa—i'r orphwysfa y meddyliai y Salmydd am dani—ni 'soniasai efe ar ol hyny am ddiwrnod arall.'” Yn y dull hwn y mae Macknight, Dr. Owen, Doddridge, ac eraill, yn egluro yr ymresymiad Aralleirir yr adnod gan Macknight yn y modd canlynol:—“Am hyny, yn ol addewid Duw, nyny, y rhai ydym yn credu, ydym yn myned i orphwysfa Duw. Ond y mae yn orphwysfa wahanol i orphwysfa y seithfed dydd, yn gymaint a'i fod ef wedi dyweyd am yr Israeliaid anghrediniol yn yr anialwoh, Fel y tyngais yn fy lliid na chânt fyned i mewn i'm gorphwysfa, er fod gweithredoedd y cread wedi eu gorphen, a'r seithfed dydd wedi ei sefydlu er seiliad y byd.” Cawn hefyd y geiriau hyn, yn esboniad helaeth a rhagorol Dr. Owen, ar yr Hebreaid;—“Y mae rhesymiad yr apostol yn cael ei ddwyn ymlaen trwy *gyfrifiaeth* o

¹ Dyfynedig yn Ebrard ar yr Hebreaid.

heb gorphwysfa o eiddo Duw a'i bobl, y rhai a nodir yn yr ysgrythyrau. Ac wrth eu hystyried oll, y mae yn profi nad allasai un orphwysfa arall gael ei golygu yn neillduol yn ngeiriau Dafydd, ond gorphwysfa yr efengyl yn unig, i'r hon y mae credinwyr yn myned."

Yn awr, fe wel ein darllenwyr fod rhai o'r esbonwyr y dyfynasom o'u gweithiau, yn ystyried y frawddeg mewn ystyr gadarnhaol, a'r lleill yn ei deall mewn ystyr nacaol—rhai yn edrych arni fel eglurhad neu helaethiad o'r meddwl blaenorol, a'r lleill yn edrych arni fel gywyriad disymwth oddi-wrtho. Wrth ofyn y cwestiwn, Pa orphwysfa ydyw yr hon y tyngodd Duw na chaffai yr Israeliaid fyned i mewn iddi? y mae Calvin, Tholuck, ac eraill, yn ateb, Yr orphwysfa a fwynhâai Duw ar ol creu y nefoedd a'r ddaear. Nage, medd esbonwyr eraill, profi y gwrthwyneb ydyw amcan yr awdwr.

Er eu bod yn anghytuno yn hyn, y maent oll, oddieithr Dr. Wilson, yn cydfarnu am un peth; sef, mai wrth y "gweithredoedd" y meddylir gweithredoedd y greadigaeth. Ond ymddengys fod yr arddodiad *aro* yn gwneyd hyn yn amheus, os nad yn anhosibl; oblegid nid yw, hyd ag y gwelsom, mewn un man yn y Testament Newydd, yn arwyddo *amser torfyniad gweithred*. Yn ol Robinson, ei ystyr yw, *o ryw amser ymlaen*. Gwelir hyn wrth gymharu yr ymadroddion canlynol:—*Math.* xi. 12; "Ac o (*aro*) ddyddiau Ioan Fedyddiwr hyd yn awr:" *Luc* i. 70; "Ei sanctaidd brophwydi, y rhai oedd o (*aro*) ddechreuad y byd i:" *Luc* vii. 45; "Ond hon, *er* (*aro*) pan ddaethum i mewn, ni pheidiodd a chusanu fy nhraed:" *Act.* xxviii. 23; "O'r boreu hyd yr hwyr:" *Col.* i. 6, 9; "Yr hon sydd yn dwyn firwyth *er* (*aro*) y dydd y clywsoc;" "*Er* y dydd y clywsom, nid ydym yn peidio gweddio drosoc:" 2 *Pedr* iii. 4; "*Er* (*aro*) pan hunodd y tadau:" 1 *Ioan* i. 1; "Yr hyn oedd o'r (*aro*) dechreuad." Yn yr holl esiamplau hyn, a llawer a ellid eu dwyn ymlaen, nid yw yr *aro* yn cyfyngu unrhyw ddygwyddiad i gyfnod a aeth heibio, ond yn ei ystyried o *hynw allan*. Mae yr arddodiad Cymreig, *er*, yn cynnwys y naill ystyr a'r llall. Mewn brawddegau nacaol, mae yn cyfyngu y dygwyddiad i'r amser a ddy-nodir; megys, er anghraifft, Ni welais y dyn *er* ys blwyddyn. Ond mewn brawddegau cadarnhaol, nid yw yn cyfyngu y weithred o ran ei pharhad, ond yn unig yn dynodi ei dechreuad, fel yn yr anghraifft ganlynol:—Y mae y dyn yn glaf *er* ys blwyddyn; neu, Mae y môr yn llanw ac yn treio *er* y dechreuad. Barnwn mai ystyr ddiweddar yr arddodiad *er* ydyw yr ystyr briodol yn y frawddeg dan sylw, a bod "y gweithredoedd" yn arwyddo rhyw weithredoedd a gyflawnwyd o ddechreuad y byd ymlaen trwy yr oesau; sef felly, nid allant fod yn weithredoedd y cread—yn weithred-oedd Duw, ond yn rhai a gyflawnid o'r cyfnod hwnw *allan*—yn weithred-oedd dynion. Ymddengys i ni mai Ebrard, profeswr duwinyddiaeth yn mabryfsgol Erlangen, yr hwn a gyhoeddodd esboniad, yn lled ddiweddar, ar y Llythyr at yr Hebreaid, ydyw yr unig esboniwr a gafodd allan wir feddwl yr apostol yn y lle hwn. Ni a geisiwn roddi yr ystyr yn fyr ger bron ein darllenwyr.

Ar ol myned trwy feirniadaeth fanol ar ystyron y geiriau yn yr adnod gyntaf, ac edrych i mewn i olygiadau prif feirniad yr Almaen, y mae yn rhoddi ei gwir feddwl yn y geiriau canlynol:—"Ymogelwn, gan hynny, tra y mae eto addewid i fyned i mewn i'w orphwysfa ef heb ei chyflawni, rhag i neb o honoch dybied (*δοκῆ*) ei fod yn rhy ddiweddar (*υστερειν*)," *h. y., ei*

fod yn byw mewn amser ag y mae yr holl addewidion wedi eu cyflawni er ys talm, ac nad oes un iachawdwriaeth mwyach i'w dysgwyl, nac yn hawlio ein hegnion mwyaf dyfal i'w chyrhaedd. Mae y drychfeddwl hwn yn crydd-uno yn berffaith â'r cyd-destyn. Mae yr awdwr, yn y fan hon, fel trwy'r holl epistol, yn bwriadu argraffu ar foddyliau ei ddarllenwyr yr ymwybyddiaeth nad yw y cyfammod newydd yn ol mewn dim i'r hen; nad ydyw Cristionogaeth yn rhywbeth a ellid ei hebgor;—ond yn hytrach fod Iuddewiaeth ei hun wedi ei gwneyd yn anheggoradwy gan Grïstionogaeth. Y mae, gan hyny, yn *adn.* 1, ac yn nechreu *adn.* 2, yn gosod Cristionogaeth ar yr un tir ag Iuddewiaeth. Y mae addewid am orphwysfa wedi ei gadael i'w chwblhau dan y ddiweddfaf, fel dan y gyntaf; a phregethwyd yr efengyl i ni, megys ag iddynt hwythau: ond yn niwedd *adn.* 2, dechreu yr apostol d dangos pa fodd, ac yn mha beth, y mae Cristionogaeth yn rhagori ar Iuddewiaeth. Pregethwyd yr efengyl—gwahoddir ni i orphwysfa yr un modd a hwythau; yn hyn y mae Iuddewiaeth a Christionogaeth ar yr un tir: ond derbyniasom ni y cynnygiad mewn ystyr uwch a helaethach; mae y gair a bregethwyd i ni yn air annhraethol ragorach na'r gair a dderbyniodd yr Israeliaid trwy Moses. Nid allasai y gair a leiferid trwy Moses gynnyrchu ffydd yn meddyliau y rhai a'i gwrandawent; arosai yn rhywbeth oddiallan iddynt. Cynnwysai addewid, mae yn wir, a chysylltai yr addewid âg ammodau; ond nid allasai eu cynnysgaethu â nerth i gyflawni yr ammodau hyny.

Ar yr ymadrodd yn yr *adn.* 2, "Eithr y gair a glybuwyd ni bu fuddiol iddynt hwy," &c., y mae gan yr awdwr a grybwyllwyd y sylw canlynol, "Nid yw yn beth i ryfeddu ato, fod egluradaeth anghywir ar yr adnod gyntaf wedi arwain y nifer fwyaf o'r esbonwyr i gamddealltwriaeth hollol o *adn.* 2. Meddyliant mai y rheswm a ddygir ymlaen yma (fel yn *pea.* iii. 16—19) dros eu bod heb gyrhaedd yr orphwysfa, ydyw, *anghrediniaeth mewnol (subjective) yr Iuddewon*; ond yn hytrach yn yr adran hon, ystyrir mai yr achos o gyflawniad amherffaith yr addewidion oedd *amherffithrwydd allanol (objective) dadguddiad yr Hen Destament*." Ac yna dadleuwr yr awdwr, pe y meddwl cyntaf fuasai syniad yr apostol, na arferasai y geiryn cysylltiol allan yn nghanol *adn.* 2, ond *de*, neu *kai—μεν*, yr hyn a gytunasai yn well â'r syniad hwnw.

Gellir cynnwys golygiad yr awdwr ar y frawddeg a gyfleithir—"Am nad oedd wedi ei gyd-dymheru â ffydd yn y rhai a'i clywsant," yn y geiriau canlynol:—Nis gallasai y gair a gyhoeddwyd gan Moses i'r Israeliaid, yr hwn a gynnwysai *addewid* y dygid hwy i'r orphwysfa ddaearol, a'r gyfraith fel yr ammod cysylltiedig—nis gallasai y gair hwn gael ei uno â'r rhai a'i clywent trwy ffydd. Eglurir a chadarnheir y drychfeddwl hwn ymbellach gan *adn.* 12, yr hon, y mae yn ddiammhau, a ellir ei hystyried mewn cyferbyniad i *adn.* 2. Lleiferir ynddi am "air Duw," dan y Testament Newydd, fel "yn llymach nag un cleddyf daufniog, ac yn treiddio i'r cymalau a'r mer." "Yr oedd y gyfraith, fel gorchymyn, yn aneffeithiol, yn aros oddiallan i'r dyn; nid oedd ewyllys Duw a'i ewyllys yntau yn cael ei gwneyd yn un trwyddi; am hyny nis gallasai y gair a roddwyd iddynt trwy Moses fod yn fuddiol iddynt—nis gallasai y ddeddf gyda'i *gwna* a'i *na* *wna* effeithio ymostyngiad yn y galon, y duedd hðno o ilderbyngarweb a ellir ei ohynhyrfu yn unig gan gariad yr Hwn 'yn gyntaf a'n carodd ni,' yr hon duedd a elwir yn *ffydd*, ac sydd yn arwain i gymundeb bod a hywyd â Duw."

Yn awr, ar ol profi mai amcan ymresymiad yr apostol, yn y bennod, ydyw cyferbynu y ddau gyfammod neu y ddwy oruchwyliaeth â'u gilydd (yr hyn a addeffr gan bawb ydyw ei amcan yn yr holl epistol)—dangos nad oes yr un fraint ag y gallasai y tadau ymfrostio ynddi dan yr hen, yn ol gan yr eglwys dan y newydd—a bod y newydd, a gair y cyfammod newydd, yn tra rhagori ar y gair a glybuwyd gan yr Israeliaid:—wedi profi hyn, y mae Ebrard yn rhoddi ystyr y frawddeg yn y 3ydd *adn.*—“Er bod y gweithredoedd wedi eu gwneuthur er seiliad y byd.” Mae yn y geiriau gyferbyniad—un o hoff gyferbyniadau yr apostol Paul—rhwng ffydd a gweithredoedd—*πίστις* ac *εργα*. Yn y geiriau, “Megys y dywedodd efe,” y mae yr apostol yn dangos pa mor bell yr oedd hyd yn nod yr Hen Testament ei hun yn cyfeirio at annigonolrwydd y ddeddf a'i gweithredoedd; ac i'r dyben hwn y mae drachefn yn dyfynu o *Salm* xcv., “Fel y tyngais yn fy llid, Nid änt i mewn i'm gorphwysfa.” Nid yw yr ymadrodd hwn o'r *Salm*, pa fodd bynag, ynddo ei hun, yn cynnwys yr un prawf o'r gosodiad blaenorol, sef mai trwy ffydd yn unig y gellir myned i mewn i'r orphwysfa; ond y mae y prawf hwnw yn gorwedd yn y frawddeg ganlynol, “Er bod y gweithredoedd wedi eu gwneuthur er seiliad y byd.”

Wedi sicrhau yn yr adnod flaenorol fod y gair a leferid trwy Moses heb ei uno, ei “gyd-dymheru” â'r gwrandawyr trwy ffydd, ond ei fod yn aros yn rhywbeth dweithr ac allanol iddynt, ac am hyny yn gyfryw nias gallasai fod yn fuddiol iddynt. Mewn cyferbyniad i hyn, gesyd i lawr fel ffaith yn *acta*. 3, ein bod ni, “yr Israeliaid yn wir,” had ysbrydol Abraham, yn myned i mewn i'r orphwysfa, a'n bod yn myned i mewn *trwy ffydd*. Beth gan hyny sydd yn fwy naturiol i'r darlennydd, bellach, na dysgwyl am y cyferbyniad cyffredin rhwng ffydd a gweithredoedd, yr hwn a ledawgrymir yn yr adnod flaenorol? Oblegid y mae gair yr efengyl yn gysylltiedig â ffydd, fel yr oedd gair y gyfraith yn gysylltiedig â gweithredoedd. Ni ddylid cyfyngu ystyr y gair “gweithredoedd” i gyflawniadau o'r deddfau a'r gorchymynion Moesenaidd; oblegid nid oedd y rhai hyn yn cael eu gwneuthur er seiliad y byd, ond yn unig er rhoddiad y ddeddf ar Sinai. “Yn hytrach,” medd ein hawdwr, “llefara yr apostol yn hollol gyffredinol am weithredoedd dynion, am waith yr hil ddynol, am bob gweithrediad ac egnion gwell neu waeth.” Felly cymhwysir ystyr y gair yn hyn;—cyflawnwyd yr oll a ellir ei gynnwys yn y gair “gweithredoedd” o amser y cread ymlaen, ond ni bu erioed yn ddigonol i ddwyn dyn i sefyllfa o orphwysiad perffaith; a'r casgliad oddi wrth hyn ydyw, fod trefn gwbl newydd o iachawdwriaeth, nid yr hen drefn—trwy weithredoedd ac egnion dynol—ond y drefn trwy ffydd yn iachawdwriaeth Duw, yn anghenrheidiol er mwyn cyrhaedd yr orphwysfa.

Cadarnheir hyn ymhellach yn adnodau 4, 5. Dengys yr apostol mai wrth y “gweithredoedd” y meddylir, nid gweithredoedd Duw, ond yr eiddo dynion mewn gwrthwynebiad iddynt. Gorphwysodd Duw ar y seithfed dydd oddiwrth weithredoedd y cread: ac eto y mae yn dyweyd am ddynion, “Nid änt i mewn i'm gorphwysfa i.” Yr oedd gweithredoedd Duw yn *dumewnol* yn berffaith, ac am hyny yn *allanol* yn gyflawn; ond yr oedd gweithredoedd dynion yn anmherffaith yn dufewnol—yn eu natur, ac oblegid hyny nid oedd un crybwylliad eu bod hwy yn gorphwys; am nas gallent weithio, nis gallent orphwys; am nas gallent gwblhau gweithredoedd gwirioneddol a pherffaith, nis gallent fwynhau gorphwysfa wirion-

eddol a pberffaith. Yr oedd y gwaith a'r Hafur yn parhau, ac nid allent beidio, hyd oni chyrrhaeddid yr amcan—*perffaithrwydd*; arosai hwnw heb ei gyrhaedd; ymbellhâai, megys, oddiwrth ddynolryw, er pob egniaon o'r eiddynt i'w gyrhaedd. Am fod gweithredoedd Duw yn berffaith, mwynhaodd y Gweithiwr orphwysfa gyflawn; ond am fod gweithredoedd dyn yn amherffaith, yr oedd gwir orphwysfa yn beth na chyrrhaeddasai y gweithiwr blinderus ac egwan mo honi byth, oni buasai i Jehofah gyfryngu, ac anfon ei briod Fab i weithio drosto. Yn awr, y mae gorphwysfa o natur oruchel yn nghyrrhaedd ac yn ymyl dynion, trwy ffydd yn yr Hwn a aeth i mewn i orphwys oddiwrth ei weithredoedd ei hun, megys y gwnaeth Duw oddiwrth yr eiddo yntau.

Tybiwn ein bod bellach wedi gwneyd ein hawdwr a'n hunain yn ddigon dealladwy; pa fodd bynag, ni chwanea'n gwn yn bresennol.

YR ANGHENRHEIDRWDYDD O RODDI ADDYSG GYFFREDINOL I FERCHED IEUAINC.

NID ydym yn meddwl y cyfeiliornens, pe dywedem fod mwy o ddyddordeb yn y merched ieuainc nag mewn un dosbarth arall o'r gymdeithas ddydol. Maent fel pe byddent yn ganolbwynt atyniad, oblegid y mae llygaid y byd yn gyfeiriedig atynt. Nid oes neb o gyrhaedd eu dylanwad. Y boneddwr yn ei balas, fel y tlawd yn ei fwthyn, a swynir ganddynt. Cynhyrfant serch y dysgedig yr un fath a'r anlythyrenog. Mae awen beirdd enwocaf y byd, yn mhob oes a gwlad, wedi gosod eu holl alluoedd ar waith i'w canmawl, ac i dynu darluniadau o honynt; ac y mae athronyddion a doethion y ddaear wedi talu yn ewyllysagar ddyrnedig o baroh i'w rhagoriaethau. Ond hyn sydd yn aiarus i feddwl am dano, wedi y cwbl, er mor llawn ydynt o swynion a dyddordeb, nid yw addysg a diwylliant meddwl yr un dosbarth yn cael ei esgeuluso gymaint a'r eiddynt hwy. Ymddygir, yn rhy gyffredin, tuag atynt fel pe na byddai arnynt anghen am addysg, ie, fel pe nad allent dderbyn un lleshad na budd trwyddo. Mae eithriadau i'w cael, mae yn wir. Ceir rhyw nifer fechan i addef fod addysg yn dda ac anghenrheidiol, hyd yn nod i'r merched ieuainc; ond dag i un, wedi y cwbl, na bydd yr oll o hono yn gynnwysedig mewn dysgu darllen ac ysgrifenu. Ni freuddwydir byth gan y lliaws o rieni yn Nghymru am eu hyfforddi mewn cynnifer ag un o gangenau gwybodaeth. Tra y treulir arian lawer ar addysg y bechgyn, gadewir, yn ddigon mynych, i feddyliau y genethod dyfu fel anialwch. Nid allwn chwaith ddysgwyl y bydd i un cyfnewidiad gymeryd lle gyda golwg ar hyn, hyd nes y cyfnewidir, yn gyntaf, deimladau a syniadau y wlad yn drwyadl ar y pwnc: oblegid y mae yn amlwg fod y wlad, bron yn gyffredinol, heb ddyfod i weled, ac o ganlyniad, heb ddyfod i deimlo yr anghenrheidrwydd o roddi addysg gyffredinol i'r merched ieuainc.

Beth, tybed, yw yr achos o'r esgeulusod hwn? Pa fodd y rhoddir cyfrif am dano? Gadawer i'r pethau canlynol weini fel atebion:—

Mae meddyliau y cyffredin yn llawn o gamsyniadau niweidiol am allu-
oedd a chymhwysdau meddyliol y menywod. Ystyrir hwynt islaw y
meibion, nid yn unig mewn nerth corfforol, ond hefyd mewn galluoedd
eneidiol; ac y mae y camsyniad yma wedi gwreiddio mor ddwfn, nes y
mae y wlad wedi ei llenwi âg ymadroddion diarebol yn gosod allan yr is-
raddoldeb dychymygod hwn; mor gyffredinol mae y camsyniad wedi myned
nes y mae y merched eu hunain wedi ei goleddu, ac y mae rhai o honynt
yn ddigon gwresog i ddadleu o blaid ei gywirdeb. Ond yr ydym yn
meddwl fod yn ddigon hawdd profi, er hyny, fod y merched, o ran eu
galluoedd meddyliol, yn gyfuwch a'r meibion. Dywedir yn yr yagrythyr,
mae yn wir, mai y "llestr gwanaf" ydynt. Mae hyny yn wir, mor bell
ag y cyfeiria at y corff; a hyny, yn ddiddadl, oedd gan yr apostol mewn
golwg: ond nid yw hyn yn un sarhad arnynt, nac yn tybied yohwaith eu
bod yn wanach mewn dealltwriaeth. Nid y dynion mwyaf cawraidd o ran
eu cyrff yw y rhai sydd â'r galluoedd meddyliol mwyaf, yn gyffredin.
Hwyrach mai anfynych, mewn cymhariaeth, y mae corff mawr a meddwl
mawr yn cydgyfarfod yn yr un person. Oferedd, fel rheol gyffredin,
fuasai rhoddi corff cawraidd i ferch; oblegid nid yw ei dyledswyddau fel
gwraig a mam, fel ymgeledd gymhwys i ddyn, yn gofyn am dano. Nid
yw y ffaith ei bod y llestr gwanaf o ran ei chorff, yn un prawf ei bod yn
wanach ei galluoedd meddyliol.

Gellir dwyn amrywiol resymau ymlaen i brofi cydraddoldeb y merched,
o ran galluoedd eneioliol, â'r dynion. Mae genym hanes creadigaeth y
wraig gyntaf, ac nid oes yn yr hanes hwn gysgod o sail i dybied mai yn
un israddol y gwnaed hi; ond yn hytrach, y mae yr holl hanes yn tybied
i'r gwrthwyneb. Nid ellir canfod un gwahaniaeth rhwng galluoedd y
genethod a'r bechgyn yn nhymor eu plentynod. Mae y genethod yn
dysgu darllen, ysgrifenu, rhifo, ac unrhyw beth arall, mor rwydd a'r bech-
gyn. Mae eu hamgyffredion mor gyflym, a'u deall mor dreiddgar, a'r eiddynt
hwythau. Pa fodd y gallai hyn fod, oni bai eu bod yn gydradd â hwy
mewn galluoedd? Ac os oes unrhyw wahaniaeth rhyngddynt a'u gilydd
wedi tyfu i oedran, rhaid ei fod i'w briodoli i fanteision y naill, a diffyg
manteision y lleill. Nid oes un gangen o wybodaeth nad yw wedi cael ei
meistrolï gan fenywod. Mewn barddoniaith a rhyddiaith, gwnaed cyfan-
soddiadau ganddynt nad ellir cael eu gwell gan neb. Pwy allasai ddyweyd
mai menyw ydoedd awdures "Caban F' Ewythr Tomos," oni buasai i'r ffaith
o hyny gael ei hysbysu? Iâ, pwy a allasai gyfansoddi ei rhagorach? Ac
nid ydyw hon yn rhyw un anghraifft unigol, oblegid y mae cyflawnder o
honynt i'w cael ymhlith pob cenedl wareiddiedig, o'r bron. Yn holl
gangenau gwybodaeth, y mae miloedd o honynt wedi rhagori. Nid allent
fod yn ymgeledd gymhwys i ddyn, heb fod yn gydradd âg ef. Mae yn
sarhad ar ddoethineb y Creawdwr da a doeth dybied iddo wneyd y wraig,
ar yr hon y mae cymaint o gysuron a dedwyddwch y mab yn ymddibynu,
yn israddol iddo. Mae gwraig i fod i ddyn, nid yn unig yn forwyn i was-
anaethu i'w anghenrheidiau allanol, ond hefyd yn gydymaith iddo o ran ei
ddeall, i ddal cyfeillach resymol âg ef, a bod yn gynghorwr a chynnorth-
wydd iddo yn ei holl amgylchiadau. Ond nid allai fod felly, pe yn is-
raddol iddo o ran ei galluoedd meddyliol. Os dywedir fod llawer o feib-
ion yn rhagori ar y merched mewn gwybodaeth a dysgeidiaeth, dywedwn
ninnau fod llawer o ferched yn rhagori ar feibion hefyd. Gall pob un alw

i gof chwiorydd callach a mwy gwybodus na'u brodyr; a gwragedd, yr un modd, na'u gwŷr. Os dywedir, drachefn, fod y cyffredin o wrywaid uwchlaw y cyffredin o fenywod mewn deall ac enwogrwydd, dywedwn ninnau fod yn hawdd rhoddi cyfrif am hyny;—yn gyffredin, mae y bechwn yn cael llawer mwy o fanteision gwybodaeth na'r genethod. Twyllwyd y menywod, trwy hudoliaeth barn y cyffredin, i feddwl nad yw gwybodaeth yn perthyn ond y nesaſ peth i ddim iddynt hwy. Yr athroſeydd a'r prifysgolion ag ydynt yn agored i'r dynion, ydynt yn gauedig rhagddynt hwy. Nid oes, ychwaith, gynnifer o gymbellion i'w symbylu hwy ymlaen a'r dynion. Mae teitlau, gwobrwyon, a swyddi o anrhydedd, yn symbylu y gwŷr ieuaino i ddiwydrwydd; ond nid oes yr un o honynt i symbylu y merched. Heblaw hyny, y mae ychwaneg o rwystrau ac anfanteision, yn gyffredin, ar ffordd y merched na'r meibion i chwilio am wybodaeth. Ymhlith y dosbarth isel, nid yw y forwyn yn cael dim amser bron i feddwl am wybodaeth, heb son am amser i chwilio am dani fel am drysorau cuddiedig. Ond nid oes yr un llanc, pa mor gaeth bynag ei sefyllfa, ac y mae yn gyffredin yn llawer rhy gaeth, yn enwedig yn y wlad, nad yw yn cael peth amser i ddiwyllio ei feddwl, os bydd ganddo duedd at hyny. Mae ganddynt, yn gyffredin, hefyd, lai o arian i brynu llyfrau; ac heb lyfrau, nid ellir gwneyd sawr o honi mewn hunan-ddiwylliant. Ond efallai mai y rhwystr penaf ydyw y gwarth a'r dirmyg a defir yn barhaus ar fenywod gwybodus a dysgedig. Gelwir hwynt gan ein cymydogion, "*The blue stocking*." Ysgŵir eu cyfeillach, yn dra chyffredin, gan y llanciau, am eu bod, o bosibl, yn arsywdo wrth feddwl am fenyw fwy gwybodus a challach na hwy eu hunain. Nid rhyfedd, gan hyny, wrth ystyried y camsyniadau, yr esgeulusdod, a'r anfanteision hyn, fod y merched ar ol y dynion mewn dysgeidiaeth a gwybodaeth; ac nid ellir dysgwyl iddynt fod yn amgen, hyd oni cheir diwygiad trwyadl a chyffredinol. Ond rhodder iddynt yr un manteision a chymhellion ag i'r meibion, a cheir gweled yn dra buan eu bod mor alluog i ragori mewn unrhyw wybodaeth a hwythau.

Peth arall sydd yn rhwystr, yw y dybiaeth yn meddyliau y cyffredin nad oes ar y merched anghen am addysg gyffredinol, ac nad allai fod o nemawr leshad iddynt. Ond yr ydym yn hyderu y llwyddwn i ddangos yn eglur ac argyhoeddiadol, fod yr anghenrheidrwydd inwyaf i roddi addysg gyffredinol i'r merched ieuainc, ac y deilliai y budd mwyaf o hyny. Addefir gan bawb, yn bresennol, fod addysg mewn darlennyddiaeth ac ysgrifenyddiaeth yn anghenrheidiol a buddiol iddynt. Ond y mae addysg gyffredinol yn eangach ei thertynau na hyny; mae yn cyunwys hyfforddiad mewn rhifyddiaeth, gramadegiaeth, ieithyddiaeth, hanesiaeth yn ei gwahanol ranau, daearyddiaeth, daeareg (*geology*), seryddiaeth, gwladyddiaeth, athroniaeth yn ei gwahanol ddosbarthiadau, celfyddydau teuluaid, a duwinyddiaeth ynglŷn wrth y cwbl, a lliaws o bethau eraill, na chaniatâ ein tertynau i ni fanylu arnynt, nac hyd yn nod eu henwi. Nid ydym yn meddwl fod yn anghenrheidiol, nac yn bosibl, i bob merch, mwy nag i bob mab, ddsygu yr oll o'r pethau hyn i berffeithrwydd; mae y maes yn rhy eang, ei drysorau yn rhy amrywiol, ac amser a moddion yn annigonol, i ganiatau hyny. Mae un neu ddau o honynt yn ddigon o dasg i'r dynion mwyaf eu talentau a'u hathrylith, i wneyd cyflawnder â hwynt mewn oes. Er hyny, fe ddylai y llen gael ei thynu oddiarnynt, fel y gallo pob un gael cipolwg, o leiaf, ar eu cynnwysiad.

Ond a oes anghenheidrwydd ar y merched ieuainc am addysg gyffredinol o'r fath a ddarluniwyd? Atebwn, yn gadarnhaol, ac yn y modd mwyaf penderfynol, Oes! Ac er mwyn eglurdeb a rhwyddineb i gofio, ni a ddosbarthwn y prawfiadau yn fân sylwadau, yn y modd canlynol.

1. Mae addysg gyffredinol yn anghenheidiol iddynt er eu galluogi i fwynhau llawer o gysuron darparedig ar eu cyfer. Mae meusydd llenyddiaeth yn llwythog gan aeron per ac aeddfed. Ar fyrddau barddoniaeth a rhyddiaith, mae cyflawnder o ddanteithion yn barotŷedig, ac y mae miloedd yn ymborthi arnynt. Yma y cânt adfywiad i'w hysbrydoedd cystuddiedig a balm i'w doluriau poenus. Ond mae y cwbl o honynt yn ofer i'r anwybodus a'r diddysg. Nid oes ganddynt olwg i weled eu prydferthwch, nac archwaeth i brofi eu melusder; ac O! y fath gollod a gânt! y fath drysorau a danteithion anghymharol a gollant yn feunyddiol! a hyny yn unig o ddiffyg addysg. Yn natur, dracheffn, mae ffynnonellau mwyniant yn afrifed. Mae hyd yn nod y glaswelltyn, ie, y tywodyn mwyaf distad, yn cynnwys defnyddiau gwledd i enaid y dealgar. Mae rhywbeth mwy ynddynt ac arnynt nag a ellir ganfod â'r llygaid o gnawd—mae doethineb, gallu, a daioni Duw, yn argraffedig mewn llythyrenau annileadwy ar bob un o honynt. Mae pob gwrthddrych yn llawn o ryfeddodau, ac y maent oll, mewn un iaith gyffredinol, yn pregethu Duw i ddynt;—"Y nefoedd sydd yn dadgan gogoniant Duw;"—ac y mae y dyn dealgar yn gweled Duw yn mhob peth, yn clywed ei lais trwy bob peth, ac yn dysgu rhanau o'i ewylls gan bob peth. Ond ni wel yr anwybodus a'r diddysg ddim bron i'w ryfeddu yn holl gylch y cread. Mae yn gweled rhyfeddodau natur yn allanol, mae yn wir, ond nid yw ei welediad yn ddim amgen na gwleddiad yr anifel a ddyfethir. Mae holl natur fel llyfr seliedig iddo ef. A phwy all draethu y cysuron a'r mwyniant y mae yn ei gollu trwy hyn? Ni ddylai y pethau hyn fod felly. Mae y Creawdwr doeth a da wedi gosod trysorau anmhrisiadwy yn nghyrhaedd dyn, a gallu iddo i'w cael allan a'u mwynhau, ond heb wybodaeth ac addysg, maent yn aros yn guddiedig oddiwrtho.

2. Mae addysg gyffredinol yn anghenheidiol iddynt er eu galluogi i wrthsefyll hudoliaethau i bechod a thrueni. Lliosog a chryfion ydynt yr hudoliaethau ag y maent yn agored iddynt. Yn mhob ardal, bron, mae rhai ellyllon mewn onawd i'w cael, sydd â'u hymddygiadau fel pe byddent wedi ymgynghreirio âg uffern i ddinystrio cymeriad, difa dedwyddwch, a dwyn gwarth a thrueni ar bob merch brydweddol yn eu cymydogaeith. Trwy edrychiad cariadlawn, a gweniadau twyllodrus, denant eu serch; trwy ffyddlondeb ymddangosiadol, ennilliant eu hymddiried; a thrwy addewidion celwyddog, y rhai na fwriadwyd eu cyflawni byth, a llwon melldigedig, a dichellion dyfal-barhaus, hudant hwy i'r fagl; ac yna, gadawant hwy yn eu gwarth, gan chwerthin fel ellyllon y fall uwchben eu trueni. Mae yn rewynus meddwl am y nifer mawr a syrthiant fel hyn yn ysglyfaeth i chwant mileiniaid yn ein gwlad hoff ein hunain: ond y mae yu fwy gresynus fyth fod teimlad y wlad mor galed wrth weled yr anrhaith a wneir, fel y gall yr anrheithiwr euog, wedi y cwbl, edrych yn eu llygaid heb ofni na gwrido. Brysied yr amser pan na chaffo twyllwyr a hudwyr merched weniadau na chyfeillach neb ond rhai fel hwy eu hunain, wedi ymwerthu i bob drygioni. Ond beth sydd a fyno addysg gyffredinol â hyn? Llawer iawn, ddarllenydd; oblegid y mae anwybodaeth yn rhoddi mantais i'r hudwr osod ei

flaglau ar ffordd ei ysglyfaeth. Mae merched anwybodus (a meibion yr un fath) yn fwy ofergoelus, ac yn hawddach eu twyllo, nag eraill; maent yn fwy o dan lywodraeth eu nwydau cnawdol, ac yn llai teimladwy o'u perygl; o herwydd hyn, hwy, yn fynychaf o lawer, a welir yn syrthio. Ond y ferch sydd wedi derbyn addysg dda, a'i deall wedi ei lenwi â gwybodaeth, mae fel pe byddai yn byw mewn caerâu; mae ar y dyhiryn ofn dynesu ati, ac y mae hithau, oddiar barch iddi ei hun, yn ymgilio oddiwrtbo fel be byddai ef wiber. Os llwydda, drwy ymrithio, i eanill ei ohymdeithas, mae hi wedi ei gwregysu âg arfau priodol i amddiffyn a diogolu ei rhinwedd. Bydd yn gwybod gwerth ei chymeriad, ac yn canfod y canlyniadau o'i golli; a rhydd hyn nerth ynddi i wrthsefyll pob ymosodiad ar ei rhinwedd. Y mae goonyn un sylw ychwanegol i'w gynnyg ar y pwnc hwn, a dymuneta iddo gael ei argraffu ar galonau y Cymry yn gyffredinol, ac yn enwedig ar galon pob mam—Mae lliaws o'n merched yn gadael eu gwlad enedigol yn ieuaine, i fyned i drefydd mawrion a llygredig Lloegr, i fyw. Mae yn ddigon anhawdd gan eu rhieni, eu perthynasau, a'u cyfeillion, yn aml, ymadael â hwy; a dagrau, yn ddigon cyffredin, fydd yr unig ganu yn iech i'w gilydd ar yr ymadawiad. Ond pe gwyddai llawer mam a thad, brodyr a chwior-ydd, a chyfeillion, am yr hudoliaethau annarluniadwy y byddant yn agored iddynt, fe fyddai yn ddeng mil mwy anhawdd ganddynt eu gollwng ymaith nag ydyw yn bresennol. Mae y trefydd mawrion yn gronfa o bob hudoliaeth lygredig, yn eu hagwedd mwyaf echryslawn a dengar hefyd. Degau o ferched ieuaine o Gymru a syrthiant yn ysglyfaeth iddynt bob blwyddyn, a meibion hefyd mor aml, ac amlach na hwythau. Yn Llundain, Manchester, a Liverpool, a threfydd eraill, mae miloedd lawer o Gymry, a fuont unwaith yn barchus eu henwau, yn hardd eu moesau, ac yn fiodenog gyda chrefydd, wedi syrthio i waslodion isaf anfoesoldeb a thrueni. Nid yn anfynoch, ohwaith, y gwelir merch o Gymru o dan ei gwarth, wedi cael ei thwylllo gan ryw ddyhiryn uffernol; ac yn nyfnderoedd anobaith, yn myned i fyw ar wobr anwired, mewn trueni annarluniadwy. O! famau duwiol yn Nghymru! dadau hefyd! esgynd eich gweddïau ddydd a nos at yr Hwn sydd yn abl i gadw yn ddilwgr hyd ddydd Crist, dros eich plant mewn gwledydd a threfydd estronol. Hyfforddwch y rhai sydd yn weddill yn mhen y ffordd; oblegid ni wyddoch pa bryd y byddwch yn eu colli hwythau. Rhoddwch addysg dda iddynt; llenwch eu deall â phob gwybodaeth, a dodrefnwch eu meddyliau â thrysorau penaf doethineb, fel y gallont wrthsefyll hudoliaethau chwant, a chadw eu cymeriad yn ddihalog, er yn nghanol gweithredwyr anwired.

3. Mae addysg gyffredinol yn anghenrheidiol iddynt er eu galluogi i ateb dyben eu creadigaeth; trwy wasanaethu eu cenedlaeth, a gogoneddu enw Duw. Mae eisieu argraffu ar feddyliau y merched, yn gystal a'r meibion, fod ganddynt rywbeth i'w wneyd yn y byd. Y diffyg o'r argraff yma yw yr achos fod y byd yn myned rhagddo mor araf mewn gwybodaeth a rhinwedd. Mae Duw wedi rhoddi talent i bawb, ac y mae yn dysgwyl i bawb farchnata gyda hi; ac, fe ddichon, nad yw yn ormod dyweyd y gall pob un, trwy iawn ddefnyddiad o'r dalent sydd ganddo, ragori mewn rhywbeth ar bawb eraill. Bydd gan y merched, yn gystal a'r meibion, gyfrif i'w roddi i'r Baruwr cyfiawn am y defnydd a wnant o'r talentau a ymddiriedwyd i'w gofal. Gallant wneyd mwy o ddaioni, mewn llawer ystyr, na'r gwrywod; oblegid y mae ganddynt fwy o afael a dylas-

wad ar y galon, yr ewyllys, a'r serch—eisteddle y drwg moesol—nag sydd gan y meibion. Mae ganddynt fwy o ddawn i berswadio a denu na nyini; a phan fyddant hwy yn siarad, mae pawb yn methu peidio gwrandaŵ. A phan ddaw y merched i roddi eu dylanwad mawr o blaid gwybodaeth, moesoldeb, a chrefydd, fe enir cenedl ar unwaith, yn ol y brophwydoliaeth sanctaidd. Ond tra yn amddifad o addysg a gwybodaeth, mae rhwystrau anorfod ar eu ffordd i gyflawni yr hyn ag y mae ganddynt dalent naturiol i'w wneuthur. Er fod ganddynt ddylanwad mawr ar y byd, ni wyddant y ffordd i'w ddefnyddio er lles cymdeithas; ac heb hyn, nid allant fod yn ogoniant i enw Duw.

4. Mae addysg gyffredinol yn anghenrheidiol iddynt er eu galluogi i fod yn ymgeledd gymhwys i'w gwŷr. Dylent fod yn gymdeithion iddynt, ac yn alluog i ddal cyfeillach resymol â hwy. Heb hyn nid all fod rhyw lawer o ddedwyddwch teuluaid gartref. Os bydd gan ddyn deallgar wraig anwybodus a diddysg, rhaid iddo fyned i ryw le oddicartref yn aml, neu fod heb neb i ddal cyfeillach resymol âg ef. Mae yn wir resynol na byddai addysg y merched ieuainc y fath ag a'u gwnai yn bob peth anghenrheidiol er cysur a dedwyddwch eu gwŷr. Ond nid yw llawer o honynt felly yn bresennol, a hyny o ddiffyg hyfforddiad ac addysg. Os bydd y gwr yn ewyllysio ymddyddan ar unrhyw destun buddiol, rhaid iddo fyned i dŷ cymydog, ymddyddan âg ef ei hun, neu fod yn fud; oblegid nid yw ei wraig yn gwybod dim am dano; ac os ymdrecha i'w dwyn i'w ddeall, deg i un nad golwg anserchus, os nad tafod drwg, a fydd ei wob. Pa gysur a all dyn deallgar gael yn nghwmni y fath wraig? Os dygwydd i ferched o'r fath fod mewn cwmni, lle bydd dynion teilwng o'r enw, ac os ymddyddanant ar ryw destunau buddiol, byddant hwy yn fud, ac anfodlonrwydd amlwg at yr ymddyddan yn argraffedig ar eu gwedd. Ac yn dra chyffredin mewn cymdeithas o'r fath, rhag digio y chwirydd trôir yr ymddyddan ar destunau plant, fel y gallont hwy gymeryd rhan ynddo. Rhodder addysg briodol iddynt, ac yna fe fyddant yn alluog i ddal cyfeillach resymol, ac i ymddyddan ar unrhyw destun buddiol gyda neb pwy bynag.

5. Mae addysg gyffredinol yn anghenrheidiol iddynt er eu galluogi i gyflawni eu dyledswyddau fel mamau. Y rhai sydd yn awr yn ferched ieuainc fyddant yn mhen ychydig amser eto yn wragedd a mamau, a thynged eu plant, i raddau helaeth, yn dybynu arnynt. Mae gan y tad ei ddyledswyddau tuag atynt; ond mae dyledswyddau y fam, mewn llawer ystyriaethau, yn fwy. Tra bydd ef oddicartref yn gweithio, er ennill bywoliaeth i'w wraig a'i rai bach, mae hi gartref yn barhaus gyda hwy. Tyfant i fyny o amgylch ei gliniau, sylwant ar ei holl ysgogiadau, a cheisiant ei hefelychu. Nid yw edrychiad ei gwynebpryd yn dianc rhag eu sylw; mabwysiadant ei geiriau, a derbyniant argraff feunyddiol oddiwrth ei holl ymddygiadau;—bydd ei delw ar eu tymherau, ar eu hymddyddanion, ac ar eu cymeriadau, trwy eu holl oes, ond odid. Ni ddichon neb gael y fath gyfleusderau a manteision i hyfforddi y plant yn mhen y ffordd ag sydd gan y fam. Os yn fam ddoeth mae ganddi afael cryfach yn eu serch na neb arall. Mae yn cael cyfleusderau bob dydd, trwy esiamplau, trwy gynghorion, cerydd, a chyfarwyddyd, fel y byddo amgylchiadau yn gofyn, i drin eu meddyliau tyner. Gellir dyweyd am blentyn wedi cael ei hyfforddi yn briodol fel hyn, tra o dan ofal ei fam, yn ffordd rhinwedd a gwybodaeth, bron yn ddieithriad, "Pan henseiddio nid ymedy â hi." Mae

y rhan fwyaf o ddysgedigion, a gwŷr rhagorol y ddaear, ag ydynt wedi talu sylw i'r pwnc hwn, yn priodoli eu llwyddiant i esiamplau a chynghorion eu mamau. Gofynai Napoleon y Cyntaf i wraig ddoeth, beth oedd yn anghenrheidiol er gwneyd y Ffrancod yn genedl fawr; a'r atebiad oedd—"Mamau." Yna, meddai Napoleon, mae silenedigaeth Ffrainc yn gynwysedig mewn un gair.

Dylai pob mam fod yn athrawes i'w phlant. Mor fuan ag y dechreuant sylwi, dylai ddechreu eu haddysgu; pan ddysgant siarad, bydd ganddynt liaws o ofyniadau bychain bob dydd, a dylai hithau eu hateb mewn dull cymhwys i'w deall, er eu calonogi. Dylai ymdrechu gwrteithio eu meddyliau â gwybodaeth fuddiol, ac yna derbyniant lawer mwy o les trwy eu hysgol nag y dichon iddynt wneyd heb hyny. Wedi i'r plant fyned i'r ysgol, a dechreu dysgu darllen, ysgrifenu, rhifo, a phethau eraill, a chael blas ar eu gwersi, bydd ganddynt lawer o bethau i'w dyweyd a'u gofyn i'w mam wedi myned adref. Bydd arnynt eisieu eglurhad ar y peth hwn, a gwybod pa fodd i wneyd y peth arall. Ond y mae y fam anwybodus a diddysg yn analluog i roddi un cynnorthwy iddynt. Rhyfedda at eu gwybodaeth a'u dysg, a thybia nad oes eu tebyg ar y ddaear; mae y plentyn yntau yn myned i dybied ei fod yn gwybod cymaint, a mwy, na'i rieni,—llenwir ei feddwl bach â hunanoldeb, ac uwch ben ei ddigon colla ei archwaeth at ddysgu, a thrwy hyny dinystrir pob gobaith am ei gynydd a'i ddyrchafiad. Ond y fam a gafodd addysg gyffredinol, mae hi yn athrawes i'w phlant hyd yn nod pan y maent mewn ysgol,—mae yn ateb eu gofyniadau, yn egluro geiriau ac ymadroddion anhawdd eu deall iddynt, ac yn eu cynnorthwyo i ddysgu eu gwersi erbyn y dydd dyfodol. Fel hyn ceidw ei dylanwad arnynt, a gwna addysg yn bleser iddynt ac nid yn faich;—bydd gan y plant hefyd feddwl mawr am dani, a byddant yn barod i wrandaw ar ei llais yn wastadol, ac i gymeryd eu harwain ganddi. Mae yn anmhosibl i famau gyflawni eu dyledswydd ttag at eu plant yn briodol heb dderbyn addysg dda eu hunain yn gyntaf.

Hyderwn fod digon wedi ei ysgrifenu bellach i argyhoeddi pob meddwl o'r anghenrheidrwydd mawr o roddi addysg gyffredinol i ferched ieuaine, a digon hefyd i roddi cynhyrriad cyffredinol i ddwyn hyn oddiamgylch gyda phob brys galluadwy. Digon yw yr amser a aeth heibio i esgeuluso diwylliant eu meddwl; mae y dydd wedi cerdded ymhell, ac y mae galwadau uchel arnom fel cenedl i brynu yr amser sydd eto yn ol.

Ond ymhellach, Pa fudd a lleshad a ddeillia o hyny? Llauer yn mhob rhyw fodd. Mae yr anghenrheidrwydd am dano, fel y dangoswyd, yn amlwg ddangos ei fuddioldeb. Ond yn ychwanegol at hyn, gellir dwyn amrywiol ystyriaethau ymlaen i ddangos mewn modd mwy neillduol y buddioldeb o hono, ac i gymhell yn wresocach ato.

1. Bydd yn sicr o symblyu y gwŷr ieuainc i fwy o ddiwydrwydd ac egni i gasglu gwybodaeth. Codai ymgystadlueaeth iachus rhwng y ddau ryw—ymdrechai y merched ragori ar y meibion, a'r meibion ar y merched. Ni bydd achos wedi hyny i gwyno fod ffyrdd gwybodaeth heb neb yn eu cynniweirio. Byddai y meibion ieuaine dan fath o anghenrheidrwydd i gasglu gwybodaeth, oblegid byddai gwybodaeth a dysg yr unig drwydded ddiogel a chymeradwy i ennill ffafwr yr ystlen deg. Heblaw hyny, ni byddent yn foddllawn i'r merched ragori arnynt, a chreai hyn ysbryd ymchwilgar ac ymroad i ddysgu ynddynt.

2. Cymhwysir hwynt i wynebu y byd a'i helyntion. Gallant hwy gychwyn ar eu taith trwy anialwch y byd yn siriol, am eu bod wedi astudio y ffordd, ac wedi derbyn anghenrheidiau y daith, ac addysg ganddynt fel arweinydd medrus i'w tywys ymlaen. Os cymharwn eu bywyd i fordaith, mae gan y merched addysgiedig lyw a chwmpawd i gadw eu llestr yn barhaus yn yr iawn gyfeiriad. I ba le bynag yr änt, byddant yn sicr o gyfarfod â rhywbeth ag oedd yn adnabyddus iddynt er pan yn blant; ac o ganlyniad, ni allant hwy fod mewn cymhariaeth i eraill, yn ddeithriaid ar y ddaear yn un man. Ac yn mha sefyllfa bynag y bydd i Ragluniaeth eu gosod ynddi yn y byd, mae allwedd trysorfa dedwyddwch pob sefyllfa yn eu meddiant. Os deuant i afael â chyfoeth ac anrhydedd, maent wedi eu cymhwyso i lenwi eu sefyllfa. Ac os yn wraig y llafurwr, bydd addysg yn taenu blodau ar hyd eu hanneddau cyfyng, ac yn gwneyd eu haelwydydd yn ddiareb yn eu cymydogathau. Gwna hwynt mor ddedwydd ag un fonediges yn ei phalaa, a cheidw eu coffadwriaeth yn anwyl i'w plant ar eu hol.

3. Rhydd addysg iddynt ymddangosiad mwy dyrchafedig. Mae dysgeidiaeth a gwybodaeth yn ddigon effeithiol i newid ffurf ac agwedd y corff. Dacw ddyrn ienanc, sydd o ran ei ffurf, bron yn afuniaidd, ac o ran ei symudiadau mae yn araf ac afrosgo, a hurtrwydd llo yn argraffedig ar ei wynebpryd. Ond anfonweh ef i'r ysgol, lle y caiff agoryd ei ddeall, a'i hyfforddi mewn gwybodaeth, a buan y ceir gweled cyfnewidiad yn ei ymddangosiad. Yn mhen ychydig o flyneddau bydd yr olwg arno mor wahanol i'r hyn ydoedd cyn myned i'r ysgol, fel mai prin y gall ei hen gyfeillion ei adnabod. Bydd ei aelodau yn fwy lluniaidd, ei symudiadau yn fwy bywiog, a dealltwriaeth yn pelydru drwy ei wynebpryd. O'r ochr arall, mae anfoesoldeb ac anwybodaeth yn dirywio ac yn hagrau y corff—mae anonestrwydd ac anlladrwydd yn argraffu eu delw ar y wynebpryd. Edrychwch eto ar y Gwyddel anwybodus; mae ei war uchel a chwyddedig, a'i dalcen llechweddog ac isel, yn rhoddi iddo yn rhy fynych ymddangosiad mwnci. Ond y mae ymddangosiad y Gwyddel gwybodus a dysgedig yn hollol wahanol; a phrin y gallm gredu, oni bai ein bod yn gorfod, fod y naill a'r llall yn perthyn i'r un genedl. Rhydd addysg ymddangosiad deallgar a dyrchafedig i fenywod ein gwlad, a rhydd hefyd deimlad dyrchafedig yn eu mynwesau. Dygir hwynt i deimlo eu dynoliaeth, a rhydd y teimlad yma nerth ynddynt i ymddwyn yn gydweiddol â'u hurddas; wedi hyny ni chymerant eu trin fel anifeiliaid. Bydd gweled mab neu ferch, y pryd hyn, yn llusgo eu traed ar eu holau, ac yn edrych â'u llygaid, eu ffroenau, a'u geneuau ar unwaith, gan ryfeddu fel plant at bob peth a welant, yn olygfa dra anghyffredin. Pan ddaw addysg yn beth cyffredinol, daw y ddynoliaeth i wiago ei mawrfrydigrwydd dechreuol.

4. Bydd yn foddion i ddwyn llawer o dalentau gwerthfawr i'r bwrdd cyfnewid, ag a fuasant heb hyny yn cael, mae yn dra thebyg, eu cuddio yn y ddaear. Mae hanes cenedloedd y ddaear yn amlwg ddangos fod doniau anghyffredinol yn cael eu hymddiried yn fynych i ferched. Nid llawer o enwau clodfawr sydd ymblith enwau merched Cymru, hen na diweddar, mae yn wir; ond tybygem mai nid diffyg talent ac athrylith yw yr achos o hyny, ond diffyg manteision i'w dwyn i weithrediad. Nid yw yn aanhebygol nad allai fod ymblith merched mynyddoedd Cymru y dydd heddyw rai a feddant athrylith ddigon galluog i gynhyrfu y byd, is, heb

iddynt hwy eu hunain wybod ei bod yn eu meddiant, ac heb anghen am ddim ond cyffyrddiad dwylaw nefol gwybodaeth & hi i roddi bywyd ynddi, ac i'w dwyn allan yn ei gogoniant. Mae gwybodaeth i athrylith, fel ysbrydoliaeth i'r prophwydi gynt, yn ei galluogi i wneuthur gorchestion.

5. Bydd yn foddion i genedlu ysbryd cenedlgarol. Mae rhai i'w cael o ysbryd anwladgarol—rhai yn casau ein gwlad, yn ei dirmygu, ac yn gwneyd eu goreu i ddfodi ein hiaith a'n defodau, a ninnau hefyd o fod yn genedl; ond yn gyffredin rhyw hen wrachod anwybodus a diddysg yw y rhai hyny. Mae ein hynafiaethwyr a'n dyagedigion, ein beirdd a'n duwin-ddion, i gyd yn rhai zelog dros harhad ein hiaith a'n defodau cenedlaethol, a gallwn ddysgwyl y bydd i helaethiad addysg gynnyrchu yr un ysbryd yn y wlad yn gyffredinol. Hwyrach mai peth dibwys yw hyn yn ngolwg rhai, ag a ddywedant nad yw cenedlgarwch ddim yn y byd, ac mai dyn-garwch yw pob peth; ond byddai yn werth i'r cyfryw rai gosio fod dyn-garwch yn beth lled amheus lle bydd cenedlgarwch yn eisieu. Y dyn sydd yn caru ei wraig, ei blant, a'i berthynasau fwyaf, sydd yn gyffredin yn caru ei gymydogion fwyaf hefyd; a'r rhai mwyaf cenedlgarol, bron yn ddieithriad, yw y rhai sydd yn meddu mwyaf o ddyngarwch.

6. Yohwanegir swynion a dedwyddwch teuluaidd wedi derbyn addysg briodol. Bydd y merched ieuaino yn alluog i fod yn wragedd teilwng o'r enw. Mae lle i ofni fod anwybodaeth y wraig wedi bod yn achos dechreuol o ddinysr llawer o deuluoedd. O ddiffyg cydymaith ynddi, ai y gŵr allan i'r dafarn, a throdd yn feddwyn sefydlog, a thrwy hyny dyfethwyd gobeithion a dedwyddwch y teulu am byth. Ond pan ddaw y wragedd yn rhai gwybodus a da, bydd cartref y lle mwyaf anwyl gan y gŵr o bob man, ac ni bydd gan y dafarn yn swyn na dylanwad arnynt mwyach.

7. Bydd yn foddion i goethi ymddyddanion. Nid yw y gwahaniaeth rhwng y cyfiawn a'r drygionus, yr anwybodus a'r dyagedig, i'w ganfod mewn dim yn fwy nag yn eu hymddyddanion. Mae ymddyddanion y rhai anwybodus yn blentynnaidd, iselwael, flol, a disynwyr, yn gnawdol, ac yn dra chyffredin yn llygredig ac anfoesol. Rhyw ymddyddanion fel hyn yn gyffredin a gymer le rhwng meibion a merched ieuainc canolradd a gwerin Cymru. Nid oes eisieu deall athronydd i wybod fod ymddyddanion o'r fath yn niweidiol i rinwedd. "Na thwyller chwï, mae ymddyddanion drwg yn llygru moesau da." Pe rhoddid addysg gyffredinol i'r ieuencetyd, fe goethid eu chwaeth, galluogid hwy i ymddyddan a'u gilydd ar destunau buddiol, ac ni byddai ganddynt flas ar yr ymddyddanion plentynnaidd presennol.

8. Bydd rhoddi addysg gyffredinol iddynt yn sicr o fod yn wasanaethgar i lwyddiant crefyddol. Symudid llawer o rwystrau oddiar ei ffordd, a gwneid lliaws o galonau fel tir braenaredig yn barod i dderbyn yr had dwyfol. Ac nid hyny yn unig, ond byddent hefyd yn well aelodau yn yr eglwys, yn rhagorach athrawesau yn yr Ysgol Sabbothol, ac yn fwy defnyddiol yn eu holl gylchoedd.

Hyderwn fod digon wedi ei ysgrifenu bellach i ddangos mai nid gwaith anfuddiol ydyw rhoddi addysg gyffredinol i'r merched ieuainc; ond yn y gwrthwyneb, mai gwaith ydyw ag sydd yn sicr o ddwyn oddiamgylch y canlyniadau mwyaf oysurlawn. Gymry anwyl! ymgodwn fel un gŵr o blaid addysg y genedl sydd yn codi; ac na fydded i ni orphwys nes byddo moddion addysg gyffredinol yn nghyrhaedd pob mab a merch trwy y

Dywysogaeth. Rhoddai hyn agwedd newydd ar ein gwlad mewn ychydig amser. Codem ein pen fel cenedl, a deuem yn fuan i dderbyn parch a chymeradwyaeth holl genedloedd y dddear.

CYFIEITHIAD AC EGLURHAD.

2 Cor. xi. 19, 20.

O'r adnodau uchod, rhoddwn y cyfieithiad canlynol:—

19. Yn llon yn wir y goddefwch annoethion a chwi yn ddoethion! gan y
20. goddefwch, os caethiwa neb chwi, os difroda neb, os cymera neb ymaith, os ymddyrchafa neb, os tery neb chwi ar y wyneb.

Y cyfeiriad sydd at y gau-athrawon oeddent yn Corinth, a alwent eu hunain yn "weinidogion Crist;" *ada.* 23. Dywedir yma bum peth am danynt:—Yr oeddent yn caethiwo cydwybodau dynion gan eu dwyn dan iau defodau Iuddewig; yn trafynau, fel yr arwydda y gair, feddiannau dynion, ac felly yn eu difrodi; yn cymeryd ymaith trwy ddichell eiddo eu canlynwyr; yn dyrehafu eu hunain, gan hōni hawl i ragorfreintiau arbenig; ac yn cernodi y rhai nad ymostyngent yn hollol i'w hawdurdod. Rhyfedd! Rhyfedd! Yr oedd y Corinthiaid, pa fodd bynag, rai o honynt, yn goddef, ac yn *llon*-oddef hyn oll. Ai nid darluniad cywir yw hwn o'r hyn a oddefir yn awr gan Babyddion? Gellir hefyd ofyn, Ai nid offeiriaid Pabaidd yn llwyr oeddent y gau-athrawon yn Corinth? Dywed Paul wrth y Thessaloniaid, "Y mae dirgelwch yr anwiredd yn gweithio eisoes." Wel, dyma y "dirgelwch" yn ei grynsyth yn eglwys Corinth! Ond paham ei gelwir yn "ddirgelwch?" Am fod, fel y tybiwn, "yr anwiredd" yn ymddangos tan gudd ac agwedd y gwirionedd. Yr oedd y gau-athrawon yn galw eu hunain yn weinidogion Crist, pan nad oeddynt ddim arall ond gweinidogion Satan. Dyma "y dirgelwch."

Nodwn yma, yn enwedig, y *llywodraeth* a feddiannai y gau-athrawon ar eu canlynwyr. Tuag at sylfaenu y llywodraeth hon, y modd neillduol oedd huanan-ymddyrehafiad. Yr oeddent yn ymfrostio fod ganddynt ryw ragorfreintiau arbenig, a'u bod yn weinidogion Crist mewn rhagorach fodd na Phaul; ac nid annhebyg nad oeddynt yn difrio Paul, gan nad oedd ganddo yr olyniaeth apostolaidd! Dyma ymfrost gau-athrawon coelgrefyddol yn mhob oes, o amser Paul hyd yn bresennol. Credu yr ymfrost gwag hwn, yna canlyn yn ddiattreg y llywodraeth arswydus a dieflig a ddarlunia Paul yn y lle hwn. Yna goddefa y dwliaid ofergoelus, a hyn yn llon, i gael eu caethiwo tan iau defodau diles a phlentynaidd, a chael eu hybeilio a'u hocedu o'u heiddo, tan y dysgwyliaid o ryw les a budd a addewir iddynt, a chael eu cernodio am anufudd-dod.

Mae amryw bethau yn yr ysgrythyr, na chanfyddir eu llawn ystyr a'u gwerth, nes byddwn yn canfod o flaen ein llygaid bethau cyffelyb i'r hyn a

ddarllenwn am danynt. Pwy yn ein gwlad a ganfyddai lawn ystyr yr adnodau hyn nes y daeth Pabyddiaeth yn ein plith? Dywed yr apostol yr hyn a yuiddangosai i ni o'r blaen megys iaith uwchlaw yr hyn oedd wir. Pwy braidd a allai gredu bod athrawon yn Corinth mor hyf a digywilydd a hōni eu bod yn rhagorach gweinidogion na Phaul, yr hwn a roddasai gymaint o brofion ei fod wedi ei ddanfon gan Dduw—y gwyर्थiau a wnaed ganddo, a'r arddeliad rhyfedd a roddasai Duw i'w weinidogaeth. Eto felly y bu. A phwy braidd a allai gredu y buasai i'r dynion digywilydd hyn i lwyddo i gael canlynwyr, ac yn enwedig i gael y fath ganlynwyr ag a oeddent yn foddllawn i ymostwng, i.e. yn llon ac yn llawen, i drefn gaethiurus, i anrhaith, ac i ddysgyblaeth greulawn! Eto felly y bu. Trown at Bab-yddiaeth, a gwelwn yn wirioneddol yr unrhyw bethau.

A pheth yw *Puseyaeth* sydd yn codi ei phen yn ein gwlad? Yr un yn gywir a Phabyddiaeth, ac âg athrawiaeth y gau-athrawon yn Corinth. Ymfrost yw ei dechreu, llywodraeth yw ei hamcan, defodau gwag yw ei haddoliad, a thräarglwyddiaeth a chwennycha weinyddu, a hyn oll tan y rhith o achub eneidiau! Dyma "ddirgelwch yr anwiredd."

Y peth blaenaf mewn Puseyaeth yw hunan-ddyrchafiad. Fel y gau-athrawon yn Corinth, yr olyniaeth yw y cwbl. Am wir grefydd, nid oes dim yn bod heb yr olyniaeth! Er bod cymaint o brofion diammheuol, fod miloedd yn ein gwlad wedi cael gwir grefydd heb yr olyniaeth, eto, yn ngolwg Puseyaid, mae yr olyniaeth yn anheborol. Felly y dywed Pabyddion, ac felly y dywedai y gau-athrawon yn Corinth. Nid peth newydd yw hyn; na ryfeddwn wrtho. Da yw fod genym y gair dwyfol—rhydd oleuni i ni mewn pob tywyllwch, dadrysa bob anhawsderau, a symud ymaith bob ammheuan.

OFFEIRIAD.

NODIADAU AR YR AMSERAU.

Y RHYFEL, Y RHYFEL! dyma destun mawr pob sylw ac ymddyddan yn yr wythnosau a'r misoedd hyn. Ar ol mwynhau manteision bendithiol heddwch am ddeugain mlynedd, yn ystod pa rai yr ymgododd ein teyrnas i enwogrwydd uchelaf y byd, yn ei thrafnidiaeth a'i chelfyddydau—dyma Brydain yn awr wedi cyhoeddi rhyfel yn erbyn ymherodraeth eang a galluog Rwsia; ac wedi anfon allan ei byddinoedd a'i llyngesau i ddwyn y rhyfel ymlaen. Y mae un dosbarth bychan o areithwyr ac ysrifenwyr yn ein gwlad, yn beio yn ddirfawr ar ein llywodraeth yn yr achos hwn; ac yn taeru fod y rhyfel yr ydym wedi anturio arno yn un cwbl ddi-anghenrhaid ac anghyfiawn: ond er ein bod ni yn edrych ar ryfel fel y ffangell drymaf ar y byd, ac fel agorfa i fyrdd o ddrwgau ac anghyfiawnderau, nis gallwn ymuno â'r gwŷr crybwylledig i dadogi y rhyfel presennol ar ein llywiawdwy'r; ond synio yr ydym, y gall Ymherawdwr Rwsia ddiolch am dano yn unig i'w ucheigais gormesol, a'i ddichellion twyllodrus

ei hunan. Rhydd i bob pen ei opiniwn, ac i bob tafod ei lafar; a rhydd yw i'r neb a fyno wrthddadleu yn erbyn mesurau llywodraethol gweindogion ein penadures ryglyddol—ac yr ydym ein hunain yn fynych yn eu gweled ymhell iawn o fod yn berffaith: ond rhydd yw i ninnau ddwywelyd, pe gofynasid i ni am ein pleidlais yn achosion y Dwyrain, y rhoddasem hi i Arglwydd John Russell a'i gymdeithion gweindogaethol, fel rhai yr oedd genym fwy o ymddiried yn eu doethineb a'u profiad, mewn materion tramor, nag yn y rhai hynny a'u collfarnant hwy, ac a amddiffynant Nicholas. Tybygem ni mai nid yn frysiog, nac o'u bodd, y gwynebodd ein llywiawdwyr ar y rhyfel; ond eglur yw, y gwnaethant bob cais oedd alluadwy i'w ragflaenu a'i atal, nes yr oedd y wlad yn dra chyffredinol wedi myned i'w beio am eu hwyrfrydigrwydd. Yr ydym yn credu mai nid oddiar wagoioniant, nac oddiar chwennych eiddo ei chymydog, yr aeth ein teyrnas i ryfela y pryd hwn, pa fodd bynag y bu am ryfeloedd blaenorol; ond gwrandaw a wnaeth ar lef cynghreirydd mewn cyfyngder, a sefyll allan yn erbyn trahauser ac anonestrwydd y gallu niweidiol oedd yn peryglu rhyddid ac annibyniaeth holl Ewrop.

Mae yn dda genym weled undeb trwyadl Lloegr a Ffrainc yn y rhyfelyrch presennol. Mae yn lled sier nad anturiasai y penaeth Rwssiaidd mor bell ag y gwnaeth, oni buasai ei fod wedi penderfynu yn ei feddwl mai tebycaoch oedd i'r Prydeinwyr a'r Ffrencwyr fyned i ryfela yn erbyn eu gilydd, nag i gydryfela yn ei erbyn ef. Eithr nid oes gan y cadnaw hwnw bellach ond dyoddef ei ddygu siomedigaeth, wrth weled y ddau allu ac awdurdod mwyaf dylanwadol yn Ewrop, ac yn y byd, yn dyfod allan law yn llaw i'w wrthwynebu. Dywedid yn rhai o gyfarfodydd Cylchlylliau Cristionogion Llundain, yn mis Mai, gan Syr Culling Eardley, ac eraill, fod yr undeb hwn eisoes yn dechreu effeithio yn dda ar ryddid crefyddol yn Ffrainc, ac y dysgwylir eto ddaioni mwy oddiwrtho. Nis gallwn lai na meddwl hefyd y dylanwadir yn ddaionus ar Fahometaniaid, wrth weled caredigrwydd cenedloedd Cristionogol yn eu cynnorthwyo yn erbyn camwri.

Mae ein llyngesoedd yn y Môr Du, ac yn y Llychlyn, yn cyflawni eu hamcanion yn bwyllog, ond yn benderfynol; ac y mae ein milwyr, weithian, yn darparu yn brysur at gymeryd eu rhan yn yr ymdrech bwysig. Yn y cyfamser, mae y Tyrciaid eu hunain wedi ennill lliaws o fuddygoliaethau, a rhai o honynt o bwys mawr, ar y Rwssiaid. Byddai milwyr Rwssia yn cael eu darlunio fel rhai nodedig am eu medr a'u gwroldeb milwraidd, ac yr oeddynt yn addaw iddynt eu hunain orchfygu y barbariaid Tyrciaidd gyda yr hawader mwyaf. Ond y mae yr hen gynghor, neu y rhybudd, hwnw yn ei rym byth, "Nac ymfrostied yr hwn a wregyso ei arfau, fel yr hwn sydd yn eu dyosg." Aml waith y gorfodwyd y Rwssiaid i encilio o flaen drylliau y Tyrciaid, gan adael ar eu hol floedd o laddedigion a chlwyfedigion. Ymosodasant ar amddiffynfa Silistria bedair neu bump o weithiau, ond bob tro yn afiwyddiannus, a chan golli miloedd o fywydau, a chydau eu cadfridogion penaf yn laddedig neu yn friwedig. Mae cyflwr presennol Rwssia fawr yn wir druenus: ein llyngesau yn cadw gwarchae ar ei phorthladdoedd—ei masnach yn cael ei rwystro, a'i masnachwyr yn ffael—y brifddinas dan ddeddf filwraidd—y trethi yn trymhau yn feunyddiol—myrddiynau o'r bobl a'r gwŷr ieuainc yn cael eu cymeryd o'u hanfodd yn filwyr ac yn forwyr—pob greyni yn hylldremu ar y wlad; a hyn oll yn

tarddn oddiar falcnder ac ystyfnigrwydd un dyn. Nis gallwn fod yn ddigon diolohgar am mai nid unbenaseth, fel yr eiddo Rwsia, yw llywodraeth Prydain Fawr.

Yn nghanol terfysg yr amseroedd hyn, tra y mae pawb yn teimlo, llawer yn arwyddo, a rhai yn prophwydo, nid oes genym ni ond ceisio annog ein darlennyddion gweddol—a hyderwn mai nid ychydig yw y cyfryw—i attolygu ar yr Hwn “sydd yn llywodraethu ar holl deyrnasoedd y Cenedloedd, ac yn ei law nerth a chadernid, fel nad oes a ddichon ei wrthwynebu,” am iddo ar fyrder beri i ryfeloedd beidio hyd eithaf y ddaear, ac adferu i’r bobloedd fendithion tangnefedd.

Yn mysg ein helyntoedd cartrefol, mae y DRETH EGLWYS wedi cael cryn le yn meddyliau a thrafodiasethau ein cydwladwyr yn Lloegr a Chymru. Wedi y penderfyniad a gyhoeddwyd gan bendeithion cyfreithiol Tŷ yr Arglwyddi, yn mis Awst diweddar, yn achos Braintree,—fod treth eglwys mewn plwyf yn ddirym ac anghyfreithlawn, os bydd mwyafrif y trethdalwyr mewn *cestry* blwyfol yn cytuno i’w gohirio am flwyddyn, neu i’w naclu yn gyfangwbl—daeth mwy o wrthwynebiadau llwyddiannus i’r dreth mewn cyfarfodydd plwyfol nag a welwyd erioed; ac yr oedd, ac y mae, tywysogaeth Cymru, yn ymddihuno i ateb ei rhaa, a dangos ei hoehr ar y cwestiwn hwn. Yn Llanelwy, o flaen wyneb yr eagob (yr hwn yn bersonol sydd yn teilyngu pob paroch oddiwrth bawb), ac yn Niabych, gerllaw iddo, dangosodd y bobl eu bod yn teimlo mai annheg oedd rhoddi treth orfodus arnynt at gyanal plaid crefyddol yr oeddynt yn ymneillduo oddiwrthi. Mae y werin yn Nghymru wedi gwneuthur pethau anhygoel trwy gasgliadau a chyfraniadau gwirfoddol; a phabam y rhaid i’r dosbarthiadau cyfoethog gyfrwyo côst eu haddoliadau, trwy y blyneddau, ar gefn y wlad? Yr oedd yn ddrwg genym weld hanes rhai gwŷr cyfrifol o blith yr Ymneillduwyr wedi rhoddi eu hunain mewn *cestrics* yn fenthyg i wŷr yr eglwys, tuag at eu cynnorthwyo i arddodi y dreth eglwys ar eu brodyr ymneillduol. Nid mewn cyflwr o ddysgleirdeb gogoneddus iawn y gellir dysgwyl y cyfryw fenthyg adref. Gall pawb ddeall cysondeb; dyn yn ymddwyn yn gyson â’r egwyddorion a broffear ganddo, mae hyd yn nod gwrthwynebydd yn adwaen ac yn priso y cyfryw un; ond pwy a all ganmawi na rhoddi oed i’r hwn sydd yn ceisio gwasanaethu dau Arglwydd?

Gwyddom am lawer o glerigwyr, heb son am selodau eglwysyddol, sydd yn addef fod y dreth eglwys yn arddodid eithaf annheg a gormesol ar Ymneillduwyr, ac yn mawr ddymunio dyddymiad arni, o leiaf yn ei gwedd bresennol. Ac yn wir, y mae pawb yn addef fod dyddiau ei theyrnasiad wedi eu rhifo, ac y bydd yn cael ei chyfrif o’n hir iawn yn mysg y pethau a aethant heibio. Addawodd gweinidogion y llywodraeth ddwyn i’r senedd yn gynnar eleni, ryw drefniad a roddai esmwythyd i’r wlad, yn nghyhoeddi y dreth eglwys. Ond rhyw analluogrwydd—nid un moesol, gobeithio—a lesteirasant iddynt gyflawni eu haddewid; ac nid oes genym ond dysgwyl wrthynt hwy yn eisteddiad nesaf y senedd. Dygodd un Mr. Packe, yr hwn sydd Uchel-Eglwyswr, reithysgrif haanerog ar y dreth eglwys i mewn i Dŷ y Cyffredin, yr hon, ar y cyfan, oedd yn tueddu i arwain Ymneillduwyr i gryn anghysur a sarhad; ond o ddifffyg eefnogaeth, galwodd ei reithysgrif yn ol. Darfu i Syr William Olay, eglwyswr rhyddfrydig, ddwyn rheithysgrif i mewn i lwyrr ddyddymu y dreth; ac er fod Arglwydd John Russell,

ac eraill o ddylanwad helaeth, yn gwrthwynebu ei gynnygiad, am ei, medd-
ynt, fod yn myned yn rhy bell, llwyddodd i gael mwyafrif lliosog o'i blaidd.
Ond ni chafodd ei reithysgrif fyned trwy "yr ail ddarlleniad." Eithr,
ar gyfer hyn, digon yw dywedyd fod tynged y dreth yn mhob plwyf
yn ymddibynu yn hollol ar ewyllys y plwyfolygon. Hyd nes y delo ein
llywodraethwyr âg ysgrif gyffredinol o ryddhâd ar hyn, cofwn fod y
gyfraith yn cenadu i ni ddyfod yn rhydd trwy ein hymdrech ein hunain.

NODIADAU AR LYFRAU.

The Christian Doctrines of Sin. By Dr. JULIUS MÜLLER. Clark, Edinburgh.

*The Pentateuch and its Assailants; or a Refutation of the Objections of Modern
Scepticism to the Pentateuch.* By W. T. HAMILTON, D.D. Clark, Edinburgh.

A Treatise on Homiletics, or Theory of Preaching. By Professor VINEY.
Clark, Edinburgh.

Y mae gwaith Dr. Müller ar Bechod yn ffurfio dwy gyfrol, yn y *Foreign
Theological Library*; ond gellir ei gael ar wahan: ac yn ddiau dyma un o'r rhai
goreu, os nad y goreu oll, yn yr holl gyfres. Mae yn dangos yn eglur, er fod
llyfrau peryglus yn dyfod o'r Germani, eto fod yno dduwinyddion mwy galluog i
amddiffyn yr athrawiaeth efengylaidd na neb yn y wlad hon. Y mae yn taraw
at wraidd y drwg; oblegid y mae y rhan fwyaf o'r gwrthwynebiadau i'r Bibl, ac
o'r golygiadau anghywir ar ei brif athrawiaethau, yn tarddu oddiar y diffyg o
syniadau teilwng am ddrwg pechod. Dyma yr achos fod cymaint o wrthddadl-
eucion yn erbyn y bygythion a'r barnedigaethau y sonir am danynt yn yr Hen
Destament: ac oddiyma y tardda yr amharodrwydd i dderbyn tystiolaeth y
Bibl am farwolaeth Crist fel iawn i Dduw am bechod dyn. Mae y pla hwn wedi
effeithio ar lawer sydd ymbell oddiwrth gyfrif eu hunain yn anffyddwyr. Y mae
wedi treiddio trwy ysgrifeniadau Schleiermacher, a'r Proffeswr Maurice; ac y
mae i'w weled i raddau llai yn Neander. Y maent yn edrych ar bechod fel
afiechyd a ddaeth i mewn trwy ryw anffawd i'r hil ddynol, yr hwn nis gellid ei
symud heb feddyginiaeth oruwchnaturiol: ond nid ydynt yn ystyried fod dyn
wedi myned trwy bechod dan gondemniad; a bod yr iawn yn anghenrheidiol
cyn y gellid symud y gollfarn, a gwneyd y pechadur yn gyflawn ger bron Duw.
Mewn geiriau eraill, nid oes ganddynt ond golygiadau tra amherffaith ar y
gwahaniaeth hanfodol rhwng pechod ac anffawd, rhwng drwg moesol a drwg
naturiol.

Gwnai y llyfr hwn les i lawer o bobl ieuainc yn Nghymru. Dyma lyfr a wna
iddynt feddwl wrth ei ddarllen. Y mae yn ddwfn, nid mewn ymddangosiad yn
unig, ond mewn gwirionedd. Bydd y darlleniad o hono yn eu galluogi i ddeall
pa un a ydynt wedi meddwl o ddirif ai peidio, ac yn foddion i'w cynhyrfu i
ddechreu ar y gorchwyl.

Hamilton on the Pentateuch sydd hefyd o duedd fuddiol. Nid oes un ran o'r
Hen Destament wedi bod yn nod i fwy o biceillau oddiwrth anffyddwyr na Phum
Llyfr Moses. Mae yr hanesion a gynnwysir ynddynt mor dra rhyfedd, fel nas
gellid cynnyg eu hesbonio heb addef cyfryngiad goruwchnaturiol: gan hyny,
nid oedd dim i'w wneyd ond eu gwadu. Y mae y Dr. Hamilton, yr hwn sydd

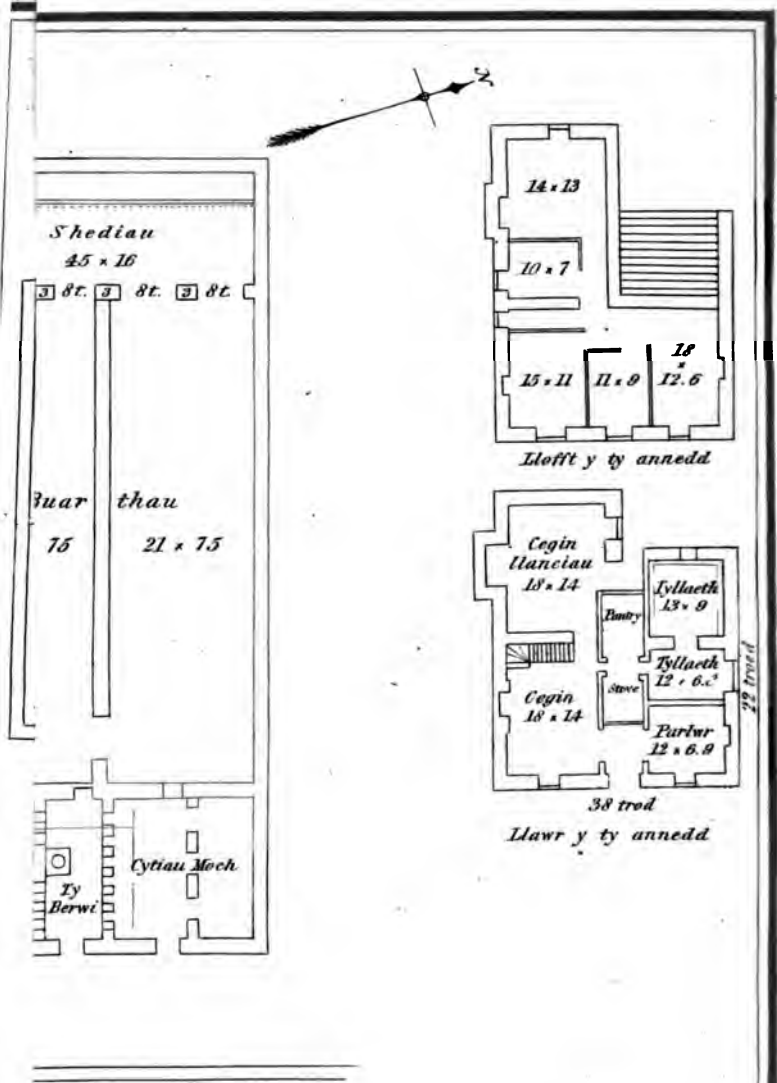
weinidog Americanaidd, yn dangos ei fod yn meddu gwybodaeth eang a manwl; ac y mae yn profi fod pob ymchwiliadau yn cadarnhau gwirionedd yr hanes sanctaidd.

Er fod llyfr Vinet yn un newydd, y mae enw yr awdwr mor adnabyddus bell-ach, fel y mae yn afreidiol dweyd llawer fel canmoliaeth i'w waith. Nid oes genym nemawr flas ar bregethu celfyddydol, nac ar y cynghorion celfyddydol i bregethwyr, a geir mewn rhai llyfrau. Ond yr oedd meddwl Vinet, wrth ymdrin â phob pwnc, yn myned at enaid y mater. Felly yma, er nad yw yn ddisiylw o addurniadau allanol, y mae yn treiddio trwy y rheolau arwynebol at egwyddorion tufewnol. Dyn mawr oedd Vinet; ac y mae argraff o fawredd meddwl ar ei holl ysgrifeniadau. Byddai y llyfr hwn yn rhodd werthfawr i bob pregethwr ieuanc.

The History of Wales, from the earliest Times, to its final incorporation with the Kingdom of England. By B. B. WOODWARD, B. A., Lond. Virtue, London.

Fel y mae yr iaith Gymreig yn colli tir yn Nghymru, y mae yn ymddangos ei bod yn ennill mwy o sylw yn Lloegr ac ar y Cytandir. Un arwydd hynod yw yr argraffiad destlus a drudfawr hwn o hanes yr hen Gymry, wedi ei ysgrifenu gan un nad yw yn medru ond ychydig o Gymraeg. Er fod ynddo, o anghenheid-rwydd, rai profion o anwybodaeth, mae yn amlwg fod yr awdwr wedi llafurio yn ddiarbed. Y mae cyhoeddiadau y "*Record Commission*" wedi rhoddi iddo un fantais arbenig, a meddyliem ei fod wedi gwneuthur y defnydd goreu o honynt. Mae y deagrifiad ddaeargol o Gymru yn werthfawr dros ben. Mewn gair, nid ydym yn petruso dweyd y ceir yma lawer o wybodaeth am ein gwlad a'n cenedl nad oedd hyd yn hyn yn gyrhaeddadwy.

1

SCALE 1/16th ofodfeddi i'r Droedfedd

(Gwel tu dalen 16)

Y TRAETHODYDD.

AMAETHYDDIAETH ISELDIR CYMRU.

RHAN I.—(PARHAD.)

GAN fod *eithin* yn rhan mor helaeth o gynnalïaeth ac ymborth yr anifeiliaid yn y gauaf, ac yn blañigion sydd yn tyfu mor naturiol yn Nghymru, nid annheilwng ydyw sylwi arnynt yn lled helaeth; sef y *dull goreu o'u meithrin*, ynghyd â *dangos eu defnyddioldeb*. Y mae eu defnyddioldeb yn rhagori yn gyffredinol fel porthiant i geffylau yn y gauaf; ac yn enwedig ar dymmorau sychion, pan y bydd y gwair yn brin, a'r porfeydd yn salw. Profwyd hyn yn eglur iawn yn y flwyddyn 1845. Nid llawer a arferir o honynt fel porthiant i wartheg, oddigerth gan ambell i fythynwr â'i un fawch. Y maent yn hynod am roddi llaeth, pan y porthir gwartheg blithion â hwynt; rhoddant liw rhagorol, a pharant fias peraidd ar yr ymenyn a'r llaeth. Ond porthi ceffylau ydyw y defnydd mwyaf cyffredinol a wneir âg eithin yn y Dywysogaeth. Dechreuir rhoddi eithin i'r anifeiliaid cyn gynted ag y byddant yn dyfod i mewn i'r ystablau yn y gauaf; a pharheir i'w tori hyd Galanmai canlynol. Y mae tuedd i boethi yr anifeiliaid yn ormodol ynddynt; am hyny, rhaid eu cymysgu gyda gwair, neu wellt wedi ei falu, neu ùs ceiroh, neu ùs haidd, a bod yn ofalus i gymysgu ychydig o halen gyda hwynt; attalia hyny y tueddiad i boethi yr anifeiliaid, a byddant yn fwy llesol o lawer iddynt. Mwydo yr ùs haidd mewn dwfr-poeth, neu oer, a chymysgu y drwyth yma gyda'r eithin, sydd yn hynod fuddiol; y mae hyn mewn arferiad cyffredin yn mysg y ffarmwyr mwyaf. Weithiau, bydd maip, rwdina, neu foron, yn cael eu cyd-steamio â'r ùs, wedi cymysgu ychydig o geirch â hwynt. Nid yw yn bosibl cael gwell trwyth i'r anifel sydd yn gweithio yn galed. Mr. Spooner, o Birmingham, a dynodd sylw y Seison yn gyntaf at feithrin eithin. Er mor llesol ydyw y planigyn hwn, nid oes hanner digon o ofal yn cael ei gymeryd yn ei feithriniad. Dylid bod yn fwy gofalus wrth eu hau, ac yn enwedig wrth eu tori, cyn y gellir derbyn yr elw cyferbyniol i'w defnyddioldeb. Y mae yn blañigyn mor gyffredin, a chymaint o honynt yn tyfu mor naturiol yn mhob cwr o'r wlad, hyd nes y maent yn cael eu cyfrif ond megys ail beth gan y ffarmwr. Ond pe gofynid i ambell un lled drefnus, Pa un ai yr erw sydd ganddo dan eithin ai ynte erw o'r cae gwenith ydyw y mwyaf ei werth yn ei olwg? diddadi genyf y rhoddai y flaenoriaeth i'r eithin.

Un o'u rhagoriaethau penaf ydyw, y tyfant ar y tir salaf a mwyaf teneu ar y tyddyn. Y maent yn hoffi y priddyn melyn, ysgafn, sych, graianog; hoffant hefyd le cynhes, yn llygad haul; a thyfant yn iraidd, weithiau, yn

y lle mwyaf oer a digygod, ar lethr bryn, neu ar benau y gwrychoedd, yn ochr gwal, neu mewn bol clawdd. Y mae y nifer fwyaf o ffermwyr Cymru o'r farn na waeth yn mha le, nac mewn pa fath dir, i hau eithin, os gellir eu cael; yr wyf ffinau o'r un farn, os er mwyn cael eithin i'w llosgi yn unig yr heuir hwynt: ond os eu heuir er mwyn ymborth i'r anifeiliaid, dyldid cymeryd peth gofal pa fodd, a pha le, i'w hau. Heuir eithin, yn gyffredin, mewn penau cloddiau pridd, yn un neu ddwy res; bryd arall, ar stol neu sawdl clawdd; dro arall, wrth ochr gwal; ac y mae hyn yn ateb dau ddyben, sef cadw y gwaliau rhag i'r anifeiliaid eu chwalu, ac yn ymborth i'r anifeiliaid. Heuir hwynt hefyd mewn owr o'r cae. Y dull goreu yw eu hau yn rhesi, a gadael digon o le i'r gwynt a'r haul weithredu arnynt. Weithiau, heuir hwynt fel had meillion cochion, gydag ŷd, ond y mae y dull yma yn fwy darostyngedig i fethu, trwy berygl i'r chwyn eu tagu, ac yn euwedig y gelyn penaf iddynt eu lladd, sef marchwellt. Collwyd llawer cnwd da o eithin, o ddiffyg glanhau y tir wrth eu hau. Yr wyf yn hollol gydfyned â hau mewn sawdl clawdd, ac yn yr ochr allan i ffos; ond am hau mewn pen clawdd, yr wyf yn groes i hyn. Os heuir mewn ffos neu'r sawdl, gellir cael eithin da, ond gofalu am eu tori yn ddigon cynnar yn y tymmor, cyn i wynt rhewllyd y gauaf eu crino. Y mae eithin, wedi i'r bonau grino, yn myned yn bur ddiwerth, ac ni wna yr anifeiliaid ond ychydig o honynt ar ol eu mals; ac os bydd y cyfan o'r eithin wedi eu meithrin felly, ni cheir ond ymborth gwael i'r anifeiliaid yn fuan ar ol y Nadolig, gan y byddant wedi crino. Y mae eithin wedi eu hau mewn pen clawdd yn fwy agored i wyntoedd crinllyd y gauaf, ac felly yn ddiwerth iawn. Heblaw hyn, y mae hau eithin mewn pen clawdd yn dangos hwmonaeth aifer: gwell genyf fi blanu drain yno bob amser;—dau y drain, yn mhen amser, yn gysgod, ac yn ddigon o ddiogelwch rhag anrheithiad yr anifel mwyaf barus. Os heuir eithin mewn lle sych, crinllyd, grugog, a diwerth, efallai y dau cnwd go lew, ond ni byddant ond ymborth salw ac afiach. Heuir eithin mewn gwaenydd a rhesydd corslyd, a lleoedd gwlybion, trwy godi rhes o dywyrch, a throi y tu glas iddynt i lawr, a'u hau yn rhesi yn y tu priddlyd i'r dywarchen. Arfer eraill eu hau mewn lle felly ar wahân (*broad-cast*), ar ol ei aredig a'i lanhau. Yn fy marn i, y mae llawer iawn i'w ddyweyd yn erbyn pob math o le fel yna i'w hau; ac yn y fath dir, ceir gweled y tyf gwellt oer, sur, &c., yn gymysg â hwynt: ac os parotoir yr eithin hyn yn ymborth i anifeiliaid, ni wnant eu bwyta, os cânt ymborth wedi tyfu ar dir gwell; nid o herwydd fod y gwellt yn gymysgedig â'r eithin, ond oblegid fod yr eithin o'r un natur a'r gwellt, a'r naill a'r llall yn ymborth gwael, sur, ac afiach, i'r anifel; a'r achos o'r cwbl yw, fod y tir yn wael. Mae yn wir fod gwahaniaeth mawr rhwng natur tiroedd gwaelion a'u gilydd, oblegid gwyddom am ambell i dir gwael y ceir cnwd da o eithin ynddo, a gwyddom hefyd am dir gwael na cheir dim hanner cymaint ynddo, a'r ddau yn *edrych* cyn waeled a'u gilydd. Awgryma Dr. O. O. Roberts, yn y "*Journal of the Royal Agricultural Society*," y gellir hau eithin yn y clwt gwaelaf ar y fferm: a dyna farn nifer mawr o ffermwyr Cymru, na waeth pa fath dir i hau eithin, os ceir rhyw fath o gnwd o hono. Addefaf y gellir hau eithin yn y darn gwaelaf i ambell fferm. Y mae ambell fferm yn dir lled wael i gyd, heb nemawr wahaniaeth rhwng y clwt goreu a'r clwt gwaelaf; a fferm arall yn dir da i gyd, heb ond ychydig wahaniaeth rhwng y goreu a'r gwaelaf o

honi. Gellid hau eithin, yn ddibetrus, yn y darn gwaelaf i leoedd felly; ond am fferm yn gant o erwau o fesur, a thriugain neu bedwar ugain o'r rhai hyny yn werth pymtheg swllt neu bunt yr erw, a'r gweddill yn dir pur wael, byddai y dyn a heuai eithin yn y darn gwaelaf i un felly yn ffol; nid am na chai gnwd, efallai, ond am mai ymborth sal a diles a fyddent yn y diwedd. Colled ar dir hefyd yw hau eithin ar dir gwael. Bydd eisieu cymaint arall, o leiaf, o dir gwael i roi yr un faint o ymborth a thir da. Pe byddai y tir gwlyb gwael heb eithin ynddo, gellid ei syohu, a'i wneyd yn dir da; ond wedi hau eithin mewn tir gwael, ffarwel am gyfle i ddiwyllio y darn hwnw.

Addefir gan bawb y ceir mwy o ymborth oddiar erw o dir o eithin, nag o un math arall o ymborth i anifeiliaid. Y mae y gwahaniaeth yn fawr iawn o du yr eithin. Rhaid ei fod yn fawr, oblegid gwelais werthu eithin yn Nghymru am bymtheg punt yr erw; ac ni buasai un math o ymborth arall i anifal yn cyrhaedd yn agos i'r gwerth: a phan y cymherir y gwahaniaeth yn y gost o godi gwair, &c., yn rhagor nag eithin, ymddengys yn fwy fyth. Ceir cnwd o eithin o glwt o dir bob blwyddyn, drwy dori un darn eleni, a'r darn arall y flwyddyn nesaf, am ugain neu ddeugain mlynedd yn ddigost, ond y gost gyntaf; pan na cheir gwair yn ddigost ond am ychydig iawn o flyneddau.

Haerir fod eithin yn methu mewn tir rhywiog da. Camsyniad hollol ydyw hyn; y mae mor hoff ganddynt y tir goreu ag ydyw gan y gwenith. Mewn tir da y mae y marchwellt yn curo yr hedyn, a hyny trwy ddiolfalwech y ffermwr yn gomedd ei lanhau; ac, efallai, o ddiffyg ystyriaeth fod yn rhaid cadw y tir yn lân. Gwelais rai yn llosgi wyneb y tir, er mwyn difa y marchwellt, fel y gallai yr eginyn gael gwell chwarsu teg i ddyfod i fyny. Mae yn sier y tyf eithin yn mhob math o le, ond dylid fod yn ofalus i gadw y dwfr oddiwrthynt. Yr amser goreu at hau ydyw Mawrth ac Ebrill. Y mae pedwar pwys i'r erw yn ddigon wrth eu hau yn rhesi; ond rhaid cael oddeutu wyth pwys yn y dull cyffredin o hau ar wahân. Bydd rhai yn eu tori y flwyddyn gyntaf, ond nid ydynt mor addas i'w defnyddio y tro cyntaf, ac ni ddylid eu tori cyn pen y ddwy flynedd; ymddibyna hyn yn fawr ar natur y tir, a'r hinsawdd: ond eithin dwyflwydd a gyfriür y rhai goreu fel porthiant.

Ymdrechaf ddangos y dull goreu, yn fy meddwl i, at eu hau a'u trin; a phe bawn i yn myned i hau eithin ar wahân, dyma y dull a ddefnyddiwn:— Os byddai y tir yn deneu, hyny yw, os byddai aiâl neu graig, neu ynte galedwech mawr yn y tir, yn agos i'r wyneb, mi a'i glanhawn yn dda, trwy roi cnwd o ½d ynddo i ddechreu; wedi hyny, cnwd o faip, er ei lanhau yn drwyadl; ac wedi hyny, heuwn geirch ynddo yn *bur deu*, a hau had eithin, fel had *cloer*, yn gymysg. Os byddai chwyn yn ymddangos ar ol y cynauaf, byddai y tir yn "frau braf" i'w tynu, er glanhau y tir, a gadael chwarsu teg i'r eithin. Ond gwell genyf fi, bob amser, hau yr eithin yn rhesi, er cael eu glanhau a phalu rhyngddynt. Os byddai yn fras-dir dwfn, cymerwn baliad rhaw o hono dros ei wyneb ymaith, a theilwn ef â lludw drosto; yna, heuwn geirch, yn deneu, a had eithin ynddo, y tymlor cyntaf, ac ni byddai perygl na byddai yn eithaf glân. Ond gwell eto fyddai eu hau yn rhesi, er mwyn cael palu a chwynu rhyngddynt mewn blyneddau dyfodol, i'w glanhau, &c.

Dyma fel y dywed un cyfaill wrthyf;—"Y mae genyf glwt o dir wedi

ei hau yn y wedd hon yn *broad-cast*, a byddaf yn cael cawd anferth o honynt, ac yn eu tori bob blwyddyn. Bum yn arfer eu tori bob yn ail blwyddyn, ond byddai troedfedd o'u bonau yn crino, trwy eu bod mor dewion; ond er pan yr ydwyf yn eu tori bob blwyddyn, yr wyf yn cael cawd da o honynt, a hwnw yn ymborth iachus a rhinweddol. Yr wyf wedi teilo (*top dress*) y clwt unwaith neu ddwy er's wyth mlynedd, â lludw mawn a glo, &c.; ac yn gweled hyny yn ateb dyben da. Lludw mawn a glo oedd genyf, ond yr wyf yn meddwl yr atebai *gypsum* yr un dyben; a gellid cael digon o hono i deilo dwy erw am ddeg swllt; gan fod lludw yn brinach er pan yr ydym ni, ac eraill, wedi myned i losgi glo yn gwbl."

Dylid gofalu am gadw yr anifeiliaid o honynt pan yn ieuainc, yn enwedig y dofaid; y maent yn diffrigo yr eithin, yn mathru ac yn llwybro trwyddynt, a'r gwlan yn effeithio yn niweidiol arnynt. Rhoddir y bai ar yr had a'r plauigyn, os metha; pan, mewn gwirionedd, diogi ac esgeulusdod y tyddynwyr ydyw yr unig achos o'r siomedigaeth. Yr hen ŵr, neu'r bachgenyn ieuanc, a roddir i dori yr eithin, a'u malu, heb ystyried fod anghenrheidrwydd anhebgorol eu tori yn drefnus gyda manylrwydd: gwna eu tori yn glos wrth y llawr fwy o ddaioni i'r cawd dyfodol nag y gall neb amgyffred. Dylid eu tori â chryman miniog, wrth y llawr;—gwelais fath o bladur at y gorchwyl, ond nid yw yn bosibl ei harferyd mewn rhai manau, nac mewn un man os na bydd y maes yn wastad. Gadael hen fonau hirion yn y maes sydd yn dinystrio y tyfiant dyfodol, fel na bydd yn bosibl eu tori y flwyddyn ganlynol. Gofaled y llafurwr wrth dori ei eithin, o hyn allan, am eu tori yn ddigon isel; a chofied ei fod yn gwneuthur mwy o ddrwg nag a all amgyffred wrth eu tori yn ol yr hen ddull, trwy adael hen foncyffion cryfion yn y cloddiau a'r caeau:—bai dirfawr ydyw.

Y mae y drefn o guro eithin gyda gyrdd agos a myned allan o arferiad; gwelir y peiriannau eithin (*gorse engines*) yn mhob cwt, ac ar bob tyddyn, yn cael eu troi gan un neu ddau ddyn, yn gyffredin; ond mewn ffermydd o ychydig faintiolaeth, y maent yn cael eu troi gyda cheffyl, neu ddwfr. Gan fod y peiriannau hyn mor aml mewn arferiad, nid yw yn anghenrheidol rhoddi desgrifiad o honynt;—y mae gofaint, yn mhob ardal, agos, yn gyfarwydd â'u gwneuthur. Ar ol malu yr eithin, taenellu ychydig o halen drostynt sydd yn llesol iawn. Mesurais ddau gibyniad o eithin wedi dyfod drwy yr *engine*—yr ydoedd yn pwysu wyth pwys ar hugain; a gwna o ddeunaw pwys ar hugain i ddeugain pwys ddigon o ymborth i un ceffyl am bedair awr ar hugain. Nid ydyw eithin wedi eu rhoddi drwy yr *engine* unwaith yn ddigon mân i'w rhoddi i wartheg;—mae eisieu rhyw welliant ar y peiriannau, cyn y gellir porthi y gwartheg gyda hwyt—rhaid cael rhyw offeryn i'w hysigo yn fwy. Dywed Mr. Spooner ei fod ef yn eu rhoddi mewn cafnau, a math o faen melin i'w hysigo; o amgylch y maen y mae cylch haiarn, â rhych ynddo. Trōir y maen gan anifel oddeutu deuddeg gwaith; a malurir yr eithin nes y byddant yn debyg i fswagl. Bydd ef yn lluchio ychydig o halen a dwfr arnynt pan o dan y maen. Ond y mae eisieu gwneyd y peth yn fwy syml cyn y daw i arferiad cyffredinol. Onid tro doeth fyddai cynnyg gwobr am y fath ddyfais? Pa beth mae y *Royal Agricultural Society* yn ei wneyd yn hyn?

Er yr holl fantais sydd yn deilliaw oddiwrth eithin, ychydig iawn o sylw, a llai o ofal, sydd yn eu meithrinial. Nid oes ond pur ychydig yn y wlad wedi dyfod i benderfyniad hollol pa un ai tyfu yn fwy helaeth a

wnant ai peidio drwy feithriniad; y maent yn boddloni ar yr hyn sydd yn tyfu yn naturiol trwy y creigiau, a lleoedd gwylltion eraill, ynghyd â'r ychydig a heur yn y meusydd. Yr wyf o'r farn y dylid cloddio allan y darn goreu ar y tyddyn i'w tyfu. Gwn am rai amaethwyr yn Iseldir Cymru ag sydd yn bur ofalus yn eu meithriniad, yn eu hystyried y cnwd mwyaf buddiol, ac yn darparu y lle goreu ar y tyddyn iddynt.

Dywed yr hen ddiareb mai "mewn baw mae casglu cyfoeth." Nid byw mewn budreddi a feddylir; ond cynnilo, hel, casglu, a thyru tail, a'i gymhwyso gyda barn gywir ar y tir, a thrwy hyny gasglu cyfoeth. Rhaid addef fod amaethwyr Cymru wedi esgeuluso y ddyledswydd hon yn ormodol, sef cynnildeb yn y domen dail; o ganlyniad, rhaid eu hannog i fod yn fwy gofalus ac ymdrechgar, fel na byddo un gwastraff yn cymeryd lle yn y buarth, mwy nag yn yr ysgubor. Heb dail, anmhosiibl ydyw codi cnydau gleision; ac o ganlyniad, cnydau o yd na phorthiant. Fel hyn y mae y ddyledswydd yn gorwedd wrth ddrws pob amaethwr i gynnyrchu digonedd o dail ar ei dyddyn i ddiwallu anghenrheidiau y llyisiau a'r frwythau sydd yn tyfu arno. Mae digon o ddefnyddiau gerllaw, ond eu defnyddio gyda barn a medrusrwydd. Onid gwastraff yw gadael i drwno yr anifeiliaid a'r dwfr tail redeg gyda'r afon, fel, ysywaeth, y gwelir yn y rhan amlaf o sfermydd y wlad? Yr ydwyf eisoes wedi rhoddi cyfarwyddyd yn nghynllun y *farm yard* o'r dull y dylai trwnc yr anifeiliaid gael ei ddiogelu; sef mewn pydew, â chwterydd yn arwain iddo o leusod y beudai, y stablau, a'r cytiau moch. Coll mawr iawn sydd ynom i wneyd y goreu o bob gwrtaith, yn enwedig y gwrtaith gwlyb (*liquid manure*). Nid oes gan y nifer fwyaf o honom fel amaethwyr un dychymyg am ei werth, nac am y golled yr ydym yn ei ddyoddef trwy ein hesgeulusdra gyda'r gwrtaith gwlyb, a'r dwfr tail; ac yr wyf yn meddwl y bydd yn rhaid i ni weled llawer iawn o ddiwylliad ychwanegol mewn sfermwriaeth, cyn y gellir dysgwyl y goreu yn cael ei wneyd o hono. Y mae genyf fi waen, o'r hon y byddaf yn cael gwair bob blwyddyn i'r gwarthege, a byddaf yn ceisio troi cymaint ag a allaf o ddwfr tail iddi. Gwnaethum brawf unwaith o'i rinwedd trwy ei droi ar un darn o'r waen, a theilo y darn arall â phridd a thail, ac yr oeddwn yn methu barnu yn amser y cynauaf nad oedd llawn cymaint, os nad mwy, o gnwd ar y darn gwrteithiedig â'r dwfr tail, nag ar y darn a deilwyd â phridd a thail. Ond yr oedd y dwfr tail y gwnaethum y prawf yna âg ef yn anmhur iawn, sef yn gymmysgedig â mwy o lawer na'r hanner ond odid o ddwfr ffynnon, ac felly nid oedd y prawf yn deg o lawer. Gwelir mor fuan y talai y pydew am dano ei hun; ond rhaid ei wneyd yn ddiiddos fel y dalia ddwfr, a chadw ymaith y dwfr gwlaw o hono, a rhaid gwneyd caudad diddos, neu do arno, er ei ddiogelu. Nid llawer o gost fyddai i'r meist tir wneyd un ar bob ffarm ar ei ystâd, yn enwedig lle byddo eisoes yn adeiladu. Y mae o annhraethol werth i'r tenant er cynnyrchu frwyth y tir, yn enwedig at deilo ar y croen (*top-dressing*) i wair, neu borfa, neu er cymmysgu pob math o ysgwrff, rhigion, chwyn, a charthion y tyddyn, gyda gwehilion eraill y gellir eu troi yn dail. Lle nad ellir yn gyflus ddyfrhau y tiroedd gyda dwfr tail (*liquid manure*), mae yn hawdd i bob sfermwr ei ddiogelu rhag rhedeg yn wastraff hollol gyda'r afon. Gellir dywedyd mai dyma yw *British guano* y tyddynwr bach ar lethrau bryniau a gwastadedd Cymru. Mi a welais, er's rhai blyneddau bellach, yn Nhre'r Gof, yn Mon, drefn ganmoladwy er diogelu y dwfr tail,

ac o drin y domen. Yr oedd gan y perchenog scôb wedi ei gwneyd o goed, er lluchio y dwfr fyddai yn cael ei wasgu o'r tail am ben y domen pan yn dechreu poethi. Yr oedd yn sicrhau effeithiau tyfadwy y dwfr yn y gwellt a'r sothach oedd yn y domen, yn cadw y domen rhag poethi i ormodedd, a'r tail yn pydru yn raddol. Felly yr oedd yn gwneyd plyg bob dydd naill ai â gwrtaith o'r beudai a'r stablau, neu o bridd a gwellt.

Mae y cynllun canlynol o domen dail mor rhagorol, nas gallaf mewn un modd ei wellhau, ac wedi ei ddilyn gan hen gyfaill hoff genyf:¹—"Dylai y man lle byddo y domen yn cael ei gosod i lawr fod yn agos yn geuedd (*concave*), sef mewn pantle, os bydd yn bosibl; a da fydd agor lle iddi er diogelu yn benaf y dwfr tail rhag ei wastraffu. Byddaf fi yn gyntaf yn cario gwely o fwnws mawn, pridd, a thywod, ac unrhyw ygarthion y gellir eu casglu ar hyd y buarthau; ac yn Ngŵyl Mihangel, casglu y gwlydd pytatws, a'u rhoi yn blygion ar eu gilydd. Mae mawndir yn ddefnydd rhagorol, lle gellir ei gael, i wneyd y gwely cyntaf. Wedi cael plyg lled helaeth i gychwyn, bydd y tail o'r beudai a'r stablau yn cael ei gario yn blygion ar eu gilydd yn wely o drwch helaeth. Cyn gynted ag y gwelir y domen yn mygu, rhaid lluchio y dwfr tail ar hyd-ddi. Mae genyf scôb yn y pydew i godi y dwfr, a bydd yn rhaid i'r porthwr fod yn ofalus i'w lluchio ar hyd y tail er ei gadw yn llygoer, rhag ymweithio a phoethi i ormodedd; bydd hyn yn cynnorthwyo i'r gwellt fraenu a phydru, ac yn peri i'r *ammonia*, neu y drygsawr, gael ei gadw yn y gwrtaith, ac felly yn cymysgu y rhinweddau tyfiadol sydd yn y dwfr gyda'r gwellt a'r sylweddau eraill sydd yn y domen. Cofiwch bob amser am i'r dynion, wrth garthu y beudai a'r ystablau yn hwy'r ac yn foreu, gario y tail yn uniongyrchol i'r domen. Gadael y tail yn bentyrau bychain wrth ddrws yr ystabl a'r beudy, i'r haul a'r gwynt sugno pob rhinwedd ffrwythlawn a daionus allan o hono, sydd yn wastraff mawr, ac yn arferiad aifer ac annhaclus iawn. Mae yr awyr yn gweithredu yn llym ac yn brysur ar y tail, os bydd heb ei orchuddio, a'r rhinweddau goreu yn rhedeg ymaith fel tarth o hono, y ffrwythlonder yn cael ei olchi gan y gwlaw, hyd nes y bydd troliad o hono yn llai o werth na llonaid berfa o dail pur. Ar ol cael plyg digon tew o dail, rhoddwch blyg wedi hyny o bridd, neu wellt, neu ryw ddefnydd llysieul arni, er ei gorchuddio, a diogelu y prif weithredydd sydd yn y gwrtaith, sef y drygsawr neu yr *ammonia*. Lluchio ychydig o halen, sydd yn beth rhagorol, yr hwn sydd yn rhad yn bresennol, yn benaf am fod halen yn un o'r prif elfenau sydd yn meithrin llysiâu, ac onid hawdd yw tafu ychydig o hono i'r domen? Byddaf yn arferyd dwy neu dair tunell o hono yn flyneddol, trwy ei luchio ar hyd yr ystablau yn y boreu (mae yn helpu i uno yr *ammonia* â'r tail), ac hefyd yn ei hau ar hyd y domen dail. Ni ddyldid gadael i'r tail fyned yn rhy boeth, mwy nag yn rhy oer yn y domen, tra y byddo mewn sefyllfa newydd; felly buddiol yw lluchio ychydig o'r *liquid manure* ar y domen, er cadw y tail yn dymherus. Peidier a gwastraffu y gwellt mewn un modd, na'i daenu ar hyd y buarth, neu y ffyrdd, neu y caeau. Mae braid yn gywilyddus i amaethwyr Cymru yn y dyddiau presennol arddel y drefn o borthi anifeiliaid yn y maes yn y gauf, a'r gwellt yn rhedeg yn wastraff o'r naill ben o'r fferm i'r llall. Heb ddigonedd o wellt, nid hawdd y gellir gwneyd digonedd o dail; a chofier bob amser mai gwneyd tail yw sail hwsmonaeth dda. Rhoddi digon o wellt o dan yr

¹ Y diweddar Pierce Roose, Ysw., o Paris Farm, Mon.

anifeiliaid yn y buarthau ac yn y tai—fel hyn ychwanegir at y domen bob dydd. Goreu bydd y porthiant, goreu gwbl fydd y tail; felly mae tail yr anifeiliaid a beagir â thoes had llin (*linseed cake*), yn frasach ac yn fwy ffirwythlawn nag un tail arall. Tail cryf a rhinweddol sydd yn dyfod oddi-wrth y moch: rhaid gofalu rhoi digon o wellt o danynt, gianhau a charthu y cytiau yn aml a chwanega at faintioli y domen. Trwy gymysgu gwrtaith o bob math gyda'u gilydd fel hyn, gwna natur oer a thyner tail y gwartheg wrthweithredu yn erbyn yr un boethlyd sydd yn nhail y ceffylau; a pha fwyaf fydd yr amrywiaeth yn natur y defnyddiau, mwyaf cryf a rhinweddol fydd y gwrtaith ar ol ei gymysgu a phydru. Felly y mae un gwrtaith yn gweithredu ar y llall, ac yn achosi mwy o rinwedd yn y pentwr yn y diwedd."

Arferiad lled fudr, ac un afiach i'r teulu, yw gwneyd y domen wrth ddrws y tŷ annedd. Y mae yn gwneyd yr awyr yn afiach i anadlu ynddo, ac nid yw yn bosibl cadw y tŷ yn lân—y tail yn dyfod gyda'r esgidiau i'r tŷ; y moch a'r gwyddau yn cydwledda yn y drws; y drygsawr (yn enwedig yn yr haf) yn llenwi pob congl o'r tŷ annedd; ac fel hyn yn dystrywio cysur teuluaid, ac yn dwyn heintiau ac afiechyd i'r gymydogeath. Ar ol cario y tail i'r maes, gwelwyd llawer tomen fawr yn myned yn llai, llai, bob dydd, trwy effaith y gwynt a'r gwlaw. Gwelais lawer tro, y tail fel hyn am wythnosau yn stryddyn hir ar hyd y maes, a hen glawdd wrth ei ymyl, neu hen ffos lawn, yn dysegwyl am gyfleusdra y tyddynwr i'w cymysgu â'u gilydd: paham na byddai yr amaethwyr yn dipyn mwy gofalus i orchuddio yr hyn y maent yn ei brisio gymaint? Cofier fod yn rhaid eu cymysgu yn ddioced; cofier hefyd mai mwyaf a gymysgir ar y tail a'r pridd, goreu y bydd at bob achos, a bydd yn y diwedd yn barotach fel maeth uniongyrchol i'r llysiau.

Y mae *gwymon* yn cael ei arfer fel gwrtaith ar lanau y môr yn fynych ac yn helaeth. Ar ol ystorm lled drom, bydd rhai miloedd o lwythi yn dyfod i'r lan, yn enwedig yn yr ochrau deheuol a gorllewinol o Gymru. Arferir ef yn fwyaf neillduol heb ei gymysgu âg un gwrtaith arall i'yd, naill ai ar dyndir, neu ar sofr haidd, neu wenith. Pe cymysgid gwymon gyda thail y buarth, neu bridd, gwnai well gwrtaith nag ar ei ben ei hun; gwna y nodd hallt, a'r nerth llysiuol sydd ynddo, gymysgu yn well fel hyn gyda'r tail a'r pridd, ac yn llawer mwy llesol a maethlawn i'r cnydau: gellir hefyd ei arfer fel hyn yn wrtaith rhagorol i faip.

Y mae rhan fawr o Gymru, sydd ar ororau glanau y môr, yn bur gyfleus i gael tywod yn wrtaith. Mae tywod yn hynod o lesol pan y cymysgir ef gyda thail, pa un bynag ai ar dir trwm neu ar dir ysgafn. Y maent yn cario llawer iawn o dywod mân ar ochrau gorllewinol a deheuol Cymru, gydag ychydig iawn o gregin ynddo, ac yn fwyaf cyffredin fe'i tynir o'r morfeydd. Nid oes un math o helltni ynddo. Nis gallaf yn iawn ddirnad pa les a all y fath dywod wneyd ar y tir; ond byddaf yn meddwl y gallai tywod felly fod o les ar dir cleiog, rhwym, wedi ei aychu. Gweithreda fel agorydd, ac yr wyf yn meddwl y byddai y tir yn llai tueddol i rwymo drachefn. Gwna y fath dywod yn eithaf peth fel gwely yn y domen i dderbyn y dwfr tail; ond nid felly yr arferir ef gan y rhan amlaf o'r tyddynwyr ar yr ochrau hyny o'r wlad. Y mae tywod a thail yn hynod o lesol fel gwrtaith i dir glas, sef *top-dress* i borfa. Bum yn ymddyddan âg amryw wedi treio tywod yn unig yn *dop-dress*, ac mi feddyliwn mai ychydig

o les a wnaeth. Pa fodd bynag, y mae yn rhagorol yn gymyagedig â thail, ac y mae yn gampus gyda dim ond pridd.

Y mae corff anferthol o galch yn gorwedd yn welyau mawrion mewn amryw o ardaloedd Cymru, a chyfeusderau aml i'w drosglwyddo i'r manau hyny lle nad ydyw. Y mae deall trwy fferylliaeth (*chemistry*) pa wrtaith sydd fwyaf priodol er cael y cynnyrch amcanedig o'r tir, yn beth o bwys i'r amaethydd ei wybod; a dylai fod yn wybodus mewn perthynas i ansawdd a natur calch, ac hefyd natur y priddyn y mae yn ymdrin âg ef, er gwybod pa swm fydd yn anghenrheidiol ei roddi i'r tir o galch neu wrtaith arall. Dywed y fferylllydd, nad oes mewn calch un sylwedd llysieuol (*vegetable matter*) ag sydd yn gweddu fel maeth i'r planigion; ond ei fod yn llesol, ac yn gweithredu yn fwyaf neillduol, trwy agor y priddyn a'i ryddhau, ac yn uno y gronynau olewaidd gyda'r rhai dyfrllyd trwy eu sychu (*by absorption*). Y mae hefyd yn tynu ymaith y natur surawl sydd yn y pridd. Profir hyn trwy roddi calch mewn gwinegr er ei bereiddio. Y mae rhoi calch yn rhy fynych yn y tir yn ei ddiffwytho yn hollol, os na adferir y natur olewaidd sydd ynddo yn ol, trwy ddigon o dail o'r buarth, neu unrhyw dail arall.

Dyoddefa tir oleiog gymhwysiad o galch yn fynychach na thir tywodlyd, gan ei fod, fel y sylwyd eisoes, yn gweithredu ar y tir i'w agor a'i ryddhau, a'i weithrediadau fferyllaidd yn lleihau y tueddiad sydd mewn clai i gadw yr *humus* (sef y sylwedd bras hwnw mewn natur ag sydd yn fywyd i hydyfiant yn mhob amgylchiad). Wrth drin hen gorsydd, ac ucheldir mynyddig, a'u dwyn yn dir llafur, cymerant gymhwysiad helaeth o galch, dro ar ol tro (os na bydd y fath dir yn gorwedd ar geryg calch—yehydig o les a wna os cymhwysir fwy nag unwaith yn mhob deng mlynedd mewn tir ceryg calch), o herwydd fod mawndir yn gynnwysedig o wahanol sylweddau ag sydd yn ddarostyngedig i'w dadgysylltu a'u chwalu gan y calch. Y mae effeithioldeb calch ar y mawndir yn fwy llesol a pharhaol nag unrhyw wrtaith arall; ar y llaw arall, y mae cymhwyso calch yn rhy aml ar dir tywodlyd, neu dir o briddyn ysagafn, yn ei ddyhysbyddu, yn ei sychu, yn ei dlodi, ac yn ei ddwyn yn hollol ddiffwyth. Yr wyf yn gwybod yn burion digon llawer o amaethwyr mwyaf gwybodus yn methu yn eu barn yn aml mewn perthynas i'r fantais neu yr anfantais sydd yn deilliaw trwy galchu ar dir mewn gwahanol sefyllfaoedd; fel hyn mae llaweroedd o dyddynwyr wedi cario miloedd ar filoedd o fesurau o galch heb ateb un lles iddynt, ond yn unig i redeg gyda'r afon, ac i ddiffwytho llawer priddyn digon diffwyth o'r blaen; collwyd miloedd ar filoedd o bunnau wrth eu lluchio ar feusydd gwlybion, a thrwy ei gymhwyso yn annoeth, heb na gwybodaeth na threfn mewn perthynas i'w natur, na barn am ansawdd y priddyn. A'r unig reswm a ellir ei gael wrth ymresymu âg âmbell un lled hunanol o barth i'r fath drefn ydyw, "Wel," meddai, "fel hyn y gwelais i fy nhad yn gwneuthur; a phaham na wna y tro i minnau?"

Pell ydwyf oddiwrth ddywedyd yn erbyn cymhwyso calch fel gwrtaith neu gymhellai (*stimulants*) i'r tir, ond i'r gwrthwyneb; ond gofalu ei arfer heb ei gamarfer, bydd yn llesol ryfeddol. Llawer o bersonau nad ydynt erioed wedi amgyffred yn gywir yr achos o'r effeithiau daionus sydd yn deilliaw oddiwrth galchu, a'i dewisant o flaen gwrtaith y buarth, a chredant yn hollol y gallant wneyd heb un math o wrtaith ond y calch yn unig;

diffwrthder a dyhsbyddiad nerth y tir a'u dysg, yn fuan neu yn hwyr, i redeg i eithafion yn yr ochr arall, ac i farnu fod calchu yn anghymhwys a niweidiol i'r eithaf i'r tir, pa sefyllfa neu natur bynag y byddo. Ond yr amaethwr celfyddgar a phrofiadol a wŷr yn eithaf da, na wna calch byth y tro yn lle yr arferiad o deilo â thail y buarth. Gwir fod calch, ond ei gymhwyso gyda barn gywir, yn gwneyd tail yn fwy grymus yn ei effeithiau, ond gofalu na byddo un yn gweithredu ar y llall yn uniongyrchol; felly yr ennill y doeth trwy yr effeithiau daionus y mae calch yn ei wneyd ar y cnydau dyfodol ar ol ei arfer; ond cofier, y rhaid gofalu am ddigonedd o dail i adferu i'r tir yr hyn a ddygir ymaith oddiarno gan y calch, er ychwanegu tyfiant a firwythlondeb y cnydau, at ba rai y defnyddiwyd ef. Nid casglu rhyw domen anferthol o galch yn Ngŵyl Mihangel, a'i benturu ar ei gilydd, i'r gwynt a'r gwlaw weithredu arno trwy y gauaf, sydd ddoeth; fel y gwelais y flwyddyn bresennol ar dyddyn yn yr ardal lle yr ydwyf yn byw ynddi; y calch wedi yslecio, ac wedi myned yn deisenau ar ei gilydd, fel nad oedd ond ychydig iawn o werth ar y cae gwlyb y chwalwyd ef arno, a derbyniodd lai fyth o les oddiwрто. Yr hen arferiad oedd teilo pastaï calch a phridd ar dyndir i haidd neu geirch; ac felly eto mewn llawer ardal. Yr arferiad cyffredin yw rhoddi calch ar dir llafur mewn hafar, lle y byddys yn hafaru—ei gymysgu â phridd a wneir yn fwyaf mynych, a'i roddi fel hyn yn gymysgfa i ail gnwd o geirch neu haidd ar y sofr. Hen arferiad lled fynych oedd cymhwyso calch ar y rhesi tatws cyn eu priddo, felly byddai calch yn cael ei gymysgu â'r pridd heb ddyfod yn uniongyrchol i weithredu ar y tail. Nis gallaf lai na beio y rhai sydd yn cario calch yn bentyrau bychain ar hyd y meusydd, a'i adael yno am fisoedd i'r gwynt, haul, a'r gwlaw, weithredu arno, a dyfetha y rhanau gweithredol ac effeithiol sydd ynddo yn hollol; mewn gair, bydd y fath dîniaeth yn ei wneyd yn waeth ac yn llai o les i'r tir na phriddyn hen glawdd, heb na thail nac un peth arall ynddo. Dylid bod yn ofalus i'w gymysgu neu ei orhuddio â phridd yn ddioed ar ol ei gael i'r maes; ni raid ofni na bydd digonedd o wlybaniaeth yn y tir bob amser i yslecio y calch—mae yn naturiol yn sugno pob gwlybaniaeth a ddaw yn agos ato. Gwelais ambell un yn cymysgu tail â chalch, a thrwy hyny yn dyfetha rhinweddau da y naill a'r llall o honynt: y mae y fath arferiad sfol yn profi i'r byd nad yw y sawl sydd yn gwneuthur hyny yn deall dim am fferylliaeth; ac os nad yw yn deall fferylliaeth, paham na sylwai ar weithrediadau natur, sydd mor agos iddo? Os edrychir ar dail y ceffylau oddeutu yr odyng galch, gwelir yno esiampl a'n dysg yn effeithiol ac amlwg fod calch yn sychu ac yn llosgi i fyny y tail fel glaeaden yn yr haf. Cofiwch, dyddynwyr Cymru, mai yr un effaith y mae calch yn ei wneuthur ar y domen dail pan y byddwch yn eu cymysgu ynghyd gartref. Oddeutu deugain mesur o galch i'r erw a gymhwyair yn gyffredin, wedi ei gymysgu â phridd. Yr wyf o'r farn pe dyfrfosisid mwy, na byddai esieiu calchio mor aml, a gwnai llai o'r hanner y tro ar dir sych wedi ei ddraenio—byddai deg mesur ar hugain, neu lai, i'r erw, yn fwy llesol y pryd hyny na thri ugain mesur ar dir gwlyb heb ei sychu, lle nad oes yn bosibl iddo weithredu gydag un math o les ond am amser byr iawn.

Sylwais ar drofn hynod o fuddiol i gymhwyso calch yn Ngŵyl Mihangel. Pan oedd yr hin yn sych, cariwyd oddeutu deg mesur ar hugain o galch i'r erw, yr hwn achwalwyd yn boeth ar sofr ceirch (yn y cnwd cyntaf ar ol traenio),

a thrwyd bramer lled denau arno yn ddioced ar ol ei chwala. Fel hyn, yr oedd y calch yn cael ei orchuddio a'i gymysgu gyda'r pridd pan oedd mewn llawn nerth, a'r mygdarth (*gases*) lleol sydd ynddo yn cael eu hyfed gan y tir, ac i ddwyn y natur galchaid i weithredu yn uniongyrchol ar y priddyn. Y mae ychydig o galch wedi ei gymhwyso yn boeth, fel hyn, yn fwy effeithiol, ac yn gweithredu ar y tir yn gynt, na'i adael am wythnosau yn bentyras bychain ar hyd y maes; ond ar y llaw arall, pan ei gadewir i'r gynt a'r awyr, yr haul a'r tywydd, i weithredu arno, sugna i fyny fwy o wlybanaeth, ried yn deisenau ar ei gilydd, a chyll yn hollol ei effeithian rhinweddol ar y tir, ac ni fydd yn bosibl ei falu a'i ddostranu yn fân byth mwy. Ar ol i'r calch a'r pridd fod yn gorwedd ac yn gweithredu y naill ar y llall trwy y gauaf, fel y sylwais uchod, torwyd y cae drachefn yn mis Mawrth i geirch; yr oedd y pridd yn frac ac yn rhywiog dros ben; yr oedd yr egin yn edrych yn rhagorol, ac ni welais gwrd trymach yn Nghymru ar ol unrhyw driniaeth o'r blaen—yr oedd yn gwrd trwm, firwythlawn, a thoreithiog iawn. Mantais arall sydd yn deilliaw o ddilyn y drefn yma ydyw, fod y tir yn cael ei bereiddio, yn tynu ymaith y surni o hono, ac yn fwy cymhwys i dderbyn y tail y flwyddyn ganlynol i faip, neu gnydau gleision eraill a fwriedir roddi yn y maes; bydd y tail a'r calch hefyd yn gweithredu bob un ar ei ben ei hun, y naill flwyddyn ar ol y llall, heb i un waethygu neu weithredu yn uniongyrchol ar y llall. Ar hen dir pori, sydd o natur fwsoglyd, ac yn tyfu llawer o chwyn, y mae ychydig o galch wedi ei gymysgu gyda phridd yn effeithio yn rhinweddol—y mae yn lladd y planigion niweidiol, ac yn achosi i borfa beraidd a blasus i dyfu yn eu lle. Ond cofier eto, ar dir llafur sydd wedi ei redeg, fel y dywedir, ac wedi derbyn to ar ol to galch, ni fyddai cymhwyso ychwaneg o'r gwrtaith yma o un gwasanaeth iddo. Yn y fath amgylchiadau y mae wedi profi yn niwedol i dyflant llysiâu o bob math.

Ar y tir sydd yn gorwedd ar graig o natur llechi, sef y siâl a'r *clay slate*, y mae calchio y fath dir yn lleol, ac y mae yn gofyn mwy o galch na'r rhan hono sydd ar y graig galch; o ganlyniad doeth yw cymhwyso ychydig o hono, gyda medrusrwydd a barn, ar y rhanau hyny o'r wlad lle y meithrinir llawer o geirch.

Gwelais hefyd effaith led hynod gyda chalch, wrth draenio tir yn lled ddiweddar. Yr oedd y tir wedi ei galchio yn drwm llawer o flyneddau yn ol. Wrth dori traeniau, yr oedd y calch yn deisen, ac yn rhimyn gwyn oddeutu troedfedd o ddwfn yn y ddaear. Yr oedd natur y calch i redeg yn is na'r aradr, a thrwy hyny yn colli ei effaith; gwnaeth agor y traeniau roddi ail fywyd ynddo, trwy fod y cae yn cael ei aredig yn ddyfnach, ac yn dwyn tipyn o'r hen *shalcan* galchiog i'r wyneb. Os na chedwir y calch i weithredu yn lled agos i'r wyneb, nis gellir byth ddsygwyl les oddiwrtho.

Yn y manau hyny lle y gellir cael digonedd o dail pydredig, nid oes un peth yn adnewyddu y tir gymaint, ac yn achosi y fath les i'r borfa, a *theilo* ar y *croen*, fel y sylwodd un gwr wrthef yn ddiweddar,—“y mae yn ireiddio y tir a'r anifeiliaid.” Tail mân o'r pentref, wedi ei gasglu gan y bythynwyr, yn gymysgedig o ludw glo, coed, neu fawn, gyda golchion o bob math, sydd fwyaf lleol. Yr oedd genyf ddarn o gae wedi ei deilo ar y croen gyda thail o'r natur yma, a darn arall o'r cae wedi ei deilo & chymysgfa o bridd a thail y buarth; yr oedd yr effaith i'w weled yn amlwg yn y borfa; tail y pentref oedd yn cario y dydd o ddigon, ac yr oedd y

gwartheg yn chwennyh aros ar y darn hwnw yn fwy na'r llall—yr oedd-
ynt yn fwy llaethog, ac yn rhoddi ychwaneg o ymenyn nag mewn un rhan
arall o'r tyddyn. Y mae lludw glo, fel y mae ryfeddaf, yn llawn mor rin-
weddol a dim a welais i fel *top-dressing*. Byddaf yn barnu mai yr achos o
hyny yw, ei fod yn cynnwys cymaint o *gypsum*, yr hwn sydd mor hynod
o adfywiol i wair, porfa, a meillion.

Dyma drefn un amaethwr profiadol.—“Byddaf yn *top-dressio* cryn
lawer, a dyna y peth goreu o ddim a allaf fi wneyd er mwyn dyfod â'r tir
ato ei hun. Bum yn teilo ar y croen ddeugain erw yr un flwyddyn i wair
a phorfa, a byddaf yn ei weled yn ateb yn gampus; byddaf weithiau yn
top-dressio cae y gwanwyn eleni, wedi ei hadu y gwanwyn y llynedd, sef
cae heb gael ond un cnwd o wair o hono, a bydd cnwd toreithiog;
bryd arall yn ei *dop-dressio* cyn gynted ag y cludir y cnwd cyntaf o wair o
hono; a phryd arall i borfa. Ac felly bydd pob cae tyndir a doraf wedi
ei *dop-dressio* unwaith neu ddwy er pan fu yd ynddo o'r blaen, a byddaf
yn cael eithaf dau gnwd o yd o honynt cyn rhoi cloron a maip ynddynt; a
dyma y drefn yr wyf yn bwriadu ei dilyn hyd nes y gwelaf un well na hi.”

Un peth arall anhebgorol wrth deilo ar y croen, yw rhedeg ôg ddrain
ar hyd y cae, ar ol chwalu y tail, er malurio y gwrtait, ac i agor y croen;
lle byddo hen dir mwsoglyd, yn enwedig, rhaid hefyd rhoddi rholfæen
(*roller*) arno yn mhen ychydig o amser ar ol hyny. Y mae rowlio tir gwair
ieuanc a phorfa yn arferiad pur fynych yn Lloegr; gwneir hyny oddeutu
mis Chwefror. Gwelais rowlio tir gwair y llynedd yn Môn, ac yn sicr
arferiad rhagorol o dda ydyw. Y mae natur tir y wlad yn gyffredinol i
fwsogli, ac nis gellir attal hyn yn well na thrwy deilo ar y croen. Lludw
glo ydyw y peth goreu, ond tywod, at ladd mwsogl, o ddim a brofais i; a
dylid rhoddi ôg ddrain, â digon o bwysau arni, i agor y croen, er ei rwygo
goreu gellir. Y mae llyfnu tir mwsoglyd âg ôg ddrain yn waith da iawn,
pe heb ei *dop-dressio*, ac fe dal hyny am y drafferth yn eithaf, ond cael
digon o bwysau ar yr ôg, i rwygo digon ar y croen, a gwneyd hyny yn
ddigon cynnar yn y tymmor. Bum yn dadleu yn ddiweddar gyda chyfaill
o amaethwr, mewn perthynas i'r amser goreu i *dop-dressio*: yr oedd ef yn
dal mai o Galangauaf i'r Nadolig ydoedd yr amser goreu, pan y bydd y
ddaear yn cysgu, y tir yn sych, ac yn galed, yn enwedig ar amser rhewlyd.
Yr oeddwn ninnau yn haeru mai yn niwedd mis Chwefror, neu ddechreu
Mawrth, oedd yr amser goreu, oherwydd fod y tail y pryd hyny yn dyfod
i weithredu yn uniongyrchol—yn fwyd ac yn feithriniad i'r planigion;
cawodydd maethlawn y gwanwyn yn golchi effeithiau daionus y tail at
wraidd y borfa, ac yn achosi iddo dyfu yn doreithiog. Dyma y drefn a
gymerais i eleni a'r llynedd, ac y mae y cae yn edrych yn well ei liw, a
mwy o borfa ynddo nag un maes sydd yn yr ardal. Bydded i'r deallus
farnu pa drefn sydd oreu; ond cofier y rhaid cael y tail yn fân a phydr-
edig.

I'r sawl sydd wedi cael prawf o ffermwriaeth, neu wybodaeth am dir
gorllewinol a gogleddol Cymru, y mae yn lled wybodus iddynt y tyf croen
ar y tir mewn pur ychydig o amser, a hwnw yn borfa las berffaith iawn, o
natur rywiog a pheraidd, yn gynnwysedig o'r Dutch neu y *white clover*
trefoil, a'r llysiâu blyneddol, dwy flyneddol, a pharhaol, mwyaf rhywiog a
ellir ei weled. Y mae y rhai hyn yn hollol briodol (*indigenous*), ac yn

¹ Mr. O. Pritchard, Ty'n Ilan, Tregain, Mon.

naturiol yn y rhanau hyny o Gymru, a gellir dangos porfa, neu groen, tair blwydd oed ar dir canolog o dda, yn llawn crystal, os nad gwell, nag a ellir ei ganfod ar dir neu borfa deng mlwydd oed, mewn llawer o barthau o Loegr, ac ystyried natur y tir.

Y mae llawer o gyfeusderau yn ngwahanol barthau iseldir Cymru er dyfrhau (*irrigate*) y tir; yn mis Tachwedd y bydd yr amser gorcu, os gellir cael digonedd o ddwfr, a dyma yr amser y bydd llifddyfroedd, yn enwedig yn y mân afonydd sydd yn rhedeg trwy y pentrefydd: bydd y rhai hyn y pryd hwnw o'r flwyddyn, yn golchi y tail a'r mân briddoedd i lawr i'r iseldir, ac yn gwrteithio y tir fel y gwelir llawer gwaen a chae yn edrych yn hynod o wyrddlas a thyfadwy yn mis Mawrth ac Ebrill, wedi eu dyfrhau gan y llifddyfroedd. Ni ddylid cadw y tir yn rhy hir yn wlyb, onide bydd yn sicr o feithrin llysiâu dyfrol. Mae hyd yn nod y dwfr gwlaw mwyaf glân gloew yn llesol i dir lle mae glaswellt rhywiog—y mae gwlaw yn faeth rhagorol i bob math o lysiau. Rhaid i'r amaethydd fod yn ofalus i arwain y dwfr oddiar y ddaear yn araf, a chael ffordd i sychu y tir pan y dechreuo fyned yn rhy wlyb, ac yn enwedig am yspaid o amser cyn troi yr anifeiliaid iddo. Peth arall y gwneuthur brawf arno mewn gwaendir, oedd troi dwfr glân arno, sef dwfr *spring*. Y mae cae o'r tu uchaf i'r waen wedi ei draenio, ac y mae rhigol agored yn mhen uchaf i'r waen, a llawer iawn o ddwfr yn codi ynddo; tarawodd yn fy mhen i wneyd prawf pa effaith a gai dwfr *spring* o'r traeniau, ac o'r rhigol hwnw ar y waen; a thua Chwefror troais y dwfr hyd ddarn o'r waen, trwy wneyd rhigolau bychain i'w gario yn ol ac ymlaen, a chefais llawn cymaint cnwd o wair, a mwy o adladd, nag yn y lle a deilasad â phridd a thail; ac yr wyf yn bwriadu traenio y waen yn dda o dipyn i beth, a throï cymaint o ddwfr ag a fedraf gael ar hyd-ddi.

Gellir enwi amryw wrteithiau estronol a gwneuthurol (*artificial*) sydd yn hynod faethol i'r llysiâu blyneddol, er nad dynt yn llawer o gynnydd i'r pridd fel gwrtaith parhaol, megys *guano*, *esgyrn*, ac *esgyrn a sulphuric acid*, *London night soil*, &c., ac eraill. Arferir *guano* yn helaeth fel gwrtaith ffrwythlawn i dir pori, fel *topdress*, a gwelir yr anifeiliaid yn pori y man yr heuir ef o flaen yn cwr arall o'r maes. Bum yn ei gymhwyso fy hun i wair ieuanc yn y gwanwyn, a chefais gnwd toreithiog anarferol. Yr oedd ar yr erw lle y cymhwysais *guano* fwy o'r hanner o wair nag un man yn y maes—heuais oddeutu tri chan pwys i'r erw. Rhaid bod yn ofalus i'w hau ar dywydd dystaw, gwlyb; onide, rhed yr *ammonia* ymaith gyda'r gwynt. Arferir ei gymhwyso yn fwyaf neillduol i faip a rwdins. Cymhwysir *guano* hefyd i egin ŷd o bob math, gyda lles dirfawr i'r cnydau dyfodol. Y mae rhan fawr o Scotland a Lloegr yn ei arfer yn helaeth. Clywais am amaethwr yn Scotland yn cymhwyso gwerth 500p. yr un flwyddyn, yn fwyaf neillduol i faip a rwdins, ac yn buarthu y defaid arnynt i'w bwyta oddiar y maes, ac fel hyn yn teilo y tir yn rhagorol i'r cnydau ŷd dyfodol. Yn yr un modd y defnyddir esgyrn, ac esgyrn yn gymysgedig âg *oil vitriol (sulphuric acid)*. Y mae esgyrn wedi eu malu yn fwy parhaol yn y tir na'r *guano*, ac yn cynnwys mwy o sylwedd olew-aid. Y mae esgyrn yn well, o herwydd ceir gwell ŷd a gwair yn ddilynol iddynt, nac ar ol y *guano*. Yn y lleoedd nas gellir cael digonedd o dail, y mae cymhwyso *guano* neu esgyrn yn rhagorol. Gwnaed llawer o well-iadau yn y drefn o amaethu yn sir Gaer wrth arfer esgyrn ar y tir, a haerir

eu bod yn llasthog ryfeddol yn y gwair a'r borfa. Ond gwell genyf fi dail y buarth bob amser, oddigerth cymhwysiad o ychydig o *guano* neu esgryn er cynnorthwyo y tail i ddwyn ymlaen y rwdins a'r maip.

Af ymlaen i draethu ar yr *offerynau amaethyddol* a arferir yn fwyaf cyffredinol yn y wlad, gyda nodi y rhai mwyaf dewisol. Nid oedd son, gan' mlynedd yn ol, ond yn unig am y gaib a'r rhaw, y gwŷdd (aradr), a'r ôg dri sawâr, y càr llusg, yr ystrodyr, a'r cawell; yn y dyddiau hyn, canfyddwn y dynion mwyaf cywrain yn rhoddi eu galluoedd a'u gwybodaeth ar waith er dwyn offerynau amaethyddol yn fwy perffaith, er rhwyddhau y gelfyddyd, cynnyddu hydysfiant, a lleihau llafur dyn ac anifel.

Yr *aradr* yw un o'r offerynau amaethyddol hynaf sydd â son am danynt mewn hanesyddiaeth. Gwelwyd gynt, yn Nghymru, y saer coed yn codi yn y boreu, yn hwylio ei arfau, yn tori y goeden onen, ac yn ei gwneyd yn *aradr lummog* erbyn y nos, a'r cwbl am lai na 2s. o gyflog. Y mae gwa-haniaeth dirfawr mewn amgylchiadau pethau yn awr—gymaint o welliant yn null yr aradr, yn ei maintiolaeth, a'i hwylusdod i aredig yn drefnus a defnyddiol. Nid doeth fyddai i mi sylwi yn fanwl ar hŷd y cyrn, y cebystr, lled y cwlltyr, y swch, a'r ystyllen bridd; y mae pawb yn ddigon hysbys o hyn; nid oes un ardal, braidd, heb y gof yn rhagori am wneyd erydr haiarn *Scotch*, fel eu gelwir, hyd nes y mae yr hen aradr goed agos a myned allan o arferiad, a'r erydr heiyrn yn dwyn eu lle. Y rhai diweddaf a enwais, sef yr erydr heiyrn, a arferir yn fwyaf cyffredinol;—y maent yn fwy nerthol ac effeithiol yn eu gweithrediadau, yn fwy sefydlog yn y ddaear, llai o dynu ar y ceffylau, yn hwylusach i'r aradrw eu trin a'u llywio, yn troi y gŵys yn wastatach, ac yn fwy rheolaidd a threfnus. Ni welir ond dau geffyl wrth bob aradr, yn gyffredin, ac nid oes eisieu bachgenyn i alw wrth eu penau mwy; y mae un llencyn rhwng cyrn yr aradr, gyda'r tenyn main, sef yr awenau, yn ddigon galluog i yru yr anifeiliaid ac i lwybreiddio yr aradr; a dyma y dull sydd yn mhob ardal o Gymru, braidd. Aradr â dwy ystyllen bridd sydd yn hwylus iawn at agor rhesi pytatws, maip, a bid. Arferir erydr gydag olwynion wrthynt, er eu harwain, mewn rhai manau yn Lloegr; ond ni wnant y tro yn Nghymru hyd nes byddo ein meusydd yn wastatach, a'n trefn o amaethu yn fwy perffaith.

Yr *ogau* mwyaf hwylus a defnyddiol ydyw y rhai tri darn, sydd yn dyfod yn fwy i arferiad bob blwyddyn; y maent yn *clasio* ac yn *lapio* yn well am y cefn, yn llyfnu yn rhwyddach, ac yn gwneyd mwy o waith mewn llai o amser na'r ôg ddeuddarn, sef yr un gyffredin. Dylid gofalu am osod dannedd yr ôg fel na byddont yn rhedeg yn yr un rhych ar ol eu gilydd—rhaid eu gosod i redeg yn wahanol i'w gilydd, a thrwy hyny, gwneir ychwaneg o waith gyda hi: gellir eu gosod fel hyn yn hawdd trwy uno y gadwyn gydiol wrth ddau ddarn yr ôg, fel ag i symud y cydiad yn fwy i un ochr na'r llall, felly, rhed y dannedd ar y maes yn wahanol i'w gilydd. Y mae rhai yn dadleu yn erbyn yr ôg dridarn, gan ei bod yn fwy costus na math yn y byd o ogau, trwy ei bod yn gwisgo yn fuan; ei bod yn ysgwyd cymaint, fel na phery na choed na haiarn ond ychydig: felly, y mae rhai amaethwyr yn ei throï heibio, ac yn cymeryd dau ddarn, a phedair carfan yn mhob darn. Ond barned y cyfarwydd pa un sydd fwyaf defnyddiol. Nid yw ôg ry drom i'w chanmawl—y mae yn lladd y ceffylau, ac yn gwneyd llai o waith nag un led ysgafn hawdd ei thynu. Dylid cael ôg â dannedd byrion i lyfnu, ar ol hau gwair a meillion.

Yr offeryn nesaf mewn defnyddioldeb a hwylusdod i'r amaethydd yw yr *yegythrydd*, neu *yegyfflar* (*scarifier*), i lanhau y maip a'r cnydau gleision. Gwelais amryw o rai coed a haiarn yn hynod o gymhwys at y gwaith. Y mae yn offeryn na ddylai un tyddynwr yn y wlad fod hebdo, os ydyw yn caru glanhau ei dir a chwynu ei gnydau gleision.

Y mae *Uley's cultivator* yn hynod o ddefnyddiol i drin tir i rwdins neu faip—y mae yn agor y tir, yn dadwreiddio y chwyn mwyaf nerthol, ac yn gwneyd gwaith tair aradr, neu ychwaneg. Anhawdd yw rhoddi deagrifad cyflawn o'r fath offerynau heb ddarluniad o honynt. Buddiol fyddai i'r amaethwyr Cymreig, na welsant y fath offeryn, ymweled â'r lleoedd lle y maent mewn arferiad, yn enwedig yn mis Mai, pan y byddant mewn llawn gwaith, er gweled eu defnyddioldeb. Yn nesaf peth i wrteithio, dylai fod glanhau tir oddiwrth wreiddiau. Y mae genyf offeryn pwrpasol wedi ei wneyd i hel chwyn, ac ni byddai yn waeth genyf mor llawer fod heb ôg na bod hebdo yntau; nid ydyw ond ychydig iawn o werth, ac yn ateb y dyben yn gampus hefyd;—math o gribin i hel gwraidd marchwellt (*cock rabe*) ydyw.

Ni ddyfeisaiwyd eto y fath offeryn a *Crosskill's roller* at drin tir rhwym, cleiog. Y mae yn hynod o ddefnyddiol at falurio y fath dir ag sydd yn y dyffrynoedd, megys Dyffryn Clwyd, &c.; a byddai yn lleol iawn mewn amryw fanau yn y wlad. Ai nid doeth fyddai i ardal gael un o'r offerynau rhagorol hyn rhyngddynt? Byddai un yn ddigon i hanner dwain o ffermydd. Yn yr un modd y gellir sylwi ar y *subsoil plough*, ag sydd yn sicr o ddyfod i fwy o arferiad. Gwna un y tro rhwng amryw o dyddynwyr.

Gwnair y *rollers*, yn fwyaf cyffredin, & cheryg; dro arall, o goed; ac weithiau, dim ond careg galch gron, yn unig, wedi ei chydio mewn cadwyn; ond gan y rhan amlaf, bydd car yn rhwym wrth y gareg neu'r coed. *Roller* deuddarn, naill ai o goed neu geryg, yw yr oreu genyf fi. Y mae gwelliant yn cael ei wneyd bob blwyddyn yn yr offerynau defnyddiol hyn.

Yr ydwyf eisoes wedi sylwi ar y *drills* at hau maip a rwdins; gwneir rhai sengl, a rhai dwbl—y rhai cyntaf a enwais yw y rhai mwyaf cyffredin. Fel y mae diwylliad mewn amaethyddiaeth yn cynnyddu yn Nghymru, yn yr un graddau gellir dywedyd fod offerynau amaethyddol yn gwellhau yn eu gwneuthuriad a'u defnyddioldeb.

Peiriannau dyrnu (*threshing machines*) sydd yn dyfod yn lled gyffredin; ac yn bresennol, nid oes, braidd, un fferm o faintiolaeth led helaeth heb un o'r peiriannau yma wedi ei dodi i fyny, ac mewn cyflawn weithrediad. Gweithir hwy, yn fwyaf cyffredin, gan bedwar neu ychwaneg o geffylau; ond lle y gellir cael nerth dwfr neu agerdd, dyma y modd yr etyb y peiriannau oreu; canys nid yw y draul o weithio y dyrnwr gyda dwfr ond ychydig iawn mewn cyferbyniad i nerth pedwar neu wyth o geffylau. Y maent i'w gweled yn aml ar hyd y wlad yn dyrnu âg agerdd, a'r peiriant yn symudol, fel y gellir ei gludo o'r naill ffarm i'r llall. Gwell ydyw eu gosod yn sefydlog, ac adeiladau digon helaeth i'w cynnwys, gyda lle cyfleus i gadw y gwellt yn ymborth i'r anifeiliaid. Ond y mae dyrnu gyda llaw yn hwylusach mewn tyddynod bychain, a lleoedd nad oes helaethrwydd o adeiladau i gadw y gwellt yn ddiogel.

Ni welais yn Lloegr well *peiriannau nithio* (*winnowing machines*) nag sydd mewn rhai ardaloedd yn Nghymru. Nid yw yn bosibl i'r amaethwr fyned ymlaen gyda gwaith y tyddyn heb yr offerynau defnyddiol hyn.

Ni raid i mi sylwi ar y gaib, y rhaw, y bigfforch, y gribyn, a'r mân offerynau anghenrheidiol ar dyddyn; y maent yn ddigon hysbys i bawb; ond dywedaf air am y gribyn, yn enwedig yr hen gribyn bach. Yn fy marn i, y maent yn llawer hwylusach, a mwy defnyddiol, a gellir gwneyd mwy o waith gyda hwynt, na'r cribyniau mawrion heiyrn, nad ydynt yn dda i ddim ond i ddyfetha yr 9d, ac yn eagus i'r dynion i chwareu a diogi gyda hwynt.

Gwneir troliau defnyddiol mewn rhai parthau o Gymru, ond yn gyffredin yn rhy drymion; y maent yn ddigon o faich i'r ceffylau, heb son am lwyth trwm ynddynt. Tra parhao y tir yn wlyb, mae yn debygol mai dyma y fath droliau fydd fwyaf gweddus i'r amgylchiadau; ond y mae yn bryd i amaethwyr iseldir Cymru agor eu llygaid, ac edrych pa beth sydd yn myned ymlaen yn Lloegr a Scotland. Prif amcan dynion deallus yw ysgafnhau yr offerynau, ac yn enwedig y cerbydau a'r troliau, hyd nes yw Scotland yn y dyddiau presennol wedi rhoi heibio yn hollol yr hen wagen a'r drol drom, ac yn eu lle y drol ysgafn un ceffyl. Mae yn sicr y gellir gwneyd mwy o waith a'r troliau ysgeifn, gydag un ceffyl ynddynt, na'r troliau trymion, afrosgo, & dau neu dri cheffyl ynddynt; a beiddiaf ddywedyd eu bod yn well i'r amaethwr na'r wageni, gyda phedwar neu bump o geffylau ynddynt. Gall un dyn arwain dwy drol a dau geffyl, yn enwedig pan yn cario gwrtaith, calch, tail, tywod, neu bridd, &c. Daeth gŵr boneddig a'r troliau yma i arferiad ar ei fferm oddeutu dwy flynedd yn ol. Gwerthwyd un o'r troliau bach (*Scotch cart*), am ddwy bunt yn uwch na'r pris a roddwyd am dani yn newydd yn Scotland! Dyma brawf fod y wlad yn dechreu gweled eu gwerth. Rhoddodd y gŵr boneddig y cyfeiriails ato y prawf canlynol o fy mlaen, i ddangos y fantais sydd yn deilliaw o gadw trol un ceffyl, ar yr hen ddull sydd genym:—Yr oedd yn cario calch o'r odyd i'r fferm, gyda dwy drol, ac un ceffyl yn mhob un o honynt, ac un dyn yn arwain y ddwy. Yr oeddynt yn tynu bob tro bedwar mesur ar ddeg o galch, heb un math o bwys na blinder ar yr anifeiliaid. Yr oedd ffermwr (cymydog nesaf y boneddig) yn cario calch yr un amser, gyda throl & dau geffyl ynnddi, yn tynu wyth mesur bob tro, yr anifeiliaid yn llawn chwys a llafur. Fel hyn, gwelir fod yr un rhifedi o geffylau, un dyn o bob ochr, a'r troliau bach, yn dyfod & mwy o chwe' mesur o galch bob siwrnau. Dyma ffaith nad all y Cymro gau ei lygaid rhagddi. Yn y cynauaf dra-chefn, gellir gwneyd mwy o'r hanner o waith & hwynt; a pha bryd y bydd yr amaethwr yn gwaeddi am fwy o gymhorth a hwylusdod na chefn y cynauaf?—yr anifeiliaid yn gallu eu tynu yn hawdd heb na phoen na lludded, ychydig o bwysau ar eu hol, yn cerdded yn gynt, ac yn gwneyd mwy o waith; dyma foddion o'n blaen sydd yn dangos y gellir cynnilo llawer mewn llafur. Gadawaf i'r deallus farnu a ydyw y fath gerbydau yn debyg o ateh yn iseldiroedd Cymru—fy marn i yn hollol yw y gwnant. Nid wyf o'r farn fod wageni trymion yn weddus i'r drefn sydd genym o amaethu, mwy nag yn ddefnyddiol i'r sawl a'u cadwant—y maent yn hynod o gostus i'w gwneyd, a rhaid cael lle addas i'w cadw. Gwell genyf fi y drol ac un ceffyl lled ysgafn, neu y drol a dau geffyl, os bydd yn rhaid eu cadw.

RHAN II.

Yn ydwyf yn cael fy arwain i ystyried yr ail ran o'r gofyniad pwysig sydd o fy mlaen, sef y *drefn fwyaf buddiol ac amwlffawr i'w dilyn yn iseldiroedd Cymru yn meithriniaid a dewisiaid anifeiliaid.*

Y mae rhan fawr, os nid y rhan fwyaf o Gymru (sef y gogledd a'r ddwyrain), yn fwy priodol at fagu a meithrin gwartheg ieuaine, nag i besgi; ac fel yr ydym yn nesau at y rhan ddwyreiniol o'r Dywysogaeth, ac at derfyn gwlad y Sais, canfyddir yn amlwg fod amaethyddiaeth yn gwellhan, y porfeydd yn frasach, a'r anifeiliaid yn drymach. Os rhoddwn ein traed ar ymylau Henffordd, Amwythig, a sir Gaer, gwelwn y bustach penwyn trwm, a'r fuwch goch fyrgorniog yn pori yn dawel ar hyd y meusydd bression, a'r dyffrynoedd cysgodol. Ond cyn sylwi yn neillduol ar y dull mwyaf buddiol o feithrin gwartheg ieuaine, rhoddaf ddesgrifiad byr o nodwedd gwartheg Cymru.

Gwartheg Gogledd Cymru yw y rhai mwyaf dymunol gan y Sais, sydd yn pori ac yn pegsi llawer ar wastad-diroedd Lloegr. Y rhai a elwir y *Welsh rants*, neu y sir Fon (*Anglesey black cattle*), ydynt wartheg duon, asgrwn lled fychan ganddynt, llaesion o gorffolaeth, yn enwedig yn y pen blaen, yn drwm yn yr ysgwydd, gwyneb gwastad, y brig (cyrn) yn hirion, yn troi i fyny a'u gogwydd allan, coesau byrion, pen y glin a'r corff yn llydan a chrwn, tagellau anferth, morddwyd lled uchel, y croen yn ystwyth (yn y rhai goreu o honynt), y blewyn yn hir ac yn arw; y maent yn rhai caledion ac yn hawdd eu magu, a thueddiad naturiol i besgi; prifant yn rhagorol ar waenydd Kent ac Essex, a brasdiroedd Leicester a Northampton, ac ar unrhyw borfa sydd yn well na'u gwlad eu hnnain. Y maent yn tebygoli mewn llawer iawn o bethau i wartheg gorllewin Scotland. Nid rhai llaethog iawn ydynt yn gyffredinol; pan yn dewion, pwysant (y bustych) o wyth i naw ugain y chwarter. Y mae golwg gwych, balch, ac anrhydeddus ar fustach o sir Fon wedi ei fagu yn dda, a bydd fyw lle y llewyga llawer Sais.

Mae yn debyg mai gwartheg gwyneb myglyd sir Drefaldwyn yw y rhai mwyaf gwerthfawr yn mysg y rhyw cenedlaethol (*natives breed*). Megir hwynt yn fwyaf neillduol ar lan afon, ac yn nyffryn, yr Hafren. Rhai llaethog iawn ydynt, ac yn hawdd eu porthi. Wedi eu croesi gyda'r *Hereford*, y maent yn fath o anifeiliaid a gyfrifir yn rhai mwyaf gwerthfawr gan y cigydd—tueddiad ynddynt i besgi yn fuan fel yr *Hereford*, ac yn cadw at eu natur gyntefig, sef llawer o frithgig dymunol, ac yn profi, ar ol eu ladd, yn well i'r farchnad na'u cymydogion, y gwynebau gwynion.

Gellir dosbarthu gwartheg Deheudir Cymru i dri dosbarth. Iaf, Rhai sir Benfro. Zil, Morganwg. Zydd, Y rhai cymysgedig o sir Gaerfyrddin, Aberteifi, a rhanau gorllewinol Brycheiniog a Maesyfed.

Iaf, Sef sir Benfro, ydynt yn gyffredinol yn rhai duon, gydag ysmotiau gwynion, a rhes wen o danynt, cyrn melynion, yn troi i fyny yn brydferth, penau bychain hardd, llygaid gloewon ar wyneb y croen—eu bai mwyaf ydyw eu coesau hirion, ac asen rhy wastad (*flat*), ac eisieu ychwaneg o led ar draws y lwyn. Pwysa bustach pan yn dew, ac yn dair oed, o naw i ddeg ugain y chwarter. Rhoddant laeth yn gymedrol, ac oddentu chwe' phwys o ymenyn y pen mewn wythnos yn yr haf. Y maent yn rhai rhagorol am weithio, yn addfwyn, celyd, a bywiog; arferir hwynt i weithio

wrth yr aradr yn aml. Pe crossid y rhai hyn â tharw coesfyr Môn, gwnai llawer o les yn sicr.

2il. Gwartheg Morganwg, sydd o amrywiol liwiau—cochion, duon, a brychion. Y maent yn arwach eu golwg na'r Penfroaid; y pen ol wedi ei osod yn rhy uchel; rhai salw ydynt pan yn ieuanc. Rhai da ydynt am laeth ac ymenyn, ac yn rhadlawn i weithio; pwysa bustach pan yn dew o ddeg i un ugain ar ddeg o bwysau y chwarter.

3ydd. Nid ydyw gwartheg cymysgedig Caerfyrddin, Aberteifi, a rhanau gorllewinol Brycheiniog a Maesyfed, yn dangos unweddiad yn eu cymeriad na'u hinsawdd; o herwydd eu bod wedi croesi a chymysgu cymaint gyda'r eppil a enwyd, ac â hiliogaeth Gogledd Cymru. Rhydd rhai o honynt laeth yn lled wych—o wyth i ddeg chwart y tro. Gwartheg bychain ydynt, yn cigo yn ysgafn, a blewyn caled, byr, ac heb ond ychydig o dueddiad i besgi; ni chyrrhaeddant pan yn dewion fwy na saith ugain y chwarter. Nid ydynt yn gweithio y gwartheg yn y rhanau yma o'r Dywysogaeth.

Mae gwelliant dirfawr wedi cymeryd lle er's ychydig flyneddau yn ol yn ngwartheg y rhan uchaf o sir Aberteifi, a bryniau Maesyfed, trwy i Dduo Newcastle ddwyn gwartheg duon gorllewin Scotland yno, y rhai a elwir y Kelsoes. [Gwel "*Journal of the Royal Agricultural Society.*"]

Llawer o ddadlau sydd yn bod yn mysg boneddigion ac amaethwyr y wlad, mewn perthynas i'r drefn fwyaf buddiol o *fagu* a *meithrin* anifeiliaid: y mae rhai yn dadlau yn eofn dros wellhau hen rywogaeth (*breed*) y wlad, ac eraill am eu croesi â'r byrgorniog (*short-horns*), a hiliogaethau estronol eraill. Y mae yr ystŵr hwn wedi achosi llawer iawn o les, ac wedi codi mwy o ymgais ymhlith yr amaethwyr i wellhau eu hanifeiliaid. Profwyd y ddadl gan amryw trwy groesi yr hil; ond, tybygwyf y dywed fermwyr yn y gogledd a'r de-orllewin o'r Dywysogaeth, mai gwellhau yr hen ryw ydyw y mwyaf buddiol. Nis gallwn gael gwartheg mwy cymhwys i'r hinsawdd, ac yn fwy addas i'r wlad a'i hamgylchiadau, na gwartheg cynhenid Môn, Lleyrn, Dinbych, Fflint, Penfro, &c. Y maent yn ddigon oelyd i ddyoddef y cyfnewidiadau gwastadol yn yr hin yr ydym yn ddarostyngedig iddynt. Safant yn ddigr yn a chadarn yn ngwyneb pob tywydd, ar rew ac eira, ar leoedd digon noethion a llwm, heb effeithio llawer ar eu cyrff. Mae yn sicr genyf fi, nas gellir byth fagu un rhyw o anifeiliaid mewn un wlad fel Cymru, yn well na'r rhywogaeth gyntefig sydd ynddi. Nid eu newid yn llwyr yw y drefn oreu; ond gwellhau yr hil a fyddo yn y lle yn barod sydd ddoethaf. Y mae defaid bychain sir Gaernarfon yn fwy cymhwys i greigiau cribog, llymion, ac oerion y wlad hŏno, na'r *Leicesters*:—nis gall yr olaf byth fyw yno. Felly y dylem ninnau ddewis yr anifeiliaid ag sydd fwyaf cymhwys i'r hinsawdd, ac i'r amgylchiadau o dan ba rai y maent i fyw ynddo ac i'w gwrthsefyll. Mae yn amlwg i mi mai hen hiliogaeth gynhenid y wlad yw yr oreu i ni o dan bob amgylchiad. Ond os am besgi gyda thoes had llin (*oil cake*), rwdins, maip, a gwair gwn-dwn, rhaid gofalu am le cysgodol, cynhes, a dewis y rhywiau pur; naill ai y Devon, Hereford, byrgorniog (*short-horns*), cyn hirion, Ayrshire, Teeswater, Alderley, &c. Ond a wna y rhai hyn gydweddu â'r hinsawdd, a bod yn fuddiol i amaethwyr Cymru yn gyffredinol? Mae yn wir y gellir dilyn y drefn o besgi mewn rhai dyffirnoedd cysgodol, a phorfeydd breision, ond nis gellir dilyn hyny ond mewn rhai parthau ar iseldiroedd Cymru.

Gan mai gwlad i fagu, i feithrin, ac i ddwyn anifeiliaid i fyny at eu pengi, yw y rhan hulaethaf o iseldir Cymru, rhaid dechreu yn y cychwyn cyntaf, a dangos pa ddull yw y mwyaf buddiol ac ennillgar i fagu y lloi a'r anifeiliaid louaino.

Y mao magu lloi yn ymddibynu yn benaf ar ferehed y wlad. Gwraig dda, oftro, a diwyd gyda'r lloi sydd yn anheggorol; nis gall yr amaethwr byth fagu anifel yn dda heb gymhorth y wraig. Cof genyf dderbyn llythyr oddiwrth gyfaill, a'r sylw yma ynddo:—"Dylai pob ffarmwr ieuane ofala am wraig dda—nid un hoff o blethu ei gwallt, gwisgo yn gay a drudfawr, a chrwydro o dŷ i dŷ—ond un a gyfyd yn gyntaf o'r teulu yn y boreu, ac a ofala am fod y gwarthog yn cael eu godro yn llwyr:—mewn gair, *calc-rearing and pig-feeding wife*, sydd eisieu i ffarmwr."

Pan y byddo y lloi yn ieuaino ac yn weiniaid, y mae yn anghurheidiol bod yn ofalus i'w llaetho hwyr a boreu, ac edrych na byddo y cryf yn dwyn llaeth y gwan. Mae amryw o wragedd Cymru yn haeddu clod dirfawr am hyn—y maont yn ymbleseru gyda'r lloi; a phan yn rhoi tro am y da, ac yn rhodiana ar y dolydd gyda'i gŵr, bydd llawer gwraig rinweddol yn falch ganddi gyfairo at y bustach cryf, iradd, a theg, y bu yn cael y fath hyfrydwch wrth ei fagu pan yn llo bach.

Llawer o lod a fogir heblaw y rhai a geir oddiwrth wartheg y fuches, braidd yn mhob storu yn y wlad, trwy brynu "lloiau gwlybion," a'u magu ar laeth y gwartheg, yn llawfaeth. Y dull a arferir yn mysg y mân dlydlynwyr ydyw, berwi gwair, ynghyd â danadl poethion, a rhoddi y drwyth i'r lloi; braidd y cânt arohwaethu llaeth am yr wythnos gyntaf. Y dull arall ydyw berwi us haidd, gydag yohydig o flawd haidd, neu flawd oetoch, ynghyd â maip, rwdins, neu ddanadl poethion, a rhoddi y drwyth gydag yohydig o laeth i'r lloi foreu a hwyr. Y mae digonedd o rwdins neu ddail yn oedw eu cyff yn dymherus; rhagflaena hyn hefyd y clwyf du. Pelen o does o flawd haidd, neu flawd oetoch, ffya, &c., a'i rhoddi llynt yn founyddiol, sydd yn llesol iawn. Y mae had llin hefyd well ei ferwi, yn drwyth maethlawn, ac yn gynnalioeth rhagorol i'r lloi, ac yn eu hiraiddio yn gyflym. Mae amryw yn ei arferyd, a thybiant ei fod yn ateb y dyben yn dda. Hawdd ydyw i bob amaethwr hau ychydig o had llin ar ei ddydlyn; nid oes dim a etyb yn well iddo, nac yn fwy anghurheidiol at fagu lloi ac anifeiliaid: a pha beth sydd yn fwy cymhwys i'w rhoddi i wartheg, pan yn sal, nag ychydig o had llin?

Yr ydyw i'u beio yn fawr am gadw y lloi yn rhy hir cyn tori arnynt. Y mae lloi a fagwyd y gauaf, a'r rhai diweddaf, yn cael eu gadael hyd nes y byddo yn (saluam) y ffwydlyn ganlynel cyn tori arnynt—dyma drefn rhan fawr o'r wlad; ond y mae yn colli tir, a goreu po cyntaf. Pan y bydd y lloi oddeutu tri mis oed, bydd llawer yn gyru am y torwr i dori arnynt; ond pe byddem yn tori arnynt pan o dan eu mamau, byddai y bustach yn fwy o worth o lawer. Hwylaf eu gadewr heb dori arnynt, tolywaf yn y byd i adfel pendw, eegyrniog, fydd y bustach; ac yn anifel anhawddach i'w fagu, heblaw y bydd ei ddull a'i agwedd yn anfarhadowl. Y mae y Saia yn tori ar y lloi cyn y byddont yn fis oed, ac felly bydd yr anifel yn llawer mwy pigfain ac iradd, ac yn debycach yn ei wnebyryd i auer. Dywed rhai fod yn haws magu lloi yn y gauaf tra heb dori arnynt, ond y maent yn anghodw y gwahaniaeth fydd yn y pen draw, pan y bydd eisieu eu gworthu. Ryddai yn fwy buddiol i amaethwyr Cymru dori yn gynt (nag y maent yn gyffredinol) ar eu lloi.

Cyn gynted ag y gwelir hwynt yn gwellhau yn eu cyflwr, dylid bod yn ofalus i'w tentio (*seton*), sef tori twll yn y dagell, a rhoddi darn o gortyn ynddo, a'i symud yn fynyeh yn ol ac ymlaen, yn enwedig cyn eu troi i'r borfa yn mis Mai neu Mehefin, a gofalu am roddi lle gwych iddynt pan y trôir hwynt allan gyntaf. Nid ydyw y mân dyddynwyr yn diddyfnu eu lloi hyd nes y byddant o dri i bedwar mis oed. Byddai y drefn hon yn fuddiol a llesol iawn pe byddai i'r merched adael iddynt gael llonaid eu boliau o laeth; ond ni bydd y lloi llawfaeth yn gyffredin yn cael ond tē gwair fel ei gelwir, sef gwair wedi ei ferwi ynghyd â danadl poethion, wedi ei gymysgu âg ychydig o flawd haidd neu flawd ceirch; a phan y trôir hwynt allan, y maent yn cael cymeryd eu siawns. Rhydd amryw o amaethwyr y dyddiau presennol dri mis o laeth i'r lloi, naill ai trwy sugno, neu ynte yn y cawg. Wrth eu diddyfnu, trôir hwynt allan yn yr haf i'r cae lloi, lle bydd porfa dda yn gyffredin, a'u cadw i mewn y nos; rhoddir gwair foreu a hwyr iddynt y gauaf canlynol. Rhai eraill, ni roddant i'r lloi blwydd ond ychydig o wellt haidd y gauaf, ar hyd y meusydd noethlwm, i'w cadw rhag llewygu a stancio; a thrwy hyny, dyfetha y gwellt, a cholli y gwrtaith. Y mae y fath driniaeth yn ddigon i ddyfetha unrhyw rywogaeth ond gwartheg caledion Cymru. Yn yr haf canlynol, ni chânt ond y borfa waelaf ar y tyddyn, a'u porthi y gauaf canlynol â gwellt haidd, neu wellt ceirch, ac yn ddigon aml, allan ar y maes, a hwnw yn oer a gwlyb, heb gymaint a chysgod cawnen rhag yr ystormydd. Os cedwir hwynt flwyddyn ymhellach, rhoddir gwell porfa haf iddynt; ac os cedwir hwynt y gauaf drachefn, rhoddir gwellt neu wair iddynt foreu a hwyr. Y rhai a borthir fel hyn â gwair, a werthir yn y gwanwyn i'r porthmon; a'r rhai a borthir â gwellt yn unig, a droir i'r borfa haf, yn barod erbyn Awst.

Wedi rhoddi hanes byr am y dull cyffredin o fagu gwartheg ieuainc yn Nghymru, bydd rhywun yn barod i ofyn, Pa fodd y cynghorwch chwi i drafod âg anifeiliaid ieuainc (*store cattle*)? Mi a ddechreuaf gyda y lloi. Ni byddwn braidd un amser yn gadael i'r lloi sugno eu mamau, oddigerth y rhai a fegir genyf yr haf i'r oigydd; ond eu magu yn llawfaeth, fel y dywedir. Byddant yn cael llaeth wedi tynu ei hufen am bythefnos, tair wythnos, neu fis, yn ol maint y llo, ac fel y bo yn yfed, &c.; ar ol hyny, byddwn yn rhoddi llonaid cwpan de o flawd had llin iddynt yn gymysg â'r llaeth; ac fel y byddant yn heneiddio, yn yohwanegu y blawd had llin, gan brinhau y llaeth, ac yn mhen o dair wythnos ar ddeg, i un wythnos ar bymtheg, caiff y llo ei ddiddyfnu. Byddant yn cael digon o rwdins, gan gynted ag y medrant eu bwyta, a hyny hyd Galanmai, a digon o wair. Byddant yn y beudÿ, neu y cwt lloi, fel ei gelwir, yn rhyddion (bydd llawer yn eu rhwymo, ond nid trefn dda ydyw), ac y mae rhesel wair yn un pen, a *manger*, i ddal rwdins, yn y pen arall. Os bydd rhai heb eu diddyfnu Galanmai, byddant allan ac i fewn fel y mynant, gan fod drws i fyned o'r beudÿ i gae bychan, a dyna lle y byddant nes y diddyfnir hwynt. Ond cymaint ag a fydd wedi eu diddyfnu cyn Galanmai (a bydd rhagor na'u hanner wedi eu diddyfnu erbyn hyny), caiff y rhai hyny eu hel allan Galanmai i borfa dda. Y mae llawer o'r rhai sydd yn arfer rhwymo y lloi sugno, neu rai yn cael llaeth, yn barnu mai yn rhyddion y maent oreu, a dyna fy marn innau, gan eu bod yn cael cerdded, rhedeg, a phrancio, a chael digon o ymarferiad; ac y mae yn ddiammheu genyf fod

rhedeg a thyrfu yn iaohaach iddynt na bod yn rhwym yn yr unfan, ac mi a feddyliwn fod hyny yn amlwg yn ol trefn natur ei hun.

Wrth droi y lloi allan oddeutu Calanmai, y maent fwyaf darostyngedig i gymeryd y clwyf, yn enwedig mewn lleoedd gwlyb, oerllyd; a mynych y collir y lloi yn y fath le. Y mae cannoedd yn meirw bob blwyddyn o dan y clwyf du—clwyf ydyw hwn, nad oes yn bosibl braidd ei wellhau na'i ragflaenu; nid wyf yn gwybod am un feddyginiaeth rhagddo pan y cymerir yr anifel yn glaf o hono. Y mae yn cymeryd y lloi mor sydyn, nas gwyddom pa fynydd y dechreua; a gwyddom fod colledion dirfawr yn cyfarfod â'r amaethydd bob blwyddyn wrth fagu lloi, a dyniewyd, fel y tystia barodai y wlad fod rhai cannoedd o grwyn yn dyfod yno o achos dinystr y clwyf yma yn unig. Haera rhai fod rhoddi lle rhy dda iddynt yn neohreu y tymhor, yn eu gwneyd yn fwy darostyngedig i'r clwyf; ond ymddengys hyny yn ddisail i mi, oblegid nis gall un peth fod yn fwy maethlawn i'r lloi na maip, rwdins, a had llin. Y maent yn ireiddio llawer ar eu crwyn, ac yn eu dwyn ymlaen yn rhyffedol; a gellir haeru, fel y mae tyfu rwdins yn cynnyddu yn y wlad, i'r un graddau a hyny y mae effeithiau y gelyn dinystriol yma, sef y clwyf du, yn lleihau. Os bydd y lloi yn rhy gasol, cadw'r hwynt i lawr trwy eu tentio, a dyma y dull y collir lleiaf o honynt. Ond bydder yn ofalus i gadw y tentiau yn agored, a rhwbio eu trwynau gyda *turpentine* yn fynych. Dyma y drefn a welais i yn ateb y dyben oreu, ac yn y modd yma y cefais y *store cattle* i fyny, ac y cedwais hwynt "yn fyw ac yn iach." Pan y delo y lloi yn fustach blwydd, bydd yn iraidd a thyfady, ac yn fwy o werth o ddwy bunt na'r creadur cimachlyd, croendew, crynedig, a'i arau yn curo ynghyd, a fyddo wedi hanner llewygu. Pan yr ystyriom fod y rhan fwyaf o dyddynwyr Cymru yn ymddibynu ar y fael (*profit*) a dderbynir wrth fagu a meithrin anifeiliaid ieuaino, dylem fod yn fwy gofalus wrth borthi y dyniewyd—pan y bydd y bustach yn ieuanc, dyna yr adeg briodol i edrych am ei fod yn cael llonaid ei fol. Cosier fod anner (*heifer*) flwydd, wedi ei magu yn ofalus, yn werth o bedair i chwe' phunt y pen. Gyda'r anneri blwyddiaid y mae llawer o fân dyddynwyr Cymru yn talu eu rheanti; ac yn wir nis gellir beio digon, na chodi ein llais yn ddigon uchel yn erbyn y drefn o werthu y goreu, a chadw y gwheilion at fagu. Y owlins sydd yn aros ar ol bob amser, a'r ffermwr yn cadw y rhai hyny i fagu a llaetha iddo! Ow! ow! amaethwyr Cymru, paham yr ydych yn gwneyd fel hyn? Cymerwch esiampl gan ein cymydogion y Scotiaid, a gwers gan eich cyfeillion y Seison:—y maent hwy bob amser yn ofalus i bigo allan ac i ddewis y llo goreu at fagu, pa un bynag ai tarw ai anner fyddo; a dyma y modd y maent yn gwellhau y rhyw, ac yn diwygio eu *stock*. Rhaid i ni, fel meithrinwyr anifeiliaid ystôr, fod yn fwy gofalus i gadw yr anneri goreu at fuchod, ac yn benderfynol i chwilio am y llo tarw o'r gwaed puraf, o'r llun harddaf, ac o'r hiliogaeth oreu. "*Penny wise, and pound foolish*," ydyw ofni rhoddi tro trwy y rhanau hyny o Gymru lle mae y gwartheg puraf, a lleiaf o lygredd a chymysgedd yn y rhyw, ac ofni talu pris led uchel am lo blwydd a all wellhau y fuches. Ysgydwer rhyw hunan fel hyn o feddyliu yr amaethwr Cymroig, a buan y gwelir ei anifeiliaid yn fwy o werth o'r hanner. Gofaler hefyd am beidio magu o'r un gwaed yn ormodol. Mae newid gwaed, er ei fod o'r un hil, yn gystal a newid hadyd. Nid oes un ammheuaeth nad yw deddfau y byd llysieuol yr un ag yn y byd anifeil-

aidd; ac nid oes braidd neb a amhheua y ffaith, fod anifeiliaid cryfion, iachus, a ffrwythlawn, yn dwyn yr unrhyw hiliogaeth; ac felly yn y gwrthwyneb, y mae anifeiliaid sal, gwanaidd, ac anolygus. Y mae hefyd yn drefn ganmoladwy i gadw yr anneri oddiwrth y tarw, er eu hattal rhag cymeryd tarw yn rhy ieuainc. Cofier mai wrth ddechreu magu y mae gofyn bod yn fwyaf gwyliadwrus, o herwydd nid dichonadwy yw gwneyd dyniewyd crablyd, afiach, ac anffrwythlawn, yn werth y draul o'u magu— anolygus, diffwrth, ac anfarhnaadol a fyddant byth: ond os megir hwynt yn dda yn y dechreu, byddant yn barotach i'r farchnad rai misoedd yn gynt na'r rhai a ddrwg fegir. Mae agos yn anmhosibl gwerthu bustach wedi ei ddrwg fagu; ond y mae yn hollol i'r gwrthwyneb gyda'r bustach hirflew, iraidd, seimlyd, gwastad, corfforol, a'i groen yn teimlo mor ystyryth a sidan—hwn fydd y cyntaf a ddewisir allan o'r *lot* gan y porthmon. Nid oes dim yn gwellhau iechyd a thyfiant anifel ieuanc, ac yn sicrhau iechyd a chynneddfau yr anifel wedi y tyfo i fyny, cystal ag yw triniaeth gymhwys pan yn ieuanc; a chofier mai dyma yw y tri pheth anheborol yn meithriniaid anifeiliaid ieuainc, sef ymarferiad (*exercice*), cynhesrwydd, a bwyd maethlawn.

Bydd y rhan fwyaf o fân dyddynwyr Cymru yn gwerthu eu bustych dwyflwydd, o wyl Mihangel i'r Nadolig; nid ydynt yn eu magu yn hwy: ac y mae yr amaethwyr mwyaf yn eu prynu at ystôr y gauaf; neu i bori gwellt gyda maip, erbyn porfa haf. Byddai llai o drafferth i wneyd y bustach yn barod i'r farchnad, pe byddai y mân dyddynwyr yn fwy gofalus wrth eu magu, pan yn ieuainc. Mae yn hysbys i'r amaethwr sydd yn arferol o fagu â phrynu llawer o anifeiliaid, mai y rhai a fegir gartref yw y rhai goreu bob amser; bydd y bustach teirblwydd a fegir gartref â digon o rwdins a maip, ac ychydig o had llin, yn rhagori ar yr eidion pedeirblwydd a brynir gan y cymydog, sef *tenant* y fferm bach.

Y mae yn hollol anghenrheidiol, wrth ymdrin â'n hanifeiliaid, fyfyrion, nid yn unig pa fwyd sydd oreu iddynt, ond hefyd y reddf a roddwyd iddynt gan natur; a phob cynnygiad a wneir er rhwystro y natur neu y duedd yma, a ddiwedda yn gyffredinol mewn siomedigaeth. Yrydym, o ganlyniad, yn cael ein harwain i'r ddadl mewn perthynas i groesi hil (*breed*) y wlad, gyda rhyw hil estronol. Rhaid cyfaddef fod y croesi cyntaf yn dangos mwy o faintiolaeth (pan y croesir gyda'r Devon); ond beth am yr ail genedlaeth? Cytuna pawb sydd wedi profi hyn trwy ymarferiad, nad ydynt yn werth eu magu. Y mae hiliogaeth y Gwyddelod, a fu yn britho rhai trefydd yn Nghymru, wedi dangos hyn yn eglur. Llygrodd a dirywiodd hiliogaeth y manau hyny i'r fath raddau, nes braidd y collasom yr enw "*Welsh runt*"—y porthmon yn dwrديو, ac yn rhoi rhybudd ar ol rhybudd, nad gwiw iddo ef fyned â'r fath *Piebalds* gwar-gam symudliw i Loegr—pris yr eidion yn myned is is, bob blwyddyn, hyd nes y dyagir, trwy brofiad chwerw i'r llogell, fod yn rhaid chwilio am well lliw a llun, onidê, ffarwel am fagu anifeiliaid yn Nghymru, ac i ddiwylliad mewn amaethyddiaeth brofiadol.

Drwg iawn ydoedd genyf weled, oddeutu dwy flynedd yn ol, amryw o'r creaduriaid Gwyddelig yn Ngogledd Cymru, a'r rhyw estronol o wledydd tramor sydd yn dyfod drosodd i Loegr; y rhai blaenaf wedi hanner llwygu, ac yn llawn afiechyd, yn britho ein marchnadoedd, a'r mân dyddynwyr yn eu prynu; ac yr wyf yn gwybod am amryw o amaethwyr

a heynant y gwartheg Gwydrlellig ac estronol, ac wedi gweryd tegwinau o hynnan o dirwag iddynt es hynnan trwy ddiwyn y gwartheg hynant i fyw en gwartheg es hynant, a cholli llawer o'u hanifeiliaid gyda'r rhai estronol mewn canlyniad. Bydded i ni gweryd rhyberid rhingllaw; y mae o broys i ni fod yn fwy gofalus, ac ymwrthod â kwynt eidd, rhag i ni raddi on annogaeth iddynt lanio byth sawy yn ein gwlad.

Pa on a ydyw yn boriol gwellhan hil y wlad trwy eu croesi â hil arall, sydd gwentia'n nard allaf ei ateb; ond hyn sydd wedi ei brofi, nad oes grynogaeth ag na rhyw hil estronol, hyd yn hyn, wedi cyrraedd yr amcan ymdeithach na'r genedlaeth gyntaf. Dywediad un ymgyfnydd deallus,¹ pan yn sylwi ar y *short horns*, a gwartheg duon Môn, fel hyn;—"Yr wyf yn credu mai anadol y llwyddia croesi rhwng dwy rywogaeth wahanol o anifeiliaid; ac ni ehania't natur y fath serhad ar ei threfnadau, fel ag i'n harwain i ddygwyl am welliant wrth groesi dwy rywogaeth mor wahanol yn eu cyrn, eu erwyn, a'u lliw (gallasai ychwanegu hefyd am eu natur, eu banian, a'u hagweld), ag ydyw y gwartheg byr-gorniog a gwartheg Môn; felly, mae yn rhaid cael *short horns* perffaith, a rhoi y goreu i wartheg duon, a myned â phoned yn llawn o arian i Yorkshire neu Durham, er prynu yr anifeiliaid gwerthfawr yma o 'hen achau, & phrisiau uchel.'" Ond nis gall neb, hyddysg yn arferion a moddion amaethwyr Cymru, ddygwyl iddynt raddi cymaint allan ar anturiaeth mor ammbeuol ac ansicr. Mae yn ddiddadall i'r gwartheg byr-gorniog fyw, ac cfallai ffynna yn nwyllaw ychydig yn Nghymru, gyda moddion i'w cadw mewn lleoedd cynbea, a rhoelli iddynt yr un porthiant ym diddosrwydd ag y maent yn arferol o gael yn *lowers*; ond o dan hinsawdd ac awyr iath iseldir Cymru, a'r porfeydd salw, a'r tiroedd corsiog, pa rai yn rhy amal a welir yn ngwahanol ardaloedd y wlad, ymddengys i mi yn lled ammbeuol pa un ai nid myned yn llai mewn maintiolaeth y byddant, a dirywio fwyfwy.

Prawf lled gywir o amaethwr tra daionus, ydyw ei dda; ac o'r ardal lle y daw yr eidionau sidanllyd, seimlyd, corfforol, yno y mae amaethyddiaeth yn rhagori, a pho fwyaf fydd o anifeiliaid, mwyaf fydd y cynnyrch yd. Y mae magu llawer o anifeiliaid yn diogelu ac yn sicrhau frwythlonedd yn y cnydau yd; dyma, mewn gair, yw yr ystordŷ neu y weithfa yn mha un y gall yr amaethwr gynnal i fyny ei fasnach gyda mael lido ei hun. Po fwyaf fydd rhifedi y da, mwyaf fydd y domen dail; a pho fwyaf fydd y cnwd maip, mwyaf o rifedi o anifeiliaid a ellir eu cadw. Gwelir yn amlwg nad oes yr un ffordd er sicrhau a mwyhau frwythlondeb y tir, yn well, ac yn sicr o lwyddo, nag yw cadw llawer o anifeiliaid (*stock*) arno. Mae yn wir fod natur y tir weithiau yn llawer o gymhorth, ond elarad yr ydwyf yn bresennol am y tiroedd hyny sydd yn codi yd, ac yn magu anifeiliaid.

Ar ol sylwi fel hyn ar fagu anifeiliaid, yr ydym yn cael ein harwain yn naturiol i ofyn, Pa fath eidion sydd oreu gan y porthmon? Gyda dynion llygadog, pwylog, a chraffus, yr ydym yn masnachu bob amser. Nid "*Short horn dealers*" ydynt, yn ffair Northampton. Am y "*Welsh dealers*," y byddi y porffawr (*English grazier*) yn gofyn; ac am wartheg Cymru, y "*Welsh runts*," y byddant yn chwilio. Dyma yr anifeiliaid y bydd ar y Mals eu hoisiau i bori ar wastadedd Kent, Essex, Leicester, a Northampton.

¹ Paroh. James Williams, Llanfairynghornwy.

Nid ydynt byth yn dysgwyl y "*short horns*" o Gymru; a phe byddant yn dyfod oddiyma, ni werthid yr un o honynt hanner cystal a'r rhai fydd yno o swydd Devon. Dyma yr achos y bydd y porthmon yn cwlio yr eidion coch, neu y bustach brith, er y gall fod y cryfaf o'r lot. Bydded i amaethwyr iseldiroedd Cymru, ag sydd yn magu ac yn codi ŷd, amcanu cadw y gwartheg *duon* a'r *penwynion* yn eu purdeb—bod yn fwy gofalus wrth eu magu yn ieuainc, chwilio am deirw cyfaddas, a gwartheg heirdd a phrydferth at fagu, a daw y rhyw yn burach, burach, bob tro. Yn wir, y mae llawer o ddiwygiad yn hyn er's rhai blyneddau bellach—yr amaethwr yn fwy gofalus pa fath darw fydd ganddo, ac yn fwy balch o liw a llun ei wartheg godro, y croen yn ystwythach, y siaced yn fwy maswedd, y corff yn trymhaeu, a'r agwedd yn fwy prydfferth; mewn gair, maent yn tynu *nês, nês*, at eu purdeb cyntefig, fel y goilw y rhai sydd yn magu llawer, "*breeding back.*" Nid hir y byddwn, gydag ychydig ddiwydrwydd a gofal, heb weled y rhywogaeth yn burach nag y bu erioed o'r blaen, er mawr les, ennill, ac elw i'r wlad a'r trigolion oll. Yr ydwyf o'r farn fod cynnydd mewn gwybodaeth, gyda gwelliant yn y drefn o drin y tir, yn cydfyned law yn llaw a'r gwelliant sydd yn cymeryd lle yn magu a meithrin gwartheg y wlad; ac yn mhen ychydig eto, yr ydwyf yn cwbl gredu, y gwelir y gwartheg yn burach o ran rhyw, ac yn fwy o ran eu maintiolaeth, ac yn well o ran eu hansawdd. Rhaid cael adeiladau mwy cyfleus er eu magu, a gwell cysgodion er eu diogelu. Nid ydyw yr amaethwyr yn gyffredin yn cadw yr ychain yn hwy nag o ddwy i dair blynedd; gwerthir y gwartheg teir-blwydd ar ol porfa hâf, o Awst i Galangauaf. Gelwir y rhai hyn "*gwartheg Awst.*" Dyma yw yr amser mwyaf cyffredin i werthu, a hen drefn ydyw hefyd sydd yn cael ei dilyn er's llawer blwyddyn. Cadw yr anifeiliaid yn fyw gyda gwellt yn y gauaf oedd y cwbl yr amcenid ato, ac a amcenir ato hefyd mewn amryw o barthau hyd yn nod yn y dyddiau hyn; ond y mae gwell trefn yn dyfod yn fwy i arferiad bob blwyddyn, sef eu cadw yn wych yn y gauaf, ac i'w gwerthu yn y gwanwyn.

Lle y mae digonedd o borthiant, a'r ffermydd yn helaeth, porthir yn y gauaf; ac y mae yr anifeiliaid yn barod i fyned allan yn mis Mawrth, a diammheu genyf mai dyma y dull mwyaf buddiol a manteisiol i'r amaethwr, ond rhaid cael tai cyfaddas a chyfleusderau i'w porthi. Fel hyn y dywed un gwr cyfrifol¹ ag sydd yn porthi llawer iawn yn y gauaf;—"Fy arfer i ydyw prynu at Galangauaf, neu ychydig yn gynt, y nifer o fustych yn dair oed, i wneyd i fyny y rhestr erbyn y gauaf; y maent yn fwy tueddol i besgi na rhai dwyflwydd oed, y rhai sydd â natur tyfu ynddynt. Y mae genyf faes oddeutu deg erw o dir sych, yr hwn ar ol ei dori i lawr cyn llymed ag y gallaf yn yr haf, byddaf yn ei gau i fyny oddeutu diwedd Awst. Bydd wedi tyfu yn rhyfeddol erbyn gŵyl Mihangel, a bydd porfa ynddo oddeutu Calangauaf tros esgidiau dyn. Ar ol cael y lot at eu gilydd, byddant yn cael y maes hwn iddynt eu hunain, nes bydd y tywydd wedi ffyrnigo gormod, ac yna byddaf yn eu casglu bob nos i'r barth a'r shediau sydd yn terfynu ar, ac yn agos i'r maes. Byddant yn cael gosod da o wair a rwd-ins yn y nos, gwely da o danynt (gwaelod yr hwn yw ysgarthion y cloddiau yr haf, yr hwn a bydra yn hollol erbyn yr elont allan), a chysgod gwyich i orwedd wrtho. Yn y boreu drachefn y byddant yn cael yr un

¹ R. Prichard, Ysw., Llwydiarth Esgob, Môn.

ymgeledd, ac yna eu troi allan i'r cae; os bydd y tywydd yn rhy ffrwyg byddaf yn eu cadw yn y buarth. Diammheu genyf fod rwdins a gwellt ceirch yn llawn cystal, ond gwair gwaun sydd genyf fi, ac y mae yn fy cyfeus ac yn rhatach.

"Dealler nad ydyw y porthmon yn gofalu am flewyn rhy fyr a sidanaidd ar yr eiddon; y mae y Sais yn dewis y *good long jacket* o flaen blewyn rhy rywiog. Nid ydyw sawr o ddyben dywedyd cymaint, heb ddangos y manteision sydd i'w cael oddiwrth borthi y gauaf, rhagor na phori yr haf. Gallaf anturio ddwedyd fod gwartheg gwanwyn cynar, casol, yn sier o dalu eu ffordd, oddegeryth fod rhyw ddrwg anarferol yn y farchnad; gan mai ychydig o amaethwyr sydd yn eu gwerthu yn y gwanwyn, y mae y porthmon yn bar barod iddynt yr amser yma, oblegid fod y Sais yn hwylio ei borfa haf iddynt; ac os bydd y farchnad yn lled *frisk*, fe'u gyrrir i Smithfield ganddo oddeutu Awst caalynol neu wyl Mihangel. O'r ochr arall, gwartheg Awst sydd yn rhaid eu gauafu yn Lloegr, ac ni fyddant yn barod i'w lladd am yn agos i flwyddyn ar ol gadael gwlad eu genedigiaeth; ac felly gan fod mwy o ofyn am wartheg gwanwyn, er fod eu rhifedi yn ychydig, eto bydd eu pris yn gyffredin o uchder cyfatebol. Peth arall, y mae y nifer a wna lot o wartheg gwanwyn yn beth y dylid sylwi arno. Os bydd digonedd o rwdins a gwellt, rhyfeddol y swm o dail a adawant ar eu hol! a hwnw yn dail da, gan mai goreu y byddo y bwyd, goreu fydd y tail; profir hyn oddiwrth werth a nerth tail moch pasgedig. Yr ydoedd genyf bedwar ar ddeg o fustych yn cael eu porthi yn y dull yma y gauaf, a gadawsant 187 o droleidiau o dail ar eu hol! cludwyd hwnw allan; ac wedi ydru, yr oedd yn hollol dda ar ddiwedd y cynauaf (yr ydoedd yn werth o leiaf oddeutu ugain punt). Y mae yn anhawdd priso gwartaith da wrth law fel hyn, a diammheu pe nas gadawent ond eu tom yn unig ar eu hol, y byddai hyn yn elw mawr. Mantais arall sydd yn deilliaw oddiwrth y drefn yma—drwy fod y tail yn ffrwythloni y tir, y mae effaith porthi y gauaf yn cyrhaedd i'r meusydd am flyneddau, ac yn helaethu cnydau yd a gwair, heblaw y fael sydd i'w gael ar yr anifeiliaid eu hunain. Cyn y gall y ffarmwr ymroi at gadw gwartheg fel hyn yn y gauaf, ac i'w gwerthu yn gynar yn y gwanwyn, y mae yn rhaid iddo anturio y drefn o godi llysiâu gleision (*green crop system*); rhaid iddo dyfu maip, yr hyn, yn ddiâu, yw sylfaen pob gwelliant mewn amaethyddiaeth. Y maent yn addalu yn y fuches, yn y lloi, yn y dyniewyd, ac yn y bustych o bob oed, ac ad-dalant hefyd yn y gwrtaith; hebddynt nis gwiw dyagwyl am y manteision sydd i'w cael o borthi y gauaf; ac eto, rhaid i'r ffarmwr, fel y mar-siandiwr, gadw hyny o geiniog a fedd ar dro, a pheidio a galw dim o boni yn eiddo sier iddo ei hun, ond y fael sef y llog. Cofier fod yr hawl wedi ei roi allan yn llog ar y gwartheg, yr hon sydd yn sier o dalu yr echwyn gyda'r llog adref. Cofiwch fod *profit* yn y gwerthu, ac onis bydd rhyw ddrwg yn farchnad, bydd *profit* yn y prynu, ac fe geir y fael yn rhyw ben i'r fasnach, yn y naill neu y llall.

"Un peth y dymunwn alw sylw neillduol ato, ydyw y modd mwyaf offeithiol i arbed anifel wedi tagu â maip neu bytatws; peidier ar un cyfrif a desfyddio y *tubs*, y mae wedi lladd mwy o ugeiniau nag a achubodd orioel, trwy dori y sefnig; os dygwyrdd hyny, goreu po gyntaf i anfon am y oigyrdd ato. Yn lle yr offeryn dinystriol hwn, ceisier darn o bren crwn cyn slyrfed ag arddwrn dyn, yn llawn tyllau trwyddo—hoelieir darn o ledr

(*strap*) ar bob pen iddo, a bwcl ar un pen. Pan fo'r anifel wedi tagu, rhodder y darn pren yn ei safn a bwcler ef ar ei war, yna gyrrer yr anifel i'r cae ar ei ben ei hun i gerdded yn ol ac ymlaen; cyn pen ychydig amser, gwres ei gylla a'i sefnig a dawdd y cnap meipen, nes ei gwneuthur fel pe byddai wedi ei *steamio*, ac i lawr yr ä hi heb un perygl; buan iawn y daw yr anifel ato ei hun, a'i wddf yn hollol ddiddolur."

Yr ydwyf eisoes wedi sylwi ar yr anghenrheidrwydd o fod yn fwy gofalus i gadw yr anneri goreu at wartheg i hilio; ond pa faint mwy y dylem gael buches dda, laethog: heb hyn anmhosibl i'r merched fagu y lloi na'r moch, na chael cynnaliaeth i ddyn nac anifel ar y tyddyn; rhaid chwilio am y fuwch fwyaf lluniaidd a dymunol ei hagwedd—pen bychan, cynn blaen-feinion a digon o waed ynddynt, digon o led yn y morddwydd, dyfnder yn ei ochorff, gwastad ar ei chefn, croen-deneu, iraidd ac ystywyth, pwrs llaes a thethau ystwyth, ychydig o hyd yn y goes, a llai o ddyfnder na'r cyffredin yn y fron. Yn y fuwch a'r tarw y mae i'r amaethwr ddechreu gwellhau ei *stock*—os tarw a buwch wael, bydd y lloi yn sicr o fod yr un fath; dylid bod yn fwy gofalus i bigo y lloi tarw yn gyntaf peth, gan fod mwy yn ymddibynu ar y tarw na'r fuwch. Dylid hefyd gadw mewn golwg, mai dyma y dull y ceir y rhywogaeth oreu o fustych a chotenod, a *stock* fuddiol ac ennillgar.

Bai dirfawr yw godro y gwartheg heb braidd un hysbiad arnynt—tynu y llaeth oddiwrthynt o'r naill lo i'r llall. Mae hysbio y gwartheg fis neu ddau cyn y lloi yn fwy o fantais iddynt, a bydd mwy o laeth yn y pen draw, na'u godro hyd amser *dropio* y lloi. Dylai yr amaethwyr fod yn fwy gofalus am i'r merched odro y gwartheg yn llwyrach, ac yn fwy rheolaidd, a phorthi y gwartheg blithion yn well. Cedwir hwynt allan ar y borfa yn rhy ddiweddar ar y flwyddyn, i sefyllian, heb gysgod cawnen, mewn llaid a dwfr hyd at eu torau, wedi rhynu a hanner llewygu, ddydd a nos, hyd Galangauaf, ac weithiau yn hwy o lawer na hyny. Nid ydym yn porthi yr anifeiliaid yn ddiagon i mewn—eu cadw allan hyd ag y gellir i arbed y porthiant, a thrwy hyny collir mwy o ddefnydd porthiant nag a borent; a cholled drachefn yn y llaeth a'r ymenyn, heblaw y tail a gesglid pe byddent i mewn, heb son am y golled sydd yn yr anifeiliaid eu hunain. Gwell o lawer genyf fi rywmo y gwartheg blithion fis neu ddau cyn Calangauaf, na'u gadael hyd y dydd byraf yn y flwyddyn ar y meusydd i'w mathru a'u maeddu. Colled fawr y mae yr anifeiliaid yn ei wneyd ar y tir yn adeg wlyb y gauaf, yn enwedig y tir gwair ieuanc; ond y mae y drefn yn gwellhau, a'r amaethwr yn fwy gofalus gyda'i gae gwair ieuanc nag ychydig flyneddau yn ol. Yn gyffredin, cedwir y cae gwair oddiwrth yr anifeiliaid oddeutu Calangauaf—o hyny i'r Nadolig. Gwelir meusydd helaeth yn yn cael eu hanghymhwyso i raddau mawr i ddwyn porfa a gwair y flwyddyn ganlynol, trwy oddef i'r anifeiliaid eu sathru a'u maeddu yn amser gwlyb y flwyddyn; ac ni oheid o honynt fawr dros hanner y cynnyrch a gawsid pe cadwesid y tir yn gynnar. Gellir yohwanegu at y fantais sydd yn deilliaw wrth dori y bwyd a'i gario iddynt, yn enwedig ar ddiwedd y flwyddyn, pan y bydd yr hin yn llaith, a'r ddaear yn feddal. Y mae yn ffaith brofadwy fod modd cadw wyth o wartheg trwy y flwyddyn, mewn cyflwr da, ar gynnyrch pedair erw o dir, yn ol y drefn hon; tra yn ol y dull cyffredin o bori allan, rhaid cael un erw ar bymtheg i wneyd hyny. Y mae Mr. Blaoker wedi profi y fantais ddirfawr yma yn amlwg yn yr Iwerddon. Priodolir y

gwahaniaeth yma i'r cyflawnder o wrtaith a geir oddiwrth yr anifeiliaid, trwy ei fod yn brasau y dddear, ac yn gwneyd iddi darddu a thyfu, ynghyd â'r dull trefnus a chynnil o'u porthi, rhagor y gwastraff a wneir ar y borth a'r ymborth trwy eu gollwng i'w fathru dan eu traed, ei faeddu, ac ymwrolodd arno. Y mae hefyd o fawr bwys i ni ystyried y bwyd sydd yn cael ei raddi yn fwyaf cyffredin i'r gwartheg o bob math—dim yn y byd ond ychydig o wellt ceirch, ambell osod o wair; ac mewn rhai parthau, gwellt haidd a gwellt gwenith heb ei falu, yw yr unig ymborth a luehir yn nharwynter y gauaf iddynt. Dynna fel y mae y fuches yn edrych mor wael —y gwartheg yn wargeimion a theneuon (fel rhai culion Pharaoh gynt), a'u hlew yn eu sefyll ar hyd y flwyddyn. Pa fodd y gall gwraig y tyddyn ddygwyl ymenyn i'fyned i'r farchnad gyda'r fath fuches? Ymwrolwch, awwyl hwywod Cymru, a gwneuch i'ch gwŷr ddewis gwell buches, a thyfu mwy o fawr rwdins, a hdi; o herwydd gyda'r pethau hyn y megir y lloi, ac y ceir digonodd o laeth, caws, ac ymenyn; a byddwch trwy hyn yn achos i hebethu eich fferm, ac yn lles i'ch plant a'ch teulu; am nad oes dim yn tyfu trwy y dddear yn fwy lleol i wartheg ac anifeiliaid o bob math, na'r llysiau rhagorol yma.

Lled ychydig a ddiar ydyw y caws sydd yn cael ei wneuthur mewn awrywiol fanau o'r Dwywysogaeth, ac ni wneir braidd ddim ond ychydig yn yr haf gyda laeth wedi bwrw ei hufen; ac nid oes dysgwyliaid y ceir llawer o fraster oddiwrth y laeth dibufen (*skim milk*). Nid ydyw y "*dairy system*" yn gyffredinol iawn trwy Gymru, oddigerth yn y rhanau dwyreiniol iddi, ac ar ororau gwledydd y Sais, a rhanau o siroedd Dimbych, a Fflint, Dyffryn Clwyd, a chymydogoeth Wrexham. Y mae caws yn cael ei werthu yn marchnadoedd Wrexham a Chaer, yn lle y caws Caer goreu, yn dyfod i fyny i'r pris uchaf yn y farchnad; ond nid yw yn bosibl cyrhaedd y fath brisiau uchel, heb arferyd trefn gymhwys gyda'r laeth yn y laethdŷ, a chael gwartheg llaethog a phriodol yn y fuches. Yr un drefn sydd yn cael ei dilyn yn y laethdŷ (*dairy*) yn gyffredin yn Nghymru, ag sydd mewn arferiad yn sir Gaer. Rhaid gofalu am ardymher (*temperature*) digonol i goulo y laeth, a glanweithdra yn ffynu yn mhob llestr a chwr o'r laethdŷ, onide, ffarwel am gaws ac ymenyn.

Y mae triniaeth briodol y gwartheg godro yn cael dylanwad anarferol ar rinwedd a swm y laeth a'r ymenyn, megys cymhwyso a rhoddi maip, a bwyd gwneuthuredig (*artificial*) yn gymedrol yn y gauaf, yn dwyn cynnyroh toreithiog. Ni ddylid gorlwytho y cylla, na rhoi unrhyw fwyd na chydwedda â'r anifel. Dylid cofio fod y fath undeb annattodol rhwng y cylla a'r pws, fel os bydd anhwydeh yn y cylla, dengys yn fuan yn y pws, er drwg i'r laeth. Rhoddi ychydig o fwyd, a hwnw yn aml, yw y drefn ddoethaf er lles ac iechyd yr anifel, ac er cael llawer o laeth ac ymenyn. Nid canmoladwy yw rhoddi gormodedd ar unwaith o fwyd o un math i'r fuch; o herwydd bydd yn chwannog i chwythu arno, a'i weddillio, a'i dafu o'r neilldu.

Y mae math arall o faerwri (*dairy farm*) yn agos i'r mân drefydd ac yn mhentrefydd Cymru, ac sydd yn hynod o fuddiol ac ennillfawr i'r amaethon; sef gwerthu hufen, laeth, ymenyn, a laeth enwyn—pori y gwartheg yr haf, ou cadw i mewn y gauaf yn gynnar, a rhoi digon o wair, rwdins, a llysiau gleision iddynt. Cof genyf glywed am hen gymydog¹ i mi,

¹ Mr. Jones, gynt o Wredog, Amlwch.

oedd yn dilyn y drefn yma, yn dywedyd fel hyn :—“Ni chowntiaf i ddraen yn Robyn Peel, mwy na Shôn Russell, tra y gallaf werthu fy llaeth a'm ymenyn i hen wragedd Amlwch.” Ond cyn y gellir dilyn y drefn hon, rhaid cael tir sych a ffrwythlawn i bori, a chodi llai o ôd, a mwy o gnydau gleision.

Yr wyf yn tybied y bydd rhywrai yn barod i ofyn, Ai nid yw yr amser wedi esgor ar y Dywysogaeth, i ddechreu pesgi y gwartheg yn ddigon tewion i ymddangos ym marchnadoedd Lerpwl a Llundain? Y mae yn wir fod cyfleusderau newyddion yn agor yn flyneddol, ac yn ein cymhell i anturio gwneuthur hyny. Y mae y ddwy gledrffordd, un o Gaer i Gaergybi, a'r llall trwy y Deheudir, yn rhoddi pob mantais i gludo yr anifeiliaid breision, ac wedi dwyn marchnad Smithfield o fewn taith deuddeng awr i'r cwr pellaf o'r Dywysogaeth; poblogaeth yn cynnyddu, amserau ac ymarferiadau yn newid, a'r gofyniad yn cael ei roddi, Paham nas gellir gwneyd “Mwynig” mor fras a thew a'r “*Young Favourite?*” Pob moddion a chyfleusderau gerllaw, a mwy o dyfu rwdins, maip, ac ôd, ac hyd yn nod y llin yn tyfu yn naturiol yn ein gwlad—pa beth sydd yn ein lluddias i besgi anifeiliaid? Dim ond rhy ychydig o anturiaeth. Tipyn gwell medrusrwydd, ac ychwaneg o ddiwydrwydd, a wnai lawer amaethon o Gymru mor uchel ei gymeriad am besgi gwartheg a'r Duc o Richmond, neu'r Tywysog Albert. O! mor hyfryd fyddai genyf weled lot o wartheg tewion yn cychwyn o rai o sefyllfaoedd (*stations*) Cymru ddydd Sadwrn, yn barod erbyn marchnad Llundain boreu Llun. Ai dychymyg ydyw hyn? Nage, yr wyf yn credu yn gadarn y bydd gwobr am y “*fat Welsh runt*” yn y “*Smithfield Show.*” yn fy oes i. Mae yn wir mai at fagu a chodi anifeiliaid ieuaine (*young stock*) y gweddai porfeydd, hinsawdd, ac amgylchiadau presennol y rhan helaethaf o Gymru, ac nad yw ein dolydd ond mewn rhai manau yn ddigon breision i besgi gwartheg gyda digon o fraser i'r Seison. Gwir hefyd fod rhai boneddigion ac amaethwyr wedi rhoddi yr amcan yma i brawf, a dwyn y peth i sylw y cyffredin gyda llawer o fedrusrwydd. Dyma brawfiadau a roddodd Syr Richard Bulkeley yn gyhoeddus yn sir Fon rai blyneddau yn ol, gyda gwartheg duon y wlad hono :—Cadwodd y gwartheg i mewn, o Galangauaf i fis Ebrill; a'r Mehefin canlynol, wedi eu pesgi gyda rwdins a gwair yn unig, gwerthwyd hwynt yn Lerpwl. Ennilodd ar y tair rhan (*lot*) cyntaf a werthodd, 4p. 19s. 5½c.; ac yn y rhan olaf, 2p. 4s. 8½c. y pen, heblaw y tail a ddaeth oddiwrthynt. Y mae cymydog i mi wedi rhoddi prawf ar yr un drefn :—gwerthwyd y gwartheg yn Lerpwl yn bump oed, ac yn wartheg tewion a heirdd iswn; ond dywed wrthyf mai gwell fuaasai iddo eu gwerthu yn dair oed yn un o farchnadoedd ei wlad ei hun. Ond y mae amgylchiadau ac arferion mor wahanol, a gwelliadau mor fawr yn cymeryd lle o ddydd i ddydd mewn amryw ranau o'r Dywysogaeth, fel y mae yn annichonadwy dywedyd yn benderfynol pa drefn sydd fwyaf buddiol i'r Cymro ei dilyn.

Os am besgi y mae amaethwyr iseldir Cymru, rhaid iddynt yn gyntaf godi digonedd o rwdins, maip, a bid, a myned i farchnadoedd Lloegr am had llin, a thoes a blawd had llin, cyn y gallant byth ymgystadlu a chyfarfod â'r Sais yn Smithfield. Rhaid hefyd bod yn ofalus i ddewis yr anifeiliaid aydd â thueddiad ynddynt at dewhau—o groen ystwyth, blewyn hir, golwg rhadlawn, a thymher fwynaid. Pa un bynag ai bustach du, ai yr eidion penwyn (*Hereford*), a ddewiser, cofier am iddo fod yn ddigon o

yr anifel. Nid oes un yn fwy teilwng o'i barch a'i nodded na'r *march*. Anhosibl yw rhoddi desgriafiad cywir o'r rhyw (*breed*) ag sydd yn fwyaf cyffredinol yn Nghymru; y maent wedi eu cymysgu mor aml gyda yr *hunter*, *racers*, a'r ceffyl gwedd, fel nad oes bosibl braidd roddi enw cywir arnynt. Magwyd rhai ceffylau rhagorol yn Nghymru, o ran eu natur yn gyffredin yn galed, wedi eu cymysgu gyda'r merlyn mynyddig, a elwir yn gob, neu ferlyn caled, âg asgwrn cryf ynddo. Ond y rhyw goreu at waith y tyddyn sydd o fwyaf pwys i ni—anifel yn ddigon buan i wneyd pob gwaith, digon o asgwrn ynddo, heb fod yn rhy drwm, ychydig o waed ynddo, fel y gallo ymsymud yn fuan, a myned trwy lawer o waith mewn ychydig o amser, tipyn o fywyd (*action*) ynddo, hefyd corff pur grwn, fel baril; un at waith y goler ddylai fod mewn golwg gan yr amaethwr, â bron lydan, a digon o bwys ynddo i orwedd ar y goler, ac yn fywiog i fyned dros y tir; y mae ceffyl chwim, bywiog, heb fod yn rhy fawr, yn rhagori ar un rhy drwm, afrosgo, corfforol, a diysbryd, at aredig neu drolio; dylai y ceffyl gerdded, o leiaf, bedair milltir yn yr awr. Y mae tir y wlad yn lled ystwyth; rhaid cael march i fyned trosto yn fuan; ac nid yw y ffyrdd ychwaith, mwy na'r tir, yn gweddu i feirch trymion, araf, ac afrosgo, fel y *Suffolk horse*: llefaru yr ydwyf am yr anifel goreu at waith y tir. Os byddys yn bwriadu magu at *hunters* neu *racers*, rhaid chwilio am waed y rhyw arbenig yma; ychydig sydd o fagu ceffylau o'r fath yn y wlad; gwelir ambell i anifel gwych at gerbyd wedi ei groesi yn gyffredin gyda'r *hunter* a chaseg wedd. Gellir dyweyd fod *breed* ceffylau y wlad yn gwellhau bob blwyddyn; yr amaethwr yn fwy gofalus yn newisiad y march (*stallion*) a'r gaseg fagu; a dyma yr unig foddion i wellhau rhywogaeth y meirch, fel pob anifel arall, sef bod yn wyladwrus yn newisiad y *stock* at fagu. Fel hyn y byddai yr hen bobl yn magu y meirch, ac nid llawer gwell ydyw eto mewn llawer fferm fawr, sef gadael i'r ebolion redeg ar hyd y maes trwy y flwyddyn—dim son am ystabl iddynt. Mae yn gof genyf weled, pan yn fachgenyn, y ceffylau yn cael eu rhwymo wrth fonyn coeden, ger y pentref, wrth i'r ffermwr ddyfod i'r farchnad, a hyny gan ffermwyr fled gefnog, yn y dyddiau hyny; ond y mae hyd yn nod y tyddynwyr bychain, yn yr amser presennol, yn cymeryd gwell gofal na hyny gyda'u meirch. Ni roddir ond gwair ac eithin i'r rhan fwyaf o geffylau gweithio mewn amryw o fanau yn y Dywysogaeth; un neu ddau osod o wair yn y rhesel bob dydd trwy y gauaf, a thri neu bedwar gosod o eithin; ychydig o geirch a roddir iddynt. Ac ystyried y bwyd y maent yn ei gael, y mae yn syndod fod yr anifeiliaid yn edrych cystal, ac y mae braidd yn anhosibl iddynt ddal i weithio yn hir gyda'r fath driniaeth, a dyma yr achos eu bod mor farwaidd yn y gwanwyn, wrth aredig a llyfnu; yn wir gwelir llawer yn gorfod sefyll yn hollol. Gwelais geffylau yn gweithio yn y ffordd haiarn (*railway*), ychydig amser yn ol, am wyth awr a deugain heb sefyll; ond nid oedd yn bosibl iddynt ddal ati heb gael bwyd yn gyferbyniol i'r gwaith. Yn gyffredin troir y ceffylau allan yn yr haf, ddydd a nos; ond y mae rhai ffermwyr yn y dyddiau hyn yn dechreu gweled gwerth cadw ceffylau i mewn ar hyd y flwyddyn—y maent yn ennill yn y tail, ac yn y gwaith hefyd, heblaw fod yr anifeiliaid yn iachach, ac yn edrych yn well o lawer. Dylid malu y gwair a'r gwellt iddynt; bydd yr anifel wrth gael bwyd wedi ei falu yn digoni ei hun yn gynt, ac yn cael amser i orphwys yn hwy ar ol ei lafar. Yr ymborth cyffredin yw eithin wedi ei falu, ac

y mae rhan fawr o Gymru yn porthi y ceffylau yn hollol â'r eithin, heb ddim arall. Berwi ychydig o faip neu rwdins (neu eu rhoddi yn oerion) gydag us haidd, sydd yn hynod o lesol a maethlawn i'r anifel. Bydd rhai yn rhoddi rwdins neu foron (*carrots*) iddynt yn oerion, a phethau hynod o lesol ydynt, gan fod tuedd wrthwynebol yn y maip i'r eithin—y rwdins yn oeri, a'r eithin yn poethi yr anifel. Y mae rhy ychydig o sylw wedi ei wneyd ar borthi y meirch; dylid eu cadw i mewn trwy y flwyddyn, eu porthi â gwair neu wellt wedi eu malu yn gymysgedig âg eithin, gydag ychydig o geirch, rwdins, a moron (*carrots*); cymysgu ychydig o halen gyda'r eithin, ar ol eu malu, sydd yn llesol ryfeddol i'r anifeiliaid, nid yn unig am fod y ceffylau yn cael gwell blas ar eu bwyd, ond y mae yn hynod o iach iddynt. Dyma fel yr ysgrifena un boneddwr ataf o Lerpwl, sef ar ei ddull o borthi y ceffylau sydd yn gweithio yn galed mewn troliau trymion bob dydd:—"Byddaf yn rhoddi y dogn neu y rhan ganlynol o fwyd i un ceffyl yn y dydd:—

Ceirch wedi ei falu,	pwys.	wna.
Rhuddion,	5	11
Ffa,	8	8
	5	11
	28	6."

Gwnaethum brawf fy hun eleni, a phwysais yr eithin a'r gwair i bob ceffyl, a dyma oedd y canlyniad; ond anhawdd rhoddi barn gywir wrth bwysio y fath blannigyn ag eithin, gan ei fod mewn rhai manau yn cynnwys mwy o nodd, ac ar rai prydiau â mwy o wlybaniaeth ynddo. Y prawf oedd hyn; mewn pedair awr ar hugain:—

Gwair wedi ei falu,	15	pwys
Eithin wedi ei falu,	30	
Rwdins,	5	
	50	pwys

Y mae y ceffylau yn chwennych tamaid yn aml, felly y maent yn gallu gweithio cystal yn nhrefydd mawrion Lloegr. Fel hyn y sylwai Mr. Spooner, yn ei draethawd buddugol ar fagu ceffylau, pan yn dangos pwysau a gwerth y bwyd a fwyteir ganddynt yn gyffredinol. Un gwr a roddai i'w geffylau yn wythnosol:—

Ceirch, 3 cibyniad,	s.	D.
Gwellt, 1½ cant, yn ol 2s. y cant,	4	6
Rwdins, 42 pwys,	3	6
	0	4
	8	4

Fel y byddai y gwanwyn, a'r gwaith yn ychwanegu, rhoddir yn wythnosol i bob ceffyl:—

Ceirch, storad,	6	0
Ffa, 3 chwart, :	2	3
Gwair, un cant,	4	0
	12	3

Ar fferm arall fel hyn:—

Ceirch, 3 cibyniad,	4	6
Ffa, un cibyniad,	3	0
Gwair, cant a hanner,	6	0
	13	6

Un arall fel hyn:—

Ceirch, 3 cibyniad	4	6
Ffa, 2 chwart,	1	6
Cant o wair,	4	0
		10 0*	

Defaid Cymru sydd wedi eu croesi â phob hil estronaidd braidd yn Mhrydain,—y rhai o'r mynydd-dir â'r rhai iseldir, rhai byr-wlan gyda'r rhai hir-wlan, rhai corniog â'r digyrn, ac o bob lliw a llun, hyd nes ydyw yn anmhosibl rhoddi enw priodol arnynt. Os edrychwn yn ol i'r cyn-oesoedd, dengys y "Trioedd" i ni fod Cymru wedi bod yn rhagori am fagu a chadw defaid: ac mae'r un awdurdod yn rhoddi hanes y gwŷr a fu yn enwog fel meithrinwyr y onu gwlan:—"Tri Defeidydd gosgordd Ynys Brydain: Cohwynn, defeidydd gosgordd Bran ab Llyr Llediaith yn Morgangwg; Pybydd Mael, defeidydd gosgordd Tegerin, llwyth Llwydiarth yn Môn; a Gwesyn, defeidydd Goronwy ab Ennywain, brenin Tegeingl yn Rhyfonog (ac o'i enw ef y gelwir *Gwesyn* ar fugail defaid); sef oedd rhif a gadwai bob un o'r tri wyr hyny *chwe' ugain mil*, ac o danynt bob un dri chant o feibion eillion, yn nawdd cenedl y Cymry." Chwe' ugain mil gan yr un gwr!

Ag iseldir Cymru y mae a wnelwyf fi yn yr ysgrif hon; o ganlyniad, nis gallaf ond son yn unig am ddefaid bach siroedd Caernarfon, Meirionydd, &c., er fod eu cigfwyd blasus braidd a'm denu i'w ganmawl, ac i draethu am ei rinweddau.

Hen rywogaethau o ddefaid gwastadedd Gogledd a Deheubarth Cymru sydd wedi eu croesi yn fwyaf cyffredin â rhai mynydd-dir Cymru; ond dyma yw nodweddiad yr *hen hil*—rhai lled fawr, digyrn, gwynebau a choesau gwynion ganddynt; a'r coesau yn ddigon hirion i'w cadw o'r llaid a'r gwlybaniaeth lle y maent yn gorfod byw ynddo yn fwyaf mynych. Pwysa y rhai mwyaf o honynt o un pwys ar bymtheg i ugain pwys y chwarter, a rhoddant oddeutu tri phwys o wlan bob blwyddyn. Y maent yn dueddol iawn i wera ac i frasáu. Gwelais ugain pwys o wêr mewn un hen ddfad o ryw y wlad. O ba le y torodd y rhyw gyntaf, nid oes genym un hanes cywir. Y maent yn lled debyg mewn rhai pethau i ddefaid yr Iwerddon—fe allai mai oddiyno y tarddodd y rhyw gyntaf; neu gellir dadleu mai o Gymru y dygwyd trosodd i'r Iwerddon.

Trefn Gogledd a Deheubarth Cymru, yw gwerthu y defaid yn llydnod blwyddiaid i fyned allan o'r wlad, fel yr ydym yn yr un modd yn gwerthu yr anneri; a dyma fel y mae y pigion o anifeiliaid ieuainc (*stock*) o bob rhyw yn cael eu dwyn o'r Dywysogaeth bob blwyddyn cyn iddynt ddyfod i'w maintiolaeth priodol, a'r Sais yn cael y fantais wrth eu pesgi ar diroedd breision Lloegr. Nid cymaint o fagu defaid sydd yn ein dyddiau ni ag oedd yn amser ein henafiaid—mwy o droi y tir i yd, a llai o bori a magu defaid.

Mae yn rhaid cyfaddef mai ychydig yw yr ymdrech sydd yn mysg amaethwyr Cymru er dyfod yn fwy profiadol mewn perthynas i ddewis, cadw, a magu defaid. Er fod esiamplau diymwad yn cael eu dangos o flaen ein llygaid o'r lles a'r buddioldeb sydd yn deilliau wrth wneyd hyny, eto parhau yr ydym i wrthod y cymhelladau clodwiw y mae boneddwyr ac amaethwyr profiadol yn eu dangos yn ddigon eglur yn meithriniaid defaid.

* Gwel "The Journal of the Royal Agricultural Society:" cyf. ix, rhan ii. tudal. 270.

Cof genyf glywed un boneddwr ag sydd yn cadw miloedd o ddefaid, yn areithio yn gyhoeddus mewn cyfarfod amaethyddol fel y canlyn:—"Y mae yn ddigon hysbys i bob ffermwr sydd wedi ymdrin â magu defaid yn y rhanau sychaf o'r wlad, nad oes yn bosibl cael *stock* a dâl yn well am eu cadw a'u magu na'r defaid." Gwir a ddywedodd; a gallasai ychwanegu, eu bod hefyd yn gwellhau y tir lle y porant, ac yn dwyn mwy o arian i'r llogell nag un anifel a all amaethwyr ymdrin â hwynt. Ni ddylem anghofio y cyfnewidiad y mae defaid yn ei wneyd ar olwg y tir; y maent yn brassu ei natur, yn tewychu ac yn ychwanegu y borfa lle y rhodiant ar hyd-ddo, yn fwy nag unrhyw anifel arall. Nid ydynt byth yn gwaethgu y tir, ond yn hytrach yn achosi iddo gynyrrchu mwy na mwy; nid yn unig y mae y ddaear yn cael ei hilio â llawr-len (*carpet*) gwyrddlas, ond y mae y glaswellt mwyaf pereiddiol yn neidio i fyny lle nad ydoedd ond croen llwm, llwyd, o'r blaen. Nid oes yn bosibl cael amgenach tail at *dop-dressio* na thail a lleisw y defaid.

Wedi ymhelaethu fel hyn yn lled faith ar ddefnyddioldeb defaid at wellhau ansawdd y tir, gyda'r fael sydd yn deilliaw o'u magu, y mae hyn yn galw ar amaethwyr Cymru i fod yn fwy ymdrechgar i ymdrin â hwynt. Yn lle eu gadael i drefn rhagluniaeth yn hollol, dylid bod yn fwy gofalus i'w hymgeleddu a'u bwydo. Y maent yn sicr o dalu am y drafferth; ond rhaid cael tir sych, meusydd helaeth, a gwrychoedd cauedig i'w meithrin. Y mae llawer rhywogaeth wedi eu cynnyg i'r wlad heblaw "*hen frid y wlad*." Y mae yma rai cannoedd, os nad miloedd o'r Leicesters pur, ag sydd yn werth sylw pob ffermwr, yn enwedig y rhai sydd ganddynt dir sych a chyfaddas i'w meithrin. Gan nad ellir byth ddysgwyl i'r hiliogaeth yma gadw a fynu ar dir gwlyb heb ei draenio, y maent yn gofyn llawer iawn o drafferth a gofal cyn y talant am eu magu. Rhaid cael lle cynhes, sych, a chysgodol iddynt, a chaeau helaeth i bori a llwybro arnynt, a bugeiliaid yn bwrpasol i'w cadw yn feunyddiol, i ofalu am danynt ddydd a nos, yn enwedig pan yn bwrw ŵyn, gan fod yr ŵyn yn bur weiniaid. Un noswaith o farug fydd yn ddigon i ladd pob un o honynt a fwrir y noson hŷno. Nid ydynt mor galed i wrthsefyll y tywydd a hen hiliogaeth y wlad; rhaid eu cadw dan dô yn y gauaf, ar amser eira, gan eu bod yn hynod o dyner. Ond bod yn ofalus fel hyn gyda hwynt, y mae yn sicr eu bod yn fwy gwerthfawr na hen hiliogaeth y wlad—y maent yn pwysu yn well, ac yn gwerthu yn uwch. Mae llwddn blwydd Leicester yn fwy o werth na llwddn dwyflwydd o un hiliogaeth arall a ellir eu magu. Gwyddom fod Samuel Wiley, o Bransby, swydd Gaerefrog (*Yorkshire*), wedi gwerthu rhai meheryn am dros hanner cant o bunnau y pen!—ac hefyd yn eu gosod allan wrth y tymmor am ugeiniau o bunnau y pen; a hyn y unig trwy ei ofal yn magu ac yn didoli y rhywogaeth, er eu cael braidd yn *berffaith bur*. Wel, clywais y gofyniad yma llawer gwaith—A ydynt yn gyfaddas i hinsawdd y wlad? Cyn y gellir ateb yn gadarnhaol, rhaid i'r amaethwr eu magu ar dir cyfaddas i'w natur. Fel yn mhob ymgnais o eiddo ffermwyr Cymru, rhyw ysfa barhaus sydd am groesi rhyw pob anifel; ond gyda'r Sais, y mae yn hollol groes—gwellhau y rhyw sydd yn coroni ei ymdrech. Leicesters pur raid gael i ymddangos yn *Show Smithfield*, a'r *Highland Agricultural Society* yn Scotland, cyn y gellir byth ddwyn y goron oddiar ben Mr. Samuel Wiley, Iarll Talbot, ac eraill. Gwnaed cais i groesi y Leicesters gyda "*hen frid y wlad*;" ond methodd

yr amcan. Gwnaed yr un cais gyda'r *South Downs*—gwaeth fyth. Gwelwyd y *Cheviots*, a defaid bach sir Gaernarfon, o dan yr un prawf—methwyd yma eto. Wel, bellach, ai nid oes yn bosibl gwellhau hen ddefaid y wlad? Oes yn sicr; rhaid bod yn fwy gofalus wrth chwilio am fyheryn i'r defaid—chwilio am un heb fod yn rhy fawr, ac agwedd a chorff hardd a destlus ganddo. Yr ydym wedi gwaethygu hen hiliogaeth y wlad trwy roddi myheryn rhy fawr iddynt, mewn cymhariaeth i'r defaid, ac hefyd yn rhy esgeulus yn eu magwraeth. Gwelais *South Downs* pur gan ŵr boneddig oddeutu dwy flynedd yn ol, yn llydnod heirdd, ac o ran golwg allanol yn edrych yn ddigon celyd i'r hinsawdd. Yr oeddynt yn dewion fel moch. Ar ol bod yno ychydig, yr oedd yn rhyhwyr eu gwerthu; nid oedd eu hanian yn ddigon caled i wrthsefyll hinsawdd a gwlybaniaeth iseldir Cymru.

Beir llawer ar ddefaid y wlad, eu bod yn chwannog i dori trosodd i ddrwg. Rhaid traferthu hwyr a boreu, naill ai i redeg ar eu hol o'r ceirch yma, neu y gwair draw; a rhaid cael ail lyftheiriad ar bob enyd. Y mae yn wir fod hyn yn llawer o wrthwynebiad iddynt, ac ystyried amgylchiadau presennol amaethyddiaeth Cymru. Geilw hyn arnom i amaethu yn fwy perffaith, i wneyd gwell cloddiau a gwrychoedd, gwneyd y caeau yn helaethach; yna ni chlywir cwyn fod y defaid yn myned i ddrwg. Paham nad eill defaid Gogledd Cymru ateb i ffermwyr y wlad yn gystal ag i amaethwyr siroedd Amwythig a Chaer, a lleoedd eraill? naill ai y mae yn rhaid i ni fagu Leicesters pur, neu fod yn fwy gofalus i wellhau rhywogaeth defaid Cymru.

Y clefydau mwyaf dinystriol yn mysg y defaid yw y *clastr* a'r *clwy dwfr*. Dywedir mai un Bakewell, o Dishley, a ddaeth â'r haint angeuol hwn, sef y *clastr*, gyntaf i Gymru, oddeutu y flwyddyn 1774! ac nid allodd neb hyd heddyw ei ymlid ymaith. Y feddyginiaeth fwyaf addas ato yw *mercury*; eraill a arferant dybaco, sebon, brwmstan, &c: ond y pwnc mwyaf yw bod yn ofalus i ymgeleddu yr anifel yn dda. Mewn tymmoriau gwlybion, bydd y *clwyf dwfr* yn lladd cannoedd, yn enwedig mewn lleoedd gwlybion heb eu traenio. Os bydd y *clwyf* yma yn dechreu lladd, goreu po gyntaf i yru am y cigydd.

Hen arferiad hynod o annhrefnus a chiaidd fu genym wrth gneifio—tori darnau o groen y defaid, hacio a rhigoli y gwlan, yn mhob dull a modd, cymysgu y gwlan goreu gyda y gwlan bras, a thrwy hyny ddyfetha y rhan oreu o hono; ond y mae dull mwy trefnus i'w weled yn mhob tyddyn wrth gneifio, sef tori yn gylchoedd hardd ac uniauwn o gwmpas y corff, a didoli y gwlan da oddiwrth y drwg. Yn Scotland nid ydynt yn cneifio yr ŵyn hyd nes y byddant yn flwyddiaid, a haerir eu bod yn cael mwy o wlan oddiwrthynt yn ol y cynllun yma.

Pan ystyriom y golled anmhrisiadwy a gafodd y mân dyddynwyr yn Nghymru wrth gollu y *pytates*, er magu moch, y mae yn peri i bob meddwl cydwybodol ofyn iddo ei hun, Pa fodd y gall mân dyddynwyr Cymru beagi eu moch rhagllaw? pa fodd y gall bwthynwyr a'r mân denantiaid gyfarfod â'r meistr tir? Pan y metha pris y gwartheg, neu yr yd, byddai gan y ffermwr y moch tewion i ddisgyn arnynt yn y blyneddau a aethant heibio: mewn gair gellir dyweyd fod y fasnach yma wedi bod yn un o brif gynnaliethe i'r tyddynwyr bychain yn Nghymru; o gaulyniad, 1854.]

rhaid gwneyd rhyw ymdrech tuag at adferu y fasnach eto i'w llwyddiant cyntefig. Y mae y cwestiwn yn cael ei ofyn yn aml, Pa beth a gawn at besgi moch ar ol colli y pytatws? Amcanaf roddi cynllun oflaen y wlad, a'r unig un, yn fy marn i, a all fod mor werthfawr ac mor fuddiol ag y bu y pytatws erioed; sef pesgi gyda bid. Nid yw yn beth newydd—y mae prawf o effeithioldeb y llysieuyn hwn wedi ei wneyd gan amryw o ffermwyr eisoes; y mae mwy o rinwedd maethlawn yn y gwreiddyn yma na'r bytaten, a mwy o dueddiad i besgi anifeiliaid o bob math. Yr ydwyf eisoes wedi sylwi yn lled helaeth ar y dull o feithrin y llysieuyn rhinweddol hwn, ac ni wnaf ond erfyn ar y mân dyddynwyr i ddechreu meithrin y maes bid; o herwydd gyda'r mân dyddynwyr, fel y sylwyd eisoes, y gwelir diwygiad mewn pob cangen o amaethyddiaeth yn dechreu; y maent trwy esiamplau yn tynu y ffermwyr mawr i gerdded yn yr un llwybrau, ac i ddilyn yr un drefn a hwynt. Ar yr un pryd nid oes neb yn fwy yn erbyn trefniadau newyddion byrbwyll, a dibrawf, nag ysgrifenydd y llinellau hyn, heb yn gyntaf chwilio yn fanwl, a dwys ystyried yr hyn a osodir fel trefn newydd, mewn gwlad neu ardal—chwilio allan am brawf teg o'i llwyddiant, ac eistedd i lawr i fwrw y draul, rhag i'r gôst fod yn fwy na'r budd. Yr ydwyf eisoes wedi sylwi fod y *mangold* wedi ateb y dyben yn rhagorol mewn rhai parthau, ac y maent yn well o lawer na *rudins* i besgi moch; er fod *rudins* wedi eu harferyd gan amryw, nid oes tueddiad digon cyflym ynddynt i besgi—mae y cig-fwyd yn ddarfodedig pan ei rhoddir wrth y tân, a blas y *rudins* arno braidd yn anorchfygol i'r bwytäwr. Bydd rhai yn berwi y bid, eraill yn eu tori yn dafellau teneuon, a'u rhoddi yn oerion i'r moch, a chymysgu ychydig o flawd haidd neu geirch â hwynt, gydag ychydig o laeth, os gellir ei gael.

Nid wyf yn gwybod am unrhyw hiliogaeth o foch a ellir eu galw "moch Cymru," oddigerth y gellir cyfeirio at ambell hen hwch glust-dew, glust-drom, esgyrniog, goesdew, gefndeneu—mewn gair, oll yn anolygus; ond mae llai o'r moch mawr â'r clustiau trymion i'w gweled yn y dyddiau hyn nag oedd ugain mlynedd yn ol; y mae gwell rhyw yn cyfodi yn eu lle, sef rhai llai o ran maintiolaeth, ac yn hawddach i'w pesgi, ac yn fwy gwerthadwy na'r rhywogaeth mawr. Gwnaeth Mr. Dawson, o Gronant, Mr. Hampton Lewis, yn Môn, ac eraill, ddwyn perffeithiach rhywogaeth i Ogledd Cymru; y mae y rhai hyn wedi gwneyd llawer o les er gwelldau y rhyw,—y mae y glust yn llai, y corff yn hwy, y cefn yn lletach, y coesau yn fyrion a meinion, yr asgwrn yn llai, a'r corff yn fwy prydferth; a'r "brid bach," fel eu gelwir, yn ennill y tir; y maent hefyd yn haws eu magu pan yn stôrs, ac ni fydd eisieu ond ychydig iawn o fwyd iddynt heblaw yr hyn a borant yn y meusydd; ac y maent yn dyfod yn gynt i afael y porthmon gyda llai o gost, ac nid ydynt yn bwyta hanner cymaint a'r hen hil; gellir pesgi tri o'r brid yma am ddau o'r brid mawr, ac atebant yn well i'r prynwr a'r gwerthwr. Dywedir mai gan Mr. Dawson, Gronant, sir Fflint, y mae y rhywogaeth oreu o foch yn Nghymru.

Pys a ffa gleision, trwy y callod a'r codau, sydd yn fwyd rhagorol i'r stôrs yn yr haf—y maent yn pesgi yn naturiol arnynt. Os cyfyd rhyw un wrthwynebiad i'r bid, dyma drefn arall a all fod yn llawn mor fanteisiol i'r tyddynwyr wrth besgi, sef hau mwy o bys a ffacby, a phlanu mwy o ffa, a phesgi y moch â hwynt, yn enwedig yn yr haf; pesga y moch yn gynt yn yr haf na'r gauaf. Dyma ddull a gymerais un flwyddyn, ac yr

oeddwn yn ei chanmawl yn fawr : nid oeddwn yn cau y moch i mewn, ond yn eu porthi ar y buarth, ac ni welais harddach na thewach perchyll yn unlle ; gwerthwyd hwynt i fyned allan yn gynar yn mis Medi.

Gan fod fy sylwadau wedi ymestyn yn hwy o lawer nag y meddyliais iddynt fod ar y cychwyn, ni allaf aros ond ychydig ar y *da pluog*. Yr ydym yn feius mewn llawer o bethau wrth fagu a phesgi adar dofion, er fod rhai miloedd o gywion ieir, gwyddau, hwyaid, a wyau, yn myned o'r wlad bob blwyddyn, ac y synai llawer hen wreigan pe y gwelai y cyfanswm o arian a dderbynir oddiwrth y fasnach hon ; eto i gyd, rhywbeth bychan yw yn ngolwg y byd yn gyffredinol. Ni wnaef ond crybwyll am ychydig o gyfarwyddiadau y dylem eu dilyn wrth fagu a phesgi y da pluog. Y peth blaenaf a ddylem ofalu am dano yw cadw y cytiau, a'r lleoedd y byddant yn gorwedd ac yn dodwy ynddynt, yn lân ; peidio cadw yr ieir i fyned yn rhy hen ; gofalu am gadw y gywen oreu o'r lot bob blwyddyn at ddodwy ; peidio rhoi ieir teneuon i eistedd, dyma fel y bydd yr wyau yn dyfetha ; gofalu am ddigon o fwyd i'r ieir tra byddo y cywion yn eu canlyn ; rhaid i'r ieir gael lleoedd sychion a diogel rhag y gwlaw ; wrth eu cadw yn y gauaf mewn lle cynhes y mae y bythynwr bach yn cael ganddynt ddodwy mor fuan cyn y Nadolig, pan y bydd yr wyau yn geiniog yr un !—pris go dda onide am wy iar. Os am besgi y cywion y byddys, rhaid eu cadw mewn lle tywyll, a'u bwydo yn aml gyda blawd haidd a llaeth yn gydtew ; wrth roddi tamaid iddynt yn fynych byddant yn ddigon tewion yn mhen y pythefnos. Ychydig o fagu *turkies* sydd mewn rhai parthau o Gymru ; gellir gwneyd ceiniog lled dda oddiwrthynt ond eu cadw mewn lle digon sych a chynhes. Gyda y gwyddau y bydd y merched yn gwneyd mwyaf o arian—yn y plu ac yn y corpws. Lle y cymerir gofal gyda hwynt pan y byddo y cywion yn ieuainc y gwelir haid gref o wyddau bob blwyddyn ; y maent yn talu yn eithaf am eu cadw. Y maent yn bur hoff o ddail, megys letys y gerddi, dail maip, bresych, &c. Y maent hefyd yn caru y dwfr, a rhaid iddynt gael digon i lanhau eu hunain onide ni ffinant ; gellir eu pesgi mewn oddeutu pythefnos wrth eu cytio a'u bwydo âg ŷd, blawd haidd, a llaeth, &c. Ond y mae y rhan amlaf yn pesgi y gwyddau ar y soffydd, heb roddi dim arall iddynt, a gwell genyf fi bob amser fwyta gwydd oddiar y soff, nag un rhy dew flonegog, wedi ei phesgi yn ormodol. Felly dyna ychydig o gynghorion i drin y da pluog.

“ Teilwng i'r gweithiwr ei gyflog ;” er, fe allai, mai nid teilwng i mi sylwi ar werth llafurwaith, gan fod y cyflog yn amrywio cymaint yn mhob rhan o Gymru. Llawer o ymresymu y sydd pa un rataf ai cadw dynion ieuainc yn y tŷ, a rhoddi bwyd a chyflog iddynt, ynte rhoddi cyflog, a byrddio eu hunain. Y drefn fwyaf cyffredin yn y ffermydd mawr yw yr olaf, ac y mae yn boddhau y gweithiwr a'r meistr yn well. Dylai yr amaethwyr ofalu am dai annedd a gerddi cysurus i'r gweithwyr, yn gyfleus ac yn agos at eu gwaith, a rhoddi darn bychan o dir iddynt—gymaint ag a'u galluogo i gadw buwch neu ddwy drwy y flwyddyn ; fel hyn gellir gwneyd llawer gwr, gwraig, a theulu yn ddedwydd. Anhawdd yw cadw gwraig a chwech neu saith o blant gyda naw swllt yn yr wythnos, heb rhyw gymhorth ychwanegol ; er eu bod yn gyffredinol yn cael llawer o fân bethau gan eu meistr, megys lle i blanu pytatws neu faip, y tŷ yn ddiardreth, ac yn aml lle i'r fuwch i bori yr haf, ac weithiau rhyddid gauaf hefyd. Ac ystyried

eyflwr gweithwyr yn gyffredinol, lle y mae gwraig drefnus, hyfforddiol, a chynnil, y mae y llafurwr a'i deulu yn byw mor ddedydd a chefnog a llawer tyddynwr bychan, os nad gwell na hwynt.

Fe allai y bydd rhai yn barod i sylwi, "Dyma hwn eto yn rhoi y baich i gyd ar gefn y tenant." Na, na; yr ydwyf yn mhob rhan o'r traethawd wedi nodi allan y dyledswyddau sydd yn gorwedd wrth drothwy y meistr tir gyda'r tenant i'w cwblhau. Gellir enwi llawer o foneddigion sydd yn cynnorthwyo eu tenantiaid i adeiladu tai cyfaddas ar eu hystatiau, yn cefnogi y tenant diwyd i ychwanegu ei ddiwydrwydd, trwy ei gynnorthwyo i draenio, yn caniatáu cymhorth at walio, ac yn agor yr afonydd sydd yn rhedeg trwy y ffermydd; a beth ychwaneg ellir ddysgwyl oddiar eu dwylaw? Dywed ambell denant, Ni chefais i ddimai erioed tuag at na thŷ na thwlc, na gwal na thraen. Wel, druan, mae genyt ti le i gwyno wrth dy feistr; os nad oes genyt gymeriad hynod o fanteisiol ar dy fferm, yr ydwyf yn dywedyd yn eofn, ac y mae yr amserau yn galw am hyny, mai dyledswydd arbenig y tir-feddiannwyr (*landlords*) yw cynnorthwyo y tenantiaid i gyflawni diwylliaidau parhaol ar y tir, ac yn mysg eraill, y rhai canlynol:—sef adeiladu tai o bob math yn gyfleus at waith y fferm, gwario, planu coed, drain, agor afonydd a rhigolydd mawrion i gario y dwfr o'r tir, a chynnorthwyo i draenio, lle y gwneir hyny yn gelfyddgar; neu, ar y llaw arall, teilynga y ffermwr, a gymer y fath welliadau arno ei hun, ryw ddiogelwch neu amser ar ei dyddyn, fel y derbynio o ffrwyth ei lafur, yr hawl, gyda'r llog, o'r hyn a wariodd ar y tir. Nid ydyw ysbryd y *leases* wedi disgyn ar y wlad eto; y mae y fath hyder canmoladwy yn bodoli rhwng y tir-feddiannwyr a'r tenant, nad ydynt byth yn meddwl am hyn, er mai dyma yr unig foddion a achosodd y llwyddiant a'r diwygiad rhyfeddol a gymerodd le yn Scotland yn nghorff y deugain mlynedd diweddf. Yr wyf braidd yn sicr na wna un meistr tir yn y wlad nacâu rhoddi *leases* i denant effro, diwyd, ymdreohgar, ac anturiaethus ar ei fferm; ac yr wyf yn eymhell y meistradoedd tiroedd yn Nghymru, er mwyn eu lles dyfodol eu hunain, yn gymaint a lles eu tenantiaid, i rodli pob cefnogaeth i'r hwn sydd yn haeddu cefnogaeth. Yn wir, ni raid ofni am hyn; o herwydd y eymeradwyaeth penaf i gael fferm dda yw teilyngdod yr ymgeisydd at drin tir, gyda moddion digonol i afael ynddo.

Yr ydwyf yn edrych ymlaen yn hyderus, ac mewn llawn gobaith y gwelaf yr amser y bydd manteision helaethach yn cael eu codi er lledanu moddion *dysgeidiaeth yn gyffredinol*; ac yn enwedig, ysgolion i ddygu egwyddorion sylfaenol amaethyddiaeth, yn brofiadol ac ymarferol, yn Nghymru. Dyma un o'r llyffitheiriaid tynaf ag sydd yn luddias cynnydd mewn gwybodaeth amaethyddol. Yr wyf yn gwybod yn eithaf da am lawer o fân rwystrau sydd yn edrych yn ngwyneb y tyddynwr o ddydd i ddydd; ond nid allaf lai na chredu mai dyma y peth cyntaf, a'r mwyaf ei bwys, o'r un, ac y dylem weithio â'n holl nerth i'w symud oddiar y ffordd, sef diffyg dysg a gwybodaeth yn y gelfyddyd amaethyddol. Gallwn edrych arno mewn dwy ffordd—yr ydym yn anwybodus mewn fferylliaeth, creigyddiaeth, rhifyddiaeth, ac egwyddorion sylfaenol y gelfyddyd amaethyddol. Yr wyf yn dywedyd hyn, pan y cyferbyniwn ein hunain â dynion eraill o'r un sefyllfa â ni, yn enwedig yn Scotland, a rhai ranau o Loegr, lle y mae moddion gwybodaeth yn nes atynt nag sydd genym ni; canys nid oes genym yr un ysgol wedi ei sefydlu yn y wlad, lle y dysgir yr un gangen o

wybodaeth yn dwyn perthynas neillduol â'r gelfyddyd, oddigerth ychydig o rifyddiaeth. Gwelir mai y dynion hyny yn unig sydd wedi cael manteision dysgeidiaeth gyffredinol yw y rhai mwyaf effro gyda'u gorchwylion, a mwyaf celfyddydol gyda'u galwedigaeth? Onid yw hyn yn amlwg i ni wrth rodio o faes i faes, ac o fferm i fferm, ar draws y wlad? Wrth syllu ar yr haidd melyn, salw, a'r yd gwyrddlas, siriol, ceir pob un yn ddystaw yn dadgan yn ddigon cyhoeddus, naill ai diffygiadau gwybodaeth wrth drin y tir, neu ofal, medrusrwydd, a gwybodaeth y llafurwr. A gellir gofyn, Paham y mae un yn cynnyrchu ei dir ar y chweched, a'r llall ar y drydedd? Nis gallwn beidio a syllu ar ddylanwad a nerth gwybodaeth yn yr ardal lle y mae hyn yn bod:—y dyn gweithgar, gwybodus, sydd yn trin y maes gwyrddlas, siriol, ar y fferm gynnyrchiol, mewn cyferbyniad i'r hwn sydd dan lywyddiaeth anwybodaeth yn tynu calon ei dir gyda'r yd budr, melyn, a salw. Ar yr un pryd, nid wyf yn dywedyd un gair yn erbyn ffermwyr y wlad (fel y caf sylwi eto) fel rhai gweithgar a diwyd; y mae y cymeriadau yma yn blant agos i wybodaeth yn gyffredinol. Eto, pa sawl dyn gweithgar a diwyd a welwyd yn sefyll uwch ben llawer gorchwyl yn segur, o herwydd ei fod yn ddiffygiol mewn gwybodaeth, ac yn methu gweithio ei ffordd? Gwelwyd y fath ddyn hefyd yn cael ei gamarwain gan ei gymydog oedd mor ddiffygiol yn ei wybodaeth ag yntau, ac yn dwyn dystryw a cholled iddo yn ei gymwynas, o eisieu dangos i'r fath un pa fodd i wneyd y peth yma a'r peth acw yn iawn; ac nid oes neb yn fwy parod ac ewyllysgar i wneyd hyny na'r amaethwr, ond ei arwain ar ben y ffordd. A pha fodd y gellir gwneyd hyny? Yn unig trwy agor ei ddeall, a dcall y genedl ieuanc sydd yn cyfodi i fyny, mewn gwybodaeth a dysgeidiaeth. Nid wyf am gymhell "*Book farming*" i'r wlad ychwaith; ond yr un brofiadol ac ymarferol. Ar yr un pryd, yr wyf yn cymhell, ac yn apelio at y tîrfeddiannwyr, i sefydlu ysgolion yn mhob ardal, er rhoddi dysgeidiaeth gyffredinol yn Seisoneg a Chymraeg, fel y gallo mab y "tyddyn bach" fod yn ddigon o rifyddwr i wneyd i fyny werth ei yd a'i anifeiliaid, pa un bynag ai wrth bwys ai wrth fesur; i fesur a rhifo gwaith y llafurwr; ac i brofi a deall trwy ffigyriaeth ei holl oruchwyliaeth amaethyddol, a hyny heb gymhorth ei gymydog sydd yn y "fferm fawr;" i fod yn ddigon o ysgolâig i ddarllen a deall llyfrau Seisoneg a Chymraeg ar wahanol gangenau gwybodaeth; yn ddigon o fferylllydd (*chemist*) i wahaniaethu rhwng y gwrtaith—pa un fydd lesol i'r tir a'r priddyn, a'r hyn a eill fod er niwed neu ddaioni i'r llysiâu a'r planigion; i ganfod y gwahaniaeth, trwy wybodaeth mewn creigyddiaeth, rhwng natur y naill wely a'r llall o'r creigiau sydd yn gorwedd dan ei dyddyn; ac yn bendifaddeu, ei hyfforddi yn egwyddorion sylfaenol crefydd, i ddeall ac ystyried ei gyfrifoldeb i'w Grëwr, a'i ddyledswydd at ei dydgreddur. Foneddigion Cymru! yr wyf yn ail apelio atoch chwiri ar ran y mân dyddynwyr ag sydd yn analluog o ran moddion i rododi dysgeidiaeth i'w plant. Agorwch eich llogellau; sefydlwch y fath ysgolion yn ddioed; o herwydd fod lles cyffredinol y tîrfeddiannwyr a'r deiliaid, a budd y masnachydd a'r amaethwr, yn gymhlethedig yn lledaniad cyffredinol gwybodaeth a dysgeidiaeth yn mysg pob dosbarth o ddeiliaid anaethyddol Cymru. Yn wir, y mae y wlad yn dyheu ac yn sychedu am wybodaeth; ac yr wyf yn beiddio dywedyd, os ceir ychydig o foddion at gael gwybodaeth gyffredinol i'r werinos, y gwelir Cymru yn un o'r taluithiau mwyaf blodeuog a dedwydd o holl wledydd y byd.

Nid wyf yn dysgwyl i ddysgediaeth ymdywllt ar y wlad fel gwlaw taranau, i foddï rhyw ran neu ranau o honi; ond erfyn yr wyf yn daer am gymhorth y tîrfeiddïannwyr, fel y disgyno fel gwllth y nos, yn araf a maethlawn, ar y ddeïllen sychedig. Mae digon yn ystordŷ gwybodaeth i gynnyrchu brassïroedd Lloegr a Scotland, ac hefyd i wneyd tenantïaïd tloïdïon Cymru mor wybodus ac mor ddedwydd a hwythau. Gellir tynu o gelwrn dysgeïdiaeth yn feunyddïol, ac eto ni bydd un gronyn llai. Ac fel hyn, dysg gwybodaeth gyffredïol i'r dyn ymysgwyd oddïwrth ffug sanct-eïddrwydd; i fod yn onest wrth brynu a gwerthu; dengys iddo fod gwastraff yn y tail a'r porthiant, a diofalwch gyda phethau bychain y fferm, yn ei dloïd; a chynnildeb mewn offerynau amaethyddol, yn ei gyfoethogi: a dysg hefyd iddo wahaniaethu yr hyn sydd er lles iddo, oddïwrth yr hyn sydd er drwg iddo, yn amaethïad y tyddyn.

Gellir nodi hefyd yn ail, yr hyn sydd yn lluddias llawer tyddynwr bywiog ac anturiaethus i gwblhau ei amcanïon gyda golwg ar wellhau ei dyddyn—diffyg moddïon (*capital*). Yr wyf yn gwybod am lawer un sydd yn gorfod ymbalfalu, ac ymladd yn erbyn mil a mwy o anfantëïssïon, ac yn gorfod edrych yn ngwyneb llawer profedïgaeth, o achos llogell wag. Yn y blyneddau diweddaf a aethan heïbio, pan oedd prïssïau lled uchel am yr ŷd a'r anifeïliaïd, cynnyddodd gwelliadau yn ddirfawr yn y wlad; a dyma yr hyn sydd yn galluogi yr amaethwr yn bresennol i fod yn fwy calonog—gwell golwg am gnydau toreithïog o ŷd a gwair, *stock* wedi cynnyddu, a'r hen ddyledïon fu yn eu llethu am ffyneddau wedi eu talu. Mae hyn yn profi mai nid diffyg anturiaeth i wellhau y tîr yw y cwbl, ond mai mwy o ddiffyg moddïon sydd yma; er y gwyddom am ambell "hen fachgen" lled glyd arno, sydd âg ofn yn ei galon i roddi punt yn y tîr, er mwyn ennill dwy gyda llog!

Bai arall a ellir ei nodi yw, yr ysbryd anturiaethus i gymeryd fferm rhy helaeth, heb ddïgon o foddïon i'w thrin yn ddyladwy, a'i *stockïo* yn gyflawn. Dylai fod gan y sawl a gymer fferm o gant a hanner o aceri, o leïaf fil o bunnau yn ei logell, cyn y gwel lwyddiant yn coronï ei ymgais. Y mae hyn wedi dïnystrïo llawer tyddynwr gwan yn ei wendid—yn anghosïo fod y fferm, fel y *bank*, yn gofyn hawl cyn y tâl log. Yr ydwyf eisoes wedi sylwi fod Cymru yn gyffredïol yn trin rhy ychydïg ar y tîr. Nid yw braidd yn bosïbl perswadio yr amaethwr fod trin mwy ar y tîr yn sicr o wellhau ei sefyllfa; ac onid trwy y moddïon yma y gwelir y tîr yn cynnyrchu llawer mwy o ŷd a llyssïau?

Y mae cymerïad tyddynwyr Cymru fel rhai gostyngedïg, diwyd, llafurus, heddychol, moesol, a gonest, mor uchel ag un dosbarth neu gymdeïthas o ddïnon dan haul y nefoedd. Nid gwiw genyf edrych am eu *character* i'r *Uyfrau Gleïssïon*, ond appellaïaf at lyfrau *agents* tîrfeiddïannwyr y wlad; a gellir herïo holl wledydd Lloegr, a gofyn, Pa le y mae llyfrau mor lân? Pwy sydd barotach i gyfarfod â'u meist'r tîr yn mhëan blwyddyn, na ffermwr Cymru? Pwy yn fwy gostyngedïg i'r sawl sydd yn troï mewn uwch cymdeïthas na hwy? Pwy yn fwy heddychol i'r llywodraeth a'r cyfreithïau gwladol na thyddynwyr a llafurwyr Cymru? Tystïa ein llysoedd barn am y deugain mlynedd diweddaf yn eithaf cyhoeddus am hyn. Nid oes ball ar eu diwydrwydd; y maent yn llafurio yn ddiwyd hwyr a boreu; gwelir hwynt bob dydd, cyn codi haul, yn edrych am eu da, ac yn cyfrïf y gwartheg, y defaid, a'r ŷyn: y bachgenyn ieuengaf yn y tŷ yn canu

ar y ddol cyn i'r fronfraith esgyn ar y brigyn, pan yn cyrohu y gwartheg i'w godro; y mae y llafurwr tlawd yn ennill yr awr cyn caniad y ceiliog—pwy yn fwy effro y nos, yn fwy diwyd y dydd wrth wyllo ei braidd, na'r amaethwr? Nid oes neb yn y wlad yn fwy distadl ei annedd, gwaelach ei ymborth, garwach ei frethyn, llai ei ennill, a mwy amddifad o fantaision i wellhau ei feddwl, na llawer un o drigolion Cymru sydd yn llafurio y ddaear. Fel hyn y dywedai Mr. Aneurin Owen, un o'r dynion mwyaf manylgraff a gwybodus o ansawdd a chymeriad y tyddynwyr Cymreig, am danynt:—"Mae anian tyddynwyr Cymru yn hynod o ddiwyll—eu diwydrwydd a amlygir yn eu gorchwylion; ac nid hawdd ystyried eu boddlondeb mewn cyfyngderau, eu moesau duwiol, heddychol, a chymwynasgar, heb antur i helaethu eu gwybodaeth, a gwella eu cyflwr. Ni lethir hwynt dan y baich o brisiau isel ar eu cynnyrch, ac ardreth ry drom ar eu tiroedd, heb yr ymdrechïadau grymusaf i gyflawni eu haddewidion; ac anaml y gellir beio arnynt am wastraff a meddwod." Pwy oedd wedi cymysgu mwy gyda ffermwyr Cymru, ac yn gwybod yn well am eu cymeriadau, na'r boneddwr gwladgarol hwnw? Gwrandewch beth a ddywedodd Syr Richard Bulkeley, mewn cyfarfod amaethyddol yn ddiweddar am danynt:—"Beth bynag yw anhawsderau yr amaethwr Cymreig, ni welsai i eto mo'r dyn ymroddgar i wellhau ei dir heb ddyfod cyn hir yn amlwg yn well yn ei amgylchiadau." Iê, pwy eto yn fwy moesol a chrefyddol? Edrych ar y dorf syml, hawddgar, a heddychol, ar foreu neu brydnawn Sabbath, yn cynniwair tua'r eglwys a'r capel, trwy un o bentrefydd bychain Cymru, sydd yn ddigon i ddarbwyllo y coelgrefyddwr o'i anffyddiaeth, a'r gwatwarwr o'i ragrith a'i chwerrhiniad. Iê, llawer fferm, llawer tŷ, mewn llawer pentref yn y wlad, ar foreu Sul, sydd yn hollol wag. Hawdd fyddai saethu magnel (*cannon*) o un pen i'r heol i'r lall heb ofni niweidio neb yn y pentref bach sydd mor dawel a'r "Llan anghyfanedd."

Nid oes eisieu cymhell na rhoddi un awgrym er meithrin tueddiad at y gelfyddyd o amaethu yn Nghymru—y mae wedi ei blanu yn, ac yn cydweddu â, natur a thueddiad y rhan liosocaf o'r trigolion; ond dylid meithrin, cymhell, a rhoddi pob calonddid iddynt fyned ymlaen i ddiwyllio a llafurio eu ffermydd, a'u hannog i ddilyn eu galwedigaeth gyda mwy o fanylrwydd—rhoddi mwy o gyfeusderau iddynt, trwy ddsygeidiaeth, i eangu eu gwybodaeth yn egwyddorion sylfaenol amaethyddiaeth, yn gelfyddydol ac yn ymarferol—cefnogi cymdeithasau yn ngwahanol ardaloedd y wlad i ymddyddan ar ffermwriaeth—rhy ychydig o'r fath ysbryd sydd yn eu mysg. Ac yn gyffredin, y mae tyddynwyr Cymru, naill ai yn rhy yswil, neu yn rhy ofnus, i agor eu meddyliau ar un peth a all ddwyn perthynas â'u bywoliaeth; mae yn rhaid ysgubo yr ysbryd gwylaidd (os nid hunangar) yma o'r wlad. Ond yr wyf wedi fy arwain oddiwrth yr hyn oedd genyf dan sylw, sef rhoddi pob cefnogaeth i'r amaethwr. Os gwna rhywun ddiwygiad ar ei fferm, megys traenio darn bychan o dir er yn lled annhrefnus—ei ganmawl, ei gymhell, a'i gefnogi i wneyd ychwaneg; dangoser iddo gyda mwynedd-dra pa fodd i wneyd yn well, ac yn fwy celfyddgar. Nid edliw yn gyhoeddus ei fod yn hanner llewygu ei feibion, na galw ei ferched yn anniwair—mae rhywbeth yn y "*Welsh blood*" ag sydd yn gwrthdaro yn erbyn enllib, trais, a gormes. Trwy fwyneidd-dra a thynnerwech y mae ymwneyd â thyddynwyr Cymru; trwy esiamplau

y mae eu dyagu a'u cyfarwyddo i wellhau eu tir; rhaid eu cymeryd wrth eu llaw, fel y baban pan yn dechreu cerdded—nid gafael ynddynt “nerth braich ac ysgwydd,” a'u hysgytio o'r naill le i'r llall. Anereh y tyddyawr gyda mwyneidd-dra, a dywedyd wrtho yn garedig, a'i dygai i wneyd un peth a fu rosymol a dealladwy.

Ewch ymlaen, amaethwyr Cymru, yn eich diwylliadau clodus, a'ch ymdrochiadau diguro; yr ydych yn ddiareb i'r byd am y cynnyddiad sydd eisoes yn niwygiadau parhaus amaethyddiaeth y wlad. Gan hyny, terfynaf gydag anereh amaethwyr Cymru yn gyffredinol.

Dilynwch yr esiamplau profedig, daionus, a llesol sydd yn cael eu cynnyg o'ch blaen gan y boneddigion hyny sydd yn llawn awyddfryd am wneyd lles i'w tenantsiaid a'r wlad. Amcenhych lesiau eich tir trwy gario a gwneyd mwy o wrtaith; gweithio mwy ar y tir, trwy ei lanhau oddiwrth bob math o ehwyn; codi llai o gnydau olynol o'yd o'r un maes; meithrin mwy o gnydau gleision; magu mwy o anifeiliaid, gwartheg, a defaid; dewis anifeiliaid oymhwys i'r hinsawdd; a sychu y tir trwy ei draenio; a bydd y fath ymdrochiadau teilwng yn sicr o'ch coroni & llwyddiant.

CERDDORIAETH GREFYDDOL CYMRU.

YR AIL DDOSBARTH.

CANIADAETH DDIWYGIADOL EGLWYS CRIST.

YN awr ni a gymerwn adolygiad, mor fyred ag y bo yn unol â'n hameau cyffredinol, ar y cyfnewidiad a gymerodd le yn nghaniadaeth yr eglwys yn amser y Diwygiad. Ond cyn y deunw at hyny, dymunwn i'n darllenwyr gadw mewn cof fod caniadaeth yr eglwys wedi myned mor lygredig cyn y Diwygiad ag ydoedd ei hathrawiaeth a'i dysgyblaeth. Yn wir yr ydoedd wedi myned mor annyoddefol, hyd yn nod gan y pab a'i gardinaliaid, fel y penderfynasant droi côr-ganiadaeth allan yn llwyr; a hyny fuasai ei thyngod oni fuasai i Palestrina, ieuanc ar y pryd, anfon at y pab am ganiatâd i gyfansoddi cerddoriaeth mwy cydnaws & symrlwydd crefydd, ac i'w gynnyrchion foddhau ei arglwyddiaeth yn fawr. A'r pryd hyn dechreuwyd gwellhau caniadaeth o fewn yr Eglwys Babaid. Ac yma dylid cofio, mai nid gwaith un diwrnod, nac un oes, oedd diwygiad caniadaeth, mwy na rhyw ddiwygiad arall. Bacon dorodd y *spel*, ac a roddodd athroniaeth y byd mewn gwir ryddid a goleuni, ac fe saif ei “*Novum Organum*” yn gof-dail ardderchog o'i alluoedd tra bo hyd mewn bod; ond rhaid cofio fod Bruno, a Patricius, a Ramus, ac eraill, wedi ei ragflaenu, a pharatoi y ffordd iddo. Felly yr oedd gyda y Diwygiad Protestanaidd; yr oedd Lyra ac eraill wedi dechreu agor eu llygaid ar anghristionogaeth yr Eglwys Babaid cyn i Luther a'i gydlafurwyr dori allan. Felly yn gymhwys yr oedd gyda chaniadaeth. Yr oedd Marbeck, a White, a Tallis, a Bird, yn Mhrydain; a Gondimel, a Palestrina, ac anryw eraill ar y Cyfandir, wedi derbyn rhyw ysbrydiaeth hollol wahanol i'r hyn oedd yn y byd o'u blaen. Yr oedd gwawr goleuddydd yn ymdori uwch ben Ewrop; yr oedd chwaaeth

yr oes yn dechreu newid; yr oedd cyfnewidiad mawr ar gymeryd lle; yr oedd oes newydd yn dechreu ar y ddaear. Er fod enwogion gwahanol wledydd fel hyn yn cael eu cynhyrfu ar yr un pryd, a'u harwain yn yr un cyfeiriad, eto nid oedd neb o honynt yn meddwl dim am yr hyn oedd i gymeryd lle, nes i'r anfarwol Luther gymeryd ei safle, a dyrchafu ei lais nes yr oedd Ewrop a'r byd yn gwrandaw. Y pryd hyny y torodd y diwygiad ar ganiadaeth, fel ar bob peth arall, allan; ac wrth ei adolygu rhaid i ni fynydd i'r Cyfandir i ddechreu, am mai yno y torodd allan.

Yn y flwyddyn 1524, cyhoeddodd Luther y Salmau, a rhanau eraill a arferid gauu, ynghyd â thônau priodol iddynt. Dyma y llyfr cyntaf ar ganiadaeth o eiddo y diwygwyr. Oddieithr rhyw gymaint o gymhorth a gafodd gan Melanethon, Luther a barotôdd y llyfr; ac yr oedd amryw o'r emynau a'r tônau o'i gyfansoddiad ef ei hun hefyd. Nid oedd neb o'i gwmpas mor gymhwys at y gorchwyl; canys nid yn unig yr oedd yn deall barddoniaeth, ond yr oedd hefyd yn deall cerddoriaeth—gwybodaeth hanfodol anghenrheidiol i barotoi llyfr o ganiadaeth. Yn wir yr oedd Luther yn gerddor campus, fel y cawn ganfod rhagllaw. Yr oedd delw Luther ar y llyfr—nid yn unig Luther y cerddor, ond hefyd Luther y duwinydd. Nid oedd eto wedi myned mor bell oddiwrth y cyfeiliornadau y bu unwaith yn eu credu—yr oedd eto yn para dan ddylanwad rhyw gymaint o ragfarnau ei ddygiad i fyny a'i fywyd mynachaid. Yr oedd hyn yn amlwg yn ei dduwinyddiaeth; yr oedd yn amlwg hefyd yn ei ganiadaeth. Yr oedd llyfr canu Luther yn cynnwys mwy o arddull yr hen ganu Pabaidd nag y buasem ni yn awr yn ddysgwyl; ond yn raddol y daeth hyd yn nod yntau i'r goleuni. Yr oedd y Salmydd Lutheraidd hwn yn y gychwyniad yn yr iawn ffordd—oedd, yn gychwyniad ardderchog. Yn wir, ni chynnyrchodd oes y diwygiad, nac unrhyw oes arall, ddim byd gwell na rhai o gyfansoddiadau Luther ei hun: ac y mae y canu dirfawr fu arnynt, a'r bri uchel i ba un y dyrchafwyd hwynt, yn brawf fod chwaeth gerddorol yr eglwysi y dyddiau hyny yn llawer purach nag yn yr oes hon a'r oesau diweddaraf. Gadewch i ni nodi rhai o honynt.

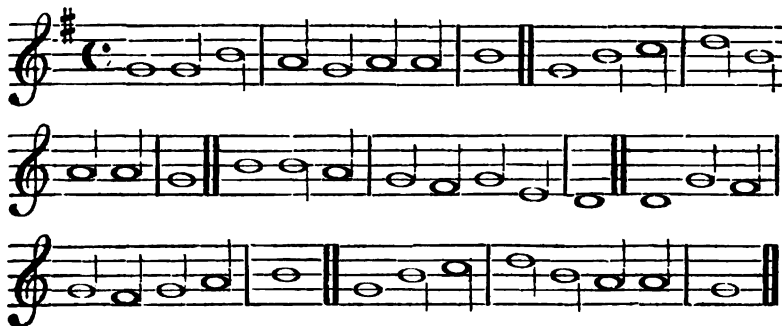
Y flaenaf fydd yr hon a elwid "Gweddî Luther rhag Twrc a Phab." Gelwir hi mewn rhai hen gasgliadau "*Serva nos, Domine*," oddiwrth y geiriau cyntaf o'i emyn yn Lladin. Y mae y dôn yn mhob hen gasgliad o tri, ac anfynych y byddai unrhyw gynulleidfa yn ei hesgeuluso. Rhyddgyfoithodd un, Robert Wisdom, emyn Luther i'r Seisoneg, ac y mae yn niwodd yr holl hen lyfrau Salmau. Gelwir y dôn eto, oddiwrth natur yr emyn, yn "Weddi Luther;" ond yn y "Cerddor Eglwysig," gan Mills, gelwir hi yn "Wittemberg," oddiwrth y ffaith, y mae yn debyg, mai yn Wittemberg y cyhoeddwyd llyfr caniadaeth Luther gyntaf. Yr oedd golygydd pob llyfr yn ei chynghaneddu yn gyffredin yn ei ddull ei hun; ond yr oeddynt oll yn unol âg arddull eglwysig. Yn wir, mewn rhai hen lyfrau ni a'i cawn wedi ei chynghaneddu ddwywaith drosodd—un yn fwy cywrain, a'r llall yn fwy syml. Y mae y gynghanedd yn y "Cerddor Eglwysig" yn ol un Ravenscroft—y llyfr goreu a gyhoeddwyd yn y deyrnas hon ar Salmyddiaeth yn yr adeg dan sylw, fel y cawn weled eto; ond er mwyn i'n darlennydd cerddorol ganfod cynlluniau o wahanol awduron boreu, ni a roddwn "Weddi Luther" ger bron, yn ol cynghaneddiad Salmydd a gyhoeddwyd gan Day, yn 1563; ac yn fwy felly am y daw cynghanedd y diwygwyr dan ein sylw penodol cyn diwedd ein hysgrifau.

This musical score is arranged in four systems, each containing four staves. The first system begins with a treble clef, a key signature of two flats (B-flat and E-flat), and a common time signature (C). The notation consists of quarter and eighth notes, with some notes beamed together. The second system continues the melody, featuring a sharp sign (F#) on the second staff. The third system shows further melodic development with various note values. The fourth system concludes the piece with a double bar line and a repeat sign. The notation is clear and legible, typical of early 20th-century music publications.

"Preserve us, Lord, by thy dear word,
From Turk and Pope, preserve us, Lord;
Both which would thrust out of his throne,
Our Lord Christ Jesus, thy dear Son."

"O! cadw ni a'th air dy hun,
Rhag Twrc a Phab, ein Harglwydd cun;
Can's hyrddient hwy o'i orsedd wiw,
Dy anwyl Fab, ein Crist a'n Duw."

Y mae emyn Luther, fel y gelwir hi yn gyffredin, yn fwy hysbys. Y mae hon bron yn mhob casgliad diweddar; ond nid yw yn cael ei chanu mor gyffredin. Y mae yn rhy bur i archwaeth bresennol ein cynulleid-faoedd a'n dechreuwyr canu. Nid oes ammheuaeth nad Luther oedd ei hawdwr; ond y mae awdwr Germanaidd wedi hōni, rhyw hymnheg mlynedd yn ol, fod yr alaw, fel y daeth o ddwyllaw Luther, yn wahanol i'r hyn ydyw mewn llyfrau diweddar. Dywed ef, i Luther ei chyfansoddi yn 1523, ac iddi ymddangos am y tro cyntaf yn y flwyddyn ganlynol. Nid ydym yn teimlo llawer o ymddiried yn y dadenhuddiad yma o eiddo ein hawdwr, canys gwyddom pa mor hoff yw yr Almaenwyr o rywbeth newydd yn mhob cangen o ddisgeidiaeth, ac yn neillduol mewn henafiaeth feirniadol; ar yr un pryd nis gallwn yn bresennol ei wrthbrofi. Yn ol ei ddiwyg ef saif yr alaw fel hyn:—

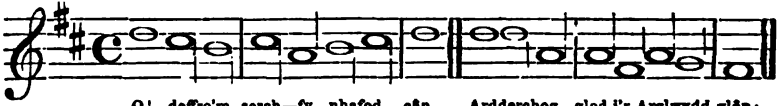
Y mae y dōn yn y ffurf yma, yn hynod o brydferth fel cyfansoddiad; ond nid mor arddunol ag yn ei diwyg cyffredin. Pwy bynag yw awdwr yr emyn, y mae yn bur farddonol yn y wreiddiol, ac yn y cyfieithiad Seis-oneg; ond y mae y cyfieithiad Cymreig yn rhagori ar y naill a'r llall. Un o'r pethau, os nad y peth mwyaf arddunol a wnaeth Bardd Nantglyn trwy ei oes, oedd y cyfieithiad o'r pennill cyntaf.

"Duw mawr! pa beth a welaf draw!
Diwedd a braw i'r hollfyd;
Mi wela'r Barnwr yn nesau
Ar glaer gymylau tanlyd:
Yr udgorn mawr yn seinio aydd,
A'r beddau 'n rhoddi 'r meirw 'n rhydd,
I wae neu ddydd o wynfyd."

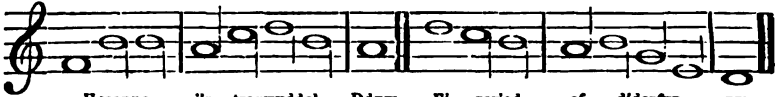
Nid yn hawdd y cana awenydd daearol bennill gwell; ac ni byddai y dōn, ar a wyddom ni, yn un darostyngiad i awen angel.

Y mae amryw o dōnau eraill o awduriaeth Luther yn para mewn arferiad

ar y Cyfandir, ond yn llai adnabyddus yn y wlad hon. Y maent oll yn brydfferth, ac o nodwedd grefyddol, a'u harddull yn bur iawn. Gadewch i ni nodi un fel anghraifft. Erfart yw ei henw, yn nghasgliad Wipsterfield, cyhoeddedig yn Leipsig, 1840. Dyma hi—

O! deffro'm serch—fy nhasod, cân, Ardderchog glod i'r Arglwydd glân:

Hosanna i'r tragwyddol Dduw, Ei gariad ef didderfyn yw.

Rhaid i ni adael Luther a'i ganlynwyr yn awr, a throi at Calvin, a'r eglwys yn Geneva. Y mae yn anhawdd i ni amlygu mewn geiriau y parch a deimlwn i'r Eglwys Lutheraidd am ei hymdrechion gyda chaniadaeth. Ar yr un pryd, yr Eglwys Galfinaidd a gafodd y dylanwad mwyaf ar ganiadaeth y Diwygiad. Oddiwrthi hi y daeth yr ysbryd drosodd i Brydain, a'i delw hi fu yn hollol ar ganiadaeth yr eglwys am oesoedd rai, a'i chynlluniau hi a ganlynir i raddau hyd y dydd hwn.

Yr oedd Calvin yn awr yn Geneva, ac anghen ar yr eglwys am lyfr caniadaeth. Nid oes eisieu i ni ddyweyd fod Calvin yn un o'r ysgolëigion prydferthaf fu mewn unrhyw oes; ac er nad oedd yn profesu ei hun yn gerddor, eto y mae yn amlwg fod ganddo chwaeth gerddorol. Ni ddadleuwn ni ddim ar hyn o bryd pa un a oedd efe yn deall cerddoriaeth ai peidio—y mae hyn yn amlwg, fod ganddo gyfeillion oedd yn well beirdd a cherddorion nag ef, a gwyddai yntau hyny. Gan hyny, yr oedd ei feddwl mawr ef yn rhy haelfrydig, a'i ysbryd zelog yn rhy awyddus am lwyddiant pob rhan o waith yr Arglwydd, i gymeryd y gorchwyl yn ei ddwyllaw ei hun. Galwodd ar frodyr galluog at y gorchwyl. Cyfeithwyd y deg Salm a deugain cyntaf i fesur cerdd gan un o'r enw Marot, a chyhoeddwyd hwynt, ynghyd â rhagymadrodd o eiddo Calvin, yn Geneva, yn 1543. Gorphenwyd y Salmau gan yr enwog Beza; a chyhoeddwyd argraffiad cyflawn, am y waith gyntaf, yn Strasburg, yn y flwyddyn 1545. Nid oedd Marot na Beza, mwy na Chalvin, yn gerddorion enwog; gan hyny nid anturiasant at y gwaith o gymhwyso tónau at y farddoniaeth, ond ymddiriedwyd hyny i un Guillaume Franc. Ni wyddys yn awr ddim am Franc, ond ei fod yn gerddor medrus, ac yn perthyn i'r Eglwys Ddiwygiedig. Yr oedd y llyfr Salmyddiaeth yma yn unol âg ysbryd trwyadl y Diwygiad. Yr oedd un yr Eglwys Lutheraidd, fel y crybwyllwyd, yn cynnwys tipyn o archwaeth y gwasanaeth Pabaidd; ond yr oedd hwn, fel Calvin ei hun, yn ddiwygiwr hollol. Yr oedd yn aym trwyddo—eto yn brydfferth, a llawer iawn yn bur effeithiol. Rhaid i ni aros rhyw gymaint yn awr i'w adolygu.

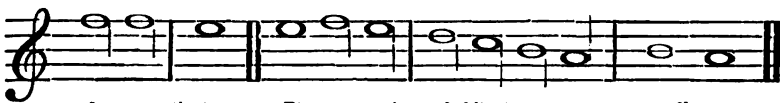
Ond cyn myned ymhellach, y mae yn anghenrheidiol i ni nodi mai un llais oedd yr holl dônau. Yn mhen amser, cynghaneddwyd hwynt gan Claude Goudimel, un o gerddorion enwocaf yr oes. Yr oedd cynghanedd Goudimel yn lled gywrain ac anhawdd; gan hyny cynghaneddwyd hwynt drachefn gan gerddor arall, llawn mor enwog, Claude Le June. Yr oedd

cynghanedd Le June yn fwy syml, ac eto yn hynod o brydferth a medrus. Ond i ddychwelyd at yr hen lyfr yn ei ffurf cyntefig.

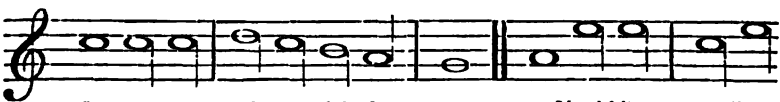
Y mae yn cynnwys yr holl Salmu, a dim ond y Salmu, oddieithr y Deg Gorchymyn, Cân Zacharias, Diolchgarweh Mair, Credo yr Apostolion, a dwy neu dair yn ychwaneg, wedi eu troi ar fesur cân. Yna y mae tŷn gyfaddas ar gyfer pob un. Nid oedd neb o'r diwygwyr yn meddwl fod yn iawn i'r dechreuwr canu ddewis ei dŷn ei hun ar y pryd, na'i dewis ychwaith cyn dyfod i'r addoliad—O na! er fod yr holl ddechreuwr canu y pryd hwnw yn gerddorion medrus, eto, nid oedd *dewis* y dŷn yn cael ei ymddiried iddynt. Yr oedd y dŷn wedi ei dewis a'i chymhwyso at y Salm gan y rhai oedd yn deall y pwnc yn drwyadl, a gwaith y dechreuwr canu oedd codi y dŷn hono, ac nid un ond y hi. Pe buasid yn canu yr un Salm ddeng waith ar yr un Sabboth, yr un dŷn a ganesid arni bob tro. Fel hyn, yr oedd y farddoniaeth a'r gerddoriaeth wedi eu priodi; ac yr oedd yn drosedd tori y briodas ar unrhyw achlysur: a'r canlyniad oedd, fod personau, a theluoedd, a chynulleidfaoedd yn eu dysgu yn drwyadl, a bod y canu yn effeithiol dros ben. Yr oedd y llyfr wedi ei drefnu fel hyn:—yn nechreu pob Salm, yr oedd y dŷn briodol iddi wedi ei hargraffu, a'r pennill cyntaf dan y nŷdau—yna yr holl Salm yn canlyn. Er mwyn i'r darlennydd beidio methu ein deall, ni a roddwn y bedwaredd Salm ar hugain yn anghraifft:—

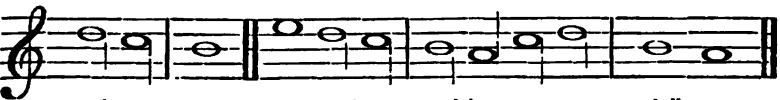
La terre au Seigneur appartient, Tout ce que sa ron.

...deur contient, Et ceux qui habitent en elle.

Sur mer son...dement lui don...na L'enrichit et l'en.

...vi. ron...na De mainte riviere tres belle.

2 Mais sa montagne est un saent lieu :
 Qui viendra donc au mont de Dieu
 Qui est ce qui la tiendra place ?
 L'homme de mains et cœur lavé
 En vanité non élevé
 Et qui n'a juré en fallace.

Felly yn y blaen hyd ddiwedd y Salm.

Yr ydym wedi dweyd fod tŷn briodol i bob Salm: ond na feddylid y darlennydd fod y llyfr yn cynnwys cant a hanner o wahanol dŷnau; sef tŷn

wahanol i bob salm—O na! y mae rhai o'r tónau yn cael eu cymhwyso i ddwy neu ychwaneg o'r salman. Llyfr i'w ganu oedd y llyfr, ac i'w ganu trwyddo, a buasai cant a hanner o dónau yn ormod o lawer, er gwyched cantorion oedd yn yr eglwysi ar y pryd. Y mae yn wir fod cynulleidfa-oedd y diwygiad yn rhoddi llawer o amser at y rhan yma o'r addoliad; eto, buasai y nifer uchod o wahanol dónau yn ormod. Yr oedd awduro ac eglwysi eraill yn dilyn yr un rheol, fel y cawn weled wrth fyned ymlaen.

Y mae rhai haneswyr a beirniaid cerddorol wedi hōni mai llyfr gwael a dienaidd oedd yr hen lyfr; a'i fod, meddant hwy, mor angherddorol a Chalvin ei hun. Ond y mae yn ddigon amlwg fod yr awdwyr hyn, un ai mor anwybodus o lyfr caniadaeth yr Eglwys Galvinaidd ag oeddynt o Calvin ei hun, neu ynte eu bod yn anallong i ymweithio i ysbryd y cyfansoddiadau. Ychydig iawn y mae yr haneswyr goreu wedi allu dyweyd am ganiadaeth y diwygwyr; ac y mae rhai, fel y mae yn hawdd canfod, heb erioed weled y llyfrau gwreiddiol, a barnu drostynt eu hunain. Sut bynag, y mae yr hen lyfr o'n blaen—yr ydym wedi ei ganu trwyddo yn ofalus, a rhanau o hono lawer gwaith; a rhoddwn yn awr ychydig o'i dónau ger bron, fel y gweler natur ei gynnwysiad.

Y gyntaf a nodwn fydd yr "Hen Ganfed." Y dyb gyffredin yw mai Luther yw ei hawdwr; ond y mae rhai awduro diweddar wedi honi mai Douland a'i gwnaeth. Y mae hyn yn gamgymeriad dirfawr, canys yr oedd wedi ei hargraffu cyn geni Douland. Nid oes neb eto wedi gallu profi pwy yw yr awdwr. Sut bynag, tōn o gynnyrchiaid yr Eglwys Galvinaidd, yn ol pob tebyg, ydyw. Y mae yn Salmydd Ravenscroft (1621), wedi ei chymhwyso at y ganfed Salm, a dyna'r pam y gelwir hi yn Mhrydain wrth yr enw "Hen Ganfed." Douland hefyd a'i cynganeddodd i Ravenscroft; ac wrth weled ei enw wrthi, o herwydd y cynganeddiad, mewn rhai hen lyfrau, fe benderfynodd rhai beirniaid diweddar mai Douland oedd ei hawdwr. Yn Salmydd Geneva, gyda y bedwaredd Salm ar ddeg ar hugain ar ol y ganfed y mae. Y mae wedi ei hysgrifenu, ac yn para i gael ei chanu, mewn gwahanol ffyrdd; ac y mae Dr. Gauntt wedi ei threfnu mewn pedair ffordd:— y gyntaf, medd ef, yn ol y dull y cenid hi gan yr Eglwys Lutheraidd; yr ail, gan yr Eglwys Galvinaidd; y drydedd, gan yr Eglwys Seisonig; a'r olaf, yn ol y dull diweddar; a phob un, oddieithr yr olaf, yn hollol gyfeiliornus. Dyma fel y mae yn Salmydd Geneva:—

Dyma fel y canai yr hen gynnulleidfa oedd hi, nid yn unig ar y Cyfandir

ond hefyd yn Mhrydain; ac fel yna y saif ar yr hen lyfr, gyda hyn o wahaniaeth—nad oes dim banau i'w rhanu yn gorfau yn hwnw; ond nid yw hyn yn newid dim ar y dôn. Am ei rhagoroldeb, yn neillduol fel y saif uchod, byddai mor rhesymol i ni fyned i ddangos goleuni yr haul i'n cydwladwyr—peth y mae pawb yn ei ganfod ond y dall hollol, ac nid oes ganddo ef allu i'w ddirnad.

Yn nglyn â'r Salm l. y mae yr "Hen Ddegfed a Deugain," fel y gelwir hi. Awdwr hon, medd golygwyr llyfrau tŷnau yn gyffredin, yw Blanks: yn unig am yr un rheswm ag y dywedir mai Douland yw awdwr yr Hen Ganfed. Fe gynghaneddodd Blanks hi i wasanaeth yr eglwys Seisonig, ac y mae yn ol y cynghaneddiad hyn yn "Ngherddor Eglwysig" Mil's, dan yr enw "Franc." Mae yn annichon dyweyd pwy yw yr awdwr,—rhyw un o gydlafurwyr Calvin yn ddiâu: mae yn un o'r rhai mwyaf prydyferth a melus yn yr hen "Salmydd." Fel hyn y mae yno:—

Yr oedd hon mewn bri uchel gan yr eglwysi diwygiedig yn gyffredin; ac nid llawer llai felly oedd yr "Hen cxiii," fel y gelwir hi. I'r salm yma y defnyddiwyd hi yn Lloegr, ond yn nglyn â'r Salm lxxviii y mae yn Salmydd Geneva. Ar y mesur, "Hen cxiii. dwbl," y mae; *k. y.*, pennill o ddeuddeg llinell, yn cynnwys wyth sill bob un. Dyma hi,—

Y mae y mesur yn un lled faith, fel y gwelir, ond y mae yn bur ystwyth, a'i fydr yn eithaf cerddorol. Gwnaed ein cerddor brawf ar y ddau bennill canlyuol o eiddo yr hen Williams:—

“ Mae'th drugareddau maith eu rhin
Yn dod i lawr fel melus win
O oes i oes heb dranc, heb drai;
Dy gariad sy'n anfeidrol stôr,
Yn gyflawn berffaith fel y môr,
Ac yn dragwyddol yn parhau.

Y sawl a'th gaffo, gwyn fyd hwy,
Nis gallant fyth ddymuno mwy,
Ti lenwi eu heisieu oll yn llon;
Mae môr a thir, a da, a dyn,
Oll yn dy heddwech di dy hun,
A mwy nag fedd y ddaear hon.”

Y mae y mesurau bron i gyd yn rhai neillduol, a neillduol iawn, a hir iawn, yn gyffredin. Ar yr olwg gyntaf, y maent yn ymddangos yn angherddgar felly; ond erbyn eu defnyddio, y maent, nid yn unig yn ganadwy, ond hefyd yn gelfyddgar a pheraidd. Dyma restr o ychydig yn anghraifft:—

9, 9; 9, 9; 8, 8.

7, 7; 7, 7; 8, 8; 8, 8.

9, 9; 8, 8; 8, 9; 8, 9.

8, 8; 9, 9; 7, 7; 8, 8; 8, 8.

Er mwyn dangos cyfansoddiad y farddoniaeth yn fwy eglur, nynti a ysgrifennwn y mesur 10, 11, 10, 10, 11, 10, 11:—

“ Misericorde au pauvre vicieux
Dieu tout puissant, selon ta grand clemence
Use a ce coup de ta bonté immense
Pour effacer mon fait pemicieux

Lane moi Sire et relave bien fort
 De ma commise iniquité mauvaïse
 Er du peché qui m'a rendu fiord
 Me nettoyer d'eau de grace te plaise.

Yma fe welir fod yr ail a'r drydedd linell yn ateb eu gilydd, a'r gyntaf a'r bedwaredd; yna bob yn ail—y bummed a'r seithfed, a'r chweched a'r wythfed. Y mae rhai mesurau yn fwy dyfeislawn na hwn, ac y mae yr effaith yn foddhaol tros ben, fel rhai o'r carolau Cymreig: ond y mae ambell un mewn gwirionedd yn lled afêr; y mae y cymesuriad yn ddrwg, ac o ganlyniad, y mae y dôn yn afrywdd. Cymerwn yr eilfed Salm ar hugain yn anghraifft:—

Fe wel y cerddor oddiwirth y corfaniad nad yw y cymesuriad yn dda; er ei fod yn well nag ambell fesur a ddefnyddiwyd, ac a ddefnyddir eto, mewn rhai lleoedd. Y mae y pennill cyntaf yn dechreu fel hyn;—

Mon Dieu, mon Dieu pourquoi m'as tu laissé
 Loin de secours d'ennai tant oppressé
 Et loin du cri que je t'ai adressé
 En ma complainte?
 De jour, mon Dieu je t'invoque sans feinte
 Et toute fois ne repond ta voix sainte
 De nuit ausi et n'ai dequoi étainte
 Soit ma clameur.

Ni chenfydd y bardd nad yw yn deall cerddoriaeth, oddiwirth gorfaniad y farddoniaeth, yr anghymesuriad sydd yn y corfaniad cerddorol, heb 1854.]

gofio ei fod yn beth neillduol i ganiadaeth Ffrengig dafiad sill ychwanegol, mewn lleoedd penodol, yn y canu, i'r hyn y mae yn ymddangos mewn argraff. Felly y mae yn y llinellau hwyaf yn y rhan olaf o'r pennill.

Rhaid i ni yn awr roddi un neu ddwy yn ychwaneg o'r hen alawon. Y ddeuddegfed Salm a deugain sydd fel hyn :—

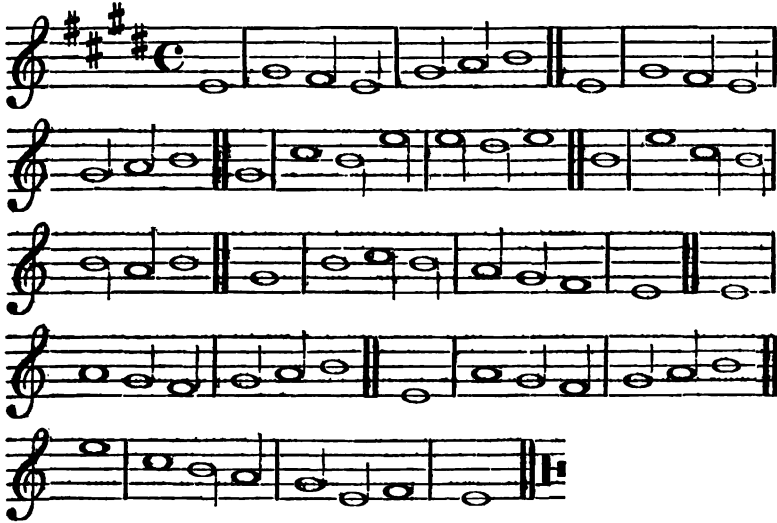
Yn awr, caned y darlennydd hi ar y geiriau canlynol o eiddo Williams, i'w gynnorthwyo i fyned i ysbryd y cyfansoddiaid. Ond rhaid iddo oddef i ni dafu sill i mewn i'r drydedd fraich a'r olaf, er mwyn dangos mydr yr hen dôn.

Anghenus wyf, bechadur gwan,
Am hyn 'rwy'n tynu tua 'r lan,
Yn gweled digon gan fy hael Dduw;
Trysorau pe cawn eu mwynhau,
A laddai 'ngofid, laddai 'ngwas,
Ac a'm gwase 'n llawen tra byddwyf byw.

Y Salm gyntaf yw hon, ar fesur degau :—

Yr olaf yw hon, ar fesur neillduol, 7, 8 :—

Cyn cau yr hen lyfr, rhaid i ni nodi un yn ychwaneg, sef tŷn y Deg Gorchymyn. Canu y Deg Gorchymyn? Iē, eu troi i fesur cerdd, a'u canu yn y teulu, ac yn yr addoliad cyhoeddus, a thrwy hyny, blanu eu hegwyddorion ar y meddwl o'r mabandod. Y mae y dŷn wedi ei chanu ar fath o fesur hir, ac y mae yn un o'r cyfansoddiadau mwyaf destlus a chywir a ganwyd erioed. Y mae yn y "Cerddor Eglwysig." dan yr enw Beza, ynghyd â'r gynghanedd fel yr arferid hi yn yr Eglwys Brydeinig. Fel hyn y ceaid hi gan Eglwys Geneva :—

Leve le cœur ouvre l'oreille Peuple en .
 ... durci, pour écouter, De ton Dieu la voix nonpareille,
 Et ses commandemens goûter.

Yr ydym yn awr wedi gosod digon o anghreiffiau ger bron i ddangos beth oedd nodwedd caniadaeth y diwygwyr ar y Cyfandir; a gadawn hwynt, ar hyn o bryd, yn unig fel fleithiau i lesaru drostynt eu hunain. Rhaid i ni, bellach, gau ein hen lyfr anwyl, ac wrth ei gau, derfynu yr ysgrif hon.

SABBOTH YN Y BALA.

Y BALA—y dreflan fechan hòno, yn nghanol brynau Meirion, sydd fel mangre neillduedig yn y byd prysur, ág erohwynion o fynyddoedd cribog yn ei chau, fel muriau amddiffynfa, oddiwrth bob tref arall yn y byd yn mron. Os yw y Garneddwen, ar ffordd Dolgellau, yn lled wastad, rhaid yw i'r teithiwr blin wrth amynedd i esgyn Bwlch y Groes i Ddinas Mawddwy, neu eltydd Berwyn i Lanfyllin; ac os yw Cors y Sarnau, a'r gefnen fynydd wrth gapel Bethel, ar y ffordd i Gorwen, yn lled isel, y mae Hiraethog faith rhyngddi a Dinbych, a Mign-neint egraidd yn derfyn rhyngddi a threfydd Arfon ac Eifion. Er hyn oll, y mae enw y Bala yn lled hysbys. Beth a all fod yn gosod enwogrwydd arni? Nid oes yn agos iddi yr un fonachlog enwog yn adfeilio dan law amser, na dim i'w chysylltu â'r oesau a aethant heibio ond tomen ddiaddurn o bridd, a chareg yn *rhywls* yn ystlys eglwys blwyfol Llanfor o gof a chrybwylliad am Lywarch Hen: nid oes ychwaith ynddi yr un eglwys gadeiriol â chlychau soniarus neu ffenestri lliwiedig, nac yn wir yr un adeilad arall i ddenu sylw. Mae yn sicr fod y llyn mwyaſ yn Nghymru yn chwareu ar ei raian, fel cawr ar ei orwedd ar lawr doldir gwastad o lawn bedair milltir o hyd, ac un o led, yn y dyffryn gerllaw i'r dref; ond y mae dagrau mynyddoedd Trefriw, a ffynnonau Llandrindod, yn fwy eu clod a'u cymeradwyaeth nag ef o lawer. Beth, ynte, a osododd enwogrwydd ar y Bala? Nid yw ei daear fel gwaelodion Lloegr, neu siroedd Henffordd, Amwythig, a Chaerlleon, yn cynnyrchu afalau wrth y tunelli, a gwenith wrth y mesurau, a chaws wrth y cannoedd; ond daear oer, uchel, a diffwrth yw ardal y Bala. Nid oes yn y wlad o'i hamgylch ychwaith ddim gweithfaoedd bywiog, cyffelyb i'r rhai sydd yn gosod Merthyr a'i chyffiniau ar dân, yn mhob ystyr i'r gair; ac ni chlywir yno ychwaith swm y pylor a'r morthwylion yn malu y creigiau llechi, fel yn nghymydogaeithau Ffestiniog a Bangor; ond hyd yn hyn, am a wyddys eto, ni bu gwiw gan natur guddio cymaint a dwrn o'r glo yn ei mynwes, na chŷn o faint llaw o haiarn a phlwm yn haenau ei chreigiau; ac eto, rhaid addef fod rhywbeth wedi dwyn y Bala i sylw, teilwng o'i rhestru mewn cydnabyddiaeth lled barchus gyda rhai o brif drefi Cymru, os nad Lloegr hefyd, yn y dyddiau yma.

Beth, meddwn eto, a allai osod enwogrwydd ar y Bala? Goddefer i ni ddyweyd ein syniad yn lled benderfynol, mai *crefydd*, a chrefydd yn unig. Pwy sydd na chlywodd am "Sasiwn y Bala"—y cymdeithasfaoedd rhyfeddol hyny ag y cyrehid iddynt o bob gwlad—yr adegau y gwneid rhyw lanerch, a eilw pobl y Bala yn Green, yn gan mil rhyfeddach na monachlog yn adfeilio, neu eglwys gadeiriol yn ei gogoniant penaf. Gallwn siorhau i'r darlennydd na bydd dim yn effeithio gymaint arnom—ac ychwanegwn, yn ddibetrus, na byddai dim mwy dyddorawl iddo yntau hefyd—na chlywed rhyw hen ŵr, da o gof a bywiog o dymher, yn rhoddi darluniau o Sasiwn y Bala yn y dyddiau yr oedd John Elias, o Fon; Ebenezer Richards, o Dre-garon; David Evans, o Aberaeron; a Michael Roberts, o Bwllheli; a degau gyda hwy, yn llanciau heinyf ar y maes yn pregethu. Os ceir hyd i hen

ŵr o gyfryw ansoddau, aohubed bechgyn y Bala, neu rywrai eraill, y cyffe i gipio ei eiriau o blith ei ddagrau tryloewon (cansys nid ydym yn cofio gweled, hyd yn hyn, un hen sant teimladol yn son am Sasiwn y Bala ond gyda llygaid yn llawn dagrau, os nad gruddiau lled wlybion)—achuber ei eiriau, meddwn eto, rhag myned ar ddifancoll llwyr; ac yn fwy felly, am fod rhyw amgylchiadau, anhysbys i ni—nid anfoes ieuentyd y blyneddau hyn, hyderwn—wedi yspellio y Bala o un o'i haddurniadau penaf.

Clywsom gysylltu y Bala, lawer gwaith, âg enwau dynion o bob gradd o synwyr, ond o dduwioldeb neillduol, ag sydd yn awr yn y nef: ysgol-eigion doniol a chrefyddol, fel y Parchedigion Mr. Charles, a Mr. Llwyd; dynion penderfynol, gwastad eu tymherau, a synwrol, ac hefyd rai hynod mewn gweddi, fel "yr hen John Evans," a Risiart Owen; pregethwyr effro a diaddurn, fel Shon Moses, a Dafydd Edward; blaenoriaid tynergalon a llygadgraff, fel Robert Griffiths, a William Jones, o Rlwaedog; fiermwyr dysyml a duwiol, fel John Jones, Gwern yr ewig, i lawr hyd y rhai a farnai y byd yn wrthddrychau i chwerrhin am eu penau, ond a arddelwid gan Dduw yn blant iddo ei hun, fel Abraham Jones, y Ceunant, ac Emwnt, o Filtir geryg, neu fel y mynai efe i ni gredu, ryw un tro y gwel-som ef, y dylesid ei alw, "Edmund Edmund Shon Rhisiart Owen Griffith Meyrick ap Humphrey." Chwychwi, "trueiniaid y tri enw," plygwch eich penau i Emwnt, o Filtir geryg; cansys dyma i chwi ŵr a fedrai gyplysu ei hunan âg oesau lawer.

Rhyw deimladau o fod y Bala wedi ei huno mor hynod â chrefydd, ynghyd â chyfarfod yn ddamweiniol â phryddest, o law-ysgrif a chyfan-soddiad "un o blant y Bala," tybygem, ond hyd yn hyn heb fod o flaen y cyhoedd, yr hon sydd yn rhoddi darluniad lled fywiog o Sabboth yn ardal y Bala rai blyneddau yn ol, a gododd awydd a phenderfyniad ynom ninnau, os byth y caem gyffe, i dreulio Sabboth yn y rhandir hwn o Gymru; fel y gallem gael gweled â'n llygaid pa cyn belled y mae y plant yn debyg i'w tadau, a pha faint o dduwiolfrydedd y rhieni sydd yn rhedeg yn arferion eu hepil. Ac yn y teimlad hwnw y troisom ein gwynebau tua y Bala.

Gan i ni fod mor anffodus a cholli pob gobaith am ein cario, o herwydd nid oedd ond un taith-gerbyd yn rhedeg drwy dref y Bala, o dueddau yr Abermaw i gyfarfod â cherbydau y gledrffordd wrth Langollen, a hwnw yn eithaf anneheug i ni ar y pryd, bu raid i ni gerdded rhai milltiroedd; ac yr oedd yr haul yn prysur drefnu ei obenydd ar gymylau y gorllewin erbyn i ni gyrhaedd yno. Er ein bod yn lled fiin erbyn cyrhaedd ar y prydawn Sadwrn i gymydogeaeth y Bala, eto yr oedd natur yn adfywio ein hysbrydoedd â swynion ei hamrywiaeth. Safem weithiau ar fin afon ddolenog yn ymlithro trwy ddyffryn bychan bach; neu chwarddem wrth glywed rhyw gornant bychan yn baldordd â'r ceryg, ac yn eu tafodi yn arswydlawn am sefyll ar ei redfa; a chyn pen hir, gwelem y llyn dŵr llonydd yn derbyn yr aberoedd o ochr y brynau, fel tad tyner ei blant chwareugar, ac yn eu gwasgu at ei fynwes. Ar gopa bryn yn agos i'r dref, teimlem ar ein calon ofyn i wŷr da y Bala, I ba beth y mae y golled ddir-fawr hon? Paham na rwymid y dyfroedd mewn casnau neu ddyfr-fsossydd, i droi melinau a gweithdai ŷd a gwlan, er mwyn cyfoeth a chysur y trig-olion? O herwydd yr oeddym newydd ddal sylw nad oedd Dyfrdwy hen wedi cael mynyd o waith gan neb, o'i chartref yn llyn y Bala, hyd nes

y daeth at bobl Llaugollen, y rhai a adeiladasent weithfaoedd eang ar ei glanau, oddigerth fod ambell felin fechan mewn cornelau anhysbys rhwng y lle hwnw a'r Bala. Paham, meddwn eto, na byddai yno felinau f'd a phapyr, a gweithfaoedd gwlan, &c. ? o herwydd byddai yn dda gan y neatydd gael dawnsio ar edyn o'u holiwynion; a'r hen lyn yntau a oelhai y nwyddau gyda gefal a phleser. Digon naturiol oedd i'n cymydogion brw-frydig yn Llynleifiad feddwl unwaith roi gwahoddiad i'r hen lyn ddyfod eyn bellod a'r dref boblogaidd hono; a ohan nad allai efe dramwy ar hyd prif-ffordd y frenines, gynllunio o honynt wneyd ffordd iddo ef ei bama, ac nid neb arall, trwy bibellau trefanus; eanys gwnaethai ddirfawr les i'r miloedd hyny, yn lle gorwedd mewn diogi wrth droed yr Aran a'r Arenig. Ymgydwed rhywun yn y Bala i ymaflyd yn llaw anfan, a dysgu iddi weithio yn y parthau hyn, fel ag y gwneir yn myuydd-dir sir Gaeretrog, a'i chyffelyb.

Yr oedd yn brydnawn hwyr, fel y crybwyllasom, ac yn brydnawn dydd marchnad belyd; ond yn ein byw nis gallasem ddirnad beith oedd prif nwyddau trafniadaeth y fro. Yr oeddem wedi bod yn darllen gynt mai hosanau oeddynt y prif nwyddau marchnadawl, a chlywsom am "Domen y Bala yn llawo o hen wragedd yn gwau;" ond erbyn hyn, y mac peiranas yn gwau yn llawer cyflymach, a oheir, o ganlyniad, yr hosanau yn rhatach, fel nad oes debygrwydd yn y byd ei bod o werth cael un dydd o saith yn y Bala i werthu a phrynu hosanau mwy. Wrth gyfarfod â phobl wledig yn dychwelyd o'r dref, ein casgliad oedd (am ei gywirdeb ni ddywedwn ddim), mai diwrnod oedd y dydd marchnad y byddai pobl y wlad yn dyfod at bobl y dref i newid eu pwysu ymenyn am ddogr wythnosol o de, a choffi, a siwgr, a nwyddau eraill anadnabyddus i'n henafiaid, ond sydd bellach yn ffon gynnalioeth i ni.

Wedi cyrhaeddyd y dref, buom mor ffodus a ohael derbynid lletygar gan deulu caredig iawn. Er fod angyr wedi gwneyd rhwyg ar yr awlyd, eto yr oedd crefyddolrwydd y pen teulu yn dyagu iddo dewi fel Aaron, ac nad oedd yn meddu ar ymroddiad Eli, neu orfoledd Job. Dan y gronglwyd hon y cartrefasom dros y Sabboth yn y Bala.

Yn foreu ar y Sabboth, yn ein hystafell wely, dechreusom chwilio am y bryddest, a'i darllen, fel y byddai i'n syniad am ddull pobl y Bala yn oedw eu Sabboth gynt fod yn fywiog, wrth sylwi ar ddull a moes yr oes bresennol yn gwneyd hyny. Ac yma cymerwn ein cenad i wthio y bryddest i'r argraffwasg; ac os byw yr awdwr, ac os dig a fydd, hyn a ddywedwn, "Na fachluded yr haul ar ei ddigofaint," ond meddeued i ni allan o law.

SABBOTH YN ARDAL Y BALA, YN Y FLWYDDYN * * *.

RHYW law anweledig, yn eithaf y dwyrain,
Lle oedwir y goleu mewn celloedd tra mirain,
Tew leni y ddunos symudai o'r neilldu,
A'r wawr, fel teg wryf, a godai o'i gwely;
Yegydwai gudynau ei meinwallt rhudd-felyn,
Ystynai ei breichiau dros ddyffryn Tryweryn;
Ac fel rhyw fun nwyfus ymlithrai 'n lledradaidd
I wlychu ei gruddiau yn neifr gristalaidd
Yr hen lyn¹ godidog, lle oedwir y dyfroedd
Gan natur mewn cwpan o uchel fynyddoedd:

¹ Llyn Tegid.

Yna y neidiai i 'spio ar anian,
 A blaen ei hygafndroed ar gopa yr Aran ;¹
 Hen Idris a chwairddai drwy fwch o gymylau,²
 A'r moelydd mœr siriol nes bron dori geiriau ;
 Y 'Benig,³ ya wylaidd aymudai 'r niwl teneu,
 Oedd yn llen dros ei hwyneb, i gyfarch y boreu ;
 Y grug a'u mân fiodau, a'r rhedyn gwyrddleisio,
 A'r mwsogl briglwyd ar fryniau hen Feirion ;
 Islaw, ceid y dolydd yn liedu 'u mantellau,
 Yn dryfrith gan fyrddiwn o heirddion fân berlat,
 Dail bysedd coohion, rhosyn gwyllt, a'r briallu,
 A llygaid y dydd, sydd a phawb yn eu parchu ;
 Ag edau arianaidd amddid y cloddiau,
 Ag eddi sidanaidd y rhwymaid y brigau,
 Yn gylchau, yn rhesau, croesamgroes eu gwelir,
 Ac eto 'n ol rheol meintoniaeth⁴ eu gweithir.
 Pa law fu 'n eu gweithio ? Pryf bach fu 'n eu dirwyn.
 Pa ben a'u cynlluniai ? Neb mwy na'r pryf oopyn.
 Ar ochr y twyn yn y llwyn tew cauedig,
 Mae milfil o leisiau yn unllais plethedig.
 Islaw, yn y dyffryn, mae Dyfrdwy⁵ yn derbyn
 I'w chol, yn dra siriol, ei chwær, hen Dryweryn.⁶
 Mae natur ya un, ac tun yw ei hamoan,
 Ac undeb cydgoridiol yw bywyd y cyfan.
 Addola, fy enaid, mewn undeb fel yma,
 Ar foreu y Sabboth, yn ardal y Bala.

Ar ochr y bryn, dacw dŷ gwyn gwladdeiddiol,
 Rhyw ffermdŷ lled fychan (mae 'r teulu 'n grefyddol)—
 Af hwnt tuag acw, ond odid caf gwmni
 Rhai gwladaidd ar drothwy y nef yn addoli.

Gwryfyon teg gwridgoch trwy 'r rhosydd yn gwihio,
 Aredig y gwlith wnant wrth redeg i odro ;
 Cydganant fyr emyn a'r graig sydd gyferbyn,
 O eiriau dwyfolaidd hen fardd Pant-y-celyn :—

“O! na bai cystuddiau f' Arglwydd
 Yn fy nghalon i 'n cael lle ;
 Pob rhyw loes, a phob rhyw archoll,
 Pob rhyw ffangell gafodd e' ;
 Fel bo i 'nhechod
 Gael ei glwyfo a'i wanhau.”

Arelliodd y bŷgail ei gail i'w cynnefin ;
 A'r hwsmon roes ebran i'w eiddo yn ddibrin ;
 Y coedydd tewfrigog wrth dalcen y ffermdŷ
 Sy'n estyn eu breichiau ar led i'w ddiffynu ;
 Yn gwiro eu penau at y tŷ yn bryderus,
 Fel rhai yn ymwrandaŵ ar chwedlau difyrus.—
 Dyma 'r teulu yn gryno ; a'r merched o odro ;
 Y llestri 'n y cwpbwrdd ; a'r boreubryd heibio.

¹ Yr Aran—mynydd ar gornel de-dde-orllewin Llyn Tegid.

² Hen Idris, sef Cader Idris, sydd i'w chanfod yn y pellter, ar ddeirwnod clir, ar dueddau Dolgellau o'r Bala.

³ Yr Arenig—mynydd ar dueddau gorllewin y Bala.

⁴ Mathematics.

⁵ Dyfrdwy yn rhedeg o Lyn y Bala.

⁶ Tryweryn sydd yn codi ya nghwr Mign-neint, ac ya ymuno a'r Ddyfrdwy islaw y Bala.

Hen Fibl y teulu gan y ferch henaf ddygwyd,
 Ac ar y bwrdd bychan, wrth y screen dderw ei dodwyd.
 [Fam i beth yw'r prysurdeb i nid yw ond boremol,
 Prin canodd yr hedydd ei gân i'r wawr siriol i]
 Ni thad, fel hen batriarch, ddarllenai 'n arafaidd,
 Yn nghanol ei deulu, wrth yr allor deulnaidd.
 Mae'n darllen—mae'n peidio—mae'n synu—mae'n darllen—
 Mae'n arwain ei deulu, a rhydd iddynt hamdden
 I wled eu Harglwydd yn cael ei sflangellu,
 A chylebu i arleisiau & drain wedi 'u plethu.
 Fe 'u harwain hwy 'n bwylllog at y groes i Galfaria,
 I ganfod y ddirfawr ofnadwy ymladdfa ;
 Cânt gylwed "Gorphenwyd" yn seinio drwy 'r awyr,
 A'r delraig, a'i holl gryfder, yn dianc o'r frwydyr.
 Y dagrau trykewon ar y rudd a ymlithra
 Heb yn wylod i'r teulu, wrth swyn y gair yna.
 Aut i lawr ar eu gliusiau mewn tymher addoli,
 Cymak-thant eu dwysaidd "Amen" gyda'r weddi.
 Ai gwrnol yw dyweyd fod engyl goleuni
 Yn gwenu ar eu gilydd wrth eu gwel'd yn addoli ?
 Ai gwrnol yw dyweyd fod eneiadiad yr Ysbryd
 Fel gwitithlaw yn diagyn i'r teulu siriolbryd ?
 Ai gwrnol yw dyweyd fod yr Iesu 'i hun yno,
 Yn sylwi 'u llon arnynt, ac yn eu beudithio ?
 Ai gwrnol yw dyweyd fod Duw Dad ei hunan
 Yn derbyn eu hoffrwm ar ei orsedd berffeithlan ?

Yn araf, ein cyfall, yn araf ; y mae yn ddrwg genym dori ar leferydd
 awen ein bardd, ond nis gallwn ymattal. Chwiliasom lawer y prydawn
 o'r blaen am y "i' gwyn gwladieiddiol," ond yr oedd rhyw debygrwydd o
 byd yn mhob strwyd i'w gilydd, fel yr oeddem mewn perygl i'w rhestru
 oll y strwyd hwn, a bod pob penteulu yn debyg i'r hen batriarch a nod-
 wyd, hyd nes yr argyhoeddwyd ni i'r gwrthwyneb. Ond cynnesim i'r
 bardd ormodoliaith. Kifallai i'r bardd-luniedydd ddefnyddio lliwiau lled
 grythous neu ynto fod y dosbarth hyny o ffermydd crefyddol wedi teneuo
 yn ardal y Bala ; canys drwg genym ddyweyd i ni gyfarfod âg amryw o
 fflin struwyr y tro yn dychwelyd adref o'r farchnad yn lled feddwn !
 Yr ydym yn crybwyll hyn yn unig er dangos i ddirwestwyr zelog y parth-
 au hyn, nad yw eu gwaith eto wedi ei orphen, gan fod yno rai, tybygem,
 na wna dim ond llwyrymattal y tro iddynt, a bod yn rhaid iddynt wrth
 eraill yn hunan-ynwadu i ffurfio rhyw ganllaw a mur i'w cadw yn nghym-
 deithas dynion, gan mor dueddol ydynt i ymollwng yn is na'r anifel. Ond
 chwaraeu teg i'r bardd, y mae efe yn codi ar ffwrst—rhaid i ni ei ddilyn yn
 ebrwydd ;—

Awn i ffwrdd gyda'r teulu—Elias bregetha
 Ar Sabboth cymundeb yn nhrefan y Bala.

Elias ! A'i enw fel trydan drwy'r cymoedd,
 Neu beiriant galluog sugudyna dyrfacedd :
 Mae swyn yn ei enw—mae mwy yn ei eiriau ;
 Mae grym yn ei haie—ond mae north yn ei bethau.
 Elias ! mae'r plant yn cyffroi wrth ei enw ;
 Elias ! mae'r hen ar ei air yn dal sylw ;
 O'i ffen mae'r dorf gymyng yn un mewn sbresiddrwydd,
 Cadwynwyd ysgafnder gan law difrifolrwydd.

Pwy all roddi darlun o'r ryfedd olygfa
Ar foreu 'r cymundeb yn nghapel y Bala †

Mae "llwybrau y bronnydd" yn dryfrith o ddynion,
A'r heol yn fywiog gan fod y trigolion
Yn cyrchu i'r capel at naw yn y borau,
Lle cwrddant yn fintai & Duw trwy 'r elfenau.

* * * *

Mae 'r bregeth bwysigawl yn awr wedi ei gorphen,
Desgrifiad cyffrous o'r Iesu ar groesbren—
Y cariad anfeidrol—yr lawn mawr a roddwyd—
A'r llwybr i gymmod & Duw a agorwyd.
Elias, fel angel yn nghanol y nefoedd,
Yn traethu holl gynghor Iehofa i'r lluoedd.
Y dorf a gydunant mewn emyn ddiolchus,
Ar dôn fechan wledig, ond eto soniarus;
Fe hulir y bwrdd—darllenir rhyw gyfran
Gan wr ysgolëigaidd¹ & golwg fwyneiddlan.
Ac yna ymasta Elias yn ddichlyn,
Yn bwylllog ac araf yn llestri y cymun.
Ei eiriau ddyferant fel gwinoedd yn felus,
A hongia y dyrfa yn fud ar ei wefus.
Hen wladwyr mynyddig yn selio cyfammod
Yn aberth y groes wrth allor y Duwdod:
Hen wŷr lled fethiantllyd am y tro yn anghoffio
Eu gwendid cynnwynol, yn mron iawn a neidio:
Hen wragedd oedranus adfywiant yr awrhon,
Gan ollwng eu lleisiau fel heinyf wryrfon.
Yn ol ac ymlaen ymysgwyd wna 'r dyrfa
Fel gwenith teg, llawndwf, dan awel cynhaeu'.
Byrddaid ar fyrddaid yn difrif ymwasgu;
Dynion drwy 'u gilydd yn gwau heb ddyrysu;
Un rhan newydd dderbyn y nefol arwyddion,
A rhan yn ymwithio i'w derbyn yn dirion.
Dwyllaw ar led at ddwyllaw 'r gweinidog;
Un meddwl mawr, eang, drwy 'r dyrfa amrywiog;
Llygaid y dorf ar Elias sefydla,
A'u ffydd yn addoli ar lethri Calfaria.
O'r berw annhrefnus, ceir trefnus addoli,
O'r cynhwrf byw trwyddo mae Duw 'n cael ei foli.
Fe barthodd y dorf—mae rhai ar eu gliniau,
Ac eraill yn canu nefolaidd ber eiriau—
Yn wyllo—yn canu—hyd ddengwaith yn dyblu—
A'u llaw ar eu cern, &u llygaid i fynu—
Hen bennill melysawl, a ddenodd eu hysbryd
Mewn moment i rywle i ardal y bywyd:—

"Gwych sain—fydd eto am y goron ddrain,
Yr hoelion dur, a'r bicell fain—
Wrth gofio rhai'n caiff uffern glwy';
Cadwynau tynion änt yn rhydd,
Fe gaed y dydd, Hosanna mwy!"

O'r bron na ddychmygwn fod engyl goleuni
Mewn brys am eu cwmni i'r nef i addoli,

¹ Mewn nodyn eglurhaol, dywed yr awdwr ei bod yn arferiad gan y Parch. S. Lloyd ddarllen cyfran o wasanaeth y cymun, allan o'r "Llyfr Gweddi Gyffredin," bob tro y cymunid yn y Bala.

Gan faint y brwdfrydedd ddaugomst yr awrhen
 Yn gwendid y corff, yn mysg ddaerolion:
 Beth fyddant mewn nerthoedd yn moli yn hygar
 Pan godiant eu gwendid yn mhriddell y ddaear!
 Ai ffug ian' yw gwelod rhyw angel penfelyn
 Yn byrsur wrth ruddina hen wr gyda'i ddeigrina,
 Rhag syrthio o hono i'r ddaear yn isal,
 Fe'i dwg yn ofalus i'r nef yn ei gostrel!—

Paid, paid, fy nychymyg, bydd ddystaw, llonydda—
 Addola, fy enaid, addola! addola!

Ond oedd i ni ddysgwyl, mae yn debyg, weled byrddedidau ar fyrddedidau yn ymwagu drwy eu gilydd at fwrdd y cymun, canys y mae y wirer fwrdd o'r cymunwyr hyny gydag Elias yn y nef; ac yr oeddem yn ddaid hwydod fud y rhan hwnw o'r capel, lle y gweinyddid yr ordinhad o Super yr Arglywydd wedi ei newid dan ddwyllaw rhyw saer neu seiri dyddiau dduddiaroch: a'r lle y penbiaiai eu tadau i dderbyn yr elfenau, y mae eu dduddiaroch yn awr yn eu derbyn yn gymfforddus ar eu heistedd, mewn dduddiaroch trefnus. Brydded yr ysbryd o hyd yr un.

Wedi hwynterdd ac addoliad teuluaid, ymbarotoisom i fyned gyda'n llywyd carnig i capel y Methodistiaid Calinaidd. Yr oedd erbyn hyn yn ddaid o'r gloch. Yn hyn eto yr ydym yn canfod fod y plant yn amrywio oddiwrth y tabaa, canys dywed awdwr y bryddest eu bod gynt "yn syrthio i'r capel ac naw yn y boreu." Dichon fod hyn, ar y cyfan, yn welliant ar yr hen drefa, yn enwedig os nad yw y to hwn o bobl y Bala mor hynod o ffrwydlywyr â theulu y "tŷ gwya gwlaiddiol," a soniwyd am dauynt: a gwell genym o lawer fnyed i'r addoliad cyhoeddus ar foreu y Sabbath yn dduddiaroch oddiwrth allor yr aelwyd, er ei bod awr yn hwynterdd yn y dydd, na rhedeg yn frysiog, heb hamdden i ddim yn mron, ond ond ymddwysu a hwyta, a rhuthro i'r capel. Ond yr oedd y seibiant hynod yn fanteisiol iawn i ymlonyddu, ac ymbarotoi at addoliad mwy cyhoeddus.

Fel yr oeddem yn aegu at yr addoldŷ, yr oeddem yn taffu cipolwg yn awr ac eilwaith ar y tai a'r trigolion; ac er fod yr heol yn lled lonydd, a drysau y tai gau mwyaf yn ganad, nid oeddem yn canfod y cyfryw ymbarotoi ag a ddysgwylieu tuag at fod yn bresennol mewn addoliad boreuol ar y Sabbath. Mae yn wir y gallasai y bryddest ein gosod ar safle lled anfanteisiol i farnu "oedfa y boreu" yn y Bala, o herwydd soniai y bardd am "dyrfa" yn ymrysgwyl "fel gwonith teg, llawndwf, dan awel cynauaf;" ond go deuai oeddi y gynulleidfa y boregwraith hwn: ac nid oedd dim hynotach yn yr addoldwyr y pryd yma, na chan hynotod ychwaith, ag a welson lawer tro mewn capel gwledig yn rhyw bentref bychan yn y Dywysogaeth.

Am ddau o'r gloch, cawsom ein gwahodd i'r ysgol. Yma yr oeddem wedi gwneithio i ni ein hunain y caem weled cryfder ieuentyd y Bala. Yr oeddem yn gydnabyddus ddigon â'r geiriau *Model Schools*, a *Training Colleges*, ac yr oeddem yn dysgwyl y buasai Ysgol Sabbathol y Bala yn gyffryw a hyny. Syrthiodd ein coelbren yn mysg dosbarth o lanciau, ac un neu ddau o ddynion mewn oed, dan arolygiaeth gŵr da a chrefyddol. Rhaid i ddyeithrddyn gael ei ryddid; nid oedd y sylw a delid gan rai o'r dosbarth yn gweddu i ddynion ieuaine oedd yn codi eu penau yn nghand

nifer o lemerion galluog, ac wrth drothwy athrofeydd nid aneuwog hefyd. Ai tybed, mewn difrif, mai presennoldeb gŵr dysymal ar ei daith oedd yn peri rhyw anwroldeb i ymofyn, neu ateb, am ystyr yr hyn a ddarlleaid? Yr oedd ymdrech yr athraw yn glodwiw, a'i serch at ei ddosbarth yn ymddangos yn fawr dros ben. A hir, meddwn, fo y blyneddau y caffont fwynhau cymdeithas eu gilydd.

Wrth ysbio yn llochwraidd dros yr ysgol yn gyffredinol, yr oeddem yn cael ein hennill i farnu fod y dosbarthiadau mewn llafurwaith cyson, ac enaid yr athrawon yn eu gwaith. Ennillodd un peth ein sylw yn nodedig; sef dosbarth helaeth iawn, oddeutu ugain neu ragor o wyr ieuaine heinyf, o gyleh cwmpas ugain oed. Sylwasom ar y fintai hardd; ebedodd ein myfyrdod at y nerth oedd yn gorwedd yno i ymosod ar deyrnas Satan. Os oedd Duw yn ei ras yn eistedd yn frenin ar eu calonau, yr oeddem yn barod i ddywedyd, Gwthier y gallu acw i gyleh mwy cyhoeddus; os oedd eu deall yn fywiog yn ngair yr Arglwydd, myner gwybod eu nerth, *pob un yn ei le*, yn llafur y winllan. Od aethom yn fol, maddeuer i ni; onid yw pobl y Bala yn dyner a gofalus iawn o'u hieuenctyd?

Wedi darllen gyleh cwmpas, yn ol defod pob ysgol, rhoed pen ar hyny, ac aed i holwyddori. Ar y pryd, gofynwyd rhai holiadau o'r "Hyfforddwr;" ond y mae yn rhaid addef y gwir, yr oedd yr atebïadau yn oeraidd, gwanaidd, a difywyd; yn ganlynol i hyny, oedai gŵr ieuanc o honyat hwy eu hunain i holi y dosbarthiadau uchaf ar bennod o'r Bibl. Yn hyn eto ni ragorodd yr ysgol; ond syrthiodd yn fyr iawn o roi difyrwch, heb son am addysg. Yr oeddem yn cael lle i gredu mai nid am nad oeddynt yn gwybod yr oedd rhai heb ateb; ond yr ysbryd mudanded, sydd ar Ysgolion Sabbothol yn gyffredinol yn Nghymru, sydd wedi meddiannu ysgol y Bala hefyd.

Dichon fod yr Ysgol Sabbothol yn cael ei chlwyfo yn nhŷ ei charedigion. Paham na ollyngid ei rhwymau, fel y gweithiai yn fwy grymusol? I ba beth y neillduir ychydig fynyddau yn y diwedd i holwyddori ar ryw-beth na buwyd yn son gair am dano, nac yn meddwl dim yn ei gyleh, er y Sabboth o'r blaen. Gweithier yn rymusach yn y dosbarthiadau. Nid oeddem heb glywed fod yno ddosbarthiadau Biblaidd yn cael eu cynnal yn nghorff dyddiau yr wythnos gan wŷr tra galluog, a bod rhai o'u haelodau wedi dysgu allan, a phrofi eu bod yn hyddysg hollol yn llyfrau y pedwar Bfengylwr. Taener mwy o'r ysbryd hwn i'r ysgol yn gyffredinol, ac yna ni phetruswn ddywedyd, nad atebai Ysgol Sabbothol y Bala ddybenion uchel a daionus.

Yn mhen yspaid awr, neu ychydig yn rhagor, dechreuai lliaws mawr o bobl ieuaine, a rhai hen wŷr, ymgasglu i'r capel i'r cyfarfod canu. Dilyn-aesom hwy, a chwasm foddhâd nid bychan, nid yn unig yn y lleisiau a'r tŷnau a genid, ond hefyd yn y dull syml ei dygid ymlaen. Yr oeddem yn cael ein denu i dybio fod yno lawer iawn o addoli: nid oedd yno ddim ond a genir yn y cynnulleidfaoedd cyhoeddus—dim rhyw ddarnau cywreiniol sydd yn gwneyd ambell i gyfarfod canu yn debycach i gyfarfod y cantorian cyn *Concert* cyhoeddus, neu *Glee Club*. Na chamddealler ni. Nid ydym ar hyn o bryd yn condemnio gwaith pobl ieuaine yn dysgu canu anthemau, a darnau cywreiniol, o waith y cyfansoddwyr mwyaŷ celfydd; ond na ladrataer rhan o ddydd yr Arglwydd at y gwaith hwnw. Ond yr oedd y canu hwn yn y Bala yn hytrach yn barotoad cynhesol at yr addoliad cyhoeddus, ac yn rhagymadrodd priodol iddo.

Am ohwech, ymgynnullodd tyrfa led liosog i wasanaeth yr hwyr. Yma rhaid i ni gael crybwyll un rhagoriaeth arall yn mhobl y Bala;—ni bu i ni weled yr ieuencyd yn sefyllian oddeutu drws yr addoldŷ cyn dechreu y bregeth, fel y gwneir mewn rhai manau, er dirfawr archoll i deimlad ac ysbryd rhai merehed gwylaidd, a phobl synwryol grefyddol. Ni ddywedwn yn benderfynol mai dyna arferiad pobl y Bala, ond o leiaf nis gwel-som ni neb felly. Aethai yr oedfa heibio fel arferol. Yr oedd dau yn llefaru ar y pryd, o ganlyniad aeth yn lled hwyr cyn i bawb ddychwelyd i'w cartrefi. Am y gŵr ieuanc, y mae i ni ryddid i ddywedyd fod ei sylwadau yn dda, a gafaelgar yn nghydwybodau y gwrandawyr, ond ei fod yn tynu ymaith eu heffaith weithiau wrth fod yn rhy hir gyda chymbariaethau neu *illustrations*. Yr oeddem yn cael lle i feddwl, os caiff oes hir, y gall wneyd gweinidog da a phregethwr mawr. Am ei gyfaill, hŷn mewn oedran nag ef, buasai yn llawer hoffach genym ei weled yn debyg i Ddafydd gynt, yn taffu dillad Saul o'r neilldu, ac yn rhedeg i gyfarfod â'r cawr yn ei ddiwyg bachgenaid ei hun, heb ddim ond ei daff-ffon a'i Dduw; ac yna yr ydym yn credu y gwnaethai rymuser. Ar derfyn yr oedfa, yr oedd yno amryw yn rhuthro allan cyn diwedd y canu. Fe allai mai rhai o drigolion y bryniau cyfagos oeddynt, ac arnynt eisieu cyrhaedd adref cyn nos. "Diboen i ddyn dybio 'n dda."

Yr ydym yn deall fod gan ein cyfeillion a'n brodyr yr Annibynwyr gapel lled helaeth yn y Bala, ac eglwys fywiog, weithgar, yn ymgynnull ynddo. Dywedwn "Duw yn rhwydd" wrthynt.

Y mae yno eglwysdŷ bychan hefyd, ac eglwys fwy erbyn hyn yn cael ei hadeiladu; felly ni raid i neb yn y Bala fod heb gyfie i addoli ei Dduw yn ol tueddfryd ei gydwybod.

Yn awr, ar derfyn y sylwadau hyn ar "Sabbath yn y Bala," rhaid i ni gael hamdden i ymddiheuro oddi wrth un dyben o archolli teimladau nebun o bobl y Bala a'i darllo. Yr hyn oll a wneir yn gyhoeddus, y mae gan y cyhoedd hawl ynddo. Y mae genym amcan i'w gyrhaedd wrth gynnyg y sylwadau hyn i sylw y byd. Nid ydym, ar un cyfrif, yn chwennyh i neb feddwl fod yr hyn a ddywedwyd yn ddarluniad o arferion pobl y Bala *ar bob amser*, ond yn hytrach yr hyn a gyfarfyddasom ni ynddynt ar y pryd y cawsom yr hyfrydwch o gyd-addoli â hwynt. Cyn rhoi ein penau i lawr i orphwys nos Lun, yr oedd milltiroedd lawer rhyngom a phobl y Bala; ac er na chawsom Sabbath yno yn debyg i'r un a ddarluniwyd gan ein bardd yn ei bryddest, cawsom destun, fel Paul gynt, pan welodd ei gyfeillion, i "ddiolch i Dduw ac i gymeryd cysur."

JOHN FOSTER.

[*The Life and Correspondence of John Foster; edited by J. E. RYLAND, A. M., with notices of Mr. Foster as a preacher and a companion. By JOHN SHEPPARD. 2 vols.*]

HENFFYCH well i John Foster! Gadewch i ni gael ychydig o yngom yn ei gylch.

Camp bywgraffiaeth ydyw ei bod yn dangos allan egwyddorion mawrion athroniaeth bywyd mewn ymarferiad—yn dangos elfenau cymeriad fel y maent wedi eu corffori—yn dangos rhanau cyfansoddol y peiriant wedi eu doddi ynghyd, a'r peiriant yn gweithio. Y mae egwyddorion ac elfenau yn bethau anhawdd i ddyn ymafyd ynddynt; mae eu hanfod ysbrydol yn cilio o'i afael fel cysgod; yr unig ffordd i'w dwyn yn effeithiol i'w gyrhaedd ydyw, trwy eu gweithio allan mewn cymeriadau. Yr ydym yn Job yn deall amynedd; yr ydym yn ei gweled yn ymgynnal dan ei baich. Yr ydym yn Daniel yn deall diysgogrwydd; yr ydym yn ei weled yn cerdded ymlaen gyda cham penderfynol a chadarn i'w ystafell weddi, ac yn galw ar Dduw ei dadau "a'i ffenestri yn agored tua Jerusalem," er gwybod y tefid ef i ffau y llewod. Yn Ioan hefyd, yr ydym yn deall beth ydyw serchogrwydd, oblegid yr ydym yn ei deimlo—y mae yn ymwastgu i'n mynawes, ac yn gyru ei ddylanwad dirgelaidd trwy ein cyfansoddiad oll. Mae y pethau a fuasant mewn *gair* yn annheimpladwy fel cysgodion, erbyn eu gosod mewn *gweithred*, yn cerdded o'n blaen yn sylweddau byw, ac yn meddu y gallu mwyaf i estyn eu dylanwad arnom. Y mae dangos cymeriad fel cyfan—fel y mae yn byw, yn aymud, ac yn bod, mewn cydgreddur, a dadelfenu ei ranau, yn effeithio yn well o lawer ar y ddynoliaeth fel y mae, na dangos y rhanau hyny mewn damcaniaeth noeth, a dywedyd wrthi am eu corffori mewn ymarweddiad. Y mae John Foster yn gymeriad ag sydd yn cynnwys cydgyfarfyddiad lled ddetholedig o'r ansoddion hyny y mae y "Traethodydd" yn eu hystyried yn rhan bwysig o'i genadaeth i ymdrechu i'w meithrin yn y meddwl Cymreig; y mae hyny yn ddiagon o esgusawd i ni dros ei ddwyn i sylw, a cheisio gwneyd ein darllenwyr yn lled gydnabyddus ág ef. "Y mae rhifedi dirfawr o bethau," medd efe, yn rhywle, "y gall y byd fforddio i'w hanghoio;" y mae felly; ond nid ydyw yn debyg y gall y byd "fforddio" i'w anghoio ef, yn ei fywyd a'i weithiau, tra bo rhinwedd a doethineb yn gymeradwy gan feibion dynion. "Ac iddo y bu enw ymhlith y oedryn."

Ganwyd ef Medi 17eg, 1770. Enwau ei rieni oeddynt John ac Anne Foster. Yr oedd ei dad yn dal tyddyn bychan yn mhlwyf Halifax, yn swydd York, ac ymarferai â'r gelfyddyd o wau, heblaw talu sylw i orchwyllion y tyddyn. Yr ydoedd yn ŵr iachus a galluog, mewn corff a meddwl, ac o dduwioldeb diammheuol. Dywedir fod lleoyn yn nghŵr coed ar lan yr afon Hebden, gerllaw Hebden-bridge, lle yr arferai ymneillduo i fyfyrdod a gweddi, ac a adnabyddir eto wrth yr enw, "Ogof John Foster." Byddai yn darllen ac yn myfyrio llawer ar y Bibl, ac yr oedd yn gydnabyddus ág amryw lyfrau duwinyddol. Yr ydoedd yn ŵr deallus ac uniawn, yn caru doethineb, yn fyw i lais dyledswydd, ac yn ymroddgar i wasanaethu yr Arglwydd, trwy geisio cynnyrohu a meithrin argraffiadau crefyddol yn ei gymydogion. Yr oedd ei wraig hefyd yn gyfryw ag a fuasem yn dysgwyl i fam John Foster fod. Dywedir nad ydoedd yn ddim islaw i'w *gŵr* mewn nerth meddwl a duwioldeb, tra yr ydoedd, mewn rhyw bethau, uwchlau iddo. Ymddengys fod John wedi dechreu eu cynnorthwyo wrth y *gwŷydd* pan yn dra ieuanc. Yr ydoedd yn fachgen sobr-ddwys a neillduedig. Nid oedd ganddo gymdeithion i chwareu fawr, ac ymddengys fod ei rieni o ran oedran a thuoddffryd yn bob peth ond ffafriol i feithriniad teimladau o hoenusrwydd a chwareugarwch; ac felly, yr oedd yn naturiol i'r bachgen ymneillduo i gymdeithasu â'i feddwl ei

hun, ac i agor ei galon i farddoniaeth y gelygfydd cyahyrfod e amgylch ei gartref, y rhai a wnaethant gymaint i ddeffroi ei feddwl, ac i ffurfio elfenau ei fawredd dyfodol. Teimlai yn unigol yn sora, a blinid ef yn fynych trwy ranau o'i oes gan ryw fath o ymdeimlad pruddglwyfus ei fod ar ei ben ei hun ya nghanol y byd—wedi ei dori ymaith oddiwrth yr holl greadigaeth. Mae yn debyg fod gan amgylchiadau ei faboed gryn ran yn nygiad hyn oddiamgylch. Pa fodd bynag, elai ymlaen, weithiau yn helpu ei dad i wau neu i drin y tir—weithiau yn ymneillduo i'r ysgubor i ddarllen, ac wedi hyn yn myned at ei orchwyl, pryd, meddai cyfaill iddo, “y gweithiai fel ceffyl”—dro arall, yn cerdded hyd lan yr afon—yn crwydro drwy y coed, ac yn dringo i grib y graig—yn mwynhau ardderehogrwydd natur gyda brwdfrydedd arbenig, a'r syniadau rhyfeddaf yn ymweithio trwy ei galon:

“ Afion a swynid ar wîw fynwes anian,
Yn wir erbyn hyny pan ar ben ei hunan.”

Gwyddai yn barien na fuasai ei gymydogion yn gallu eyd-deimlo dim â'i frwdfrydedd barddonawl; yr oedd hyn yn ei yru yn bellach bellach oddiwrthynt, ac yn peri iddo ymwasgu yn nes at “wîw fynwes anian,” ac wnaeth hyn yn fwy na nghreadigaethau ysplenydd ei ddychymyg ei hun. Nid ydyw yn beth syn yn y byd ynte mai gwehydd gwael ydoedd. Yr ydoedd yn ufudd ac yn barchus iawn yn ei ymddygiadau tuag at ei rieni; ond nid oedd ganddo ond yehydig flas ar drin y weol, a flugr gwael a dorai wrth fyned â'i waith i law y meistr. Ni feddyliodd y bachgen erioed am fod yn wehydd; teimlai ei fod i droi mewn rhyw gylch uwch. Ni wyddai beth ydoedd i ddyfod o hono, ac nid oedd ganddo ryw syniad uchel am ei alluoedd, ond yr oedd ei ddydd-freuddwydion dyaglaer, a'i feddyliau, yn ei godi i diriogaeth lle yr ydoedd pob peth yn y fawr ac yn ogoneddus, yn ymyl pa rai yr oedd taclau rhy deimladwy y llawgelyfddydd yn ymddangos yn hynod o ddiadon ac anfarddosok. Byddai teimladau crefyddol yn ymgymysgu yn fynych â myfyrdodau ei galon. Tua phedair ar ddeg oed, dywedai wrth Henry Horsfall, ei unig gydymaith yr amseroedd hyn, a chyfaill agos ei flyneddau dyfodol, ei fod yn teimlo pryder llym wrth gymharu ei nodweddiad â gofynion cyfraith yr Arglwydd, ac mai trwy ymddiried yn syml yn aberth Iesu Grist am gymradwyaeth gyda Duw, yn unig, yr ydoedd yn cael ymwared. Pan yn ddwy ar bymtheg oed, daeth yn aelod o eglwys y Bedyddwyr yn Habden-bridge. Dr. Fawcett y gweinidog, ac amryw o'r cyfeillion crefyddol, wrth weled ei athrylith, ei lafar, a'i ninwedd, a'i cymhellasant i gysogru ei dalentau i wasanethu Duw yn ngweinidogaeth yn efengyl. Pa un bynag a ydoedd wedi meddwl am hyn o'r blaen a'i peidio, ymddangys ei fod wedi derbyn yr awgrym, a gosod ei galon ar yr amcan. Wedi cael hoddlonrwydd yn ei alluoedd, fe'i neillduwyd trwy wasanaeth crefyddol at y gwaith. Yn fuan wedi hyn, daeth i Brearley Hall, lle yr oedd Dr. Fawcett, heblaw yn ddygu plant, yn addysgu ychydig o wîr ieuainc oeddynt yn ymgeiswyr am y weinidogaeth. Treuliai ran o bob dydd i gynnorthwyo ei rieni yn eu gorchwylion, tra yn astudio yn y fan yma. Myfyriai gydag ymroddiad dirfawr—treuliai nosweithiau cyfain yn fynych gyda'i efrydiau. Nid ydoedd yn gyflym i feistroli ei wersi, ond byddai yn drwyadl yn mhob meistrolaeth—rhagoriaeth sydd yn y pen draw yn brawf llawer mwy pendant o fawredd, na'r parodrwydd hwnw sydd mor glodfawr mewn

meddyliu arwynebol. Fel y rhan fwyaf o'r efrydwy'r goren, "brysiat yn araf." Mae un arferiad oedd ganddo yn Brearley Hall, i berffeithio ei hunan mewn cyfansoddi, yn dra theilwag o sylw, ac yn rhoddi cyfrif am berffeithrwydd uchel arddull ei gyfansoddiadau:—cymesai ddarnau o weithiau gwahanol awdwyr, a thraiai hwynt i bob gwahanol ffurf a allai ddyfeisio. Yr oedd hyn yn tueddu yn ffafriel iawn i roddi iddo yr amynedd, y nerth, y blaenllymrwydd meddwl, a'r ddygyblaeth gyffredinol hōno sydd mor anghenrheidiol es i ddyn allu cyfansoddi yn dda. Wrth fyned trwy y gorchwyl yma, byddai yn eistedd, â llaw ar bob giin, yn ysgogi ei gerff yn ol ac ymlaen, ac yn dal ati hi yn ddystaw, nes y byddai y meddwl wedi ei esod mewn pob math o wisg y gallai ddychymygu am dani. Treuliodd tua thair blynedd yn y lle yma, yn gysurus, yn fyfyrgar, ac yn llwyddiannus. Byddai yn pregethu weithiau; ond gan ei fod yn ei bregethau, yn gystal ag yn ei ymddyddanion, &c., yn gochel pob brawddegau ystrydeb, ac yn ceisio dangos pethau cyffredin mewn tipyn o newydddeb, byddai ei wrandawyr gwledig yn cael eu synu a'u dyrysu, yn fwy na'u hadeiladu, yn fynych, a methent a gwybod beth yn y byd i feddwl o hono. Pregethodd unwaith yn Thornton, yn agos i Bradford, oddiwrth y geiriau, "Myfi yw y fferdd, y gwirionedd, a'r bywyd," pryd y ceisiai ddaingos mor druenas fusasai dynolryw, pe na buasai yr Arglwydd wedi darparu dyfodfa iddynt ato ei hun; ond yr oedd yn trin y peth mewn dull mor newydd a dyeithr, fel y sylwai un hen ŵr (a ystyrid yn oraol ei glych bychan ei hun), "na wyddai efe ddim beth oedd e'n amcanu ato trwy y prydaawn hwnw, ce nad i osod dychymygon (*riddles*) iddynt." "Y mae am ein cymeryd at y ser eto," a fyddai yn sylw cyffredin gan ei wrandawyr. Mae yn sicr fod llawer o athroniaeth yn marn Foster—y dylid dangos y gwirionedd yn y fath fodd ag a fyddo yn fanteisiol i ddynion ei weled yn ei hanfod noeth, heb gael eu maglu gan eiriau ac ymadroddion y mae eu swm yn fynych yn taro y glust, ond eu hystyr heb ymaflyd ond yn hynod o anaml yn y meddwl a'r galon. Traetha yn helaeth ar hyn yn un o'i draethodau;¹ ac y mae yn ei holl ysgrifeniadau yn gosod ei athrawiaeth mewn ymarferiad. Mae yn sicr fod *geiriau*—"ailunod y farchnadda," ohwedl Bacon—yn ein twyllo yn ddifawr. Pan alwn ein busain i gyfrif, yr ydym yn cael ein bod yn aml, hyd yn nod pan yn ceisio meddwl yn astud a gofalus, yn trin yr arwyddluniau hyn yn debyg fel yr ydym yn trin yr *a* a'r *y* mewn *algebra*, heb feddwl am y syniadau y maent yn arwyddluniau o honynt: a rhagoriaeth y meddyliwr ar ei gymydegion ydyw, ei fod yn gallu ymaflyd yn yr egwyddorion eu hunain—y sylweddau ysbrydol sydd yn trigo megys yn y geiriau, ac heb gymeryd ei dwyllo gan y plisgyn gwag. "*When I first began this discourse of the understanding,*" ebe meddyliwr mor alluog a John Locke, "*and a good while after, I had not thought that any consideration of words was at all necessary to it.*" Ac un ymgais o eiddo Foster ydoedd, cael pob geiriau a brawddegau yr oedd yr arferiad ystrydebaidd o honynt yn tueddu at lochi diogi y meddwl, cuddio y gwirionedd, ac felly "tywyllu cynghor," allan o'n pregethau a'n llyfrau duwinyddol. Yr oedd ei amcan yn dda, ac y mae yn sicr o gael ei ddwyn i ben yn mhob gwlad, yn ol fel y bydd gwybodaeth ac amaethiad meddwl yn ychwanegu ymhlith y dysgawdwyr, pa un bynag ai yn y pulpud, wrth yr ysgrifenydd, ai yn yr ysgoldy; ac oddiwrthynt hwy, wrth reswm, ymhlith y werin yn gy-

¹ "On the Aversion of Men of Taste to Evangelical Religion."

ffredinol. Nid oeddi Foster yn gwyb dim yn hyn ond y mae chwaeath goeth-
odig yn ei gynnalwyo yn y fan. Yr oeddi llawer yn ei gamddeall ar y pryd,
ac e ganlyniad yn ei gwasgaru, ac yn ei drin yn angharedig. Yr ydym
yn eiddo enw mawr ysblenyddi a Robert Hall: yn ei gamddeall yn hollol, ac
yn ei gyfrwngio o wrthwynebu defnyddio "ymadroddion ysgrythyrol,"
mewn proffesiwn ac ysgrifenediaid diwinyddol; tra y mae Foster, yn y
trawsthai y cyfnewid aca, yn arganmawi diysni ac effeithiolrwydd yr arfer-
iad yma, ac yn gwneud llwy mewn dall a ddengys gyda'r fath archwaeath
y mwynddi y cyfnewid: ac heb anghymeradwyo dim ond y dull iel o ddarnio,
trawsthai a chyngysgu ymadroddion gogoneddus yr ysgrifenywyr sanctaidd
a thirfodion o eiriau gwahanol, nes iurid math o *argos*, sydd yn lladd
gyda, yn cywilyd wgyr, ac yn maechu wrddas yr ymadroddion mwyaf
arwinnu a ddiogel i gwasgaru creadur erioed—ymadroddion Daw! Ond ar
yr un pryd, yr ydym yn wneid i fediwl y bensaidd defnyddioldeb Foster ei
dun yn yr achos yn llawer mwy, pe bensaidd yn eiddo dipyn yn nes at ei
wneidwyr, ac yn ymreola ei dycharu trwy aros gyda hwynt, a'u
harwain ymneid. Peidi mawr ydymdi oduwrth ddefnyddio geiriau hirion a
seiniawr: rhoddi'r eiriauidd gwrngyferbyniol: dewnai y geiriau mwyaf
ogyl, a mwyaf diogel: cyfnewid y gwirionedd i sylw ei wrandawr mor
mawr ac y gollid. Yr oeddi hyn yr astud ar meddygar yn gynorthwy
mawr: oidd ymadroddion Daw, er iei pob dda yn gyffredin yn teimlo
annawstwr brenni i amlod y gwirionedd ei huan wedi iddo gael ei ddyog
o'r gwirionedd anffur a bennu yn mda rai yr ydymdi wedi cael ei ddilladu
gan diwinyddion oidd a eneidiediaid.

"That which we call a rose,

By any other name would smell as sweet."

Oidd ydymdi oidd dim cyffredin anghenrheidiol rhwng gwirioneddau
dewnai a rhwng un dull penodi o fodi brawblegau: ac mai y ffordd ores
yn yr oedd ei hysp a bdi furtvstrud, a'u dangos mewn rhyw ddallian
oidd, er mawr oidd ei anffur, ac ymbeidid a'u mawredd. Yr oedd y dull
yma o fediwl a seiniaw yn hollol naturiol: Foster, ac fe allai y eawn ddangos
o'r y dweidi ei ddi yn mawr oidd ei ddi yn nghyfansoddiad ei feddiwl,
ydymdi mawr mawr a bennu yn fyfionell ei gyfder, ac yn fyfionell ei
wneid.

Yr 1791, ymdeidi i achos Foster, de y furtvdi gyfeillgarwch fyn-
weid a'r Paron Joseph Hughes—y gwr da y mae ei enw wedi ei gysylltu
mor fawr i'r achos y Paron Thomas Charles yn sylfaeniad y Fibi Gym-
dwng. Yr oedd Mr. Hughes ac y peni newydd ddiyn Robert Hall fel
astud oidd yn y seiniaw ac ei ymadrodd ei i Gaergrawnt. Bu y
o'r ydymdi hyn a furtvdi hyn i'r oidd: yr oedd ei cyfeillachwch frud-
dwyg yr ydymdi ei mawr y mawr, yr oidd ag oidd werthfawr yn nod-
wneid y mawr ac hyn, tra yr oedd Mr. Hughes yn cael ei gyfoethogi trwy
rhwngwch Foster mawr gwneid oidd a chytach crebwyll, yr oedd Foster,
o'r oidd hyn, yr oidd yr oidd hyn o'r hyn wybodaeth, ysgolegiod, a
phurhedi oidd Mr. Hughes. Parhodi ei cyfeillgarwch yn ei wresog-
wneid hyn hyn a bennu. Ue furtvdi yr oidd yn Bristol: gwneid
y ddiyd gwrng a bennu, ac y mae yn hyn ddi ei gyfeillach a Mr. Hughes
wedi gwneid hyn hyn ac ei berhediad mawr gwir amathiad yn yr un

"... *Power in Foster's Justice*," printed from the "*Edenic Review*," in "*Hall's
Works*."

flwyddyn hono nag a allasai arosiad llawer hwy yn yr athrofa wneyd pe na fuasai yn mwynhau yr un fantais o'r fath. Y mae *siarad* pynociau eu hefyrdiaeth mewn ysbryd gwresog ac ymchwilgar, yn enwedig i wyr ieuaino a fo yn deall calon eu gilydd, o werth anmhrisiadwy fel mantais i feistrolï anhawesderau, ac i gyrhaedd tŷon anrhydeddus o annibyniaeth meddwl. Mae yn sier fod ymddyddanion Foster a Hughes yn amgylchoedd Bristol, a chynnadleddau dysgedig Robert Hall a Syr James Mackintosh, pan yn efrydau yn Aberdeen, pan y cyfeirid atynt, wrth eu gweled yncerdded fraich yn mraich, ar hyd yr heol, wrth yr enwau Herodotus a Plato, a mil o gynnadleddau cyffelyb rhwng efrydwy, wedi gwneyd mwy o lawer i fagu nerth meddwl a nodwedd yn y byd nag a allasai myfyrdod neillduedig wneyd o'gwl.

Y lle cyntaf yr ymsefydlodd Foster ynddo fel pregethwr, wedi gadael Bristol, ydoedd Newcastle-on-Tyne. Pregethai mewn hen ystafell, na ehynnwysai fwy na chant o wrandawyr, a byddai eu rhif yn fynych yn llawer llai. Ond yr oedd yno rai yn y fan hono yn alluog i weled ei ragoriaeth, ac i werthfawrogi eu pregethwr yn fawr. Yr oedd yno ryw hanner dwsin o bobl ddeallus yn eistedd ar yr ochr ddeheu i'r ystafell, y rhai a wrandawent arno gydag astudrwydd manwl, ac a ddangosent yn fynyoh eu cymeradwyaeth a'u gwerthfawrogiad o'i syniadau: byddai yntau yn naturiol yn cyfeirio ei lygaid atynt; ac aeth o'r diwedd, eb efe, i'r arferiad o ddal ei ben yn ormodol yn ogwyddedig at yr ochr hono, a hraidd i anghosio fod neb arall yn ei wrandaw. Dywedai un hen foneddwr, a arferai ei wrandaw y pryd hwnw, yn mhen llawer iawn o flyneddau, ei fod yn cofio yn dda gyda pha fath astudrwydd y gwrandawent ei bregethau. Dywedai i un bregeth o'i eiddo ar y gair, "Nid dyma eich gorphwysfa," wneyd argraff annileadwy ar ei feddwl ef ei hun.

Yn mhen tua thri mis, ymadawodd o Newcastle. Wedi aros am ychydig yn swydd Gaerefrog gyda'i gyfeillion, derbyniodd wahoddiad yn nechreu y flwyddyn 1793 i fyned i bregethu i gymdeithas o Fedyddwyr a ymgyfarfuent yn Swift's Alley, Dublin. Pregethodd yma am ychydig dros flwyddyn. Dywedai nad allsid meddwl am ddim mor ddiddydorded a'r gymdeithas hon. Yr oedd yn fechan iawn pan ddaeth yno gyntaf, ac wedi myned i'r dim braidd pan y darfu iddo yn wirfoddol ei gadael. Yr ydoedd yn lle dwl, lle y pregethai, eb efe, gydag ychydig o flas, ac y gwrandawid arno gyda llai fyth. Yr oedd yno bob peth, fel yr ymddengys, yn anffafriol iddo eu caru, a gwneyd ei gartref yn eu plith. Yr hyfrydwch penaf a fwynhäsi yn eu mysg ydoedd, mewn ymweled â genethod Ysgol Etusen-gar a berthynai i'r eglwys, siarad yn gyfeillgar â hwynt, rhoddi gwobrywion iddynt am eu diwydrwydd yn dysgu, darllen llyfrau difyr iddynt, ac ymdrechu eu calonogi i ddyfod ymlaen. Yr oedd yn rhaid iddo chwilio am bob mwyniant arall trwy syrthio yn ol ar adnoddau ei feddwl ei hun, trwy ddarllen, meddwl, cerdded o amgylch, a mwynhau hyfrydwch dihybsydd ei gyfeillgarwch â natur, ymddyddan âg ychydig bersonau "*oeddynt* yn gyfeillion" (y mwyafrif o ba rai ni pherthynent i'r eglwys), a thrwy edrych ar amrywiaethau y ddinas.

Ymadawodd; ac wedi treulio ychydig amser adref, dychwelodd i Dublin, gan feddwl roddi cynnyg ar ddwyn ymlaen ysgol uchraddol a rhifyddol, a adeusid i adfeilio i ddim, ond yr ystafell a'r meinciau, gan Grynwr parchus o'i gydnabod. Nid oedd ei lwyddiant yn ddigon i'w galonogi i'w dal i fyny yn hwy nag wyth neu naw mis. Arosodd yn Dublin amryw fis oedd 1854.]

am ychydig fisoedd, â'r hyn y cydawniais. Gallech ganhyn y ddychymygu am danaf yn eistedd yn nghadair athraw, gyda golwg urddasol, ac ugain o wynebau duon o'm hamgylch, yn llefaru gorchymynion iddynt, yn gofyn cwestiynau, ac yn *rasuron* yn cyfranu addysg—yn *wr* doeth anferthol, o'm cymharu am dysg-blion," &c.

Parhaodd i ddysgu yr Affricaniaid bychain am tua phum mis.

Yn 1800, symudodd i bentref Downend, pum milltir o Fristol, lle y pregethai yn rheolaidd mewn capel bychan a adeiladasid gan Dr. Caleb Evans. Tra yn aros yma y daeth yn gydnabyddus gyntaf â Robert Hall—cydnabyddiaeth a droes yn gyfeillgarwch pur. Buont yn gymydogion yn hir, a derbyniai y naill a'r llall y mwyniant uchaf yn nghyfeillach ac yn enwogrwydd eu gilydd. Mewn llythyr at Mr. Hughes, cawn ei farn am dauo pan ydoedd newydd ddyfod yn gydnabyddus ag ef:—"Bum ddwywaith neu dair yn nghyfeillach Mr. Hall, a chlywais ef yn pregethu unwaith; mi a'i hedmygaf â'r goreu o honoch. Trwy ryw ddull rhyfedd, y mae pob peth o'i amgylch, yr oll a wna neu a ddywed, yn *fyw* o *nerth*. Ymddengys fel pe byddai lau yn dyfod allan yn ei safaid, ei ystum, ei edrychiad, a thôn ei lais. Y mae hyd yn nod brawddeg gyffredin, pan y llefara un, fel yn dyweyd pa faint mwy a all wneyd. Y mae ei ddealldwriaeth yn gryf nodedig, ac y mae ei grebwyll yn addurno, heb dywyllu, ffurfiau cawraidd ei feddwl. Pregethodd yn ardderchog ar ofn marw, er dywedwyd wrthyf nad ydoedd yn un o'i bregethau goreu....Yr ydoedd yn nodedig o dirion wrthyf fi." Mewn llythyr arall at Mr. Hughes, cawn y cyferbyniad canlynol ganddo rhwng Coleridge a Hall:—"Mae yn eglur fod ei feddwl ef (Coleridge) yn fwy gwreiddiol a diderfynau na'r eiddo Hall. Y mae Coleridge yn wir, weithiau, yn fwy aneglur a dieffaith oblegid y pellder yn mha un y dygir ymlaen weithrediadau ei feddwl. Y mae Hall yn gweithio ei beirianwaith yn *etch ymyl*, fel yr ydych mewn perygl o gael eich cipio a'ch rhwygo gan rai o'r olwynion; yn debyg fel y teimlodd dyn rai gweithiau pan yn cael ei gylchynu gan swm a symudiadau anferth rhyw felin fawr." Ymddengys mai tua'r amser yma y daeth gyntaf yn gydnabyddus â Miss Maria Snooke, boneddiges ieuane nodedig mewn duwioldeb a doethineb, ac yn meddu pob cymhwysder i gynnal cymundeb perffaith âg enaid a chalon y meddyliwr serchog ei hun. Yr ydym yn fuan yn ei gael yn dyweyd, "Byddaf yn teimlo yn wastadol y gallwn, wrth gael bod yn ddigon agos ati hi, dreulio oes ymaith, heb fino o gwbl." Dyma yr "Anwyl Gyfaill," yr ysgrifenodd ei "Draethodau" anfarwol ati.

Ychydig o'i ysgrifeniadau boreuol sydd genym ar gael; nid ydyw yn debyg iddo gyfansoddi fawr pan yn dra ieuano, ac ymddengys iddo ddinystrio yr oll braidd a ysgrifenodd. Y mae un traethawd ysplenydd o'i eiddo, pa fodd bynag, wedi ei argraffu yn y llyfr yma, yr hwn a ysgrifenodd yn lled foreu. Ei destun ydyw "Mawredd Dyn." Mae tipyn o wahaniaeth rhyngddo a'r hyn fuasai yn ysgrifenu ar y fath destun mewn blyneddau addfedach, fe allai; ond ar yr un pryd y mae yn arddangos meddwl gwreiddiol a chryf, a chrebwyll lawn o ardduniant a beiddgarwch. Nid oes neb yn ysgrifenu mor berffaith yn mlyneddau dysgyblaeth a ffurfriad ag y gwna yn llawn dwf, ac yn nghyflawn nerth ei ddoethineb; ond y mae yn eglur fod elfenau mawredd yr awdwr dyfodol i'w gweld yn eglur yn ei ymdrechion boreuol, ac hyd yn nod yn y pethau hyny ynddynt sydd yn dangos fwyaf eglur mai gŵr ieuano sydd yn ysgrifenu. Mae ambell *wr*

ieuane, wrth ddyfod gyntaf i'r golwg, yn dyweyd ac yn ysgrifenu pob peth mor *addas*, mor *oddefol*, ac mor *hawdd ei dderbyn*, fel nad oes yr un o'i gyfeillion syml yn pryderu yn ei gylch am fynydd; mae yn sier o ddyfod yn ddyn da a defnyddiol, os nad yn dywysog yn Israel; tra y mae un arall yn meddwl ac yn llefaru mewn dull mor ddeyithrol a rhyfedd, mor ymestyngar, ysblenydd, a thanlyd, fel y mae rhai o'r hen chwirydd yn methu deall ar y fynydd beth i feddwl o hono, a'r brodyr hwythan yn penderfynu yn ddirifrol nad ydyw yn "synied i sobrwydd," ac fod yn gwbl angenrheidiol tocio ei adenydd, a'i ddarostwng at bridd y ddaear. Ond y mae y sylwedydd galluog a chraff yn edrych ar y ddau ŵr ieuane o safle dra gwahanol, a gwahanol iawn yw yr olwg a ga arnynt. Yn y cyntaf, gwel mai tlodi truenus y tir ydyw yr achos fod y frwyth mor isel a diymhongar, a gollynga yn ddiarwybod iddo ei hun yr ochenaidd, "Och fi! dyma greadur bach yn dechreu bywyd cyhoeddus, sydd eisoes fel Adda yn nghyflawnder ei faintioli!" Ond am y llall, mae y cynnyrch gwyllt a dycethrol a deiff i fyny, yn ei argyhoeddi fod yn ei feddwl ef, pa fodd bynag, dywarchen ddofn a chyfoethog, ac fod ynddo bosiblwydd o ddwyn allan, mewn amser priodol, gnydau trymion a gwerthfawr; a phan fydd ei gymydog, fel meddyliwr, wedi byw a myned yn hen, ac yn barod i gau ei lygaid yn marwobeth, a'r byd meddylgar yn teimlo nad oes ei eisieu, y bydd ef yn dwyn allan nerthoedd newyddion yn wastadol, yn dadguddio adnoddau anhysbyddadwy, yn lledu ei wraidd, ac yn ymestyn i fyny, a'i "ffrwyth yn yszydd fel Libanus." Rhoddwch i ni y dynion ieuaine hyn i Yn eu plith hwy y magwyd cewri y byd yn mhob oes. Mae pob bachgen y mae ei galon yn ymferwi mewn gweithgarwch sydd yn cynnwys yr ymwybodolrwydd o athrylith ac amibyniaeth meddwl, yn rhwym o ymddangos yn ddreithr i lawer, fel yr oedd y bachgen bythgofadwy hwnw, yr hwn yr oedd "Ysbryd yr Arglwydd yn dechreu ar amserau ei gynhyrfu yn ngwersyll Dan, rhwng Sorah ac Estaol;" a rheswm da paham, oblegid y mae pob un o'r rhai hyn, mewn modd arbennig, yn *phenomenon* yn nghreadigaeth Daw, yn was wedi ei anfon mewn ymddiried oddiwrth yr Orsedd-faius, a thalentau y Brenin yn ei law. Mae nifer ddirfawr o bobl yn cael eu geni i'r byd nad ydyw y byd i deimlo dim oddiwrthynt o gwbl—fe'u genir i ffrwy, ac yna i farw; ond y mae y Llwydd mawr yn gweled fod yn angenrheidiol codi breinioedd yn eu plith (nid dynion i wisgo mantell o burplaw, a chroen o berisa, ond dynion o athrylith a chalon—*gwir* freninoedd y ddyniaeth erioed a byth, gan nad pryf fo yn y fantell), i'w llyw-actraethu i raddi cyfeiriad i'w gweithgarwch, ac i ddangos iddynt pa fodd i raddi ar raddiau geftrau eu beuad, nes cael eu derbyn gan freichiau angwylus a'u cymmerd ffrwy y porth perl, i ffrwytes y ddinas sanctaidd, i raddi yn raddiau, ac trwy yr heolddi o aar par, ac i deyrnasu yn oes newydd gwlad o'na. A phan raddioesys un o'r rhai hyn yn y byd, y mae yn *hobol* mewn radd gyfatebol i'w trahua. Ni raid iddo ef wrth yrru a rheddu a "dangw'r a dangw'r i redeg o'i faen;" na, y mae pob peth ei awgrym yn ei ddangos yn frenin, ac y mae yn rhaid i'r byd ei gynhyddu i'r ym mwyd a ffrwy a'i perthol. Teyrnas trwy ei ddoeth-

"The more a man's strength is in the soul,
 So more will he see and lack of culture
 And in the more and make it run to wildness."

ineb. Mae ei lafar yn rhy bendant i gael ei gamddeall, ac yn rhy lawn o awdurdod i'w droi o'r neilldu mewn esgeulusdod. Y mae o'r dechreu yn llefaru yn nhôn anefelychadwy athrylith a difrifwch, ac am hyny mae y byd yn dyfod i deimlo ei fod yn "llefaru fel un âg awdurdod ganddo." Ond, fel yr awgrymwyd o'r blaen, y mae tipyn o wahaniaeth rhwng y dôn yma yn llais y dyn mawr, pan y mae ei ddoethineb yn ieuane, a'i grebwyll yn ymchwareu yn nerth ei nwyfiant trwy eangder creadigaeth Duw, fel lesiathan yn y dyfnder, neu eryr yn y ffurfafen, neu angel ieuane yn y gol-euni, a'r hyn ydyw pan y mae ei ddoethineb wedi dyfod i'w addfedrwydd,—"pan y mae yn ŵr," a'i grebwyll yn fwy dan ei awdurdod. Nid ydym yn awr yn cyfeirio at freuddwydion ffol dychymyg hollol anniwylidig, nac at y sobrwydd hwnw mewn hynafgwyr nad oes dim cysylltiad rhyngddo â doethineb athrylith; ond cyfeiriwn, er anghraifft, at y meddwl rhyfedd hwnw o eiddo Milton, ydoedd ar un adeg yn ddigon hoenus, serchog, a nwyfreaidd, i gyfansoddi "*Comus*;" ac ar adeg arall, yn ddigon dwin, nerthol, a mawreddig, i gyfansoddi "*Coll Gwynfa*," a "*Samson Agonistes*." Nid ydym yn sicr fod mwy o athrylith yn "*Samson*" nag yn "*Comus*," er nad ydyw yr athrylith sydd yn y naill o'r un dôn a'r un sydd yn y llall; ond buasai i "*Samson*" gael ei gyfansoddi yr amser y cyfansoddwyd "*Comus*," a "*Comus*" yr amser y cyfansoddwyd "*Samson*," yn beth annaturiol i feddwl am dano, ac annhosibl i gymeryd lle. Mewn gair, mae y naill yn waith y llanc ieuane—a'r fath lanc ieuane!—ac y mae yn drylawn o burdeb, tlyzni, a dysgleirdeb ei enaid ar y pryd, yn gain a nwyfrewl anghymharol, yn ol gair Keats—

"A thing of beauty and a joy for ever."

A'r llall yn waith yr hen ŵr—a'r hen ŵr rhyfeddaf yn mysg meibion dynion!—ac y mae yn drylawn o ddoethineb ddofn, o ddiysgogrwydd haiarnaidd, ac o ymostyngiad arddunol i ewyllys y Jehofa—pethau nad allesid dysgwyl i enaid neb ond Milton yn unig fod yn alluog i'w dwyn allan yn y fath fodd—yr hwn a gafodd ei gymhwyso at y gwaith gan y fath oes o fyfyrdod, ystormydd, a duwiolfrydedd. A thebyg i hyn, yr ymddengys y gwahaniaeth rhwng dullwedd traethawd Foster ar Fawredd Dyn, a geir yn y llyfr hwn, ac eiddo traethodau noethach a mwy gorphen-edig ei flyneddau addfedach. Ond mae yn ddiaw y bydd y dyfyniad canlynol o'r gwaith yma yn dra derbyniol gan ein darllenwyr. Wedi cyfeirio at y syniad am fawredd dealldwriaethol a moesol, fel yn deilliaw ar y dechreu, oddiwrth yr un am fawredd naturiol, dywed—

"Ac nid allwn feddwl yn hir am ardduniant naturiol, heb i'r meddwl dafu cipolwg ar fawredd dynol; nac ar fawredd dyn, heb edrych mewn dychymyg ar ymddangosiadau mawreddig natur. Y mae y berthynas wedi cymeryd meddiant hyd yn nod o'n iaith; oblegid y mae y geiriau *dysylaer*, *cryf*, *dyrchafedig*, *dufn*, yn rhai a arferwn, ac y *rhaid* i ni eu harfer, wrth ddesgrifio cymeriadau enwog. Gellid ein goddef i fyned dipyn o'r ffordd, o fewn cylch y cyfatebiaeth yma, i sylwi ar amryw o wrthdrysychau mawreddig y byd naturiol. Er anghraifft, yr ydym yn edrych ar fnydd uchel, a welwyd gan lygaid cynnifer o fugelliaid, gweithwyr, a phlant awen, na welant mo hono byth mwy. Tra yr edrychwn ar fawrhidi dyrchafedig, a sefydlogrwydd digysnewid ei glogwyni a'i ochrau, a thywyllwch parchedig deugain canrif yn gorphwys ar ei ael, gan dafu sobrddwysedd dyfnach ar y ffurfafen, yr hon sydd weithiau yn tywyllu ei grib â'i chymylau a'i tharanau, llais ein teimladau ydyw—mor arddunol! Yr ydym wedi bod yn cymeryd ein safle yn ymyl rhaiadr mawr—y diagyniad taranllyd, y gwrthneidiad nerthol, y

oiffo dychrynllyd, a'r tareth tew—O y fath olygfa! Bai gweithiau tra y syllem, byddai y cynhwrf a'r pentwr dwfr fel ya cynnydd bob cilind. gan fawrth ein tyru i mewn a'n dinystrio. Gallen ddychymygu clywed swn gurawchmatoriol—llais anghu—trwy y rhuad. Ymddangosai fel pe buasai rhyw rwyg ofnadwy wedi cymeryd lle ar weithrediad rheolaidd y gyfundrefn, a'r elfen yn rhuthro o'i aefyllfa naturiol i gyffwrdd rhyfedd, fel dechreuad dimyst. Y mae yn rheddi darluniad tarawiadol o ddialedd hollallnog yn ymdrwallt ar ddirfawr onogrydd. Yr ydym yn synu braidd fod y ffrwd yn gallu cyfoewid y tawelwch a pha un y llifai ychydig amser yn ol, i'r fath gynhwrf dychrynllyd, a'r fath gwahwrf dychrynllyd i dawelwch drachefn.

Pe allai i ni weled y môr yn gorphwys mewn tangnefodd—ei arwyneb onag, a'i lysfnder gwydraid yn ymddangos braidd fel y ffurfafen ei hunna, sydd wedi ei threunu uwch ei hen—ei ddyfnder i ni yn anwybyddus. Mae y meddwl ein bod yn sefyll ar fin eigion a allai mewn un awr ddiifodd bywyd y ddynolfaeth oll, a'r meddwl y gall y corff anferth yma, sydd yn awr mor dawel, ysgogi a gweithio gyda north cyfatebol i'w faint, yn eanyn teimlad gorochel. Fe allai i ni ei weled mewn ymhestl, ac yn ysgogi gyda llu o fynyddoedd i ymosod ar yr attalfa drwygyddol sydd yn cyfyngu ei allu. Pe buasai mewn gwirionedd ysbrydion y dyfnder, gallasai ateb eu pwrpas yn dda i farchogaeth ar y trwmna hyn, neu i udo yn yr ewyn cynddeiriog yma. Gwelsom lawer gwaith ffyrngrydd pethau byohatin; ond mor ddistadl ydym wrth yr hyn a welwn yn awr—hyd mewn cynddarodd! Yn wir, gallen ddychymygu braidd fod y byd mawr wedi ei lenwi ag enaid, ac fod y cynhyrfaiau hyn yn dangos cyffroad ei nwydau. I forwyr, mae yn ddiagramheu, sydd draw yn nghanol y fath olygfa, mae yr addurniant yn colli yn y perygl. Brawychdod ydym y teimlad a pha un yr edrychiant hwy ar y rhyferthwy fawr, sydd yn ymdreigol mewn sertheidd arwyddus, a llyndynoedd, a thônau; tra yn y pellder, ar derfyn pruddaidd yr olygfa, y gwelir Anobaith yn sefyll, yn galw ymlaen o hyd wanegau newyddion yn ddi-ddiwedd. Ond i aylwedydd ar y lân, y mae y dylanwad a anadlir yn nerthol i'r olygfa, a'r hwn y buasai yr ymwybodolrwydd o berygl yn ei ddno i frawychdod, yn cael ei oleuo i addurniant ofnadwy, trwy ddiogelwch perffaith ei sefylla.

Ond, mae yr haul yn tra rhagori ar yr holl wrthdychychau hyn, ac eto heb gymygu dim brawychdod a'i addurniant. Fe ddangosir ei ardderchogrwydd yn yr ymddoniad bywiog a'r dyaglaerdeh helaeth, y rhai ydynt gymaint uwchlaw egwander golound adlewyrchiadol, ac yn arwyddion o dan gwreiddiol ac anhysp-yddadwy. Ymddengys fel penadur, a'i uohelgais heb fod yn ymeatyn am lywodraeth gyffredinol ar ddim, ond y gallu o gymwynasgarwch cyffredinol; a thybial eutron i gymeriad ein rhan ni o'r greadigaeth, y rhaid fod y byd yma yn un pur a dodwydd, sydd yn cael ei fendithio a'r fath lewyrch gogoneddus! y fath hyfrydwch ei weled yn codi—ddim ond yn raddol ar y dechreu, fel gyda hwyrffrydigrwydd gwylaidd, nes y mae y wên a ennyna ei ymddangosiad dros y byd, yn ei wahodd i ddyfod ymlaen. Mae yr oerni llednais—a roddai ychydig amser yn ol i bob peth ryw ymddangosiad yswil ac unigol, gan gau i fyny hyd yn nod brydferthion pob blodeuyn o'n golwg—yn cael ei gyfnewid gan ei lawr ymddangosiad, i fath o hoenusrwydd cymdeithasol; ac y mae pob peth, bywydol a difwyd, yn ymddangos yn llawenyachu gyda ni ac o'n hamgylch. Yr ydym yn edrych arno yn dringo y cymylau a ymddangosant weithiau ar y terfnygylch yn ffurf mynyddoedd, y rhai a ymddengys fel pe byddai yn eu gosod ar dan wrth ddringo. Yn ei lwybr drwy y ffurfafen, fe'i gwelir weithiau wedi ei gysgodi a ohymylau, fel pe byddai yn myned heibio dan wasgawd coedwig fawr, ac weithiau yn yr eangder clir, fel ffynnon ddirfawr o'r elfen o ba un y gwneir meddyliau. O forau i hwy, mae ganddo yr arglwyddiaeth ar yr oll sydd yn sawreddig a phrydferth dros wyneb natur, ac ymddengys yn ei wneuthur ar unwaith yn eiddo iddo ei hun ac yn eiddom ninnau. Mae ei ogoniant yn cynnyddu yn ei faohludiad, fel y mae yn disgyn i lawr yr wybren yn nghanol anialwch o gymylau tlysiog, aroglarth byd wedi ei gasglu i'w anrhydeddu ar ei ymadawch; nes o'r dlwedd yr ymddengys yn disgyn i for tawel o lanau euraidd, gan adael, pa fodd

bynag, lewyrch addfed, tyner a hawddgar, uwchlaw y terfyngylch, fel coffadwriaeth cyfaill ymadawedig. Mor bwysig ac urddasol y dylai yr ymarweddiad hwnw fod, a oleuir gan y fath lamp! Mor fawreddig y gyfundrefn hono a ofynai y fath oleuad; ac i'r fath uchder aruthrol yr ymgfydd y meddwl hwnw, yr hwn y rhaid iddo gamu uwchlaw y fath fyd o ogoniant, ar ei ffordd i fyfyrion ar y Bod sydd eto yn anfeidrol fwy!

Pan ddaw y nos, gallem edrych i fyny at dawelwch arddunol y nefoedd, lle y gwelir y ser, fel tânau nosawl cynnifer gosgordd o ysbrydion, yn erlyn eu hymchwiliadau trwy y bydoedd fry. Nis gwyddom pa mor bell y cyrhaedda llywodraeth anhrefn, ond ymddengys fod y ser uwchlaw ei therfynau; a chan lewyrchu o'u gorsafoedd pell, hysbysant i ni fod y bydysawd yn ddigon llydan i ni ddilyn y prawf o fodolaeth, trwy filoedd o raddau, efallai mewn broydd llawer dedwyddach na hon. Y mae gwyddiant yma yn cydymgais â chrebwyll, a thrwy ddyysgu fod y ser yma yn heuliau, y mae wedi rhoddi dyddordeb newydd yn y rhagddysgwyliad am dragwyddoldeb, yr hwn a all ein cyflenwi â'r fath ddefnyddiau dihyssydd o ddealldwriaeth a syndod. Eto mae y ser yma fel yn cyffesu y rhaid fod yna ryw ardaloedd uwch eto i dderbyn ysbrydion wedi eu puro, y tu hwnt i ymgyfathrach a phob goleuni materaidd; ie, gadawant ni i ddychymygu nad ydyw yr holl fydsawd materaidd ei hunan yn ddim ond lle y penodwyd i fodau ddechreu ynddo, ac i gael eu haddysgu trwy olygfeydd olynol, nes y maent—wedi myned heibio i'w derfynau eithaf, i'r anfeidroedd y tu draw, yn eu canfod eu hunain o'r diwedd yn mhresennoldeb uniongyrchol y Duwdod."—*Cyf.* i. 140.

Addefwn nad yw yn hawdd canfod fod y "cyfatebiad" uchod yn cael ei ddwyn allan fel ag i ddangos mewn ystyr briodol fawredd dyn (os meddyliai yr awdwr yn wir am i ni edrych arno mewn ystyr gyfriniol o gwbl); eto, y mae ysblander y dyfyniad yn ddiagramheuol. Buasai pob dyn doeth yn ffurfio y gobaith uchaf oddiwrtl sylwadau sydd yn dangos mewn gw'r ieuanc y fath "lygad i weled anian," y fath "galon i deimlo anian," a'r fath "lewder a faidd gydfyned âg anian." Ond rhaid i ni fyned ymlaen gyda'n brasnodiad o'i fywyd.

Yn Chwefror, 1804, mewn canlyniad i gymeradwyaeth uchel Mr. Hall o hono, symudodd i Frome. Yr oedd y gweinidog oedd yn eglwys Frome o'i flaen wedi troi yn Sosiniad cyn ei gadael, a'r gynulleidfa wedi myned yn fechan iawn. Yr ydoedd yn lled gysurus yma, a phregethai gyda chryn ymroddiad. Yma yr ysgrifennodd ei "Draethodau" campus, y rhai a'i codasant ar unwaith i'r fath enwogrwydd mawr. Mewn pedwar mis, yr oedd eisieu ailargraffiad o honynt; ac erbyn hyn, y mae lliaws mawr o argraffiadau wedi dyfod allan. Cyn pen nemawr, dechreuodd ysgrifenu i'r "*Eclectic Review*;" a pharhaodd i ysgrifenu iddo mor ddiwyd, fel nad ydym yn ei gael yn ymddangos o flaen y cyhoedd, yn ei enw ei hun, am dair blynedd ar ddeg. Mae yr erthyglau a ysgrifennodd i'r cyhoeddiad yma (cant a phedair a phedwar ugain mewn rhifedi), yn gryfion, yn gyfoethog, a champus iawn. Tuag amser ei ymsefyddiad yn Frome, blinid ef mor fawr gan ryw anhwyldeb yn ei wddf, fel y bu raid iddo, yn 1806, roi y goreu i bregethu, ac ymroddi i ysgrifenu yn unig. Wedi hyn, daeth ei wddf yn fwy eamwyth, er y credai yr ail ennynasid y boen, pe dechreuasai bregethu. Ymddibynai yn awr yn gwbl ar ei ysgrifell. Mewn llythyr a ysgrifennodd yn 1807, dywed, "Yr ydwyf wedi dyfod, o anghenrheidrwydd, fe allai, yn fwy nag o un achos arall, yn fwy diwyd na phan gyda chwi. Wedi peidio pregethu, nid oes genyf geiniog, ond a ennillaf trwy lafur caled. Yr oedd rhan fawr o fy ngwaith er pan ysgrifennai atoch

ddiweddaf, yn gynnwysedig mewn adolygu llyfrau, yr hyn a brofais yn orchwyl tra llafurus, ond buddiol iawn." Yn Mai, 1808, ymbriododd â'r "Anwyl Gyfaill," y cyfeiriai ei draethodau ati. Ni fu priodas erioed yn fwy ffurthlawn yn yr holl fwyniant a all ddeilliau oddiwrth chwaeth goeth, gwybodaeth eang, cariad at ddoethineb, cydymdeimlad, ymddiried, crefydd, a phob hawddgarwch. Preswyliai wedi hyn yn Bourton—lle dystaw a neilldunedig—yr "unig le yn y byd," eb efe, "y gellir dyweyd nad oes dim yn dygwydd ynddo ddydd yn y flwyddyn—dim sydd yn werth ei ddyweyd bum milldir o bellder." Yn nhen tua blwyddyn wedi ei briodas, tybiai y gallai ei wddf oddef ychydig o ymegniad mewn llefaru yn gyhoeddus, er na ddysgwyliai allu pregethu yn rheolaidd. Pregethai yma a thraw ar y Sabbothau, weithiau unwaith, weithiau ddwywaith, yn benaf mewn cynulleidfaoedd bychain, ac i bobl dlodion. "*I am accustomed,*" meddai, "*to pulpits, desks, stools, blocks, and all sorts of pedestal elevations.*" Teimlai yn dda ganddo allu gŵneyd ychydig o ddaioni yn y ffordd yma, ac yn fantais fawr ei fod yn gallu cynnorthwyo lleoedd gweiniaid. Yn Ionawr, 1810, ganwyd ei gyntafanedig. "Os try y gwalch allan yn dda," meddai yn llawenydd ei enedigaeth, "ni ofalaf gymaint am iddo fod yn hynod o gampus." Daioni yw yr hyn y mae y byd yn druenus o'i eisieu; a phe byddai pawb yn dda, ni fyddai anghen neillduol am i neb fod yn alluog." Yn haf y flwyddyn 1812, cymerodd daith i Ogledd Cymru, gyda phedwar o gyfeillion. Byddai yn dda gan ein darllenwyr, mae yn ddi-ammheu, weled sut yr oedd y fath ddyn yn hoffi gwlad ein tadau. Cawn ei dystiolaeth, mewn llythyr at Mr. Hughes, fel hyn:—

"Wedi fy ymweliad â Bristol a Frome y cynauf diweddaf, yr wyf wedi bod yn troi trwy fy nghylch ychyan a dystaw o ddarllen, beirniadu, a phregethu pentrefol, gyda yr unffurfiaeth mwyaf teilwng, gydag un eithriad arbenig, yn wir, o'r dyddordeb mwyaf, sef hynt trwy Ogledd Cymru. Yr oedd yr hyfryd-wch â pha un y syllwn ar yr olygfa fawreddig, yn angerddol, braidd yn farddon-iaeth, hyd yn nod er gwaethaf cloffni anghyfleus iawn a ddygwyddodd i mi gael ar un o'r dyddiau cyntaf, ac a arosodd gyda mi hyd y diwedd, trwy wasgiad arswydus ar fy nbroed wrth dreiglo carreg i lawr un o'r mynyddoedd. Mae yr argraff erdd genyf o'r hyn a welais, yn creu ynof fwriad penderfynol, os caf fywyd ac iechyd, i weled y gwrthddrychau arddunol hyny eto, ac i gymeryd nawr o amser i chwilio rhai o'r manau mwyaf dyddorol, yn enwedig yr ardal o amgrych y Wyddfa. Esgrynais yr uchelder ymherodrol hwn yn y nos, a gwelais godiad yr haul oddiar ei gopa."—*Cyf. i. 317.*

Yn 1814, bu farw ei dad, yn addfed iawn i ogoiant. Mynegai Foster ei farw yn ddi-ammheuol, ei fod, am yr ugain mlynedd olaf o'i oes, yn dymuno mewn gwelldi, ar ddechreu pob blwyddyn, am i hono fod yr olaf iddo. Yn suan, dilynodd ei fam ef i'r bywyd tragwyddol. Dywedai en mab am danynt, rehydig cyn eu marw, "Nid oes arnynt ofn angen, ac ni raid iddynt ei ofni; oblegid y maent yn barod iawn i'r nefoedd. Ni chyfarfyddais erioed â duwiokdeb mwy cyflawn a dyrchafedig." Yn Bourton, ganwyd iddo bump o blant: dau o ba rai a fuant feirw yn eu mabandod.

Yn 1817, gadawodd Bourton, a daeth drachefa i weinidogaethu yn sefylltref yn Downend, yn agos i Bristol. Un amcan mawr gan-iddo wrth gymeryd gafal yr eglwys yma y tro hwn, ydoedd, gwneyd prau i ba raddau y gellid llwyddo trwy ymgais at uno y symrlwydd perthwchial mewn isith ac arddull âg rehydig o north a gwreidd-hydded mawddug i dynu sylw y bobl isaf eu chwaraeth, a'u dyrchafa mewn ddechreuach ac amaethiad. Ni fu raid iddo ymboeni am fwy na chwe'

mis i weled fod yr ymdrech yn ofer, ac nad allai wneyd dim doethach na rhoi y lle i fyny. Cawn ei deimlad gyda golwg ar hyn, mewn llythyr at Dr. Bompas—"Yr oeddwn ymhell iawn o fod yn hyderus wrth ddechreu; ond yn wir, ni ddysgwyliais fethu yn llawn mor lŵyr." Yr oedd yno amryw yn ei werthfawrogi yn fawr; ond am y bobl yn gyffredin, nid oedd-ynt yn gallu gwneyd dim o hono; nid oedd yn cynhyrfu eu nwydau, ac oblegid hyny, nid oedd-ynt yn adnabod "grym" y llais, ac yr oedd y llef-arydd yn "farbariad" iddynt. Yn 1818, traddododd ei bregeth ragorol ar y Genadaeth; a thua diwedd yr un flwyddyn, traddododd bregeth ar ran Cymdeithas yr Ysgolion Brytanaidd a Thramor, yr hon a chwyddodd tan ei ddwyllaw tra yn ei pharatoi i'r wasg, i'r traethawd campus ar Ddrygau Anwybodaeth y Bobl, a gyhoeddwyd yn 1820. Am hwn, cawn y Dr. Pye Smith yn ysgrifenu—"Gwaith, er yr addefa pawb ei fod yn boblog-aid a champus, na chafodd erioed y filfed ran o'r sylw a deilynga. Mae yn ymddangos i mi ein bod yn awr mewn cyfnod yn sefyllfa ein gwlad, a'r byd, sydd yn gwneyd ymresymiaidau a chynghorion y cyfansoddiad hyawdl yna yn gymhwys ac yn bwysig y tu hwnt i ddim a allwn i ei ddyweyd." Y mae Foster, drwy y llyfr oll, yn edrych ar y drwg yn ei *ddinoc* cynnwynol ei hunan; ac er fod darllen y gwaith yn llesgáu y galon, 'drwy ei chadw mor hir ac mor ddiseibiant dan y fath bwysau o drueni, eto, y mae yn rhwym o adael argraff dda ar ei ol ar bob meddwl ystyriol—"Tybed nad allaf *fi* wneyd *rhywbeth* tuag at dafu rhywfaint o oleuni i ganol y fath gaddug dew?" Mae yn ddiau fod y gwaith wedi gwneyd llawer iawn o les. Pe byddai yn bosibl i ni ddilyn yr ymroddiad penderfynol a grymus o blaid addysg sydd yn awr yn gwneyd cymaint o ddaioni yn y deyrnas yma, i'w ddechreuad, ni fyddai yn rhyfedd yn y byd i ni weled fod ei nerth wedi deilliaw o ysbrydiaeth difrifol a thanlyd y traethawd hwn. Mae braidd holl fesurau daionus ein diwygwyr gwladol, a'n gwŷr mawr, er mai hwynt-hwy yn unig a fawrygir o'u plegid gan y byd, yn deilliaw mewn gwirion-edd yn meddylfryd gweithgar plentyn athrylith—y dyn gwir fawr—sydd yn aml yn *meddwl* mewn congï neillduedig, ymhell o swm y byd, ond er hyny yn estyn dylanwad arno sydd yn fynyoch iawn yn anorchfygol ac yn anfarwol. Mae yr afonydd sydd dan ryw enwau penodol yn treiglo eu pwysau anferth o ddwfr gyda rhuthr mawreddig i fynwes y môr mawr, er eu bod yn ennill eu nerth trwy dynu iddynt eu hunain fil o aberoedd, yn *dechreu* mewn rhyw ffynnonau bychain mewn manau anghysbell, yn nghilfachau y mynyddoedd, y rhai y mae eu henwau yn llawer llai awn-fawr, neu nad ydynt, fe allai, wedi eu hanrhydeddu âg enwau erioed.

Yn 1821, symudodd Foster i Stapleton, lle o fewn tair milltir i Fristol. Yn fuan, addawodd draddodi darlith bob pythefnos yn Mistol. Yr oedd y cyfarfodydd hyn yn cael eu trefnu yn y fath fodd, fel ag yr oedd y gwa-hanol enwadau yn gallu cydymgynnull i'w wrandaw; ac er na byddai y gwrandawyr yn lliosog, eto, yr oedd y gynnullleidfia, yn gyffredin, yn cyn-wys y bobl fwyaf coeth a deallus; yr oedd ganddo a *fit audience, though few*. Yr oedd yr un bregeth yma bob pythefnos yn costio iddo gymaint o lafur, eb efe, ag a roddid i'r pump neu chwech o bregethau a ofynid bob pythefnos yn mywyd pregethwr yn gyffredin. Bwriadai gyhoeddi rhai o honynt mewn cyfrol neu ddwy; ond ni chariwyd yr amcan yma i ben hyd ar ol iddo farw. Wedi traddodi y ddarlith yma am ddwy flynedd, teimlai ei iechyd yn rhy ddiffygiol iddo barhau i wneyd felly yn hwy; ond pan

amlygodd ei fwriad, oblegid hyn, i roddi y peth i fyny, daeth nifer o gyfeillion o'r ddinas, fel dirprwywr, i erfyn arno barhau fel o'r blaen, neu os nad allai draddodi darlith bob pythefnos, iddo wneyd hyny bob mis; ac felly yr addawodd wneyd. Ond pan ddaeth Mr. Hall i Fristol, fe ymrthododd ar unwaith a'r ymrwmiad. Tua yr amser yma yr ysgrifennodd ei draethawd rhagarweiniol i "Ddechreuad a Chynnydd Crefydd yn yr Enaid," gan Doddridge. Yr oedd cyhoeddwr o Glasgow ar y pryd yn cyhoeddi argraffiadau newyddion o weithiau poblogaidd amryw o'r hen dduwinyddion, a chawsai gan gryn nifer o'r dynion galluocaf addaw ysgrifenu traethodau rhagarweiniol iddynt. Disgynodd gwaith Doddridge i ran Foster; ond mor araf a hwyrfrydig ydoedd i orphen y caledwaith o gyfansoddi y traethawd, fel y gorweddai yr argraffiad cyflawn o'r llyfr am dros ddwy flynedd ar estyll y cyhoeddwr amyneddgar, yn dysgwyl am yr arweiniad i fewn o law Foster! Ond y mae cymaint o wir werth yn y traethawd, fel y gallai yn hawdd wneyd i fyny hyd yn nod am ysgelerder mwy na blino amynedd gŵr y wasg. Bydd darllen a meddwl am y drafferth, y caledwaith dirfawr, a'r draul anhygoel ar amser ac amynedd, y mae cyfansoddi yn ddwyn ar ddynion fel Foster, ac eraill, y rhai ydynt yn cymeryd digon o amser i osod yn eu gweithiau ardderchogrwydd ac elfenua parhad, yn peri i ni feddwl am sylw a welsom o eiddo un hen awdrwr, fod yr ysgyfarnog yn bwrw ei rhai bach bob mis, ond nad oedd y llewes yn ymddwyn ond unwaith yn y flwyddyn, ond ei bod yr amser hwnw yn *ymddwyn ar law*. Yn sicr, y mae "ysgrifenu i anfarwoldeb" yn ddigon i wobrwyo y caledwaith pwysig o ysgrifenu "dim ond un linell yn y dydd."

Ond y mae i ddyddiau tecaf ein hinsawdd ni eu cymylau a'u tywyllwch. Er fod bywyd teuluaid Foster mor lawn o gysur a serchogrwydd ag y mae yn bosibl i fywyd fod y tu yma i'r nefoedd, eto, y mae yn ymddangos ei fod ef, a'i anwyl briod, yn fynyeh yn llesg o ran eu hicchyd, ac yn 1826, fe dywalltwyd i'w cwpan chwerwder mawr trwy farwolaeth eu mab hynaf, yr hwn ydoedd wedi bod, er's cryn amser, yn gwaaelu yn gyflym. "Y mae John wedi ein gadael yn awr," ebe ei dad, bum niwrnod wedi ei farwolaeth, "i beidio dychwelyd mwy. Yr ymadrodd cyflawn olaf a ddywedodd ydoedd, 'Mi a wn fod fy Mhrynwr yn fyw.' Yr oedd hyn yn agos i'r diwedd; yr oedd ei synwyr ganddo hyd o fewn yr awr olaf; y pryd hyny, tua hanner nos, ymddangosai fel yn cysgu; a bu farw, yr wyf yn credu, heb ddim poen. Fe fydd y dyddordeb a deimlwn mewn casglu llyfrau gwerthfawr i'r ystafell yma gryn lawer yn llai yn awr, pan y mae y dysgwyliad iddynt fod yn ddefnyddiau cysur ac adeiladaeth iddo ef wedi ei ddiffodd. Nid oes arno, yn awr, ddim anghen am y fath gyfryngau gwybodaeth. A chynnifer o bethau, erbyn hyn, a ŵyr, nad all llyfrau eu mynegu! Yn ddiweddar yn ei waelni, sylwai fod hyny yn beth hyfryd i feddwl am dano wrth feddwl am y byd a ddaw, y bydd gwybodaeth yno yn tywynu i'r enaid heb y llafur araf ac anhawdd o chwilio am dani." Y mae yn ymddangos mai yn ystod ei afiechyd y cyrhaeddodd y gŵr ieuanc yma y tir uchel hwnw mewn crefydd, sydd yn llenwi yr enaid â hyder yr efengyl; a theimlai ei dad y fath gysur dŵfn, wrth feddwl fod ei fachgen wedi ei gymhwyso i fwynhau gwynfyd mawr presenoldeb Duw, fel ag yr ydoedd yn fwy na digon i orchfygu grym ei alar; yr oedd i Foster golli ei fachgen, er mor anwyl a gobeithiol ydoedd, yn ymddangos yn beth bychan iawn yn ymyl iddo ef ennill cymaint. Wrth feddwl ei fod wedi

cael ei waredu rhag cymaint o ddrygau, a'i godi i'r fath ddiogelwch, purdeb, a dedwyddwch, "Yr ydwyf," meddai, "yn fwy na boddllawn i'r oruchwyliaeth; y mae y dyddanwch yn gorbwyso y galar o ddigon." Y mae y cysur yma yn arddunol yn wir! "Fel tad i bump o feibion," ebe Dr. Arnold, "yr wyf yn teimlo nad oes dim a allai fy ngwneyd mor ddedwydd gyda golwg ar yr un o honynt, a'r boddlonrwydd eu bod wedi eu caru yn gymaint gan Dduw, a'u perffeithio yn gymaint gan ei Ysbryd, fel ag i fod yn gymhwys i'w deyrnas."

Ond y mae "y cymylau yn dychwelyd ar ol y gwlaw." Yr oedd ei anwyl wraig yn llesg er's blyneddau; ond yn 1832, gwaelodd yn fawr, ac ymddangosai yn fuan nad oedd dim gobaith am ei hadferiad. Yr oedd y meddwl am ei cholli yn llethu Foster, druan, fel baich annoddefol. Pa fodd bynag, yn Medi y flwyddyn hon, ei hysbryd pur a serchog a ymadawodd â'r byd, yn dyner, yn dawel, ac yn ddysglaer gan obaith anfarwodeb, fel gogoniant machlud haul. Yr oedd ei alar ar ei hol yn ddfwn iawn. Nid oedd yn wyllt a chyffrous, fel tymhestl yn ysgythrhu ac yn myned heibio, ond yn ddystaw a chryf, yn ymglymu am ei galon, ac yn *aros* yno. Mae yn anhawdd cyfarfod â dim sydd yn ennyn cydymdeimlad cryfach na'r darn llythyr canlynol, a ysgrifennodd ar y pryd at gyfaill anwyl oedd newydd gyfarfod â'r un brofedigaeth ei hunan:—

"Yr wyf wedi dychwelyd yma, ond y mae genyf y gwrthwynabiad eithaf i ddyweyd, *dychwelyd adref*; nid yw yr enw yn briodol mwy. Gellwch fod yn sicr fy mod yn ddiolchgar am eich cydymdeimlad caredig, a'ch awgrymiadau o ddyddanwch; ac nid yn llai felly oblegid ei fod yn rhy wir, fod pwyysu ar y galon nad all y llaw ddynol fwyaf cyfeillgar ei smaud ymaith. Y ffaith bruddglwyfus yw, fod fy nghymhar anwyl a gwerthfawr wedi fy ngadael. Y mae yn dyfod arnaf—mewn sicrwydd mor amrywiol a phruddaidd! Ac eto, byddaf weithiau, am fynyd, yn teimlo fel pe nad allwn sylweddoli y peth fel gwirionedd. Y mae rhywbeth fel yn dweyd, *A all y peth fod yn wir*, na chaf ei gweled mwy—y canfyddaf o hyd, y naill ddydd ar ol y llall, nad ydyw yma—na fydd i'w llais a'i hedrychiad serchog byth gael eu cyfeirio ataf—na theimlir byth mwy afael caredig ei llaw; pan fyddai yn dda genyf ymgynghori â hi—gwneyd rhyw sylw—dyweyd rhyw air serchog wrthi—ei galw 'fy anwyl wraig,' fel y gwnaethum gynnifer o filoedd weithiau, na fydd y cwbl ond ofer—nad ydyw hi yma! Rai gweithiau, a chryn nifer—hyd yn nod wedi i mi ei dilyn i'r beddrod—fy meddwl am fynyd fyddai, pan ddygwyrddai y naill amgylchiad ar ol y llall, 'Mi a ddywedaf wrth Maria am hyn.' Hyd yn nod heddyw, pan yn ymadael oddiwrth Dr. Stenton, yr hwn o garedigrwydd pur a'm canlynodd ran fawr o'r ffordd, yr oedd fy meddwl yn llithro am foment i'r bwriad o ddywedyd wrthi hi mor hynod o garedig ydoedd. Ni ddyoddefais, ac ni ddysgwyliaf ddyoddef rhyw eithafion nerthol o alar; yr hyn a ddysgwyliaf deimlo ydyw, mynychiad hirfaith o ystyriaethau trymion yn dwyn i gof fy ngholled anadferadwy—y bydd y gwirionedd poenus yn ei lefaru ei hunan wrthyf drachefn a thrachefn, am amser maith, yn fynych mewn myfyrdodau ar fy mhen fy hun (lle y teimlwyf fwyaf), ac yn fynych fel y daw pethau i'm golwg, neu y dygwyrdd amgylchiadau a fo yn dwyn rhyw berthynas â'r hon sydd wedi ein gadael. Mae y pethau a berthynent iddi hi yn berseonol—pethau a ddefnyddiai neu a werthfawrogai hi mewn modd arbenig—pethau a roddasai i mi, neu a dderbyniasai genyf—ei llythrau, neu yr eiddof fi ati hi—y gongl yn yr ystafell lle y gwn yr arferai weddio—ei habennoldeb, ei habennoldeb gwastadol—ar awr y ddyledswydd, y cyd-ddarllen, neu y bwrdd teuluaid—y ffaith nad ydyw mwy yn ei lle, i fy nerbyn i ar fy nychweliad adref wedi absennoldeb achlysurol—y meddwl beth a ddywedasai, neu pa fodd y buasai yn gwneyd ar destunau, neu mewn amgylchiadau sydd yn dyfod dan sylw—y cof pa fodd y *darfu* iddi ddyweyd neu weithredu mewn

amgylchiadau tebyg—fe fydd i bob peth fel yma adawyddu y teimladau athrist, a dyweyd wrthfyll eilwaith a thrachefn beth a gollais; beth ydoedd, a beth ydoedd gwerth, yr hyn y mae y llywodraethwr Mawr, yn ei ddoethineb anfaeledig, wedi ei gymeryd ymaith. Iâ, Efe sydd wedi cymeryd ymaith yr hyn a roddes Efe i mi, ac ydoedd mor anwyl ac mor werthfawr genyf; ac ni fynwn, ac yr wyf yn meddwl nad ydwyf, yn gwrthryfela yn erbyn yr oruchwyliaeth; ni fynwn hyd yn nod rwgnach na chwyno y ta hwnt i'r hyn yr edrycha Efe arno gyda chydymdeimlad trugarog. Dylwn, ac ewyllysiwn, ddiolch am ei chael mor hir. Yn sicr, ni fynai yr un o honom, pe gellid gwneyd y fath eithriad i ddeddf dragwyddol, alw yn ol ein cymdeithion anwyl ymadawedig o'u meddiant ar y fuddugoliaeth yma ar bechod, a thristwch, i ba un y cawsant eu dyrchafu. Pa mor fawr bynag ydyw ein hymddifadrwydd ni, pa mor annhraethol fwy ydyw eu dyrchafiad hwy! A byddem yn annheilwng o gael ein caru ganddynt, fel yr wyf yn hyderu ein bod, i e yr awr hon, pe gallem am fynyd gynnwys y fath ddymuniaid."—*Cyf.* ii. 87.

Yn haf, 1833, cymerodd daith gyda chyfaill drachefn i Ogledd Cymru—un mlynedd ar hugain wedi y daith o'r blaen. "Yr ydoedd," eb efe, "mewn gwirionedd yn hynt ardderchog a hyfryd." Wedi dadgan yr argraff gref a dyddorol a wnelai ar ei feddwl, dywed, "Nid wyf yn gwybod ei bod yn llai dyddorol i mi ar gyfrif y meddwl a awgrymid yn fynych yn nghanol lleoedd mawreddig neu brydferth—Ni welaf hyn byth mwy." Yr oedd yna deimlad pruddaidd arall, gyda golwg ar ddychwelyd adref—*nid oedd yn gartref mwyach*, yn yr un ystyr ag yr ydoedd pan yn dychwelyd o absenoldeb a theithiau mewn blyneddau blaenorol. Os nad oeddwn i weled byth mwy y golygfeydd hyfryd a welais ar y daith, nid oeddwn ychwaith byth mwy i weled yr hon a fyddai bob amser o'r blaen yn barod i fy nerbyn gyda chroesaw serchiadol. Yr oedd hi wedi myned i weled golygfeydd mor ddirfawr wahanol i'r hyn oll yr oeddym ni wedi bod yn edrych arno! Ond yr ydym ninnau, fy anwyl gyfaill, yn teithio yn gyflym yr un ffordd, a thua'r un wlad ryfedd! Y fath wahaniaeth mewn gradd a rhyw, sydd rhwng y teimlad, y rhyfeddod, a'r syndod, sydd yn ein haros yno, a'r hyn oll a deimlasom wrth edrych ar y golygfeydd daearol hyn!"

Yn fuan wedi dychwelyd, clywodd fod ei gyfaill, Mr. Hughes, wedi myned i fyd yr ysbrydoedd. Yr oedd marwolaeth Mr. Hall, Mr. Hughes, Mr. Anderson, o Fristol, ac amryw gyfeillion anwyl eraill, ac yn enwedig marwolaeth ei anwyl wraig, yn cadw y byd a ddaw fel "presenoldeb teimladwy" ar ei feddwl yn wastadol, yn peri iddo deimlo fod yr oll oedd werthfawr ganddo wedi myned yno; a hiraethai am gael myned yno ei hun, i weled yr un dirgelwch mawr, ac i fwynhau yr un dedwyddwch tragwyddol. Yr ydym yn ei gael yn awr, yn byw gyda'i ddwy ferch (y rhai oeddynt dyner a serchog iawn tuag ato), heb ryw lawer o gyfnewidiad am flyneddau—yn ymweled weithiau â'i gyfeillion, yn cymeryd ambell i daith, yn darllen, yn meddwl, yn ymdrechu byw mewn cymundeb â Duw yn ei Fab, yn ysgrifenu ambell erthygl i'r "*Eclectic*," ac yn ysgrifenu llythyran at hen gyfeillion, &c., y rhai, er y cwyna yn fynych mor ddiffas oedd ganddo feddwl am ddechreu eu hysgrifenu, ydynt yn gwneyd i fyny nifer fawr wedi y cwbl, ac y maent oll, braidd, er eu bod yn drwyadl gyfeillgar, eto, o ran gwerth a grym, yn erthyglau campus iawn. Yn Rhagfyr, 1841, fe'i tarawyd â'r *bronchitis*, a bu raid iddo gadw ei ystafell am tua dau fis. "Ymweliad," meddai, "a ddaeth fel un dyeithrol iawn i ddyn na chyfyngwyd i'w wely am un diwrnod yn ystod hanner can' mlynedd." Dyoddefodd

ei gystudd yn amyneddgar iawn, ac ymddengys iddo fod yn foddion i gryfhau ei ddirifwch a'i dduwiolfrydedd. Teimlai fod yr olwg ar ei ddiffygion mawrion ar hyd ei oes yn ddigon i beri iddo anobeithio byth, oni buasai "y goleuni bendigedig a lewyrchai oddiwrth Dywysog y Bywyd, yr unig a'r holliddigonol Waredwr rhag yr ail farwolaeth." Yn Medi, 1842, ymwelodd â Bourton, lle yr arosodd am tua chwech wythnos, yn mwynhau hyfrydwch mawr oddiwrth garedigrwydd a chyfeillach ei berthynasau a'i hen gydnabod. Dychwelodd, yn ymddangos dipyn yn well a chryfach. Tua'r Nadolig, cafodd ymosodiad neu ddau o boeri gwaed, a thrachefn tua chanol Ionawr, 1843. Nid oedd hyn yn ei gyfyngu i'w wely nac i'w ystafell, er ei fod yn ei orfodi i fod yn bur ofalus, ac i aros yn y tŷ am amryw wythnosau. Ar ddynesiaid y tywydd teg, antariai allan drachefn, ac nid ymddangosai fawr yn wahanol i'r hyn ydoedd yr haf o'r blaen, er ei fod dipyn yn denuach a llesgach, ac yn aml yn ddarostyngedig i beswch poenus. Parhâi i amlygu dyddordeb arbenig yn helyntion cyhoeddus y deyrnas, yn enwedig y mater pwysig o addysg genedlaethol. Ystyriai fod yn rhaid i hwn sefyll wrth wraidd ein holl ddiwygiadau cymdeithasol, cyn y gallent fod o ddim gwerth a pharhad. Yr ydoedd yn ddirifol iawn gyda golwg ar hyn hyd y diwedd. Y tro olaf iddo ymddangos yn gyhoeddus ydoedd yn Mehefin, 1843, yn nghyfarfod blyneddol athrofa y Bedyddwyr, yn Mristol, lle y gwrandawai ar yr arholiad duwinyddol. Amlygai ddyddordeb neillduol yn ngwŷr ieuainc yr athrofa, bob amser, a gwnai ei oreu tuag at gael y sefydliad i ddylanwadu yn fendithiol ar y wlad. Ysgrifonodd rai anerchiadau grymus ar ei ran. Yn yr adroddiad ain 1838, cawn yr ymadroddion canlynol ganddo: efallai y byddant o les i rai o'n cyfeillion yr Nghymru sydd yn methu ymdeimlo â'r ffaith fod arnom ninnau anghen am weinidogaeth ddiwylliedig.

"Gallem dŷ bio na fydd llawer o bersonau yn ein henwad, y gallem ofyn eu cynnorthwy, yn barod i ddyweyd nad ydynt yn dymuno i'r sefydliad gael ei gynnal a llwyddo—nad ydynt yn gofalu beth ddaw o hono.....Ac ni ddywedant nad ydynt yn gofalu dim am gymhwysderau meddyliol y dynion sydd i fod yn ddysgawdwyr cyhoeddus—y gwnaiff pregethwr anllythyrenog neu o ychydig o ddiwylliad y tro, os bydd ganddo dduwioldeb a zel, yn llawn cystal ag un arall, yr hwn a ddwg at y cymhwysderau hanfodol hyn, feddlwl wedi ei ddysgyblu yn rheolaidd i'r ymarferiad o fyfyrion a chwilio am wybodaeth. Yr ydym yn eu clywed yn dyweyd weithiau, gyda golwg ar y naill neu y llall o'r pregethwyr mwy anniwylledig (llafur pa rai, pa fodd bynag, pan y mae eu hamgylchiadau wedi eu rhwystro i gyfenwi yn briodol y diffyg, ni fynem ddibrisio), 'Y fath bregethwr ardderchog a wnelai, pe cawsai y fantais o dderbyn addysg dda!' Professant fod yn ddrwg ganddynt y gwahaniaeth rhwng yr hyn ydyw, a'r hyn a allasai fod—rhwng y mesur o ddaioni a all wneyd yn awr, a'r hyn a allasai wneyd pe buasai wedi ei ddysgyblu yn briodol. Ac a wrthodant hwy estyn y moddion anghenrheidiol i dynu ymaith y gwahaniaeth yna mewn dynion ieuainc o dduwioldeb a galluoedd gobeithiol, sydd yn foddolawn i ymroddi i'r gwasanaeth?.....Pa fodd yr hoffent gael y dasg, ar ol pob cyfarfod, o erfyn hynawsedd y rhai manylaf o'u pobl ieuainc (y rhai ydynt yn sicr o gymeryd y pregethwyr fel testun cyntaf eu beirniadaeth), at ei ddiffygion llenyddol a meddyliol—o erfyn arnynt esgusodi gwallau ei iaith, helpu allan gloffni ei ymresymiad, gan sicrhau (Ow! yn ofer) nad yw crefydd yn llai gwir a phwysig ar gyfrif analluogrwydd ei hamddiffynwr?.....A chyda golwg ar y bobl fwyaf anniwylliedig sydd yn gwneyd i fyny liaws y rhan fwyaf o'n cynulleidfaoedd, *Nid oes yr un camgymeriad mwy drol na dychymygu mai dysgawdwyr anniwylliedig yw y rhai cymhwysaf i ymwneyd âg anwybodaeth a hurtrwydd.* Yn hytrach y mae gyru

parhadu meddwl trwy gyfryngau mor dywyll, yn gofyn mewn modd pendant ac arbennig, i ddyn feddwl gydag eglurdeb mawr, ac ymdeimlo yn fanwl âg effaith gormod. Fel y mae'n i'w dewis, i'w cysylltu, ac i'w hamrywio..... Y mae amcangyfrifon dymuniadau mewn gwyrddiant a masnach yn llywddo yn ddirfawr; yr ydys weithiau yn ymdeimlo na fâi crefydd hefyd yn myned ymlaen yr un modd; ond mae yna beth yn cael ei estyn mewn helaethrwydd at eu gwasanaeth hwy, heb yr hysbysu: all yr un fan. Ond gyda golwg ar yr awgrymiad yma, a etyb y dyw a broffesiari ddymuniaid am weled achos crefydd yn cyflwynu ymlaen, fod gan yr anturwrachau eraill y fantais o'u plaid y dygwylir i'rbyn a roddir allan ar ymdeimlo mewn arian i'r rhai sydd yn ei roddi; ond mewn amgylch- iadau eraill ni yn anfodud, na ddaw y draul & dim mwy i fewn na gwneyd rha dymuniad amheli dro, ac i ryw radd, yn ddoethach, yn well, ac yn ddedwydd- iad. A ydychon hono yn addewid ddiwbys,—"Canys fe a delir i ti yn adgyfodiad y rhai ymawr?"—(Cyf. ii. 177, &c.

Parhadu ei iechyd i waelu. Yn Medi y flwyddyn hon, caethiwyd ef i'w ystafellu a pharhadu i lesghau hyd Hydref 15fed, pryd y rhyddhawyd ei eiddo i'w wrth rwyman llygredigaeth a marwoldeb, ac y cafodd ei godi i'w weled yr ddygwylir, ac mewn gorfoledd tragywyddol, ddirgedigaethau y dyw a dda. Ni ddiarfu i haul anfarwoldeb godi ar enaid erioed a hir- iadau yr awr am ei ymddangosiad, neu a ymorfoleddai yn fwy gwresog yn ei gyflwynu mawr o fywyd, goleuni, a gogoniant! Yr oedd ei feddwl, ei hysbysu, yn awr ar y cyffiniau rhwng y ddau fydd; a theimlai yn dymuniad yr awr na ddewai rhyw fymryn o oleuni drosodd, a fuasai yn dymuniad yr awr yn ystod dragywyddol. Pan fyddai ei gyfeillion ar ymdeimlo yr awr, teimlai mor ryfedd nad allent agor ryw faint ar ei weled ar yr awr byddus, a buasai yn dda iawn ganddo ofyn iddynt gant o gogoniant! Ond yn awr, dywa Foster, yntau, wedi myned i'r wlad bell,

"The unanswer'd country, from whose bourn
No traveller returns;"

ac ni all ymawr ydychon dafu dim goleuni trwy y gagendor i ddangos i'w hysbysu mwy nag eraill; ond er hyny, y mae yn gysur genym ymdeimlo i'w awr, yn gweled y cwbl—(gymaint fwy nag a ddys- gwylir)—ac yn hysbysu gwynfyd hyd ddyfnder "llawenydd ei Ar- chifod" a "draigwyddai byrs gogoniant!" Ni ddarllenasom erioed am ymdeimlo mawr yr awr undasad. "Anwylid, yr awrhon meibion i Dduw ydychon ac ni amgylchid eiddo beth a fyddwn: eithr ni a wyddom, pan ym- ddangosid eiddo y dyddiwn grŵfelyb iddo; oblegid ni a gawn ei weled ef mwy nag y mawr." Fel yna yr ysgrifennodd y dysgybl anwyl. Y mae ymdeimlo mawr yn ymadawiad Foster yn dwyn yr adnod i'n meddwl gyda ymdeimlo. Ymdeimlons fel "mab i Dduw," yn rhoddi ei holl enaid i'w hysbysu i'w awr a hwy gyda theimlad tebyg i barch annhraethadwy y mawr i'w awr o amgylch yr orsedd, ac yn awr yn cael ei gryfhau trwy ei ras, ymdeimlo mwy dan adon Dduw, "O! angydd, pa le y mae dy golyn? O! adon, pa le y mae dy fuddugoliaeth? I Dduw y byddo y diolch, yr awr yna yn rhoddi i ni fuddugoliaeth trwy ein Harglwydd Iesu Grist"— yn hysbysu dymuniad ei "ymddangosiad Ef" yn gwasgar goleuni o'i amgylch ymdeimlo mawr ymdeimlo ffrindau i chwalo y tywyllwch oll, nes canfod ei fod yr awr "gogoniant beth a fyddai"—yn ymddyrchafu o ran ei enaid i'w hysbysu, nes teimlo mewn eiliad annysgwylidwy ei fod yn ei "weled fel y mawr" ac fel arwyddion o ddyfnder mawr gorfoledd yr ymadawiad, yn gogoniant ar ei wylchpryd marwol, wên dawel o dangnefedd pur!

Fel dyn, yr ydoedd o gymeriad teilwng dros ben. O'r dechreu i'r diwedd, yr ydoedd yn barchus ac anwyl iawn o'i rieni. Fel gŵr a thad, ni fu neb erioed yn fwy trwyadl hawddgar. Fel cyfaill, yr ydoedd yn fyddlawn a serchog. Ni wyddom am neb yn gallu myned mor ddfwn i galonau ei gyfeillion, yn enwedig wrth ysgrifenu llythyrau o gydymdeimlad atynt mewn trallodion. Dywedai Garrick, wrth ryw dduwinydd ieuanc, mai y ffordd iddo bregethu yn effeithiol ydoedd, sylweddoli iddo ei hun *wirionedd* yr hyn a ddywedai, ac yna llefaru ei feddwl, fel y gwnai mewn amgylchiad cyffelyb, mewn ystyr weledig a theimladwy. Yr oedd calon Foster mor fywiog a thyner yn ei holl deimladau, fel yr ydoedd yn hawdd iddi sylweddoli iddi ei hun deimladau ei gyfeillion; a chan ei fod wrth gryfhau y galon lesg, neu dywallt balm i'r galon archolledig, yn ymddwyn yn ol tynerweh ei gydymdeimlad, yr oedd yn anhosibl i'w ymdrech beidio bod yn gyffredin yn llwyddiannus, ac i'w gyfeillion beidio ymlynu wrtho yn serhocach fyth. Yr ydoedd yn dyner tuag at bawb a phobpeth. Os clywai am rywrai mewn cyfyngder, gyrai help iddynt yn ddioed, a hyny yn fynych heb iddynt wybod i bwy yr oeddylt yn rhwymedig am y caredigrwydd; ac os byddent yn gwybod, gwnai y gymwynas yn y fath fodd, fel y parai i'r rhwymedigaeth ymddangos o'i ochr ef, neu erfyniai arnynt beidio a'i ofidio trwy feddwl am ddiolch iddo am beth mor ddistadl. Byddai weithiau yn cymeryd ychydig o dê i'w ganlyn i ymweled â rhai o'r hen chworiydd crefyddol, tlodion, pryd y gorchymynai hwynt yn siriol i wneyd cwpanaid pur dda iddo o hono, ac wedi gorphen, gofynai am gael gadael y gweddill o'r tê ar ol, a gadawai hanner coron yn ddytaw o dan y *saucer*. Ni fynai roddi ond gan leied ag fyddai yn bosibl o drafferth i wasanaethyddion yn un man. Ni fyddai byth yn ceisio tynu pobl i lawr yn eu prisiau—byddai yn fynych yn rhoddi mwy nag a ofynid, pan gredai fod rhy ychydig yn cael ei ofyn. "Nid yn aml y cyfarfyddwn â phobl a wnant hyn, syr," ebe merch ieuanc wrtho unwaith, pan ddychwelai yn ol i dalu swllt ychwaneg am ddarlun ydoedd newydd brynu. Byddai ganddo air tyner am y mân-droseddau, yn enwedig y mân-ladradau a gyflawnid gan bobl onest ar y cyfan, ond yn cael eu gwasgu gan gyfyngder: "mae dyn yn cydymdeimlo yn fawr â phobl mewn sefyllfa mor druenus"—neu "mae dyn yn gofidio yn ddfwn fod pobl barchus yn cael eu gyru i'r fath gyfyngderau," neu ryw sylw cyffelyb. Os byddai rhai o'i gyfeillion neu ei gymydogion mewn trallod neu gyfyngder, byddai yn sicr o wneyd coffa serchog am danynt yn y weddi deuluaidd. Yr oedd yn dyner iawn o'r creaduriaid direswm. Canfyddodd ystum ryw ddiwrnod yn yr ardd, yr hon yr oedd yn asgell iddi wedi ei niweidio yn gymaint fel nad allai ehedeg, ac eto gobeithiai y gallai wellhau mewn ychydig amser. Dygodd hi i'r tŷ, darparodd fiwch iddi, a gosododd hi yn ei fyfyrgell, fel y gallai fod yn ddiogel, gan fwriadu ei chadw yno nes y gallai ehedeg drachefn. Ond wrth weled mewn amser nad oedd dim tebyg iddi wellhau, ystyriai yn fwy caredig iddo ei lladd. Yr oedd creulondeb at anifeiliaid yn annyoddefol ganddo. "Gallech weled y creaduriaid anffodus hyn," meddai mewn llythyr at Miss Snooke, am feirch y cerbydau cyffredin yn Llundain, "yn hen, yn ddall, yn deneuon, yn cael eu harcholli gan y trec, ac yn dyheu am eu bywyd, ac eto yn dyoddef holl farbareidd-dra creaduriaid ar wedd dynion, ond o yspryd ac iaith uffern. Mae hwn yn fynd truenus i beth bynag sydd ddiniwed a defnyddiol, os bydd hiefyd yn ddiameddiffyn." Gŵyr dar-

Henwyr y "*Popular Ignorance*" yn bur dda mor greulawn yr ystyrir bob cam â'r creoduriaid mudion, ac mor agos yr edrychai ar y cysylltiad rhwng cynnydd y bobl mewn diwylliad ac anrhydedd, ac ymddygiadau tyner taug atynt hwy. Yr ydoedd yn teimlo fod gan bobpeth trwy fyf prydferth Duw i gyd (oddieithr drygioni dyn!) hawl gref ar ei serchogrwydd. Mae yn hawdd canfod fod ei gariad at natur yn annhraethol ddyfnach na rhod-rwa. Syllai arni yn hir, anwyelai ei phrydferthion fel un yn eu caru, ac edmygai ei godidogrwydd fel un yn cael ei gynhyrfu trwyddo i addodi; yr oedd natur oll fel presennoldeb byw iddo, yn llawn gogoniant ac yn llawn drickordeb. Dywed Mr. Sheppard, y gwyddai iddo fod yn aros, rydwyrh, wrth hen goedden fawr mewn parc, yn anffoddlawn o hyd i'w gweld, fel pe buasai yn hanner parod i gymeryd gwraidd wrth ochr ei bawdf cawraidd. Dywedai boneddiges, gyda'r hon yr oedd wedi bod yn eiddoch ar lawer o olygfeydd y gymydogaeath, ei bod unwaith wedi cael traforth fawr i'w gwel o hon rhyw hen dŵr, lle yr oedd y golygfeydd cylchymol va swyno ei galon. Yn yr un teimlad, fe syllai yn ddiffino ar raiadr, neu drugolad ffurfiol, neu unrhyw olygfeydd cyffelyb. Ni a arhegwn ein darlennwr âg ychydig o lawer o gannoedd o ymadroddion yn y cyfrolau hyn, sy'n sefyll mewn modd unongrrethol, yn ffirwyth ei gymdeithas â natur:—

"Yr wyf wedi bod yn rhoelio yn y meusydd, yn yfed i mewn anadi dyner natur ac yn mwrtuau ei gwel serchog."—*Cyf. i. 116.*

"Aberu mawr! mae dy ganu yn dyner a pherlesmeiriol, fel pe buasai yn cael ei anadli gan angel cariad: yn hytrach. Ysbryd anfeidrol cariad sydd yn gwrthod dy ffrwyd: ac yr wyf yn gwneud yn iawn wrth ganu, pan yn oodi dy ffordd bethan atwedd tua'r uch."—*Cyf. i. 146.*

"Mae boneddiges teusac—yr hon yr oedd ei syniadau yn fynych yn naturiol a ohyw: heb nio allu eu gwrthdawrogi—wrth gyfaill i mi, 'Byddaf yn caru rhwng y wlad gyda chwet oblogid yr ydyr yn hoff o edrych ar bethau, a siarad yn eu cyrch. Fe ddywedai y cyfeiriau yr wyf i wedi bod yn gynnefin â hwy, pan o'n i ymuno i wneud hwy.'—*Cyfrinach. Cymer lxi o sylw o'r meusydd, a mwy o'r cyfrinach.*—*Cyf. i. 187.*

"Mae yr haul yn unadid. Dos, fyd gogoneddus a chymwynasgar, mae yn ddiwy genyf os na fyddai yn anghwyl. O! yr wyf yn gobeithio na fydd i mi byth mwy wastadu dy deim. Yr wyf yn cael y fraint o weled un noswaith eto o beidderawed d'lawr—noswaith loergeran, gydag awel dyner ac anwastad, mor dymhorus ac mor lawd gan y gwialwgydd maethlawn, fel y mae gwyrddlesni dwtu y ddiwy yn gwrthdardwy yn ugeieu y lle'r yma. Yr wyf yn teimlo dymuniad cyf i gynnwys fath o'w ar natur, a'i sefridlu yn fy meddwl tros byth. Y mae yn fwyntu addierdoug, mewn gwirionedd, gael gweld y fath olygfeydd o beidderawen mawreddig: ac ni fyddaf esgeulus nac anniolchgar..... Golygfa o'w, dyner, o'w teusydd a'w ddiwy: mae dya yn teimlo, yn gryf iawn, amgionol-rwydd y pectau dimygus hwy a eiwr gerddu, i wneud cyfiawnder â natur ar adig fel yma."—*Cyf. i. 202.*

"Y mae beidderawed, pan gysylltir ef â godidogrwydd i, yn dyfod yn fwy prydf-ferth. A'n mawr!—y oedd barddwych a weir ar y terfnygylch gloewgock, pan mae yr haul newydd fachud..... Y mae aruser, i'r hyn a gynhyrffir hawddaf, o'w hysgo: y mae yr helygter y mae ei blaen yn bodedig o feinion a thal—yn beidderawed loydd; hyd yn nod i'r ddiwy etidaf, yr hon nad ydyw yn crynu dim yn ubawed y prydawu yma..... Y mae genyf gydymdeimlad mawrionol â'r ystliaw yma, sydd yn eiddoch o amgylch o'w uch fy mhen; ac â'r dylluan ac a'w gwaf o'r pecter."—*Cyf. i. 204.*

Y mae sylw Coleridge am "lyfr mawr Natur," mai "barddoniaeth yr hall natur ddiwyol" ydyw, a'i ddatlennu mewn ystyr ffurfiol, ac i ganfod

yuddo gyfatebion ac arwyddluniau o'r byd ysbrydol," yn briodol mewn modd arbenig gyda golwg ar Foster. Y mae rhai dynion yn mwynhau gwynfyd y ddysgl yn gymaint fel y mae darllen eu gweithiau yn peri i ddyn deimlo braidd yn newynllyd er iddo fod yn ddigonol. Yr oedd Foster hefyd yn mwynhau natur yn gymaint, fel y mae ei ysgrifeniadau yn llawn o honi, ac yn ein dwyn i weled mwy o'i gogoniant, ac i'w charu yn fwy dwfn. Y mae newydd-deb y gwllith ar ei flugyrau. Y mae arogl ei ysgrifeniadau "fel arogl maes, yr hwn a fendithiodd yr Arglwydd." Ac heblaw fod natur ganddo yn ymddangos yn decach i ni ynnddi ei hun, y mae hefyd yn dyfod yn fwy pwysig ac yn fwy cysegredig fyth, fel y dangosir hi allan fel dammeg fawr, fel *hieroglyphic*, yn llawn "cyfatebion ac arwyddluniau" o ryfeddodau y byd ysbrydol.

Ond heblaw y tynerwch a'r cydymdeimlad dwfn yma o'i eiddo a'r oll oedd gain a serchog, a'i diriondeb at blant trueni, yr ydoedd hefyd yn ddyn o deimlad anrhydeddus iawn, yn elyn anghymodlawn i bob rhodres, anghyflawnder, trais, a gorthrwm. Ni fynai ei dwyllo gan ymddangosiadau a rhwysg; ond edrychai ar bob peth yn noeth, a ffeiddiai yr hyn oedd adgas yn mhob man. Ychydig o amser yn ol, yr oedd duwioldeb yr ymherawdwr Alecsander o Rwsia yn destun dyddorol iawn gan lawer o bobl dda i siarad yn ei gylch; pan yr oedd rhywun yn sylwi wrtho, mewn dull pur hygoelus, fod yn rhaid fod yr ymherawdwr, mewn gwirionedd, yn ddyn nodedig o dda.—"Ydyw, syr," ebai yntau, yn ddirifol, ond gydag edrychiad craff, "yn ddyn da *iawn*—pur ddefosionol; mae yn ddiau ei fod wedi gofyn bendith cyn llyncu Poland!" Mae ei ymosodiadau ar ddynion cyhoeddus y deyrnas hon, oeddynt heb wneyd dim tebyg i gyflawnder a'u hymddiried—ar sefydliadau eglwysig, &c., oeddynt yn gadael y miloedd pobl i "farw o einieu gwybodaeth"—yn ei lythyrau cyfrinachol a chyhoeddus, yn ei erthyglau i'r "*Eclectic*," ac yn ei draethodau oll, yn drymion a llymdest, ac yn llawn o'r urddas a'r difrifwch sydd yn gwneyd hyd yn nod i ddyinion drwg deimlo mor ofnadwy yw y gwirionedd! Po agosaf yr eid ato, puraf oll oedd ei ymarweddiad. Y mae yn llefaru llawer am ragoriaeth ei gymeriad, fod y ddwy forwyn oedd yn ei wasanaeth pan fu farw, wedi bod gydag ef am ddeng mlynedd ar hugain, ac yn ei garu fel eu tad.

Yr ydoedd hefyd yn ddyn duwiol iawn, yn enwedig y rhan olaf o'i oes. Yr oedd rhai hynodion yn perthyn i'w gymeriad, mae yn wir, a osodent eu delw hyd yn nod ar ei grefydd; ond er hyny, yr oedd ei galon yn wastadol yn ymddiried yn barchus iawn yn yr Arglwydd. Pan finid ef fwyaf gan deimladau o unigrwydd a dyeithrwoch gyda golwg ar y byd, teimlai yr amser hōno fod Duw yn agos. Dywed ei fod unwaith yn ei deimlo ei hun, gyda golwg ar ddynion, fel ynys yn nghanol y môr; ond gyda golwg ar Dduw, ei fod yn aros fel darn o'r cyfandir. Y mae yn ei gyhuddo ei hun yn aml, yn chwero iawn; dichon fod llawer wedi ei gamddeall trwy hyn, a meddwl ei fod yn un hynod o ddrwg; ond yr achos, wedi y cwbl, mae yn debyg iawn, o'r gwahaniaeth rhwng eu hunanfoddlonrwydd hwy a'i gyhuddiadau ef, ydoedd tra-rhagoriaeth ei syniad am yr hyn ydoedd perffeithrwydd crefyddol i fod. Chwiliai ei hunan fel barnwr llym, llym iawn; ac wrth weled mor bell ydoedd o fod ar ddelw Duw, condemniai ei hun yn ddirugaredd. Gwnai yn debyg mewn ystyr lenyddol. Cwynai ei fod yn ddiog, yn hwyrffydig, ac araf; haerai fod ganddo y cof gwaethaf yn

ei hun, ac yn fwy defnyddiol, mae yn debyg, i'r byd; ond mae yn anmhosibl i ni feddwl nad oedd ei dduwioldeb yn ddwfn iawn, ac o'r iawn ryw—y fath ag oedd yn gwneyd ei yrfa yn llwybr uniawn i ogoniant presennoldeb Duw.

Fel pregethwr, nid ydoedd yn llwyddiannus. Y mae hyn i'w briodoli, yn un peth, i ansefydlogrwydd ei feddwl gyda golwg ar rai o athrawiaethau yr efengyl ar un adeg, a'i ogwyddiad at amryw fân bethau nad allai y bobl gymeradwyo yn eu gweinidog, ond yr ymgynera i efe â hwynt, oblegid ei adgasrwydd gwreiddiol at bob peth tebyg i druth, arferiad, neu ffurf. Bu, am adeg, yn gyfeilliornus—neu o leiaf, yn ansefydlog—ei farn am ddirgelwch mawr yr efengyl—Person Crist. Dywed, nad oedd yn gydnabyddus yn Dublin ag un o foneddigion y *cloth*—y gweinidogion. Ni fyddai fawr byth, pan yn gweinidogaethu yn Newcastle, yn myned i'r dref i ymweld â'i bobl. Amlygai ddymuniad unwaith a thrachefn, i gael capel iddo ei hun heb eglwys, er mwyn gochel pob rhagrith, &c. Cawn ef, dro arall, mewn cellwair, yn addaw wrth gyfai, y pregethai yn Leeds, pan ddeuai i edrych am dano, "os, yn wir, y byddai iddo ef ganiatáu iddo esgyn i'r pulpud, ac y caniatâi y bobl iddo aros yno; oblegid fod ei wallt wedi ei rwymo, a'i wasgod yn goch." Ni weinyddodd yr ordinhâd o fedydd erioed, ac y mae yn debyg nad edrychodd, o gwbl, ar ei gweinyddu wedi tyfu i fyny. Buasai pethau fel yma yn ddigon i attal ei lwyddiant fel pregethwr i raddau helaeth, pe *buasai* pob peth arall yn ffafriol. Ond yr oedd pethau eraill ymhell o fod felly. Yr ydoedd yn ddiffygiol yn sier yn yr ymroddiad gweithgar hwnw, sydd yn tynu iddo ei hun nerthoedd y meddwl a'r galon, i'r dyben o adeiladu eglwys i Dduw, a'r hwn sydd erioed a byth yn annattodol gysylltiedig â llwyddiant. Yr ydym ni wedi bod yn dychymygu, fod ei ddull o bregethu yn dangos mwy o amcan at ddysgu y bobl i *feddwl*, nag i'w dychrynu i ffoi rhag y lliad a fydd. Nid oedd tŷn ei bregethau yn rhoddi digon o arbenigrwydd i elfenau bywydol yr efengyl. Dywedai ef ei hun rywbryd am Fawcett, *Nad ydoedd yn wir yn ddigon efengylaidd*;

" Mutato nomine de te
Fabula narratur ;"

y mae yntau druan yn rhy agored i'r un cyhuddiad, a bydded hyd yn nod ei ddarlithiau cyhoeddedig, er mor gampus a gwerthfawr ydynt, yn farnwyr. Mae yn ddiau, ei fod yn pregethu yn rhagorol bob amser, ac weithiau gydag ymroddiad mawr; ond hyd yn nod ar ei adegau goreu, mae yn amheus a hoffid ef gan neb ond y bobl feddylgar. Mae hanesyn a adrodda Mr. Sheppard (ii. 311), yn fynegai cywir o farn a theimlad y bobl yn gyffredin yn ei gylch. Dywed fod dwy hen wraig mewn pentref lle y pregethai, yn siarad am dano rywbryd, ac un yn ei alw yn "fwi perffaith," a'r llall yn "hiraethu am glywed y gwr da yna trwy y gauaf." Byddai y bobl fwyaf doeth a diwylledig yn ei fwynhau, fel rhai "yn cael ysglyfaeth lawer." Bu yn anfodus, mae yn wir, mewn rhai o'r cynulleidfaoedd a gafodd dan ei ofal, a chwynai yn enbyd o herwydd hyny; ond ai ni allesid dysgwyl i awdwr y "*Decision of Character*," a'r dyn a waeddai yn gymaint am ddirifwch prophwyd, a zel apostolion Crist, wneyd rhywbeth i orchfygu y drwg, yn enwedig gan fod dynion annhraethol lai yn gallu llwyddo mor fynych yn yr un amgylchiadau? Yn lle hyny, byddai, braidd yn ddieithriad, ac mewn ychydig amser, yn pregethu ei gynulleidfaoedd i'r *dim*!

Oud, fel mudiolwr, yu y diwedd, y mae Poster wedi ogyddu a v. er-
 mewn cofnodwriaeth, a dynia yr unig safle (a. u. y mae y cerbydau
 gan ddyw gymed neu dano. Klafus na fu ovi erioed ar y cerbydau
 -catholau a'i fediwl yu gosod eu hargraff briotto ei huanal yu ym-
 ae yu fwy cyflawn, ac ei gymrodd oll. Ac fe mae ym-
 ddiogysa mwl y peth mawr oedd yu ei wneyd yu John Poster—
 allan o'm naillawl fel person ar ei ben e. nut yu hanes newyddol
 ydiodd (na caniateu) i m fathu gair at eil gwasanaethu *memorandum*.
 honly at golydd. Ie thau fwyaf o lawer o ddyworydd. ac yu y cerbyd
 ddywaw-lywy y ddywoliacth, ind ydyw addysg out yu ym e. mae y
 gyfodiad-dydwolth a ddyw ddiull aedyddidig o carvet at befnat: gwasanaeth
 gan yu oev, yu ou ddyw allau (fel mawr o'r ystau) a reog ar y cerbydau
 fawr y mae panh yu tholog ar hyd-ddi; ac arui, arui, y mae y cerbyd
 byth. Oud am y dyw gwreiddiol, yr oll a wna addysg mae ei wneyd
 ddiull a'i alluog, a'i alluog i'w dysgyblu, a'i gybeuw. I ffermat a e-
 ffermat ymroddi ag of ymholiacth, y mae yu edrych arui yu our ammodur.
 y mae llaw wadi gosod yudlo at ddyw o yu i dori ffordd *o'u e. am.*
 bul y cerbyd Poster yu y " *Doctrine of Character* " am y cerbyd pen-
 fel yu moddu ymddiol yu ei farn of huu, ind ydyw bytu yu ymroddi.
 a pholl arall at mwyd gwybod ou bara, ond yu unig er mwyd deul yu o'i
 y mawr yu wylol am y peth, felly, yr oll a wna addysg a hefyddidig
 dyw gwreiddiol, ydyw, rhoddi ar ddiull iddo sut y mae petnat yu bod. ac
 y mae yu mudiol ac yu tynu ei gwasglaw fel yr ewyllys ei hun. Nid
 yu yu peth yu i'w ysgol. Y mae ei foddwl yu glir oddiwth " *o'u e.*
 ac arall " peth yu felly i ffermat. Yr oedd Poster felly mewn modd
 achyng. Oud, hollaw hyny, yr oedd ei *seanolwrydd* yu gosod hynod-
 twydd paromol am hyl yu nod yu mysg y meddylwyd gwreiddiol. Yr
 ydiodd hui amau yn dyllawn iddo ei hun; odrychai ar bawb a phobpeth
 (ac mae gair a threiddiol y gwael hyny!), gan gadw ei safle yn ddi-
 hawid at ei galon at human. Y mae bob amser yn rhoddi ei *feddyll* i ni,
 ac yu gwybod i ni ddiull, mewn modd naillawl iawn, eu perchynas fywiol
 ag at ei hun. Y cerbyd yu o'u fediwl fel tystiolaeth Carlyle am Dante, ei fod
 yu " *o'u e. am.* ac hanes *as is world-wide, but world-deep,* " yn briodol
 am Poster hui. Mae llawer o ddyworydd rhyngdynt. Mae ysgrif-
 wriadau a ddiu yu *seanolwrydd* ar y golydd. Bydd darllen Dante,
 wathian, yu peth i ni edrych o'u hamgylch, a hanner arwyddo rhag fod
 rhyw ddywoliacthau amadwy yu tremlo arnom; neu yn peri i ni deimlo
 fel yu safatol yu hanner nabil gan ogoniant hawddgarwch Beatrice. Yr
 oedd at mor ddyworydd, fel yr oedd, fel John Bunyan, yn gwneyd ei
 ddiwoliacthau wathian yu hanesau hyw; mor farddonol, fel yr oedd yu
 gwneyd at ddywoliacthau yu olygfydd; ac yu fynych mor fanwl, fel y dar-
 huaet gwreiddiolau ei fediwl gyda chywirdeb llythyrenol archadeciladydd.
 Oud ind ydyw Poster, ar fel ei grolwyll yn ffrythlawn a chyfothog,
 hych yu ddyworydd fel Dante a Bunyan. Ni fuasai ganddo amynedd i
 ymroddi; y mae yu *o'u e.* yu y gwirionedd yu uniongyrchol. Y
 mae at ddywoliacthau yuau i gyd yu olygfydd, ond y maent felly trwy
 yu teimlo barddonol, ac nid dim tobyg i fanylwydd llafur hanesydd.
 Y mae at ddiwoliacthau yu ffermat, ac mor wir iddo ei hun, fel y gallem weithiaz
 ddyworydd o'u galon yu o'u oin mynnes, pan y tyna ni ar
 ddyworydd ei gyfodiacth wrthym. Byddwn yn fynych iawn yn barod :

ddyweyd, "Yr ydych yn iawn, syr; yr ydym ninnau yn teimlo yr un fath;" ac oni bai ein bod yn dygwydd coflo yn amgen, braidd na themtid ni, weithiau, i ddyweyd mai fel yna y teimlem bob amser. Ond ambell dro, er hyny, yn enwedig yn ei "Ddarlithau," bydd yn dangos y fath adnabyddiaeth ddofn o'n calon, fel y byddwn yn edrych arno, yn hanner brawychu, ac yn gofyn heb yn wybod i ni ein hunain, "A ydym wedi ein dal gan ysbryd o fyd arall?" Ni fynem, wrth ddyweyd hyn, i'n darllenwyr feddwl ein bod yn fwy dychymycol na phobl eraill; credw, yn hytrach, ein bod yn teimlo felly wrth ddarllen Foster, am ei fod ef wedi tywallt yr ysbrydiaeth hwnw i'w ysgrifeniadau sydd yn ein gorfodi i wneyd hyny. Mae y *torpedo* yn eich taraw am ei fod yn llawn o'r trydan; ni ddysgwylwch i'r llyswen wneyd dim o'r fath beth.

Ond heblaw fod mewnlrwydd ei ysbryd fel yna yn rhoddi iddo yr an-byniaeth, y cryfder, a'r gwreiddioldeb neillduol, oedd yn gwneyd i fyny ei ragoriaeth fel meddyliwr, yr ydoedd hefyd yn ffynnonell ei wendid. Yr ydym yn tybio fod ei ddiffygion yn olrheinadwy i hyn. Y mae eisieu i ddyn dderbyn llawer o bethau trwy ffydd yn unig, gan ymddiried yn noethineb pobl eraill, neu rywbeth y tuallan iddo ei hun, fel *awdurdod*, cyn y bydd yn debyg o ddyfod ymlaen yn dda. Yr oedd Foster, o'r ochr arall, yn gweled cynnifer o bethau gwaelion yn cael eu credu gan y byd pan oedd yn ddyn ieuanc, fel yr aeth, o radd i radd, i ddysgwyl bod tua'i le wrth fod yn groes hollol i'r byd. Yr ydoedd wedi coledd yr arteriad yma o amhheu a chwilio i'r fath radd, nes yr ydoedd yn dyfod i'w ganlyn hyd yn nod at y Bibl, ac yn ei gadw o ran ei enaid, yn fynych, mewn tywyllwch mawr. Awgrymai cyfaill i ni unwaith, Tybed ei fod yn darllen digon ar y Bibl? Nid ydym yn sier am hyn. Ond, pa fodd bynag, y mae yn eglur ei fod yn ei gwestiyno yn ormodol ar rai adegau. Os addefwn fod y Bibl yn air Duw, y mae ei "*Fel hym y dywed yr Arglwydd*," wrth bob rheswm, yn ddiagon o derfyn ar bob ymryson, pa un bynag a fyddwn ni yn ei ddeall ai peidio. Yr oedd yr un peth hefyd yn peri iddo, weithiau, gloffi ar hanner y ffordd yn ei ymchwiliad ar ol y gwirionedd, ac felly, aros, yn fynych am amser maith, gyda ryw hanner gwirionedd, neu, efallai, gyfeiliornad noeth. Wrth ymwithio ymlaen i chwilio am farn gywir am rywbeth, efallai y tarewid ei feddwl gyda grym arbenig gan ryw rwystyr neu ddyryswh na fyddai marwolion, yn gyffredin, yn meddwl dim yn ei gylch. Byddai newydd-deb yr argraff yn swyno ei ddychymyg; chwyddai y peth wrth hir syllu arno; ymddangosai yn fwy am ei fod yn nghanol niwl; yn gyffredin, ni cheisid ei gynnorthwyo mewn dull ennillgar i ddyfod drosto; ac nid y nerth lleiaf a'i rhwymai wrth y syniad fyddai, ei fod yn groes i dyb y lliaws difeddwl. Mae yn debyg iawn ein bod i briodoli y diffyg yma mewn meddwl mor ardderchog, fel *rhai* diffygion eraill, ond llai pwysig, i amherffeithrwydd ei ddiwylliad boreuol. Pe buasai wedi ei dynu trwy ddysgyblaeth fanol o'r dechreuad, efallai y buasai hyny yn gymhorth iddo yn ei flyneddau dyfodol i feddwl yn fwy trwyadl a gorphenol; i beidio cymeryd ei faglu cyn dilyn yr ymchwiliad i'r pen; i beidio aros ar olygiadau hannerog; ac i beidio petruso derbyn peth ar awdurdod ddiagonol, am ei fod yn cael ei gylchynu â rhwystrau, heb brofi yn ddiarnheul i'w feddwl ei hun fod y grediniaeth wrthgyferbyniol yn amgylchynedig â rhwystrau llai. Y mae yn dadgan ar wahanol adegau gyanifer o gredoau gwahanol, ar rai pethau, fel y mae yn anhawdd, os nad yn

anmhosibl, gwybod beth ydoedd ei gred mewn gwirionedd. Gallasai ddyweyd, gyda golwg arnynt, fel y dywedodd Hegel, ychydig cyn marw, am ei athroniaeth, "Nad oedd neb yn Germany yn deall ei athroniseth ef, ond un; ac nad oedd hwnw yn ei deall ychwaith!" Pe buasai Foster wedi arfer dyfod allan yn fwy o hono ei hun, ac ymdrechu yn egniol i weithio ei ffordd trwy y brysglwyni a'r anialwch, i oleuni barn glir a ffydd ddi-betrus, buasai ei feddwl mawr yn fwy tawel a sefydlog, ei dduwioledeb yn fwy dysglaer, a'i fywyd yn llawer mwy defnyddiol. Yr oedd yr un mewn-olrwydd ysbryd hefyd yn ei gadw i edrych yn wastadol ar ei galon, ac felly, i ymdeimlo yn wastadol a'i drygioni a'i haflendid; yn lle edrych allan yn fwy at yr Hwn y mae bywyd a glanhad yn deilliau oddiwrtho. Hefyd, fel canlyniad i hyn, yr oedd ei sylw yn cael ei gaethiwo byth a hefyd at ddrygioni a thrueni y byd, nes y byddai, weithiau, yn myned i anobeithio am ei adferiad, ac yna yn crwydro o ran ei feddwl i "anialwch gwag erchyll" o fyfyrodau duon! Gresyn calon na fuasai yn ymddiried yn fwy diysgog yn "ngair yr addewid," yn gweithio ymlaen, ac yn gadael amser i'r Mawredd i'w esbonio ei hun. "Buasai yn dda genyf," ebe Dr. Chalmers, "pe buasai fy nghyfaill Mr. Foster yn gohirio rhai o'r anhaws-derau a'i blinent hyd y dydd pan eglurir pob peth."¹

Y mae ei *arddull* yn dra phriodol iddo ei hun. Y mae yn ddarlun mor ffyddlawn o hono ag ydyw ei feddyliau; y maent wedi eu bwrw i'r un *fold*, ac yn cyfateb yn berffaith i'w gilydd. Ystyriai ef ei hun, mai y cyfeiriad hapusaf at ei arddull gan yr adolygwyr, ar ymddangosiad un o'i weithiau ydoedd, gair o eiddo ysgrifenydd yn y "*British Review*," yr hwn a soniai am ei *exquisite precision of language*. Y mae ei eiriau bob amser mor ddetholedig, fel y teimla y dyn galluog a choeth, wrth ddarllen unrhyw frawddeg o'i eiddo, nad allesid braidd trwy holl gylch yr iaith Seisonig, gael geiriau mwy priodol i'w gwneyd i fyny—mwy tebyg i'r peth ei hunan; y maent fel wedi *cyd-dyfu â'r syniadau*, fel y rhiagl am y blag-uryn. Y mae Longinus² yn sylwi, am ddarn o un o areithiau Demosthenes, fod ei *rhythm* mor berffaith, fel y buasai y cyfnewidiad lleiaf, hyd yn nod mewn un gair, yn dinystrio ei seingarwch. Nid ellir dyweyd hyn am fwsig brawddegau Foster—ni ofalai am hyny ond anfynych—ond fe ellid ei ddyweyd am fanylrwydd gorphenol detholiad ei eiriau—eu *cerity*, chwedl yntau, i'r syniadau. Ac nid ydyw hyn yn beth i synu ato, pan feddylion y drafferth ddirfawr a gostiai ei frawddegau iddo. Byddai cyfansoddi, mewn diwrnod, gymaint ag a lanwai dudalen argraffedig yn orchest iddo; a byddai edrych dros hwnw drachefn i'r dyben o'i ddiwygio, a'i wneyd yn barod i'r wasg, yn fynyeh yn orchwyl annhraethol galetach. Byddai digon o waith iddo, weithiau, am ddyddiau ar un frawddeg—gosodai hi mewn mil o wahanol ffyrdd, ac yn aml yn y diwedd byddai yn rhaid iddo dystio ei bod ymhell o fod wrth ei fodd. Y mae perffeithrwydd ei ysgrifeniadau yn ymddangos yn rhyfedd iawn, pan feddylion mor adgas oedd ganddo feddwl am ysgrifenu, ac wedi hyny mor boenus oedd y llafur iddo. Y mae ysgrifenu, i lawer o awduron yn hyfrydwch dirfawr; ond fel hyn y dywedai Foster,—“Yr unig achos fy mod heb ysgrifenu atoch ydyw y gwrthwynebrwydd a deimlwyf at bob math o ysgrifenu; gwrthwynebrwydd, fel y gallaf yn onest ddyweyd, ac y mae yn ddrwg genyf ei fod yn wir,

¹ "*Sabbath Scripture Readings*," cyf. i. tudal. 416.

² "*De Sublimitate*," adran xxxix.

sydd yn fy nilyn trwy bob paragraph neu frawddeg a ysgrifenas. Gyda theimlad yn ymylu ar adgasrwydd, y byddaf bob amser, neu ar unrhyw destun neu achlysur, yn cymeryd fy ysgrifell i fynd. Y mae y mân bethau ynte, mewn ffordd o feirniadaeth, y gorfodais fy hunan i'w gweithio, wedi costio i mi fwy o hunan-ymwadiad nag a gostiodd esboniadau Henry a Gill, neu holl weithiau anferth Calmet, i'w gwahanol awduron. Fe leihâi y gwrthdeimlad yma pe cyrhaeddwn fwy o rwyddineb; ond nid wyf yn gwneyd hynny oddigerth mewn manylrwydd, ac mae yn debyg na wnaif byth" (i. 36). Mae yn hawdd i ni wrth ddarllen ei waith waeddi gyda Dante:—

"O happy thou!
Gifted with words so apt to speak thy thought,"

a meddwl mai ffawd dda y cafodd ei eni iddi ydyw hyn, heb goffio am y llafur, yr hunanymwadiad, yr ymdrech, y cyfyngder, ie yr ing, braidd, a fu arno yn gweithio ei syniadau allan, ac "yn chwilio am eiriau cymeradwy." Gallai y darlennydd gael mantais i farnu hyn i raddau trwy gymharu yr argraffiad cyntaf neu yr ail o'i Draethodau (os medr gael gafael arnynt), âg un o'r argraffiadau dilynol. Yr oedd wedi cymeryd trafferth ddirfawr i geisio perffeithio y cyntaf; ond nid oes fawr frawddeg o hono nad ydyw wedi ei chyfnewid yn y lleill. Byddai eu cymharu yn ymarferiad da tuag at ddysgu cyfansoddi.

Y mae cyfatebrydd perffaith ei arddull i'w syniadau yn peri ei bod yn llawn o bob amrywiaeth. Y mae gan lawer o awduron arddull dda iawn, mae yn wir, ond rhyfedd mor ychydig o foldiau brawddegau sydd ganddynt. Y mae yr un hydau, yr un ffurfiau, yr un diagyniadau, yn dyfod y naill ar ol y llall am dudalenau a chyfrolau bwygilydd. Ond y mae syniadau a theimladau yr enaid yn amrywio yn ddiderfynau; a phaham y rhaid eu gwastgu oll i ryw un ffurf neu ddwy? Y mae unffurfiaeth ynddo ei hun yn annymunol; ond y mae ceisio cloi mewn unffurfiaeth celfyddydol caeth, o ran dull o ymadroddi, amrywiaeth dibendraw gweithrediadau y meddwl ac adnoddau iaith, yn llawer mwy annymunol, ac yn rhwym o fod yn groes i natur.¹ Er mor hyfryd fyddai ymrodio dan awyr glir a thyner Itali, eto os cedwid ni yno am amser maith, mae yn debyg y blinwm; fel y clywsom am un hen forwr o Frydain oedd yno unwaith, wedi llwyr ddiffygio gan y disgleirdeb gwastadol; ond wrth weled y cymylau un diwrnod yn dechreu gorchuddio y nefoedd, ac ystwm yn dynesu, a waeddi mewn brwdfrydedd, "Hyna! dyna rywbeth tebyg i wybren!" Gwell genym ninnau yr wybren fel yr ydym yn ei chael—weithiau yn deg fel gwlad angelion, a'r haul yn ei haddurno â'i ogoniant, neu loer y nen yn gwasgar serchogrwydd drwyddi oddi rhwng miliynau o ser, ac weithiau yn cael ei gorchuddio â ohymylau, ei chau mewn tywyllwch, ei chynhyrfu â thymhestl, ei hollti â mell, neu ei siglo gan daranau Duw. Ac am yr un rheswm y mae yn well genym arddull fel yr eiddo Foster,² sydd yn meddu digon o "lewder i gydfyned" â holl amrywiaeth natur a gwirionedd, heb geisio ystumio y

¹ "Βούλεται δὲ ἡ φύσις τοῖς νοήμασιν ἐπεσθαι τὴν λέξιν, οὐ τῇ λέξει τὰ νοήματα."—Y mae natur yn gofyn am i'r arddull ddilyn y syniadau, ac nid y syniadau yr arddull.—*Dionysius Halicarnassus, Judic. de Isocrate: § 12.*

² Yr ydym yn cofio clywed cyfaill dysgedig yn dyweyd unwaith mewn ymddyddan, pan oedd cyfaill arall yn traethu yn wresog am *style* Mr. Hall, gan ei hedmygu hyd yr eithaf, ei fod ef yn ystyried fod yr eiddo Foster yn tra rhagori arni, o leiaf y gallai ef ddarllen Foster yn hwy o lawer *heb flino*.

cwbl i ryw un ffurf. Y mae ei frawddegau, fel ei feddyliau, o bob math, ystum, a hyd, o'r frawddeg fechan feranadlog, o air neu ddau, hyd yr un hir, gymalog, gymhlethedig, sydd yn llusgo ei meithder grymus weithiau am dudalenau. Nid ydyw ei arddull yn berffaith, oblegid nad ydyw ef bob amser yn meddwl yn berffaith; ond y mae, fe allai, bob amser yn berffaith i'w feddwl—a pha berffeithrwydd uwch a all arddull gyrrhaedd? Y mae yn ddfyfr gweled weithiau fel y mae yn dangos rhai o'i frawddegau meithaf a grymusaf, fel y maent yn ymwithio i fod yn ei feddwl, ac yn derbyn eu ffurf. Fel yn amser creadigaeth y byd,—

"Now half appear'd

The tawny lion, pawing to get free,
His hinder parts, then springs, as broke from bonds,
And rampant shakes his brinded mane ;"

felly y mae llawer o'i frawddegau yntau—yn amrosgo, ond yn llawn o yni, yn ymwithio i'r golwg yn gryffon a phenderfynol, nes y maent yn sefyll ar ei dudalenau yn llawn o ymwybodolrwydd mawredd a nerth, fel brenin-oedd y goedwig eu hunain. Ymddengys mai mewn cysylltiad â'r goleuni yma a deifl ei ysgrifeniadau ar *ddygiad ei feddyliau i fod* y mae eu gwerth arbenig yn gynnwysedig, fel y maent yn cynhyrfu y rhai sydd yn ei astudio i feddwl eu hnnain. Y mae ei ysgrifeniadau, nid yn unig yn llawn o hadau meddyliau, ond hefyd—yr hyn sydd annhraethol werthfawrocach—yn llawn o hadau *meddylgarwch*.

Yr oeddem wedi nodi lliaws mawr o ddarnau o'i eiddo, o dlysi ac ar-dderchogrwydd arbenig, gan feddwl eu dyfynu yn yr erthygl hon; ond rhaid i ni eu gadael. Teimlwn y bydd ein hamcan wedi ei gyrrhaedd yn llwyddiannus, os bydd yr ysgrif yma yn foddion i dueddu rhai o'n cyd-wladwyr i ffurfio cyfeillgarwch â John Foster, ac os bydd o ryw wasanaeth iddynt fel arweiniad i fewn i'w ysgrifeniadau. Yr ydym wedi cyfeirio at rai o'i ddiffygion; gobeithiwn na bydd hyny yn foddion i beri i neb edrych yn ts ar ei weithiau. Y mae rhywbeth yn dywysogaidd yn fynych hyd yn nod yn niffygion dynion fel hyn, er fod amryw o honynt yn peri i'r ochea-aid ddystaw, ond difrifol, lithro dros y wefus. "Mor dlawd a dall ydyw y ddynoliaeth yma, wedi y cyfan! y mae hyd yn nod ei dynion goreu yn agored 'i gyfeillorni fel defaid!'" Ond nid ydym yn meddwl y bydd neb o wyr ieuainc Cymru yn agored i ddim perygl oddiwrth ei wendidau, tra y credwn yn ddiarmheuol nad allai ei ragoriaethau lai na gwneyd argraff ar eu meddwl a fyddai yn annhraethol werthfawr. Cynghorem hwynt i'w astudio, ac i ymestyn am ddilyn ei ol yn yr oll sydd werthfawr a da, gan weddio yn wastadol am ei ddiffrifwch a'i onestrwydd, ac hefyd am ddoeth-ineb a chymhorth oddi fry i ochel ei brofedigaethau. Mae yn wir y cawn rai, weithiau, yn priodoli anhawsdereu dynion fel Foster i ddyfnder eu myfyrdodau. "Pe byddech chwithau yn meddwl yn ddigon dwfn," meddant wrthym ambell dro, gan edrych yn gall, "chwi deimlech chwithau beth ydyw cael eich curo gan ammheuon ac anhawsdereu." Nid ydyw hyn ond ffloreg i gyd. Y mae gwirionedd Duw yn berffaith fel efe ei hun, a gallwn benderfynu po ddyfnaf yr elom iddo, mai perffeithaf yn y byd yr ymddengys i ninnau. Mae yn wir fod yn rhaid meddwl yn ddwfn i ganfod anhawsdereu (i *ganfod*, meddwn, nid i ailadrodd drosodd a throsodd drachefn anhawsdereu a ganfyddwyd er's canoedd lawer o flyneddau, ac a symudwyd oddiar y ffordd ddeng mil o weithiau gan amddiffynwyr y gwir-

ionedd, fel y gwna lliaws mawr o'r rhai a fynent gael eu hystyried yn feddylwyr dyfnion yn ein dyddiau ni), ond mae yn ddidadl nad oes eisieu i ni ond meddwl dipyn yn ddyfnach na chawn esboniad ar y cwbl. Mae yr archangel, yn sicr, yn meddwl yn ddwfn er dyddiau tragwyddoldeb; ond nid yw hyn yn un rhwystr, eithr yn hytrach y mae yn gymhorth dirfawr, iddo i ymostwng o flaen yr orseddfainc, a gwaeddi gyda y llu mawr, gan orchuddio ei wyneb â'i adenydd, "Sanct, Sanct, Sanct yw Arglwydd y lloedd, yr holl ddaciar sydd lawn o'i ogoniant ef." Ni raid i ni wrth feddwl yn ddwfn ofni dim am y gwirionedd, nac am ein cysur ein hunain, os bydd i ni ofalu am feddwl yn yr iawn gyfeiriad, a meddwl fel y mae yr archangel yn gwneyd, ac fel y gweddai i ni wneyd yn enwedig—mewn ymddiried yn yr Anfeidrol.

Mae y cyfrolau hyn yn ddyddorol dros ben i'w darllen. Nid yw Mr. Ryland wedi gwneyd fawr fwy ei hunan nag adrodd ffeithiau ei fywyd, gan adael iddo ef ei hun, trwy ei lythyrau, &c., ddyweyd ei hanes wrthym; ac y mae y cofiant o gymaint a hyny yn fwy gwerthfawr. Cynnwysa rai cannoedd o'i lythyrau cyfrinachol, a channoedd o sylwadau gwerthfawr dros ben a ysgrifennodd yn ei ddyddlyfr (yr ydym yn methu deall hefyd pahan na fuasai y rhai hyn i gyd i fewn—y mae llwch aur yn rhy werthfawr i'w golli), a lliaws o'i gyfansoddiadau. Gwelsom rai mân hanesynau am dano mewn manau eraill, y buasai yn dda genym eu cyfarfod yma; megys, mai Miss Snooke a'i gorfododd i ysgrifenu ei "Draethodau," fel ammod llwyddiant ei —, &c.: mai un o'r pethau cyntaf a'i cododd i sylw fel pregethwr ydoedd dywediad nodedig o'i eiddo mewn rhyw bregeth, "Fod mor anhosibl i gorff Crist aros yn y bedd ag a fuasai i eira aros heb doddi ar wyneb yr haul:" ei fod, wedi iddo fod y tro cyntaf yn nghymdeithas Coleridge, pan ofynwyd iddo sut yr ydoedd ef mor ddystaw (yr oedd yn siaradwr campus ei hunan), wedi ateb, "O, pwy fuasai yn meiddio siarad tra yr oedd efe yn llefaru!" na allai Hall bregethu yn Mristol os byddai Foster yn y golwg, ac felly byddai raid iddo eistedd mewn rhyw gongl o'r neilldu, &c.

Y mae y llyfr yn rhad hefyd. Gellir cael y ddwy gyfrol am saith swllt, yn yr argraffiad yma, yn lle tuag un ar bymtheg. Mae yn dda genym ddeall fod Mr. Bohn wedi dwyn allan ei weithiau eraill hefyd yn ei gyfres. Yr oedd ei ysgrifeniadau yn anhawdd eu cyrhaeddyd o'r blaen; ond yn awr y maent wedi eu cyhoeddi yn y gyfres hon, yn gyfrolau prydferth, gwerthfawr, a rhadlaw. Y mae y gair olaf yma, ysywaeth, yn un o ddyddordeb pwysig i'r rhan fwyaf o efrydwyr galluocaf Cymru.

CRISTIONOGAETH YN NGWLAD Y TWRC.

[*Christianity in Turkey. A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church.* By Rev. H. G. O. DWIGHT, Constantinople. London: 1854.]

Y MAE YR ANGHYDFOD SYDD WEDI CYMERYD ILE RHWNG TWRCI A RWSIA, WEDI GALW ALLAN LU MAWR IAWN O YSGRIFENWYR I EGLURO ANSAWDD AC AMGYLCHIADAU Y DDWY YMHERODRAETH EANG YMA, FEL NAD OES BRAIDD UN PWNC YN DWYN

parhysus i'r maill a'r llall, nad oes rhywun wedi cyrrwng eu gwanneth i radd gwerthi eria. Dygwed lawer o bethau i'r amryw ag oeddynt yn gwybodaeg hyd yn hys; ac nid oes ond vchwyd med ydynt yn teimlo dwydwroeb newt pob hyfberchid am eu galle gwladol, mamochol, milwrol, eu crefydd, eu deffona a'u hysbectia—y pethau nad oeddynt o'r blaen yn hysbys ond i vchwyd, ac nad oedd y lloes yn gofion dim yn eu cylich. Itra y mae y maill doobarth o swderna yn cyhoeddi i'r byd ffrwyth eu hysbwylladau yn hanesmacta y gwledydd hys o'r dyddiau gryn, blynedda yn hen oesoedd hyd y dyddiau hys. y mae doobarth arall yn ddiwyd a llafurus newt yn oesoedd chwilio allan ac eubonia y pethau sydd i ddiwyd ar oi hys. Ac y mae rhai o'r doobarth onaf newt gadarn dros ryw syniadau o'r enbydd eu hunant, fel yr hollant braidd, nid yn unig mai feily y cymer pethau ia ond mai feily y rhaid iddynt fod. Nid yw y cyfeillion hys ychwaith yn galle cydwygu a'u gilydd ar rai pethau a vachytr gawddynt o'r peth newt, newt cyffwrdd a thragod y ddiwyd wind yn oi y prophwydoliaethau sydd wedi rhedeg o'r blaen. Ac y mae y maill blaidd a'r llall yn vstrued y rhai hysy nad ydynt yn galle cydweled a hys, a'r rhai sydd heb fenna bod newt benderyddol guda goiwy ar fanvhwydd rhagfynegiadau yr vachytrian sanctaidd am angylchindas dyfodol y gwledydd hys, a chalyvynadau y rhyfel presennol, wedi eu meddianna a rhyw ddyliu newt na cyffwrdd. Pa fodd bynag, y mae genym seiliau digonol i greda y cyfaetha Duw ei addeuylion, ac y "rhaid i'r leue deyrnnes hyd on oodder ei holl cyllid dan ei draed ef." A pha beth bynag fydd diwedd y pethau hys yn galle y gwyr Gristion hys na theimlo yn hyfydd wrth glywed am raddau o hysbectia ar safur y rhai sydd yn "ymdrech yn mhlaidd y fyddi a raddwyd newt i'r saunt."

Y mae rhai wedi bod yn teimlo pruder—ac hysrach fod amebell un eto —fod Pethau yn cymerd rhan yn y syniadau presennol o blaidd Twrci yn erbyn Rwsia, ar y cyfrif ei bod trwy hysy, meddant, yn pleidio Mahometanaeth yn erbyn Cristionogaeth. Ond y mae y gwahaniedd yn fwy a'u wng yr erwan, nag ydyw rhwng yr hys y maent yn ei gymmrycholi yn y ddiwyd wind. Gellid galle Eglwys Groeg, yn Rwsia, yn Nicholiaeth; ac yr wyf hysia yn enw newt priodol o lawer na Cristionogaeth, newt hys ag y mae a ffruo enw a gosod allan natur yr hys y mae yn ei arwyddedion; oeddynt y mae yr ymberawdwr Nicholas yn cael odrych ato fel gwladol newt hysy g yn nghrefydd ei deiliaid, ag ydyw Mahomet gan y Ymberawdwr newt ymberawdwr nefol gan y Chinesaid. Y mae y Czar newt hys yn nghrefydd y Rwsiaid, ag ydyw Crist yn nghyfrif y Protestant. Nid newt hysia yn yr hys bynag ai eiddo gwreng newt y boneddig, nad yn ei ddeuylion ef yn gwyboda yn y lle newt af anrhydeddus, ac yn cael erwan a'u hysbectia ac addeuylion a newt o'r darluniau a berchir gawddynt hys ac ddydd newt hysia. Yn yr ymberawdwr hysy, y mae pob awdurdod, oeddynt yr guda a gwladol yn preswilio; ac y mae bywyd pwy bynag a hysia ei hysbectia newt dim, yn hollol yn ei law. Y mae yn wir fod Mahometanaeth wedi bod yn ffangell dros ar Gristionogaeth; ond newt hysia hys yn dymach ar Gristionogion nag a fu llywodraeth Rwsia ar y maill a hysbectia feidyl yn wahanol i'r "Eglwys unigreded ac addeuylion" hys y galle hys gawddynt. Yn wir, guda goiwy ar ryddid, y mae yn rhaid hysia y hysbectia i Twrci. Y mae yno gyfnewidiadau newt hysy newt hys o'r vchwyd hysbectia, a seiliau i ddygwyl y bydd newt hysia ar gwyboda.

Yn yr adeg ag y cymerwyd meddiant o ymherodraeth Groeg gan y Tyrciaid, Cristionogaeth oedd y grefydd a gydnabyddid yn gyffredinol yno; ond yr oedd ei phroffeswyr wedi gadael y symlwrwydd sydd yn Nghrist, a chwilio allan lawer o ddychymygion; ac nid oes y gradd lleiaf o le i ammheu nad oedd Mahometaniaeth yn y Dwyrain, fel Pabyddiaeth yn y Gorllewin, yn cael eu goddef gan Ragluniaeth, fel y derbynai y naill a'r llall y cyfryw dal am eu cyfeiliorni ag ydoedd raid. Danfonodd Duw iddynt amryfusedd cadarn fel y credent gelwydd, am na dderbyniasant gariad y gwirionedd.

Pan y cymerodd Mahomet II. feddiant o Gaerocystenyn, cydnabyddwyd y patriarch oedd yno fel pen yr Eglwys Gristionogol yn y Dwyrain. Yr oedd ei awdurdod y pryd hwnw yn cyrhaedd dros y patriarchiaid eraill oedd yn Antioch, Alexandria, a Jerusalem. Caniatuodd y Tyrciaid iddo fesur helaeth o awdurdod wladol, ac edrvhent arno yn gyfrifol am ymddygiadau y Cristionogion. Mewn amser, pa fodd bynag, ymddifadwyd ef o unrhyw awdurdod eglwysig uwchlaw esgob cyffredin, tuallan i derfynau ei batriarchaeth ei hun. Y mae gan bob un o wahanol bleidiau eu cynnrychiolydd yn Nghaerocystenyn, y rhai sydd i ryw fesur yn gyfrifol i'r llywodraeth dros y rhai a gynnrychiolant, ac y maent yn meddu ar radd led helaeth o awdurdod, mewn ystyr wladol, gyda golwg ar ryw bethau. Y maent yn gallu caniatáu trwyddedau priodas, cyhoeddi dedfryd ysgariaeth, cadw coflyfrau genedigaethau, a'r cyffelyb. Y mae yr Eglwys Armenaidd yn cael ei llywodraethu gan bedwar o batriarchiaid, a'r un a ystyrir uchaf o honynt yn Nghaerocystenyn. Y mae yno batriarch i'r Cristionogion Armenaidd sydd yn perthyn i Eglwys Rhufain. Y mae gan yr Iuddewon hefyd eu harchofferiad yno, ac nid yw y Protestaniaid ychwaith yn ol o'u cynnrychiolydd yno, er pan y cydnabyddwyd hwy fel plaid yn 1860. Yn wyneb hyn yr ydym yn canfod fod yno ryddid crefyddol i raddau led helaeth. Y mae wedi bod yn berygl bywyd yno i neb droi oddiwrth Fahometaniaeth, ac, yn wir, i gynnyg argyhoeddi neb o honynt o dwyll a geudeb eu crefydd; ond nid yw hyny ar y ffordd yn bresennol, o leiaf i'r un graddau ag yn y blyneddau a aethant heibio. Ni dderbynid tystiolaeth Cristion gynt mewn llys gwladol, ond yn awr y mae y rhyddid hwnw yn cael ei gydnabod.

Yr oedd y diwygiad, i fesur, wedi cael ei fwriadu a'i gynllunio gan ragflaenydd y Sultan presennol; ond o herwydd rhyfel, afiechyd, a marwolaeth, fe'i lluddiwyd ef i'w ddwyn i weithrediad. Yn y flwyddyn 1839 cyhoeddwyd deddfau newyddion gan Abdul Medjid ag oedd yn syndod i bawb am eu tynerwch. Cydnabyddid fod holl ddeiliaid yr ymherodraeth Ottoman-aid yn gydstad yn wyneb y gyfraith; a bod pawb, o ba genedl bynag, a pha beth bynag fyddai eu sefyllfa a'u cred, ar yr un tir; ac na byddai i neb gael ei roddi i farwolaeth heb gydsyniad y Sultan. Ni weithiwyd yr egwyddorion hyn allan i'r graddau y deallid hwy, gan rai, am gryn yspaid, a hyny yn bur araf, o herwydd rhagfarnau a thueddgarwch y rhai oedd mewn awdurdod. Dygwyd amddiffyniad y rhai a ymwrthodent â Mahometaniaeth o amgylch, yn benaf, trwy gyfryngaeth Syr Stratford Canning, y cenadwr Prydeinaidd. Yr hyn a ddygodd y pwne i sylw oedd, ddarfod i'w ieuanc, Armeniad o genedl a chrefydd, yn awr y brofedigaeth, o dan ddylanwad diod feddwol, ddyweyd ei fod yn ymwrthod â chrefydd ei dadau, a chofeidio Mahometaniaeth. Wedi dyfod ato ei hun, edifarhaodd am ei gamwedd cyn enwaedu arno; ond yr oedd yn rhy ddiweddar. Yr

aeth yn mysg Armeniaid Twrci. Ac i'r dyben o fwrw golwg ar y maes yr oeddynt wedi penderfynu llafurio ynddo, anfonwyd y Parch. H. G. O. Dwight, a'r Parch. Eli Smith, i roddi taith trwy y wlad, yr hyn a gyflawnwyd yn y flwyddyn 1830. Mewn canlyniad i hyn, symudwyd y Parch. W. Goodell o Malta i Gaercystenyn, fel y byddai ganddynt orsaf genadol yno. Anfonwyd eraill i'w gynnorthwyo mewn gwahanol barthau. Nid oedd yn ddiogel i ddyfod allan mewn modd cyhoeddus ar y cyntaf, ac felly buont yn llafurio i gael ysgolion i addysgu yr iuenectyd. Llwyddasant hefyd i gael argraffiad o'r Ysgrythyrau yn hen iaith Armenia. Ymddangosai y patriarchiaid a'r esgobion yn cymeradwyo eu gwaith dros ryw yspaid. Ond pan y llwyddasant i gael y Bibl yn yr iaith yr oedd y bobl yn ei deall, newidiasant eu tŷn, a throisant yn wrthwynebwyr iddynt. Pa fodd bynag, bendithiodd yr Arglwydd eu llafur, a daeth amryw o'r offeiriad i ymwrthod â'u hen ddefodau coelgrefyddol, ac i dderbyn y gwirionedd fel y mae yn yr Iesu. Dyoddefasant gryn lawer o erlidigaeth ac anfanteision, er hynny nid oeddynt yn pallu. Weithiau, fflangellid a charcherid hwy, am droi oddiwrt h yr "Eglwys sanctaidd;" bryd arall, alltudid hwy. Nid oedd gan y patriarchiaid, mae yn wir, hawl i'w cosbi yn unig am iddynt droi yn Protestaniaid; ond codid cyhuddiadau yn eu herbyn eu bod yn cyffroi y bobl, ac yn fradwyr yn erbyn y llywodraeth. Yr un rhesymau sydd gan y diafol i'w rhoddi yn ngeneuau ei weision yn mhob gwlad, ac yn mhob oes.

Wedi i'r diwygiad fyned yn ei flaen fel hyn yn raddol am amryw flyneddau, er pob gwrthwynebiad, penderfynodd y patriarch dywallt ei ddialedd arnynt hyd yr eithaf, a chyhoeddodd anathema arswydus o esgymundod ar un offeiriad oedd wedi gadael y wir fydd, a throai at yr hereticiaid. Yr oedd wedi cael ei alltudio ddwywaith o'r blaen, ond yn parhau yn gyndyn er y cwbl. O'r diwedd, cyhoeddwyd *bull* yn ei erbyn ef a'r *sectariaid diweddar*. Darlunir ef fel "adyn dirmygus" yn "dilyn ei chwantau cnawdol," gan grwydro a "bwhwman cyfeiliornadau," a thrwy hyn, fod yn "drangwydd i lawer." "Gan hynny," medd y patriarch, "yr ydym yn ei esgymuno, ac yn gwahardd iddo, fel diafol a phlentyn y diafol, i fyned i fysg y credinwyr. Yr ydym yn ei fwrw ymaith o'r offeiriadaeth fel aelod toredig o gorff ysbrydol Crist, ac fel cangen wedi ei thori o'r winwydden, yr hon nid yw dda i ddim ond i'w bwrw ymaith i'r tŷn." Wedi hynny, gorchymynir i'r ffyddloniaid, ymhell ac yn agos, yn mhob dinas, na byddai iddynt gymdeithas âg ef, ac nad edrychent ar ei wyneb, "gan ei ystyried fel wyneb Belial;" ac na dderbynient ef i'w tai mwy na "blaidd ysglyfaethus," gan ei fod yn meddu gwenwyn marwol ag sydd yn dystrywio eneidiau dynion; ac hefyd, fod iddynt wyllo rhag athrawiaethau twyllodrus y sectariaid diweddar, sef y Protestaniaid, a gweddio ar fod i Dduw ymweled â hwy yn ol eu hynfydrwydd. Y mae yn rhaid i ni gofio nad yw melldithion mor ofnadwy a hyn yn cael edrych arnynt gyda chellwair. Nid oes dim yn cael argraff ddyfnach ar feddyliau y "ffyddloniaid;" ac nid hawdd y gellir darbwyllo y rhai sydd wedi gweled fod llawer o ynfydrwydd yn seremoniau eu heglwys, i gredu nad ydynt mewn perygl o fod dan farn Duw yn y canlyniad.

Ond nid oedd y *bull* cyntaf yn ddigon; penderfynodd y patriarch gyhoeddi un arall y Sabboth canlynol, gwaeth na'r cyntaf, gan gymeryd i mewn bawb oedd o'r ffordd hon, yn gystal a'r offeiriad gwrthgiledig.

Tybiwn nad amrywddorol gan y darlonydd fydd rhydd gyfieithiad o hono, gan nod yw yn faith iawn.

"Buddid hysbys i braidd dauwl ein Heglwys yn y famddinas, fod dodd o Anathema wedi ei darlles y Sabbath diweddar, er hyfforddian i'r dauwl; ond y mae rhai o'r bobl wedi deall mai at y diddym mellidgedig Vertanes, a gam-wrwyd yn offerddu, yn unig yr oedd yn cyfeirio, ac nid at eraill hefyd. Gan hysbys yr oedden vu ei hysbysied yn ddyledswydd anghenrheidiol heddyw ei all adrodd a'ch hysbysu, fod nid yn unig y mellidgedig hwnw (Vertanes), ond hefyd bardd sydd o'r un syniadau, twyllwyr a chablwyr yn erbyn yr Eglwys, a di-vu-wr y mae newydd *gwynnys*, yn cael eu melliithio a'u heagymuno, a'u cy-buddid vu anathema, gan Dduw, a chan ei holl saint, a chenyw ninnau.

"Gan hysbys pwy bynag sydd ganddynat fab sydd felly, neu frawd, neu un yn anadde rddau gndig et mewn masnach, ac yn rhoddi bara iddo, neu yn ei gyn-wrwyd i eamul arian, neu yn gwnwathur cymdeithas &g ef fel cyfall, neu fa-mach-gndig et—buddid i'r cyfryw rai wybod eu bod yn meithrin sarff wen-wyng vu eu tai, yr hon, yrw ddwydd, a'u niweidia a'i gwenwyn marwol, ac y buddid hysbys gndig eu heneidina. Y mae y cyfryw yn rhoddi bara i Judas. Mae y cyfryw vu ei wna i ddydd sanctaidd Cristionogaeth, ac yn ddinystwyr eglwys sanctaidd amwrogred yr Armeniaid, ac yn waradwydd i'r holl genedl. Gan hysbys, y mae eu tai a'u masnachdai hefyd yn fellidgedig; a phwy bynag a elo rddig vu a chywta ac a'u gwawu yn hysbys i'r Eglwys sanctaidd trwy anathema erddig. O bndig y mae rhai yn y dyddiau hyn, a wenwynwyd, wedi ddydd vu anaddeidus o'u cyfeithornad arswydus; ac ar ol myned dan y penyd anghwyrthodol gndig eiddiwyrth, y maent yn cyffers eu pechodau—i'r rhai y mae Duw vu mawdu trwy eriwmedh yr Eglwys sanctaidd, ac y mae ein heglwys sanctaidd hefyd vu eu darddu. Ar ba gytrif, yr ydym yn dysgwyl yn awr, fel y buddid i ni dderbyn y rhai oll a ddrchwelant; ac yn y diwedd, cynnifer o emei-ment a barchant vu amwrogred a chaled—y rhai, gan dderbyn cymhorth corfforl neu gndig mawd, sydd vu gwadu eu heglwys, ac, fel Judas, yn bradychu Crist o gndig ac arian—y rhai hyn hefyd, a gyhoeddwn wrth eu henau a'u carterol, i'u holl eglwys vu mbeil ac yn agos, gndig anathema arswydus.

"Gan hysbys, trwy fy llythyr hwn o hysbysiad, yr wyf yn gorchymyn ac yn rhyddhio y dauwl, i gndig ymhell eiddiwyrth y twyllwyr drygionus hyn; o gndig ac ddydd sanctaidd Iesu Crist, gogoniant yr Eglwys sanctaidd, a bodd a lloer eidd eiddigau eidd hwnau.

"Marwel, a gras ein Hargywydd Iesu Crist a fyddo gyda chwi oll. Amen."

Ystyria y patriarch fod hyn vu ddiagon i gras arswyd ac ofn ar bob enaid dyn o fewn cerbynan ei esgobaeth, ag oedd wedi bod mor annwiel a rhyfgyus a gwadu y ddydd trwy vmuno a'r Protestaniaid. A chan ei fod yn llawn trugaredd, darparodd y ddydd ganlynol o ddadgyffisid, yr hon yr oedd yn rhaid i bob un a eiddarhái am ei gamwedd ei hadrodd iddo:—

"Ein Tad vsdredol ac Anrhyddus. Gan ein bod, trwy ragluniath mell-ddud Duw, wedi ein geni vu y grefydd Cristionogol sanctaidd a difrycheulid, ac vu meiddiol gan ein bod wedi ein meithrin vu athrawianethan cathdog yr Eglwys Armeniaid sanctaidd, gndig pha anrhydded a chariad bynag y dangoswn ein hufudd-dod mabaid i'r un Eglwys sanctaidd, eto, y mae yn amiwg mas gall-wen byth wnaethur cyndarwddimech ddiwng am y fath garedigrwydd. Ond, O! trwy gndig ein twylo gan hysbysuethan drygionus Satan, ac yn eageulus yn ein dyledswydd, ni a vmaschwom o frawes difrycheulid yr un eglwys sanctaidd, a chan wrthod ei bathrawianethan apostolaidd, iachus ac achubol, daliwyd ni gan athrawianethan penrwydd ac emaid-ddinystriol y sectariaid newyddion. Ac fi hyn, nid yn unig dirnygion ein mam difrycheulid—yr Eglwys sanctaidd, y hon a'u hageddiedd trwy y dwfr sanctaidd i fod yn feision i Dduw, ond canfyd ni yn wrthwnebwyr i orchymyn anafleudig Crist Iesu, yr hwn a roddodd alba i'w Eglwys sanctaidd i fod yn anorchfygol gan byrth uffera: myni hefyd

a bechasom yn erbyn gallu nerthol yr Ysbryd Glân, yr hwn sydd yn dysgu Eglwys Crist bob amser i aros yn y gwirionedd anfaeledig ; ac yn olaf, nyni a edrychosom yn isel ar ras Duw y Tad, yr hwn a welodd yn dda ein creu yn y fydd sanctaidd hon, fel yr unig lwybr i ddyfod yn etifeddion ei ogoniant.

“Wele, nyni a ymunasom yn garedig â'r sect annuwiol hon, a pharhasom hyd yn hyn yn gyndyn yn y cyfeiliornad hwn. Ond pan y darfu i'r Eglwys sanctaidd, trwy y gallu a roddodd Duw i'ch archoffeiriadaeth—ar ol rhoddi cynghor eilwaith a thrahefn, ac arfer y moddion anghenrheidiol er ein diwygio—yagwyd ei chleddyf daufiniog a dderbyniodd gan Grist—yr hwn sydd yn cyrhaeddyd trwodd hyd wahaniad yr enaid a'r ysbryd, y cymalau a'r mer, ymollyngodd rhwymau ein henaid yn y fan, a gwasgarwyd y madronod oedd yn teyrnasu yn ein calonau ; ymollyngodd cyndynrwydd ein hewyllys, a deffoisom o'n hafresymoldeb bwyatfilaidd cyffelyb i'r eiddo Nebuchodonozor, a daethom yn hysbys o'r hyn a wnaethom yn erbyn y gallu dwyfol, ac nad oedd pregethu y sectariaid newyddion twyllodrus hyn, y rhai a dderbyniasom yn galonog, yn ddim gwell na dyfais trahausder, magi Satan, sect terfysg, a ffordd lydan sydd yn arwain i ddystryd.

“Gan hyny, yr ydym yn edifarhau o herwydd ein gweithredoedd annuwiol, ac o'n hewyllys a'n dewisiad ein hunain, yn ffoi drachefn i fynwes ein Heglwys sanctaidd a difrycheulyd ; ac i'r dyben i gyffroi ei thosturi grasol tuag atom, gan dderbyn eich awdurdod ysbrydol a Christionogol fel ein cyfryngwr, yr ydym yn llefain, 'y Tad, pechasom yn erbyn y nef ac o'rh flaen dithau,' fel y byddo iddi ganiatáu i ni faddeuant, gydag ebargosiad o'n bywyd penrhydd blaenorol ; a pha benyd bynag a esyd arnom, nyni a'i cyflawnwn yn ewyllysgar ; ac yr ydym yn cyffesu fod ffydd yr Eglwys sanctaidd yn ddiffrycheulyd—ei sacramentau yn ddwyfol—ei defodau o darddiad apostolaidd, a'i defodylfr yn dduwiol. A pha beth bynag a dderbynias yr unrhyw Eglwys hon, fel pwn o ffydd neu ddefod, yr ydym ninnau hefyd yn ei dderbyn ; a pha athrawiaethau bynag a wrthoda, yr ydym ninnau hefyd, yn gyffelyb iddi, yn eu gwrthod gydag anathemau. Ac yr ydym yn cyffesu y gwirionedd hwn, a osodir allan genym mewn geiriau a llythyr, o'n meddwl a'n calonau, ger bron Duw, chwiliwr y calonau. Ac os ydym, trwy feithrin yn ein calonau rywbeth gwahanol i'r hyn a dystiwn yma, yn bwriadu twyllo yr Eglwys sanctaidd trwy ragrith, yna y bydd i ni gael edrych arnom yn gyfranogion o gamwedd, ac yn agored i gosbedigaeth Ananias a Sapphira, y rhai a ddwywedasant gelwydd wrth yr Ysbryd Glân, ffynonell y gwirionedd.

“Ac os bydd i ni, oddiar ofn neu er mwyn mantais dymmorol, neu, fel na byddo i ni roddi i fynd yn syniadau ein hunain, ar ol gwneuthur y gyffes hon yn awr, ddychwelyd i'n ffordd ddrygionus flaenorol, ac i gyfeiliornad y sectariaid newydd melldigedig hyny, ac ymweled â hwy neu rai cyffelyb iddynt, neu wneyd unrhyw gymdeithas pa bynag â hwy ; yna, pe byddai i ni edifarhau, bydded i gosbedigaeth ysbrydol a thymmorol gael ei gweinyddu yn ddioced arnom.

● “Ac yn awr, mewn trefn i gadarnhau ein bod yn derbyn â'n holl galon, bob peth yr ydym wedi ei gyffesu, yr ydym yn awr yn arwyddo ac yn rhoddi ein sel bob un â'i law ei hun—unwaith yn casau, ond yn awr trwy ras Duw, yn blant edifeiriol Eglwys sanctaidd a chatholig Armenia.”

Nid oedd y dadgyffesiad hwn yn myned yn ddigon pell gan rai o'r blaid erlidgar ; ac felly, mynasant gael credo newydd gan y patriarch i osod allan y pynciau anghenrheidiol eu credu mewn geiriau mwy eglur, yr hwn yr oedd yn rhaid i bawb a dderbynid yn ol i fynwes yr eglwys ei arwyddo ; a chan ei fod yn rhoddi mantais i'r darlennydd weled pa beth yw egwyddorion Eglwys Armenia, tueddir ni i'w ddyfynu.

“1. A ydych chiwi yn cyffesu ac yn derbyn nad all ffydd yn unig achub dyn, ond ynghyd â ffydd y mae yn rhaid fod gweithredoedd da ; ac nad gweithredoedd da, ond gwneuthur cyffes mewn cydffurfiad â chred yr Eglwys gyffredinol, ydyw yr arwydd fod Cristion yn meddu gwir ffydd ?

"2. A ydych chiwi yn cyffesu ac yn derbyn, mai cymdeithas weledig o gred-inwyr yr eglwys Crist yn y byd hwn, yn cyffesu ac nid yn cuddio ei fydd, ac a elwir yr 'eglwys filwriaethus,' ac mai pen yr eglwys sanctaidd hono yw Crist, a'i bod yn cael ei llywodraethu o dan arweiniad yr Ysbryd Glân, ac na byddiddi beidio na methu hyd ddiwedd amser; na ddarfu iddi erioed gyfeiliorni, ac nas gall hyth gyfeiliorni; ac nad oes un gwirionedd yn yr ysgrythrau sanctaidd nad yw yn cael ei gydnabod gan yr eglwys sanctaidd?"

"3. Ac ydych chiwi yn cydnabod ac yn derbyn saith sacrament yr eglwys; y rhai ydynt, bedydd, confirmasiwn, penyd, cymun, ordeiniad, priodas, a'r enei- niad olaf, ac nas gellir gweinyddu y sacramentau hyn gan un Cristion neillduol, ond y *catholicos* a ordeinir yn rheolaidd, neu esgob, neu offeiriad, y rhai yn unig sydd yn meddu awdurdod i'w gweinyddu, a'u bod wedi derbyn yr awdurdod hono gan Grist trwy yr hwn a'i hordeimiodd hwy?"

"4. A ydych chiwi yn cyffesu ac yn derbyn fod yn rhaid i ddyn gael ei fed- yddio mewn trefn i fod yn etifedd iachawdwriaeth dragywyddol; a thra y byddo yn ddifedydd ei fod allan o'r eglwys, ac nad yw yn meddu iachawdwriaeth, hyd yn nod pe na byddai erioed wedi pechu; ac nas gall ychwaith dderbyn maddeu- ant pechodau a rhyddhad, na bod yn deilwng o dragywyddol ogoniant, hyd oni chyffeso ei bechodau yn mhob amgylchiad, a chyda pherffaiith edifeirwch, o flaen yr offeiriad, ac hyd oni ymostyngo i'r penyd a osodir arno gan yr offeiriad. Ond os bydd wedi cyffesu, ac iddo farw cyn cyflawnu y penyd, neu mewn pech- odau dibwys ac anewyllsagar, y mae enaid y cyfryw yn cael ei buru, ac yn dyfod yn deilwng o dragywyddol ogoniant, trwy weddi yr eglwys, trwy yr aberth an- farwol (yr offeren), a thrwy elusenu neillduol?"

"5. A ydych chiwi yn cydnabod ac yn derbyn fod rhin y cymun sanctaidd yn wir gorff a gwaed Crist, a bod pwy bynag na chyfranogo o'r cymun yn y gred- iniath hon, o dan dragywyddol gollfarnedigwaeth?"

"6. A ydych chiwi yn cyffesu ac yn derbyn fod y forwyn sanctaidd Mair, yr hon a esgorodd ar Grist, yr hwn sydd Dduw, yn fam Duw; a bod ei morwyndod yn berffaiith ar ei enedigwaeth ac wedi hyny—ei bod hi bob amser yn forwyn, ac yn deilwng o anrhydedd uwchlaw yr holl saint, a bod y croesbren sanctaidd, yr hwn a liwiwyd â gwaed dwyfol Crist, a chroesau sanctaidd eraill—ar y cyfrif eu bod yn ddelw o hon, yn deilwng o anrhydedd?"

"7. A ydych yn cydnabod ac yn derbyn fod credu yn yr eglwys yn golygu credu yn y pethau hyny ag y mae yr eglwys sanctaidd gyffredinol mewn undeb yn eu credu, a'u credu yn yr un modd ag y mae hi yn eu credu? A ydych chiwi yn credu fel hyn yn yr eglwys sanctaidd, ac a ydych chiwi yn anrhydeddu ac yn addaw cadw a chyflawni ei seremonïau allanol o dduwioledeb, a'i defodau Cristionogol, a'r holl bethau a ofynir ganddi fel pethau wedi eu derbyn trwy draddodiad oddiwrth yr apostolion sanctaidd, a'r tadau sanctaidd a'u dilynasant?"

"8. A ydych chiwi yn credu ac yn derbyn fod yn yr eglwys sanctaidd wahanol swyddau a graddau, y naill uwchlaw y llall, megys darllenydd, diacon, offeiriad, esgob, *catholicos*; a bod y *catholicos*iaid a phatriarchiaid pob cenedl yn rhag- lawiaid Crist, i reoli yr eglwys sanctaidd, ac i'w llywodraethu mewn trefn gy- mhwys; ond pe dygwyddai i ymarweddiad un o'r bugeiliaid hyn fod yn ddryg- ionus, nad yw yr eglwys a lywodraethir ganddo yn cyfeiliorni yn y gradd lleiaf drwy hyny, ac nad oes un brycheuyn yn dyfod ar yr eglwys gyffredinol?"

"9. A ydych chiwi yn cyhoeddi yn anathema, ac yn ymgadw oddiwrth y dyn hwnw, a'r gymdeithas hono, sydd yn pregethu fod cyfeiliornad wedi dyfod i'r fydd unedig a dderbynir gan yr Eglwys Gyffredinol, gan ddywydedd fod yr Ysbryd Glân wedi fy nysgu felly, ac fel hyn yn priodoli ei gyfeiliornad ei hun i Dduw yr Ysbryd Glân; a chan ymddiried i hyny, yn galw mam sanctaidd Duw yn fam Crist, ac yn gwadu ei morwyndod parhaus; ac yn cyfrif yr addoliad a offrymir i'r groes sanctaidd, a'r anrhydedd a delir i weddillion y saint, ac i ddarluniau eneidiedig, a derbyniad eiriolaeth y saint gyda Duw, fel eilunaddol- iaeth, ac yn galw eglwys sanctaidd Crist yn eilunaddolgar, ac yn gwrthod ei holl seremonïau duwiol, a'i holl ofynion, fel pethau coel-grefyddol, ac yn gosod

terfyn i anfeidrol allu Duw, trwy wrthod credu ei fod yn gwneuthur gwyrtthau ? A ydyh yn cyhoeddi dilynwyr y cyfryw gyfeiliornadau yn anathema, ac yn ymgadw oddiwrthyt fel cablwyr annuwiol yr Ysbryd Glân, a gelynyion Duw a'r holl saint ?”

Yr oedd yn ofynol i'r rhai a dderbynient yr erthyglau hyn roddi eu cydsyniad wrth y dystiolaeth ganlynol o'u derbyniad o honi :—

“ Y rhai hyn sydd naw o erthyglau ffydd yr Eglwys Armenaidd, y rhai y mae pob Armeniad yn rhwym o'u derbyn.

“ Pa wirioneddau bynag a ganfyddir yn yr ymofynion, i'w cyffesu a'u cydnabod, yr wyf yn eu cyffesu, eu cydnabod, ac yn eu credu oll, mewn cydffurfiad â'r eglwys sanctaidd ; a pha beth bynag sydd i'w wrthod, a'i gyhoeddi yn anathema, a'i fwrw ymaith fel cyfeiliornad ac annuwioldeb, yr wyf yn ei wrthod— yn ei gyhoeddi yn anathema, a'i fwrw ymaith ; ac yr wyf yn credu mai Eglwys Lan Gatholig Crist ydyw unig golofn a sylfaen y gwirionedd, ac nad yw neb sydd allan o'r eglwys, yn etifedd iachawdwriaeth.”—*Chwef. 4ydd, 1846.*

Yr oedd yr anathema yn cael ei ddarllen yn gyhoeddus yn yr eglwysi bob Sabboth am gryn yspaid, ac o'r diwedd, gwelodd y patriarch yn anghenrheidiol, gan nad oedd dim yn tycio, iddo roddi *bull* allan drachefn, yr hyn a wnaed Mehefin 2lain, 1846, yn esgymuno y rhai oedd yn dal yn gadarn yn yr egwyddorion efengylaidd o bob cysylltiad â'r eglwysi Armenaidd drwy yr holl ymherodraeth Ottomanaid. Ar hyn, gan nas gallent y pryd hwnw ymfurfio yn gyfundeb gwladol, penderfynasant wneyd eu goreu tuag at sicrhau iddynt eu hunain, mor bell ag yr oedd yn eu cyrhaedd, eu rhagorfreintiau crefyddol. Galwyd cynnifer o genadon Protestanaidd ag a ellid ynghyd i Gaercystenyn, a phenderfynwyd ymfurfio yn Eglwys Brotestanaidd, pa bethau bynag fyddai y canlyniadau. Ar y 1af o Orphenaf, 1846, ymgynullodd deugain ynghyd, ffurfiwyd eglwys, a dewiswyd diaconiaid a gweinidog, yr hwn a ordeiniwyd yn gyhoeddus yn mhen rhyw yspaid. Ffurfiwyd eglwysi Protestanaidd mewn parthau eraill o'r ymherodraeth yn fuan wedi hyn.

Ond er ymneillduo fel hyn yn hollol, yr oeddynt mewn cyflwr lled anghysurus, ar y cyfrif nas gallent, yn ol cyfansoddiad llywodraeth Twrci, fwynhau rhyw ragorfreintiau gwladol heb fod a wnelent â'r patriarch, yr hyn oedd yn rhoddi mantais iddo i'w poeni. Yr oedd y llywodraeth o blaid iddynt gael llonydd, ond nid mor hawdd oedd cael llwybr i'w hamddiffyn. O herwydd fod rhai o ddylanwad yn eu herbryn, ac nad oeddynt ond ychydig, teimlid anhawsder iddynt ymfurfio yn gyfundeb mewn ystyr wladol, a chael cynnrychiolydd o'r eiddynt eu hunain. Tu yma i hyn, yr oedd yn anghenrheidiol iddynt gael eu trwyddedau i briodi o law y patriarch ; yr oedd enw pob plentyn a fedyddid i gael ei gyflwyno trwyddo ef i'w roddi ar y coflyfr, ac nid ellid claddu ychwaith heb dderbyn caniatâd oddiwrtho ef. Tybiai y llywodraeth y gallai y patriarch fod yn gynnrychiolydd iddynt mewn ystyr wladol, a bod iddynt fwynhau eu rhyddid fel Protestaniaid heb fod dan ei awdurdod ; ond canfuwyd yn fuan fod hyny yn an-nichonadwy. Pa fodd bynag, wedi bod yn y sefyllfa hon am tua blwyddyn a hanner, llwyddodd Arglwydd Cowley, cenadwr Prydain, i gael llythyr oddiwrth y prif weinidog yn cydnabod y Protestaniaid yn gyfundeb gwa-hanol ac annibynol yn Twrci, a dewiswyd un o honnynt eu hunain i fod yn gynnrychiolydd. Gwelir oddiwrth y dyfyniad a ganlyn o lythyr y prif weinidog, eu bod yn cael eu rhyddhau i fesur helaeth oddiwrth eu hanghyfleusderau blaenorol :—

1864.]

"*Gan fod y Protestaniaid i'w gweld yn newt gyffwrdd a'r credo a broffesant, yn ffordd gyffwrdd gyfartal, y mae swydd a ganiatâd ei Fawrhydi ymherodrol a'r ddes a'r gwestiwnau yn hysbysu eu bod yn sefyll a'r Protestaniaid o weithio, fod i'r gwestiwnau a'r ddes a'r gwestiwnau gael ei ymddiried i'ch Awdyddol, ymgydd i'r gwestiwnau a'r ddes a'r gwestiwnau yn ddiarostyngedig iddynt trwy gyfrif, fod i'r gwestiwnau a'r ddes a'r gwestiwnau a'u marwolaethau yn aghaffan eu swyddogaeth, yr hyn ydych chi yn ymddiried tuag at y deulad Lloegr; fod i'r gwestiwnau a'r ddes a'r gwestiwnau a thryddedau i briodi; fod i'r gwestiwnau a'r ddes a'r gwestiwnau ac ymherddiad da, gael ei ddewis ganddynt i ymddiried fel eu cyfrif, yr hyn ydych chi yn y Porte, er dwyn ymlaen, a threfnu eu hamgylchiadau a'i berthyn yn ddiablen hwnw."*

Trefnir hefyd na byddo llythyr gael eu gorchymyn yn y trethi; "na byddo trethi yn cael eu oedi o'i ar y Protestaniaid am ganiatâd i briodi a chofrestriad; bod pob rwyddedeb yn cael ei raddi iddynt yn eu hamgylchiadau; ac "na byddo unrhyw ymyraeth pa bynag yn eu pethau tymorol nac ysbyrdol, o eiddo patriariaid, mynachod, neu offeiriad sectau eraill, yn cael ei ganiatâd: ond fod iddynt fwyntau rhyddid i wneuthur profies o'u cred mewn diogelwch, ac na byddo iddynt gael eu gorchymyn mewn dim yn y modd hwnw, nac mewn un modd arall."

Y mae llythyr y prif weinidog wedi ei ddyddio Tachwedd 15, 1847. Ond nid oedd sefyllfa y Protestaniaid ar dir diogel o lawer er hyn. Cyfnewidau yn y weinyddiaeth a allasai beri cyfnewidau yn eu hamgylchiadau hwythau. Pan ddaeth Arglwydd Stratford i Gaercysteny, yn y flwyddyn 1850, penderfynodd gael rhyddid crefyddol i'r graddau helaethaf ag oedd yn ddichonadwy, mor bell ag y gallai ei ddylanwad ef gyrhaedd er sicrhau hyny, a choronwyd ei lafur â llwyddiant. Cafwyd *firmans* yn eadarnhau rhyddid y Protestaniaid, o ba un y rhoddwn y dyfynion canlynol o flaen y darlennydd. Wedi cyfarch y gweinidog, dywed :—

"Pan gyrhaeddo y gorchymyn goruchel ac ardderchog hwn chwi, bydded hysbys, fod y rhai hyny o'm deiliaid Cristionogol a dderbyniasant y fydd Brotestanaidd, gan nad ydynt dan unrhyw arolygiaeth uniongyrchol, a chan nas gall patriariaid a phenaeithiaid y pleidiau hyny yr ymwrthodasant â hwynt dalu sylw i'w hamgylchiadau, hyd yma wedi dyoddef cryn lawer o anghyfleusdra a chyfyngder; ond mewn cydffurfiad a'm tosturi ymherodrol, yr hyn yw cynnal-ydd pob peth, a'r hyn a ddangosir i bob dosbarth o'm deiliaid, y mae yn wrthwyneb i'm hyfrydwch ymherodrol, fod un dosbarth o honnynt yn agored i ddyoddef."

"Am hyny, gan fod y rhai a grybwyllwyd uchod, ar gyfrif eu fydd, yn gyfundeb gwahanol, fy ewyllys freninol a thosturiol yw, fod i berson ffyddlawn, ac o ymddiried, ac wedi ei ddewis ganddynt eu hunain, gael ei benodi dan yr enw 'Goruchwyliwr y Protestaniaid,' ac iddo fod mewn cysylltiad â rhaglafiaeth swyddogion y ddinas, i'r dyben i rwyddhau dygiad ymlaen eu hamgylchiadau (y Protestaniaid), ac fel y byddo iddynt gael heddwch, llongyddwch, a diogelwch."

"Rhaid i'r goruchwyliwr fod yn meddu cofyfr'o enwau y gwrywiaid a berthyn i'r cyfundeb, yr hwn a gedwir yn swyddfa y ddinas; a rhaid i'r goruchwyliwr beri fod yr holl enedigaeithau a'r marwolaethau yn y cyfundeb yn cael eu cofnodi ynddo. A rhaid i bob cais am deitheb, trwyddedau priodas, a'r holl ddeisebau a'wriedir eu cyflwyno i'r Porte ardderchog, neu i unrhyw lys arall, gyda golwg ar amgylchiadau a berthyn i'r cyfundeb, gael eu rhoddi o dan sel swyddol y goruchwyliwr."

Yna wedi gorchymyn hyn, cyferchir y goruchwyliwr a nodwyd uchod fel y canlyn :—

"Na byddo i chwi ganiatâd i ddim gael ei ofyn ganddynt, o dan yr enw *edd* am drwyddedau priodas, neu gofrestrïadau, neu oddiar unrhyw ymhoiad arall."

Bydded i chwi edrych eu bod yn cael pob rhwyddineb, a phob cymhorth anghenrheidiol, fel cyfundebau eraill yn yr ymherodraeth, yn eu holl amgylchiadau, megys cael mynwentydd, a lleoedd addoliad. Na byddo i chwi oddef i neb o unrhyw gyfundebau eraill i ymyraeth mewn un modd â'u hadeiladau, neu gyda'u pethau bydol, neu, yn fyr, gyda dim o'u hamgylchiadau, pa un bynag ai bydol ai crefyddol—fel hyn, fod iddynt gael ymarfer yn ddirwystr â defodau eu fydd.

“A gorchymynir i chwi beidio a goddef iddynt gael eu hafonyddu mewn un iod o'r pethau hyn, nac mewn dim arall, a bod pob sylw a dyfalwch yn cael ei roddi mewn gweithrediad i'w hamddiffyn mewn tawelwch a diogelwch. Ac, mewn amgylchiadau o anghenrheidrwydd, fod iddynt gael rhyddid i wneuthur eu deisiadau yn hysbys i'r Porte ardderchog trwy eu goruchwyliwr gyda golwg ar eu hamgylchiadau.”

Gorchymynir fod i'r pethau yma gael eu cofnodi, a'u trosglwyddo i ddwyllaw y deiliaid hyn; a bod iddynt, yn y canlyniad, gael eu cyflawni “yn eu llawn ystyr.” Y mae wedi ei ysgrifenu a'i ddyddio yn “Constantiniyeh, yn y mis sanctaidd Moharrem, 1267;” sef Tachwedd, 1850.

Yn awr dyma y Protestaniaid wedi eu gosod ar dir diogel yn eu perthynas â'r gyfraith. Y mae ei gweinyddiad, mewn llawer o amgylchiadau, yn dygwydd bod yn nwyllaw rhai nad ydynt yn meddu y cydymdeimlad lleiaf â'r diwygwyr, a thrwy hyny nid ydynt heb ddyoddef graddau o erlidigaeth weithiau, mewn rhyw lwybrau anuniongyrchol. Ac yn wir, dywed Mr. Dwight fod y Mahometaniaid yn fwy tyner tuag atynt o lawer na'u cyd-Gristionogion; sef y pleidiau sydd yn hŷn, ac wedi dyfod i fwy o awdurdod.

Nifer y cenadon oddiwrth y Bwrdd Cenadol Americanaidd yn Asia Orllewinol yw deuddeg a deugain. Y mae yno ddeunaw a deugain o ferched yn llafurio gyda'r genadaeth, ac un ar bymtheg o bregethwyr brodorol, ynghyd â nifer o Fibl-gludwyr (*colporteurs*), y rhai sydd yn barhaus yn dosbarthu gair Duw, a thraethodau crefyddol, yn mysg y trigolion. Y mae y wasg yn cael ei defnyddio i raddau helaeth. Cyhoeddwyd o bryd i bryd tua chant a deunaw o wahanol lyfrau, a rhai o honynt o gryn faint-ioli. Nifer yr eglwysi mewn cysylltiad â'r genadaeth Armenaidd yn nechreu y flwyddyn hon (1854) yw pymtheg, heblaw dwy eraill o Armenaidd, a rhai o genedloedd eraill ynghyd. Y mae y rhai hyn oll yn cynnwys tua phedwar cant o gymunwyr, tra y mae nifer y rhai a gyfrifir yn Brotestaniaid o fewn cylch y genadaeth yn ddwy fil a thri chant. Ymddengys fod golwg siriol a llwyddiannus iawn ar lafur y cenadon. Rhoddwn un dyfyniad eto ar hyn, ac yna yr ydym yn terfynu:—

“Y mae yr olwg brwsennol ar waith yr Arglwydd, yn mysg Armenaidd Twrci, yn dra siriol. Byddai rhoddi cyfrif rhifyddol o nerth y cyfundebau efengylaidd sydd ar y maes, yn gosod golwg hollol gyfeiliornus ar wir nerth Protestaniaeth yn y wlad hono. Yn yspaid y deunaw mlynedd o lafur cenadol ar ran y bobl hyn, y mae llawer o ymofynion a dadleuon—meddyliau a syniadau newyddion—wedi cael lle yn nghalonau lluaws. Nid yw arddangos gwirionedd yr Ysgrhythr am gyhyd o amser, mewn ymddyddan ac o'r pulpud, wedi bod yn ddi-effaith ar y cyfundeb Armenaidd fel y cyfryw. Y mae y naill gyfeiliornad ar ol y llall wedi rhoddi lle i'r gwirionedd; ac yn awr, y mae llawer o'r rhai sydd eto yn ymhoi eu bod yn feibion ffyddiawn yr Eglwys, yn ymogoneddu fod yr Armenaidd yn rhydd oddiwrth amryw o bethau coelgrefyddol, y rhai oeddnt, ychydig flyneddau yn ol, yn cael eu hystyried fel maen prawf eu bod yn union-gred—y pethau a ystyriant yn ogoniant iddynt. Y mae arwyddion coelgrefydd yn myned o'r golwg, yn raddol, o'u heglwysi. Y mae parch i'r clerigwyr, ac arswyd eu hanathemau, wedi rhoddi lle, i raddau helaeth, i deimlad o ffeidd-

dod o'u hunanoldeb a'u rhagrith—gwrthdarawiad yn erbyn eu creulondeb, a dirmyg o'u hawdurdod. Y mae y Bibl, mewn iaith ddealladwy, yn cael darlenniad helaeth; ac y mae daliadau a defodau yr eglwys, yn barhaus, yn cael eu cymharu â'r hyn y mae yn ei ddyegu. Y mae miloedd o'r rhai sydd yn aros eto ynddi, wedi eu hargyhoeddi, o ran eu deall, fod Protestaniaeth efengylaidd yn wirionedd; ac y mae rhai o honynt, yn ddiammheu, wedi derbyn yn galonog yr athrawiaethau ag yr oedd eu deall yn eu cymeradwyo. Ceir rhai yn perthyn i'r dosbarth yma yn ddiwygwyr bywiog, ac yn barhaus yn dosbarthu yr Ysgrifthyrau a chyhoeddiadau eraill o'n gwaag, ac yn gwneuthur y gwirionedd fel y mae yn yr Iesu yn hysbys. Caniateir yn awr hefyd, i weinidogion ac selodau yr eglwys efengylaidd rydd-ymddyddan â'u brodyr sydd yn aros yn yr hen eglwys. Y mae nerth yr anathema wedi pallu, ac y mae cymdeithas gyfeillgar yn cael ei ohynnol, unwaith eto, rhwng y pleidiau Protestanaidd ac Armenaidd. Anfonir plant y rhai olaf i'r ysgolion Protestanaidd, ac y mae y rhai sydd mewn oedran yn arfer yn fwy yn barhaus o fynychu lleoedd addoliad y Protestaniaid. Y mae syniadau efengylaidd yn ymledanu yn y tir. Y mae ysbryd ymchwiliad yn cynyddu i raddau helaeth, a dadleuon rhydd yn cael eu caniatáu. Ni welodd y genadaeth Armenaidd, er y dechreuad, ddydd mwy llawn o ddyddordeb—ag sydd yn addaw llwyddiant mor eglur a'r un presennol. Y mae gelynyon crefydd ysbrydol eto yn brysur, ac felly hefyd y mae ei chyfeillion. Rhaid i ryw gyfnod arall ddyfod ymlaen yn fuan—rhyw fynediad allan o eglwys lygredig, ond bydd ar glych llawer mwy eang nag o'r blaen. Rhaid i'r cynnydd fyned ymlaen tua'r goleuni, ac nid yn ol tua'r tywyllwch. Pa fodd bynag, nis gall dim ond goleuni, adnewyddiad, a dylanwadau sancteiddiol yr Ysbryd Gŵan, wneuthur y symudiad yn wir fendith."

YR EPISTOL AT DIOGNETUS.¹

Y MAE pob tebygolrwydd fod yr epistol hwn yn un o gynnyrchion yr oes a ganlynodd yr oes apostolaidd; ac y mae mwy o naws apostolaidd ynddo nag yn ysgrifeniadau y rhai a elwir y "Tadau apostolaidd" eu hunain. O'n rhan ni, ni welsom ddim yn nghynnyrchion yr un o'r tadau a ddeil gymhariaeth âg ef o ran sylmedd a phurdeb; yn yr ansodau hyn y mae yn nes i'r eiddo yr apostolion nag un o gynnyrchion yr oesau boreuaf. Mae ynddo broffon tufewinol ddarfod ei gyfansoddi mewn oes pan nad oedd yr efengyl yn cael ei lefeinio gan surdoes cyfeiliornadau, nac yn cael ei ddearoli a'i chadwyno i lawr gan ysbryd cyfoeth, a rhwysg y byd, yr hyn bethau a'i niweidiodd ac a arafodd ei symudiadau yn fwy nag ystrywiau cyfeilioruwr ac ymosodiadau blinion erlidwyr. Y mae awdwr anhysbys yr Epistol at Diognetus "fel angel yn ehedeg yn nghanol y nef;"—mae ei ysgogiadau mor rwydd yaddo ag ehediad aderyn, ac mae yn hawdd gwled ma;

¹Hyderwn na fydd gan ein darlennwr un gwrthwynebiad i'r epistol hwn ymddangos yn y "Traethodydd" wedi y darlennont ef, er mai cyfieithiad yw. Dichon na chwasa'i nifer fwyaf o honynt y fraind o'i weled ond mewn cyfieithiad. Er mai yn y Groeg y cyfansoddwyd ef, eto teg ydyw i ni addef mai nid o'r Groeg yr ydym ni yn ei gyfieithu. Un rheswm am hyn ydyw, nad oes genym gopi o hono yn y gwreiddiol, ac y mae yr un rheswm hwn yn ddigon. Nid ydym yn berffaith sicr nad allasem roddi rheswm arall, pe na buasai hwn yn ddigonol. Yr ydym yn ddyledus i awdwr yr erthygl ar y testun hwn yn y "*British and Foreign Evangelical Review*," am Mawrth 1858, am amryw o'r syniadau yn yr ysgrif hon.

“ yn nghanol y nef ” y mae yn ehedeg. Darllener gweithiau y Tadau yn y canrifoedd canlynol—y mae sawyr pridd y ddaear ar eu duwinyddiaeth; mae yr efengyl, yr hon a wisgir gan Paul fel morwyn bur, yn cael ei gwisgo ganddynt hwy yn addurniadau y butain; ond yn yr Epistol at Diognetus y mae yn sefyll ger ein bron yn ei symledd a'i phrydferthwch ei hunan. Ysgrifenydd ef yn yr iaith Roeg, a chyfrifid ef yn gyffredin fel un o weithiau Justin Ferthyr. Cyhoeddwyd ef yn un â'i weithiau ef. Llythyr ydyw at genedl-ddyn, o'r enw Diognetus, gwr o dras a dysgeidiaeth, ac un tra ymofyngar am y gwirionedd; a'i amcan ydyw dangos pa beth a pha fath ydyw y grefydd Gristionogol. Dechreuwa trwy ddangos ar ba dir y mae y Cristion yn ymwrthod â defodau yr Iuddewon, ac âg ynfydrywydd eilunaddoliaeth y Groegiaid. Gogana addoliad eilunod, nid, mae yn wir, gyda manylder yr athronydd, ond gyda difrifwch y Cristion. Yna â ymlaen i feio aberthau a gwylliau yr Iuddewon, yr hyn sydd yn nodwedd a berthyn i'r holl gyfansoddiad. “Fel hyn, wedi rhwyddhau y ffordd, y mae yn darlunio Cristionogaeth fel gorddangosiad (*phenomenon*) oedd yn y byd y pryd hwnw, gan ddangos nad yw yn ymwneyd ond yehydig âg allanolion, ond ei bod yn dylanwadu ar y galon, y bywyd, a'r ymddygiadau. Mae y disgrifiad a roddir yn y fan hon yn rhan arbenig o'i ysgrif. Ar ol rhoddi golygiadau pruddaidd ar sefyllfa dynolryw cyn dyfodiad Mab Duw, mae yn mawrhau y dadguddiad hwn, ac yn ymdori mewn moliant i gariad Duw, a gwaith prynedigol Crist. At y rhai hyn chwanegir dau baragraph, y rhai nad ystyrir yn ddilys.”

Gwnaed yr argraffiad cyntaf o'r Epistol at Diognetus dan olygiad Henry Stephanus. Yr oedd yn gyfrol pedwarplyg, argraffedig yn Paris yn y flwyddyn 1592. Rhoddwyd hi allan fel un o ysgrifeniadau Justin Ferthyr. Yr oedd yr argraffiadau dilynol yn ddyledus i'r argraffiad hwn. Cynnwysid yr epistol yn argraffiad Heidelberg o weithiau Justin, gan un Franciscus Sylberg, yn y flwyddyn 1593; yn yr eiddo Morel, Paris, 1615, ac wedi hyny yn 1636; ac yn Cologne, yn 1686; yn argraffiad, Maran yn 1742; yn “*Bibliotheca*” Galland, yr hwn a argraffwyd yn Venice yn 1765; yn y “Tadau Groegiaid,” gan Oberthur, yn 1779; yn nghasgliad Olshausen, yn 1822; yn “*Opuscula Boehl*,” yn 1826; yn y “Tadau Apostolaidd,” gan Hefele, yn 1839; ac yn nghasgliad Greenfell, a argraffwyd yn Llundain yn 1844. Trwy gymhorth cyfysgrif sydd yn Strasburg, parotodd Proffeswr Otto argraffiad newydd o'r epistol, i'w chyhoeddi mewn argraffiad o weithiau Justin, yn Jena, yn 1843 ac 1849.

Dywedir y bu amser maith yn ystod yr hwn nad anturiodd neb briodoli yr epistol hwn i neb ond i Justin, fel na phetrusodd yr Esgob Bull ddyweyd, “Nid oes un gwr dysgedig yn bresennol yn petruso ystyried yr epistol hwn fel un o gynnyrchion dilys Justin.” Y cyntaf a ddechreuodd betruso, ac a betrusodd nes o'r diwedd wadu hyn, oedd Tillemont, yr hwn oedd Janseniad, ac yn feirniad dysgedig a manwl; dilynwyd ef yn hyn gan liaws o feirniaid y Cyfandir, a chan amryw yn Mhrydain, ac yn eu plith, Dr. Lardner. Dygwyd gwrthddadleuon mwy pwysig, yn cael eu casglu trwy gymharu duwinyddiaeth yr epistol â'r eiddo ysgrifeniadau adddefedig Justin. Cyfrifid, ar y llaw arall, ei awduriaeth i'r Merthyr, gan feirniaid nid llai enwog; a dadleuent yn gryf dros eu golygiad: yn eu plith y mae Teutzel, Fabricius, Cotta, Rudelbach, Hoffman, ac amryw eraill.

Byddai yn orehwyl ofer i ni geisio penderfynna pwy oedd gwir awdwr yr epistol dan sylw. Pan y mae beirniaid galinocaf yn taeru, yr ydym yn teimlo mai ein dyledswydd ni ydyw teui. Y maent hwy mor anrhywiol yn eu barnau am hyn ag ydynt am bob peth, braidd, fel y mae yn anhosibl dyfod o hyd i'r gwirionedd o barth awdwr yr epistol. Priodolant ei awduriaeth i ddynion mor wrthwyneb—mor bell oddiwrth eu gilydd o ran ansawdd eu meddyliau ag y mae yn bosibl bod. Ceir un gwr dysgedig, er anghraifft, yn dadleu yn dŷn mai Apollos oedd ei awdwr, ei fod mor debyg i'r hyn a allasem ddysgwyl oddiwrth un a ddeagrifir yn “ŵr ymadroddus, a chadarn yn yr ysgrythyrau,” fel ag y mae sail gadarn dros farnu fod yr Epistol at Diognetus yn un o'i gynnyrchion. Dyma farn Galland. Os nad ydym yn ymfoddloni ar y dybiaeth yna, gadawer i ni ymofyn â rhyw feirniad dysgedig arall. Dyma fe—nid neb llai na Chevalier Bunsen, cenadwr diweddar Prussia yn Lloegr, ac awdwr y gwaith rhagorol ar “Hippolytus a'i Oes.” Pwy, tybed, y mae y gwr hwn yn ei ystyried fel awdwr y llythyr dan sylw. O, meddai Bunsen, nid all fod yn neb amgen na Marcion yr heretic. Syndod! Apollos *new* Marcion! Rhyfedd, onide, bod yr un ysgrif yn cael ei chyfrif i ddau ŵr mor annhebyg: un yn ŵr cadarn yn yr ysgrythyrau, wedi bod dan addysgiaeth apostol y cenedloedd, yn ddyng apostolaidd, mor fawr ei ddylanwad yn yr Eglwys Apostolaidd fel nad oedd un blaid yn Corinth yn petruso rhoddi iddo y flaenoriaeth ar Cephas a Paul; a'r llall yn heretic, ac yn fath heretic fel y galwyd ef gan Polycarp, yr hwn oedd yn nodedig mewn addfwynder a thynnerwch, yn “gyntafanedig Satan,” yr hwn nad oedd ei gyfundraeth yn *gyfundraeth* mewn gwirionedd, ond yn gymysgedd anhrefnus o syniadau wedi eu casglu o bob man, a'u cysylltu â'u gilydd, ond nid eu gwir uno, yn gymaint ag nad oedd ynddynt ddefnydd undeb. Efallai, ar yr un pryd, y dylid hysbysu rhesymau Bunsen dros ei olygiad; sef ydynt—y parch mawr a delir i ysgrifeniadau Paul, â'r hyn y nodweddir ysgrifeniadau Marcion yn gystal—gwrthwynebrwydd y naill a'r llall i Iuddewaeth—y desgrifiad a roddir ynddo o Gristionogaeth fel cyfundraeth cwbl newydd, yr hyn sydd hefyd yn amlwg yn ngweithiau yr heretic—y syniad sydd ynddo am Ddaw fel yn gwbl anadnabyddus i ddynolryw, hyd oni hyabyswyd ef yn Nghrist. Ond gwrthwynebir y dybiaeth hon gan eraill, ar seiliau cadarnach na'r rhai y cyfodir hi arnynt. Cadarnheir, fod y syniadau oeddynt yn arbenig yn nghyfundraeth Marcion, yn cael eu gadael o'r epistol, er fod pob achlysur a dueddai i'w dwyn allan ger bron. “Mae Marcion yn rhoddi lle dibwys i'r egwyddor o gyfiawnder; mae yr epistol yn ei gwneyd yn briodoliaeth hanfodol. Gwrthoda Marcion yr Hen Destament; mae yr epistol yn ei ddefnyddio. Gwrthoda Marcion Efengyl Ioan, gan ei hystyried yn Iuddewaid; mae awdwr yr epistol yn dyfynu yr efengyl a'r epistolau.”

Daeth yr Epistol at Diognetus i gael ei briodoli i Justin, o herwydd y tebygolrwydd a dybir sydd rhwng ei arddull ag eiddo gweithiau addefedig Justin; a bod yr unig gyf-ysgrif o hono yn gysylltiedig â'i weithiau ef. Dadleuir yn erbyn ei ddilysrwydd oddiar y ffaith nad yw Eusebius na Jerome yn ei enwi yn nyysg gweithiau y merthyr. Y ddwy brif wrth-ddaill a ddygir yn erbya cyfrif ei awduriaeth i Justin ydynt, fod drychfeddyliau yr epistol yn gwahaniaethu oddiwrth yr eiddo ef; a bod yr arddull, er yr ychydig o debygolrwydd a welir ynddi, eto, ar y cyfan, yn amrywio llawer oddiwrthi. Edrycha Justin ar dduwiau y cenedloedd fel

demoniaid (*demons*); gwawdia awdwr yr epistol hwynt fel eilunod mudion. Y mae syniadau y ddau yn cael eu hystyried yn wrthwyneb i'w gilydd o barth i'r defodau Iuddewig—yr enwaediad, y gŵyliau, a bwydydd. Dadleuir, wedi y cwbl, pa un a oes yma wir wahaniaeth ai peidio. Haera amddiffynwyr Justin, nad yw ond gwahaniaeth mewn ymddangosiad yn unig, a bod hyny yn cael ei achosi gan y gwahaniaeth oedd yn ei safleoedd i edrych ar Gristionogaeth oddiarnynt; ei fod yn ysgrifenu y gwaith a gynnwys y naill o'r syniadau hyn mewn atebiad i Trypho, yr hwn oedd *Iuddeu*, a'i fod yn ysgrifenu yr Epistol at Diognetus, yr hwn oedd *genedlddyn*; mai ei safle yn y naill oedd yr Hen Destament, ac mai ei safle yn y llall oedd rheswm, a goleuni naturiol y meddwl dynol.

O barth i'r wrthddadl arall, sef yr arddull, haerir fod arddull yr Epistol at Diognetus yn tra rhagori mewn trefn a thlyni ar yr eiddo gweithiau Justin. I wneyd i ffordd â'r wrthddadl hon, dywedir y gallasai Justin ysgrifenu yr epistol yn fuan wedi ei ddychweliad at Gristionogaeth; a bod arddull llawer o ysgrifenywyr enwog yn newid llawer yn ngwahanol gyfnodau eu hoes. Cyn gadael y ddadl am awduriaeth yr epistol, yr hon yr ydym yn ei gadael, fel eraill, heb fod ddim yn nes i'w phenderfynu, rhoddwn ddau ddyfyniad o awdwr ag y mae graddau helaeth o ddibyniad i'w roddi ar eu barnau, mewn ymchwiliadau fel y presennol, sef Lardner a Neander:—"Cyfrifir," medd y cyntaf, "yr Epistol at Diognetus, gan y mwyafrif o'r beirniaid, i Justin, er fod hyny yn cael ei ammheu gan rai, oblegid fod ei arddull yn dlysach nag eiddo ei ysgrifeniadau eraill. O'm rhan fy hun, nis gallaf berswadio fy hunan i'w ddyfynu fel un o gynnyrchion Justin; oblegid addefir fod ei ddullwedd yn tra ragori ar ei eiddo ef, ac ni wneir un crybwylliad am dano gan Eusebius na Jerome. Buasai ei ystyried yn ddilys yn ateb fy mhwrpas i, am fod ynddo fwy o gyfeiriadau at epistolau Paul nag aydd yn holl weithiau eraill Justin. Ond y mae hyn yn wrthddadl arall, trwy nad yw yn beth cyffredin gan Justin arfer arddull y Testament Newydd, fel y mae yr ysgrifenydd hwn yn gwneyd. A pha fodd y gall neb briodoli unrhyw ysgrif i awdwr, pan na restrir hi ymhlith ei weithiau gan yr henafiaid, a phan y mae yn wahanol oddiwrth arddull gyffredin ei holl weithiau addefedig, a phan nad oes dim yn ei theitl, nac yn ei diweddiad, i benderfynu pwy ydyw? Y mae Tillemont, yr hwn sydd yn ystyried yr arddull yn tra rhagori ar arddull Justin, yn ceisio profi ei fod yn fwy henafol, ac wedi ei ysgrifenu cyn dinystr Jerusalem. Mae y rhesymau hyn yn cael eu gwrthwynebu yn llwyddiannus gan Basnage, yr hwn sydd yn barod i dderbyn yr epistol fel yn ddilys. Y Cristionogion, cyn ysgrifeniad yr epistol, a ddyoddefasant lawer o erlidiau; yr hyn nis gellir ei ddyweyd am danynt cyn dinystr Jerusalem. Y mae yn epistol ardderchog. A chan fod yn eglur ddarfod ei ysgrifenu pan oedd y Cristionogion mewn erlidiau, mae yn rhaid ei fod wedi ei ysgrifenu cyn amser Cystenyn. Yr wyf yn barnu, gan hyny, mai rhyw hen ysgrifenydd Cristionogol anhysbys oedd ei awdwr, amser yr hwn nis gellir ei benderfynu."

"Ymhlith gweddillion prydfferthaf henafiaeth Gristionogol," medd Neander, "y saif y Llythyr at Diognetus ar nodweddiad yr addoliad Cristionogol, yn gyferbyniol i Iuddewaeth a phaganiaeth, yr hwn a geir yn mysg gweithiau Justin. Cynnwysa ddarluniad ardderchog o'r bywyd Cristionogol. Y mae ei iaith, ei feddyliau, ynghyd â dystawrwydd yr hen

¹ "Lardner's Works:" cyf. i, tudal. 342.

Yn hysbryd, yn profi na ddaeth o law Justin. Eto, y mae y sylwedd
 o'r ddaeth yn treiddio trwyddo yn brawf ei fod o awduriaeth per
 fect. At hyn y gellir ychwanegu, fod yr awdwr yn rhestru paganiaeth
 a luddewiaeth yn yr un dosbarth; nad yw yn ystyried y defodau luddewig
 o'r ddaeth dwyfod; ac eto, nid oes dim perthynol i syniadau y Gnosticiaid
 i'r gwaith yn y cyfansoddiad. Mae yn rhaid i ni olrhain hyn i'r dybiaeth
 o'r ddaeth yn hysbryd i oes dra chynnar. Nid yw y ffaith ei fod yn llefaru am
 hysbryd athenhawf yr luddewon fel yn barhaus mewn bod yn ddigon i
 hysbryd o'r ddaeth wedi ei ysgrifenu cyn dinystr Jerusalem, oblegid mewn
 ddaeth hysbryd gallasai arddangos sefydliad oedd wedi diffannu fel yn
 hysbryd athenhawf. Ac nid yw ei fod yn galw ei hun yn ddygybl i'r
 awduriaeth yn rathu un goleu ar ei amseriad; oblegid gallasai ystyried ei
 bod yn galw am ei fod yn ddilynwr iddynt yn eu hysbryd a'u hys-
 bryd.

Yn hysbryd hysbryd sydd ar y pwnc o'i awduriaeth, eto, y mae y cwestiwn
 o'r ddaeth yn honnau yn cael ei benderfynu gydag unfuriaeth mawr.
 Mae y ffaith hysbryd awdwr yn gwneyd dyfyniadau o, a chyfeiriadau at,
 hysbrydau y Testament Newydd, yn milwrio yn erbyn y dybiaeth
 ddaeth o'r ddaeth yn yr oes apostolaidd; profa hyn ddarfod ei ysgrifenu
 yn hysbryd y Testament Newydd wedi ei casglu, ac yn cael eu dar-
 lledu yn hysbryd. Mae yn eglur, hefyd, fod y Cristionogion, ar amser ei
 hysbryd mewn cyfwr o wasgariad, ac yn hawdd eu gwahaniaethu oddi-
 wrth y ddaeth. Yn erbyn, ar y llaw arall, ddwyn amser ei gyfansoddi-
 ad, i'r awdwr yn hysbryd na ddaeth y ganrif gyntaf, a'r ail, y mae dystawrwydd
 yn hysbryd hysbryd yn ynciau sydd yn arbenig yn ngweithiau y tadau,
 hysbrydau a'u ddaethau, dyddiau apwyntiedig, gwleddoedd ac ymrydiadau,
 hysbrydau a'u gwahaniaeth rhwng y lleygion a'r offeiriad, a'r
 hysbrydau a'u hysbrydau. Dewedir nad yw ei ranau dyls yn cynnwys un
 o'r ddaethau a'u hysbrydau. Fellydd seilio un rheswm teg o blaid ei fioleddau.

Yn hysbryd hysbryd yn darllenwyr yr hyfrydwch o ddarllen yr Epistol at
 Diognetus. Mae yr awdwr yn rhan o hono gan bawb o'r beirniaid yn
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd o'i ysgrifenu.

YR EPISTOL AT DIOGNETUS.

Yn hysbryd hysbryd a'u hysbryd yn deall. O ardderchocaf Diognetus, dy fod yn dra
 awdwr yn hysbryd a'u hysbryd crefyddol y Cristionogion, a bod dy ymholion
 yn hysbryd hysbryd a'u hysbryd gydag eglurder a manylwch, mewn trefn i wybod
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd, a pha fodd y maent yn cyflwyno addoliad,
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd, tra nad ydynt yn parchu y duwiau
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd, nac ychwaith yn dilyn ofer-
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd, y serchogrwydd tyner a ddangosant y naill
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd. Yn hysbryd hysbryd a'u hysbryd, ac yn
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd yn rhoddi y gallu i lefaru a gwrandaw, ar fod i
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd yn hysbryd hysbryd a'u hysbryd gael ei wneyd
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd, na ondier yr hwn sydd yn llefaru.
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd, hysbryd hysbryd a'u hysbryd, a'th wneyd
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd, fel un ar fedr bod yn wrandawr ar
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd, a ddaethnaist ti dy hun; edrych, nid yn unig a'r
 hysbryd hysbryd a'u hysbryd, na nid yw darl neu sylwedd y pethau a elwch neu a

ystyriwch yn dduwiau. Onid cared yw un, fel yr hyn y sathrwn arno; ac un yn bres, heb fod yn well na'r llestr a doddur at ein gwasanaeth; ac un yn bren, eisoes wedi pydru; ac un yn arian, ac yn rhaid iddo wrth ddynt i'w wylled, rhag iddo gael ei ysbeilio; un yn haiarn, yn cael ei ddyfetha gan rwd; ac un yn bridd, heb fod mewn un modd yn fwy prydferth na'r pethau a barotoir at y gwasanaeth iselaf? Oni chytansoddir y rhai hyn oll o ddefnydd treuliadwy? Onid ydynt oll yn cael eu gwneyd trwy gymhorth dur a thân? Oni wnaeth y cerfiwr un, y gof pres y llall, y gof arian y trydydd, a'r crochenydd y pedwerydd? Cyn iddynt gael eu ffurfio i'r agweddau hyn trwy gelfyddwaith y dynion hyny, oni thafwyd pob un i'r ffurf y mae ynddi gan weithiwr pob un? Onid allasai y llestri, y rhai ydynt o'r un defnydd, pe buasant yn cyfarfod â'r un gweithiwr, gael eu gwneyd yn gyfryw a'r rhai hyn? Ac ymhellach, y rhai hyn a addolir yn awr genych, onid ellir eu gwneyd gan ddynton yn llestri fel y lleill? Onid ydynt oll yn fyddarion? Oll yn ddeillion? Oll yn ddiifywyd? Oll yn amddifad o bob synwyr? Oll heb yagogiad? Oll yn llygredig? Oll yn llygru? Y rhai hyn a elwch yn dduwiau; y rhai hyn a wasanaethwch; y rhai hyn a addolwch; ac yr ydych yn myned yn gwbl yr un fath a hwynt! Yr achos eich bod yn casau y Cristionogion ydyw, am nad ydynt yn eu hystyried yn dduwiau. Ond chwy-chwi, y rhai ydych yn meddwl am danynt, ac yn eu hystyried felly, onid ydych yn eu dirmygu hwynt yn fwy nag y maent hwy? Onid ydych chiwi yn eu gwawdio a'u diystyru yn llawer mwy, gan addoli y duwiau ceryg a phridd heb ddim gwarchodaeth arnynt, ond yn cau y duwiau aur ac arian dros y nos, ac weithiau, yn gosod gwylidwriaeth arnynt yn ystod y dydd, rhag iddynt gael eu lladrata? Os oes ganddynt wybodaeth, yr ydych yn hytrach yn eu cosbi trwy yr anrhydedd a roddwch iddynt; ond os ydynt yn annheiladol a difwyd, trwy eu difwyno â gwaed ac â brasder, yr ydych yn eu haddoli. Bydded i un o honoch chiwi eich hunain oddef hyn! Bydded i rywun ymostwng i gael ei drin yn y modd yma! Ond nid ymostyngai neb dyn yn ewyllysgar i'r fath boenedigaeth, oblegid y mae ganddo synwyr a rheswm; ond y mae y gareg yn ei oddef, am ei bod yn annheiladol. O barth i ryddid y Cristionogion oddiwrth iau y cyfryw dduwiau, gallaswn ddyweyd llawer o bethau eraill; ond os nad ydyw y pethau hyn yn ymddangos yn ddigon, yr wyf yn barnu y byddai yn afreidiol dyweyd ychwaneg.

III. Yn y lle nesaf, tybiwyf dy fod yn awyddus i wybod am y gwahaniaeth sydd rhwng eu haddoliad dwyfol ag eiddo yr Iuddewon. Os ydyw yr Iuddewon yn ymwrthod â'r gwasanaeth rhag-grybwyllledig, ac yn dewis addoli yr Un Duw, sydd uwchlaw pawb, gan ei ystyried yn Arglwydd, y maent yn iawn farnu; eto, os rhoddant iddo Ef addoliad yn y modd a fynegwyd o'r blaen, y maent yn cyf-eiliorni. Oblegid y pethau hyny, y rhai y mae y cenedloedd, gan eu cyfiwyno i'r annheiladol a'r byddar, yn eu hamlygu fel prawf o'u ffolineb, gallasai y rhai hyn gyfrif, efallai, yr un pethau yn ffolineb, yn hytrach nag yn addoliad dwyfol, gan eu bod fel pe y tybient eu bod yn eu hoffrymu i un ag y mae arno eu heisieu. Canys nid oes arno Ef ei hun, yr Hwn a wnaeth nefoedd a daear, a'r hyn oll sydd ynddynt, ac sydd yn ein cyflenwi oll â pha bethau bynag sydd arnom eu heisieu, anghen am ddim o'r hyn y mae yn roddi i'r rhai a feddyliant eu bod hwy yn rhoddi iddo Ef. Ond nid yw y rhai hyny a dybiant eu bod, trwy waed, a brasder, a phoethoffrymau cyfain, yn aberthu iddo Ef, a thrwyddynt yn ei anrhydeddu, yn ymddangos i mi yn wahanol oddiwrth y cyfryw ag a ddangosant yr un haelfrydedd tang at bethau disynwyr, y rhai nis gallant deimlo oddiwrth yr anrhydedd.

IV. Trachefn, yr wyf yn tybied dy fod yn dra awyddus i ddysgu oddiwrth yf o barth i'w petruser ynghylch bwydydd, a'u hofergoelodd ynghylch Sabbothau, a'u gwagymffrost o'r enwaediad, a'u rhagrith gydag ymprydiau a newyddloerau, yr hyn bethau ydynt haeddawl o ddiystyrwch, ac annheilwng o ystyriaeth. Oblegid ymhlith y pethau a grewyd gan Dduw er gwasanaeth dyn, pa fodd y mae yn iawn derbyn rhai pethau fel wedi eu creu er buddioldeb, a gwrthod y lleill, fel pe byddent ddiidefnydd ac afreidiol? Yna i farnu fod Duw wed;

gamdrinir ef, o ran bwydydd a diodydd, yn cael ei berffeithio a'i wellhau; ac y mae y Cristionogion, pan yn cael eu cosbi, yn cynnyddu o ddydd i ddydd. Mae Duw wedi eu gosod dan y fath drefniant, ac y byddai yn anghyfreithlawn iddynt ei gadael.

VII. Oblegid, fel y dywedais, nid dadguddiad daearol ydyw yr hwn a draddodwyd iddynt; ac nid ffrwyth ymchwiliadau marwolion, ydyw yr hyn sydd yn ennill cymaint o'u sylw a'u dyfalwch; ac nid ymddiriedwyd iddynt ychwaith & gweinyddiad dirgeledigaethau dynol. Ond Efe ei hun, yr hwn, yn wir, ydyw Penllywydd pawb a Chrewr oll, y Duw anweledig, Efe ei hun, o'r nef, meddaf, a blannod ac a sefydlodd y gwirionedd, a'r gair sancteiddiol ac annirnadwy yn nghalonau dynion; nid, fel y buasai yn naturiol i ni ddyfalu, trwy anfon at ddynolryw ryw was, neu angel, neu dywysog, neu un o'r rhai a reolant faterion daearol, neu un o'r rhai yr ymddiriedwyd y taleithiau nefol iddynt; ond Cynlluniwr, Pensaer, a Chrewr y bydysawd, Efe ei hun—trwy yr hwn y gwnaeth Duw y nefoedd—trwy yr Hwn y cauodd Efe y môr o fewn ei derfynau—dirgelion yr Hwn y mae yr holl elfenau yn eu cadw yn ffyddlawn—oddiwrth yr Hwn y cymerodd yr haul fesur ei yrfa i'w rhedeg—yr Hwn yr ufuddha y lloer iddo, gan lewyrohu yn y nos yn ol ei orchymyn—i'r Hwn y mae y ser yn ufuddhau, gan ddilyn cwrs y lloer—gan yr Hwn y trefnir, yr amderfynir, ac y darostyngir pob peth—y nefoedd, a'r pethau yn y nefoedd—y ddaear, a'r pethau ar y ddaear—y môr, a'r pethau yn y môr—tân, awyr, y dyfnder, y pethau sydd uchod, y pethau sydd isod, y pethau sydd yn y canol. A wnaethpwyd hyn, fel y gallai rhai yn mysg dynion dybied, er mwyn dybenion gormesol, ac er cyffroi dychryn? naddo, mewn un modd; ond mewn tiriondeb a thynnerwch. Fel brenin yn anfon ei fab, efe a anfonodd y brenin—a'i hanfonodd fel Duw at ddynion—fel Iachawdwr—fel un yn perswadio, nid yn dirgymbel: canys trais nid yw gyda Duw. Anfonodd ef fel yn gwahodd, nid yn ymlid; fel un yn caru, nid yn barnu. Fel un yn barnu, yn wir, efe a'i henfyn un diwrnod; a phwy a oddef ei ddyfodiad? Onid wyt yn gweled rhai yn cael eu tafu i blith gwyllfilod, i beri iddynt wadu yr Arglywydd, eto heb eu gorchfygu? Ac, mai po fwyaf ydyw nifer y rhai a gosbir, mwyaf yr amlhäir eraill? Nid ymddengys y pethau hyn fel gwaith dynion; y pethau hyn ydynt allu Duw; y pethau hyn ydynt brofion o'i ddyfodiad.

VIII. Oblegid pwy ymhlith dynion a allasai wythod pa beth yw Duw, cyn iddo ddyfod? A wyt ti yn cymeradwyo geiriau ofer ac ynfyd y rhai a gyfrifir yn ddoethion credadwy, o ba rai y mae rhai yn dyweyd, 'Tân yw Duw' (hwy a änt iddo, gan eu bod yn ei alw yn Dduw); a rhai yn dyweyd mai dwfr ydyw, a rhai, mai elfenau eraill crëedig gan Dduw ydyw? Ond yn wir, pe byddai un o'r tybiaethau hyn yn deilwng o dderbyniad, gallai unrhyw un o'r creaduriaid eraill roddi ei hun allan fel Duw. Ond y pethau hyn ydynt aruthr-bethau, ac ystrywiâu twyllwyr. Nis gwelwyd Ef gan neb o ddynolryw, ac nid hysbyswyd ef ganddo ond Efe a'i dadguddiodd ei hunan. Dadguddiodd ei hun trwy ffydd, trwy yr hon yn unig y gellir gweled Duw. Oblegid Duw, Arglywydd a Chrewr pob peth—Efe, yr Hwn a wnaeth yr oll, ac a'u rhoddes mewn trefn—oedd, nid yn unig yn garuaidd tuag at ddyn, ond hefyd yn hiryमारhous. A'r Duw hwn oedd, sydd, ac a fydd byth, yn dosturiol a daionus, ac heb lid, ac yn ffyddlawn, ac yn unig ddaionus; ac wedi iddo greu meddylddrych mawr ac annhraethadwy, y mae yn ei hysbysu i'w Fab yn unig. Cyhyd o amser ag y cadwodd mewn dirgelwch ei gynghor doeth, yr ymddangosai i ni fel pe buasai yn ein hesgeuluso, ac yn ddfifer am danom; ond wedi iddo, trwy ei anwyl Fab, ddadguddio a hysbysu i ni y pethau a ddarparwyd o'r dechreuad, Efe ar unwaith, ac mewn un cyfnod, a gyfranodd i ni bob peth; ac a rodde i ni i gyfranogi o'i rassu yn gystal ag i welod Duw, a gwneuthur ei ewyllys Ef. Pwy o honom ni byth a allasai ddysgwyl hyn? Felly, Efe a wyddai bob peth ei hun, gyda'r Mab, yn ol y drefn ddwyfol.

IX. Gadawodd ni dros yspaid yr oesau a aethant heibio i gael ein cario ymaith gan wyniau anllwyodrathus, yn ol ein hewyllys ein hunain, gan gael ein harwain ar gyfeiliorn gan bleserau a thrachwantau; nid fel pe buasai yn ymfodd-

loni yn ein beiau, ond yn eu goddef—nid yn cymeradwyo yr amser o anghyfiawnder a aeth heibio, ond yn dwyn i fod y cyfnod presennol o gyfiawnder; fel y gwneler ni, ar ol i ni yn yr amser hwnw brofi ein hunain, trwy ein gweithrededd, yn annheilwng o fywyd, yn deilwng o hono trwy ras Duw; ac fel y gallem, wedi i ni ddangos ein hanallu ein hunain i fyned i mewn i deyrnas Dduw, gael ein nerthu i wneyd hyny gan ei allu Ef. Ond wedi i fesur ein hanghyfiawnder gael ei gyfiawni, ac iddi ddyfod yn gwbl eglur fod cosb a marwolaeth i'w dysgwyl yn fuan, ac wedi dyfod yr amser a ragordeiniodd Duw i arddangos ei ddaioni a'i allu (oblegid at ddyd y mae cariad Duw yn anghymharol), ni chasâodd ni, ac ni fwrriodd ni ynaith, ac ni chofiodd ein hanwreidd, ond rhoddes ei Fab ei hun yn iawn drosom—y sanctaidd dros y digyfraith, yr hwn nid adnabu ddrygioni dros y drygionus, y cyfiawn yn lle yr anghyfiawn, yr anllygradwy dros y llygradwy, yr anfarwol dros y marwol. Oblegid pa beth arall a allasai guddio ein pechodau, ond ei gyfiawnder Ef? Yn mhwy yr oedd yn bosibl i ni, y rhai digyfraith ac annuwiol, gael ein cyfiawnhau, ond yn uniganedig Fab Duw? O! gynewidiad hyfryd! O! fwriad anolrheinadwy! O! drugareddau nas gallasem byth eu dysgwyl! Pod i anwireddau llawer gael eu cuddio mewn un cyfiawn; fod y gyfiawnder un gyfiawnhau llawer o anghyfiawnon! Wedi iddo gan hyny mewn oesau a aethant heibio, ein hargyhoeddi pa mor anmhosibl i'n natur oedd cyrhaedd bywyd; ac wedi iddo yn awr ddangos i ni Waredwr galluog i achub, yr hyn oedd o'r blaen yn anmhosibl; trwy y naill a'r llall o'r pethau hyn, efe a amcanai ar fod i ni ymddiried yn ei ddaioni, a'i ystyried ef fel ein Maethwr, ein Tad, ein Hathraw, ein Cynghorwr, ein Meddyg, ein Doethineb, ein Goleuni, ein Anrhydedd, ein Gogoniant, ein Gallu, a'n Bywyd, ac i beidio bod yn rhy bryderus ynghylch ymborth a dillad.

X. Os byddi hefyd yn dymuno am y ffydd hon, gelli hefyd dderbyn yn gyntaf adnabyddiaeth o'r Tad. Canys carodd Duw ddynion, o herwydd y rhai y gwnaeth y byd, i'r rhai y darostyngodd yr holl bethau sydd ar y ddaear, y rhoddodd reswm a dealldwriaeth, y rhai yn unig a oddefodd i edrych i fyny ato ei hun, a ffurfiodd ar ei ddelw ei hun; iddynt hwy yr anfonodd ei Uniganedig Fab, ac a addawodd deyrnas nefoedd, ac a'i rhydd i'r rhai a'i carant Ef. A phan ddeui i'w adnabod Ef, & pha lawenydd yr wyf yn tybied y'th gyfiawnir? Neu, pa fodd y ceri eilwaith yr Hwn a'th garodd di yn y fath fodd? A phan y byddi yn caru, deui yn ddilynwr Duw yn ei ddaioni. Ac ni ddylit ryfeddu y gall dyn ddyfod yn debyg i Dduw—gyda chaniatâd Duw, fe a all. Oblegid bod yn ddedwydd, nid yw yn gynnwysedig mewn arglwyddiaethu ar gymydogion, mewn trachwantu oddiar ddynion gwanach, neu mewn bod yn gyfoethog, ac arfer trais tuag at yr anghenus—nis gall neb fod yn ddilynwr Duw yn y cyfryw bethau, oblegid y mae yr holl bethau hyn yn anghytunol & i'w fawredd. Ond y mae yr hwn a gymero faich ei gymydog arno ei hun, yr hwn a ewyllysio leschau y rhai iselradd yn y pethau y mae efe yn uwch na hwynt, yr hwn a gyfrano i'r anghenus y pethau a dderbyniodd gan Dduw, yn dyfod fel duw i'r rhai sydd yn derbyn.—Y dyn hwn yw dilynwr Duw. Yna cei weled ar y ddaear fod Duw yn teyrnasu yn y nefoedd; yna y dechreu i lefaru dirgeledig bethau Duw; yna y ceri ac y rhyfeddi y rhai a gosbir am nad ydynt yn gwadu Duw; yna y condemn i dwyll a hoced y ddaear, wedi i ti ddyysgu byw yn wirioneddol yn y nefoedd, wedi i ti ddyfod i allu dibrisio a diystyru yr hyn a ystyrir yma yn farwolaeth, wedi i ti ddyfod i arswydo yr hyn sydd yn farwolaeth yn wir, yn cael ei gadw i'r rhai a draddodir i dân tragywyddol, i fod yn gosb ar y rhai a fwrir ynô hyd y diwedd; yna y rhyfeddi y rhai, er mwyn cyfiawnder, a ddyoddefasant y tân amserol; ac y dadgeni hwynt yn wyufydedig, ar ol i ti wybod am y tân arall.”

MAELERIAETH A MAELERWYR.

LLYTHYR ODDIWETH MORGAN MEURIG, O HENDRE 'R CWM, AT DAFYDD NI NAI
YN NHRIF LLANFARCHNAD.

FY ANWYL NAI,

Dyma fi yn awr yn cymeryd mewn llaw fy mhin ysgrifenu, i anfon atat, yn ol dy ddymuniaid, ryw gymaint o gynghorion a allant fod yn addas a phriodol i ti yn dy sefyllfa newydd fel maelerwr ar dy ran dy hun. Y gair goreu, dybygaf, yn Gymraeg, am *shopkeeping*, yw maeleriaeth, ac am *shopkeeper*, yw maelerwr; a thi a wyddost fod cryn dipyn o awydd wedi bod ynof, ar amserau, am ymddangos yn o fedrus mewn Cymreigiaeth da. Ond dylasai hyna fod rhwng cromfachau; yn awr, at y pwnc. Er fy mod bellach yn hen amaethwr, mi fum innau yn fy ieuentyd yn ymarfer â maeleriaeth. Gwasanaethais fy mhrentisiaeth (dyro di y gair yna mewn gwell Gymraeg, os myni,) yn y faelfa fwyaf oedd y pryd hyny yn Aberdyfrdon; ac ymlaen yr aethwn gyda masnach oni buasai am farwolaeth annysgwyliaidwy Gruffydd, fy mrawd hynaf, trwy yr hyn y caeth Hendre 'r Cwm i fy mherohenogaeth, ac y'm cymhellwyd i adael cyfyngle y *counter* am äangfaes yr aradr. Yr wyf, er y pryd hwnw, wedi sylwi cryn dipyn ar faeleraeth a maelerwyr; ac felly, tybied yr ydwyf fy mod, trwy y cyfan, wedi ennill rhyw gyfran o gymhwysder i anerch fy nai ar yr achlysur o'i ymsefydliad yn ei faelfa newydd yn nhref Llanfarchnad.

Mae yn rhaid i mi addef fod gwedd bresennol maeleriaeth wedi cyfnewid yn fawr er y pryd yr oeddwn i yn freintwas—dyna y gair iawn yn ein iaith ni, onide, am *apprentice*—mewn maelfa yn Aberdyfrdon. Yr oedd y masnachwyr y pryd hyny yn myned ymlaen yn araf a diantur, heb ddychymygu am un drefn arall na rhoddi archebion i deithwyr ail llaw o'r Amwythig a Chaerlleon, a myned eu hunain unwaith yn y flwyddyn i Ffair Gwrecsam, ac weithiau i Ffair Gaer. Ond am y maelerwyr presennol, nid yw yn ddim ganddynt hwy bicio i Liverpool, Manchester, Leeds, ie, a Llundain, amryw weithiau yn y flwyddyn, i ddewis a chyrru y nwyddau anghenrheidiol. Nid oedd y maeldai yn y dyddiau hyny ond lleoedd bychain cynnwys, cwbl ddiaddurn oddi fewn ac oddiallan; ond wele y maeldai presennol yn ystordai äang eu maint, a gwyichion eu hymddangosiad. Ac y mae y gwelliadau ymddangosol wedi cyrhaedd y gwas cyffog a'r breintwas. Anfynych yn awr y gwelir y ffedog wen, ac y mae y llewys dros y breichiau wedi eu halltudio i dir ebargoiant; mae pob math a rhith ar faelyn yn nhref Aberdyfrdon, ac felly yn Llanfarchnad mae yn debyg, yn ei osod ei hun allan mewn diwyg, dull, a moes, can debyced ag y medro i'r *London cut*. Ond yr oedd gan yr hen faelerwyr eu mantais yn gystal a'u hanfantais. Os yn y modd drutaf yr oeddynt yn prynu eu nwyddau, yr oeddynt hefyd yn cael eu gwerthu yn y modd drutaf. Ac nid oeddynt ond ychydig o ran nifer i wrthymgeisio á'u gilydd. Mae yn y dyddiau hyn yn Aberdyfrdon dri masnachdŷ, o leiaf, am bob un oedd yno yn fy nhymmor masnachol i; a phawb wedi myned i werthu am yr iselaf; a da iawn os yw rhai o honynt yn ddiueog o geisio andwyo eu gilydd

trwy siarad yn fach ac yn ysgafn am gymeriad moesol a masnachol y naill y llall.

Ond er y cyfnewidiadau a nodwyd, ac eraill y gellid eu henwi, mae yr egwyddorion mawrion moesol sydd yn ofynedig tuag at faelera yn iawn a phriodol, yn para yr un fath yn mhob oes; a chyfeirio dy sylw at rai o'r cyfryw yw fy amcan yn hyn o lythyr.

Ac ymlaenaf dim, gofala yn wastad, fy anwyl Ddafydd, am ymgadw at gyflawnder a gwirionedd, heb wyro i drwch y blewyn oddiwrth yr hyn sydd uniawn a chywir. Yr wyf yn gwybod fod, yn sefyllfa presennol masnach, demtasiynau lawer i anghywirdeb yn ngalwedigaeth maelierydd. Mae y fath gydymryson tost rhwng masnachwyr a'u gilydd, o herwydd fod cymaint o honynt, y naill ar draws y llall, yn mhob tref a phentref, fel y mae llawer, mae lle i ofni, yn arfer yn ddibryder bob moddion, teg neu annheg, gwir neu gelwydd, sydd yn ymddangos iddynt hwy yn fwyaf tebyg o sicrhau, nid yn unig fywlioliaeth iddynt eu hunain, ond goruchafiaeth ar eu cymydogion. Ond gonestrwydd perffaith yw y callineb goreu yn mhob gwaith, ac yn mhob masnach. *Honesty is the best policy.* Gobeithio, fy nai, y cei fod yn dra llwyddiannus yn dy anturiaeth; ond, llwyddo neu beidio, cofia fod Duw a dynion yn dysgwyl i ti fod yn uniawn a didwyll. Myn ennill i ti dy hun enw da, bid a fynd; ac wedi ei ennill, glŷn wrtho am byth.

Wedi i ti roddi y pris sydd deg a chymhwys ar dy nwyddau, cadw at y pris hwnw, ac na fydd, er dim, yn un o faelerywr y ddau bris. Y mae hyn, meddir wrthef, wedi myned yn arferiad tra chyffredin mewn llawer parth o Gymru, yn enwedig wrth werthu brethynau, lliciniau, cotwmaw, a sidanau. Ond nid yw pobl y ddau bris, er gwerthu am y tro, yn ennillwyr yn y diwedd. "Beth yw pris hwn?" dywed y prynwr. "Hyn a hyn," ebe y gwerthwr: "ac yr wyf yn ei ystyried yn rhad iawn am hyn." Yna bydd yr hyn a elwir yn *ddodrio* am y pris yn cymeryd lle; ac yn niwedd y ddadleuaeth, gwerthir y nwydd am bris is nag a ddywedwyd yn y dechreu. Bydd y prynwr, neu yn hytrach, efallai, y brynwraig, yn myned allan, gan feddwl, "Rhyw luddew o ddyn yw y *shopwr* yna; pe buaswn chi waned fy mben ag ildio i'r pris a enwodd gyntaf, buaswn wedi cael fy ngwneyd ganddo—buasai wedi fy nhwyllo; mi gymeraf ofal rhag y dyn yna o hyn allan." Yr oedd tair cymydoges, amser yn ol, ac ill tair yn wragedd tra pharehus a chyfrifol, mewn cydymddyddan, yn son am ryw *shawl* arbenig oedd ar werth mewn maelfa nid anenwog yn Aberdyfrdon, yr hon a ddangosais ac a gynnygiasid i'r naill a'r llall gan y masnachwr. Erbyn iddynt gymharu eu nodiadau—*comparing notes*, fel y dywed y *Sais*—yr oeddynt yn cael fod tri phris wedi eu rhoddi ar y *shawl* (pe dywedwn gwârug, neu wâr-gob, pwy a'm deallai?) gan *wr* y *shop*, sef pris gwahanol i bob un o'r tair gwraig. Dwy bunt oedd y pris i un; ac yr ydoedd, meddai efe, yn colli dau swllt i hōno, gan mai dau gini oedd yr uniawn bris; yr oedd yn ardstyio na werthai efe mo honi yn is, serch iddo ei chadw am flyneddau. Pymtheg swllt ar hugain oedd y pris i'r ail. A phan ddaeth y drydedd, gan ddangos, dybygasid, awydd am y *shawl*, yr oedd y gwerthwr yn barod i'w rhoddi iddi hi, fel ffafr fawr, am ddau swllt ar bymtheg ar hugain a chwe' cheiniog. Nid rhaid dywedyd fod y *wr* hwnw wedi colli am byth ei gymeriad am gywirdeb yn nghyfrif y wragedd hyn; ac nid yn eu cyfrif hwy yn unig, ond yn nghyfrif eu teuluoedd a'u

cydnabod; canys yr oedd yn anhosibl i'r merched, fel y gellid meddwl, gadw eu tafodau mewn segurddod. Mi wn y dywedir gan faelerwyr fod yn annichonadwy gwerthu i ryw fath o bobl gyda dim ond un pris. Gan y bydd y rhai hyny yn sicr o amnheu a gwrthddadleu, hyd yn nod pe byddai y gwerthwr yn gofyn llai na'r pris arferol, nid oes, meddynt, ddim i'w wneyd â hwy, ond gofyn pris uwch i ddechreu, a gostwng, yn wyneb eu gwrthresymiaidau, i'r pris penodedig. Ond na chymher di hyny, na dim o'r fath, yn esgus dros ddyweyd un peth, a meddwl peth arall. Os rhaid i'r prynwyr amharchu eu dynoliaeth, paham y bydd raid i ti amharchu dy hun i'w hefelychu? Dal di yn gydwybodol at un pris, nes i wlad a thref ddyfod i wybod mai dyna dy arfer sefydlog a diymmod; a thi a gei, mewn diddirwydd, drafnyd (*custom*) pawb y byddo yn werth i ti eu cael; ac mewn amser, ni bydd na checryn na checren yn meiddio gofyn genyt am ostyngiad pris.

Ar ddechreu dy fyd masnachol, na feddwl am ennill pobl i'th faelfa trwy gymeryd arnat werthu nwyddau yn is na'u gwir werth. Ti a fyddit, pe gwnelit werthu felly, yn gwneuthur anghyfiawnder â'th gydfaelerwyr, ac â thi dy hun. Mae pobl gall yn myned yn ddrwgdybus o'r maelerwyr aydd yn son llawer iawn am radlonrwydd a phrisiau isel. Digrif iawn genyf yw gweled yr hysbysiaidau parhaus a geir mewn newyddiaduron, ac ar y muriau mewn tref a gwlad, ac yn wir, ar goedydd a chamfeydd ar oehrau y ffordd fawr, fod yn *Emporium*, neu *Establishment*, neu *London*, neu *Liverpool*, neu *Manchester*, neu *Glasgow House*, neu ryw enw mawreddig arall, a gedwir gan hwn a hwn, nwyddau rhatach nag ellir gael mewn un masnachdŷ arall yn yr holl wlad. Ni bydd genyf fi ond dywedyd, ar ol eu darllen, gyda Mr. Burchell, yn y "*Vicar of Wakefield*," wrth wrandaw ar ymddyddanion blodeuog Lady Blarney, a Miss Carolina Wilelmina Amelia Skeggs—"Fudge!" Dichon y ceir yn y cyfryw leoedd rywbeth yn isel iawn; mae yno ryw nwydd cyffredin yn cael ei werthu, ysgatfydd, *under prime cost*, fel y dywedir; ond nid yw hwnw ddim ond megys abwyd i dwyllo y pysgodyn i lyncu y bach. Ffraethwyr y Seison a alwant y cyfryw nwyddau yn *leading articles*—nwyddau i dywys a denu y bobl i fewn i'r masnachdŷ. "Gyda y *drapers*," meddai un dyn craffus yn ddiweddar, "*calico* sydd yn gwneyd i fyny y *leading article*; mae yn gwerthu hwnw am ddimai y llath yn is na'r pris a gostiasai iddo; ac ar ol iddo fel hyn ennill enw am radlonrwydd, gall wedi hyny ofyn llawer o sylltau, ac hyd yn nod punnoedd, yn fwy na'r gwerth am *shools*, a phethau eraill, y rhai y mae eu gwerth yn amrywio. Gyda y *grocer*, siwgr a ddefnyddir fel y nwydd deniadol, gan fod y bobl yn gyffredin yn hysbys o'i werth, a gwerthir ef am ddimai y pwys yn is na'r pris y cafwyd ef. Mae y prynwr fel hyn yn cael ei arwain i feddwl y gall efe hefyd gael tē rhad yn yr un lle; a chan y maelerwyr, gelwir, yn bur briodol, y ddyfais hon yn *sugar-trap*. Prin y mae yn anghenrheidiol dywedyd, fod y masnachwr, yn ngwerthiad y tē, yn cymeryd digon o ofal i fynu tâl iddo ei hun am y siwgr." Y maeldai yr hysbysir cymaint am danynt fel y rhai rhataf, nid hir y bydd cyn y cenfydd y wlad mai hwynt-hwy mewn gwirionedd ydynt y rhai drutaf. Y mae genyt ti gydwybod, fy anwyl nai, a hōno a'th geidw di, hyderaf, rhag pob gauddyfeisiau i sicrhau dy fasnach a llanw dy logell.

Nid rhaid i mi, yn ddiâu, ddywedyd wrthyt ti am gadw dy nwyddau gwerthadwy yn bur, heb eu cymysgu â dim defnyddiau salwach i'r dyben

o amlhau dy elw. Fe ddywedir fod yn y dyddiau hyn lawer iawn o fael-erwyr yn arfer cymysgu nwyddau masnachol â chyffyrâu rhad neu ddiwerth, os nad â phethau sydd yn wir wenwynig. Ysgrifenydd cydnab-yddus â thrafnidiaeth yn Lloegr, a ddywed—"The grand object with unconscientious tradesmen is, to get up a reputation for cheapness, and to undersell the honest dealer. This is effected by the adulteration of every article in which detection is difficult. It would be endless to enumerate all the speices of adulterations that are resorted to. Ground rice is mixed with white pepper; a composition called P. D., costing about one penny per pound, with black pepper; chicory with coffee; potato-flour with sugar; tea, when not a mere compound of herbs and sloe-leaves, is adulterated with such things as starch, gum, dirt, and paint." Buasai yn hyfryd genyf allu credu mai yn nhrefydd Lloegr yn unig y cyfarfyddir â'r fath gymysgiadau; ond y maent, ysywaeth, wedi medru eu ffordd i lawer man yn Nghymru. Pan oedd dy fodryb, o fewn ychydig fisoedd yn ol, yn ffair Trefirfon, cymhellwyd hi gan wraig y Gwyrddgoed i fyned gyda hi i faelfa a elwid Ystordŷ Newydd y Tê a'r Siwgr, am ragoroldeb pa un yr oedd hysbyseb argraffedig yn daenedig ar draws ac ar hyd yr holl wlad oddiamgylch. Wel, yr oedd y tê a gafwyd yno, wedi i ni ei ddyfrhau, yn drwyth du ei olwg, a hollol ferfaidd ei flas; ac am y siwgr, yr oedd yn rhywbeth llwydwyn, glydiog, ac yn rheidiol wrth lawer o hono tuag at felysu ychydig. Dyna oedd cynnyrch ymweliad cyntaf ac olaf dy fodryb âg Ystordŷ Newydd, &c., Trefirfon. Myfi a allwn, ar y pen hwn, fyned ymlaen i nodi fod rhai blawdwyr yn cymysgu gwahanol ddefnyddiau â'u peilliaid; a thi a wyddost am y cwyno sydd yn y trefi mawrion o herwydd anhuredd y llaeth a'r hufen a werthir yno. Ac nid nwyddau bwytadwy yn unig sydd yn agored fel hyn i gael eu llygru; ond y mae nwyddau gwisgo hefyd yn cyfarfod â chyffelyb dynged. Adroddwyd i mi am breg-ethwr a gafodd ei dwyllo mewn *suit* ddu yn ddiweddar; yr oedd cotwm wedi cael ei gydweu yn gywrain â'r brethyn, fel yr oedd yn gwaethygu yn gynt na phryd. Mae yn wir mai rhyw giwed yn Lloegr neu Scotland oedd wedi gwneyd y brethyn hwnw; eithr dylasai y maelierydd fod yn ofalus rhag derbyn y cyfryw frethyn ffuantus i'w fasnachdŷ; ond yn lle hyny, yr oedd efe yn ei arganmawl fel defnydd gwerthfawr a da. Yr oedd yn gwneyd hyn yn ei anwybodaeth, gobeithio; ond os felly, yr oedd yn feius am ei anwybodaeth yn y lle cyntaf, ac am ei ganmoliaeth gyfeiliornus yn yr ail le. Canwyllau hefyd, meddant hwy, sydd yn cael eu gwneyd yn bethau drwg a thwyllodrus gan rywrai yn y dyddiau hyn. Y mae gwêr y ganwyll yn hen feddyginiaeth arferedig at fân friwiau ac archollion; ond darllenaes yn ddiweddar am rai wedi syrthio i safn angeu trwy ei ddefnyddio felly, oblegid fod *arsenic* a *vitriol* wedi eu cymysgu â'r gwêr yn ngwneuthuriad y canwyllau. Cofia di, fy nai, nas gelli ateb i'r gorchymyn, "Cadw dy hunan yn bur," heb gadw nwyddau dy faelfa felly.

Y mae pwysau a mesurau cywir, hefyd, yn rhan anheggorol o gyflawnder masnachol. Mor eglur, ac mor bwysig, yr oedd y Llywydd Dwylol yn siarad am hyn wrth yr Israel gynt; "Na fydded genyt yn dy gôd amryw bwys, mawr a bychan; na fydded genyt yn dy dŷ amryw fesur, mawr a bychan;" pwys a mesur mawr i brynu, a bychan i werthu; nid felly, ond "bydded genyt gareg uniawn a chyfiawn; bydded genyt epha uniawn a chyfiawn; fel yr estyner dy ddyddiau ar y ddaear yr hon y mae

yr Arglwydd dy Dduw yn ei rhoddi i ti; canys ffaidd gan yr Arglwydd dy Dduw bob un a wnelo hyn, sef pawb a'r a wnel anghyfiawnder." Y mae arolygiad gwladol yn cael ei gadw ar fesurau a phwysau: ac y mae hyny yn dda; er nad yw holl arolygwyr y pwysau a'r mesurau yn gweithredu yn y modd goreu bob amser. Gwn am rai o'r gwŷr gonestaf a fuant erioed yn sangu daear, yn cael eu cyhuddo gan yr *inspector*, a'u dirwyo am bwysau na byddent byth yn eu harfer, ond a gaed yn rhywle dan eu cronglwydi, tra yr oedd ganddynt gymydogion anghyfiawn yn cael diane yn ddisylw trwy ddyllanwad cyfeillach neu lwgr-wobraeth. Wrth bwysau a mesur, a chyda phob peth a wnelych, gwna di, anwyl Dafydd, i eraill, fel yr ewyllysiech i eraill wneuthur i ti.

Yn mhob trafodaeth o'r eiddot, ymogela rhag manteisio ar anwybodaeth neu ar anghenrheidiau neb pwy bynag. Na ofyn gan ddyn dyeithr ond yr un faint o bris ag a ofynit i'th gymydogion; gwertha i'r negeseuydd dylaf yn hollol yr un modd ag i'r hwn y mae yn hysbys i ti ei fod yn gyd-nabyddus âg ansawdd y nwydd; a dyro i'r plentyn yr hyn, o ran math a maint, a fuaist yn ei roddi i'w rieni.

Edrych arnat dy hun bob amser fel un cysegredig i ddyweyd yr hyn sydd wir, a gwneyd yr hyn sydd uniawn; a'th arwyddair a fyddo, Mi a wna fel y dylwn, a doed fel y delo. Na phriodola i'th nwyddau werth-fawrogrwydd y gwyddost nad ydyw ynddynt. Na ddywed am y gwael mai gwych ydyw, ac am y gwallus ei fod yn ddfai. Os bydd bai neu ddiffyg ar y nwydd, dywed hyny yn onest; a thi a gai weled na byddi yn golledwr yn y pen draw. Wrth bwffio erthygl salw, nis gellir gwneuthur dim ond twyllo y dosbarth mwyaf anwybodus o'r boblogaeth, ac nis gellir eu twyllo hwy ychwaith ond unwaith. Onid llawer iawn gwell a mwy hyfryd i'r masnachwr fyddai clywed y rhai a brynasant ganddo, yn mynegu, pan yn dyfod i'w fasnachdŷ drachefn, iddynt gael eu boddhau yn y nwyddau a gawsant, na gorfod gwrandaw arnynt yn tystio iddynt gael eu siomi ganddo—nad oedd y nwyddau, o ran eu defnyddioldeb a'u parhâd. Yn gyfryw ag yr oedd ei ardstyadau ef wedi peri iddynt ddysgwyl eu bod? Dywedir i mi, yn wir, fod nid ychydig o faelerwyr i'w cael, y rhai sydd yn rheolaidd (pe byddai yn rheol hefyd) yn dysgu, trwy eu hesiamplau a'u hyfforddiadau, eu cynnorthwyyr a'u prentisiaid i ddywedyd celwydd er mwyn ymadael â'u nwyddau, ac yn edrych ar y mwyaf tafod-lithrig i adrodd anwiredd, yr un mwyaf cymhwys i sefyll o'r tu ol i'r *counter*. Dyna y meistr, pan yn ceisio gwerthu ryw nwydd i foneddiges, yn appello at John, gan ddywedyd, "Tri swllt a chwe cheinlog oedd y *prime cost*, onide, John? edrychwch." "Ië, syr," ebe John, gan wneyd rhith ymchwiliad; pan y gwyddai ei feistr ac yntau, nad ydoedd y nwydd wedi costio yr un hanner coron y llath. "Fel hyn, *madam*," medd y masnachydd wrth y foneddiges, "chwi a welwch nad wyf fi yn cael dim ond ceiniog o elw ar hwn; mae pob peth wedi myned yn awr y fath, y rhaid i chwi agos eu rhoi am ddim, os mynwch wneyd *business*." Mae John yn yfed ei ddysg yn rhwydd iawn o dan feithriniaid y fath athraw, ac yn debyg o ddyfod yn ben campwr mewn dywedyd celwydd. Ah! bychan y mae y masnachwr yn meddwl ei fod wrth hau yn ei weinyddwyr anghywirdeb at y cwameriaid, yn debyg, os nad yn sicr, o fedi oddiarnynt anghywirdeb ac anghyfiawnder ato ei hun. Wedi unwaith beri iddynt neidio dros furiau cydwybod a gwirionedd, nid oes wybod yn mha anialwch y diwedda eu hynt.

Nid oes bosibl i rieni fod yn rhy ofalus wrth rwymo eu plant yn freint-weision gyda dyeithriaid. Dylent edrych yn y modd manylaf ar fod eu meistriaid yn bobl uniawn, geirwir, a chydwybodol; yn rhai y byddo eu holl nodweddiad yn dangos eu bod yn mhob peth yn awyddus am ofni Duw a chadw ei orchymnion. Dylent hefyd feithrin yn eu plant y fath gariad at eirwiredd, ag na fedro un dylanwad, na deniad, na bygythiad, eu perswadio byth i droi oddiwrtio. Ped ennillid y byd wrth ddywedyd celwydd, ennill fyddai hwnw ar draul colli enaid.

Bydd egwyddor o uniondeb a chyfiawnder yn dy ddyagu i beidio dywedyd na gwneyd dim a fyddo yn tueddu i ddrygu maelerwyr eraill. Fe welwyd rhai masnachwyr, heb "gyflawni y gyfraith freninol yn ol yr Ysgrythyr, "Câr dy gymydog fel ti dy hun," yn siarad yn ysgafn ac yn amharthus am eu cymydogion yn yr un fasnach, gan dduo eu cymeriadau, difrio eu nwyddau, a drygliwio eu hymddygiadau, er mwyn tynu eu cwsmeriaid oddiwrtio, a'u denu atynt eu hunain. Gwelwyd eraill yn ymgadw rhag lledanu adroddiadau anhwyfryd yn uniongyrchol am eu cydfaelerwyr; ni wnaent yn gyhoeddus ddim cyhuddiadau yn eu herbryn; ac ymddangosent yn gyfeillgar iawn pan yn cyfarfod â hwy; ac eto pwy ond y rhai hyn, mewn modd cudd-gyfrwys a gŵyrgyrchol, a amcanent ac a wnaent y niwed mwyaf iddynt! Dyna un o brif bobl Manchester yn gofyn i ŵr y *White Elephant Establishment* pa gyfrifiad sydd i'w gymydog o'r *American House* o ran galluogrwydd masnachol; a'i ateb yntau ydyw, "Ni ddywedaf fi ddim byd." "Chwi a wyddoch pa un a ydyw ef yn debyg o allu talu ei ffordd ai peidio." "Gwell genyf fi beidio dywedyd dim," yw yr holl ateb. Wel, meddir, nid oedd yna ddim i'w feio; ni ddywedodd y gŵr ddim drwg am ei gymydog. Naddo, yn uniongyrchol; ond yr oedd ei ateb nacael yn dywedyd, "Nid oes genyf fi ddim da i'w ddywedyd am dano. Gwell i chwi beidio ymddiried ynddo, gan nas gellir dywedyd gair o'i blaid." Yr oedd gŵr y Tŷ Americanaidd wedi dyfod yn mlaen yn dda hyd yn hyn, ac yn dechreu cefnu ar ei anhawdserau fel masnachwr ieuane; ond oddiar genfigen ac anghariadoldeb, dyma ŵr y *White Elephant Establishment* (onid oes enwau ôd ar fasnachdai yn nhrefi Cymru yn awr?) trwy beidio dywedyd dim, yn dywedyd digon i dywyllu ei olygfeydd addawol, ac i'w lwytho â maith ddyryswch. Dyna rywun yn adrodd drygair am fasnachwr y *Bee-hive* yn nghlyw masnachwr y *Sheep-fold*, yr hyn y gŵyr hwnw yn dda sydd yn anghywir ac anghyflawn; ond y mae yn ystyried mai gwell yw iddo, er ei fantais ei hun, beidio amddiffyn ei gymydog; ac felly y mae yn gwrandio gydag ymfoddlonrwydd dirgel ar yr hyn a ddywedir yn ei erbyn. Y mae ymddygiadau fel hyn yn iselwael ac yn ddrygionus, ac, yn wir, y maent yn andwyol i'r neb a'u gwnelo. Y mae y dyn a feddylio, ac a wnelo ddrwg i'w gymydog, yn gwneuthur drwg mwy iddo ei hun. Cancr o anghysur ac annedwyddwch yw enaid y masnachwr hwnw sydd yn ofni llwyddiant, ac yn ceisio niwed y masnachwr arall.

Wedi aros cymaint a hynyna ar gyfiawnder a geirwiredd, dymunwn yn neaf alw dy sylw at ddoethineb, neu bwyll, neu gallineb ymarferol—*prudence*, fel y dywed y Sais—fel cymhwysder gwir anghenrheidiol i wneuthur maelerwr da. Mae y gynneddf yma yn dyagu i'w pherchen ochel pob ymddygiad byrbwyll, diofal, tramgwyddus, ac enbydus; rhagolygu yr hyn sydd, neu a all fod o'i flaen, a darpar at hyny; a dewis yr adegau goreu, a'r trefniadau mwyaf priodol, i gyrhaedd ei amcanion. Siaredir yn fynych

am y rhai a lwyddasant yn y byd, fel pe byddent yn ddyledus yn unig i ffawd neu lwo dda; ond os edrychi di yn graff, fy nai, ti a gei weled am un a aeth yn oludog trwy ryw ychydig o brawfgeisiau fortuunus, floedd wedi ennill cyfoeth, yn unig trwy ddilyn yn araf a chyson reolau doethineb. Na fydd awyddus, mewn un modd, am i bobl allu dywedyd am danat, "Dyna ddyn lwcus," fel y dywedir yn ol yr iaith sathredig; llawer mwy anrhydeddus i ti a fydd iddynt allu dywedyd, "Dyna ddyn gwir gall."

Y mae yn dda genyf glywed i ti fod mor gall, yn nechreu dy hynt draf-nidiol, a sicrhau masnachdŷ mewn lle cyfleus at fasnach, a gobeithiol am lwyddiant. Y mae llawer wedi gwario eu harian, a gwastraffu eu harian, yn yr ymgais i sefydlu trafndiaeth mewn lle hollol anhylaw ac anghyf-addas; a phan aethant oddiyno i agor masnachdŷ mewn lle arall, yr oedd eu haffwyddiant blaenorol yn gwanychu eu hysbryd, yn fferu eu gobait, ac felly yn nychu eu hegniadau; ac yr oedd y wlad yn edrych arnynt fel rhai anghymhwys at wneyd *business*, ac o herwydd hyny, yn anhaeddol i'w oefnogi. Mae rhai masnaohdai, fel rhai dynion, wedi oolli eu cymeriad; nid oes byth barch a llwyddiant yn dygwydd iddynt; maent megys wedi eu tyngedfenu i aflwyddiant a siomedigaeth. Dyna y *Shop* Fraith yn Aberdyfrdon; mi welais yno lawer yn dyfod ac yn myned o bryd i bryd er ys deugain mlynedd; ond ni welais neb yn gwneyd eu ffortun, fel y dywedir, ynddi. Bu yno rai yn gwneyd cais ar bob math o fasnach, yn chwegyddwyr, brethynwyr, hetwyr, cyfferwyr, canwyllwyr, blawdwyr, gwerthwyr lluniaeth, gwneuthurwyr rhaffau, gwneuthuresau bonhetiau a chapiau, ac felly yn y blaen; ond yr oedd yr hen *shop* yn ddiuedd i bawb fel eu gilydd; ni wnaeth les i neb o honynt; ac aethant oll o honi yn waeth eu sut nag y daethant iddi. Ond y mae genyt ti, pa fodd bynag, le da i ddechre; wel, gwna yn fawr o hono, ac na feddwl, hyd nes elo blynnydoedd heibio, am symud i le gwell. Os gelli gael *lease* gan dy feistr tir, goreu a fydd; gelli wed'yn fod yn galonog i wneyd pob gwelliadau anghenrheidiol ar yr adeilad.

Bydded i ti amlygu dy bwyll a'th synwyr, trwy beidio bod yn rhy anturiaethus, a pheidio gwneyd gormod o arddangosiad a rhwysg, yn awr ar dy gychwyniad allan gyda maeleriaeth. Cyfaddasa yr esgid at y troed, fel y dywed yr hen air; a myn wybod yn wastad yn mha le y byddi yn sefyll. Hyfrydach a gwell o lawer a fydd i ti ledu yn dy fasnach fel yr elych ymlaen, na gorfod meinbau a chyfyngu o herwydd dechreu yn rhy fawr. Pa gynnifer o faelerwyr a welwyd, pan wedi cael benthg arian teug at gychwyn eu masnach, a phob peth yn galw arnynt i arfer cynnildeb a gofal, yn ymhoewi yn ddirfawr gyda eu bod wedi agor eu maelfa, yn llanw eu tŷ & dodrefn ysplenydd, yn byw yn wych, ac yn tori ffigiwr mawr, nes yr oedd y dylaf yn gallu darogan eu bod ar y lithrigfa, ac yr äent yn gyflym i'r pen. Wedi methu ateb i un gofynwr, byddant yn codi eiddo gan un arall; hwy a dalant ryw gyfran i hwnw drachefn, ac a roddant *orders* i'r trydydd; ond ar ol marchogaeth am enyd ar gefn coel ac *accommodation bills*, syrthiasant i'r llawr, gan golledu eu gofynwyr, a gwarthruddo eu henwau eu hunain am byth.

Yr wyt eto yn ŵr ieuanc sengl; ond mi a gymeraf yn ganiatäol nad ydwyf wedi derbyn yr hyn a elwir yn ddawn gweddwdod, ac nad oes bwriad ynot am ddybenu dy ddyddiau yn sefyllfa hen lanc. Yr wyf yn gobuithio, Dafydd, y cymeri lawer o bwyll wrth chwilio am gymbares oes,

iant hyny genyt. Y gyfundrefn o "Arian Parod" yw yr unig drefn iawn a sicr gyda maanach; a gwn am rai maelerwyr yn Nghymru a ennillasant gyfoeth lawer wrth nacu coelio undyn, a gwerthu yn unig a chwbl am arian parod. Ond ti a ddywedaist wrthyf, pan yr oeddyt yma, fod amgylchiadau yn peri nad oes bosibl maelera yn Llanfarchnad heb roddi coel i ryw raddau. Mae yn ddrwg genyf hyny; ond, gan mai felly y mae, ti a ddylit edrych yn fanwl pwy i'w coelio. Y mae rhai pobl wedi arfer mudo dan faich o ddyled o faelfa i faelfa; wedi rhedeg i ddyled yn y naill, diangant i wneyd yr un gyflafan yn y llall. Adnebydd y cyfryw rai, a gochel hwy. Wrth nacu eu coelio, ti a fyddi yn ddoeth i ti dy hun, ac yn gwneyd yr hyn sydd wirioneddol dda iddynt hwythau. Paham y rhaid i ti foddhâu crail ar draul dy niweidio dy hun. Gwir yw fod y *County Court* weithiau yn offeryn hwylus iawn i godi mân-ddyledion oddi-wrth y rhai nad all dim ond gorfodaeth cyfraith eu dysgu i wneuthur cyflawnder; ond, rywfodd, nid yw y masnachwr sydd yn rhoi llawer o waith i wŷr y gyfraith, yn ennill nemor barch oddiwrth y wlad; ac os cyll dyn ei barch, fe gyll ei gwbl. Y ffordd oreu yw bod yn benderfynol i beidio coelio o gwbl y rhai sydd o nodweddiadau sicr ac amhbŷs; a gwell i ti gymeryd tafod drwg ganddynt, os bydd raid, am eu gommedd i fyned i'ŋ ddyled, nag am ofyn iddynt dalu eu dyledion; canys mynyoh iawn y mae y gofynwr yn ennill digofaint a geiriau caledion am ei waith yn oesio yr eiddo ei hun. Mae rhai maelerwyr i'w beio yn fawr am demtio trueiniaid i ddyfod i'w dyled, ac nid mor rhyfedd os bydd i'r cyfryw gael eu siomi am eu harian. Arddangosant, arganmolant, a thaer-gynnygiant ryw nwyddau neillduol i bobl weiniaid; a phan y dywedant hwythau nad oes ganddynt fodd i'w cael, er mor ddymunol ydynt, "O, mi a'ch coelias;" medd y maelerwr, "a chewoh dalu pan alloch." Na fydd di yn mysg y rhai sydd yn gwneuthur felly.

Bydd ochelgar rhag ymyryd â galwedigaethau, ac ymafyd mewn anturiaethau, gwahanol oddiwrth achosion cyfreithlawn neu uniongyrchol dy fasnach; o leiaf, nes yr elot yn ŵr cefnog yn y byd, os nad i allu byw yn annibynol ar faeleraeth. Fe welwyd aml un, yn ei frys am fod yn gyfoethog, yn neidio rhag blaen at y *speculation* yma, a'r anturiaeth draw, a thrwy hyny yn ysigo ei faanach, yn lle gwella ei hun, fel yr oedd yn amcanu ac yn daroganu. Mae y gorphwylldra mawr gyda phrynu a gwerthu eyfranau mewn ffyrdd heiyrn, wedi darlod, o drugaredd, cyn i ti ddechreu trin y byd; eithr y mae lliaws dirif, ac yn eu mysg faelerwyr lawer, yn oeso yn chwerau am y *mania* hwnw, yn yr hwn y llosgasant eu hedyn, fel y pryf yn y ganwyll. Ond y mae eto ryw *company* neu gilydd yn ymfurfiro yn barhâs, ac yn hysbysedig yn y papyr newydd, ac yn gymhelledig gan siaradwyr hyawdl, fel y moddion goreu a sicraf i ennill cyfoeth mawr mewn byr amser a chydag ychydig draul. Hwyrach y gall llawer o'r cyfryw droi allan yn dda, a rhoddi mewn amser elw cysurus i'r cyfran-feddiannwyr; ond dyma sydd genyf fi i'w ddywedyd,—nid tydi fel masnachydd ieuanc yw y dyn i chwilio am aur Dolgellau, na phlwm sir Fflint, na llechau mynyddoedd Arfon a Meirion, na glo, na chyffelyb, yn unlle arall; dy bwne di yn awr yw gwrandaw ar y dywediad sathredig, "Cadw di dy *shop*, a'th *shop* a'th geidw di." Yr wyf yn cofio yr hen weinidog cywir a gonest, y diweddar Barch. John Parry, Caerlleon, yn dywedyd, "Mi fum i cyn hyn yn *menfro* yn y *mines*; ond fy rheol i gyda hyny a fyddai hyn:—Dyma

gan' pnest : mi ddymanwna enaill gyda hwy ; ond os collaf hwy, ni bydd hysg yn gollid i neb arall, nac yn un anhwylysdod mawr i mi fy hun." Ond nid oes genyt ti eio, Dafydd, yr un can' punt yn dy ymyl ag y gellit sŵkio eu tafu ymaith, os hynw a ddygwyddai. Yn yr alwedigaeth y'th alwyd, yn hwno yr wyt ti i aros ac i roddi allan dy ymadferthoedd, nes cael dy hysg yn str llwyddiannus ynddi. Mi wn am rai maelerwyr sydd yn trin tir ac anafliand ; ac mewn pentrefi bychain, gall y tyddyn a'r faelfa fod yn help i'w gwydd ; ond yn gyffredin yn y trefi, rhai clyd arnynt, wedi cau pen eu mwdwl, fel y drwedir, yw y masnachwyr sydd yn arfer ág amaethyddiaeth : eithr gwelwyd oreill yn eu handwyo eu hunain trwy gymeryd sŵkioed na wrkloest pa fodd i'w trin, a thrwy esgouluso eu masnachdai i edrych ar eu hól. Os myner i'r sŵkioed fyned yn afon fawr, rhaid peidio ei hacio i lawer o sŵkioed, a'i throci i amryw gyfeiriadau, ond gadael iddi ddyddio ymlaen mewn un rhedde.

Yr wyf yn nodi ymbellach fod diwydrwydd a dyfalwch yn llwyr anghenrheidiol mwg at dy lwyddiant fel maelierydd. Yn wir, y mae fel hyn yn mhob galwedigaeth—nid y dyn mwyaf ei ddawn, ond y dyn mwyaf ei ddiwydrwydd yw y cyntaf i gyrhaedd camp llwyddiant. Nid y gŵr athrylithagar neu dalentog yn gymaint, ond y "gŵr diesgulus yn ei orchwyl," yw yr hwn a saif ger bron brennoedd, ac nid ger bron rhai isel-radd. "Nid oes un gelfrddydd neu wyddor," medd yr hen Arglwydd Clarendon, "yn rhy anhawdd i ddiwydrwydd ei chyrrhaeddyd ; dyma yw dawn yr amryw dafodau sydd yn gwneyd i ddyn gael ei ddeall a'i brisio yn mhob gwlad, a chan bob oenedl ; dyma gareg yr athronydd sydd yn trin pob metal, ac hyd yn nod ceryg yn aur, ac na oddef i anghen dori i'n trigfanau ; mewn gair, mae yn gorchfygu pob gelyn, ac yn gwneyd i ffortun ei hun dalu teyrnged."

Y mae eithafon, rhaid addef, gyda phob peth ; ac fe welwyd ambell un wedi myned mor bell i un ochr yn ei ddiwydrwydd a'i ofal, fel nad oedd yn cymeryd iddo ei hun y gyfran ddyledus o gwsg nac o ymborth ; yr oedd yn byw fel caethwas, ac yn gormesu ar ei iechydd, gan ei bryder anghymedrol ynghylch ei alwedigaeth. Ond nid yn yr ochr hynw y mae mwyaf afrif y maelerwyr yn methu yn gyffredin. Nage ; nid rhedeg tu hwnt i'r nód yw y coll mynychaf, ond sefyllian yn oediog cyn ei gyrhaedd. "Ychydig gysgu, ychydig hepian, ychydig wasgu dwylaw i gysgu : felly y daw dy dlodi megys ymdeithydd, a'th anghen fel gŵr arfog." Byddai yn dda pe ceid rhywun gonest i ddywedyd yn llythrenol ar foreuau wrth lawer masnachwr, "Na châr gysgu rhag dy fyned yn dlawd ; agor dy lygaid, fel y'th ddigoner â bara." A ddygaist ti y pennill hwnw o eiddo y Ficer Prichard ?—ceir of yn mysg ei gynghorion i'w fab :—

"Côd y bore ar y wawrddydd,
Am y cyntaf a'r chedydd,
Hyn a'th helpa i gael hir iechydd,
Dyng, a dawn, a chyfoeth hefyd."

Un hen masnachwr cyfoethog oedd yn byw mewn tref ar lan y môr yn Ngogledd Cymru, i ba le y mae boneddigion ac eraill yn cyrchu yn yr haf, a adroddai wrth gyfaill, mai dechreuad ei lwyddiant oedd, iddo trwy yr haf agor ei faelfa o bump i chwech o'r gloch y bore. "Byddai llawer," meddai, "yn rhedeg i fy shop cyn i'w lletywyr godi, a gwasanaethyddion yn dyfod cyn i'w meistri a'u meistresi ddyfod i lawr o'u gorweddian ; ac felly mi fyddwn yn fynych wedi gwneuthur llawer o bunnnoedd cyn i'r un

shopper arall yn y dref agor ei *shutters*." Myn dithau fod yn un o'r rhai cyntaf yn Llanfarcnad, os nid y cyntaf oll, yn agor dy faelfa bob bore; a bydded pob cwr o honi yn lân, a phob peth ynddi yn drefnus yn eu lleoedd, a phawb yn barod at orchwyl, erbyn y byddo trafnydyddion yn troi i mewn.

Na chaffer di, fy nai, yn mynychu lleoedd o ddifyrwrch, neu yn dal i fyny gyfeillach neu ymddyddan segurlyd a diwerth, pryd y dylit fod yn edrych ar ol dy faelfa. Mae rhai maelerwyr na welir mo honynt ond yn bur anfynych yn eu masnachdai; a dichon y ceir hwy yn ymesgusodi trwy ddywedyd, "O, y mae genym ni *shopmen* bywiog, hylaw, a gonest; gallwn ni anturio myned i'r lle a fynom, gan fod genym bob ymddiried ynddynt hwy." Ond mi ddymunwn ddywedyd rhyw bedwar neu bump o bethau yn ddistaw wrth y cyfryw rai. 1. Nid anhosibl i ohwi gael eich twyllo trwy ymddangosiadau teg, fel llawer o'ch blaen. 2. Mae y gwasanaethwyr goreu yn cyflawni eu dyledswyddau yn gysonach a siriolach pan y byddo eu meistri gyda hwy. 3. Nid oes wybod pa mor fuan y gall y gweinyddwyr a'r cynnorthwywyr hyn eich gadael. 4. Os gosodant i fyny drostynt eu hunain, odid fawr na byddant hwy, trwy eu diwydrwydd, wedi lladrata calonau y cwsmeriaid oddiwrth y meistri diofal. 5. Bydd y rhai oll a ddeuant atoch i brynu, yn hoffi eich gweled chwi eich hunan gerllaw; rhaid, gan hyny, i bwy bynag a ddymunai ennill ewyllys da tref a gwlad fel masnachwr, ofalu am fod ei wyddfod yn ei fasnachdŷ mor ddiabaid ag y byddo bosibl. Yr wyf yn cofio am Thomas, mab y Cochfryn, maeleriaeth yr hwn a derfynodd mewn methdaliad gwaradwyddus. Nid oedd bosibl i un maelierydd gael cychwyniad mwy gobeithiol. Rhoes ei dad swm helaeth o arian iddo i ddechreu; yr oedd perthynasau ei wraig yn gryfion a chyfrifol yn y dref, a'r ardaloedd oddiamgylch; a chafodd fod yn olynwr i'r hen Mr. Wmffre yn y faelfa lle y gwnaethai efe ei holl olud. Ond aeth Thomas, druan, fel pytatws Llwynffynnon, yn ormod cyn myned yn ddigon. Yn lle cymeryd pleser yn ei fasnach, esgulusai ei fasnach i chwillio am bleser. Dygweddodd i mi ei gyfarfod yn mhen tua blwyddyn a hanner wedi iddo ddechreu fel masnacydd; a phan ofynais iddo pa fodd yr oedd yn myned ymlaen yn y dref, atebai ei fod yn myned ymlaen yn *noble*, yr oedd wedi cael ei dderbyn yn aelod o'r *Bowling-club*, ac yr oedd hyny yn beth pur *respectable*; yr oedd y dydd o'r blaen wedi bod yn pysgota am ddiwrnod gyda Mr. Puw, y cyfreithiwr; yr oedd yn mhen tridiau i fyned i hela gyda Mr. Sharper, goruchwyliwr Syr Rhodri; efe a gawsai yr anrhydedd o fod yn galeirydd yn nghiniau *house-warming* y Llew Glâs; ac yr oedd y bardd cudynog, Ap Meurig, wedi ei gyhoeddi ef i fod yn islywydd Eisteddfod ddyfodol *sign* yr Hwrdd. Wel, wel! ebe fi ynof fy hun, yr wyt ti wedi syrthio yn mysg lladron, Tom bach; bydd dy *shop* ar ben yn fuan, mi welaf. Ac felly y bu. Cyn pen chwe mis ar ol hyny, yr oedd enw Thomas yn y *London Gazette*—nid yn y *List of Sheriffs*—ond yn mhlith y *Bankrupts*. Yno yn gymhwys yr oedd yr holl fawredd crybwylledig wedi ei arwain. Ti a wyddost pwy a ddywedodd, "Y neb a garo ddifyrwrch, a ddaw i dlodi;" ac y mae y geiriau hyny yn cael eu gwirio, ysywaeth, yn feunyddiol.

Yr wyf yn hyderu dy fod yn dal yn benderfynol a gwresog at dy ymrwymiad fel llwyrymwrthodwr â gwlyhyroedd meddwol; bydd hyny yn ddiogelwch i ti rhag temtsaiynau lawer. Gofidus yw genyf glywed am

iselder yr achos dirwestol yn Llanfarchnad. Yno, mae y rhai a fuant areithwyr zelog ar Ddirwest, ddeunaw a phymtheng mlynedd yn ol, yn awr, meddir i mi, yn yfed y diodydd meddwol yn ddigywilydd, ac yn hudo eraill gyda hwy i dafarndai. Na ildia i gydymffurfio â'r cyfryw ddyinion-ach anwadal, er dim; ond dangos fod genyt ysbryd ac egni i nofio yn erbyn y ffrwd. Mae'r trafaelwyr masnachol yn gwneuthur yn fynych lawer o ddrwg, trwy wahodd y maelerwyr i'r gwestedai atynt, ac yno yn eu hanrhegu â gwin a gwirod, ac â diodydd cedyrn eraill. Dyma gochl glyd gan y maelierydd chwannog i ddiod: yn yr *inn ar fusness* gyda *thraceller*, yr oedd efe, aiwr; a phwy a all ei feio am hyny? Mae yn awr amryw o fechgyn Cymru yn teithio y Dywysogaeth dros deiau mawrion Manchester, a'r trefi eraill. Dymunwn ddywedyd wrthynt lle y clywont, Gwylwch, am eich bywyd, rhag tentio eich cydwladwyr i yfed y gwylwch meddwol er mwyn eu denu i brynu yn helaeth genych, a thrwy hyny, fe allai, eu gwrthio ymlaen i'r arferiad o ddiota, nes eu gwneyd cyn hir yn ddiwerth i chiwi, iddynt eu hunain, ac i'r byd! Clywais rywrai yn ceisio haeru fod yn anhawdd, os nad yn anhosibl, i ddyd faelera yn llwyddiannus, a bod yn llwyrmatalliw. Ond nid yw hyna ond siarad geiriau ofer. Mae y masnachwr mwyaaf yn Nhrefirion yn ddirwestwr cwbl a chyson er ys blyneddau lawer. Nid yw dirwestiaeth yn drygu neb, ond y mae annirwestiaeth yn dyfetha miloedd. Ymofyn â'r bobl henaf yn Llanfarchnad am hanes ei masnachwyr a'i chelfyddydwyr, er ys triugain mlynedd; a gallant roddi i ti gofrestr hir o enwau y rhai a syrthiasant o fri a llawnder i dlodi a gwarth, neu a gwympasant i'r bedd cyn eu hamser, yn unig o herwydd meddwod. Un gŵr yn yr America, yr hwn a gasglodd ddau can' mil o bunnoedd mewn deuddeng mlynedd, mewn llythyr at gyfaill, yn cynnwys cyfarwyddiadau pa fodd i lwyddo mewn galwedigaeth, a ddywed yn mysg pethau eraill, "Nao ymarferwch âg un math o ddiodydd meddwol. Fel nad all un dyn lwyddo yn ei alwedigaeth oddigerth fod ganddo ymenydd i'w alluogi i dyuo ei gynlluniau, a rheswm i'w arwain yn y cyflawniad o hon-ynt, felly, ni waeth pa mor gyflawn y byddo dyn wedi ei fendithio â dealltwriaeth, os bydd ei ymenydd wedi ei gwirioni, a'i farn wedi ei gwro gan wlybwr meddwol, bydd yn anhosibl iddo ddwyn ei orchwyl i ben yn llwyddiannus. Pa sawl cyfleusdra daionus a gollwyd, nid i ddychwelyd mwyaach, pan yr oedd dyn yn llymeitlan y 'gwydraid cyfeillgar' gyda chyfaill! Pa sawl bargaen ynfyd a wnaed o dan ddylanwad y ddiodydd, pan yr oedd y colledwr am yr amser yn ei deimlo ei hun yn gysurus a chyfoethog! Pa sawl mantais bwysig a dafwyd heibio hyd yfory, ac felly am byth, oblegid fod owpan a gwirod wedi tafu y cyfansoddiad i gyflwr di-nerth a diymroddiad!" Fel hyn, heb son am lesoldeb dirwest yn yr ystyr foesol a chrefyddol, mae yn wir fanteisiol mewn ystyr fyddol a thymmorol. "Llaw y diwyd a gyfoethoga;" ac y mae cyfeddach, diota, a meddwod, yn llyfetheirio ac yn lladd pob diwydrwydd.

Dyma beth arall sydd yn anhebor i ti fel masnachwr,—ymddygiad moegar a thirion. Nid oes neb yn hoffi bod gyda phobl afrywiog eu tymherau, pigog eu geiriau, a geirwon eu harferiadau; yr ydym yn ymgadw, os gallwn mewn modd yn y byd, rhag myned yn agos at y cyfryw gacwn colynog. Pwy bynag fyddo yn uchelfrydig, sarug, ac anfwyn, ni ddylai maelerwr, yn anad neb, fod felly; onidê ni byddai waeth iddo gau ei masnachdy can gynted ag y gallo. Gofynwyd i un o'r marsiandwyr cyfoeth-

ocaf yn ei oes beth oedd y gyfrinach neu y dirgelwch am y ffordd i ennill arian; a'i ateb ydoedd, "Bod yn fwynaidd tuag at bawb." Cofia hyn, fy nai, bob amser. Pa mor dlawd bynag y byddo y prynwr, ymddwyn di yn barchus ato. Pa mor fychan bynag y byddo yr hyn a geisir, dyro hyny mewn sirioldeb. Daw weithiau, fe allai, bersonau i'th faelfa i ymofyn am nwyddau tra diwerth, a thithau yn gwybod eu bod yn arfer myned i leocedd ereill am nwyddau mwy a gwerthfawrocach; na ddiystyra hwy er hyny; dy ddoethineb fydd eu gwasanaethu gyda phob hynawsedd a pharodrwydd; gall y deuant atat am ychwaneg y tro nesaf. Hwyrach y bydd pobl ddy-eithr yn awr ac eilwaith yn troi i mewn i'th fasnachdŷ i ofyn hysbysrwydd am bersonau neu drigfanau, neu am rywbeth arall: na fydded i ti, fel y gwelwyd ambell fasnachydd ffol, ateb y cyfryw mewn dull cwta a difoes, am na bydd golwg ar y pryd am elwa ceiniog wrthynt; ond gwrandaw arnynt yn rhwydd, a dyro yr hyfforddiant gofynedig iddynt gyda phob ewyllys da. Mae dynoliaeth, pe na byddai dim arall, yn peri i ti wneuthur hyny; a dichon y byddi, ar y pryd, yn ychwanegu un at liaws dy gyfeillion. Mae rhai cwsmeriaid, fe wyddys, yn hynod o flinderus ac anhawdd eu boddhu; a rhai y bydd raid troi a throsi, mudo a lledu, nwyddau lawer i'w dangos iddynt; beiant yn ddiachos ar y peth hwn, ac achwynant yn afreymol ar y peth arall; ac, hwyrach, na phrynant ddim yn y diwedd. Digon tebyg y bydd yn brofedigaeth i ti ar amserau ddyweyd ambell air garw wrth y fath rai; ond ymgroesa, ymgosba, ac ymattal; anghofia fod genyt gig a gwaed o'th amgylch, a marweiddia bob digofaint a theimlad nwydwyllt a fydd yn ymgodi ynot; dywed dy reswm wrthynt yn siriol, canys dyna y ffordd debycaf i gywilyddio ac i wellhau y teulu trafferthus hyn. Pa gymaint bynag fyddo ystde dy faelfa, nid digon fydd heb i ti dy hun gadw ystoc dda o amynedd bob amser.

Dangos bob addfwynder, ewyllys da, a charedigrwydd at dy gyd faelerwyr yn y dref. Nac attal ddaioni oddiwrthynt pan fyddo ar dy law ei wneuthur; ond gwna gymwynasau iddynt yn ol yr anghenrhaid, gan na wyddost pa mor fuan y bydd yn dda i tithau gael help oddiar eu dwylaw hwythau. Os cyfyd maelierydd newydd yn dy ymyl, na ddangos un gwrthwynebiad iddo, ac nac arfera unrhyw foddion i attal trafnid oddiwrtho. Cofia fod ganddo ef gystal hawl i fyw yn Llanfarchnad ag sydd genyt tithau, a bod y byd mawr yn fyd iddo ef megys ag y mae i tithau. Na chenfigena wrth y neb a fyddo uwch na thi, ac nac ysgornia y neb a fyddo la, ond cais gymhorth i ufuddhau i'r ail orehymyn mawr, "Car dy gymydog fel ti dy hun."

Ymddyga gyda phob tiriondeb at dy freintweision a'th wŷr ieuaine. Gwn am rai maelerwyr sydd yn nodedig am eu gofal tadmaethol o'u prentisiaid; maent yn ymddwyn atynt fel pe byddent blant iddynt, gan edrych ar ol eu moesau, a dwyn ymlaen eu cysur yn mhob modd. Ond y mae ereill yn hyn yn ymddwyn yn dra gwahanol; ni chaiff y gwŷr ieuaine a'r prentisiaid byth olwg hawddgar, na gair tirion oddiwrthynt; y natur ddrwg, na feiddiant ei gollwng allan ar ereill, a arllwysant arnynt hwy; rhoddant i'w herbyn feiau na byddant yn euog o honynt; gorfodant hwy i wneuthur swyddau isel, a gorohwylion hollol anghysylltiol â'r alwedigaeth eu rhwymwyd iddi. Mŷn di ennill serch dy ddeiliaid, a bydd yn hawdd i ti eu llywodraethu. Dywed wrth y rhai sydd dan dy ofal, "Deuwn a gwnawn," ac nid, "Ewch a gwnewch." Mae yn dda genyf weled fod y masnachdai mewn

rhai trefi yn Nghymru, fel yn Lloegr, yn awr yn cael eu casu yn gynnar, fel y caffo y gwŷr ieuainc fwy o amser iddynt eu hunain, er eu liesiant corfforol a meddyliol. Dyma ysgogiad er daioni. Gobeithiaf y cymer y diwygiad hwn le yn fuan yn Llanfarchnad, ac y byddi di, fy nai, yn un o'r rhai parotaf i'w gefnogi.

Mae yn bryd i mi bellach ddwyn y llythyr maith hwn i derfyniad. Swm yr hyn a ysgrifenydwyd ydyw,—Yn gyntaf, Bydd gyfiawn a geirwir. Yn ail, Bydd ddoeth a phwylllog. Yn drydydd, Bydd ddiwyd a sobr. Ac yn bedwerydd, Bydd foesgar a thirion. Purion penau, pa fodd bynag.

Yr oeddwn wedi bwriadu, fel diweddglo priodol i'r hyn a ysgrifenydwyd, cymhell i'th feddwl rai ystyriaethau o natur grefyddol, er mwyn dy annog i "wneuthur y goreu o'r ddau fydd." Eithr rhag myned yn rhyfaith, ni chaf yn unig ond cyfêu o'th flaen rai adnodau penodol o Ysgrhythyr y gwirionedd. "Bendith yr Arglwydd a gyfoethoga, ac ni ddwg flinder gyda hi. Yn dy holl ffyrdd cydnebydd ef, ac efe a hyfforddia dy lwybrau. Anrhydedda yr Arglwydd â'th gyfoeth, ac â'r peth penaf o'th holl ffurwyth; felly y llenwir dy ysguboriau â digonoldeb, a'th winwryfoedd a dorant gan win newydd. Gwnewch i chwi gyfeillion o'r mammon anghyfiawn; fel pan fo eisieu arnoch, eich derbyniont i'r tragwyddol bebyll. Yn gyntaf ceis-iwch deyrnas Dduw, a'i gyfiawnder ef; a'r holl bethau hyn a roddir i chwi yn yohwaneg. Rhoddwch eich serch ar bethau sydd uchod, nid ar bethau sydd ar y ddaear. Un peth sydd anghenrheidiol; a Mair a ddewisodd y rhan dda, yr hon ni ddygir oddi arni. Nid yn ddiog mewn diwydrwydd; yn wresog yn yr ysbryd, yn gwasanaethu yr Arglwydd. Os byw yr ydych yn ol y cnawd, meirw fyddwch; eithr os ydych yn marweiddio gweithred-oedd y corff trwy yr ysbryd, byw fyddwch." Darllen yr adnodau hyn yn dy Fibl o un i un; aros yn dy fyfyrdod rai mynyddau, o'r hyn lleiaf, uwch ben pob un o honynt; a phenderfyna gymeryd yr egwyddorion mawrion a argymhellir ynddynt yn rheolau dy fywyd; felly y cei ddaioni oddiwrth waith dy ddwyllaw, ac y byddi fendigedig yn dy ddyfodiad i mewn ac yn dy fynediad allan, ac y'th gedwir gan Dduw oddi amgylch.

Ydwyf, fy anwyl Dafydd, dy ewythr ffyddlawn,

MORGAN MEURIG.

UDGORN Y MILFLWYDDIANT.

Chwythwch yr udgorn ar glogwyn Moriah! Chwythwch yr udgorn ar glogwyn Moriah!

Adref, Iuddewon, adref!
Agorwyd pob porthladd ar lan Palestina,
Adref!

Nid oes ar ffiniau'r wlad
Un fyddin mwy dan arfau:
Yn ol, anfarwol had
I'r mel ororau!
Mae'r ffordd yn rhydd,
Mae'r lle yn barod,
Hawddamor ddydd
Gollyngdod!

Udgorn rhyddhad
Yr Israelaidd had.
A chwydded yr adain,
Eryrol arwyrain,
O wawl lys y dwyrain,
Hyd derfyn pob gwlad.
Wyntoedd y nefoedd
Yr anthem, O! eiliwch!
Dros fanau'r mynyddoedd,
Dros ddnau y moroedd,
Et hadsain danfonwch.

A chwi 'r addewidion,
Hoff beriau plant Sion, [wch.
Yn fil ac yn fyrdd eich bendithion gawod-
Bellach try 'ch geiriau
Oll yn drysorau.
I lawr o'r nefoedd gwlawia
Eich periau dwyfol, drud,
Eich golud tywalltedig
A gyfoethoga 'r byd:

Ond chwythwch yr udgorn ar glogwyn
Adref, Iuddewon, adref! [Moriah!
Yn ol yn ddiag
Mae phiol y felldith yn wag.
Mae 'r pomgranadau 'n pyngu
Gan addfedrwydd llawn yn fyrdd:
A choed tewfrigog
Yn orludog
Mewn aeron eurow
Bereiddiaf lwyth, yn plygu
A'u cysgod dros y fyrdd.
Dewch fyrdd i'r wledd! mae 'r cangan eur-
Gan olud firwythau [og wawr
A harddwch blodau
Oll yn cusanu 'r llawr.

Libanus wisg ei fantell werdd,
Gan ychwanegu swyn pereiddiaf gerdd
Adeiniog gorau
Rhwyng bythwyrdd gangan,
I 'ch croesaw adref
Dan faner tangnef.
A'r diliau mel trwy 'r dolau mad
Yn llawn llifeiriant,
A'ch llon wahoddant
Yn fyrdd i'r Ganaan fad.

Chwythwch yr udgorn ar frig Himalah!
Iuddewon y dwyrain trowch adref i gyd
O gongiau y byd!
Yn ol yn ddi nag,
O Dan hyd Beersheba
Mae Canaan yn wag.
Poblogwch ei chaerau!
Egynwch ei brynau! [ydd,
A thaeuwch eich pebyll dros lenyrc'h ei bro-
A phlanwch eich baner ar gopa pob mynydd
Sef hen faner Dafydd,
Dan nawdd yr hon gynt,
Anturiodd eich tadau
Yn fyrddiwn ar hynt, [rhengau
A bloedd buddugoliaeth yn chwyddo o'u
Nes holloll ddystewi hyf gorau y gwynt.

Ar lanau y Danube yr udgorn, O! chwyth-
Adref Hebreaid, adref! [wch!
Dan chwyfawl luman tangnef,
O Poland fel dylif ar Ganaan tywelltwch!
Gwisg Mynydd yr Olewydd
Ei fantell orysplenydd:
Mae 'r myrtydd yn eu bythol wyrdd
A'u harddwch yn tecâu ei agwedd
A'r palmwydd uchel, mal
Breninodd bellchion, tal,

Ar ddeiliaid fyrdd,
Mor syth yn sefyll ar ei lechwedd!
Yn arluniau bri a mawredd.

A'r olewydden fras
Ar chwyf, dan awel nen
Ac awgrym wybren las,
Gorona! 'i ben.

A Charmel ar roesawol wedd,
Grechwena dan firwythlonrwydd,
Fel brenin ar ei sedd
Rhwyng amldra a digonolrwydd.
Mae 'i fraeser yn llifeirio
Dros ei ysgwyddau i lawr,
A choed yn tafu drosto
Eu gwisg o eurow wawr.
O odrau Môr Canoldir, mân
Y glych ei draed yn nghawg y dda,
Hyd ddyffryn Jezreel ymestyn, tan
Fil myrdd o winwydd llon,
Y rhai orphwysant ar ei fynwes
Eu cangan gwan, dan lwyth o rin
Yn fin gan wra,
Yn drwm gan win.

I lân Iuddewig lu
I lân i'r Ganaan gu.
Mae glânu 'r afon sy'n
Arianu bronau Bocol,
Yn wlyb gan ddagrau gwin,
Yn llif o fraeser bywiol,
Ac yn huddedig
Dan gangau tewfrig,
Cyffebby i'r oludog gangau gynt,
A dorwyd yno
Gan Osea ar ysbotol gynt,
Rhwyng blodlawn goed y werddfro.

Pentrefydd glânu Môr Tiberias, sydd
A mwd o fodeu dros eu muriau'n hudd,
Yn dyagwyl eich myrddiynau i lân
I'w llanw mwy,
A gyru ffwrdd Mahomet didrain, gwan,
Sydd yn halogi
A'i gân a'i weddi
Eu cyasegredig awyr hwy.

I lân Iuddewig lu!
I lân i'r Ganaan gu!
Dirymwyd braich y pagan.
Dychwelwyd sedd y Sultan,
A chwalodd anadl barnol wynt
Holl ddeddfau y Diwan!
Hebreaid! ar fuddygol hynt
I lân—yn fyrdd i lân!

Mae baner Calfari
Yn chwyfo 'n uchel fry,
Uwch tyrau Caer Cystonyn!
I lân, waredig lu!
Ond chwythwch yr udgorn ar glogwyn
Calfaria!
Llo rhoes eich Messiah
Hebrauid, brydnawn

I gyfraith Iehofah
 Oludoedd o lawa.
 Edrychwch ar ei glywfan
 Yn arllwys llif o waed,
 A'r porphor ddyferynau
 Ddrud beriau dan ei draed.
 O ! sylwch ar y bywiol frwd
 O'i ystlys lif brydnawn :
 Mae fyth yn newydd, fyth yn frwd
 Gan rinwedd dwyfol lawa.
 I lân brynedig lu !
 I lân i'r Ganaan gu !
 A baniar Cristionogaeth,
 Yn chwyfo ar bob tu.
 Ehed côr yr awelon
 A pherarogiau 'r wlad

Dros fronau 'r gerddi gwyrddion.
 I ddyblu eich mwynhâd.

I Hebron arddyrcha
 Ei ben i'r wybr arian,
 Dàn goron o eira
 I'ch croesaw i Ganaan.

Mae'r ffordd yn rhydd,
 Mae'r lle yn barod,
 Croesawiad sydd
 A bloedd gollyngdod.

Clywch chwythad yr udgorn ar glogwyn
 Moriah !
 Yn ol yn ddi nâg !
 O Dan hyd Beerabebe,
 Mae Canaan yn wag.

NODIADAU AR LYFRAU.

Y METHODIST : *sef Cylchgrawn Misol*. Rhif. 1, 2, 3.

Dyma all-gychwyniad da ar y cyhoeddiad bychan (ac nid mor fach) a gwerth-fawr hwn. Yr oedd ei hen olygydd, ein cyfaill hoff, y diweddar Barch. Lewis Jones, Bala, wedi llawn fwriadu ei ail-ddechreu gyda y Parch. Edward Morgan, Dyffryn ; ond er ein colled a'n chwithdod ni, efe a ddiangodd i'r fro dawel lle "y gorphwys y rhai lluddedig," ac ni cheiff Cymru ei gyfansoddiadau gwreiddiol a tharawiadol mwyach. Mae y nefoedd, dybygem ni, yn ei chyfoethogi ei hun yn gyflym ar gost y ddaear yn y dyddiau hyn. Byddwn yn meddwl yn fynych am bregeth a glywsom ar y wlad nefol gan y Parch. John Jones, Talsarn. Wedi son llawer am ei dedwyddwch a'i gogoniant, dywedai, "Ond y mae yn rhaid i ni ddyweyd yr holl wir am dani ; rhyw go galed, ar un olwg, y mae hi yn ein trin ni. Os bydd genym ryw gyfaill gwell na chyffredin—rhywun par dduwiol a hynod hoff—rhaid iddi hi ei gael ef iddi ei hunan yn union, ac ni welwn mo hono byth mwy ar ddaear hon." Bu marwolaeth Mr. Lewis Jones yn gryn ddigalondid i Mr. Morgan fyned ymlaen gyda'r "Methodist ;" ond an-nogwyd ef gan amryw o gyfeillion i'w ddwyn allan ; ac yr ydym yn gobseithio y calonogir ef yn ymarferol gan y wlad. Gwyr y rhan fwyaf o'n darllenwyr fod Mr. Morgan, fel y dywed ein cymydogion, yn llu cyfan ynddo ei hun. Y mae yn un o'r rhai galluocaf fel meddyliwr, ac fel ysgrifenydd ; a chaiff ei gydgenedl les, ac nid niwed, wrth wrandaw arno.

Y mae y tri rhifyn sydd ger ein bron yn cyfarfod yn llawn a'n dysgwyliaidau. Yn wir, y mae yr erthyglau ar "John Angell James," "Lewis Jones," a "John Hughes, Pontrobert," yn fwy na digon o dâl am werth y rhifynau.

DIWEDD LLYFR X.

DINBYCH : ARGRAFFWYD GAN THOMAS GEE.

